OCT 26 1992

Digitized by the Internet Archive
in 2025

https://archive.org/details/ekklesiakaitheol0010vari

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ

ΤΟΜΟΣ Ι΄ 1989-1991

UNITED THEOLOGICAL
SEMINARY LIBRARY
E365
T392

ΑΘΗΝΑΙ

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἐκδίδεται ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Πισιδίας Μεθοδίου Φούγια

© Archbishop Methodios
9 Riga Ferraiou St.
Khalandri, 152 32
Athens, Greece

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

CHURCH AND THEOLOGY

AN ECCLESIASTICAL AND THEOLOGICAL REVIEW

Editor

Metropolitan Methodios of Pisidia
Formerly Archbishop of Thyateira
and Great Britain

VOL. X

1989-1991

Τῇ αὐτοῦ Θειοτάτῃ Παναγιότητι
τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ
Κυρίῳ Κυρίῳ ΔΗΜΗΤΡΙΩ

«Μέτρῳ γὰρ ἕκαστος οἰκείῳ καὶ κανόνι συνέχεταί τε καὶ κατευθύνεται»

Ἀπολογητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου πρὸς τὸν Πάπαν Νικόλαον, παρ. στ΄.

Πρόλογος τοῦ Ἐκδότου

Τὸ 1989 συνέλαβον τὴν ἰδέαν τῆς ἀφιερώσεως τοῦ δεκάτου τόμου τῆς Ἐπετηρίδος **Ἐκκλησία καὶ Θεολογία** εἰς τὸν Μέγαν Φώτιον. Τὸ ἑπόμενον ἔτος, τὴν Κυριακὴν τῶν Βαΐων, εἰς συνέντευξίν μου εἰς τὸν Ραδιοφωνικὸν Σταθμὸν τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Πειραιῶς, ἀφιερωμένην εἰς τὸν ἱερὸν τοῦτον ἄνδρα, πρόδρομον τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ ἀνθρωπισμοῦ*, ἐπεσήμανα τὸ 1991 ὡς ἔτος καθ' ὅ συμπληροῦνται 1100 ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου του, καίτοι εἶναι βέβαιον, ὅτι, παρὰ τὸ καθιερωμένον, ὁ θάνατος τοῦ Μεγάλου τούτου ἀνδρὸς πρέπει νὰ μετακινηθῇ μερικὰ ἔτη πρὸς τὰ πρόσω.

Γράφων τὸ ἔργον μου **Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι**, εἶχον τὴν δυνατότητα νὰ ἐκτιμήσω τὸ νέον κλῖμα μεταξὺ τῶν συγχρόνων ἐπιστημόνων καὶ ἐρευνητῶν, ὅπερ διεμορφώθη περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου. Διέγνωσα δηλ. μίαν ἀλλαγὴν ἀπόψεων εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἐλατηρίων τῆς δραστηριότητός του, ἡ ὁποία ἔχει ἀνάγκην περαιτέρω ἀξιολογήσεως. Διότι τότε θὰ ἐπέλθῃ καὶ ἡ πλήρης συνεννόησις μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἡ ἀναγνώρισις, συνεπῶς, τῆς οἰκουμενικότητος τῆς Συνόδου 879/80 ἀποτελεῖ τὴν μόνην προϋπόθεσιν τῆς ἐξομαλύνσεως τῶν διαφορῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως.

Ἐκφράζω τὴν εὐγνωμοσύνην μου πρὸς τὴν Αὐτοῦ Θειοτάτην Παναγιότητα τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Κύριον Κύριον Δημήτριον, διότι περιέβαλε διὰ τῆς πατρικῆς ἀγάπης Του τὴν σκέψιν μου ταύτην καὶ ηὐλόγησε διὰ τοῦ ἐν συνεχείᾳ ἐνταῦθα δημοσιευομένου Σεπτοῦ Πατριαρχικοῦ Γράμματος τὸ ἔργον τῶν συνεργαζομένων ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ.

Εὐχαριστῶ τόν, καθ' ὅλην τὴν ἀρχιερατείαν μου ἐν Αἰθιοπίᾳ καὶ Μεγάλῃ Βρεταννίᾳ, συμπαραστάτην μου σοφὸν καθηγητὴν Thomas F. Torrance, μέλος τῆς Βρεταννικῆς Ἀκαδημίας, πρῴην Moderator τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σκωτίας καὶ τιμηθέντα διὰ τοῦ Βραβείου Templeton, διότι εἶχε καὶ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ τὴν καλωσύνην νὰ μοὶ ἀποστείλῃ τὸ μετὰ τὸ πανίερον Πατριαρχικὸν Γράμμα δημοσιευόμενον μήνυμά του.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν διακεκριμένον καθηγητὴν καὶ τέως Πρύτανιν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Εὐάγγελον Θεοδώρου διὰ τὴν ἐν συνεχείᾳ δημοσιευομένην λίαν τιμητικὴν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν γράφοντα.

Εὐχαριστῶ τοὺς ἐκλεκτοὺς φίλους, οἵτινες συνεργάζονται ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ μετ᾽ ἐμοῦ, τιμῶντες οὕτω τὸν Ἱερὸν Φώτιον διὰ τῆς ταπεινῆς διακονίας μου.

Οὐχ ἧττον εὐχαριστῶ καὶ τοὺς ἐνισχύσαντας οἰκονομικῶς τὴν ἔκδοσιν τοῦ τόμου τούτου μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται ὁ προσφιλὴς μοι ἐν Κυρίῳ Ἀδελφὸς Μητροπολίτης Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας **κ. Ἀμβρόσιος** καὶ ὁ Ἄρχων Μέγας Λογοθέτης τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ Εὐεργέτης τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους κ. **Παναγιώτης Ἀγγελόπουλος.**

Ἀλλὰ καὶ πάλιν στρέφω τὴν σκέψιν μου πρὸς τοὺς ἀλησμονήτους μοι ὁμογενεῖς τῆς Μεγάλης Βρεταννίας διὰ τὴν συνεχῆ μέριμναν αὐτῶν ὑπὲρ τοῦ ἔργου μου καὶ ἐν προκειμένῳ ὑπὲρ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Φωτιείου τούτου Τόμου, κ.κ. **Κώσταν Ἰω. Λύραν, Sir Ἀργυρὸν Στάκην, Νικόλαον Σ. Λεμόν, Κώσταν Μ. Λεμόν, Ἀντώνιον καὶ Ἀλέξανδρον Β. Γεωργιάδου, Λεωνίδα Λῶ, Δημήτριον Λ. Νομικὸν, Ἀνδρέαν Ἕλληνα, Πάνον Ζερίτην, Ἰωάννην Δ. Χανδρῆν, Κώσταν Μ. Λῶ, Βασίλειον Τσακίρογλου, Χάρη Χαραλάμπους, Ἀδελφοὺς Στρατῆ Ἀνδρεάδου, Ἰωάννην Δ. Φαφαλιόν, Μιχαὴλ Παντελιᾶν, Μιχαὴλ Γαρρῆν, Τρύφωνα Κέδρον, Μίνωα Κολοκοτρώνην, Βασίλειον Φ. Παπαχρηστίδην, Γεώργιον Χαγιαλίδην, Κωνσταντῖνον Βερεκέτην, Ἰσίδωρον Καρούσην καὶ Γεώργιον Παρτάκην**.

Παρακαλῶ τὸν ἐλεήμονα Θεὸν νὰ εὐλογῇ αὐτοὺς πλουσίως.

Ἐν Χαλανδρίῳ τῇ 6ῃ Μαΐου 1991 — *+ ὁ Πισιδίας Μεθόδιος*

---

* Ἡ συνέντευξίς μου αὐτὴ ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ **Δελτίον** τῶν Κορινθιακῶν Μελετῶν, Τόμος Α΄, Τεῦχος 3 (1990), σ. 7-12.

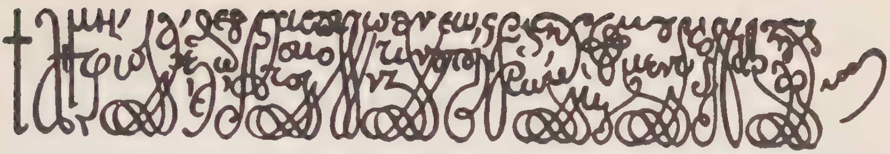

Ἱερώτατε Μητροπολῖτα Πισιδίας, ὑπέρτιμε καὶ ἔξαρχε Σίδης καὶ Ἀτταλείας, ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργὲ τῆς ἡμῶν Μετριότητος κύριε Μεθόδιε, χάρις εἴη τῇ ὑμετέρᾳ Ἱερότητι καὶ εἰρήνη παρὰ Θεοῦ.

Ἡ ἀφιέρωσις πανηγυρικοῦ Τόμου τῆς καθ' ὑμᾶς Ἐπετηρίδος «Ἐκκλησία καὶ Θεολογία», ὡς ἐπληροφόρησεν ἡμᾶς ἡ ὑμετέρα ἀγαπητὴ Ἱερότης διὰ τοῦ ἀπὸ τῆς ιδ' Ἰανουαρίου ἐ.ἔ. γράμματος αὐτῆς, εἰς τὸν ἐν Πατριάρχαις μέγαν Προκάτοχον τῆς ἡμῶν Μετριότητος καὶ Ἱερὸν Φώτιον ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 1100 ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἐν Κυρίῳ κοιμήσεως αὐτοῦ ἀποτελεῖ ὄντως πρωτοβουλίαν ἀξίαν παντὸς ἐπαίνου.

Διανύοντες, σὺν Θεῷ, περίοδον πλήρους ἀναπτύξεως διμερῶν Θεολογικῶν Διαλόγων, ἀλλὰ καὶ τοῦ γενικωτέρου πολυμεροῦς ἐν τῇ καθόλου Οἰκουμενικῇ Κινήσει παγχριστιανικοῦ προβληματισμοῦ, ἔχομεν ἀποκτήσει ἱκανὴν πεῖραν ὡς πρὸς τὰς δυσχερείας καὶ τὸ ἄκρως ἐπώδυνον τῶν περὶ τὴν Πίστιν διαμφισβητήσεων, διὸ καὶ δυνάμεθα νὰ ἐκτιμήσωμεν – περισσότερον ἴσως ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς ἄλλων ἐποχῶν – τὸν τιτάνειον ἀγῶνα, τὸν ὁποῖον ὁ φωτώνυμος καὶ φωτοφόρος ἐκεῖνος προκάτοχος ἡμῶν διεξήγαγεν μὲ τόσον ἀκατάβλητον φρόνημα, εἰς οὐδὲν ἄλλο ἀποβλέπων ἢ εἰς τὴν ἀκεραιότητα καὶ τὸ ἀπαραχάρακτον τῆς πατρῴας πίστεως καὶ εὐσεβείας.

Πρὸς τὸν τοιοῦτον ἀγῶνα ἦτο ἐκ προοιμίου θαυμαστῶς ὡπλισμένος ὁ Ἱερὸς Πατὴρ οὐχὶ μόνον ὑπὸ ζήλου ἐνθέου καὶ πίστεως ζεούσης, ἀλλὰ καὶ διὰ παιδείας ἀπαραμίλλου ἔν τε τοῖς θεολογικοῖς καὶ τοῖς θύραθεν γράμμασι, διὸ καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐνωρὶς συγκατελέγη μεταξὺ τῶν σοφωτέρων ἀνδρῶν τῆς ἱστορίας.

Καὶ ὑπῆρξε μέν, ὡς γνωστόν, μακρὰ περίοδος, καθ' ἣν αἱ ἐκ Δύσεως διαβολαὶ εἶχον κατορθώσει νὰ ἐπιβάλλουν εἰς τὴν διεθνῆ ἱστοριογραφίαν κλῖμα ἀρνητικὸν ὡς πρὸς τὴν προσωπικότητα, τὰς προθέσεις καὶ τὸ ἐν γένει ἔργον τοῦ Ὁμολογητοῦ Πατριάρχου, ὅμως ἡ τοιαύτη ἀδικία ἀνεγνωρίσθη εὐτυχῶς ἀργότερον ὑπὸ ἐρευνητῶν, δυναμένων νὰ κρίνουν ἐπὶ τὸ ἀπαθέστερον καὶ νηφαλιώτε-

ρον. Οὕτω σήμερον οὐδεὶς πλέον τολμᾷ νὰ ἀμφισβητήσῃ σοβαρῶς τὸ ἠθικὸν κῦρος καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ πολυσχιδοῦς ἔργου τοῦ ὄντως μεγάλου Πατριάρχου Φωτίου.

Εἰς τὴν τοιαύτην γενικὴν ἀναγνώρισιν συνέβαλε μεγάλως καὶ ἡ μελέτη καὶ ἀξιολόγησις τῶν θεολογικῶν αὐτοῦ ἔργων οὐχὶ ἀορίστως καὶ καθ' ἑαυτά, ἀλλ' ἐν ἀμέσῳ συσχετισμῷ πρὸς τὰς ποιμαντικὰς καὶ εὐρύτερον ἐκκλησιαστικὰς αὐτοῦ εὐθύνας, ὡς Ἐπισκόπου τῆς πρωτοθρόνου ἐν τῇ Ἀνατολῇ Ἐκκλησίας. Οὕτως, ἀφ' ἧς στιγμῆς π.χ. κατεδείχθη ὑπὸ διαπρεπῶν Ὀρθοδόξων θεολόγων ἡ ἄμεσος, καὶ δὴ καὶ αἰτιώδης, σχέσις τοῦ Filioque πρὸς τὴν συγκεκριμένην διάρθρωσιν τοῦ ἐ κ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ο ῦ π ο λ ι τ ε ύ μ α τ ο ς, ἦτο ἀδύνατον πλέον αἱ ἐκτενεῖς θεολογικαὶ σχέσεις τοῦ Φωτίου κατὰ τῆς ἀθεμίτου προσθήκης τοῦ Filioque νὰ κατακρίνωνται ἢ ἔστιν ὅτε νὰ ὑποτιμῶνται ὡς δῆθεν μικρολόγοι καὶ στενόψυχοι ἀντιπαραθέσεις ἑνὸς στείρου σχολαστικισμοῦ.

Τούτων πάντων δοθέντων καθίσταται προφανὴς καὶ ἡ ἀξία τοῦ μετὰ χεῖρας Τόμου, ὃν ἡ φιλοτιμία τῆς ὑμετέρας Ἱερότητος προὐνόησε νὰ συγκροτήσῃ διὰ συνεργασίας πλειάδος εἰδικῶν ἐρευνητῶν.

Ὅθεν, χαίροντες ὅτι ἡ κυκλοφορία τοῦ Τόμου θέλει πραγματοποιηθῇ κατὰ τὸ ἀνακηρυχθὲν ὑπὸ τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας ὡς ἔτος τοῦ Ἁγίου τούτου ἀνδρὸς 1991, ἀπονέμομεν τῇ ὑμετέρᾳ Ἱερότητι καὶ τοῖς λοιποῖς τοῦ πανηγυρικοῦ τούτου Τόμου συγγραφεῦσιν ὁλόθυμον τὴν ἀπὸ τοῦ πανιέρου Οἰκουμενικοῦ Θρόνου εὐλογίαν καὶ εὐαρέσκειαν, καὶ εὐχόμεθα διαπύρως ὅπως καὶ διὰ τοῦ ἔργου τούτου καταστῇ ψυχωφελέστερος ὁ ἐπίσημος οὗτος ἑορτασμὸς τῆς μνήμης τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου, πρὸς τὸν ὁποῖον ὄχι μόνον τὸ ἡμέτερον Γένος ἀλλὰ καὶ ἡ καθόλου ἐπὶ γῆς Ἁγία Ἐκκλησία ὀφείλει πάντοτε νὰ ἀποβλέψῃ ὡς πρὸς τὸν κανόνα πίστεως, ὁμολογίας καὶ κατὰ Θεὸν ἐγρηγόρσεως.

Ἡ δὲ τοῦ Θεοῦ χάρις καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος εἴη μετὰ τῆς ὑμετέρας Ἱερότητος.

1991, Μαρτίου κβ΄

ὁ Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαῖος ἀγαπητὸς ἐν Χριστῷ ἀδελφός

From
The Very Rev. Prof. Thomas F. Torrance, FBA, FRSE
Edinburgh

ARCHBISHOP METHODIOS FOUYAS

I like to think of Archbishop Methodios as "a man of God and a mighty trumpet of truth", words used by Gregory the Theologian to describe Athanasius the Great, for he is a Churchman of remarkable theological and moral force which lifts him on to a different level well above others. It is altogether appropriate that such a man should edit a work commemorating Archbishop Photius, Patriarch of Constantinople, who withstood as no other the unilateral innovation of Rome in its insertion of the *filioque* clause into the universal Creed of Christendom. Like both Athanasius and Photius, Methodios has had a stormy career, and like them he has suffered for his forthright convictions and his courageous endurance in being deposed from his See through the instigation of intrigues. He has paid a cruel penalty for his fidelity and integrity in sacred office and for his unquenchable zeal for the House of God, but it is the penalty exacted by people who were jealous of the unprecedented progress he made during his Presidency of the Orthodox Church in Britain, jealous of the moral and intellectual power he has manifested in his ministry, and jealous of the way in which he has broken fresh ground in the advance of the Church wherever he has been. He has paid the penalty of a greatness which small-minded people resent as well as covet. But the fact that he has unflinchingly acted with such uprightness and faithfulness in upholding the historic Faith of the Church in the face of reprehensible moral and doctrinal compromise enrols him among the heroic champions of the Faith.

Looking at the most recent event in his ministry I cannot but think that it is "of a piece" with what has happened before, for Methodios is a sort of "stormy petrel" in the Orthodox Episcopate, not unlike Thomas Becket, the martyred Archbishop of Canterbury in the twelfth century, whom the authorities wanted to be quit of as "that turbulent priest". I recall the way in which Methodios Fouyas, as Archimandrite and Secretary of the Holy

Synod in Greece, courageously stood out, more or less alone, against the Junta of fascist Colonels in 1968, and had to escape from Greece in disguise. I think of his fearless activity in Ethiopia in his support of the Ethiopian as well as the Greek Orthodox Church when he proved to be such a rebuke and thorn in the flesh to the communist leaders that they tried twice to get rid of him through what might be called a traffic accident. Something like that resentment and opposition was manifested in his replacement as the Archbishop of Thyateira and Great Britain – but this time it was neither fascist colonels nor communist politicians, but misguided Churchmen who felt themselves rebuked and challenged by his presence. I regard this as indicating that in his own way Methodios is to be bracketed with Athanasius and Photius in his fulfilment of episcopal service in the Church, and his steadfast defense of the Nicene-Constantinopolitan Faith. And as with Athanasius and Photius history will honour and respect him.

In introducing Arhcbishop Methodios as the Editor of this volume, let me say several things about him which I have learned to appreciate from many years of friendship and steady cooperation with him in theological and ecumenical activity in different countries.

First, Methodios is a dynamic and intrepid Churchman with a profound sense of history and of divine predestination. Everything in his personal and public life is made to serve the supreme end for which he has been ordained presbyter and consecrated bishop. He has finally no other ambition but to use the gifts and resources God has given him and the high office that has been thrust upon him for the mission of the Gospel and the growth of Christ' s Church. This is very evident in the way in which he has brought his fertile and creative imagination, and the inner dynamism and force of his mind, to serve the Church in the organisation of diocesan activities, in establishing new churches, in planning communities, and in the ecumenical outreach of the Greek Orthodox Church, not least in his persistent and successful work in helping to reconcile Chalcedonian and non-Chalcedonian traditions in Christology.

No one takes more seriously than Archbishop Methodios his commission as a bishop to be a guardian of the Faith once delivered to the saints, as one can see in his notable book *The Person and Place of Jesus Christ in the Decisions of the Ecumenical Councils*, as well as in the scholarly journals that he continues to publish year after year. In its apostolic foundation the Church has been entrusted by the Lord with a sacred deposit, the datum of divine revelation, which she must treasure above all else, preserving it intact against misunderstanding and serving its faithful transmission to future generations. It is in that light that we must appreciate Meth-

odios' passionate concern for theological publication in books and journals, and his remarkable sense of history, which prompted his researchs, for example, into the origins of his mother church in Corinth, or into the roots of Jewish and Christian presence in Ethiopia and Nubia, and also into the origins of the Orthodox Church in any country where he was entrusted with a special mission to fulfil. This sense of history is to be noted in the devotion he has always lavished upon diocesan archives, not only archives of past events, but archives dealing with the mission and activity of the Church in the present. Moreover, he is acutely conscious of his own participation in history and of his engagement in on-going historical events. And they were indeed historical events of considerable significance, as for the Church in Ethiopia and Egypt and Britain, as well as for the Greek communities in their midst. Yet it is not of himself as making history that Archbishop Methodios has been so conscious but of being caught up through his episcopal office in the living stream of history as it flowed from the past into the future fraught with awesome divine destiny. This cleric is a man of destiny, if ever there was one.

Secondly, Archbishop Methodios has proved himself to be a great Christian statesman. Here we must point to the wisdom and judgment he constantly manifests in the exigencies and complications of human and social existence in the modern world. Were he a politician he would undoubtedly be one of the most influential Statesmen in Europe. However, Methodios' statesmanship functions not at the superficial level of political or ecclesiastical pragmatism or the daily conflict of power-structures beloved by the media. On the other hand, like Photius whom he admires so much he does not evade conflict when Christian witness and the integrity of Orthodox doctrine are at stake, but that takes place at another level where Church and nation and culture are interlocked in the life of God's people. I know of no one who matches the extraordinary freedom and adaptability of Methodios in his ability to operate in different countries and nations and cultures in such a way as to be at home with them, and yet in such a way as to mediate to them the rich contributions of the Hellenic tradition. Therein lies, in part at least, the secret of his leadership among Greek immigrants in different parts of the world, but it is the spiritual and intellectual quality he brings to his leadership, as a man of God and a trumpet of the truth, which transcends national differences, without depreciating distinctive national contributions, that wins for him such high regard and admiration as a Christian Leader.

It is the same kind of wise cultured statesmanship that Archbishop Methodios brings to his ecumenical outlook and activity of which he has been so long justly renowned. He was a spiritual sensitivity and a theologi-

cal insight that enable him to penetrate sympathetically into the real issues at stake, where everything is finally measured and judged by reference to the substance of the Gospel, rather than the formal yardstick taken from canon law. Primacy is always given to *koinonia* in the Church as the Body of Christ rather than to formal juridical argument, and it is from that perspective, he believes, that the difficult inter-church problems over authority are not mean that Archbishop Methodios depreciates the canonical, far less, the conciliar, structure of the ancient Catholic Church and its teaching, but that all church law and dogma must be interpreted and handled within the frame of the *eusebeia* or godliness that informed and shaped the *phronema* of the Apostolic and Nicene Church. That is the Chirst-centred and deeply spiritual ecumenism which Archbishop Methodios has brought to his discussions with other Communions, but never with any deviation from the teaching of Nicene-Constantinopolitan Orthodoxy. His primary concern has always been for untarnished fidelity to the evangelical and apostolic verities of the Christian faith interpreted within the historic consensus reached by the Church in the decisions of the Ecumenical Councils in the undivided Church. The position he adopts is very clear in his published correspondence with the two Anglican Archbishops after the notorious rejection by the Bishop of Durham of the virgin birth and the physical resurrection of our Lord. Archbishop Methodios is the Ecumenist who presses the discussion of every issue down to the solid rock of truth as the one foundation for ecumenical reconciliation and cooperation. He is an ecumenist who does not tolerate prevarication, but insists on exposing all convictions to the searching and purifying light of Christ himself, painful as it may be to all concerned.

This brings me to the third thing about Archbishop Methodios to which I would like to refer, his likeness to the Patriarch Photius in respect of the breadth of his scholarship and the wonder of his encyclopaedic mind. But in all the vast historical, bibliographical and theological learning that characterises the works he has written and edited, Methodios also reflects the unique combination of *mathesis* and *mystagogia* which was the characteristic feature in the learning process that underlay the massive scholarship of Photius. It goes back to the teaching of St. Paul that spiritual truth is to be discerned spiritually and not naturally, and to be learned only through the wisdom of God and not the wisdom of men. This is the secret and hidden wisdom that is imparted by the Spirit to those who are initiated into the mystery of divine revelation, not a wisdom that can be achieved merely through human investigation. In the early Church this was held to mean that progress in theological understanding and participation in eucharistic worship went hand in hand, that the dogmatic and the

sacramental complemented and nourished each other. It was thus that *mathesis* and *mystagogia* were regarded as mutually related in the development and expression of the Orthodox Faith and Church. Doctrinal learning and divine worship, intellectual activity and mystical insight, fructified each other. Thus while *mystagogia* rested on the basis of *mathesis, mathesis* could not proceed cut off from *mystagogia. Mystagogia* withoug *mathesis* lacked foundation and degenerated into magical superstition, and *mathesis* without *mystagogia* lacked spiritual discernment and degenerated into wordly wisdom. Rightly interrelated, *mathesis* prevents *mystagogia* from withdrawing into an esoteric mysticism. This helps to explain the resistance of the Greek Church to the irreformable dogmas of the Latin Church, and why properly regarded Orthodox dogmatics is both firmly grounded in the Incarnation and yet openstructured through the constant renewal of the Spirit. This combination is particularly evident in Photius **"Treatise on the Holy Spirit",** but I find it lacking in some of rather sharp analyses and verdicts on others in his **Bibliotheca** or **Myriobiblon!** This is not a combination which I find lacking in the published works of Archbishop Methodios. He fulfils for us today the office of a "Doctor of the Church" in a very acceptable way in line with the classical Greek patristic combination of great learning and godly wisdom.

Εὐάγγελος Δ. Θεοδώρου
Ὁμότιμος Καθηγητὴς
καὶ τ. Πρύτανις τοῦ
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Ἀγαθουπόλεως 44
Ἀθῆναι 11252

Ο ΜΕΓΑΣ ΦΩΤΙΟΣ ΩΣ ΦΟΡΕΥΣ ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ ΤΗΣ ΠΑΓΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΑΝΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΟΤΗΤΟΣ

Ἀθῆναι, 6 Φεβρουαρίου 1991

Σεβασμιώτατον
Ἀρχιεπίσκοπον πρ. Θυατείρων
κ. Μεθόδιον
Ἐνταῦθα

Σεβασμιώτατε,

Μετὰ μεγίστης χαρᾶς ἐπληροφορήθην ὅτι - ἐξ ἀφορμῆς τῆς συμπληρώσεως 1100 ἐτῶν ἀπὸ τῆς πρὸς Κύριον ἐκδημίας τοῦ ἱεροῦ Φωτίου- ἑτοιμάζετε τὴν ἔκδοσιν ὀγκώδους τόμου, ἀφιερωμένου εἰς τὴν προβολὴν τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Μεγάλου τούτου Ἀρχιεπισκόπου καὶ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε φορεὺς καὶ κήρυξ τοῦ γνησίου ὀρθοδόξου πνεύματος καὶ ἀγωνιστὴς τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὁ τόμος οὗτος θὰ ἀποτελέσῃ πολύτιμον κρίκον εἰς τὴν χρυσῆν ἅλυσιν τῶν πολλῶν ἐξαιρέτων θεολογικῶν τόμων, οἱ ὁποῖοι εἴτε ἔχουν συγγραφῆ ὑφ' Ὑμῶν προσωπικῶς, εἴτε ἀποτελοῦν συλλογικὰ ἔργα, ἐκδοθέντα ὑπὸ τὴν Ὑμετέραν ἐπιστασίαν και περιέχοντα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ ἰδίας Σας ἀξιολογωτάτας μελέτας.

Εἰς τὸν Μέγαν Φώτιον ἔχετε ἤδη ἀφιερώσει δεκάδας σελίδων ἐν τῷ περισπουδάστῳ ἔργῳ Ὑμῶν «Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι» (Ἀθῆναι, 1990). Τὸ οἰκουμενικῶν διαστάσεων ἔργον τοῦτο, διὰ τὴν τιμητικὴν ἀποστολὴν τοῦ ὁποίου εἰς ἐμὲ ἐκφράζω πρὸς Ὑμᾶς θερμὰς εὐχαριστίας, καθιστᾷ σαφὲς ὅτι, ὡς ἐν ρηξικελεύθῳ ὁραματισμῷ γράφετε-, «ἡ αὐτοπεποίθησις καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτιστικὴ αὐτάρκεια τῶν Ἑλλήνων εἶναι βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ νὰ συναντήσουμε μαζὶ μὲ τοὺς Σλάβους πάλι τοὺς Λατίνους καὶ τοὺς Φράγκους τῆς Εὐρώπης μέσα σὲ κλῖμα ἀμοιβαίου σεβασμοῦ τῶν πνευματικῶν κατακτήσεων καὶ χωρὶς συμβιβασμοὺς σὲ βασικὰ θέματα τῆς ὑπάρξεώς μας, τὰ ὁποῖα στὸ παρελθὸν μᾶς ὡδήγησαν σὲ ἔχθρες καὶ συμφορές» (σσ. 25-26).

Ἐπιφυλασσόμενος νὰ παρουσιάσω προσεχῶς τὸ ἔργον τοῦτο ἐκτενέστερον ἐν σχετικῇ βιβλιοκρισίᾳ, περιορίζομαι ἐν τῇ παρούσῃ ἐπιστολῇ εἰς τὸ νὰ ἐκφράσω τὰ θερμά μου συγχαρητήρια διὰ τὴν εὔστοχον πρωτοβουλίαν Ὑμῶν περὶ τῆς ἐπικειμένης ἐκδόσεως τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὸν ἱ. Φώτιον τόμου, ὁ ὁποῖος ἀναμφιβόλως θὰ παρουσιάζῃ τὰς αὐτὰς οἰκουμενικὰς διαστάσεις, τὰς ὁποίας ἔχει καὶ τὸ προμνησθὲν ἔργον, ἐν τῷ ὁποίῳ μελετᾶται ἡ «ἐκκλησιαστικὴ ἀντιπαράθεσις Ἑλλήνων καὶ Λατίνων». Εἶναι βέβαιον ὅτι ἐν τῷ βιβλιογραφικῷ τμήματι τοῦ ὑπὸ ἔκδοσιν τόμου θὰ μνημονεύωνται τὰ εἰς τὸν Φώτιον τὸν Μέγαν ἀναφερόμενα τρία εἰδικὰ αὐτοτελῆ δημοσιεύματά μου: 1) «Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς φορεὺς τοῦ γνησίου ὀρθοδόξου πνεύματος», ἐν Ἀθήναις 1971. 2) «Τὸ ἀνθρωπιστικὸν καὶ πολιτιστικὸν ἰδεῶδες τοῦ ἱεροῦ Φωτίου», Ἀθῆναι 1977. 3) «Ἑνότης καὶ ποικιλομορφία στὴν Ὀρθοδοξία» (Λόγος στὴν ἑορτὴ τοῦ ἁγίου Φωτίου τοῦ Μεγάλου), Ἀθῆναι 1983.

Καί ἐκ τῶν τριῶν δημοσιευμάτων τούτων καθίσταται φανερὰ ἡ σημασία, τὴν ὁποίαν ἔχουν ἡ διδασκαλία καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ ἱ. Φωτίου διὰ τὰς σημερινὰς προσπαθείας πρὸς ἑνοποίησιν τῆς Εὐρώπης καὶ ὁλοκλήρου τῆς Χριστιανικῆς Οἰκουμένης καὶ διὰ τὸ ἔργον τῆς προβολῆς τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας.

Συγκεκριμένως ὁ ἱερὸς Φώτιος εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς εἷς τῶν σπουδαιοτέρων ἐμπνευστῶν καὶ πατρώνων τῆς ὑπὸ ἕνωσιν Χριστιανικῆς Οἰκουμένης καὶ τῆς ἑνοποιουμένης Εὐρώπης διὰ τοὺς ἑξῆς κυρίως λόγους:

1) Ὁ Μ. Φώτιος λόγῳ τε καὶ ἔργῳ προβάλλει τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀληθοῦς παιδείας, ὅπερ ταυτίζεται οὐχὶ πρὸς ἔμμονον (ἐν+μένειν), ἐνδοκοσμικὸν καὶ ἀνθρωποκεντρικὸν οὑμανιστικὸν σύστημα, ἀλλὰ πρὸς τὸ γνήσιον ἑλληνορθόδοξον ἀνθρωπιστικὸν ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖον, συνδέον τὸν ἄνθρωπον μετὰ τοῦ Θεοῦ, - ὁ Ὁποῖος εἶναι ἡ πηγὴ πασῶν τῶν ἀξιῶν καὶ ἐκ τοῦ Ὁποίου προέρχεται «πᾶσα δόσις ἀγαθὴ»-, ὑποβοηθεῖ τὴν ἁρμονικὴν συνανάπτυξιν καὶ συνεκδήλωσιν τῶν διαφόρων μορφωτικῶν καὶ πολιτιστικῶν ἀξιῶν κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ μὴ καλλιεργῆται ἡ μία ὑπερτροφικῶς εἰς βάρος τῶν ἄλλων, ἀλλὰ νὰ συναναπτύσσωνται πᾶσαι ἁρμονικῶς κατὰ τρόπον ἰσόρροπον καὶ ἀνταποκρινόμενον εἰς τὴν ἱεραρχικὴν κλίμακα αὐτῶν.

2) Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικώτερον εἰς τὰς ἀνθρωπιστικὰς σπουδάς, τὰ περίφημα ἔργα τοῦ ἱ. Φωτίου «Ἀμφιλόχια» (Migne Ἑ.Π. 103, 375 ἑξ.) καὶ «Μυριόβιβλον» (Migne Ἑ. Π. 103, 41 ἑξ.) ἀποδεικνύουν, ὅτι ἡ στάσις τοῦ μεγάλου ἐκκλησιαστικοῦ ἀνδρὸς ἔναντι τῆς θύραθεν σοφίας δὲν εἶναι δουλικὴ ἢ συγκριτιστική, ἀλλ' οὔτε ἐχθρικὴ καὶ ἀρνητική, ἀλλὰ κριτικὴ καὶ ἐκλεκτική.

3) Ὁ Μ. Φώτιος εἶναι πρωτοπόρος σκαπανεὺς τοῦ ἰδεώδους, ὅπερ θὰ ἀποτελέσῃ τὴν ἐντελέχειαν τῆς ἑνοποιουμένης Εὐρώπης. Πρόκειται περὶ τοῦ ἰδεώδους τῆς ἑνότητος ἐν τῇ ποικιλομορφίᾳ. Ὁ ἱερὸς Πατήρ, ἐμπνεόμενος ὑπὸ τοῦ ὀρθοδόξου δημοκρατικοῦ πνεύματος, δὲν ἀπῄτει διὰ πάντας τοὺς λαοὺς τὸν ἰσοπεδωτικὸν ὁδοστρωτῆρα τῆς ὁμοιομορφίας, ἀλλ' ἐθεώρει

ὡς φυσικὸν τὸ νὰ χρησιμοποιῇ ἡ χριστιανικὴ λατρεία διαφόρους καλλιτεχνικὰς μορφάς, ποικιλλούσας κατὰ τόπους καὶ χρόνους, τὰς τοπικὰς μητρικὰς γλώσσας, ἄλλα σχήματα καὶ ἀνομοίους τύπους γραμμάτων καὶ «ἀπήχησιν καὶ σημασίαν φωνῆς ἑτεροειδῆ τε καὶ ἀλλοτριωτάτην» (Migne Ἑ. Π. 101, 949). Κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν φράσιν τοῦ ἱεροῦ Φωτίου, «ἡ τῶν εἰρημένων ἑτερότης τε καὶ παραλλαγὴ τὴν ἑνοειδῆ καὶ θεοποιὸν χάριν τοῦ Πνεύματος... ὑποδέξασθαι... οὐ διεκώλυσεν» (Migne Ἑ. Π. 102, 608). Ὑπὸ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ τοῦ ἱ. Φωτίου ἐνεφοροῦντο οἱ βυζαντινοὶ ἱεραπόστολοι, ἐν οἷς καὶ οἱ μεγάλοι Ἕλληνες - Θεσσαλονικεῖς φωτισταὶ τῶν Σλάβων ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος.

4) Ὁ ἱ. Φώτιος ὑπῆρξε πρόδρομος τοῦ γνησίου Οἰκουμενισμοῦ. Βεβαίως οὗτος καταδικάζει ὡς «ἁμαρτίαν πρὸς θάνατον» (Migne Ἑ. Π. 102, 604) τὴν ἐκ τῶν χριστιανικῶν δογμάτων ἔστω καὶ ἐλαχίστην περέκκλισιν καὶ τὴν «τῶν παραδοθέντων ἀθέτησιν» ἢ «καταφρόνησιν» (Migne 102, 724). Ἐπίσης κατελήφθη ὑπὸ ἱερᾶς ἀγανακτήσεως, ὅταν εἶδε τὰς δολοπλοκίας τῶν Δυτικῶν ἐν Βουλγαρίᾳ, ὁπότε «ἐπλήγη διὰ μέσων τῶν σπλάγχνων καιρίαν πληγήν, ὡς εἴ τις τὰ ἔκγονα τῆς κοιλίας αὐτοῦ κατ' ὀφθαλμοὺς ἴδοι ὑπὸ ἑρπετῶν καὶ θηρίων σπαρασσόμενά τε καὶ διασπώμενα» (Migne Ἑ. Π. 102, 732). Ἀλλ' ἡ ἐμμονή του εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ ἡ ἀγανάκτησίς του διὰ τὴν ἐπιβουλὴν τῶν Δυτικῶν ἐναντίον τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ πνευματικῶν του τέκνων συνδέονται μετὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ φιλειρηνικοῦ φρονήματός του, ἕνεκα τοῦ ὁποίου συνεχῶς - συχνάκις μετὰ πνεύματος συγκαταβάσεως καὶ ὑποχωρήσεως - κατέβαλλε προσπαθείας πρὸς διατήρησιν ἢ ἀποκατάστασιν τῆς ἑνότητος μεταξὺ τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας Ρώμης. Ὁ Μ. Φώτιος ἦτο ὁ κύριος ἐμπνευστὴς τῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (τῶν 879-880), ἡ ὁποία διετύπωσε τὴν «πλουραλιστικὴν» ἀρχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἕκαστος ἐκκλησιαστικὸς θρόνος δύναται νὰ ἔχῃ καὶ τὰς ἰδικὰς του παραδόσεις καὶ τὰ ἰδικά του ἔθιμα, διὰ τὰ ὁποῖα οἱ ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ θρόνοι δὲν πρέπει νὰ δημιουργοῦν ἔριδας.

5) Ὁ ἱερὸς Πατήρ, ἐλαυνόμενος ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς χριστιανικῆς παναγάπης, ἥτις ἐκδηλοῦται ἀκόμη καὶ πρὸς «τοὺς ἀπίστους καὶ δὴ τοὺς αἱρετικοὺς καὶ τοὺς πρὸς καθαρότητα πολιτείας διαβεβλημένους καὶ ταύτης ὀλισθαίνοντας» (Migne Ἑ. Π. 101, 941), συνῆψε φιλίαν καὶ πρὸς τὸν Ἀμηρᾶν τῆς Κρήτης. Τοιαύτη φιλία, ὡς παρετήρησεν ὁ Πατριάρχης Νικόλαος ὁ Μυστικός, δὲν ἐξεδηλώθη πρὸς τὸν Ἀμηρᾶν οὔτε καὶ ἐκ μέρους τῶν «ὁμοδόξων καὶ ὁμοφύλων» του (Migne Ἑ. Π. 111, 37). Ὁ Φώτιος, ὡς συνεχίζει χαρακτηριστικῶς ὁ αὐτὸς Πατριάρχης Νικόλαος, «ἄνθρωπος ὢν τοῦ Θεοῦ καὶ πολὺς τά τε θεῖα καὶ τὰ ἀνθρώπινα, ᾔδει ὅτι κἂν τὸ τοῦ σεβάσματος διίστη διατείχισμα, ἀλλὰ τό γε τῆς φρονήσεως, τῆς ἀγχινοίας, τοῦ τρόπου εὐσταθές, τὸ τῆς φιλανθρωπίας, τὰ λοιπὰ ὅσα κοσμεῖ καὶ σεμνύνει τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν προσόντα, πόθον ἀναφλέγει τοῖς τὰ καλὰ φιλοῦσι τῶν οἷς πρόσε-

στι τὰ φιλούμενα. Διὰ τοῦτο κἀκεῖνος ἐφίλει» τὸν κοσμούμενον ὑπὸ τῶν ἀρετῶν τούτων, «εἰ καὶ μεταξὺ τὸ διαφέρον τῆς πίστῳς ἵσταται» (Migne Ἑ. Π. 111, 37).

Σεβασμιώτατε,

Διὰ τοὺς ἀνωτέρω κυρίως λόγους εἶμαι βέβαιος, ὅτι ἡ λαμπρὰ πρωτοβουλία Ὑμῶν διὰ τὴν ἔκδοσιν τόμου περὶ τοῦ ἱ. Φωτίου τοῦ Μεγάλου θὰ συντελέσῃ εἰς τὴν προώθησιν τῶν προσπαθειῶν περὶ τῆς παγχριστιανικῆς καὶ πανευρωπαϊκῆς ἑνότητος.

Ἐπὶ τούτοις, εὐχόμενος ὅπως ὁ Θεὸς δωρῆται εἰς τὴν Ὑετέραν Σεβασμιότητα ὑγίειαν, ἔτη πολλά, φωτισμὸν καὶ δαψιλῆ καρποφορίαν ἐν τῷ ἀμπελῶνι τοῦ Κυρίου καὶ ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς θεολογικῆς συγγραφικῆς προσφορᾶς, διατελῶ

Μετὰ βαθυτάτου σεβασμοῦ καὶ τῆς ἐν Κυρίῳ ἀγάπης

Εὐάγγελος Δ. Θεοδώρου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΕΙΣ ΤΟΝ ΜΕΓΑΝ ΦΩΤΙΟΝ

Ὑπὸ
Μητροπολίτου Πισιδίας
Μεθοδίου Φούγια

Πρόλογος

Δὲν ἀποτελεῖ πρωτοτυπίαν ἡ ἀναφορὰ ἡμῶν εἰς τὴν μεγάλην προσωπικότητα τοῦ Φωτίου κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος, καθ' ὅ συμπληροῦται ἡ ὑποτιθεμένη 1100ὴ ἐπέτειος ἀπὸ τοῦ θανάτου του. Πρὸ ἑκατὸν ἐτῶν ἐν Μόσχᾳ, ὁ Α.Μ.Ι. Πλατώνωφ, ρῶσος πρωθιερεὺς καὶ καθηγητὴς, ἄρχεται τοῦ πανηγυρικοῦ λόγου του διὰ τῶν ἑξῆς λέξεων: «*Προτίθεμαι νὰ ὁμιλήσω πρὸς τὴν σοφὴν ὁμήγυριν περὶ τοῦ μεγάλου Ἱεράρχου, οὗ ἡ χιλιετηρὶς μνήμη ἀνὰ τὴν Ὀρθόδοξον Ἀνατολήν, Ἑλληνικὴν καὶ Ρωσικὴν Ἐκκλησίαν λίαν ἀφανῶς καὶ ἀνεπισήμως ἑωρτάσθη τῇ 6 Φεβρουαρίου 1891. Ὁ λόγος ἔσται ἡμῖν περὶ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου, ὅν οἱ μὲν χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς τιμῶσιν ὡς φύλακα τῆς ἀρχαίας Ὀρθοδοξίας ἀπὸ τῶν παραφθορῶν τοῦ Μεσαιωνικοῦ λατινισμοῦ καὶ ὑπερασπιστὴν τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῶν ὑπερφιάλων ἀπαιτήσεων τοῦ Παπισμοῦ καὶ ὅν ἐν μέρει οἱ μὲν Ὀρθόδοξοι Ἕλληνες θεωροῦσιν ὡς τὸν ἀνώτατον καὶ μέγιστον ἀντιπρόσωπον τοῦ Ἐθνικοῦ αὐτοῦ Πνεύματος κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ἡμεῖς δὲ οἱ Ρῶσοι κατάγομεν ἀπ' αὐτοῦ τὴν ἱστορικὴν ἡμῶν ἀρχὴν καὶ ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων Ὀρθοδόξων σλαβικῶν γενῶν θεωροῦμεν αὐτὸν ἀρχηγὸν τοῦ χριστιανικοῦ ἡμῶν φωτισμοῦ*»[1].

Ἀπὸ ἑλληνικῆς ἀπόψεως ὁ θαυμασμὸς τῶν ἡμετέρων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἶναι συνεχὴς καὶ μεγάλος, ἐκφραζόμενος κατὰ διαφόρους τρόπους ὑπὸ διακεκριμένων καὶ φωτισμένων Ἑλλήνων. Παραφωνίαν παρουσιάζουν

---

1. *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, ΜΣΤ΄ (1947) σ. 29-30. Βλ. τὴν μελέτην τοῦ Πλατώνωφ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς χιλιετηρίδος τοῦ Φωτίου δημοσιευθεῖσαν ἐν τῷ *Journal ministerial* ἐν τοῖς τόμοις, 280, 281 καὶ 282 (1892) μεταφρασθεῖσαν καὶ περιληπτικῶς ἐμφανισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ κ. Α.Κ. (iréeff) ἐν τῷ *Reuve Internationale de Théologie* 1 (1893) σ. 654-669, 2 (1894) σ. 80-107, 253-261. Πρβλ. *BZ* 1 (1892), 3 (1894) καὶ 4 (1895). Ἐπὶ τῇ αὐτῇ ἐπετείῳ ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Συλλογῇ τῆς Ἑταιρείας τῆς Παλαιστίνης ἡ μελέτη τοῦ Θεοδώρου Στούκωφ (1891) σ. 60-70, 360-386, 397-421. Μία ἄλλη ἐργασία περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Πατριάρχου Φωτίου, τοῦ αἰτίου τοῦ ἑλληνικοῦ σχίσματος, ἐνεφανίσθη ρουμανιστὶ ἐν Baiamare τὸ 1893, βλ. περὶ αὐτοῦ *BZ*, 4 (1895) σ. 199.

αἱ ἐπιφυλάξεις τοῦ ἡμετέρου ἐθνικοῦ ἱστορικοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου περὶ τοῦ Φωτίου.[2]

Ὁ γνωστὸς καὶ ἐξ ἄλλων περισπουδάστων μελετῶν Σπυρίδων Ζαμπέλιος περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ηὔχετο «ὅπως γλαφυρὸς κάλαμος φιλοδωρήσῃ πρὸς τὴν ἀναγεννηθεῖσαν Ἑλλάδα δῶρον ἐρατὸν καὶ ἀγλαότιμον, τὴν Φωτίου βιογραφίαν»[3] καί, ἀκόμη, ἐν ἄλλῳ ἔργῳ του ὁ ἴδιος φιλόπατρις συγγραφεὺς ἐτόνιζε τὴν μεγάλην σημασίαν τῆς προσωπικότητος τοῦ Φωτίου διὰ τὸν Ἑλληνισμόν.[4]

Τὴν ἰδίαν περίπου ἐποχὴν ὁ πολὺς Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων διηρωτᾶτο, «πότε ἆρά γε θέλουσιν ἐφελκύσει τὴν σύντονον μελέτην φερεπόνων ὁμογενῶν, φιλολόγου μὲν ἡ Μυριόβιβλιος, θεολόγου δὲ τὸ σύνολον τῶν ἐκκλησιαστικῶν τοῦ Φωτίου ἔργων, νομομαθοῦς δὲ τά τε ὑπὸ τὸ ὄνομα ἐκείνου φερόμενα καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Βασιλείου ἢ Λέοντος τοῦ ΣΤ΄ κρυπτόμενα τοῦ κανονικοῦ ἢ τοῦ πολιτικοῦ Δικαίου πονήματα; πότε δέ πάλιν ἀκάματοι παρ᾽ ἡμῖν ἀνιχνευταὶ θέλουσι περισυλλέξαντες ζωογονήσει τὰ ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως φύρδην μίγδην ἐρριμένα μέλη τοῦ χαλκεντέρου ἐκείνου Ἄτλαντος;»[5]

Ὄντως ἐπραγματοποιήθησαν σημαντικαὶ πρόοδοι εἰς τὰς περὶ Φωτίου σπουδὰς καὶ ἐξεδόθησαν ἑλληνιστὶ περίφημα ἔργα ὅπως τὰ Ἀμφιλόχια ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Οἰκονόμου, αἱ ἐπιστολαὶ ὑπὸ τοῦ Ι. Βαλέττα, Οἱ Λόγοι καὶ αἱ Ὁμιλίαι ὑπὸ τοῦ Ἀριστάρχη, αἱ ὁμιλίαι ὑπὸ τοῦ Β. Λαούρδα, τὸ Λεξικὸν ὑπὸ τοῦ Θεοχαρίδη καὶ ὑπ᾽ ἄλλων μικροτέρας σημασίας ἔργα, ἀλλ᾽ αὐτὸ ὅπερ ὠνειρεύετο ὁ Ζαμπέλιος καὶ ὁ Οἰκονόμος δὲν ἐπραγματοποιήθη εἰσέτι. Τοιουτοτρόπως τὰ πρωτεῖα κατέχουν ἄλλοι εὐρωπαῖοι ἐρευνηταὶ κατὰ τὸ παρελθὸν καὶ ἐν τῷ παρόντι καιρῷ, μὲ κορυφαίους τὸν J. Hergenröther ἐν τῷ παρελθόντι αἰῶνι καὶ τὸν F. Dvornik ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν.

Ἡ ἐμβρίθεια καὶ ἡ πολυμάθεια τοῦ Hergenröther ἀναγνωρίζεται γενικῶς, ἀλλὰ τὸ τρίτομον ἔργον του συντεταγμένον ὑπὸ Ρωμαιοκαθολικοῦ συγ-

---

2. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. τρίτος, Ἐν Ἀθήναις (1925) σ. 756-761.
3. Σ. Ζαμπελίου, *«Ἄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος, μετὰ μελέτης ἱστορικῆς περὶ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ»* Ἐν Κερκύρᾳ (1852) σ. 324.
4. Σ. Ζαμπελίου, *«Βυζαντιναὶ Μελέται. Περὶ πηγῶν νεοελληνικῆς ἐθνότητος. Ἀπὸ Η΄ μέχρι Ι΄ ἑκατ.»* ἐκδ. ὑπὸ Χ.Ν. Φιλαδελφέως, Ἐν Ἀθήναις, 1857.
5. Κ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *«Περὶ τῶν Ο΄ Ἑρμηνευτῶν*, Ἐν Ἀθήναις, Δ΄ (1849) σ. 754 καὶ 757, σημ. α΄. Παρομοίαν εὐχὴν ἐξέφρασε καὶ ὁ Ἀριστάρχης, *«Λόγοι καὶ Ὁμιλίαι»*, Α΄ (1901) δ΄ ρνη΄-νθ΄, ἐνῷ ὁ Ι. Βαλέττας ὁμολογεῖ ὅτι ἐξ αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν λόγων ὡρμήθη νὰ προσφέρῃ τι διὰ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν τῇ Πατρίδι καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἐν Λονδίνῳ (1864). Προλεγόμενα σ. 1-18.

γραφέως καὶ εἰς τὰς παραμονὰς τῆς Βατικανείου Συνόδου δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένον τῶν κατὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας προλήψεων.[6]

Ἀφαντάστως δικαιοτέρα εἶναι ἡ ἄποψις περὶ τοῦ Φωτίου τοῦ Τσεχοσλοβάκου καθηγητοῦ καὶ ἱστορικοῦ F. Dvornik[7] μολονότι εἰς τὸ βάθος τῆς σκέψεώς του ὑποκρύπτεται ἡ πρόθεσις ἀπαλλαγῆς τοῦ Φωτίου ἀπὸ τῶν κατηγοριῶν τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, διὰ νὰ διευκολυνθῇ ἡ ἕνωσις τῶν Ὀρθοδόξων μετὰ τῆς Ρώμης.

Φυσικὰ ἐξεδόθησαν κι᾿ ἄλλα ἔργα δικαιότερα διὰ τὸν Φώτιον, ἀλλὰ εἶναι ἀνάγκη ἐν τῇ παρούσῃ εἰσαγωγῇ νὰ παρακολουθήσωμεν τὰς περὶ Φωτίου σπουδὰς ἀπὸ τῆς ἐποχῆς του μέχρι σήμερον.[8]

Προσωπικῶς ἐπροβληματίσθην ἐν τῷ θέματι τούτῳ ὅτε ἔγραφον μικρὰν ἀνακοίνωσιν περὶ τῆς νηφαλιότητος τοῦ Μεγάλου Φωτίου καὶ γνωρίζων ὀλίγα περὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου[9] εὗρον ἀρκετὰς κοινὰς ἀρετὰς εἰς αὐτούς, τὰς ὁποίας ἐπεσήμανα ἀργότερον ὅτε συνέτασσον σύντομον ἀρθρίδιον περὶ τῆς ἀνεξικακίας τοῦ Φωτίου. Ἀλλ᾿ ἡ ἰδέα μου νὰ καταγίνω ἰδιαιτέρως μὲ τὴν ζωὴν καὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ Φωτίου ἀνεπτύχθη ὅτε ἔγραφον τὴν ἐργασίαν μου *«Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀντιπαράθεσις Ἑλλήνων καὶ Λατίνων»*[10]. Τότε συνέλαβον τὴν ἰδέαν τῆς ἀφιερώσεως τοῦ δεκάτου τόμου τῆς Ἐπετηρίδος *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* εἰς τὸν Φώτιον μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς συμπληρώσεως 1100 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου του, καίτοι ἡ χρονολογία αὐτή,

---

6. J. Hergenröther, *«Photius, Patriarch von Konstantinopel. Seine Leben, seine Schriften und das griechische Schisma.* Nach handschriften und gedruckten Quellen, Regensburg, τόμοι τρεῖς, 1867-1869. Οἱ δύο πρῶτοι τόμοι εἶναι ἀφιερωμένοι εἰς τὴν δρᾶσιν τοῦ Φωτίου ὡς πολιτικοῦ τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῷ ὁ τρίτος ἐξετάζει τὰ συγγράμματα αὐτοῦ, σ. 3-260 καὶ τὴν Θεολογίαν του, σ. 264-652.
7. F. Dvornik, *The Photian Schism. History and Legend.* Cambridge Univ. Press (1948) Repr. 1970. Κρίσεις γιὰ τὸ ἔργο τοῦτο ἐδημοσίευσεν ὁ ἐκ τῶν προκατόχων μου ἀείμνηστος Μητροπολίτης Θυατείρων Γερμανὸς ἐν τῷ περιοδικῷ *Θεολογία* Κ´ (1949) καὶ ΚΑ´ (1950). Φυσικὰ ὁ Dvornik ἔγραψε καὶ ἄλλα πολλὰ περὶ Φωτίου, τὰ ὁποῖα θὰ μνημονεύσω κατωτέρω.
8. Ὁ φιλόπονος Βαλέττας ἐν τῷ ἀξιολόγῳ ἔργῳ του, *Φωτίου Ἐπιστολαί,* ἔνθ᾿ ἀν. σ. 99-122 συνεκέντρωσε πάσας τὰς περὶ Φωτίου μαρτυρίας καὶ κρίσεις, ἐνῷ ὁ ἀείμνηστος Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως Γεννάδιος ἐδημοσίευσε τὰς *«Περὶ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου κρίσεις τῶν Ἀρχαίων καὶ τῶν ἱστορικῶν τῆς ἐποχῆς μας».* Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς Ὀρθοδοξίας, τ. 1956 Ἰσταμποὺλ. Βιβλιογραφίαν τοῦ Φωτίου μέχρι τὸ 1880 εὑρίσκομεν εἰς τὸν W. Engelmann, *«Bibliotheca scriptorum Classicorum»* I (1880) σ. 555 κ.ἑξ. καὶ εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κ. Κρουμβάχερ περὶ τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, εἰς τὸ ὁποῖον θ᾿ ἀναφερθῶμεν κατωτέρω.
9. M. Fouyas, *«The Social Message of St. John Chrysostom» Diss.* ΘΙΜ, ΣΤ´ (1984) σ. 9-167.
10. *Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Φωτίου μέχρι τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας.* Ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ μελέτη ἀναφερομένη εἰς τὰς ποικίλας σχέσεις τῶν δύο Λαῶν. Ἀθῆναι, 1990.

καθιερωθεῖσα δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα, διότι πρέπει αὕτη νὰ μετατεθῇ πρὸς τὰ πρόσω. Ἔκτοτε ἤρχισα ν' ἀνακοινώνω τὴν ἀπόφασίν μου ταύτην εἰς φίλους μου ἐπιστήμονας ἐν Ἑλλάδι, Εὐρώπῃ καὶ Ἀμερικῇ.

Ἤντλησα μεγάλην δύναμιν ἀπὸ τὴν ζωήν, τὴν δρᾶσιν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην ἀκεραιότητα τοῦ Φωτίου, διότι ἑνώνει διὰ τρόπου μοναδικοῦ τὰ ἰδεώδη τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἡ σύνθεσις τῆς Ἑλληνικῆς Κλασσικῆς ἀρχαιότητος μετὰ τοῦ Χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ Φωτίου, υἱοθετήθη ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην, ὡς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἔκτασιν τῶν ἀλλεπαλλήλων ἐκδόσεων τῶν ἔργων του.

Δυσκολίαν συναντῶμεν εἰς τὴν κατάταξιν τῶν ἔργων τοῦ Φωτίου, διότι εἶναι οὗτος ποιητής, γεωγράφος, ἀρχαιολόγος, φιλόλογος, θεολόγος, φιλόσοφος, μαθηματικός, ἰατρός, ρήτωρ, νομικός, πολιτικός, κανονολόγος κ.λπ. Δι' αὐτὸ ὅσην ἐπιμέλειαν κι ἂν ἐπιδείξωμεν θὰ δυσκολευθῶμεν νὰ προβῶμεν εἰς ἀκριβῆ κατάταξιν τῆς συγγραφικῆς δράσεως τοῦ Φωτίου, ἐπειδὴ πολλὰ ἔργα του ἀποβλέπουν εἰς τὸν ἴδιον σκοπόν, ἀλλ' εἶναι συντεταγμένα εἰς ποικίλας μορφὰς ὡς ὁμιλίαι, ἐπιστολαί, διατριβαί κ.λπ.[11]

Εὐχαριστῶ τὴν Θείαν Πρόνοιαν διότι ηὐλόγησε τὴν σκέψιν μου ταύτην καὶ τοὺς φίλους μου διότι ἀνταπεκρίθησαν εἰς τὴν πρόσκλησίν μου νὰ συμβάλωσιν εἰς τὸν καταρτισμὸν τοῦ τόμου τούτου.

Ἐν τῇ
Πατρικῇ Οἰκίᾳ
Χαλάνδρι, Ἀπρίλιος 1991 — † Ὁ Μητροπολίτης Πισιδίας Μεθόδιος

---

11. Τὴν δυσκολίαν αὐτὴν ἐπισημαίνει εἰς σημείωμά του ὁ μελετητὴς τοῦ Φωτίου Β. Λαούρδας, βλ. *«Ἑρμηνευτικὰ εἰς Φώτιον»*. *Ἑλληνικά*, 14 (1955) σ. 168-70. Πρβλ. ἐκτενέστερον εἰς Χρ. Παπαδόπουλον, *«Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μεγάλου Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως»* Ἐν Ἀθήναις, (1912) σ. 17-19.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ

BZ	Byzantinische Zeitschrift, Leipzig 1892 - 1943 München 1949–
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Cambridge Mass, 1941–
DOS	Dumbarton Oaks Studies, Cambridge, Mass, 1941–
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι 1924–
ΘΙΜ	Θεολογικαὶ καὶ Ἱστορικαὶ Μελέται, Ἀθῆναι, 1979–
ΝΣ	Νέα Σιών, Ἱεροσόλυμα, 1904–

Ἡ εἰκὼν αὕτη τοῦ Μ. Φωτίου δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Σ. Ἀριστάρχου **Φωτίου Λόγοι καὶ Ὁμιλίαι** *Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1900, διατεινομένου ὅτι [illegible] τὸ 960, σ. ρνζ', σημ. 6, εἶναι ἴσως περισσότερον αὐθεντικὴ ἀπ' ὅ,τι εἶναι ἐκείνη τῆς Μεγίστης Λαύρας Ἄθω, ἥτις ἀνήκει εἰς τὸν ΙΓ' αἰῶνα.*

Ἡ εἰκὼν τοῦ Φωτίου μὲ τὸν Ἀμφιλόχιον Μητροπολίτην Κυζίκου ἐκ τοῦ κώδικος τῆς Λαύρας Ἁγ. Ὄρους

Ὁ Πάπας Ἰωάννης Η´ γράφει περὶ τοῦ Φωτίου

... Διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς τῇ αὐθεντίᾳ τοῦ κορυφαίου τῶν Ἀποστόλων Πέτρου χρώμενοι, μετὰ πάσης τῆς καθ' ἡμᾶς ἁγιωτάτης Ἐκκλησίας παρεγγυώμεθα ὑμῖν, καὶ τῶν δι' ὑμῶν τοῖς τε ἁγιωτάτοις ἀδελφοῖς καὶ συλλειτουργοῖς ἡμῶν... Καὶ πρῶτον μὲν ἀποδέξασθαι Φώτιον τὸν θαυμασιώτατον καὶ εὐλαβέστατον Ἀρχιερέα Θεοῦ, καὶ Πατριάρχην, ἀδελφὸν ἡμῶν καὶ συλλειτουργόν, καὶ τῆς κοινωνίας τῆς πρὸς τὴν ἁγίαν τῶν Ρωμαίων Ἐκκλησίαν σύμμοιρόν τε καὶ συμμέτοχον καὶ κληρονόμον, διά τε τὴν ἄλλην ἀρετὴν τὴν προσοῦσαν αὐτῷ, καὶ τῷ τὰ σκάνδαλα ἐκποδὼν γενέσθαι, καὶ τὸ τὴν εἰρήνην τοῦ Θεοῦ καὶ ἀγάπην τὴν εἰς ἀλλήλους ἐν ὑμῖν φυτευθῆναι. Δέξασθαι δὲ αὐτὸν ἀδιστάκτῳ καὶ ἀναμφιβόλῳ γνώμῃ καὶ ἀγάπῃ καὶ πίστει, πάντα κακίας καὶ δολιότητος ἰόν καὶ διψυχίας καὶ ἀμφιβολίας ἐκ τῶν καρδιῶν ὑμῶν ἀπελαύνοντες, καθὼς αὐτοῦ ἀπεδέξατο καὶ ἡ τῶν Ρωμαίων Ἐκκλησία. Ἀναμανθάνομεν γὰρ σχεδὸν παρὰ πάντων τῶν πρὸς ἡμᾶς ἐκ τῶν αὐτόθι φοιτώντων τὸν ἄνδρα πᾶσι προτερήμασι τοῖς κατὰ Θεὸν κομᾶν, ***τοῦτο μὲν σοφίᾳ καὶ συνέσει τῇ περὶ τὰ θεῖα καὶ τὰ ἀνθρώπινα πάντων διαφέρων (διαφέροντα), τοῦτο δέ, περὶ τὴν ἄλλην πρακτικὴν ἀρετὴν καὶ ἐπιμέλειαν τῶν θείων ἐνταλμάτων ἀνεπαίσχυντον ἐργάτην διαβοώμενον· καὶ οὐ δίκαιον ἐκρίναμεν εἶναι τοιοῦτον καὶ τηλικοῦτον ἄνδρα ἀργὸν καὶ ἄπρακτον διαμένειν· ἀλλ' ἐφ' ὑψηλοῦ τῆς καθ' ὑμᾶς Ἐκκλησίας πάλιν ἀνατεθέντα καὶ ἀναλάμψαντα, τά τε αὐτῷ συνήθη καὶ Θεῷ φίλα ἱερεῦσι τε καὶ Ἀρχιερεῦσι ἔργα διαπράττεσθαι.*** *Διὸ πάλιν τὸν αὐτὸν ἐπαναλαμβάνοντες λόγον, πρὸς ὑμᾶς ἅπαντας λέγομεν· δέξασθε τὸν ἄνδρα ἀπροφασίστως...* ***Ἐπιστολὴ Πάπα Ἰωάννου Η´ πρὸς Αὐτοκράτορα Βασίλειον Α´.*** *Mansi,* ***Πρακτικὰ τῆς Φωτιανῆς Συνόδου,*** *Πρᾶξις β´.*

Illud certe non sine gemitu effari possim, quod ex isto Paphlagone intellexi, duo volumina Photii, sub nominibus Actionum Synodalium contra sanctos Ignatium et Nicolaum, Latinos flamis mandavisse, et multum mento ne veritas ipsa ineo igne concrepuerit aut aliqua rariora Photii monumenta... Namqui propriis oculis, et non alienis in rerum momenta introspicient, mecum fatebuntur spero, **illustri Photio doctiorem in Omni genere literarum, prudentiorem in rebus gerendis, omnis Juris Divini, humanique peritiorem, nunquam sedisse in quovis solio, vel Romae Papam, vel Constantinopoli Patriarcham** – *Οὐδῆτα τὸ παρὰ τοῦ Παφλαγόνος λεγόμενον ἀναλγήτως ἐξειπεῖν ἔχω, ὡς ἄρα δύο τόμους Φωτίου, Συνοδικῶν Πρακτικῶν ὄνομα φέροντας, κατὰ δὲ τῶν ἁγίων Ἰγνατίου καὶ Νικολάου γεγραμμένους, οἱ Λατῖνοι κατέκαυσαν· μάλα γὰρ δέδια, μὴ καὶ αὐτὴ ἡ ἀλήθεια ἐν τῷ αὐτῷ ἐκείνῳ πυρὶ κατηνάλωται, ἢ ἕτερα Φωτίου σπανιώτερα συγγράμματα... Τοὺς γὰρ ἰδίοις, ἀλλ' οὐκ ἀλλοτρίοις, τοῖς ὀφθαλμοῖς τὴν τῶν πραγμάτων ἀλήθειαν ὁρᾶν βουλομένους οἶμαί μοι συνομολογήσειν,* **ὡς οὐδέποτε Φωτίου, σοφώτερος ἐν λόγοις, οὐδὲ περὶ τὴν τῶν πραγμάτων διοίκησιν συνετώτερος, οὐδὲ τοῦ θείου καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου ἐπιστημονικώτερος ἄλλος ἐπὶ τοῦ θρόνου ἀνέβη, οὔτε Πάπας ἐν Ρώμῃ, οὔτε Πατριάρχης ἐν Κωνσταντινουπόλει.**

Robertus Creyghton
Vera Historia unionis non verae
Inter Graecos et Latinos sive Concilii Florentini
Exactissima Narratio, Graecè Scripto per
Sylvestrum Sguropoulum
Hagae – Comitis
M.DC. LX σελ. 34 Praefatio

Χρονολογικὸν διάγραμμα τῶν κυριωτέρων γεγονότων ἀφορώντων εἰς τὸν Πατριάρχην Φώτιον

– Νοέμβριος–Δεκέμβριος 858, ὁ Φώτιος ἐκλέγεται Πατριάρχης καὶ τὴν 25ην Δεκεμβρίου 858 χειροτονεῖται εἰς τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα.

– Ἰανουάριος ἢ Φεβρουάριος 859, Ἰγνατιανὴ Σύνοδος καθαιρεῖ τὸν Φώτιον.

– Μάρτιος–Αὔγουστος 859, σύνοδος ἐν τῷ Ἱερῷ Ναῷ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καθαιρεῖ τὸν Ἰγνάτιον.

– Αὔγουστος 859 ὁ Ἰγνάτιος στέλλεται εἰς Μυτιλήνην.

– 860, ὁ Φώτιος στέλλει τὰς ἐνθρονιστηρίους ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Πάπαν Νικόλαον καὶ πρὸς τοὺς Ἀρχιερατικοὺς Θρόνους τῆς Ἀνατολῆς. Διεσώθη μόνον ἡ πρὸς τὸν Ἀντιοχείας.

– 861, Αὔγουστος, γράφει τὴν Ἀπολογητικὴν Ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Πάπαν Νικόλαον.

– 861 Ἀπρίλιος–Αὔγουστος, συνεκλήθη ἡ πρωτοδευτέρα Σύνοδος ἐν τῷ Ἱερῷ Ναῷ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων παρουσίᾳ τῶν Ρωμαίων Λεγάτων, ἥτις καθήρεσε τὸν Ἰγνάτιον.

– 863, Σύνοδος ἐν Ρώμῃ καθήρεσε τὸν Φώτιον.

– 864, ἐκχριστιανίζονται οἱ Βούλγαροι.

– 865, ὁ Φώτιος γράφει τὴν περιώνυμον ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Ἄρχοντα τῆς Βουλγαρίας Βόριν–Μιχαήλ.

– 867, Σύνοδος ἐν Κωνσταντινουπόλει καθαιρεῖ τὸν Πάπαν Νικόλαον.

– 867, ὁ Φώτιος στέλλει τὴν ἐγκύκλιον ἐπιστολήν του πρὸς τοὺς Πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς. Διεσώθη μόνον ἡ πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας.

– 867, 23 Σεπτεμβρίου, Βασίλειος Α΄ ὁ Μακεδὼν ἀνακηρύσσεται αὐτοκράτωρ.

867, 23 Νοεμβρίου, ἀποκαθίσταται ὁ Ἰγνάτιος εἰς τὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον καὶ ἐκθρονίζεται ὁ Φώτιος.

– 869, ἀπὸ 5 Ὀκτωβρίου μέχρι 28 Φεβρουαρίου (ἢ 30 Μαρτίου) 870, συνέρχεται ἡ Ἰγνατιανὴ Σύνοδος παρουσίᾳ τῶν Ρωμαίων Λεγάτων καὶ καθαιρεῖται ὁ Φώτιος.

– 872, ἐκλέγεται Πάπας τῆς Ρώμης ὁ Ἰωάννης Η΄.

– 873, ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος Α΄ ἀνακαλεῖ τὸν Φώτιον ἐκ τῆς ἐξορίας εἰς τὰ ἀνάκτορα.

– 877, 23 Ὀκτωβρίου, ἀποθνήσκει ὁ Πατριάρχης Ἰγνάτιος.

– 877, 26 Ὀκτωβρίου, ἀποκαθίσταται εἰς τὸν Πατριαρχικὸν θρόνον ὁ Φώτιος.

– 878/879, μετατίθεται εἰς τὴν Μητρόπολιν Νικαίας ὁ ἀπὸ Συρακουσῶν Γρηγόριος Ἀσβεστᾶς, ὁ χειροτονήσας εἰς τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα τὸν Φώτιον.

– 879, ἀπὸ Νοεμβρίου μέχρι 26 Ἰανουαρίου (ἢ 13 Μαρτίου) 880, συνέρχεται ἡ Φωτιανὴ Σύνοδος παρουσίᾳ τῶν Ρωμαίων Λεγάτων ἀποκαθιστῶσα τὸν Φώτιον.

– 883/884, ὁ Φώτιος γράφει τὴν ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Μητροπολίτην Ἀκυληίας Ἰωάννην.

– 886, 29 Αὐγούστου, ἀποθνήσκει ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος.

– 886, 20 Σεπτεμβρίου, ὁ Φώτιος παραιτεῖται τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου.

1. Βίος. Γέννησις καὶ μόρφωσις τοῦ Φωτίου

Ὁ Φώτιος ἐγεννήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ γονέων ἐπιφανῶν καὶ εὐσεβῶν, καὶ τοῦτο εἶναι κοινῶς παραδεκτόν, μολονότι ὑπῆρξαν καὶ δυσφημιστὲς τῆς καταγωγῆς του, ὅπως ἀναφέρει ὁ Hergenröther[1]. Ὁ Πατήρ του Σέργιος καὶ ἡ Μήτηρ του Εἰρήνη ἐμαρτύρησαν κατὰ τὴν περίοδον τῶν εἰκονοκλαστικῶν διωγμῶν.[2] Ὁ Πατὴρ τοῦ Φωτίου ἦτο ἀνεψιὸς τοῦ Πατριάρχου Ταρασίου. Διὰ τοῦτο πολλάκις ὁ Φώτιος ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτοῦ ἀποκαλεῖ τὸν Πατριάρχην Ταράσιον Πατροθεῖον.[3]

Τὸ ἔτος τῆς γεννήσεως τοῦ Φωτίου δὲν εἶναι εὔκολον νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς, «οὐκ ἔχομέν τι βέβαιον περὶ τῆς νεανικῆς ἡλικίας καὶ παρὰ τίνος ἐξαιπεδεύθη», γράφει ὁ πολὺς Οἰκονόμος. Διὰ τοῦτο ἡ χρονολογία τῆς γεννήσεως τοῦ Φωτίου παραμένει πρόβλημα.

Προκειμένου, λοιπόν, νὰ προσδιορισθῇ κατὰ προσέγγισιν ὁ χρόνος τῆς γεννήσεως τοῦ ἱεροῦ τούτου ἀνδρός, δέον νά ληφθῇ ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι οὗτος ἤρχισε νὰ διδάσκῃ νεώτατος κατὰ τὰ ἔτη 826-829[4], ἤ κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ ἰδίου, «τὴν τῶν μειρακίων ἡλικίαν παραλάττων»[5], ὅταν τὸ 826 συνέταξε τὸ Λεξικόν, ὅπερ ἀφιέρωσεν εἰς τὸν μαθητὴν αὐτοῦ Θωμᾶν. Ἐάν, λοιπόν, οὕτως ἔχουσι τὰ πράγματα, τότε πρέπει νὰ μεταφέρωμεν κάπως ἐνωρίτερον τὸ ἔτος τῆς γεννήσεώς του.

Ὁ Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς ἀμφισβητεῖ τὸ 820 ὡς ἔτος γεννήσεως, διότι, γράφει, «ὁ Φώτιος ἔζη ἤδη ἔτει 815-ῳ, ὅτε διὰ συνόδου τῶν εἰκονο-

---

1. *Photius*, ἔνθ᾽ ἀν. I, σ. 317 κ.ἑξ. Περὶ τοῦ Βίου τοῦ Φωτίου βλ. σύντομα σημειώματα ἐν Οἰκονόμῳ, Βαλέττᾳ, Ἀριστάρχῃ καὶ Λαούρδᾳ.
2. Βλ. τὰς σχετικὰς πληροφορίας περὶ τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου τοῦ Σεργίου παρὰ Σ.Κ. Οἰκονόμου, *(Τὰ Ἀμφιλόχια). Τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τὰ Ἀμφιλόχια, ἤ Λόγων Ἱερῶν Συλλογὴ ἐν ᾗ ζητήματα τῆς Θείας Γραφῆς διαλύεται.* Ἐκ κώδικος τῆς κατὰ τὸν Ἄθωνα Μεγάλης Λαύρας. Ἀθήνησι ΑΩΝΗ, σ. στ΄. Ὁ ἴδιος ὁ Φώτιος ὁμολογεῖ πρὸς τὸν ἀδελφόν του Ταράσιον «ποῦ μοι πατήρ; ποῦ δέ μοι μήτηρ; οὐχὶ μικρᾷ τῷ βίῳ προσπαίξαντες, πλὴν ὅσα μαρτυρικὸς αὐτοὺς καὶ τῆς ὑπομονῆς διεκόσμει στέφανος, θᾶττον λιπόντες τὸ θέατρον ᾤχοντο;» Ι.Ν. Βαλέττα, *Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καὶ ἁγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαί. Αἷς δύο τοῦ αὐτοῦ παρήρτηνται πονήματα. Α΄. Ἐρωτήματα δέκα σὺν ἴσαις ταῖς ἀποκρίσεσιν.* Β΄. *Κρίσεις καὶ ἐπιλύσεις πέντε κεφαλαίων. Μετὰ προλεγομένων περὶ τοῦ Βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων Φωτίου* κ.λπ. Ἐν Λονδίνῳ (1864) σ. 459. Πρβλ. καὶ Ν.Β. Τωμαδάκη, *«Σέργιος Πατρίκιος Ὁμολογητὴς Πατὴρ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου», Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος,* ΝΘ΄ (1977) σ. 152-161.
3. Βλ. *Ἐπιστολάς*. Ἀπολογητικὴν πρὸς τὸν Πάπαν Νικόλαον καὶ Ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς Ἀρχιερατικοὺς Θρόνους τῆς Ἀνατολῆς, παρὰ Βαλέττᾳ, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 152 καὶ 180.
4. Hörgenröther, *Photius*, ἔνθ᾽ ἀν. I, σ. 326.
5. Οἰκονόμου, *Τὰ Ἀμφιλόχια*, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 35. Γράφει τὴν εἴδησιν αὐτὴν ὁ Φώτιος «πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιον, τὸν ἠγαπημένον αὐτῷ Μητροπολίτην Κυζίκου».

μάχων καὶ οἱ γονεῖς του καὶ αὐτὸς ὁ Φώτιος ἀνεθεματίσθη..., ὅτε δὲ ἀνεθεματίσθη ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων, θὰ εἶχε τουλάχιστον ἡλικίαν δεκαετῆ ἢ δεκαπενταετῆ...[6]

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴν τοῦ ἔτους γεννήσεως, δημιουργοῦνται καὶ ἄλλα προβλήματα, τὰ ὁποῖα αὐξάνουν τὴν ἡλικίαν τοῦ Φωτίου μέχρι τῶν ἑκατὸν ἐτῶν.[7] Εἰδικώτερον ὁ ἀείμνηστος Μητροπολίτης Κυζίκου Καλλίνικος εἰς τὰς ὀλίγας σελίδας, τὰς ὁποίας ἀφιέρωσεν εἰς τὸν Φώτιον, παρουσιάζει συνοπτικῶς ἀπόψεις ἐπ᾿ αὐτοῦ υἱοθετηθείσας παρὰ τῶν δυτικῶν ἐρευνητῶν καί εἰδικώτερον ὑπὸ τοῦ F. Dvornik. Σημειοῖ συγκεκριμένως πώς, ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος ἀπέθνησκε τὸ 842, ὠνόμασε τὸν Φώτιον ἐπίτροπον τοῦ ἀνηλίκου υἱοῦ του Μιχαὴλ Γ´ καὶ κυβερνήτην τοῦ κράτους μετὰ τοῦ Λογοθέτου Θεοκτίστου καὶ τοῦ Πατρικίου Βάρδα. Πρέπει, συνεπῶς, ὁ Φώτιος νὰ ἦτο τότε πεπειραμένος ἀνήρ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ ἄποψις τοῦ Hergenröther καὶ τοῦ Γεδεών,[8] ὅτι ὁ Φώτιος ἐγεννήθη τὸ 827 ἢ τὸ 820 καθίσταται ἀβάσιμος, διότι οὔτε τὸ 826-827 ἠδύνατο νὰ εἶναι δόκιμος καθηγητής, οὔτε τὸ 838 περίφημος συγκλητικὸς διὰ νὰ σταλῇ πρεσβευτὴς εἰς τοὺς Ἀσσυρίους. Τούτου ἕνεκεν ὁ Καλλίνικος θεωρεῖ ὡς πιθανώτερα τὰ ἔτη γεννήσεως τοῦ Φωτίου μεταξὺ 800 καὶ 810, ἐνῷ διὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ προτείνει τὸ ἔτος 898, ὅπερ σημαίνει ὅτι ὁ Φώτιος ἔζησε ἐνενήκοντα καὶ πλέον ἔτη, κάτι λίαν πιθανὸν δι' ἕνα σκληρὸν μαχητὴν καὶ κάτι ἀπίθανον δι᾿ ἕν πολυπαθὲς καὶ πολυτάλαντον πρόσωπον. Πάντως, ὅπως κι ἂν ἔχωσι τὰ πράγματα, κι ἂν ἀκόμη ὁ Φώτιος μετέβη εἰς Βαγδάτην κατὰ τὰ ἔτη 855 ἢ 856, τὸ ἔτος τῆς γεννήσεώς του δέον νὰ ἀναχθῇ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Θ´ αἰῶνος.

---

6. *«Ὁ Πατριάρχης Φώτιος ὡς Πατὴρ Ἅγιος τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας», BZ*, VIII (1899) σ. 650, 656.
7. Χρ. Παπαδοπούλου, *Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μεγάλου Φωτίου*, ἔνθ᾿ ἀν. σ. 10. Πρβλ. Κυζίκου Καλλινίκου, *«Ὁ ἐν ἁγίοις ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος», Ὀρθοδοξία*, Α´ (1926) σ. 394-400 καὶ H. Ahrweiler, *«Sur la carriére de Photios avant son Patriarcat», BZ* 58 (1965) σ. 348-363. Ἡ Ahrweiler θεωρεῖ ὡς ἔτος γεννήσεως τοῦ Φωτίου τὸ 810 ἢ ἐνωρίτερον, διότι ἐστάλη μετὰ τῆς οἰκογενείας του εἰς τὴν ἐξορίαν ἐπὶ Λέοντος Ε´ (813-820). Βλ. καὶ Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου. *«Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους»* Ἀθῆναι, Η´ (1979) σ. 88. Τὴν ἰδίαν γνώμην ἔχει καὶ ὁ P. Lemerle, *«Le Premièr humanisme byzantin: Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle»*, Paris (1971) σ. 180-181.
8. Hergenröther, *Photius*, ἔνθ᾿ ἀν. I, σ. 326 καὶ Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει, (1880) σ. 283. Πρβλ. Σ. Ἀριστάρχη, *Λόγοι καὶ Ὁμιλίαι*, ἔνθ᾿ ἀν. σ. γ´. Τὰ προλεγόμενα τοῦ Ἀριστάρχη εἶναι πλουσιώτατα ἐκτὸς τινων ἀναχρονισμῶν ἐν σχέσει μὲ τὴν σημερινὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν διὰ τὸν Φώτιον.

Ὡς πρὸς τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του ὁ Lapôtre συμφωνεῖ, ὡς καὶ ὁ Καλλίνικος,[9] ὅτι τοῦτο δέον νὰ εἶναι τὸ 898, ἐνῷ ὁ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς[10] θεωρεῖ ὡς χρονολογίαν θανάτου τὴν 6ην Φεβρουαρίου 897.

Τὰς αὐτὰς δυσκολίας συναντῶμεν προκειμένου νὰ προσδιορίσωμεν τοὺς διδασκάλους τοῦ Φωτίου. Ἀλλ' ἐνῷ δὲν ἔχομεν συγκεκριμένας εἰδήσεις περὶ τούτων, γνωρίζομεν ὅτι εἶχεν ὅλας τὰς προϋποθέσεις καὶ τὰ ὑλικὰ μέσα διὰ ν' ἀποκτήσῃ βιβλία, ἄνεσιν καὶ ἔφεσιν διὰ μάθησιν, ὥστε νὰ ἀποβῇ περίλαμπρος καὶ περιβόητος εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.[11] Δεδομένου ὅτι δὲν ὑπάρχουν πληροφορίαι περὶ τῶν διδασκάλων αὐτοῦ φυσικὸν εἶναι νὰ θεωρῆται αὐτοδίδακτος[12] καί αὐτὸ ὑποστηρίζει ὁ Ἱεροσολύμων Δοσίθεος γενόμενον δεκτὸν καὶ ὑπὸ τοῦ Hergenröther, ὅστις, ἐνῷ δὲν μνημονεύει τοὺς διδασκάλους τοῦ Φωτίου, ἀναφέρει τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, ὀνομαστώτεροι τῶν ὁποίων ἦσαν ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ ΣΤ΄ ὁ σοφός.[13] Εἶναι ὅμως ἐνδιαφέρον νὰ λεχθῇ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Φώτιος ἀποκαλεῖ διδάσκαλόν του τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον, τοῦ ὁποίου ἐξαίρει *«τὴν μεγαλοπρέπειαν, τὴν γονιμότητα καὶ τὸ σαφὲς καὶ ἀπέριττον ὕφος...*[14] Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Φώτιος ἦτο αὐτοδίδακτος, ἐνῷ τινὲς θεωροῦν ὡς διδασκάλους αὐτοῦ τὸν φιλόσοφον Λέοντα, τὸν Κωνσταντῖνον (Κύριλλον) καὶ τὸν Πατριάρχην Μεθόδιον. Τοῦτο εἶναι πιθανόν, διότι αὐτὸ ἴσως ἐννοεῖ ὁ Νικήτας Δαβὶδ ὁ Παφλαγὼν γράφων ἐν τῇ βιογραφίᾳ τοῦ Ἰγνατίου, ὅτι ὁ Φώτιος, *«σοφίᾳ τε κοσμικῇ καὶ συνέσει τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ στρεφομένων εὐδοκιμώτατος πάντων ἐνομίζετο· γραμματικῆς γὰρ καὶ ποιήσεως, ρητορικῆς καὶ φιλοσοφίας, καὶ δὴ καὶ ἰατρικῆς, καὶ πάσης ὀλίγου δεῖν ἐπιστήμης τῶν θύραθεν τοσοῦτον αὐτῷ τὸ περιόν, ὡς μὴ μόνον σχεδὸν φάναι τῶν κατὰ τὴν αὐτοῦ γενεάν, πάντων*

---

9. Le Pape Jean VIII (1895) σ. 69.
10. *Ὁ Πατριάρχης Φώτιος ὡς πατὴρ Ἅγιος*, ἔνθ' ἀν. σ. 650, 656. Ἐν τούτοις ὁ Κεραμεὺς προσθέτει ὅτι «ἐπειδὴ οἱ ἱστοριογράφοι ἀναφέρουν τὸ 891ον ἔτος ὡς χρόνον θανάτου τοῦ ἱεροῦ τούτου ἀνδρός, ἀποδέχεται αὐτὸ ἀσυζητητί».
11. Ὁ Α. Fortescue, *The Orthodox Eastern Church*, London (1907) σ. 139 γράφει, «So great an impression did he make on his pupils that they told stories of a contract made by him with the Devil-he has sold his soul for knowledge. He was a sort of universal genius, philosopher, philologist, theologian, lawyer, mathematician, natural scientist, orator, poet».
12. H. Ahrweiller, *«Sur la carrière de Photios avant son Patriarcat»* ἔνθ' ἀν. σ. 348-363.
13. *Photius*, ἔνθ' ἀν. I, σ. 322 σημ. 40. Ὁ Ἀρέθας ἦταν φωτιανός, ἀλλ' ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὸν Νικόλαον Μυστικόν, ὅστις ἐγένετο Πατριάρχης, μετεστράφη καὶ ἐγένετο φίλος καὶ διδάσκαλος τοῦ Νικήτα Δαβὶδ τοῦ Παφλαγόνος. Πρβλ. R.J.H. Jenkins καὶ B. Laourdas, *«Eight Letters of Arethas on the Fourth Marriage of Leo the Wise»*, *Ἑλληνικά*, 14 (1956) σελ. 293-372. Πρβλ. τῶν B. Laourdas καὶ C.A. Mango, *«Nine Orations of Arethas from Codex Marcianus Graecus* 524» *BZ*, 47 (1954) σ. 1-40. Γενικὰ περὶ τοῦ Ἀρέθα βλ. τὸ ἔργον τοῦ Σ. Κουγέα, *ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*. Ἀθῆναι, 1913.
14. *PG*. 103, Col. 420.

διενεγκεῖν, ἤδη δὲ καὶ πρὸς τοὺς παλαιοὺς αὐτὸν διαμιλλᾶσθαι. Πάντα γὰρ συνέτρεχον αὐτῷ ἡ ἐπιτηδειότης τῆς φύσεως, ἡ σπουδή, ὁ πλοῦτος, δι' ὅν καὶ βίβλος ἐπ' αὐτὸν ἔρρει πᾶσα, πλέον δὲ πάντων ὁ τῆς δόξης ἔρως, δι' ὅν καὶ αὐτῷ νύκτες ἄϋπνοι, περὶ τὴν ἀνάγνωσιν ἐμμελῶς ἐσχολακότι».[15]

Ἡ πληροφορία αὕτη, ὡς ὀρθῶς συμπεραίνει καὶ ὁ Χρ. Παπαδόπουλος καὶ ἄλλοι,[16] παρὰ τὸ δυσμενὲς πνεῦμα, μὲ τὸ ὁποῖον ἐγράφη, ἀνταποκρίνεται ἀκριβέστατα πρὸς τὴν πραγματικότητα, διότι ὑπῆρξεν ἀληθῶς καταπληκτικὴ καὶ πρωτοφανὴς ἡ πολυμάθεια τοῦ ἀνδρός. Τόσος ἦτο ὁ θαυμασμὸς τῶν κατηγόρων του, ὥστε, ὡς ἐλέχθη, ἐφαντάσθησαν ὅτι ἦτο πεπροικισμένος δι' ὑπερφυσικῆς καὶ διαβολικῆς δυνάμεως καὶ ἐμπνεύσεως.

2. Ἡ συγγραφικὴ δρᾶσις τοῦ Μ. Φωτίου πρὸ τῆς ἀνόδου εἰς τὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον

Ὁ Φώτιος ἐγεννήθη καὶ ἔζησε ἐντὸς αἰῶνος ἐκ τῶν πλέον σημαντικῶν καὶ φωτεινῶν τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Ἡ εἰκονομαχία ἦτο ἕν φαινόμενον τῆς ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως ἀσχέτως πρὸς τὴν λανθασμένην πολιτικὴν της ἔναντι τῆς Ὀρθοδόξου παραδόσεως. Ἀλλὰ καὶ ἡ κατὰ τῆς εἰκονομαχίας ἑλληνικὴ ἀντίδρασις ἦτο μία δυναμικὴ ἀναχαίτισις τῶν ἀνατολικῶν ἰδεολογιῶν ἤ μᾶλλον μία ἀφομοιωτικὴ δύναμις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἥτις παρέμεινεν ὡς πνευματικὴ ἁρμονία τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ.[17]

Εὐτυχῶς, γράφει ἀλλαχοῦ ὁ Dvornik,[18] ὅτι ὁ αἰὼν οὗτος ἐγέννησε ἕν πρόσωπον τοῦ ὁποίου ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον ἀντανακλοῦν τὰς κυρίας τάσεις ἐν αὐτῷ. Καὶ τὸ πρόσωπον τοῦτο εἶναι ὁ Φώτιος. Ἐὰν, λοιπὸν, ἐπιθυμῶμεν νὰ κατανοήσωμεν τὰ μυστικὰ τῆς περιόδου ταύτης, εἶναι ἀρκετὸν νὰ ἐπιδοθῶμεν εἰς τὴν μελέτην αὐτῆς τῆς κεντρικῆς προσωπικότητος τοῦ ἐνάτου αἰῶνος.

---

15. *PG.* 105, Col. 509A. Αὐτὴ ἡ ἀόριστος ἄποψις περὶ τῶν ὑποτιθεμένων διδασκάλων τοῦ Φωτίου ἀναφέρεται ὑπὸ πάντων σχεδὸν τῶν μελετητῶν τοῦ Φωτίου. Ἀλλ' ἡ ἀλήθεια εἶναι, καθὼς γράφει καὶ ὁ Lemerle, *Humanisme*, ἔνθ' ἀν. σ. 182, ὅτι οὐδεὶς διδάσκαλος ἐπέδρασεν εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Φωτίου καὶ ἀκόμη, ἡ κατ' ἰδίαν σπουδὴ τῶν Βιβλίων, ἅτινα κρίνονται ἐν τῇ Μυριοβίβλῳ, ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερον μέρος τῆς μαθήσεως τοῦ Φωτίου, ὅπως γράφει καὶ ὁ W.T. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca of Photius*, *DOS*, 18 (1980) σ. 2.
16. *Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μ. Φωτίου*, ἔνθ' ἀν. σ. 6, 10-11. Βαλέττα, *Ἐπιστολαὶ* ἔνθ' ἀν. σ. 24-26.
17. Τὸ θέμα τοῦτο διαπραγματεύεται ὁ F. Dvornik εἰς τὸ ἔργον του *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris (1926) σ. 106 κ.ἑξ.
18. *Patriarch Photius Scholar and Statesman*, ἐν *Classical Follia*. Studies in the Christian Perpetuation of the Classics 13 (1959) σ. 3.

Ἂς συγκεντρωθῶμεν, λοιπόν, εἰς τὰ κυριώτερα ἔργα, ἅτινα προσδίδουν εἰς τὸν Φώτιον τὴν οἰκουμενικὴν ἀναγνώρισιν. Ὁ J.A. Fabricius[19], ὁ Montacutius[20], ὁ Hoeschelius[21], ὁ Ἱεροσολύμων Δοσίθεος[22], ὁ F. Fontani[23], ὁ C. Oudini[24], ὁ W. Cave[25], ὁ R. Du Pin[26], ὁ Ceillier[27], ὁ M. Schoell[28], ὁ K. Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων[29], ὁ I.N. Βαλέττας[30], ὁ Σ. Ἀριστάρχης[31], ὁ J. Migne[32], ὁ J. Hergenröther[33], ὁ C. Mango[34], ὁ B. Λαούρδας[35], ὁ R. Henry[36], οἱ Laourdas καὶ Westerink[37] καὶ πρὸ πάντων ὁ ἀνωτέρω μνημονευόμενος Τσεχοσλοβάκος Καθηγητὴς Francis Dvornik[38], εἶναι οἱ ὀνομαστώτεροι ἀπὸ τὸ ἄπειρον πλῆθος τῶν Φωτιανῶν συγγραφέων, τοὺς ὁποίους θὰ συναντήσωμεν κατωτέρω.

---

19. J.A. Fabricius καὶ G.C. Harles, Bibliotheca Graeca, τόμ. VII (1801) σ. 420-3.
20. Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαὶ per Rev. virum Richardum Montacutium, Londini, MDCLI.
21. *Βιβλιοθήκη τοῦ Φωτίου* ὑπὸ David Hoeschelius Augustus, Augustae Vindelicorum. Βλ. φωτοτυπίαν τῆς α΄ σελίδος ἐν τῷ παρόντι.
22. *Τόμος Χαρᾶς* ἐν ᾧ περιέχονται αἱ ἐπιστολαὶ Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ ὀγδόη Σύνοδος. Σημειώσεις τινὲς εἰς ταύτην τὴν ἁγίαν Σύνοδον κ.ἄλ. ἐπιμ. τοῦ Ἱεροσολύμων Δοσιθέου, Ρημνίκ, α΄ψε΄. Βλ. φωτοτυπίαν τῆς α΄ σελίδος κατωτέρω.
23. F. Fontani, *Novae Eruditorum Deliciae.* Firentiae, I (1785), σ. 1-80.
24. C. Oudini, *Commentarius de Scriptoribus Ecclesiae antiquis,* Leipzig II (1722) σ. 200.
25. W. Cave, *Scriptorum Ecclesiasticorum Historia Litteraria.* Oxonii, II (1740) σ. 47-50, B΄ ἔκδ. Basel 1745.
26. Ellies Du Pin, L., *Nouvelle Bibliothèque des Auteurs Ecclésiastiques.* Autrecht, VII (1731) σ. 103-9.
27. R. Ceillier, *Histoire générale des auteurs sacrés et Ecclésiastiques,* XIX σ. 426-453.
28. M. Schoell, *Histoire de la Litterature Greque Profane,* Paris, VI (1823) σ. 285, 305. VII σ. 31, 238.
29. Σ. Οἰκονόμου, *Τὰ Ἀμφιλόχια,* σ. μη΄-ξβ΄.
30. *Ἐπιστολαί,* σ. 83-96.
31. *Λόγοι καὶ Ὁμιλίαι,* σ. α-ρυδ.
32. *Patrologia Graeca,* τόμοι 101-104.
33. *Photius,* ἔνθ' ἀν. τόμοι τρεῖς καὶ *Monumenta* κ.λπ.
34. C. Mango, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople. English Translation, Introduction and Commentary. DOS* three, 1958.
35. *Φωτίου Ὁμιλίαι. «Ἔκδοσις κειμένου, Εἰσαγωγὴ καὶ Σχόλια». Ἑλληνικὰ* 12. Παράρτημα. Θεσσαλονίκη, 1959.
36. *Photius Bibliothèque.* Τόμοι 1-8. Paris, 1959-1977.
37. B. Laourdas et L.G. Westerink, *Photius Epistulae et Amphilochia.* Vos I-VI2. Leipzig, 1983-1988.
38. Τὰ ἔργα τοῦ Dvornik ἀφιερωμένα εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ πατριαρχικὴν δρᾶσιν τοῦ Φωτίου εἶναι πολλὰ καὶ δύναταί τις νὰ εὕρῃ αὐτὰ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῆς παρούσης εἰσαγωγῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μνημειῶδες ἔργον του *The Photian Schism. History und Legend,* 1948 2α ἔκδ. 1970 Cambridge, σημειώνω ἐδῶ τὰ κυριώτερα τὰ ὁποῖα ὁ σοφὸς αὐτὸς κληρικὸς καὶ καθηγητὴς συνεκέντρωσε εἰς ἕνα τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον. Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies. Variorum Reprints, London, 1974.

α. Τὸ Λεξικὸν

Νεώτατος ὁ Φώτιος συνέταξε τὸ ἔργον του *«Λέξεων Συναγωγή»*, τὸ γνωστὸν Λεξικόν,[39] διὰ τοῦ ὁποίου ἀπέδειξεν, ὅτι *«ἡ τῶν λογάδων λέξεων μελέτη, τὴν ἐπὶ τοῖς ῥήμασι δύναμιν σοφωτέραν μᾶλλον ἐπιμαρτυρήσειεν»*.

Ὁ Κρουμβάχερ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ Λεξικὸν συνέταξεν ἢ εἰς ἄλλους ἀνέθηκε τὴν σύνταξιν ὁ Φώτιος ἐν ὑστέρῳ χρόνῳ καὶ δὴ τοὐλάχιστον κατόπιν τῆς συγγραφῆς τῆς Μυριοβίβλου,[39α] ἀλλὰ τοῦτο ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὴν τοῦ ἰδίου τοῦ Φωτίου ὁμολογίαν, ὅτι συνέγραψε τοῦτο, *«τὴν τῶν μειρακίων ἡλικίαν παραλάττων»*.

Ἡ ἀξία τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Φωτίου ἐκφράζεται διὰ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τοῦ Isaac Casauboni, Habemus tandem Lexicon illud τριπόθητον Photii, τὸν ὁποῖον ἐξέφρασεν ἐν ἐπιστολῇ του τὸ 1603, ὅταν, πέντε ἔτη μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ χειρογράφου, ἔλαβεν αὐτό.[39β]

β. Ἡ Μυριόβιβλος ἢ κοινῶς Βιβλιοθήκη

Τὸ σημαντικώτατον τοῦτο ἔργον τοῦ Φωτίου εἶναι συνδεδεμένον μὲ τὴν ἀποστολὴν τοῦ Φωτίου εἰς τὴν Βαγδάτην. Διότι κατ' ἄλλους μὲν ἐγράφη πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν Ἀσσυρίαν κατ' ἄλλους δὲ κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐκεῖ διαμονῆς του.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Φώτιος μετέσχε τῆς ἀποστολῆς εἰς τοὺς Ἄραβες ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ἴδιον ἐν τῇ ἐπιστολῇ του πρὸ τὸν ἀδελφόν του Ταράσιον, εἰς ὅν ἀφιέρωσε τὴν Βιβλιοθήκην, τὴν ὁποίαν δέον νὰ εἶχε συντάξει πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του.[40] Διάφοροι ἐρευνηταὶ ἀπορρίπτουν τὴν αὐθεντικότητα τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ἢ μεταφέρουν τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς τῆς Μυριοβίβλου εἰς τὰ ἔτη 877 ἢ 888. Ὁ F. Halkin[41] ἀπορρίπτει τὴν ἐπιστολὴν ὡς πλα-

---

39. Ch. Theocharidis, *Photii Patriarchae Lexicon*, Vol. I, Α-Δ. Berlin-New York (1982) μετὰ προλεγομένων σ. XXV-LXXXI καὶ σχετικῆς βιβλιογραφίας σ. XIII-XXIII. Πρβλ. καὶ Κ. Τσαντσάνογλου, *«Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου. Χρονολόγηση – χειρόγραφη παράδοση»*. *Ἑλληνικά*. Συμπλ. 17 (1967) Θεσσαλονίκη. Βλ. ἐπίσης Βαλέττα, ἔνθ' ἀν. προλεγόμενα σ. 84-85 καὶ Σ. Οἰκονόμου, ἔνθ' ἀν. σ. μη', ἔνθα ἡ μνεία τῶν παλαιοτέρων ἐκδόσεων τοῦ Λεξικοῦ.

39α. *Ἱστορία τῆς Βυζ. Λογοτεχνίας*, τόμ. Β' (1900) σ. 224-227.

39β. Βλ. K. Tsantsanoglou, *New Fragments of Greek Literature from the Lexicon of Photius*. Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Τόμος 49 (1984), Ἀθῆναι, σ. 11.

40. *PG*. 103, Cols 41, 44 καὶ 104, cols 353, 356. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Ταράσιον δὲν περιέχεται εἰς πάντα τὰ χειρόγραφα, ἅτινα διέσωσαν τὴν *Βιβλιοθήκην*, ἀλλὰ μόνον εἰς τὸν Κώδικα Vallicellanus Graecus 125 (R 26).

41. *«La date de composition de la Bibliothèque de Photius remise en question» Analecta Bollandiana*, LXXXIII (1963) σ. 414-417.

στήν. Ἡ δικαιολογία τοῦ Halkin εἶναι, ὅτι δῆθεν ἐμηχανεύθη ὁ Φώτιος τὴν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ταράσιον, ἵνα δικαιολογήσῃ τὴν μελέτην τῶν ἐθνικῶν ἔργων, ἥν ἔκαμε κατὰ τὰ νεανικὰ ἔτη του. Τοιουτοτρόπως ἡ ἐπιστολὴ καὶ ἡ βιβλιοθήκη ἐγράφησαν κατὰ τὴν περίοδον τῆς β΄ πατριαρχείας τοῦ Φωτίου 877-886. Ἀλλὰ τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἀπορρίπτει ὁ Dvornik[42]. Μία ἄλλη ἄποψις, καθ' ἥν τοιαῦτα αἱρετικὰ ἔργα δὲν θὰ εὕρισκεν ὁ Φώτιος ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀλλὰ μόνον ἐν Βαγδάτη,[43] ἀπορρίπτεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Dvornik. Ὁμοίως ἀπορρίπτεται ὡς εὐφάνταστος καὶ ἡ γνώμη τοῦ Orth,[44] καθ' ἥν ὁ Φώτιος συναπεκόμισε εἰς Βαγδάτην τὴν βιβλιοθήκην του καὶ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς μαθητάς του.

Ὁ Χρ. Παπαδόπουλος, ἐξ ἄλλου, γράφει πὼς δὲν εἶναι γνωστὸν εἰς τὶ συνίστατο ἡ ἀποστολὴ τοῦ Φωτίου εἰς τοὺς Ἀσσυρίους καὶ ἐπὶ πλέον οὔτε ὁ χρόνος αὐτῆς δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ διότι περὶ τῆς ἀποστολῆς του αὐτῆς ἀναφέρεται ὁ Φώτιος μόνον ἐν τῷ προλόγῳ τῆς Μυριοβίβλου.[45]

Ὁ πλήρης τίτλος τῆς Βιβλιοθήκης εἶναι: «Ἀπογραφὴ καὶ συναρίθμησις τῶν ἀνεγνωσμένων ἡμῖν Βιβλίων ὧν εἰς κεφαλαιώδη διάγνωσιν ὁ ἠγαπημένος ἡμῶν ἀδελφὸς Ταράσιος ἐξῃτήσατο. Ἔστι δὲ ταῦτα εἴκοσι δεόντων ἐφ' ἑνὶ τριακόσια. Φώτιος ἠγαπημένῳ ἀδελφῷ Ταρασίῳ ἐν Κυρίῳ χαίρειν». Κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν ἡ κριτικὴ ὀξυδέρκεια τοῦ Φωτίου ἐν τῇ Μυριοβίβλῳ εἶναι ἐκπληκτικὴ καὶ κατέχει ἐντελῶς ἰδιαιτέραν θέσιν ἐν τῇ Βυζαντινῇ Γραμματείᾳ.[46] Ὁ Φαβρίκιος προβαίνει εἰς μακρὰν ἀνάλυσιν τῶν συγγραφέ-

---

42. F. Dvornik, *The Photian Schism. History and Legend,* ἔνθ' ἀν. σ. 39 καὶ 159, τοῦ ἰδίου, *Byzantine Missions among the Slavs ss. Constantine–Cyril and Methodius.* Rutgers Univ. Press (1970) σ. 289.
43. M. Hemmerdinger, *«Les 'notices et extraits', Le Bibliothèques grecques de Bagdad par Photius» Revue des études grecques,* LXIX (1956) σ. 101-103 καὶ R. Henry, *Photius Bibliothèque,* Τόμ. I. Paris, (1959), σ. LI, LII.
44. E. Orth, *Photiana. Rhetorische Forsungen,* Leipzig I (1928) καὶ τοῦ ἰδίου, *Die Stilkritik des Photios.* Leipzig (1929).
45. *Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως,* ἔνθ' ἀν. σ. 19-20.
46. K. Vogel, *«Ἡ Βυζαντινὴ Ἐπιστήμη»* Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, Μέλισσα, ἔνθ' ἀν. σ. 821. Ὁμοίως ἐκφράζονται καὶ οἱ J. Hussey καὶ T.A. Hart, *«Ἡ Βυζαντινὴ Θεολογικὴ σκέψη καὶ πνευματικότητα» αὐτόθι* σ. 760. Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Φωτίου περιέχει περισσότερα χριστιανικὰ θεολογικὰ παρὰ κλασσικὰ συγγράμματα. Ἀπὸ τοὺς κλασσικοὺς προετίμα τὸν Ἀριστοτέλην παρὰ τὸν Πλάτωνα, ὅν ἀπεκάλει μυθοπλάστην. *Αὐτόθι* σ. 760. Ὁ Vogel, ἔνθ' ἀν. σ. 831, προσθέτει ὅτι ὁ Φώτιος ἦταν κυρίως θεολόγος καὶ φιλόλογος, «ποὺ ἀσχολήθηκε περιστατικὰ μὲ τὴν ἰατρικὴ καὶ τὶς ἄλλες ἐπιστῆμες». Σώζονται, γράφει, ἀποσπάσματα τοῦ Νικομάχου ἀντιγεγραμμένα ἀπὸ τὸν Φώτιο εἰς τὸν Cod. Vat. Gr. 198, τεῦχος 1. Ἐπίσης προσθέτει, σ. 819, ὅτι εἰς τὰ ἔργα τοῦ Φωτίου εἶναι ἐνσωματωμέναι μερικαὶ πληροφορίαι διὰ τὴν Βοτανικήν.

ων τῆς Μυριοβίβλου,[47] ἐνῷ ὁ Κ. Οἰκονόμου ἀνακράζει, «ὁποῖον πολυμαθείας πελάγιον χεῦμα!» ἐν τῇ Μυριοβίβλῳ.

Μακροὺς καὶ πλήρεις χαρακτηρισμοὺς εἰς τὴν *Βιβλιοθήκην* δίδουν πολλοὶ ἐπιστήμονες, ἰδιαιτέρως ὁ K. Ziegler[48] καὶ ὁ R. Henry.[49]

---

47. *Bibliotheca Graeca* (J.A. Fabricius καὶ G.C. Harles), τόμ. Ι΄ (1790), σ. 670-676.
48. *Photios* ἐν *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, new rev. ed. ὑπὸ G. Wissowa und W. Kroll, Stuttgart, 20 (1941) σ. 684-727.
49. R. Henry, *Photius Bibliothèque*. Tom, I («Codices» 1-84). Texte ètabli et Traduit. Paris (1959). Tom II («Codices» 84-185) 1960. T.III («Codices» 186-222)1962. Tom IV («Codices» 223-229) 1965. Tom. V («Codices» 230-241) 1967. Tom. VI («Codices» 242-245) 1971. Tom. VII («Codices» 246-256) 1974. Tom. VIII («Codices» 257-280) 1977. *Collection Byzantine* (Belles Lettres. Ὁ Jacques Schamp ἑτοιμάζει εὑρετήριον τοῦ ἔργου τοῦ R. Henry καὶ θὰ ἐκδοθῇ εἰς τὴν σειρὰν Collection byzantine τῶν Belles Lettres. Βλ. Κριτικὴν εἰς τοὺς δύο πρώτους τόμους ὑπὸ Ν.Α. Λιβαδάρα, *ΕΕΒΣ*, ΚΘ΄ (1959) σ. 485-487 καὶ Λ΄ (1960) σ. 584-586. Βιβλιογραφία τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Φωτίου βλ. ἐν Κρουμβάχερ, *Ἱστ. τῆς Βυζ. Λογ.* Β΄ (1900) σ. 230-231. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι τοιαύτη ἦτο ἡ κριτικὴ ἱκανότητα τοῦ Φωτίου, ὥστε ἦτο ἱκανὸς νὰ διακρίνῃ ἐκ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τοῦ περιεχομένου κατὰ πόσον ἕν ἔργον ἦτο γνήσιον ἤ νόθον, βλ. Henry, τόμ. 8 σ. 114 ἔνθα ὁ Φώτιος ἀπορρίπτει ἔργον τοῦ Χρυσοστόμου, «ἐπιγράφεται μὲν Χρυσοστόμου, οὐκ ἐμοὶ δοκεῖ δέ· τοῖς τε γὰρ ἐνθυμήμασι καὶ τῇ πείρᾳ τῆς γραφῆς πολὺ τὸ ἐνδεὲς τῶν ἄλλων αὐτοῦ λόγων ἀποφέρεται. Ἔστι δὲ αὐτοῦ καὶ ἡ λέξις χυδαία καὶ τῆς ἐκείνου παραλλάττουσα». Εἰς τὴν ἀποτομὴν Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΦΩΤΙΟΥ.

LIBRORVM QVOS LEGIT PHOTIVS PATRIARCHA

EXCERPTA ET CENSVRAE.

Quatuor mss. codicibus
Ex Græcia, Germania, Italia, Gallia collatis.

DAVID HOESCHELIVS AVGVSTANVS,
primus edidit. Notis, in quibus multa veterum fragmenta,
ante hac inedita, illustrauit.

AVGVSTAE VINDELICORVM
AD INSIGNE PINVS.

Cum Priuilegijs S. CÆS. MAIEST. & Christianiss. Regis Galliarum.

Anno Christi cIↄ. Iↄ cI.

Ἡ *Βιβλιοθήκη* τοῦ Φωτίου ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Δαυὶδ Hoeschelius Augustus τὸ 1601[50] μὲ τὴν βοήθειαν Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου[51]. Ὁ Hoeschelius ἀντέγραψεν ἀπὸ τὸν Κώδικα Parisinus, Supl. graec. 471 (T), ὁ ὁποῖος εἶναι, ἐπίσης, ἀντιγραφὴ ἀπὸ τοὺς δύο Κώδικας τῆς συλλογῆς τοῦ Βησσαρίωνος Marcianus graecus 451 (M) καὶ Marcianus graecus 450 (A),[52] καὶ ἀπὸ τὸν κώδικα ὅν ἔλαβε παρὰ Μαξίμου Ἐπισκόπου Κυθήρων (1549-1602) καὶ ἀπὸ ἄλλους τρεῖς κώδικας, οὕς ὁ Martini ταυτίζει πρὸς τοὺς Palatinus Graec. 421, 2 (K), Monacensis graec. 30 (E) καὶ Harleianus Graec. 5591, 3 (Y). Πάντα ταῦτα κατὰ τὸν Λαούρδαν.

Ἐν τῷ τέλει τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Φωτίου, ὁ Hoeschel προσέθεσε καὶ 36 ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου, τὰς ὁποίας, ἐπίσης, ἀπέστειλεν αὐτῷ ὁ ἴδιος ὁ Μαργούνιος. Κατὰ τὸν Λαούρδαν, αἱ ἐπιστολαὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν κώδικα Monacencis τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνος.[53]

Μέχρι πρὸ τινος βασικὴ ἔκδοσις τῆς *Βιβλιοθήκης* ἦτο ἐκείνη τοῦ I. Bekker (1824-1825), ἐκ τῆς ὁποίας ἐλήφθη τὸ κείμενον τοῦ Migne εἰς τοὺς τόμους 103 καὶ 104 (1860). Ἀλλ' ἡ ἔκδοσις τοῦ Henry εἶναι καλυτέρα ἐκείνης τοῦ Bekker, μολονότι ὁ πρῶτος ἔχει, κατὰ τὸν Treadgold, ἕνα ἀριθμὸν λαθῶν ἐν τῇ μεταφράσει καὶ ἐν ταῖς σημειώσεσιν.[54]

Ὁ μελετητὴς τῶν μακρῶν προλεγομένων τοῦ Οἰκονόμου εἰς τὰ Ἀμφιλόχια, τοῦ Βαλέττα εἰς τὰς Ἐπιστολὰς καὶ τοῦ Ἀριστάρχη εἰς τοὺς Λόγους καὶ τὰς Ὁμιλίας κατανοεῖ εὔκολα τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ Dvornik νὰ δώσῃ πληρεστέραν εἰκόνα τοῦ Φωτίου. Διότι ἐν τῇ πραγματικότητι οὗτος διὰ τῆς μεθοδικῆς χρήσεως τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν τριῶν τούτων συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ τῆς κατὰ τὸ δυνατὸν ἀμεροληψίας αὐτοῦ παρουσίασεν εἰς τὸν ἐκπληκτικὸν ἀριθμὸν τῶν μελετῶν καὶ συγγραμμάτων του ἕνα ἄλλον Φώτιον καὶ ὄχι ἐκεῖνον τὸν ὁποῖον κατεσκεύασαν οἱ μυθοπλάσται ἐχθροί του.

---

50. Βλ. ἐν τῷ παρόντι φωτοτυπίαν τοῦ ἐξωφύλλου τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς.
51. Πρβλ. E. Martini, *Textgeschichte der Bibliotheke des Patriarchen Photius von Konstantinopel* Leipzig (1911). Πρβλ καὶ Β. Λαούρδα, *«Μάξιμος Μαργούνιος καὶ Φώτιος» Ὀρθοδοξία*, ΚΣΤ΄ (1951) σ. 311-318.
52. E. Martini, *Textgeschichte*, ἔνθ' ἀν. I (1911) σ. 83 κ. ἑξ. διὰ τὰς μετέπειτα ἐκδόσεις τῆς Βιβλιοθήκης βλ. Οἰκονόμου, *Τὰ Ἀμφιλόχια*, ἔνθ' ἀν. σ. μη΄-μθ΄, Βαλέττα, *Ἐπιστολαί*, ἔνθ' ἀν. σ. 87 καὶ R. Henry, *Photius Bibliothèque*, ἔνθ' ἀν. I (1959) σ. XXV-L.
53. *Μάξιμος Μαργούνιος καὶ Φώτιος*, ἔνθ' ἀν. σ. 316-317. Εἰς ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Hoeschel ὁ Μάξιμος διακρίνει τὸν Φώτιον «τὸν μέγαν ἀνθρωπιστήν, τὸν ἑρμηνευτὴν τῆς παραδόσεως, τὸν ἐκλεκτὸν συγγραφέα» *αὐτόθι* σ. 318.
54. *The Nature of the Bibliotheca*, ἔνθ' ἀν. σ. 11. Ἀρχικῶς τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Φωτίου δὲν εἶχε τίτλον, ἀλλ' εἰς χειρόγραφον τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος ἐκαλεῖτο Μυριόβιβλος καὶ κατὰ τὸν ΙΣΤ΄ αἰ. ἦτο γνωστὸν ἐν τῇ Δύσει ὡς Βιβλιοθήκη.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ὀνομασία τῆς Μυριοβίβλου ὡς Βιβλιοθήκης δὲν ἀνήκει εἰς τὸν Φώτιον (Βλ. σημ. 54). Ὁ Χρ. Παπαδόπουλος προβαίνων εἰς μίαν ἔξαρσιν τῶν μεγάλων προτερημάτων τοῦ Φωτίου ἐν τῇ συγγραφῇ τῆς Μυριοβίβλου, προσθέτει ὅτι ἐν αὐτῇ ἀναφαίνεται ὁ Θεολόγος, ὁ ἱστορικός, ὁ φιλόσοφος, ὁ κριτικὸς καὶ προσθέτει ὅτι καὶ μόνον τοῦτο τὸ φιλολογικὸν καὶ θεολογικὸν ἔργον ἠδύνατο νὰ δοξάσῃ τὸν Φώτιον.[55] Ἀκόμη καὶ ὁ Gibbon ἀπεκάλεσε τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Φωτίου a living monument of erudition and criticism,[56] ὁ δὲ φανατικὸς λατινόφρων Fortescue προσθέτει: The Myriobiblon is the only harbour in which a number of Greek classics have been saved from oblivion.[57]

Ἡ Βιβλιοθήκη περιέχει μέγαν ἀριθμὸν βιβλίων, τὰ ὁποῖα ὁ Φώτιος σπουδάζει κεχωρισμένως ὡς μοναδικὸν φαινόμενον τοῦ χρόνου καὶ τῆς συγγραφῆς ἐν τῷ φιλολογικῷ παρελθόντι, δίδων ἐν αὐτῷ τὴν δέουσαν ἀξίαν ὡς αὐτοδυνάμου φιλολογικῆς ἐκφράσεως τοῦ χρόνου καὶ τῷ συγγραφεῖ αὐτοῦ μίαν ἰδιαιτέραν φιλολογικὴν προσωπικότητα. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου κρίνει, ἀναλόγως πρὸς τὴν σύνθεσίν του, ὅλα ὅσα συνεισφέρουν εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς χρονικῆς συνθέσεως, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἓν εὐρὺ σκέλος τῶν φιλολογικῶν καὶ ἱστορικῶν γεγονότων τοῦ παρελθόντος.

Photius, γράφει ὁ Kustas,[58] does not write a *Summa Theologicae*, nor can he produce a treatice such as that of his great theological predecessor of the eight century, John of Damascus, with the grandiose title *Fount of Knowledge*. Πηγὴ γνώσεως...[59] Photius comes upon the scene as the first encyclopaedist of Byzantium, not a dry pedant, but one who has absorbed well the lessons of the past and can set the evens of history in their proper perspective without the need of apologia for his theological convictions. Ὅσον

---

55. *Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Φωτίου*, ἔνθ' ἀν. σ. 17-19.
56. E. Gibbon, *History of Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. VII (1848) σ. 128.
57. *The Orthodox Eastern Church*, ἔνθ' ἀν. σ. 139-140.
58. Βλ. τὴν Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Φωτίου τοῦ Henry, *Photius Bibliothèque*, ἔνθ' ἀν. tom. I, σ. IX-XLVII. Πρβλ. G. Kustas, *«The Literary Criticism of Photius. A Christian Definition of Style» Ἑλληνικά*, 17 (1962) σ. 132-169 καὶ τοῦ ἰδίου, *«History and Theology in Photius», The Greek Orthodox Theological Review*, 10 (1964) σ. 37-74. Ὁ Kustas σημειώνει πῶς ἔχει καταθέσει ἑτοίμην πραγματείαν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Harvard μὲ τίτλον Photius' Idea of History, *αὐτόθι* σ. 37 σημ.
59. Ὡς ἐλέχθη, ὑποστηρίζεται ὑπό τινων, ὅτι ὁ Φώτιος ὑπολείπεται θεολογικῶς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἀλλὰ καθώς, ὀρθῶς, παρατηρεῖ ὁ Kustas, ἄλλον σκοπὸν ἔχει ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἡγέτης καὶ ἄλλον ὁ Θεολόγος. Ὑπάρχει διαφορὰ συγγραφικοῦ χαρακτῆρος καὶ οὐχὶ διαφορὰ θεολογικῆς ἱκανότητος. Ἡ παρατήρησις αὐτή, ἴσως, συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς μεταθέσεως τῆς ὁλοκληρώσεως τῆς συγγραφῆς τῆς Βιβλιοθήκης εἰς χρόνον, ὅτε ὁ Φώτιος ᾐσθάνετο τὰς ὑποχρεώσεις αὐτοῦ ὡς ἡγέτης τῆς Ἐκκλησίας.

ἀφορᾶ τὴ θέσιν τοῦ Φωτίου εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς κριτικῆς in his philological analysis most of the principles are taken from within the Atticistic movement, which in turn had derived its standards from the works of classical antiquity... Guided by his interest in what is «useful» χρήσιμον, he culls from them facts and terminology, while his language is full of classical terms of Phrase. Photius is steeped in the classics and uses them for his own purposes. One detects no longer that apologetic or polemic tone of the earlier Fathers while making full use of the externalities of classical learning. Each author, each work of an author, is judged now only in relation to his historical setting... Photius has tried himself to apply the rules of good writing that he seeks in others. One of these requirements is «clarity» (σαφήνεια), which is supported in his pages by the fact that so much of the Patriarch's efforts is pedagogic and expository in nature. Ὁ Kustas κλείνει τὴν ἐνδιαφέρουσαν μελέτην του περὶ τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς τοῦ Φωτίου μὲ τὴν ἀκόλουθον παρατήρησιν: Yet for a brief moment in the ninth century Photius, while naturally preferring his Christian convictions is able to establish a fine balance between the two great condensers and under the aegis of a relative pragmatism peculiar to the spirit of Eastern Christianity of his time to call the classics into useful service within a Christian Society.[60]

Ὁ Βαλέττας στηριζόμενος εἰς τὸν βιογράφον τοῦ Φωτίου εἰς τὸ Λεξικὸν τοῦ Smith καὶ ἐπειδὴ ἀπὸ τὰ ἀναγνωσθέντα καὶ κρινόμενα συγγράμματά του οὐχὶ ὀλίγα ἀπωλέσθησαν, διατείνεται ὅτι ἡ *Μυριόβιβλος* τυγχάνει, ὡς πολλάκις ἐλέχθη, πολύτιμον λείψανον τοῦ ἀρχαίου ἡμῶν πλούτου. Τούτου ἕνεκεν ἀναγράφει τὰ ἑπόμενα ἔργα, ἅτινα γνωρίζομεν ἐκ τῆς Μυριοβίβλου τοῦ Φωτίου:[61]

α΄. *Κτησίου* τὰ Περσικὰ καὶ Ἰνδικὰ (κώδ. 72).

β΄. *Ἀρριανοῦ* τὰ μετ᾽ Ἀλέξανδρον, καὶ τὰ Παρθικὰ καὶ Βιθυνικὰ (κώδ. 58, 92, 93).

γ΄. *Ὀλυμπιοδώρου*, Ἱστορικοὶ Λόγοι κβ΄ (κώδ. 80).

δ΄. *Κόνωνος*, διηγήσεις (κώδ. 186).

ε΄. *Πτολεμαίου τοῦ Ἡφαιστίωνος*, περὶ τῆς εἰς Πολυμαθείαν καινῆς Ἱστορίας (κώδ. 190)

---

60. Περὶ τοῦ τεχνικοῦ λεξιλογίου τοῦ Φωτίου βλ. R. Henry *«Proclus et le Vocabulaire technique de Photius»*, ἐν *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 13 (1934) σ. 622 κ. ἑξ.

61. Ὁ βιογράφος τοῦ Φωτίου προσθέτει, κατὰ Βαλέτταν: The above enumeration will suffice to show the inestimable value of the Bibliotheca of Photius, especially when we reflect how much the value of his notices is enhanced by the soundness of his judgment. *Ἐπιστολαί*, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 87 σημ. 1. Πρβλ. W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman biography and mythology*. London, III (1880) λ. Photius. Βλ. κατωτέρω σημ. 198.

στ΄. *Μέμνονος*, Ἱστορικὸν ἀπὸ τοῦ Θ΄ Λόγου μέχρι τοῦ ΙΣΤ΄ (κώδ. 224).

ζ΄. *Ἐκ τοῦ Ἰσιδώρου βίου τοῦ φιλοσόφου* (κώδ. 242).

η΄. *Ἱμερίου* τοῦ σοφιστοῦ διάφοροι μελέται (κώδ. 243).

θ΄. *Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου* τῆς βιβλιοθήκης τὸ τελευταῖον βιβλίον (κώδ. 244).

ι΄. *Ἀγαθαρχίδου* Λόγοι δύο, ὁ πρῶτος καὶ ὁ πέμπτος, περὶ τῆς ἐρυθρᾶς θαλάσσης καὶ ἑτέρων παραδόξων ἔργων ἐν κεφαλαίῳ διαλαμβάνοντες (κώδ. 250).

ια΄. *Ἀνωνύμου* βίος ἢ ἄθλησις τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Παύλου τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Ἐπισκόπου, τοῦ Ὁμολογητοῦ, καὶ βίος, ἤτοι ἄθλησις [τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας] τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου (κώδ. 257 καὶ 258).

ιβ΄. Διάφοροι μὴ σωζόμενοι Λόγοι Ρητορικοὶ *Ἀντιφῶντος, Ἰσοκράτους, Λυσίου, Ἰσαίου, Δημοσθένους, Ὑπερείδου, Δεινάρχου* καὶ *Λυκούργου* (κώδ. 259-268).

ιγ΄. *Ἑλλαδίου Βησαντινόου* Χρηστομαθειῶν Α΄, Β΄, Γ΄, Δ΄ (κώδ. 279).

ιδ΄. Πολλὰ καὶ διάφορα ἄλλα θεολογικά, ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἰατρικὰ συγγράμματα.

γ. Ὁ Φώτιος ὡς Ὑμνογράφος

Καθὼς ἀναφέρουν ὁ Οἰκονόμος[62] καὶ ὁ Βαλέττας[63] συνοπτικῶς, ἀναλυτικώτερον δὲ ὁ Α. Παπαδόπουλος–Κεραμεύς[64], ὁ Φώτιος συνέταξεν ᾠδὰς καὶ στιχηρά. Ἐπίσης συνέταξε καὶ δοξαστικὸν εἰς τοὺς αἴνους τοῦ Ἁγίου Μεθοδίου Κωνσταντινουπόλεως (14 Ἰουνίου)[65] καὶ κανόνα εἰς τὸν ἴδιον, τοῦ ὁποίου ἡ ἀκροστιχὶς εἶναι, *«Μεθοδίῳ Φώτιος ὕμνον προσφέρω»*, ὡς ἐπίσης καὶ ποίημα εἰς β΄ ἦχον, *«Μαρμαρυγαῖς ἀπαστράπτων τῶν ἀρετῶν»*, κατὰ τὸν Εὐστρατιάδην.[66] Ἀλλαχοῦ ὁ Κεραμεὺς ἀναφέρει ὅτι εἰς κώδικα λειτουργικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου τῆς ιγ΄ ἑκατ. περιέχονται αἱ πέντε τελευταῖαι ᾠδαὶ ᾀσματικοῦ τινος κανόνος τοῦ Φωτίου, ὅν ἐδημοσίευσεν ὁ ἴδιος εἰς τὰ Ἀνάλεκτα.[67] Εἰς τὸν ἴδιον κώδικα περιέχεται καὶ ἕτε-

---

62. *Τὰ Ἀμφιλόχια*, ἔνθ' ἀν. σ. να΄.
63. Ἐπιστολαί, ἔνθ' ἀν. σ. 90-91.
64. *Ἀνάλεκτα Ἱεροσ. Σταχυολογίας*, τ. Β΄ (1894) ἀνατ. (1963) σ. 78.
65. *Μηναῖον τοῦ Ἰουνίου*, Βενετίᾳ (1895) σ. 47, 52. Πρβλ. *PG*. 102, Col. 576.
66. Σ. Εὐστρατιάδου. *«Ταμεῖον Ἐκκλησιαστικῆς Ποιήσεως»*, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, Ν΄ (1951) σ. 327.
67. Ἔνθ' ἀν. σ. 474.

ρος κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν Ἁγίαν καὶ Ὁμοούσιον Τριάδα καὶ εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον.[68] Ἀναφέρει, ἐπίσης, ὁ Κεραμεὺς ὅτι εἰς τὸ Τυπικὸν τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων ἀναγράφεται τὸ γνωστὸν Τροπάριον τῆς Κασσιανῆς ὡς ποίημα τοῦ Φωτίου Πατριάρχου, ἄνευ ἄλλης ἐξηγήσεως.[69]

Ὕμνον, ἐξ ἄλλου, τοῦ Φωτίου εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παρθένον ἐξ ἐννέα ᾠδῶν, ὧν ἑκάστη ἐκ πέντε τριμέτρων, ἐξέδωκεν ὁ Ἀλέξ. Λαυριώτης.[70]

Ὁ ἀείμνηστος Μητροπολίτης Λεοντοπόλεως Σωφρόνιος[71] ἐδημοσίευσεν ἐν τῷ εἱρμολογίῳ του ὀκτὼ ᾠδὰς πλ. Β΄ ἤχου, ποίημα τοῦ Πατριάρχου Φωτίου. Ὁ ἴδιος μνημονεύει ὅτι εἰς τὸν ὑπ᾽ ἀριθ. 34 κώδικα τοῦ Κυριακοῦ τῆς Σκήτης Καυσοκαλυβίων στίχους τοῦ ἱεροῦ Φωτίου εἰς τὸν μέγαν Ἀθανάσιον.[72] Ὁμοίως ἐν κώδικι τῆς Καλύβης τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος ὑπ᾽ ἀριθ. 206α ὑπάρχει ἔργον τοῦ Πατριάρχου Φωτίου «Περὶ Προσευχῆς».[73]

3. Μετὰ τὴν ἄνοδον αὐτοῦ εἰς τὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον.

Δὲν εἶναι εὔκολον νὰ προσδιορίση τις μερικὰ ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Φωτίου κατὰ πόσον ἐγράφησαν πρὸ ἢ μετὰ τὴν ἄνοδον αὐτοῦ εἰς τὸ ἀρχιερατικὸν ἀξίωμα. Ἀλλ᾽ ἐκτὸς τῶν πασιφανῶς ἀναγομένων εἰς τὴν περίοδον τῆς πατριαρχείας τοῦ Φωτίου καὶ πάντα τ᾽ ἄλλα ἅτινα δὲν ἔχουσι φιλολογικὸν ἢ φιλοσοφικὸν χαρακτῆρα, δέον νὰ συμπεριληφθοῦν ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Πατριάρχου, τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν ὄντος τούτου ὑπευθύνου ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέτου.

---

68. *Αὐτόθι*
69. Λεπτομερείας εἰς τὸ ἔργον τοῦ Α. Παπαδοπούλου–Κεραμέως, *Εἷς Ὕμνος τοῦ Πατριάρχου Φωτίου*, ODECCA (1900).
70. Α. Λαυριώτου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* (1895) σ. 220. Πρβλ. καὶ Κ. Μητσάκη, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, Τόμ. Α΄ ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη ἕως τὴν Εἰκονομαχία, Χριστιανικὴ Γραμματολογία 1. *Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν*. Θεσσαλονίκη (1971) σ. 102-103, 276. Πλείονα παρὰ Π.Ν. Τρεμπέλα, *Ἐκλογὴ Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ὑμνογραφίας*, Ἀθῆναι (1949) σ. 241-244.
71. *Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη* Ἀριθ. 9. (Μνημεῖα Ἁγιολογικὰ) τῇ συνεργασίᾳ Σπυρίδωνος Μοναχοῦ Λαυριώτου. Chennevières-sur-Marne (1932) σ. 183.
72. *Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη*. Ἀριθ. 5. Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Ἱερᾶς Σκήτης Καυσοκαλυβίων καὶ τῶν καλυβῶν αὐτῆς. Συνταχθεὶς ὑπὸ Εὐλογίου Κουρίλα Λαυριώτου καὶ ἐκδιδόμενος μετὰ προλεγομένων καὶ πινάκων ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου Paris (1930) σ. 41.
73. *Αὐτόθι*, σ. 110.

α. *Συναγωγαὶ καὶ ἀποδείξεις ἀκριβεῖς, συνειλεγμέναι ἐκ τῶν Συνοδικῶν καὶ Ἱστορικῶν Γραφῶν περὶ Ἐπισκόπων καὶ Μητροπολιτῶν, καὶ λοιπῶν ἑτέρων ἀναγκαίων ζητημάτων. Ἐρωτήματα δέκα σὺν ἴσαις ταῖς ἀποκρίσεσιν.*

Τὸ ἔργον τοῦτο ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ F. Fontani[74] μετὰ προλόγου καὶ σημειώσεων. Κατὰ τὸν Οἰκονόμου[75] ἡ ἔκδοσις αὕτη τοῦ Fontani ἀπέβη σπανία καὶ νομίζει, ὅτι παρεδόθη εἰς τὴν πυρὰν ἀπὸ τοὺς παπιστάς, ἀκριβῶς λόγῳ τοῦ προλόγου της, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν Mai, ὀλίγον ἤρεσε, εἰς τοὺς εὐσεβεστέρους ἐξ αὐτῶν. Τόσον πολὺ ὠχλήθησαν οἱ Παπισταὶ ἐκ τοῦ ἔργου τούτου, ὥστε, ὡς παρατηρεῖ ὁ Basnagii, ἐκ μοχθηρίας κινούμενοι ἤλλαξαν καὶ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ συγγράμματος εἰς Photii Patriarchae Constantinopolitani liber schismaticus de episcopis et Metropolitis aliisque quaestionibus contra Romanos sive Latinos. Τοῦτο ἐγένετο ὑπὸ τοῦ P. Lambecius.[76]

Τὸ ἔργον αὐτὸ ἀπεδόθη ἀρχικῶς ἀπὸ τὸν Beveridge εἰς τὸν Θεοφύλακτον Βουλγαρίας καὶ ὡς τοιοῦτον ἐξεδόθη ὑπὸ τῶν Ράλλη καὶ Ποτλῆ.[77] Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Φωτίου ὑπὸ τύπον ἐρωταποκρίσεων προσφέρεται ὡς ἐγχειρίδιον ἱστορικῶν κειμένων σχετικῶν πρὸς Μητροπολίτας καὶ Ἐπισκόπους καὶ ἀποτελεῖ ἔμμεσον ὑποστήριξιν τῆς ἀνόδου του εἰς τὸν Πατριαρχικὸν θρόνον καὶ ὡς ἀνασκευὴ τῶν ἐπικρίσεων τῆς Ρώμης καὶ τῶν ἀντιπάλων του κατὰ τοῦ τρόπου τῆς εἰς τὸ Πατριαρχικὸν ἀξίωμα ἀνόδου του.

β. Ὁ Νομοκάνων τοῦ Φωτίου

Ὁ Νομοκάνων εἰς 14 τίτλους εἶναι συνδεδεμένος μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Φωτίου καὶ διὰ τοῦτο ἔχει αὐτὸς μεγίστην σημασίαν διὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸν καὶ διὰ τὸ βυζαντινοπολιτικὸν δίκαιον[78]. Τὸ αὐτὸ γράφει περὶ αὐτοῦ καὶ ὁ G. E. Heinback,[79] Nullus est per totam Graecorum iurisprudentiam liber, qui

74. *Novae Eruditorum deliciae-seu-Veterum ἀνεκδότων opusculorum collecteana* Frangiscus Fontani, Bibliothecae Riccardianae Praefectus, Collegit, Illustravit, edicit. Fiorentiae, I (1785) 2, σ. 1-80.
75. *Τὰ Ἀμφιλόχια,* ἔνθ' ἀν. σ. μθ΄ σημ. ι΄.
76. Βλ. J. Basnagii *de Photio ejusque scriptis Observatio* ἐν τῷ Canisii, *Lectiones antiquae,* ἐν Ἀντουερπίᾳ (1725) Τόμ. Β΄ μέρος II, σ. 375-378.
77. Τόμ. Δ΄ (1854) σ. 409-415. Προσήρτησε τοῦτο ὁ Βαλέττας ὡς Παράρτημα Α΄ ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ *Ἐπιστολαί,* ἔνθ' ἀν. σ. 559-571. Πρβλ. καὶ Α. Παπαδοπούλου–Κεραμέως, *Ἀνάλεκτα,* ἔνθ' ἀν. τόμ. Α΄ σ. 93, 149 καὶ τόμ. Γ΄ σ. 342 περὶ τῶν νομοκανονικῶν ἐπιδόσεων τοῦ Φωτίου.
78. V. Narbekov, *Nomokanon Kon-skogo Patriarcha Fotia s tolkovaniem,* Kazanj, I (1899) σ. 228 κ.ξ.
79. *Ἀνέκδοτα,* Lipsiae I (1838) σ. LII.

Photii nomocanone diutius in manibus virorum doctorum fuerit, tum propter summam eius libri praestantiam, tum propter summan eius libri praestantiam, tum propter singularem et ad veteres canones instituenda vim et auctoritatem. Ὁμοίως ἐκφράζεται περὶ αὐτοῦ καὶ ὁ Hergenröther,[80] Der Nomocanon des Photius blieb nebst der canonensammlung bis jetzt eines der vorzüglichsten Rechtsbücher der Griechichen Kirche.

Ἡ σημασία τοῦ Νομοκάνονος ἔγκειται εἰς τὴν ὑπεροχὴν αὐτοῦ ἔναντι τῶν ἄλλων Κανονικῶν συλλογῶν καὶ λόγῳ τῆς αὐθεντίας τοῦ Μεγάλου Φωτίου, ὅστις ἐσχετίζετο μὲ τὴν σύνταξιν ἢ τὴν συμπλήρωσιν αὐτοῦ. Ὁ Νομοκάνων διεδόθη εὐρύτατα εἰς ὁλόκληρον τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἀφοῦ μετεφράσθη κατὰ τοὺς τελευταίους Ι΄ καὶ ΙΑ΄ αἰῶνας εἰς τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν.

Πρέπει, ἐν τούτοις, νὰ λεχθῇ ὅτι ὁ Νομοκάνων δὲν εἶναι ὅλος ἔργον τοῦ Φωτίου, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει ὁ δεύτερος πρόλογος καὶ ἡ συμπλήρωσις αὐτοῦ.[81]

Ἡ ἀναθεώρησις καὶ ἡ συμπλήρωσις τοῦ Νομοκάνονος εἰς 14 τίτλους ἐπραγματοποιήθη τὸ 883.[82]

Ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος–Κεραμεὺς γράφει, ὅτι ὁ Φώτιος ἀνεθεώρησε καὶ συνεπλήρωσε τὸν Νομοκάνονα, ὅπερ εἶναι μᾶλλον ἀκριβές. Τὴν ἄποψίν του αὐτὴν ἀναπτύσσει ὁ Κεραμεὺς ἐν τοῖς τόμοις Α΄, Β΄, Γ΄ καὶ Δ΄ τῶν Ἀναλέκτων του, ἰδία ἐν τῷ τετάρτῳ τόμῳ.[83]

---

80. *Photius*, ἔνθ' ἀν. III (1869) σ. 108. Τὸ 1560 ὁ Νομοκάνων μετεφράσθη εἰς τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν καὶ τὸ 1615 ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Ch. Justellus, Nomocanon Photii, Paris, μὲ σχόλια τοῦ Βαλσαμῶνος. Τὸ 1673 ἐξέδωκεν αὐτὸν ὁ Beveridge καί, τέλος, τὸ 1864 καὶ 1866 ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Pitra ἐντολῇ τοῦ Πάπα Πίου Θ΄.
81. Ὁ Ἀρχιμανδρίτης Κάλλιστος, τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου Ἱεροσολύμων, ἔγραψε τὸ 1899 μελέτη μὲ τίτλο *Nomokanon Patriarcha Fotia*, Moskva, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀποφαίνεται ὅτι ὁλόκληρον τὸ ἔργον ἔχει ὡς συγγραφέα τὸν Φώτιον. Ἀργότερον ὅμως συνέταξε ἐκτενῆ μελέτην ὑπὸ τὸν τίτλον: «*Μελέτη περὶ τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Ἁγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου*, δημοσιευθεῖσαν ἐν τῷ Περιοδικῷ *Νέα Σιὼν* Β΄ (1905) καὶ Γ΄ (1906), διὰ νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι ὁ ἐκ 14 τίτλων Νομοκάνων, ὅστις συνήθως ἀπεδίδετο εἰς τὸν Φώτιον εἶναι ἐσφαλμένη ἄποψις. Πρβλ. καὶ Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Α΄, σ. 31-32, καὶ Α, Β, Γ΄ καὶ Δ΄ προλεγόμενα, οἵτινες, μετὰ τῶν Καρδιναλίων Hergenröther καὶ Mai, θεωροῦν ὡς συγγραφέα τοῦ Νομοκάνονος τὸν Φώτιον. Ἀντιθέτως ὁ Z. Lingenthal ἐν τῷ ἔργῳ του Ueber den Verfasser und die Quellen des Pseudo-photianischen Nomokanon in XIV Titeln. St. Petersburg, 1885, ἀρνεῖται τὴν Φωτιανὴν προέλευσιν τοῦ Νομοκανόνος.
82. Τὸ θέμα τοῦτο διαπραγματεύεται διεξοδικῶς ὁ Μ.Μ. Πέτροβιτς, ἐν τῇ διδακτορικῇ διατριβῇ του ὑπὸ τὸν τίτλον: *Ὁ Νομοκάνων εἰς ΙΔ΄ τίτλους καὶ οἱ Βυζαντινοὶ σχολιασταί*. Ἀθῆναι, 1970.
83. *Ἀνάλεκτα Ἱεροσ. Σταχυολογίας* ἔνθ' ἀν. τόμ. Γ΄ (1897) σ. 4-22 καὶ τόμ. Δ΄ (1963 ἀνατ. Βρυξελλῶν) σ. 115.

γ. Ἡ Ἐπαναγωγὴ τῶν Νόμων

Ἐνῷ ἐκφράζονται ἀμφιβολίαι ὡς πρὸς τὴν συμμετοχὴν τοῦ Φωτίου εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ Νομοκάνονος, θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ὁ Φώτιος συμμετέσχεν εἰς τὴν σύνταξιν τῆς Ἐπαναγωγῆς ἤ τουλάχιστον εἰς τὴν ἀνακάθαρσιν τῶν παλαιῶν νόμων, τῆς συλλογῆς, γνωστῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα Βασιλικά. Εἶναι ἡ Ἐπαναγωγή, ὡς γράφει ἐν τῇ εἰσαγωγῇ, «*σωτήριος καὶ ψυχωφελὴς νόμος καὶ σαφὴς καὶ σύντομος καὶ εἰσαγωγικὸς*», διότι «*εἰς τοὺς Πρώτους τίτλους καθορίζεται ἀκριβῶς καὶ συστηματικῶς ἡ ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ Πατριάρχου*», ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἐκκλησίας.[84]

δ. Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου

Αἱ ἀλλεπάλληλοι ἐκδόσεις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ἤ ἡ ἀναφορὰ τῶν ἱστορικῶν εἰς αὐτάς, ὑποδηλοῦν τὴν μεγάλην σημασίαν ἥν ἔχουν τὰ ἔργα αὐτὰ τοῦ Πατριάρχου τούτου.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι ὁ Φώτιος ἔδιδε μεγάλην σημασίαν εἰς τὸ λογοτεχνικὸν εἶδος τῆς ἐπιστολογραφίας καὶ ὑπάρχει πλῆθος ἀποδείξεων πρὸς τοῦτο, τόσον ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ὅσον καὶ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ του.

Κατ' ἀρχὴν εἶναι δύσκολον νὰ γίνῃ ταξινόμησις αὐτῶν, διότι αὕτη δύναται νὰ γίνῃ μόνον κατὰ προσέγγισιν. Ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Λαούρδας παραδέχεται ὡς ὀρθὴν τὴν ταξινόμησιν τῶν Ἐπιστολῶν ἀπὸ τὸν Βαλέτταν.[85]

---

84. Π.Ι. Ζέπου, *Ἐπαναγωγὴ τῶν Νόμων*, Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Ἔκδ. Β΄ Ἀθῆναι, τόμ. ΙΑ΄, σ. 307. Πρβλ. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*. Transl. by J. Hussey, Rudgers Univ. Press (1957) σ. 213-214, ἰδιαιτέρως σημ. 2 μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. Βλ. καὶ J. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*. Oxford (1986) σ. 87.
85. Βαλέττα, *Ἐπιστολαί*, ἔνθ' ἀν. σ. 87 καὶ Β. Λαούρδα, «*Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου*» *ΕΕΒΣ*, 21 (1951) σ. 74-109. Αἱ περὶ ἐπιστολογραφίας ἀντιλήψεις τοῦ Φωτίου πηγάζουν ἐκ τῆς παραδόσεως τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας, «*ὑπὲρ τῆς ὁποίας ἄλλως συνέβαλεν (ὁ Φώτιος) ὅ,τι καὶ οἱ μεγαλύτεροι ἀνθρωπισταί–Χριστιανοὶ τοῦ Βυζαντίου. Τὴν παράδοσιν ἄλλως ὁ Φώτιος ἀκολουθεῖ καὶ εἰς τὰς κρίσεις του περὶ τῶν κατ' ἐξοχὴν ἐπιστολογράφων, ἰδίᾳ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐκτίμησίς του πρὸς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Βρούτου συμπίπτει πρὸς τὴν κρίσιν τοῦ Μαρκιανοῦ ἀναφερομένην ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Φωτίου, ἡ δὲ μνεία τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς ἐπιστολογράφου δέον νὰ συνδυασθῇ καὶ πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Δημητρίου ἀναφερόμενον Ἀρτέμωνα, ὅστις ἐθεώρει τὸν Ἀριστοτέλην ὡς πρότυπον*». Λαούρδα, *αὐτόθι*, σ. 82. Ὁ Migne διαιρεῖ τὰς ἐπιστολὰς εἰς τρεῖς ὁμάδας, *πολιτικάς*, πρὸς Πάπας, Πατριάρχας, ἐπισκόπους, αὐτοκράτορας καὶ ἄλλους πρίγκηπας 24, *ἰδιωτικὰς* εἰς ἐπισκόπους, κληρικούς, μοναχοὺς κλπ. κυρίως *ἐνθαρρυντικάς, συστατηρίους, συμβουλευτικάς*, 102 καὶ πρὸς λαϊκοὺς ἀξιωματούχους 67, διαφορετικὴ εἶναι ἡ ταξινόμησις ἀπὸ τὸν Βαλέτταν.

Τὸ ὅτι ὁ Φώτιος ὑπῆρξεν ἔξοχος ἐπιστολογράφος γίνεται ἀπ' ὅλους τοὺς εἰδικούς, φιλολόγους καὶ ἱστορικούς, ἀποδεκτόν.[86] Διὰ τοῦτο χειρόγραφα, περιέχοντα τὰς ἐπιστολὰς τοῦ μεγάλου τούτου Πατριάρχου, σώζονται ἀπὸ τοῦ δεκάτου κι' ἐντεῦθεν αἰῶνος εἰς ὅλας τὰς Βιβλιοθήκας τῆς Εὐρώπης.[87]

Αἱ πλεῖσται τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ἐγράφησαν κατὰ τὴν πρώτην ἐξορίαν του καὶ ἐν αὐταῖς ἐμφανίζεται ὡς θεολόγος, ἄλλοτε ὡς φιλόλογος καί ἄλλοτε ὡς πολιτικός. Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν πρέπει νὰ ἐγράφησαν καὶ τὰ Ἀμφιλόχια, περὶ τῶν ὁποίων, διὰ λόγους πρακτικούς, θὰ γίνῃ κατωτέρω ἰδιαίτερος λόγος.

Ὁ Β. Λαούρδας ἔγραψεν ἐμπεριστατωμένην μελέτην διὰ τὸν χαρακτῆρα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται ἐν τοῖς Ἀμφιλοχίοις, ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς καὶ ἀκόμη ἐν τῇ Μυριοβίβλῳ, ἐπειδὴ καὶ τὰ Ἀμφιλόχια[88] ἔχουν γραφῆ εἰς τύπον ἐπιστολῶν, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ Μυριόβιβλος ὁλόκληρος εἶναι ἕν εἶδος ἐπιστολῆς πρὸς τὸν ἀδελφόν του Ταράσιον. Διὰ τοῦτο ὁ ἐπιστολικὸς χαρακτὴρ τοῦ Φωτίου προβάλλει καὶ εἰς ἄλλα ἔργα του ἐκτὸς ἀπὸ τὰς ἐπιστολάς του. Τὰ στοιχεῖα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου καθ' ὅν χρόνον ἔγραφε ταύτας ἦσαν ἡ βραχυλογία, ἡ ἀκρίβεια εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν ἐκφράσεων, ἡ παρρησία, ἡ ἀγάπη πρὸς τοὺς φίλους του, οἵτινες ἐδοκιμάζοντο ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον, καὶ ἡ ἀγάπη του πρὸς τὴν παιδείαν. Ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως ὁ Φώτιος εἶναι ποικίλος, διότι ἀπαντοῦν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτοῦ ἡ χάρις, ἡ ἡδονή, ἡ ἰσχύς, ἡ πυκνότης, ἡ κομψότης, ἡ σαφήνεια, ἡ λαμπρότης, ἡ ἡδύτης, ἡ ἠθικότης, μὲ κύρια χαρακτηριστικὰ τὴν βραχύτητα, τὴν σαφήνειαν, τὴν χάριν καὶ τὴν ἁπλότητα.[89] Συνεπῶς, καταλήγει ὁ Λαούρδας, *«ἡ ἐπιστολὴ δέον νὰ εἶναι σύντομος, ὥστε νὰ μὴ μετατρέπεται εἰς πραγματείαν, νὰ ἔχῃ καθαρὰς ἐκφράσεις, ὥστε λόγῳ βραχύτητος νὰ μὴ γίνεται ἀκατανόητος, νὰ εἶναι εὐχάριστος διὰ τῶν ποικίλων ἐκφραστικῶν τρόπων καὶ ἁπλῆ, ἤτοι μὴ ὑπερφορτωμένη, περίτεχνος καὶ ὀχληρά».*[90]

---

86. P. Maas, *Zu den Beziehungen zwischen Kirchenvätern und Sophisten.* I, *Sitzungsbericht, Berl. Akad. Phil. hist. Kl.* (1912) σ. 988 κ.ἑξ.
87. B. Laourdas, *«The Codex Ambrosianus graecus 81 amd Photius»*, *BZ*, 44 (1951) σ. 370-372. Τοῦ ἰδίου, *Μάξιμος Μαργούνιος καὶ Φώτιος*, ἔνθ' ἀν. σ. 311-318.
88. Τὸ γεγονὸς τοῦτο τῆς κατατάξεως τῶν Ἀμφιλοχίων εἰς τὸ ἐπιστολογραφικὸν εἶδος ὤθησε τὸν B. Laourdas καὶ τὸν L.G. Westerink νὰ ἐκδώσουν εἰς ὀκτὼ τόμους τὰς ἐπιστολὰς καὶ τὰ Ἀμφιλόχια μαζί: Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulue et Amphilochia, ἀπὸ τὸν οἶκον BSB B.G. Teubner, Leipzig, 1983-1988, βλ. κατάλογον Βιβλιογραφίας.
89. Ἀπὸ ἀπόψεως ἀριθμοῦ αἰσθητικῶν ἐννοιῶν πλουσιώτερον ἔργον εἶναι ἡ *Βιβλιοθήκη*, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀναφέρονται συγγραφεῖς Ἕλληνες πρὸ τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὴν γενικὴν ἐποπτείαν τῶν ἔργων τοῦ Φωτίου ἐξάγεται ὅτι δὲν ἐγνώριζε τὴν λατινικὴν γλῶσσαν.
90. Λαούρδα, *Μάξιμος Μαργούνιος καὶ Φώτιος*, ἔνθ' ἀν. σ. 311-318 τοῦ ἰδίου, *Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου*, ἔνθ' ἀν. σ. 81.

᾿Αλλ᾿ αἱ κρίσεις αὗται περὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου δέον νὰ περιορισθοῦν, ἐπειδὴ ὑπάρχουν ἐπιστολαὶ αὐτοῦ, αἵτινες δύνανται ν᾿ ἀποκληθῶσιν ἐπιστολιμαῖαι διατριβαί, ὡς εἶναι ἡ πρὸς τὸν ἄρχοντα τῆς Βουλγαρίας Βόριν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ διὰ τὴν Βιβλιοθήκην, διὰ τὰ ᾿Αμφιλόχια, διὰ τὸ κατὰ Μανιχαίων ἔργον καὶ διὰ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Πάπαν τῆς Ρώμης Νικόλαον καὶ πρὸς τοὺς ᾿Αρχιερατικοὺς Θρόνους τῆς ᾿Ανατολῆς, μάλιστα δὲ διὰ τὴν ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς ἰδίους, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τὴν ὑπερθαύμαστον καὶ πολύκροτον ἐπιστολὴν τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Μητροπολίτην ᾿Ακυληΐας.

Τεχνικῶς ὁ ἐπιστολιμαῖος χαρακτὴρ τοῦ Φωτίου δύναται νὰ συναχθῇ εὐχερῶς καὶ ν᾿ ἀναχθῇ εἰς τὴν παράδοσιν τῶν μεγάλων χριστιανῶν ἐπιστολογράφων,[91] διότι ὁ Φώτιος εἶχε μεγάλην κλασσικὴν καὶ χριστιανικὴν μόρφωσιν.

Δύο παραδείγματα εἶναι ἀρκετὰ διὰ νὰ ὑποστηριχθῇ ἡ ἄποψις αὕτη. Τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Βόριν ἐνθυμίζει τὸν τύπον τῶν ἀφορισμῶν πρὸς Δημόνικον. *«᾿Επεὶ δὲ ἡ βούλησις τῆς δυνάμεως χηρεύει, καὶ πολλὰ τὴν ὁρμὴν ἀνακόπτοντα κωλύει, ὅ μοι λοιπὸν ἔστι δυνατόν, γραφῇ τυπῶσαι τὰς παραινέσεις, ὡς κατ᾿ ἀρχὰς ὑπεσχόμην, ἤδη πειράσομαι»*[92] καὶ δύο ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν ᾿Αμφιλόχιον, ἐν ταῖς ὁποίαις ἀναφέρεται εἰς τὸ ὕφος τοῦ ᾿Αποστόλου Παύλου.[93] Γράφει: *«Οὕτως ὁ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μεγάλου Παύλου χαρακτὴρ ἀρετῆς ἁπάσης τῆς ἐν λόγῳ τὰς ἰδέας ἐμφορφούμενος καὶ τοῖς καταλλήλοις καὶ οἰκείοις ἐμποικιλλόμενος σχήμασιν, ἀρχετύπου καὶ παραδείγματος λόγον ἐπέχειν καὶ ζηλοῦσθαι ἄξιος»*[94] καὶ *«μηδὲ μελέτης καρπός, ἀλλ᾿ ἐπινοίας ὑπερφυοῦς τὰ Παύλου ῥήματα, ὁ τῆς σοφίας πλοῦτος, ἡ τῆς ἀληθείας καθαρὰ καὶ διαυγὴς καὶ ἡδονῆς σωτηρίου βρύουσα πηγή»*.

Πρὶν προχωρήσωμεν εἰς τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὸ πολύτιμον ἔργον τοῦ Βα-

---

91. Λαούρδα, *Παρατηρήσεις* κ.λπ. ἔνθ᾿ ἀν. σ. 84.

92. Βαλέττα, *Ἐπιστολαί*, ἔνθ᾿ ἀν. σ. 223.

93. Βαλέττα, *αὐτόθι* σ. 229-319, 307, 309 καὶ 310. Περὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου γράφει ὁ μὴ καὶ τόσον συμπαθῶν τὸν Φώτιον Μ. Ellies–Du–Pin εἰς τὸ ἔργον του *Nouvelle Bibliothèque des Auteurs Ecclesiastiques Autrecht VII* (1731)-σ. 104. *«La delicadesse du Style de Photius, et la finesse de son esprit paraissent particulièrement dans ses lettres, aussi bien que son erudition et l'étude particulière qu'il avait faite de l'Ecriture Sainte»*. Πάντας ὅμως ὑπερέβαλεν εἰς θαυμασμὸν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ὁ πολὺς Fabricius, εἰς τὴν Βιβλιοθήκην του, ἔνθ᾿ ἀν. τόμ. Α΄ σ. 701, γράφων: *Photii Patriarche Constantinopolitani... Epistolae disertae, eruditae et lectu dignissimae.*

94. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ πρὸς τὸν Μητροπολίτην Νικομηδείας Γεώργιον εὕρηνται καὶ ἀλλαχοῦ ἐκδεδομέναι. Βλ. Βαλέττα, *Ἐπιστολαί*, ἔνθ᾿ ἀν. σ. 290-319, 422, 468-71, 487, 540-543.

λέττα,[95] θεωρῶ ἀπαραίτητον νὰ σημειώσω, ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον συνδέει τὸν Φώτιον μὲ τὸν Ἑλληνισμὸν εἶναι ἡ γλῶσσα, διαφορετικὰ τοὺς μὴ χριστιανοὺς καὶ τοὺς αἱρετικοὺς ταυτίζει πρὸς τοὺς εἰδωλολάτρας (=Ἕλληνας). Αἱ ἐπιστολαί του 1, 4, 6, 26, 22, 43, 218, 226 φανερώνουν τοῦτο. Εἰς τὸ ἠθικὸν πεδίον ἡ σχέσις Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ εἶναι μεγάλη: *«Πολλοὶ καὶ τῶν παρ' ἡμῖν, εὐδοκιμησάντων καὶ τῶν παρ' ἡμῖν ἀριστευσάντων ἐμαρτύρησαν δι' ὧν ἔδρασαν ἄμαχον εἶναι καὶ χρησιμώτατον τὴν ἀρετὴν».*[96] Ἓν ἄλλο χαρακτηριστικὸν τῶν συγγραφῶν τοῦ Φωτίου εἶναι ὅτι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ κείμενον, κατὰ τὸ περιεχόμενόν του, εἶναι δυνατὸν ν' ἀνήκει εἰς τὰ Ἀμφιλόχια κατὰ δὲ τὴν μορφήν του εἰς τὰς Ἐπιστολάς. *«Εἰς τὰς μέχρι τοῦδε ἐκδόσεις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου,*[97] γράφει ὁ Λαούρδας, *ὑπάρχουν 70 τοιαῦται περιπτώσεις, ἄλλαι δὲ 9 προκύπτουν ἐκ τοῦ Κώδικος 684 Ἰβήρων. Κατὰ ταῦτα μὲν οὐδεμία δυσκολία ὑπάρχει ν' ἀποδεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἀπορία 119 τῶν Ἀμφιλοχίων εἶναι ἐπιστολή».*[98]

---

95. Ἀπὸ τὸν Montacutius, (1651), τὸν Δοσίθεον Ἱεροσολύμων, τὸν Βαλέτταν (1864) καὶ τὸν Migne (1900) *PG.* 102, 585-989. Βλ. φωτοτυπίαν ἐξωφύλλου τῆς ἐκδόσεως τοῦ Montacutius.
96. Βαλέττα, *αὐτόθι*, σ. 426 καὶ 339-340.
97. Β. Λαούρδα, *«Λανθάνουσα ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Βασίλειον» Ὀρθοδοξία,* ΚΕ΄ (1950) σ. 473.
98. Τὴν αὐτὴν παρατήρησιν κάμνει καὶ ὁ Α. Παπαδόπουλος–Κεραμεύς, *Sanctissimi Photii, Archiepiscopi Constantinopoleos Epistolae* XLV e codicibus montis Atho, Petropoli (1896) σ. 1. Τὸ ἑπόμενον ἔτος ὅμως ὁ Α.Π.–Κεραμεὺς ἐξέδωκε τὰ *Φωτιακὰ* (Πετρούπολις 1897), ὅπου ὁμολογεῖ ὅτι ἐκ τῶν 45 ἐπιστολῶν μόνον αἱ 21 ἀνήκουν εἰς τὸν Φώτιον. Τρεῖς ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου ἐδημοσίευσεν ὁ Δωρόθεος Εὐελπίδης ἐν παραρτήματι τῆς Μελέτης του, *Σπαρτίον ἔντριτον.* Βλ κατωτέρω σημ. 103. Πρβλ. καὶ διορθώσεις εἰς αὐτὰς τοῦ Π. Παπαγεωργίου ἐν *BZ*, 7 (1898) σ. 299-308 καὶ *Ἀθηνᾶ*, 11 (1989) σ. 301-360.

ΦΩΤΙΟΥ,
ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΠΟΛΕΩΣ
ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ.

PHOTII,
SANCTISSIMI PATRIARCHÆ
CONSTANTINOPOLITANI
EPISTOLÆ.

Per Reverendum Virum RICHARDUM MONTACUTIUM Norvicensem *nuper Episcopum, Latinè redditæ, & Notis subinde illustratæ.*

LONDINI,
Ex Officina ROGERI DANIELIS, ad ædem hederaceam in *Aula Lovelliana* prope Cœmiterium D. *Pauli*.
MDCLI.

ΦΩΤΙΟΥ

ΤΟΥ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ,

ΑΙΣ ΔΥΟ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΠΑΡΗΡΤΗΤΑΙ ΠΟΝΗΜΑΤΙΑ.

Α΄.—ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΔΕΚΑ ΣΥΝ ΙΣΑΙΣ ΤΑΙΣ ΑΠΟΚΡΙΣΕΣΙΝ.

ΗΤΟΙ

ΣΥΝΑΓΩΓΑΙ ΚΑΙ ΑΠΟΔΕΙΞΕΙΣ ΑΚΡΙΒΕΙΣ, ΣΥΝΕΙΛΕΓΜΕΝΑΙ ΕΚ ΤΩΝ ΣΥΝΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΓΡΑΦΩΝ ΠΕΡΙ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΚΑΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΩΝ, ΚΑΙ ΛΟΙΠΩΝ ΕΤΕΡΩΝ ΑΝΑΓΚΑΙΩΝ ΖΗΤΗΜΑΤΩΝ.

Β΄.—ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΛΥΣΕΙΣ ΠΕΝΤΕ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ,

ΤΩι ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΩι, ΟΣΙΩΤΑΤΩι, ΛΕΟΝΤΙ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΩι ΚΑΛΑΒΡΙΑΣ.

ΜΕΤΑ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΩΝ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΦΩΤΙΟΥ Κ.Τ.Λ.

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΒΑΛΕΤΤΑ.

πρώην Διευθυντοῦ τοῦ ἐν Σύρῳ Ἑλληνικοῦ Παιδαγωγείου.

ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩι D. NUTT, 270, STRAND.
1864.

Τὸ ἔργον τοῦ Βαλέττα εἶναι μεγάλης ἀξίας, καίτοι ὁ Λαούρδας νομίζει ὅτι δὲν εἶναι τέλειον. Αὐτὴ ἡ ἄποψις δὲν στερεῖ τὸν Βαλέτταν τοῦ θαυμασμοῦ, ὁ ὁποῖος τοῦ ἀνήκει. Διότι δὲν ἀντέγραψε τὰς ἐπιστολὰς ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Montacutius καὶ τοῦ Campefis μόνον, ἀλλά, καθὼς καὶ ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ[99], ἐξ αὐτῶν 35 ἐξέδωκεν ὁ D. Hoeschll τὸ 1601 εἰς τὸ τέλος τῆς Μυριοβίβλου καὶ μετὰ πεντήκοντα ἔτη ἐξέδωκεν, οὐχὶ πάντως ἁπάσας ὁ Montacutius[100]. Ἐπίσης γράφει, ὁ ἴδιος, ὅτι ἡ ἔκδοσις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ἀπὸ τὸν Migne περιέχει τὰ σφάλματα τοῦ Montacutius τοῦ Jager καὶ ἄλλων, τὰ ὁποῖα σημειώνει εἰς τὰ οἰκεῖα μέρη. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ Βαλέττας ἀνασκευάζει μετὰ πάθους τὰς κατὰ τοῦ Φωτίου κατηγορίας τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἁγίου ἀνδρὸς καὶ καυτηριάζει τὰς παρερμηνείας τῶν ἐπιστολῶν ἐνίων παπιστῶν, κυρίως ἐν τῷ πρώτῳ μέρει. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐργασίας τοῦ Βαλέττα εἶναι ἡ εἰλικρίνεια καὶ ἡ εὐθυκρισία. Ὅπου νομίζει ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ ἐκφέρῃ ἔγκυρον γνώμην, δηλοῖ τοῦτο. Καὶ τὸ μόνον μειονέκτημά του, κατ' ἐμέ, εἶναι ὅτι ἐξελληνίζει πάντα τὰ ξένα ὀνόματα τῶν συγγραφέων εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε μόνον ἔμπειρος ἐπιστήμων νὰ δύναται νὰ διακρίνῃ τὴν ταυτότητα ἑκάστου ἐκ τούτων. Ἡ ἄλλη παράλειψίς του εἶναι ἡ κολοβή, πολλάκις, παραπομπὴ εἰς τὰς διαφόρους πηγάς του, κάτι τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται εἰς ἥσσονα βαθμὸν εἰς τὸν Οἰκονόμον καὶ ὀλιγώτερον εἰς τὸν Ἀρίσταρχην. Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι δὲν εἶναι πάντα ἐκ πρώτης χειρός.

Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου, πρὸς τὸν Πατριάρχην Ἀντιοχείας, ἀναγγέλει τὴν ἐκλογήν του ὡς Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καθὼς καὶ ἡ δευτέρα πρὸς τὸν Πάπαν Νικόλαον, ἐν ᾗ, ὁ Φώτιος ἐξηγεῖ τοὺς λόγους ἕνεκα τῶν ὁποίων ἀπεδέχθη τὴν ἐκλογήν του, εὑρίσκονται ἀτελεῖς εἰς τὸν κώδικα 648 τῶν Ἰβήρων. Ἐλλείπει ἐξ αὐτῶν τὸ τέλος. Ἐπίσης ἀτελεῖς εἶναι καὶ αἱ δύο ἐπιστολαὶ εἰς τὸν κώδικα 529 τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου.[101] Ἐξ ἄλλου δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Φώτιος ἔγραψε συνολικῶς τρεῖς ἐπιστολὰς

99. *Ἐπιστολαί*, ἔνθ' ἀν. σ. 17, 87 καὶ 90.

100. *Αὐτόθι*, σ. 98 σημ. 2. Βλ. καὶ σ. 129-131 τὴν ὑπ' ἀριθ. 108 ἐπιστολὴν «Θεοφάνει μονάζοντι», ἥν ἀντέγραψεν ἀπὸ τὰ προλεγόμενα τοῦ F. Scorso, εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν Ὁμιλιῶν Θεοφάνους Κεραμέως, Ἀρχιεπισκόπου Ταυρομενιτῶν τῆς Σικελίας. *Theophanis Ceramei Archiepiscopi Tauromenitani... a Francisco Scorso Panormitano. Luteriae Parisiorum*, 1644. Ἀπὸ τῆς ἰδίας πηγῆς ἀντεγράφη καὶ διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Migne, 102 cols 924-5. Ὁμοίως ἡ ὑπ' ἀριθ. 141 σ. 455-456 καὶ 213 σ. 527 ἀντεγράφησαν ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ J.B. Cotelerius, *Ecclesiae Graecae Monumenta*, Paris II, (1681) σ. 106.

101. Β. Λαούρδα, *Παΐσιος Λιγαρίδης καὶ Φώτιος*, ἔνθ' ἀν. σ. 469. Περὶ τοῦ Παϊσίου ὑπάρχει πολὺ μεγάλη βιβλιογραφία εἰς διαφόρους συγγραφεῖς. Σημειώνω ἐδῶ τὴν σύντομον μελέτην τοῦ Κ. Ἀμάντου, *Παΐσιος Λιγαρίδης*, *ΕΕΒΣ*, ΙΓ' (1937) σ. 224-229, ἀλλὰ μετὰ πολλῶν σημειώσεων εἰς τὰ ἔργα τοῦ Λιγαρίδου καὶ Κ.Ι. Δυοβουνιώτου, *Παϊσίου Λιγαρίδου*, *Λόγοι Ἀνέκδοτοι*, ΝΣ 17 (1922) σ. 374-388.

πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ ἐκδόται Montacutius (1651), Βαλέττας (1864) καὶ Migne (1900) μνημονεύουν τὰς δύο, τὴν πρώτην καὶ τὴν τρίτην.

Ὁ μελετητὴς τῶν ἔργων τοῦ Φωτίου, Βασίλειος Λαούρδας, διακρίνει τὴν τρίτην ἐπιστολήν, ἣν ἀποκαλεῖ λανθάνουσαν, διότι πρόκειται περὶ τῆς ὑπ' ἀριθ. 119 ἐν τοῖς Ἀμφιλοχίοις, ἥτις ἐμπεριέχεται ἐν τῷ 684 κώδικι τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων ἐν σελίδι 577 ὡς 248, ἐπιστολὴ τιτλοφορούμενη: *«Τῷ φιλοχρίστω καὶ μεγάλῳ Βασιλεῖ Βασιλείῳ ἀρξαμένῳ γράφειν καὶ ἀποριῶν τινων ἐπιζητήσαντι λύσεις»*. Ἀλλὰ ὁ Λαούρδας προσθέτει, ὅτι τὴν ἐνδιαφέρουσαν ταύτην εἴδησιν εἶδεν εἰς τὴν Ρωσικὴν ἔκδοσιν διαφόρων ἔργων τοῦ Φωτίου, ἐκδοθέντων ἐν Πετρουπόλει τὸ 1986.[102]

Πέντε εἰσέτι ἐπιστολὰς τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ἐξέδωκεν ὁ ἀείμνηστος Μητροπολίτης Δωρόθεος Εὐελπίδης.[103]

Ὡς ἐλέχθη, αἱ αὐταὶ ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου ἔχουν δημοσιευθῆ ἀπὸ τὸν Βαλέτταν, τὸν Οἰκονόμον καὶ τὸν Migne, ἀναλόγως τοῦ χαρακτῆρος ὅν ἔδιδον οἱ ἐκδόται εἰς αὐτὰς καὶ ἐσχάτως ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Λαούρδα συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Westerink.

ε. Τὰ Ἀμφιλόχια

Τὰ Ἀμφιλόχια ἢ Λόγων Ἱερῶν Συλλογὴ ἐν ᾗ ζητήματα τῆς Θείας Γραφῆς διαλύεται,[104] ὅπως ἐμφανίζονται εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Οἰκονόμου προκαλοῦν τὸν θαυμασμὸν τοῦ ἀναγνώστου τόσον διὰ τὸν Φώτιον ὅσον καὶ διὰ τὸν Οἰκονόμον.

---

102. Β. Λαούρδα, *«Λανθάνουσα ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Βασίλειον»*, *Ὀρθοδοξία*, ΚΕ΄ (1950) σ. 472-474.

103. *«Σπαρτίον Ἔντριτον, συνυφανθὲν ἐξ ἐκκλησιαστικῶν καὶ σχολικῶν λόγων*... τοῦ μητροπολίτου Κορυτσᾶς Δωροθέου Εὐελπίδου· ᾧπερ παρήρτηνται τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου τρεῖς ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι καὶ τέσσαρες ἕτεραι Γρηγορίου Καρδάμη, ἡγουμένου Βατοπεδίου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, (1874) σ. 215-219.

104. *Τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Τὰ Ἀμφιλόχια*, ἢ Λόγων Ἱερῶν Συλλογή, ἐν ᾗ ζητήματα τῆς Θείας Γραφῆς διαλύεται. Ἐκ Κώδικος τῆς κατὰ τὸν Ἄθωνα Μεγάλης Λαύρας, Ἐκδιδόντος Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Ἀθήνησι, (ΑΩΝΗ). Βλ. φωτοτυπίαν τῆς α΄ σελίδος ἐν τῷ παρόντι. Μεταξὺ τοῦ πίνακος τῶν περιεχομένων καὶ τοῦ κειμένου τῶν Ἀμφιλοχίων εἰς τὸν κώδικα τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους, γράφει ὁ Β. Λαούρδας, *«Τὰ «Ἀμφιλόχια» τοῦ Φωτίου. Σχόλια τοῦ Κώδικος 449 τῆς Λαύρας»*. *Ἑλληνικὰ* 12 (1953) σ. 253-54, *«ὑπάρχει προσωπογραφία τοῦ Φωτίου καθημένου ἐνώπιον μικρᾶς τραπέζης, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχει βιβλίον τι ἀνοικτόν, καὶ ὁμιλοῦντος πρὸς ἐπίσκοπον ἱστάμενον ὄρθιον ἐνώπιόν του καὶ κρατοῦντα κώδικα. Καὶ ὁ Φώτιος καὶ ὁ πρὸ αὐτοῦ ἱστάμενος ἐπίσκοπος, ὅστις εἶναι ἐνδεχομένως ὁ Ἀμφιλόχιος, περιβάλλονται ὑπὸ φωτοστεφάνου. Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς ἰδίας σελίδος τοῦ ἐνδιαμέσου τμήματος καταλαμβανομένου ὑπὸ τῆς*

Ὁ ἀείμνηστος Οἰκονόμος ἐμπλουτίζει τὰ Ἀμφιλόχια μὲ ὄντως ἐμβριθῆ προλεγόμενα (σ. α΄-ξδ΄) ἐν οἷς προβαίνει εἰς λεπτομερῆ ἀναφορὰν εἰς τὸν Φώτιον, εἰς τὰ ἔργα του καὶ εἰς τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν, χρησιμοποιῶν ὀξεῖς, ὡς πρέπει εἰς τινας περιπτώσεις, χαρακτηρισμοὺς διὰ τοὺς συκοφάντας τοῦ Φωτίου ἢ τοὺς παραχαράκτας τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Προφανὲς εἶναι ὅτι πολλὰ ἐκ τοῦ Οἰκονόμου ἔχει δανεισθῆ ὁ Βαλέττας.

Μετὰ τὴν ἐξιστόρησιν τῶν διαφόρων κωδίκων καὶ ἐκδόσεων, προχωρεῖ ὁ Οἰκονόμος εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ τίτλου, τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τρόπου τῆς συγγραφῆς τῶν Ἀμφιλοχίων, περὶ τῆς ἀξίας αὐτῶν καὶ τοῦ περιεχομένου αὐτῶν (σελ. νστ΄-κ΄ κ.ἑξ.). Τὸ περιεχόμενον τῶν Ἀμφιλοχίων εἶναι ἐπιστολαὶ ἑρμηνευτικοῦ, δογματικοῦ, ἱστορικοῦ καὶ ποικίλου χαρακτῆρος.

ἐπιγραφῆς τοῦ ἔργου ἐν μέσῳ διακόσμου – εὑρίσκονται δύο μικραὶ τράπεζαι ἔχουσαι ἐπ' αὐτῶν ἀντικείμενα βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου, κάλαμον, κώδικα, κόνιν, μέλαν κ.λπ.» Ἡ εἰκόνα αὐτὴ εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ σεβασμοῦ ὃν ἔτρεφεν ἡ ἄμεσος διαδοχικὴ γενεὰ πρὸς τὸν Φώτιον ὡς ἄνθρωπον δηλ. μαθήσεως καὶ ἁγιότητος. Τὴν εἰκόνα αὐτὴν δημοσιεύει ἐσχάτως ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ ἔργου του ὁ Treadgold, *«The Nature of the Bibliotheca of Photius» DOS* 18 (1980), ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχεται καὶ ἡ εἰκὼν ἐν σελ. 7 τοῦ παρόντος.

ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ

ΦΩΤΙΟΥ

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΤΑ ΑΜΦΙΛΟΧΙΑ,

Ἢ

ΛΟΓΩΝ ΙΕΡΩΝ ΣΥΛΛΟΓΗ,

ΕΝ ΗΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΓΡΑΦΗΣ ΔΙΑΛΥΕΤΑΙ.

Ἐκ Κώδηκος τῆς κατὰ τὸν Ἄθωνα Μεγάλης Λαύρας.

Ἐκδιδόντος

ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ Κ. ΤΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ.

ἰατροῦ καὶ Χειρουργοῦ, Συνέδρου τῆς Ἀθήνῃσι ἰατρικῆς Ἑταιρείας, Ἑταίρου τῆς ἐν Μαδρίτῃ Ἀκαδημίας τῶν ἰατρῶν καὶ Χειρουργῶν, τῆς ἐν Ἑρκυνίῳ τῶν Φυσικῶν Ἑταιρείας, τοῦ ἐν Ῥώμῃ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, κτλ.

ΑΘΗΝΗΣΙ,

ΤΥΠΟΙΣ Φ. ΚΑΡΑΜΠΙΝΟΥ ΚΑΙ Κ. ΒΑΦΑ.

ΑΩΝΗ.

ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ

ΦΩΤΙΟΥ

ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΕΩΣ

ΛΟΓΟΙ ΚΑΙ ΟΜΙΛΙΑΙ

ΟΓΔΟΗΚΟΝΤΑ ΤΡΕΙΣ

ΕΚ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΑΘΩ, ΒΙΕΝΝΗΣ, ΓΕΝΕΥΗΣ, ΕΝΕΤΙΑΣ,

ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, ΜΟΝΑΧΟΥ, ΜΟΣΧΑΣ, ΠΑΡΙΣΙΩΝ, ΡΩΜΗΣ, ΧΑΙΔΕΛΒΕΡΓΗΣ, κλπ.

ΕΚΔΙΔΟΝΤΟΣ

Σ. ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΥ

ΜΕΓΑΛΟΥ ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ ΤΗΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ

ΤΥΠΟΙΣ THE ANNUAIRE ORIENTAL & PRINTING C° L^d

1900

Τὰ ἑρμηνευτικὰ ἀποτελοῦν τὸ μέγιστον μέρος τοῦ ἔργου καὶ τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τοῦ πλήθους τῶν Γραφικῶν Χωρίων, ἅτινα τεκμηριώνουν τὴν γνῶσιν τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς ἑρμηνειῶν τῶν πατέρων ἀπὸ τὸν Φώτιον[105]. Τὰ δογματικὰ πραγματεύονται θέματα περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος, περὶ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ Θεοῦ, περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας, περὶ τῆς θείας ἐνσαρκώσεως, περὶ φύσεως, ὑποστάσεως, ἁγίου βαπτίσματος, θείας κοινωνίας, θείας προνοίας, περὶ αὐτεξουσίου, περὶ εἰκόνος, περὶ ἀγγέλων, περὶ διαβόλου κ.ἄλ.[106] Τὰ ἱστορικὰ ζητήματα ἀναφέρονται γενικῶς εἰς τὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς εἰδικὰ γεγονότα τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Περὶ τῆς κατηγορίας τῶν ποικίλων, παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης, τὸν τρόπον καθ' ὅν ἐκφράζεται ὁ σοφὸς Κ. Οἰκνόμος *«Τὸ πεποικιλμένον παντοδαπῇ σοφίᾳ πνεῦμα τοῦ συγγραφέως ἔν τε τοῖς φιλοσοφικοῖς (ἐν οἷς ποιεῖται τὴν τῶν γενῶν καὶ εἰδῶν διάκρισιν ἀπὸ τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος) καὶ περὶ τῶν δέκα τοῦ Ἀριστοτέλους κατηγοριῶν συνοπτικῶς καὶ εὐκρινῶς διαλαμβάνει, καὶ ἐν τοῖς τῆς φυσικῆς ἱστορίας πραγματευόμενος περὶ τε τοῦ κυβωτίου φυτοῦ, καὶ περὶ τῆς μαγνήτιδος, καὶ ἐν τοῖς ἰατρικοῖς ἀπανθίζων ἐκ τοῦ Ὀρειβασίου καὶ περὶ ὀστῶν, μυῶν, ἀρτηριῶν, ἐγκεφάλου καὶ τέλος περὶ σφυγμῶν καὶ περὶ τῆς ἐπηρείας τῆς Σελήνης εἰς τὴν τῆς ἐπιληψίας νόσον ὡς καὶ ἐπὶ τῶν ὑγρῶν καὶ ἐν ὑγρῷ διαιτωμένων ὀστρέων καὶ τῶν τοιούτων τὰ τοῖς παλαιοτέροις δοκοῦντα καθιστορῶν».*[107]

στ. Ἑρμηνευτικὰ

Ὁ Φώτιος εἶναι πατερικὸς καὶ ἁγιογραφικὸς γενικῶς καὶ εἶναι φυσικὸν νὰ ἔχῃ συντάξει καὶ εἰδικὰ ἑρμηνευτικὰ ἔργα. Ἔγραψε ἑρμηνευτικὰ *«περὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου»*, *«Ὑπομνήματα εἰς τὰς Ἐπιστολὰς τοῦ Ἁγίου Παύλου»* καὶ *«Σχόλια εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον»*.[108]-

---

105. Βλ. αἰτιολόγησιν τούτων ἐν σ. νθ'–ξ'.
106. Βλ. παραπομπὰς εἰς τὰ κείμενα ἐν σ. ξ'.
107. *Τὰ Ἀμφιλόχια*, σ. ξα'. Ὁ F. Dölger, δὲν ἐκφράζεται ἀνταξίως πρὸς τὸ ἔργον χαρακτηρίζων αὐτὸ ὡς «μία μακρύλογη παράθεση ἑρμηνευτικῶν, θεολογικῶν καὶ δογματικῶν ἐρωταποκρίσεων... ἂν καὶ δὲν εἶναι παρὰ πιστὴ μεταφορὰ πηγῶν». «Ἡ *Βυζαντινὴ Γραμματεία*» Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, Μέλισσα, ἔνθ' ἀν. σ. 777. Προσθέτει ἁπλῶς ὅτι μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ κατατάσσεται ἀνάμεσα στοὺς ἀξιόλογους Βυζαντινοὺς Θεολόγους κι ἀκόμη ὅτι «ἡ σημασία τοῦ Φωτίου γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἐξέλιξι τοῦ ἀνθρωπισμοῦ εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἀπὸ ὅτι γιὰ τὴ δογματικὴ καὶ τὴν ἑρμηνευτική», *αὐτόθι*.
108. Βλ. Ν.Β. Τωμαδάκη, «*Σύλλαβος Μελετῶν καὶ Κειμένων*» Ἀθῆναι, (1961) σ. 314 καὶ Β. Λαούρδα, «*Ἑρμηνευτικὰ εἰς Φώτιον*», ἔνθ' ἀν. σ. 178-180. Βλ. καὶ τοῦ ἰδίου, τὰς βιβλιοκρισίας εἰς τὰ ἔργα τῶν Dvornik, Grumel, Laurent καὶ Reuss, *ΕΕΒΣ*, ΚΒ' (1952) σ. 298-300.

Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Reuss, ὁ Φώτιος ἐδημιούργησεν αὐτοτελῆ ἐργασίαν διὰ τῶν ἑρμηνειῶν του εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον. Τοῦτο ἔχει ὅλως ἰδιαιτέραν ἀξίαν, διότι εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν, πρὸ αὐτοῦ, ἐκυριάρχει ἡ καθαρῶς συμπιλημαστικὴ ἐξήγησις. Ὁ Φώτιος γνωρίζει τὰς ἑρμηνείας τῶν Πατέρων, πολλάκις τὰς ἐρευνᾷ κριτικῶς καὶ ἐκθέτει ἀκολούθως τὴν ἰδικήν του ἄποψιν. Τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ τῶν ὁμιλιῶν παρουσιάζουν τὸν Φώτιον ὡς κυρίαρχον τῆς γλώσσης καὶ τῆς ρητορικῆς. Κατ' ἐξοχὴν κυριαρχεῖ τὸ ἠθικολογικὸν καὶ ἀπολογητικὸν στοιχεῖον. Γενικῶς ἀκολουθεῖ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀντιοχείας, ἰδιαιτέρως δὲ τὴν ἑρμηνείαν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Εἰς πολλὰ ὅμως χωρία συνάπτει ἐπίσης καὶ τὴν μέθοδον τῆς ἀλληγορίας. Ἡ ἔκδοσις τῶν σχολίων αὐτῶν θ' ἀποτελέσῃ σημαντικωτάτην συμβολὴν εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἔργου τοῦ Φωτίου.[109]

Εἰδικώτερον ὡς Πατριάρχης ὁ Φώτιος ἠκολούθει τὸν Ἅγιον *Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον.* Εἶχεν, ὡς ἐκεῖνος, ἱεραποστολικὸν ζῆλον, ὡς δηλοῖ ὁ Χαλκηδόνος Ζαχαρίας, ὅστις ἀπαριθμεῖ τὰ ἔθνη ὅσα ὁ Φώτιος ἔφερεν εἰς τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας.[110] Ἦτο φιλάνθρωπος,[111] ρήτωρ, συγγραφεὺς καὶ κυβερνήτης τῆς Ἐκκλησίας καὶ ποιμὴν ὁμότροπος καὶ ὁμόζηλος τοῦ Χρυσορρήμονος Προκατόχου του. Εἶχε παρόμοια, ὡς ὁ Χρυσόστομος, προβλήματα μὲ τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν. Ὁ Χρυσόστομος ἦλθεν εἰς ρῆξιν πρὸς τὸν Εὐτρόπιον, τὴν αὐτοκράτειρα, μερικοὺς ἐπισκόπους καὶ πρὸς τὸν παπικὸν θρόνον τῆς Ἀλεξανδρείας. Ὁ Φώτιος ἦλθεν εἰς σύγκρουσιν μετὰ τῶν Ἰγνατιανῶν ἐπισκόπων, μετὰ τοῦ παπικοῦ θρόνου τῆς Ῥώμης καὶ φυσικὰ καὶ μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιτεθῇ κατ' αὐτοῦ ἢ τῆς αὐτοκρατορίας.

---

109. Β. Λαούρδα, *Κριτικὴ εἰς τὸ ἔργον τοῦ J. Reuss, «Die Matthaeus-Erklärung des Photius von Konstantinopel», Ostkirchliche Studien* 1 (1951) σ. 132-134, ἐν *ΕΕΒΣ*, ΚΒ΄ (1952) σ. 300. Ὁ Λαούρδας προσθέτει ὅτι εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Πατρολογίαν τοῦ *Migne*, 101 Cols 1189-1209 ἐδημοσιεύθησαν μερικὰ σχόλια εἰς τὸ ἴδιον Εὐαγγέλιον. Ἄλλα σχόλια εἰς αὐτό, προσθέτει, ἐδημοσίευσε καὶ ὁ Α. Παπαδόπουλος–Κεραμεύς. Συνεπῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κεφάλαια 2, 22, 24, 25 καὶ 28 ἔχομεν σχεδὸν ὅλον τὸ ὑπόμνημα τοῦ Φωτίου εἰς τὸ Κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον. Ὁ Α. Παπαδόπουλος–Κεραμεὺς ἐξέδωκε σχόλια εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον, ἐν Παραρτήματι τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθεισῶν ἐπιστολῶν.

110. *Mansi* XVII, 384, 432-433. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος διέθεσεν εἰδικὸν ἱερέα γνώστην τῆς γοτθικῆς γλώσσης προκειμένου νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοὺς Γότθους ἐκ τοῦ Ἀρειανισμοῦ.

111. *«Φώτιος ἀνὴρ σοφός, τὴν ἐγκύκλιον παίδευσιν ἐξησκημένος, ἐλεημοσύνῃ τε καὶ τοῖς ἄλλοις προτερήμασι σεμνυνόμενος».* F. Fisher, *De Patriarcharum Constantinopolitanorum catalogis*, Lipsiae, (1884) σ. 292. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος διέθεσε καὶ τὰ μάρμαρα τοῦ ἐπισκοπικοῦ μεγάρου του διὰ τοὺς πτωχοὺς καὶ ἐκτὸς τούτου εἰσηγήθη καὶ εἰδικὸν κοινωνικὸν σύστημα πρὸς ἀνακούφισιν τῶν πτωχῶν βλ. M. Fouyas, *The Social Message of St. John Chrysostom. Diss ΘΙΜ*, ΣΤ΄ (1984) σ. 87-103.

Ἀμφότεροι ἀπέθανον ἐν ἐξορίᾳ. Ἀμφότεροι ὑπολείπονται θεολογικῶς τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ἀλλ' ἀμφότεροι ἦσαν ἄνδρες δράσεως καὶ δημιουργίας. Λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς διαφορετικῆς ἐποχῆς ἐν ᾗ ἔζησαν καὶ τῆς συνθέσεως τῆς κοινωνίας ἐν ᾗ ἔδρασαν, καὶ ἄλλων παραγόντων εὑρίσκει ὁ προσεκτικὸς παρατηρητὴς τῶν ἔργων ἀμφοτέρων μεγάλην ὁμοιότητα εἰς τὰς διαδικασίας τῆς κλήσεως αὐτῶν εἰς τὸν Οἰκουμενικὸν Θρόνον. Εἰς τὸν χαρακτῆρα, εἰς τὴν ἀνυποχώρητον ἀγωνιστικότητα, εἰς τὴν ἁγιότητα, εἰς τὴν συγγραφὴν καὶ εἰς τὴν ὁμιλητικὴν δεινότητα. Νομίζω, ἀκόμη, ὅτι ἀμφότεροι ἐπέδρασαν εἰς τὰς ἑπομένας γενεὰς πολύ, ὥστε ἀμφοτέρων ἡ βιβλιογραφία νὰ εἶναι ἀπέραντος. Ἀμφότεροι ἦσαν μαθηταὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ κλασσικισμοῦ. Ἐπιφυλάσσομαι νὰ ἐπανέλθω ἐπ' αὐτοῦ κατωτέρω, ὅταν θὰ ὁμιλήσω διὰ τὰς ὁμιλίας τοῦ ἱεροῦ Φωτίου. Τοῦτο σημειώνω ἐνταῦθα, ὅτι ὅπως ἑκάστη ὁμιλία τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι βασικῶς καί μία μελέτη, τοιουτοτρόπως καὶ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου αἱ ὁμιλίαι καὶ αἱ ἐπιστολαὶ ἀποτελοῦν εἰδικὰς μελέτας. Προσέτι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου ἐκ τῆς ἐξορίας ὁμοιάζουν πολὺ πρὸς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Περιγράφουν ἀμφότεροι τὰς περιπετείας των, τὴν χαρὰν καὶ τὴν θλῖψιν αὐτῶν, συμβουλεύοντες, εὐχαριστοῦντες, ἐλέγχοντες, ἀναλόγως πρὸς τὸ πρόσωπον πρὸς τὸ ὁποῖον ἀποστέλλουν τὰς ἐπιστολὰς αὐτῶν.

Ἀλλ' ὡς γράφει ὁ Χρ. Παπαδόπουλος[112] εἰς τὰς ἐπιστολάς του, παρὰ τὴν ποικιλίαν, ὁ Φώτιος εἶναι πάντα ὁ αὐτὸς εἰς τὴν ψυχὴν καὶ εἰς τὸ φρόνημα, ἐλέγχει μετὰ παρρησίας καὶ θεολογεῖ μεγαληγόρως, *«ὅταν ἀπορραπίζῃ τὴν δυτικὴν ὀφρύν»* καὶ ὅταν ἀποτυπώνῃ ἀποφθέγματα ἢ ἐξαγγέλῃ τὴν εὐγνωμοσύνην του. Παραμένει ὁ αὐτὸς εἰς ὅλας τὰς σχέσεις του καὶ εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις. Φυσικὰ ὡς ὁ ἅγιος Ἰω. Χρυσόστομος, ὡς ἐλέχθη ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ κεφαλαίου τούτου, ὁ Φώτιος ἦτο πατερικὸς καὶ ἁγιογραφικός, διὰ τοῦτο δὲν ἦτο μόνον ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος πρότυπον αὐτοῦ[113], ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος[114], ποὺ ἦταν καὶ τοῦ Χρυσοστόμου πρότυπον. Αὐτὸ δὲν

---

112. *Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μεγάλου Φωτίου,* ἔνθ' ἀν. σ. 34.

113. Βλ. τὴ συνεχῆ ἀναφορὰν τοῦ Φωτίου εἰς τὸν Χρυσόστομον, εἰς τὴν Μυριόβιβλον Cod 25, 59, 86, 96, 172-174, 270, 274, 277. Οἱ μεγάλοι Πατέρες Βασίλειος καὶ Γρηγόριος μετὰ τοῦ Χρυσοστόμου ὑπῆρξαν ἀναμφιβόλως πρότυπα τοῦ Φωτίου εἰς τὴν σύνδεσιν Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπεκράτησεν ἔκτοτε ἐν Βυζαντίῳ καὶ κατ' ἐπέκτασιν ἐν τῷ σλαβικῷ Χριστιανισμῷ. Αὐτὴν τὴν ἄποψιν, ἥτις ἀποτελεῖ συνείδησιν τῶν ἱστορικῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀναπτύσσει ἰδιαιτέρως ὁ Hergenröther, *Photius,* ἔνθ' ἀν. III, σ. 567 κ.ἑξ.

114. Τὴν ἐκτενῆ ἀναφορὰν τοῦ Μεγάλου Φωτίου εἰς τὸν Ἀπόστολον Παῦλον καὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Μεγάλου Ἀποστόλου ἐπὶ τοῦ Πατριάρχου βλ. K. Staab, *Pauluskommentare aus der griechische Kirche,* Münster, (1933), σ. 47-652, L. Sternbach, *Analecta Photiana,* Cracov, 1893, καὶ J. Slipyi, *«Die Trinitätslehre des byzantinischen Patriarchen Photios» Zeitschrift für Katholische Theologie,* XLV, (1921) σ. 69 κ. ἑξ. καὶ 400 κ. ἑξ.

σημαίνει ὅτι ὁ Φώτιος ἦτο τυφλὸς ὀπαδὸς τῆς Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς πρὸς τὸ μέρος τῆς ὁποίας ἔκλινε. Διότι ὡς κλασσικὸς ἀνθρωπιστὴς ὁ Φώτιος χρησιμοποιοῦσε νεοπλατωνικάς, πλατωνικάς καὶ ἀριστοτελικὰς ἰδέας.

Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ὁ Φώτιος ἦτο κάτι περισσότερον ἀπὸ ἁγιογραφικὸς καὶ πατερικός, διότι ἦτο καὶ λογικὸς ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι δὲν περιωρίζετο εἰς τὰ δύο αὐτὰ πρότυπα. Αὐτὰς τὰς ἰδέας δυνάμεθα νὰ τὰς παρακολουθήσωμεν εἰς τὰ δύο μεγάλα ἔργα, τὴν Μυριόβιβλον καὶ τὰ Ἀμφιλόχια. Εἰς αὐτὰ διαπιστώνομεν τὴν συσσωρευμένην πνευματικήν του ἐνέργειαν, ἡ ὁποία περιέχει τὸν καρπὸν τῆς σοφίας του καὶ τῆς διδασκαλίας του. Ἐξάλλου ὁ ἀναγνώστης τῶν ἔργων τοῦ Φωτίου διαβλέπει ἐκεῖ τὸ ὠφέλιμον καὶ χρήσιμον διὰ τὴν χριστιανικὴν ψυχήν. Διότι αὐτὸς ἦτο ὁ σκοπὸς τῆς συντάξεως τῆς Μυριοβίβλου, νὰ ὠφελήσῃ τὸν ἀδελφόν του Ταράσιον, πρὸς χάριν τοῦ ὁποίου ἔγραψε τὸ ἔργον του. Εἰς οὐδένα ἄλλον πατέρα τῆς Ἐκκλησίας παρουσιάζεται εἰς τὸ αὐτὸ μεγαλεῖον ἡ σύνθεσις τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Μερικοὶ ἐκ τῶν ἐχθρῶν του κατηγόρησαν αὐτὸν ὅτι ἔδιδε μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν θύραθεν σοφίαν,[115]· ἀλλὰ δὲν ἐδέχετο τυφλῶς ὅ,τι ἀνεγίγνωσκε.[116]

Ἐλέχθη ἀνωτέρω ὅτι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐπέδρασαν ἐπ' αὐτοῦ καὶ εἶναι περισσότερον τοῦτο βέβαιον ὅταν σκεφθῇ τις ὅτι αὐτοὶ ὑπῆρξαν τὸ πρότυπόν του διὰ νὰ μεταδώσῃ εἰς τοὺς Σλάβους μετὰ Μεθοδίου καὶ Κυρίλλου τὸν Χριστιανισμόν. Φυσικὰ αὐτὸ ποὺ ἐπετέλεσεν ὁ Φώτιος εἰς τοὺς Σλάβους εἶναι ἀσυγκρίτως μεγαλύτερον ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Χρυσοστόμου.[117] Ἄλλη ἐποχὴ ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Ἰ. Χρυσοστόμου. Ἐπὶ Φωτίου ἡ Αὐτοκρατορία ἦτο ἀπείρως μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Ἀρκαδίου.

Τὸ ἄλλον ἑρμηνευτικὸν ἔργον τοῦ Φωτίου *«Περὶ τῆς τῶν Μανιχαίων ἐκβλαστήσεως»* PG. 102, 16A-264A ἀπὸ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν ἀποδίδε-

---

115. V. Grumel, *«Une Fable d'Esope dans Photius» Mélanges Henri Grégoire. Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves,* XI (1951) σ. 129-132.

116. Cod. 159, 160 κ.λπ. Πρβλ. G. Hartman, *Photios' Literarästhetik,* Leipzig (1929) σ. 22-28, 36 καὶ G. Kustas, *«History and Theology»* ἔνθ' ἀν. σ. 61-67, τοῦ ἰδίου, *The Literary Criticism of Photius, Ἑλληνικὰ* 17 (1962) σ. 167.

117. Ἐν προκειμένῳ ὁ Φώτιος ἵδρυσε σημαντικὸν σλαβικὸν Κέντρον ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 882, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς μεταφράσεως εἰς τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων διὰ τῶν ὁποίων συνέβαλε πολὺ εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Βουλγαρίαν, Πανονίαν, Μοραβίαν, καὶ Κίεβον. Βλ. R. Jakobson, *«Minor Native Sources for the early History of the Slavic Church», Harvard Slavic Studies* 2 (1954) σ. 64-68. F. Dvornik, *The Slavs, their Early History and Civilization,* Boston, (1956), σ. 97, 124, 164 κ.ἑξ. E. Honigmann, *«Studies in Slavic Church History», Byzantion* 17 (1945) σ. 163-182. F. Dvornik, *«The*

ται ὁλόκληρον εἰς τὸν Φώτιον. Ὁ καθηγητὴς Η. Gregoire ὑπεστήριξεν ὅτι ἐξ αὐτοῦ μόνον τὸ τέταρτον καὶ τελευταῖον βιβλίον εἶναι γνήσιον, ἐνῷ ὁ Scharf[118] ἀποφαίνεται πὼς ἔργον τοῦ Φωτίου εἶναι τόσον τὸ τέταρτον ὅσον καὶ τὸ τρίτον.

Κρίνων τὸ ἔργον τοῦτο ὁ Λαούρδας, γράφει ὅτι «τὸ συμπέρασμα τοῦ Scharf εἶναι καλῶς θεμελιωμένον, διότι ὁ Φώτιος εἰς τὸ τέταρτον βιβλίον ὁμιλεῖ περὶ ἀνασυνθέσεως ἄλλης ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος ἐργασίας του, τὰ δὲ δύο ἄλλα βιβλία –δεύτερον καὶ τρίτον– ἔχουν τοιαύτην ἐσωτερικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸ τέταρτον, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία περὶ τῆς σχέσεώς των. Διὰ τὸ πρῶτον βιβλίον, βεβαίως, τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικὰ, ὁ ἴδιος ὁ Scharf δὲν εἶναι βέβαιος περὶ τῆς γνησιότητός του. Τὰ ὑπὲρ τοῦ Φωτίου ὡς συγγραφέως παρεχόμενα ἐπιχειρήματα εἶναι ἀτελῆ· αἱ ὁμοιότητες μεταξὺ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ καὶ τῶν τριῶν ἄλλων εἶναι πολὺ περιωρισμέναι, αἱ δὲ ἀπόψεις τοῦ Gregoire στηρίζονται ἐπὶ εὐρείας ἱστορικῆς καὶ θεολογικῆς βάσεως, ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντικρουσθοῦν ἀπὸ μερικὰς δευτερευούσης σημασίας φιλολογικὰς διαπιστώσεις... καὶ καταλήγει ὁ Λαούρδας μὲ τὴν ἑξῆς παρατήρησιν: Ὅλοι οἱ κώδικες ἀποδίδουν ὅλα τὰ βιβλία (τοῦ ἔργου *«Περὶ τῆς τῶν Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως»)* εἰς τὸν Φώτιον. Τοῦτο δέον νὰ ἐξετασθῇ λεπτομερῶς.[119]

Εἰς τὸ παρελθὸν ἔγινε μία προσπάθεια νὰ συγκεντρωθῶσιν εἰς ἕν μέρος αἱ ἐπιστολαί, εἰς ἄλλο τὰ Ἀμφιλόχια καὶ εἰς τρίτον αἱ ὁμιλίαι καὶ οἱ Λόγοι, ὡς ἀνεφέρθη κεχωρισμένως ἀνωτέρω.

Significance of the Missions of Cyril and Methodius», Slavic Review 23 (1964) σ. 195-211. J. Vasica, *«Origine Cyrillo-Methodienne du plus ancient code dit Zakon Studuyi Ljudem», Byzantinoslavica* 12 (1951) σ. 153-174. F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas in Kievan Russia DOP*, 9-10 (1956) σ. 76-94 καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ ἰδίου, *Byzantine Missions among the Slavs ss. Constantine-Cyril and Methodius*, Rutgers Univ. Press, 1970, τοῦ ἰδίου, *The Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris*, 1926, τοῦ ἰδίου *Les Légendes de Constantin de Méthode vue de Byzance*, Prague, 1933. Περὶ τῆς σημασίας τῶν δύο τελευταίων ἔργων τοῦ Dvornik διὰ τὴν ἱεραποστολικὴν δρᾶσιν τοῦ Βυζαντίου βλ. R. Jakobson, ἐν *Harvard Slavic Studies*, ἐνθ' ἀν. σ. 39 καὶ τοῦ ἰδίου *Cyrillus und Methodius. Menchen die Geschichte Machten*, ἔκδ. P.R. Rohden καὶ G. Ostrogorsky, Vienna, I (1931) σ. 298-304 τοῦ ἰδίου, *Sv. Cyril a Metodèz*. Budovalè, ἔκδ. K. Stloukal, Prague, 1935 καὶ *«The Slavs between East and West» Marquette University Slavic Institute Papers* 19 (1964) σ. 1-15.

118. J. Scharf, *«Zur Echtheitsfrange der Manichäerbücher des Photius» BZ* 44 (1951) σ. 487-494.

119. *ΕΕΒΣ*, ΚΑ΄ (1951) σ. 302-303. Ὁ Darruzès ἐδημοσίευσε τὸ πρῶτον δύο ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου πρὸς τοὺς Ἀρμενίους, τὰς ὁποίας οἱ Β. Laourdas καὶ L.G. Westerink μὲ τὴν συνεργασίαν τοῦ Β. Outtier συμπεριέλαβον εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν Ἀμφιλοχίων.

Μετὰ τὸν Β΄ παγκόσμιον πόλεμον μία ὁμὰς εἰδικῶν, μᾶλλον φιλολόγων, οὐχὶ θεολόγων, ἐργαζομένων ἐν Harvard κατὰ τὴν πληροφορίαν τοῦ Λαούρδα ἐπεδόθη εἰς τὴν μελέτην ἔργων τοῦ Μεγάλου Φωτίου. Ἀπὸ τὴν παρακολούθησιν τῶν ἔργων του, φαίνεται πῶς διεφώνησαν κάπου ἢ διεχώρησαν τὰς δραστηριότητάς των καὶ οὕτως ἐξέδωκαν ἕκαστος δι' ἴδιον λογαριασμὸν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν του. Ὁ Cyril Mango μετέφρασε τὰς ὁμιλίας τοῦ Φωτίου, δέκα ὀκτὼ τὸν ἀριθμόν, καὶ ἐξέδωκεν αὐτάς ἀγγλιστί, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω. Ὁ Λαούρδας ἐξέδωκεν αὐτὰς μετὰ προλόγου καὶ εἰσαγωγῆς ἑλληνιστὶ καὶ ἀνεβίβασεν αὐτὰς εἰς δέκα ἐννέα. Καίτοι δὲν ἐπέζησεν διὰ νὰ ἴδῃ τὸν καρπόν τῆς συνεργασίας του μετ' ἄλλων ἐρευνητῶν ὁ Λαούρδας, ἐν τούτοις φαίνεται πῶς ἡ συμμετοχή του εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ συλληφθέντος ἐν Harvard University ἔργου τῆς ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Φωτίου ἤχθη εἰς πέρας ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν. Πρόκειται περὶ τῆς ἐκδόσεως τῶν Ἐπιστολῶν καὶ τῶν Ἀμφιλοχίων μαζί, ἀφοῦ καὶ τὰ Ἀμφιλόχια δὲν εἶναι ἄλλο τι παρὰ ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν ἐπιστήθιον φίλον αὐτοῦ Μητροπολίτην Κυζίκου Ἀμφιλόχιον.

Πρὸς μεγάλην λοιπὸν χαρὰν καὶ ἱκανοποίησιν ὡλοκληρώθη ἡ ἔκδοσις αὐτὴ ἀπὸ τὸν Β. Laourdas καὶ L.G. Westerink καὶ ἐξετυπώθη ὑπὸ τῆς Academie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie εἰς τὴν σειρὰν τῆς Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana τῆς Λειψίας εἰς ὀκτὼ τόμους (1983-1988).

Οἱ ἐκδόται ἐτήρησαν ἰδιαιτέραν σειρὰν μὲ πρώτην τὴν πρὸς τὸν Βόριν ἄρχοντα τῶν Βουλγάρων, ἐνῷ πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι δὲν εἶναι χρονολογικῶς αὕτη πρώτη γραμμένη. Ὁ πρόλογος καὶ αἱ σημειώσεις εἶναι γραμμέναι λατινιστί, ἐνῷ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὅτι αὗται ἔχουν περιορισθῇ εἰς τὰς ἀπολύτως ἀπαραιτήτους πληροφορίας.

Εἰς τὸν τρίτον τόμον συνειργάσθησαν μετὰ τοῦ Β. Outtier διὰ τὴν παρεμβολὴν εἰς τὸν τόμον τοῦτον δύο ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφερουσῶν ἐπιστολῶν (284 καὶ 285), πρὸς τοὺς Ἀρμενίους. Ὁ τελευταῖος τόμος VI. Fasc. 2 (1988) περιλαμβάνει τὰ ἀρχικὰ τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν Ἀμφιλοχίων εὑρετήρια παραπομπῶν εἰς ἀρχαίους συγγραφεῖς, εἰς τὴν Ἁγ. Γραφὴν καὶ Πατέρας, εὑρετήρια ὀνομάτων καὶ τέλος εὑρετήρια τῆς μορφολογίας, τῆς συντάξεως, τῶν τύπων (μορφῶν), τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν γραμματικήν.

Περιττὸν νὰ τονισθῇ ἡ ἀξία τοῦ μεγάλου τούτου ἔργου καὶ νὰ ἐξαρθῇ ὁ κόπος τῶν ἐκδοτῶν Λαούρδα, Westerink καὶ Outtier. Ὁ Darruzès[120] ἐδημο-

120. J. Darruzès, «*Deux lettres inédites de Photius aux Arméniens*», *Reuve Études byzantines*, 29 (1971) σ. 137-182. Πρβλ. τοῦ ἰδίου «*Un nouveau manuscript des homélies et des lettres de Photius*», *Rev. ét. byz.* 12 (1954) σ. 183-186 καὶ «*Un recueil épistolaire byzantin: le manuscrit de*

σίευσε τὸ πρῶτον τὰς δύο αὐτὰς ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου πρὸς τοὺς Ἀρμενίους, τὰς ὁποίας οἱ B. Laourdas καὶ L.G. Westerink μὲ τὴν συνεργασίαν τοῦ B. Outtier συμπεριέλαβον εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν Ἀμφιλοχίων.[121]

Τὴν ὑπὲρ τῶν Ἀρμενίων μέριμναν τοῦ Φωτίου ἄλλως ἑρμηνεύουσιν οἱ oriental συγγραφεῖς. Ὁ μὲν M. Ormanian,[122] Πατριάρχης τῶν Ἀρμενίων ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἁπλῶς ἀναφέρει τὴν εἴδησιν, ἐνῷ ὁ κόπτης καθηγητὴς ἐν Ἀμερικῇ, εἰς τὸ ἀξιόλογον, ἀλλὰ φοβερὰ ἀνθελληνικὸν ἔργον του A History of Eastern Christianity[123] γράφει ἐπὶ λέξει: «When Photius (858-67), the spirited (θυμώδης) Patriarch of Constantinople, again review efforts for reunion of the Armenians, he was rebuffed outright by the Catholicos Zacharias in a letter of 862 which repudiated Chalcedon as contrary to the spi-

---

Patmos 706» Rev. ét. byz. 14 (1956) σ. 87-121. Πρβλ. περαιτέρω Z. Aleksid, *Arsenius Saparanus, De Iberorum et Armeniorum separatione* (Iberice), Tbilisii, 1980, G. Garrite, *Narratio de rubus Armenie, Louvain,* 1952, καὶ J. Laurent, L'Armenie entre Byzance et l'*Islam depuis la conquête arabe jusqu'en* 886, nouvelle édition revue et mise à jour par M. Ganard, Lisbonne, 1980.

121. *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia.* Vol. III, Leipzig (1985). Ἡ πρώτη «Κατὰ τῆς Θεοπασχιτῶν αἱρέσεως» ἀριθ. 184 σ. 4-97, ἐγράφη κατὰ τὰ ἔτη 878/879. Πρόκειται περὶ πλήρους ἐπὶ τοῦ θέματος πραγματείας. Ἡ δευτέρα «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀρμενίους» ὑπ. ἀρθ. 285 σ. 97-112 ἔχει χαρακτῆρα ἀπολογητικὸν ὑπὲρ τῆς τετάρτης Οἰκουμενικῆς ἐν Χαλκηδόνι Συνόδου. Ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Καθολικὸν τῆς Ἀρμενίας Ζαχαρίαν καὶ ἐγράφη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κατὰ τὰ ἔτη 875/877. Τὸ θέμα τῶν σχέσεων τοῦ Μεγάλου Φωτίου μετὰ τῶν Ἀρμενίων δὲν ἔχει ἐρευνηθῆ ἐπαρκῶς. Πρέπει νὰ μελετηθῆ ἡ μελέτη τοῦ Νικήτα Βυζαντινοῦ *«Ἔλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς σταλείσης ἐπιστολῆς ἐκ τοῦ Ἄρχοντος τῆς Ἀρμενίας... ἐκ προσώπου τοῦ Πατριάρχου» PG.*, 105, 583-666. Πρβλ. Hergenröther, *Photius* ἔνθ' ἀν. I (1867) σ. 480-481. Βλ. καὶ Ἐπιστολὴν Θ΄ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου *Πρὸς Καθολικὸν Ζαχαρίαν*, καὶ Ι΄ Ἐπιστολὴν *πρὸς Ashot Βασιλέα τῶν Ἀρμενίων, PG.* 102, 703-716. Βλ. λεπτομερείας ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Καθηγητοῦ Νικολάου Τσιτέσκου, *«Ἡ Ὀρθοδοξία καὶ αἱ Ἐλάσσονες Ἀνατολικαὶ Ἐκκλησίαι», Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος,* ΝΘ΄ (1977) σ. 56-57 καὶ 69-72. Βλ. ἐπίσης Ι.Ν. Καρμίρη, *«Περὶ τὸν Διάλογον μεταξὺ Ὀρθοδόξων καὶ Ἑτεροδόξων» Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος,* ΝΓ΄ (1971) σ. 165-166. Ἐπίσης Γρηγορίου Μητροπολίτου Χίου, *«Περὶ τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἀρμενίων μετὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας»,* Κωνσταντινούπολις (1871) σ. 22 κ. ἑξ. Ὁ Hergenröther ἐν συνεχείᾳ, σ. 494-495, προσθέτει, ὅτι ἡ πρὸς τοὺς Ἀρμενίους δραστηριότης τοῦ Μεγάλου Φωτίου δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν.

122. M. Ormanian, *The Church of Armenia. Her History, Doctrine, Rule, Discipline, Liturgy, Literature, and existing Condition.* Transl. G.M. Gregory and Edited by T. Poladian, London (1955) σ. 36, 47.

123. A.S. Atiya, *A History of Eastern Christianity.* London (1986) σ. 330. Ἡ πληροφορία τοῦ Atiya περὶ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Φωτίου μὲ τὸν Ἀρμένιον Καθολικὸν Ζαχαρίαν ἀνατρέπει τὴν ἄποψιν τοῦ Outtier, ὅτι αὕτη διεξήχθη κατὰ τὰ ἔτη 875/877. Διὰ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου μετὰ τῶν Ἀρμενίων βλ. Α. Παπαδοπούλου–Κεραμέως, *Ὑπομνη-*

rit of the first three oecumenical councils.[124] The Synod of Shiragavan in the same year reiterated old definitions of the united nature of Christ against the lies (ψεύδη) of the Greeks.

Ἀλλὰ ταῦτα ἔρχονται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ Φωτίου, ὅτι Ἀρμένιοι πρὸ ὀλίγου χρόνου ἐπέστρεψαν εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν κατόπιν παραινέσεως τοῦ ἰδίου καὶ τοῦ μακαριωτάτου Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Νίκης. (Ἐπιστολὴ 284 «Κατὰ τῆς Θεοπασχιτῶν αἱρέσεως». Ἔκδοσις Laourda - Westerink - Outier, Vol. III (1985) σ. 4).

ζ΄. Ὁμιλίαι καὶ Λόγοι

Ἄν ἡ κατάταξις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου εἰς κατηγορίας εἶναι δυσχερής, δυσχερεστάτη εἶναι ἡ διάκρισις τῶν ὁμιλιῶν καὶ Λόγων του ἀπ' ἀλλήλων καὶ ὅλων ὁμοῦ ἀπὸ τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν ἄλλων ἔργων αὐτοῦ. Διότι, ὡς ἐλέχθη, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει καὶ ἡ Βιβλιοθήκη εἶναι ἐπιστολὴ καὶ πολλαὶ ὁμιλίαι καὶ λόγοι εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἢ ἐν μέρει ἐπιστολαί. Διὰ τοῦτο συμφωνῶ μετὰ τοῦ Ἀριστάρχου[125], ὅτι «πολλαὶ ὁμιλίαι ἐν τοῖς Ἀμφιλοχίοις συμπεριελήφθησαν εἴτε ἐξ ὁλοκλήρου, εἴτε κατὰ τεμάχια, σώζουσαι μάλιστα ἑνιαχοῦ καὶ τὸ ἴδιον ὄνομα, *ὁμιλία* ἢ *«ἀκριβὴς διάλεξις»* ἢ *«ἐπίσκεψις»* ἢ *«ἐπισκοπὴ»* ἢ *«διδασκαλία»* ἢ *«διατύπωσις»* ἢ *«γυμνασία»* ἢ *«συγγυμνασία»* ἢ *«διαλεκτικὴ συγγυμνασία»* ἢ *«διαλεκτικὴ παλαίστρα»* ἢ *«διαλεκτικὴ διατριβὴ»* ἢ *«λόγος γυμναστικὸς»* ἢ *«λόγος δογματικὸς»* κλ.π., ἐπονομαζόμεναι. Ἄλλαι πάλιν ἐκ τοῦ ὕφους ἀναγνωριζόμεναι· ἐπὶ παραδείγματι πρὸς ἀκροατὰς ἀποτεινόμενος λέγει· «προέφημεν» ἢ «εἴρηται ἐμφαντικώτερον πρόσθεν» ἢ «ἐν ἄλλοις πλατύτερον εἴρηται» ἢ «ἐν ἄλλοις πλατύτερον», ἢ «περὶ μὲν τούτων ἐν ἄλλοις» ἢ «ὕστερον ἐροῦμεν» ἢ «μὴ λανθανέτω ὑμᾶς».

Ὡς ἔχουν σημειώσει οἱ διάφοροι ὑπομνημονισταὶ[126] ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ὑπάρχουν ρητορικὰ τεμάχια. Ὁμοίως καὶ ἐν ταῖς Ἑρμηνείαις τοῦ Φωτίου εἰς τὴν Π. καὶ Κ. Διαθήκην τμήματα «οὐκ ὀλίγων ὁμιλιῶν ὑπολανθάνουσι». Τοιουτοτρόπως δέον νὰ ἑρμηνευθῇ καὶ ἡ *σταχυολόγησις* ἀπὸ τὸν Ἀριστάρ-

---

μάτιον, ἔνθ' ἀν. σ. 179-279, Hergenröther, *Photius*, I, σ. 481-494, J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquète arabe jusqu'en 886*, Paris (1919) σ. 309-316, G. Garitte, *La Narratio de rebus Armeniae. Edition critique* et commentaire Corpus Scriptorum Christianorum orientalium 132, Subsidia, t.U. Louvain (1952) σ. 370-375. Πρβλ. F. Dvornik, *The Apostolicity*, ἔνθ' ἀν. σ. 241-248.

124. Τὸ θέμα τοῦτο ἐξετάζω διεξοδικῶς εἰς τὸν ἐν τῷ πιεστηρίῳ εὑρισκομένῳ ἔργῳ μου περὶ Eastern and Oriental Churches.

125. Ἀριστάρχη, *αὐτόθι*, σ. ρξα΄ καὶ Βαλέττα, *Ἐπιστολαί*, ἔνθ' ἀν. σ. 89, 455.

126. F. Combefis, *Bibliotheca graecorum Patrum auctarium novissimum*, Paris (1672) Pars altera.

χην ὁμιλιῶν τοῦ Φωτίου ἀπὸ τὴν Ἑρμηνείαν αὐτοῦ εἰς Ματθαῖον, Λουκᾶν ἤ ἄλλοθεν.

Ἐκ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Φωτίου, περιληπτικῶς, 16 παρεδόθησαν εἰς τὸν ἀντιπρόσωπον τῆς Ὀλλανδίας ἐν Ρωσίᾳ Νικόλαον Δανιὴλ Heinsius ἀπὸ τὸν Μητροπολίτην Γάζης Παΐσιον Λιγαρίδην (1609/10-1678), ὅστις εὑρίσκετο τὸ 1671 ἐν Μόσχᾳ. Ἐκ τοῦ Κώδικος τούτου ἐδημοσίευσε τὸ ἑπόμενον ἔτος ὁ Fr. Combefis περίληψιν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος ἐπληροφορήθη περὶ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Φωτίου μέχρι τῆς δημοσιεύσεως αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Σ. Ἀριστάρχου.[127]

Μὲ αὐτὴν τὴν πηγήν, ἐξ ἧς ἤντλησεν ὁ Λιγαρίδης ἠσχολήθησαν καὶ οἱ Ρῶσοι V.K. Ernstedt καὶ A.A. Kunik[128].

Ὁ Λιγαρίδης διέκειτο ἀρχικῶς δυσμενῶς πρὸς τὸν Φώτιον, διότι εἶχε σπουδάσει ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Κολλεγίῳ τῆς Ρώμης καὶ ἀπητήθη χρόνος διὰ ν' ἀπαλλαγῇ ἐκ τῶν ρωμαϊκῶν κατὰ τοῦ Φωτίου προκαταλήψεων.[129] Ἀλλ' ὅταν ἔδωκε τὴν περίληψιν τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Φωτίου εἰς τὸν Heinsius εἶχε φθάσει εἰς ἀπεριόριστον σεβασμὸν πρὸς τὸν Μέγαν Πατριάρχην.

Ὁ Λαούρδας, ὅστις ἐδημοσίευσε τὴν συμβολὴν τοῦ Παϊσίου εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Φωτίου, τονίζει: «Ἐκ τῆς συνοπτικῆς ἐκθέσεως προκύπτει ὅτι, ὅπως ὁ Μάξιμος Μαργούνιος συνέβαλεν εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Φωτίου, οὕτως καὶ ὁ Παΐσιος Λιγαρίδης ὑπῆρξεν εἷς ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων παραγόντων τῆς ἐκδόσεως τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Φωτίου. Ἄν δὲ εἰς τὰ ὀνόματα αὐτὰ προστεθῶσι καὶ οἱ Ἀντώνιος Κατήφορος, Σοφοκλῆς Οἰκονόμος, Ἀριστάρχης, Ἰ. Βαλέττας καὶ Α. Παπαδόπουλος–Κεραμεύς, σχηματίζεται λίαν ἀξιόλογος ὁμὰς Ἑλλήνων ἐπιστημόνων συμβαλλόντων

---

127. Σ. Ἀριστάρχου, *Τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Λόγοι καὶ Ὁμιλίαι ὀγδοήκοντα τρεῖς* ἔνθ' ἀν. Ὁ Λαούρδας βλ. κατωτέρω, σ. 469, γράφει ὅτι ὁ ὑπ' ἀριθ. 529 Κῶδιξ τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀντίγραφον τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard, Dumbarton Oaks, περιέχει πάσας τὰς Ὁμιλίας τοῦ Φωτίου κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν καὶ μετὰ τῶν ἰδίων τίτλων ὡς εἶχεν ἡ Περίληψις τοῦ Λιγαρίδου. Ὁ κῶδιξ αὐτός, γράφει, δὲν ἔχει χρησιμοποιηθῇ ὑπ' οὐδενὸς μέχρι σήμερον.

128. *Memoirés de l'Académie imperiale des sciènces de St. Péters' burg.* Τόμ. 7, σειρὰ 8 (1906) σ. I-XI, 1-39 καὶ 3-86.

129. Β. Λαούρδα, *Παΐσιος Λιγαρίδης καὶ Φώτιος*, ἔνθ' ἀν. σ. 467-473. Περὶ τοῦ Λιγαρίδου βλ. καὶ Χ. Παπαδοπούλου, *«Οἱ Πατριάρχαι Ἱεροσολύμων ὡς Πνευματικοὶ Χειραγωγοὶ τῆς Ρωσίας», Νέα Σιὼν* Γ' (1906) σ. 592-601, Δ' (1906) σ. 3-31, 177-196, 314-329. Ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν χειροτονίαν εἰς ἀρχιερέα Γάζης ὁ Παΐσιος παρέμεινε πιστὸς εἰς τὸν Παπισμόν. Βλ. ἰδίᾳ σ. 597-599. Πρβλ. καὶ Κ. Ἀμάντου, *Παΐσιος Λιγαρίδης* ἔνθ' ἀν. καθὼς καὶ τὸν μακρὸν κατάλογον τῶν ἔργων, ἅτινα ἀναφέρονται εἰς τὰ ἔργα τοῦ Λιγαρίδη, ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ C. Mango *«The Homilies of Photios Patriarch of Constantinople»* ἔνθ' ἀν. σ. 13 σημ. 34 καὶ 35.

εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἔργου ἑνὸς ἐκ τῶν μεγαλυτέρων ἀνδρῶν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Αἱ Ὁμιλίαι τοῦ Φωτίου, κατὰ τὸν C. Mango,[130] δὲν ἔχουν ἀντιπαπικὸν χαρακτῆρα καὶ ἐλέχθησαν κατὰ τὴν πρώτην Πατριαρχείαν αὐτοῦ (858-867). Εἶναι διδακτικαί, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν καταπολέμησιν τῆς εἰκονομαχίας, εἰς τὴν καταπολέμησιν τῶν αἱρέσεων καὶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διαίρεσιν τῆς Ἐκκλησίας.

Κατὰ τὸν Mango, οἱ δέκα ὀκτὼ Ὁμιλίαι, αἵτινες διεσώθησαν μέχρι σήμερον, ἀποτελοῦν μικρὸν μέρος τοῦ ὁμιλητικοῦ προϊόντος τοῦ Φωτίου, χωρὶς ν᾿ ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχουν ὁμιλίαι ἢ τεμάχια αὐτῶν ἐνσωματωμένα εἰς ἄλλα ἔργα.

Κατὰ τὸν αὐτὸν Cyril Mango μόνον αἱ 18 ὁμιλίαι εἶναι βέβαιον πὼς ἀποτελοῦν γνήσιον ὁμιλητικὸν ἔργον τοῦ ἱεροῦ τούτου Πατρός. Μνημονεύει τὴν περιγραφὴν τοῦ κώδικος, ἐκ τοῦ ὁποίου οἱ Γ.Μ. Κουρνοῦτος καὶ Β. Λαούρδας δημοσιεύουν δύο ἀνεκδότους ὁμιλίας τοῦ Πατριάρχου,[131] προσθέτων, ὅτι μὲ τὴν ἔκδοσιν αὐτὴν δὲν κλείει τὸ θέμα.

Τὸ ἔργον τοῦ Mango εἶναι περισπούδαστον, διότι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μετάφρασιν τῶν Ὁμιλιῶν εἰς τὴν Ἀγγλικὴν Γλῶσσαν, ἔχει πλουτίσει αὐτὰς μὲ ἐνδιαφέρουσαν εἰσαγωγὴν καὶ ἀξιόλογα ὑπομνήματα.[132]

Ὁ Β. Λαούρδας ἔχει συμβάλει σημαντικῶς εἰς τὰς φωτιανὰς σπουδάς, διότι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἀνωτέρω 2756 Ἀθηναϊκοῦ Κώδικος,

130. Ὁ Cyril Mango, ὅστις μετέφρασεν εἰς τὴν ἀγγλικὴν καὶ ἐδημοσίευσε τὰς 18 ὁμιλίας τοῦ Φωτίου, ὡς γράφω ἐν τῇ προηγουμένῃ σημειώσει, μετὰ Εἰσαγωγῆς καὶ ὑπομνημάτων, προέβη εἰς περιέργους δηλώσεις προς τὴν Ἐφημερίδα Καθημερινὴν (5 Νοεμβρίου 1989), αἱ ὁποῖαι ἐνθυμίζουν τὰς ἀπόψεις τοῦ Φαλμεράϊερ, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἑλληνικὴν συνέχειαν τῶν Ἑλλήνων.

131. Γ.Π. Κουρνούτου καὶ Β. Λαούρδα, *«Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως δύο ἀνέκδοτοι Ὁμιλίαι» Θεολογία*, ΚΕ΄ (1954) σ. 177-200. Οἱ δύο οὗτοι συνεργάται περιγράφουν ἐνταῦθα πρῶτον τὸν κώδικα 2756 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ὅστις περιέχει συνολικῶς 193 ἔργα τοῦ Φωτίου καὶ ἀποτελεῖται ἐκ 209 φύλλων. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ αἱ ὑπ᾿ ἀριθ. 4 καὶ 5 ἀνέκδοτοι Ὁμιλίαι, αἱ ὁποῖαι, κατὰ τοὺς ἐκδότας, πλουτίζουν σημαντικῶς τὰς μέχρι τοῦδε γνώσεις ἡμῶν διὰ τὰς ὁμιλίας τοῦ μεγάλου Πατριάρχου. *Αὐτόθι* σ. 199.

132. Ὁ ἴδιος ὁ Β. Λαούρδας, ἐκτὸς ἀπὸ τὰς Ὁμιλίας τοῦ Φωτίου, Κείμενον, Εἰσαγωγὴ καὶ Σχόλια, *Ἑλληνικὰ* 12 (1959) σ.η΄ σημ. 2, προβαίνει εἰς τὰς ἀκολούθους παρατηρήσεις διὰ τὴν ἐργασίαν τοῦ C. Mango. «Ὁ κ. Mango περιλαμβάνει μόνον τὰς 18 πρώτας Ὁμιλίας (ἐνῷ ὁ Λαούρδας δημοσιεύει 19), δέχεται τὴν ἐσφαλμένην κατ᾿ ἐμὲ ἄποψιν περὶ χρονολογικῆς ἀκολουθίας τῶν ὁμιλιῶν καὶ δὲν ἔχει ὑπ᾿ ὄψιν του διὰ τὸ κείμενον τοῦ Φωτίου τὰς γραφὰς τοῦ κώδικος τῶν Ἀθηνῶν 2756 (εἶναι ὅμως ἀλήθεια ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Mango ἐν. σ. 36 παραπονεῖται, ὅτι ἠρνήθη ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη νὰ τοῦ ἐπιτρέψῃ τὴν χρῆσίν του)». Γενικῶς ὅμως, προσθέτει, ἡ ἐργασία τοῦ Mango ἀποτελεῖ χρησιμωτάτην συμβολὴν διὰ τὴν μελέτην τοῦ Φωτίου.

ἐξέδωκε καὶ τὰς ὁμιλίας τοῦ Φωτίου ὡς ἀναφέρω ἐν τῇ σημειώσει 132 τοῦ παρόντος.

Ὁ Λαούρδας, ὁ ἴδιος, σημειώνει εἰς τὸν πρόλογον τῆς ἐκδόσεως τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Φωτίου, ὅτι ἡ ἔκδοσίς του αὕτη εἶναι καλλιτέρα ἀπὸ τὴν μόνην μέχρι τοῦδε δημοσίευσιν αὐτῶν ἀπὸ τὸν Ἀριστάρχην, διότι ἀφ' ἑνός μὲν ἐστηρίχθη ἐπὶ τοῦ ἀρίστου χειρογράφου 2756 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν, ὅπερ ἦτο ἄγνωστον εἰς τὸν Ἀριστάρχην, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι εἶναι ἀπηλλαγμένη τοῦ φόρτου τῶν πολλῶν καὶ ἀδικαιολογήτων διορθώσεων, τὰς ὁποίας ἐπεσσώρευσεν οὗτος ἐπ' αὐτῶν.[133]

Ἡ ἔκδοσις τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Φωτίου ὑπὸ τοῦ Λαούρδα εἶναι ὄντως μνημειώδης. Συστηματικὴ καὶ πλήρης γνῶσις τῶν πηγῶν καὶ τῶν βοηθημάτων καὶ ἀγάπη πρὸς τὸν ρήτορα Πατριάρχην εἶναι τὰ κύρια γνωρίσματα τοῦ ἔργου τούτου, ἐκ τοῦ ὁποίου ὁ Ἕλλην μελετητὴς τῆς ἱστορίας τοῦ Φωτίου ἔχει πολλὰ νὰ πληροφορηθῇ. Δὲν ἐπιθυμῶ νὰ συγκρίνω τὴν ἀγγλικὴν ἔκδοσιν τοῦ Mango μὲ τὴν ἑλληνικὴν ἔκδοσιν τοῦ Λαούρδα, ἀλλὰ ἓν δίδαγμα ἐξέρχεται ἐκ τῶν ἔργων τῶν δύο ἄλλοτε συνεργατῶν ἐν τῷ Ἰνστιτούτῳ τοῦ Dumbarton Oaks τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard ὅτι αἱ μελέται των ἀποτελοῦν πηγὴν ἀνυπολογίστου ἀξίας διὰ τὸ ἔργον τοῦ Φωτίου καὶ ἀκόμη διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς του.

Ὑπολείπεται νὰ ὁμιλήσωμεν διὰ τὸ ἔργον τοῦ Ἀριστάρχη. Ὁ Mango χαρακτηρίζει αὐτὸ ὡς ἀπατηλὸ καὶ τὸν συντάκτην ἀπρόσεκτον,[134] ἀλλ' αὐτὸ δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ δηλώσῃ, ὅτι ἡ μετάφρασίς του ἐστηρίχθη εἰς τὸ ἴδιο τὸ κείμενον τοῦ Ἀριστάρχου ἀφοῦ προηγουμένως ἐπέφερε εἰς αὐτὸ διαφόρους διορθώσεις.[135]

Ὁ Λαούρδας ὅμως, μετὰ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν ἀναδρομὴν εἰς τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ὡδήγησαν τὸν Ἀριστάρχην εἰς τὴν μελέτην τῶν χειρογράφων καὶ εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ διτόμου ἔργου του, προσθέτει πώς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀξίαν τῆς ἐργασίας αὐτῆς, «θὰ πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ ἐξαρθῇ ἡ εὐρυτάτη βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωσις τοῦ Ἀριστάρχου καὶ ἡ ἐπίμονος προσπάθειά του νὰ μὴ ἀφήσῃ οὐδὲν δημοσίευμα τοῦ Φωτίου καὶ οὐδὲν χειρόγραφον μὲ ἔργα του χωρὶς νὰ τὸ ἐξετάσῃ». Καὶ προσθέτει ὅτι ἡ ἐργασία του εἶναι ὑποδειγματική.

Ἐνῷ λοιπὸν ἡ σκέψις τοῦ Ἀριστάρχου ἦταν ὀρθή, τὸ λάθος του ἦτο ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰς 17 τότε γνησίας Ὁμιλίας τοῦ Φωτίου, συνεκόλλησεν ἐξ ἄλ-

133. *Αὐτόθι*, σ. θ΄.
134. *The Homilies*, ἔνθ' ἀν. σ. 6.
135. *Αὐτόθι*, σ. 36. Εἰς παρομοίας δηλώσεις προέβη καὶ ὁ Π.Ν. Παπαγεωργίου πρὸς τὴν Ἐφημερίδα, *Νέα Ἡμέρα* τῆς Τεργέστης.

λων ἔργων τοῦ Φωτίου ὑλικὸν καὶ ἐδημιούργησεν ἄλλας 66 ὁμιλίας, ἐκ προϋπάρχοντος ἔργου τοῦ Φωτίου.

Ὅπως κι ἂν κριθῆ, ἀπὸ τεχνικῆς ἐπόψεως, τὸ ἔργον τοῦ Ἀριστάρχου, δὲν δυνάμεθα ν' ἀρνηθῶμεν τὴν σημασίαν αὐτοῦ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς προσωπικότητος τοῦ Φωτίου. Ἡ εἰσαγωγή του, σελ. α-ρηδ΄, εἶναι θησαυρὸς ἀνεκτίμητος, παρ' ὅλα αὐτὰ τὰ μετὰ πάροδον ἐνενήκοντα ἐτῶν ἱστορικὰ δεδομένα, διότι ἡ συγκόλλησις τῶν ὑποτιθεμένων ὁμιλιῶν ἐγένετο ἐκ γνησίων ἔργων τοῦ Φωτίου. Συνεπῶς ἡ μελέτη αυτῶν δὲν εἶναι παραπλανητικὴ ἀλλὰ θετική. Διὰ τοῦτο ἡ προσεκτικὴ μελέτη τοῦ ὀγκώδους διτόμου ἔργου τοῦ Ἀριστάρχου εἶναι βασικὸν βοήθημα δι' οἱονδήποτε ἐπιθυμοῦντα νὰ σπουδάση τὸν Φώτιον. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατάρτισιν τοῦ Φωτίου ἐν τῇ θεολογίᾳ, κατηχητικῇ, ποιμαντικῇ, φιλοσοφίᾳ, ἱστορίᾳ, φυσιολογίᾳ κ.λπ. ἀπὸ κοινοῦ τὰ ἔργα τῶν Οἰκονόμου, Βαλέττα καὶ Ἀριστάρχου εἶναι πολυτιμότατα.

η΄. Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας,

Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Μεγάλου Φωτίου δὲν ἔχει μελετηθῆ ἐμβριθῶς ἀπὸ τοὺς Ὀρθοδόξους. Ἁπλῶς ἔχει υἱοθετηθῆ καὶ ἔχει ἀποτελέσει τὸ κύριον ὅπλον κατὰ τῆς Ρωμαϊκῆς καινοτομίας.

Ἡ ἔκδοσίς του ἀπὸ τὸν Hergenröther[136] ἔχει κατακριθῆ ἀπὸ τὸν Κ. Οἰκονόμον[137], ἀλλὰ καὶ ὁ Ehrhard σφοδρῶς ἐπικρίνει τὸν συγγραφέα περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας γράφων, ὅτι «ὁ Φώτιος συνήγαγεν ἐνταῦθα κατ' οὐσίαν πάντας τοὺς λόγους, οἵτινες δύνανται νὰ ἀντληθῶσιν ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ δόγματος... Μεγάλη διαλεκτικὴ εὐστροφία καὶ διὰ πάντων εἰσχωροῦσα ἀγχίνοια τάσσονται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν σφοδροῦ πάθους, ὅπερ ἐκδηλοῦται πολλάκις εἰς τὸν ὀργίλον τόνον τῆς ἐκφράσεως. Ἀξιοπαρατήρητον εἶναι ὅτι ἐν τῷ συγγράμματι τούτῳ ὁ Φώτιος δὲν ἐπιτίθεται ἀπ' εὐθείας κατὰ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας...»[138]

Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ ἱεροῦ Φωτίου εἶναι κατ' οὐσίαν ὅπλον ἐναντίον τῆς προσθήκης τοῦ Filioque εἰς τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως καὶ ὄχι ἐναντίον τῆς Ρωμαϊκῆς διδασκαλίας, ἀφοῦ ἀναγνωρίζει τὴν ὀρθοδοξίαν εἰς τοὺς πρὸ τοῦ Νικολάου πάπας καὶ εἰς τοὺς Λατίνους Πατέρας. Ἀκόμη ἡ ἐπιμονὴ τοῦ ἱε-

---

136. J. Hergenröther, *Photii liber de Spiritus Sanctus.* Ratisbonnae, 1857.
137. *Περὶ τῶν Ο΄ Ἑρμηνευτῶν τῆς Παλαιᾶς Θείας Γραφῆς* ἔνθ' ἀν. σ. 756.
138. Κρουμβάχερ, τόμ. Α΄ (1897) σ. 143. Πρβλ. *αὐτόθι* σ. 145-148 κατάλογον τῶν ἐκδόσεων τῶν ἔργων τοῦ Φωτίου ὡς καὶ τῶν βοηθημάτων. Βλ. ἐπίσης ἄλλον κατάλογον τῶν ἐκδόσεων καὶ τῶν βοηθημάτων εἰς τὸν Β΄ τόμον, σ. 229-233. Ἐγράφη ἡ Μυσταγωγία τὸ 885 ἢ 886.

ροῦ Φωτίου εἰς τὴν καινοτομίαν ταύτην τῆς προσθήκης ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἰδικήν του διδασκαλίαν: Εἶναι, φυσικά, ἔργον πολεμικόν.[139]

Ἔχει διασωθῆ περίληψις τοῦ Φωτίου ἐκ τῆς «*Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Φιλοστοργίου*», ἥν συμπληροῖ ὁ βίος Ἀρτεμίου, ἀγνώστου συναξαριστοῦ.[140]

Πρέπει νὰ σημειωθῆ πὼς δὲν ἔχει εἰσέτι καθορισθῆ ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν ποῖα ἐκ τῶν μεμαρτυρημένων ἔργων τοῦ Φωτίου ἀπωλέσθησαν ἢ δὲν ἀνευρέθησαν, ἰδίως ἐκ τῶν λόγων του καὶ τῶν ποιημάτων του.[141]

Ὁ Hergenröther ἀναφέρει κι' ἄλλα ἔργα τοῦ Φωτίου ὅπως exhortations by means of Proverbs,[142] ἐνῷ ὁ Κρουμβάχερ[143] σημειώνει ὅτι ἔχουν διασωθῆ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Φωτίου καὶ ἐκκλησιαστικὰ ᾄσματα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶμαι εἰς θέσιν νῦν νὰ ἐπισημάνω κατὰ πόσον πρόκειται περὶ ἐκδοθέντων ἤδη ἢ μή.

4. Ἑλληνισμὸς καὶ ἀνθρωπισμὸς εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Μ. Φωτίου

Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Φωτίου ἡ Ἑλληνικὴ κλασσικὴ φιλοσοφία ἐθεωρεῖτο ὡς ἔκφρασις τῶν εἰκονοκλαστικῶν ἀντιλήψεων καὶ διὰ τοῦτο κατεκρίνετο. Οἱ ἀκραῖοι ὀρθόδοξοι ἐφοβοῦντο τὴν μάθησιν τοῦ Φωτίου καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του διὰ τὴν κλασσικὴν ἀναγέννησιν, ὡς βοηθητικοῦ στοιχείου τοῦ χριστιανισμοῦ.[144] Ἐξ ἄλλου ἡ ἀντίδρασις τῶν Μοναχῶν δὲν εἶχεν ὡς σκοπὸν τὴν καταπολέμησιν τῆς κλασσικῆς παιδείας, ἀλλὰ τὴν μὴ ἀναβίωσιν τῆς

139. Μετὰ σύντομον εἰσαγωγὴν στρέφει τὴν προσοχήν του ἐπὶ τοῦ Ἰωάννου XV, 26, ὡς τὸν locum classicun τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ἡ ἐκπόρευσις καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ καταστρέφει τὴν ἑνότητα τῶν τριῶν Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος (III, IV). Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Φωτίου παρέμεινε ἡ βάσις τῆς πολεμικῆς τῆς Ὀρθ. Ἐκκλησίας κατὰ τῆς Ρώμης.Πρβλ. Harnack, *History of Dogma*, IV, (1898) σ. 127-128, 134-135. Πρβλ. Ζήκου Δ. Ρώση, «*Διδασκαλία τοῦ Φωτίου περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγ. Πνεύματος*», ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ, Σύστημα Δογματικῆς τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι (1903) σ. 263 κ. ἑξ. Βλ. καὶ τὴν σύντομον ἀνάλυσιν τῆς Θεολογίας τῆς κοινωνίας τῶν Προσώπων παρὰ Φωτίῳ ὑπὸ Β.Γ. Γιουλτσῆ, *Ἀνάλεκτα Βλατάδων*, 20. Θεσσαλονίκη (1974) σ. 22-54.
140. Βλ. P. Batiffol, «*Fragmente der Kirchengeschichte des Philostorgius*» *Römische Quartalschrift*, 3 (1889) σ. 252-289 καὶ τοῦ ἰδίου, «*Die Textüberlieferung der Kirchengeschichte des Philostorgius*» *Römische Quartalschrift*, 4 (1890) σ. 134-143.
141. Κ. Κρουμβάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, ἔνθ' ἀν. Β΄ σ. 229.
142. *Monumenta*, ἔνθ' ἀν. σ. 20-52 καὶ λειτουργικὰ ἀποσπάσματα, σ. 11-12.
143. Κρουμβάχερ, *Ἱστορ. τῆς Βυζ. Λογοτεχνίας ἔνθ' ἀν.* τ.Β΄ σ. 567, 572.
144. Διὰ τὸ θέμα τοῦτο ὁ F. Dvornik ἔγραψε τὰς ἑξῆς ἐργασίας: «*La carrière universitaire de Constantin le Philosophe*», *Byzantinoslavica*, 3 (1931) σ. 59-67 καὶ «*Patriarch Photius, Scholar and Statesman*» *Classical Folia*, 13 (1959) σ. 3-18 καὶ 14 (1960) σ. 3-22. Πρβλ. καὶ H. Ahrweiller, «*Sur la carrière de Photios avant son Patriarcat*» *BZ*, LVIII (1965) σ. 348-363.

εἰκονοκλαστικῆς κινήσεως, ἥτις εἶχεν ὡς σημαίαν τὴν ἀναγέννησιν τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς παιδείας.[145]

Ἐν τούτοις πρέπει νὰ τονισθῇ ἡ συμβολὴ τῆς ἑλληνικῆς κλασσικῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν συγκρότησιν τοῦ Φωτίου. Καὶ τοῦτο τὸ διεκήρυσσεν ὁ ἴδιος *«Καὶ τοῖς ἔξωθεν λόγοις συστρεφόμεθα, ὧν τὸ μυθῶδες καὶ πεπλασμένον διαπτύοντες τὸ τῆς λέξεως εὔστροφον καὶ τεχνικὸν ἀσπαζόμεθα πρὸς τὴν τῶν νοουμένων ἐξάπλωσιν καὶ φανέρωσιν. Διὰ τούτων τῶν τῆς πρώτης σοφίας, τῆς κατ' εὐσέβειαν, δογμάτων καὶ παραδόσεων πατρικῶν τὰς ἀκριβεῖς ὑπολήψεις ἐπεζήτει, καθοδηγῶν τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, ἵνα τοὺς μὲν πρὸς τὸ πιθανὸν ἐκτροπὰς ἐκκλίνωσι τὸ πρὸς συγκατάθεσιν δὲ τῆς ἀληθείας ἐν τοῖς τοιούτοις ἀναγκαῖον ἀσπάζωνται... Ἴσθι ὡς οὐ μόνον τῷ τληπαθεῖ Ἡρακλεῖ ἀλλὰ καὶ τῷ λογίῳ Ἑρμῇ τὸ τῆς Ἀμαλθείας κέρας οἱ ποιηταὶ ἐκχειρίζουσιν..., ἀλλὰ καὶ ταῖς ἡμετέραις εὐγενέσι Μούσαις (αἵ τῶν Ἑλληνίδων τοσοῦτον διαφέρουσιν, ὅσον ἐλεύθεραι φύσεις δούλων ἠθῶν καὶ κολακείας ἀλήθεια) δίδου κἄν ἐν μέρει τὰ σεμνὰ καὶ ἡδέα τῶν ᾀσμάτων κατεπάδειν σοι...»*.

Εἶναι γεγονὸς βεβαιούμενον ἀπὸ ὅλους τοὺς μελετητὰς τοῦ Φωτίου, ὅτι συνέδεσεν οὗτος τὸν ἑλληνικὸν μεσαίωνα μετὰ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ παρελθόντος, μὴ ἐπιτελέσας μόνον ἔργον τοιοῦτον οἷον οἱ Ἀλεξανδρινοὶ Γραμματικοί, ἀλλὰ βαθύτερον εἰσδύσας εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν καὶ ἐπαναγαγὼν αὐτὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ζωήν, κατέστησεν αὐτὴν πάλιν προσιτήν. Αἱ κρίσεις αὐτοῦ ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων εἶναι καὶ σήμερον ἀποδεκταί. Ἡ Μυριόβιβλος εἶναι πλήρης ἀκριβεστάτων κρίσεων, δι' ὧν ἐκφράζονται βαθυνούστατοι ἰδέαι[146]. Σπανίως, γράφουν οἱ εἰδικοί, ὁ Φώτιος εὑρίσκεται ἐν πλάνῃ εἰς τὰς κρίσεις αὐτοῦ περὶ τῶν συγγραμμάτων καὶ τῶν συγγραφέων αὐτῶν.[147] Ἀλλ' ὁ Φώτιος εἶναι ἐκφραστὴς ὄχι μόνον τῶν ἀτομικῶν του ἰδιοτήτων, ἀλλὰ καὶ τῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους δυνάμεων, ἀφ' ὅτου ἱδρύθη ἡ Κωνσταντινούπολις. Βεβαίως ὁ Φώτιος ὑπῆρξεν ἐκφραστὴς τῶν ἑλληνικῶν ἰδεωδῶν ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὑπεροχὴν αὐτῶν ἔναντι τῶν λατινικῶν. Διότι γενικῶς οἱ Ἕλληνες εἰς τὸ Βυζάντιον ἦσαν ὑπερήφανοι καὶ ὑπερόπται,

---

145. Βλ. σχετικῶς F. Dvornik, *«Photius et la réorganization de l'Académie Patriarchale» Analecta Bollandiana* 68 (1950) σ. 108-125, τοῦ ἰδίου. *«The Patriarch Photius and Iconoclasm» DOP*, 7 (1953) σ. 67-97.

146. Γράφει π.χ., περὶ τοῦ Λουκιανοῦ: «ἔοικε δ' αὐτὸς τῶν μηδὲν ὅλως Πρεσβευόντων εἶναι, τὰς γὰρ ἄλλων κωμῳδῶν καὶ διαπαίζων δόξας, αὐτὸς ἣν θειάζει οὐ τίθησι, πλὴν εἴ τις αὐτοῦ δόξαν ἐρεῖ τὸ μηδὲν δοξάζειν».

147. Γράφει, ἐπίσης, περὶ τοῦ Ἁγίου Ἐπιφανίου Κύπρου: «τὴν φράσιν ταπεινός, καί, οἷα εἰκός, ἀττικῆς παιδείας ἀμελέτητον τυγχάνειν· ἀσθενὴς δὲ ἐκ τοῦ ἐπὶ πλεῖστον ἐν ταῖς κατὰ τῶν δυσεβῶν αἱρέσεων συμπλοκαῖς· ἐνιαχοῦ μὲν τοι ἀριστεύει ταῖς ἐπιβολαῖς, εἰ καὶ τῶν ρημάτων αὐτῷ καὶ τῆς συντάξεως οὐδὲν τὸ ἰδίωμα συμβελτιοῦται..»

ἐμίσουν τοὺς ξένους καὶ περισσότερον τοὺς Φράγκους, περὶ τῶν ὁποίων γράφει ὁ Νικήτας Χωνιάτης: «*Μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν Φράγκων ἀνοίγεται τὸ πιὸ εὐρὺ χάσμα. Εἴμαστε ἐκ διαμέτρου ἀντίθετοι καὶ δὲν σκεπτόμεθα ποτὲ μὲ τὸν αὐτὸν τρόπον. Ἐκεῖνοι εἶναι ὑπερόπται, θαυμάζουν τὸ στητὸν καὶ ὑπερήφανον παράστημα καὶ περιφρονοῦν τὴν εὐγένειαν καὶ τὴν μετριοφροσύνην τῶν τρόπων ἡμῶν. Ἡμεῖς βλέπομεν τὴν ὑπεροψίαν, τὴν καυχησιολογίαν καὶ τὴν ὑπερηφάνειαν αὐτῶν «σὰν σινάχι ποὺ κρατᾷ τὶς μύτες των ψηλὰ» καὶ τοὺς συντρίβομεν μὲ τὴν χάριν τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος μᾶς δίδει τὴν δύναμιν νὰ «ποδοπατοῦμε τὴν ὀχιὰ καὶ τὸν σκορπιὸ»*.[148]

Ὅπως γράφει ὁ Ehrhard, ὁ ἐρεθισμὸς τοῦ λαοῦ ἐβοήθησε τὸν Φώτιον νὰ καταφέρῃ τὸ πρῶτον ἰσχυρὸν πλῆγμα κατὰ τῆς Ρώμης. Καὶ ἀπέθανεν ὁ Φώτιος ἐν ἐξορίᾳ, ἀλλ᾽ ἡ ἐχθρότης κατὰ τῆς Ρώμης δὲν συναπέθανε μετ᾽ αὐτοῦ, ὅπερ σημαίνει, ὅτι ὁ Φώτιος ἐτάχθη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῆς, καὶ ὄχι αὐτὴ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Φωτίου. Καὶ καταλήγει ὁ Ehrhard: «*ὁ τρόπος, καθ᾽ ὅν ὑπηρέτησεν αὐτήν, δεικνύει χαρακτῆρα, ὅστις δὲν δύναται νὰ εὕρῃ χάριν πρὸ τοῦ δικαστικοῦ βήματος τῆς ἀμεροληπτου ἱστορικῆς ἐρεύνης. Ἀλλ᾽ ὅλως διάφορος εἶναι ἡ κρίσις, ἥν οἱ μεταγενέστεροι ὀφείλουσιν εἰς τὸν ἄλκιμον καὶ σοφὸν Πατριάρχην*»[149]

Ἡ πρώτη περίοδος, ἡ κλασσική, εἶχε δείξει τὴν ἑλληνικὴν ὑπεροχήν, ἡ δευτέρα ἀρχίζει μὲ τὴν υἱοθεσίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ συνεχίζεται μέχρι τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Κηρουλαρίου, ὁπότε φθάνει εἰς τὸ ὕψιστον σημεῖον αὐτῆς. Ἀναμφιβόλως ἡ σύλληψις τῆς ἰδεολογικῆς αὐτῆς προβολῆς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Φωτίου σημειώνει τὸν κολοφῶνα αὐτῆς, διότι ὅσον κι ἄν ἐστράφη πρὸς στιγμὴν κατὰ τῆς θέσεως τοῦ Φωτίου, ἡ Μακεδονικὴ Δυναστεία συνέβαλε

---

148. Νικήτας Χωνιάτης, *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, σ. 391-2.
149. K. Krumbacher, «*Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*». Ἔνθ᾽ ἀν., Α΄ (1897) σ. 140-141. Ὁ Ehrhard ἀναγνωρίζει τὰς μεγάλας ἱκανότητας τοῦ Φωτίου, ἀλλὰ ἀποδίδει εἰς αὐτὸν «*ἑλληνικὴν αὐταρέσκειαν, ἥτις ἠξίου ἑαυτὴν ἀμέτρως ὑπέροχον τῶν βαρβάρων τῆς Δύσεως καὶ ἠγωνίζετο νὰ ἐγείρῃ μεσότοιχον πολιτικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν μεταξὺ ἑαυτῆς καὶ τῆς Δύσεως*». Νομίζω ὅτι, αἱ ἀπόψεις τοῦ Ehrhard καὶ πολλῶν ἄλλων συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι τείνουν νὰ ἐξισορροπήσουν τὰς μεγάλας ἀρετὰς καὶ ἱκανότητας τοῦ Φωτίου μὲ τὴν ἀγέρωχον συμπεριφοράν του ἔναντι τοῦ Παπικοῦ ἐπεκτατισμοῦ, εἶναι ὑπερβολαί. Διότι ὁ Φώτιος εἶχεν ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ ἐκκλησιαστικὴν συνείδησιν, ἥν ἐπέδειξεν ὅταν αἱ περιστάσεις ἐπέβαλλον, τόσον πρὸς τοὺς ἡμετέρους, ὅσον καὶ πρὸς τοὺς Λατίνους. Ἀλλὰ ὁ H. Gelzer, ἐν τῷ Γ΄ τόμῳ τοῦ ἰδίου ἔργου τοῦ Κρουμβάχερ, εἶναι δικαιότερος τοῦ Ehrhard γράφων ὅτι ἡ Ρώμη ὑπερήσπιζεν τὰς ἀξιώσεις της μετὰ μεγαλυτέρας ἐπιμονῆς παρὰ δεξιότητος ἀπ᾽ ὅ,τι ἀντέδρα ὁ Φώτιος. Ἀκόμη, «*ἐὰν ἡ τότε Ρώμη πραγματικῶς εἶχε τὴν πολιτικὴν σύνεσιν, ἥν πολλάκις ἀκρίτως ἀποδίδουσιν εἰς αὐτήν, ὤφειλε νῦν πρὸ τοῦ Φωτίου ν᾽ ἀνακρούσῃ πρύμναν*» *αὐτόθι* σ. 355, 356. Πάντως ὁ Gelzer ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ Ἐγκύκλιος τοῦ Φωτίου τοῦ ἔτους 867 εἶχε *κοσμοϊστορικὴν σημασίαν*.

πολὺ εἰς αὐτό. Διὰ τοῦτο καὶ ὑποστηρίζεται, ὅτι εἰς τὸν Φώτιον ἡ ἱστορία εὗρῆκε τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς.

Νομίζω πὼς ἡ σύνοψις αὐτή, ἥν δίδει ὁ Ehrhard εἰς τὸ ἡγεμονικὸν πνεῦμα τοῦ Φωτίου, εἶναι πλήρως ἐπιτυχής, διότι μόνον εἷς ἄνθρωπος τοῦ ἀναστήματος τοῦ Φωτίου ἠδύνατο νὰ ἐξεγείρῃ πάσας τὰς δυνάμεις τῶν Ἑλλήνων, ἵνα ἀντιμετωπίσῃ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Δυτικῶν ἐν Βουλγαρίᾳ.

Σχετικῶς γράφει ὁ Χρ. Παπαδόπουλος: «Διὰ τοῦ πολυυμνήτου ἐκείνου ἀγῶνος ὁ Φώτιος ὑπῆρξε νέας ἱστορικῆς ἐποχῆς δημιουργός, ἐν ᾗ ἐξέχει ἡ ἀναλαμπὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Πνεύματος, διὰ τῆς ὁποίας ἐσελαγίσθη ὁ μεσαιωνικὸς ἑλληνισμὸς πρὸς νέαν καθοδηγηθεὶς πνευματικὴν ζωὴν καὶ ἀνάπτυξιν... Καθὼς δὲ ὁ Πλάτων τῶν διαυγῶν καὶ κλασσικῶν ἡμερῶν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ οὕτω καὶ ὁ Φώτιος ὑπῆρξε κατὰ τοὺς μέσους χρόνους μέγα τι καὶ κολοσσιαῖον ἀνάστημα, ταμεῖον ἱερὸν τῶν ἑλληνικῶν παραδόσεων καὶ κιβωτὸς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, βιβλιοθήκη ζῶσα τῆς ἑλληνικῆς σοφίας καὶ ἐπιστήμης» κι ἀκόμη: «ἥ τε φιλολογία καὶ ἡ θεολογία ἔλαβον παρὰ τοῦ Φωτίου, τὴν ἰσχυρὰν παρώθησιν πρὸς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν, δι᾽ ἧς ἐμορφώθη ὁ νεώτερος Ἑλληνισμός».[150]

Αἱ διαστάσεις αὗται προσδιορίζουν τὰς ἀρετὰς τοῦ Φωτίου ἐν τῇ ἱστορίᾳ, διότι τὸ ἔργον αὐτοῦ δὲν εἶχε πρόσκαιρον χαρακτῆρα, ἀλλ᾽ ἤθελε νὰ μείνῃ τύπος μιμήσεως, οὐκ ἐπ᾽ ὀλίγον ἀλλ᾽ εἰς πάντα χρόνον. Καὶ ἐνεστερνίσθη ὡς μέσον συντηρήσεώς του ὡς προσώπου προοπτικῆς τὸν ἀνθρωπισμόν.[151] Ὁ ζῆλός του πρὸς μετάδοσιν τῆς παιδείας καὶ τῆς σοφίας φαίνεται

---

150. *Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μεγάλου Φωτίου*, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 39.

151. Β. Τατάκη, *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι (1967) σ. 113-114, 120, 128. Εἶχεν ὁ Φώτιος σὺν τῇ ἀρετῇ καὶ τῇ σοφίᾳ καὶ κρίσιν καὶ μέτρον. ...Εἶναι ὄντως τὸ μέτρον αὐτὸ ὅπερ χαρακτηρίζει τὴν στάσιν τοῦ Φωτίου ἔναντι παντὸς ἀξίου στοιχείου, διότι κρίνει εἰς τὰ ἔργα του μὲ ἀμεροληψίαν καὶ δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν πίστιν του, προκειμένου νὰ ἐκφέρῃ κρίσιν δι᾽ ἔργα μὴ χριστιανικά. Εἶναι ἀντικειμενικὸς καὶ δὲν ἀφήνει τὸ ἀστήρικτον νὰ ἐνεδρεύῃ τοῖς λογισμοῖς. Ἔχομε ἔτσι, γράφει πολὺ σωστὰ ὁ Τατάκης, μιὰ πρώτη νίκη κατὰ τοῦ ὑποκειμενισμοῦ, ὅταν δὲν δεχόμαστε γιὰ βέβαια, πράγματα ἀστήρικτα. Ἡ δεύτερη νίκη καὶ ἐγγύηση εἶναι ὅταν δὲν ἀφήνομε νὰ νοθευθῇ ἡ ἀγχίνοια τῆς κρίσης μας. Μὲ ἄλλα λόγια μᾶς λέγει ὁ Φώτιος ὅτι ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὸν σκεπτικισμὸ ὀφείλεται σὲ νωθρότητα τοῦ λογισμοῦ καὶ διαλύεται, ὅταν ὁ ἄγρυπνος νοῦς ἐπισκοπήσῃ τὰ δίκτυα τῶν διαλεκτικῶν προβληματισμῶν του... Ἐπειδὴ ὁ Φώτιος τηρεῖ αὐτὴν τὴν ἐπιστημονικὴ στάση καὶ ἐπειδὴ διαθέτει σὲ ὑψηλὸ μάλιστα βαθμὸ τὶς ἀπαραίτητες πνευματικὲς ἱκανότητες, γι᾽ αὐτὸ θαυμάζονται γενικὰ οἱ κρίσεις ποὺ διατυπώνει γιὰ τὴν ἀσφάλεια καὶ ἀκρίβειά τους, γιὰ τὴν ὀξύτητα καὶ τὸ αὐθυπόστατό τους. Εἶναι κρίσεις ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ προσεκτικὴ μελέτη, βασανισμὸ καὶ κατοχὴ τοῦ θέματος, *αὐτόθι* σ. 120, Πρβλ. Ἀρχιεπισκόπου Μεθοδίου, *Ἡ νηφαλιότης τοῦ Μ. Φωτίου, ΘΙΜ*, IX (1986) σ. 280-281. Πρβλ. καὶ τὰς περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας ἀντιλήψεις τοῦ Φωτίου ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ A. Toynbee, *The Greeks and their Heritages*, Oxford Univ. Press (1981) σ. 80, 103, 114 καὶ 128.

ἀπὸ τὴν φιλοπονίαν του, τὰς συνεχεῖς μελέτας του, ἐπειδὴ κατείχετο ὑπὸ ἀσβέστου φλογὸς πρὸς μετάδοσιν τῶν γνώσεών του. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴν συνεχῆ καὶ ἀδιάκοπον τήρησιν ἑνὸς προγράμματος δημιουργικότητος, ἡ ὁποία ἤρχισε λίαν ἐνωρὶς ὅπως ὁ ἴδιος γράφει: ὡς εἴδομεν, «μόλις τὴν τῶν μειρακίων παραλλάξας ἡλικίαν» συνέταξε χάριν τῶν μαθητῶν του τὸ Λεξικόν. Δι' αὐτὸ καὶ οἱ φθονοῦντες αὐτὸν ἔλεγον πρὸς ὀνειδισμὸν καὶ κατηγορίαν, ὅτι *«πολλὰς καὶ ποικίλας ἐξ ἡλικίας ἀνήβου ἐπετήδευσε μηχανὰς τὸ καλεῖσθαι ραββὶ παρ' ἡλικίαν παντὶ σθένει πραγματευόμενος»*.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Φώτιος εἶχε παραβληθεῖ ἀπὸ φίλον του Γεώργιον πρὸς τὸν Γαληνὸν καὶ τὸν Ἱπποκράτην, διὰ τοῦτο καὶ αἱ ἰατρικαὶ αὐτοῦ γνώσεις ἔγιναν ἀντικείμενον εἰδικῆς μελέτης.[152]

Ὁ Φώτιος εἶναι ὁ τέλειος τύπος τοῦ Ἕλληνος ἱεράρχου, ὁ ὁποῖος δὲν περιωρίσθη εἰς τὸ θρησκευτικὸν πεδίον μόνον, ἀλλὰ μὲ τὴν πνευματικὴν καὶ ἡγετικὴν αὐτοῦ πνοὴν ἐπέδρασεν εἰς τοὺς φιλοσόφους καὶ εἰς τοὺς φιλολόγους τῆς Ἀναγεννήσεως, οἱ ὁποῖοι ἵσταντο μετὰ σεβασμοῦ ἐνώπιον τῆς πνευματικῆς ὀξυνοίας του καὶ τῆς ἀκαταπονήτου παραγωγικότητός του. Διότι δι' αὐτοῦ μετεφέρθη ὁ κλασσικὸς ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἰς τὰς μεταγενεστέρας γενεάς. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἑλληνικὸς πατριωτισμὸς ἐμφανίζεται διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὸν Φώτιον. Αὐτό, συμπεραίνει ὁ Dvornik, ἐννοεῖ ὁ Πάπας Νικόλαος ἐν τῇ ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Μιχαήλ, ὅστις ἀπεκάλεσε τὴν λατινικὴν γλῶσσαν βάρβαρον καὶ σκυθικήν.[153]

Ὡς συμπαραστάτης τῆς πολιτείας καὶ τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας, παρ' ὅλας τὰς ἐξ αὐτῆς δοκιμασίας του, ὁ Φώτιος διηυκόλυνε τὴν ἑλληνικὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ θρησκευτικὴν διείσδυσιν τῆς αὐτοκρατορίας εἰς τὰς σλαβικὰς φυλὰς καὶ ἤσκησε μεγίστην ἐπίδρασιν εἰς τοὺς Βουλγάρους[154] καὶ εἰς τοὺς Ρώσους, οἵτινες ἦσαν τότε ἐπικίνδυνοι διὰ τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν. Οὐχὶ ὀλιγώτερον ἐπικίνδυνος ἦτο ἡ Φραγκικὴ Αὐτοκρατορία, τὴν ὁποίαν ἀπώθησε μὲ τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι ἦσαν φορεῖς αἱρετικῶν δοξασιῶν μὲ τὴν ἐπιμονήν των νὰ ἐπιβάλλουν τὴν προσθήκην τοῦ Filioque εἰς τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως. Τὸ ὅπλον αὐτὸ τῶν Φράγκων καὶ τῶν Λατίνων μετὰ τῶν

---

152. G.I. Geisler, *Dissertatio epistolica de Photii scientia medica*, Lipsiae, 1764.
153. *The Photian Schism*, ἔνθ' ἀν. σ. 105 σημ. 2 «In tantam vero furoris abundandantian prorupistis, ut linguae Latinae iniuriam irrogaretis, hanc in epistola vestra barbaram et Scythcam appellantes...».
154. I. Dujcev, *Medioevo Bizantino-Slavo*, Rome, I (1965), σ. 107-123 καὶ I. Snégarof, *La Fontation de l'Église Bulgare*, ἐν τῷ τόμῳ, εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου, Ἐν Ἀθήναις (1935) σ. 278-290.

λοιπῶν καινοτομιῶν τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἀνήγαγεν ὁ Φώτιος εἰς φράγμα ἀδιαπέραστον διὰ 1100 ἔτη, ὅπως γράφει ὁ Ζαμπέλιος, καὶ ἐθωράκισε τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος καὶ τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν ἀπὸ Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν.[155]

Ἐν τῇ ἱστορίᾳ καί τῷ χρόνῳ, ὁ Φώτιος παραμένει ἀκλόνητος, διότι ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς ἱστορικῆς σκέψεως τοῦ Φωτίου διὰ τοῦτο τὰ συγγράμματα καὶ ἡ δρᾶσις αὐτοῦ διαρκῶς ἐνισχύονται ἀπὸ τὴν ἱστορίαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀντλεῖ τὰ ἐπιχειρήματά του, τὰς λογικὰς ἀποδείξεις διὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῶν σκέψεών του καὶ τῶν στόχων του. Τοιουτοτρόπως δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ ἡ ἐξιστόρησις εἰς τὴν Μυριόβιβλον καὶ τὰ Ἀμφιλόχια[156] τῶν θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἢ φιλολογικῶν ἔργων. Διὰ τοῦτο ἡ ἱστορικὴ πείρα, τὰ παραδείγματα καὶ ἡ οἰκονομία ἐναλλάσσονται ἄλληλα προκειμένου νὰ γίνῃ ὁ Φώτιος πειστικὸς καὶ ὠφέλιμος. Αὐτὴ ἡ μόνιμος ἱστορικὴ σκέψις, φαίνεται καθαρὰ εἰς τὴν δεκάτην ὀγδόην ὁμιλίαν τοῦ Φωτίου[157], ἥτις ἀναφέρεται εἰς τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων: *«Τὰς συνόδους, αἵ κατὰ καιροὺς τὴν οἰκουμένην τῶν ζιζανίων ἐκάθαιρον, ἡ τοῦ Παναγίου Πνεύματος χάρις συνήθροισεν· ἀλλ᾽ ἐξ ἑτέρου καὶ αὗται τὴν γνῶσιν εἱλκύσαντο· ἔσχε πρὸ ταύτης ἡ πρώτη πολλῶν ἐν μέρει τὰς πράξεις μιμήσασθαι· ἡ δευτέρα τὴν πρώτην ὑπογραμμὸν καὶ τύπον ἐδέξατο, τῆς δὲ τρίτης αὐτὴν μετὰ τὴν πρώτην, ὑπῆρξε παράδειγμα, καὶ δὴ καὶ τετάρτην ταύταις ἐπλούτει μιμήσασθαι καὶ ταῖς ἐφεξῆς ὑπῆρχον αἱ προλαβοῦσαι διδάσκαλοι...* Φυσικὰ ἐγγίζομεν, ἐνίοτε ἄλλας βασικὰς ἀρχὰς αἱ ὁποῖαι διέπουν τὴν ἱστορικὴν ἀντίληψιν τοῦ Φωτίου διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ θέματα, καὶ αὐτὴ μορφοῦται μὲ τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία συνεχίζεται διὰ τῶν Συνόδων μέχρι τῆς Συνόδου 879/80»[158]. Ἡ ἱστορικὴ παραδοσιακὴ συνέχεια τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ βασικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν σκέ-

---

155. Β.Ι. Φειδᾶ, *«Αἱ ἀντιλήψεις τοῦ Ἰ. Φωτίου περὶ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας» Ἐκκλησία*, ΝΔ΄ (1977) σ. 88-89, 117, 143. Σ. Ζαμπελίου, *Βυζαντιναὶ Μελέται*, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 454-455. Πρβλ. Σ. Βούλγαρη, *«Ὁ Φώτιος ὡς ἐκκλησιαστικὸς καὶ Ἐθνικὸς ἀγωνιστής» Ἐκκλησία*, ΝΔ΄ (1977) σ. 89-91, 124-125.
156. Kustas, *History and Theology*, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 57-58. Πρβλ. 18η ὁμιλία τοῦ Φωτίου ἐν Λαούρδᾳ, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 173-174.
157. Β. Λαούρδα, *Φωτίου Ὁμιλίαι*. Ἑλληνικά, 12. Παράρτημα, Θεσσαλονίκη (1959) σ. 177, 16-22.
158. Mansi, XVIIA, 516. Βλ. δύο διαφορετικὰς ἑρμηνείας τῆς ἀποφάσεως τῆς Φωτιανῆς Συνόδου ἀναφορικῶς πρὸς τὸν σεβασμὸν τῶν προγενεστέρων συνοδικῶν θεσπισμάτων ἐν V. Grummel, *«Le décret du Synode Photien de 879/80 sur le symbole de foi» Echos d'Orient*, 37 (1938) σ. 361-66 καὶ M. Jugie, *«Origine de la controverse sur l'addition du Filioque au Symbole» Revue des sciences philosophiques et théologiques* 28 (1939) σ. 379 κ.ἑξ.

ψιν τοῦ Φωτίου, καὶ ἡ σταθερὰ αὐτὴ πεποίθησις αὐτοῦ διατυποῦται εἰς τὴν ἐγκύκλιον ἐπιστολήν του πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Θρόνους[159], εἰς τὴν ὁποίαν ἐπιμένει νὰ δοθῇ ἡ δέουσα οἰκουμενικὴ προσοχή. Ἐπάνω εἰς αὐτὴν τὴν σταθερὰν βάσιν ἵσταται διὰ νὰ καταδικάσῃ τὴν ρωμαϊκὴν καινοτομίαν εἰς τὴν ἰδίαν ἐπιστολήν[160] μὲ τοὺς βαρυτάτους χαρακτηρισμούς: *«Τοὺς δὲ νέους τῆς ἀποστασίας προδρόμους, τοὺς θεραπευτὰς τοῦ ἀντικειμένου, τοὺς μυρίων ἐνόχους θανάτων, τοὺς κοινοὺς λυμεῶνας, τοὺς τὸ ἁπαλὸν ἐκεῖνο καὶ νεοσύστατον εἰς τὴν εὐσέβειαν ἔθνος τοσούτοις καὶ τηλικούτοις σπαραγμοῖς διασπαράξαντας, τούτους τοὺς ἀπατεῶνας καὶ θεομάχους Συνοδικῇ καὶ θείᾳ κατεκρίναμεν ψήφῳ οὐ νῦν αὐτῶν τὴν ἀπόφασιν καθορίζοντες, ἀλλ᾽ ἐκ τῶν ἤδη Συνόδων καὶ Ἀποστολικῶν θεσμῶν τὴν προωρισμένην αὐτοῖς καταδίκην ὑπεκφαίνοντες, καὶ πᾶσι ποιοῦντες ἐπίδηλον»*.

5. Ὁ Φώτιος ὡς πολιτικὸς ἡγέτης

Ἡ δρᾶσις τοῦ Φωτίου συνέπεσε πρὸς τὴν περίοδον τῆς ἀκαταμαχήτου φιλοδοξίας καὶ σκληρότητος δύο πανισχύρων ἀνδρῶν, τοῦ Βάρδα, τοῦ *«ὑπερανθρώπου»* τοῦ Νίτσε, καὶ τοῦ θεμελιωτοῦ τῆς ἐνδόξου μακεδονικῆς δυναστείας Βασιλείου Α΄ (867-886), ὁ ὁποῖος, ὡς καὶ ὁ Βάρδας, *«δὲν διαπράττουσιν ἀνωφελῆ ἐγκλήματα, ἀλλὰ πρὸς χρήσιμον σκοπὸν χύνουσι τὸ αἷμα μετὰ τῆς μεγίστης ψυχικῆς ἠρεμίας, θεωροῦντες τὴν πρᾶξιν ὡς ἀνάγκην πεπρωμένου»*.[161]

Ἐντὸς αὐτῆς τῆς ἀτμοσφαίρας πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ἡ πολιτικὴ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου. Διότι ὁσονδήποτε κι ἂν ἐπιέσθη ὁ Φώτιος νὰ δεχθῇ τὸ πατριαρχικὸν ἀξίωμα, οὐδεὶς δύναται νὰ μὴ διακρίνῃ εἰς τὴν τελικὴν ἀποδοχὴν αὐτοῦ τὰ σπέρματα τῆς ἰδέας τῆς συγκεντρώσεως εἰς χεῖρας του εὐρυτέρας ἐκκλησιαστικοπολιτικῆς δυνάμεως, ὅπως τὴν ὡραματίσθη ὁ ἐκ τῶν δια-

---

159. Βαλέττα, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 180-181. *«Χρὴ δ᾽ οὖν καὶ ταύτην (καθ᾽ ἅπερ ἔφθημεν εἰπόντες) μεγάλην τε καὶ ἁγίαν καὶ οἰκουμενικήν, καὶ ταῖς πρὸ αὐτῆς ἓξ Συνόδους συνανακηρύττειν. Τὸ γὰρ μὴ οὕτω διαπράττεσθαι καὶ ποιεῖν πρῶτον μὲν ἀδικεῖν ἐστι τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν, τηλικαύτην ὑπερορῶντας Σύνοδον, καὶ τοσούτῳ μέρει τὸν σύνδεσμον αὐτῆς καὶ τὴν συνάφειαν διασπῶντας καὶ διαλύοντας... Δι᾽ ἅπερ ἅπαντα ἔν τε τοῖς Συνοδικοῖς γράμμασι, καὶ ἐν ἄλλαις ἁπάσαις Ἐκκλησιαστικαῖς ἱστορίαις καὶ συζητήσεσιν, ἀριθμεῖν ταύτην καὶ συγκαταλέγειν ταῖς ἁγίαις καὶ οἰκουμενικαῖς ἓξ Συνόδοις, ἑβδόμην μετ᾽ ἐκείνας τάττοντας, ἀξιοῦμέν τε καὶ ὡς ἀδελφοῖς ἀδελφοὶ παραινοῦμεν, τὰ πρέποντα εἰσηγούμενοι»*.

160. Βαλέττα, *Ἐπιστολαί*, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 176.

161. H. Gelzer παρὰ Κρουμβάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογ.* ἔνθ. ἀν. III (1900) σ. 350, 358. Ἡ ἱστορία πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι ὁ Βάρδας ἦτο φιλόμουσος, διότι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν σύστασιν τῆς Μεγάλης Ἀκαδημίας τῆς Φιλοσοφίας, ἵδρυσε καὶ ἄλλας σχολὰς ἐπιστημονικὰς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ Gelzer, περαιτέρω, ἀποκαλεῖ τὸν Βάρδας «ἄνευ ἀρχῶν μεγαλοφυΐαν», διὰ τὸν ὁποῖον οἱ ἄνθρωποι ἦσαν ἁπλῶς ψηφῖδες ἀβακίου, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 357-8.

δόχων του Μιχαὴλ Κηρουλάριος. Διότι τὸ Πατριαρχικὸν ἀξίωμα εἰς τοὺς ὤμους ἑνὸς ἱκανοῦ ἀνδρὸς ἐπιτείνει τὴν ἐπιρροήν του καὶ εἰς ἄλλα ἐθνικά, πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ θέματα, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη μὲ τὸν ἴδιον. Καὶ δι' αὐτὸν τὸν ρόλον ἦτο προπαρασκευασμένος ὁ Φώτιος. Ἔδειξε τὸ πολιτικὸν αἰσθητήριόν του πρὸς τὴν Ἀνατολὴν πρὸ τῆς ἀνυψώσεώς του εἰς τὸ πατριαρχικὸν ἀξίωμα, ἀλλ' ἐφάνη ὅλη ἡ διορατικότης του εἰς τὰς σχέσεις του πρὸς τοὺς Λατίνους, πρὸς τοὺς Φράγκους, πρὸς τοὺς Βουλγάρους καὶ πρὸς τοὺς Σλάβους ἰδιαίτερα, μολονότι ἡ πολιτική του ἀνεκόπη ἀπὸ τὸν Βασίλειον Μακεδόνα, ἀλλ' οὐχὶ πλήρως.

Εἰς ἄλλο σημεῖον ἀνεφέρθην εἰς τὴν ἀποστολὴν τοῦ Φωτίου πρὸς τοὺς Ἀσσυρίους. Τὸ θέμα τοῦτο συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τῆς Βιβλιοθήκης του καὶ ὅλοι οἱ συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι κατέγιναν μὲ τὸ ἔργον τοῦτο ἅπτονται τῆς εὐκαιρίας τῆς ἀποστολῆς τοῦ Φωτίου εἰς Βαγδάτην.[162]

Οἱ Ρῶσοι ἐπετέθησαν τὸ 860 κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως,[163] ὅπερ ἐξέπληξε τοὺς βυζαντινούς. Ἀναζητοῦντες συμμάχους προσεταιρίσθησαν τοὺς Χατζάρους μετὰ τῶν ὁποίων εὑρίσκοντο εἰς ἐπαφὴν ἀπὸ τοῦ ἕκτου αἰῶνος.[164] Τοιουτοτρόπως ἀπεφασίσθη ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Γ΄, τὸν Βάρδαν καὶ τὸν Φώτιον ἡ ἀποστολὴ Πρεσβείας πρὸς αὐτούς, ἐν τῇ ὁποίᾳ συμμετέσχον τὰ κατάλληλα πρόσωπα διὰ θρησκευτικὰς συζητήσεις.

Τοὺς εἰδικοὺς πεπαιδευμένους ἀνθρώπους διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον εὗρον εἰς τὰ πρόσωπα τῶν ἀδελφῶν Κωνσταντίνου–Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, οἵτινες εἶχον γεννηθῆ ἐν Θεσσαλονίκῃ[165]. Ὁ Κύριλλος εἶχε διαδεχθῆ τὸν Φώτιον εἰς τὸ Πανεπιστήμιον.[166] Οἱ Χάτζαροι, λαὸς Τουρκικός, κατῴκει με-

---

162. Τὰς διαφόρους ἐκδοχὰς τῶν ἐρευνητῶν περὶ τοῦ χρόνου τῆς συντάξεως τῆς Βιβλιοθήκης συγκεντρώνει εἰς τὸ πρόσφατον ἔργον του ὁ W.T. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca of Photius*, ἔνθ' ἀν. σ. 16-36

163. A. Vasiliev, *The Russian attack on Constantinople in 860*. Cambridge, Mass. 1946. Πρβλ. καὶ ὁμιλίας III καὶ IV ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ C. Mango, *The Homilies of Photius*, ἔνθ' ἀν. σ. 74-110 ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

164. F. Dvornik, *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Prague 1933, σ. 148 κ.ἑξ.

165. Ἡ μακρὰ βιβλιογραφία διὰ τὸ θέμα τοῦτο εὑρίσκεται εἰς τὰ ἔργα τοῦ Dvornik, *Les Légendes*, ἔνθ' ἀν. σ. 148-176 καὶ τοῦ ἰδίου, *Byzantine Missions*, ἔνθ' ἀν. σ. 337-339. Πρβλ. καὶ D. Obolensky, *«The Cult of St. Demetrius of Thessaloniki in the History of Byzantine – Slav Relations» Balkan Studies*, Thessaloniki, 15 (1974) σ. 3-20.

166. Βλ. λεπτομερείας εἰς τὸ ἔργον τοῦ Dvornik, *«Patriarch Photius, Scholar and Statesman*, ἔνθ' ἀν. σ. 3-18 καὶ 3-22, τοῦ ἰδίου, *«Photius career in teaching and Diplomacy» Byzantinoslavica*, 34 (1973) σ. 211-18.

ταξὺ τοῦ Βόλγα καὶ τῆς Κριμαίας καὶ πρὸς αὐτοὺς ἐστάλη ὁ Κύριλλος.[167]

Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλάβων ἔχει κοσμοϊστορικὴν σημασίαν, διότι μετεφυτεύθη εἰς αὐτοὺς ὁ ἑλληνοχριστιανικὸς πολιτισμός.

Παρ' ὅλον ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας ἐν Βουλγαρίᾳ ἦτο φαινομενικῶς θεολογικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν εἰς τὸ βάθος ἦτο θέμα ἐθνικὸν διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ Σύνοδος τοῦ 861 συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ θέμα τοῦτο, διὰ τοῦτο ὁ Πάπας Νικόλαος ἦταν διστακτικὸς ν' ἀναγνωρίσῃ τὰς ἀποφάσεις αὐτῆς, ἐπειδὴ ὁ Χάνος τῆς Βουλγαρίας Βόρις εἶχεν ἀρχίσει διαπραγματεύσεις μὲ τὴν Ρώμην καὶ ἡτοιμάζετο νὰ συμμαχήσῃ μετὰ τῶν Φράγκων. Τούτου ἕνεκεν ὁ Πάπας Νικόλαος ἐν Συνόδῳ τὸ 863 καθήρεσε τὸν Φώτιον καὶ ἀποκατέστησε τὸν Ἰγνάτιον, διότι ἐνόμιζεν ὅτι οὗτος θὰ ὑπενόμευε τὴν θέσιν τοῦ Φωτίου καὶ θὰ ἐπηρέαζε τὴν πολιτικὴν τοῦ Μιχαήλ. Ἀλλ' ἡ ἐπιτυχία τοῦ Βυζαντίου ἐν Μοραβίᾳ ἦτο μία πρώτη νίκη κατὰ τῶν Φράγκων, διότι ἠνάγκασαν μὲ τὸν στρατὸν τὸ 864 τὸν Βόριν νὰ ἐγκαταλείψῃ αὐτοὺς καὶ νὰ συνθηκολογήσῃ μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ ἀκόμη νὰ βαπτισθῇ μὲ ἀνάδοχον τὸν Μιχαὴλ Γ΄.

Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ἐπιστολῶν μεταξὺ Νικολάου καὶ Μιχαὴλ διὰ τὴν Βουλγαρίαν, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τοὺς Πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 867 ἀπέβλεπον εἰς τὴν διατήρησιν τῆς Βουλγαρίας μακρὰν τῆς Ρώμης καὶ τῶν Φράγκων. Αὐτὴν ὅμως τὴν πολιτικὴν ἐτήρησε καὶ ὁ Πατριάρχης Ἰγνάτιος. Τὸ μόνον ὅπερ ἐπέτυχεν ὁ Πάπας Ἰωάννης ὁ Η΄ ἦτο ἡ ἐξασφάλισις διὰ τὴν Ρώμην τοῦ Κροατικοῦ τμήματος τοῦ Παλαιοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ ἴσως εἰς τοῦτο ὀφείλεται καὶ ἡ εἰρήνευσις τῆς Ρώμης μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 879/80.[168] Τὴν στροφὴν, πρὸς καιρόν, τοῦ Τσάρου τῶν Βουλγάρων πρὸς τὴν Πρεσβυτέραν Ρώμην ἀποκαλεῖ ὁ Gelzer «γνησίαν σλαυικὴν πανουργίαν».[169]

Δὲν θ' ἀναφερθῶ ἐνταῦθα εἰς τὰς τοπικὰς διαφωνίας Ἰγνατίου–Βάρδα–Φωτίου, διότι πιστεύω ὅτι ἡ θεία Πρόνοια ἐνεργεῖ μὲ τρόπον ἀνεξιχνίαστον. Ἡ αἰτία ὅλης τῆς ἀναταραχῆς τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως

---

167. D. Obolensky, *«Ἡ Αὐτοκρατορία καὶ οἱ Βόρειοι Γείτονές της»* (565-1018). *The Cambridge Medieval History*. Ἑλληνικὴ Μετάφρ. ἔνθ' ἀν. I (1979) σ. 354-389 ἰδιαιτέρως σ. 365. Διὰ τὰς περιπτώσεις ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐπελέγησαν οἱ δύο Ἀπόστολοι τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τοὺς Σλάβους Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, ὡς καὶ διὰ τὴν καταγωγὴν αὐτῶν καὶ τὴν συγγένειαν πρὸς τὸν Φώτιον βλ. Κ. Μπόνη, *Οἱ Ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, οἱ τῶν Σλάβων Ἀπόστολοι*. Ἀθῆναι (1969) σ. 47, 61-85.

168. Διὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. καὶ Θ. Φαρμακίδου, *Ὁ Συνοδικὸς Τόμος ἢ περὶ ἀληθείας*, Ἀθῆναι (1852), σελ. 231-266 καὶ ἰδιαιτέρως Οἰκονόμου, *Τὰ Ἀμφιλόχια*, ἔνθ' ἀν. σ. κβ΄–κγ΄.

169. Ἔνθ' ἀν. σ. 355.

ὠφείλετο εἰς τὸν Βάρδαν, εἰς τὴν ἀναξιότητα τοῦ Μιχαὴλ Γ΄ καὶ εἰς τὴν βουλιμίαν τοῦ Πάπα Νικολάου. Ἀντικειμενικῶς τὸ μῆλον τῆς ἔριδος ἦτο ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία εἰς Βουλγαρίαν. Ἡ Βουλγαρία ἔστειλε τὸν Φώτιον εἰς τὴν ἐξορίαν, αὐτὴ ἔφερεν εἰς τὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον πάλι τὸν Ἰγνάτιον, αὐτὴ ἀνεκήρυξε τὸν Ἰγνάτιον ἀχάριστον ἔναντι τῆς Ρώμης, αὐτὴ ἔφερε τὸν Ρώμης Ἰωάννην Η΄ πλησιέστερον πρὸς τὸν Φώτιον κι' αὐτὴ ἐπέτρεψεν εἰς τὸν Βαρώνιον νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν Πάπα Ἰωάννην Η΄ ἄνανδρον, ὡς γράφει ὁ Milman «ἡ θηλυπρεπὴς ἀνανδρία τοῦ Ἰωάννου Η΄ ἔδωκε τὴν ἀφορμὴν νὰ δημιουργηθῇ ὁ μύθος τῆς Παπίσσης Ἰωάννας καὶ ἐρωτᾷ ὁ Milman, was an act of peace and reconciliation the monstrous and painful travail which revealed her sex?[170] Ὁ Gelzer θεωρεῖ μικρᾶς σημασίας τὰς θεολογικὰς διαφορὰς Φωτίου–Νικολάου κι' ἀκόμη νομίζει ὅτι «οἱ θεολογικοὶ λόγοι τοῦ Φωτίου εἶναι ἀσθενεῖς, ἀναφερόμενοι εἰς μικρολόγους διαφορὰς τῆς τελετουργικῆς καὶ τῆς τάξεως, τὰς ὁποίας ἠνέχθησαν πάντες καὶ εἰς πάντας τοὺς χρόνους εἰς τὰς διαφόρους Ἐκκλησίας. Καὶ ἡ μόνη δογματικὴ ἔρις, ἡ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, μετὰ τοῦ ἀχρήστου πλήθους τῶν ἐξ αὐτῆς παραχθέντων συγγραμμάτων δὲν τιμᾷ τὴν μόρφωσιν τῶν Ἑλλήνων οὔτε τῶν Λατίνων θεολόγων, οὔτε κατὰ τοῦτον οὔτε κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας. Ἐὰν πράγματι εἰλικρινῶς ἐπεθύμουν τὴν ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, ἡ διατύπωσις τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ θὰ ἀπετέλει κατάλληλον πρὸς συνεννόησιν βάσιν. Ἀλλὰ δογματικὴ καὶ τάξις ἐκκλησιαστικὴ ἦσαν τὰ προσχήματα, πράγματι δὲ ἐπρόκειτο μόνον περὶ τοῦ ἐθνισμοῦ. Τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος χειραφετηθὲν πρὸ πολλοῦ ἤδη ἀπὸ τῆς Ρώμης, κατώρθωσεν ὁ Φώτιος νὰ τὸ χειραφετήσῃ καὶ ἐκκλησιαστικῶς ἀπ' αὐτῆς, τοῦτο δὲ εἶναι τὸ ἄφθιτον ἔργον τοῦ μεγάλου ἀνδρός».[171]

Αἱ ἀνωτέρω σκέψεις τοῦ Gelzer εὑρίσκονται ἐγγὺς τῆς πραγματικότητος, διότι, ὡς γράφει καὶ ἄλλος Γερμανός, ἡ φιλοδοξία τοῦ Φωτίου ἦταν ν' ἀνυψώσῃ τὴν Νέαν Ρώμην ὑπεράνω τῆς Π. Ρώμης.[172]

6. Ὁ Φώτιος ὡς Ἅγιος τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδοξίας

Καίτοι ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Φωτίου, συνερανισθεῖσα καὶ συνταχθεῖσα τὸ 1848 ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου τοῦ Τυ-

170. A.A. Milman, Latin Christianity, vol. II, ἔνθ' ἀν. σ. 288 σημ. d.
171. Ἔνθ' ἀν. σ. 356-358.
172. Ὁ Kattenbusch F., ὅστις ἀναφέρει τὴν φιλοδοξίαν αὐτὴν τοῦ Φωτίου, προσθέτει ὅτι ἡ Ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τοὺς Ἀνατολικοὺς Πατριάρχας ἀποτελεῖ τὴν Magna Carta τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Διότι ὁ Φώτιος ἐνόμιζεν ὅτι ἠδύνατο ν' ἀποκτήσῃ τὸ πρωτεῖον ὁλοκλήρου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Realenzyklopädie, XV, σ. 380-381.

πάλδου ἐξεδόθη δὲ τὸ 1903[173], ἐν τούτοις ἡ ἁγιοποίησις αὐτοῦ ἀνάγεται εἰς τὴν ἐποχήν του, ἀφοῦ εἰς τὴν Σύνοδον τοῦ 879/80 ὁ Ἰγνάτιος καὶ ὁ Φώτιος ἐμακαρίσθησαν. Ἀλλὰ εἰς τὸν τόμον τῆς Ἑνώσεως ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ Ρωμανοῦ[174] ἀναγράφεται «Ἰγνατίου καὶ Φωτίου... τῶν Ὀρθοδόξων Πατριαρχῶν αἰωνία ἡ μνήμη».[175]

Τὸ Συναξάριον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ὅπερ ἀνεθεωρήθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 950-6 ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἀναγράφει τὴν μνήμην τοῦ Φωτίου ὡς ἁγίου καὶ διατάσσει τὰ τοῦ πανηγυρισμοῦ αὐτῆς. Ὁ Κυζίκου Καλλίνικος ἀναφέρει διαδοχικὰ ὅλας τὰς μαρτυρίας καθ' ἅς ὁ Φώτιος ἔχει καταταγῆ μεταξὺ τῶν ἁγίων μέχρι τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας (1438-39) κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἐφέσου Μᾶρκος ἀνεκήρυξε τὴν Σύνοδον τοῦ 879/80 Οἰκουμενικήν, χωρὶς ν' ἀντείπουν ὁ Πάπας Εὐγένιος καὶ ὁ Καρδινάλιος Ἰουλιανός.[176]

Θὰ ἀνέμενε τις ὅτι ἡ Δύσις, εἰς τὸ σύνολόν της, θὰ εἶχε καταδικάσει τὸν Φώτιον. Εἶναι ἀληθὲς πὼς θεωρεῖ τὸν Ἰγνάτιον ὡς ἅγιον, ἀλλὰ δὲν ἀγνοεῖ καὶ τὸν Φώτιον. Ὅπως ἔχω σημειώσει εἰς τὸ ἔργον μου: «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀντιπαράθεσις Ἑλλήνων καὶ Λατίνων», μέχρι τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος αἱ Λατινικαὶ κανονικαὶ Συλλογαὶ ἀναγνωρίζουν τὴν ἐγκυρότητα τῶν ἀποφάσεων τῶν Συνόδων, Πρωτοδευτέρας 861 καὶ Φωτιανῆς 879/80.[177]

Ἀλλὰ ἡ ὑψίστη αὐθεντία τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας περὶ τοῦ Φωτίου εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ ἰδίου τοῦ Πάπα Νικολάου Α΄, ὁ ὁποῖος γράφει πρὸς τοὺς Ἱεράρχας τῆς Ἀνατολῆς περὶ τοῦ Φωτίου: *«μυρίαις ἀρεταῖς ἐξανθήσας καὶ πάσῃ γνώσει διαλάμψας»*. Οἱ λόγοι οὗτοι τοῦ Νικολάου ἐνθυμίζουν τὸν λόγον τοῦ

---

173. *Ἀκολουθία τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν καὶ ἰσαποστόλου Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ὁμολογητοῦ*. Συνερανισθεῖσα μὲν ἐξ ἀρχαιοτέρων τῆς Ἐκκλησίας ὕμνων καὶ συνταχθεῖσα ὑπὸ Κωνσταντίνου Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως τοῦ Τυπάλδου διατυπωθεῖσα δὲ ἐξ ἀρχαίας ἐκδόσεως δαπάνῃ Νικολάου Κ. Βασιλάκη. Ἐν Καΐρῳ 1903. Ἡ πρώτη ἔκδοσις ἐγένετο ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 1848.

174. Γ. Ράλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων*, Τόμ. Ε΄ Ἀθήνησιν (1855) σ. 9. Ἐκτὸς τούτου καὶ οἱ σύγχρονοι τοῦ Φωτίου, Θεσσαλονίκης Βασίλειος καὶ Καισαρείας Ἀρέθας, ἀνακηρύττουν τὸν Φώτιον ἅγιον.

175. *Συνοδικὸν τῆς Ὀρθοδοξίας*. Μ' αὐτὸ ἡ Ἐκκλησία ἔστησεν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ (καὶ τῆς ἱστορίας) ἀδιακρίτως ἴσα τὰ πρόσωπα τοῦ δράματος τῆς ταραχώδους ἐκείνης ἐποχῆς. Τωμαδάκη, *Χριστ. καὶ Ἠθ. Ἐγκυκλ.* ἔνθ' ἀν. Col. 30 καὶ Χρ. Παπαδοπούλου, *Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μ. Φωτίου*, ἔνθ' ἀν. σ. 33.

176. *«Ὁ ἐν Ἁγίοις Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος»*, *Ὀρθοδοξία*, Α΄ (1926) σ. 394-404.

177. Α. Παπαδοπούλου–Κεραμέως, *«Ὁ Πατριάρχης Φώτιος ὡς Πατὴρ ἅγιος τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας»*, ἔνθ' ἀν. σ. 647-671 καὶ Κυζίκου Καλλινίκου, ἔνθ' ἀν. σ. 400-2.

Πλουτάρχου *«οἶδε καὶ πολέμιος θαυμάζειν ἀνδρὸς ἀρετὰν»* καὶ καταρρίπτουν παντελῶς ὡς ἀναξιόπιστα, ὅσα συκοφαντικὰ ἔγραψαν παλαιότεροι καὶ νεώτεροι ἐχθροί του.

Ἀλλ' ὅπως συμβαίνει μὲ ὅλους τοὺς μεγάλους ἄνδρας, δὲν ἔλειψαν «καὶ οἱ ἀνευλαβῶς συμπεριφερόμενοι πρὸς τὴν μνήμην τοῦ Φωτίου. Τοῦτο εἶναι παγκοίνως γνωστόν. Αὐτὸ βλέπομεν νὰ συμβαίνῃ καὶ εἰς τὰ γραφόμενα τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, ἔνθα μνημονεύονται διακριτικὰ «πάντες οἱ περιφανεῖς ἐπὶ σοφίᾳ καὶ ἁγιότητι καὶ ἀρεταῖς παντοίαις κεκοσμημένοι» ἀπὸ Φωτίου μέχρι Μιχαὴλ Κηρουλαρίου, ἄνευ τοῦ ὀνόματος τοῦ Φωτίου.[178]

Εἶναι ἐπίσης παγκοίνως γνωστόν, ὅτι «αἱ συγγραφαί του καὶ αἱ ὑπηρεσίαι του πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, ἡ διάδοσις τῆς Ὀρθοδοξίας εἰς τοὺς βαρβάρους καὶ ἡ ὑπεράσπισις τῆς ὑγιοῦς δογματικῆς καὶ ἐθιμικῆς παραδόσεως προσεπόρισαν τὴν δόξαν τοῦ ἁγίου: Ἁγίου τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τῶν Γραμμάτων».[179] Ὁ Α.Π. – Κεραμεὺς εἰς τὴν προαναφερθεῖσαν μελέτην του, ἀνασκευάζει ὅλας τὰς προλήψεις κατὰ τοῦ Φωτίου καὶ τὰς παραχαράξεις τῆς ἱστορίας αὐτοῦ ἀποδεικνύων ὅτι *«ὁ Φώτιος εἶναι πατὴρ ἅγιος τῆς Ὀρθοδόξου καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀφ' ἧς ὥρας ἐν τῷ θ-ῳ αἰῶνι αὐτὸς ὁ Φώτιος ἐξόριστος ὢν καὶ ἐν πικρίαις σχεδὸν ἑκατοντούτης ἐκοιμήθη ἐν Κυρίῳ*[180] καὶ ἔκτοτε μέχρι σήμερον ἡ μνήμη αὐτοῦ γεραίρεται ἀδιακόπως «προσθέτων» καὶ ἐπειδὴ οὐδεὶς μέχρι σήμερον ἐπραγματεύθη τὸ θέμα τοῦτο εἰδικῶς, ἂν μὴ δι' ἄλλο τοὐλάχιστον χάριν αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας, ἡμεῖς ἐν τῇ πραγματείᾳ ταύτῃ προσκομίζομεν ἀποδείξεις αὐθεντικωτάτας, αἵτινες καὶ τὴν πρόληψιν τῶν Δυτικῶν ἀναιροῦσι καὶ τῶν Ὀρθοδόξων πάλιν τὴν πεποίθησιν ἀληθῆ τὰ μάλιστα δεικνύουσιν· ἐξαρτᾶται δὲ τοῦ θέματος τούτου ὁ μῖτος ἀπὸ τοῦ καθορισμοῦ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ὁ Φώτιος ἀπέθανε».[181] Διὰ λόγους πρακτικοὺς ὁ Κεραμεὺς ἀποδέχεται ἀσυζητητὶ ὡς χρόνον θανάτου τοῦ Φωτίου τὸ ἔτος 891. Κατ' αὐτὸν ἡ λειτουργικὴ διάταξις τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως εἶναι παλαιοτάτη καὶ ἀνάγεται εἰς τὰ ἔτη 950-56, ὅταν, ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἀνενεώθη καὶ συνε-

---

178. Εὐγενίου Βουλγάρεως, *«Ἐπιστολὴ πρὸς Πέτρον Κλαίρκιον περὶ τῶν μετὰ τὸ σχίσμα ἁγίων τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας»* ἔκδ. Α. Κορομηλᾶ. Ἀθήνησιν (1844) σ. 21.
179. Ἔνθ' ἀν. Col. 30.
180. Σχετικῶς πρὸς τὴν ἡλικίαν τοῦ Φωτίου γράφω ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς μελέτης ταύτης. Ὁ Χρ. Παπαδόπουλος πληροφορεῖ, ὅτι ἐν τῇ Αὐτοκρατορικῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Πετρουπόλεως «ἐσώζετο ἀνέκδοτος ἱερὰ Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Φωτίου ἐν κώδικι τοῦ ι' αἰῶνος. Βλ. *«Ἡ μνήμη τοῦ Ἁγίου Φωτίου» Πάνταινος*, ΙΓ' (1921) σ. 84.
181. Ἔνθ' ἀν. σ. 648-649.

πληρώθη τὸ Συναξάριον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναφέρεται ρητῶς, ὅτι «τὴν 6ην Φεβρουαρίου τελεῖται ἡ μνήμη τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου· τελεῖται δὲ ἡ αὐτοῦ σύναξις ἐν τῷ προφητείῳ τοῦ ἁγίου Προφήτου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου, τῷ ὄντι ἐν τοῖς Ἑρημίας, ἕωθεν ἀπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἐξιούσης τῆς λιτῆς καὶ ἐπανερχομένης ἐν τῷ φόρῳ, καὶ μετὰ τὰς ἐκεῖσε συνήθεις εὐχὰς παραγινομένης ἐν τῇ εἰρημένῃ συνάξει».[182]

Μολονότι τὸ συναξάριον τοῦτο θὰ ἦτο ἀρκετὸν διὰ νὰ καταδείξῃ τὴν ἀπὸ ἀρχαιοτάτους χρόνους ἀναγνώρισιν τῆς κατατάξεως τοῦ Φωτίου μεταξὺ τῶν ἁγίων ὁ Κεραμεὺς προσθέτει καὶ ἄλλας μαρτυρίας ἀπὸ τὸν Καισαρείας Ἀρέθαν[183], ἀπὸ τὸν Τόμον τῆς Ἑνώσεως τὸν ἐκφωνούμενον ἐτησίως κατὰ μῆνα Ἰούλιον εἰς εἰδικὴν τελετήν, ἥτις ὠνομάζετο «Ἕνωσις τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας»[184], ἀπὸ τὰς Ἐπιστολὰς τοῦ Πατριάρχου Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ[185] μέχρι τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου καὶ ἄλλων μεταγενεστέρων, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ ὅτι δὲν ὑπάρχουν καὶ ἄνθρωποι προσβάλλοντες τὴν μνήμην τοῦ ἱεροῦ ἀνδρός.[186]

Μία ἄλλη φωνὴ διὰ τὸν Φώτιον ἠκούσθη, ὅπως ἐλέχθη, πρὸ ἑκατὸν ἐτῶν ἀπὸ ἐπιφανῆ θεολόγον τῆς μεγάλης Ἀδελφῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μόσχας ἀπὸ τὸν Καθηγητὴν καὶ Πρωθιερέα Α.Μ. Ἰβάντζωφ-Πλατώνωφ εἰς τὰς 12 Ἰανουαρίου 1892.[187]

Ὁ ὁμόδοξος Θεολόγος ὁμιλητὴς τονίζει πὼς τὸ ζήτημα τῆς ἱστορικῆς διασαφήσεως τῆς δράσεως τοῦ Φωτίου ἔχει σπουδαίαν σημασίαν δι' ὅλον τὸν ὀρθόδοξον κόσμον καὶ ἰδιαίτερα δι' ὅλα τὰ Σλαβικὰ γένη. *Ἡμεῖς*, προσθέτει, *μέχρι σήμερον στηριζομεθα ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Φωτίου. Ἐν τῇ Δύσει οὐχὶ σπανίως ἀποκαλούμεθα Φωτιανοί. Καὶ ἡμεῖς δὲν ἔχομεν τὴν ἀνάγκην ν' ἀποκηρύξωμεν τὴν ὀνομασίαν ταύτην.* Περαιτέρω ὁ Πλατώνωφ ἐπισημαίνει τὴν σημασίαν τῆς προσωπικότητος τοῦ Φωτίου δι' ὅλον τὸν χριστιανικὸν κόσμον. *Τρέφει δέ*, προσθέτει, *τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἡ ἐμβριθεστέρα μελέτη καὶ σπουδὴ τῆς Ἱστορίας τοῦ Φωτίου, ὑπ' ἀνθρώπων ἀμερολήπτων θὰ διευλευκάνῃ*

182. *Αὐτόθι*, σ. 662.
183. *PG* 106 Cols 793-806
184. *Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων*, ἔνθ' ἀν. τόμ. Δ', σ. 104 καὶ τόμ. ΣΤ' σ. 159.
185. *PG* 111 Cols 36, 37, 365.
186. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρόληψιν τοῦ Hergenröther, ὁ Κεραμεὺς ἰσχυρίζεται ὅτι οὗτος ἀπεσιώπησεν τὸν ἀπὸ τοῦ 880 μέχρι τοῦ 12ου αἰῶνος σεβασμὸν τὸν ὁποῖον ἔτρεφον αἱ λατινικαὶ Ἐκκλησίαι πρὸς τὴν μνήμην τοῦ Φωτίου. *Αὐτόθι*, σ. 669.
187. Πρόκειται περὶ *«λόγου περὶ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως»*.

τὴν σημασίαν τοῦ προσώπου καὶ τῆς δράσεως αὐτοῦ δι' ἅπαντα τὸν χριστιανικὸν κόσμον[188] καὶ καταλήγει: «*Αἰωνία γένοιτο ἡ μνήμη τοῦ Θεοφιλεστάτου τούτου Ἱεράρχου, τοῦ εἰπόντος σὺν τοῖς ἄλλοις τὸν πρῶτον δίκαιον λόγον περὶ τῶν Ρώσων καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς εἰς τὸν Χριστιανισμὸν αὐτῶν ἐπιστροφὴν θέσαντος. Αἰωνία ἡ μνήμη*».

Θὰ κλείσω τὸ σύντομον τοῦτο κεφάλαιον μὲ μερικὰς προφητικὰς σκέψεις τοῦ Dvornik ἀπὸ τὴν κατωτέρω μνημονευομένην (σημ. 188) ὁμιλίαν του. Ἀρχίζει τὴν διάλεξίν του μὲ τὰ ἑπόμενα λόγια, ἅτινα προδίδουν τὴν ἔκπληξιν ἥν θὰ ἠσθάνοντο οἱ ἀκροαταί του καὶ οἱ ἀναγιγνώσκοντες ἀκόμη καὶ σήμερον τὴν σπουδαιοτάτην αὐτοῦ ὁμιλίαν. Λέγει: «Ἐλπίζω, ὅτι θὰ μὲ συγχωρήσητε ἐὰν τὸ θέμα τῆς διαλέξεώς μου φαίνεται εἰς ὑμᾶς ἐκπληκτικόν, ἔστω καὶ ἄν συμπίπτῃ, εἰς μίαν ἑβδομάδα «ὑπὲρ τῆς Ἑνώσεως τῆς Ἐκκλησίας... Γνωρίζω ὅτι ὁ τίτλος του ἠμπορεῖ νὰ ὁμοιάζῃ ἐκ πρώτης ὄψεως, μᾶλλον παράδοξος, ἀλλὰ πιστεύω ὅτι ἐκ τῶν ἐξηγήσεών μου θὰ φανῇ εἰς ὑμᾶς τελείως φυσικὸς καὶ κατάλληλος». Καὶ καταλήγει: «διατὶ ὁ Φώτιος, ὁ ἀνακηρυχθεὶς ἅγιος ὑπὸ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν ΙΑ´ αἰῶνα,[189] ὅτε ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Δύσις ἔζων ἀκόμη ἐν ἑνότητι καὶ ὅτε αἱ εἰς ἅγιον ἀνακηρύξεις δὲν ἦσαν ἐπιφυλαγμέναι τῷ Πάπᾳ, διατὶ ὁ Φώτιος δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν *νὰ θεωρῆται ὡς ὁ μελλοντικὸς πάτρων τῆς ἑνότητος μᾶλλον παρὰ ὡς ὁ Πατὴρ τοῦ Σχίσματος;»*

7. Ὁ Μ. Φώτιος ἐν τῇ Ἱστορίᾳ

Ὁ Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τῆς Μόσχας Ἰβάντζωφ Πλατώνωφ, διερωτᾶται, διατὶ διεσώθησαν τόσα ἀντιφωτιανὰ κείμενα δι' ἕνα ἄνθρωπον, οὗτινος ὁ ἰδιωτικὸς βίος καὶ ἡ ποικίλη δρᾶσις παρουσιάζουν ἀσυνήθη ὑψηλὰ καὶ φωτεινὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα ὁμολογοῦν καὶ οἱ ἄσπονδοι

---

188. *Τὸ ἔργον τοῦτο ἤρχισεν ὁ Καθηγητὴς* Francis Dvornik, ὡς ἐξηγεῖ εἰς τὸν πρόλογον τοῦ ἔργου του The Photian Schism. Ἐτόλμησεν οὗτος νὰ δώσῃ διάλεξιν ἐν Ὀξφόρδῃ τὸ 1942 μὲ θέμα *«Ὁ Πατριάρχης Φώτιος Πατὴρ τοῦ Σχίσματος ἤ Ἀπόστολος τῆς Ἑνώσεως;»* ἥτις ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ περιοδικῷ La Vie Intellectuelle, 13 (1945), ἐξ οὗ μετεφράσθη εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὑπὸ τοῦ Διακόνου Χρυσοστόμου Κωνσταντινίδου καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ περιοδικῷ *Ὀρθοδοξία*, ΚΑ´ (1946) σ. 24-27, 224-230 καὶ 308-315. Ἐκ τοῦ Ehrhard (Κρουμβάχερ, Α´, σ. 147) πληροφορούμεθα ὅτι ὁ Ἰβάνωφ–Πλατώνωφ, ἐδημοσίευσεν ἔργον τιτλοφορούμενον *«Περὶ τῶν περὶ Φωτίου Πατριάρχου Κων/πόλεως ἐρευνῶν»* ἐν τῷ *Journal ministeriel*, τόμ. 280 (1892) σ. 121-148, 281 (1892) σ. 1-72, 299-315, 283 (1882) σ. 1-60, 205-251. Μὲ τὴν αὐτὴν εὐκαιρίαν τῆς χιλιετηρίδος τοῦ Φωτίου ἐδημοσίευσε ρωσιστὶ ἔργον καὶ ὁ Θεόδ. Στούκωφ, ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ συλλογῇ τῆς Ἑταιρ. τῆς Παλαιστίνης, (1891) σ. 60-70, 360-386, 397-421.
189. M. Jugie, *Thèologie des Eglises Orientales*, Paris I (1920) σ. 648.

ἐχθροί του, ὁμολογοῦντες εἰς αὐτὸν ἰσχυρὸν πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἔρωτα, τὴν ἐπιτέλεσιν ἔργων κοινωνικῶν, ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἀγαθοεργῶν.

Ἡ μανία κατὰ τοῦ Φωτίου ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς του, ὅπως σύγχρονος εἶναι καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ θαυμασμοῦ πρὸς αὐτόν. Ὁ ὑποτιθέμενος βιογράφος τοῦ Πατριάρχου Ἰγνατίου, Νικήτας Δαβὶδ ὁ Παφλαγὼν[190] χρησιμοποιεῖ ἐπαμφοτερίζουσαν γλῶσσαν, ἄλλοτε ἐπαινῶν καὶ ἄλλοτε κατακρίνων τὸν Φώτιον. «*Εἶναι*, γράφει, *ὁ Φώτιος* «*ἀνοσιώτατος, δοξοχαρὴς καὶ σκανδαλοποιός, πρωτοστάτης τῶν ὑποκριτῶν, καὶ τὸν Πατριαρχικὸν ἐπικαταλαμβάνει θρόνον, καὶ τὴν πάλαι λῃστρικὴν αὐτοῦ καὶ τυραννικὴν γνώμην καὶ τὴν κατὰ τοῦ ἁγίου (Ἰγνατίου) λύσσαν ἀνανεούμενος*[191]». Καὶ ἀλλαχοῦ: «*Ἦν δὲ οὗτος ὁ Φώτιος οὐ τῶν ἀγενῶν τε καὶ ἀνωνύμων, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐγενῶν κατὰ σάρκα, καὶ περιφανῶν σοφίᾳ τε κοσμικῇ καὶ συνέσει τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ στρεφομένων εὐδοκιμώτατος πάντων ἐνομίζετο. Γραμματικῆς τε μὲν γὰρ καὶ ποιήσεως, ρητορικῆς τε καὶ φιλοσοφίας καὶ δὴ ἰατρικῆς καὶ πάσης ὀλίγου δεῖν ἐπιστήμης τῶν θύραθεν. Τοιοῦτον ἑαυτῷ τὸ περιὸν ὡς μὴ μόνον σχεδὸν φάναι τῶν κατὰ τὴν αὐτοῦ γενεὰν διενεγκεῖν, ἤδη δὲ καὶ πρὸς τοὺς παλαιοὺς αὐτοῦ διαμιλλᾶσθαι. Πάντα γὰρ συνέτρεχεν αὐτῷ, ἡ ἐπιτηδειότης τῆς φύσεως, ἡ σπουδή, ὁ πλοῦτος δι' ὃν καὶ βίβλος ἐπ' αὐτὸν ἔρρει πᾶσα*».[192]

---

190. PG. 105, 488-573. πρβλ. Α. Παπαδοπούλου–Κεραμέως. *Ἡ ψευδωνυμία καὶ ἡ νοθεία τοῦ φερομένου ἐπ' ὀνόματι Νικήτα Παφλαγόνος Βίου τοῦ Πατριάρχου Ἰγνατίου. Τεργέστη, 1899.* Εἴτε νόθος εἴτε γνησία εἶναι ἡ βιογραφία τοῦ Παφλαγόνος, δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι πηγὴ πάσης κατὰ τοῦ Φωτίου συκοφαντίας, ὡς ὀρθῶς ἐτόνισεν ὁ Montacutius, «Certe Nicetas Paphlago hoc nusquam παφαλάζει· qui tamen totus pro Ignatio stabat, Photium oderat, et calumniarum omnium fons est et origo, quibus illum καταπλύει Cardinalis (Baronius) σημ. ἐν τῇ ΜΘ΄ ἐπιστολῇ. Πρβλ. καὶ ἐπιστολὴ ΠΓ΄ σημ. Ἀλλὰ καὶ ὁ J. Basnage, *Histoire de l'Eglise.* Rotterdam (1699) τόμ. Α΄. σ. 584 ἀποκαλεῖ μύθους τὰ ὑπὸ Νικήτα κατὰ τοῦ Φωτίου ἱστορούμενα. Ὁμοίως καὶ ὁ Α. Neander, *General History of the Christian Religion and Church.* Transl. by J. Torrey vol VI. Edinburgh, MDCCCL, σ. 391, ἐκφράζει ἀμφιβολίας διὰ τὴν φιλαλήθειαν τοῦ Νικήτα. Ἐχθροὶ τοῦ Φωτίου ἄσπονδοι ἦσαν ὁ Στυλιανὸς Μάπας Νεοκαισαρείας, ὁ Μητροφάνης Σμύρνης καὶ ἰδιαιτέρως ὁ Ἀναστάσιος ὁ Βιβλιοθηκάριος, ὅστις ἔγραψε βίους τῶν Παπῶν καὶ εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἰγνατιανῆς Συνόδου, 869/70, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ἡρμήνευσεν εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, προέταξε μακρὸν πρόλογον. Β. Φαβρικίου, Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Ι΄ (1790) σ. 602-6. Οἱ προσωπικοὶ ἐχθροὶ τοῦ Φωτίου ἦσαν ἀξιόλογα πρόσωπα. Περὶ τοῦ Μητροπολίτου Σμύρνης Μητροφάνους βλ. *Μνημεῖον ἐκκλησιαστικὸν ἀνέκδοτον, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια,* Περ. Β΄, ἔτος Β΄ (1887) σ. 369-393. Πρβλ. τοῦ ἰδίου (Β. Γεωργιάδου), *αὐτόθι* 3 (1882) σ. 299-302 καὶ ἀλλαχοῦ περὶ ὧν βλ. A. Ehrhard ἐν Κρουμβάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζ. Λογ.* ἔνθ' ἀν. τ. Α΄ σ. 149-150. Περὶ τοῦ Νικήτα, ἀποκαλουμένου φιλοσόφου καὶ διδασκάλου βλ. ἐπίσης A. Ehrhard, ἔνθ' ἀν. σ. 150-151. Ὁ Στυλιανὸς Μάππας ὑπῆρξεν ἐπίσης συγγραφεὺς διαφόρων ἔργων βλ. δύο ἐπιστολάς του πρὸς τὸν Ρώμης Στέφανον ΣΤ΄ παρὰ Mansi, XVI Cols 425-441 μετὰ τῶν ἀποκρίσεων τοῦ Πάπα. Ἐπίσης ἐξεδόθη καὶ βραχεία αὐτοῦ πραγματεία περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος, περὶ ἧς βλ. Ehrhard, ἔνθ' ἀν. σ. 150.
191. *PG* 105, 569, 573.
192. *PG* 105, 504

Ἡ ἰδία ἀμετροέπεια παρατηρεῖται καὶ εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν Πάπαν Νικόλαον διὰ τὸ πρόσωπον τοῦ Φωτίου. Ἐνῷ γράφει πρὸς τοὺς Ἱεράρχας τῆς Ἀνατολῆς περὶ αὐτοῦ «μυρίαις ἀρεταῖς ἐξανθήσας καὶ πάσῃ γνώσει διαλάμψας»[193] τὸν Αὔγουστον τοῦ 863 ἐξετόξευσε κατὰ τοῦ Φωτίου τὰς ὕβρεις vapax, scelestus, adulter et pervasor Constantinopolitanae Sedis καὶ ἄλλα.[194] Ὁ διάδοχος τοῦ Νικολάου Ἀδριανὸς Β΄ (867-872) παρέστησε τὸν Φώτιον ὡς τὸν χειρότερον κακοῦργον, ὁπότε ὁ Φώτιος ἔστειλε πρὸς τοὺς Πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς τὴν περίφημον Ἐγκύκλιον, ἥτις κατ' ἄλλους ἔχει κοσμοϊστορικὴν σημασίαν κατὰ δὲ τὸν V. Laurent ἔμελλε νὰ μείνῃ ὁ χάρτης τοῦ σχίσματος[195] καὶ κατ' ἄλλους ἡ Magna Carta.[196]

Ἔκτοτε τὸ προσωπον τοῦ Φωτίου ἐχρησιμοποιεῖτο εἴτε ὡς ὅπλον κατὰ τῶν Ὀρθοδόξων ὑπὸ Ρωμαιοκαθολικῶν, ὅπως εἶναι ὁ Βαρώνιος (1538-1607) καὶ ἀργότερον ἐπιεικέστερον ὁ Hergenröther (1824-90), εἴτε ὑπὸ τῶν Προτεσταντῶν κατὰ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ Βέκκου πρὸς συμφιλίωσιν Ὀρθοδόξων καὶ Ρωμαιοκαθολικῶν.[197]

Ὁ Βαρώνιος εἰς τὸ πολύπλευρον ἔργον του Annales ecclesiastici ἐπεχείρησε ν' ἀνασκευάσῃ τὰς Centurias Magdeburgenses τοῦ Κροάτου Vlasic,

---

193. Οἱ λόγοι οὗτοι τοῦ Νικολάου ἐνθυμίζουν τὸν λόγον τοῦ Πλουτάρχου· *«οἶδε καὶ πολέμιος θαυμάζειν ἀνδρὸς ἀρετάν».*

194. *Mon. Germ. Hist.* Ep. VI σ. 517-523. Διὰ τὰς σχέσεις Φωτίου–Νικολάου βλ. τὸ σχετικὸν κεφάλαιον, Nicholas, Photius and Boris ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ F. Dvornik, *The Photian Schism*, ἔνθ' ἀν. σ. 91-131.

195. *«Le Cas de Photius dans l'Apologétique du Patriarche Jean XI Beccos (1273-1282) au ndemain du II Consile de Lyon» Echos d'Orient* XXIX (1930) σ. 407-408.

196. F. Kattenbush, *Photius* ἐν *Encyclopaedia of Religious Knowledge*, ἔνθ' ἀν. Ἀλλὰ ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μιχαὴλ προέβη εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Βασίλειον Α΄ εἰς τοὺς ἑξῆς χαρακτηρισμοὺς διὰ τὸν Φώτιον, οἱ ὁποῖοι ἔκτοτε ἀπηχοῦν τὴν καθολικὴν γνώμην τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας διὰ τοῦτον. *«Ἡ κραταιὰ σου βασιλεία ἀπέδωκε τῇ Ἐκκλησίᾳ τὴν δόξαν αὐτῆς. Φαμὲν δὴ Φώτιον τὸν ἁγιώτατον Πατριάρχην, τὸν φωτοειδῆ καὶ φωτοποιὸν ἄνθρωπον, τῆς ἱερωσύνης τὴν τελειότητα, τὸν γνώμονα τῆς ἀληθείας τὸν ἀδιάστροφον, τῆς ἀρετῆς τὸν κανόνα τὸν εὐθύτατον, τῆς σοφίας τὸ ἐνδιαίτημα, τὸ κειμήλιον τῶν καλῶν τὸ σεβάσμιον, τῶν ξένων τὸ καταφύγιον».* (Mansi, XVII, 432). Ἀλλὰ τὴν διπλοπροσωπείαν τοῦ Δαβὶδ Παφλαγόνος συναντῶμεν εἰς πολλοὺς ἐν συνεχείᾳ συγγραφεῖς τῆς Δύσεως. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρομεν τὸν Ἰησουΐτην L. Mainbourg, ὅστις ἐν μιᾷ σελίδι ἐπαινεῖ καὶ θαυμάζει τὴν σοφίαν ἐν δὲ τῇ ἑπομένῃ παριστᾷ αὐτὸν ὡς δόλιον, ψεύτην, ἄπιστον, συκοφάντην, πλαστογράφον, βίαιον, ὠμόν, ἀπάνθρωπον, ἀνόσιον, βεβηλωτὴν τῶν μυστηρίων, σύμμαχον τῶν δαιμόνων, ὃν ὑπηρετεῖ μαγική τις τέχνη. L. Mainbourg *Histoire du schisme des Grecs*, Paris I (1686) σ. 12, 13.

197. Βλ. τὴν ἀπαράδεκτον διὰ τὸν Φώτιον κρίσιν τοῦ Βέκκου. *«Σὺ δὲ (Φώτιε) πολλὰ διακινησάμενος τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν καὶ δυσὶν μεγάλοις ἔθνεσι εὐσεβέσι καὶ ἀμφοτέροις πολυχρόνιον ἀναρριπίσας μῖσος, οὐκ οἶδα ποίας ἂν ἐπιτεύξῃ συγγνώμης ἐν τῷ φοβερῷ καὶ ἀπαραλογίστῳ δικαστηρίῳ», PG* 141, 20c.

γνωστοῦ ὡς Mathias Flacius Illyricus[198], αἱ ὁποῖαι, προκειμένου νὰ στηρίξουν τὴν ἐκκλησιαστικὴν μεταρρύθμισιν, προέβαλλεν τὸν Φώτιον ὡς τὸν πρῶτον, ὅστις ἐπεχείρησε ν' ἀναχαιτίσῃ τὰς παπικὰς ἐπιδιώξεις, καὶ τὰς ὁποίας μερικῶς ἐπέτυχε ν' ἀπορρίψῃ.

Τοιουτοτρόπως μέχρι τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Ἄγγλος ἱστορικὸς J.C. Robertson[199], with the exception of such information as may be gathered from his own works, our knowledge of Photius comes almost exclusively from his adversaries. The enmity of these in his own time was bitter, and his name has since been pursued by writers in the Papal interest with a rancour, which can perhaps only be paralleled by their treatment of the Protestant reformers. Τοῦτο συνέβη κυρίως εἰς τὰ ἔργα τῶν L. Cozza,[200] C. Faucher,[201] J.M. Jager[201α], L. Tosti[202] κ.ἄλ. ἐπηρεασθέντων ὑπὸ τοῦ Βαρωνίου. Ὁ L. Mainbourg[203] ἄλλοτε ἐπαινεῖ κι' ἄλλοτε κατακρίνει τὸν Φώτιον, ἐνῷ ὁ Ἄγγλος A.A. Milman καὶ ὁ Γερμανὸς F. Spaheim διατυπώνουν ἀκριβοδικαίας κρίσεις δι' αὐτόν[204].

Τὸν Βαρώνιον ἀπέδειξε κάπως ἀναξιόπιστον ὁ Προτεστάντης M. Hancke,[205] τὸν ὁποῖον ἐμιμήθησαν οἱ, ἐπίσης Προτεστάνται, J.M. Heinecke, G.

---

198. M. Flacius, (Mathias Illyricus (Vlasic), *Nova Centuria Historiae Ecclesiasticae*, Basileae, 1565 καὶ *Centuriae Magdeburgenses seu Eccles. Historia*, Basileae, 1561-74. Κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦ λ. Φώτιος ἐν τῷ Dictionary τοῦ Smith, «of modern writers Baronius is probably the fullest, but at the same time the most unjust».

199. *History of the Christian Church*, London II (1856) σ. 336-7.

200. *Historia Polemica de Graecorum Schismate*. Τόμοι 2, Romae, 1719, 1720.

201. *Histoire de Photius, Patriarche Schismatique de Constantinople*, Paris, 1772.

201α. *Histoire de Photius et du Schisme des Grècs d'après les monuments originaux, la plupart encore inconnus*, Paris, 1844.

202. *Storia dell'origine dello Schisma Greco* di Dom Luigi Tosti Cassinese, Firenze, I (1856) σ. 223.

203. Eccles. Annals. Transl. by G. Wright, σ. 354, βλ. τοῦ ἰδίου, *Historiae Christianae* s. IX. De schismate Photiano Opera, I (1701) Lugduni Patav.

204. Τὰς περὶ Φωτίου σπουδαιοτέρας κρίσεις καὶ ἐπικρίσεις ὑπέβαλεν εἰς τὸν κριτικὸν ἔλεγχόν του ὁ ἐκδότης τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου, I.N. Βαλέττας, Ἐν Λονδίνῳ (1864) σ. 1-122.

205. *De Byzantinarum Rerum Scriptoribus Graecis Liber*, Leipzig, 1677. Photius, Patriarch von Konstantinopel, sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma. Nach handeschriften und gedruckten Quellen, Regensburg, 1-2 (1867) 3 (1869). Ἐν τῷ α΄ τόμῳ σ. VI γράφει ὁ Hergenröther: «Ἡ χριστιανικὴ συνείδησις λυπεῖται διὰ τὸ σχῖσμα εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Φώτιος ἔδωκε μόνιμον θεολογικὴν βάσιν... ἐνίσχυσε καὶ ἐθεράπευσε καταχρώμενος τῶν μεγαλειωδῶν χαρισμάτων δι' ἐπαίσχυντον φιλοδοξίαν. Ἀλλ' αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει τὸν ἱστορικὸν ν' ἀναγνωρίσῃ τὴν καταπληκτικὴν μόρφωσίν του, τὴν σπανίαν ἀξίαν του ὡς θεολόγου καὶ φιλοσόφου καὶ ἱστορικοῦ ἀληθῶς ὡς ἐπιστήμονος κάθε κλάδου». Τὸ ἔργον τοῦτο συμπληρώνει ὁ συγγραφεὺς μὲ τὰ Monumenta Graeca ad ejusque historiam pertimentia quae ex variis codicibus, Ratisbonnae, 1869 καὶ Photii Liber de Spiritu Sancto, Ratisbonnae, 1857 κ.ἄλ., τὰ ὁποῖα περιέχουν τὴν ζωὴν καὶ τὰ γραπτὰ τοῦ Φωτίου, ἐνῷ ἀνα-

Arnold, L.T. Spittler, J.G. Walsh, C.E. Weismann, C.W. F. Walsh, J.J. Shoech, W. Cave καὶ ἄλλοι.[206]

Αἱ περὶ τὴν ζωὴν καὶ δρᾶσιν τοῦ Φωτίου ἔρευναι συνεχίσθησαν μέχρι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ὅτε ἐδημοσιεύθη τὸ πολύκροτον ἔργον τοῦ J. Hergenröther. Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Γερμανοῦ Καρδιναλίου, συντεταγμένον μεθ' ὅλης τῆς γερμανικῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιτηδειότητος ἀνεγνωρίσθη ὡς ἐπιστημονικὸν ἐπίτευγμα, ἐξακολουθεῖ δὲ μέχρι σήμερον ν' ἀποτελεῖ βασικὴν πηγὴν διὰ τὰς φωτειανὰς σπουδάς.

πτύσσουν τὴν συζήτησιν ἐπὶ τῶν ἀκραίων σημείων τῶν σχέσεων Ἑλλήνων καὶ Λατίνων. Ὁ ἀείμνηστος Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως Γεννάδιος νομίζει ὅτι οὗτος ἐμιμήθη τὸν Βέκκον, κάτι πολὺ πιθανόν, ἀφοῦ ὁ Πατριάρχης οὗτος τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχε διαιρέσει εἰς δύο τὰς γνώμας καὶ προαιρέσεις τοῦ Φωτίου, μίαν εὐσυνείδητον, διακριτικὴν καὶ εἰρηνικὴν καὶ τὴν ἄλλην πεισματικὴν *PG* 141, 20, 24, 96. Πρβλ. Κρουμβάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, ἔνθ' ἀν. Α΄, σ. 147.

206. Ἐκδίδων τὸ ἔργον τοῦ Φωτίου «Συναγωγαὶ καὶ ἀποδείξεις» ὁ F. Fontani, *De Photio Novae Romae episcopo ejusque scriptus dissertatio* ἐν *Novae eruditorum deliciae*, Florentiae, I (1785) ἐν τῷ προλόγῳ του ἀνασκευάζει πολλὰ κατὰ τοῦ Φωτίου ὑπὸ τοῦ Βαρωνίου γραφέντα, ἐνῷ ὁ θρησκευτικῶς ἀδιάφορος καὶ κάπως ἀνθέλλην περίφημος ἱστορικὸς E. Gibbon, *History of the decline and fall of the Roman Empire*, Vol. VII (1848) σ. 128, γράφει τὰ ἑξῆς ἐπιγραμματικά: «by confession even of priestly hatred, no art or science, except poetry, was foreign to this universal scholar, who was deep in thought, indefatigable in reading and eloquent in diction».

J. Hergenröther
1824-1890

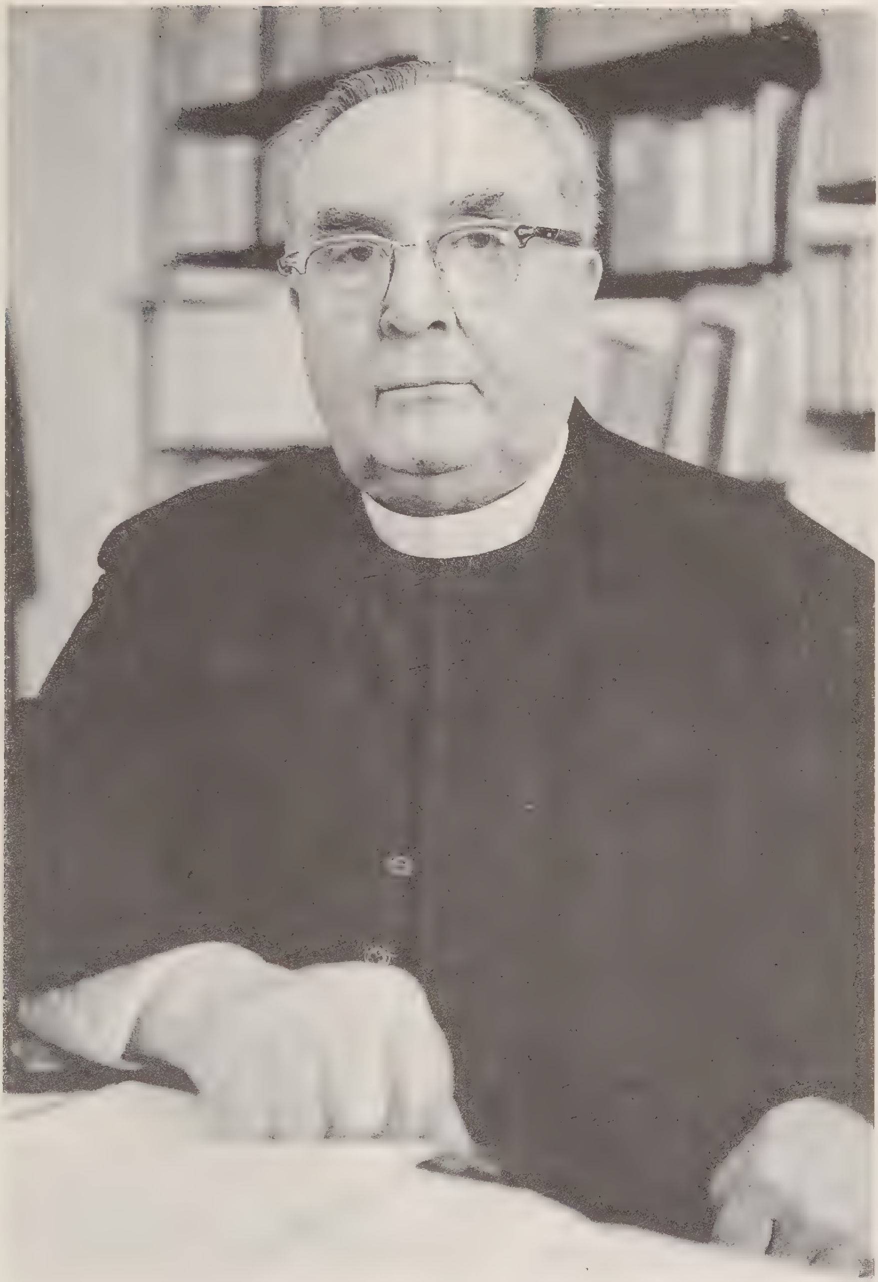

F. Dvornik
1893-1975

Περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Hergenröther ὁ Ehrhard γράφει ὅτι τοῦτο εἶναι ἀντικειμενικόν, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι ὁ Hergenröther ἔγραψεν εἰς τὰς παραμονὰς τῆς πρώτης Βατικανείου Συνόδου καὶ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῶν περὶ Πρωτείου ἀξιώσεων τῆς Ρώμης. Πολλοὶ ἐπιστήμονες ἔχουν ἐπισημάνει τὰ λάθη τοῦ Hergenröther, χωρὶς ὅμως νὰ παύουν νὰ καταφεύγουν εἰς αὐτὸν διὰ βοήθειαν. Τὰ ἀρνητικὰ συμπεράσματα τοῦ Hergenröther ἐπεχείρησε νὰ μετριάσῃ ὁ A. Lapôtre, ἀλλ' ἄνευ ἀποτελέσματος.[207]

Ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ μεγάλου ἔργου τῆς Ἱστορίας τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας ὑπὸ τοῦ K. Krumbacher καὶ τῶν συνεργατῶν του A. Ehrhard καὶ H. Gelzer, τῆς συγκροτήσεως τῶν πανεπιστημιακῶν Σεμιναρίων καὶ τῆς ἐκδόσεως περιοδικῶν ἀφιερωμένων εἰς τὰς Βυζαντινὰς Σπουδάς, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῆς συστάσεως διεθνῶν Βυζαντινῶν Συνεδρίων ἦλθον εἰς φῶς νέα τεκμήρια τῆς φωτιανῆς ἱστορίας διαφωτίζοντα πληρέστερον τὴν ζωὴν καὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ Πατριάρχου Φωτίου καὶ τῆς ἐποχῆς του. Διὰ τοῦτο ὁ M. Jugie παρατηρεῖ κάτι, ὅπερ ἀντανακλᾷ τὸ νέον πνεῦμα ὑπὸ τὸ ὁποῖον δύναταί τις νὰ παρακολουθήσῃ τὸν Φώτιον εἰς τὴν σύγχρονον σκέψιν. Γράφει «*πὼς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον καθιστᾷ δύσκολον τὴν ἀντικειμενικὴν μελέτην τῆς φωτιανῆς διενέξεως εἶναι ὁ μονόπλευρος χαρακτὴρ τῶν ἱστορικῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι ἔφθασαν εἰς ἡμᾶς ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό. Πᾶσαι σχεδὸν αἱ πηγαὶ εἶναι ἀντιφωτιαναὶ καὶ μερικαί – ὅπως εἶναι ὁ ἀντιφωτιανὸς φάκελλος ὁ ὑπὸ τῶν ἄκρων ὀπαδῶν τοῦ Ἰγνατίου συνταχθεὶς καὶ εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς ὀγδόης οἰκουμενικῆς συνόδου (870) προσαρτηθείς – εἶναι ἄξιαι ἐλαχίστης ἐμπιστοσύνης, ὅταν δὲν εἶναι τελείως ἀπορρίψιμοι*».[208]

Πρὶν ἀναφερθῶ εἰς τὸ ἔργον τοῦ F. Dvornik, θὰ σημειώσω ὅτι μὲ τὸν Φώτιον ἠσχολήθησαν διεξοδικῶς ὁ V. Laurent[209] καὶ ὁ V. Grumel.[210] Ὁ πρῶτος χαρακτηρίζει τὸν Φώτιον φιλόδοξον, ἐνῷ ὁ δεύτερος τείνει νὰ παρουσιάσῃ τὸν Φώτιον εἰρηνικώτερον ἢ ἄλλοι δυτικοὶ συνάδελφοί του.

Τὸ ἔργον τοῦ F. Dvornik,[211] ἀφιερωμένον εἰς τὸν Φώτιον, εἰς τὴν ἐποχήν

207. *L' Europe et le Saint Siège à l'époque carolingienne I Le Pape Jean VIII*, Paris, 1895.
208. *Le schisme byzantin*, Paris (1941) σ. 101-102 σημ. 1.
209. *Le Gas de Photius*, ἔνθ' ἀν. σ. 408.
210. «*La liquitation de la querelle photienne*» ἐν *Echos d'Orient*, 33 (1934), σ. 257-88.
211. Βλ. τὸν μακρὸν κατάλογον τῶν σχετικῶν ἔργων του εἰς τὸν βιβλιογραφικὸν κατάλογον τῆς εἰσαγωγῆς ταύτης. Πρβλ. τὴν ἀνάλυσιν τῶν Φωτιανῶν ἔργων τοῦ Dvornik ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ του, ἐπίσης Ρωμαιοκαθολικοῦ L. Nemec, «*Photius–Saint or Schismatic?*» ἐν *Journal of Ecumenical Studies*, 3, 2 (1966) σ. 277-313 καὶ ἐπίσης περαιτέρω τοῦ ἰδίου, «*Photius Orthodoxy Irreproachable*» ἐν *The Byzantine Catholic World* 6 (June, 25, 1961) σ. 6-17 καὶ (July 2, 1961) σ. 7-15, ὁμοίως τοῦ ἰδίου *General Concensus on Photius Scholarship*, *αὐτόθι* 6 (Oct. 29, 1961) σ. 6, 17. 6 (Nov. 5, 1961) σ. 6, 17. 6 (Nov. 12, 1961) σ. 14-15 καὶ 6 (Nov. 19, 1961) σ. 6, 13-14.

του καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Βυζαντίου, εἶναι ἐξαίρετον. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Dvornik ἐτόλμησε νὰ εἴπῃ κάτι, ὅπερ θὰ ἦτο παρακεκινδυνευμένον δι' ἕνα ρωμαιοκαθολικὸν ἱερέα. Εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνεδίφησεν εἰς ἀρχεῖα, εἰς βιβλιοθήκας, εἰς ἐπιστημονικὰς συλλογὰς καὶ εἰς τὸσας ἄλλας πηγὰς καὶ διετύπωσεν ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι προκαλοῦν εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῶν ἔργων του ἔκπληξιν. Δι' ὅλα εἶναι ἀξιοθαύμαστος, ἀλλὰ ἐξ ὀρθοδόξου ἐπόψεως σὺν τῷ θαυμασμῷ δέον νὰ προστεθῇ καὶ ὁ βαθύτερος σκοπὸς εἰς ὅν ἀποβλέπει. Τοῦτο δὲν εἶναι, ἀσφαλῶς, κατακριτέον, ἀλλ' ἐνέχει ἐν ἑαυτῷ καὶ τὴν βάσιν ἐφ' ἧς ὁ Dvornik ἵστατο, ἵνα μὴ κατακριθῇ ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν πάπας ἦτο ὁ αὐστηρὸς τηρητὴς τῶν ρωμαϊκῶν παραδόσεων Πῖος ὁ ΙΒ΄.

Ἐνῷ ἡ ἐπιστήμη καὶ γενικώτερον ὁ χριστιανικὸς κόσμος θαυμάζει τὸν χαλκέντερον τσεχοσλοβᾶκον ἐρευνητήν, ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία πρέπει νὰ προσέξῃ μερικὰς ἀντιφάσεις του καὶ ἐπαναλαμβάνω τὸν κρύφιον σκοπόν του, ἢ τοὐλάχιστον τὸ προκάλυμμά του ἐκ τῶν πιθανῶν διώξεών του, τότε, νά ἐνθαρρύνῃ τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν νὰ πλησιάσῃ τὴν Ρώμην εὐκολώτερον, ἐφ' ὅσον ὁ Μέγας Φώτιος, ὅστις ὑπῆρξε τὸ ὀχυρὸν αὐτῆς κατὰ τῶν ρωμαϊκῶν ἐπιδιώξεων, ἀποκαθίσταται ὑπὸ τῆς Ρώμης.

Αἱ ἀντιφάσεις τοῦ Dvornik προβάλλουν εἰς τὰς πρώτας ἤδη σελίδας τοῦ περισπουδάστου ἔργου του The Photian Schism. History and Legend[212]. Λίγοι ἄνθρωποι, ἄρχεται τοῦ πρώτου Κεφαλαίου, ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐνέπνευσαν τόσον ἀντιτιθέμενα αἰσθήματα ὅσον αὐτὰ τοῦ Ἕλληνος Πατριάρχου Φωτίου. Ἅγιος καὶ ἥρως εἰς τὰ ὄμματα τῶν Χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς, στιγματισμένος ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν τῆς Δύσεως ὡς ὁ ἄνθρωπος ὅστις ἤνοιξε διάπλατα τὰ ἐξησφαλισμένα διὰ τῶν προστατευτικῶν μέσων τὴν ἑνότητα καὶ ἤνοιξε τὰς διασπαστικὰς δυνάμεις τῆς διαφωνίας καὶ τοῦ σχίσματος... Ὁ Φώτιος φέρεται ὅτι ἐνέπνευσε τὸν Λούθηρον, τὸν Καλβῖνον, τὸν Μελάγχθωνα καὶ τοὺς λοιποὺς φημισμένους μεταρρυθμιστὰς νὰ ἐκτοξεύσουν τὰς ἐπιθέσεις αὐτῶν ἐναντίον τοῦ παπισμοῦ καὶ τῆς αὐθεντίας αὐτοῦ.

---

212. Cambridge Univ. Press, 1948 Repr. 1970. Κατ' ἀρχὴν ὁ Ρωμαιοκαθολικὸς M. Jugie, *Le schisme byzantine*, ἔνθ' ἀν. σ. 101, γράφει πὼς ὁ Dvornik προσπαθεῖ ν' ἀνατρέψῃ τὰ κατὰ τοῦ Φωτίου ἐπιχειρήματα ἀρχαίων, νεωτέρων καὶ συγχρόνων ἱστορικῶν, ὀλιγώτερον χρησιμοποιῶν νέας πηγὰς αἱ ὁποῖαι εἶναι σπάνιαι, περισσότερον δὲ ὑποβάλλων τὰς ἤδη γνωστὰς πηγὰς εἰς μίαν προσεκτικωτέραν κριτικὴν ἐξέτασιν. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐκ τῶν προκατόχων μου ἀείμνηστος Μητροπολίτης Θυατείρων Γερμανὸς, εἰς τὴν μακρὰν παρουσίασιν τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Dvornik ἐν τῷ περιοδικῷ *Θεολογία*, Κ΄ (1949) σ. 164-179, 558-566, 750-757, καὶ ΚΑ΄ (1950) σ. 125-131, ἐκφράζει μὲν τὴν εὐγνωμοσύνην ἡμῶν πρὸς τὸν συγγραφέα, ἀλλὰ διαφωνεῖ εἰς πλεῖστα ὅσα σημεῖα διὰ τὴν ἱστορικὴν ἀξιολόγησίν των.

The very discordance of the contradictory estimates of the character and activities of this enigmatic Greek would call for a revision of the judgement of history for despite centuries of tradition, championship and abuse, both views cannot be right, however sincere they claim to be... καὶ μετὰ ἀπὸ ἕνα λαβύρινθον πηγῶν καὶ βοηθημάτων, ἅτινα ὁ Dvornik ἠρεύνησε, ἐμελέτησε καὶ ἔκρινε, καταλήγει εἰς ἕνα συμπέρασμα ἀντιφατικόν,[213] τὸ ὁποῖον ἅπαξ καὶ ἐκφράζει τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν ἄποψιν θὰ παραθέσω αὐτούσιον ἐνταῦθα. Διότι ἐκτὸς τῆς σημασίας αὐτῆς, τὸ συμπέρασμα τοῦ Dvornik ἔχει καὶ ἐπιστημονικὴν σημασίαν δι' ὅλους τοὺς ἐρευνητὰς τῆς ἱστορίας, εἴτε ἀνήκουν εἰς τὴν Ἀνατολὴν εἴτε εἰς τὴν Δύσιν: «Ἐκ τῶν ἐρευνῶν μου θὰ ἐνεφανίζετο, ὅτι τὸ πρόσωπον τοῦ Φωτίου, ὁ μέγας Πατριάρχης καὶ Πατὴρ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἔχει ἐπὶ αἰῶνας μεταχειρισθῆ ὑπὸ συμπάσης τῆς Δύσεως μετὰ ἀταξίας, **καταφρονήσεως καὶ περιφρονήσεως·** καὶ εἶναι τὸ καθῆκον τοῦ ἱστορικοῦ οὐχὶ ἁπλῶς νὰ διορθώσῃ παρερμηνείας, ἀλλ' ἐπίσης ν' ἀποκαταστήσῃ τὰς ἱστορικὰς εἰκόνας, αἵτινες ὑπέφερον ἐξ αὐτῆς. Τούτου ὁ Φώτιος εἶναι ἓν ἀξιοσημείωτον παράδειγμα καὶ ἡ ἱστορία ὀφείλει εἰς αὐτὸν διόρθωσιν (ἀποκατάστασιν) διὰ τὰς συκοφαντίας, αἵτινες ἐπὶ αἰῶνας ἐσκίαζον τὴν μνήμην του».

«Ἐὰν εἶμαι δίκαιος εἰς τὰ συμπεράσματά μου, θὰ ἐλευθερωθῶμεν ἅπαξ ἔτι ν' ἀναγνωρίσωμεν ἐν τῷ Φωτίῳ ἕνα μεγάλον Ἐκκλησιαστικὸν Ἡγέτην, ἕνα μελετημένον ἀνθρωπιστὴν καὶ ἕνα γνήσιον Χριστιανόν, ἀρκετὰ γενναῖον διὰ νὰ συγχωρήσῃ τοὺς ἐχθρούς του καὶ νὰ κάμῃ τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς συμφιλίωσιν. Ἐν τῇ φιλολογικῇ καὶ σχολικῇ πλευρᾷ, ὁ Φώτιος ἔχει τοποθετηθῆ ἀρκούντως ὑψηλὰ μεταξὺ ἐκείνων τῶν ἐπιστημόνων*, τῶν ὁποίων μελετοῦνται τὰ ἔργα· ἐν τῷ πεδίῳ τούτῳ τὸ ὄνομά του προεκάλει σεβασμόν, ὅπως οἱ σύγχρονοί του, φίλος καὶ ἐχθρὸς ὁμοίως, ὁμοθύμως μεμαρτυρημένος. Ἐπιστήμονες, οἰκεῖοι πρὸς τὸ φιλολογικὸν ἔργον του, δὲν ἦσαν πρόθυμοι νὰ πιστεύσουν ὅλας τὰς διηγήσεις, τὰς ὁποίας ἀνέπτυξαν ἐναντίον του οἱ ἀντίπαλοί του. Εἰς τὸ ἀληθὲς ἔνστικτον τῶν ἐπιστημόνων ἦσαν ἀληθῆ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ὑπεκίνουν αὐτοὺς νὰ αἰσθάνωνται ὅτι εἷς ἄνθρωπος, ὅστις ἐδαπάνησε τὰς καλλίστας ἡμέρας του μεταξὺ τῶν βιβλίων, συναναστρεφόμενος τοὺς καλλίστους ἀντιπροσώπους τῆς κλασσικῆς περιόδου καὶ καθημερινῶς ἐπικοινωνῶν μετὰ πολλῶν ἀφωσιωμένων μαθητῶν, δὲν ἦτο πιθανὸν νὰ κατέλθῃ εἰς τοιαύτας μικροπρεπείας καὶ οὐτιδανὴν φιλοδοξίαν, ὅπως ἀπεδίδοντο εἰς αὐτὸν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν του· καὶ ἦτο ὀρθὸν ἔνστικτον ἐκεῖνο, τὸ

---

213. *The Photian Schism*, ἔνθ' ἀν. σ. 432-434.

* Ἐπιστήμων κατὰ τὴν σύγχρονον ἑλληνικὴν ἔννοιαν.

ὁποῖον ὡδήγησεν αὐτοὺς νὰ τιμοῦν ἕνα ἐπιστήμονα, ὅστις ἦτο ἐπιφανὴς εἰς τὴν μετάδοσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Συγχρόνως ἡ σταθερὰ πεποίθησις, ἥτις ἐπεκράτει μεταξὺ τοῦ ἁπλοῦ ὀρθοδόξου, ὅτι ἡ Ἐκκλησία του δὲν ἠστόχει στεφανοῦσα τὸν ἡγέτην της διὰ τοῦ φωτοστεφάνου τῆς ἁγιότητος τοποθετοῦσα ἕν παράδειγμα Χριστιανικῆς ἀρετῆς, ἦτο προωρισμένη νὰ εὕρῃ τὴν δικαίωσίν της». Μέχρις ἐδῶ ὁ ἁπλοῦς ὀρθόδοξος χριστιανὸς θὰ ἠδύνατο νὰ συμφωνήσῃ μετὰ τοῦ διαπρεποῦς συγγραφέως Francis Dvornik, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐπιστήμων, διότι ὁ ὀρθόδοξος κόσμος δὲν γνωρίζει εἰς τὸν Φώτιον ἄλλην εἰκόνα ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνην ποὺ πράγματι ἀντιπροσώπευε καὶ ἦτο κάτι περισσότερον ἀπ' ὅσα συνοψίζων χρωματίζει τὴν φωτιανὴν εἰκόνα ὁ ἀείμνηστος Dvornik. Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖται εἰς τὰ ἀνωτέρω. Προχωρεῖ καὶ νομίζω πὼς ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἑξῆς υἱοθετεῖ αὐθαιρέτως καὶ μεροληπτικῶς τὴν ρωμαϊκὴν περὶ Φωτίου ἄποψιν, ὄχι τῶν ἐχθρῶν του, ἀλλὰ τῶν ἀντιπάλων του. Γράφει:

«Αἱ ἔρευναί μου ἔχουν, ἐπίσης, καταδείξει ὅτι ὁ Φώτιος εἶχεν, ὡς κάθε ἀνθρώπινον ὄν, τὰς ἀσθενεῖς στιγμάς του. Τὸ χείριστον σφάλμα εἰς τὸ ὁποῖον ὑπέπεσεν ἡ ἀπώλεια τῆς αὐτοκυριαρχίας του τὸ 867, ὅτε ἦτο ἀντὶ ν' ἀναμείνῃ διὰ καλυτέρας ἡμέρας, ἐγένετο ἐκτὸς ἑαυτοῦ καὶ ἐξαπέλυσε μίαν ἀνωφελῆ ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ Πατριάρχου τῆς Παλαιᾶς Ρώμης. Τὰ γεγονότα ἔδειξαν ὅτι ἡ πτῶσις ἦτο ἀπερίσκεπτος, ἐν σπουδῇ καὶ μεγάλῃ, μὲ μοιραίας συνεπείας. Ἐπέσπευσε αὐτὴν τὴν ἀλλαγὴν τῆς πολιτικῆς τοῦ Βασιλείου (Μακεδόνος) ἔναντι τῶν ἀκραίων καὶ τοῦ Πάπα, ἐνῷ συγχρόνως ἐνίσχυσε τὴν θέσιν τοῦ ἀντιβυζαντινοῦ κόμματος ἐν Ρώμῃ εἰς στιγμὴν καθ' ἥν τοῦτο ἔχανε τὴν ἐπίδρασίν του μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Νικολάου. Δὲν συνέβαλε μόνον εἰς τὴν πτῶσιν τοῦ Φωτίου, ἀλλὰ διηύρυνε τὸ χάσμα μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἡ ἐρεθισμένη κατακραυγὴ ἐναντίον τοῦ μεγάλου Πάπα τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, ἐκτοξευθεῖσα ὑπὸ τῶν Ἀνατολικῶν Ἐπισκόπων κατὰ τὴν σύνοδον τοῦ 867, ἀντηχοῦσε ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει ἐπὶ αἰῶνας μετὰ ταῦτα».

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὅλοι οἱ ὀρθόδοξοι καὶ πιθανὸν καὶ πολλοὶ προτεστάνται διαφωνοῦν πρὸς τὸν Dvornik. Ὄχι μόνον διότι προηγήθη τὸ 863 ἡ καταδίκη τοῦ Φωτίου ὑπὸ τοῦ Νικολάου, ἀλλὰ καὶ διότι ὁ Φώτιος δὲν ἦτο μοιρολάτρης, ὥστε ν' ἀναμείνῃ ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν τὸν θάνατον τοῦ συναδέλφου του ὅσον κι ἄν διεφώνει πρὸς αὐτόν. **Νομίζω ὅτι ὁ Φώτιος ἔπρεπε νὰ δείξῃ ὅτι ὁ Πάπας τῆς Ρώμης δὲν δικάζει μόνον, ἀλλὰ καὶ δικάζεται.** Ἄλλο ζήτημα ἐὰν θὰ ἔπρεπε ἀργότερον, ὅτε ἐμακαρίσθησαν Φώτιος καὶ Ἰγνάτιος, νὰ συμπεριληφθῇ καὶ ὁ Νικόλαος, ἀφοῦ προηγουμένως ἀπηλλάσσετο *κατ' οἰκονομίαν* τῶν προσβολῶν, ἅτινας ἐπεχείρησε κατὰ τοῦ Οἰκουμε-

νικοῦ Πατριάρχου.[214] Ἡ Hussey γράφει ὅτι τοῦτο ἦτο σφάλμα τοῦ Φωτίου, ἀλλὰ λέγει καὶ κάτι ἀκόμη, ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Νικόλαον πρὸ τοῦ 863 ἦτο μία αἴτησις δι' εὐσπλαγχνίαν. Διατὶ ὁ Νικόλαος δὲν ἀντελήφθη τὴν ταπείνωσιν τοῦ Φωτίου ἐν προκειμένῳ; Ἀπ' ὅ,τι γνωρίζομεν, μετεχειρίσθη ὁ Φώτιος ὅλα τὰ μέσα ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν Ρώμῃ, ἀλλὰ προσέκρουσαν εἰς τὸν καιροσκοπισμὸν τοῦ ἀοιδίμου Πάπα Νικολάου, ὄντος μεγάλου ἐκκλησιαστικοῦ ἀνδρός. Ἴσως εἰς τοῦτο νὰ εἶναι ἔνοχος ὁ Ἀναστάσιος ὁ Βιβλιοθηκάριος, ὅστις ἦτο στενὸς σύμβουλος, βιογράφος καὶ ἐπιστολογράφος τοῦ Νικολάου. Ἡ ἑπομένη παράγραφος τοῦ κειμένου τοῦ Dvornik εὑρίσκεται ἐκτὸς τῆς σκέψεως τοῦ Φωτίου. Θὰ τὴν παρακολουθήσωμεν καὶ ἐν συνεχείᾳ θὰ εἴπωμεν τὰ εἰκότα. «Ἀντελήφθη ὁ Φώτιος τὸ λάθος του; Ὑφίστανται πολλὰ σημεῖα ἀποδεικνύοντα ὅτι συνειδητοποίησε τοῦτο· οἱ ἐμφανεῖς προσπάθειαί του νὰ εἰρηνεύσῃ μετὰ τῶν ἐπιφανῶν ρωμαϊκῶν προσωπικοτήτων, ἰδιαιτέρως μετὰ τοῦ Μαρίνου, ἡ ἐπιθυμία του νὰ συμβιβασθῇ ἐπὶ τῆς Βουλγαρικῆς ὑποθέσεως,[215] ἥτις ὑπῆρξε τὸ ἔναυσμα τῆς ἐκρήξεώς του τὸ 867, ἡ βραδύτης νὰ πιέσῃ τὴν ὑπόθεσίν του, ἡ ἠπία ἀποδοχὴ τῶν λέξεων τοῦ Πάπα Ἰωάννου, ἐν ταῖς ὁποίαις ἠδύνατο νὰ ἀναγνώσῃ σημεῖα θλιβερὰ ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν συμφιλίωσιν. Προφανῶς ἤλπιζεν ὅτι ὁ χρόνος θὰ ἐθεράπευε τὴν πληγὴν καὶ θὰ ἐξηφάνιζε τὸ παρελθόν.

«Ἐὰν ἐσκέπτετο οὕτως, τὰ γεγονότα ἐδείκνυον ὅτι ἔσφαλεν. Τὸ νέφος ὅπερ ὕπτατο ὑπεράνω τῆς Συνόδου τοῦ 867 οὐδέποτε διελύθη ἐκ τῆς σκέψεως τῶν Ρωμαίων· ἐτύφλωσεν αὐτοὺς νὰ ἴδωσι τὰς λαμπροτέρας ὄψεις τῆς

---

214. Ἀλλὰ τοῦτο καθίστατο πρακτικῶς ἀδύνατον, διότι οἱ διάδοχοι τοῦ Νικολάου ἐπὶ πολλὰ ἔτη μετεχειρίζοντο σκληρὰν καὶ ἐνίοτε αἰσχρὰν κατὰ τοῦ Φωτίου γλῶσσαν. Ἡ περίοδος τοῦ Πάπα Ἰωάννου ἦτο σύντομος καὶ ἐσκιάζετο συνεχῶς ἀπὸ τὰς ἀπαιτήσεις αὐτοῦ διὰ τὴν ἐπανάκτησιν τῆς δικαιοδοσίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Βουλγαρίας.

215. Ἐνταῦθα σφάλλεται ὁ Dvornik νομίζων ὅτι ὁ Φώτιος ἦτο ἕτοιμος νὰ παραχωρήσῃ τὴν Βουλγαρίαν εἰς τὸν Πάπαν. Διαφόρως πως πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ ἡ προθυμία του νὰ δεχθῇ τὸ αἴτημα τοῦ Ἰωάννου. Ὁ Φώτιος εἶχε διακηρύξει, ὅτι τὰ ἐκκλησιαστικὰ «*τὰ τῶν ἐνοριῶν δίκαια ταῖς πολιτικαῖς ἐπικρατείαις τε καὶ διοικήσεσι συμμεταβάλλεσθαι εἴωθεν*» δηλ. εἶχε λυθῇ τὸ θέμα πολιτικῶς καὶ ὄχι ὅτι ἂν ἐδέχετο ὁ Αὐτοκράτωρ θὰ συγκατετίθετο. Ἁπλῶς διατυπώνει τὴν ἄποψιν, πὼς ἐὰν δὲν ὑπήγετο πολιτικῶς ἡ Βουλγαρία εἰς τὴν ἐπιρροὴν τοῦ αὐτοκράτορος, τότε τὸ Ἰλλυρικὸν, ἡ Βουλγαρία καὶ ἡ Κάτω Ἰταλία θὰ ἀπεδίδοντο εὐχαρίστως εἰς τὸν Ἰωάννην. Ἀλλὰ προηγουμένως εἶχε διατυπώσει ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Βάρδαν, «*ἐπειδὴ* λέγει ἐν αὐτῇ ρητῶς, μὴ ὀνομάζων πρόσωπα, ὅτι *δὲν ὑπάρχει δικαιοσύνη εἰς ἐκείνους, οἵτινες εἰσὶν ἕτοιμοι ν' ἀναγνωρίσωσιν αὐτὸν νόμιμον, ἐὰν παραχωρήσῃ τὸ ἥμισυ τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτοῦ ἐπαρχίας, εὑρίσκουσι δ' αὐτὸν ἀνάξιον, ἐὰν θελήσῃ νὰ κρατήσῃ αὐτὴν ὁλόκληρον*». Ἐνταῦθα ὁ Φώτιος ἐννοεῖ τὰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν παπικῶν λεγάτων μετὰ τὴν ἄφιξιν αὐτῶν εἰς Κων/πολιν, οὓς δῆθεν ἐξηπάτησε διὰ θωπειῶν καὶ ἀπειλῶν, ὡς παρεπονεῖτο περὶ τούτου ὁ Πάπας. Βλ. *Ἡ Ἀλήθεια περὶ τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας*, ἐνθ' ἀν. σ. 213-214, 228.

φωτιανῆς ἱστορίας, ἐπέδρασεν ἐπὶ ὅλων τῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπαφῶν, μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ ἤγειρε προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐδηλητηρίασαν τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν καὶ ἐπέδρασαν ἐφ' ὅλης τῆς γραμμῆς τῆς χριστιανικῆς ἐξελίξεως ἐπὶ αἰῶνας. Δυνάμεθα νὰ συλλογισθῶμεν πόσον διαφορετικὰ θὰ εἶχον ἐξελιχθῆ μερικὰ γεγονότα, ἐὰν ἡ φωτιανὴ ὑπόθεσις εἶχε κριθῆ ἐξ ἀρχῆς κατὰ τὸ πνεῦμα ὅπερ ἐχαράξαμεν ἀμφότεροι, ὁ Δυτικὸς καὶ ὁ Ἀνατολικὸς Χριστιανισμός. Θὰ ἠκολούθουν διαφορετικὰς γραμμάς».

Αἱ ἀνωτέρω σκέψεις τοῦ Dvornik θὰ ἦσαν σύμφωνοι μὲ τὰ γεγονότα, ἐὰν ὁ Φώτιος δὲν εἶχεν ἄλλην ἰδέαν διὰ τὴν ἱστορίαν, ἀπὸ ἐκείνην ἥτις ἐπεκράτει ἐν τῇ Δύσει. Ἡ Ρώμη ἀπέβλεπεν εἰς τὰ πραγματικὰ γεγονότα καὶ ἐξ αὐτῶν παρεσύρετο εἰς πράξεις καὶ ἐνεργείας διὰ τὴν κατοχύρωσιν τῶν περὶ κοσμοκρατίας ἀπόψεών της. Ὁ Φώτιος μὲ τὴν ἀχανῆ μόρφωσίν του ἀντλοῦσε ἰδέας ἀπὸ τὴν ἱστορίαν καὶ κατέληγεν εἰς συμπεράσματα λογικά. Τοιουτοτρόπως ἡ ὁλοκλήρωσις τῶν στόχων του ἔκειτο ἐντὸς τῆς ἱστορικῆς πείρας, ἐξ ἧς ἀντλοῦσε τὰ παραδείγματα καὶ τὴν οἰκονομίαν, διὰ νὰ γίνῃ ὠφέλιμος καὶ οὐχὶ εὐχάριστος.[216]

Τὸ παράδειγμα διὰ τὸν Φώτιον δὲν ἦτο ἡ παράδοσις τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἡ παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας ἐντὸς τῆς ὁποίας ἔθετε τὸν ἑαυτόν του καὶ τὴν δρᾶσίν του. Τοιουτοτρόπως δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν διατὶ ὁ Φώτιος ἐπιμένει εἰς τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ μορφώνει τὰς βασικὰς ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι διέπουν τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικήν του μέχρι τῆς συνόδου τοῦ 879/80.[217] Ἡ ἱστορικὴ παραδοσιακὴ συνέχεια τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ βασικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Φωτίου καθὼς καὶ εἰς τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ. Αὐτὴ ἡ σταθερὰ πεποίθησίς του διατυποῦται εἰς τὴν Ἐγκύκλιον ἐπιστολήν του πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Θρόνους, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπιμένει νὰ δοθῇ ἡ δέουσα οἰκουμενικὴ προσοχὴ[218]. Ἐπάνω εἰς αὐτὴν τὴν σταθερὰν βάσιν ἵσταται διὰ νὰ καταδικάσῃ τὴν ρωμαϊκὴν καινοτομίαν χρησιμοποιῶν βαρυτάτους χαρακτηρισμούς.

---

216. Τοῦτο φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸν χαρακτῆρα τῶν ὁμιλιῶν του καὶ τῶν συγγραφῶν του, ἰδίως τῆς Μυριοβίβλου καὶ τῶν Ἀμφιλοχίων. Βλ. Β. Λαούρδα, *Φωτίου Ὁμιλίαι. Ἑλληνικὰ* 12 Παράρτημα. Θεσσαλονίκη (1959) σ. 177, 16-22 καὶ G.L. Kustas, *«History and Theology in Photius»*, ἐνθ' ἀν. σ. 57-58 καὶ 18η Ὁμιλία ἐν Λαούρδα, ἔνθ' ἀν. σ. 173-174.

217. Mansi, XVII A, 516 ἐν προκειμένῳ βλ. δύο διαφορετικὰς ἑρμηνείας τῆς ἀποφάσεως τῆς Φωτιανῆς Συνόδου ἀναφορικῶς πρὸς τὸν σεβασμὸν τῶν προγενεστέρων συνοδικῶν ἀποφάσεων καὶ θεσπισμάτων· Grumel, V., *«Le décret du Synode Photien du 879/80 sur le Symbole de foi»* ἐνθ' ἀν. σ. 361-66 καὶ M. Jugie, *«Origine de la controverse sur l'addition du Filioque au Symbole» Revue de sciences philosophiques et théologiques* 28 (1939) σ. 379 κ.ἑξ.

218. Βλ. Βαλέττα, *Ἐπιστολαί*, σ. 176, 180-181.

Δὲν εἶναι λάθος τοῦ Φωτίου τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία ἠγνόησε τὴν παραδοσιακὴν ἐκκλησιαστικὴν θεωρίαν τῆς Ἐκκλησίας ὅπως ἐμορφοῦτο ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ὡς διεκηρύχθη εἰς τὰς Συνόδους 861 καὶ 879/80. Διὰ τοῦτο δὲν πιστεύω ὅτι ὁ Φώτιος μετενόησε διὰ τὴν ἀνωτέρω πρᾶξίν του τὸ 867.[219] Ἡ φωτιανὴ σύνοδος τοῦ 879/80, ἥτις ἔλαβεν ἀποφάσεις ἐν οἰκουμενικῷ πνεύματι καὶ ἀντιπροσωπεύουσα ὁλόκληρον τὴν Ἐκκλησίαν συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς, δὲν ἦτο θρίαμβος τοῦ Φωτίου, ἀλλὰ ὁλοκλήρου τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ μελλοντικὴ ἐξέλιξις τῶν σχέσεων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἐπηρεάσθη φυσικὰ ἀπὸ τὴν πολιτικὴν τοῦ Φωτίου κι' εὐτυχῶς, ἄλλως ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία θὰ ἦτο ὑπόδουλος εἰς τὸν Πάπαν.

Κατὰ τ' ἄλλα ὁ ἀγαπῶν τὴν Ἐκκλησίαν θὰ συνεφώνει εὐχαρίστως μὲ τὸ συμπέρασμα τοῦ Dvornik, ὅτι τώρα εἶναι καιρὸς νὰ ἐπανεξετάσωμεν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἱστορίας τὴν ζωτικὴν περίοδον τοῦ ἐνάτου αἰῶνος καὶ τὰ ἴχνη τῶν παρεξηγήσεων, τὰς ὁποίας ἀφῆκεν ὀπίσω καὶ τοῦτο διὰ τὸ συμφέρον τοῦ Χριστιανισμοῦ.[220]

Ὁ Φώτιος ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐμακαρίσθη μαζὶ μὲ τὸν Ἰγνάτιον καὶ τοὺς λοιποὺς προκατόχους του καὶ διαδόχους του. *Θὰ ἦτο ἓν δίδαγμα χριστιανικῆς κατανοήσεως ἐάν, ὡς ἔχω ἀναφέρει καὶ ἀλλαχοῦ, εἶχε συμπεριληφθῆ μαζί των καὶ ὁ Πάπας Νικόλαος, κάτι τὸ ὁποῖον δέον νὰ γίνῃ τώρα, ἀντιστοίχως καὶ διὰ τὸν Φώτιον ἀπὸ μέρους τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας.* Καὶ τοῦτο

---

219. Ἡ ἀλληλογραφία μεταξὺ τοῦ Αὐτοκράτορος Μιχαὴλ καὶ τοῦ Πάπα Νικολάου ἔδειχνεν ὅτι ὁ τελευταῖος τὰ εἶχε κυριολεκτικῶς χαμένα μὲ τὸν τόνο τοῦ Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ εἶχε διατυπωθῆ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Φώτιον. Διότι δὲν εἶχε μόνον ἀπωλέση κάθε ἐλπίδα διὰ τὴν Βουλγαρίαν, ἀλλὰ ἐπὶ πλέον διότι ἔβλεπεν, ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις ἐννοοῦσε κατ' ἄλλον τρόπον τὴν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸ ἐνδιέφερε τὸν Φώτιον καὶ ὄχι ἡ προσωπική του θέσις. Διότι, ὅπως γράφει ὁ Neander (ἔνθ' ἀν. σ. 401), in his misfortunes, Photius evinces greater dignity than in his prosperity.

220. Τὰς σκέψεις του αὐτὰς ἀνέπτυξεν εἰς διεξοδικὴν μελέτην του ὁ Dvornik, ὑπὸ τὸν τίτλον: *The Patriarch Photius in the Light of Recent Research,* ἥτις ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Berichte zur XI Internationalen Byzantinischen Kongress. München, 1958. III/2. München, (1958) σ. 1-56 ἐκεῖθεν ἀνεδημοσιεύθη ἐν τοῖς Variorum Reprints, London, 1974. Ἀλλ' ἐνταῦθα ἐπανεξετάζει ὁ Dvornik ὅλα τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα σχετίζονται μὲ τὸ ἔτος τῆς γεννήσεως τοῦ Φωτίου, τοὺς γονεῖς του, τὰς σπουδάς του, τὴν σταδιοδρομίαν του μετὰ τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ, τὴν καθηγεσίαν του ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, τὴν συγγραφικήν του δραστηριότητα (Μυριόβιβλος καὶ Ἀμφιλόχια), τὴν ἄνοδόν του εἰς τὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον, τὰς σχέσεις του μὲ τὸν Πάπαν Νικόλαον, τὸ θέμα τῆς Βουλγαρίας, τὰς σχέσεις του μὲ τὸν Πάπαν Ἰωάννην Η΄ καὶ μὲ τὸν διάδοχον αὐτοῦ Ἀδριανὸν Γ΄ (884-885). Εἴτε εἴμεθα σύμφωνοι μὲ πολλὰς ἀπόψεις τοῦ Dvornik ἐκτιθεμένας εἰς τὴν μακρὰν αὐτὴν μελέτην εἴτε ὄχι, ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ὄντως ἐνταῦθα ὁ Φώτιος παρουσιάζεται ὑπὸ τὸ φῶς νέων στοιχείων. Ἀνωτέρω ὅμως ἐκθέτω τὰς ἡμετέρας ἀπόψεις ἐπὶ τῶν συμπερασμάτων τοῦ Dvornik.

πρέπει νὰ γίνῃ *ἄνευ κρυφίων πόθων*. Πάντως ἡ μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν γνώμη τῶν Δυτικῶν περὶ τοῦ Φωτίου, ἥτις συνοψίζεται εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ συντάκτου τοῦ παλαιοῦ καταλόγου τῶν χειρογράφων τῆς Βιέννης Photius Patriarcha Constantinopolitanus, homo eruditissimus atque scelerissimus τείνει ν' ἀλλάξῃ.

Ἀπὸ ὀρθοδόξου ἀπόψεως, τρεῖς συγγραφεῖς ἐτόλμησαν ν' ἀνασκευάσουν τὸν Hergenröther. Ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος, ὅστις ἐδημοσίευσεν ἐν τῷ Τόμῳ Χαρᾶς τὰ πρακτικὰ τῆς Φωτιανῆς Συνόδου καὶ μερικὰς ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου διὰ νὰ ἀμυνθῇ ὑπὲρ τῆς μνήμης τοῦ Πατριάρχου τούτου ἐναντίον τοῦ Βαρωνίου καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ Ἀλλατίου, ὅστις ἠρνεῖτο ἀκόμη καὶ τὴν σύγκλησιν τῆς Φωτιανῆς Συνόδου. Τὸ ἔργον τοῦ Δοσιθέου ἐδημοσιεύθη μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Ἀνθίμου (βλ. φωτοτυπίαν τοῦ ἐξωφύλλου ἐνταῦθα). Ὁ Δοσίθεος ἀντικρούει τὸν Βαρώνιον εἴς τινα σημεῖα, ἀλλὰ εἰς ἄλλα συμφωνεῖ μετ' αὐτοῦ.

ΤΟΜΟΣ ΧΑΡΑΣ

ΕΝ Ω ΠΕΡΙΕΧΟΝΤΑΙ

Αἱ ἐπιστολαὶ Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως,

Ἡ ἁγία καὶ Οἰκουμενικὴ ὀγδόη Σύνοδος,

Σημειώσεις τινὲς εἰς ταύτην τὴν ἁγίαν Σύνοδον.

Τὰ ἀντιρρητικὰ κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πάπα τῆς Ῥώμης, Νικολάου Ἰατροφιλοσόφου,

Λόγος Μελετίου Ἀλεξανδρείας κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πάπα,

Διάλογος Ἱερομνήμονος μοναχοῦ μετά τινος ἑτέρου Μοναχοῦ κατὰ Λατίνων,

Τυπωθεὶς ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ Ῥιμνίκου.

Ἡγεμονεύοντος τοῦ εὐσεβεστάτου ἐκλαμπροτάτου καὶ ὑψηλοτάτου αὐθέντου
καὶ ἡγεμόνος πάσης Οὐγκροβλαχίας κυρίου κυρίου
Ἰωάννου Κωνσταντίνου Μπασαράμπα βοεβόδα.

Διὰ ἐξόδου καὶ ἐπιμελείας τοῦ μακαριωτάτου καὶ ἁγιωτάτου Πατριάρχου
Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης κυρίου κυρίου Δοσιθέου,

Παρὰ τοῦ θεοφιλεστάτου καὶ λογιωτάτου ἐπισκόπου Ῥιμνίκου κυρίου
Ἀνθίμου τοῦ ἐξ Ἰβηρίας.

Ἐν ἔτει, αψέ, κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον.

Κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἀνώνυμος συγγραφεὺς ἔργου μὲ τίτλον ἡ Ἀλήθεια τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας μεταγλωττισθὲν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὑπὸ Θεοδώρου Βαλλιάνου τὸ 1854 ἐν ταῖς σελίσιν 196-290 ὑπεραμύνεται τῆς μνήμης τοῦ ἱεροῦ Φωτίου συμφώνως πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον παράδοσιν. Ὁ Ρῶσος A.P. Labedev[221] ἐπεχείρησεν τοῦτο ἀνεπιτυχῶς ἐνῷ ὁ σῦρος ἱερομόναχος Γεράσιμος Yared[222] ἐπιτυχῶς καὶ εἶναι παράλειψις, ὅτι ἡ μελέτη αὕτη τούτου δὲν ἔχει μεταφρασθῆ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν.

8. Ὁ Φώτιος εἰς τὸν Οἰκουμενικὸν Θρόνον

Μολονότι ὑπῆρχον ἐν Βυζαντίῳ διάφορα πολιτικὰ κόμματα, ἅτινα ἀντανακλοῦσαν καὶ τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας,[1] ἐν τούτοις αἱ διαφοραὶ αὗται προσέλαβον ἰδιαιτέραν ὀξύτητα μετὰ τὴν εἰκονοκλαστικὴν ἔριδα καὶ τὸν τερματισμὸν αὐτῆς ἐπὶ Πατριάρχου Μεθοδίου (843-7), ὅστις ἠκολούθησε πολιτικὴν συνδιαλλαγῆς.[2]

Ὁ Ἰγνάτιος διεδέχθη κατάστασιν ἐκκλησιαστικῆς διαιρέσεως. Ὁ ἴδιος ἀνῆκεν εἰς τοὺς συντηρητικοὺς Στουδίτας, οἵτινες ἦσαν ἀφωρισμένοι ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Μεθοδίου.[3]

---

221. «Chtenia Obshehestva Lyubitelei» *Dukhov Prosvyeshchenija*, I (1873).
222. «Otzuivui sovremennikov o sv. Fotiye Patriarkhe Konstantinopol'skom v svayazi istoriyeyu politicheskikh Partij v imperii» *Khristianskoe Chtenie* (1872) n. 1, 4, 6, 8, 12 (1873) n. 4, 6, 10, 12.
1. F. Dvornik *«The Circus Parties in Byzantium. Their Evolution and their suppression» Byzantina-Metabyzantina*, vol. I part I New York (1946) σ. 119-133. Ὁ Dvornik δίδει πολλὴν σημασίαν εἰς τὰ κόμματα διὰ τὰς θρησκευτικὰς διαφοράς. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, *The Photian Shism*, ἔνθ' ἀν. σ. 7, τοῦ ἰδίου, *Quomodo incrementum ifluxus Orientalis in Imperio Byzantino s. VIII-IX dissensionem inter Ecclesiam Romanam et Orientalem promoverit» Acta Conventus Pragensis pro Studiis Orientalibus* α. 1929 *Celebrati*. Olomucii (1930) σ. 159-172. Ὁ Dvornik ὑποστηρίζει ὅτι ἡ εἰκονομαχία ἦτο συνέπεια τῆς ἀνθήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ. Ἀλλ' ἡ μετέπειτα σύζευξις τούτου μετὰ τῆς Ὀρθοδοξίας ἐδημιούργησε τὸ μεγαλεῖον τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Φώτιος ἦτο τὸ κέντρον τῆς ἀναγεννήσεως αὐτῆς. Περὶ τῆς κοινωνικῆς σημασίας τοῦ εἰκονοκλαστικοῦ κόμματος βλ. P.J. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and image Worship in the Byzantine Empire*. Oxford (1958) σ. 111-135.
2. V. Grumel, *«La politique Religieuse du Patriarche St. Méthode», Echos d'Orient* 34 (1935) σ. 383-401. Μέχρις ἑνὸς σημείου καὶ ἡ ἐνσκύψασα διχόνοια μεταξὺ Ἰγνατιανῶν καὶ Φωτιανῶν εἶναι συνέπεια τῆς εἰκονοκλαστικῆς ἔριδος, ἐξ ἧς ἐδημιουργήθησαν αἱ μερίδες τῶν Στουδιτῶν καὶ τῶν μετριοπαθῶν, εἰς ἃς ἀνῆκεν καὶ ὁ Μεθόδιος.
3. V. Grumel, *«Methodios und die Studion» Echos d'Orient*, 34 (1935) σ. 385-401 καὶ Hergenröther, *Photius*, ἔνθ' ἀν. I (1867) σ. 354.

Ἐνῷ ἡ ἐκλογὴ τοῦ Φωτίου εἰς τὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον ἀποδίδεται εἰς τὴν φιλαρχίαν αὐτοῦ, ἐν τούτοις δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Πατριάρχης Ἰγνάτιος δὲν ἤλεγχε τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν.[4]

Ἡ περίοδος αὐτὴ συμπίπτει μὲ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐν τῷ ὁποίῳ διωρίσθησαν Λέων ὁ Φιλόσοφος, ὁ Φώτιος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος, μετέπειτα Κύριλλος. Αὐτοὶ οἱ πνευματικοὶ ἄνδρες ἀνῆκον εἰς τὴν πνευματικὴν μερίδα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀπετέλουν τὴν σπονδυλικὴν στήλην τῶν μετριοπαθῶν. Ἡ ὑποστήριξις τῶν μετριοπαθῶν ἀπὸ τὸν Ἅγιον Μεθόδιον προεκάλεσε τὴν ἀντίδρασιν τῶν ἀκραίων, οἵτινες ἀπεσχίσθησαν καὶ ἀργότερον κατεπολέμησαν τὸν Φώτιον. Εἰς τοιοῦτον σημεῖον ἡ διαίρεσις ἔφθασεν, ὥστε οἱ Ἰγνατιανοί, μὲ ἀρχηγοὺς τοὺς Μητροπολίτας Μητροφάνην καὶ Στυλιανόν, νὰ συνέλθουν ἐν τῷ Ἱερῷ Ναῷ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης νὰ παύσουν τὸν Φώτιον καὶ νὰ ἀποκαταστήσουν τὸν Ἰγνάτιον, Φεβρουάριος (859). Συνεπείᾳ τούτου τὸν ἑπόμενον μῆνα Μάρτιον συνεκλήθη Σύνοδος ἐν τῷ Ἱερῷ Ναῷ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καταδικάσασα τὸν Ἰγνάτιον. Ἐπειδὴ ἡ ἀντίδρασις κατὰ τοῦ Φωτίου συνεχίζετο νέα Σύνοδος συνελθοῦσα ἐν Βλαχέρναις τὸν Αὔγουστον καθῄρεσε τὸν Ἰγνάτιον.[5] Ὁ Φώτιος καὶ ὁ Ἰγνάτιος ἦσαν, κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν, ἀμφότεροι ἀνώτεροι ἄνθρωποι, ἀντιπρόσωποι ὅμως διαφορετικῶν ἰδεολογιῶν. Τὰ γεγονότα τοὺς ἔφερον ἐγγὺς ἀλλήλων καὶ εἰς ἀντίθεσιν. Ἀλληλοκαθηρέθησαν καὶ τελικῶς συνεφιλιώθησαν. Τέλος ἡ Ἐκκλησία ἀμφοτέρους ἐμακάρισεν.[6]

Μεταξὺ τῶν διαδόχων τοῦ Ἁγίου Μεθοδίου ἦτο καὶ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Συρακουσῶν Γρηγόριος Ἀσβεστᾶς, συμπατριώτης τοῦ Ἁγίου Μεθοδίου καὶ ὁ ἡγέτης τῶν ὀπαδῶν του. Ἐξελέγη ὁ Ἰγνάτιος, υἱὸς τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Α΄, ὅστις ἦτο ἐπιλογὴ τῆς αὐτοκρατείρας Θεοδώρας καὶ τοῦ Λογοθέτου Θεοκτίστου.[7] Δὲν ὑπάρχουν πληροφορίαι περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐκλογῆς του. Ἀλλ' ἡ συμμετοχὴ τοῦ Γρηγορίου εἰς τὴν χειροτονίαν τοῦ

---

4. F. Dvornik, «*Le Premier Schisme de Photius*» *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare* 9 (1935) σ. 212-325. Τοῦ ἰδίου, *The Photian Schism,* ἔνθ' ἀν. σ. 3-4.
5. J. Pappe, *Synodicon Vetus ἐν Bibliotheca Graeca,* ed. J.A. Fabricius καὶ G.C. Harles. Hamburg, II (1809) σ. 417.
6. «κατήγοντο ἀμφότεροι ἐκ διασήμου γένους καὶ διεκρίνοντο δι' ὑψηλῶν προτερημάτων» γράφει ὁ ἀνώνυμος Ρῶσος συγγραφεὺς τοῦ ἔργου, «*Ἀλήθεια τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας*», Μετάφρ. Θ. Βαλλιάνου, Ἀθῆναι, ͵ΑΩΝΔ΄, ἔνθ' ἀν. σ. 196.
7. Βλ. ἐπιστολὴν Φωτίου Πρὸς Γρηγόριον Συρακουσῶν, ἥτις συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀξίας τοῦ δευτέρου.

Ἰγνατίου εἶναι μία ἔνδειξις ὅτι τό σχῖσμα εἰς συντηρητικοὺς καὶ μετριοπαθεῖς ἠδύνατο νὰ λήξῃ.[8]

Ὁ Γρηγόριος συνδέεται ἀμεσώτατα μὲ τὴν πολιτικὴν τοῦ Φωτίου, ἐπειδὴ ὅταν οὗτος καθῃρέθη ὑπὸ τοῦ Ἰγνατίου (853) διότι εἶχε ἀντικανονικῶς χειροτονήσει Ζαχαρίαν τινὰ ἐπίσκοπον Ταορμίνας εἶχεν ἐξαναγκασθῇ ν' ἀπευθυνθῇ πρὸς τὸν Ρώμης. Πάντως οὗτος εὑρίσκετο εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπειδὴ οἱ Σαρακηνοὶ εἶχον τότε καταλάβει τὴν Σικελίαν.

Ὁ Φώτιος ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος ὑπὸ τοῦ Συρακουσῶν Γρηγορίου τὴν ἡμέραν τῶν Χριστουγέννων τὸ 858 μετὰ τὴν συνηθισμένην ἐκλογὴν, ἀκριβῶς ὅπως συνέβη ἐπὶ Μεθοδίου καὶ Ἰγνατίου. Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Φωτίου εἰς τὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνέπεσε μὲ τὴν παρουσίαν εἰς τὸν παπικὸν θρόνον τῆς Ρώμης τοῦ μεγαλυτέρου ἀνδρὸς μεταξὺ τῶν Παπῶν Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου (590-604) καὶ Γρηγορίου Ζ΄ (1073-1085), ἀλλὰ καὶ τῆς χειροτέρας ἐποχῆς διὰ τὴν Δύσιν.[9]

Μετὰ τὴν ἐκλογήν του εἰς τὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον ὁ Φώτιος ἔστειλε τὴν συνηθισμένην ἐνθρονιστικὴν πρὸς τὸν Πάπαν Νικόλαον[10], ἥτις θεωρεῖται ὑπὸ τῶν Δυτικῶν ἀπατηλή. Πρῶτος ἐχαρακτήρισεν οὕτως αὐτὴν Λέων ὁ Ἀλλάτιος καὶ μετ' αὐτὸν ἄλλοι.[11] Ἐξ αὐτῆς πληροφορούμεθα ὅτι ὁ Ἰγνάτιος παρητήθη τοῦ θρόνου. Ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐπιστολῇ γράφει ὁ Φώτιος ὅτι εἶχεν ἀνα-

8. Πρβλ. V. Grumel, *«Le Schisme de Grégoire de Syracuse»* ἐν *Echos d'Orient* 39 (1941) σ. 257. Ἀλλὰ αἱ πληροφορίαι περὶ τῆς ἐνοχῆς του, διὰ τὸν χρόνον τῆς καταδίκης του, διὰ τὰς σχέσεις του μετὰ τοῦ Φωτίου κ.λπ. εἶναι ἀλληλοσυγκρουόμεναι καὶ τὸ μόνον βέβαιον εἶναι ὅτι ἦτο συνυποψήφιος διὰ τὸν Οἰκουμενικὸν Θρόνον τόσον τοῦ Ἰγνατίου ὅσον καὶ τοῦ Φωτίου, ὅν καὶ ἐχειροτόνησεν εἰς τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐτιμᾶτο ὑπὸ τοῦ Φωτίου σημαίνει ὅτι ἦτο ἄνθρωπος ἀξίας. Ὁ Πατριάρχης Ἰγνάτιος περιεφρονεῖτο καὶ ἐχλευάζετο ὑπὸ τοῦ Βάρδα, ἀλλ' ὅτι οὗτος θὰ ἦτο σκληρὸς ἐξάγεται ἐκ πολλῶν τεκμηρίων. Ἀλλ' ἡ ἄποψις τοῦ V. Grummel, ὅτι ὑπεύθυνος τῆς κατὰ τοῦ Φωτίου ἀντιδράσεως ἦτο ὁ ἴδιος ὁ Ἰγνάτιος μειώνει τὸν Πατριάρχην, τὴν ἁγιότητα τοῦ ὁποίου Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι ἀποδέχονται. V. Grummel, *«La Genèse du Schisme Photien» Studi Byzantini e Neo-Ellenici*, V (1939) σ. 177-185. Τὴν ἰδίαν ἄποψιν περίπου εἶχεν ἐκφράσει καὶ ὁ Hergenröther, *Photius* I, ἔνθ' ἀν. σ. 357, 373.
9. Πρβλ. A. Gasquet, *«L'empire byzantin et la monarchie Franque»* Paris (1888) σ. 348-372 καὶ 432-482. Βλ. καὶ H. Lämmer, *Papst Nicolas I. und die byzantinische Staatskirche*, Berlin, 1857.
10. Ἡ ἐπιστολὴ ἐξεδόθη ὑπὸ πολλῶν ἑλληνιστί, μετεφράσθη δὲ καὶ εἰς τὴν λατινικήν, γαλλικὴν καὶ γερμανικήν. Βλ. Βαλέττα, *Ἐπιστολαί*, ἔνθ' ἀν. σ. 133-143 καὶ Hergenröther, *Photius*, ἔνθ. ἀν. Τόμ. Α΄, σ. 407-411.
11. L. Allatii, *De Octava Synodo Photiana*, Romae, (1662) σ. 3 κ.ἑξ. Ἀλλὰ πάντα ἐν προκειμένῳ ἀποκατέστησεν ὁ Dvornik, ἐν τῷ κεφαλαίῳ Ignatius' resignation and Photius canonical election, *The Photian Schism*, ἔνθ' ἀν. σ. 39-69.

ζωπυρωθῆ καὶ ἡ κίνησις τῶν εἰκονοκλαστῶν. Συγχρόνως ἔγραψε πρὸς τὸν Νικόλαον καὶ ὁ Μιχαὴλ Γ΄ (856-867) ζητῶν τὴν σύγκλησιν Συνόδου.[12]

Πρὶν προχωρήσωμεν εἰς τὰς σχέσεις Φωτίου–Νικολάου πρέπει νὰ σημειώσωμεν, ὅτι τοσαύτη ἦτο ἡ κατὰ τοῦ Φωτίου ἀντίδρασις ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὥστε ἠναγκάσθη οὗτος τὸν Αὔγουστον τοῦ 859 νὰ καθαιρέσῃ τὸν Ἰγνάτιον καὶ ἄλλους ἀρχιερεῖς καὶ νὰ διορίσῃ εἰς τὰς θέσεις αὐτῶν ἄλλους.[13] Συγχρόνως, καθὼς πληροφορούμεθα ἐκ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Φωτίου, ἀδιάκοπος ἦτο ἡ δραστηριότης αὐτοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ.[14]

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ἀντίδρασιν ὁ Φώτιος εἶχε ν' ἀντιμετωπίσῃ καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ Πάπα Νικολάου, ἐξ ὧν ἐξηρτᾶτο ἡ πρὸς αὐτὸν συμπαράστασις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης. Τοῦτο καθίσταται ἐμφανὲς ἐν τῇ ἀπαντητικῇ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἐπιστολῇ τοῦ Νικολάου.[15] Ἀλλὰ τοιοῦτον ὑπαινιγμὸν κάμνει ρητῶς καὶ ὁ Φώτιος γράφων πρὸς τὸν Βάρδαν, *«ὅτι δὲν ὑπάρχει δικαιοσύνη εἰς ἐκείνους, οἵτινες εἰσὶν ἕτοιμοι ν' ἀναγνωρίσωσιν αὐτὸν νόμιμον, ἐὰν παρεχώρει τὸ ἥμισυ τῆς ἐκκλησιαστικῆς του ἐπαρχίας, εὑρίσκουσι δ' αὐτὸν ἀνάξιον, ἐὰν θελήσῃ νὰ κρατήσῃ αὐτὴν ὁλόκληρον»*.[16]

Οἱ ἱστορικοὶ ἀποδίδουν τὸ ἐπὶ Φωτίου σχῖσμα εἰς τὰς θεολογικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς διαφορὰς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Αἱ διαφοραὶ αὗται παρουσιάσθησαν ἀπὸ τοῦ Β΄ αἰῶνος, ἀλλὰ δὲν διεσπάσθη ἡ ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸ ὀφείλεται καὶ εἰς τὴν ἑνότητα τῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία εἶχε λόγους νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἑνότητα. Ἡ διάσπασις τῆς Ἐκκλησίας ὀφείλεται ἀναμφιβόλως εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς Δυτικῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Καρλμάγνου. Ὁ Πάπας Νικόλαος Α΄ (858-867) ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου αὐτοκράτορα ἑαυτὸν ἐποίησε Nicolaus totius mundi imperatorem se fecit. Ἐν τῷ μεταξὺ ἔφθασαν ἐκ Ρώμης αἱ ἀπαντήσεις τοῦ Πάπα Νικολάου πρὸς τὸν Φώτιον, καὶ πρὸς τὸν Μιχαήλ, ὡς ἐλέχθη, διὰ τῶν ἀποκρισαρίων τοῦ ἐπισκόπου Ζαχαρία Anagni καὶ Ροδόλφου Πόρτου. Ἡ Σύνοδος εἰς

12. F. Dvornik, *«Lettre à M.M. Gregoire à propos de Michael III»*, *Byzantion* 10 (1935) σ. 5-9. Ἄλλην ἑρμηνείαν δίδουν εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ὁ Βαρώνιος καὶ ὁ Hergenröther, *Photius*, I, σ. 414.
13. Βλ. τὸν μακρὸν κατάλογον τῶν ἐπισκοπικῶν ἀλλαγῶν παρὰ Ἀριστάρχῃ, *Λόγοι καὶ Ὁμιλίαι*, ἔνθ' ἀν. σ. ιγ΄–ιστ΄ καὶ ιζ΄–ιη΄ μετὰ τῶν σχετικῶν πηγῶν. Ὁ Πατριάρχης Ἰγνάτιος ἐξωρίσθη εἰς Μυτιλήνην. Ἐξωρίσθησαν ἐπίσης καὶ ὀπαδοὶ αὐτοῦ καὶ ὑπεβλήθησαν εἰς μαρτύρια, διὰ τοῦτο διεμαρτύρετο ὁ Φώτιος πρὸς τὸν Βάρδαν.
14. Ἀριστάρχου, ἔνθ' ἀν. σ. ιθ΄–κθ΄.
15. Βλ. τὴν ἀπάντησιν τοῦ Νικολάου πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα *«Ἡ ἀλήθεια περὶ τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας»*, ἔνθ' ἀν. σ. 212-213. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν πρὸς τὸν Μιχαὴλ Γ΄ ὁ Πάπας ἔγραφεν, ὅτι ἡ ἐκλογὴ καὶ χειροτονία τοῦ Φωτίου ἐγένοντο ἄνευ γνώμης τοῦ Ρωμαίου Ποντίφηκος sine romani pontificis consultu.
16. *Ἡ Ἀλήθεια*, ἔνθ. ἀν. σ. 213.

ἥν ἔλαβον μέρος ἀπεκλήθη Πρωτοδευτέρα καὶ παρόντων τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Νικολάου καθηρέθη ὁ Ἰγνάτιος, ἀνεγνωρίσθη δὲ ὁ Φώτιος νόμιμος καὶ κανονικὸς Πατριάρχης.[17] Ὁ Ἰγνάτιος ὑπέγραψε τὸν Λίβελλον Satisfactionis, ἀλλὰ προσωπικῶς δὲν ἔκαμεν ἔκκλησιν πρὸς τὸν Πάπαν. Ἐπειδὴ ἔμειναν ἀνεκπλήρωτοι αἱ ἐπιδιώξεις του ὁ Νικόλαος συνεκάλεσε Σύνοδον τὸν Αὔγουστον τοῦ 863 ἐν Λατερανῷ, εἰς ἥν ἐκήρυξεν ἔκπτωτον τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου τὸν Φώτιον, ἐνόχους δὲ τοὺς χειροτονήσαντας αὐτόν. Συγχρόνως ὁ Νικόλαος ἔστειλεν εἰς Βουλγαρίαν δύο λεγάτους καὶ ἱεραποστόλους. Ἐπὶ πλέον ἔστειλε τρεῖς ἀπεσταλμένους εἰς Κωνσταντινούπολιν μὲ ὀκτὼ ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα, τὸν Φώτιον, τὸν Βάρδαν καὶ τὰ μέλη τῆς Συγκλήτου ἀπαιτῶν πραγματοποίησιν τῆς ἀποφάσεώς του, ἀλλὰ κατ᾽ ἐντολὴν τοῦ Αὐτοκράτορος δὲν ἐπετράπη εἰς αὐτοὺς νὰ διέλθουν τὰ σύνορα καὶ οὕτως αἱ ἐπιστολαὶ παρέμειναν ἀνεπίδοτοι. Εἰς τὴν πρᾶξιν ταύτην τοῦ Νικολάου ὁ Φώτιος ἀπήντησεν ἀστραπιαίως διὰ συνόδου εἰς ἥν συμμετέσχον ἀντιπρόσωποι τῶν λοιπῶν Πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς, θέρος ἢ Σεπ. 867.[18] Τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου αὐτῆς ἀπωλέσθησαν, ἀλλ᾽ ὁ Φώτιος

---

17. Περὶ τῆς Πρωτοδευτέρας βλ. ἡμέτερον, *Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ἀντιπαράθεσις Ἑλλήνων καὶ Λατίνων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγ. Φωτίου μέχρι τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας*, Ἀθῆναι (1990) σ. 98-100, καὶ Mansi, XVI, 295 κ.ἑξ. Τὴν Σύνοδον ταύτην ἀπεκάλεσεν ὁ Πάπας Νικόλαος ληστρικήν, τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ «περιβόητον», τὸν Φώτιον «μοιχὸν» καὶ τὸν κλῆρον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνίκανον νὰ κρίνῃ ἢ νὰ συναινῇ ἄνευ τῆς γνώμης τῆς Ρώμης. Ταῦτα εἰς ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα. Εἰς ἄλλην ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Φώτιον, καθαιρεῖ αὐτὸν καὶ εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Ἰγνάτιον ἀναγνωρίζει αὐτὸν ὡς τὸν μόνον κανονικὸν Πατριάρχην, Hergenröther, *Photius* ἔνθ᾽ ἀν. I, σ. 510-511. Διὰ τὴν τύχην τῶν ἀπεσταλμένων του βλ. εἰς τὸν ἴδιον σ. 552-554. Τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου κατεστράφησαν ὑπὸ τῆς Ἰγνατιανῆς Συνόδου τοῦ 869/70, ἀλλὰ διεσώθησαν εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Καρδιναλίου Deusdedit, *Canonical Collection* (ed. V. Wolf von Glanvel) *Die Kanonensammbung des Kardinals Deusdedit*, Paterborn, (1905) σ. 603-610.
Οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ συγγραφεῖς ἐξάγουν τὸ συμπέρασμα ὅτι ὅλη ἡ διαδικασία αὐτῆς τῆς Συνόδου τοῦ 861 συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀναγνωρίσεως ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας τῶν κανόνων τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς, οἱ ὁποῖοι ἐπικυρώνουν τὸ Πρωτεῖον τῆς Ρώμης, βλ. E. Pereis, *Papst Nikolaus I. und Anastasius Bibliothecarius*, Berlin, (1920) σ. 209 E. Caspar, *Geschichte des Papsttum*, Tübingen, II (1933) σ. 153 κ.ἑξ. καὶ J. Haller, *Das Papsttum*, Stuttgart, I (1934) σ. 232-45. Ἔγραψεν ἐπίσης ὁ Νικόλαος πρὸς τοὺς Ἀνατολικοὺς Ἐπισκόπους. *«Δὲν θεωροῦμεν τὸν Ἰγνάτιον ἐκθρονισθέντα οὔτε τὸν Φώτιον ὅτι ἔχει τὸν ἐπισκοπικὸν βαθμόν»*.

18. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Φωτίου ἐν Βαλέττᾳ, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 165-181. Kattenbusch, *Photius*, ἐν *Encyclopaedia of Rel. Knowledge*, (Schaff-Herzog), Vol. IX, σ. 46. Ἡ ἰδία ἐπιστολὴ ἀποκαλεῖται ὑπὸ τοῦ Φαβρικίου memorabilis ac celebratissima, ἐν *Bibl. Graeca*, τόμ. Α´ σ. 701 καὶ τόμ. ΙΑ´ σ. 13. Βλ. πλείονα περὶ τῆς ἀξιολογήσεως τῆς ἐπιστολῆς ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν ἐν Βαλέττᾳ, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 166 σημ. Πρβλ. τοῦ ἰδίου καὶ Προλεγόμενα, *αὐτόθι* σ. λη´ καὶ λθ´. Εἰδήσεις περὶ αὐτῆς διέσωσεν ὁ Ἀναστάσιος ὁ Βιβλιοθηκάριος καὶ μάλιστα ὅτι ἡ Σύνοδος ἀπετελεῖτο ἀπὸ χίλια πρόσωπα mille circiter antistitum subscriptiones. Ἐκεῖ καθῃρέθη ὁ Νικόλαος.

διέσωσε τὰς ἀποφάσεις αἵτινες τὸν ἐνδιέφερον. Φαίνεται, γράφει ὁ Kattenbusch, ὅτι ὁ Φώτιος προσεπάθησεν ἐν αὐτῇ νὰ ἐξάρῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπεράνω τῆς Ρώμης καὶ νὰ ἀποκτήσῃ τὸ πρωτεῖον. Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου πρὸς τοὺς Ἀρχιερατικοὺς Θρόνους τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Νικολάου πρὸς τὸν Βόριν,[19] Σεπτεμβρίου 28, 865, πειθόμεθα ὅτι τὸ πρόβλημα, ὅπερ ἐδίχαζε τὴν Ρώμην ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἦτο ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ ὀλιγώτερον τὸ Πρωτεῖον τοῦ Πάπα ἢ ἡ καταπολέμησις τῶν Μανιχαίων ἢ τῶν εἰκονοκλαστῶν.[20] Διότι τὰ ἴδια ἐλατήρια ὤθησαν καὶ τὸν διάδοχον τοῦ Νικολάου Ἀδριανὸν νὰ συμμετάσχῃ εἰς τὴν Σύνοδον τοῦ 869/70. Ἡ ἰδία πολιτική, λόγῳ τοῦ Βουλγαρικοῦ θέματος, συνεχίσθη καὶ ἀπὸ τὸν Πάπα Ἰωάννην Η΄, ὡς θὰ ἴδωμεν.

Γνωρίζομεν ὅτι ὁ Βούλγαρος Ἡγεμὼν Βόγορις ἐζήτησε τὸ 866 Πατριάρχην ἀπὸ τὴν Ρώμην requisiistis, si liceat patriarcham in vobis ordinari (PG 149, 1007), ἀλλ' ὁ Πάπας ἀπήντησε sed de hoc nihil definitive respondere possumus. Ἔστειλεν ὅμως εἰς Βουλγαρίαν τοὺς Ἐπισκόπους Παῦλον καὶ Φορμόζον καὶ ἀπήντησεν εἰς ἀπορίας τῶν Βουλγάρων (Mansi 15, 401) Responsa ad consulta Bulgarorum μετὰ καὶ ἄλλων κληρικῶν, δι' ὧν εἰσήγαγε ἐκεῖ τὰ ρωμαϊκὰ ἔθιμα.

Θεολογικῶς ὁ Νικόλαος συνεφώνει μετὰ τοῦ Φωτίου, διότι εἰς τὴν ἐνθρονιστικὴν ἐπιστολὴν τοῦ Φωτίου ἀπήντησεν οὗτος ὅτι ἡ πίστις τοῦ Πατριάρχου εἶναι ὀρθόδοξος. Ὁ Dvornik ἀνασκευάζει τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ Σύνοδος τοῦ 867 κατεδίκασε τὸ Ρωμαϊκὸν Πρωτεῖον, διότι ἡ πληροφορία προέρχεται ἐκ παρεξηγήσεως τοῦ Νικολάου, ὅστις ἐστηρίζετο εἰς τὴν ἑρμηνείαν ἣν ὁ ἴδιος ἔδιδεν εἰς τὸν τίτλον Οἰκουμενικός, τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποίει ὁ

---

19. Πρβλ. Ἀριστάρχου, *Ὁμιλίαι καὶ Λόγοι*, τόμ. Β΄, ἔνθ' ἀν. σ. 309-326. C. Mango, *The Homilies of Photius*, ἔνθ' ἀν. σ. 297-315 καὶ Β. Λαούρδα, *Ὁμιλίαι* ἔνθ' ἀν. σ. 102*-105*. Ἀλλὰ θὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ ἔργον τῆς Συνόδου.
20. F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity, in Byzantium and the Legent of the Apostle Andrew, DOS* Four. Harvard Univ. Press (1958) σ. 138-299. M. Gordillo, *«Photius et Primatus Romanus» Orientalia Christiana Periodica*, 6 (1940) σ. 5-39. Hergenröther, Α΄, σ. 662 κ.ἑξ. καὶ Γ΄ σ. 170 κ.ἑξ. F. Dvornik, *Byzancia a Vel'ka Morava*, Riša Vel' Komoravská, ἔκδ. Stanisla Prague (1933) σ. 101-50 καὶ *Metodova diecésa a boyo Illyricum*, ἐν τῷ αὐτῷ σ. 150-225. Πρβλ. H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida*, Abh. d. Kön. Saechs. Akad. 20 (1902) σ. 3 κ.ἑξ. καὶ Κ. Δελλικάνη, *«Ἱστορικὴ Σημείωσις περὶ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν»*, Πατριαρχικῶν Ἐγγράφων τόμος τρίτος. Ἐν Κωνσταντινουπόλει (1905) σ. 948-956. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων βασικῶν ἐπιχειρημάτων κατὰ τῶν παπικῶν ἀπαιτήσεων ἐν Βουλγαρίᾳ ὁ Δελληκάνης σημειοῖ ἐν σ. 955, «ὅτι ἐν τῇ ΡΑΑ΄ Νεαρᾷ ἀναγράφεται ὅτι ἡ σύστασις τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν ἐγένετο τῇ συναινέσει τοῦ Πάπα Βιγιλίου».

Ἰγνάτιος καὶ ὁ Φώτιος καὶ οἱ προκάτοχοι του μέχρι τοῦ Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ. Ἐπίσης ἐστηρίζετο εἰς τὰς πληροφορίας ἃς εἶχεν ἐκ Βουλγαρίας, ὅτι οἱ ἐκεῖ ἱεραπόστολοι ἔθετον τὸν Κωνσταντινουπόλεως ὑπεράνω τῆς Ρώμης. Ἀλλ' ἡ ἔξαρσις τοῦ Πρωτείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τοῦ Φωτίου ἐγένετο μόνον εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Βόριν,[21] διὰ νὰ ἑλκύση τὴν προσοχὴν τοῦ Βόριδος· αὐτὴν τὴν σημασίαν εἶχεν ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου ἔνθα μνημονεύεται πρῶτος ὁ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἕπεται ὁ Ρώμης.

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, ὁ Νικόλαος ἦτο ἐκ τῶν μεγαλυτέρων Παπῶν τῆς Ρώμης. Κατώρθωσε νὰ κερδίση τοὺς Μεθόδιον καὶ Κύριλλον καὶ νὰ κυριαρχήση ἐν Μοραβίᾳ. Ὅταν ἀπέθανε τὸ 867, 13 Νοεμβρίου, ὁ Πάπας καὶ ὄχι ὁ αὐτοκράτωρ ἀνεγνωρίζετο ὡς ὁ ἡγέτης τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἦτο κανονολόγος καὶ πατερικός.[22] Πάντως δὲν ἐπρόφθασεν ἡ ἀπόφασις τῆς Συνόδου τοῦ Φωτίου τοῦ 867 νὰ γίνῃ γνωστὴ εἰς τὸν Νικόλαον ἐξ αἰτίας τοῦ θανάτου του.

Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ ἰδίου ἔτους 867 ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδὼν ἐφόνευσε τὸν Μιχαὴλ καὶ ἀνεκηρύχθη αὐτὸς αὐτοκράτωρ, τὴν δὲ 23ην Νοεμβρίου (867) ὁ Ἰγνάτιος ἐπανήρχετο εἰς τὸν Πατριαρχικὸν Θρόνον, ἀφοῦ ἐξεδιώχθη ὁ Φώτιος, περιορισθεὶς καὶ ἀπομονωθεὶς ἐν τῷ στενῷ τῆς εὐρωπαϊκῆς ὄχθης τοῦ Βοσπόρου, στερούμενος τῶν βιβλίων του καὶ τῶν φίλων του. Διετήρησεν ἐπαφὴν δι' ἐπιστολῶν, μετὰ τῶν ἀφωσιωμένων εἰς αὐτὸν φίλων του ἀποφυγὼν νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος.

Ὁ Βασίλειος ἐθεώρησε ἄκαιρον τὴν μετὰ τῆς Ρώμης διακοπὴν τῶν σχέσεων τοῦ Βυζαντίου καὶ μετὰ ἀπὸ ἕν ἔτος διαπραγματεύσεων συνεκάλεσε Σύνοδον, ἀπὸ 5 Ὀκτωβρίου 869 ἕως 28 Φεβρουαρίου 870, δι' ἧς ἀποκατεστάθη ὁ Ἰγνάτιος καὶ κατεδικάσθη ὁ Φώτιος καὶ ἐν ᾗ ἐκυριάρχησεν ὁ Πάπας Ἀδριανὸς Β΄ (867-872)[23]. Ἐν τῇ Συνόδῳ ταύτῃ (869/70), ἥτις σήμερον

---

21. Βαλέττα, *Ἐπιστολαί*, σ. 205, 207, 211, 212, 214.
22. Πρβλ. H. Boehmer, *Nicholas I*, ἐν *Rel. Encycl. of Religious Knowl.* ἔνθ' ἀν. VIII, σ. 161-162. H. Lämmer, *Papst Nicholas I. und die byzantinische Staatskirche*, Berlin (1857) καὶ H.A. Milman, *History of Latin Christianity including the Popes to the Pontificate of Nicolas* V. sec. ed. Vol. II (1857), London, σ. 302-309 διὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ Νικολάου.
23. Ἐν τῇ Συνόδῳ ταύτῃ τῇ ἐπιμονῇ τῶν παπικῶν λεγάτων ὑπεγράφη ὁ Libellus Satisfactionis, γεγονὸς ὅπερ προεκάλεσε τὴν ὀργὴν τοῦ Αὐτοκράτορος Imperatoris iram pro nimia suae districtione fidei vehementer incurrunt. *PL*, 128, 1390. Τὰ Πρακτικὰ τῆς Συνόδου ἐν Mansi XVI, 312A, 344BE, 345E, 348CD. Ἡ σύνοδος τοῦ 869/70, ἀνεξαρτήτως τῶν λεπτομερειῶν τῆς διαδικασίας ἐν αὐτῇ, εἶναι μία πρᾶξις τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, ἥτις προοιωνίζει τὰς μεσαιωνικὰς ἐκκλησιαστικὰς παραβάσεις τῶν νόμων καὶ τῶν κανόνων. Ἐκεῖ μαζὶ μὲ τὴν καταδίκην του ἔκαυσαν τὰ συγγράμματα τοῦ Φωτίου. Εἶναι συνεπῶς εὐεξήγητος ἡ

ἀναγνωρίζεται ὡς ὀγδόη Οἰκουμενικὴ ὑπὸ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, ἐτέθη ἐκ νέου τὸ ζήτημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας ἐν Βουλγαρίᾳ, ἀλλ' οἱ Ἀνατολικοὶ ἀντέδρασαν καὶ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Πατριάρχης Ἰγνάτιος δὲν ἤλλαξε τὴν ἔναντι τῆς Βουλγαρίας πολιτικὴν τοῦ προκατόχου του, εἰς τοιοῦτον σημεῖον, ὥστε ν' ἀπειληθῇ μὲ ἐκθρόνισιν καὶ ἀφορισμὸν ἀπὸ τὸν Πάπαν Ἰωάννην Η΄ (872-882).

Ἡ Σύνοδος τοῦ 879/80 ἐκάλυψεν τὰς ἀποφάσεις τῶν Φωτιανῶν Συνόδων 861 καὶ 867, ἀλλ', ὡς ἐλέχθη, παρεμερίσθη ὑπὸ τῆς Ρώμης, ἰδιαιτέρως μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἔργου τοῦ M. Raterus τὸ 1604, περιέχοντος τὴν ἀντιφωτιανὴν συλλογὴν τῶν Ἑλληνικῶν Πρακτικῶν τῆς Ἰγνατιανῆς Συνόδου 869/70.[24]

Μὲ τὴν ἐπάνοδον τοῦ Ἰγνατίου ἤρχισαν νέαι ἀρχιερατικαὶ ἐκθρονίσεις καὶ διορισμοὶ ἄλλων εἰς τὰς θέσεις αὐτῶν, γεγονὸς ὅπερ ὑποδηλοῖ τὸν διχασμὸν τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως.

Ἐπανελθὼν ἐκ τῆς ἐξορίας ὁ Φώτιος 873 καὶ ἐγκατασταθεὶς ἐν τῷ Παλατίῳ ὡς διδάσκαλος τῶν Πριγκήπων συνεφιλιώθη μετὰ τοῦ Ἰγνατίου καὶ ἀποθανόντος τὸν διεδέχθη τὸν 23ην Ὀκτωβρίου 877. Ἀπέναντι τοῦ Φωτίου ὁ Πάπας Ἀδριανὸς ἐπέδειξε σκληρὰν στάσιν, ἐνῷ ὁ διάδοχός του Πάπας Ἰωάννης ὁ Η΄ ἤλλαξε τὰς σχέσεις Ρώμης–Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τὰ βελτίῳ. Ὄχι ὅτι ὑπῆρξεν ἀνίερος, ὡς διατείνονται οἱ ἱστορικοὶ μὲ πρῶτον τὸν Βαρώνιον, ἀλλὰ διότι αἱ περιστάσεις τὸ ἐπέβαλλον. Ἀρχικῶς ἐχαρακτήρισε τὴν ἐκλογὴν τοῦ Φωτίου ἀντικανονικὴν δι' ὅ καὶ κατέκρινεν αὐτήν, ἐπειδὴ ἐγένετο ἐν ἀγνοίᾳ του.[25]

ὀργή του ἐν τῇ ἐπιστολῇ (Βαλέττα, σ. 471-485) πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, ἐκείνους οἵτινες παρέμειναν πιστοὶ εἰς αὐτόν. Καὶ τὸ φοβερώτερον εἶναι, ὡς διαβεβαιοῖ Δαβὶδ ὁ Παφλαγών, ὅτι ὑπεγράφησαν τὰ πρακτικά, ὄχι μόνον διὰ μέλανος, ἀλλὰ διὰ μικτοῦ αἵματος καὶ μέλανος. «*Ὑπογράφουσι δὲ τῇ καθαιρέσει, οὐ ψιλῷ τῷ μέλανι τὰ χειρόγραφα ποιούμενοι, ἀλλά, τὸ φρικωδέστερον, ὡς τῶν εἰδότων ἀκήκοα διαβεβαιουμένων, καὶ ἐν αὐτῷ τοῦ Σωτῆρος τῷ αἵματι βάπτοντες τὸν κάλαμον*». Εἶναι ἡ δευτέρα φορὰ καθ' ἥν ἐγένετο τοιαύτη ἀσέβεια. Τὴν πρώτην φορὰν ὁ Πάπας τῆς Ρώμης Θεόδωρος (642-649), ἕλλην, δυστυχῶς, τὴν καταγωγήν, ἐχρησιμοποίησε μελάνι καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, διὰ νὰ παραστήσῃ φοβερωτέραν τὴν καθαίρεσιν τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Πύρρου.

24. Βλ. λεπτομερείας παρὰ Ἀριστάρχῃ, ἔνθ' ἀν. Σ. Οἰκονόμῳ, Βαλέττᾳ καὶ F. Dvornik, *The Photian Schism*, ἔνθ' ἀν. σ. 132-158 τοῦ ἰδίου, *«Greek Uniates and the Number of Ecumenical Councils»*, *Melanges Eugène Tisserant, Studi e Testi*, Rome, 2 (1964) σ. 93-100.

25. Ἡ συμφιλίωσις τοῦ Φωτίου μετὰ τοῦ Ἰγνατίου, πρὸ τοῦ θανάτου του, καὶ ἡ κατάταξίς του μεταξὺ τῶν ἁγίων ὑπὸ τοῦ Φωτίου, ἀλλὰ καὶ τὸ θέμα τῆς Βουλγαρίας ἐπέβαλλον εἰς τὸν Ἰωάννην αὐτὴν τὴν πολιτικήν. Ἄλλως δὲν ὑστέρει οὗτος τῶν μεγάλων Παπῶν. Βλ. τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Ἰωάννου πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα, πρὸς τὸν Φώτιον καὶ πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἀνατολῆς εἰς τὸ ἡμέτερον, *«Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀντιπαράθεσις Ἑλλήνων καὶ Λατίνων»*, ἐνθ' ἀν. σ. 150-164. Ὁ Gregoire (*οἱ Ἴσαυροι καὶ οἱ Μακεδόνες* (842-1025), ἐκδ.

Ὁ Φώτιος ἐπενόησε τὴν σύγκλησιν Συνόδου, συνελθούσης ἐν Ἁγίᾳ Σοφίᾳ, ἀπὸ τὸν Νοέμβριον 879 ἕως 26 Ἰανουαρίου 880. Ἐν αὐτῇ ὁ Φώτιος ὡμίλει δι' ἄλλων ἐπιδεικνύων ἀδελφικὰ αἰσθήματα πρὸς τὸν Ἰωάννην, ἀλλὰ δι' ἑνός ἐπισκόπου ἐν τῇ Συνόδῳ ὁ Φώτιος ἀπροκαλύπτως ἔθεσεν ἑαυτὸν ὑπεράνω τοῦ Πάπα. Ἀργότερον ὁ Ἰωάννης ἐπέκρινε στὴν στάσιν τῶν λεγάτων του. Αὐτό, πάντως, ἦτο ὁ θρίαμβος τοῦ Φωτίου.[26]

Εἶχεν ὑποστηριχθῆ ὅτι οἱ Πάπες Ἰωάννης Η΄ καὶ οἱ διάδοχοί του Μαρῖνος Α΄ (882-884), Στέφανος Ε΄ (885-91) καὶ Φορμόζος (891-96) δὲν κατεδίκασαν τὸν Φώτιον. Ἡ ἄποψις αὕτη σχηματισθεῖσα εἰς ἀντιφωτιανὴν Συλλογὴν, ἥτις προσετέθη εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἰγνατιανῆς Συνόδου δὲν εἶναι ὀρθὴ κατὰ τοὺς F. Dvornik[27] καὶ V. Grumel[28], διότι ἀμφότεροι Μαρῖνος καὶ Στέφανος συνέχισαν τὴν σκληρὰν στάσιν ἔναντι τοῦ Φωτίου.

Τὸν Αὔγουστον τοῦ 886 ἀπέθανεν ὁ Βασίλειος Α΄ ὁ Μακεδὼν καὶ τὸν διεδέχθη, ὁ υἱός του Λέων ὁ Σοφός, μαθητὴς τοῦ Φωτίου. Οὗτος ἐκθρονίσας τὸν διδάσκαλόν του ἀνέδειξε Πατριάρχην τὸν ἀδελφόν του Στέφανον. Ἀλλ' ἐν τούτοις ὑπάρχει εἰδικὴ περικοπὴ ἐν τῷ «Συνοδικῷ» τοῦ Σιναϊτικοῦ Κώδικος 482 (1117) φ. 375υ-365 ἐξ ἧς συνάγεται ὅτι ὁ Φώτιος παρητήθη κανονικῶς ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου, καὶ τοῦτο εἶναι μᾶλλον ἀληθές, διότι μετὰ τὴν δευτέραν ἀποχώρησίν του ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου, οὔτε ἀντί-

---

έλισσα, ἔνθ' ἀν. σ. 117) παραπονεῖται διότι ὥς σήμερον δὲν ἔχουν εὕρει τὴν δέουσαν ἀναγνώρισιν αἱ ἀρεταὶ τοῦ Ἰωάννου Η΄, ἐπειδὴ ὁ ρόλος τοῦ φωτισμένου τούτου Πάπα ὑπῆρξεν σημαντικὸς τόσον ἔναντι τοῦ Φωτίου ὅσον καὶ εἰς τὸ θέμα τῆς Βουλγαρίας. Ὁ Gelzer γράφει ὅτι ὁ Ἰωάννης ἦτο πανοῦργος καὶ μηχανορράφος καὶ δὲν ἐπιδεικνύεται πολὺς σεβασμὸς πρὸς τὴν πραγματικὴν ἀλήθειαν ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν, ἐν Κρουμβάχερ, ἔνθ' ἀν τόμ. Γ΄ σ. 360.

26. Καίτοι αἱ σχέσεις Ἰωάννου Η΄ καὶ Φωτίου ἦσαν φιλικαὶ ἡ ἀντίδρασις κατὰ τοῦ τελευταίου ἐν Κων/πόλει ὑπο τὴν ἡγεσίαν τοῦ Νεοκαισαρείας Στυλιανοῦ καὶ τοῦ Σμύρνης Μητροφάνους συνεχίζετο. Βλ. E.F. Fontani, *Novae Eruditorum Deliciae*, Florence I (1786) σ. 1-80. A. Papadopoulos–Kerameus, *St. Patr. Photii Epistolae*, Petropoli (1896) σ. 18-19. Van de Vorst, *«Note sur St. Joseph l'Hymnographe» Anal. Bolland.* 38 (1920) σ. 148-54. M. Jugie *«De Photii morali effigie» Bessarione*, 37 (1921) σ. 1-32 καὶ F. Dvornik *«Édutes sur Photios» Byzantion* 11 (1936) σ. 1-19.
27. F. Dvornik, *«Le Second schisme de Photios–une mystification historique» Byzantion* 8 (1933) σ. 301-325. Ὁ Dvornik ἐστηρίχθη εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Πάπα Στεφάνου πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Βασίλειον Α΄ καὶ πρὸς τὸν Φώτιον, ἥν ἐδημοσίευσεν ὁ V. Grummel, *«La lettre du Pape Étienne V à l'empereur Basil Ier» Rêvue des études byzantines* 11 (1953) σ. 129-155, ἥτις εἶναι ἀτελής. Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν ὅμως τοῦ Σιναϊτικοῦ Κώδικος 482 (1117), ἔνθα περιέχεται ἀνόθευτος ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Στεφάνου, προκύπτει ὅτι οὗτος ἐτήρησε σκληρὰν στάσιν ἔναντι τοῦ Φωτίου ὅπως καὶ ὁ Πάπας Μαρῖνος. Βλ. Β. Λαούρδα, *« Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Στεφάνου πρὸς τὸν Βασίλειον» Ἑλληνικά*, 14 (1955) σ. 170-172.
28. V. Grummel, *«La liquidation de la Querelle Photienne» Echos d'Orient*, 33 (1934) σ. 257-288 καὶ τοῦ ἰδίου *« Y eut-il un second schisme de Photius» Revue des sciences philosophiques et théologiques*, 22 (1933) σ. 432-57.

δρασις μεγάλη ἐκ μέρους τῶν φίλων του ἐξεδηλώθη, οὔτε ὁ ἴδιος διεμαρτυρήθη.[29] Γράφει ἡ σχετικὴ περικοπή: «Φώτιος δὲ τῇ ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει ἐνδημούσῃ μερικῇ συνόδῳ παραιτήσεως ἐπιδέδωκε λίβελλον διὰ βαθύτατον γῆρας καὶ σωματικὴν ἀσθένειαν τὰς αἰτίας ἀπαριθμούμενος, ἥ εὐμαρῶς δεξαμένη αὐτοῦ τὴν παραίτησιν, ὅ, ᾐτήσατο ἀπεπλήρωσε».

Ὁ ἀγών του κατὰ τοῦ Πάπα δὲν ἀπερρόφησε τὸν Φώτιον, ὅστις εὕρισκε χρόνον διὰ νὰ μελετᾷ καὶ νὰ ἐργάζεται ἱεραποστολικῶς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν φροντίδα του ὑπὲρ τῶν Ρώσων καὶ τῶν Βουλγάρων, ὁ Φώτιος ἀνέπτυξε σχέσεις καὶ μὲ τοὺς Σαρακηνοὺς διὰ τὴν ἀνακούφισιν τῶν Χριστιανῶν καὶ διὰ τὴν προστασίαν τῶν Ἁγίων Τόπων. Ἐπὶ πλέον προσεπάθησε νὰ ἐπαναφέρῃ τοὺς Παυλικιανοὺς καὶ ἄλλους αἱρετικοὺς εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν. Μολονότι αἱ πράξεις του ἔχουν ἐπικριθῆ, ὁ Φώτιος εἶχεν ὑψηλὴν ἰδέαν διὰ τὴν ἀποστολὴν του ὡς φύλακος ἐναντίον τῆς Δύσεως καὶ ὡς ἀρχιποίμενος ἐν τῇ ἀποστολῇ του.

Ἡ ποικίλη, συνεπῶς, δρᾶσίς του προεκάλεσε καὶ τὴν σκληρὰν κατὰ τοῦ προσώπου του ἀντίδρασιν ἐκ μέρους τῶν συγχρόνων του. Ἀλλ᾽ ὡς συμβαίνει εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, οἵτινες εὑρίσκονται εἰς τὸ κέντρον τῶν πνευματικῶν ἢ πολιτικῶν ἀντιθέσεων, οὕτω καὶ διὰ τὸν Φώτιον οἱ φίλοι του ὑπερεξῆραν, ἴσως, τὰ προτερήματά του καὶ οἱ ἐχθροί του ἐμεγαλοποίησαν ἀσφαλῶς τὰ πιθανὰ μειονεκτήματά του. Ὁ Hergenröther[30] ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ἱστορία δίδει δύο διαφορετικὰς ὄψεις διὰ τὸν Φώτιον. Ἡ χριστιανικὴ συνείδησις λυπεῖται βαθύτατα διὰ τὸ σχῖσμα ἡ αἰτία τοῦ ὁποίου ἀνήκει εἰς αὐτὸν (τὸν Φώτιον), διότι ἔδωκεν εἰς αὐτὸ μόνιμον θεολογικὴν βάσιν, ἐνισχύσας αὐτὸ καταχρώμενος τὰ μεγαλειώδη χαρίσματα δι᾽ ἐπαίσχυντον φιλοδοξίαν. Ἀλλ᾽ αὐτό, προσθέτει, δὲν ἐμποδίζει τὸν ἱστορικὸν ν᾽ ἀναγνωρίσῃ τὴν καταπληκτικὴν μόρφωσίν του, τὴν σπανίαν ἀξίαν του ὡς θεολόγου καὶ φιλοσόφου, ὡς φιλολόγου καὶ ἱστορικοῦ, ἀληθῶς ὡς ἐπιστήμονος παντὸς κλάδου γνώσεως. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχει ἐφελκύσει τὴν προσοχὴν τῶν διανοουμένων, δὲν εἶναι αὐτὴ αὕτη ἡ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα, ἀλλὰ ἡ προσωπικότης τοῦ Φωτίου, ἡ ὁποία κυριαρχεῖ εἰς ὅλους τοὺς ἐκκλησιαστικούς, πνευματικοὺς καὶ πολιτικοὺς τομεῖς.

---

29. Β. Λαούρδα, *«Τὰ εἰς τὰ Ἀμφιλόχια τοῦ Φωτίου Σχόλια τοῦ κώδικος 449 τῆς Λαύρας» Ἑλληνικά*, 12 (1953) σ. 258 σημ. 1.

30. *Photius*, ἔνθ᾽ ἀν. Α΄, σ. VI. Εἰς ἄλλο σημεῖον ὁ Hergenröther γράφει ὅτι ὁ Φώτιος ἦτο ἓν εἶδος παγκοσμίου εὐφυΐας, φιλόσοφος, φιλόλογος, θεολόγος, νομικός, μαθηματικός, φυσικός, ρήτωρ καὶ ποιητής. Ὁ ὄντως μεγάλος Γερμανὸς Καρδινάλιος Hergenröther προσέθεσεν, ὡς ἐλέχθη, καὶ μίαν συλλογὴν τοῦ Φωτίου *Monumenta Graeca ad Photium eijusque historiam Pertimentia*, Ratisbonnae, 1869. Βλ. φωτογραφίαν του ἐν τῷ παρόντι.

9. Ἡ σημασία τῶν Συνόδων 861, 869/70 καὶ 879/80

Ἡ Σύνοδος τοῦ 861, ἡ λεγομένη Πρωτοδευτέρα, ἦτο διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν μία παραχώρησις πρὸς τὴν Ρώμην, χάριν τῆς ἑνότητος τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῷ διὰ τὸν Πάπαν Νικόλαον μία εὐκαιρία νὰ ἐμφανισθῇ ὡς διαιτητὴς εἰς ἕν θέμα, ὅπερ ἀνῆκεν εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως. Τοῦτο φαίνεται εἰς τὴν ἀνταλλαγὴν τῶν ἐπιστολῶν μεταξὺ Νικολάου καὶ Μιχαὴλ Γ΄, μετὰ τὴν Σύνοδον τοῦ 861, αἵτινες ἐξηγοῦν πόσον διαφορετικὰ ἦσαν τὰ φρονήματα τῆς Ρώμης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἰδιαιτέρως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διοικητικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας μὲ κύριον πρόβλημα τὴν ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν ἐν Βουλγαρίᾳ.[1] Ὁ Φώτιος ἀντελήφθη τὴν σημασίαν τοῦ θέματος τούτου καὶ διὰ τοῦτο, μὲ τὴν συγκατάθεσιν καὶ τοῦ αὐτοκράτορος, συνεκάλεσε τὴν σύνοδον τοῦ 867[2] ἀποβλέπων εἰς δύο στόχους, τὴν ἀναχαίτισιν τῶν βλέψεων τοῦ Νικολάου καὶ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς δικαιοδοσίας ἐν Βουλγαρίᾳ. Ἐνταῦθα δέον νὰ διακρίνωμεν τὴν διορατικότητα τοῦ Φωτίου. Διότι ὁ Φώτιος εἶχεν εὐρυτάτην καὶ βαθεῖαν ἑλληνικὴν μόρφωσιν, ἥν δὲν εἶχον ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Γ΄ καὶ ὁ Καῖσαρ Βάρδας. Ἴσως ἴχνη αὐτῆς τῆς ἐνοράσεως νὰ ὑπῆρχον εἰς τὸν τελευταῖον.

Ὁ Φώτιος ἴσως ἐξεφράζετο φιλικῶς διὰ τὴν Ρώμην, ἀλλ' ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι εἰς τὸ βάθος διέβλεπε τὸν κίνδυνον ὅν διέτρεχεν ἡ Ὀρθοδοξία ἐκ τῶν ρωμαϊκῶν καινοτομιῶν καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἀπὸ τὰς ἐπεκτατικὰς τάσεις τῆς Ρώμης, διὰ τοῦτο τὸ μέτωπον, ὅπερ ἤνοιξεν, ἦτο θεολογικόν, ἐκκλησιαστικὸν καὶ πολιτικόν. Ὁ Βασίλειος Α΄ προσεπάθησε νὰ ἐντάξῃ τὴν Ρώμην καὶ πάλιν εἰς τὴν σφαῖραν ἐπιρροῆς τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλ' ἦτο πλέον ἀργὰ μετὰ τὴν στέψιν τοῦ Καρλομάγνου τὸ 800 μ.Χ.

Ὁ Πατριάρχης Ἰγνάτιος, καίτοι ὑπέγραψε τὸν Λίβελλον Satisfactionis, ἐτήρει τὴν ἰδίαν μὲ τὸν Φώτιον πολιτικὴν εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα τῆς Βουλγαρίας, διὰ τοῦτο ἠπειλήθη ἀπὸ τὸν Πάπαν Ἀδριανόν, διάδοχον τοῦ

---

1. *Monumenta Germaniae Historica*, ἔνθ' ἀν. Ep. VI, σ. 454-487, 488-512 καὶ 533-540.
2. F.M. Rossejkin, *«Oktzhnoe poslanie Fotia, Patriarkha Konstantinopol'-skago» Bogoslovskij Vestnik*, I (1915) σ. 122-158. F. Dvornik, *«The idea of Apostolicity»* ἔνθ' ἀν. σ. 250. Β. Λαούρδα, *«Ὁ Πατριάρχης Φώτιος καὶ ἡ ἐποχή του»*, Γρηγόριος Παλαμᾶς 38 (1955) σ. 71. F. Dvornik, *«Byzance et la primautè romaine»* Paris (1964) σ. 105 κ. ἑξ. καὶ G.L. Kustas *«History and Theology», The Greek Orthodox Theological Review*, X (1964) σ. 37-74.

Νικολάου μὲ ἀφορισμόν.[3] Ἡ πολιτικὴ κατάστασις ἐν Ρώμῃ,[4] ὁ χαρακτὴρ τοῦ Πάπα Ἰωάννου Η΄[5] καὶ ἡ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Α΄[6] ἤλλαξαν τὰς σχέσεις Κωνσταντινουπόλεως–Ρώμης.

Ἡ σύνοδος τοῦ 879/80 ἔδωκε τὴν ἀφορμὴν νὰ κατηγορηθῇ ὁ Φώτιος ὡς παραχαράκτης τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Πάπα, ἐνῷ οἱ διάφοροι ἱστορικοὶ ἐπεδόθησαν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀληθείας ἢ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν γεγονότων ἀναλόγως τῶν προκαταλήψεών των.[7] Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ πραγματοποιηθῇ μία κριτικὴ ἔκδοσις τῶν σχετικῶν ὡς ἄνω ἐπιστολῶν καθὼς καὶ τῶν

---

3. Ὁ Πάπας Ἀδριανὸς Β΄ ἀνεγνώρισε τὰς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου 869/70 καὶ εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν τῶν ἑλληνικῶν Πρακτικῶν ἀπὸ τὸν ἕλληνα ἐπίσκοπον Βαρθολομαῖον Ἀβραὰμ τῆς Κρήτης εἰς περιληπτικὸν τύπον ἐκλήθη Ὀγδόη Οἰκουμενική, (Βλ. F. Dvornik, «*Which Councils are Eccumenical?*» *Journal of Ecumenical Studies,* 3, 2 (1966) σ. 321-324), Ἡ Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας κατ' ἀπαίτησιν τῶν Οὐνιτῶν ἐδέχθη τοῦτο. Βλ. F. Dvornik, «*Greek Uniates and the number of Eccumenical Councils*» ἐν *Mélanges Eugène Tisserant, Studi Testi,* Rome 2 (1964) σ. 93-100. Ὁ L. Surius εἰς τὰ ἔργα του *Concilia Omnia am generalia quam Particularia,* Cologne (1606) παρέλειψεν αὐτὸν τὸν χαρακτηρισμόν, ἀλλ' ὁ I. Sirmond, εἰς τὸν πρόλογον τοῦ *Concilia Generalia,* Rome (1608-1612), ἀπεκάλεσε τὴν Ἰγνατιανὴν Σύνοδον Ὀγδόην Οἰκουμενικήν. Αὐτὴ ἦτο καὶ ἡ ἄποψις τοῦ Καρδιναλίου Bellarmin Robert, *Disputationes de Controvertus Christianae Fidei,* Insbruck I (1586-1593). Πρβλ. V. Peri, *Due Protagonisti dell' «edittio Romani dei concili ecumenici» Studi e Testi,* 237, σ. 131-232 καὶ G. Leonardi *«Pers la Storia dell'edizione romana», αὐτόθι* σ. 583-637. Ἐπίσης V. Peri, *«Il numero dei concili ecumenici nella tradizione catholica modern» Aevum* 37 (1963) σ. 472 κ. ἑξ. καὶ τοῦ ἰδίου, *«I Concilie le chiese» Cultura,* Roma, 29 (1964) σ. 55 κ. ἑξ. Ἔκτοτε συνεχίσθη ἡ ἰδία στάσις ἐν τῇ Δύσει ἔναντι τῆς Ἰγνατιανῆς Συνόδου, τόσον ἐν τῇ Συνόδῳ τοῦ Λατερανοῦ (1514), ὅσον καὶ ἐν Τριδέντῳ (1546-63). Ὁ M.F. Illyricus, ἐν τῷ ἔργῳ του *Nona Centuria Historiae Ecclesiasticae,* Basileae (1565) κεφ. 3 ὑπὸ τὸν τίτλον *De Synodis,* ἀπεκάλυψε τὰ πρακτικὰ τῆς Φωτιανῆς Συνόδου καὶ ἀργότερον ὁ Βαρώνιος ἐν τῷ 10ῳ τόμῳ τῶν *Annales Ecclesiastici* ἐτόνισε τὴν σημασίαν τῆς Ἰγνατιανῆς Συνόδου, ἐπειδὴ κατεδίκασε τὸν Φώτιον, ὅστις κατ' αὐτὸν ἦτο ὁ περισσότερον ἐπικίνδυνος διὰ τὸ Ρωμαϊκὸν Πρωτεῖον.
4. A. Lapôtre, *«L'empereur et le Saint Siège à l'époque Carolingienne, I Le Pape Jean VIII»,* Paris (1895).
5. S. Melis, van, *«Paus Johannes VIII en Bulgarije» Het Christelijk Oosten* Herening, 4 (1951-1952) σ. 189-201, 262-273.
6. *Monumenta Germaniae Historica,* ἔνθ' ἀν. Ep. VI σ. 759-791. Ep. VII σ. 277, 294, 296 καὶ Ep. VII, σ. 142, 64-66.
7. F. Dvornik, *The Photian Schism,* ἔνθ' ἀν. σ. 202, 307, 398. M. Jugie, *«Le Schisme byzantin»* Paris (1941) σ. 102-129. E. Caspar, *«Studien zum Register Johanns VIII» Neues Archiv der Gessellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde,* 36 (1911) σ. 85-92. S. Van Melis *«Paus Johannes»,* ἔνθ' ἀν. σ. 191. F. Dvornik, *Byzance et la primauté,* ἔνθ. ἀν. σ. 100. V. Grummel, *«Les lettres de Jean VIII pour le rétablissement de Photius» Echos d'Orient* 39 (1940) σ. 138-142. J. Hergenröther, *Photius,* ἔνθ. ἀν. II (1867) σ. 457, 529-551. M. Jugie, *«Les Actes du Synode Photien de Ste Sophie» Echos d'Orient,* 37 (1938) σ. 128. V. Laurent, *«Les Actes du Synode Photien et Georges Le Métochite» Echos d'Orient,* 37 (1938) σ. 101-105 καὶ Κ. Μπόνη, Κρίσεις ἐπί τινων σημείων τῆς πολιτικῆς τοῦ Φωτίου. Ἀθῆναι, 1959. Οὐχὶ τόσον κολλακευτικαί.

Πρακτικῶν τῆς Συνόδου 879/80. Διότι ἡ σύνοδος αὕτη δὲν εἶναι μόνον μία θριαμβευτικὴ νίκη τοῦ Φωτίου, ἀλλὰ καὶ μία συνάθροισις εἰς τὴν ὁποίαν ἐκπροσωπήθησαν τὰ πέντε Πατριαρχεῖα.[8]

Οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ συγγραφεῖς κατηγοροῦν τὸν Πάπαν Ἰωάννην Η΄ ὡς ἄνανδρον, διότι ἐπέδειξε φιλικὴν στάσιν πρὸς τὸν Φώτιον, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἀβάσιμον. Διότι ὁ Ἰωάννης ὑπῆρξε δραστήριος καὶ ἠγωνίσθη διὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς δικαιοδοσίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Βουλγαρίας.[9] Ἀλλ' ὁ Φώτιος ὑπῆρξεν εἰλικρινὴς ἔναντι τοῦ Ἰωάννου καὶ τὸ αἴτημά του διὰ τὴν Βουλγαρίαν ἦτο θέμα πολιτικόν.[10]

Σήμερον οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ συγγραφεῖς προσπαθοῦν νὰ μετριάσουν τὴν κατὰ τοῦ Φωτίου πολεμικὴν καὶ φυσικὰ νὰ συζητοῦν περὶ ἀναγνωρίσεως τῆς Φωτιανῆς Συνόδου ὡς οἰκουμενικῆς. Ἂν τοῦτο δὲν ἐπιτευχθῇ οὐδεμία ἐλπὶς ὑπάρχει νὰ ἐπέλθῃ ἡ ἕνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν, Ὀρθοδόξου καὶ Ρωμαιοκαθολικῆς. Ὁ Φώτιος ἀναμένει τὴν εἰλικρίνειαν τῆς Ρώμης ἔναντι τῆς Συνόδου 879/80, τὴν ὁποίαν ἀπεδέχθη καὶ ὁ Ἰωάννης Η΄.

10. Ὁ Φώτιος καὶ τὸ Πρωτεῖον τῆς Ρώμης

Ἔχει ὑποστηριχθῆ ἐσχάτως, κυρίως ὑπὸ τοῦ M. Jugie[1] καὶ τοῦ F. Dvornik,[2] ὅτι ὁ Φώτιος ἀνεγνώριζε, ἤ τοὐλάχιστον δὲν ἀπέρριπτε τὸ ρωμαϊκὸν Πρωτεῖον. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν, δὲν συνδέει τὴν ἡγετικὴν θέσιν τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου μεταξὺ τῶν Ἀποστόλων μὲ οἱανδήποτε ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθεῖσαν Ἐκκλησίαν ἢ διακονηθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ. Ὁ Ἀπόστολος Πέτρος εἶναι ὁ κορυφαῖος τῶν Ἀποστόλων, ἀλλ' ἡ ἰδιότης αὕτη δὲν ἀνήκει εἰς τοὺς

8. Περὶ τῆς συνόδου ταύτης ἔχομεν μίαν πολὺ καλὴν μελέτην, ἐκ τῆς ὁποίας, ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὴν ὑπέρμετρον προσπάθειαν τοῦ συγγραφέως νὰ παρουσιάσῃ αὐτὴν ὡς βάσιν μιᾶς πιθανῆς συνεννοήσεως τῶν Ἐκκλησιῶν Ὀρθοδόξου καὶ Ρωμαϊκῆς, εἶναι ἔργον χρησιμώτατον διὰ τὸν σύγχρονον ἐρευνητὴν τῆς ἱστορίας τῶν σχέσεων τῶν Ἐκκλησιῶν Κωνσταντινουπόλεως–Ρώμης, J. Meijer, *A Succesful Council of Union. A Theological Analysis of the Photian Synod 879/80. Ἀνάλεκτα Βλατάδων*, 23. Θεσσαλονίκη, 1975.

9. Μεθοδίου, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀντιπαράθεσις Ἑλλήνων καὶ Λατίνων*, ἔνθ' ἀν. σ. 124-126.

10. Βλ. J. Cay, *L'Italie Meridionale et l'empire byzantin*. Paris (1904) σ. 124.

1. M. Jugie, *«Photius et la primauté de Saint Pierre et du Pape» Besarione*, 23 (1919) σ. 123-130 καὶ 24 (1920) σ. 16-76.

2. F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, ἔνθ' ἀν. σ. 233, σημ. 39, 40, ἔνθα καὶ αἱ πηγαὶ του πρὸς ὑποστήριξιν τῆς περὶ Φωτίου ἀπόψεως ὑπὲρ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Πρωτείου.

ἐπισκόπους οὐδεμιᾶς Ἐκκλησίας.[3] Διὰ τοῦτο ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης κατέλαβε τὴν ἁρμόζουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν πρώτων Οἰκουμενικῶν ἑδρῶν δι' ἀποφάσεων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, δι' ἄλλους λόγους καὶ οὐχὶ διότι εἶχε πρῶτον ἐπίσκοπόν της τὸν Ἀπόστολον Πέτρον.

Εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι ὁ Φώτιος εἴχετο τῆς ἀρχῆς τῆς Πατριαρχικῆς Πενταρχίας καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἀποδοθεῖσα εἰς τὸν Πάπαν τῆς Ρώμης τιμὴ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὰς ὑπὸ τῶν Παπῶν ἀξιώσεις περὶ Πρωτείου.

Τουλάχιστον αὐτὴν τὴν ἐντύπωσιν ἀπεκόμισαν οἱ μελετηταὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς του καὶ τῶν συγγραφῶν του, διὰ τοῦτο καὶ ἐπετέθησαν κατ' αὐτοῦ μετὰ τοσαύτης σφοδρότητος. Ἐξ ἄλλου, ὡς πολέμιον τοῦ Ρωμαϊκοῦ Πρωτείου εἶδον αὐτὸν οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ συγγραφεῖς καὶ οἱ μεταρρυθμισταὶ Λούθηρος, Καλβῖνος, Μελάχθων κ.λπ.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του ὁ Φώτιος σκοπίμως δὲν ἀναφέρει τὴν Ρώμην πρώτην, ὅταν ἀναφέρεται εἰς τοὺς Πατριαρχικοὺς Θρόνους ὅταν ἔγραφε πρὸς τοὺς Βουλγάρους, εἶναι σαφὴς ἔνδειξις ὅτι θεωρεῖ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπερέχουσαν ἐκείνης τῆς Ρώμης.[4] Ὅλον τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἡγετικὸν πνεῦμά Του, εἴτε εὑρίσκεται εἰς ἀρίστας σχέσεις πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου εἴτε ὄχι, ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐξάλειψιν τῆς περὶ Πρωτείου Ἰδέας τῆς Ρώμης, τὴν ὁποίαν ἐθεώρει ἐναντίαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν συμφερόντων καὶ τῶν ἑλληνικῶν θέσεων.

Εἶναι, συνεπῶς, ἀτυχὴς ἡ ἐπιμονὴ τοῦ σοφοῦ τσεχοσλοβάκου καθηγητοῦ ἀειμνήστου F. Dvornik νὰ ἀναζητῇ ἐρείσματα διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἄποψιν περὶ ἀναγνωρίσεως τοῦ παπικοῦ Πρωτείου ὑπὸ τοῦ Φωτίου. Πράγματι, ὁ Φώτιος ἐκφράζεται τιμητικῶς διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης καὶ τοῦτο διὰ νὰ κολακεύσῃ τὴν ρωμαϊκὴν ὑπεροψίαν πρὸς διατήρησιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητος καὶ τοῦτο ἔπραττε ζῶν ὁ ἴδιος ἐντὸς ἑνὸς παρομοίου ὑπεροπτικοῦ πνεύματος, ὅπερ ἐκυριάρχει τότε μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων.

---

3. Ἀκόμη ἐνδεικτικὸν τῆς Φωτείου θεωρίας περὶ τῆς σχέσεως τῆς Νέας Ρώμης πρὸς τὴν Παλαιὰν Ρώμην εἶναι ἡ πρωτεύουσα θέσις, ἥν δίδει εἰς τὸν ἱδρυτὴν τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως Ἀπόστολον Ἀνδρέαν «Τὸν Πέτρον πρὸ Πέτρου». Πρβλ. Hergenröther, ἔνθ' ἀν. I, σ. 659. Ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ἐστήριζε τὴν ὑπεροχικὴν θέσιν, ἥν ἔδιδεν εἰς τὴν Κων/πολιν εἰς τὴν παράδοσιν αὐτὴν μόνον.
4. Ἀλλὰ καὶ ὁ Νικόλαος, γράφων πρὸς τὸν Βόριν τῆς Βουλγαρίας (*MGH*, Epist. 6, σ. 592, 596 κ. ἑξ.), χαρακτηρίζει ἀληθεῖς Πατριάρχας ἐκείνους, οἵτινες κατέχουν ἀποστολικὰς ἕδρας ὡς εἶναι ἡ Ρώμη, ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Ἀντιόχεια. Διὰ τούτων ὁ Νικόλαος ἀρνεῖται τὰς ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Βλ. F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, ἔνθ' ἀν. σ. 249.
5. Mansi, 16, Col. 7.

Τόσον εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Φωτίου ὅσον καὶ τοῦ Ἰγνατίου ἐκυριάρχει ἡ ἀρχὴ τῆς Πατριαρχικῆς Πενταρχίας, τὴν ὁποίαν ἠσπάσθη καὶ κατέστρωσεν ἀπὸ ρωμαϊκῆς πλευρᾶς ὁ Ἀναστάσιος ὁ Βιβλιοθηκάριος, ὁ ἀφωσιωμένος ἄνθρωπος εἰς τὸν Πάπαν Νικόλαον (Mansi, 16, Col. 7).

Εἶναι συνεπῶς ἀστήρικτος κάθε ἰδέα περὶ ἀναγνωρίσεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ Πρωτείου ἀπὸ τὸν Φώτιον, διότι τότε θὰ ἦτο ἀδιανόητον νὰ τολμήσῃ ὁ ἴδιος νὰ καθαιρέσῃ τὸ 867 τὸν Πάπαν Νικόλαον, ἐὰν ἀνεγνώριζεν εἰς αὐτὸν Πρωτεῖον ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας ἐφ' ὅλης τῆς Ἐκκλησίας.

Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι συγγραφεὺς τοῦ φυλλαδίου ἐναντίον ἐκείνων, οἵτινες λέγουσιν ὅτι ἡ Ρώμη εἶναι πρώτη ἕδρα[6], εἶναι ὁ Φώτιος.

Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ὁ Φώτιος ἔγραψεν Ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν τὸ 867 πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Θρόνους, ἤτοι: Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, διὰ τῆς ὁποίας προσεκαλοῦντο ν' ἀποστείλουν ἀντιπροσώπους «τοποτηρητὰς», ἵνα συμμετάσχουν εἰς Οἰκουμενικὴν Σύνοδον ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀποδεικνύει πασιφανέστατα ὅτι ὁ ἱερὸς οὗτος ἀνὴρ ἐπίστευεν εἰς τὸν συνοδικὸν καὶ μόνον θεσμόν.

6. M. Gordillo, *«Photius et Primatus Romanus» Orientalia Christiana Periodica*, 6 (1940) σ. 5-23 καὶ M. Jugie, *Theologia dogmatica christianorum orientalium, Paris I* (1926) σ. 131 κ. ἑξ.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ κατωτέρω βιβλιογραφία ἐν τῷ ἔργῳ μου τούτῳ περιορίζεται εἰς θέματα, ἅτινα σχετίζονται πρὸς τὴν γενικὴν εἰκόνα περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων, θεολογικῶν, ἐκκλησιαστικῶν, πολιτικῶν κλπ., τοῦ Μεγάλου Φωτίου. Ἀποβλέπουν εἰς τὴν κατοχύρωσιν τῶν ἀπόψεών μου διὰ τὴν ἐκπληκτικὴν ποικίλην δραστηριότητα τοῦ ἄλκιμου τούτου ἕλληνος κληρικοῦ.

Ἐλπίζω ὅτι κάποιος ἐκ τῶν συνεργατῶν μου ἐν τῷ ἑορτίῳ τούτῳ τόμῳ τῆς Ἐπετηρίδος *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία*, θὰ καταρτίσῃ ὅσον τὸ δυνατὸν πλήρη βιβλιογραφίαν περιλαμβάνουσαν καὶ ἐκείνην εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς ὁμοδόξου Ρωσίας.

Ἤδη ὑπέδειξα εἴ τινα ἐκ τούτων ν' ἀναζητήσῃ φάκελλον ἐξ 150 σελίδων περιέχοντα τὴν περὶ τοῦ Φωτίου Ρωσικὴν βιβλιογραφίαν καὶ ἀποκείμενον ἐν τῇ Πατριαρχικῇ τῆς Ἀλεξανδρείας Βιβλιοθήκῃ.

Α.Β.Γ., Τερατώδεις συκοφαντίαι κατὰ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς φιλολογικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν τοῦ ἔτους 1887* ἐκδιδόμενον ὑπὸ Α.Β. Παλαιολόγου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 6 (1886) σ. 104-115.

Μνημεῖα Ἐκκλησιαστικὰ Ἀνέκδοτα. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Ἔτος Γ', τεύχη Κ', σ. 298-302. ΛΓ' σ. 513-517, ΛΕ', σ. 541-544, ΛΣΤ', σ. 557-561, ΛΖ', σ. 573-577 καὶ ἔτος Ε' τεῦχος Α' σ. 11-14. Περὶ Μητροφάνους Σμύρνης ἀντιπάλου τοῦ Φωτίου.

Acta Consilii Constantinopolitani IV (869-870). Mansi, XVI, cols I-208 λατινικὸ κείμενο, cols 300-413 ἑλληνικὸ κείμενο.

Acta Consilii Constantinopolitani V (879-80), Mansi, XVII, cols 365-525.

ADONTZ, N., Etudes arméno-byzantines, Lisbonne 1965.

ARWEILLER, H., «Les Relations entre les Byzantins et les Russes au IXe siecle». *Ass. Internat. des Études Byzantines, Bulletin d'Information et de Co-ordination* 5 (Athens and Paris, 1971), σ. 57-61.

— Sur la carrière de Photios avant son Patriarcat, *BZ*, LVIII (1965) σ. 348-363.

ALEKSIDZE, Z., Arsenius Saparanus, De Iberorum et Armeniorum Separatione. (Iberice), Tbilissii, 1980.

ALLATIUS, L., De octava Synodo Photiana. Romae, 1662.

ALTIMURA, DE St., Panoplia contra schisma Graecorum, Paris, 1718.

AMANN, E., Jean VIII. *Dictionaire de Théologique Catholique,* Paris, 8 (1924), cols 602-13.

—— s.v. Photius, *Dictionaire de théologique catholique,* Paris, 12, 2 (1935) Cols 1536-1604.

ΑΜΑΝΤΟΥ Κ.Ι., Παΐσιος Λιγαρίδης. *ΕΕΒΣ, ΙΓ΄* (1937) σ. 224-229.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Ι., Οἱ Παυλικιανοί, Ἀθῆναι, 1959.

—— Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Κωνσταντίνου Κυρίλλου εἰς τὴν χώραν τῶν Χατζάρων *Ἐκκλησία* 43 (1966) σ. 425-436.

—— «Ἡ κατάστασις τῆς παιδείας εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Θ΄ αἰῶνος» ἐν *Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι,* Θεσσαλονίκη, Ι (1966) σ. 31-77.

ANASTASIUS BIBLIOTHECARIUS, Praefacio in Concilium Constantinopolitanum IV, Mansi, XVI.

ANASTOS, M.V., «Political Theory in the lives of the Slavic Saints Constantine and Methodius» *Harvard Slavic Studies* 2 (1954) σ. 11-38.

—— «The Transfer of Illyricum, Calabria, ans Sicily to the jurisdiction of Constantinople in 732-33» *Silloge Bizantina in onore di S.G. Mercati «Studi Bizantini e Neollenici» Rome* (1957) σ. 14-31.

ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Φώτιος α΄ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 1864.

ΑΝΩΝΥΜΟΥ, Vie de Photius Pére du Schisme Grec. Βίος Φωτίου Πατρὸς τοῦ Γραικικοῦ σχίσματος. Constantinople, 1848. Γαλλιστὶ καὶ Ἑλληνιστί. Πρόκειται περὶ Λιβελλογραφήματος.

ΑΡΙΣΤΑΡΧΗ, Σ., Τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως *Λόγοι καὶ Ὁμιλίαι* ὀγδοήκοντα τρεῖς. Ἐκ χειρογράφων Ἄθω, Βιέννης, Γενεύης, Ἑνετίας, Ἱεροσολύμων, Μονάχου, Μόσχας, Παρισίων, Ρώμης, Χαϊλδελβέργης κ.λπ. Τόμοι Α΄ καὶ Β΄ (1901) ἐν Κων/πόλει. Βλ. φωτοτυπίαν α΄ σελ. ἐν τῷ παρόντι.

—— Φωτίου Ὁμιλίαι. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια,* Περίοδος Β΄, Β΄ (1886) σ. 177-184.

—— «Τοῦ αὐτοῦ ἁγιωτάτου Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ὁμιλία λεχθεῖσα ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τῷ Μεγάλῳ Σαββάτῳ ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν φιλοχρίστων Βασιλέων, ὅτε ἡ τῆς Θεοτόκου ἐξεικονίσθη καὶ ἀπεκαλύφθη μορφή» *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια,* Περ.Β΄, Β΄ (1886) σ. 185-198.

ARLETTI, G., «San Fozio: Un Esempio per l'Ortodossia Italiana» *The Patr. and Byz. Review,* N.Y. 2-3 (1983) σ. 230-245.

ARTAMONOV, M.E., Istorija Chazar. Leningrand, 1962.

ASSEMANI, J., Bibliotheca Orientalis. Roma. I (1719) σ. 38, 126, 131, 352.

AUBINEAU, M., «Photius Bibliothèque: Codex 53: Sur les Pélagiens», *Revue de philologie, de Littérature, et d'histoire anciennes,* 41 (1967) σ. 232-41.

ΒΑΛΕΤΤΑ, Ι. Ν., Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καὶ ἁγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαί. Αἷς δύο τοῦ αὐτοῦ παρήρτηνται πονήματα. Α΄. Ἐρωτήματα δέκα σὺν ἴσαις ταῖς ἀποκρίσεσιν. Β΄ Κρίσεις καὶ ἐπιλύσεις πέντε κεφαλαίων. Μετὰ προλεγομένων περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων Φωτίου Κ.Τ.Λ. Ἐν Λονδίνῳ, 1864, Hildesheim, 1978. Βλ. φωτοτυπίαν α΄σελ. ἐν τῷ παρόντι.

BALLHEIMER, R., De Photii vitis decem oratorum, *diss.* Bonn, 1877.

BARONIUS, C., Annales Ecclesiastici, ed. A. Pagii (Lucca, 1738-59). Cond. ed by A. Theiner, Bar-le-Duc, 1867.

BASNAGE, J., (καὶ Basnagii ἢ Basnagius), Histoire de l'Église. Rotterdam, I, 1699.

— «De Photio eyusque scriptis observatio» *Canisii, Lectiones antique.* Antwerpiae, 1725 τ. XIV σ. 179-333.

— Thesaurus monumentorum ecclesiasticorum et historicorum, sive H. *Canisii Lectiones antique ad saeculorum ordinem digestae,* Amsterdami, (1725) σ. 375-378.

BATIFFOL, P., «Fragmente der Kirchengeschichte des Philostorgius» *Romische Quartalschrift,* 3 (1889), σ. 252-289.

— «Die Textüberlieferung der Kirchengeschichte des Philostorgius» *Römische Quartalschrift* 4 (1890) σ. 134-143.

— «Le présents de S. Cyrille à la court Constantinople» *Études de Liturgie et d'archéologie chrétiennes,* Paris (1919) σ. 154-79.

ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΝΟΥ, ΙΑΚΩΒΟΥ, Μνημείων γραπτῶν περισυναγωγή. Φωτίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, ὁμιλίαι, λόγοι καὶ ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι ἐκ τοῦ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν Ἄθω ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μονῆς τῶν Ἰβήρων ἀποκειμένου χειρογράφου. Βραχεῖα ἱστορικὴ προεισαγωγὴ εἰς τὰς δύο πρώτας ὁμιλίας. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια,* 2 (1881-882) σ. 4-9.

BECCOS, J., De Unione Ecclesiarum, Migne, *PG* 141, Cols 15-157, 925- 941.

— Refutatio Photiani Libri de Spirito Sancto. Migne, *PG,* 141, cols. 727-864.

BECK, H.-G., Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München, 1959. Β΄ ἔκδ. 1977.

BECKER, P., De Photio et Aretha lexicorum scriptoribus, *diss.* Bonn, 1909.

BEKKER, I., (ed.), Bibliotheca. Τόμοι 2, Berlin, 1824, 1825.

BENEŠEVIČ, V., Zur slavischen Scholia angeblich aus der Zeit des Slavenapostel *BZ*, 36 (1936) σ. 101-105.

BERČIČ, I., Duie službe rimskoga obreda za svetkovinu SV. Cirila i Metoda, Zagreb, 1870.

BERKI, F., «Δύο ἐπειδόδια τοῦ βίου τῶν Ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου σχετιζόμενα μὲ τὴν προϊστορίαν τῶν Οὔγγρων» *ἐν Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ*, ἔνθ' ἀν. σ. 241-248.

BERNANDAKIS, P., «Les appels au pape dans l'église grecque jusqu'a Photius». *Echos d'Orient*, 6 (1903) σ. 30-42, 118-125, 249-257.

BERNHARDY, G., Grundriss der Griechischen Litteratur, I (1892) Halle.

BIENER, F.A., De collectionibus canonum ecclesiae graecae, Berolini, 1827.

—— Das Kanonische Recht der griechischen Kirche, Dresden, 1853.

BIRT, Th., Das antike Buchwesen. Berlin, 1882.

BISDRALL, I.N., «The Text of the Acts and the Epistles in Photius», *The Journal of Theological Studies*, N.S., IX (1958) σ. 278-91.

—— The Text of the Gospels in Photius, *The Journal of Theol. Studies*, New Series, VII (1956) σ. 42-55, 190-198.

BOEHMER, H., «John VIII», *Encyclopaedia of Regigious Knowledge* (Scharff-Herzog) London vol. VII (1908) σ. 198-199.

—— «Nicholas I» ἐν *Encycl. of Religious Knowledge, vol. VIII* (1908) σ. 161-162.

ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ, Ε., Τοῦ μακαρίου Θεοδωρήτου... τὰ σωζόμενα, v. Halae 1775 est editionis Schuljianae (Halae 1769-1774) textus Graecus, cui ad vol. V. compendum subiciuntur varia Photiana ex coditionibus denuo impressa.

BOUQET, A.C., «The References to Josephus in the *Bibliotheca* of Photius» *The Journal of Theological Studies*, 36 (1935) σ. 289-293.

BOYLE, L., «Cirillo et Metodio i santi apostoli degli Slavi, Rome», *Pontif. Instituto Orientale*, 1963.

BRUECKNER, A., Die Wahrheit über die Slavenapostel, Tübingon, 1913.

BURG. A., Paus Johannes VIII en Constantinopel, *Het Christelijk Oosten*, 5 (1952-1953), σ. 269-278, 6 (1953) σ. 24-32.

BURY, J.B., The Relationship of Photius to the Empress Theodora, *English Historical Review* (1890) σ. 255-8.

—— A History of the Eastern Roman Empire from the fall of Irene to the accession of Basil I. London, 1912.

ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΣΚΑΡΛΑΤΟΥ, Δ., Ἡ Κωνσταντινούπολις, Ἀθήνησιν Β΄ (1862) σ. 302.

CANISII, P., Lectiones antique. Antverpiae. II (1725).

CASPAR, E., Geschichte des Papsttums. 2 τόμ. Tübingen, 1930, 1933.

— Studien zum Register Johanns VIII, *«Neues Archiv der Gesselschaft für älteste deutsche Geschichtskunde,* 36 (1911) σ. 85-92.

CAVE, G., Scriptorum Ecclesiasticorum Historia Literaria, Oxonii Tom. II (1740) σ. 47-50.

CIBULKA, J., «Grossmährische Kirchenbauten» *Symposium Sancti Cyrillus et Methodius, Leben und Wirken,* Prague (1963) σ. 49-118.

— Der Zeitpunkt der Ankunft der Brüder Konstantin-Cyrillus und Methodius in Mähren» *Byzantinoslavica,* 26 (1965) σ. 318-364.

CODINI, G., Exerpta de antiquitatibus Constantinopolitani, Bonn (1843) σ. 194-202.

COMBEFICII, F., Recensiti auctores Bibliothecae PP. concionatoriae, Parisiis, 1662.

— Originum rerumque Constantinopolitarum manipulus. Parisiis, 1664.

COMBEFICIUS, F., Auctarium Bibliothecae Patrum Novum, I. Parisiis (1648) σ. 279.

COMBEFIS, F., Bibliothecae Graecorum patrum Auctarium novissimum. Parisiis, I (1672), σ. 527-537.

COMPAGNONI, G., Bibliotheca di Fozio Patriarca di Constantinopoli. Tradotta in Italiano, I-I (MDCCCXXXVI) Milano.

CONSTANTELOS, D.J., «The Greek Missionary Background of the Christianization of Russia and the respect of its Cultural Identity» *Θεολογία,* 60 (1989) σ. 654-671.

COPAN, A., «St. Photius as an Ecumenical Educator» *The Patr. and Byz. Review,* N.Y. 2-3 (1983) σ. 174-186.

COPPOLA, C., «Contributo alla restituzione del testo della lettera a Tarasio, proemiale della 'Biblioteca' Fozio, *Rivista de studi Bizantini e Neoellenici,* 12-13 (1975-1976) σ. 129-153.

CORDER, B., Catalogus praecipuorum auctorum ineditorum graece MSS. qui in bibliotheca scorialensi asservantur, Anvers, 1648.

COSTA-LOUILET, G. da, «Y eut-il des invasions russes dans l'Empire byzantin avan 860?» *Byzantion,* 15 (1940-41) σ. 231-248.

COTELERIUS, J.B., Ecclesiae Graecae monumenta, Paris, II (1677) σελ. 104-108.

COZZA, L., Historia Polemica de Graecorum Schismate. Romae, 1719-20.

CRAMERI, I., Anecdota graeca oxoniensia. Oxoniae, 1837 τόμ. Α΄ σ. 392. Β΄ σ. 419 Δ΄ 168-9.

DARROUZÉS, J., Un nouveau manuscrit des Homélies et des lettres de Photius», *Revue Etudes Byzantines,* 12 (1954) σ. 183-186.

— «Un recueil épistolaire byzantin: le manuscrit de Patmos, 706». *Revue byzantines,* 14 (1956) σ. 78-121.

— Epistoliers byzantins du Xe siècle, Paris, 1960.

— «Deux lettres inédites de Photius aux Arméniens» *Revue des Études Byzantines* 29 (1971) σ. 137-181.

DELCEV, I., «Au lendemain de la conversion du people Bulgare, le Epitre de Photius» *Mélanges de sciénce Religieuse,* 8 (1951) σ. 211-226.

DENNIS, G.T., «The anti-Greek» character of the Responsa ad Bulgaros of Nicholas I» *Orientalia Christiana Periodica,* XXIV (1958) σ. 165-174.

DEUSDEDIT, Cardinalis, Collectio canonun, ed. V. Wolf von Ghanvell, Die Kanonessammlung des Kardinals Deusdedit, Paterborn, 1905.

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Α., Ἱστορία τοῦ Σχίσματος τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς. Leipzig, 1867.

— Ὀρθόδοξος Ἑλλὰς, ἤτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων, τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων. Leipzig, 1872.

DILLER, A., Photius Bibliotheca ἐν Byzantine Literature, *DOP* 16 (1962) σ. 389-240 (+πίν. 2).

DINDORF, L., «Über Photio's Lexicon und Bibliothek» *Jahrb. für Philologie,* CIII (1871) σ. 362-369.

DOBREE, P.P. (ed.) Φωτίου τοῦ Πατριάρχου Λέξεων Συναγωγὴ e cod. Caleano descripsit R. Porsonus. Vol. I-II, London, 1822.

DOBSCHUETZ, V., Methodios und die Studiten. Strömungen und Gegenströmungen in der Hagiographie des Jahrhunderts. *BZ,* 8 (1909) σ. 41-105.

DÖLGER, F., Ἡ Βυζαντινὴ Γραμματεία. Medieval History, Vol. IV. The Eastern Roman Empire (717-1453). Cambridge, Univ. Press 1923. Ἑλλ. Μετ. 1979. Μέλισσα Β΄, σ. 769-805.

ΔΟΣΙΘΕΟΥ Ἱεροσολύμων. Τόμος χαρᾶς. Ἐν Ρημνίκῳ 1705 Βλ. φωτοτυπίαν τῆς πρώτης σελίδος τοῦ ἔργου τούτου ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς παρούσης μελέτης.

DOSTÁL, A., «La Tradition Cyrillométhodienne en Moravie» *ἐν Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ,* ἔνθ' ἀν. σ. 153-182.

DRAESEKE, J., «Die Syllogismus des Photios» *Zeits. für Wissenschafiliche Theologie,* 44 (1901) σ. 553-589.

— «Patrammus und Photius» *BZ*, 18 (1909) σ. 396-421.

DUCHESNE, L. «L'Illyricum ecclesiastique» *BZ*, I (1892) σ. 531-50.

DUJČEV, J., «Au lendemain de la conversion du peuple bulgare. L'Epitre de Photius» *Mél. de sc. relig.* 8 (1951) σ. 211-226.

— Medioevo Bizantino-Slavo, Ρώμη, (1965) I, σ. 107-123.

DUTHILLEUL, P., L'evangélization des Slaves, Cyrille et Méthodie, Paris, 1963.

DVORNIK, F., The Photian Schism. History and Legend. Cambridge 1948. Repr. 1970. Paris.

— The Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris, 1926.

— «L'Oecuménicité du huitième concil (869-70) dans la tradition occidentale du Moyen Age» *Bulletin de la Clas. des Lettres, 5th Serie Academie Roayale de Belgique* 24 (1938) σ. 445-87.

— The Making of Central and Eastern Europe, London, 1949.

— Photius et la réorganisation de l'Académie Patriarchale» *Annalecta Bollandiana* 68 (1950) σ. 108-125.

— Emperors, Popes and General Councils, *DOP*, 6 (1951) σ. 1-23.

— «Byzantine Influences in Russia» *The Root of Europe*, ed. M. Huxley, London, (1952) σ. 95-106.

— «Byzantium and the North» *The Root of Europe*, ed. M. Huxley, London (1952) σ. 85-95.

— «The Patriarch Photius and Iconoclasm» *DOP*, 7 (1953) σ. 69-97.

— The Slavs, their Early History and Civilization, Boston, 1956.

— Byzantine Political Ideas in Kievan Russia, *DOP*, 9-10 (1956) σ. 76-94.

— The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew. *DOS*, Four, 1985.

— «The Patriarch Photius in the Light of Recent Research» *Berichte Zum XI Internat. Byz. Kongress.* Munich, 1958.

— «Patriarch Photius, Scholar and Statesman» *Classical Folia* 13 (1959) σ. 3-18 καὶ 14 (1960) σ. 3-22.

— «Byzantium and the Roman Primacy» *American Ecclesiastical Review*, CXLIV (1961) σ. 289-312.

— «Sts Cyril and Methodius in Rome» *St Vladimir's Seminary Quarterly*, 7 (1963) σ. 20-30.

— «Die Bedeutung der Brüder Cyrill and Methodius für die Slaven und Kirchengeschichte», *Prolegomena ad Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis*, Wiesbaden, (1964) σ. 17-32.

— «Byzantium, Rome the Franks, and the Christianization of the Southern Slavs» *Cyrillo-Methodiana*. Cologne, Claz, (1964) σ. 89-93.

— Byzance et la primaté romaine, Paris, 1964.
— «La carrière universitaire de Constantin le philosophe» *Byzantinoslavica*, III (1931) σ. 59-67.
— «The Significance of the Missions of Cyril and Methodius» *The Slavic Review*, 23 (1964) σ. 105-211.
— «Byzantium, Rome, the Franks and the Christianization of the Southern Slavs» *Cyrillo-Methodiana:* zur Frügeschichte des Christentums bei den Slaven. Edited by Hellmann, *Olesch, Stasiewski, Zagiba. Köln*, 1964.
— «Patriarh Ignatius and Caesar Bardas» *Byzantinoslavica*, xxvii (1966) σ. 7-22.
— Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origines and Background. *DOS*, Nine, vols 1-2, 1966.
— «The Embassies of Constantine-Cyril and Photius to the Arabs», *In Honor Roman Jakobson: Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday*. The Hague, I (1967), σ. 569-76.
— «Κωνσταντινούπολη καὶ Ρώμη» *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, Ἀθῆναι (1979) τόμ. Α΄, σ. 326-353. Ἔνθ' ἀν.
— Byzantine Missions among the Slavs SS. Constantine-Cyril and Methodius. Rutgers Univ. Press. 1970.
— «Photius Career in Teaching and Diplomacy», *Byzantinoslavica*, 34 (1973) σ. 211-18.
ΔΩΡΟΘΕΟΥ, τοῦ Σχολαρίου, Κλεὶς Πατρολογίας καὶ Βυζαντινῶν Συγγραφέων. Ἔκδ. Β΄ Ἀθῆναι, 1980.

ELTER, A., De Joannis Stobaei codice Photiano, *I Dissert. Bonn*, 1880.
ENGELMANN, W., Bibliotheca scriptorum Classicorum, I (1880).
EPANAGOGE, ed. K.E. Zachariae von Lingenthal, ἐπανέκδ. J. Zepos, P. Zepos, Jus Graeco-romanum, 2 (1931) Ἀθῆναι.
ERICSSON, E., «The Earliest Conversion of the Rus' to Christianity». *The Slavonic and East European Review*, 44 (1966) σ. 98-121.
ΕΥΕΛΠΙΔΟΥ, Δ., Σπαρτίον ἔντριτον συνυφανθὲν ἐξ ἐκκλησιαστικῶν καὶ σχολικῶν λόγων καὶ διαφόρων προσλαλιῶν τοῦ Μητροπολίτου Κορυτσᾶς Δωροθέου Εὐελπίδου, ᾧπερ παρήρτηνται τοῦ ἐν Ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν ΦΩΤΙΟΥ τρεῖς ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ καὶ τέσσαρες ἕτεραι τοῦ Γρηγορίου Καρδαμῆ, ἡγουμένου Βατοπεδίου. Κ/πολις ΑΩΟΔ΄ σ. 210-219.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, Θ., «Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ σχίσματος» *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια,* 24 (1904) σ. 276-279, 310-319, 360-364, 369-370, 384-387, 394-396, 425-428, 440-442, 454-456, 463-464.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, Σ., *Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη.* Τεῦχος Α΄. Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου Κωδίκων. Paris (1924), σ. 3, 5, 37, 38, 47, 48, 147, 152 κ.λπ.

— *Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη* Ἀριθ. 7. Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Ἱερᾶς Σκήτης Καυσοκαλυβίων καὶ τῶν Καλυβῶν αὐτῆς. Paris, 1930.

— *Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη* Ἀριθ. 9. Μνημεῖα Ἁγιολογικά. Paris, 1932.

— Ταμεῖον Ἐκκλησιαστικῆς Ποιήσεως, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος,* Ν΄ (1951) σ. 327.

FABRICIUS, J.A., Bibliotheca graeca, seu noticia scriptorum veterum graecorum, Hamburgi, 1705-1728. Τόμοι 14. Τετάρτη ἐπεξεργασμένη ὑπὸ Harles, G.C., ἔκδοσις αὐτόθι, 1790-1809, τόμοι 12 μετ' ἀλφαβητικοῦ πίνακος ἐκδοθέντος τῷ 1838. Ἰδιαιτέρως τόμοι Ζ΄ (1801), ΙΑ΄ (1808) καὶ ΙΒ΄ (1809).

ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Θ., Ὁ Συνοδικὸς Τόμος ἢ περὶ ἀληθείας, Ἀθῆναι, 1852.

FAUCHER, CH., Histoire de Photius, Patriarche Schismatique de Constantinople, Paris, 1772.

ΦΕΙΔΑ, Β., «Αἱ περὶ σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας ἀντιλήψεις τοῦ Μ. Φωτίου. *Τιμητικὸς Τόμος* εἰς Μητροπολίτην Κίτρους Βαρνάβαν. Ἀθῆναι. (1980) σ. 335-375.

FISCHER, F., Patriarcharum Constantinopolitanorum Catalogis. Lipsiae, 1884.

FISQUET, H., Photius ἐν F. DIDOT, Nouvelle biographie générale. Paris, τόμ. 40 (1862).

FLACIUS, Mathias Illyricus (Vlasic) M., Centuriae Magdeburgenses seu Eccles. Historia, Basileae, 1561-74.

FLEURY, C., Histoire du Christianisme, 6, τόμοι. Paris, 1836-1837.

FONTANI, F., De Photio, Novae Romae episcopo ejusque scriptus dissertatio ἐν *Novae eruditorum deliciae,* Florentiae, I (1785).

— Novae Eruditorum deliciae-seu-Veterum ἀνεκδότων opusculorum collectanea Franciscus Fontani, *Bibliothecae Riccardianae Praefectus, collegit, illustravit,* edidit, Florentiae 1785-93, τρεῖς τόμοι.

FORTESCUE, A., The Orthodox Church. London, 1907.

FOUYAS, M., «The Sobriety of St. Photius, Patriarch of Constantinople». *The Patristic and Byzantine Review*. N.Y. vol. 2-3 (1983) σ. 151-155.

— «Ἡ ἀνεξικακία τοῦ Μεγάλου Φωτίου» *Συμπόσιον πνευματικὸν Μητροπολίτου Πατρῶν Νικοδήμου*. Ἀθῆναι (1989) σ. 377-384.

— Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ἀντιπαράθεσις Ἑλλήνων καὶ Λατίνων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Φωτίου μέχρι τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας, Ἀθῆναι, 1990.

FUCHS, F., Die höheren Schulen von Constantinopel im Mittelalter, Leipzig, 1926.

FREESE, J.H., The Library of Photius, Vol. I (1920) London. New York.

GAASQUET, A., L'Empire byzantin et la momarchie franque. Paris, 1888.

GALLANDIUS, A., Bibliotheca Patrum, XIII, Venetiis (1779) σ. 695-732.

GARRITTE, G., Narratio de rebus Armeniae, Louvain, 1952.

GAY, J., L'Italie Méridionale et l'Empire Byzantin (867-1071), *Bibliothèque des Ecoles Francaises d'Athènes et de Rome*, fasc 90. Paris 1904. Ἐπαν.

ΓΕΓΛΕ, Γ., Ὁ Φώτιος ἐν τῷ σχίσματι, Ἀθῆναι, 1900.

ΓΕΔΕΩΝ, Μ., Πατριαρχικοὶ Πίνακες. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1880.

GEERARD, M., Clavis Patrum Graecorum, Τόμοι II, III, Tournot, 1974, 1979.

GEISSLER, J.E., De Photii P.C. scientia medica Dissert. Lipsiae, 1746.

ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ, Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων, Αἱ περὶ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου κρίσεις τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν ἱστορικῶν τῆς ἐποχῆς μας. *Ὀρθοδοξία*, 31 (1956) σ. 37-68.

GERLAND, E., «Photius und der Angriff der Russen auf Byzanz» *Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum*, 6, B, *Byzantium*, 11 (1903) σ. 718-722.

ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Β., Βλ. Α.Β.Γ.

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Κ.Ι., Βυζαντινὴ Ἀνατολὴ καὶ Λατινικὴ Δύση. Δύο κόσμοι τῆς Χριστιανοσύνης στὸ Μεσαίωνα καὶ στὴν Ἀναγέννηση. Μελέτες στὴν Ἐκκλησιαστικὴ καὶ Πολιτιστικὴ Ἱστορία. Μετάφρ. Κ.Δ. Κυριαζῆ. Ἀθήνα, 1966.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Β., «Εἰκὼν κατὰ τὸν Ἱερὸν Φώτιον». *Θεολογία*, 51 (1980) σ. 158-185, 379-405.

GIBBON. E., History of the Decline and Fall of the Roman Empire, VII (1848) London.

ΓΙΟΥΛΤΣΗ, Β.Τ., Θεολογία καὶ Διαπροσωπικαὶ σχέσεις κατὰ τὸν Μέγα Φώτιον. *Ἀνάλεκτα Βλατάδων,* 20, Θεσσαλονίκη, 1974.

GLANNELL, V. Wolf von (ed.), Die Kanonensammlung des Kardinals Deusderit. Paterborn, 1905. Βλ. Deusderit.

GOETZ, L.K., Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Kyrillus) und Methodius. *Quellen mässing Untersucht und dargestellt Gotha,* 1897.

GOLUBKOV, O., Novuiya Izsledovaniya o Vremeni i Lichnosti Patr. Fotiya. *Pravoslavnoe Oboeryenie,* 1868.

GOOSSENS, G., «Le sommaire des Persica de Ctésias par Photius» *Rev. belge de Philol. et d'hist.* t. XXXVIII (1950) σ. 513-521.

GORDILLO, M., «Photius et Primatus Romanus» *Orientalia Christiana Periodica,* VI (1940) σ. 5-39.

GOŠEV, I., «Svetite bratja Kiril i Metodij» *Godisnik na Sofij Univ. VI, Bogoslov, fak.* 15 (1937-1938) σ. 56-69.

GRACIANZKIJ, I.P., Dejatel' nost Konstantina i Metodija v Velkomoravskom knjaestve, Voprosy Istorii, I (1945), σ. 92 κ. ἑξ.

GRAUS, F., «K počatkum krest'anstvi na Moravě», *Československý časopis historicky,* 7 (1959) σ. 478-483.

GREGOIRE, H., «Le Glozel Khazaze» *Byzantion,* 12 (1937) σ. 225-266.

— «Οἱ Ἴσαυροι καὶ οἱ Μακεδόνες (842-1025)» *Ἡ Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας,* Μετάφρ. εἰς τὴν Ἑλλ. καὶ ἔκδοσις τοῦ Ἐκδοτικοῦ Οἴκου Μέλισσα. Ἀθήνα τόμ. Α΄ (1979) σ. 106-164.

— «Du Nouveau sur le Patriarch Photius» *Bulletin de la classe des lettres de l'Académie Royale de Belgique,* XX (1934) σ. 36-53.

GRIVEC, F. Doctrina Byzantina de primatu et unitate ecclesiae, Ljubliana, 1928.

— Vitae Constantini et Metodija (Celj, 1936) μετάφρ. εἰς τὰ σλοβενικὰ 2 ἔκδ. Ljubliana, 1951.

— Constantinus philosophus amicus Photii, *Orientalia Christiana Periodica,* 23 (1957) σ. 415-422.

— Konstantin und Method, Lehrer der Slawen, Wiesbaden, 1960.

— καὶ TOMŠIČ, F., Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes, Zagreb, 1960.

GRUMEL, V., Les regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, Vol. I, fasc. II Calcedone, 1936.

— «Le Filioque au Concile Photien de 879-880 et le térmoignage de Michael d'Anchialos» *Echos d'Orient* XXIX (1930) σ. 257-264.

— Y eut-il un second Schisme de Photius? *Revue des Sciences Phil et théol. XII* (1933) σ. 432-457.

— Qui fût l'Envoyé de Photius auprès de Jean VIII? *Echos d'Orient* XXXII (1933) σ. 439-443.

— La Liquidation de la querelle photienne, *Echos d'Orient,* XXIII (1934) σ. 257-288.

— Formose au Nicolas I dans la Mystagogie de Photius § 84, *Echos d'Orient,* 33 (1934) σ. 194-195.

— L'encyclique de Photius aux Orientaux, *Echos d'Orient,* XXXIV (1935) σ. 129-138.

— «Le Décret du Synode Photien de 879-880 sur le Symbole de Foi» *Echos d'Orient,* XXXVII (1938) σ. 357-372.

— «La Genèse du Schisme Photien» *Studi Bizantini e neo-Ellenici,* v (1939) σ. 177-185.

— «Les lettres de Jean VIII pour le rétablissement de Photius, *Echos d'Orient,* 39 (1940) σ. 138-156, 458-479.

— «Une Fable d'Esope dans Photius» *Mélanges Henri Gregoire* Annuaire *de l'Institut de Philologue et d'Histoire Orientales et Slaves* XI (1951) σ. 129-132.

— L'envoyé de Photius au Catholicos Zacharie: Jean de Nikè» *Revue études byzantines* 14 (1956) σ. 169-173.

GUILLAND, R. Recherches sur les institutions byzantines, 2 vols Berlin-Amsterdam, 1967.

— Les logothètes, *Revue études byzantins,* 29 (1971) σ. 5-126.

— Titles et fonctions de l'Empire byzantin, London 1976. Variorium Reprints.

HÄGG, T., Photios als Vermitler antiker Literatur: *Untersuchungen zur Technic des Referierens und Exzerpierens in der Bibliotheke,* Uppsala, 1975.

— Photius at Work: Evidence from the Text of the *Bibliotheca* Greek, *Roman and Byzantine Studies,* 14 (1973), σ. 213-22.

HALKIN, F., Bibliotheca Hagiographica Graeca, 3η ἔκδ. τόμ. 3, Brussels. 1957.

— «La date de composition de la Bibliothèque de Photius, remise et question» *Analecta Bollandiana,* 81 (1963) σ. 414-417.

HAMMERDINGER, B., «La culture grèque classique du VIIe au IX siècle» *Byzantion,* 34 (1964) σ. 127-133.

—— «Les Notices et extraits des bibliothèques grecques de Bagdad par Photius» *Revue des Etudes Grecques,* 69 (1956) σ. 101-3.
—— «Le Codex 252 de la *Bibliothèque* de Photius», *BZ,* 58 (1965) σ. 1-2.
HANKE, M., De Byzantinarum rerum Scriptoribus Graecis Liber, Lipsiae, I (1677) σ. 269-396.
HARNACK, A., History of Dogma. English Translation. Sec. Ed. London IV (1898).
HARTMAN, G., Photios' Literarästhetik, Rostock, 1928, *diss.*
HAUGH, R., Photius and the Carolingians. The Trinitarian Controversy. Belont, Mass, 1975.
HEISENBERG, A., Ὁμιλίαι Φωτίου *Berliner philologische Wochenschrift,* 33/34 (14 Αὐγ.) 1897, σ. 1014-1021.
HENRY, R., Photius Bibliothèque. Tome I («Codices» 1-84). Texte établi et Traduit. 1959. Tome II («Codices» 84-185). 1960. Tome III («Codices» 186-222) 1962. T.IV. («Codices» 223-229). 1965. T.V. («Codices» 230-241) 1967. T.VI («Codices» 242-245). 1971. Tome VII («Codices» 246-256). 1974. T. VIII («Codices» 257-280) 1977. *Collection Byzantine.* Paris. Βλ. Schamp διὰ τὰ εὑρετήρια.
HERGENRÖTHER, J. Photius, Patriarch von Konstantinopel, Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma. Nach handschiften und gedruckten Quellen. Regensburg I-III 1867, 1869, Ἐπανέκδοσις Darmstadt, 1966.
—— Photii liber de Spiritus Sanctus, Ratisbonae, 1857.
—— Die Amphilochien des Photius. *Tübinger Theologische Quartalschrift,* 2 (1858) σ. 252-288. Tübingen.
—— Monumenta Graeca ad ejusque historiam pertimentia que ex varii Codicibus, Ratisbonnae, 1869.
—— «Theologia polemica Photii contra Latinos» *Tübinger Theolog. Wissenschaftliche Buchgesellschaft Quartalschrift,* 4 (1858) σ. 607 κ. ἑξ.
HESELER, P., «Zwei neue Aufsätze zur Textgeschichte der Bibliotheke des Photios» *Philol. Woch.* τ. LIII (1933) cols. 221-223.
HOESCHELIUS, Librorum quos legit Photius patriarcha, excerpta et censurae David Hoeschelius Augustanus, primus edicit. Augustae Vindelicorum, 1601.
HOFMANN, G., Photius et Ecclesia Romana, Roma, 1-2, 1932.
—— «Ivo von Chartres über Photius» *Orientalia Christiana Periodica,* 14 (1948) σ. 105-137.

HUSSEY, J.M., Church and Learning in the Byzantine Empire 867-1185. London, 1937.
— The Orthodox Church in the Byzantine Empire. Oxford, 1986.

IMPELLIZZERI, S., «L'Umanesimo bizantino del IX secolo e la genesi della *Bibliotheca* di Fozio» *Studi storici in onore di Gabriele Pepe,* Bari (1969), σ. 1-56, 211-66.
IORGA, N., «Métaillons d'histoire littéraire byzantine Photius» *Byzantion,* 3 (1926).
IVANTSOV-PLATONOV, M.A., Sv. Patriarkh Fotii. St. Petersburg, 1892.
— «Kizsledovanian o Fotie, Patriarkhe Konstantinopol's kom» *Zhurnal Ministerstva Narodnago Provyeshchenia* (1892) σ. 280 (1892) σ. 121-148, σ. 281 (1892) σ. 1-72, 299-315, κ. 283 (1892), σ. 1-60, 205-250.
— Συμβολὴ εἰς τὰς περὶ τὸν Φώτιον, Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, ἐρεύνας. Πετρούπολις, 1892. Ρωσιστί.
JACOBY, F., (ed.) Die Fragmente der griechischen Historiken, Τόμοι 3 εἰς 16 μέρη, 1923-1958.
JAGER, J.N., Histoire de Photius et du Schisme de Grecs. Paris, 1844, 2α ἔκδ.
— Histoire de Photius, Patriarche de Constantinople, auteur du schisme des Grecs, par. M. L'Abbé Jager... Paris 1854. Deuxième édition.
JENKINS, R.J.H., Ἡ κοινωνικὴ Ζωὴ στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία. Μέλισσα, ἔνθ' ἀν. σ. 680-697.
— καὶ LAOURDAS, B., «Eight Letters on Arethas of the Fourth Marriage of Leo the Wise» *Ἑλληνικὰ* 14 (1956) σ. 293-372.
— καὶ C. MANGO, The Date and Significance of the Tenth Homily of Photius. *DOP*, 9-10 (1956) σ. 123-140.
JOANNES VIII, Papa. Epistolae. *PL,* vol. 126, cols. 651-967. Mansi, vol. XVII, cols 3-242.
JUGIE, M., «Le Culte de Photius dans l'Eglise Byzantine» *Revue de l'Orient Chrétien,* III (1922-3) 3rd Ser. σ. 105-122.
— «Photius et la primauté de Saint Pièrre et du Pape» *Bessarione,* 23 (1919) σ. 121-130, 24 (1920) σ. 16-76, 121-130.
— «Origine de la controverse sur l'addition du Filioque au Symbole» *Revue des scienses Philosophiques et Théologiques,* 28 (1939) σ. 379-385.
— «Les Actes du Synode Photien de Ste Sophie, (879-880» *Echos d'Orient,* XXXVII (1938) σ. 88-99.
— Le Schisme Byzantin, Paris, 1941.

JUNGMANN, B., Dissertationes selectae, III (1882), 321-442. Regensburg.
JUSTELLUS, Chr. Nomocanon Photii... Accessere ejusden Photii, 'Nili Metropolitae Rhodi et Anonymi Tractatus de Synodis Oecumenicis ex Bibliotheca Sedanensis Luteriae Parisiorum, 1615 καὶ Paris 1665 (ed. G. Voellus).
—— Bibliotheca Juris Canonici Veteris, Lutetiae Paris, 1661.
—— (ed.), Nomocanon. Photi Patriarchae Constantinopolitani. Cum Commentari Theodori Balsamoni Patriarchae Antiocheni Paris, 1615.

ΚΑΒΒΑΔΑ, Σ. Δ., Διορθωτικὰ 'Αδαμαντίου Κοραῆ εἰς τὴν Λέξεων Συναγωγὴν τοῦ Φωτίου. Εἰς μνήμην Κ.Ι. 'Αμάντου, (1960) σ. 285-98.
ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ Κυζίκου, «Ὁ ἐν ἁγίοις 'Αρχιεπίσκοπος Κων/πόλεως Φώτιος» *'Ορθοδοξία*, Α΄ (1926) σ. 394-404.
ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ, 'Αρχιμ. «Μελέτη περὶ τοῦ Νομοκάνονος τοῦ 'Αγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου» *Νέα Σιών*, Β΄ (1905) σ. 57-76, 343-355, 510-514, 878-893. Γ΄ (1906) σ. 11-27, 118-138, 250-265.
ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ι., «Τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον τοῦ ἔργου τῶν 'Αποστόλων τῶν Σλάβων» *ἐν Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ* ἔνθ' ἀν. σ. 139-152.
KARLIN-HAYTER, P., Gregory of Syracuse, Ignatios and Photios, in Iconoclasm, (ed.), ὑπὸ A. Bryer and J. Herrin, Birmingham, 1977, σ. 141-145.
KARMIRH, I.N., Δύο Βυζαντινοὶ 'Ιεράρχαι καὶ τὸ σχῖσμα τῆς Ρωμαϊκῆς 'Εκλησίας, 'Εν 'Αθήναις, 1950.
—— «Ὁ Πατριάρχης Φώτιος καὶ ἡ ἐν Κων/πόλει σύνοδος τοῦ 867» *'Εκκλησία*, 31 (1954) σ. 226-229.
ΚΑΡΠΑΘΙΟΥ, Ε.Ι., «Βουλγαρικὴ 'Εκκλησία» *Θρησκευτικὴ καὶ Χριστιανικὴ 'Εγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Β΄ (1937) σ. 628-686 μὲ πλουσιωτάτην βιβλιογραφίαν ἐν σ. 681-686.
KATTENBUSCH, F., «Photius», *Encyclopaedia of Rel. Knowl.* (Schaff-Herzog) IX (1908) σ. 45-49.
—— «Photius» Patriarch von Constantinopel, ἐν Herzog-Hauck, *RE*, XV, σ. 374-393.
K(IRÉEFF), A., Le Patriarch Photius d'après M. Le Professeur Ivantzoff-Platonoff *Revue Internationale de Thèologie*, I (1893) σ. 654 ἑξ. II, σ. 80 ἑξ.
KLINKENBERG, J., De Photii *Bibliothecae codicibus historicis. diss.* Bonn, 1913.

ΚΟΛΛΙΑ, Γ.Τ. «Ἤσκησεν ὁ Αὐτοκράτωρ Βασίλειος ὁ Α΄ ἐξελληνιστικὴν πολιτικὴν ἔναντι τῶν Σλάβων;» *ἐν Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ,* ἔνθ' ἀν. σ. 233-239.

KOSTOMAROV, N. I., «Patriarkh Fotii i Pervoe Razdyelenie Tserkvei» *Vyestnik Evropui,* βιβλία I καὶ II, 1868.

KRASUOSELJIEW, N., Der Patriarch Photios und der byzant. Gottesdienst seiner Zeit, Odessa, 1892. Ρωσιστί.

ΚΡΕΜΟΥ, Σ., Ἱστορία τοῦ σχίσματος τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς, τόμοι 2, Ἀθῆναι, 1907.

ΚΡΟΥΜΒΑΧΕΡ, Κ., Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας. Μετάφρ. ὑπὸ Γ. Σωτηριάδου, Ἐν Ἀθήναις I (1897) II (1900) III (1900).

KURGANOV, Th. A., 'K izledovaniyu o Patriarkh Fotiye' *Khrist. Chtenie,* 1895.

KUSTAS, G.L., «History and Theology in Photius» *Greek Orth. Theol. Rev.* 10 (1964) σ. 37-74.

— «The Literary Criticisms of Photius. A Christian Definition of Style» *Ἑλληνικά,* 17 (1962) σ. 132-169.

— Studies in Byzantine Rhetoric, Θεσσαλονίκη, 1973.

ΚΥΡΙΑΚΟΥ, Δ., Ἡ χιλιετηρὶς τοῦ Φωτίου. *Ἀνάπλασις,* 4 (1891) σ. 897-900. Καὶ Βιβλιοθήκη τοῦ Συλλόγου τῶν Μικρασιατῶν «Ἀνατολῆς» τόμ. Α΄ (1893) σ. 114-120. Ἐν Ἀθήναις.

— «Περὶ Φωτίου» *Ἀθήναιον,* 3 (1874) σ. 135-163 καὶ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Συλλόγου τῶν Μικρασιατῶν «Ἀνατολῆς» τόμ. Α΄. Ἐν Ἀθήναις (1893) σ. 47-73.

— «Ἐπιστροφὴ Σλάβων διὰ τοῦ Μεθοδίου καὶ Κυρίλλου» *Βιβλιοθήκη τοῦ Συλλόγου τῶν Μικρασιατῶν «Ἀνατολῆς».* Τόμ. Α΄. Ἐν Ἀθήναις (1893) σ. 74-86.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΥ, Δ.Ι., «Ὁ Ἱερὸς Φώτιος, Θεολογία καὶ Ποιμαντικὴ Διακονία» ἐν *Aksum-Thyateira.* A Festschrift for Archbishop Methodios of Thyateira and Great Britain, London, (1985) σ. 173-179.

LABBE, Ph., COSSART G., Sacrosancta Concilia ad Regian Editionem Exacta. 17 Vols, Paris, 1672.

LAGIER, G., L' Orient Chrétien; t. II: De Photius à l'empire latin de Constantinople, Paris, 1950.

LAMBECK, P., Syntagma originum et antiquitatum Constantinopolitarum, Parisiis, 1655.

LÄMMER, H., Papst Nikolaus der erste und die byzantinische Staatskirche, Berlin, 1857.

ΛΑΟΥΡΔΑ, Β., «Μάξιμος Μαργούνιος καὶ Φώτιος» *Ὀρθοδοξία,* ΚΣΤ΄ (1951) σ. 311-18.

—— «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου» *ΕΕΒΣ,* ΚΑ΄ (1951) 74-109.

—— Βιβλιοκρισίαι εἰς τὰ ἔργα Scharf, Dujcev καὶ Severyns, *ΕΕΒΣ,* ΚΑ΄ (1951) σ. 302-305.

—— Βιβλιοκρισίαι εἰς τὰ ἔργα Dvornik, Grumel, Laurent καὶ Reuss, *ΕΕΒΣ* ΚΒ΄ (1952) σ. 198-300.

—— «Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς πρὸς τὸν Βασιλέα τῶν Βουλγάρων Μιχαὴλ Πρώτης Ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου» *Θεολογία,* ΚΓ΄ (1952) σ. 618-21.

—— «Τὰ εἰς τὰ «Ἀμφιλόχια» τοῦ Φωτίου Σχόλια τοῦ κώδικος 449 τῆς Λαύρας» *Ἑλληνικά,* 12 (1953) σ. 252-272.

—— «Περὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ κατὰ Μανιχαίων» *Ἑλληνικὰ* 12 (1953) σ. 269-272.

—— «A New Letter of Photius to Boris», *Ἑλληνικά,* 18 (1954) σ. 263-265.

—— «Ὁ Πατριάρχης Φώτιος καὶ ἡ ἐποχή του» *Γρηγ. Παλαμᾶς,* 38 (1955) σ. 61-73, 152-160.

—— «Ἑρμηνευτικὰ εἰς Φώτιον» *Ἑλληνικὰ,* 14 (1955-1956) σ. 168-170.

LAOURDAS, B., et. L.G. *WESTERINK,* Photius Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia. *Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für alte geschichte und Archäologie. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Taubneriana.* Leipzig, 1983.

—— Vol. I. Epistularum pars Prima, 1983.

—— Vol. II. Epistularum pars Altera, Leipzig, 1984.

—— Vol. III. Epistularum pars Tertia. Epistulas Armenia servatas latine vertit. B. Outtier. Leipzig, 1985.

—— Vol. IV. Amphilochiorum pars Prima, recensvit, L.G. Westerink, Leipzig, 1986.

—— Vol. V. Amphilochiorum pars Altera, Leipzig, 1986.

—— Vol. VI. Fasc. I. Amphilochiorum pars Tertia, Leipzig, 1987.

—— Vol. VI. Fasc. 2. Invoices. Leipzig, 1988.

LAOURDAS, B., «The Codex Ambrocianus Graecus 81 and Photius» *BZ* 44 (1951) σ. 370-372.

LAPÔTRE, A., L'Europe et le Saint Siège à l'époque Carolingienne, I. Le Pape Jean VIII, Paris, 1895.

LAURENT, J. L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919.

—— L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, *nouvele édition revue et mise à jour par M. Canard,* Lisbonne, 1980.

—— «Le Cas de Photius dans l'Apologétique du Patriarche Jean XI Beccos (1273-1282) au Lendemain du IIe Concile de Lyon» *Echos d'Orient,* XXIX (1930) σ. 396-408.

—— «Les Actes du Synode Photien et Georges le Métochite» *Echos d'Orient* XXXVII (1938) σ. 100-128.

ΛΑΥΡΙΩΤΟΥ, Α., Ἀνέκδοτον ἔργον Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ἀντιγραφὴ ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 32 ΘΕΣ. Β' σ. 218 τεῦχος τῆς Λαυρεωτικῆς Βιβλιοθήκης – αἰῶνος δεκάτου. Περιέχοντος Εἱρμοὺς μετὰ μουσικῶν σημείων ὧν τινες ἀγνώστων τέως Ποιητῶν. Ἀκολουθία Φωτίου Πατριάρχου. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια,* 19 (1895-96), σ. 220.

LEBEDEV, A., Ἱστορία τοῦ Σχίσματος τῶν Ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν ἔνατο, δέκατο καὶ ἑνδέκατο αἰῶνα. Ρωσιστί, Β' ἔκδ. 1905.

LEDDUSIRE, F.E., «Language Schemata in the Homilies of Photius the Great: Insights into a Christian World Wiew in the Ninth Century» *The Patristic and Byz. Review,* N.Y. 2-3 (1983) σ. 264-274.

L'HUILLIER, P., «Les Relations Bulgaro-Byzantines aux IXe-Xe siècles et leurs indicences Ecclesiastiques» *ἐν Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ,* ἔνθ' ἀν. σ. 211-232.

LEIB, B., «Saggio sulla psicologia di Fozio» *Unitas* 3 (1953) σ. 72-80.

LEICH, J.H., Diatribe in Photii bibliothecam, Lipsiae, 1748.

LEMERLE, P.-E., Le premier humanisme byzantin Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle, Paris, 1971.

ΛΕΟΝΑΡΔΩΦ, Ν, Περὶ τῆς διὰ τὴν Ρωσίαν σημασίας τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου. Ἐν Κιέβῳ 1891.

LEFTCENCO, M., Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀπ' τὶς ἀρχὲς της, ὡς τὰ 1453. Προλογίζει ὁ Γ. Κορδᾶτος. Ἀθήνα, 1955.

LEUTSCH, E., καὶ SCHNEIDEWIN, F.G., (ed.), *Corpus Paroemiographorum Graecorum.* 2 Vols, Gottingae 1839-1851. Νέα ἔκδ. Hildesheim, 1965.

LUKARSCH, V., Ἱστορία Φωτίου (Ρουμανιστὶ), Baimare, 1893.

MAIMBOURGE, L., Histoire de schisme des Grecs par le Sieur Louis Mainbourge-cy-devant Jesuite, Paris, 1686. 2 τόμοι.

MAI, A., Scriptorum Veterum nova collectio. Romae I (1831) σ. 139-36 IX (1837) σ. 1-158.

— Spicilegium Romanum. Romae, IX (1842).

MANGO, C., The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople. *DOS* 3, (1958).

MANSI, J.D., Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, vol. XV. XVII, Paris 1902, Graz. 1960.

MARTINI, E., Textgeschichte der Bibliotheke des Patriarchen Photios von Konstantinople; Ister Teil: Die Handschriften, Ausgaben, und Übertrügungen, Leipzig (1911) *Abhandl. Sächsischen Akademie, der Philol. hist. klasse* der Kön. *Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften,* Bd. XXVIII, 6.

— Studien zur text Geschichte der Bibliotheke des Patriarchen Photios; I: Der alte Pinax. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει, *Νέος Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος.* Πεντηκονταετηρὶς 1861-1911. Suppl. t. XXXIV (1913-1921) σ. 297-318.

— «Zur handschriftlichen Ueberlieferung der Bibliotheke des Photios» *Charisteria A. Rzach, Reichenberg,* (1930), σ. 136-141.

MAULTROT, G.N., Histoire de St. Ignace, Patriarche de Constantinople et de Photius usurpateur de son siège. s. 1. Paris, 1791.

MEDLIN, W.K., Moscow and East Rome, Geneva, (1952) σ. 232-233.

MEIJER, J., A Succesful Council of Union. A Theological Analysis of the Photian Synod of 879/80. *Ἀνάλεκτα Βλατάδων,* 23 Θεσ/κη, 1975.

MELIS, S. van, «Paus Johannes VIII en Bulgarije» *Het Christelijk Oosten.* Herening, 4 (1951-1952) σ. 189-201, 262-273.

ΜΗΛΙΑ, Σ., Τῶν ἁγίων συνόδων συνάθροισις. Ἐν Παρισίοις, 1761.

MIGNE, Abbè, *PG.*, Τόμοι 101-104. Λεπτομερῆ κατάλογο βλ. παρὰ Δ. Σχολαρίῳ, *Κλεὶς Πατρολογίας καὶ Βυζαντινῶν Συγγραφέων.* Ἔκδ. Β΄, Ἀθῆναι, 1980, σ. 433-453.

ΜΙΛΑΣ, Ν., Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Μετάφρασις Μελετίου Ἀποστολοπούλου, Ἐν Ἀθήναις 1906.

— Nomokanon Patriarch Fotija. Κίεβον, 1871.

MILLER, E., Catalogue des MSS. Grecs de l'Escurial, Paris (1848) σ. 172.

— Mélanges de Littérature grecque, Paris (1868), σ. 236.

MILMAN, H.H., History of Latin Christianity; including that of the Popes to the Pontificate of Nicolas V. 2nd ed. London II (1857) σ. 279-354.

M.K.K., «Περὶ τοῦ Μεγάλου Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως» *Νέα Σιὼν* ΜΒ΄ (1947) σ. 111-114.

ΜΙΧΑΗΛΩΦ, Α., «Λόγος πανηγυρικὸς ἐκφωτηθεὶς ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς νέας Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως».

Ἐπετηρὶς τοῦ Φοιτητικοῦ Θεολογικοῦ Συνδέσμου. Ἔτος 1933-1934. Ἀθῆναι, σ. 38-42.
MONTACUTII, R., Notae ad Photii epistolas. Londini, 1651.
MONTACUTIUS, Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαί. Photii sanctissimi Patriarchae Constantinopolitani Epistolae per reverendum Virum Richardum Montacutium, Norvicensem nuper episcopum, Latinè redditae, et Notis subinde illustratae, Londini, MDCLI.
MONTFAUCON, B., Bibliotheca Coisliana, Parisiis, 1715, σ. 349-375.
MOREAU, E., «La réhabilitation de Photius» *Nouvelle Revue Théologique* 72 (1950) σ. 174-183.
MORTREUIL, J.A.B., Histoire du droit Byzantin, 3 τόμοι. Paris, 1843-46.
ΜΟΥΡΙΚΗ, Γ., «Τὰ περὶ τὸν Μέγαν Φώτιον κείμενα διὰ τὴν θέσιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας» *Νέα Σιών,* 52 (1957) σ. 345-363.
ΜΠΑΛΑΝΟΥ, Δ.Σ., Οἱ Βυζαντινοὶ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453. Ἀθῆναι, (1951) σ. 27-57.
— «Φώτιος» *Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδεία,* Β΄ ἔκδ. τόμος 24, Ἀθῆναι, σ. 340-41.
ΜΠΟΝΗ, Κ.Γ., Κρίσεις ἐπὶ τινων σημείων τῆς πολιτικῆς τοῦ Φωτίου, Ἀθῆναι, 1959. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς *ΕΕΘΣΠΑ* (1957-58). Ἐν Ἀθήναις, 1959.
— «Ἡ φιλία γενικῶς καὶ κατὰ τὸν Μέγαν Φώτιον» *Ἐκκλησία,* 15-16 (1938), σ. 24-53.
— Οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος οἱ τῶν Σλάβων ἀπόστολοι καὶ ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι, 1969.
MULLER, C., Fragmenta historicorum Graecorum. Parisiis, τόμ. 5, 1873 (ἔκδ. F. Didot). σ. 162-173.
MUELLER, K.K., «Fragmenta von Homilien des Photius» *Zeitschrift für Kirchengeschichte.* Band IV. Heft I. (1881) σ. 130-136.

N. NABER, S.A., (Ἔκδ.) Photii Patriarchae Lexicon. Leiden, I (1864) II (1865). Ἀνατ. Amsterdam, 1965.
NARBEKOV, V., Ὁ Νομοκάνων τοῦ Πατριάρχου Φωτίου. Ἱστορικὴ Κανονικὴ ἔκθεσις. Ρωσιστί, Καζάν, 1899.
NAUCK, A., Lexicon Vindobonense. Ἐν Πετρουπόλει, 1867, σ. 201-232.
ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ, Πενταπόλεως, Μελέτη ἱστορική, περὶ τῶν αἰτίων τοῦ σχίσματος, τόμ. Α΄ Ἐν Ἀθήναις, 1911.
NEMEC, L., «A new view on the Patriarch Photius» *The Byzantine Catholic World* 7 (Jan. 21, 1962) σ. 6-7 καὶ 7 (Jan. 28, 1962) σ. 6, 12.

—— «Photius - Saint or Schismatic?» *Journal of Ecumenical Studies* 3 (1966) σ. 277-313.

NICHOLAS I., Ρώμης. Epistolae. *Monumenta Germaniae Historica,* Epistolae, VI σ. 257-690.

NIKHTAS, DAVID, *Vita Ignatii.* Mansi, XVI Cols 209-92 καὶ *PG.* 105 Cols 487-574.

NΙΚΟΔΗΜΟΥ, Θεοτοκάριον. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1849, ἔκδ. Β΄.

NOGARA, A., «Note sulla composizione e la structura della *Biblioteca* di Fozio, Patriarca di Constantinopoli», *Aevum,* 49 (1975), σ. 213-242.

NOYKIOY, A., Τυπικόν. Ἐν Ἐνετίᾳ (1545) σ. 185-188.

OBOLENSKY, D., Ἡ Αὐτοκρατορία καὶ οἱ Βόρειοι Γείτονές της (565-1018). Μέλισσα, ἔνθ' ἀν. σ. 354-384.

—— Byzantium, Kiev, and Moscow *DOP,* 11 (1957) σ. 21-78.

OEHLEL, Hinterrarten K., Zacharias von Chalcedon über die zeit, *BZ*, 50 (1957) σ. 31-38.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Σ., Τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως ΤΑ ΑΜΦΙΛΟΧΙΑ, Ἀθήνησι, ΑΩΝΗ.

ORTH, E., Photiana. Rhetorische Forschungen, I, Leipzig, 1928.

—— Die Stilkritik des Photios II, Leipzig, 1929.

ΟΡΦΑΝΟΥ, Μ.Α., «Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν Ἱερὸν Φώτιον» *Θεολογία.* 50 (1979) σ. 47-70 Πρβλ. καὶ *Θεολογία* 51 (1980) σ. 282-291 ἀγγλιστί.

OZANNE, Henriette, Aperçu «Bibliographique Cyrillo-Méthodien, 1940-1965» ἐν *Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ Τόμος ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι.* Μέρος Β΄. Ἐπιμελείᾳ Ἰωάννου Ε. Ἀναστασίου, ἐν Θεσσαλονίκῃ (1968) σ. 319 κ. ἑξ.

OUDINI, C., «De Photio» Commentarius de scriptoribus ecclesiae antiquis Lipsiae, II (1772).

ΟΥΣΠΕΝΣΚΥ, Π., Τέσσαρες ὁμιλίαι Φωτίου τοῦ Ἁγιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐν Πετρουπόλει, 1864.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Ι., Ὁ Ἱερὸς Φώτιος καὶ τὸ σχῖσμα τῶν Ἐκκλησιῶν, *Ὀρθοδοξία* Θ΄ (1934) σ. 66-68, 124-126, 167-170.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Π., «Παρατηρήσεις εἰς ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου» *Ἀθηνᾶ,* ΙΑ΄ (1899) σ. 301-360.

—— Ἑρμηνευτικὸν καὶ κριτικὸν παραχορήγημα εἰς ἐπιστολὰς τοῦ Πατριάρχου Φωτίου ἐκδεδομένας ὑπὸ Παπαδοπούλου Κεραμέως» *Ἁρμονία,* 12 Φεβρ. 1897.

—— «Zu Photios» *BZ*, VII (1898) σ. 299-308.
—— Κριτικαὶ παρατηρήσεις εἰς Ἕλληνας συγγραφεῖς. Ἐν Ἀθήναις (1899) σ. 342-354.
—— «Φωτίου Πατριάρχου ἀνέκδοτος ὁμιλία καὶ ἐκδεδομέναι ἐπιστολαί» *«Νέα Ἡμέρα»* Τεργέστης, ἀριθ. 1343-1344. Τεργέστη, 1900.
—— Ὑπόμνημα εἰς Φωτίου Πατριάρχου ὁμιλίας Κριτικόν. Βιβλίον Πρῶτον. Ἐν Λειψίᾳ, 1901.
—— Ὑπόμνημα εἰς Φωτίου τοῦ Πατριάρχου ὁμιλίας Κριτικόν. Βιβλίον Δεύτερον. Ἐν Λειψίᾳ, 1901.
—— Ἡ μετάνοια (περὶ Φωτίου) *Ἀλήθεια*, 13 Μαρτ. 1907.
—— Διορθώσεις εἰς ἐπιστολὰς Φωτίου, *BZ*, 18 (1909) σ. 153.
—— «Φωτίου Πατριάρχου καὶ τοῦ Ἀδελφοῦ Ταρασίου Πατρικίου ζήτησις Θεολογική» *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 21 (1901) σ. 206.
PAPADEMETRIOY, G., (ed.), Photian Studies. Holy Cross Orthodox Press. Brookline, Mass, 1989.
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Α., Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, τὸ περὶ τοῦ τάφου τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὑπομνημάτιον (γραφὲν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 867 καὶ 878) καὶ ἄλλα τινὰ πονημάτια τοῦ αὐτοῦ ἑλληνιστὶ τε καὶ ἀρμενιστὶ γεγραμμένα. Ἐκδίδονται δὲ μετὰ προλόγου ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου–Κεραμέως καὶ μετὰ ρωσικῆς μεταφράσεως τῶν Γ.Σ. Δεστούνη καὶ Νικολάου Μάρρου. St. Peterburg, 1892.
—— Lexicon Sabbaiticum nunc primum edidit et apparatu cririco Instruxit. A. Papadopulos Kerameus, Petropoli, 1892.
—— Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη Β΄ (1894), σ. 473-79.
—— Sanctissimi Patriarchae Photii archiepiscopi Constantinopoleos epistolae XLV. E. Codicibus montis Atho nunc primum edicit. A. Papadopulos-Kerameus, Petropoli, 1896.
—— Φωτιακά. Ἐν Πετρουπόλει, 1897.
—— Ὁ Πατριάρχης Φώτιος ὡς Πατὴρ Ἅγιος τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας *BZ*, VIII (1899) σ. 647-671.
—— Monumenta Graeca et Latina ad Historian Photii Patriarchae Pertimentia. Vols. 2. Petropoli 1899 -1901.
—— Εἷς Ὕμνος τοῦ Πατριάρχου Φωτίου. Ὀδησσός, 1900.
—— Ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος, οἱ Ρὼς καὶ ὁ Πατριάρχης Φώτιος, Ἀθῆναι, 1903.
—— Ἡ ψευδωνυμία καὶ ἡ νοθεία τοῦ φερομένου ἐπ' ὀνόματι Νικήτα Παφλαγόνος βίου τοῦ Πατριάρχου Ἰγνατίου. Τεργέστη, 1899.

— «Φωτίου Σχόλιά τε καὶ τεμάχια ὁμιλιῶν εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον» ἐν *Φωτίου... ὑπομνημάτιον καὶ ἄλλα τινα πονημάτια αὐτοῦ, ἔνθ. ἀν.* σ, 51-140.

— «Περὶ τῆς Ἁγίας καὶ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἥτις ἀποκατάστησε τὸν ἁγ. Πατρ. Φώτιον» *ἐν Φωτίου... ὑπομνημάτιον καὶ ἄλλα τινα πονημάτια αὐτοῦ ἔνθ. ἀν.* σ. 141-77.

— Ἐπιστολὴ τοῦ μεγ. Πατρ. Κων/πόλεως Φωτίου πρὸς Ἀσότ, *Αὐτόθι*, σ. 210-212.

— Patriarcha Fotija arhiepiskopa Konstantinopol'skago XLV neizdannych pisem, Petropoli, 1896. Βλ. ἀν.

— Photius, Patriarch of Constantinople, Monumenta Graeco et Latina ad historiam Photii patriarchae pertimentia, St. Petersburg, 2 τόμοι 1899, 1901. Βλ. ἀν.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Σ. «Ὁ Μέγας Φώτιος πατὴρ καὶ Διδάσκαλος τῆς Ἐκκλησίας» *Ἐκκλησία*, 50 (1973) σ. 181-184.

— Ἡ Θεολογικὴ προσφορὰ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου. Τὸ θαῦμα τῆς ἀληθείας καὶ τὸ Πρωτεῖο Ἀληθείας» *Ἐκκλησία*, 56 (1979), σ. 307-310.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Χ., Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ μεγάλου Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθῆναι, 1912.

— «Ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Φωτίου» *Πάνταινος*, 13 (1921) σ. 81-85.

— Ἡ Ἐκκλησία Βουλγαρίας (865-1938) ἐκ τῶν Καταλοίπων. Ἐν Ἀθήναις 1957.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΟΥ, Χ., «Συνοδικαὶ ἐκδηλώσεις ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου» *Ἐκκλησία*, ΜΘ´ (1972) σ. 109-122.

PERELS, E., Papst Nikolaus I. und Anastasius Bibliothecarius. Berlin, 1920.

PHILIPPI, J.G., Commentatio de Photio, ephemeridum eruditarum inventore, Wittemberg, 1689.

PHOTIUS, Collationes Accurataeque Demonstrationes de Episcopis et Metropolitis (ed. F. Fontani), *Novae Eruditorum Deliciae*, Florentiae, 1786 τ. I. *PG*. 104, 1220-1232.

— *Photii* Bibliotheca ex Recensione Immanuelis Bekkeri, τόμ. I (1824) Berolini.

— *Photius*, Epistolae, Βαλέττα, London, 1864. *PG*. 102, Cols 585-990.

— *Photius*, «Letter to Ashod, King of Armenia. A Finck, Esnik Gjandschezian, Der Brief der Photius an Ashot und dessen Antwort» *Zeitschrift für Armenische Philologie*, vol. II (1904) A. Papadopoulos-Kerameus, Palestinskii Sbornik, vol. XI (1892) βλ. ἀνωτέρω.

Photius, Epistolae XLV ἔκδ. Α. Παπαδοπούλου–Κεραμέως, Petropoli, 1896. Βλ. ἀν.

Photius, Mystagogia *PG*, 102, 279-400.

PICHLER, A., Geschichte der Kirchliche Trennung zwischen den Orient und Occident. I (1864) München.

PIERRE HIEROMOINE (Paul L'Huillier) «Le Sain Patriarche Photius et L'Unité Chrétienne» *Messager de l'Exarchat du Patriarche Russe en Europe Occidentale*, 22 (1955) σ. 92-110.

PIN, L.E. Du, Nouvelle Bibliothèque des Auteurs Ecclésiastiques. Paris, 1690-1703 (2nd. ed. 14 τόμοι).

PITRA, J.B., Analecta Sacra, I (1876).

— Juris Ecclesiastici Graecorum Historia et Monumenta, Romae, tom. 1-2, 1864, 1868.

POLITIS, L., «Die Handschriftensammlung des Klosters Zaborda und die neuaufgefundene Photioshandschrift» *Philologus*, 105 (1961) σ. 136-144.

PORSON, R., (ἔκδ.) Λέξεων Συναγωγὴ Φωτίου. Vols. 1-2. London, 1822.

PORSONUS, R., Φωτίου τοῦ Πατριάρχου Λέξεων Συναγωγή. Photii Lexicon E Codice Galeano Descripsit. Lipsiae, MDCCCXXIII.

ΠΡΕΟΒΡΑΖΕΝΣΚΗ, Β., Φώτιος ὁ Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν Πετρουπόλει, 1891.

QUEENAN, A., «The Pentarchy: its origin and initial development». *Diakonia*, 2 (1967) σ. 338-351.

RADERUS, M., Acta concilii octavi. Ingolstadt, 1604. Περιέχει ἐν σ. 78-193 τὸν Βίον τοῦ Πατριάρχου Ἰγνατίου ἐξ οὗ ἀνετυπώθη ὑπὸ Migne, τ. 105 Cols 488-573.

RADOJIČIĆ, D.S., «Traditions Cyrillo- Méthodiennes chez les Serbes» *ἐν Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ*, ἔνθ' ἀν. σ. 183-209.

ΡΑΛΛΗ, Γ. καὶ ΠΟΤΛΗ, Μ., Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων. Ἐν Ἀθήναις, I-6 (1852-1859).

RANKOFF, P., «Die byzantinisch-bulgarischen Beziehungen» *Aus der byzantinischen Arbeit der deutchen demokratischen Republik*, ed. J. Irmscher, I (1957) Berlin σ. 138 κ. ἑξ.

RATKOŠ, P., «Über die Interpretation der *Vita Methodii*» *Byzantinoslavica*, 28 (1967) σ. 118-123.

REITZENSTEIN, R., Der Anfang des Lexikons des Photios. Mit 2 Tafeln in Lichtdruck, Leipzig und Berlin, 1907.

REUSS, J., «Die Matthäus-Erklärung des Photius von Konstantinopel» *Ostkirchl. Stud.* I (1952) σ. 132-134.

RICHARD et GIRAUD., Bibliothèque ecclesiastique. Paris, XIX (1824).

ROBERTSON, J.C., History of the Christian Church, London, II (1856) σ. 336-7.

ROSSEIKIN, F.M., «Pervoe pavlainie Fotia, Patriarkha Konstantinopol'-skago» *Bogoslovskij Vestnik,* 1914, II, σ. 144-201, 598-668, 924-959.

— «Okruzhnoe poslanie Fotia, Patriarkha Konstantinopols'kago» *Bogolovskij Vestnik,* (1915) I, σ. 122-158.

— Pervoe Patriarschestvo Patriarkcha Fotiya. Sergiev Posad, 1915.

RUNCIMAN, S., A History of the First Bulgarian Empire, London, 1930.

ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, Ι., «Οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, Ἕλληνες ἀντιπρόσωποι Λατίνων εἰς Σλαύους ἔναντι τῶν Φράγκων» *Γρηγ. Παλαμᾶς,* 54 (1971) σ. 276-281.

ΣΑΘΑ, Κ.Ν., Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη. Ἐν Βενετίᾳ Α΄ (1872) σ. 310.

SALVI, C., Codices Mss. graeci bibliothecae borbonicae, Neapolis, 1832.

ΣΑΡΔΕΛΗ, Κ., Καὶ ἐγένετο Φῶς. Κύριλλος καὶ Μεθόδιος. Οἱ Φωτιστὲς τῶν Σλάβων. Ἀθήνα, 1989.

SCHAMP, J., Photios historien des lettres, Paris, 1987.

SCHAP, J., R. Henry Photius Bibliotheca, Indices and Tables. *«Collection byzantine» Belles Lettres* Paris ὑπὸ ἔκδοσιν.

— «Photius' personal shape in our knowledge of Greek Literary History». *The Patr. and Byz.* Review, N.Y. 2-3 (1983) σ. 176-196.

SCHARF, J., Zur Echtheitsfrange der Manichaerbueher des Photios, *BZ*, 44 (1951) σ. 487-494.

— Photius und die Epanagoge, *BZ*, 49 (1956), σ. 385-400.

— Quellenstudien zum Prooimion der Epanagoge, *BZ*, 52 (1959) σ. 68-81.

— «Die Briefe des Patriarchen Photios and die italishen Bischöfe Marinus, Gauderich und Zacharias» *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 8, (1963), σ. 261-266.

SCHMID, H.F., «Die Nomokanonübersetzung des Methodius. Veröffentlichungen des balt und slaw. Instituts an der Univ. Leipzig» Leipzig, (1922) no 1.

SCHOEL, M., Histoire de la Litteratur Grecque, Paris VI (1823).

SCORSO, F., Theophanis Ceramei Archiepiscopi Taurometani... a Francisco Scorso Panormitano. Lutetiae Parisiorum, (1644) περιέχει ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου.

SCOTTUS, A.A., Ἐκ τῶν Φωτίου Ἀμφιλοχίων τινά. Ex Photii Amphiloschiis quaedam. Edidit, Latine verti, ac notulis exorhavit A.A. Schottus, Neapoli, 1817.

SEPPELT, F.X., «Das Schisma des Photius in neuer Sicht» *Theologische Revue*, 48 (1952) σ. 81-94.

SEVERYNS, A., «Les vies parallèles de Plutarque dans la «Bibliothèque de Photius» *Mélanges Desrousseaux*, Paris (1937) σ. 435-458.

— Recherches sur la Chrestomathie de Proclos. Le «codex» 239 de Photius. Paris Liège, 1938, 2 Vol (*Bibl. de la Fac. de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège*, fasc. LXXXIX) 19.

SLIPYI, J., «Die Trinitätslehre des byzantinischen Patriarchen Photius» *Zeitschrift für Katholische Theologie*, XLIV (1920) σ. 533 κ. ἑξ. XLV (1921) σ. 66-96, 371 κ. ἑξ.

SNEGAROV, I., «B'lgarskiat pervoucitel sv. Kliment Ochridski» *Godisnik na Bogoslovskia Fakultet»* Sofia, 1926-1927.

— «Černorizets Khrabur» Khilyada i sto godinis slavyanska pismenost 863-1963, *Sbornik v čest na Kiril I Metody*, Sofia (1963) σ. 305-319.

SNOPEK, FR., Konstantinus-Cyrillus und Methodius, die Slavenapostel. Ein wort zur Abwehr für die Freu. *Historischer Wahrheit*. Operum Academiae Valehradensis Tomus II. Kremsier, 1911.

SOULIS, G., The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs» *DOP* 19 (1965) σ. 19-45.

SPANHEIM, F., Historiae Christianae s.IX; De Schismate Photiano. Opera, Vol. I. Lugd. Batav. 1701.

ΣΠΥΡΙΔΑΚΙ, Ν., «Διορθωτικὰ εἰς ἐπιστολὰς Φωτίου καὶ Ταρασίου» *Νέα Σιὼν* 1 (1904) σ. 515-526.

STAAB, K., «Pauluskommentare aus der griechischen Kirche aus Katenenhandschriften gesammelt» München, 1933, σ. XL-XLVII, 470-652, *Neutest. Abh.*, XV.

STAATS, R., «Photios and the Synodikon of Orthodoxy in opposition to Mystical and Prophetic Heresies», *The Patr. and Byz. Review*, N.Y. 2-3 (1983) σ. 162-173.

STANISLAV, J., «Kotázce učinkovania Cyrila a Metoda na Slovensku», *Kultura*, 15 Bratislava (1943) σ. 449-466, 520-539.

STEPHANOU, P., «Les débuts de la querelle photienne vus de Rome et Byzance» *Orientalia Christiana Periodica,* 18 (1952), σ. 270-280.

— «La violation du compromis entre Photius et les Ignatiens» *Orientalia Christiana Periodica,* 21 (1955) σ. 291-307.

STERN, S.M., «An Embassy of the Byzantine Emperor to the Fatimid Caliph Al-Mu'iZZ» *Byzantion,* 20 (1950) σ. 239-258.

STERNBACH, L., Photii Patriarchae Opusculum paraeneticum. Appendix Gnomica, *Diss. cl. phil. acad. cracoviensis,* 20 (1893) σ. 1-28.

— Analecta Photiana, *Classis. philol. Acad. Litt. Cracoviae,* 20 (1893) σ. 83-124.

— Curae Menandreae, Dissert. *classis, philol. acad. litt.* Graecoviensis, τ. 17 (1892) σ. 229-245.

STRATOUDAKI-WHITE, D. and J.R. BERRIGAN, The Patriarch and the Prince. Holy Cross Orthodox Press, Brookline, Mars, 1982.

STRATOUDAKI, WHITE, D., «Saint Photios and the Filioque Controversy» *The Patr. and Byz. Review,* N.Y. 2-3 (1983) σ. 246-250.

SULLIVAN, R.E., «Khan Boris and the Conversion of Bulgaria. A Case Study of the Impact of Christianity on a Barbarian Society» *Studies in Medieval and Renaissance History,* 3 (1966) σ. 55-139, Lincoln, Nebraska.

SURIUS, L., Consilia Omnia tam Generalia quam Patricularia, Cologne, 1567.

SCHWALUE, E.B., Disputatio Academica Inauguralis de Dissidio Eccl. Christianae in Graecam et Latinam Photii Auctoritate Maturato. Lugduno Batavi 1829.

TATAKH, B.N., «Φώτιος ὁ μεγάλος ἀνθρωπιστὴς» ἐν *Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ Τόμος Ἑόρτιος* ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι Θεσσαλονίκη Ι (1966) σ. 81-111. Βλ. καὶ *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας.* Ἀθῆναι (1967) σ. 102-142.

— Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας, Ἀθῆναι, 1952.

THEOCHARIDIS, CH., (ed.) Photii Patriarchae Lexicon. Vol. I. Α-Δ. Berlin - New York, (1982).

THEOGNOSTOS. «Libellus» Mansi, XVI, Cols. 296-301.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ε.Δ., «Τὸ ἔργον τῶν Ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἐξ ἐπόψεως Λειτουργικῆς» *ἐν Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος,* ἔνθ' ἀν. σ. 113-137. Βλ. καὶ σελ. 125 κατωτέρω.

TOSTI, Storia dell' origine dello schisma Greco di bon Luigi Tosti *Cassinese*. Firenze. 1856. Τόμοι 2.

TREADGOLD, W.T., The Preface of the *Bibliotheca* of Photius: Text, Translation, and Commentary, *DOP* 31 (1977) σ. 343-49.

— Photius on the Transmission of Texts. (*Bibliotheca*, Codex 187) *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 19 (1978) σ. 171-175.

— The Nature of the *Bibliotheca* of Photius, *DOS* Eighteen (1980).

ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Π., Ἐκλογὴ Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ὑμνογραφίας, Ἀθῆναι (1949) σ. 243-44.

ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ, Κ., Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου, Χρονολόγηση–χειρόγραφη παράδοση. *Ἑλληνικά*, Συμπλ. 17 (1967).

TSANTSANOGLOU, K., «New Fragments of Greek Literature from the Lexicon of Photius» *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, Τόμος 49. Ἀθῆναι, 1984.

TSIRPANLIS, C.N., «Natural will and Gnomic will im St. Photius' Christology» *The Patristic and Byz. Review*, N.Y. 2-3 (1983) σ. 156-161.

— «Saint Photius as a Missionary and true Ecumenical Father», *αὐτόθι*, σ. 246-250.

ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Ν., Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία, Ἀθῆναι, (1955) σ. 5-52.

— Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων Ἀθῆναι, (1961) σ. 307-315.

— «Φωτίου ἡλικίαι τῶν ἀνθρώπων», *Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς Φιλοσ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, (1972-73) σ. 9-16.

— «Σέργιος Πατρίκιος ὁμολογητὴς πατὴρ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου καὶ ὁ εἰς μνήμην του (13 Μαΐου) κανὼν Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου» ἐν *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, ΝΘ΄ (1977) σ. 152-161.

UNBEGAUM, R.O., «L'héritage cyrillo-méthodien en Russie» *Cyrillo-Methodiana*, ed. Görresgesellschaft, Köln, Graz (1964) σ. 470-482.

USPENSKIJ, P., Cetyre besedy Forija, St. Petersburg, 1864 βλ. καὶ Οὐσπένσκυ.

USPENSKI, TH. J., «Sinodik v nedyelvu Pravoslaviya» *Zapiski Imp. Novorossiiskago Universiteta*, τόμ. LIX Odessa, (1893) σ. 407-502.

VAGGIONE, R.P., «All these were honoured in their Generations. The Problem of Conflicting Patristic Evidence in Photius» *The Patr. and Byz. Review*, N.Y. 2-3 (1983) σ. 375-383.

VAILLANT, A., καὶ LASCARIS, M., «La date de la conversion des Bulgares» *Revue des études slaves»*, 13 (1933) σ. 5-15.

VAJS, J., and DOBROVSKY, J., Cyril a Method, Prague, 1948.

VAN HOOK, L., «The Literary Criticism in the *Bibliotheca* of Photius», *Classical Philology*, 4 (1909) σ. 178-89.

VASILIEV, A.A., The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge, Mass. 1946.

— Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας 324-1453. Μετάφρασι Δ. Σαβράμη, Ἀθήνα, 1954. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ Vasiliev, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον κεφάλαιον, μὲ τίτλον «Ἡ μελέτη τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη» σ. 13-48, στὴ Ρωσία σ. 48-58 καὶ Περιοδικὰ κλπ. σ. 58-62.

VONACH, A., «Die Berichte des Photios über die fünf ältern attischen Rednez» *Commentationes Aenipontanae, 5 (1910) σ. 14-16.* Innsbruck.

WALCH, J. G., Historiae controversia Graecorum Latinorumque de Proc. Spiritus S., Jennae, 1751.

WACHSMUTH, C., Einleitung in das Studium der alten Geschichte, Leipzig, 1895.

WEGEULIN, M., Mémoire sur le Patriarche Photius par M. Wegeulin dans le *Nouveaux Mémoires de l'Académie Royale de Sciences et belles Lettres.* Berlin (1779) σ. 440-466.

WESTERINK, L.G., «Marginalia by Arethas in Moscow Greek MS 231» *Byzantion* 42 (1972) σ. 196-244 (=*Texts and Studies in Neoplatonism and Byzantine Literature*), Amsterdam, (1980) σ. 295-343.

WILSON, N.G., «The Composition of Photius' *Bibliotheca*», *Greek, Roman and Byzantine Studies,* 9 (1968) σ. 451-55.

— Scholars of Byzantium, London, 1983.

WOLF, J.C., Dissertatio de Photio, *Ephimeridum eruditatum inventore,* Wittemberg 1688.

WOLF, J. Chr., Anecdota graeca sacra et profana ex codd. mss. primum in lucem edita, versiore donata et notis illustrata, Hamburgi, I (1722) σ. 147-216. Περὶ τῆς τῶν Μανιχαίων Ἀναβλαστήσεως.

WOLFIUS, J. Chr., Curae philologicae et criticae in Novum Testamentum, V. Basileae (1741) σ. 651-815. «Phottiquaestiones....»

WYSS, B., «Photius über den Stil des Paulus» *Museum Helveticum,* XII (1955) σ. 236-251.

ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗ, Χ., Ποικίλα Φιλολογικά, *Ἀθηνᾶ,* 54 (1950) σ. 227-251, (229-241).

ΧΡΗΣΤΟΥ, Π., «Ἐπιδιώξεις τῆς ἀποστολῆς Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἰς τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην» ἐν *Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι*. Θεσσαλονίκη. I (1966) σ. 1-28.

YARED, GERAZIM, «Otzuivui sovremennikov o sv. Fotiye Patriarkhe Konstantinopol'skom v svayazi istoriyeyu politicheskikh Partiy v imperii» *Khristianskoe Chtenie*, (1872) n. 1, 4.6,8,12 (1873) n. 4, 6, 10, 12.

ZACHARIAE, C.E., Historia juris graeco-romani delineatio Cum appentice ineditorum, Heidelbergae, 1839.

ZACHARIAE, von Lingental, K.E., Die Griechischen Nomocanones, Πετρούπολις, 1877.

—— Ueber den Verfasser und die Quellen des (Pseudo-Photianischen) Nomocanon in XIV Titeln. Πετρούπολις, 1885.

ΖΑΝΟΥ, Π.Α., Φώτιος ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης. Κων/πολις, 1864.

ΖΙΓΑΒΗΝΟΥ, Ε., Πανοπλία Δογματική. Ἐν Τεργοβύστῳ, 1710.

ZIEGLER, K., «Photios 13», *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, new rev. ed. by G. Wissowa and W. Kroll, Stuttgart, XX, 1 (1941) Cols 667-737.

—— «Les notices et extraits' des bibliothèques grecques de Bagdad par Photius» *Revue des études greques*, 69 (1956) σ. 101-103.

ZIEGLER, A.W., «Questions Cyrillo–Methodianae, *Orientalia Chsistiana Periodica*. 18 (1952) σ. 113-134.

ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΥ, Ἐπισκόπου Μιλήτου, Λόγος Πανηγυρικὸς εἰς Ἅγιον Φώτιον, *Ὀρθοδοξία*, Ε´ (1930) σ. 42-48.

—— Λόγος Πανηγυρικὸς εἰς Ἅγιον Φώτιον, *Ὀρθοδοξία*, Ι´ (1935) σ. 88-93.

ΒΟΥΛΓΑΡΗ, Χ.Σ., Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς Ἐκκλησιαστικὸς καὶ Ἐθνικὸς ἀγωνιστής, *Ἐκκλησία*, ΝΔ´ (1977) σ. 89-91, 124-125.

GEDOYN, Abbé, «Extraits de Photius» Memoires de l'Académie des inscriptions et belles lettres. Paris, t. 14 (1743) σ. 179-333.

ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ, Ἡλιουπόλεως, Τσέχος Καθολικὸς Περὶ τοῦ Μεγάλου Φωτίου, *Ὀρθοδοξία*, ΚΓ´ (1948) σ. 10-11.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ε., Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς φορεὺς τοῦ γνησίου Ὀρθοδόξου Πνεύματος, *Ἐκκλησία*, ΜΗ´ (1971) σ. 93-97.

—— Τὸ ἀνθρωπιστικὸν καὶ πολιτιστικὸν ἰδεῶδες τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου, *Ἐκκλησία*, ΝΔ´ (1977) σ. 84-86.

—— Ἑνότης καὶ Πολυμορφία στὴν Ὀρθοδοξία. Λόγος στὴν ἑορτὴ τοῦ Ἁγίου Φωτίου τοῦ Μεγάλου, *Ἐκκλησία,* Ξ´ (1983) σ. 129-135.

ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, Μητροπολίτου Καισαρείας (ἀπὸ Κυζίκου), Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλάβων καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ Σλαβωνικὴ Γλῶσσα, *Ὀρθοδοξία,* Ζ´ (1932) σ. 264-274, 295-306, 335-342.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Χ. (Μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ Dvornik), Ὁ Πατριάρχης Φώτιος Πατὴρ τοῦ Σχίσματος ἢ Ἀπόστολος τῆς Ἑνώσεως, *Ὀρθοδοξία,* ΚΑ´ (1946) σ. 24-27, 224-230, 308-318.

ΛΑΟΥΡΔΑ, Β., Λανθάνουσα ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Βασίλειον, *Ὀρθοδοξία,* ΚΕ´ (1950) σ. 472-474.

LAEMMER, H., Papst Nicolaus der erste und die byzantinische Staatskirche seiner Zeit. Berlin, 1857.

MEANS, J.C., Photius ἐν W. Smith, Dictionary of Greek and Roman Biography. London, III (1880).

ΦΕΙΔΑ, Β.Ι., Αἱ ἀντιλήψεις τοῦ Ι. Φωτίου περὶ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, *Ἐκκλησία,* ΝΔ´ (1977) σ. 87-89, 115-117, 143-144.

ΦΟΥΓΙΑ, Μ., Ὁ Μέγας Φώτιος καὶ ἡ Ἡνωμένη Εὐρώπη. *Δελτίο* Ἱδρύματος Κορινθιακῶν Μελετῶν. Τόμ. Α´ Τεῦχος 2 (1990) σ. 7-12.

Ο ΑΓΙΟΣ ΦΩΤΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ ΕΝ ΤΗ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑ

Ὑπὸ
Μητροπολίτου Μεσσηνίας
Χρυσοστόμου Θέμελη

Εἰς τὰ Μηναῖα, εἰς τὸ Ὡρολόγιον, εἰς τὸ «Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας» καὶ εἰς τοὺς «Συναξαριστὰς» αὐτῆς ἀναγράφονται ὀνόματα ἁγίων φερόντων τὸ ὄνομα *Φώτιος*, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν εἶναι μικρὸς ἐν σχέσει πρὸς ὀνόματα ἄλλων ἁγίων ἀριθμούντων μέχρι καὶ δεκάδας περιπτώσεων.

Ἅγιοι φέροντες τὸ ὄνομα Φώτιος εἶναι οἱ ἑξῆς:

1) Ὁ ἐν ἁγίοις πατὴρ ἡμῶν *Φώτιος ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως*, ὁ ὁμολογητής, ἡ μνήμη τοῦ ὁποίου τελεῖται τῇ 6ῃ Φεβρουαρίου[1].

2) *Ὁ ὅσιος Φώτιος* κτίτωρ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Μονῆς τοῦ Ἀκαπνίου, ἡ μνήμη τοῦ ὁποίου τελεῖται τῇ 9ῃ Ἰουλίου[2].

3) *Ὁ ὅσιος Φώτιος* ὁ ἀλαμᾶνος, ὁ ἐν Κύπρῳ τελειωθεὶς πλησίον Ἀθιένου, ὁμοῦ μετὰ διακοσίων ἐνενήκοντα ἐννέα μαρτύρων καὶ ὁσίων τῶν λεγομένων ἀλαμάνων, ἑορταζόμενος τῇ 18ῃ Ἰουλίου[3].

4) *Ὁ μάρτυς Φώτιος*, ὁ μετὰ ἐννέα μαρτύρων διὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Σωτῆρος ἐν τῇ Χαλκῇ πύλῃ ἀθλήσας, ἑορταζόμενος τῇ 9ῃ Αὐγούστου[4].

---

1. *Σωφρονίου Εὐστρατιάδου* Μητροπολίτου πρώην Λεοντοπόλεως, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἔκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, (ἄνευ χρονολογίας), σελ. 471 α. – *Ματθαίου Λαγγῆ*, Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, τόμος Β΄, Μὴν Φεβρουάριος, Ἀθῆναι 1980, σελ. 140-156.
2. *Σωφρονίου Εὐστρατιάδου* Μητροπολίτου πρώην Λεοντοπόλεως, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σελ. 472 α.
3. *Σωφρονίου Εὐστρατιάδου* Μητροπολίτου πρώην Λεοντοπόλεως, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σελ. 323-324.
4. *Σωφρονίου Εὐστρατιάδου* Μητροπολίτου πρώην Λεοντοπόλεως, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σελ. 472 β, σελ. 220 β. – *Κωνστ. Χρ. Δουκάκη* (Προσκυνητοῦ), Μέγας Συναξαριστής, Μὴν Αὔγουστος, Ἀθῆναι 1894, σελ. 144-145. – *Ματθαίου Λαγγῆ*, Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, τόμος Η΄, Μὴν Αὔγουστος, Ἀθῆναι 1980, σελ. 166.

5) *Ὁ μάρτυς Φώτιος* ὁ μετὰ τοῦ Ἀνικήτου συναθλήσας, ἑορταζόμενος τῇ 12ῃ Αὐγούστου[5].

6) *Ὁ μάρτυς Φώτιος ἢ Φωτᾶς* μετὰ τῶν σὺν αὐτῷ μαρτύρων, τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη τελεῖται τῇ 28ῃ Ὀκτωβρίου[6].

Ἐκτὸς τῶν ὡς ἄνω ἓξ ἁγίων ἀνδρῶν, φερόντων τὸ ὄνομα Φώτιος, ἀναγράφονται εἰς τὸ «Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας» καὶ δύο ἀδελφαὶ μάρτυρες, ἡ *Φῶτις* καὶ ἡ *Φώτω*, ἀδελφαὶ τῆς ἁγίας Σαμαρείτιδος Φωτεινῆς, ἑορταζόμεναι τῇ 26ῃ Φεβρουαρίου καὶ τῇ 20ῇ Μαρτίου[7].

Εἰδικώτερον περὶ τοῦ *βίου* τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν *Φωτίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ μεγάλου καὶ ὁμολογητοῦ*, ὁ Μητροπολίτης πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, γράφει τὰ ἑξῆς συνοπτικὰ εἰς τὸ προαναφερθὲν ἔργον του «Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας»: «Ὁ ἱερὸς Φώτιος ἐγεννήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τὸ 810 ἐκ γονέων περιφανῶν καὶ μαρτυρησάντων κατὰ τοὺς διωγμοὺς τῶν εἰκονομάχων, τοῦ Σεργίου καὶ τῆς Εἰρήνης (ἴδ. Μαΐου 13). Ἐξεπαιδεύθη ἐν τῇ βασιλευούσῃ καλῶς ὑπὸ τὴν χειραγωγίαν σοφῶν διδασκάλων καὶ εἶτα ἐδίδαξεν ἐν αὐτῇ νεαρώτατος· φιλομαθὴς καὶ ὀξύνους, ὑπερέβη κατὰ τὴν σοφίαν πάντας τοὺς συγχρόνους αὐτοῦ, διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀξία αὐτοῦ ἀνεβίβασεν αὐτὸν εἰς τὰ ὕπατα τῆς πολιτείας ἀξιώματα μέχρι τοῦ πρωτοσπαθαρίου καὶ τοῦ συγκλητικοῦ. Ἐπ' εὐλαβείᾳ καὶ ἀρετῇ καὶ σοφίᾳ διαπρέπων ἐθεωρήθη ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ὡς ἁρμόδιος νὰ διαδεχθῇ τὸν ἔκπτωτον πατριάρχην Ἰγνάτιον (857)· καὶ ψηφισθείς, παρὰ τὴν ἄρνησίν του, ἀνῆλθεν ἐντὸς ἑβδομάδος πάντας τοὺς βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης καὶ τῇ ἡμέρᾳ τῶν Χριστουγέννων τοῦ 857 ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος ὑπὸ τοῦ Συρακουσῶν Γρηγορίου τοῦ Ἀσβεστᾶ, Γορτύνης Βασιλείου καὶ Ἀπαμείας Εὐλαμπίου· δεκαετίαν ὅλην παρέμεινεν ἐπὶ τοῦ θρόνου καὶ ἐπαύθη τῷ 867 ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος, ἐξορισθεὶς εἰς τὴν μονὴν τῆς Σκέπης (εἰς τὴν θρᾳκικὴν παραλίαν τοῦ Βοσπόρου). Ὁ τοῦτον διαδεχθεὶς Ἰγνάτιος, ἐν συνόδῳ γενομένῃ ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγίας Σοφίας (869), καθῄρεσε καὶ ἀναθεμάτισεν ὡς καὶ πάντας τοὺς ὀπαδοὺς αὐτοῦ. Ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰγνατίου ἐπανῆλθεν τὸ δεύτερον ὁ Φώτιος εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον (878) καὶ τῷ 886 κατεβιβάσθη

---

5. *Σωφρονίου Εὐστρατιάδου*, Μητροπολίτου πρώην Λεοντοπόλεως, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σελ. 472 β. – *Κωνστ. Χρ. Δουκάκη*, Μέγας Συναξαριστής, Μὴν Αὔγουστος, Ἀθῆναι 1894, σελ. 180-182.

6. *Σωφρονίου Εὐστρατιάδου* Μητροπολίτου πρώην Λεοντοπόλεως, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σελ. 471 α, σελ. 447 α – β. – *Κωνστ. Χρ. Δουκάκη* (Προσκυνητοῦ), Μέγας Συναξαριστής, Μὴν. Ὀκτώβριος, Ἀθῆναι 1895, σελ. 452-453. – *Ματθαίου Λαγγῆ*, Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, τόμος Ι, Μὴν Ὀκτώβριος, Ἀθῆναι 1981, σελ. 624-625.

7. *Σωφρονίου Εὐστρατιάδου* Μητροπολίτου πρώην Λεοντοπόλεως, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σελ. 472 β. – *Ματθαίου Λαγγῆ*, Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, τόμος Β΄, Μὴν Φεβρουάριος, Ἀθῆναι 1980, σελ. 545-546.

αὖθις ὑπὸ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ ἀπεστάλη εἰς τὴν παρὰ τὴν Χαλκηδόνα μικρὰν νησίδα (σήμερον μὴ ὑπάρχουσαν), ὅπου ἡ μονὴ τῆς Ἱερείας, ἔνθα καὶ ἀπέθανε τῷ 891, Φεβρουαρίου 6 (ἢ κατ᾽ ἄλλους τῷ 898).

Τελεῖται δὲ ἡ σύναξις αὐτοῦ ἐν τῷ προφητείῳ τοῦ ἁγίου προφήτου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου τῷ ὄντι ἐν τοῖς Ἠρεμίας (κατὰ τὸν Συναξαριστὴν Delehaye)»[8].

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν *μνήμην* καὶ *ἑορτὴν* τοῦ ἁγίου Φωτίου, ὁ ὡς ἄνω Μητροπολίτης πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης εἰς τὸ «Ἁγιολόγιον» αὐτοῦ, καταχωρίζει τὰ ἑπόμενα: «Τὴν μνήμην τοῦ ἱεροῦ Φωτίου οὐδαμοῦ συνήντησα, οὔτε εἰς τὰ Μηνολόγια, οὔτε εἰς Μηναῖα τοῦ Φεβρουαρίου μηνός, παρὰ εἰς δύο μόνον Συναξαριστάς. Ὁ ἀείμνηστος Κεραμεὺς ἀπαριθμεῖ ἐν τῇ «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ»... Κώδικάς τινας ἐν τῇ μελέτῃ αὐτοῦ: «Ὁ πατριάρχης Φώτιος ὡς πατὴρ ἅγιος τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς ἐκκλησίας», ἐν οἷς ἐμφέρεται ἡ μνήμη αὐτοῦ, ἀλλὰ τοῦτο δὲν μαρτυρεῖ οὔτε ὅτι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς κατετάχθη μεταξὺ τῶν ἁγίων, οὔτε ὅτι καθολικὴ ἦν ἡ μνήμη αὐτοῦ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ὅπερ θὰ ἐσημειοῦτο πανταχοῦ, ὡς σημειοῦται ἐν πᾶσιν ἡ μνήμη τῶν λοιπῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἀπουσία τούτου σημαίνει, ὅτι μονομερῶς ἡ μερὶς αὐτοῦ, ἤ τις τῶν φίλων αὐτοῦ, εἰσήγαγε τὴν μνήμην εἰς χρόνους νεωτέρους καὶ παρέμεινεν εἴς τινα ἀπόγραφα προσαγόμενα εἰς μαρτυρίαν ὑπὸ τοῦ Κεραμέως· ἀλλ᾽ οὔτε ἴχνη Ἀκολουθίας ἀνευρέθησάν που. Ἡ μνήμη 48 πατριαρχῶν Κων/πόλεως ἀναγράφεται εἰς πάντα σχεδὸν τὰ Μηνολόγια, ἡ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου, τοῦ σοφωτάτου ἐν πατριάρχαις, τοῦ μεγάλου ὄντως Φωτίου, ἥτις ἔπρεπε νὰ πρωτεύῃ ἐν τῇ σειρᾷ καὶ ἡμέρᾳ τῇ τεταγμένῃ, παρασιωπᾶται ὅλως ἢ δειλὰ-δειλὰ ἀναφαίνεται τελευταῖα εἰς ὡρισμένα μόνον ἀπόγραφα· εἰς τοὺς ἐσχάτους δὲ χρόνους, ὅτε ὁ Σταυρουπόλεως Τυπάλδος συνέγραψεν Ἀκολου-

---

8. *Σωφρονίου Εὐστρατιάδου* Μητροπολίτου πρώην Λεοντοπόλεως, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σελ. 471-472. – Πρβλ. Ἱερὰ Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν καὶ ἰσαποστόλου Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ὁμολογητοῦ, συνερανισθεῖσα ἐξ ἀρχαιοτέρων τῆς Ἐκκλησίας ὕμνων καὶ συνταχθεῖσα ὑπὸ *Κωνσταντίνου Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως τοῦ Τυπάλδου*, ἔκδοσις Δ΄, ἐγκρίσει τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐπιμελείᾳ *Ἰωάννου Ν. Καρμίρη* Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας, ἐν Ἀθήναις 1961, σελ. 23-24. – Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Φωτίου τοῦ Μεγάλου, τοῦ ἰσαποστόλου καὶ ὁμολογητοῦ, ἐποιήθη ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ὑπὸ *Γερασίμου Μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου*, ὑμνογράφου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ἐκδόσεις «Ὀρθόδοξος Κυψέλη», Ἑρμοῦ 34, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 33-35. – *Φωτίου* τοῦ σοφωτάτου καὶ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως «Ἐπιστολαί», ὑπὸ *Ἰωάννου Ν. Βαλέττα* πρώην Διευθυντοῦ τοῦ ἐν Σύρῳ Ἑλληνικοῦ Παιδαγωγίου, ἐν Λονδίνῳ 1864, σελ. 1-128 (Προλεγόμενα). – *Δημητρίου Σ. Μπαλάνου*, Οἱ Βυζαντινοὶ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453, Ἀθῆναι 1951, σελ. 27-57. – *Παναγιώτου Κ. Χρήστου*, Πατέρες καὶ θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ, τόμος Α΄, Θεσσαλονίκη 1971, σελ. 331-336. – *Νικολάου Β. Τωμαδάκη*, Φώτιος ὁ Α΄ Οἰκουμενικὸς πατριάρχης καὶ ἅγιος ἐν *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμος 12, Ἀθῆναι 1968, στ. 21-31.

θίαν τῷ 1848 εἰς τὸν ἱερὸν Φώτιον, ἤρξατο τελουμένη ἡ μνήμη αὐτοῦ ἐν τοῖς πατριαρχείοις ἐπισήμως, ὡς καὶ ἐν τῇ κατὰ Χάλκην ἱερᾷ μονῇ τῆς ἁγίας Τριάδος, ἧς λέγεται ἱδρυτής· ἐπὶ δὲ τῆς Β΄ πατριαρχείας Ἰωακεὶμ τοῦ Γ΄ κατὰ συνοδικὴν ἀπόφασιν ἡ ἑορτὴ τοῦ Φωτίου τελεῖται εἰς πάσας τὰς ἐκκλησίας τῆς ἀρχιεπισκοπῆς»[9].

Πρὸς τούτοις, ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Κυζίκου Καλλινίκου ἐδημοσιεύθη εἰδικὴ μελέτη εἰς τὸ περιοδικὸν «Ὀρθοδοξία» τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁ ἐν ἁγίοις ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος», εἰς τὴν ὁποίαν μελέτην ἀναγράφονται «ἱστορικαί τινες περὶ τοῦ καθαγιασμοῦ αὐτοῦ (τοῦ Μεγάλου Φωτίου) πληροφορίαι», καὶ μάλιστα ὅτι «ἡ μνήμη τοῦ Φωτίου ὡς ἁγίου τῆς Ἐκκλησίας εἶναι παλαιτάτη, σχεδὸν ἀπὸ τῆς ἐπαύριον τοῦ θανάτου καὶ τοῦ ἐνταφιασμοῦ του ἐν τῇ παρ᾽ αὐτοῦ ἱδρυθείσῃ γυναικείᾳ Μονὴ τῆς Ἡρεμίας ἐν τῇ συνοικίᾳ Μαρδοσαγγάρης τῆς Κωνσταντινουπόλεως (σήμερον Τσιρτσὶρ παρὰ τὸ ἂτ Παζάρ»[10].

Σχετικῶς δὲ μὲ τὴν Ἀσματικὴν Ἀκολουθίαν τὴν ἀναφερομένην εἰς τὸν ἅγιον Φώτιον καὶ τὴν μὴ ἀναγραφὴν τῆς μνήμης αὐτοῦ παλαιότερον εἰς τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὁ ὡς ἄνω Μητροπολίτης Κυζίκου Καλλίνικος σημειώνει ἐπὶ λέξει ταῦτα: «Ἴσως θὰ ἐρωτήσῃ ὁ ἀναγνώστης πῶς ἐξηφανίσθη ἡ μνήμη καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ἀπὸ τῶν μεταγενεστέρων Μηναίων καὶ Ὡρολογίων. Διότι – ἀπαντῶ – πάντα τὰ ἔντυπα ἐκκλησιαστικὰ ἡμῶν βιβλία ἐξετυποῦντο ἐν Βενετίᾳ, ὅπου ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ λογοκρισία ἀπήλειφεν ἐπιμελῶς πᾶσαν μνείαν τοῦ Φωτίου»[11].

Ὡς προανεφέρθη, ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Φωτίου τελεῖται ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ τῇ 6ῃ Φεβρουαρίου, ἡμέρᾳ τῆς μακαρίας αὐτοῦ τελευτῆς, ἀναγράφεται δὲ ἡ μνήμη αὐτοῦ εἰς τὰς συγχρόνους ἐκδόσεις τῶν Μηναίων, ὡς, λόγου χάριν, τῆς «Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος», εἰς τὴν ὁποίαν ὅμως Γ΄ ἔκδοσιν τοῦ Μηναίου Φεβρουαρίου, ἐν ἔτει 1980, δὲν δημοσιεύεται ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου, καίτοι εἰς Σημείωσιν, εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς 6ης Φεβρουαρίου, γράφεται «πλήρη ᾀσματικὴν Ἀκολουθίαν τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Φωτίου βλέπε ἐν τέλει τοῦ παρόντος Μηναίου».

Εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἡ μνήμη τοῦ μεγάλου Φωτίου τελεῖται «ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκην εὐαγεστάτῃ καὶ σταυροπηγιακῇ Μονῇ

---

9. *Σωφρονίου Εὐστρατιάδου* Μητροπολίτου πρώην Λεοντοπόλεως, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σελ. 471 α-β.

10. *Ὀρθοδοξία* (Κωνσταντινουπόλεως), ἔτος Α΄, 31 Ἰανουαρίου 1927, τεῦχος 10, σελ. 394-404, καὶ δὴ σελ. 394-395.

11. *Ὀρθοδοξία* (Κωνσταντινουπόλεως), ἔτος Α΄, 31 Ἰανουαρίου 1927, τεῦχος 10, σελ. 404. – Πρβλ. *Φωτίου* τοῦ σοφωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως «Ἐπιστολαί», ἐν Λονδίνῳ 1864, σελ. 81-82 (3), ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς μνήμης καὶ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Φωτίου.

τῆς Ἁγίας Τριάδος», ἥτις Μονὴ ἐκ παραδόσεως λέγεται ὅτι, τὸ πρῶτον ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ ἁγίου Φωτίου. Τελεῖται ὡσαύτως καὶ τῇ ἑπομένῃ ἡμέρᾳ τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (Ἁγίας Τριάδος), ἐπειδὴ κτίτωρ αὐτῆς θεωρεῖται ὁ ἅγιος Φώτιος, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, εἴθισται δὲ κατὰ τὰ καθιερωμένα νὰ τελῆται ἡ μνήμη τῶν ἀοιδίμων κτιτόρων τῶν ἱερῶν Μονῶν τῇ ἑπομένῃ τῆς ἑορτῆς καὶ πανηγύρεως αὐτῶν.

Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος, καὶ εἰδικώτερον ἐν τῇ Ἱερᾷ Ἀρχιεπισκοπῇ Ἀθηνῶν, ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Φωτίου τελεῖται ὡσαύτως τῇ 6ῃ Φεβρουαρίου ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Πεντέλης κατὰ τρόπον πανηγυρικὸν καὶ ἐπίσημον διὰ Συνοδικῆς ἢ δι᾽ Ἀρχιερατικῆς θείας Λειτουργίας, ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, τῶν Συνοδικῶν Συνέδρων καὶ ἄλλων Ἱεραρχῶν καὶ πολλῶν ἄλλων κληρικῶν, ὡς ἐπίσης ἐπὶ παρουσίᾳ καὶ τῶν καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ φοιτητῶν αὐτῆς καὶ ἄλλων τιμώντων τὴν μνήμην τοῦ ἁγίου τούτου Ἱεράρχου. Μετὰ τὴν θείαν Λειτουργίαν δίδεται καὶ διάλεξις θεολογικοῦ περιεχομένου ὑπὸ καθηγητοῦ τῆς ὡς ἄνω Θεολογικῆς Σχολῆς εἰς τὸ ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Πεντέλης «Διορθόδοξον Κέντρον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος». Ἡ ἑορτὴ αὕτη θεωρεῖται ὡς Συνοδικὴ ἑορτή, καὶ εἶναι λειτουργικὸς θεολογικὸς σύνδεσμος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Διὰ τὸ ἱστορικὸν τῆς ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Πεντέλης τελουμένης ἑορτῆς τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου τοῦ Μεγάλου, σημειοῦται ἐνταῦθα ὅτι, ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1926 ἀναφέρεται ἡ ἑορτὴ αὕτη εἰς τὸ Ἐπίσημον Δελτίον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος «Ἐκκλησία». Συγκεκριμένως, εἰς τὸ ὑπ᾽ ἀριθ. 7 τεῦχος τῆς «Ἐκκλησίας» τῆς 12ης Φεβρουαρίου 1926, καὶ δὴ εἰς τὴν στήλην τῶν «Χρονικῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος», καταχωρίζονται τὰ ἑπόμενα: «Ἐπὶ τῇ ἑορτῇ τοῦ ἁγίου Φωτίου Πατριάρχου ΚΠόλεως τοῦ ὁμολογητοῦ τῷ παρελθόντι Σαββάτῳ ὁ Μακ. Ἀρχιεπίσκοπος ἐτέλεσε τὴν θείαν Λειτουργίαν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Πεντέλης, παρέστησαν δὲ κατ᾽ αὐτὴν τὰ Μέλη τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ ἐκ τῶν παρεπιδημούντων Ἀρχιερέων ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Θηβῶν καὶ Λεβαδείας, ὁ Διευθυντὴς τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Ἐπίτροπος τῆς Ἐπικρατείας παρὰ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ, οἱ καθηγηταὶ καὶ οἱ μαθηταὶ τῆς Ἱερατικῆς Σχολῆς, πρὸς οὓς ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ὡμίλησε περὶ τοῦ Μ. Φωτίου προβαλὼν αὐτὸν ὡς ἄριστον παράδειγμα μιμήσεως».

Ἔκτοτε εἰς τὸ ὡς ἄνω Ἐπίσημον Δελτίον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος «Ἐκκλησία», καὶ δὴ εἰς τεύχη Φεβρουαρίου ἢ Μαρτίου, δημοσιεύονται, κατὰ διάφορα ἔτη, ἄλλοτε μὲν οἱ ἐκφωνηθέντες Λόγοι ἢ εἰδικαὶ Εἰσηγήσεις, ἄλλοτε δὲ Χρονικά, ἢ Στῆλαι παρατηρήσεων περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ ἁγίου Φωτίου καὶ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης αὐτοῦ εἰς τὴν Ἱερὰν Μονὴν Πεντέλης, τῇ 6ῃ Φεβρουαρίου.

Εἰς δὲ τό, ὑπὸ τοῦ Πρωτονοταρίου τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν Ἐμμανουὴλ Φαρλέκα, καταρτισθὲν «Ἐγκόλπιον Ἐκκλησιαστικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1937», καὶ συγκεκριμένως εἰς τὴν 6ην Φεβρουαρίου ἡμέραν τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου Φωτίου, καταχωρίζεται ἡ ἑξῆς Εἴδησις: «Ὁ δὲ Μακ. Ἀρχιεπίσκοπος ἡμῶν μετὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου μεταβαίνει εἰς τὴν Ἱ. Μονὴν Πεντέλης, ἔνθα τελεῖ τὴν πανήγυριν τοῦ ἱεροῦ Φωτίου». Ἡ Εἴδησις αὕτη ἐπαναλαμβάνεται ἔκτοτε σχεδὸν κατ' ἔτος, τῇ ὡς ἄνω ἡμερομηνίᾳ, εἰς τὰ κατ' ἔτος ἐκδιδόμενα «Ἡμερολόγια τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» (ἐκδόσεως τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας), ἅτινα διεδέχθησαν τὸ ὡς ἄνω «Ἐγκόλπιον Ἐκκλησιαστικὸν Ἡμερολόγιον».

Περαιτέρω σημειωτέον ὅτι, κατὰ τὸ ἔτος 1912 ἀναφέρεται ἡ ὕπαρξις ἐν Ἀθήναις «νεοσυστάτου ἐπιστημονικοῦ θεολογικοῦ Συνδέσμου» ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν «Ὁ Μέγας Φώτιος», χάριν δὲ αὐτοῦ ἐδόθη διάλεξις ὑπὸ τοῦ τότε Διευθυντοῦ τῆς Ριζαρείου Σχολῆς Ἀρχιμανδρίτου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» τῇ 6 Μαρτίου 1912, μὲ θέμα «Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μεγάλου Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως», ἡ ὁποία διάλεξις ἐδημοσιεύθη εἰς τεῦχος. Τὸ τέλος τῆς διαλέξεως κατακλείεται δια τῶν ἑξῆς: «Τούτου ἕνεκα μετὰ χαρᾶς πρέπει νὰ χαιρετισθῇ ἡ ἐμφάνισις ἐπιστημονικοῦ τῶν θεολόγων συνδέσμου, τὸ μέγα τοῦ ἁγίου Φωτίου ὄνομα ἀναγράψαντος. Εἴθε δ' οὗτος παρὰ τοῦ Φωτίου ν' ἀρυσθῇ τὰς ἐμπνεύσεις αὐτοῦ καὶ ν' ἀποβῇ ὄντως φωτιανός»[12].

Λόγοι ἐγκωμιαστικοὶ καὶ ἔπαινοι ρητορικοὶ διὰ τὸν ἰσαπόστολον καὶ ὁμολογητὴν ἅγιον Φώτιον ἔχουν κατὰ καιροὺς δημοσιευθῆ. Ὡς δείγματα δὲ καλλιλογίας, ἀπὸ τοὺς νεωτέρους χρόνους, καταχωρίζονται ἐνταῦθα ταῦτα:

Ὁ υἱὸς τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Σοφοκλῆς (1809-1877), ἰατρὸς ἅμα δὲ καὶ φιλοπονώτατος καὶ πολυμαθέστατος συγ-

---

12. *Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου* Ἀρχιμ., Διευθυντοῦ τῆς Ριζαρείου Σχολῆς, Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μεγάλου Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως – Ἐκδίδοται δαπάναις καὶ πρὸς ὄφελος τοῦ Ἐπ. Θεολ. Συνδέσμου «Ὁ Μ. Φώτιος», ἐν Ἀθήναις 1912, σελ. 3 καὶ σελ. 37.

Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι, εἰς τὸν «Ἐκκλησιαστικὸν Κήρυκα» τῆς 8ης Φεβρουαρίου 1919, καταχωρίζεται τὸ ἑξῆς Χρονικὸν διὰ τὸν ἑορτασμὸν τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Θεολογικοῦ Συνδέσμου: «Ὁ Μέγας Φώτιος. Ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ Μεγάλου Φωτίου ὁ ἐνταῦθα φερώνυμος Ἐπιστημονικὸς Θεολογικὸς Σύνδεσμος ἐτέλεσε τῇ παρελθούσῃ Τετάρτῃ (6) τὴν ἐτησίαν αὐτοῦ πανήγυριν ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ, ἱερουργούσης μὲν ἁπάσης τῆς Ἱ. Συνόδου ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ τοῦ Ἐπισκόπου Ταλαντίου, παρόντων δὲ πάντων τῶν μελῶν αὐτοῦ ὑπὸ τὸν Πρόεδρον τοῦ Συνδέσμου Ἀρχιμ. Χρυσόστομον Παπαδόπουλον, Καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου. Τὸν πανηγυρικὸν τοῦ ἑορταζομένου ἁγίου ἐξεφώνησεν ὁ ἐκ τῶν μελῶν κ. Δημήτριος Παπασωτηρίου, φοιτητὴς τῆς Θεολογίας». (*Ἐκκλησιαστικὸς Κῆρυξ, ἐκδίδοται* κατὰ Παρασκευὴν προνοίᾳ τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Κυρίου Μελετίου, ἔτος Θ΄, ἐν Ἀθήναις τῇ 8 Φεβρουαρίου 1919, ἀριθ. 190, σελ. 98).

γραφεὺς ἀξιολόγων μελετῶν, γράφει εἰς τὰ «Προλεγόμενα» τῆς ἐκδόσεως ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου Φωτίου «Τὰ Ἀμφιλόχια» τὰ ἑξῆς:

«Φώτιος, τὸ μέγα ὄνομα, καὶ τοῦ τε κατ' αὐτὸν καὶ τῶν μετ' αὐτὸν αἰώνων τὸ θαῦμα· οὗ τινος μεσταὶ πᾶσαι μὲν βιβλιοθῆκαι, πᾶσαι δὲ σελίδες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας· ὁ γένει τε καὶ πλούτῳ, καὶ ἀξιώμασι, καὶ δὴ καὶ μεγαλοφυΐα, καὶ σοφίᾳ, καὶ ἀρετῇ καὶ εὐσεβείᾳ περικλεέστατος... Σιγάτω πᾶσα συκοφαντία. Οὔτε Νικήτα Δαβὶδ τοῦ Παφλαγονίας ἐπισκόπου καὶ αὐτόχρημα Παφλαγόνος ἡ παφλάζουσα γνωσσαλγία, οὔτε Στυλιανοῦ τοῦ Νεοκαισαρείας τοῦ καὶ Μάπα οἱ λῆροι, οὔτε τοῦ Σμύρνης Μητροφάνους ἡ πεισμονή, οὔτε Θεογνώστου τοῦ δύω ποντιφήκων, Νικολάου καὶ Ἀδριανοῦ, δουλοπαροίκου πρόσφυγος, οὐδὲν ἔβλαψαν τὸ κλέος, ὅπερ ἀγήραντον ἡ τῶν πραγμάτων ἀλήθεια τὸν Φώτιον περιβάλλει... Τοῦ δὲ Φωτίου τὰς ἀρετὰς κηρύττουσιν εἰς αἰῶνας, ἃς κατέλιπε κοινὸν πᾶσι τοῖς ἔθνεσι θησαυρόν, αἱ ἀθάνατοι βίβλοι. Ὁποῖον πολυμαθείας πελάγιον χεῦμα! Ὅστις ἀναγνῷ τὴν *Μυριόβιβλον* αὐτοῦ βιβλιοθήκην ἐξίσταται βλέπων ἄνδρα βιβλιακώτατον, ἀχανεστάτης ἀναγνώσεως ταμειοῦχον, ἀκριβέστατον *ἱστορικόν, γραμματικόν, μουσικόν, περὶ τὴν ποίησιν δεξιὸν* (φέρονται δὲ τούτου καὶ ᾠδαί), *γεωγράφον, χρονολόγον, ἀρχαιολόγον*, πάμπλουτον *φιλόλογον*, μεγαλοφυέστατον *κριτικόν*. Ἐὰν δὲ καὶ τ' ἄλλα καὶ μάλιστα τὰς ἐπιστολὰς ἀναγνῷς, θαυμάσεις τὸν *φιλόσοφον*, τὸν *μαθηματικόν*, τὸν *ἰατρόν*, τὸν εὐφραδέστατον *ῥήτορα*. Τὰς δὲ περὶ τὴν Νομικὴν ἐξηκριβωμένας αὐτοῦ γνώσεις; Τὰς δὲ περὶ τὰ *πολιτικά*; Τὰς δὲ περὶ τὰ *Κανονικά*, καὶ πάντα τὰ τῆς Ἐκκλησίας; Πάμμουσον ὁρᾷς παιδείας ἐνδιαίτημα. Ἐξαιρέτως δὲ τῆς Θεολογίας ἱερώτατον τέμενος, καὶ στόμα τῆς Ὀρθοδοξίας τρανόφθογγον, λέξει τε καὶ φράσει κεχαριτωμένῃ καὶ ἐκφαντορικῇ τὰ πανάγια τῆς εὐσεβείας μυστήρια τελεστικῶς ἀναπτύσσοντα»[13].

Τὰ «Προλεγόμενα» εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν «Ἀμφιλοχίων» κατακλείονται διὰ τῆς ἑξῆς πρὸς τὸν ἅγιον Φώτιον προσευχῆς τοῦ ἐκδότου αὐτῶν:

«Ἀλλὰ σὺ ὦ τοῦ φωτὸς τῆς ἀληθείας φερώνυμε Πατριάρχα, τὸ στόμα τῶν θεολόγων, στύλε καὶ ἑδραίωμα τῆς Ἐκκλησίας, ὥσπερ ἐν τῷ ἐπικήρῳ τούτῳ καὶ ματαίῳ βίῳ τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἠγώνισαι, τὸν δρόμον τετέλεκας, τὴν πίστιν τετήρηκας, καὶ ἀκατάβλητον ἔστησας κατὰ τῆς κακοδοξίας τὸ τρόπαιον τῆς κοινῆς ἡμῶν μητρὸς ἁγίας τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας, ἥτις «ἵσταται ἀδαμάντινος τῆς Ὀρθοδοξίας ἀκρόπολις, ὄρος Σιών, βράχος θεοφύτευτος καὶ ὑψηλός, πρὸς ὃν συνέθλασαν προσρήξαντες τὰς ἑαυτῶν κεφαλὰς πάντες τῆς Ὀρθοδοξίας οἱ ἐχθροί», οὕτω καὶ νῦν, πατριαρχῶν καλλονή, μαρτύρων καὶ ὁμολογητῶν τῆς ἀληθείας κορωνὶς καὶ ὑπογραμμέ, τοῖς Ἀποστόλοις ὡς ἰσαπόστολος προστεθείς, καὶ τοῖς οὐρανίοις Ἀγγέ-

13. *Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, Τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν *Φωτίου* Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως *Τὰ Ἀμφιλόχια*, Ἀθήνησι ΑΩΝΗ, σελ. α΄ - β΄ (Προλεγόμενα).

λοις ἐνάριθμος γεγονώς, καὶ τὰς οὐρανίους σκηνώσεις ἐν εὐφροσύνῃ οἰκῶν, ἐποπτεύοις ἡμῖν ἵλεως ταῖς πρὸς Θεὸν ἱκεσίαις σου φρουρῶν ἡμᾶς, καὶ τὴν παροῦσαν ἡμῶν λιτὴν ἀφοσίωσιν εὐμενῶς πρόσδεξαι, μὴ τὸν πόνον ἡμῖν, ἀλλὰ τὸν πόθον ἀντιμετρῶν. Σὺ γὰρ ἔφης ἅγιε, ὅτι «Οὐ πρὸς τὰς ἐκβάσεις τῶν πραττομένων οἱ ταῦτα πράττοντες κρίνονται, ἀλλὰ πρὸς τὰς διαθέσεις, καθ' ἃς γίνονται τὰ γενόμενα» (Ἀμφιλόχια, ΡΜΘ΄)»[14].

Ἐξ ἄλλου, ὁ Μητροπολίτης Δράμας Γερμανὸς Μιχαηλίδης εἰς τούς, μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ (1896), δημοσιευθέντας «Ἐκκλησιαστικοὺς λόγους» του, καὶ συγκεκριμένως εἰς τὸν «Λόγον πανηγυρικὸν εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν καὶ ἰσαποστόλου Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ὁμολογητοῦ», σὺν τοῖς ἄλλοις, γράφει τὰ ἑξῆς ἐγκωμιαστικὰ λόγια περὶ τοῦ ἁγίου τούτου:

«Φώτιος, ὁ μέγας ἐν πατριάρχαις καὶ ἀρίζηλος ἐν ἱεράρχαις καὶ ὑπερθαύμαστος ἐν ὁμολογηταῖς καὶ πανευκλεέστατος ἐν ἰσαποστόλοις παρ' ἡμῶν ἑορτάζεται, Φώτιος, ὁ μέγας ἐπὶ σοφίᾳ καὶ ἁγιότητι καὶ παγκοσμίου δόξης καὶ ἀϊδίου εὐκλείας ἠξιωμένος, ὁ στερρὸς καὶ ἀτρόμητος τῆς ἀληθείας προασπιστὴς καὶ ὑπέρμαχος, ὁ κατ' ἐξοχὴν πνευματικὸς θεολόγος καὶ πνευματέμφορος, τὸ κλέος τῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν κακοδόξων τὸ φόβητρον, τὸ θαῦμα τῶν αἰώνων, τὸ καύχημα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ τῆς Ἐκκλησίας τὸ ἐγκαλλώπισμα... Ἂς διηγῶνται λοιπὸν οἱ λαοὶ καὶ τὰ ἔθνη οὐ μόνον τὴν σοφίαν τοῦ Φωτίου καὶ σύνεσιν, ἀλλὰ καὶ τὴν τοῦ γένους αὐτοῦ περιφάνειαν καὶ λαμπρότητα, τῶν γονέων αὐτοῦ ἀμφοτέρων τοὺς μαρτυρικοὺς στεφάνους, τὸ ὕψος τῶν πολιτικῶν ἀξιωμάτων, πρωτοσπαθαρίου καὶ πρωτοσεκρίτου καὶ αὐτοκρατορικοῦ πρέσβεως, ἐν οἷς διέλαμψεν ἡ πολιτικωτάτη, ἡ νομομαθεστάτη αὐτοῦ σοφία καὶ σύνεσις»· «τὴν σοφίαν αὐτοῦ διηγήσονται ἔθνη». Ἂς θαυμάζωσι δὲ μεθ' ἡμῶν καὶ τὴν πρακτικὴν αὐτοῦ φιλοσοφίαν, τὰς ἐξόχους καὶ ὑψηλὰς αὐτοῦ ἀρετάς, ἐν αἷς ἐν κοσμικῷ βίῳ ἔτι διάγων ἐξέλαμψε τὸ τοῦ βίου σεμνόν τε καὶ κόσμιον, τὸ ἐπιεικὲς ἐν πᾶσι καὶ μέτριον, τὴν αὐστηρὰν σωφροσύνην τε καὶ ἐγκράτειαν, τὴν τὸν Χριστὸν ὑποδεικνῦσαν ταπείνωσιν, τὴν ἐλεημοσύνην, τὴν ἀκτημοσύνην, τὴν πρᾳότητα, τὸ ἀμνησίκακον, τὸ πρὸς τοὺς ἁμαρτάνοντας συγγνωμονικόν, τὴν παρρησίαν καὶ τὸ ἀτρόμητον καὶ τὸ ἐν τοῖς δεινοῖς ὑπομονητικὸν καὶ ἐν πᾶσιν ἐν γένει τὴν ἔνθεον πολιτείαν αὐτοῦ καὶ διαγωγὴν τὴν χριστομίμητον· «τὴν σοφίαν αὐτοῦ διηγήσονται ἔθνη, καὶ τὸν ἔπαινον αὐτοῦ ἐξαγγελεῖ ἐκκλησία»... Ἀλλ' ἡ κλίσις τοῦ Φωτίου ἔχει ἔτι εὐρύτερον στάδιον, καὶ ἡ ἀψευδὴς ἱστορία, ἥτις οὐδένα παρόμοιον τοῦ Φωτίου προβάλλεται, ἀναγινώσκει πάντοτε ἐπὶ τοῦ θείου αὐτοῦ μετώπου τὸν θεοχάρακτον τοῦτον τίτλον: Μέγας πρόμαχος τῆς ὀρθοδοξίας. Καθὼς ἐπὶ τοῦ Ἀρειανισμοῦ

---

14. *Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, Τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν *Φωτίου* Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως *Τὰ Ἀμφιλόχια*, Ἀθήνησι ΑΩΝΗ, σελ. ξβ΄.

ἀνέστησεν ὁ Θεὸς τὸν μέγαν Ἀθανάσιον καὶ ἐπὶ τοῦ Νεστοριανισμοῦ τὸν θεσπέσιον Κύριλλον, οὕτως ἐπὶ τοῦ παπισμοῦ, ὅστις ὑπάρχει τὸ κεφάλαιον ἁπασῶν τῶν αἱρέσεων, ἀνέστησε τὸν θεῖον Φώτιον, ὅστις ὑπάρχει τὸ κεφάλαιον τῆς σοφίας καὶ ἁγιότητος ὅλων τῶν προμάχων τῆς εὐσεβείας»[15].

Εἰδικώτερον, περὶ τῶν *Ἀσματικῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν μέγαν Φώτιον*, αὗται εἶναι δύο, ἤτοι:

1. «Ἱερὰ Ἀκολουθία τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ὁμολογητοῦ συνερανισθεῖσα ἐξ ἀρχαιοτέρων τῆς Ἐκκλησίας ὕμνων καὶ συνταχθεῖσα ὑπὸ *Κωνσταντίνου Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως τοῦ Τυπάλδου*, ἔκδοσις Δ΄, ἐγκρίσει τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐπιμελείᾳ *Ἰωάννου Ν. Καρμίρη* Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας, ἐν Ἀθήναις 1961».

2. «Ἀκολουθία τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου τοῦ Μεγάλου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ἰσαποστόλου καὶ Ὁμολογητοῦ, ἐποιήθη ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ὑπὸ *Γερασίμου Μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου* Ὑμνογράφου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, Ἐκδόσεις «Ὀρθόδοξος Κυψέλη», Ἑρμοῦ 34, Θεσσαλονίκη 1989».

Ἡ πρώτη Ἀκολουθία ἐξεδόθη ἐν ἔτει 1848 ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκ τῆς Πατριαρχικῆς τοῦ Γένους τυπογραφίας, «φιλοτίμῳ δαπάνῃ τοῦ Παναγιωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίου Κυρίου Ἀνθίμου τοῦ ἀπὸ Ἐφέσου». Δευτέρα ἔκδοσις αὐτῆς ἐγένετο ἐν ἔτει 1861 ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ τυπογραφείου «δαπάναις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίου Κυρίου Διονυσίου Ε΄ τοῦ ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως». Ἡ δὲ τρίτη ἔκδοσις ἐγένετο ἐν ἔτει 1961, ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τῇ ἐπιμελείᾳ τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἰωάννου Ν. Καρμίρη, καὶ τῇ ἐγκρίσει τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Εἰς τὸν ἀξιόλογον «Πρόλογον» τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς Ἀκολουθίας ταύτης, χρονολογούμενον «τῇ ιβ΄ Ὀκτωβρίου ᾳωμή» ἤτοι τῷ 1848, ὁ συντάκτης αὐτῆς Μητροπολίτης Σταυρουπόλεως Κωνσταντῖνος, ὁ Τυπάλδος, διατελέσας πρῶτος Σχολάρχης τῆς Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης (1844-1864), ἀναγράφει, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὰ ἑξῆς:

«Τὸ ἀσφαλέστερον διώκοντες συνετάξαμεν αὐτὴν (τὴν Ἀκολουθίαν) ἐρανισάμενοι σχεδὸν ἅπαντα ἐκ τῶν ἐπ' Ἐκκλησίας εἰς Ἱεράρχας ᾀδομένων ἱερῶν ὕμνων, πολλοὺς δὲ μάλιστα τούτων καὶ κατὰ λέξιν ἀνεγράψαμεν, ἑπόμενοι καὶ ἄλλοις μὲν πρὸ ἡμῶν, ἐξαιρέτως δὲ τῇ πράξει τῆς Ἐκκλη-

---

15. *Γερμανοῦ Μιχαηλίδου* Μητροπολίτου Δράμας, Ἐκκλησιαστικοὶ Λόγοι, ἐκδιδόμενοι ἐπιμελείᾳ *Δημοσθ. Παπαϊωάννου Κωσταρίδου* καὶ *Ἀλεξάνδρου Δ. Ἐμμανουηλίδου*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1898, σελ. 228, σελ. 233-234, καὶ σελ. 240.

σίας, τῆς πολλούς τινας τοὺς ὕμνους ψαλλούσης ἀπὸ κοινοῦ εἰς ἑκάστην τάξιν Ἁγίων, ὡς πᾶς τις δύναται πληροφορηθῆναι περὶ τούτου, ἀναγινώσκων τὰ Μηναῖα καὶ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ βιβλία»[16].

Κατακλείει δὲ τὸν ὡς ἄνω «Πρόλογον» παρακαλῶν τοὺς ἐντυγχάνοντας τῇ ἱερᾷ ταύτῃ Ἀκολουθίᾳ νὰ εὔχωνται ἐκτενῶς πρὸς Κύριον «ὅπως διαφυλάττῃ τὴν Μίαν, Ἁγίαν, Καθολικὴν καὶ Ἀποστολικὴν αὐτοῦ Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν ἀπὸ πάσης ἐπιβουλῆς καὶ ἐπηρείας αἱρετικῶν ἀνθρώπων. Προσθέτει δὲ περὶ αὐτῶν, ἐν ἀκλονήτῳ ἀφοσιώσει πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον ταύτην Ἐκκλησίαν, καὶ ἐν προσευχῇ, ταῦτα ἐπὶ λέξει: «Ἰδοὺ γὰρ καὶ νῦν ὡς ὑπὲρ ἄλλοτέ ποτε ποικίλοι καὶ πολυειδεῖς περιάγουσιν οὗτοι θάλασσαν καὶ ξηρὰν ποιῆσαι ἕνα προσήλυτον· καὶ ὅταν γένηται, ποιοῦσιν αὐτὸν υἱὸν γεέννης διπλότερον αὐτῶν. Ὑποδρηστῆρες τοῦ διαβόλου, ὀργῆς καὶ κατάρας τέκνα, καὶ δαίμονες σαρκοφόροι, σκεύη τοῦ Σατανᾶ καὶ υἱοὶ λοιμῶν καὶ ἀπωλείας, ὀφθαλμοὺς ἔχοντες μεστοὺς μοιχαλίδος, καὶ δελεάζοντες ψυχὰς ἀστηρίκτους, περιπατοῦσιν ὡς λέοντες ὠρυόμενοι, ζητοῦντες τίνα καταπίωσι. Συντριβήτωσαν ὑπὸ τὴν σημείωσιν τοῦ τύπου τοῦ Σταυροῦ πᾶσαι τούτων αἱ ἐναντίαι δυνάμεις. Συνθλασθήτωσαν αἱ μύλαι αὐτῶν τῇ δυνάμει τοῦ Πνεύματος. Πληρωθήτωσαν τὰ πρώσωπα αὐτῶν ἀτιμίας. Συγκαμφθήτω ὁ νῶτος αὐτῶν διὰ παντὸς τῇ τῶν καλῶν καὶ γνησίων ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας ποιμαντικῇ ῥάβδῳ. Καταῤῥαχθήτω ἡ ἐπηρμένη αὐτῶν ὀφρῦς τῷ ῥήματι τοῦ Θεοῦ καὶ τῇ προσευχῇ καὶ τοῖς δάκρυσι τῆς Ἐκκλησίας. Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, εἰρήνην δὸς ἡμῖν. Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ῥῦσαι ἡμᾶς τῆς αὐτῶν ἐπιβουλῆς καὶ δολιότητος καὶ κακίας. Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, δὸς αὐτοῖς μετάνοιαν καὶ ἐπιστροφὴν, ἕλκυσον αὐτοὺς εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τῆς σῆς ἀληθείας, ἐπισυνάγων ἅπαντας εἰς τὴν ἑνότητα τῆς πίστεως καὶ τὴν κοινωνίαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, διὰ τῶν εὐπροσδέκτων πρεσβειῶν τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν καὶ Ἰσαποστόλου Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ὁμολογητοῦ, καὶ πάντων τῶν Ἁγίων, πρὸ δὲ πάντων, καὶ μετὰ πάντων, τῆς ὑπερευλογημένης ἐνδόξου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ Ἀειπαρθένου Μαρίας. Ὧν ταῖς ἱκεσίαις ἀξιωθείημεν, ἀδελφοί, καὶ τῶν αἰωνίων ἐκείνων καὶ ἀνεκλαλήτων ἀγαθῶν, ἃ ἡτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν, δοξάζοντες ἀκαταπαύστως μετὰ Ἀγγέλων καὶ Ἁγίων τὴν Παναγίαν καὶ Ὁμοούσιον καὶ Ζωοποιὸν καὶ Ἀδιαίρετον Τριάδα, τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεόν, εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν»[17].

---

16. Ἱερὰ Ἀκολουθία τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ὁμολογητοῦ... ὑπὸ *Κωνσταντίνου Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως τοῦ Τυπάλδου*... ἐν Ἀθήναις 1961, σελ. 6.

17. Ἱερὰ Ἀκολουθία τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ὁμολογητοῦ... ὑπὸ *Κωνσταντίνου Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως τοῦ Τυπάλδου*... ἐν Ἀθήναις 1961, σελ. 7-8.

Ἡ πρώτη αὕτη Ἀκολουθία, τοῦ ἔτους 1848, περιλαμβάνει Μικρὸν Ἑσπερινόν, Μεγάλον Ἑσπερινὸν καὶ Στιχηρὰ Λιτῆς, Ὄρθρον μετὰ Κανόνος, ἄνευ Ἀκροστιχίδος, ὡς ἐπίσης καὶ τὰ ἀναφερόμενα «εἰς τὴν Λειτουργίαν». Εἶναι δηλαδὴ πλήρης Ἀσματικὴ Ἀκολουθία.

Ἡ δευτέρα, ἐξ ἄλλου, Ἀκολουθία εἶναι πρόσφατος, ἐκδοθεῖσα, ὡς προανεφέρθη, ἐν ἔτει 1989 ἐν Θεσσαλονίκῃ, εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἐκδόσεων τῆς «Ὀρθοδόξου Κυψέλης», καὶ εἶναι ἔργον τοῦ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ὑπερόχου Ὑμνογράφου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας Πανοσιολογιωτάτου Μοναχοῦ Γερασίμου Μικραγιαννανίτου. Αὕτη περιλαμβάνει Μικρὸν Ἑσπερινόν, Μεγάλον Ἑσπερινὸν καὶ Ἰδιόμελα Λιτῆς, Ὄρθρον μετὰ δύο Κανόνων, ὁ πρῶτος τῶν ὁποίων φέρει Ἀκροστιχίδα «Φῶς Φώτιος Ἐκκλησίας πέλει. Γερασίμου», ὁ δὲ δεύτερος «Ὑμνείσθω Φώτιος ὁ θεηγόρος. Γερασίμου», ὡς ἐπίσης καὶ τὰ ἀναφερόμενα «εἰς τὴν Λειτουργίαν». Σημειωτέον δὲ ὅτι τὸ «Συναξάριον» εἰς τὴν Ἀκολουθίαν ταύτην ἐλήφθη ἐκ τῆς προαναφερθείσης πρώτης Ἀκολουθίας τοῦ Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου Τυπάλδου, τοῦ ἔτους 1848.

Πρὸς τούτοις, εἰς τὴν πρόσφατον Ἀκολουθίαν τοῦ Μοναχοῦ Γερασίμου Μικραγιαννανίτου, τοῦ ἔτους 1989, καταχωρίζονται ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν «Κανὼν Παρακλητικὸς εἰς τὸν Ἅγιον καὶ Μέγαν Φώτιον Ἀρχιεπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως τὸν Ἰσαπόστολον καὶ Ὁμολογητήν», ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ «Οἶκοι εἰκοσιτέσσαρες εἰς τὸν Μέγαν ἐν Ἱεράρχαις καὶ Ἰσαπόστολον Ἅγιον Φώτιον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ὁμολογητήν», ἀμφότερα ὑμνογραφήματα τοῦ αὐτοῦ Ὑμνογράφου Μοναχοῦ.

Ἐπὶ τῇ βάσει καὶ μὲ ὁδηγὸν τὰς ἀνωτέρω ἀναγραφομένας δύο Ἀσματικὰς ἱερὰς Ἀκολουθίας τὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν ἑόρτιον μνήμην τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου τοῦ Μεγάλου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ἰσαποστόλου καὶ ὁμολογητοῦ, ὁ ὁποῖος ἐκτὸς τῶν σπουδαιοτάτων θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ ἔγραψε καὶ ἀξιόλογα ὑμνογραφήματα[18], κατηρτίσθη κατ᾽ ἀλφάβητον τὸ ἐν συνεχείᾳ καταχωριζόμενον *θησαύρισμα τῶν ἐγκωμιαστικῶν λέξεων, φράσεων καὶ μετοχῶν*, διὰ τῶν ὁποίων ᾀσματικῶς καὶ λειτουργικῶς ἐγκωμιάζεται καὶ γεραίρεται καὶ ὑμνολογεῖται ὁ ἅγιος Φώτιος ὁ Μέγας οὗτος πρόμαχος τῆς πίστεως, τῆς «Ὀρθοδοξίας ἡ Κρηπίς», τὸ «Ὀρθόδοξον καλλώπισμα», ἡ «πάσης αἱρέσεως ἀμφίστομος μάχαιρα», καὶ τῶν «Λατίνων ὁ καταπέλτης».

Εἰς τὰ κατ᾽ ἀλφάβητον λήμματα προηγοῦνται τὰ τῆς πρώτης Ἀκολουθίας τῆς ἐκδοθείσης ἐν ἔτει 1848, καὶ ἕπονται τὰ τῆς προσφάτου Ἀκολουθίας τῆς ἐκδοθείσης ἐν ἔτει 1989, τίθεται δὲ εἰς τὰ ἐκ ταύτης λήμματα, ἐν παρενθέσει, ἡ ἔνδειξις (Μ), ἡ ὁποία σημαίνει ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴν ὑπὸ τοῦ Μοναχοῦ Γερασίμου Μικραγιαννανίτου συνταχθεῖσα Ἀκολουθίαν.

---

18. *Π.Ν. Τρεμπέλα*, Ἐκλογὴ Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ὑμνογραφίας, Ἀθῆναι 1978, Β΄ ἔκδοσις, σελ. 367-370, καὶ ἀλλαχοῦ.

Τὸν σύνολον τῶν ἐγκωμιαστικῶν λέξεων, φράσεων καὶ μετοχῶν ἀνέρχεται εἰς 647.

Ἀγαλλόμενος τῇ ἐκμιμήσει τῶν παθῶν τοῦ Σωτῆρος. Γ΄ Τροπάριον Ζ΄ Ὠδῆς.

Ἀγάπης θησαυρός. Χαιρετισμοὶ (Οἶκοι εἰκοσιτέσσαρες) Ο (Μ).

Ἄγγελος ἀληθείας. Οἶκος (Μ). – Χαιρετισμοὶ Α (Μ).

Ἀγγέλων καὶ τῶν Ἁγίων τοῖς δήμοις συνηδόμενος. Γ΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ Κανόνος (Μ).

Ἅγιος. Α΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς. – Β΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς. – Μεγαλυνάριον «εἰς τὴν Λειτουργίαν». – Α΄ Κάθισμα (Μ). – Α΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ). – Α΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ). – Α΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Μ). – Α΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ). – Γ΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ). – Ἐξαποστειλάριον (Μ). – Α΄ Τροπ. Αἴνων (Μ). – Γ΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Προσόμοιον μετὰ τό Εὐαγγέλιον τῆς Παρακλήσεως (Μ). – Α΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Γ΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Χαιρετισμοὶ Ι (Μ).

Ἁγιώτατος. Α΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).

Ἁγιώτατος πατήρ. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων.

Ἄδυτον φέγγος. Χαιρετισμοὶ Σ (Μ).

Αἱρετιζόντων ἀποσοβῶν ὁρμάς. Γ΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς.

Αἱρετικῶν καταράσσων φρυάγματα. Χαιρετισμοὶ Β (Μ).

Αἱρετικῶν λύων τὴν σκοτόμαιναν. Β΄ Τροπ. Αἴνων (Μ).

Αἱρετικῶν τὰ στόματα καθ' ἡμῶν ἐμφράττων. Προσόμοιον μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς Παρακλήσεως (Μ).

Ἄκακος καὶ ὅσιος. Β΄ Τροπ. Λιτῆς.

Ἀκένωτος διδαγμάτων πλημμύρα οὐρανίων. Α΄ Κεκραγάριον (Μ).

Ἄκουσμα πολύφημον. Χαιρετισμοὶ Ε (Μ).

Ἀκράδαντος στῦλος (τῆς Ἐκκλησίας). Γ΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).

Ἀληθείας τὸ ἔρεισμα. Γ΄ Ἀπόστιχον.

Ἀνέσπερος ἥλιος. Α΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).

Ἀνὴρ ἐπιθυμιῶν. Γ΄ Τροπ. Λιτῆς.

Ἄνθραξ φλέγων ἅπασαν πλάνην τὴν Λατινικήν. Χαιρετισμοὶ Λ (Μ).

Ἄνθρωπος ἐπουράνιος. Γ΄ Ἀπόστιχον.

Ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ. Γ΄ Τροπ. Λιτῆς.

Ἀνομοῦντας ἐλέγχων στερρότατα. Οἶκος.

Ἀντιλήπτωρ καὶ ρύστης (ἡμῶν). Χαιρετισμοὶ Ι (Μ).

Ἀξιάγαστος. Β΄ Κεκραγάριον (Μ).

Ἀξιΰμνητος ἱεράρχης. Δοξαστικὸν Αἴνων.

Ἀοίδιμος. Γ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).

Ἁπάντων ἱερέων τὸ καύχημα. Γ΄ Ἀπόστιχον.

Ἁπάντων πιστῶν προστάτης. Χαιρετισμοὶ Ψ (Μ).
Ἁπάντων πιστῶν τὸ γέρας. Χαιρετισμοὶ Λ (Μ).
Ἁπάσης Ἐκκλησίας λαμπρότης. Χαιρετισμοὶ Ω (Μ).
Ἀποστολικῆς διδασκαλίας γενόμενος ἔμπλεως. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.
Ἀποστολικοῖς διαπρέπων χαρίσμασι. Α´ Τροπ. Λιτῆς (Μ).
Ἀποστολικῷ κοσμούμενος ζήλῳ. Δοξαστικὸν Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).
Ἀποστόλων ἁγίων διάδοχος. Χαιρετισμοὶ Η (Μ).
Ἀποστόλων ἰσοστάσιος. Α´ Τροπ. Θ´ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ἀποστόλων μιμητής. Δοξαστικὸν Λιτῆς (Μ).
Ἀποστόλων ὁ ζηλωτής. Ε´ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ).
Ἀποστόλων ὁμόζηλος. Γ´ Τροπάριον Λιτῆς (Μ).
Ἀποστόλων ὁμότροπος. Β´ Ἀπόστιχον. – Β´ Τροπ. Α´ Ὠδῆς (Μ).
Ἀποστόλων τὸν βίον κεκτημένος. Α´ Τροπ. Δ´ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ἀποστόλων τὸν ζῆλον μιμούμενος. Χαιρετισμοὶ Ν (Μ).
Ἀρετῆς ἁπάσης ὁ λειμών. Ε´ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ).
Ἀρετῶν οὐρανίων εὐωδέστατος κῆπος. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων (Μ).
Ἀρετῶν ταῖς ἰδέαις τὴν ζωὴν διεξάγων. Α´ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).
Ἀρετῶν τῶν θείων τὸ θησαύρισμα. Α´ Ἀπόστιχον.
Ἀριστεὺς κατήγορος πλάνης αἱρέσεως. Γ´ Τροπ. Θ´ Ὠδῆς.
Ἀρραγὴς πρόβολος. Α´ Τροπ. Γ´ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Ἀρχιεράρχης. Γ´ Ἀπόστιχον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ). – Γ´ Ἀπόστιχον (Μ). – Β´ Κάθισμα (Μ). – Τροπάριον πρὸ τοῦ Παρακλητικοῦ Κανόνος (Μ). – Εἰς τὸ «Διάσωσον» τῆς Γ´ καὶ τῆς ΣΤ´ Ὠδῆς τοῦ Παρακλητικοῦ (Μ).
Ἀρχιεράρχης Κυρίου. Ἐξαποστειλάριον.
Ἀρχιερεύς. Δοξαστικὸν Ἀποστίχων.
Ἀρχιερεὺς ὁ μέγιστος. Β´ Κεκραγάριον (Ἕτερα).
Ἀρχιερεὺς τοῦ Χριστοῦ. Α´ Ἀπόστιχον.
Ἀρωγὸς ἡμῶν πάντων. Γ´ Τροπ. Θ´ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Ἀστὴρ τοῦ κρείττονος ἄδυτος. Χαιρετισμοὶ Γ (Μ).
Ἀστράπτων λόγων τε, καὶ διδαγμάτων χάρισι. Γ´ Τροπ. Ε´ Ὠδῆς.
Αὐγὴ τῆς ἄνωθεν λάμψεως. Χαιρετισμοὶ Ν (Μ).

Βάθος διακρίσεως δυσθεώρητον θνητοῖς. Οἶκος.
Βάθος πολυθρύλητον χάριτος περιφανοῦς. Χαιρετισμοὶ Γ (Μ).
Βασιλείας κληρονόμος. Γ´ Τροπ. Λιτῆς.
Βάσις τῆς Ἐκκλησίας. Χαιρετισμοὶ Β (Μ).
Βίον ἔνθεον ἐξησκημένος. Β´ Κάθισμα.
Βλαστὸς λαμπρᾶς ῥιζουχίας. Χαιρετισμοὶ Γ (Μ).

Γενναίως προπολεμῶν θεολογίας τοῦ Πνεύματος. Β΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Γεννητόρων ἁγίων ἀπάνθισμα. Χαιρετισμοὶ Γ (Μ).
Γηΐνων ρυσθείς. Β΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς.
Γλῶσσα ἡ ἀποστάζουσα τὸ νέκταρ τῆς πίστεως. Α΄ Ἀπόστιχον (Μ).

Διὰ παντὸς καλοῦ ἐλθών. Χαιρετισμοὶ Ξ (Μ).
Διδάσκαλος καὶ μύστης Ὀρθοδοξίας. Γ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).
Διδάσκαλος μέγας. Γ΄ Κεκραγάριον (Μ).
Διδάσκαλος μέγας (τῆς Ἐκκλησίας). Α΄ Τροπ. Αἴνων.
Διδασκάλων ἁγίων ἡ λαμπρότης. Ε΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ).
Διδασκάλων ὁ προστάτης ὁ ἔνδοξος. Β΄ Ἀπόστιχον.
Διελέγξας προσθήκην τὴν ἐν τῷ Συμβόλῳ. Α΄ Κεκραγάριον.
Δίκαιος. Β΄ Κεκραγάριον.
Διπλῆς ἀγάπης ὁ οἶκος, τῆς πρὸς Θεὸν καὶ τὸν ἔγγιστα. Α΄ Ἀπόστιχον.
Δογμάτων πηγὴ ἡ θεία. Γ΄ Ἀπόστιχον.
Δοῦλος ἀγαθὸς καὶ πιστός. Δοξαστικὸν Λιτῆς.
Δοχεῖον φωτὸς θείου. Α΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ).
Δυνάμει καὶ χάριτι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διελέγξας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως ὀθνεῖα διδάγματα. Β΄ Κεκραγάριον (Μ).
Δυνατὸς ἐν λόγῳ καὶ ἔργῳ. Β΄ Τροπ. Λιτῆς (Μ).
Δυτικῆς ἀμαυρότητος ἔλεγχος. Χαιρετισμοὶ Λ (Μ).

Εἰκὼν ποιμένων θεόγλυπτος. Χαιρετισμοὶ Η (Μ).
Εἰρήνης τὸ τέμενος. Α΄ Ἀπόστιχον.
Ἐκ γῆς πρὸς τὰ οὐράνια φθάσας. Οἶκος.
Ἐκκλησίας ἀκατάσειστον θεμέλιον. Κοντάκιον Χαιρετισμῶν (Μ).
Ἐκκλησίας ἀτίνακτον στήριγμα. Κοντάκιον Παρακλητικοῦ Κανόνος (Μ).
Ἐκκλησίας δόξα καὶ ἀγαλλίαμα. Ε΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ Κανόνος (Μ).
Ἐκκλησίας ἑδραίωμα. Γ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).
Ἐκκλησίας θεῖος Ἀρχιεράρχης. Α΄ Τροπ. Αἴνων.
Ἐκκλησίας λαμπρότης. Ἐξαποστειλάριον (Μ).
Ἐκκλησίας ὁ μέγας διδάσκαλος. Οἶκος (Μ). – Χαιρετισμοὶ Α (Μ).
Ἐκκλησίας ποιμὴν θεοπρόβλητος. Χαιρετισμοὶ Ε (Μ).
Ἐκκλησίας στῦλος ὁ πυρίμορφος. Γ΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ἐκκλησίας τὸ στήριγμα. Α΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα). – Α΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς.
Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ ὁ ἀσάλευτος πρόβολος. Α΄ Κεκραγάριον (Μ).
Ἐκτενῶς πρεσβεύων Χριστῷ. Δοξαστικὸν Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).
Ἐλαία κατάκαρπος ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ. Β΄ Τροπ. Λιτῆς (Μ).

Ἐλέγχων πᾶσαν αἵρεσιν, καὶ κενόφωνον πλάνην ἀποσοβῶν. Ἐξαποστειλάριον (Μ).
Ἐνδιαίτημα τῶν ἀρετῶν. Κάθισμα Γ΄ Ὠδῆς (Μ).
Ἔνδοξος. Γ΄ Κεκραγάριον. – Γ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα). – Δ΄ Τροπ. Αἴνων. – ΣΤ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ). – Δ΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ).
Ἔνδοξος πατήρ. Β΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς.
Ἐνθεώτατος. Α΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Τροπάριον μετὰ τὰ Μεγαλυνάρια τοῦ Παρακλητικοῦ (Μ).
Ἔνθους ἱεροφάντης. Χαιρετισμοὶ Φ (Μ).
Ἐν Ἱεράρχαις ὑπέρλαμπρος φωστήρ. Μεγαλυνάριον Α΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς.
Ἐν λόγῳ δαψιλεῖ μυσταγωγῶν τὰ κρείττονα. Δοξαστικὸν Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).
Ἐν μετοχῇ θεούμενος. Χαιρετισμοὶ Χ (Μ).
Ἐξ Ἑώας ἐκλάμπων ὡς παμφαὴς ἥλιος. Β΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Ἐπίγειος Ἄγγελος. Γ΄ Ἀπόστιχον.
Ἐργάτης τοῦ ἀμπελῶνος Χριστοῦ. Δοξαστικὸν Λιτῆς.
Εὐαγγελίου τὸν λόγον τρανώσας ἐν ποικίλῃ σοφίᾳ καὶ δυνάμει λόγου ἀνυπερβλήτου. Ἰδιόμελον μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ὄρθρου (Μ).
Εὐκληρίας ἐνθέου θησαύρισμα. Χαιρετισμοὶ Γ (Μ).
Εὐσεβείας ὁ κήρυξ. Β΄ Τροπ. Λιτῆς.
Εὐσεβείας ὁ μέγας διδάσκαλος. Χαιρετισμοὶ Η (Μ).
Εὐσεβείας ὁ ρήτωρ ὁ πάνσοφος (Οἶκος) (Μ). – Χαιρετισμοὶ Α (Μ).
Εὐσεβείας στόμα θεόσοφον. Γ΄ Τροπ. Λιτῆς (Μ).
Εὐσεβούντων ὁ ὕμνος ὁ ἄπαυστος. Χαιρετισμοὶ Ι (Μ).
Εὐσεβούντων στηριγμός. Χαιρετισμοὶ Ε (Μ).
Εὔστομος γλῶσσα πᾶσαν αἵρεσιν τέμνουσα, ὥσπερ μάχαιρα ὀξυτάτη καὶ δίστομος. Β΄ Ἀπόστιχον.
Ἐχθρὸν ἐκτρέπων τὸν κάκιστον. Χαιρετισμοὶ Τ (Μ).
Ἐχθρῶν θριαμβεύων τὸ κέρας. Χαιρετισμοὶ Φ (Μ).
Ἐχθρῶν μὴ δείσας παράνοιαν. Χαιρετισμοὶ Ο (Μ).
Ἐχθρῶν παντέλειον ἧττημα. Χαιρετισμοὶ Ρ (Μ).
Ἑώας τὸ θεῖον σέλας. Ἀπολυτίκιον (Μ).
Ἑώας τὸ μέγα κλέος. Χαιρετισμοὶ Λ (Μ).
Ἑῷος ἀστὴρ καὶ μέγας διδάσκαλος. Α΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Μ).
Ἑωσφόρος ὡς φαεινός. Γ΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ).

Ζηλωτὴς ἐν πᾶσι τῶν θείων Ἀποστόλων. Γ΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ζηλωτὴς τῶν Χριστοῦ Ἀποστόλων. Χαιρετισμοὶ Ζ (Μ).
Ζωῆς ἱερᾶς ὑποφήτης. Χαιρετισμοὶ Ν (Μ).
Ζῶν μεγάλως ἠγωνίσατο ὑπὲρ τῆς τοῦ Εὐαγγελίου πίστεως. Α΄ Τροπ. Λιτῆς.

Ἡγιασμένον σκεῦος. Β΄ Ἀπόστιχον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.
Ἡ θεόφθογγος κιθάρα ἡ τοῦ Πνεύματος. Κοντάκιον.
Ἥλιος διακρίσεως. Α΄ Ἀπόστιχον.
Ἥλιος λαμπρός. Β΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς (Μ).
Ἥλιος λαμπρὸς ἐξ Ἑῴας ἐκλάμπων. Α΄ Κάθισμα (Μ).
Ἥλιος πολύφωτος καταυγάζων πᾶσαν γῆν. Χαιρετισμοὶ Ι (Μ).
Ἡ λύρα ἡ μελουργός. Α΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ἡ μυροθήκη ἀρετῶν οὐρανίων. Χαιρετισμοὶ Ν (Μ).
Ἡ μυροθήκη τῶν θείων λόγων. Δοξαστικὸν Αἴνων (Μ).
Ἡμῶν θεοδώρητος νίκη. Χαιρετισμοὶ Ο (Μ).

Θαυμαστός. Χαιρετισμοὶ Β (Μ).
Θαυμαστὸς Ἰσαπόστολος. Α΄ Τροπ. Αἴνων.
Θαυμαστὸς νυμφαγωγὸς (τῆς Ἐκκλησίας). Β΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Θεηγόρος. Β΄ Ἀπόστιχον (Μ). – Ἀκροστιχὶς Κανόνος (Δεύτερος) (Μ). – Α΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Μ). – Β΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ). – Εἰς τὸ «Διάσωσον» τῆς Γ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Γ΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Εἰς τὸ «Διάσωσον» τῆς ΣΤ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Α΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Β΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ).
Θεηγόρος πατήρ. Δοξαστικὸν Αἴνων (Μ).
Θεηγόρων πατέρων ἀγλάϊσμα. Χαιρετισμοὶ Ψ (Μ).
Θείαν ἔλλαμψιν κεκληρωμένος. Β΄ Κάθισμα.
Θεϊκαῖς μεθέξεσι θεοποιούμενος. Γ΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Μ).
Θεϊκῆς φωταυγείας ὁ μέτοχος. Χαιρετισμοὶ Λ (Μ).
Θεῖον καταφύγιον. Κάθισμα Γ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Θεῖος. Α΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς (Μ).
Θεῖος ἱεράρχης καὶ ἔννομος. Α΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς (Μ).
Θεῖος κήρυξ (Βουλγαρίας, Σλαβικῆς τε ἁπάσης φυλῆς). Γ΄ Τροπ. Αἴνων.
Θεῖος μου προστάτης. Γ΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Θεῖος μυσταγωγός. Β΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Θείων παραδόσεων ἀστὴρ ἀκτινοβολῶν. Χαιρετισμοὶ Φ (Μ).
Θείως διδάξας θεογνωσίας τὸ φῶς. Α΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς.
Θεοδώρητος ὅρπηξ. Α΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ). *Ὅρπηξ* εἶναι ὁ νέος βλαστός.
Θεολογίας ὑψηλῆς ὄργανον. Δοξαστικὸν Λιτῆς (Μ).
Θεολογῶν ἐπιπνοίᾳ θείου Πνεύματος Εὐαγγελίου τὰ δόγματα. Α΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς (Μ).
Θεόπνευστον ὄργανον θείας πίστεως. Γ΄ Κεκραγάριον (Μ).
Θεόπνευστος. Χαιρετισμοὶ Χ (Μ).
Θεορρήμονι γλώσσῃ θεολογῶν. Γ΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Θεορρήμων. Χαιρετισμοὶ Η (Μ), Ν (Μ), Ξ (Μ).

Θεόσοφος. Β΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς (Μ).
Θεοῦ μαρτύρων ὁμόσκηνος. Οἶκος.
Θεοῦ ὁ ἐκφαίνων τὸν οἶκτον. Χαιρετισμοὶ Ε (Μ).
Θεοῦ τῶν προσόντων ἐκφάντωρ. Χαιρετισμοὶ Λ (Μ).
Θεοφάντωρ. Οἶκος (Μ). – Χαιρετισμοὶ Α (Μ).
Θεόφθογγος κιθάρα ἡ τοῦ Πνεύματος. Κοντάκιον (Μ).
Θεοφόρος. Β΄ Ἀπόστιχον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ. – Γ΄ Τροπάριον Δ΄ Ὠδῆς.
Θεόφρων. Γ΄ Ἀπόστιχον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ. – Α΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς. – Β΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Θεράπων Θεοῦ γνησιώτατος. Α΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Θεράπων θερμότατος Χριστοῦ τοῦ Σωτῆρος. Δ΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).
Θεράπων σοφίας. Οἶκος (Μ). – Χαιρετισμοὶ Α (Μ).
Θεράπων τοῦ Χριστοῦ. Γ΄ Κάθισμα (Μ).
Θεσπέσιος. Γ΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς. – Α΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς. – Β΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Θεσπέσιος ἱεράρχης. Κοντάκιον Χαιρετισμῶν (Μ).
Θεσπέσιος πατήρ. Χαιρετισμοὶ Ω (Μ).
Θησαυροφυλάκιον δωρεῶν τῶν θεϊκῶν. Χαιρετισμοὶ Τ (Μ).
Θλίψεσι ποικίλαις παλαίων. Γ΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς (Μ).

Ἰαμάτων ταμεῖον. Β΄ Τροπ. Αἴνων.
Ἰγνατίου διάδοχος καὶ τῶν τρόπων καὶ τοῦ θρόνου. Γ΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς.
Ἱεράρχης. Γ΄ Κάθισμα. – Δ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ). – Ε΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ). – ΣΤ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ). – Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων (Μ). – Α΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς (Μ). – Γ΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Χαιρετισμοὶ Υ (Μ), Ψ (Μ), Ω (Μ).
Ἱεράρχης ἐνθεώτατος. Γ΄ Τροπ. Λιτῆς (Μ).
Ἱεράρχης εὐκλεής. Γ΄ Κάθισμα (Μ).
Ἱεράρχης θεοειδέστατος. Α΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Μ).
Ἱεράρχης θεόσοφος. Δοξαστικὸν Μικροῦ Ἑσπερινοῦ. – Α΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς (Μ).
Ἱεράρχης θεσπέσιος. Β΄ Κεκραγάριον. – Κάθισμα Γ΄ Ὠδῆς.
Ἱεράρχης καὶ φίλος Κυρίου. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.
Ἱεράρχης Κυρίου. Α΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.
Ἱεράρχης μακάριος. Β΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ). – Γ΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Μ).
Ἱεράρχης ὁ κλεινός. Α΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).
Ἱεράρχης ὁ μέγιστος. Γ΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ἱεράρχης ὅσιος. Α΄ Τροπ. Αἴνων (Μ).
Ἱεράρχης ὅσιος καὶ ἄμεμπτος. Β΄ Τροπ. Λιτῆς (Μ).

Ἱεράρχης πανθαύμαστος. Α΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ). – Χαιρετισμοὶ Λ (Μ).

Ἱεράρχης πιστός. Γ΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς.

Ἱεράρχης πολύσοφος. Α΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).

Ἱεράρχης τοῦ Χριστοῦ. Δοξαστικὸν Λιτῆς (Μ).

Ἱεράρχης φαεινός. Γ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).

Ἱεράρχης Χριστοῦ ἐνθεώτατος. Χαιρετισμοὶ Ε (Μ).

Ἱεραρχίας κλέος. Μεγαλυνάριον «εἰς τὴν Λειτουργίαν».

Ἱεραρχίας φωτὶ διαλάμψας τοῖς πέρασιν. Α΄ Τροπ. Αἴνων (Μ).

Ἱεραρχῶν ἀγλάϊσμα. Ἐξαποστειλάριον (Μ).

Ἱεραρχῶν καλλονή. Β΄ Ἀπόστιχον (Μ).

Ἱεραρχῶν ὁ κανών. Β΄ Ἀπόστιχον.

Ἱεραρχῶν τὸ θεῖον ἀγλάϊσμα. Δοξαστικὸν Ἀποστίχων Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.

Ἱερὸν ἀλάβαστρον νοημάτων ὑψηλῶν. Χαιρετισμοὶ Τ (Μ).

Ἱεροφάντης θεῖος τῆς Ἐκκλησίας. Χαιρετισμοὶ Μ (Μ).

Ἱερῶς κατευθύνων πρὸς νομὰς σωτηρίας. Χαιρετισμοὶ Ι (Μ).

Ἱερωσύνης τὴν στολὴν ἐνδυσάμενος. Β΄ Τροπ. Λιτῆς (Μ).

Ἱερώτατος. Α΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ. – Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων. – Β΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς. – Β΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς. – Β΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ). – Α΄ Κεκραγάριον (Μ). – Γ΄ Τροπ. Λιτῆς (Μ). – Ἰδιόμελον μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ὄρθρου (Μ). – Κάθισμα Γ΄ Ὠδῆς (Μ). – Α΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς (Μ). – Α΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Κάθισμα Γ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Χαιρετισμοὶ Γ (Μ), Π (Μ).

Ἱερώτατος πατήρ. Χαιρετισμοὶ Ζ (Μ).

Ἱερώτατος ποιμὴν καὶ ἔνδοξος. Χαιρετισμοὶ Ρ (Μ).

Ἰθύνων ἀσφαλῶς πρὸς τρίβους δικαιοσύνης τοῦ Χριστοῦ τὴν εὐαγῆ Ἐκκλησίαν. Α΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).

Ἰθύνων ἐπὶ τὰ κρείττονα (τὴν Ἐκκλησίαν Χριστοῦ). Α΄ Τροπ. Αἴνων (Μ).

Ἰσαπόστολος. Συναξάριον. – Γ΄ Τροπ. Αἴνων. – Συναξάριον (Μ). – Β΄ Τροπ. Αἴνων (Μ). – Δ΄ Τροπ. Αἴνων (Μ).

Ἰσχυρότατος τῆς Ἐκκλησίας πρόβολος. Γ΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Μ).

Καθαιρέτης κράτιστος τῆς ἀπάτης τοῦ ἐχθροῦ. Χαιρετισμοὶ Ψ (Μ).

Καθαιρῶν τῆς ἀνομίας τὰ ὑψώματα καὶ ἐναποφράττων χείλη τὰ λαλοῦντα παρανομίαν καὶ ἄνοιαν καὶ οἴησιν. Γ΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς (Μ).

Καθαρὸς τὴν ψυχήν. Α΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).

Κακοδοξίας καταράσσων τὴν πλάνην. Χαιρετισμοὶ Ψ (Μ).

Κακοδόξων μάστιξ. Μεγαλυνάριον.

Κακοδόξων τὸ θράσος τροπούμενος. Χαιρετισμοὶ Ν (Μ).

Κακοπαθήσας ἀνδρείως ποικίλαις θλίψεσιν. Γ΄ Ἀπόστιχον (Μ).

Καλῶς τὸν δρόμον τελέσας. Α΄ Τροπ. Λιτῆς (Μ).

Κανὼν ἁγίας πραότητος. Χαιρετισμοὶ Η (Μ).
Κανὼν ἀκριβέστατος. Γ΄ Ἀπόστιχον.
Καρπὸς σεμνῆς γεωργίας. Χαιρετισμοὶ Γ (Μ).
Καρτερίας ὁ πύργος ὁ ἄσειστος. Χαιρετισμοὶ Ι (Μ).
Κατάκαρπος φοίνιξ. Χαιρετισμοὶ Γ (Μ).
Κεκοσμηκὼς Χριστοῦ τὴν Ἐκκλησίαν. Μεγαλυνάριον τοῦ Β΄ Τροπαρίου τῆς Θ΄ Ὠδῆς.
Κεφαλὴν πάσης Ἐκκλησίας τὸν Χριστὸν εἶναι ὁμολογῶν. Γ΄ Τροπ. Λιτῆς (Μ).
Κῆρυξ εὐσεβείας. Χαιρετισμοὶ Κ (Μ).
Κῆρυξ τοῦ λόγου. Α΄ Τροπ. Αἴνων.
Κηρύττων τῆς ἀληθοῦς σοφίας τὴν ἔλλαμψιν καὶ εὐσεβείας τὰ δόγματα. Γ΄ Κάθισμα (Μ).
Κιθάρα ἡ εὔσημος. Α΄ Ἀπόστιχον (Μ).
Κιθάρα ὄντως ἡ εὔσημος δογμάτων τῶν εὐσεβῶν. Α΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Κιθάρα τοῦ Πνεύματος. Α΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).
Κλεινῶν μαρτύρων ὁμότροπος. Οἶκος (Μ). – Χαιρετισμοὶ Α (Μ).
Κοινὸς ποιμενάρχης. Α΄ Τροπ. Λιτῆς.
Κοινὸς ποιμὴν καὶ διδάσκαλος καὶ πρόμαχος θεοπαγής. Α΄ Τροπ. Λιτῆς (Μ).
Κόσμος βασιλικός. Δοξαστικὸν Ἀποστίχων.
Κράτος καὶ στερέωμα Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Χαιρετισμοὶ Ψ (Μ).
Κριτῶν τῶν ἀδίκων αἰσχύνη. Χαιρετισμοὶ Ο (Μ).
Κυρίου ὁ παραστάτης. Χαιρετισμοὶ Φ (Μ).
Κωνσταντινουπόλεως θεῖος πρόεδρος. Β΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).

Λαμπρὸς διδάσκαλος (τῆς Ἐκκλησίας). Ἐξαποστειλάριον.
Λαμπρὸς προστάτης, λόγοις τε καὶ πράξεσι, τῆς Ἐκκλησίας Χριστοῦ. Β΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).
Λαμπρὸς τῷ λόγῳ καὶ τοῖς δόγμασιν. Β΄ Ἀπόστιχον.
Λαμπρὸς φωστήρ. Στίχοι Συναξαρίου (Μ).
Λαμπρότατος. Β΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).
Λαμπρότατος ἀριστεὺς καὶ περίδοξος. Γ΄ Ἀπόστιχον.
Λαμπρότατος ἀριστεὺς Κυρίου. Α΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).
Λαμπρότατος τῆς Χριστοῦ Ἐκκλησίας μύστης. Μεγαλυνάριον.
Λαμπρόφωνος σάλπιγξ πάντα περιηχοῦσα τὰ πέρατα τὰ σωτήρια δόγματα, καὶ πάντας συναγείρουσα πρὸς συνασπισμὸν ᾀσμάτων θεοπρεπῶν. Δοξαστικὸν Ἀποστίχων.
Λαμπρυνόμενος φωτὶ τοῦ θείου Πνεύματος. Α΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Μ).
Λαμπτὴρ τῶν πεπλανημένων. Χαιρετισμοὶ Η (Μ).
Λάμψας ἐν τῇ Ἑῴᾳ ὡς λαμπρὸς ἑωσφόρος. Χαιρετισμοὶ Λ (Μ).
Λατίνων ὁ καταπέλτης. Χαιρετισμοὶ Ν (Μ).

Λειτουργὸς Κυρίου. Γ΄ Τροπ. Λιτῆς.
Λιγυρὰ τοῦ θείου Πνεύματος σάλπιγξ. Γ΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Λόγῳ Εὐαγγελίου ἐκπαιδεύσας τὸ ἔθνος τὸ τῶν Βουλγάρων πρὸς τὰ κρείττονα. ΣΤ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ).
Λόγῳ καὶ σοφίᾳ παντοδαπεῖ ἐκλάμπων. Γ΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ).
Λυτρούμενος ἡμᾶς ἐκ τῶν σκανδάλων (τοῦ πεσόντος Ἑωσφόρου). Δοξαστικὸν Αἴνων.
Λύχνος φαίνων ἅπασι χάριν τὴν Τριαδικήν. Χαιρετισμοὶ Λ (Μ).

Μακάριος. Β΄ Τροπ. Αἴνων. – Γ΄ Τροπ. Λιτῆς (Μ). – Β΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ). – Β΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Μάχαιρα πυρίμορφος κατὰ πλάνης τοῦ ἐχθροῦ. Χαιρετισμοὶ Ν (Μ).
Μέγα ὄνομα. Χαιρετισμοὶ Ξ (Μ).
Μέγα ὄνομα καὶ σεπτόν. Ε΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ).
Μέγα ὡς ἀληθῶς καὶ θεῖον ὄνομα. Ε΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ).
Μέγας. Α΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς. – Στίχοι Συναξαρίου. – Α΄ Τροπ. Λιτῆς (Μ). – Δοξαστικὸν Λιτῆς (Μ). – Α΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ). – Α΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ). – Στίχοι Συναξαρίου (Μ).
Μέγας ἀληθῶς ποιμὴν καὶ διδάσκαλος. Β΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Μ).
Μέγας ἀρχιερεὺς καὶ ποιμήν. Β΄ Τροπ. Λιτῆς.
Μέγας ἀρωγὸς καὶ βοηθὸς τῆς Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Τροπάριον μετὰ τὰ Μεγαλυνάρια Παρακλητικοῦ (Μ).
Μέγας διδάσκαλος. Α΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα). – Β΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς (Μ).
Μέγας Ἐκκλησίας Ἀρχιεράρχης. Α΄ Ἀπόστιχον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.
Μέγας θεοφάντωρ. Μεγαλυνάριον.
Μέγας ἱεράρχης. Β΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ). – Β΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Μέγας ἱεροφάντης. Γ΄ Κάθισμα (Μ).
Μέγας ποιμὴν καὶ πρόεδρος. Β΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).
Μέγας ποιμὴν τῆς Ἐκκλησίας. Κάθισμα Γ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Μέγας πρόμαχος. Α΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Μέγας πρόμαχος τῆς Ἐκκλησίας. Γ΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Μέγας προστάτης καὶ μεσίτης πρὸς Θεόν. Προσόμοιον μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς Παρακλήσεως (Μ).
Μέγας τῆς Ἐκκλησίας πρόμαχος. Δοξαστικὸν Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).
Μέγας τῆς Χριστοῦ Ἐκκλησίας ποιμήν. Α΄ Κεκραγάριον.
Μέγας ὑφηγητὴς καὶ ἔνθεος ἐκφάντωρ. Β΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Μ).
Μέγιστος. Δ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ). – Ἀπολυτίκιον (Μ). – Α΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Χαιρετισμοὶ Ρ (Μ).
Μέγιστος θεηγόρος. Χαιρετισμοὶ Τ (Μ).

Μέγιστος ἱεράρχης. Δοξαστικὸν Αἴνων (Μ). – Β΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Μεμυημένος ἀκορέστῳ ἔρωτι (θεόφρονι). Β΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Μιμητὴς Κυρίου. Δ΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ).
Μιμητὴς Χριστοῦ. Β΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Μύστης οὐράνιος. Γ΄ Ἀπόστιχον (Μ).
Μύστης τῶν ἀρρήτων θεόληπτος. Γ΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Μύστης Χριστοῦ θεόληπτος. Γ΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ).
Μυστογράφος δογμάτων ὀρθοδόξων. Χαιρετισμοὶ Μ (Μ).
Μυστογράφος σοφώτατος. Γ΄ Ἀπόστιχον.

Ναμάτων θείων ποταμὸς κατάρρυτος. Γ΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ναμάτων πεπληρωμένος ἀΰλων. Α΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Νόμος ἔμπρακτος θεωρίας καὶ πράξεως. Α΄ Ἀπόστιχον (Μ).
Νόμων τῆς Ἐκκλησίας καὶ θεσμῶν τῶν ἁγίων ὑπερμαχῶν. Χαιρετισμοὶ Ν (Μ).
Νοσούσης παιδείας ὁ ἔλεγχος. Χαιρετισμοὶ Τ (Μ).
Νοῦς ὁ οὐράνιος. Β΄ Ἀπόστιχον.

Ξίφος τὸ ἀμφίστομον κόπτον Παπικὴν ὀφρύν. Χαιρετισμοὶ Ι (Μ).

Ὁδηγὸς ἀσφαλής. Β΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Μ).
Ὁ ἐκφήνας ἰσχὺν ἀκαθαίρετον. Χαιρετισμοὶ Ο (Μ).
Ὁ ἐνέγκας θυμὸν ἀλογώτατον. Χαιρετισμοὶ Ο (Μ).
Ὁ ἔθνους ἐν ποιμενάρχαις. Χαιρετισμοὶ Ι (Μ).
Οἰκονόμος σοφός. Γ΄ Ἀπόστιχον (Μ).
Οἶκος τοῦ Παναγίου Πνεύματος. Β΄ Ἀπόστιχον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.
Οἰκουμένης διδάσκαλος. Β΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).
Ὁ κράτιστος θεολόγος. Χαιρετισμοὶ Ο (Μ).
Ὁλόφωτος ἥλιος ἐκ τῆς Ἑώας. Α΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ὁ μέγας ἀρχιεράρχης. Χαιρετισμοὶ Ψ (Μ).
Ὁ μέγας Ἐκκλησίας φωταγωγός. Β΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ὁ μέγας ἐν ἱεράρχαις. Χαιρετισμοὶ Ι (Μ).
Ὄμμα τὸ γαλήνιον τῆς φωτολαμποῦς ψυχῆς. Χαιρετισμοὶ Η (Μ).
Ὁμολογητής. Συναξάριον. – Συναξάριον (Μ).
Ὄνομα μέγα καὶ περιβόητον ἄκουσμα. Α΄ Ἀπόστιχον (Μ).
Ὄνομα πανθαύμαστον. Χαιρετισμοὶ Ε (Μ).
Ὁ νοῦς ὁ οὐράνιος τῆς θείας χρηστότητος. Α΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ὄντως μέγιστος. Β΄ Κεκραγάριον.
Ὁ πολὺς ἐν σοφίᾳ καὶ χάριτι. Β΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ὄργανον θείου Πνεύματος. Α΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).

Ὄργανον θεόπνευστον θεολογίας. Προσόμοιον μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς Παρακλήσεως (Μ).
Ὄργανον θεόπνευστον τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ. Χαιρετισμοὶ Ν (Μ).
Ὄργανον τὸ ἡδύφθογγον. Β΄ Ἀπόστιχον.
Ὀρθοδοξίας ἀπαυγάζων τὴν χάριν. Χαιρετισμοὶ Ψ (Μ).
Ὀρθοδοξίας θεοπαγὴς προμαχών. Ἀπολυτίκιον (Μ).
Ὀρθοδοξίας ἱεροκήρυξ θεῖος συνήγορος. Γ΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς.
Ὀρθοδοξίας κρηπίς. Γ΄ Ἀπόστιχον (Μ).
Ὀρθοδοξίας ὁ πρόμαχος. Α΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).
Ὀρθοδόξου πίστεως ἄνθραξ ὁ σπινθηροβολῶν. Χαιρετισμοὶ Φ (Μ).
Ὀρθοδόξων δογμάτων μυστογράφος. Α΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ).
Ὀρθοδόξων ἔρεισμα καὶ καύχημα. Α΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς.
Ὀρθοδόξων κανὼν ὁ εὐθύτατος. Οἶκος.
Ὀρθοδόξων λαῶν τὸ σελάγισμα. Χαιρετισμοὶ Ψ (Μ).
Ὀρθοδόξων ὁδηγὸς ὁ ἐνθεώτατος. Κοντάκιον. – Κοντάκιον (Μ).
Ὀρθοδόξων προασπιστής. Μεγαλυνάριον.
Ὀρθοδόξων τὸ καλλώπισμα. ΣΤ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ).
Ὀρθοδόξων φωτισμός. Χαιρετισμοὶ Ε (Μ).
Ὀρθῶν δογμάτων ὁ πάνσοφος καὶ θεῖος ἐκφάντωρ. Α΄ Κεκραγάριον (Μ).
Ὅρμῳ γαληνῷ προσωρμίσθη, τοῦ βίου τὰς τρικυμίας ἀπωσάμενος. Β΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς.
Ὅσιος. Οἶκος. – Α΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς. – Γ΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς. – Προσόμοιον μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς Παρακλήσεως (Μ).
Ὅσιος πατήρ. Γ΄ Κάθισμα. – Ἰδιόμελον μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ὄρθρου.
Ὅσιος τρισμάκαρ. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων.
Ὁ στερρότατος αἱρέσεων ἀντίπαλος. Κοντάκιον. – Κοντάκιον (Μ).
Ὁ στήσας μέγα τρόπαιον κατὰ πάσης πλάνης καινοφανοῦς. Β΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ὁ τιθεὶς τὴν ψυχὴν ὑπὲρ τῶν προβάτων. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων.
Οὐράνιος ἄνθρωπος. Α΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ὁ φερωνύμως ὡς φῶς ἐκ τῆς Ἑῴας τοῖς πέρασιν ἐκλάμπων περιφανῶς. Γ΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).

Παιδεύων (τὴν Ἐκκλησίαν) πλουσίῳ λόγῳ. Β΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Μ).
Παμμάκαρ. Α΄ Κάθισμα. – Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων (Μ). – Γ΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Α΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Β΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Ε΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ).
Παμφαὴς φωστὴρ τῆς Ἐκκλησίας. Δοξαστικὸν Λιτῆς (Μ).
Πάμφωτος ἑωσφόρος. Χαιρετισμοὶ Τ (Μ).
Παναοίδιμος. Δοξαστικὸν Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).

Πανένδοξος. Γ΄ Κάθισμα. – Δ΄ Τροπ. Λιτῆς (Μ).

Πανεύφημος. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων. – Β΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Μ). – Α΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Μ). – Β΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).

Πανθαύμαστος. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων Μικροῦ Ἑσπερινοῦ. – Β΄ Κεκραγάριον. – Α΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς. – Β΄ Ἀπόστιχον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ). Β΄ Τροπ. Λιτῆς (Μ). – Α΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ). – Τροπάριον πρὸ τοῦ Παρακλητικοῦ Κανόνος (Μ). – Δίστιχον εἰς τὸ τέλος τοῦ Παρακλητικοῦ Κανόνος (Μ).

Πανθαύμαστος ἀρχιεράρχης Χριστοῦ. Τροπάριον μετὰ τὰ Μεγαλυνάρια τοῦ Παρακλητικοῦ (Μ).

Πανθαύμαστος σοφός. Α΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς.

Πάνσοφος. Β΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς. – Γ΄ Κεκραγάριον (Μ). – Γ΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς (Μ). – Α΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Μ). – Β΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Μ). – Γ΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ). – Α΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ). – ΣΤ΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ). Κοντάκιον Χαιρετισμῶν (Μ). – Χαιρετισμοὶ Γ (Μ), Ε (Μ), Η (Μ), Ι (Μ), Λ (Μ), Ν (Μ), Ο (Μ), Ρ (Μ), Τ (Μ), Φ (Μ), Ψ (Μ).

Πάνσοφος μύστης τῶν ἀρετῶν. Β΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).

Πάντιμος. Γ΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς. – Κοντάκιον. – Οἶκος. – Κοντάκιον (Μ). – Οἶκος (Μ).

Παντοδαποῦς σοφίας πρυτανεῖον. Α΄ Ἀπόστιχον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).

Παρὰ Χριστοῦ φωταγωγούμενος. Χαιρετισμοὶ Δ΄ (Μ).

Παρεστὼς Τριάδι. Δ΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.

Παριστάμενος ἐγγύτερον τῷ Χριστῷ. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.

Πᾶσαν ἐρεσχελίαν θριαμβεύσας. Δ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ).

Πάσης αἱρέσεως ἀμφίστομος μάχαιρα. Γ΄ Ἀπόστιχον (Μ).

Πάσης Ἐκκλησίας ἑδραίωμα καὶ στύλος. Α΄ Ἀπόστιχον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).

Πάσης ἔμπλεως σοφίας κρείττονος. Α΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).

Πατέρων ἀγλάϊσμα. Κοντάκιον Παρακλητικοῦ (Μ).

Πατέρων φαιδρὸν σεμνολόγημα. Α΄ Ἀπόστιχον.

Πατήρ. Α΄ καὶ Β΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ. – Β΄ Ἀπόστιχον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ. – Β΄ Κεκραγάριον. – Β΄ Τροπ. Λιτῆς. – Γ΄ Ἀπόστιχον. – Β΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς. – Β΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς. – Γ΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς. – Οἶκος. – Α΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς. – Α΄ καὶ Γ΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς. – Ἐξαποστειλάριον. – Δ΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ). – Δοξαστικὸν Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ). – Δοξαστικὸν Ἀποστίχων Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ). – Γ΄ Κεκραγάριον (Μ). – Γ΄ Ἀπόστιχον (Μ). – Ἀπολυτίκιον (Μ). – Α΄ καὶ Β΄ Κάθισμα (Μ). – Ἰδιόμελον μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ὄρθρου (Μ). – Β΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς (Μ). – Α΄, Β΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς (Μ). – Β΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ.) – Α΄

Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς (Μ). – Β΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Μ). – Α΄ καὶ Γ΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς (Μ). – Α΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ). – Γ΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Μ). – Ἀκροστιχὶς Παρακλητικοῦ Κανόνος (Μ). – Α΄, Β΄ καὶ Γ΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Β΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Β΄ καὶ Γ΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Α΄ καὶ Γ΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Γ΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Α΄ καὶ Γ΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Δ΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ. – Χαιρετισμοὶ Γ (Μ), Δ (Μ), Ζ (Μ), Κ (Μ), Ο (Μ), Τ (Μ), Φ (Μ). – Δίστιχον εἰς τὸ τέλος τῶν Χαιρετισμῶν (Μ).

Πατὴρ ἁγιώτατος. Δοξαστικὸν Λιτῆς. – Α΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς.

Πατὴρ ἀοίδιμος. Δοξαστικὸν Ἀποστίχων Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.

Πατὴρ θεηγόρος. Γ΄ Τροπ. Αἴνων (Μ).

Πατὴρ θεορρήμων. Β΄ Τροπ. Αἴνων (Μ).

Πατὴρ ἱεράρχης. Α΄ καὶ Δ΄ Τροπ. Αἴνων (Μ).

Πατὴρ ὅσιος. Β΄ Κάθισμα.

Πατὴρ πανεύφημος. Β΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς.

Πατὴρ πατέρων κρηπίς. Χαιρετισμοὶ Ψ (Μ).

Πατὴρ συμπαθής. Β΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).

Πατὴρ τρισόλβιος. Γ΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς.

Πατριαρχῶν καλλονή. Γ΄ Ἀπόστιχον.

Πατριαρχῶν ὁ πρωτόθρονος. Β΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).

Πατριαρχῶν τὸ κλέος. Α΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.

Πατρικῶς παιδεύσας βασιλέα πλημμελήσαντα, ἀπέχεσθαι ἀνομίας. Δοξαστικὸν Αἴνων (Μ).

Περιφανέστατος κήρυξ τῶν ὀρθῶν δογμάτων τῆς πίστεως. Δ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ).

Πηγὴ ναμάτων τῆς χάριτος. Χαιρετισμοὶ Ν (Μ).

Πιστὸς θεράπων. Γ΄ Τροπ. Λιτῆς.

Πιστῶν ἀληθὴς παιδοτρίβης. Χαιρετισμοὶ Ν (Μ).

Πιστῶν ἁπάντων ὁ πρόβολος. Χαιρετισμοὶ Ι (Μ).

Πιστῶν θεοδώρητον σθένος. Χαιρετισμοὶ Τ (Μ).

Πιστῶν καταυγάζων τὰς φρένας. Χαιρετισμοὶ Φ (Μ).

Πιστῶν λαμπρύνων διάνοιαν. Χαιρετισμοὶ Ο (Μ).

Πιστῶν πρὸς Χριστὸν ὁ μεσίτης. Χαιρετισμοὶ Ψ (Μ).

Πιστῶν σεπτὸν ἀγαλλίαμα. Χαιρετισμοὶ Ρ (Μ).

Πιστῶν τὴν διάνοιαν ἐν τῷ φόβῳ τοῦ κρείττονος ἐπιστηρίξας. Γ΄ Ἀπόστιχον (Μ).

Πλήρης ἐλλάμψεως τοῦ θείου Πνεύματος. Β΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς (Μ).

Πλήρης φωτισμοῦ θείου Πνεύματος. Κοντάκιον Χαιρετισμῶν (Μ).

Πνεύματι τῷ Ἁγίῳ διεξάγων τὸν βίον. Χαιρετισμοὶ Π (Μ).

Πνεύματος κειμήλιον. Χαιρετισμοὶ Ο (Μ).

Ποικίλης γνώσεως ὁ πλοῦτος. Δ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ).

Ποιμενάρχης θεοειδέστατος (τῆς Ἐκκλησίας). Γ΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).

Ποιμενάρχης σοφός. Χαιρετισμοὶ Ε (Μ).

Ποιμὴν ἀληθινός. Α΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).

Ποιμὴν ἀξιάγαστος. Β΄ Ἀπόστιχον.

Ποιμὴν ἄριστος. Α΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς (Μ).

Ποιμὴν ἐνθεώτατος τῆς Ἐκκλησίας Χριστοῦ. Α΄ Τροπ. Αἴνων (Μ).

Ποιμὴν ἐνθεώτατος τῆς Ἐκκλησίας Χριστοῦ καὶ στύλος ἀκράδαντος. Β΄ Κάθισμα (Μ).

Ποιμὴν ὁ καλός. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων.

Ποιμὴν πανάριστος Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Β΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).

Ποιμὴν ποιμένων ὁ πρόκριτος. Χαιρετισμοί Ι (Μ).

Ποιμὴν ποιμένων σοφώτατος. Χαιρετισμοὶ Φ (Μ).

Ποιμὴν τῆς Ἐκκλησίας καὶ μέγας διδάσκαλος. Κάθισμα Γ΄ Ὠδῆς (Μ).

Ποιμὴν τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, διδάσκων τὰ λογικὰ πρόβατα, πιστεύειν εἰς Τριάδα ὁμοούσιον ἐν μιᾷ Θεότητι. Ἰδιόμελον μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ὄρθρου.

Πολλῶν χαρίτων ἀνάμεστος. Χαιρετισμοὶ Λ (Μ).

Πολύδοξος. Β΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς (Μ).

Πολυθαύμαστος. Α΄ Ἀπόστιχον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ). – Ἐξαποστειλάριον (Μ). – Δοξαστικὸν Αἴνων (Μ). – Γ΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Χαιρετισμοὶ Ρ (Μ).

Πολυποικίλου σοφίας θησαυρὸς πληρέστατος. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων (Μ).

Πολὺς ἐν ἔργοις καὶ χάρισι. Χαιρετισμοὶ Ε (Μ).

Πολύσοφον στόμα, τὸ πολλαπλῶς ἀναπτῦσσον τὸν τῆς χάριτος λόγον. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων (Μ).

Πολύσοφος. Δοξαστικὸν Ἀποστίχων (Μ).

Πολύσοφος ἱεράρχης. Α΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).

Πολύσοφος ρήτωρ. Β΄ Κεκραγάριον (Μ).

Πολύφωτος τῆς χάριτος φωστήρ. Β΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς.

Πράξει καὶ θεωρίᾳ κεκοσμημένος λαμπρῶς. Α΄ Ἀπόστιχον.

Πραότητος σκήνωμα. Α΄ Ἀπόστιχον.

Πρεσβευτής (τῶν τιμώντων αὐτόν). Β΄ Τροπ. Αἴνων.

Πρεσβεύων ἀπαύστως ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν. Α΄ Τροπ. Λιτῆς.

Πρηστὴρ ψυχοφθόρου πλάνης. Χαιρετισμοὶ Ρ (Μ).

Προκινδυνεύων τοῦ θείου κηρύγματος. Γ΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς.

Προπολεμῶν δυνάμει ἀηττήτῳ κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων. Α΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).

Προσευχῆς ἐνδιαίτημα ἄσυλον. Β΄ Τροπ. Αἴνων.

Προσευχῆς ἐνδιαίτημα τῆς ἀεννάου. Α΄ Ἀπόστιχον.

Προσπελάσας Θεῷ μεθέξει θεούμενος. Α΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς.
Προστάτης ἡμῶν. Κάθισμα Γ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Προστάτης θερμότατος (τῆς Ἐκκλησίας). Ἐξαποστειλάριον.
Προστάτης μέγας καὶ ἐνθεώτατος (τῆς Ἐκκλησίας). Γ΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Πρὸς τὴν τελευτὴν ὢν προητοιμασμένος. Στίχοι Συναξαρίου.
Πρυτανεῖον ἀρετῆς. Χαιρετισμοὶ Ξ (Μ).
Πῦρ ἀνάπτων οὐράνιον. Χαιρετισμοὶ Τ (Μ).
Πύργος ἄσειστος (τῆς Ἐκκλησίας). Γ΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Μ).
Πυρίνη γλώσσῃ ἐλέγξας τὰ ἐκ Ρώμης ἅπαντα σχίσματα. ΣΤ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ).
Πυρίπνοον στόμα τοῦ Πνεύματος. Β΄ Τροπ. Λιτῆς.
Πυρίπνοος ρήτωρ. Β΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).

Ρεῖθρον προερχόμενον ἐξ Ἐδὲμ τῆς μυστικῆς. Χαιρετισμοὶ Ρ (Μ).
Ρήτωρ ἔνθεος. Α΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ρήτωρ εὐσεβείας. Χαιρετισμοὶ Ε (Μ) (δίς).
Ρήτωρ θεηγόρος. Χαιρετισμοὶ Ρ (Μ).
Ρήτωρ θεοειδὴς τῆς Ἐκκλησίας. Γ΄ Ἀπόστιχον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).
Ρώμης τῆς Νέας Ποιμενάρχης. Β΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς (Μ).

Σάλπιγξ μεγαλόφωνος ὀρθοδόξων δογμάτων. Ἐξαποστειλάριον (Μ).
Σάλπιγξ πνευματικὴ ἐν τῷ κόσμῳ, ἀκρίβειαν δογμάτων φωνοῦσα πανευσήμως. Β΄ Ἀπόστιχον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).
Σάλπιγξ τρανῶς ἡ κηρύξασα, τοῦ θείου Πνεύματος, ἐκ τοῦ Πατρὸς τὴν ἐκπόρευσιν. Α΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς.
Σεπτὸς θεηγόρος. Γ΄ Κάθισμα.
Σεπτῶν ὁσίων ὁμόσκηνος. Οἶκος (Μ). – Χαιρετισμοὶ Α (Μ).
Σεπτῶν ὁσίων συνόμιλος. Οἶκος.
Σεπτῶν χαρισμάτων κινύρα. Χαιρετισμοὶ Γ (Μ).
Σθεναρῶς ἐλέγχων καινοφανῆ διδάγματα καὶ γνώμην ἔκφρονα Ρώμης τῆς παλαιᾶς. Β΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς (Μ).
Σκεῦος ἐκλογῆς. Γ΄ Τροπ. Λιτῆς.
Σκεῦος πάμφωτον τῆς φιλοσοφίας. Α΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς (Μ).
Σοφίᾳ καὶ χάριτι ποικίλῃ προκόπτων. Α΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).
Σοφίᾳ κοσμούμενος παντοδαπεῖ καὶ λαμπρᾷ. Β΄ Κάθισμα (Μ).
Σοφίᾳ πάσῃ κοσμούμενος. Β΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς (Μ).
Σοφίας ἡ σάλπιγξ. Α΄ Κεκραγάριον (Μ).
Σοφίας κειμήλιον. Α΄ Ἀπόστιχον.
Σοφίας τέμενος. Β΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς (Μ).

Σοφίας τῆς θύραθεν καὶ τῆς ἔσω ὄργανον πολύφωνον. Β΄ Τροπ. Αἴνων (Μ).
Σοφίας τῆς ὑπερσόφου τὸ κειμήλιον. Δ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ).
Σοφός. Β΄ Κεκραγάριον. – Γ΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς. – Γ΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ). – Α΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ). – Γ΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς (Μ). – Α΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ). – Χαιρετισμοὶ Δ (Μ) καὶ Υ (Μ).
Σοφὸς διδάσκαλος Ἐκκλησίας. Προσόμοιον μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς Παρακλήσεως (Μ).
Σοφὸς ἐν λόγοις καὶ πράξεσιν. Χαιρετισμοὶ Ε (Μ).
Σοφὸς ἱεράρχης. Α΄ Κάθισμα. – Γ΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Σοφὸς καὶ κλεινὸς θεοφάντωρ. Χαιρετισμοὶ Λ (Μ).
Σοφὸς καὶ μέγας. Ε΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ).
Σοφὸς μυσταγωγός. Γ΄ Κεκραγάριον (Μ). – Γ΄ Κάθισμα (Μ).
Σοφὸς ποιμενάρχης. Χαιρετισμοὶ Ρ (Μ).
Σοφῶν διδαγμάτων πλημμύρα. Χαιρετισμοὶ Γ (Μ).
Σοφῶν ἱερώτατον κλέος. Χαιρετισμοὶ Τ (Μ).
Σοφῶς ἑφεπόμενος τοῖς θεοσδότοις δόγμασιν. Γ΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς (Μ).
Στερρὸς πρόμαχος (Θεολόγων). Γ΄ Κεκραγάριον.
Στερρότατος. Γ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).
Στήλη σωφροσύνης. Β΄ Τροπ. Αἴνων.
Στηλογραφία παλαισμάτων ἁγίων. Χαιρετισμοὶ Ν (Μ).
Στηρίξας τῶν ὀρθοδόξων τὴν πίστιν δυνάμει τοῦ Πνεύματος. Α΄ Κάθισμα.
Στόμα εὐσεβείας πολύσοφον. Β΄ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ).
Στόμα θεοκίνητον σωτηρίου διδαχῆς. Χαιρετισμοὶ Η (Μ).
Στόμα Θεοῦ τὸ περιφανές. Γ΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Στόμα πυρίπνοον. Β΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς.
Στόμα τὸ θεόφθογγον διδαγμάτων ἱερῶν. Οἶκος (Μ). – Χαιρετισμοὶ Α (Μ).
Στόμα τὸ πάνσοφον. Α΄ Ἀπόστιχον (Μ).
Στύλος ἀκράδαντος ὁμολογίας. Β΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς.
Στύλος ἄσειστος. Γ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).
Στύλος καὶ ἑδραίωμα τῆς Ἐκκλησίας. Γ΄ Τροπ. Λιτῆς.
Στύλος καὶ εὐσεβείας πρόμαχος. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.
Στύλος ὁ ἀκράδαντος θείας πίστεως. Α΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα).
Στύλος πυρὸς ὁλόφωτος καὶ νεφέλη σκιάζουσα. Γ΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Στύλος τῆς Ἐκκλησίας ὁ πυρίμορφος. Ε΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ).
Σύμμορφος παθῶν τοῦ Χριστοῦ. Χαιρετισμοὶ Π (Μ).
Σὺν ἀσωμάτοις χοροῖς ἁμιλλώμενος. Οἶκος.
Συνέσεως πλήρης. Χαιρετισμοί Δ (Μ).

Ταῖς θείαις συγγραφαῖς κεχρημένος, πιστούς ἐστήριξε, καὶ ἀπίστους ἐπέστρεψε. Κάθισμα Γ΄ Ὠδῆς.

Ταπεινώσεως τὸ τερπνόν καταγώγιον. Α´ Ἀπόστιχον.

Τὰς οὐρανίους σκηνώσεις ἐν εὐφροσύνῃ οἰκῶν καὶ σὺν ἀγγέλοις παρεστὼς παρρησίᾳ τῷ θρόνῳ τοῦ Κυρίου. Β´ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.

Τεῖχος ἀκαθαίρετον Ἐκκλησίας τῆς σεπτῆς. Χαιρετισμοὶ Ρ (Μ).

Τεῖχος ἀρραγὲς Ἐκκλησίας, καταράσσων τὴν ὀφρὺν τῶν Δυτικῶν. Α´ Τροπ. Ε´ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).

Τῇ μορφῇ διεκφαίνων ψυχῆς τὴν λαμπρότητα. Χαιρετισμοὶ Ο (Μ).

Τῇ χάριτι καταυγασθεὶς τῇ θείᾳ. Γ´ Τροπ. Α´ Ὠδῆς (Μ).

Τὴν ἀνομίαν τοῦ κρατοῦντος ἐλέγξας. Α´ Τροπ. Ε´ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).

Τὴν ὀρθόδοξον πίστιν σαφῶς τρανώσας. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.

Τὴν σοφίαν ποθήσας ἀπὸ παιδός. Κάθισμα Γ´ Ὠδῆς (Μ).

Τὴν χάριν δεξάμενος τοῦ Παναγίου Πνεύματος, θεῖον ἐνδιαίτημα ἐδείχθη. Α´ Τροπ. Ε´ Ὠδῆς.

Τῆς ἀγάπης ἐργάτης. Β´ Τροπ. Αἴνων.

Τῆς ἀληθείας τὸν λόγον ὀρθοτομῶν. Γ´ Τροπ. Λιτῆς (Μ).

Τῆς ἄνωθεν γνώσεως θησαύρισμα. Γ´ Τροπ. Α´ Ὠδῆς (Μ).

Τῆς ἀπάτης ὁ φλέγων ζιζάνια. Χαιρετισμοὶ Φ (Μ).

Τῆς εἰρήνης φίλος. Β´ Τροπ. Αἴνων.

Τῆς Ἐκκλησίας ἀκατάσειστος προμαχών. Α´ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ).

Τῆς Ἐκκλησίας ἁπάσης ὠχυρωμένον τεῖχος καὶ μέγας πρόβολος. Β´ Τροπ. ΣΤ´ Ὠδῆς (Μ).

Τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλος. Β´ Τροπ. Α´ Ὠδῆς.

Τῆς Ἐκκλησίας λαμπρότης. Ἀπολυτίκιον (Μ).

Τῆς Ἐκκλησίας ὁ λαμπρός ὑποφήτης. Γ´ Κάθισμα.

Τῆς Ἐκκλησίας ὁ προστάτης. Δοξαστικὸν Αἴνων (Μ).

Τῆς Ἐκκλησίας ὁ στύλος. Β´ Ἀπόστιχον.

Τῆς Ἐκκλησίας ὁ στύλος ὁ ἄσειστος. Β´ Τροπ. Θ´ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).

Τῆς Ἐκκλησίας ὁ φωστὴρ ὁ τηλαυγέστατος. Κοντάκιον. – Κοντάκιον (Μ).

Τῆς Ἐκκλησίας στερρὸς στύλος τε καὶ βάσις ἀπερίτρεπτος. Γ´ Ἀπόστιχον.

Τῆς Ἐκκλησίας Χριστοῦ φωστὴρ ὁ μέγας καὶ λαμπρὸς καὶ πολύφωτος, ὁ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην καταπυρσεύων ἀεὶ τῆς Ὀρξοδοξίας ταῖς ἐλάμψεσι. Α´ Ἀπόστιχον (Μ).

Τῆς εὐσεβείας ὁ ὑποφήτης. Δοξαστικὸν Αἴνων (Μ).

Τῆς θεολογίας πολύφωνον ὄργανον. Κάθισμα Γ´ Ὠδῆς (Μ).

Τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας φωστὴρ καὶ διδάσκαλος. Α´ Τροπ. Λιτῆς.

Τῆς κακίας ὁ τρέπων φρυάγματα. Χαιρετισμοὶ Φ (Μ).

Τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρόεδρος περίδοξος. Β´ Τροπ. ΣΤ´ Ὠδῆς (Μ).

Τῆς Ὀρθοδοξίας ἄδυτος ἥλιος. Α´ Τροπ. Δ´ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).

Τῆς Ὀρθοδοξίας ὁ ἀκατάσειστος θέμελος. Γ´ Τροπ. Δ´ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).

Τῆς Ὀρθοδοξίας ὁ πρόμαχος καὶ κακοδοξίας ἡ μάχαιρα. Ε´ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ).

Τῆς Ὀρθοδόξου διδασκαλίας ὑποφήτης θεοειδὴς καὶ τῆς Λατινικῆς κενοφωνίας καταπέλτης κράτιστος. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων (Μ).

Τῆς Παπικῆς ὀφρύος καταπέλτης. Δοξαστικὸν Αἴνων (Μ).

Τῆς πίστεως ἔρεισμα. Β´ Τροπ. Α´ Ὠδῆς.

Τῆς πίστεως κήρυξ. Γ´ Τροπ. Ε´ Ὠδῆς.

Τῆς πλάνης ὁ καθαιρέτης. Χαιρετισμοὶ Ν (Μ).

Τῆς σοφίας ἐκφάντωρ θεόληπτος. Κοντάκιον Παρακλητικοῦ (Μ).

Τῆς σοφίας ἐκφάντωρ λαμπρός. Ἀπολυτίκιον (Μ).

Τῆς σοφίας εὐανθέστατος λειμών. Κοντάκιον Χαιρετισμῶν (Μ).

Τῆς σοφίας λειμὼν εὐωδέστατος. Χαιρετισμοὶ Τ (Μ).

Τῆς σοφίας ὁ θησαυρός. Α´ Μεγαλυνάριον Παρακλητικοῦ (Μ).

Τῆς σοφίας ὁ ποταμός. Δοξαστικὸν Αἴνων (Μ).

Τῆς χάριτος οἰκονόμος. Χαιρετισμοὶ Ο (Μ).

Τῆς χάριτος ὄργανον. Α´ Κεκραγάριον (Ἕτερα).

Τῆς χάριτος σκήνωμα. Α´ Κεκραγάριον (Μ).

Τῆς Χριστοῦ Ἐκκλησίας ὁ μέγας προστάτης καὶ φαεινός. Α´ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.

Τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον ἱερουργῶν ὡς Παῦλος. Α´ Τροπ. ΣΤ´ Ὠδῆς (Μ).

Τὸ ἱερὸν ὄνομα τοῖς πᾶσι καὶ θαυμαστόν. Β´ Τροπ. Θ´ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).

Τὸ μυστήριον τῆς εὐσεβείας καλῶς ὁμολογήσας. Δοξαστικὸν Λιτῆς (Μ).

Τὸ στόμα τῆς ἀληθείας. Χαιρετισμοὶ Ε (Μ).

Τὸ στόμα τῶν Θεολόγων τῆς Ἐκκλησίας Χριστοῦ. Β´ Ἀπόστιχον.

Τὸν προφήτην Ἠλίαν ζηλοτυπῶν, Ἰωάννην ὡσαύτως τὸν Βαπτιστήν. Κάθισμα Γ´ Ὠδῆς.

Τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐνδεδυμένος τὴν πανοπλίαν. Δ´ Τροπ. Λιτῆς (Μ).

Τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καταγώγιον. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.

Τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τὸ θησαύρισμα. Α´ Κεκραγάριον (Μ).

Τοῦ Ἀρχιποίμενος μιμητὴς πανάριστος. Α´ Τροπ. Η´ Ὠδῆς (Μ).

Τοῦ Ἀρχιποίμενος Χριστοῦ μαθητής. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων.

Τοῦ ἀΰλου φωτὸς ὁ λύχνος. Δοξαστικὸν Αἴνων (Μ).

Τοῦ Γρηγορίου καὶ Χρυσοστόμου ὄντως σεπτὸς διάδοχος. Γ´ Τροπ. ΣΤ´ Ὠδῆς.

Τοῦ Θεοῦ θεῖος θύτης. Οἶκος.

Τοῦ Παρακλήτου δοχεῖον καὶ στόμα ἔνθεον. Β´ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).

Τοῦ Παρακλήτου τὸ πῦρ φέρων ἐν τοῖς λόγοις τῶν χειλέων αὐτοῦ. Β´ Ἀπόστιχον (Μ).

Τοῦ Πνεύματος ὁ θησαυρός. Δοξαστικὸν Αἴνων (Μ).

Τρισμάκαρ. Δ΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ. – Α΄ Τροπ. Λιτῆς.
Τρισμάκαρ θεηγόρος φωτοειδής. Γ΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ.
Τρισμακάριος. Β΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς.
Τύπος τῆς πραότητος. Χαιρετισμοί Ο (Μ).
Τῷ τῆς μεγαλωσύνης θρόνῳ παριστάμενος. Δοξαστικὸν Κεκραγαρίων (Μ).
Τῷ φωτὶ τῆς ἄνω λαμπρότητος ἀγαλλιώμενος. Γ΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Μ).
Τῷ φωτὶ τοῦ Πνεύματος καταληφθεὶς τὴν καρδίαν. Δοξαστικὸν Ἀποστίχων (Μ).
Τῶν Ἀποστόλων ἰσοστάσιος. Γ΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).
Τῶν Ἀποστόλων μιμητής. Β΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Μ).
Τῶν Ἀποστόλων ὁμότροπος καὶ τῆς οἰκουμένης διδάσκαλος. Ἀπολυτίκιον. – Ἀπολυτίκιον (Μ).
Τῶν ἀρετῶν γεηπονῶν τὰς ἰδέας. Β΄ Τροπ. Λιτῆς (Μ).
Τῶν ἀρετῶν δοχεῖον. Β΄ Τροπ. Αἴνων.
Τῶν δογμάτων τὸ θεῖον στόμα. Δοξαστικὸν Αἴνων (Μ).
Τῶν εὐσεβῶν τὸ κραταίωμα. Β΄ Ἀπόστιχον.
Τῶν κακοδόξων ὁ πέλεκυς. Γ΄ Ἀπόστιχον.
Τῶν ὀρθοδόξων ἡ δόξα. Γ΄ Ἀπόστιχον.
Τῶν πατέρων καλλονή. Ἀπολυτίκον (Μ).
Τῶν πόνων τὰ γέρα κομιζόμενος. Ἰδιόμελον μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ὄρθρου (Μ).

Ὑπέρλαμπρος φωστὴρ Ἐκκλησίας. Α΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς.
Ὑπέρτιμον τοῦ Πνεύματος σκεῦος. Α΄ Τροπ. ΣΤ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Ὑπερφυοῦς μετασχηκὼς ἐλλάμψεως. Α΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ὑπερφυῶς τρανώσας τὰ δόγματα. Β΄ Κάθισμα.
Ὑποφήτης θεόληπτος. Β΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Ὑποφήτης σοφός. Γ΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς (Μ).
Ὕψος δυσαντίβλεπτον γνώσεως ἀμφιλαφοῦς. Χαιρετισμοὶ Γ (Μ).
Ὕψος ταπεινώσεως δυσανάβλεπτον πολλοῖς. Οἶκος.

Φερώνυμος (τῷ φωτί). Δοξαστικὸν Αἴνων.
Φθόνῳ τῶν μισούντων διωκόμενος. Γ΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς (Μ).
Φίλος Κυρίου. Β΄ Κεκραγάριον.
Φιλοσοφία ἀκροτάτῃ ἑαυτὸν καθαγνίσας. Δοξαστικὸν Λιτῆς (Μ).
Φιλοσοφίας λειμών. Β΄ Τροπ. Αἴνων (Μ).
Φιλοσοφίας ὑψηλῆς λειμὼν εὔοσμος. Β΄ Ἀπόστιχον (Μ).
Φῶς δεύτερον (ἔδειξεν αὐτὸν τὸ τριλαμπὲς φῶς τῆς ὑπερθέου Τριάδος ἐν αὐτῷ σκηνῶσαν). Γ΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς.
Φῶς Ἐκκλησίας. Ἀκροστιχὶς Κανόνος (Μ).
Φῶς Ἐκκλησίας λαμπρόν. Δ΄ Τροπ. Αἴνων (Μ).

Φῶς νοερόν... ἐν τῇ καρδίᾳ ἔχων. Α΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Φῶς τῇ Ἐκκλησίᾳ. Χαιρετισμοὶ Σ (Μ).
Φωστὴρ Ἐκκλησίας. Χαιρετισμοὶ Ρ (Μ).
Φωστὴρ θεαυγέστατος. Α΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς.
Φωστὴρ θεοειδέστατος. Α΄ Τροπ. Γ΄ Ὠδῆς.
Φωστὴρ πάντων. Χαιρετισμοὶ Ρ (Μ).
Φωστὴρ τῆς πίστεως πάμφωτος. Χαιρετισμοὶ Γ (Μ).
Φωστὴρ τῶν ἐσκοτισμένων. Χαιρετισμοὶ Η (Μ).
Φωστὴρ ὑπέρλαμπρος. Β΄ Τροπ. Αἴνων (Μ).
Φωτίζων δῆμον μὲν Ὀρθοδόξων, αἱρετικὴν δὲ φάλαγγα ἀμβλύνων. Γ΄ Τροπ. Η΄ Ὠδῆς.
Φωτοδότης καὶ ρύστης (κάμοῦ). Χαιρετισμοὶ Ψ (Μ).
Φωτολόγος. Δοξαστικὸν Ἀποστίχων.
Φωτὸς ἀΰλου ἀνάπλεως. Χαιρετισμοὶ Λ (Μ).
Φωτὸς δοχεῖον. Δίστιχον εἰς τὸ τέλος τῶν Χαιρετισμῶν (Μ).
Φωτὸς ἐπώνυμος. Α΄ Τροπ. Α΄ Ὠδῆς. – Α΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Φωτὸς θείου ἔμπλεως. Β΄ Τροπ. Δ΄ Ὠδῆς Παρακλητικοῦ (Μ).
Φωτὸς θείου πλήρης. Α΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Φωτὸς οὐρανίου θεάμων. Χαιρετισμοὶ Η (Μ).
Φωτώνυμος. Δοξαστικὸν Ἀποστίχων.

Χαίρων ἐβάστασε Χριστοῦ τοῦ Σωτῆρος τὰ στίγματα. Δ΄ Κεκραγάριον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ (Μ).
Χαίρων πρὸς οὐρανίους μετετέθη σκηνώσεις. Χαιρετισμοὶ Χ (Μ).
Χείλη οὐρανόβροντα τῶν δογμάτων τῶν σεπτῶν. Οἶκος (Μ). – Χαιρετισμοὶ Α (Μ).
Χριστὸν ἱκετεύων ὑπὲρ τῆς ποίμνης αὐτοῦ. Γ΄ Ἀπόστιχον (Μ).
Χριστοῦ ἐνθεώτατος μύστης. Χαιρετισμοὶ Ι (Μ).
Χριστοῦ θεράπων. Β΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς (Δεύτερος) (Μ).
Χριστοῦ θεράπων θερμότατος. Χαιρετισμοί Φ (Μ).
Χριστοῦ μιμητὴς καὶ θεράπων. Χαιρετισμοὶ Η (Μ).
Χριστοῦ φίλος ὁ γνήσιος. Δ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ).

Ψυχὰς φωτίζων πιστῶν. Γ΄ Τροπ. Ε΄ Ὠδῆς.
Ψυχῶν ὁ καθαίρων τὸν ρύπον. Χαιρετισμοὶ Ε (Μ).
Ψυχῶν φωταγωγός. Χαιρετισμοὶ Ο (Μ).

Ὡς ἄλλος Ἀπόστολος. Δοξαστικὸν Ἀποστίχων (Μ).
Ὡς ἄλλος Ἀρχάγγελος. Β΄ Ἀπόστιχον (Μ).
Ὡς Ἀρχιεράρχης τὴν ἐξουσίαν λύειν τὰ πταίσματα, παρὰ Χριστοῦ δεξάμενος. Α΄ Τροπ. Θ΄ Ὠδῆς.

Ὥσπερ ἄλλος Ἀπόστολος. Δ΄ Τροπ. Αἴνων (Μ).

Ὡς χρυσὸς ἐν καμίνῳ θλίψεσι ποικίλαις πειρασθεὶς καρτερικῶς. ΣΤ΄ Κεκραγάριον (Ἕτερα) (Μ).

Ὡς χρυσὸς καθαρθεὶς Θεῷ εὐηρέστησε. Γ΄ Τροπ. Ζ΄ Ὠδῆς.

ST. PHOTIUS' USE OF SCRIPTURE IN THE «MYSTAGOGY OF THE HOLY SPIRIT»

By
Rev. Dr. M.E. Glasswell

It is unfortunately rare for New Testament scholars to use the Fathers in theological exegesis of scripture, except for textual definition (an exception is C.E.B. Cranfield of Durham). But the Fathers certainly grounded their own arguments on scripture and Photius was no exception.

It is important to recognise this because it is often thought by Western scholars that the issue of the *filioque* is a purely doctrinal matter concerning a late but outdated dispute between East and West of little or no further significance. Again, the Fathers could not have so separated doctrinal issues from scripture, and Photius writing on the *filioque* is no exception here either.

It is in consequence surprising that Protestant scholars above all should not have been concerned about the question of the *filioque* and its scriptural basis (or otherwise). I suggest that the problem is precisely that the *filioque* has affected (one might say, infected) the whole approach in the West to doctrinal development, and this has reached its culmination in liberal circles. It is, however, a proper attention to scripture that can help to overcome that situation, and in this the Fathers, and Photius in particular, can help us.

I shall confine myself in this humble offering to scriptural arguments and their implications, rather than the whole theological argument about the *filioque* and its philosophical background. But I shall not be able to deal in this paper with the whole of Photius' use of the New Testament, which covers the whole range of canonical books and refers to references to the Spirit throughout the Gospels, Acts and the Epistles of Paul in order to set the doctrine of the Spirit, as well as particular references to the Spirit, in their total scriptural context. There is in Photius no use of texts simply for their own sake and without reference to others, hence a use of scripture totally in keeping with Anglican Article no XIX as it concerns interpretation of scripture.

Ἐκκλησία καὶ Θεολογία Vol. X (1991)

The passage which St. Photius, uses most, as from chapter 19 of the *Mystagogy,* is Jn. 16. 13, 14, together with V. 15. Jn. 15. 26 is clearly in the background to the discussion in order to show there is no contradiction with it but it is not taken as sufficient in itself without an examination of other passages both in the Gospel of John and elsewhere.

Photius begins by referring to the phrase ἐκ τοῦ ἐμοῦ, as distinct from ἐκ ἐμοῦ, which is not said - although it would seem as if Photius' opponents took them as equivalents. It is, of course, the next verse that explains what ἐκ τοῦ ἐμοῦ refers to. It refers to πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ which are said by Christ to be ἐμά. These words clearly provide the definition of ἐκ τοῦ ἐμοῦ and Photius' contention is therefore that ἐκ τοῦ ἐμοῦ in Verse 14 is also a reference to the Father. Photius ties this in with the fact that the Spirit only comes when Jesus has returned to the Father. Photius does not seem to dwell so much on τοῦ ἐμοῦ being taken as masculine in gender rather than neuter as on the meaning of the passage in its total context, although he implies that translation. His is not a literalistic use of scriptural texts in isolation. He rather says that what belongs to the Son is derived from the Father and that likewise the Spirit has an equal relation to the Father (both in Himself and with regard to what the Son has), and that recognition of this fact is necessary in order to avoid an extension of the Arian and other heresies, which is a perceived weakness in the Neo-Platonic theology of those Fathers who support the *filioque.* The doctrine of the Trinity is in fact itself endangered.

It is in accordance with the total sense of scripture that Photius also quarrels with those who take the Pauline phrase πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ or τοῦ Χριστοῦ to imply an ablative. Gal. 4. 6 would be a self-contradiction if that were the case (see Photius *Mystagogy* chapter 48).

Photius' contention is that the eternal generation of the Son by the Father and the eternal procession of the Spirit must be understood as contemporaneous.

Photius thus rightly asserts and protects the doctrine of the Trinity. But what of the process of revelation?

Again Photius' interpretation of Jn. 16. 14 shows how crucial and important this verse is, together with its explanation in V. 15. This is because of the use made in the West, and particularly by modernists and liberals of Jn. 16. 13, the immediately preceding verse. The implications are spelt out by Dumitru Staniloae in *Theology and the Church* (Crestwood 1981) pp. 15ff for the Trinity and p. 43, for example, for the structure of authority in the West. The words of Gregory of Cyprus, quoted by Staniloae on p. 22, are important, in so far as the Son is seen as the ultimate goal of the Spirit's procession. This asserts the proper close relationship between the Spirit

and Christ, which, in fact, the Western *filioque* one suspects might have been intended to assert but which in fact it ultimately undermines.

The justification for the last statement is to be found in the way Jn. 16. 13 is used today to justify further «advances» in truth *beyond* Christ - the very danger Staniloae has noted.

Yet no Western commentator I have consulted (including Rudolf Bultmann in his commentary on John) gives any justification for seeing such an implication in Jn. 16. 13. Bultmann (*The Gospel of John* Oxford 1971 p. 576 – German edition Göttingen 1964 pp. 443f) states on V. 14: «This is an express statement that the Spirit's word does not displace or surpass the word of Jesus, as if it were something new... the Spirit is not the «inner light» that brings new knowledge on its own authority; it is the ever new power of Jesus' word», and on. V. 15 «the Evangelist comments on what has been said in V. 14 by reminding us of the unity of Father and Son (10.30; 17. 10): that the Spirit continues the proclamation of the word of *Jesus* means that it is the word of God, i.e. revelation.» And Bultmann in a footnote on the same page goes further to limit the implication of Loisy's comment about «*illustration et développement*» so that *développement* does not imply development of the history of ideas. Bultmann takes verses 14-16 to be, as Wrede had stated, the equivalent in John of the messianic secret in Mark so that it is the Spirit that explains to the disciples what they had not previously understood with regard to Jesus.

R.E. Brown (*The Gospel according to John* volume II London 1966, p. 136), like Photius, notes a connection with the glorification of Jesus in John 17 (cf. Photius *Mystagogy* chapters 26-28) and the repetition of the idea and wording of Jn. 16. 15 in 17. 10. Of course, the text in Jn. 16 has a christological intention, but this surely does not rule out Trinitarian reflections, although Brown (the only Western commentator who seems to have noted the implications at all) only refers to Augustine here.

May this participation in the honouring of St. Photius on his millenium be a slight Western reparation for the sufferings of St. Photius and the sin of the Great Schism, and be a step towards the full reparation owed him, the removal of the *filioque* from the Nicene Creed in the Western liturgies. I pray that this might in turn lead to that unity of the Church for which our Lord prayed and which should reflect the unity of Father, Son and Holy Spirit in the Divine Trinity – to Whom be glory for ever and ever. Amen.

ZU DEN BRIEFEN DES PATRIARCHEN PHOTIOS

von
Univ. Doz. P.Dr. Andreas Wittig OSA
Ostkirchliches Institut
Würzburg

Das Image des Patriarchen Photios (820-891) ist zumindest im Westen weitgehend durch dessen Konflikt mit den römischen Oberhirten Nikolaus I. und Hadrian II. geprägt: Rom und Byzanz stritten um die Zuständigkeit in Sachen Bulgarenmission; auch wollte der römische Papst die Oberhoheit über das Illyrikum wiedergewinnen. Da boten sich Rom angebliche Ansatzpunkte in dem (aus politischen Gründen erzwungenen) Rücktritt des Patriarchen Ignatios und der Erhebung des Photios aus dem Laienstand zu dessen Nachfolger (Photios war zu jener Zeit Chef der kaiserlichen Kanzlei gewesen). Photios seinerseits fand in dem filioque ein Argument gegen die Römer, das er auch den anderen östlichen Patriarchen vorlegen konnte (Synode von 867).

Diese Auseinandersetzung aber bildet nur ein Steinchen im reichen Mosaik, das die Persönlichkeit des Photios darstellt; denn er war nicht nur ein gewiefter Spieler auf dem kirchenpolitischen Parkett. Photios war ein umfassend gebildeter Mann; er ist "einer der erklärten Lieblinge der klassischen Philologen"[1], hat er doch in seiner **Bibliothek** viele heidnische Autoren der Antike überliefert; in diesem "Zettelkasten seiner Studienzeit" hat Photios aber auch viele Exzerpte von altchristlichen und frühbyzantinischen Theologen gesammelt. Das zweite große Werk, das hier genannt sein soll, sind die **Amphilochia,** die Behandlung theologischer, überwiegend exegetischer Fragen, die den Verfasser als einen der bedeutendsten Exegeten der griechischen Kirche ausweisen, philologisch auf der Höhe

1. Vgl. H.G. Beck, Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich, Göttingen 1980, 117.

seiner Zeit und durchaus originell – ein Erbe, an das von griechischer Seite erst wieder angeknüpft werden muß[2].

Am persönlichsten aber begegnet uns der Patriarch in seinen **Briefen,**[3] zumindest in denen privater Natur, die also nicht politisch oder kirchenpolitisch motiviert sind. Bei Migne, in der Patrologia Graeca[4] sind die Briefe des Photios in drei Bücher eingeteilt: in offizielle und halboffizielle Schreiben an den kaiserlichen Hof, an Fürsten und hohe kirchliche Personen (1. Band mit 24 Briefen), in den zweiten Band (mit 102 Briefen) an sonstige Personen des geistlichen Standes und schließlich in den dritten Band (mit 67 Briefen) mit der Korrespondenz mit Laien, die meist höhere Staatsbeamte waren. Weitere Briefe (80) sind bei Migne den Amphilochia beigegeben, da sie theologische und philologische Fragen behandeln. Von seinem Briefstil her fügt sich Photios gut in die Phalanx der berühmten griechischen Epistolographen. So lobt Photios nicht von ungefähr die Briefe des Gregor von Nazianz[5]. Wie diesem sind Photios eine gewisse Eleganz und Gewandheit in Stil und Form nicht abzusprechen; aber auch Photios zeigt sich nicht frei von der Eitelkeit, mit seiner umfassenden Bildung zu kokettieren; so vermochte er offensichtlich nicht ganz dem Apostel Petrus zu folgen, "der sich nicht besonders um den Ausdruck bemühte und nur das Heil der Seelen im Auge hatte" –so Photios in der quaestio 86 der Amphilochia[6]–, oder ebensowenig dem Paulus, "dessen Weisheit und Beredsamkeit einem ganz anderen Gebiet angehören als die Zierlichkeit und Glätte der profanen Autoren" (quaestio 92[7]). Deutlich aber wird bei des Photios Briefen sein treffsicheres Urteil, mit dem er Situationen erkannte, und aus dem heraus er klugen Rat erteilen konnte. Tugend und Laster malt Photios in kräftigen Farben. Vor allem, wenn er tröstet, zeigt Photios auch tiefverwurzelte Religiosität.

Für die Briefe privater Natur nun einige Beispiele:

Die Heilige Schrift ist oft die Quelle, aus der der Bischof für seine Briefpartner tröstenden Zuspruch schöpft; wenn man dann für seine Zeilen ihn selbst lobt, tut ihm dies aber auch sichtlich wohl: "Mein Schreiben hatte zwar nicht den Zweck, bei Dir Bewunderung auszulösen, sondern

---

2. Vgl. H.G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München ²1977, 520-528.

3. Siehe hierzu J. Hergenröther, Photius, Patriarch von Konstantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma, Bd. 2, Regensburg 1867, 724-748; Bd. 3, Regensburg 1869, 225-231.

4. PG 102, 585-990. Siehe auch die Ausgabe von J.N. Valetta, London 1864.

5. Siehe zu Gregor von Nazianz M. Wittig, Gregor von Nazianz. Briefe, Stuttgart 1981.

6. Vgl. PG 101, 557.

7. Vgl. PG 101, 576 f. 580 f. 584 f. 588 f. 592.

Dich in dem wieder sicher zu machen, worin Du geschwankt hast; aber wenn Du die Bewunderung als Unterpfand Deiner tatsächlichen Besserung ausgibst, so lasse ich sie mir gerne gefallen. Denn was ich schreibe, bringe ich nicht aus mir selbst hervor, sondern ich schöpfe es aus der lebenspendenden Quelle, und diese Quelle bietet allen, die sie dürstend und gläubig aufsuchen, reichliche Ströme des Heils"[8]. Die Heilige Schrift soll nach des Photios Worten auch den Maßstab abgeben, wenn er tadeln muß: "Ein unmäßiger Tadel bringt nur doppeltes Übel, denn er erreicht nicht, was er bezweckt, aber er führt herbei, was er nicht bezweckt. Er bezweckt, den Zurechtgewiesenen zur Reue zu führen, was er nicht zustande bringt, sondern das Erstrebte verkehrt sich in das Gegenteil. Denn solcher Tadel erbittert und führt zur Verzweiflung. Der Tadelnde erregt sogar den Verdacht, daß er nicht aus Menschenfreundlichkeit und echtem Mitgefühl handelt, sondern sich aus Schadenfreude über den Fall des anderen Schmähungen hingibt. Deshalb haben die Propheten Nathan gegenüber David und Michäus gegenüber Achab mit großer Umsicht und Weisheit und in Bilder gekleidet ihre Tadel vorgebracht, die sie zugleich durch milde Worte zu versüßen suchten, und sie haben die Getadelten, die nicht wußten, wohin der Anfang der Rede zielte, selbst zu Richtern über ihre eigenen Verfehlungen gemacht. Und so erreichte Nathan seinen Zweck, indem er einen Mann, der die Tugend liebte, auch wenn er ihr untreu geworden war, zurechtwies, und Michäus hatte bei dem tierisch wilden König zwar nicht den gleichen, aber doch immer großen Erfolg, denn er erregte bei ihm stets Schmerz und Tränen, und wenn jener auch bald danach wieder zu seiner Gottlosigkeit zurückkehrte, so zügelte er doch seinen übermütigen und tollkühnen Sinn. So mische auch Du je nach Bedarf höfliche und gewinnende Worte unter Deinen Tadel, ermahne die Betreffenden in entsprechender Form und Du wirst umso mehr Dein Ziel erreichen"[9].

In vielen Briefen hat sich Photios als Fürsprecher und Patron der Armen und der Unterdrückten gezeigt; er folgt damit der besten Tradition byzantinischer Patriarchen; als oberster Reichsbischof konnte er sich allerdings auch einen entsprechenden Ton gegenüber selbstherrlichen Provinzbeamten erlauben.

"Alexander der Große, der die Makedonische Dynastie so hoch gehoben hat, glaubte, an dem Tag der Regierung entsagt zu haben, an dem er niemandem etwas Gutes erwiesen hatte. Das war bei ihm aber nur selten der Fall, da er mit aller Macht darauf sann, den Menschen Gutes zu tun.

---

8. Die Briefe werden nach Migne zitiert: PG 102, 934, III, ep. 9.
9. Vgl. PG 102, 965, III, ep. 58.

Wo es ihm dann aber doch einmal nicht gelang, da sagte er: Heute bin ich nicht König gewesen. Und dabei war er nur ein Heide und König unter Heiden, ein Mensch, der den Lüsten und der Schwelgerei ergeben, von seinem Glück trunken, sich Götter von gleicher Beschaffenheit als Richter und Aufseher seines Wandels dachte. Du aber bist ein Christ und unter Christen dazu bestellt, nach den Gesetzen zu regieren... Aber es gibt keinen einzigen Deiner Untergebenen, der nicht – anstatt für eine Wohltat oder sonst eine menschliche Handlung sich Dir zu Dank verpflichtet zu fühlen – eine unerhörte Strafe oder einen nicht zu rechtfertigenden, durch Dich erlittenen Nachteil zu beklagen hätte: der eine hat dies, der andere jenes Werk Deiner Hand und schweren Kummer vorzubringen. Bei Alexander war es eine Ausnahme, wenn er betrübt sagte: Heute bin ich nicht König gewesen. Du aber, scheint mir, willst keinen Tag vorübergehen lassen, an dem Du sagen müßtest: Heute bin ich kein Tyrann gewesen"[10]. Als sich der Beamte den Vorhaltungen des Patriarchen allerdings unzugänglich zeigt, fährt Photios schweres Geschütz auf und schickt ihm eine ihm adäqute Exkommunikationsdrohung: "Hätte nicht schon vor mir der Apostel Paulus gegenüber demjenigen, der an Sitten Dir so ähnlich war, deutlich die zu erwartende Strafe vorhergesagt, so würde ich sie Dir mit denselben Worten angekündigt haben"[11]. Ebenso scharf geht Photios einen anderen Beamten an: "Die Alten sagen, daß die Leber des Prometheus von einem Adler gefressen wurde, weil er, dadurch daß er das Feuer vom Himmel gestohlen hatte, den Menschen nur Mühsal und Beschwer zugezogen hatte. Hätten die Dichter Dich in Ihre Gewalt bekommen, der Du über das Vaterland einen solchen Brennstoff von Übeln gebracht hast, so hätten sie nicht Adler, Geier oder Habichte Dein Inneres zerfleischen lassen, sondern Panther, Löwen und andere wilde Tiere in Deine Eingeweide versetzt. Obschon es aber keine Dichter mehr gibt, die derartiges ersinnen, hat doch die strenge christliche Wahrheit eine viel furchtbarere Strafe in Bereitschaft, da sie den Sündern unauslöschliches Feuer, die äußerste Finsternis, Zähneknirschen und eine Menge von Würmern zeigt. Sollte Dich die Furcht vor dem Zukünftigen noch nicht in Schranken halten und von Deinem sinnlosen Treiben abbringen, so mögen wenigstens die trostlose Strafe von Sodom und Gomorrha, die große Sintflut, dieser allgemeine Schiffbruch der Menschheit, sowie die täglichen Winke der Vorsehung Deine Gedanken zu einem besonnenen und vernünftigen Tun lenken"[12].

Dem Präfekten der Insel Zypern tritt Photios mit einem Vergleich aus

10. Vgl. PG 102, 936, III, ep. 11.
11. Vgl. PG 102, 957, 960, III, ep. 49. Angespielt wird hier auf 1 Tim 1, 19, 20.
12. Vgl. PG 102, 945-948, III, ep. 29.

der Meereswelt entgegen: "Unter den Fischen bringt der Großkopf sein Leben größtenteils in Sümpfen zu. Er führt, wie die Erfahrung der Seeleute lehrt, eine strenge Herrschaft über seinen Gaumen und bewahrt beim Genuß große Mäßigung; er erhebt sich gegen kein Tier, auch nicht gegen die, die sich ganz leicht fangen lassen; seine Natur ist gegen alle Meeresbewohner durchaus friedlich und sein Verhalten so, als wenn ein Bündnis geschlossen und mit Eiden bekräftigt wäre. Die Bewahrung besagter milder Sitten liegt ihm dermaßen am Herzen, daß er nicht einmal dann, wenn gewaltige Winde und Seestürme ihn von seiner gewohnten Nahrung wegtreiben, Hunger ihn aus seiner Heimat verjagt und er Speise suchend umherirren muß, die heimischen Gesetze übertritt, ja auch als Verbannter, selbst wenn ihm zufällig eine Speise vor Augen liegt und der Hunger ihn zur Verletzung dieser Gesetze antreibt, sich nicht durch die dargebotene Nahrung verführen läßt, noch dem zwingenden Hunger nachgibt, sondern auch angesichts einer Beute noch Enthaltsamkeit übt und die ihm eingeborene Philosophie an den Tag legt, die mächtiger ist als der Hunger und der Magen und das, was das Verlangen nach Speise äußerlich erregt. Daher ist er nicht imstande, falls das vor ihm als Beute erscheinende Tier noch lebt, das gleichartige Wesen zu verschlingen, und berührt so das Mahl nicht; ist es aber tot, dann stillt er die Gewalt des Hungers durch das, was eben nicht mehr lebt und keinen Schmerz empfindet. Der Großkopf also rührt nicht einmal leblose Tiere an, außer wenn ihn der Hunger heftig drängt und die Natur überwindet. Du aber, der Du lebendige Menschen samt ihrem ganzen Vermögen, und zwar während Du im Wohlergehen schwelgst – wie soll ich sonst sagen? –, ohne irgend eine Not auf so schamlose Weise und vor den Augen des Vaterlandes mit gierigem Rachen verschlingst und unersättlich verzehrst, welche Entschuldigung wirst Du in jener Welt haben, da Du nicht einmal in dieser mit den Fischen einen Vergleich aushälst?"[13].

Habgier der Beamten war immer wieder ein Thema für des Photios Briefe: "Gestern, als die Lichter angezündet wurden – denn das Herzeleid hatte größere Gewalt als die ungewöhnliche Stunde – kam ein armer Mann zu mir unter Tränen und lauten Klagen, die sogar die wilden Tiere hätten erweichen und rühren können. Notdürftig bedeckte ihn sein zerissenes Gewand und auf dem Gesicht trug er die Spuren der ihm von Menschenhand zugefügten Mißhandlungen, was mehr als alles andere die Zuschauer zu Mitleid und Trauer stimmte, mich aber am meisten, als ich erfuhr, daß die Leiden dieses Dürftigen von mir bekannten Personen verursacht worden sind. Als mir auch noch der Grund bekannt wurde, weshalb

13. Vgl. PG 102, 984 f., III, ep. 66.

dieser Mann so Unerträgliches litt, nämlich, weil er das kleine Landgut, das ihm zum kärglichen Unterhalt diente und das man ihm entrissen hatte, nicht aufgeben und weil er nicht zu der Wegnahme schweigen wollte, da stand ich ganz ergriffen und erschüttert da, nicht weniger als der Arme, um nicht zu sagen sogar noch mehr, und ich hatte doppelten Schmerz, sowohl Deinetwegen als wegen des Mißhandelten. Befreie den Dürftigen von seinem Leiden, gib das ungerecht Entrissene zurück und heile seine Wunden mit dem Öl der Wohltaten. So Du aber den Armen verachten solltest, so beseitige doch mein Elend oder vielmehr das Deine (tu es um meinet- und Deinetwillen), denn Dein Elend ist größer als das des armen Mannes und das meine, auch wenn Du, wie es scheint, Dir dessen noch nicht bewußt bist"[14].

So konnte Photios also auch moderatere Töne anschlagen: "Gerichtlich den belangen, der uns Unrecht getan hat, ist menschlich; sich nicht an ihm zu rächen, ist philosophisch; ihm es noch mit Wohltaten zu vergelten, ist göttlich; das ist es, was die Menschen zu Nachahmern des himmlischen Vaters macht. Aber ohne zuvor Unrecht erlitten zu haben, einem anderen Gewalt anzutun, gehört zu keiner der drei Kategorien, das entspricht vielmehr dem Tun wilder Tiere oder der Dämonen, auch wenn der so Handelnde Menschengestalt trägt. Da nun diese vier Arten von Handlungen denkbar sind, so wähle Dir selbst den Deiner Handlungsweise entsprechenden Typ und wende ihn auf Dich an; Du wirst bald erkennen, auch wenn niemand es Dir sagt, wessen Bild Du Dir durch solche Handlungen einprägst"[15].

Photios unterlies es aber auch nicht, Beamte zu loben: "Es läßt sich ertragen, wenn Ploutos blind ist, so wie ihn der Kommödiendichter Aristophanes zeichnet; unerträglich ist es aber, wenn ihm die Dike blind zur Seite steht, ohne Augen, die sie auf die Mißhandelten richten sollte. Nun aber ist sie durch Deine Amtsführung zum Sehen gekommen; jetzt soll sie zeigen, daß Ploutos nicht bloß blind, sondern auch stumm ist. Nun soll das Recht, auch des Dürftigen, lauter rufen als diejenigen, welche mit Gold die Stimme des Rechts von ihrem erhabenen und ehrwürdigen Richterstuhl zu entfernen gewohnt sind"[16].

Photios weiß aber auch, daß Lob zu Kopf steigen kann: "Du erhälst wohl für Deine guten Taten bei allen Gutgesinnten hohes Lob; beherzige aber auch, daß je erhabener und bewundernswerter Dein Ruhm ist, desto größere Sorge seine Bewahrung verlangt, da die Dämonen solchen Män-

14. Vgl. PG 102, 952, III, ep. 35.
15. Vgl. PG 102, 965, III, ep. 56.
16. Vgl. PG 102, 957, III, ep. 46.

nern große Nachstellungen bereiten und sich von Seiten der Menschen Neid gegen sie erhebt. Du aber läßt ja nicht ab von Deinem Streben nach Tugend und begibst Dich mit besonnenem und demütigem Sinn, wie früher, so auch jetzt in den Kampf, wehrst die Geschosse der Dämonen ab und bereitest ihnen die äußerste Beschämung und suchst den Neid der Menschen auf die Urheber zurückzuschleudern"[17].

Aber nicht nur Beamte lagen im Blickfeld des Photios; der Patriarch kannte auch seinen Klerus und wandte auch diesem seine Aufmerksamkeit zu; auch hier galt es zu loben, aufzubauen und zu tadeln. Trunksucht und Völlerei rügt Photios unter ihm. So schreibt er an einen Geistlichen: "Paulus, der das Unaussprechliche sah und lehrte, hat die Trunkenheit als Ausschließungsgrund für das Reich Gottes angesehen. Wenn die Trunkenen das Reich Gottes nicht erben, was nützt es Dir dann, daß Du, wie Du sagst, nicht Sklave der anderen Sünden geworden bist? Und doch ist es unmöglich, daß ein Mensch, der durch Trunkenheit geblendet ist, nicht an jeden Stein stößt und Sklave aller Leidenschaften wird"[18].

Demselben Diakon gilt auch die folgende Ermahnung: "Melanthos, der Tragödienspieler, soll so gefräßig gewesen sein, daß es ihn schmerzte, daß er nicht den langen Hals eines Schwanes besaß, um so recht lange den Genuß und Wohlgeschmack der in seinen Schlund hinabrutschenden Speisen zu haben. Wenn er aber an Deinen Mahlzeiten hätte teilnehmen müssen, so, glaube ich, hätte er eine gute Arznei für seine Betrübnis gefunden und nur noch gewünscht, daß sein Hals nicht einmal die übliche Länge hätte, um nicht so viel Zeit an Deinem Tisch und bei Deinen Gerichten zu verschwenden. Was gilt es da zu tun? Am bestem, sich an den alten Spruch halten: Nichts im Übermaß!"[19]

Einem Mönch, der unter der Armut litt, hielt er biblische Beispiele vor Augen: "Du klagst über die Armut? Der Gerechte wird nicht verlassen. Wohl schien Hiob wie verlassen, aber nur um den vollkommenen Sieg über den Bösen zu erringen, der sein reines Leben zu verfälschen trachtete, und um letztlich noch mehr Güter zu erhalten, als er verloren hatte. Auch das Beispiel des Paulus, der freiwillig Mangel litt, möge Dir so viel wert sein wie aller Reichtum und alles Wohlergehen"[20].

Photios hat in seinem eigenen Leben von Kindheit an Vertreibung und andere Widerwärtigkeiten kennengelernt. In vielen Trostbriefen hat er versucht, auch anderen Menschen zu helfen, die Wechselfälle des Lebens zu

17. Vgl. PG 102, 936 f., III, ep. 13.
18. Vgl. PG 102, 869, II, ep. 53.
19. Vgl. PG 102, 872, II, ep. 56.
20. Vgl. PG 102, 884 f., II, ep. 74.

tragen. Diese Briefe gehören zum Ansprechendsten, was er geschrieben hat.

Sehr stoisch und hier allerdings beinahe schon unmenschlich abgeklärt erscheint er uns in folgendem Brief: "Ein sorgenfreies Leben ist uns Menschen lieb, aber es ist schwer zu erreichen, oder besser gesagt, für diejenigen unmöglich, die eine Einstellung haben, die nicht von einem vernünftigen Verhalten ausgeht. Für das, was uns erfreut, sollen wir Gott, dem Schöpfer und Geber alles Guten Dank sagen; für die Trübsale aber kann man in sich selber, wie deren Ursache, so auch die Heilmittel dagegen finden. Denn die meisten Widerwärtigkeiten bereiten nicht an sich schon Schmerz, sondern das Niederschlagende daran kommt erst aus unseren Vorstellungen und Urteilen. Zum Beispiel: Hat jemand seinen Reichtum verloren, was kann der Verlust betrüben? Ich bin es doch, der den Verlust für hart hält. Ich bin es doch, der den Verlust, der nichts gegen mich im Schilde führt, erst bewaffnet, gegen mich mit schwerem Geschütz zu schießen. Mißgunst oder ein allgemeines Unglück der Vaterstadt oder des Vaterlandes oder sonst ein äußeres Ereignis können mich zwar gegen meinen Willen in Armut versetzen; Traurigkeit aber kann mir nichts von alledem beibringen, wenn ich es nicht selbst will. Oder ein anderes Beispiel: Die innig geliebten Kinder sind mir aus den Armen gerissen, an deren Anblick ich mich erfreute, auf die ich alle Hoffnungen meines Lebens gesetzt habe; sie sind urplötzlich dem Verderben verfallen. Nun, jene an sich bereiten mir nicht den Schmerz, zumal sie, wie in der Geburt, so auch im Hinscheiden nur den Gesetzen der Natur folgen. Ich bin es doch, der sich diejenigen, die sich in der größten Ruhe befinden, wie von großen Stürmen und Wettern bedrängt denkt, und in meiner Einbildung ein ihnen überhaupt nichts nützendes Mitleid rege. Und so schlage ich mir selbst ohne irgend einen Nutzen eine schwere Wunde. Noch ein Beispiel: Das Haus ist mir zusammengestürzt. Na und? Auch wenn es mich bei seinem Einsturz begraben hätte, so ginge mich das nichts mehr an, ich fühlte es ja nicht mehr. Wenn ich aber bei dem Untergang von vielen selbst dem Verderben entronnen bin, warum bereite ich mir da selbst den Schmerz, indem ich mich über den Einsturz des leblosen Gebäudes betrüde, statt Gott für meine Rettung zu danken? Und so ist es auch in allen anderen Fällen. Denn was bisher beispielhaft angeführt worden ist, ist allem gemeinsam, worin das Leben tagtäglich, das eine in die Höhe, das andere in die Tiefe treibend, seinen vielfach sich drehenden Kreislauf vollendet. Darum gibt es nur eines, worüber man im Leben wahrhaft und ernstlich trauern muß, und von dem frei zu werden, man bestrebt sein muß; alles übrige aber, was sich ereignet, wird mich nur, sofern ich es selbst für ein Übel halte, belästigen und mir Kummer machen; wenn ich aber nicht darauf achte, wird es

mir auch keinerlei Trübsal bereiten können. Und was ist nun das eine, das mir Sorge machen soll? Nichts anderes, als die Seele unberührt und rein zu halten von den Stacheln der Sünde, und wenn etwas Sündhaftes sie berührt und eine schwere Wunde mit Narben zurückgelassen hat, sich sogleich daran zu machen, die Wunde zu heilen und dem Kranken die Gesundheit zurückzugeben. Alles andere aber, Ehre und Reichtum, Schönheit und Kraft, Macht und körperliche Stärke, und selbst die weit höhere Kraft der Rede – das alles sind Kinder, die in diesem Leben spielen, nein, nicht Kinder, sondern ein Theater, das Kinder- und Puppenspiele aufführt"[21].

Wesentlich persönlicher und warmherziger begegnet uns Photios in einem Kondolenzbrief. Hier zeigt er die ganze Kunst seiner Rhetorik, die erst zu befreienden Tränen rührt, dann aber auch wahrhaft aufbauende Worte findet. Den hier zu zitierenden Brief schreibt er aus dem Exil an seinen Bruder, dessen Tochter bei der Geburt ihres ersten Kindes gestorben ist: "Wo ist jetzt Elias, wo Elisäus? Wo Petrus oder sonst einer von jenen heiligen Männern, die ihnen ähnlich sind? Denn ich müßte nicht schreiben, wenn ich nur von einem von ihnen die Füße umfassen könnte, da ich ihre Hände nicht ergreifen darf; ich würde nicht ruhen noch rasten und alles in Bewegung setzen, bis sie die Tochter ihren Eltern lebendig zurückgäben, sie von den Toten erweckten. Was aber soll ich jetzt tun? Denn nicht einmal bei einem solchen Unglück unserer Familie wird die gegen mich verhängte Verbannung irgendwie gemildert oder erleichtert. Ich muß einen Brief schreiben – o weh – einen Brief, der die Betrübnis meines Bruders über den Tod seiner Tochter lindern soll.

In dem Moment, als Hoffnung auf Nachkommenschaft gegeben war, nachdem die Ehe schon Anlaß zur Klage gegeben hatte, weil sie die Tochter nicht schnell genug zur Mutter gemacht hatte, weil nicht schon längst ein Enkel in den Armen der Großeltern fröhlich spielte und seine ersten Laute stammelte, da, als man auf Besserung hoffte, da ward auch das geraubt, was man besaß. Wehe mir, wehe über den Trug, die Sünde der Stammeltern. Wie schlich sich jene böse und hinterlistige Schlange in das Paradies? Wie überredete sie die Stammeltern? Wie reicht von da bis zur Gegenwart der bittere Stachel des Todes? Dieser Schlag hat auch mich getroffen, schwerer noch als ein feindliches Geschoß, furchtbarer als ein Blitzstrahl. Da liegt das Kind nun, blühend noch vor kurzer Zeit; ein furchtbarer und schrecklicher Anblick für Eltern. In dem Moment, als sich die Blüte des Muttersegens entfaltete, verdorrte die Pflanze mit der Wurzel; die Natur ist zum Sprossen bereit, da trifft sie die Sichel des Todes tief

21. Vgl. PG 102, 985-989, III, ep. 67.

in's Herz und mäht das Leben selbst ab vom Feld des Lebens. Welche Tränen könnten für solchen Schmerz genügen, welches Seufzen, welches Wehklagen? Der Mund ist verstummt zu langem, drückendem Schweigen; die Lippen sind geschlossen, sie künden nicht mehr die ehrbaren und feinen Sitten, sie sind zusammengezogen bis zur Auflösung. Und die Augen – wehe über den Schmerz, der einerseits nicht schweigen läßt und andererseits das Reden nicht erträgt! – wie soll ich sagen: die Augen haben alles Leben, alle Feuchtigkeit verloren, sie senden den erstorbenen Wimpern den letzten Rest. Die Wangen zeichnet statt der Röte und der natürlichen Frische fahle Totenblässe, die alle Schönheit, allen Reiz hinwegnimmt; das ganze Antlitz bietet dem Betrachter einen schrecklichen, einen furchtbaren Anblick...

Aber was ist mir geschehen? Wohin bin ich gekommen? Ich wollte einen Trostbrief schreiben und nun werde ich vom Schmerz fortgerissen, ohne zu wissen wie. Gegen den Andrang des Unglücks halten meine Gedanken nicht stand. Ich habe mich zum Gegenteil dessen verleiten lassen, was ich wollte, und indem ich mich anschickte zu trösten, ließ ich mich zu den Tränen der Wehklagenden reißen. Aber wir wollen wieder zu uns selbst kommen und uns nicht ganz in den Abgrund des Jammers versenken. Viele hat schon der Schmerz zugrunde gerichtet, und nicht nur leiblich sondern auch seelisch... Betrachten wir, wer wir sind und woher wir kommen. Sind wir nicht Sterbliche, von Sterblichen geboren? Sind wir nicht aus dem Nichts entsprossen und werden wir nicht in kurzer Zeit nicht mehr sein?... Als eine Sterbliche ging auch sie hervor aus sterblichem Mutterleib und nachdem sie dem sterblichen Leben gemäß der Natur gedient, ging sie nach demselben Gesetz zum unsterblichen Leben ein. Sie hinterließ keine Kinder, die ihre Verwaisung zu betrauern hätten; sie starb nicht, indem sie die Sorge für ihre Sprößlinge als einen Stachel mit sich nahm, der härter ist als der Tod; sie hat nicht viel Betrübliches erfahren; sie hat den Tod nicht ersehnt, nach dem nicht selten viele, von unvermeidlichem Mißgeschick umringt, Verlangen tragen. Aus dem Zusammenleben mit den Eltern schied sie aus den Stürmen dieser Zeit; betreut von den Händen ihrer Mutter verließ sie dieses Leben; in den Armen der Eltern hauchte sie den Geist aus. Ihr Leib wurde mit aller Sorgfalt behandelt und dem Grab übergeben, mit einem herrlichen Leichenbegängnis, mit Pietät, Anstand und den Gebeten vieler Mitfühlenden wurde sie geleitet, und sie ging an einen Ort, von dem jeder Schmerz und jede Trauer fern ist. Was konnte mehr geschehen? Die Trauer kehrt sich mir in das Gegenteil um, wenn ich das erwäge, was für jenes selige Töchterlein verfügt wurde; ich preise sie selig wegen ihres Heimgangs. Ich verwandle die Trauer in die Verherrlichung Gottes, die Bestürzung in Danksagung, da

ich sie auf so glückliche Weise und wie man es kaum besser wünschen kann, dem irdischen Leben entrückt sehe. Du sagst vielleicht: Aber sie hat nur so kurze Zeit gelebt! Was macht es für einen Unterschied, ob unser Leben mehr oder weniger Tage währt, da doch das Mehr und das Weniger uns zu denselben Pforten des Todes führt?... Doch nein, es ist nicht gleichgültig. Denn wenn kein Mensch rein von allen Flecken ist, auch wenn er nur einen einzigen Tag lebt, wie es in der Schrift heißt und wie wir es in der Tat bestätigt finden, so hat derjenige, der in kürzerer Zeit diese irdische Wohnung, dieses Lehmgebilde verläßt, bei seinem Weggang auch weniger leibliche Flecken an sich. Wer daher die Hingeschiedene betrauert, weil sie so schnell das Gegenwärtige verließ, der macht auch zum Gegenstand seiner Trauer, daß sie weniger an der Befleckung teilnahm, und hält es für ein Unglück, daß sie reiner vor dem jenseitigen Bräutigam erschien. Oder sagst Du: Sie starb vor der Zeit? Ich möchte kein solches Wort hören, das auszusprechen verwegen und zu denken noch verwegener ist! Vor der Zeit? Als sie geboren wurde, hielt man sie nicht für vor der Zeit geboren, sondern sie wurde nach Gottes Willen und zur rechten Zeit geboren. Werden wir uns die Entscheidung anmaßen über die Zeit, in der man zu seinem Schöpfer heimzukehren hat? Hat ihr etwa der Schöpfer zwar das Leben zur rechten Zeit gegeben, nimmt sie nun aber zu sich, ohne die rechte Zeit zu kennen? Alles hat Gott in ihrem Leben von der Wiege an zur rechten Zeit gefügt. Bloß ihr Lebensende sollte er nicht zur rechten Zeit bestimmt haben? Fern sei von einem nach Frömmigkeit strebenden Mund, fern von einem vernünftigen Denken eine solche Lästerung... Aber sie starb vor ihren Eltern – heißt es vielleicht. Was soll's. Wollte vielleicht jemand, daß sie erst noch den Tod von Vater und Mutter erleben und so, durch solch schwere Leiden geschlagen, aus der Welt scheiden sollte? Wer so dächte, der würde nicht elterliche Liebe, sondern die Gesinnung einer Stiefmutter an den Tag legen, den Eigennutz dessen, der das eigene Vergnügen für höher hält als das, was der Tochter lieb ist, und unter der angeblichen Sehnsucht nach dem Kind bloß an sich selber denkt. Ist es etwas so Trauriges, den Tod seiner Geliebten zu sehen? Nun denn, frei davon ist Deine Tochter geschieden. Ist es aber nicht so traurig, was reiben wir uns denn durch den Schmerz selber auf.

Hör' doch Deine Tochter selbst: Was betrübt dich, Vater, was klagst du, als ob dir das größte Leid widerfahren wäre. Mir wurde zuteil, im Paradies zu wohnen, ein süßer Anblick für die Augen, noch süßer für den Genuß, der allen Glauben übersteigt. Es ist wirklich das Paradies, jene erste und wunderbare Heimat unseres Geschlechts, worin die Lieblingsschöpfung des Herrn, unsere Stammeltern, ein glückliches und seliges Leben genossen, bevor sie die Schlange verführte. Aber jetzt kann die böse

und hinterlistige Schlange nicht mehr hereinschleichen, noch mit ihren Zuflüsterungen jemanden dort bedrängen: hier ist jeder über all ihre List und Verführung erhaben; keiner hat es nötig, daß ihm die Augen geöffnet werden oder daß er nach dem Genuß einer noch größeren Lust verlangt. Denn wir alle sind weise mit himmlischer Weisheit, wir befinden uns in der Fülle unaussprechlicher Güter, unser ganzes Dasein ist eine beständige Feier. Glänzend und auf glänzende Weise in unverweslichen und völlig reinen Leibern lebend schauen wir Gott, soweit ihn zu sehen den Menschen möglich ist, und in seiner unaussprechlichen und unerfaßbaren Schönheit schwelgend leben wir in beständigem Jubel; davon werden wir nimmer satt. Die Fülle des Genusses ist auch der Höhepunkt des Liebens, und der aus der Liebe wiederum hervorgehende volle Genuß bewirkt eine unbeschreibliche Lust, macht jenen Jubel wahrhaft unaussprechlich. Daher zieht mich, während ich mit dir rede, ein gewaltiges und unüberwindliches Sehnen dahin zurück und läßt mich dir nicht einmal den geringsten Teil davon schildern. Auch du wirst einst dahin gelangen zusammen mit der lieben Mutter und dann wirst du wohl sehen, daß ich nur den kleinsten Teil gesagt habe; vielfach wirst du dich aber auch wegen deiner Trauer um mich anklagen, die ich doch so herrliche Güter genieße. Also, teuerster Vater, entlaß mich mit Freuden und sende mich voraus, damit du mir nicht einen längeren Verlust verursachst, worüber du dich betrüben müßtest.

Wenn nun Deine selige Tochter Dir dieses oder Ähnliches sagen würde, würdest Du Dich da nicht schämen, Deinen Schmerz verbannen und freudig die Freudige von Dir weggehen und Dir vorauseilen lassen. So wollen wir uns denn aufrichten, da Deine Tochter so zu uns gesprochen hat, und die Tränen bannen, vor allem aber da unser Schöpfer uns zuruft: Wer an mich glaubt, der wird leben, auch wenn er stirbt – und uns sagt, daß er denen, die ihn lieben, das bereitet hat, was kein Auge gesehen, kein Ohr gehört und was in keines Menschen Sinn gekommen ist... Es ist schön, dem Schöpfer aller und dem Geber alles Guten die Erstlingsfrüchte darzubringen; wir haben sie dargebracht. Vorher war es uns unbekannt, welche von unseren Kindern für Gott als Erstlingsfrüchte und welche für die Fortpflanzung unseres Geschlechts bestimmt sind; nun aber, sofern wir nur mit Dank die Erstlingsgabe bringen, werden wir nicht mehr im Ungewissen mit unseren Hoffnungen leben, sondern fest und voll Vertrauen sein. Gott nimmt nichts, ohne reichlicher zu geben; stets belohnt er das Kleinste mit den größten und unerwartetsten Gütern. Wenn wir aber mit Jammern und Klagen die Erstlingsfrüchte entehren, so, als wäre uns eine Unbill zugefügt worden – doch ich will nichts Unangenehmes und Hartes sagen, weil ich doch hoffe, daß Ihr fernerhin keiner Trauer und Keinem

derartigen Schmerz mehr Raum gebt, der doch letztlich der Grund alles Widrigen und Unheilvollen ist. Möge sich Gott diesem meinem Ausspruch und meiner Hoffnung gnädig erweisen! Und das ist ja schon jetzt der Fall: Gott gibt mir den Freimut im Reden, während Ihr Euch, wie ich sagte, von der Mutlosigkeit zur Dankbarkeit erhebt"[22].

Einen ähnlich beeindruckenden Brief schickt Photios an eine Nonne, deren Schwester gestorben ist: «Wenn der Tod erst mit unserer Generation angefangen hätte und wir die ersten des gesammten Geschlechts wären, die ihn erleiden müßten, dann wären wir über ihn zu Recht bestürzt und verwirrt wie über einen völlig unerwarteten Unglücksfall. Aber da wir, seit Menschen geboren werden, zwischen Leben und Tod geteilt sind, die Strafe des Todes schon unseren Großeltern bestimmt war und kein Lebender existiert, der nicht den Tod kosten wird, wie sollten wir da diese allgemeine Schuld und Notwendigkeit für einen uns allein angehenden Nachteil halten und darüber seufzen wie über einen neu auferlegten Tribut? Warum sollten wir über die Maßen wie über etwas Außergewöhnliches uns darüber entsetzen, was nun einmal nicht anders sein kann und worin die Natur kein anderes Gesetz kennt? Warum sollten wir uns in unvernünftiger Weise und keineswegs den Gesetzen des Geistes entsprechend ganz und gar in Trauer verlieren und in übermäßigem Schmerz über den Tod unserer Verwandten unbemerkt auch unseren eigenen Tod herbeiführen? Wenn der Tod ein so großes Übel ist, warum ziehen wir ihn uns dann vor der Zeit selbst zu, dem Schöpfer vorausgreifend? Ist er aber gut und heilsam, warum beweinen wir dann so über alles Maß diejenigen, die der Wille des Herrn aus diesem Leben abberufen hat? Du klagst: Meine Schwester hat mich verlassen, nächst Gott meine einzige Zuflucht, mein Trost im Leiden, sie, die meine Betrübnisse zertreute, die der erste Gegenstand meiner Freude war. – Aber haben Dich nicht auch Deine Eltern verlassen, sowie andere Verwandte und so viele Menschen von Adam an? Du selbst wirst noch andere verlassen und Du wirst niemanden finden, den nicht die meisten verlassen. Die Schwester verließ die Schwester, aber sie fand die vorausgegangenen Eltern; sie enteilte zu dem Herrn und Vater aller; sie trat in jenes Reich ein, zu dem wir alle pilgern. Du denkst nur daran, daß sie Dich verlassen hat; warum nicht an die, die sie gefunden hat? Du seufzt über den Leib, weil Du ihn nicht siehst; warum freust Du Dich nicht vielmehr darüber, daß die Seele eine ungestörte Verbindung mit Dir erlangt hat? Du bist tief betrübt, weil sie dem Verweslichen entrückt ist und achtest gar nicht darauf, daß sie das Unverwesliche genießt? Und wie hat sie Dich verlassen? Wäre sie in das Nichtsein zurückgesunken oder wäre sie

22. Vgl. PG 102, 969-982, III, ep. 63.

unter eine andere Gewalt und Herrschaft gekommen, dann hätte sie uns wirklich verlassen. Wenn sie aber von derselben Hand des Schöpfers bewacht wird, den auch wir zum Herrn und Gebieter und zum fürsorglichen Beschützer haben, wenn für beide Teile dieselbe Wohnung und derselbe Umgang bereitet ist, auch wenn jene bereits ein vom irdischen Getümmel freies Leben genießt, wir aber noch von stürmischen Wogen umhergeworfen werden: wie sollte sie uns da verlassen haben? Wenn nicht auch wir zu demselben Hafen der Ruhe steuern, wenn nicht auch wir denselben Weg durchwandern würden, wenn nicht dasselbe Ziel und Ende uns erwartete, dann könnte man wohl sagen, daß sie uns verlassen hat, dann könnte man wohl über die Trennung trauern. Wenn aber, was man nur immer tun und wollen mag, alles zu jener Wohnung hinführt, was betrüben wir uns dann vergeblich, was murren wir wider das Gesetz der Natur und trauern, daß ein seiner Natur nach sterblicher Mensch dem Tod seinen Tribut bezahlt hat, daß er in derselben und in ähnlicher Weise wie Vater und Mutter und wie das ganze Menschengeschlecht diesen irdischen Lauf vollendet hat?
Wie denn? Sollte um unseretwillen der Gang der Natur gestört, die Schranken der Schöpfung durchbrochen werden? Was tritt je durch das Geschaffenwerden in's Dasein, das nicht wieder durch Tod und Auflösung untergeht? Ich will nicht reden von dem Blühen und der Schönheit der Pflanzen, die nicht bloß das Auge, sondern auch die anderen Sinne erfreuen, nicht von der Herrlichkeit der Gewächse, von den Herden mannigfach gestalteter Tiere; alles das geht mit der Zeit vorüber und hat ein Werden, das schon die Einleitung zu seiner Auflösung ist. Aber denke an den wohlgeordneten Chor der Sterne, wie sie das Firmament so bunt verzieren, den Himmel mit den glänzendsten Farben gleich Blumen schmücken, wie sie gleich Fackeln die Nacht erleuchten, deren trauriges Dunkel mit sanftem Schimmer erhellen und den Schauenden einen heiteren Anblick gewähren. Betrachte auch den Mond, wie er von der Sonne sich sein Licht borgt, ohne Lohn die Luft mit Silberglanz erfüllt und sich freut über sein Geschenk, mit dem er vor Beginn des Tages einen anderen Tag zu schaffen sich müht. Aber auch das alles eilt dem Ende zu, findet sein Ziel, zahlt seine Schuld der Vergänglichkeit. Die Sonne selbst, ist sie nicht herrlich zu schauen und wunderbar in ihrer Schönheit? Was soll man von ihr anderes sagen, als daß sie wie ein Held jubelnd ihren Lauf vollendet von einem Ende des Himmels bis zum anderen, diesen über die Natur erhabenen und wohlgeordneten Lauf in der Mitte der Welt, wie sie sich in ihrem vollen Glanz zeigt und mit ihren Strahlen alles trifft, das eine zum Leben erweckt, das andere hegt und pflegt und alles Irdische nach dem Wort und Willen ihres Schöpfers zusammenhält? Und bei alledem, während sie in so langer Zeit das alles tut, wird sie nicht alt, erleidet sie keine Änderung,

keine Minderung ihrer Schönheit, ermattet sie nicht in ihrem Lauf, tut sie nichts, wodurch sie ihre Auflösung herbeiführen könnte. Und dennoch, auch sie, so groß und so herrlich sie ist, entgeht nicht dem Ende, sondern unterliegt ebenso den Gesetzen der Natur. Denn alles wird umgewandelt und nichts, was durch die Schöpfung das Dasein erhielt, sucht vor dem Tod die Unsterblichkeit zu erfassen. Was also? Das alles wird umgeschaffen und verändert sich, ohne wider das Gestz des Erschaffenen zu murren, sondern mit Ergebenheit in den Willen des großen Schöpfers. Wir aber sollten kein Bedenken tragen, uns vergeblich zu betrüben und Gott gegen uns zu erzürnen? Während wir so viele Beispiele vor Augen haben, wollen wir uns von keinem von ihnen zur Besinnung bringen lassen, sondern uns ganz dem hingeben, was unser Affekt und der Satan uns eingeben? – Der Schöpfer hat sein Geschöpf zu sich genommen. Und Du willst es nicht ertragen? Damit er es frei mache von den Mühen und Sorgen, die sich zugleich mit diesem Leben rundum erheben. Und Du bist darüber unwillig? Damit sie auferstehe. Und Du jammerst über eine so große Gnade? Gott verleiht ihr die Unsterblichkeit. Und Du verfällst in Wehklagen, gerade so, als ob Deine Schwester nicht mehr wäre? Wie ist das Deiner Tugend würdig? – Aber sammeln und fassen wir uns, erkennen wir unsere Natur sowie den Schöpfer; erwägen wir die unergründliche Tiefe der Menschenliebe des Herrn. Er verhängte den Tod als Strafe, aber er machte ihn durch seinen eigenen Tod zur Pforte der Unsterblichkeit. Der Tod war der Ausdruck seines Zornes und seines Unwillens, aber er gibt auch die höchste Güte des Richters kund; und der Gedanke übersteigt alle Wege der menschlichen Vernunft: denn er löst im Tod die Natur auf, die durch die Sünde des Stammvaters verderbt war, und diese Auflösung wird der Anfang ihrer Neugestaltung. Er trennt die Seele vom Leib, und diese Trennung gibt sich als der Beginn einer herrlicheren und erhabeneren Verbindung zu erkennen. Denn es wird ein fleischlicher Leib gesät und ein geistiger erweckt; es wird gesät in Schmach, was in Herrlichkeit ersteht. Der Schöpfer nimmt das Lieblingswerk seiner Hände auf und zieht es zu sich: er entrückt es den menschlichen Augen, aber er läßt es wohnen in dem wunderbaren Lichtglanz der Engel. Wie kann das ein Grund für Tränen und Wehklagen sein? Wie weit ist doch davon jede Trauer entfernt! Das erwäge und bedenke wohl. – Vor allem aber erinnere Dich daran, daß Du schon von zarter Kindheit an Gott bestimmt und dem unvergänglichen und unsterblichen Bräutigam Christus angetraut, Eltern, Geschwister und alle Bande des Blutes verleugnend, ihm allein Dein ganzes Leben und Deinen Wandel durch feierliches Gelöbnis geweiht hast. Entehre nicht dieses Dein Gelöbnis durch Deine Klage, verdunkle nicht jene Gnade durch Deine Trauer, büße nicht durch Deine jetzige düstere Haltung und Niederge-

schlagenheit die einstige Freude der Engel ein. Denn wenn Du jetzt das zum Gegenstand der Trauer machst, worüber jene sich freuen, da sie eine jungfräuliche und über das Leben erhabene Seele zur Ausfüllung der durch die gestürzten Dämonen leer gewordenen Plätze empfangen und aufnehmen, so sieh zu, wie Du auf schmähliche Weise Deine frühere Gesinnung und Tat durch die jetzige entehrst. Niemand, der vor Liebe zum Bräutigam erglüht, läßt diese Liebe fallen, um sich ganz der Trauer hinzugeben, vergißt darauf, daß er jene hegt, kümmert sich nur noch um die verschiedenen Fälle des Todes und betrübt sich sehr über sie, indem er die heiße Liebe in leidenschaftlichem Schmerz versinken läßt und ihm die Freude als Gefangene ausliefert. Wenn nun die Verstorbene, oder vielmehr die uns Vorangegangene, zu denjenigen gehört hätte, die sorglos in den Tag und nicht nach ihren Pflichten leben, dann wäre wohl das Seufzen und Wehklagen verzeihlich, obschon unser Heiland, der Quell der Menschenliebe, denen, die ihm nachfolgen wollen, zum Gesetz gemacht hat, nicht einmal nach diesen sich umzusehen, da er sagte: Laßt die Toten ihre Toten begraben; du aber folge mir nach. Da aber jenes jungfräuliche und selige Gefäß zu denen gehörte, die ein heiliges und Gott wohlgefälliges Leben geführt und Gott unverbrüchliche Treue gehalten haben, wie sollen wir da nicht das Wort des Herrn ehren und achten, wie nicht die völlige Beseitigung der Trauer finden in dem Wort: Wer an mich glaubt, wird leben, auch wenn er stirbt. Da er nämlich durch den Tod das unsterbliche Leben gefunden, durch die Auflösung eine unauflösliche und unzerstörbare Stätte gewonnen hat. Wiederum sagte der Erlöser aller Menschen und der Bräutigam der Erlösten: Es können die Freunde des Bräutigams nicht trauern, so lange der Bräutigam bei ihnen ist. Hörst Du, was er sagt? Sprich nicht durch die Trauer über Dich selbst das verdammende Urteil, daß Du vom Brätigam getrennt seist – ein Urteil, daß, wenn ein anderer es auszusprechen wagte, Du die Frechheit nicht ertragen, sondern ihn als Feind und Widersacher, als einen völlig schlechten Menschen bezeichnen und von Dir weisen würdest. Zeig Dich nicht selbst als beklagenswert, indem Du diejenige beklagst, die die Herrlichkeit genießt. Es können die nicht trauern, die beim Bräutigam sind. Was ist furchtbarer als dieses Wort oder vielmehr diese Versicherung des Herrn? Du trauerst? Also hast Du Dich vom Bräutigam entfernt. Du klagst? Also entehrst Du das Brautgemach; Du handelst wie die gemeine Menge, Du verlierst die hochzeitliche Ehre. – Nein, wir wollen nicht mehr diejenige, die in Gott lebt, gleich einer Toten beweinen und sie durch eben das verunehren, wodurch wir unsere Liebe zu ihr zu zeigen meinen. Unsere Trauer ist eine Beleidigung für die, die das himmlische Brautgemach bewohnen. Die Tränen sind Sache derjenigen, die ihre Seligkeit tadeln und lästern, die an deren Genuß zwei-

feln, die, wenn auch nicht ganz ungläubig, doch in Zweifel sind über die Auferstehung. Das alles bedenke und erwäge mit nüchternem Urteil. Leg die Trauer ab, entäußere Dich des Schmerzes, des Wehklagens, der Tränen. Und das wird der Fall sein, wenn Du Dir das Gesagte zu Herzen nimmst und Dich selbst von allem anderen losreißt und bloß die selige und unvergängliche Liebe des reinen und unbefleckten Bräutigams Christus mit ganzem Herzen wieder in Dich aufnimmst, auf ihn unaufhörlich und mit unverwandtem Blick all Dein Denken richtest»[23].

Dieser letzte Brief ist noch einmal ein sprechendes Beispiel für den überlegenen Geist des Photios, dessen Worte treffen, dessen Argumenten nichts entgegenzuhalten ist. Seine Briefe sind individuell auf den Empfänger ausgerichtet; die Argumentationsweise wirkt nicht schablonenhaft. Wo Photios selbst betroffen ist, kommt auch Herzlichkeit zum Vorschein; meist aber ist es sein blitzender Verstand. Seine größte Stärke ist das Mahnen; im Tadel zeigt er sich nicht so mäßig, wie er es selbst in seiner Theorie empfiehlt. Insgesamt sind die Briefe geeignet, uns Photios als einen interessanten Gegenüber vor Augen zu stellen.

---

23. Vgl. PG 102, 917, 920 f. 924, II, ep. 101.

THE NEW TESTAMENT TEXT KNOWN TO PHOTIUS: A RECONSIDERATION

By

Prof. J. Neville Birdsall
Birmingham

In the academic year 1950-1951, my revered teacher Robert Pierce Casey, who knew of my interest in the textual criticism of the New Testament and my hope to begin research in the field, suggested to me after consultation with George Kilpatrick that I examine the textual complexion of the quotations made from New Testament writings by the Patriarch Photius. This work in its aspect as a collection and collation of material was incidentally intended to provide data for the International Greek New Testament Project's hope to provide within a short space of time an apparatus criticus to the Greek New Testament, which would take the place of the outdated Tischendorf and the misleading complexities of von Soden. It was the intention too that, being work directed by two committees of scholars, it would avoid the pitfalls which had proved the undoing of S.C.E. Legg's relatively unguided work.

The fate of the I.G.N.T.P. is still being worked out. The first volume, namely containing the evidence for the Gospel of St. Luke has but recently appeared[1]. While it marks progress, it is by no means unblemished, and it certainly does not achieve what the committees which planned it hoped, amongst the unfulfilled plans being the inclusion of all relevant Greek evidence. In the years from 1968, when the present writer was a member of the British Committee and for seven years its Executive Editor, the decision was taken to cut off the record of quotations in Greek at a point which excluded writers whose activity began after A.D.500. This excluded Photius.

1. *The New Testament in Greek. The Gospel according to St. Luke.* edited by The American and British Committees of the International Greek New Testament Project. Part One. Chapters 1-12 Oxford 1984; Part Two. Chapters 13-24 ibid. 1987.

Fortunately, the work had been published[2]. It gives the findings of the research in the form of a discussion of the textual affiliations of the text used by Photius from each New Testament book, giving lists of variant readings (against the Textus Receptus) in support of the conclusions of the analysis. This was a pattern derived from the classics of the discipline known to me, such as Lake's edition and study of family 1[3], and the joint work of Lake, Blake and New upon the «Caesarean Text of the Gospel of Mark»[4]. It was beginner's work, and, although I am still convinced that its basic analyses are correct, it is clear to me that there is room for a revision both in materials, methods and presentation. It may be that I myself will find time to undertake this; but in the event that I cannot, it may prove helpful to the scholar of the future who takes up the task, if I outline programmatically what I consider should be done. It has proved impossible to do much more than this since I received the invitation to contribute to this volume of celebration of Photius, eleven hundred years after his death. But, in the hope that his memory was honoured by my earliest research, I present this so that this area of Photian studies may be kept alive and the way to even better investigations made plain.

As I outlined it in the presentation of my work in 1956, I relied largely upon the work of the Patriarch as published in volumes 101-104 of Migne's Patrologia Graeca. The largest proportion of the material gathered from those sources came from the Quaestiones ad Amphilochium. In addition to the parallel edition by S. Oikonomou, which was not available to me until the work was finished, we now possess the recent Teubner edition by Laourdas and Westerink; this also covers the letters, many of which are transmitted in a double tradition, amongst the corpus of the letters and within the Amphilochiana. The materials gathered forty years ago must be checked against this more adequate edition, and where necessary corrected or supplemented. A beginning has been made of this, which seems to show, that up to Qu. 135 at least, correction of textual form is rarely needed, but some supplementation is called for after further perusal.

---

2. J.N. Birdsall. *«The Text of the Gospels in Photius». JThS* ns. VII (1956) pp. 42-55; 190-198; *«The Text of the Acts and Epistles in Photius». ibid.* ns. IX (1958) pp. 278-291.
3. Kirsopp Lake. *Codex 1 of the Gospels and its allies.* (*Texts and Studies* VII. 3) Cambridge 1902.
4. Kirsopp Lake, Robert P. Blake and Silva New. *«The Caesarean Text of the Gospel of Mark». HThR* XXI (1928) pp. 207-404.
5. *Photius. Epistulae et Amphilochia* ed. B. Laourdas et L.G. Westerink. (Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum Teubneriana) 6 vol. in 7 Leipzig. 1983-1988.

The Homilies are available in a new edition by Laourdas[6]: the material derived from the earlier edition of Aristarchou has not yet been checked against this. Catena material was available to me from publications of Papadopoulos-Kerameus, and of L. Thomas; the important collection of from such sources by Karl Staab, Pauluskommentare aus der griechischen Kirche[7], although published in 1933, was not brought to my attention until after the completion of my undertaking. This must be used, and the related work of Staab's pupil Joseph Reuss, which now covers the gospel catenae to Matthew, John and Luke[8]. The very useful codification of these and older works in the fourth volume of Clavis patrum graecorum[9] must also be laid under review in any revision of this material.

In my use of the material in the Contra manichaeos (Migne P.G. vol. 102) I may accuse myself of some naïveté, since I made no attempt to distinguish, following the scholarship up to that time, authentic from pseudonymous material, nor to identify sources. It may well then be that a closer scrutiny of the quotations derived from that quarter would have results of potential interest in two regards. Firstly, it might free the discussion of the textual implications from material extraneous to Photius' usage, and thus resolve any implicit conflicts arising from the earlier use of this source. In the second place, if markedly distinct textual relationships revealed themselves in authentic and pseudonymous parts, this might provide an additional criterion for the distinctions made by previous scholarship on other grounds.

At the same time as this work on Photius, American scholars were establishing more sophisticated models of identifying relationships between manuscripts, and from their work arose the so-called «Claremont Profile Method»[10]. This method has proved fruitful in testing the groupings of New Testament manuscripts proposed by Hermann von Soden, whose divisions I was using in the analysis of the Photian evidence. To

6. *Φωτίου ὁμιλίαι. Ἔκδοσις κειμένου εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια*, ὑπὸ Βασιλείου Λαούρδα. Θεσσαλονίκη 1959. cp. *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*. English Translation, Introduction and Commentary by Cyril Mango, Cambridge, Mass. 1958.

7. *Neutestamentliche Abhandlungen* Bd. XV. Münster i.W. 1933.

8. Joseph Reuss, *Matthäus-, Markus-, und Johannes-Katenen nach den handschriftlichen Quellen untersucht*. (Neutestamentliche Abhandlungen Bd. XVIII Hefte 4/5. Münster i.W. 1941; id. *Matthäus-kommentare aus der griechischen Kirche* (TU 61) Berlin 1957; id. *Johannes-kommentare aus der griechischen Kirche* (TU 89) *ibid.* 1966; id. *Lukas-kommentare aus der griechischen Kirche* (TU 130) *ibid.* 1984.

9. *Corpus Christianorum*. Clavis patrum graecorum. vol. IV. Concilia. Catenae. cura et studio Mauritii Geerard. Turnhout. 1980.

10. Frederik Wisse, *The Profile Method for classifying and evaluating manuscript evidence*. (*Studies and Documents* 44) Grand Rapids, Michigan, 1982.

make the estimates of affiliation more precise by such a means is evidently another task within the Photian investigation. Another development has been that of taxonomical schemes of indicating and estimating relationships[11] a development which also springs from recognition of difference between even the most closely aligned states of text: the application of this to the Photian material might prove valuable, as it is by no means inevitable that in quoting, a manuscript or text-type is followed with exact closeness. Had the Photian evidence been included in the edition of the critical apparatus to the gospel of St. Luke, this aspect of new analysis might have been simplified, since a glance at the data as gathered there would have given a notion of the sector of the textual evidence in which the closest affinities of the text known to Photius may be found.

At the time when analysis of the Photian quotations was being made, the work of M.-E. Boismard on the text of the gospel of St. John made its appearance[12], to which Professor Kilpatrick directed my attention. It intrigued me then and now. Boismard laid stress upon a variant strain of text, not attested in any Greek manuscript, but discernible in patristic quotations and in the versions (in the gospels also in the various forms of the Diatessaron). He has recently, in his work with Lamouille on the Acts of the Apostles, employed the same model. Working on quotations certainly makes the researcher alert to the incidence of forms of text recurrent in authors of different periods, but unknown in the manuscript tradition. My debate with Boismard in both these instances of his work is not so much over the data as over its interpretation; at the time of my first acquaintance with his work, however, it was to the data adduced by him that my attention was first given. I found that in the works of Photius, as well as in the earlier writers upon whom Boismard had drawn, there were signs of a divergent tradition[13]. A full collection of patristic material with which the Photian evidence as a whole might be compared, I never made. This too is a future task. The model for such presentation might be the work of G. Zaphiris[14] in which a comparison is made of the Matthaean material as quoted by Clement of Alexandria with the instances of that material in Greek writers throughout the early and Byzantine periods.

11. Jean Duplacy, *Études de critique textuelle du Nouveau Testament.* Présentées par Joel Delobel. (*BEThL* LXXVIII) Leuven. 1987. Chapters 13 and 15.
12. J.N. Birdsall, *The Text of the Fourth Gospel: Some Current Questions. (Evangelical Quarterly* XXIX, 1957) pp. 195-205.
13. J. Neville Birdsall, «*Photius and the Text of the Fourth Gospel*» *NTS* 4 (1957) pp. 61-63.
14. G. Zaphiris, *Texte de l'évangile selon S. Matthieu d'après les citations de Clément d'Alexandrie comparées aux citations des pères et des théologiens grecs du iième au xvème siècle.* Gembloux 1970; id. (Chrysostome, Bishop of Gardikion). *The Pre-Evangelical Texts.* Athens. 1978.

A further topic which might be fruitfully explored in relation to Photius's textual use and awareness is that of exegesis. The materials lying before us in the works of Staab and Reuss, and latent for other parts of scripture in the catenae, will give opportunity for study of this as they are perused for purposes of collation. From earlier work, such as the massive work of Hergenroether, the impression is gained that Photius largely followed the precedents set in the Fathers and other writers of the preceding Christian centuries. A useful survey appeared in 1981 by Otto Amsler[15]. In a shorter yet incisive study, the Oxford classical scholar and palaeographer, Nigel Wilson[16], has pointed to a number of cases evident in the Amphilochia, where Photius brought to the elucidation of scripture techniques which characterize his work on classical Greek literature. He has particularly drawn attention to Photius's method of dealing with the problem raised by the term «the god of this world», encountered in St. Paul's second letter to the Corinthians ch. 4, verse 4.

The Greek text runs as follows (3) ἐν τοῖς ἀπολλυμένοις ἐστὶν κεκαλυμμένον (τὸ εὐαγγέλιον ἡμῶν) (4) ἐν οἷς ὁ Θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου ἐτύφλωσεν τὰ νοήματα τῶν ἀπίστων εἰς τὸ μὴ αὐγάσαι (αὐτοῖς) τὸν φωτισμὸν τοῦ εὐαγγελίου. To avoid the idea of a «god of this world», which plays into the hands of Manichaeans and other dualists, Photius invokes the rhetorical figure of hyperbaton. By the application of this as an exegetical device, he can link *τοῦ αἰῶνος τούτου* with the phrase *τῶν ἀπίστων* later in the same clause. This is, of course, highly artificial, and it cannot realistically be attributed to the intention of St. Paul: in its invocation, however, Photius is following his predecessors. We can trace the exegesis in Irenaeus[17], the Dialogue of Adamantius, Severian of Gabala and John Chrysostom and Theodoretus, and its influence elsewhere in the early Christian world is shown in its occurence in the Latin writer Tertullian.

Photius's original contribution, however, is his suggestion that use of the correct punctuation in the manuscripts, would have obviated any opportunity for incorrect exegesis and interpretation to arise. In this, as Wilson suggests, he was perhaps a little disingenuous, since punctuation in manuscripts sources was only rudimentary in late antiquity and the early Byzantine period, and it would have been very unlikely that anyone could have been warned of error and guided into a correct exegesis by such visi-

15. Otto Amsler, *Die exegetische Methode des Photios*. München. 1981.
16. N.G. Wilson, *Scholars of Byzantium*. London. 1983 ch. 5. Photius.
17. Irenaeus *Adv. Haer.* 3.7.1; Tert. *Adv. Marc.* 5.11.9; «Adamantius» *De recta fide* (GCS 4.110-112); Severian of Gabala (Staab, *Pauluskomm.* 287f); John Chrysostom *In 2 Cor.* hom. 8.2; Theodoretus *In 2 Cor. (ad loc.)* (Irenaeus and Tertullian specifically refer to punctuation; the later writers only to the rhetorical figure).

ble means. Wilson himself conducted a search for manuscripts of St. Paul where the punctuation required is to be found. Within a population which he defines simply as «a number of copies»[18], he found only three. Two were tenth century copies, with a marginal commentary, where the alternatives were set out, but punctuation not referred to; the third was a thirteenth century copy with marginal commentary. It is clear then not only had there been little attempt to drive home this interpretation of the passage by punctuation up to the time of Photius, but that his argument did not increase the application of this means.

Since my work on Photius, I have worked in a wide range of aspects of the textual criticism of the New Testament writings. Amongst these has been work on the early versions, where a particular concentration has been upon the version in the Georgian language. Our earliest evidence is from the fifth century, and there can be no doubt that the first stratum of the Georgian version of the Pauline epistles dates from that point, or some decades before. In studying the Georgian Paulines since their critical publication in 1974, I observed that in II Corinthians 4 vs. 4, the interpretation seen here in the comments of Photius, and known from the second century onwards, showed itself very clearly. Georgian possesses grammatical means whereby the links of subordinate phrases with the substantives defined by them can be made very specific. In this verse of II Corinthians, the words representing «of this world» are very definitely shown by these grammatical means of suffixes to be understood with «the unbelievers», not with «the god», while their position in the sentence, following the phrase «the god» is maintained. This will not, of course, owe anything to Photius, but will show an example of the links with the Antiochene exegetical school, which the presence of Severian, Chrysostom and Theodoretus in the evidence shows and which are not infrequently encountered in the Georgian versions. It is of interest however, that in revisions of the Georgian version, up to the tenth century, this form of words (as unnatural in Georgian word order, as the hyperbatic construing is in Greek) was maintained. Only in the later revisions of that century and subsequently is the version accommodated to the order of the Greek, by removal of the suffix: this leaves its trace however, so that the later revisions give a text which signifies, «the god of those who are of this world», a nice ambiguity[19].

---

18. Nigel Wilson was unable to specify exactly how many he consulted: but as the three libraries of Oxford, Cambridge and Paris are mentioned either in his discussion or in a private letter of 6 November 1990, these must have provided a sizeable population.
19. The texts are available in Pavleni (Paulines) Tbilisi 1974. (ed. Dzocenidze and Danelia).

This survey should show how much can be gained by renewed investigation of the text and of the exegetical practices of Photius, and through one instance, we can glimpse the many diverse ramifications which these studies can have. What little I have been able to do in considering needs and possibilities of revision of that earliest research makes me confident that the results of that work are likely to be confirmed by future reinvestigation, while becoming much more precise through alignment with more recent taxonomical techniques, and through wider comparisons, for example with the textual evidence of the fathers. Photius's text of the New Testament (which did not, it seems, extend to the Apocalypse of St. John) was not uniform with the texts which von Soden classified as the *Κοινή* text, a text which is in all essentials that which recent American and other conservative Protestant criticism calls the Majority text[20]. Photius's text had close affinity with the gospel material which earlier theoreticians called the «Caesarean Text», and in the rest of the New Testament with groups, which, equally misleadingly, they called «mixed texts», since their pattern of variant readings showed material shared with both «Alexandrian» and «Western» witnesses in fairly balanced proportion. I stated in my first research that this was significant for the origins and the reception of the *Κοινή* of Byzantine text; the origins may not have been so early as some had concluded, and the reception was not uniform even by the time of Photius. And this is all the more significant because of the intellectual stature and position of Photius, and because of the centrality and importance of his ecclesiastical office. There is much that merits deeper investigation from the text-critical side not only in the writings of Photius but of other Byzantine theological and historical writers not only of Photius's date and earlier, but of later centuries. In the debate about the majority text, which is (in a number of aspects) of great theological significance, such revised and new research should be undertaken and will play an important part. This should reflect very humbly the dedication of the highest learning to the service of God and His Church which characterized one of the greatest of scholars and of patriarchs.

J. Neville Birdsall
(Darlington, England: Emeritus Professor of New Testament Studies and Textual Criticism in the University of Birmingham)

---

20. *The Greek New Testament according to the Majority text.* edited by Zane C. Hodges. Arthur L. Farstad. Nashville. Camden. New York. 1982.

ΤΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΝ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΣΤΗΝ ΔΙΕΝΕΞΙ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΩΝ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΚΑΙ ΦΩΤΙΟΥ

Ὑπὸ
Δημητρίου Ἰωαν. Κωνσταντέλου
Καθηγητοῦ τοῦ Stockton State College, Pomona, NJ. USA

Ἀπὸ τό 857 ἕως τό 897 ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως συνεκλονήσθηκε ἀπὸ τὴν ρῆξι μεταξὺ τοῦ Πατριάρχη Ἰγνατίου καὶ τοῦ διαδόχου του Φωτίου. Ἡ διένεξις μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν ἐδημιούργησε δύο ἀντίθετες παρατάξεις, τῶν ὁποίων οἱ διαφορὲς καὶ ἀλληλοκατηγορίες συνεχίσθηκαν μέχρι τό 901.

Ποῦ ὀφείλεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτὴ ἔριδα; Σὲ θεολογικὲς διαφορὲς ἢ προσωπικὰ συμφέροντα καὶ ἰδιοτελεῖς φιλοδοξίες μεταξὺ τῶν δύο Πατριαρχῶν; Ἢ μήπως καὶ οἱ δύο ἔπεσαν θύματα πολιτικῶν, καισαροπαπικῶν ἐπιδιώξεων καὶ αὐλικῶν μηχανορραφιῶν, φέρ' εἰπεῖν τοῦ Καίσαρος Βάρδα πρῶτα, καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Α΄ δεύτερον; Ἢ μήπως ἰδεολογικὰ ρεύματα καὶ πολιτιστικὲς προτιμήσεις συνετέλεσαν στὴν τεταμένην ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς; Καὶ ἐὰν ἡ ἀπάντησις στὴν τελευταία ἐρώτησι εἶναι καταφατική, τὶ μᾶς ἀποκαλύπτει ἡ διένεξις τῶν δύο ἀνδρῶν γιὰ τὴν φύσι καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς «Βυζαντινῆς» κοινωνίας καὶ ἐκκλησίας κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα; Εἶναι σωστὸ νὰ γίνεται λόγος γιά «συντηρητικούς» καὶ «φιλελευθέρους», «Ζηλωτές» καί «Πολιτικούς» κατὰ τὴν ὑπὸ ἔρευναν ἐποχή; Τὸ ἐπίθετο «Ζηλωτές» εἶχε χρησιμοποιηθῆ εἰς τὴν ἑβδόμη οἰκουμενική σύνοδο γιὰ νὰ περιγράφει τοὺς Στουδίτας μοναχοὺς καὶ τοὺς ὀπαδούς των. Τὸ ὄνομα ὅμως «Πολιτικός» πρὸς περιγραφὴ τῶν «κοσμικῶν» πρωτοχρησιμοποιήθηκε κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα διὰ τοὺς ἀντιπάλους τῶν «Ζηλωτῶν». Τὸ ἐπίθετο «κοσμικός» ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα γιὰ τοὺς προοδευτικοὺς καὶ τοὺς μετριοπαθεῖς ἤ, περισσότερον συγκεκριμένα, γιὰ τοὺς θαυμαστὲς καὶ μελετητὲς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας.

Δὲν ἀρνούμεθα ὅτι λόγοι πολιτικοὶ διεδραμάτισαν ἔργο σπουδαίας σημασίας εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ προσωπικὲς φιλοδοξίες καὶ ἀτομικὰ συμφέροντα δὲν ἦσαν ξένα ἀπὸ τὴν ζωὴ καὶ τῶν

Ἐκκλησία καὶ Θεολογία Vol. X (1991)

δύο Πατριαρχῶν. Πλὴν ὅμως νομίζω ὅτι εἰς τὰ πρόσωπα τῶν δύο αὐτῶν ἀνδρῶν ὀφείλουμε νά ἀναζητήσουμε τοὺς ἀντιπροσώπους δύο τάσεων καί πολιτιστικῶν καὶ μορφωτικῶν προτιμήσεων τῆς ἐποχῆς ἐξ᾽ αἰτίας τῶν ὁποίων ἔγινε ἡ ρῆξις καὶ ἠκολούθησε ἡ πεντηκονταετής διαμάχη. Δὲν συνεκρούσθησαν μόνο δύο μεγάλα ἐκκλησιαστικὰ ἀναστήματα ἀλλὰ καὶ δύο θεολογικὲς θέσεις ἔναντι τῆς φιλοσοφικῆς καὶ πολιτιστικῆς παραδόσεως ποὺ εἶχαν κληρονομήσει, σὲ ἐποχὴ μάλιστα ποὺ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα εὐδοκιμοῦσαν καὶ διαμόρφωναν ἕνα Χριστιανικὸ Ὀρθόδοξο ἀνθρωπισμὸ ὁ ὁποῖος ἐπηρρεάζει τὴν Ἐκκλησία μέχρι σήμερα.

Α΄

Ὁ Ἰγνάτιος, υἱὸς τοῦ ἐπ᾽ ὀλίγον βασιλεύσαντος Μιχαὴλ τοῦ Α΄, Ραγκαβέ (811-813), ἐγεννήθηκε τό 799 καὶ ἀνετράφηκε σὲ αὐστηρὸ μοναχικὸ περιβάλλον. Ὁ Ἰγνάτιος, κατὰ κόσμον Νικήτας, ἦτο 13-14 ἐτῶν ὅταν ἔγινε τὸ πραξικόπημα τοῦ Λέοντος 5ου, ποὺ ἐξηνάγκασε πατέρα καὶ υἱὸ νὰ ἀποσυρθοῦν σὲ μοναστήρι. Τοιουτοτρόπως ἀπὸ νεαρὴ ἡλικία ὁ Ἰγνάτιος διαποτίστηκε ἀπὸ τὸ μοναχικὸ πνεῦμα καὶ τὴν αὐστηρή νοοτροπία. Δὲν ἔτυχε εὐρείας ἐγκυκλοπαιδικῆς μορφώσεως ἀλλὰ περιωρίστηκε εἰς «πᾶσαν Παλαιὰν Διαθήκην, πᾶσαν δὲ Νέαν.... πᾶσι δὲ λόγοις τῶν ἱερῶν Πατέρων». Ἡ συμπάθειά του μέχρι τέλους τοῦ βίου του παρέμεινε ἡ Ἁγία Γραφή, τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὑμνογραφία, οἱ πατέρες. Μὲ τέτοια κατάρτησι καὶ περιωρισμένα διαφέροντα, ὁ Ἰγνάτιος κατέκρινε τὴν ἑλληνικὴ παιδεία ὡς ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας[1]. Οἱ θαυμαστὲς του προήρχοντο ἀπὸ τοὺς Στουδίτες, οἱ ὁποῖοι ἐξήσκησαν ὅλην τὴν ἐπιρροή των διὰ τὴν ἐκλογὴ του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τό 846. Τόσον ὡς ἡγούμενος μονῆς εἰς τὴν Πριγκηπόννησον ὅσον καὶ ὡς Πατριάρχης, ὁ Ἰγνάτιος ἐταυτίστηκε μὲ τὴν μερίδα τῶν «Ζηλωτῶν». Ἡ μοναστικὴ ἀτμόσφαιρα, μέσα στὴν ὁποία ἐγαλουχήθηκε, ἀλλὰ καὶ οἱ οἰκογενειακὲς του περιπέτειες συνέβαλαν ὥστε ὁ Ἰγνάτιος νὰ εἶναι καὶ τραχὺς στοὺς τρόπους καὶ δύσκολος στὶς ἐπαφὲς του μὲ τοὺς διανοουμένους, τοὺς ὁποίους καὶ ἀπεστρέφετο.

Πλὴν ὅμως ὁ Ἰγνάτιος δὲν ἦτο ὁ «μικρόψυχος καλόγερος» ὅπως τὸν ἔχουν χαρακτηρίσει[2] ἀλλὰ ὁ εὐσεβής, παραδοσιαρχικὸς καὶ συντηρητικὸς μοναχός, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε τὴν Ἁγία Γραφὴ αὐτάρκη καὶ τὰ πατερικὰ κείμενα ὡς ἐπαρκῆ διὰ τὴν μόρφωσι καὶ πνευματικὴν ἀνάπτυξι τῶν Χριστιανῶν του. Ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ, ἀπὸ τὴν ἀποστολικὴν ἀκόμη ἐποχήν, ὁ Ἰγνάτιος ἔβλεπε τὴν σοφία τοῦ κόσμου τούτου ὡς πηγὴ αἱρέσεων, νεωτερισμῶν καὶ διὰ τοῦτο ἦτο καχύποπτος τῶν διανοουμένων, τοὺς ὁποίους θεωροῦσαν καὶ ὡς «κοσμικούς». Ἡ συμβίωση μεταξύ Ἑλληνικῆς

1. G.D. Mansi, *Sacrum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, τομ. 17,5.
2. Κ.Ι. Ἀμάντου, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τομ. 2ος, ἔκδ. 2α (Ἀθῆναι 1957) σ. 27.

σοφίας καὶ Χριστιανικῆς πίστεως, ἦτο πραγματικότητα γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἀλλὰ καὶ οἱ ἀντιρρήσεις στίς σχέσεις ἑλληνικοῦ λόγου καὶ χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως δὲν ἐξέλιπον ποτέ. Ἡ ἀναβίωσις ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κληρονομιᾶς ἔκαμε τὶς σχέσεις τῶν «Ζηλωτῶν» καὶ τῶν «μετριοπαθῶν» πιὸ τεταμένες. Νομίζω ὅτι μποροῦμε νὰ δοῦμε ἐδῶ μερικὲς ὁμοιότητες μὲ προηγούμενες καὶ μεταγενέστερες ἐποχές.

Ὅπως ἡ εἰκονόφιλος μερίδα ἀντιπροσώπευε τόν «διαρκῆ ἑλληνισμό» στὸ Βυζάντιο, καὶ ἡ ἀναστήλωσις τῶν εἰκόνων ἦτο ὁ θρίαμβος τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐναντίον τοῦ σημιτικοῦ, ἢ ὀλιγώτερον ἐξελληνισμένου ἀνατολίτικου πνεύματος, ἔτσι καὶ τώρα ἡ ὁμάδα τοῦ Φωτίου, ἡ «κοσμική», ἀντιπροσωπεύει τὴν μερίδα τῶν Χριστιανῶν, ἡ ὁποία ἔβλεπε τὴν συμβίωσι τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὄχι μόνο δυνατή ἀλλά φυσικὴ καὶ ἀναγκαία. Ὅπως στὴν πρωτοχριστιανικὴ περίοδο οἱ Ἀπολογητές, οἱ Ἀποστολικοὶ Πατέρες, οἱ Ἀλεξανδρινοὶ καὶ Καππαδόκες ἔτσι καὶ τώρα ἡ σχολή τοῦ Φωτίου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτὴ τοῦ Ἰγνατίου, ἐνσαρκώνει τὴν συμφιλίωσι καί ἐπιμένει στήν σύνθεσι τοῦ χριστιανισμοῦ καί τοῦ ἑλληνισμοῦ.[3] Ὁ Φώτιος καί οἱ μαθητές του ἀντέδρασαν κατὰ τῶν φανατικῶν, τῶν μονοδιάστατων καὶ ἀκραίων θέσεων στὴ θεολογία, πολιτιστικὴ παράδοσι, καὶ παιδεία, ποὺ εἶχε υἱοθετήσει ὁ Ἰγνάτιος καὶ οἱ «Ζηλωτές», οἱ ὁποῖοι μοῦ ὑπενθυμίζουν τούς σημερινούς «Fundamentalists».

Ἡ ἑβδόμη οἰκουμενικὴ σύνοδος (787) εἰσήγαγε ἕνα νέο πνεῦμα καὶ ἐνίσχυσε τὶς ἀγαθὲς σχέσεις μεταξὺ ἑλληνικῆς παιδείας καὶ χριστιανικῆς πίστεως. Ὑπάρχουν πολλὲς ἐνδείξεις ὅτι τά σπέρματα γιὰ τὴν ἄνθησι τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐπί Φωτίου ἐσπάρησαν ὄχι μετὰ ἀπὸ τὴν τελικὴν νίκην τῶν εἰκονοφίλων τό 843 ἀλλὰ διαρκούσης τῆς βασιλείας τῆς Ἀθηναίας βασίλισσας Εἰρήνης.[4] Παρὰ ταῦτα ὡρισμένη μερίδα τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὰ περιωρισμένα διαφέροντα τοῦ μοναχισμοῦ ἀντέδρασε ἐναντίον τῶν νέων τάσεων. Αὐτὴ αὔτη η ἀναβίωσις τῆς εἰκονομαχίας φανερώνει ἀντίδρασι ἐναντίον τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Κί ὁ Ἰγνάτιος ἀνῆκε στὴν τάξι αὐτή, καί ἐπειδὴ δὲν κατεῖχε τὴν καλλιέργεια τῆς διανοουμένης κοινωνίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς Πατριάρχης εὑρῆκε σημαντικὲς ἀντιδράσεις.

Ὁμολογουμένως τὶς προσωπικὲς διαθέσεις καὶ τὶς ἰδεολογικὲς θέσεις τοῦ Ἰγνατίου δὲν τὶς γνωρίζουμε ἀπὸ πρῶτο χέρι διότι ὁ ἴδιος δὲν μᾶς ἄφησε γραπτά μνημεῖα. Ὁ βιογράφος του Νικήτας ὁ Παφλαγὼν τὸν περιγράφει ὡς λίαν εὐσεβῆ, μὲ αὐστηρὲς ἠθικὲς ἀρχές, ἄκαμπτο καὶ ἀσυνθηκολό-

---

3. Paul Lemerle, *Ὁ Πρῶτος Βυζαντικὸς Οὑμανισμός*, μεταφ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου (Ἀθήνα 1981) σ. 155.
4. Warren Treadgold, *The Byzantine Revival 180-842* (Stanford, 1988), ἰδιαιτέρως σσ. 120-126.

γητο, ποὺ ἐφοβεῖτο τὴν καινοτομία καὶ τοὺς νεωτερισμούς.[5] Τόσον ὁ βιογράφος του ὅσον οἱ Συνεχιστὲς τοῦ Θεοφάνη τὸν περιγράφουν ὡς τὸν Πατριάρχη τῶν «Χριστιανῶν».

Τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτὸν εἶχε διατυπώσει ὁ αὐτοκράτορας Μιχαὴλ ὁ 3ος, ὁ ὁποῖος μὲ κύκλο φίλων του περιγελοῦσε τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ εἶχε συμβάλλει στὴν χειροτονία ἀναξίων ἱερέων καὶ ἀρχιερέων, μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὸν πρωτοσπαθάριο Θεόφιλον «ἄνδρα γελωτοποιὸν καὶ μῖμον, καὶ πάντων ἐναγῶν ἐναγέστατον». Τὴν στάσιν τοῦ Μιχαὴλ συμμερίζετο προφανῶς καὶ ὁ Βάρδας καὶ οἱ περὶ αὐτόν. Ὁ νεαρὸς αὐτοκράτωρ ἔλεγε χαριτολογῶν: «ὁ δικός μου Πατριάρχης εἶναι ὁ Θεόφιλος, τοῦ Βάρδα εἶναι ὁ Φώτιος, καὶ τῶν «χριστιανῶν» εἶναι ὁ Ἰγνάτιος. Ὁ διαχωρισμὸς μεταξὺ «Χριστιανῶν» καὶ μὴ εἶναι ἐνδεικτικὸς τοῦ κλίματος ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν πρωτεύουσα. Οἱ πηγὲς γιὰ τὴν περίοδο παρουσιάζουν μιὰ ἀτμόσφαιρα ἀσέβειας, δεισιδαιμονίας, ἀναζητήσεων καὶ ἀνησυχίας. Οἱ αὐτοκράτορες πρὸ τοῦ Μιχαήλ, ἰδιαιτέρως Λέων ὁ 5ος καὶ Μιχαὴλ ὁ 2ος ἦσαν ἀγροῖκοι καὶ ἀκαλλιέργητοι ἄνθρωποι. Ὁ Μιχαὴλ ὁ 2ος ἦτο καὶ ἐχθρὸς τῶν γραμμάτων, περιφρονῶν τὴν ἀναπτυσσομένην κλασσικὴν γραμματείαν – «τὴν ἑλληνικὴν παίδευσιν διαπτύων» κατὰ τὴν ἔκφρασι τοῦ ἀνωνύμου χρονογράφου.[6] Παρομοίαν ἀρνητικὴ θέσι εἶχαν πάρει καὶ μερικοὶ ἀρχιερεῖς καὶ ἰδιαιτέρως μοναχοί.

Ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τῆς νοοτροπίας αὐτῆς ὁ Φώτιος ἐθεωρήθηκε ἄξιος οἴκτου διότι ἡ ἀγάπη του γιὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα τὸν εἶχε μεταβάλλει σέ «κενόδοξο», «δοξομανῆ,» καί «μεγαλομανῆ». Ἡ πολυμάθειά του εἶχε ταυτισθεῖ μὲ τὴν φυσίωσι καὶ ὑπερηφάνεια. Ἐνῶ ὁ Ἰγνάτιος φαίρεται ὡς ἄνθρωπος τῆς προσευχῆς, παραμένων ἄγρυπνος γιὰ ὁλονύκτιες ἀκολουθίες, ὁ Φώτιος περιγράφεται ὡς ἄνθρωπος ποὺ ἔμενε ἄϋπνος γιὰ πολλὲς νύκτες διὰ νὰ μελετᾶ. Τὸ ἁγιογραφικό «είς τις θέλει σοφὸς γενέσθαι ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ, μωρὸς γενέσθω ἵνα γένηται σοφός» (1 Κορ. 3:18) ὁ Ἰγνάτιος τὸ ἑρμήνευε κατὰ λέξιν διὸ καὶ ἀπεστρέφετο τὴν θύραθεν παιδείαν.[7] Τὸ ἰδανικὸν τοῦ Ἰγνατίου ἦτο «κρεῖττον... ἀνδρὶ ἀναλφαβήτῳ πάντη καὶ ἀμαθεῖ μετά συνειδήσεως ἀγαθῆς ἀνεπιλήπτως βιοῦν, εἰ πάντας θείους καὶ ἀνθρωπίνους λόγους σοφίας ἀνελίττοντι διὰ γλώσσης, καὶ μακροῖς λόγων συντάγματιν ἐπαινουμένῳ, φονικὴν ἀναρριπίζειν κατὰ τοῦ πλησίον βουλήν.»[8]

Ὁ Ἰγνάτιος «ζῶν ἐπὶ γῆς ἐννομώτατὸς τε ἦν καὶ χριστοφιλέστατος» ἐνῶ ὁ Φώτιος «οὐ ψήφῳ Θεοῦ καὶ ἱερέων, ἀλλ' ὑπερβολῇ φιλαρχίας καὶ

---

5. Mansi, ἔργ. μνημ., τόμ. 17,5.
6. Οἱ Μετὰ τὸν Θεοφάνην, *Χρονογραφία*, Βιβλ. 2.8, ἔκδ. J. Bekker, *Theophanes Continuatus* (Bonn, 1838) σ. 49. Νικήτα Παφλαγόνος «Ἰγνατίου... Βίος», *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, ἔκδ. J.P. Migne, τομ. 105, στ. 528. Εἰς τὸ ἑξῆς ΕΠΜ.
7. Νικήτα Παφλαγόνος, ἔνθ. ἀνωτ., στ. 509 AB.
8. Ἔνθ. ἀνωτ., στ. 533 B.

δοξομανίας διὰ κοσμικῆς δυναστείας ἐτυράννησε τὴν ἐκκλησίαν». Καὶ συνεχίζει ὁ μεροληπτικὸς βιογράφος τοῦ Ἰγνατίου τονίζοντας ὅτι διὰ τὸν Ἰγνάτιο «δύο... αὐτῷ διὰ σπουδῆς ἦσαν ὁδοί· ἡ μὲν πρὸς Θεὸν ἰθυτενὴς ὁρῶσα διὰ καθαρᾶς τε καὶ ἀνεκλείπτου προσευχῆς· ἡ δὲ πρὸς τὴν τῆς Ἐκκλησίας οἰκοδομὴν καὶ περιποίησιν». Ὁ Φώτιος ὅμως ἦτο μεστός «μαντικῆς..... μαγικῆς...... καὶ ὀνειροκριτικῆς, ἤτοι δαιμονιώδους σοφίας» καί «πανταχόθεν τήν ἰδίαν δόξαν ζητῶν καὶ χαίρων ταῖς καινοτομίαις».[9]

Προφανῶς ὁ βιογράφος τοῦ Ἰγαντίου Νικήτας Παφλαγὼν καὶ μερικοὶ ἄλλοι θιασῶτες, ὅπως ὁ Στυλιανὸς Νεοκαισαρείας, Μητροφάνης Σμύρνης καὶ ὁ μοναχὸς Θεόγνωστος, στὴν προσπάθειά των νὰ ἀνυψώσουν τόν πράγματι ἀναξιοπαθήσαντα Ἰγνάτιον, ἤχθησαν στά ἄκρα καὶ ἀδίκησαν τὸν Φώτιον μὲ ἀβάσιμες καὶ φανταστικὲς κατηγορίες. Ἔτσι ἐδηλητηρίασαν καὶ τὴν ἱστορικὴν γνώμη γιὰ πολλοὺς αἰῶνες. Σήμερα ὅμως ὁ Φώτιος ἔχει πλήρως ἀποκατασταθῆ καὶ θεωρεῖται ὄχι μόνον ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλείτερους πατέρες καὶ θεολόγους ὅλων τῶν αἰώνων ἀλλὰ καὶ ὡς λόγιος ὡς «ὁ μόνος Βυζαντινὸς ποὺ μπορεῖ γιὰ τὶς ἀρετές του νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸν Ἀριστοτέλη».[10]

Ὁ ἑλληνικῆς καταγωγῆς Φώτιος, τοῦ ὁποίου ὁ ἀκριβὴς χρόνος γεννήσεως παραμένει ἄγνωστος (810-820) ἦτο γόνος καλλιεργημένης καὶ εὐγενοῦς οἰκογένειας καί ἀνετράφηκε σὲ περιβάλλον διαφορετικὸ ἀπό αὐτὸ τοῦ Ἰγνατίου. Ἀπὸ μικρῆς ἡλικίας ἐδιδάχθηκε νά ἀγαπᾶ καὶ νὰ μελετᾶ τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ σοφία. Ἐθεωροῦσε τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες εἰδωλολάτρες μὲν ἀλλὰ προγόνους. Σὲ ἡλικία 23 ἐτῶν ἄρχισε νὰ διδάσκη. Ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι ὁ Φώτιος ἐγεννήθηκε τό 820, ὅπως συνιστοῦν μερικοὶ ἐρευνητές, τότε θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ διδασκαλικὴ σταδιοδρομία τοῦ μεγάλου ἀνδρὸς συνέπεσε μὲ τὴν τελικὴ ἧττα τῆς εἰκονομαχίας διὰ τῆς συνόδου τοῦ 843.

Εἶναι γενικῶς παραδεκτὸ ὅτι ὁ τελικὸς θρίαμβος τῶν εἰκονοφίλων ἦτο ὄχι ἁπλῶς νίκη τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς πλήρους ἀνθήσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, τέχνης, παιδείας. Ἐὰν ἡ ἑβδόμη οἰκουμενικὴ ἔσπειρε τοὺς σπόρους, ἡ ἐποχὴ τοῦ Φωτίου ἔδρεψε τοὺς καρπούς. Ἡ «θύραθεν» παιδεία ἀνασυγκροτήθηκε καὶ ἐνισχύθηκε μὲ τὴν ἵδρυσιν ἤ ἀνακαίνησι τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μαγναύρας, τοῦ ὁποίου κύρια ἀποστολὴ ἦτο ἡ διδασκαλία καὶ διάδοσις τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ὁ Φώτιος ἦτο ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ ἐκλήθησαν νὰ διδάξουν ἐκεῖ.

Β΄

Ὡς θιασώτης καὶ διδάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς κληρονομίας, ὁ Φώτιος ἐχαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς μέλος τῆς μερίδος τῶν «κοσμικῶν»,

---

9. Ἔνθ. ἀνωτ. στ. 548 Α-572 C.
10. Β.Ν. Τατάκη, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, μεταφ. Εὔας Κ. Καλπουρτζῆ (Ἀθῆνα 1977) σ. 133.

δηλαδὴ τῆς μερίδος ποὺ πρωταγωνιστοῦσε εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν γραμμάτων καί καλῶν τεχνῶν καὶ ἡ ὁποία ἔβλεπε πρόσωπα καὶ πράγματα μὲ εὐρύτητα ἀντιλήψεως, περισσότερη ἀντικειμενικότητα, μεγαλύτερη ἐπιείκεια καὶ ὀλιγώτερον φανατισμόν. Διὰ τὴν κατάρτησι καὶ τὰ χαρίσματά του ὁ Φώτιος ἐπαινέθηκε καὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἐχθρούς του. Ἰδοὺ τὶ γράφει ὁ προμνημονευθεῖς Νικήτας Παφλαγών, ὁ βιογράφος τοῦ Ἰγνατίου:

> «Ἦν δὲ οὗτος ὁ Φώτιος οὐ τῶν ἀγενῶν τε καὶ ἀνωνύμων, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐγενῶν κατὰ σάρκα καὶ περιφανῶν, σοφία τε κοσμικῇ καὶ συνέσει τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ στρεφομένων εὐδοκιμώτατος πάντων ἐνομίζετο. Γραμματικῆς μὲν γὰρ καὶ ποιήσεως, ρητορικῆς τε καὶ φιλοσοφίας καὶ δὴ καὶ ἰατρικῆς καὶ πάσης ὀλίγου δεῖν ἐπιστήμης τῶν θύραθεν τοσοῦτον αὐτῷ τὸ περιὸν ὡς μὴ μόνον σχεδὸν φάναι τῶν κατὰ τὴν αὐτοῦ γενεὰν ἀπάντων διενεγκεῖν, ἤδη δὲ καὶ πρὸς τοὺς παλαιοὺς αὐτοῦ διαμιλᾶσθαι. Πάντα γὰρ συνέτρεχεν ἐπ' αὐτοῦ, ἡ ἐπιτηδειότης τῆς φύσεως, ἡ σπουδή, ὁ πλοῦτος, δι' ὃν καὶ βίβλος ἐπ' αὐτὸν ἔρρει πᾶσα.»

Χωρὶς νὰ τὸ ἀναγνωρίζει ὁ Νικήτας ἀπένειμε τὴν μεγαλύτερη τιμὴ καὶ ἀναγνώρισι εἰς τὸν Φώτιον. Πλὴν ὅμως δὲν παρέλειψε να σπιλώσει τὸ ὄνομα τοῦ ἀνδρὸς προσθέτοντας ὅτι,

> «πλέον δὲ πάντων ὁ τῆς δόξης ἔρως, δι' ὃν αὐτῷ καί νύκτες ἄϋπνοι περὶ τὴν ἀνάγνωσιν ἐμμελῆς ἐσχολακότι»[11]

Ἄϋπνοι ὅμως νύκτες διὰ μελέτη καὶ μάθησι δέν γίνωνται διὰ λόγους κενοδοξίας ἀλλὰ ἀπὸ ἀγάπη, ἔρωτα καὶ ἀφοσίωσι στὸν κόσμο τοῦ πνεύματος. Καὶ ὁ Φώτιος ἀπεδείχθη καταπληκτικὸς στή μάθησι καὶ στὴν ἀπόδοσι, στά ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τήν χριστιανικὴν θεολογίαν, σὲ ἐθνικὴ δραστηριότητα καὶ διεθνῆ προβλήματα καὶ ἀνάγκες. Ὁ διάκονος καὶ ρήτωρ Ἰωάννης, σχολιαστὴς τοῦ βίου τοῦ Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου, ἀδελφοῦ τοῦ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου καὶ εὐνοϊκὰ διακείμενος πρὸς τὴν μερίδα τῶν «Ζηλωτῶν» ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ

> «Φώτιος τῆς συγκλήτου βουλῆς ἐτύγχανε τὸ πρωτεῖον ἐπιφερόμενος διά τε τὸ πολὺ τοῦ λόγου καὶ τό ὑπερβάλλον τῆς γνώσεως καὶ ἅμα διὰ τὸ δεινὸν τοῦ νοὸς καὶ πρὸς τὸ συνθεῖναι καὶ σκευάσαι ἐπιτήδειον»[12]

Ἡ σύγχρονος ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ὁμόφωνα ἀναγνωρίζει τὸν Φώτιον ὡς τὸ πρῶτον ἀνάστημα τοῦ ἐνάτου αἰῶνος καὶ ὡς ἕναν ἐκ τῶν μεγαλυτέρων λογίων ὅλων τῶν αἰώνων. «Ὁ Φώτιος ἦτο ταυτόχρονα ὁ μέγιστος διανοούμενος καὶ ὁ καλλίτερος διδάσκαλος τοῦ αἰῶνος του... Ἀλλὰ τὸ μεγαλεῖον τοῦ Φωτίου ἔγκειται πρὸ πάντων εἰς τὴν διορατικότητά του καὶ τὴν ἀξιολόγησι τῶν νέων δυνατοτήτων ποὺ ἐξανοίγοντο διὰ τὴν ἐκκλησίαν. Ὁ

---

11. Νικήτα Παφλαγόνος, μνημ. ἔργ. στ. 509.
12. Ἰωάννου Διακόνου, «Λόγος εἰς τὸν Βίον τοῦ .... Ἰωσὴφ τοῦ ὑμνογράφου», ΕΠΜ, τομ. 105, στ. 9681 D-969 A.

Φώτιος ἐργάσθηκε περισσότερον ἀπό κάθε ἄλλον διὰ νὰ ἑτοιμασθῇ ὁ δρόμος διὰ τὴν νέα καί μεγάλη δραστηριότητα τῆς ἐποχῆς»[13] στά γράμματα, τὶς τέχνες, τὴν ἱεραποστολή, τὴν ἐσωτερικὴ ἀνασυγκρότησι καὶ διεθνῆ ἐπιρροή.

Ἡ ἐποχὴ τοῦ μεγάλου Φωτίου διακρίνεται γιὰ διάφορα καὶ ἱστορικῶς ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Χριστιανισμοῦ γεγονότα. Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν νοτίων καὶ δυτικῶν Σλάβων, ἡ ἐμφάνισις τῶν Ρώσων στὸ ἱστορικὸ προσκήνιο, ἡ ἀνάδυσις τῆς δυτικῆς εὐρώπης, αἰῶνες ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάλυσι τῆς Δυτικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ ἡ δημιουργία τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Καρόλου τοῦ μεγάλου, ἡ ἀνάπτυξις τῆς παπικῆς μοναρχίας καὶ οἱ προσπάθειες της νὰ ἐπιβληθῇ σὲ ὅλο τὸνΧριστιανικὸ κόσμο, τὸ τέλος τῆς εἰκονομαχίας καὶ ἡ ἄνθησις τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων εἰς τὴν Βυζαντινήν Αὐτοκρατορίαν εἶναι τὰ σπουδαιότερα κοσμοϊστορικὰ γεγονότα τοῦ ἐνάτου αἰῶνος. Βεβαίως, κατ' οὐσίαν δὲν εἶναι ἀκριβὲς νὰ γίνεται λόγος γιά «ἀναγέννησι» ἤ «ἀναβίωσι» τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων εἰς τὸ Βυζάντιο διότι ἡ ἑλληνικὴ παιδεία (γλῶσσα, ἱστορία, φιλοσοφία) ἐδιδάσκετο πάντοτε, παράλληλα πρὸς τὴν χριστιανικὴ γραμματεία (ἁγία Γραφή, Πατέρες, ἁγιολογία). Ὅταν λοιπόν ὁμιλοῦμε γιὰ «ἀναγέννησι» στὴν ἐποχὴ τοῦ Φωτίου χρησιμοποιοῦμε τὸν ὅρο συμβατικὰ μᾶλλον καὶ γιὰ πρακτικοὺς λόγους, γιὰ νὰ δηλώσουμε ὅτι ὑπῆρχαν περίοδοι κατὰ τὶς ὁποίες τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐκαλλιεργήθηκαν πιὸ ἔντονα καὶ ἐξετιμήθησαν περισσότερο ἀπό ἄλλες ἐποχές.[14] Ἐνδεικτικὸ αὐτῆς τῆς μεγάλης ἐκτιμήσεως τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κληρονομίας εἶναι ἡ ἀντιγραφὴ πλείστων ὅσων χειρογράφων, ἐργασιῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἑλλήνων πατέρων τῶν πρώτων ὀκτὼ αἰώνων. Καὶ ἡ ἀντιγραφὴ αὐτὴ δὲν ἐγίνετο γιὰ προσωπικὴν ἱκανοποίησι καὶ ἀκαδημαϊκοὺς λόγους, οὔτε ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὴν ἁπλῆ διατήρησίν των, ἀλλὰ γιὰ τὶς σύγχρονες μορφωτικὲς καὶ ἐκπαιδευτικὲς ἀνάγκες.

Τὸ Βυζαντινὸ κράτος δὲν ἦτο μόνο κράτος ὅπου «ὁ πολεμικὸς συναγερμὸς ἦτο μόνιμος κατάστασις» λόγω τῶ βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ἀλλὰ καὶ πολιτεία μὲ ἀνήσυχους ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι εὑρίσκοντο σὲ συνεχῆ διάλογο τόσον μὲ τὴν νέα θρησκεία ὅσο καὶ μὲ τὴν ἀρχαία κλασσικὴ σκέψι – τὸν Ὅμηρο, Ἡσίοδο, Πίνδαρο, Αἰσχύλο, Σοφοκλῆ καὶ Εὐριπίδη, Ἡρόδοτο καὶ Θουκυδίδη, Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη, Ἱπποκράτη καὶ Γαληνό, Πολύβιο καὶ Πλούταρχο – γιὰ νὰ μνημονεύσουμε ἐκείνους ποὺ συχνὰ μνημονεύει ὁ

13. Τατάκη, μνημ. ἔργ. σσ. 130-136. Κ. Ἀμάντου, μνημ. ἔργ., σσ. 26-31. Δ. Μπαλάνου, *Οἱ Βυζαντικοὶ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς* (Ἀθῆναι 1951), σσ. 27-57. Paul Lemerle, *μνημ. ἔγρ.* σσ. 154-183. Β. Στεφανίδου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* (Ἀθῆναι 1948), σσ. 316-340. Francis Dvornik, *The Photian Schism* (Cambridge, 1970), σσ. 1-3. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, 2nd ed. (New Brunswick, N.J. 1969), σσ. 224-226.

14. Πρβλ. Paul Lemerle, μνημ. ἔργ., σσ. 46-70.

ἱερὸς Φώτιος. Ἡ Βυζαντινὴ κοινωνία, ὅπως καὶ κάθε κοινωνία τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου (ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἕως τὰ σημερινὰ χρόνια) ἀγαποῦσε τὴν παράδοσι, εἶχε συνείδησι τῆς ἑνότητας καὶ συνέχειας μὲ τό παρελθόν, ἦτο συντηρητικὴ ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ἤθελε νά «συντηρήση» ἀλλὰ δὲν ἦτο ποτὲ ὁμοιόμορφη καὶ στατική. Ἁγιότητα καὶ ἁμαρτία, δικαιοσύνη καὶ ἀδικία, πλοῦτος καὶ πενία, λογικὸ καὶ παράλογο, φιλανθρωπία καὶ μισανθρωπία – ὅλα ἦσαν παρόντα εἰς τὸν βίο τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς κοινωνίας τοῦ Βυζαντίου. Πολὺ σωστὰ τὸ διατυπώνει ὁ Τσάρλς Ντῆϊλ, ἕνας ἀπὸ τοὺς σκαπανεῖς στὸν κλάδο τῆς Βυζαντινολογίας, ἢ Χριστιανικῆς Ἑλληνολογίας, ὁ ὁποῖος γράφει:

> «Οἱ Βυζαντινοί ἦσαν ἕλληνες, ζωηρά ἐνδιαφερόμενοι γιά ὅλα τὰ προϊόντα τοῦ νοῦ, περίεργοι καὶ ὀξύνοες γιὰ προβλήματα καί ἐρωτήματα ὅλων τῶν εἰδῶν...
>
> Σὰν γνήσιοι Ἕλληνες ἀντλοῦσαν βαθειὰ ἱκανοποίησιν ἀπὸ λεπτὲς συζητήσεις, χρησιμοποιοῦντες μεθόδους τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας σὲ θεολογικὰ καὶ θρησκευτικὰ θέματα».[15]

Καὶ ἐπανερχόμεθα στὸ θέμα αὐτὸ διότι, δυστυχῶς, ὑπάρχουν καὶ σήμερα προκατειλημμένοι λόγιοι ποὺ προσπαθοῦν νὰ ἀποχρωματίσουν τήν Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ πολιτιστικὸ καὶ ἐθνολογικό της χαρακτῆρα. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ντῆιλ ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἐνισχύονται ἀπὸ τὰ γεγονότα, τὶς δραστηριότητες καὶ τάσεις στὴν ἐποχὴ τοῦ Φωτίου.

Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ παρακαταθήκη κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα ἦτο ζωηρὸ καὶ οἱ μελετητὲς τῶν κλασσικῶν γραμμάτων ποὺ ἀνεδείχθησαν στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Θεσσαλονίκη καὶ ἀλλαχοῦ ἦσαν πολλοί. Τὸ ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι μερικοὶ ἤρχισαν μὲ θάρρος νὰ ἐξασκοῦν κριτικὴ ὄχι μονο ἐναντίον ἐκλησιαστικῶν ἀνδρῶν ἀλλὰ καὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ νὰ προσβάλλουν κωδικοποιημένες τρόπον τινά παραδόσεις. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου παρατηροῦμε νὰ ὀξύνωνται οἱ σχέσεις μεταξὺ ἑλληνομάθειας καὶ συντηρητικοῦ μοναχικοῦ πνεύματος, ἑλληνικοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ χριστιανικῆς πίστεως. Διάφοροι διανοούμενοι τώρα δὲν ἀναζητοῦν στὰ ἑλληνικὰ γράμματα μόνο μορφὴ καὶ ὁρολογία, ὅπως ἐγίνετο εἰς τὸ παρελθόν, ἀλλὰ καὶ οὐσία καὶ περιεχόμενο.

Λέων ο Μαθηματικός, ποὺ τελικὰ ἐχρημάτισε καὶ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ἦτο ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους διανοούμενους τῆς ἐποχῆς καὶ ἐκατηγορήθηκε γιὰ εἰδωλολατρεία ἐπειδὴ ἦτο ἀφοσιωμένος στὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Ὁ ἄλλοτε μαθητής του Κωνσταντῖνος Σικελιώτης ἔγραψε Ἀνακρεοντίους στίχους ἐναντίον τοῦ Λέοντος, κατηγορῶντας τον γιὰ ἀποστασία ἀπὸ τὸν Χριστιανισμὸ καὶ προσκόλλησι στὸν ἑλληνισμό. Στοὺς στί-

---

15. Charles Diehl, *Byzantium: Greatness and Decline*, tr. Naomi Walford (New Brunswick, N.J. 1957) σ. 145.

χους τοῦ Σικελιώτη ἀπαντᾶ ὁ χορὸς μὲ τὶς ἑξῆς στροφὲς ἐναντίον τοῦ Λέοντος:

«ἔρρε, κακὴ κεφαλή, δνοφερὸν δόμον Ἅιδος εἴσω, ἔρρ' αὐτῇ σοφίῃ κάμμορε ἡ ἀσεβίῃ, ἀμφὶ Πυριφλεγέθοντ', ὀλοόν, τ' ἀνὰ Τάρταρον εὐρύν, ἧχι Χρυσίππους, Σωκρατεάς τε ἴδοις, Πρόκλους τ' ἠδὲ Πλάτωνας, Ἀριστοτέλεις, Ἐπικούρους, Εὐκλείδας τε φίλους καὶ Πτολεμαστρονόμους, πάρ δὲ γε τοῖσι σοφάν, ἐτεὸν βασιλεύτατον ἄλλων, μοῦσαν Ὁμηρείην, Ἡσιόδους τ' Ἀράτους»[16].

Οἱ στίχοι αὐτοὶ τοῦ Κωνσταντίνου Σικελιώτη μαρτυροῦν ὅτι ἡ σατυρικὴ παράδοσις, τόσο προσφιλὴς καὶ ζωντανὴ στὴ ζωὴ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ, δὲν ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ Βυζαντίου. Παρὰ τὸν πολιτικὸ δεσποτισμό, τὸ θρησκευτικὸ συντηρητικὸ πνεῦμα καὶ τὸν σεβασμὸ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοσι, στὸ Βυζάντιο, ὅπως καὶ στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια ὑπῆρχε ἐλευθερία λόγου, σκῶμμα, δηκτικὴ κριτική, περισσότερη θρησκευτικὴ ἀνεκτικότητα ἀπ' ὅτι θέλουν μερικοὶ νὰ πιστεύουν καὶ νὰ διδάσκουν.

Ὁ Σικελιώτης κατακρίνει ὅτι ὁ Λέων ἐσεβάστηκε

«θεῶν ἀπερείσιον ὄχλον,
ἔξαρνος γεγαὼς φωτοβόλου Τριάδος»

καί ὅτι ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴν θύραθεν σοφία εἶχε ὡς συνέπεια

«Ἑλλήνων ὀλέθρου μεγακήτεα
βυθὸν ὀρούσας, Θηρσὶν ἕλωρ
ἐγένου θυμοβόρσισι, Λέον»[17]

Ἀπολογούμενος ὁ Λέων ἀποδίδει τὶς κατηγορίες τῶν ἀντιφρονούντων στὴν πανουργία, τὸ φθόνο καὶ τὴν ἀγραμματοσύνη. Μέ «εὐλαβική καρτερία» ὁ Λέων ἀπέφευγε νὰ ἀπαντήσῃ «τῶν δε τῶν ληρημάτων». Στὶς ἀδιάλειπτες ὅμως κατηγορίες ὅτι «Χριστὸν μὲν σέβει, τὰ Ἑλλήνων [εἰδωλολατρῶν] δέ φαυλίζει» καὶ ὅτι «ὡς μικρός, ὡς βλάσφημος, ὡς ἀποστάτης τῆς Χριστιανῶν ἔστι Πίστεως Λέων», ὁ Λέων «ἐκραγῆναι μή θέλων», τελικὰ ξέσπασε καὶ μὲ πόνο ἀπαντᾶ στὶς κατηγορίες ὡς ἑξῆς:

«Ἐπεὶ δὲ μαργαίνουσιν ἐκ πονηρίας
Λόγους καθ' ἡμῶν σφενδονοῦσι μακρόθεν
. . . .

[ὁμολογεῖ] Χριστὸν κριτὴν τίθημι τὸν Θεὸν Λόγον,

Ὡς ὄντα πηγὴν τῆς ἀληθείας μόνον·

καὶ προσθέτει ὅτι τὰ νάματα τῆς ἑλληνομαθείας καὶ τῆς Χριστιανικῆς πίστεως τὰ ἔλαβε ἀπό

16. «Στίχοι Ἡρωϊκοὶ καὶ Ἐλεγειακοὶ εἰς Λέοντα Φιλόσοφον», Κωνσταντίνου Μαθητοῦ Αὐτοῦ, ΕΠΜ τομ. 107, col. LXI-LXIV. Ἐπίσης ἔκδοσις P. Matranga, *Anecdota Graeca* (Ρώμη 1850) σσ. 555-556.

17. Ἔνθ' ἀνωτ. Βλέπε καὶ M.D. Spadaro, *Siculorum Gymnasium*, τομ. 24 (1971) σσ. 175-205.

«Φώτιον ἀρχιερῆα γεροντοδιδάσκαλον ....
ὅς με γάλακτι ἔθρεψε ναμάτων».

Προχωρεῖ ὅμως ὁ Λέων καὶ διατραγωδεῖ τὸ κλῖμα τῶν κατηγόρων του μὲ τοὺς ἑξῆς ἰαμβικούς στίχους:

Ἐρρει τὰ σεμνὰ τῷ χρόνῳ τῷ παμφάγῳ,
διέφθορε τὰ χρηστὰ καὶ τὰ τίμια,
Ὤλωλεν ἡ παίδευσις, ἔσβη καὶ λόγος,
Φροῦδος δὲ καὶ νοῦς, οἴχεται θεωρία,
Λέλοιπεν εὐσέβεια, καὶ τελεστική·
Θέμις δ' ἀπέστη καὶ δίκη καὶ πᾶν καλόν,
παῤῥησιάζεται δὲ νῦν πανουργία,
καί ψεῦδος ἄρχει, καὶ τυραννὶς καὶ βία·
ἕρπει δὲ πρὸς πᾶν θεῖον ἔργον ὁ φθόνος,
τῆς δυσσεβείας ἠνέωκται τὸ στόμα·
Ῥοιβδεῖ δὲ χανδὸν ἡ Χάρυβδις τῆς πλάνης
Ἐμεῖ δὲ πᾶς τις δόγματα βλασφημίας.[18]

Ἂν μη τι ἄλλο οἱ στίχοι τοῦ Κωνσταντίνου Σικελιώτη καὶ ἡ ἀπολογία τοῦ Λέοντος τοῦ Μαθηματικοῦ ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἑλληνικότητα τῆς πεπαιδευμένης κοινωνίας ποὺ ἐπικρατοῦσε, τῆς σάτιρας καὶ τοῦ σκώμματος τοῦ λόγου καὶ τοῦ ἀντίλογου – τόσο προσφιλεῖς ἐνασχολήσεις τῶν ἑλλήνων κάθε ἐποχῆς.

Παρὰ τοὺς λιβέλλους ἐναντίον τοῦ Λέοντος γεγονός εἶναι ὅτι ὁ διάσημος μαθηματικός, τὸν ὁποῖον προσεπάθησε νὰ ἐξαγοράση ἢ νὰ προσεκλύση στὴν αὐλή του ὁ Χαλίφης τῆς Βαγδάτης, δὲν ἔγινε ποτὲ ἀποστάτης. Ὅταν ἔκαμε κριτικὴ τῆς γλώσσης καὶ τοῦ ὕφους τῆς Ἁγίας Γραφῆς δὲν τὸ ἔκαμε ἀπό ἀσέβεια ἀλλὰ ἀπὸ καθαρῶς ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον.

Ὁ Λέων διακρίθηκε τόσο γιὰ τὴν ἀγάπη του πρὸς τήν ἐπιστήμη καὶ τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα ὅσο καὶ γιὰ τὴν πίστη του στὸν ἐνανθρωπήσαντα Λόγον-Χριστόν.

Ἀλλὰ ὁ Λέων δὲν ἦτο ἐξαίρεσις, καὶ ὡς Χριστιανὸς ἑλληνιστὴς δὲν ἦτο ὁ μόνος ποὺ ἐζήτησε νὰ προβῆ πέραν τοῦ καθιερωμένου. Τὸ παράδειγμά του, καὶ ἰδιαίτερα ἡ στάσις τοῦ Φωτίου, εὑρῆκε μιμητὲς καὶ ἐπηρέασε τὸ πνευματικὸ καὶ ἐκπαιδευτικὸ κλῖμα τῆς Βυζαντινῆς κοινωνίας γιὰ πολλούς αἰῶνες. Λέων ὁ Χοιροσφάκτης, Ἀρέθας ὁ Καισαρείας, Γεώργιος ὁ Νικομηδείας, Λέων ὁ Συνάδων καὶ ἄλλοι διανοούμενοι τῆς ὑπὸ συζήτησι χρονικῆς περιόδου ἦσαν γνήσιοι Χριστιανοί Ἑλληνιστές, πρᾶγμα γιὰ τὸ ὁποῖον κατηγορήθησαν ἀπὸ μερικοὺς «Ζηλωτές» συγχρόνους των. Ὁ Χοιροσφάκτης κατακρίθηκε ὡς εἰδωλολάτρης γιατὶ ἀγαποῦσε πολὺ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ δρᾶμα καὶ τὴν μουσικὴ καὶ διότι ἐξήταζε τοὺς βίους τῶν ἁγίων μὲ κριτικὸ

18. «Ἀπολογία» Λέοντος Φιλοσόφοιυ, ΕΠΜ τομ. 107, στ. 660-664Α.

πνεῦμα. Γεώργιος ὁ Νικομηδείας, ἀφωσιωμένος σπουδαστὴς τῶν ἀρχαίων λυρικῶν, ἔγραφε κριτικά σχόλια ἐναντίον τῆς γλώσσης τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Πέτρου, τήν ὁποίαν ἀπεκάλεσε «βαρβαρικήν», καὶ ἐναντίον τοῦ ὕφους τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου.[19] Εὑρίσκουμε στὸ Βυζάντιο τοῦ ἐνάτου καὶ δεκάτου αἰῶνος διανοουμένους, λαϊκοὺς καὶ κληρικούς, ποὺ κατηγορήθηκαν ὡς εἰδωλολάτρες ἐπειδὴ ἀγάπησαν καὶ καλλιέργησαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα.[20]

Ὁ Φώτιος ἐγνώρισε τὸ μῖσος, τὴν κατάκρισι, τὴν συκοφαντία ἀκριβῶς διότι ἦτο εὐρὺς νοῦς καὶ ἠθέλησε νὰ ἀνοίξη νέους ὁρίζοντες στὴν μάθησι καὶ νὰ ἐμπνεύση μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ κλασσικὰ καὶ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ κληρονομία. Ὁ Λέων ἀφ᾽ ἑνός, ὡς ἀστρονόμος καὶ σπουδαστὴς τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν, εἶχε συμβουλεύσει τοὺς γεωργοὺς τῆς Θεσσαλονίκης πῶς νὰ καλλιεργοῦν τοὺς ἀγροὺς των διότι οἱ προσευχὲς μόνο δὲν εἶναι ἀρκετὲς γιὰ καλὴ συγκομιδή. Ὁ Φώτιος ἀφ᾽ ἑτέρου ἔκαμε κάποτε ὁλόκληρο κήρυγμα γιὰ νά πείση ὅτι οι σεισμοὶ δὲν εἶναι ἔνδειξις τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ γιὰ τὶς ἀνθρώπινες ἁμαρτίες ἀλλὰ ἀποτέλεσμα φυσικῶν γεωλογικῶν αἰτίων. Γι᾽ αὐτή του τὴν γνώμη καὶ τὴν ἀγάπη του στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία ὁ Φώτιος κατακρίθηκε ὡς ἀποστάτης κι ὅτι «πρὸς τὰ ἑλληνικὰ φιλοτιμότερον διέκειτο ἤ τὰ ἐκκλησιαστικά». Ὁ ἴδιος κατήγορος προσθέτει ὅτι κάθε ἑλληνικὴ γραφὴ εὑρίσκετο στὴν ἄκρη τῆς γλώσσας του κι᾽ ὅτι ὁ Φώτιος ξεπέρασε κάθε συνάνθρωπό του στὴν ἑλληνικὴ σοφία.[21]

Περισσότερον ἀπὸ ὁποιονδήποτε ἄλλον ὁ Φώτιος δικαιοῦται νὰ τιμᾶται ὡς ὁ κατεξοχὴν πατέρας τῆς ἐκκλησίας καὶ Χριστιανὸς Ἕλληνας διανοούμενος, ὁ ὁποῖος ἐπέτυχε τὴν συμβίωσι, ἄν ὄχι συγκερασμό, μεταξὺ ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ χριστιανικῆς πίστεως. Ἦτο ἐμποτισμένος στὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὰ διασωθέντα συγγράμματά του προκαλοῦν ἄκρατον θαυμασμὸν γιὰ τὴν πολυμάθεια, ἐμβρίθεια, καὶ εὐρύτητα διαφερόντων τοῦ μεγάλου ἀνδρός. Ἐγνώριζε καλά τόσον τοὺς μυθογράφους καὶ παραδοξογράφους ὅσον καὶ τοὺς μεγάλους φιλοσόφους Πυθαγόρα, Δημόκριτο, Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη καὶ Ζήνωνα· τοὺς ποιητὲς Ὅμηρο, Ἡσίοδο, Πίνδαρο, Εὐριπίδη, Ἀριστοφάνη· τοὺς ρήτορες καὶ ἠθικολόγους Αἰσχίνη, Ἰσοκράτη, Δημοσθένη, Πλούταρχο· τοὺς ἰατροὺς καὶ ἐπιστήμονες Ἱπποκράτη, Γαληνό, Θεό-

---

19. Ὁ Μιχαὴλ Σῦρος διηγεῖται ὅτι ὁ λόγιος Ἰωάννης Γραμματικός, ταχθείς ἐναντίον τῶν εἰκόνων λόγω τῶν καταχρήσεων, κατηγορήθηκε γιὰ τόν «ἑλληνισμό» του κι᾽ ὅτι ἐξασκοῦσε μαγεία ὄπισθεν τοῦ θυσιαστηρίου. Βλέπε Michael Syros, *Chronikon*, J.B. Chabot, translator, *Chronique de Michel le yrien*, τομ. 4 (Paris 1899, ἀνατύπωσις Βρυξέλλες 1963. Διὰ τὶς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Χοιροσφάκτη βλέπε Γ. Κόλια - G. Kolias, *Choerosphactès, magistre procunsul et patrice* (Ἀθῆναι 1939).
20. Συμεὼν Μαγίστρου καὶ Λογοθέτου, *Χρονογραφία* 29-36 ἔκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus* (Bonn 1838), σσ. 670-674.
21. Βλέπε τὴν μελέτη μου «Intellectual challenges to the Authority of Tradition in the Medieval Greek Church, *«The Greek Orthodox Theological Review*, τομ. XV, ἀρ. 1 (Spring 1970), σσ. 56-84, κυρίως 73-81.

φραστο καὶ Διοσκουρίδη καὶ δεκάδες ἄλλων Ἑλλήνων λογίων τῆς ἀρχαίας καὶ πρωτοχριστιανικῆς ἐποχῆς.

Ἀπὸ τὴν διδασκαλικὴ καὶ ἀκαδημαϊκὴ σταδιοδρομία τοῦ Φωτίου διεσώθησαν δύο πολυτιμότατα ἔργα: τό «Λεξικό» του, εἰς τὸ ὁποῖο ἔχει ἀποθησαυρίσει λέξεις, ὅρους καὶ ἐκφράσεις ἀπὸ τὰ κλασσικὰ ἔργα τῆς ἀρχαιότητος, καὶ ἡ «Βιβλιοθήκη» ἢ Μυριόβιβλος του. Ἡ «Βιβλιοθήκη» του εἶναι ἔργο ὑψίστης σημασίας. Ὁ Φώτιος ἔχει διασώσει ἐκεῖ ἀποσπάσματα, περιλήψεις, κριτικὰ σχόλια ποὺ ἀπηχοῦν τὴν διδασκαλία καὶ τὰ ἔργα ποὺ ἀνέλυε ὁ σοφὸς διδάσκαλος εἰς τὸ Πανεπιστήμιο ἢ εἰς τὰ κατ' ἰδίαν φροντιστήρια. Ἐδῶ εὑρίσκουμε ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πολιτικὴ φιλοσοφία, τὶς καλὲς τέχνες, τὴν θεολογία, τά κοινωνικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς καὶ ἄλλα θέματα ἀνθρωπίνου ἐνδιαφέροντος.[22]

Παρὰ τὶς ἰσχυρὲς ἀντιδράσεις, τὶς δυσφημήσεις καὶ τὸν πόλεμον ἐναντίον τῶν προοδευτικῶν καὶ τῶν ἀνθρωπιστικῶν τάσεων, ὁ Φώτιος καὶ ἡ Σχολή του ἐπηρέασαν τὸν Βυζαντινὸν πολιτισμόν, τὴν Ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν καὶ τὶς πολιτιστικὲς ἐξελίξεις, ἰδιαιτέρως στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη, μέχρι σήμερα. Εἰς τὴν Σχολὴ τοῦ Φωτίου ἀνήκουν ὄχι μόνο μερικὰ ἀπὸ τὰ ὀνόματα ποὺ προαναφέραμε ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τῶν μεγάλων ἱεραποστόλων Μεθοδίου καὶ Κυρίλλου, ὅπως καὶ τοῦ λογίου Αὐτοκράτορος Λέοντος τοῦ Σοφοῦ.

Γ'

Διὰ τὸ μέρος ποὺ διεδραμάτισε ὁ Φώτιος εἰς τὴν ἱεραποστολὴν καὶ εἰδικὰ εἰς τὴν προετοιμασία διὰ τὸ ἔργο τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἔχουν γραφῆ πολλά. Ἐκεῖνο ποὺ παρενθετικὰ ἐπιθυμῶ νὰ τονίσω ἐδῶ εἶναι ὅτι ὁ Φώτιος εἶναι καὶ μία σπουδαία ἱστορικὴ πηγὴ διὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα τοῦ ἐνάτου αἰῶνος καὶ διὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα τῆς Αὐτοκρατορίας. Τὶς πιὸ σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἐμφάνισι τῶν Ρώσων στὸ ἱστορικὸ προσκήνιο τὶς ὀφείλουμε στό Φώτιο.

Τό 860 ἰσχυρὰ Ρωσικὴ δύναμις ἀπό ξηρᾶς καὶ μὲ μονόξυλα ἀπό θαλάσσης ἐπέδραμε ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν προαστίων της. Ὁ Αὐτοκράτωρ μὲ τὸν στρατὸ ἀπουσίαζε στὴν Ἀνατολὴ σὲ ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Ἀράβων, Ὁ Φώτιος, Πατριάρχης τώρα, ἐξεφώνησε περισπούδαστη ὁμιλία καλέσας τὸν λαὸ σὲ μετάνοια στηρίζοντας ταυτοχρόνως καὶ τὸ ἠθικό τοῦ ποιμνίου του. Στὴν ὁμιλία του περιγράφει μὲ ὠμοὺς χαρακτηρισμοὺς τὶς θηριωδίες ποὺ εἶχαν διαπράξει οἱ ἐπιδρομεῖς εἰς τὰ προάστια τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἰδοὺ τὶ γράφει:

«Οἴμοι, ὅτι ἔθνος ὠμὸν καὶ ἀνήμερον
ἐπ' ἀδείας ὁρῶ τῆς πόλεως περιεχόμενον

22. Βλέπε Warren T. Treadgold, The Nature of the Bibliotheca of Photios (Washington, D.C. 1980) καὶ Francis Dvornik, «Patriarch Photius Scholar and Statesman», *Classical Folia* τομ. 13 (1959), σσ. 3-18 καὶ τόμ. 14 (1960) σσ. 3-22.

καὶ τὰ πρὸ τῆς πόλεως ληϊζόμενον,
πάντα φθεῖρον, πάντα λυμαινόμενον, ἀγρούς˙
οἰκίας, βοσκήματα, ὑποζύγια, γύναια,
παιδάρια, πρεσβύτας, νεανίας, διά πάντων
τὸ ξίφος ὠθούμενον, οὐδενὸς λαμβάνον
οἶκτον, οὐδενὸς φειδόμενον».[23]

Μὲ κάποια παραχώρησι γιὰ ρητορικὴ ὑπερβολή, ἡ περιγραφὴ τῆς πρώτης Ρωσικῆς ἐπιδρομῆς ἀνταποκρίνεται στὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια διότι ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἀπὸ μαρτυρίες ἄλλων πηγῶν.

Κατὰ παράδοξο τρόπο ἡ πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐλύθη καὶ οἱ Ρῶσοι ὑπεχώρησαν αἰφνιδίως. Τότε ὁ Φώτιος ἀπήγγειλε τὴν δεύτερη ὁμιλία του. Τὶ συνετέλεσε στὴν λύσι τῆς πολιορκίας; Τὰ ἀπόρθητα τείχη, τὸ θάμβος ἐμπρὸς στὴν βασιλεύουσα, ἢ τὸ θαῦμα τῆς ἱερᾶς Σκέπης ὅπως τὸ ἑρμήνευσαν οἱ Πολίτες; Παραδόξως μέχρι σήμερον οἱ Ρῶσοι εὐλαβοῦνται τὴν Ἱερὰν Σκέπην περισσότερον ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ἡ πρώτη σημαντικὴ ἐπαφὴ τῶν Ρώσων μὲ τοὺς Ἕλληνες ἔγινε καὶ ἡ αρχὴ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ των, ὁ ὁποῖος ἐπισημοποιήθηκε τό 988 μὲ τὸ βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου. Ὁ Φώτιος ὑπενίσσεται ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔφοδο τοῦ 860 οἱ Ρῶσοι

«ἐπὶ τοσοῦτον αὐτοὺς ὁ τῆς πίστεως πόθος καὶ ζῆλος ἀνέφλεξε..... ὥστε καὶ ἐπίσκοπον καὶ ποιμένα δέξασθαι καὶ τὰ τῶν χριστιανῶν θρησκεύματα διὰ πολλῆς σπουδῆς καὶ ἐπιμελείας ἀσπάζεσθαι».[24]

Ὡς Πατριάρχης ὁ Φώτιος ἀπεδείχθη ἄνθρωπος μὲ σθένος, ἀνεξικακία, δικαιοσύνη, καὶ μετριοπάθεια. Ἤλεγξεν δριμύτατα τὸν πανίσχυρον Βάρδα διὰ τὴν σκληρὴ πολιτική του ἐναντίον τῶν ὀπαδῶν τοῦ Ἰγνατίου. Σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Βάρδα θρηνολογεῖ τὶς κακώσεις στὶς ὁποῖες ὑπεβλήθησαν οἱ ἱερεῖς ὑποστηρικτὲς τοῦ Ἰγνατίου ὡς ἑξῆς:

«Ὅτε γαρ ἱερεῖς, ὁποῖοι ἂν καὶ εἶεν ὁμοῦ πάντα ἐπὶ ἑνὶ πταίσματι πάσχοντας ὁρῶ, τυπτομένους, δημευομένους, φυλακιζομένους, τὴν γλῶσσαν ἐκτεμνομένους .... πῶς οὐ μακαρίσω τοὺς τετελευτηκότας ὑπὲρ ἐμέ; πῶς οὐ τὸ φορτίον τὸ ἐπιτεθὲν μοι οὐκ εἰς ἔλεγχον τῶν ἁμαρτημάτων λογίσομαι:»

Ὁ Φώτιος προσέθεσε ὅτι ἐπρόκειτο νὰ παραιτηθῆ τοῦ Πατριαρχικοῦ θρόνου ἐὰν ἐσυνεχίζετο ἡ πολιτικὴ τοῦ Βάρδα ἔναντι τῶν ἀντιπάλων του:

«οὔτε γράφων, οὔτε ἄλλως πως ἐνοχλήσω, ἀλλ' ἡσυχάσω, ἐμαυτὸν ἐπισκοπῶν καὶ τὰ ἐμαυτοῦ ὀδυρόμενος»[25]

---

23. Φωτίου, *Ὁμιλίαι,* ἀρ. 3.2, ἔκδ. Β. Λαούρδα, σ. 34, πρβλ. καὶ Νικήτα Παφλαγόνος, «Ἰγνατίου ..... Βίος», ΕΠΜ, τομ. 105, στ. 516 CD.
24. Φωτίου, *Ἐπιστολαί,* ἀρ. 2. Ἔκδοσις Β. Λαούρδα (B. Laourdas) καὶ L.G. Westerink, *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia,* 6 τόμοι (Leipsig, 1983-1987), τομ. 1, σ. 50. Εἰς τὸ ἑξῆς: Laourdas-Westerink.
25. Φωτίου, *Ἐπιστολαί,* ἀρ. 6, ἔνθ. ἀνωτ., σ. 59.

Ὀλίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Φώτιος ἀπεδοκίμασε δριμύτατα τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο Α΄ καὶ τὸν ἀπέκλεισε τῆς Θείας Κοινωνίας διότι τὸν ἐθεώρησε φονέα τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Γ΄.

> «Φώτιος ὁ Πατριάρχης, ἐλθόντος τοῦ βασιλέως [Βασιλείου] ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ μέλλοντος αὐτοῦ κοινωνεῖν ληστὴν ἢ φονέα ἔλεγε καὶ ἀνάξιον τῆς θείας κοινωνίας· ὁ δὲ θυμωθεὶς ἀπέστειλεν ἐν Ρώμῃ καὶ ἤγαγε τόμον μετὰ Ρωμαίων ἐπισκόπων καὶ τοῦτον τὸν θρόνον ἐξέδωσε καὶ ἀναβιβάζει πάλιν Ἰγνάτιον»[26].

Καὶ ὅσα μὲν ἐλέχθησαν ἀνωτέρω ἴσως εἶναι γνωστά ὄχι μόνον εἰς τοὺς εἰδικοὺς ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλους λογίους. Ἐπὶ πλέον δέν εἶναι θέμα τῆς παρούσης ἐργασίας νὰ ἐξετάσῃ τὸν Φώτιον ὡς ἐκκλησιαστικὸν ποιμένα καὶ θεολόγον.[27] Ὀφείλουμε ὅμως νὰ τονίσουμε ὡρισμένα σημεῖα τῆς θεολογικῆς του θέσεως ἐν συνδυασμῷ μέ τὴν θέσι του ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας.

Ὑπογραμμίσαμε ἤδη ὅτι ὁ Φώτιος ἐθαύμαζε, ἐμελετοῦσε, καὶ ἐδίδασκε τοὺς κλασσικούς. Ὀφείλουμε ὅμως νὰ διευκρινήσουμε ὅτι ὁ μεγάλος πατὴρ ἐκτιμοῦσε τὴν γλῶσσα τῶν προγόνων, τὴν εὐστροφίαν, τὴν τεχνική, τὸ ὕφος τῶν ἰδεῶν των ἀλλὰ δὲν υἱοθετοῦσε πολλὲς φιλοσοφικὲς καὶ θεολογικὲς ἰδέες των. Σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν φίλο του Μητροπολίτη Κυζίκου Ἀμφιλόχιο, ὁ Φώτιος διασαφηνίζει τὴν θέσι του εὐκρινῶς. Ἐκφράζεται μὲ θαυμασμὸ γιὰ τὴν ἐμβρίθεια, τὸ ὕφος, τὴν σύνθεσι καὶ τὶς γνώσεις τοῦ Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη καὶ Δημοσθένη. Ἀλλὰ πρὸς τοὺς ἀρχαίους προγόνους ἀντιπαραβάλλει τοὺς Χριστιανοὺς Πατέρες, τὸν Μ. Βασίλειο, τὸν Γρηγόριο τὸν Θεολόγο, καὶ τὸν Ἰσίδωρο Πηλουσιώτη ὄχι μόνο γιὰ τὴν λογοτεχνικὴ ἐπιδεξιότητά των καὶ τὸ λεκτικὸ των ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς ἰδέες των. Τοὺς πατέρες, κι ὄχι τοὺς παπούδες, προβάλλει πρὸς μίμησι. Προχωρεῖ δὲ πέραν τούτου καὶ ἐξασκεῖ καὶ κριτικὴ ἐναντίον μερικῶν ὅπως τοῦ Θουκυδίδη, Ἰσοκράτη, Δημοσθένη γιὰ τὸ περίτεχνο τῆς γλώσσας των.[28]

Ὁ ἱερὸς Φώτιος τόσον στὰ συγγράμματά του ὅσον καὶ στὶς ἐπιστολές του ἀποκαλύπτει πλήρη οἰκειότητα μὲ τοὺς προγόνους κλασσικοὺς καὶ τοὺς χριστιανοὺς πατέρας, εἰς τοὺς ὁποίους παραπέμπει ἄλλοτε ἐπί λέξει καὶ ἄλλοτε ἀπὸ μνήμης: Πλειστάκις παραπέμπει στοὺς Αἰλιανό, Αἰσχίνη, Ἀμμώνιο, Αἴλιο Ἀριστείδη, Ἀριστοφάνη, Ἀριστοτέλη, Ἀθήναιο, Καλλίμαχο, Χρύσιππο, Κλεάνθη, Διογένη Λαέρτιο, Διονύσιο Ἁλικαρνασσέα, Διοσκουρίδη, Γαληνό, Ὅμηρο, Ἱπποκράτη, Ἰσοκράτη, Ἡσίοδο, Μένανδρο, Πίνδα-

---

26. Συμ. Μαγίστρου, ἔργ. μνημ., σ. 688.
27. Βλέπε Δημητρίου Ἰω. Κωνσταντέλου, «Ὁ Ἱερὸς Φώτιος, Θεολογία καὶ Ποιμαντικὴ Διακονία», εἰς *Aksum Thyateira*, ἔκδ. George D. Dragas (London 1985) σσ. 173-179. Τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Θυατείρων Κυρίου Μεθοδίου.
28. Φωτίου, *Ἐπιστολαί*, ἀρ. 207, Laourdas-Westerink, τομ. 2, σ. 207. Πρβλ. καὶ Ἐπιστολὲς ὑπ' ἀρ. 156, 166.

ρο, Πλάτωνα, Πλούταρχο, Θεόφραστο, Ζήνωνα καὶ ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς. Ἀπὸ τοὺς ἕλληνας καὶ λατίνους πατέρας καὶ ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς μνημονεύει καὶ παραπέμπει στοὺς Ἀμβρόσιο, Ἀθανάσιο, Μ. Βασίλειο, Χρυσόστομο, Κλήμη Ἀλεξανδρέα, Κύριλλο, Ἀλεξανδρείας, Ἐπιφάνιο, Εὐσέβιο Καισαρείας, Γρηγόριο Θεολόγο, Γρηγόριο Νύσσης, Ἰωάννη Κλίμακος, Ἰωάννη Δαμασκηνό, Λέοντα πάπα Ρώμης, Μάξιμο Ὁμολογητή, Ὠριγένη, Θεοδώρητο Κύρου καὶ ἄλλους ὀλιγώτερον γνωστούς.

Μὲ βάση αὐτὴ τὴν πολυμάθεια, εὐρύτητα διαφερόντων καὶ ἐμβρίθεια τοῦ ἀνδρὸς ὁ ἀείμνηστος Βασίλειος Τατάκης δικαίως παρατηρεῖ ὅτι ὁ Φώτιος ἦτο μοναδικὸς διὰ τὴν Βυζαντινὴ περίοδο. Ὁ Τατάκης ἐπαινεῖ τὴν

> «καθολικότητα γνώσεων, προσήλωση στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα, προσπάθεια γιὰ δημιουργία πιὸ στενῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴ θύραθεν σοφία καὶ στὴ θεολογία, αὐτὰ εἶναι τὰ κυριότερα χαρακτηριστικὰ τῆς πνευματικῆς του δραστηριότητας, τὰ ὁποῖα τὸν καθιστοῦν ἀνακαινιστὴ τῆς κλασικῆς παιδείας στὸ Βυζάντιο. Ἀπὸ τὸν Φώτιο καὶ ὕστερα, ἡ μελέτη τῶν κλασικῶν ἀρχίζει νὰ θυμίζει στοὺς Βυζαντινοὺς ὅτι ἀνήκουν στὸ **τίμιον γένος** τῶν Ἑλλήνων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁ ἀνθρωπισμὸς ἔρχεται νὰ προστεθεῖ στὴν ὀρθοδοξία ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἐθνικῆς συνείδησης τῶν Βυζαντινῶν».[29]

ἔργα του ὁ Φώτιος δέχεται ὅτι ἡ μὴ Χριστιανικὴ προγονικὴ σοφία ἦτο ἔμπνευσις θείας πρόνοιας – φυσική ἀποκάλυψις. Εἰς τά «παραινετικά» του, τὸ συμβουλευτικὸ ἔργο ποῦ ἔγραψε γιὰ τὸν Αὐτοκράτορα Βασίλειο Α´ μὲ σκοπὸ νὰ μορφώση τὸν διάδοχό του Λέοντα, ὁ Φώτιος λέγει:

> «Ἵνα σου τὸ ἦθος διὰ πάντων κοσμήσῃς, μὴ κατόκνει τὰς τῶν παλαιῶν διέρχεσθαι γνώμας ...... καὶ πλέον πάντων τὰ τε Σολομώντεια, τὰ τε Ἰσοκράτεια».[30]

Τουτέστι, Ἁγία Γραφή καὶ Ἑλληνικὰ Γράμματα ἦσαν τὰ θεμέλια ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ἡ παιδαγωγικὴ φιλοσοφία τοῦ Φωτίου. Εἰς τὸ ἴδιον ἔργον ὁ Φώτιος παραπέμπει στὸν Δημόκριτο, Πυθαγόρα, Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη, Δημοσθένη, Διογένη Λαέρτιο, Πλούταρχο, Πιττακό, Σιμωνίδη καὶ στοὺς Χριστιανοὺς Πατέρες Γρηγόριο Θεολόγο, Μάξιμο Ὁμολογητή, Βασίλειο, Γρηγόριο Νύσσης, Ἰωάννη Χρυσόστομο καὶ ἄλλους τινάς. Στὴν διδασκαλία του ἀποβλέπει σὲ πρακτικὰ ἀποτελέσματα καὶ προσπαθεῖ νὰ χειραγωγήση τὸν ἄνθρωπο στὴν πραότητα, στὸν καθαρό νοῦ, στήν ταπεινοφροσύνη, στήν αὐτογνωσία καὶ ἁπλότητα. Στήν συμβίωσι Χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἑλληνικοῦ ὀρθοῦ λόγου εὑρίσκει τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν δημιουργία ἐνδιαφέροντος, γιὰ συμμετοχὴ στὶς ὑποθέσεις καὶ τὰ προβλήμα-

---

29. Τατάκη, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*. ἔργ. μνημ. σ. 132.
30. Κ.Ι. Ἀμάντου, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τομ. 2ος, ἔκδ. 2α (Ἀθῆναι 1957), σ. 35.

τα τῆς κοινωνίας. «Τρεῖς εἶναι οἱ πηγὲς τῆς κοινωνικῆς ἀκολασίας» γράφει. Ἡ μία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἰδική μας ἀδιαφορία, ἡ ἄλλη πηγάζει ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς, καὶ ἡ τρίτη ἔχει τὴν ἀρχή της στὶς φυσικὲς ὁρμὲς τοῦ ἀνθρώπου. Χειρίστη ἐκ τῶν τριῶν εἶναι ἡ πρώτη – ἡ ἀδιαφορία τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.[31]

Ὁ Φώτιος γράφει καὶ διδάσκει ὡς χριστιανὸς ποὺ εἶχε ἀπορροφήσει ὅ,τι θετικὸ καὶ ὡραῖο εἶχε νὰ προσφέρη ἡ θύραθεν σοφία. Ἔθεσε τὰ ἑλληνικὰ γράμματα στὴν ὑπηρεσία τοῦ Εὐαγγελίου.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Φώτιος ἀγάπησε πολὺ τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα γιὰ τὰ ὁποῖα κατηγορήθηκε, δὲν πρέπει νὰ παραβλέψουμε ὅτι οἱ κατ' ἐξοχὴν πηγὲς γιὰ τὶς ὁμιλίες του ἦσαν ἡ Ἁγία Γραφὴ καὶ οἱ Πατέρες τῶν πρώτων αἰώνων. Τά «Ἀμφιλόχια» του εἶναι κατ' οὐσίαν βιβλίον ἑρμηνευτικὸν διαφόρων ἐδαφίων τῆς ἁγίας Γραφῆς, Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης. Ἀπὸ τὰ ὑπομνήματά του στὴν ἁγία Γραφὴ ἀποσπάσματα μόνον ἔχουν σωθεῖ. Ἐν τούτοις, ἀπὸ τὰ **Ἀμφιλόχια,** τὶς **Ὁμιλίες** καὶ τὶς **Ἐπιστολές** του εἶναι δυνατὸν νὰ συμπεράνουμε τὴν ἀγάπη ἀλλὰ καὶ τὶς γνώσεις ποὺ εἶχε γιὰ τὴν Ἁγία Γραφή, τῆς ὁποίας συνιστοῦσε τὴν ἐνδελεχῆ μελέτη.

Ἡ μεγαλύτερη ἡδονὴ ποὺ μπορεῖ νὰ αἰσθανθῆ ὁ ἄνθρωπος χωρὶς νὰ τιμωρηθῆ γι' αὐτὸ εἶναι ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ. Γράφει ὁ Φώτιος:

> «Θέλεις ἡδυπαθείας εἰς κόρον ἐλθεῖν καὶ μηδεμιᾶς δίκης λόγον ὑποσχεῖν, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ πολλῶν χαρίτων ἄξιον σ' αὐτὸν παρασχεῖν; Ἀπόβλεπον μετὰ τοῦ θεσπεσίου Δαυΐδ εἰς τὸν πολυανθῆ καὶ παμφόρον τῶν ἐντολῶν Κυρίου λειμῶνα, ἀπόβλεπον καὶ μὴ ἀποστῆς· ἀλλὰ τῆς διανοίας ἐρείσας τὰ ὄμματα ἐπ' αὐτὸν καὶ τὴν ποικιλίαν τῆς τερπνότητος πολυπραγμονῶν, ὡς ἠγάπησα τὸν νόμον σου Κύριε, ὅλην τὴν ἡμέραν μελέτη μου ἐστίν, εἰπὲ συντρέχουσαν δεικνὺς τὴν ἐργασίαν τῷ ρήματι».[32]

Ἡ ἁγιογραφικὴ δομὴ καὶ ὁ βιβλικὸς χαρακτήρας τῶν ἐργασιῶν τοῦ μεγάλου ἀνδρὸς ἐμφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐργασίες του εἶναι ἐμποτισμένες ὄχι μόνο μὲ νοήματα καὶ ὀνοματολογία τῆς ἁγίας Γραφῆς ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρα ἐδάφια καὶ συνεχεῖς παραπομπὲς τόσον στὴν Παλαιὰ ὅσο καὶ στή Καινὴ Διαθήκη. Μία καταμέτρησις τῶν ἁγιογραφικῶν παραπομπῶν στὰ Ἀμφιλόχια ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Φώτιος ἀναφέρεται συνολικὰ σέ 1830 χωρία ἐκ τῶν ὁποίων 759 προέρχονται ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ 1071 ἀπὸ τὴν Καινή. Τὰ βιβλία τῆς Γενέσεως, Ἐξόδου, Δευτερονομίου, Ἡσαΐα καὶ πρὸ πάντων τῶν Ψαλμῶν ἦσαν τὰ προσφιλέστερα βιβλία του, ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης τὰ πλέον κοινόχρηστα βιβλία ἦσαν τὰ

31. Φωτίου, «Παραίνεσις διὰ γνωμολογίας», ἀρ. 26, ἔκδ. I. Hergenröther, *Monumenta Graeca ad Photium* (Regensburg 1869, ἀνατύπωσις μὲ νέα εἰσαγωγὴ ὑπὸ τῆς I.M. Hussey 1969), σ. 23.
32. Φωτίου, Ὁμιλίαι, ἀρ. 1,5, ἔκδ. Λαούρδα, σ. 9. Βλέπε καὶ Παραινέσεις, ΕΠΜ, τομ. 107, στ. XIXB, XLIXC, LVIB.

κατὰ Ματθαῖον, κατὰ Ἰωάννην καὶ κατὰ Λουκᾶ Εὐαγγέλια. Ἔπειτα τὸ βιβλίο Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ἡ πρὸς Ρωμαίους καὶ ἡ πρώτη πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὲς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου.

Πλούσιο εἶναι καὶ τὸ ἁγιογραφικὸ ὑλικὸ ποὺ διανθίζεται καὶ ἐμπλουτίζει τίς 19 ὁμιλίες τοῦ Φωτίου, τὶς ὁποίες ἐξέδωσε ὁ ἀείμνηστος Βασίλειος Λαούρδας. Οἱ ὁμιλίες αὐτὲς περιλαμβάνουν 391 ἁγιογραφικὲς παραπομπὲς ἐκ τῶν ὁποίων 218 εἶναι ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ 173 ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Ἐδῶ γίνεται μεγαλύτερη χρῆσις τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου καὶ ἕπεται τὸ βιβλίο τῶν Ψαλμῶν. Ἀκολουθοῦν κατὰ σειρὰ τὸ κατὰ Λουκᾶ Εὐαγγέλιον, ὁ Προφήτης Ἡσαΐας καὶ ἡ πρώτη πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου.

Μεγαλυτέραν ἐντύπωσιν προκαλεῖ ἡ εὐρυτάτη χρῆσις τῆς ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ ἁγίου Φωτίου. Οἱ ἐπιστολές του ἐγράφησαν ὡς ἀπάντησις σὲ κάποιο προσωπικό, κοινωνικὸ ἢ καὶ ἐθνικὸ πρόβλημα καὶ ἀπεστάλησαν σέ βασιλεῖς καὶ κρατικοὺς λειτουργούς, σὲ ἐπισήμους καὶ ἀσήμους, σὲ ἀρχιερεῖς, ἱερεῖς καὶ μοναχούς, σὲ συγγενεῖς καὶ φίλους. Στὴν ἀλληλογραφία φαίνεται ἡ εὐαισθησία, ἡ ὡριμότητα καὶ ἡ σοφία τοῦ ἀνδρός. Ἐνισχύει τὶς θέσεις του καὶ τὶς συμβουλὲς καὶ ὁδηγίες του μὲ συνεχῆ ἀναφορὰ στὴν Ἁγία Γραφὴ ἀπὸ τὴν ὁποία διανθίζει 1,333 χωρία, ἐκ τῶν ὁποίων 348 εἶναι ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ 987 ἀπὸ 24 βιβλία τῆς Καινῆς. Κι ἐδῶ ὁ Φώτιος κάμνει μεγαλύτερη χρῆσι τῶν Ψαλμῶν. Ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης χρησιμοποιεῖ περισσότερο τὰ κατὰ Ματθαῖον, κατὰ Ἰωάννην, κατά Λουκᾶ εὐαγγέλια, τὴν πρώτη πρὸς Κορινθίους καὶ τὸ βιβλίο Πράξεις τῶν Ἀποστόλων[33].

Γενικῶς, γιὰ τὴν χρῆσι τῆς ἁγίας Γραφῆς ἀπὸ τὸν ἱερὸ Φώτιο, ἔχουμε νὰ προσθέσουμε δύο τινα. Πρῶτον, ὁ Φώτιος ἐλάχιστες φορὲς παραπέμπει στὰ Δευτεροκανονικὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ οὐδέποτε στὰ βιβλία τῶν Μακκαβαίων. Δεύτερον, πολλὰ χωρία μεταφέρονται ἀκριβῶς ὅπως ἀπαντοῦν εἰς τὸ πρωτότυπο ἐνῶ τὰ περισσότερα μνημονεύονται παραφραστικῶς ἢ καὶ κατὰ νόημα ἀπὸ μνήμης. Μὲ βάσι τὴν ἁγία Γραφὴ ἀλλὰ καὶ τὴν πατερικὴ καὶ ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη ὁ Φώτιος ἀνέπτυξε ὡραιοτάτην θεολογίαν περὶ κοινωνικῆς ἠθικῆς. Χρησιμοποιεῖ ἁγιογραφικὰ χωρία διὰ νὰ ἀναπτύξη τὴν ἐσχατολογικὴ διδασκαλία τῆς ἐκκλησίας διὰ τῆς ὁποίας προσπαθεῖ νὰ ἀφυπνίση τὸ ἔλεος, τὴν στοργήν, τὴν ἔμπρακτη φιλανθρωπία τοῦ ποιμνίου του πρὸς τοὺς ἀναξιοπαθοῦντας. Ἐὰν ἔπαθεν ὁ Θεὸς γιὰ τὸν ἄνθρωπο, γιατὶ δὲν δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ συμπάσχη μὲ τὸν συνάνθρωπο;

Ἡ ἐπιδίωξη τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης ὀφείλει νὰ εἶναι μία ἀπὸ τὶς πρῶτες φροντίδες τοῦ καλοῦ Χριστιανοῦ. Προϋποθέτει αὔτη φιλανθρωπία,

---

33. Διὰ τὴν ἀπαρίθμησι τῶν ἁγιογραφικῶν χωρίων ποὺ ἀπαντοῦν στὶς Ἐπιστολές, Ἀμφιλόχια καὶ ὁμιλίες ἐβασίσθηκα στὶς ἐκδόσεις Λαούρδα-Westerink καὶ Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου.... Τὰ Ἀμφιλόχια* (Ἀθήνησι 1858).

φιλευσπλαχνία, αἴσθημα εὐθύνης καὶ ἀδελφωσύνης πρὸς τοὺς ἐνδεεῖς, τοὺς ἀδυνάτους καὶ τοὺς παραγνωρισμένους. Μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ παροῦσα ζωὴ εἶναι προετοιμασία γιὰ τὴν μετὰ θάνατον, ὁ Φώτιος καλεῖ τοὺς πιστοὺς νὰ ἐμπλουτίσουν τὴν ἐπίγεια ζωή των μὲ ἔργα ἀγάπης:

> «σωφρονίσωμεν καὶ πρὸ θανάτου τὸν θάνατον μελετήσωμεν, ἵνα ζήσωμεν μετὰ θάνατον».[34]

Εἰς τὰ «παραινετικά» του, ἀποσκοπῶν στὴν καλλιέργεια τῆς φιλανθρωπίας πρὸς τοὺς πτωχούς, τοὺς ἀσθενεῖς, τὰ ὀρφανά, τὴν ἀπελευθέρωσι αἰχμαλώτων πολέμων, τίς χῆρες καὶ τοὺς φυλακισμένους, ὁ Φώτιος δίδει τὴν ἑξῆς ὡραίαν συμβουλήν:

> «Μηδὲν ἡγοῦ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἐν ᾗ μηδένα εὐεργετήσεις ὑπὲρ ὧν παρὰ Θεοῦ καὶ αὐτὸς εὐηργετήθης»[35]

Ὑπάρχουν, βέβαια, πλεῖστα ἄλλα παραδείγματα ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν ἔντονη θρησκευτικότητα τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἀναιροῦν τὶς κατηγορίες τῶν ἀντιπάλων του, οἱ ὁποῖοι τὸν διέβαλλον λόγω τῆς ἀγάπης του πρὸς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, τῆς κοινωνικῆς του δραστηριότητος, τῆς πολυμάθειας καὶ πολυμέρειας τῶν διαφερόντων του. Ἡ πολυπραγμοσύνη καὶ τὰ χαρίσματα του ἀνδρὸς ἐπροκάλεσαν ἀντιζηλίαν, φθόνον, ζηλοτυπίαν μεταξύ των «Ζηλωτῶν».

Ἐπίλογος

Κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα ἔχουμε μία νέα φάσι στὸ διάλογο μεταξὺ ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ πολιτιστικῆς παραδόσεως ἀφ᾽ ἑνός, καὶ Χριστιανικῆς εὐαγγελικῆς ἢ συντηρητικῆς πίστεως ἀφ᾽ ἑτέρου. Οἱ δύο Πατριάρχες Ἰγνάτιος καὶ Φώτιος ἔχουν «διαιρέσεις χαρισμάτων καὶ διακονιῶν καὶ ἐνεργημάτων» καὶ ἀντιπροσωπεύουν ρεύματα παρόντα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ τὴν ἀποστολικὴν ἀκόμη ἐποχή. Ἂν καὶ ἡ συμβίωσις μεταξὺ τῶν δύο παραδόσεων εἶχε ἐπιτευχθῆ στήν ἐποχὴ τοῦ Ἰωάννη καὶ τοῦ Παύλου, τοῦ Ἰουστίνου καὶ τῶν Ἀλεξανδρινῶν καὶ ἰδιαίτερα στὸν τέταρτο αἰῶνα, ὁ διάλογος μεταξὺ τῶν δύο ἀπόψεων δὲν ἔχει σταματήσει μέχρι σήμερα.

Τὰ δύο ἰδεολογικὰ ρεύματα ποὺ ἀντιπροσωπεύουν οἱ δύο Πατριάρχες πότε-πότε ρέουν παράλληλα καὶ ἄλλοτε ἀνταγωνιστικὰ μεταξύ των. Κατὰ κανόνα ὅμως συρρέουν ἑνωμένα καὶ σύμμικτα. Αὐτὸ συνέβη καὶ μετὰ τὴν ρῆξι τοῦ 857. Ἔγινε συμφιλίωσις καὶ ἐπιτεύχθη ἁρμονία μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν καὶ τῶν δύο ὁμάδων. Ὁ Φώτιος καὶ ὁ Ἰγνάτιος «ἀλλήλων τοῖς ποσὶν ἀμφοῖν προσπεσόντων»[36] συνεφιλιώθησαν λίγο πρὶν τό 878. Οἱ δύο ὅμως μερίδες τῶν ὀπαδῶν των δὲν συνδιαλλάχθησαν ἀμέσως ἀλλὰ τὸ ἔτος 901, ὅταν ἡ Ἐκκλησία ἐπίσημα κατέγραφε στὰ δίπτυχά της «Ἰγνατίου καὶ Φωτίου ...... αἰωνία ἡ μνήμη».

---

34. Φωτίου, *Ὁμιλίαι*, ἀρ. 2.3, ἐκδ. Λαούρδα, σ. 15.
35. Βασιλείου.... Βασιλέως, «Κεφάλαια Παραινετικά», ΕΠΜ, τόμ. 107, στ. XLC.
36. Φωτίου, *Λόγοι καὶ Ὁμιλίαι*, ἔκδ. Σ. Ἀριστάρχου (Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1900), σ. 387.

ΤΟ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗΝ ΜΕΘΟΔΟΝ ΤΟΥ Ι. ΦΩΤΙΟΥ

Ὑπὸ
Ἰωάννου Κορναράκη
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

1. Ψυχολογία καὶ Πνευματικὴ Ζωή.

Εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητον ὅτι ἡ ἐπιστήμη τῆς ψυχολογίας ἀποτελεῖ πάντοτε, ἰδιαιτέρως εἰς τὴν ἐποχὴν ἡμῶν, οὐσιαστικὸν ὄργανον πλουσίων κατακτήσεων εἰς τὴν περιοχὴν τῆς *ἀνθρωπογνωσίας*. Παρὰ τὰς σημαντικὰς δυσχερείας[1], αἵτινες ἐνυπάρχουν ἀναποφεύκτως εἰς τὴν ἰδιάζουσαν λειτουργικότητα τῆς ἐρευνητικῆς προσπαθείας τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστήμης, τὰ προϊόντα τοῦ μόχθου αὐτῆς συντελοῦν καὶ συνεργοῦν εἰς τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν κατανόησιν τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος καὶ κατ' ἐπέκτασιν εἰς τὴν βελτίωσιν τοῦ ἔργου τῆς ἀγωγῆς αὐτοῦ. Πέρα δὲ τούτου ἡ ἀξιοποίησις τῶν ψυχολογικῶν γενικῶς πορισμάτων καὶ εἰς ἐπὶ μέρους πεδία τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, βεβαιοῦν τὸ γεγονὸς καθ' ὅ προϋπόθεσις πάσης προσπαθείας προόδου καί παντοίας ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος εἰς ἀνωτέρας σφαίρας ζωῆς, παραμένει πάντοτε ἡ δυνατότητα τῆς *αὐτογνωσίας*, ὡς λειτουργία κατανοήσεως ἑαυτοῦ.

Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἐν γένει πνευματικῆς ζωῆς τῆς Ὀρθοδόξου κατ' Ἀνατολὰς Ἐκκλησίας ἡμῶν ἡ μελέτη καὶ ἐνδοσκόπησις τοῦ ψυχικοῦ παράγοντος τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος ἀποτελεῖ πάντοτε ὅρον ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ τῆς ἐπιτυχοῦς διεξαγωγῆς τοῦ ἀγῶνος αὐτοῦ πρὸς κατόρθωσιν

---

1. Βλ. ἡ ἡμετέραν ἐργασίαν· *ὁ νευρωτικὸς χαρακτήρας τῆς ψυχολογίας* («Θεολογικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κιτίου», Τόμ. Α΄, Λάρνακα 1989, σελ. 73-101).

Ἐκκλησία καὶ Θεολογία Vol. X (1991)

τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τελειώσεως.[2] Ὁ ἰδιαίτερος δὲ χῶρος τῆς ζωῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, εἰς τὸν ὁποῖον καθίσταται ἐμφαντικῶς πρόδηλος ἡ σπουδαιότης τῶν ψυχολογικῶν γνώσεων, εἶναι πάντοτε ἡ ἄσκησις τοῦ πνευματικοῦ αὐτῆς ἔργου, τ.ἔ. ἡ *μετ᾽ ἐπιστήμης* διαποίμανσις καὶ πνευματικὴ καθοδήγησις τῶν μελῶν τοῦ Σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Δηλαδὴ οὐχί μόνον ἡ πρόοδος τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ κυρίως τῆς ἐπιστήμης τῆς Ψυχολογίας, ἀλλὰ καὶ ἡ πλουσία ἐμπειρία τῶν Πατέρων καὶ Λιδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν ἐπὶ τοῦ τρόπου καὶ τῆς φύσεως τῆς βιωματικῆς καὶ ψυχολογικῆς λειτουργικότητος τοῦ ἀνθρώπου ἀναδεικνύουν τὴν ἱκανότητα τοῦ ποιμένος πρὸς ψυχολογικὴν ἐμβάθυνσιν (Einfühlung) καὶ σπουδὴν τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ ποιμαινομένου ὡς ἀπαραίτητον ὅρον διακριτικῆς πνευματικῆς καθοδηγήσεως τῶν τέκνων τῆς Ἐκκλησίας.

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω εἰδικὸν στοιχεῖον ἐπιμαρτυροῦν τὴν ἱκανότητα τῆς μετ᾽ ἐπιστήμης πνευματικῆς καθοδηγήσεως τῶν μελῶν μιᾶς ὡρισμένης ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος ὑπὸ τοῦ οἰκείου ποιμένος εἶναι καὶ ἡ ἐπαρκὴς ἐξοικείωσις αὐτοῦ πρὸς τὸν τρόπον καὶ τὴν φύσιν τῆς ψυχολογικῆς λειτουργικότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ἴσως μάλιστα εἶναι δυνατὸν προσεκτικωτέρα ἐκτίμησις τῆς τοιαύτης ἱκανότητος τοῦ οἱουδήτινος ποιμένος νὰ ἀποβαίνῃ, ἂν καὶ οὐχὶ πάντοτε, ὁπωσδήποτε ὅμως εἰς τὰς πλείστας τῶν περιπτώσεων, οὐσιαστικὸν στοιχεῖον τῆς πνευματικῆς καθοδηγητικῆς αὐτοῦ ἀξιότητος.

2. Ὁ Ἱερὸς Φώτιος ὡς ψυχολόγος – ἑρμηνευτὴς ἁγιογραφικῶν κειμένων.

Ὁ Ἱερὸς Φώτιος, Πατριάρχης Κων/λεως, ἀνεγνωρισμένος ἤδη πρὸ πολλοῦ χρόνου ὡς μεγάλη ἡγετικὴ ἐκκλησιαστικὴ μορφὴ καὶ προσωπικότης,[3] εἰς τὸ πλούσιον συγγραφικὸν αὐτοῦ ἔργον πρέπει ἀσφαλῶς νὰ παρέχῃ πλούσια καὶ πειστικὰ τεκμήρια ἐμβριθοῦς ἀνθρωπογνωσίας καὶ ἄρα ἱκανότητος διακριτικῆς διεισδύσεως εἰς τὸν βιωματικὸν καὶ ψυχολογικὸν τρόπον λειτουργικότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ παροῦσα μικρὰ συγγραφὴ ἐπιχειρεῖ νὰ παρουσιάσῃ ἐν τοῖς ἑξῆς πορίσματα σχετικῆς ἐρευνητικῆς ἐργασίας

---

2. Πρβλ. ἡμετέραν ἐργασίαν· *Νείλου τοῦ Ἀσκητοῦ ψυχολογικὲς προοπτικὲς ὑπὸ τὸ πρῖσμα συγχρόνων γνώσεων* (Πρακτικὰ Α´ Συμποσίου Ποιμαντικῆς Ψυχολογίας καὶ Ἐξομολογητικῆς, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 95-128).
3. Ὁ Ἱερὸς Φώτιος ἀναγνωρίζεται ὡς «μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες (μορφή) τῆς Ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου, καὶ ἴσως ἡ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ». (*Paul Lemerle· Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὑμανισμός*. Μτφ. Μ. Νυσταζοπούλου – Πελεκίνδου – Β´ Ἔκδ. – Ἀθήνα 1985, σελ. 154).

ἐπὶ ἑνὸς μόνον ἔργου τοῦ Ἱ. Πατρός· «*Τὰ Ἀμφιλόχια*»[4] (ἢ «Λόγων ἱερῶν και ζητημάτων ἱερολογίαι»).

Ἂν καὶ τὸ μεγαλύτερον εἰς ἔκτασιν μέρος τῶν «Ἀμφιλοχίων» ἀναφέρεται εἰς δογματικὰ καὶ ἑρμηνευτικά – γραμματολογικά ἀπορούμενα, ἕν ὁπωσδήποτε ἀξιόλογον μέρος τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Ἱ. Φωτίου ἅπτεται ἑρμηνευτικῶν προβλημάτων ἢ ἀποριῶν σχετιζομένων πρὸς τὸν ἰδιάζοντα ἑκάστοτε τρόπον ψυχολογικῆς λειτουργικότητος τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν λειτουργικότητα ταύτην περικοπὰς τῶν ἀπαντητικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἱ. Φωτίου ὁ μελετητὴς θηρεύει ἀλλὰ καὶ ἁλιεύει ἐκ τοῦ βυθοῦ πυκνῶν νοημάτων ἢ καὶ ἁπλῶν λεκτικῶν σχημάτων τεκμήρια τῆς ψυχολογικῆς ἐμβριθείας τοῦ Ἱ. Πατρός. Ἐξ ἄλλου εἶναι εὐνόητον ὅτι ὁ περιωρισμένος χῶρος μιᾶς μελέτης, ὡς ἡ μετά χεῖρας, προοριζομένης νὰ περιληφθῇ εἰς συλλογικόν τόμον, ὑποχρεοῖ τὸν συντάκτην αὐτῆς εἰς περιληπτικὴν μᾶλλον ἔκθεσιν τῶν ἐν λόγῳ τεκμηρίων.

3. Ὁ ἰδιαίτερος σκοπὸς τῆς συγγραφῆς τῆς παρούσης ἐργασίας.

Ὁ σκοπὸς τῆς παρούσης ἐργασίας εἶναι ἡ ἐπισήμανσις τῆς σημασίας τοῦ *ψυχολογικοῦ ἐπιχειρήματος* κατὰ τὴν ἑρμηνευτικὴν καὶ ἐξηγητικὴν ἐπεξεργασίαν ἱερῶν κειμένων καὶ δὴ ἁγιογραφικῶν καὶ τῆς συμβολῆς τοῦ ἐπιχειρήματος τούτου εἰς τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν ἐπιτυχῆ ἀνάλυσιν βιωματικῶν καταστάσεων καὶ λειτουργιῶν δηλουμένων ἢ ὑποδηλουμένων εἰς τὰ ἐν λόγῳ κείμενα.

Ὡσαύτως ἰσότιμος πρὸς τὸν ἀνωτέρω σκοπὸς τῆς μετὰ χεῖρας ἐργασίας εἶναι ἡ κατάδειξις τῆς ψυχολογικῆς ἱκανότητος καὶ ὀξυδερκείας τοῦ Μεγάλου Πατριάρχου τῆς Κων/πόλεως Ἱ. Φωτίου.[5] Ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ἴδιον παντὸς ἑρμηνευτοῦ τῶν ἱερῶν κειμένων ἡ ἱκανότης τῆς διεισδύσεως εἰς τὰ δρώμενα ἐντὸς τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ περιγραφὴ καὶ ἀνάλυσις τῶν δρωμένων τούτων ἐν σχέσει πρὸς ἁγιογραφικὰ χωρία, σημαντικὰ ψυχολογικῶν καὶ βιωματικῶν διεργασιῶν.

---

4. Ἑλληνικὴ Πατρολογία Migne, τόμ. 101. Βλπ. καὶ Σοφοκλέους Κων. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων· Τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς Ἡμῶν ΦΩΤΙΟΥ Ἀρχιεπισκόπου Κων/λεως ΤΑ ΑΜΦΙΛΟΧΙΑ ἢ Λόγων Ἱερῶν Συλλογή, ἐν ᾗ ζητήματα τῆς Θείας Γραφῆς διαλύεται. Ἀθήνησι, ΑΩΝΗ.

5. Κατὰ τὸν Δ. Μπαλάνον, καθηγητὴν τῆς Πατρολογίας, εἰς τὸ ποικίλον συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Ἱ. Φωτίου «ἀντικατοπτρίζεται ἡ βαθεῖα γνῶσις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς (Οἱ βυζαντινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς. Ἀθῆναι 1951, σελ. 46). Πρβλ. καὶ τὴν παρατήρησιν τοῦ καθηγητοῦ Βασ. Δεντάκη· «Πόσον ἐγνώριζεν ψυχολογίαν»! (Βυζαντινὴ Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία – Πανεπιστημιακαὶ σημειώσεις – Τόμ. 2ος. Ἐν Ἀθήναις 1984, σελ. 39.

Ὁ Ἱ. Φώτιος, συνεπὴς ποιητὴς[6] τῶν εὐαγγελικῶν προσταγμάτων, ἀποδεικνύεται κάτοχος πλουσίας πνευματικῆς – βιωματικῆς ἐμπειρίας καὶ γνώσεως ἐκ τῆς ὁποίας ἀντλεῖ ἀνέτως κατὰ τὴν ἀποσαφήνισιν καὶ ἀποκάλυψιν τοῦ νοήματος τοῦ ἐγκρυπτομένου εἰς τὸ γράμμα τῶν ἁγίων Γραφῶν. Ἐὰν ἦτο, ὁ Ἱ. Φώτιος, μόνον θεωρητικὸς[7] μελετητὴς τῶν ἱερῶν Γραφῶν, θὰ ἠρκεῖτο εἰς ἑνὸς εἴδους νοησιαρχικήν – θεολογικὴν ἐπεξεργασίαν αὐτῶν, ἐστερημένην ὅμως τῆς εἰκόνος τῶν ἐνδοψυχικῶν διεργασιῶν, δι' ὧν κυρίως διευκρινίζεται ὁ τρόπος ἀλλὰ καὶ ἡ δυνατότης τῆς βιώσεως καὶ συνεποῦς ἐφαρμογῆς τῶν εὐαγγελικῶν ἀληθειῶν.

Ὁ ἐστερημένος προσωπικῆς βιωματικῆς ἐμπειρίας τῆς πίστεως ἑμηνευτής παγιδεύεται συνήθως εἰς μίαν νοησιαρχικὴν ἑρμηνευτικὴν προοπτικὴν εἰσέτι καὶ κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν ἁγιογραφικῶν χωρίων σημαντικῶν βιωματικῶν διεργασιῶν καὶ δράσεων. Ἐν τούτοις, ἂν λάβῃ τις ὑπ' ὄψει, ὅτι ἡ χριστιανικὴ πίστις (ὡς διδάσκουν οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας) κατανοεῖται πρωτίστως ὡς *βίωμα*, ἀντιλαμβάνεται εὐχερῶς τὴν χρησιμότητα τῶν ἑρμηνευτικῶν ἀναλύσεων τοιούτων ἁγιογραφικῶν κειμένων διὰ τὴν πνευματικὴν καθοδήγησιν καὶ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ παιδαγωγίαν τῶν μελῶν τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ὁ λόγος τοῦ Εὐαγγελίου γίνεται αἰσθητὸς ὡς «ὕδωρ ἁλλόμενον εἰς ζωὴν αἰώνιον», ἐφ' ὅσον διὰ τῆς ἑρμηνείας τοῦ ἁγιογραφικοῦ γράμματος ἀποκαλύπτεται ἡ λειτουργικότης τοῦ ἀνθρωπίνου «ἀγωγοῦ», δι' οὗ τὸ ὕδωρ τοῦτο ἀναβλύζει πρὸς δόξαν Θεοῦ.

4. Ἡ προβληματικὴ τῆς χρησιμοποιήσεως ψυχολογικῶν γνώσεων κατὰ τὴν ἑρμηνείαν ἁγιογραφικῶν κειμένων.[8]

Πάντοτε ἡ ἰδέα τῆς συσχετίσεως τῆς ψυχολογίας μετὰ τῆς θεολογίας διήγειρεν εἰς τὸ παρελθὸν καὶ διεγείρει εἰσέτι ἀντιρρήσεις, ἀντιθέσεις καὶ

---

6. Κατὰ τὸν Σοφ. Κων. τὸν ἐξ Οἰκονόμων, ὁ Ἱερὸς Φώτιος· «τὸν οἰκεῖον νοῦν θείου φωτὸς ἐμπιπλῶν, ἀνέδειξεν ἑαυτὸν «γνώμονα τῆς ἀληθείας ἀδιάστροφον, τῆς ἀρετῆς κανόνα εὐθύτατον, τῆς σοφίας ἐνδιαίτημα, κειμήλιον τῶν καλῶν σεβάσμιον», καταυγάζων ὡς ἄλλος πυρσὸς τὸ τῶν πιστῶν πλήρωμα. Ἀλλὰ καὶ πραότης καὶ ἦθος ἐν πᾶσιν ἐπιεικές τε καὶ μέτριον, καὶ τὸ πρὸς τοὺς ἁμαρτάνοντας εὐγνωμονικόν, καὶ ἡ τὸν Χριστὸν ὑποδεικνύουσα ταπείνωσις καὶ ἐλεημοσύνη, καὶ σύνεσις ἄκρα καὶ σύγκρατος ἀγχίνοια, καὶ πᾶσα ἁπλῶς ἀρετή, ὅση πέφυκεν ἐν ἀνθρώποις ὁρᾶσθαι, κατεκόσμουν τὸν ἱερώτατον τοῦτον ἄνδρα» (Ἔνθ. ἀνωτ. Προλεγόμενα, σελ. ζ').
7. Κατὰ τὸν προμνησθέντα P. Lemerle, ὁ Ἱ. Φώτιος «Ἦταν ἕνας πραγματιστής, στραμμένος στὴν πράξη». (Ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 182).
8. Δεδομένου ὅτι ἡ σχετικὴ πρὸς τὸ θέμα ἡμῶν διεθνὴς βιβλιογραφία εἶναι πτωχή, ἀποκτᾷ ἰδιάζουσαν σημασίαν τὸ ὑπὸ τοῦ *Yorick* Spiegel ἐκδοθὲν συλλογικὸν ἔργον· Psychoana-

ἐπικρίσεις.[9] Ἡ παλαιοτέρα ἀλλὰ καὶ ἡ σύγχρονος ἡμῖν ἐπιστημονικὴ ψυχολογία, βεβαρημένη ὑπὸ τῆς μομφῆς τοῦ διαποτισμοῦ αὐτῆς ὑπὸ ἀκράτου ὀρθολογισμοῦ καὶ ὑλόφρονος φυσιοκρατίας, θεωρεῖται εἰσέτι καὶ σήμερον ὡς ἐπικίνδυνον ὄργανον σπουδῆς καὶ μελέτης ἀξιολογικῶν μεγεθῶν, κατὰ τὴν βιωματικὴν προοπτικὴν αὐτῶν.[10] Ἰδιαίτατα ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ἐν λόγῳ ὀργάνου, κατὰ τὴν ἑρμηνευτικὴν ἐπεξεργασίαν ἁγιογραφικῶν κειμένων, θεωρεῖται συντελεστικὴ ὑποκειμενικῆς ἀποδόσεως ἐννοιῶν καὶ ἀληθειῶν, ἐκφραστικῶν ἄλλως τοῦ ἀντικειμενικοῦ κύρους τῶν θεοπνεύστων χωρίων.

Εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἡ οἱαδήποτε *ψυχολογικὴ* ἑρμηνεία ἢ ἐξήγησις ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς κατανοεῖται ὡς ταυτόχρονος ἀπειλὴ κατὰ τοῦ αὐθεντικοῦ ὑπαρξιακοῦ νοήματος τῆς ἐν λόγῳ συμπεριφορᾶς ἢ «λειτουργίας». Τὸ πλῆθος τῶν ψυχολογικῶν σχολῶν, ὡς δυνατότητα μεγάλης ποικιλίας θεωρητικῶν πορισμάτων πρὸς σπουδὴν καὶ μελέτην τῆς ὑπαρξιακῆς λειτουργικότητος τοῦ ἀνθρώπου, διευκολύνει σαφῶς ὑποκειμενικὲς *ἐκφράσεις* καὶ ἑπομένως *νοθείας* τοῦ νοήματος τῆς λειτουργικότητος αὐτῆς. Ἰδιαιτέρως, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἰδιάζον περιεχόμενον καὶ νόημα τῶν βιβλικῶν κειμένων, τὸ πλῆθος τῶν θεωρητικῶν ψυχολογικῶν θέσεων καὶ πορισμάτων, καὶ μάλιστα ἡ μεταξὺ τῶν ψυχολογικῶν σχολῶν φανερὰ ἢ λανθάνουσα ἐπιστημονικὴ *ἀντιδικία*, ἐπιμηκύνουν τὴν ἀπόστασιν τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας ἀπὸ τῆς δυνατότητος ἀντικειμενικῶν ἀναλύσεων καὶ περιγραφῶν τῆς ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς καὶ ἐκφράσεως.

Ἀλλὰ εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν δὲν πρόκειται περὶ τοιούτου ἀκριβῶς προβληματισμοῦ. Ἀντιθέτως μάλιστα ἡ ἐπισήμανσις καὶ παρουσίασις ψυχολογικῶν ἀναλύσεων εἰς ἁγιογραφικὰ χωρία ὑπὸ τοῦ Ἰ. Φωτίου ἀποβαίνει ἐνδεικτικὴ τῆς χρησιμότητος καὶ τῆς ἰδιαζούσης εἰσέτι καὶ διὰ τὴν ἑρμη-

---

lytische Interpretation biblischer Texter (Kaiser Verlag) München 1972. Αἱ εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ ἔργου τούτου, ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον· *Psychoanalytische Hermeneutik*, διαλαμβανόμεναι ἐργασίαι τῶν· α) Theodor Reik. Unbewusste Faktoren in der wissenschaftlichen Bibelarbeit, καὶ β) Helmut Harsch. Psychologische Interpretation bibli sche Texte? παρέχουν στοιχειώδη μὲν πλὴν ὅμως ἀξιόλογον ἐνημέρωσιν ἐπὶ τοῦ θέματος. Πρβλ. ἐπίσης ἡμετέρας ἐργασίας· α) Ἡ νεύρωσις ὡς «ἀδαμικόν πλέγμα». Θεσσαλονίκη 1966, β) Στοιχεῖα νηπτικῆς ψυχολογίας· Θεσσαλονίκη 1963 (κυρίως τὰ ἐν τοῖς προλεγομένοις ἐκτιθέμενα) καὶ γ) Βιβλικὰ ψυχογραφήματα (Παράρτημα ἀριθ. 18 τοῦ ΙΘ΄ Τόμου τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 9-30), ἰδίᾳ τὴν ἐν αὐτοῖς ἐν σελ. 23 καὶ ἑξῆς ἀναπτυσσομένην παράγραφον ὑπὸ τὸν τίτλον· Τὸ πρόβλημα τῆς ψυχολογικῆς ἐμβαθύνσεως εἰς κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς.

9. Η. Harsch. Ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 49 ἑξ.
10. Βλπ. Otto Rank. A Rediscovered Legacy. New York 1982, σελ. 5.

νευτικὴν ἐπιστήμην σπουδαιότητος τῆς ψυχολογικῆς γενικῶς *προοπτικῆς*. Πέρα δηλαδὴ τῶν οἰωνδήτινων πορισμάτων τῶν διαφόρων ψυχολογικῶν σχολῶν καὶ τῶν ἰδιαζουσῶν εἰς αὐτὰς θεωρητικῶν ἑρμηνευτικῶν ἀρχῶν, ἅστινας αὗται χρησιμοποιοῦν, κατὰ τὴν ἔρευναν καὶ σπουδὴν τοῦ ψυχικοῦ παράγοντος, κεῖται πρωτίστως αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονὸς τοῦ *ψυχικοῦ* παράγοντος. Οὕτως ἤ ἄλλως ἡ ἀνθρωπίνη συμπεριφορὰ εἶναι ἐκ τῆς φύσεώς της ἐπιδεκτικὴ *ψυχολογικῆς* ἐρεύνης καὶ σπουδῆς, οὐχὶ ἀπαραιτήτως ὑποτασσομένης εἰς ὡρισμένας πάντοτε ἀρχὰς οἱασδήποτε «ἐπιστημονικῆς» ψυχολογίας. Ἡ λειτουργία τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως εἶναι ἀφ' ἑαυτῆς ψυχολογικὴ λειτουργία, ἐκτιθεμένη ἐν τούτοις εἰς τὰς ἐπικινδύνους (καὶ ἀντι-ψυχολογικὰς ἢ ἀντιψυχικάς) ἀπολυτοποιήσεις τῶν διαφόρων σχολῶν. Ἀλλὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο δὲν εἶναι ἐξάπαντος ἀποτρεπτικὸν τῆς χρησιμοποιήσεως μιᾶς ἀπροϋποθέτου «ἐπιστημομικῶς» ψυχολογικῆς προοπτικῆς, κατὰ τὴν μελέτην καὶ σπουδὴν τῆς ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς.[11]

Ἔπειτα, ἐὰν ἡ λειτουργία τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως εἶναι οὐσιωδῶς καὶ ἀναποφεύκτως *ψυχολογική*, πᾶσα ἐνσυνείδητος ἀπόστασις ἀπὸ ψυχολογικῶν ἐκτιμήσεων καὶ θεωρήσεων ἀποβαίνει πάντοτε εἰς βάρος τῆς δυνατότητος ὀρθῆς κατανοήσεως τῆς ἐν λόγω λειτουργίας. Ἰδιαιτέρως προκειμένου περὶ τῆς κατανοήσεως βιβλικῶν χωρίων, σημαντικῶν βιωματικῶν διαδικασιῶν, ὁ φόβος πρὸς τὴν ψυχολογίαν ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐνδεχομένως ἠθικίζουσα ἢ νοησιαρχικὴ διάθεσις (Einstellung) τοῦ ἑρμηνεύοντος, περιορίζουν, ὡς ἤδη ἐλέχθη, τὴν ἑρμηνευτικὴν ἀπόδοσιν χωρίων δηλωτικῶν βιωματικῶν διεργασιῶν εἰς ἠθικολογίας ἐστερημένας πνευματικοῦ δυναμισμοῦ καὶ φωτιστικῆς *λειτουργικῆς* ἀναλύσεως.

Ἐξ ἄλλου, ἰδιαιτέρως εἰς τὸν χῶρον τῶν πνευματικῶν ἐμπειριῶν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἔνθα τὸ πρώτιστον πρόβλημα εἶναι πάντοτε ἡ *συνεπὴς* βίωσις τῆς εὐαγγελικῆς ἀληθείας, ἡ ὑπ' αὐτῶν χρησιμοποιουμένη ψυχολογικὴ *γλῶσσα*, ἀπηλλαγμένη[12] πάσης ὀθνείας ἢ παγανιστικῆς λογι-

---

11. Ἡ τάσις πρὸς καθολικὴν ἀπόρριψιν τῆς ψυχολογικῆς προοπτικῆς ὀφείλεται προφανῶς εἰς ἐμπεδωθείσας ἀπὸ πολλοῦ προκαταλήψεις, προερχομένας ἀποκλειστικῶς ἐκ τῶν ἀναλόγων ἐπιδράσεων ψυχολογικῶν σχολῶν, θεμελιουμένων ἐπὶ ὀρθολογιστικῶν καὶ φυσιοκρατικῶν – ὑλιστικῶν ἀρχῶν. Βλπ. ἡμετέραν ἐργασίαν· Ὁ νευρωτικὸς χαρακτήρας τῆς ψυχολογίας. Ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 90 ἑξ.

12. Ἡ «ἐπιστημονική» ψυχολογικὴ γλῶσσα, διὰ τῆς ἀναγωγῆς προϊόντων τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ τῶν πολιτιστικῶν ἢ θρησκευτικῶν συναρτήσεων αὐτοῦ εἰς ψυχολογικοὺς ἀποκλειστικῶς τύπους καὶ συμβολικὰς διαδικασίας λειτουργίας τοῦ ἀνθρωπίνου ψυχισμοῦ, ὑπηρετεῖ τὸν ἄκρατον ψυχολογισμόν (Psychologismus), συνεργοῦσα οὕτως εἰς τὴν παραποίησιν γενικῶς τῆς εἰκόνος τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος. Βλπ. C.G. Jung. Symbole der Wandlung. Zürich 1952.

κῆς, ἐπιμαρτυρεῖ τὴν ἐπιβαλλομένην χρησιμοποίησιν ψυχολογικῶν γνώσεων καὶ μάλιστα *ἐμπειριῶν*, κατὰ τὴν σπουδὴν καὶ μελέτην ἢ παρουσίασιν τοῦ βιωματικοῦ τρόπου ἐκφράσεως τῆς ἐν λόγῳ ἀληθείας.

Τέλος, δὲν πρέπει νὰ διαφεύγῃ τῆς προσοχῆς τινος τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ *ψυχολογικὴ γλῶσσα*, ὡς ἀποτέλεσμα συγκεκριμένου τρόπου βιωματικῆς λειτουργικότητος τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἑκάστην συγκεκριμένην ἐποχήν, συνεργεῖ εἰς τὸν ἑκάστοτε βιωματικόν *συγχρονισμόν* τῆς εὐαγγελικῆς ἀληθείας ἄνευ οἱασδήποτε ἀλλοιώσεως ἢ μειώσεως τοῦ ἀξιολογικοῦ μεγέθους αὐτῆς. Ἐὰν δηλαδὴ ἡ ποικιλομορφία τῆς ψυχολογικῆς λειτουργικότητος τοῦ ἀνθρώπου δημιουργῇ πρόβλημα βιώσεως τῆς μιᾶς καὶ κατ' οὐσίαν ἀναλλοιώτου εὐαγγελικῆς ἀλήθειας, τὸ πρόβλημα τοῦτο μόνον διὰ τῆς ἐναρμονιστικῆς δυνατότητος τῆς ψυχολογικῆς γλώσσης εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντιμετωπίζεται ἑκάστοτε. Διότι ἡ γλῶσσα αὕτη εἶναι δυνατὸν νὰ λαλῇ *διαλέκτους* τόσας ὅσοι καὶ οἱ ποικίλοι ἀποδέκται τῆς μιᾶς εὐαγγελικῆς ἀληθείας. Ἡ ψυχολογικὴ γλῶσσα εἶναι *μία* ἀλλ' αἱ *διάλεκτοι* αὐτῆς, ὡς δυνατότητες τυπολογικῆς ἑκάστοτε ἀπεικονίσεως τοῦ τρόπου βιώσεως ὑπὸ ἑνὸς ἑκάστου τῶν πιστῶν τῆς εὐαγγελικῆς ἀλήθειας, εἶναι πολλαί.

Ὁπωσδήποτε αἱ ψυχολογικαί – βιωματικαὶ ἀναλύσεις αἱ ὑπὸ τοῦ Ἱ. Φωτίου ἐνεργούμεναι, ἀποτελοῦν ἀξιόλογον μαρτυρίαν τῆς «καιρικῆς» χρησιμότητος τῆς ψυχολογικῆς σπουδῆς καὶ μελέτης τῆς ὑπὸ τοῦ καθ' ἕκαστον πιστοῦ βιουμένης εὐαγγελικῆς ἀληθείας, ἔστω εἴτε κατὰ τὴν θετικὴν αὐτῆς μορφὴν εἴτε κατὰ τὴν ἀρνητικήν, τ.ἔ. τῆς ἀπορρίψεως αὐτῆς. Εἴτε βιοῦται *συνεπῶς* ἡ εὐαγγελικὴ ἀλήθεια εἴτε ἀθετεῖται ἢ ἀπορρίπτεται, ἡ ψυχολογικὴ γενικῶς γλῶσσα δύναται νὰ λαλῇ ἐποικοδομητικῶς λόγον *βιωματικῆς* ἀληθείας, ἐφ' ὅσον ἀποκαλύπτει φωτιστικῶς τὰ ἐντὸς τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου ἑκάστοτε δρώμενα.

ΚΥΡΙΟΝ ΜΕΡΟΣ

Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἱ. Φωτίου χρῆσις τοῦ ψυχολογικοῦ ἐπιχειρήματος κατὰ τὸν ἑρμηνευτικὸν σχολιασμὸν ἐρωτήσεών τινων ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ ***Ἀμφιλοχίου***, Μητροπολίτου Κυζίκου, τεθέντων αὐτῷ 324 ἀπορημάτων εἰς ζητήματα τῆς θείας Γραφῆς.

1. Τό πρόσωπον καὶ ἡ ἑτερότης αὐτοῦ ὡς ἑρμηνευτικὸν ἐπιχείρημα.

(Ἐκ τῆς ἀπαντήσεως εἰς τὴν Α΄ ἐρώτησιν)

Εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἱ. Φωτίου, Πατριάρχου Κων/πόλεως «Τὰ Ἀμφιλόχια» (ἢ «Λόγων ἱερῶν καὶ ζητημάτων ἱερολογίαι») περιέχονται 324 ἀπαντητικαὶ ἐπιστολαὶ εἰς ἰσαρίθμους ἐρωτήσεις, τὰς ὁποίας ἔθεσεν εἰς αὐτὸν ὁ Μητροπολίτης Κυζίκου Ἀμφιλόχιος.

Τὰ θέματα ἐπὶ τῶν ὁποίων προβάλλει ὁ τελευταῖος τὰ ἀπορούμενά του εἶναι ποικίλα. Ἀλλά, ὡς εἴπομεν ἤδη, τὰ δογματικὰ καὶ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἑρμηνείαν ἁγιογραφικῶν χωρίων εἶναι ἀσφαλῶς τὰ ἀριθμητικῶς ἐπικρατέστερα.

Ὁ ἀναγνώστης ἢ μελετητὴς τῶν «Ἀμφιλοχίων» ἀντιλαμβάνεται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ δυσχερὲς ἔργον, ὅπερ τίθεται ἐνώπιον τοῦ ἱεροῦ ἀνδρός, κατὰ τὴν προσπάθειαν αὐτοῦ, ὅπως ἀνταποκριθῇ εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ φίλου του ἱεράρχου.

Πράγματι ἡ ἑρμηνευτικὴ ἢ ἐξηγητικὴ προσπάθεια, εἰς πᾶσαν περίπτωσιν, προϋποθέτει οὐχὶ μόνον πλοῦτον παντοίας μορφωτικῆς καταρτίσεως, καὶ δὴ σχετιζομένης ἀμέσως πρὸς τὸν χῶρον τοῦ ἐπιστητοῦ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐνεργεῖται τὸ ἑρμηνευτικὸν ἢ ἐξηγητικὸν ἔργον, ἀλλὰ καὶ ἰδιαιτέραν ἱκανότητα κριτικῆς ἀναλύσεως καὶ συνθέσεως πάντων τῶν στοιχείων, τῶν δυναμένων νὰ ἀξιοποιηθοῦν πρὸς ἐπιτυχῆ ἔκβασιν τῆς συγκεκριμένης ἑκάστοτε ἑρμηνευτικῆς καὶ ἐξηγητικῆς προσπάθειας.

Ἀναμφιβόλως, προκειμένου περὶ ἀπορουμένων, ἀναφερομένων εἰς κείμενα ἢ χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἡ μεταξὺ αὐτῶν *ἀντίφασις* ἢ *ἀντίθεσις* ἀποτελεῖ, τοὐλάχιστον φαινομενικῶς, εὔλογον πρόκλησιν τῆς περιεργείας τοῦ ἀναγνώστου, ὁ ὁποῖος μάλιστα στερεῖται προϋποθέσεων κριτικῆς καὶ δὴ συνθετικῆς – συνολικῆς κατανοήσεως τῶν ἁγιογραφικῶν κειμένων.

Ἰδιαιτέρως, κατὰ τὴν σπουδὴν καὶ μελέτην τῶν ἐν λόγῳ χωρίων, δὲν ἐπαρκεῖ συνήθως μόνη ἡ ἀνάγνωσις τοῦ γράμματος πρὸς αὐθεντικὴν σύλληψιν καὶ διατύπωσιν τοῦ περιεχομένου εἰς τό «γράμμα» τοῦτο νοήματος. Ἀπαιτεῖται συγχρόνως καὶ ἡ κατανόησις τοῦ «πνεύματος», τὸ ὁποῖον ἐμπεριέχεται εἰς τὸ «γράμμα» καὶ δηλοῦται δι' αὐτοῦ «συμβολικῶς». Ἐξ ἄλλου τὸ «πνεῦμα» τοῦτο δὲν συγκροτεῖται καὶ δὲν γεννᾶται μόνον ἐκ νοηματικῶν στοιχείων τοῦ συγκεκριμένου γράμματος ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν πάσης φύσεως καθοριστικῶν τοῦ ἰδιάζοντος ἀλλὰ καὶ τοῦ συνολικοῦ νοήματος καὶ χαρακτῆρος τοῦ περιεχομένου τῆς Ἁγίας Γραφῆς στοιχείων.

Ὑπὸ τοὺς ἀνωτέρω ὅρους ἢ προϋποθέσεις μελέτης καὶ σπουδῆς τῶν ἁγιογραφικῶν κειμένων καταργεῖται ἀσφαλῶς πᾶσα δῆθεν *ἀντίφασις* καὶ *ἀντίθεσις* μεταξὺ αὐτῶν, ἥτις διεγείρει πνεῦμα περιεργείας εἰς τὸν στερούμενον τῶν προϋποθέσεων καὶ ὅρων τούτων ἀναγνώστην καὶ καθιστᾶ αὐτὸν ἀποροῦντα καὶ διερωτώμενον ὡς πρὸς τὴν σαφήνειαν τῶν ἐν λόγω κειμένων ἀλλὰ καὶ τὴν *συμφωνίαν* τῶν ἐπὶ μέρους νοηματικῶν αὐτῶν στοιχείων μεταξύ των ἀλλὰ καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὸ συνολικόν – καθολικὸν πνεῦμα τῆς ἁγιογραφικῆς ἀληθείας.

Ἤδη εἰς τὴν πρώτην του ἐπιστολήν, ἡ ὁποία καὶ ἐπέχει θέσιν προοιμίου, ὁ Ἱ. Φώτιος κλονίζει τὴν πεποίθησιν ἐπὶ τῆς πραγματικότητος τῆς *ἀντιφάσεως* καὶ *ἀντιθέσεως* διὰ τῆς, τρόπον τινά, ἀξιωματικῆς του ἀρχῆς, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν· «οὐχ ὅσα φαινομένην ὑποβάλλει τὴν μάχην,

ἤδη τῇ ἀληθείᾳ ὁρᾶται μαχόμενα· πολλὰ μὲν γὰρ φαίνεται πολλάκις ἀλλήλοις ἀντιπίπτοντα, οὐκ ἔστι δέ».[13] Ἀφοῦ δὲ ἀναφερθῇ εἰς ὡρισμένα παραδείγματα ἐκ τοῦ χώρου γενικῶς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἐπάγεται, ἀπευθυνόμενος εἰς τὸν φίλον του ἱεράρχην· «Ὁρᾷς ὡς πολλὰ μὲν φαντασίαν παρέχεται ἀντιθέσεως, ἐξεταζόμενα δέ, τὴν συμφωνίαν ἀσπάζεται; Οὕτως οὖν καὶ ἐπὶ τῆς ἱερᾶς Γραφῆς δέον θεωρεῖν»[14].

Ἀκολούθως ὁ Ἱ. Πατήρ, θηρεύων ἀριθμὸν τινα παραδειγμάτων, κυρίως ἐκ τῆς Π.Δ., διατυποῖ ἑτέραν ἀξιωματικὴν ἀρχήν, καθ' ἥν· «ἑκάτερον οὖν τῶν ἱερῶν γραμμάτων παράδειγμα τὴν δοκοῦσαν ἐναντίωσιν ἀποσκευάζεται· τὸ μὲν ἐκ τῆς τοῦ ἀνευθύνου ἢ ὑπευθύνου δηλότι περιστάσεως, τὸ δὲ παρὰ τὴν θείαν ψῆφον καὶ τὸ ἀνθρώπινον ὅρμημα».[15] Ἤτοι διὰ τῆς ἀρχῆς ταύτης ὁ ἱερὸς πατὴρ καθορίζει τοὺς παράγοντας ἐκείνους οἵτινες, λαμβανόμενοι ὑπ' ὄψει κατὰ τὴν ψηλάφησιν οἱασδήτινος δῆθεν ἀντιθέσεως ἢ ἀντιφάσεως εἰς τὰ κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, «ἀποσκευάζουν τὴν ἐναντίωσιν». Οἱ παράγοντες οὗτοι εἶναι: α) ἡ συγκεκριμένη *περίστασις*, μεθ' ἧς συνδέεται γενετικῶς τὸ δῆθεν ἀντιθετικῶς δηλούμενον, β) Ἡ θεία ψῆφος, ἡ βούλησις τοῦ Θεοῦ καὶ γ) τὸ *ἀνθρώπινον ὅρμημα*. Ὅταν πᾶσα νομιζομένη ἀντίθεσις ἢ ἀντίφασις μεταξὺ ἁγιογραφικῶν ρήσεων καὶ χωρίων ψηλαφεῖται καὶ ἐξετάζεται ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν τριῶν τούτων παραγόντων, ἡ *ἐναντίωσις* καταργεῖται καὶ διασαφεῖται ἡ νοηματικὴ διαύγεια τοῦ ἁγιογραφικοῦ γράμματος.

Ἐν τούτοις εἶναι λίαν χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἱερὸς Φώτιος δίδει ἰδιαιτέραν ἔμφασιν εἰς τὸν τρίτον παράγοντα· «*τὸ ἀνθρώπινον ὅρμημα*».

Ἐπιθυμῶν νὰ διευκρινίσῃ διαυγέστερον τὰ «πολλὰ καὶ ἄλλα», τά ὁποῖα, ἐνῶ φαίνεται ὅτι συγκροτοῦν τὴν μεταξὺ των μάχην, ὅμως «τῶν περιστατικῶν διακριθέντων» αὐτά «εἰς συμφωνίαν μεθίσταται», ἐμμένει ὁ ἱερὸς πατὴρ εἰς τὴν βαρύτητα τοῦ *προσώπου*, ὡς λυδίας λίθου τῆς διακρίσεως τῶν περιστατικῶν. «Πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα τὴν ἐν ἄλλοις μάχην προφαίνοντα, τῶν περιστατικῶν ὀρθῶς διακριθέντων, εἰς συμφωνίαν μεθίσταται· ἄλλο δὲ γίνεται ποτὲ μὲν παρὰ τὸν τόπον, ἄλλο τε παρὰ τὸν χρόνον, ἐνίοτε δὲ καὶ παρὰ τὸ *πρόσωπον*. Ἔχει μὲν οὖν καὶ ὁ χρόνος διαφορὰς οὐκ ὀλίγας, *πολὺ* δὲ τὸ *πρόσωπον* πλείους»[16].

Διευκρινίζων ἐξ ἄλλου ὁ ἱερὸς Φώτιος τὰς διαφορὰς τὰς ποικίλας τοῦ προσώπου, ὑπενθυμίζει τὴν ποικιλίαν τῶν ἀνθρωπίνων τύπων, ἡ ὁποία

---

13. P.G., τόμ. 101, στ. 48C (ἐφεξῆς θὰ παρατίθενται μόνον ὁ ἀριθμὸς καὶ τὸ γράμμα τῆς στήλης).
14. στ. 49C.
15. στ. 52B.
16. στ. 52B.

προσδιορίζεται ἐκ τοῦ πρωτεύοντος *ρόλου*, τὸν ὁποῖον ἕκαστος ἄνθρωπος διαδραματίζει εἰς τὸν καθ' ἡμέραν βίον (ἄρχων – ἀρχόμενος· εἰσάγων – εἰσαγόμενος· τελειῶν – τελειούμενος· μαθητής – διδάσκαλος· κ.ο.κ.). Ἡ ποικιλία αὕτη τῶν ρόλων, λαμβανομένη ὑπ' ὄψει κατὰ τὴν ψηλάφησιν τῆς *ἀντιθέσεως*, τὴν ἀποδεικνύει ἀνυπόστατον. «Ἡ τῶν προσώπων (ἑπομένως) ἑτερότης οὐ μικρόν (ἰσχύει) διαλύσασθαι τὴν ἐναντίωσιν»[17].

Ἀλλὰ καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον νοεῖται ἐπίσης ὡς ἀλλοιούμενον καὶ μεταβαλλόμενον καὶ ἡ μεταβλητότητά του αὕτη, λαμβανομένη ὑπ' ὄψει κατὰ τὴν διάκρισιν τῶν περιστατικῶν, συνεργεῖ ἐπίσης εἰς τὴν ἀποσκευὴν τῆς ἀντιθέσεως. «Καὶ κοινὴ πάλιν τοῦ προσώπου τομή, μεταβολὴ τούτου καὶ ὑπαλλαγή· ἄλλο γὰρ εἶδος ἀποτελεῖται τοῦ ἤθους μεταπίπτοντος τοῦ προσώπου δὲ διαμένοντος· καὶ ἕτερον πάλιν ὅταν ἀνθ' ἑτέρου ἕτερον ὑποβάλληται... καὶ ἄλλα δὲ μυρία τῇ μεταβολῇ τῶν ἠθῶν τὸ πρόσωπον μεριζόμενα, τῶν λογισμῶν τὴν στάσιν καλεῖ πρὸς διάλυσιν... ἀλλὰ πολὺ μὲν καὶ πολλαχοῦ τῆς θείας Γραφῆς τὸ *ποικίλον* τῆς ἐν τῷ *προσώπῳ* περιστάσεως».[18]

Τὸ *παράδειγμα*, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὁ ἱερὸς Φώτιος ἐφαρμόζει τὴν γενικὴν, ὡς ἀνωτέρω, ἀξιωματικὴν ἀρχὴν του καὶ δὴ κατὰ τὸ τρίτον αὐτῆς σκέλος, τὸ «ἀνθρώπινον ὅρμημα», ὅπερ καὶ διαμορφώνει «τὸ ποικίλον τῆς ἐν τῷ προσώπῳ περιστάσεως», παρέχει ὁ ἐρωτῶν φίλος ἱεράρχης, ὁ Κυζίκου Ἀμφιλόχιος.

Ἡ ἀπορία τοῦ Ἀμφιλοχίου ἀναφέρεται εἰς τὴν «ἐναντίωσιν» τῆς ἐντολῆς τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς μαθητὰς Του· «Μὴ ἔχετε ζώνην μήτε ὑποδήματα μήτε πήραν»[19], πρὸς ἐκείνην, δι' ἧς ὁ Κύριος ἐντέλλεται πρὸς τοὺς αὐτοὺς μαθητὰς Του, ὅπως ἔχουν εἰς τὴν κατοχὴν αὐτῶν καὶ βαλάντιον καὶ πήραν. «Ἀλλὰ νῦν ὁ ἔχων βαλάντιον ἀράτω ὁμοίως καὶ πήραν» καὶ «ὁ μὴ ἔχων, πωλήσει τὰ ἱμάτια αὐτοῦ καὶ ἀγοράσει μάχαιραν».[20] Ὁ Μητροπολίτης Κυζίκου ἀπορεῖ πῶς ὁ Κύριος δίδει δύο ἀντιθέτους μεταξὺ των ἐντολὰς πρὸς τοὺς μαθητὰς Του καὶ ἐρωτᾷ τὸν ἱερὸν Φώτιον προκειμένου νὰ λάβῃ τὴν λύσιν τοῦ ζητουμένου.

Ὁ ἱερὸς Πατὴρ ἐκ προοιμίου ἀποφαίνεται ὅτι ἑκάστη ἐκ τῶν δύο, φαινομενικῶς ἀντιθέτων μεταξὺ των, ἐντολῶν ἐδόθη εἰς διάφορον χρόνον καὶ καιρόν. «Ἀπέστειλα ὑμᾶς· – Νῦν δὲ λέγω ὑμῖν»· ἄλλῳ δὲ καὶ ἄλλῳ καιρῷ ἑτέραν καὶ ἑτέραν ἐναρμονίζειν ἐντολὴν, οὐ μόνον οὐδὲν ἄτοπον, ἀλλ' ἔσθ' ὅτε μᾶλλον οἰκειότερον, ἢ εἴ τις τὰ αὐτὰ προστάττει, τοῦ κατὰ τὸν καιρὸν *διαφόρου ἀνάγκης* ζητοῦντος *διάφορα*»[21].

---

17. στ. 52C.
18. στ. 52 B-C.
19. Ματθ. 10, 9-10.
20. Λουκ. 22, 36.
21. στ. 53 A-B.

Τὸ διάφορον τοῦ καιροῦ θεμελιοῖ ἐν συνεχείᾳ ὁ Ἰ. Φώτιος ἐπὶ τοῦ «ποικίλου τῆς ἐν τῷ προσώπῳ περιστάσεως». Οὕτω τὰ ἐπὶ τῆς βιωματικῆς – ψυχολογικῆς ποικιλίας τοῦ προσώπου κατὰ τὰς διαφόρους περιστάσεις («καιρούς») θεμελιούμενα ἐπιχειρήματα τοῦ Ἰ. Φωτίου, δι' ὧν *ἀποσκευάζεται* ἡ ἐναντίωσις τῶν δύο, ὡς ἀνωτέρω, ἐντολῶν τοῦ Κυρίου ἔχουν ὡς ἑξῆς.

Πράγματι ὁ Κύριος ἀποτρέπει τοὺς μαθητὰς Του ἀπὸ τοῦ νὰ ἀποκτήσουν ὑλικὰ ἀγαθὰ κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἱεραποστολικῆς αὐτῶν δράσεως. «Μὴ κτήσησθε χρυσὸν μηδὲ ἄργυρον μηδὲ χαλκὸν εἰς τὰς ζώνας ὑμῶν, μὴ πήραν εἰς ὁδὸν μηδὲ δύο χιτῶνας μηδὲ ὑποδήματα μηδὲ ράβδον»[22] «μήτε ἄρτον»[23]. Κατὰ τὸν Ἰ. Φώτιον ὁ Κύριος διὰ τῆς ἐντολῆς ταύτης παιδαγωγεῖ τοὺς μαθητὰς Του «πρὸς τὸ τῆς ἀκτημοσύνης στάδιον» προκειμένου νὰ προστατεύσῃ αὐτούς «τῶν προσύλων καὶ χαμαὶ καθέλκειν δυναμένων», ἐπειδὴ «εἴωθε πολλάκις καὶ μάλιστα τοῖς ἀτελεστέροις ἡ τῶν ἀναγκαίων μέριμνα, καὶ τῶν περιττῶν καὶ ὑπὲρ τὴν χρείαν τὴν σπουδὴν κατ' ὀλίγον συνεπισύρεσθαι καὶ πολλὴν τῇ ψυχῇ τὴν λύμην συγκατεργάζεσθαι».[24] Οἱ μαθηταὶ τοῦ Κυρίου, ὡς «ἄρτι μυσταγωγούμενοι», εἶχον, ὡς ἦτο φυσικόν, εὐόλισθον φρόνημα. Ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ἀποκτήσεως ὑλικῶν ἐρεισμάτων, κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἱεραποστολικῆς των δράσεως, ἀπέβλεπεν ἀκριβῶς εἰς τὴν προστασίαν αὐτῶν ἐκ τῆς ἐξαρτήσεως ἐκ τῶν ὑλικῶν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χαλκεύσουν δεσμοὺς μετὰ τῶν γηΐνων καὶ ἐφημέρων. Μία τοιαύτη ἐξάρτησις τῶν μαθητῶν δὲν θὰ ἐπέτρεπεν εἰς αὐτοὺς τὴν ἐλευθέραν καὶ ἀδέσμευτον ἀφοσίωσίν των εἰς τὸ πλῆρες δυσχερειῶν καὶ παντοίων στερήσεων ἱεραποστολικόν ἔργον. Ἑπομένως ὀρθῶς καὶ εὐλόγως ὁ Κύριος «ἀπεῖπε τότε μηδὲν τοῖς μαθηταῖς τῶν γηΐνων καὶ σωματικῶν συνεφέλκεσθαι».[25]

Ἀλλ' ἐφ' ὅσον οἱ μαθηταὶ, εἰσελθόντες εἰς τὸν πνευματικὸν ἀγῶνα διὰ τῆς τοῦ Κυρίου μυσταγωγίας, διεξάγουν αὐτόν «ἀνύβριστον καὶ πεῖραν ὅσον ἔδει δόντας ἐν οἷς τοῦ σαρκικοῦ κατεφρόνησαν, ἔτι δὲ καὶ τοῦ σωτηρίου πάθους λοιπὸν ἑστηκότος μεθ' ὅ πολλῶν πειρασμῶν νιφάδες ἠφίεντο, καὶ χειμὼν ἀνυπόστατος διωγμῶν καὶ θλίψεων ὑπεδέχετο, διὰ ταῦτα τὴν τῶν μετρίων κτῆσιν καὶ ἅ συγκροτεῖ τὴν ζωὴν μὴ διαῤῥυῆναι, συγχωρεῖ»[26]. Ἡ πρόοδος τῶν μαθητῶν εἰς τὸν πνευματικὸν ἀγῶνα καὶ ἰδιαιτέρως αἱ δυσχέρειαι, αἵτινες ἦσαν ἀναπόφευκτοι κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀποστολικοῦ ἔργου, καθιστοῦν πλέον τὴν ὑπὸ τοῦ Κυρίου δοθεῖσαν ἐντολὴν ἐστερημένην παιδαγωγικοῦ νοήματος, πολλῷ μᾶλλον καθ' ὅσον ἤδη οὗτοι κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς παιδαγωγίας αὐτῶν, «τοῦ σαρκικοῦ κα-

22. Ματθ. 10, 10.
23. Λουκ. 9,3. Μάρκ. 6,8.
24. στ. 53Β.
25. στ. 53C.
26. στ. 53C.

τεφρόνησαν φρονήματος» καὶ ἄρα «τοῦ τῆς φιλοχρηματίας πάθους τῶν ἀποστολικῶν ἠθῶν τε καὶ τρόπων ἐξ αὐτῆς κρηπῖδος ἀνατραπέντος», «ἐχρῆν τι παραμύθιον εἰς ἐφόδιον φέρειν τῆς πανταχόθεν ἐπηρεαζομένης ζωῆς»[27]. Ἕνεκα πάντων τούτων ὁ Κύριος δίδει τὴν δευτέραν ἐντολήν, δι' ἧς ἐπιτρέπεται εἰς τοὺς μαθητὰς μετάληψίς τις ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ ἄνεσις τῆς σαρκὸς ὡς «παραμύθιον» κατὰ τὴν περαιτέρω, πλήρη δυσκολιῶν, διεξαγωγὴν τοῦ ἀποστολικοῦ ἔργου.

Ἰδίᾳ εἰς τὰς κρισίμους, πρὸ τοῦ ἤδη «ἑστηκότος σωτηρίου πάθους», ἡμέρας, καθ' ἃς παραδίδει ὁ Κύριος εἰς τοὺς μαθητὰς Του τὰς τελευταίας Αὐτοῦ ὑποθήκας, ἐντέλλεται ἀντίθετα ἐκείνων, τὰ ὁποῖα παρήγγειλεν εἰς αὐτοὺς διὰ τῆς πρώτης Του ἐντολῆς. «Ἀλλὰ νῦν ὁ ἔχων βαλάντιον ἀράτω, ὁμοίως καὶ πήραν, καὶ ὁ μὴ ἔχων, πωλήσει τὸ ἱμάτιον αὐτοῦ καὶ ἀγοράσει μάχαιραν». Ἀλλά, κατὰ τὸν Ἰ. Φώτιον, «οὐδ' ἐν οὐδ' ὅλως θατέρα τῆς ἐντολῆς ἡ ἑτέρα λυμαίνεται». Ἡ δευτέρα αὕτη ἐντολὴ δὲν ἀντιβαίνει πρὸς τὴν πρώτην καὶ δὲν μειοῖ τὸ κυριακὸν κῦρος αὐτῆς, ἐφ' ὅσον αἱ *περιστάσεις*, ὑφ' ἃς διατελοῦν οἱ μαθηταί, κατὰ τὸν χρόνον, καθ' ὃν λαμβάνουν αὐτάς, εἶναι διάφοροι καὶ ἄρα *ὑπεύθυνοι* διὰ τὸ διάφορον περιεχόμενον τῶν ἐν λόγῳ ἐντολῶν.

Ὁ ἱερὸς Φώτιος, προσάγων ἐν συνεχείᾳ καὶ ἄλλα ἐπιχειρήματα ἐκ τοῦ διαμορφωθέντος ἤδη τρόπου ζωῆς τῶν μαθητῶν, καθ' ὅσον χρόνον ἦτο μετ' αὐτῶν ὁ Κύριος, διευκρινίζει ὅτι ὁ Κύριος διὰ τῆς πρώτης ἐντολῆς ἀποβλέπει εἰς τὴν ἀπόκτησιν ἐκ μέρους τῶν μαθητῶν Αὐτοῦ ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας καὶ πνεύματος ἀνεξαρτησίας ἐκ τῆς ὕλης καὶ τοῦ σαρκικοῦ φρονήματος. «Ὥστε οὐ τό κεκτῆσθαι ἁπλῶς, ἀλλὰ τὸ μὴ τούτοις ἔχεσθαι καὶ προσηλῶσθαι (καί) διὰ τῆς ἐντολῆς ταύτης κωλύει».[28] Ὁ Κύριος διὰ τῆς πρώτης ἐντολῆς δὲν ἀποβλέπει εἰς τὸ ἁπλοῦν γεγονὸς τῆς *κτήσεως* ἢ *κατοχῆς* ἀλλὰ εἰς τὴν ἀποτροπὴν ἀπὸ τῆς *ἐμπαθοῦς* ταυτίσεως τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τῶν μαθητῶν μετὰ τῆς ὕλης καὶ τῶν γηΐνων ἐν γένει πραγμάτων. Ἡ διάκρισις ἤδη αὕτη μεταξὺ ἁπλῆς κτήσεως καὶ παντελοῦς προσηλώσεως προδίδει τὸν διάφορον χαρακτῆρα τῶν δύο, *φαινομενικῶς* μόνον, ἀντιτιθεμένων ἐντολῶν. Ἡ πρώτη ἐντολὴ ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν δημιουργίαν *ἀπαθοῦς* ψυχικῆς καταστάσεως. Ἐφ' ὅσον ἡ κατόρθωσις αὕτη εἶναι βεβαία, εὑρίσκει πρόσφορον ἔδαφος εἰς τὸν ψυχικὸν κόσμον τῶν μαθητῶν καὶ ἡ κατόρθωσις τῆς δευτέρας ἐντολῆς περὶ κατοχῆς καὶ βαλαντίου καὶ πήρας καὶ εἴ τινος ἄλλου παραμυθίου τοῦ ἀποστολικοῦ ἀγῶνος. Οὕτω δέν «διαμάχεται ἡ ἐντολὴ τοῦ μὴ κεκτῆσθαι πρὸς τὴν ἐπιτρέπουσαν κεκτῆσθαι, ἂν τὸ μὲν συνάπτῃς δηλονότι τῷ ἐμπαθεῖ, ἡ κτῆσις δὲ σοι τοῦ πάθους ἐλεύθερον (ἀποφαίνει)».[29]

---

27. στ. 53C-D.
28. στ. 56C.
29. στ. 56D.

Διὰ τῆς τελευταίας διευκρινίσεως τοῦ Ἰ. Φωτίου προβάλλεται ἐντονώτερον ἡ οὐσιώδης *ψυχολογικὴ* προϋπόθεσις τῆς ἑτερότητος τῶν δύο ἐντολῶν. Τὸ *πάθος*, ὡς βιωματικόν-ψυχοδυναμικόν γεγονὸς, ἀποβαίνει τελικὸν κριτήριον τῆς σχέσεως αὐτῶν. Αἱ δύο κυριακαὶ ἐντολαὶ δὲν ἀντιτίθενται ἡ μία πρὸς τὴν ἄλλην καὶ ἐπομένως ὁ Κύριος δὲν ἀντιφάσκει. Διότι ἐνῶ τὴν πρώτην ἐντολὴν ὑπαγορεύει ἡ ἀνάγκη τῆς *θεραπείας* τοῦ πάθους, ἡ δευτέρα εἶναι δυνατόν νὰ ἐφαρμοσθῇ μόνον ἐφ' ὅσον ἡ ψυχή τοῦ λαμβάνοντος τὴν ἐντολὴν εἶναι *ἐλευθέρα* τοῦ πάθους. Ἄρα «δῆλον ὡς ἑκατέρα μοῖρα διὰ τῆς κατὰ τὸ πρόσωπον περιστάσεως ἑλκύσαι τὴν λύσιν ἐνεδυναμώθη τοῦ ἀπορήματος».[30] Ἡ *λύσις* τῆς ἀπορίας τοῦ Κυζίκου Ἀμφιλοχίου θεμελιοῦται λοιπὸν ἐπὶ τῶν βιωματικῶν-ψυχολογικῶν (ἢ ψυχοδυναμικῶν) καταστάσεων τῆς «κατὰ τὸ πρόσωπον περιστάσεως».

Τέλος εἶναι ἀξιοσημείωτον τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἱερὸς Φώτιος ἐπιμένει νὰ διασυνδέῃ καὶ τὰς λοιπὰς προϋποθέσεις καὶ τοὺς ὅρους ἐφαρμογῆς καὶ βιώσεως ἀμφοτέρων τῶν κυριακῶν ἐντολῶν πρὸς τὴν «κατὰ τὸ πρόσωπον περίστασιν», δηλαδὴ τὴν συγκεκριμένην ἑκάστοτε *ψυχολογικὴν* κατάστασιν τοῦ παραλήπτου τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἐντολῆς. Προσθέτει οὗτος χαρακτηριστικῶς· «ἕτεραι δὲ παρ' ὅσον ἐπήλθομεν δόξαι ἐκ τῶν αὐτῶν μὲν ἐγγὺς ἐκείνας ἀφορμᾶν ἔσχον τὴν κίνησιν· οὔτε δὲ ταῖς προλαβούσαις οὔτε πρὸς ἀλλήλοις τὰ αὐτὰ διασώζουσι τέλη· ἀπὸ μὲν γὰρ τῆς τῶν προσώπων ἑτερότητος καὶ αὐταῖς τὸ ἄπορον λύεται».[31] Ὁ τελικὸς παράγων προσδιορισμοῦ τῆς δυνατῆς ἢ μὴ λύσεως τῆς ἐναντιώσεως τῶν δύο ὡς ἄνω ἐντολῶν εἶναι πάντοτε τὸ εἶδος καὶ ἡ ποιότητα τῆς βιωματικῆς-ψυχολογικῆς καταστάσεως τοῦ ἐντελλομένου νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην ἐξ αὐτῶν, οἱαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ ὀπτικὴ γωνία ἐξ ἧς ἡ ἐναντίωσις αὕτη θεωρεῖται. Ὁ χρόνος, ὁ τόπος καὶ συγκυρίαι ποικίλων ἄλλων προσδιοριστικῶν τῆς ἐν λόγῳ ἐναντιώσεως παραγόντων καὶ εἴ τι ἄλλο, *ἀνάγονται* πάντοτε εἰς τὴν συγκεκριμένην ψυχολογικὴν κατάστασιν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ὑποκειμένου, προκειμένου νά βεβαιωθῇ ἡ ἀποσκευὴ τῆς ἐναντιώσεως.

Οὕτω τὸ ψυχολογικὸν ἐπιχείρημα καθ' ὃ, «ἂν τὸ μέν (τὴν μίαν ἐντολήν) συνάπτῃς τῷ *ἐμπαθεῖ*, ἡ κτῆσις δέ σοι (ἡ ἄλλη ἐντολή) τοῦ *πάθους* ἐλεύθερον ἀποφαίνει», ἀποδεικνύει τὴν συμφωνίαν τῶν δύο ἐντολῶν καὶ λύει εὐχερῶς τήν «φαινομένην διαμάχην». Τὸ *ἐμπαθὲς* ἢ *ἀπαθὲς* τοῦ ἀνθρωπίνου ψυχισμοῦ ἀποβαίνει τελικὸν κριτήριον τῆς σχέσεως τῶν δύο ἐντολῶν τοῦ Κυρίου, περὶ τῶν ὁποίων καὶ ὁ λόγος εἰς τὴν Α´ ἐρώτησιν τοῦ Μητροπολίτου Κυζίκου Ἀμφιλοχίου.

---

30. στ. 57Α.
31. στ. 57Α.

2. Ἡ λειτουργία τῆς «ψυχικῆς ἀντιστάσεως» τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἀσκουμένην παιδαγωγίαν τοῦ Θεοῦ.

(Ἐκ τῶν ἀπαντήσεων εἰς τὰς Α΄, ΜΑ΄ καὶ ΟS΄ ἐρωτήσεις)

Ὡς γνωστόν, ὡρισμένα χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀποδίδουν εἰς τὸν Θεὸν πράξεις καὶ ἐνεργείας φαινομενικῶς στερητικὰς τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς πολλὰ χωρία ἐμφανίζεται ὁ Θεὸς ὡς αἴτιος ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς ἀντιβαινούσης εἰς τὸν νόμον του. Τὰ ἐν λόγῳ χωρία, ὡς εἶναι διατυπωμένα, προκαλοῦν τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου, εἰσέτι καὶ ἐκείνου ὅστις, ὡς συνεπὴς ἀκόλουθος καὶ ἐφαρμοστὴς τοῦ εὐαγγελικοῦ νόμου, ἀδυνατεῖ νὰ ἐναρμονίσῃ τὰ χωρία ταῦτα πρὸς τὸ ὅλον πνεῦμα τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὅπερ διὰ τοῦ νόμου τούτου καταγγέλεται.

Ὁ Ἰ. Φώτιος, εἰς πολλὰ σημεῖα τῶν ἑρμηνευτικῶν του σχολίων, ἀντιμετωπίζει τὸ φαινομενικὸν τοῦτο πρόβλημα καὶ δίδει ἐξηγήσεις, αἱ ὁποῖαι πράγματι «διαλύουν τὴν φαινομένην ἐναντίωσιν». Ὁ φίλος του Ἱεράρχης, Μητροπολίτης Κυζίκου Ἀμφιλόχιος, θέτει εἰς αὐτὸν δύο τοὐλάχιστον ἐρωτήσεις, σχετιζομένας σαφῶς πρὸς τὸ ὡς ἄνω πρόβλημα, δηλαδὴ τὴν δηλουμένην εἴς τινα βιβλικὰ χωρία παραβίασιν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου. Αἱ ἐρωτήσεις τοῦ Ἁγίου Κυζίκου διατυποῦνται ὡς κάτωθι·

α) «Τί δηλοῖ τὸ παρὰ τοῦ Κυρίου τοῖς μαθηταῖς ἐν τῷ εὐαγγελίῳ εἰρημένον· «Ὑμῖν δέδοται γνῶναι τὰ μυστήρια τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ τοῖς δὲ λοιποῖς ἐν παραβολαῖς, ἵνα βλέποντες μὴ βλέπωσι, καὶ ἀκούοντες μὴ συνιῶσι»,[32] καὶ

β) «Πῶς νοητέον τό· «ἐγὼ σκληρυνῶ τὴν καρδίαν Φαραῷ».[33]

Ὁ καλούμενος νὰ ἑρμηνεύσῃ τὰ ὡς ἄνω βιβλικὰ χωρία ἔχει ἀσφαλῶς ἐνώπιόν του δύο ἑρμηνευτικάς-μεθοδολογικὰς δυνατότητας. Πρῶτον τὴν *θεολογικὴν* μέθοδον. Ἀναφερόμενος τ.ἔ. εἰς τὰ ἰδιώματα τῆς θεότητος δύναται, πρὸς λύσιν τῆς ἐναντιώσεως, νὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρός τὸν ἄνθρωπον, τὴν ἁγιότητά Του, τὴν δικαιοσύνην Του καὶ εἴ τι ἄλλο καὶ οὕτω νὰ καταδείξῃ *θεολογικῶς* (=δογματικῶς) τὸ ἀδύνατον τῆς παραβιάσεως τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἔχει ὅμως καὶ ἑτέραν δυνατότητα· τὴν *ψυχολογικὴν* ἢ βιωματικὴν μέθοδον. Ἀναφερόμενος εἰς τὸν τρόπον τῆς βιωματικῆς λειτουργικότητος τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου, δύναται νὰ καταδείξῃ τὴν ἑκάστοτε αἰτιώδη σχέσιν μεταξύ του εἴδους καὶ τῆς *ποιότητος* τῆς ἐν λόγῳ λειτουργικότητος πρὸς τὴν δυνατότητα ἀποδοχῆς ἢ ἀπορρίψεως τῆς σωτηρίας ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Ἰ. Φώτιος ἐπιλέγει τὴν δευτέραν μέθοδον, κατὰ τὴν ἑρμηνευτικὴν διευκρίνισιν τῆς

---

32. στ. 468Β.
33. στ. 281D.

ἐννοίας τῶν δύο ὡς ἄνω βιβλικῶν χωρίων. Διὰ τῶν ἑρμηνευτικῶν του σχολίων ἐνδιατρίβει κυρίως εἰς τὸ εἶδος καὶ τὴν ποιότητα τῆς ὑποκειμενικῆς βιώσεως τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος τῆς σωτηρίας καὶ τῆς ἐν γένει προσφορᾶς τῆς θείας βοηθείας πρὸς κατόρθωσιν τῆς σωτηρίας ταύτης οὐ μόνον κατὰ τὴν περίοδον τῆς Κ.Δ. ἀλλ᾽ εἰσέτι καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῆς Π.Δ.

Κατὰ τὴν ἀπάντησίν του εἰς τὴν Α΄ ἤδη ἐρώτησιν[34] τοῦ φίλου Ἱεράρχου ὁ Ἱ. Φώτιος ἐκθέτει διὰ μακρῶν τὴν φιλάνθρωπον συμπεριφορὰν πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν θεραπείαν τῆς νοσούσης γνώμης καὶ προαιρέσεως αὐτοῦ λόγῳ τῆς ἁμαρτίας.

Ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ «οὐ κακύνουσα τὸ ἀνθρώπινον οὐδὲ πρὸς τὸ χεῖρον τὸ δημιούργημα μεταπλάττουσα, μὴ τι γένηται· ἀπάγουσα δὲ τῶν κακυνόντων μᾶλλον καὶ τῇ καταλλήλῳ τοῦ νοσοῦντος θεραπείᾳ τὸ ἠῤῥωστηκὸς τῆς γνώμης πρὸς τὸ ἄμεινον» ἐπανάγει.[35] Κατὰ τὴν θεραπείαν ταύτην ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ πᾶν τὸ ἁρμόζον, προκειμένου νὰ ἀναστείλῃ Οὗτος «τὰς τῶν πλημμελούντων ὁρμάς» καὶ νὰ ἀποκαθάρῃ τούτους «τῶν κηλίδων» τῆς ἁμαρτίας.[36] Ὁ Θεὸς, ὡς θεραπευτὴς τῆς νοσούσης ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας ψυχῆς, «ἀφέλκει μὲν γὰρ νόμῳ φιλανθρωπίας καὶ προνοίας τῶν παθῶν καὶ ἁμαρτημάτων τὸ ἀνθρώπινον· ἐπειδὰν δὲ μοχθηρίας ὑπερβολῇ τὸ ἀναστελλόμενον τῆς εὐεργασίας καὶ χάριτος οὐκ ἀνέχοιτο, οὐδ᾽ ἐθέλοι τῷ μεθέλκοντι πείθεσθαι, τότε δή, τότε ὑπενδίδωσι φέρεσθαι τῇ ῥύμῃ τὸ ἀπειθοῦν, καὶ ἀφίησιν ἀποκεχρῆσθαι τῷ βουλήματι, ἵνα μή, ἐπὶ πλέον ἀναστέλλων καὶ ἀναχαιτίζων τῆς ῥοπῆς, δόξῃ διαφθείρειν τὸ αὐτεξούσιον· καὶ ἡ εὐεργασία καὶ ἡ πρόνοια τοῖς ἀγνώμοσι καὶ ἀχαρίστοις εἰς ἔγκλημα περιτρέποιτο».[37]

Ἐν τούτοις εἰς τὰς σελίδας τῆς Βίβλου, Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, οἱ θεόπνευστοι συγγραφεῖς ἀποδίδουν ἐνίοτε εὐθέως εἰς τὸν Θεὸν ἐνεργείας, δι᾽ ὧν ἐμφανίζεται τὸ ἀνθρώπινον ἐκβιαζόμενον καὶ *ἀκουσίως* περιτρεπόμενον πρὸς τὴν ἀθεράπευτον κακίαν. Οὕτως· ἐν τῇ βίβλῳ τοῦ προφήτου Ἀμὼς τίθεται σαφῶς ἡ ἐρώτησις· «εἰ ἔσται κακία ἐν πόλει, ἣν Κύριος οὐκ ἐποίησε».[38] Ὁ Θεὸς φέρεται ἐνταῦθα ὡς ὁ ποιῶν τὴν κακίαν. Ἀλλὰ καὶ ὁ προφήτης Ἡσαΐας, ὁμιλῶν ἐξ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ, προαναγγέλει τὴν ἀθεράπευτον πώρωσιν τοῦ λαοῦ, ἡ ὁποία φαίνεται ἐπιθυμητὴ εἰς τὸν Θεόν· «μήποτε ἴδωσι τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ τοῖς ὠσὶν ἀκούσωσι καὶ τῇ καρδίᾳ συνῶσι, καὶ ἐπιστρέψωσι (λέγει Κύριος) καὶ ἰάσομαι αὐτούς».[39]

---

34. στ. 48Β («Μὴ ἔχετε ζώνην»)
35. στ. 77Β.
36. στ. 77Α.
37. στ. 77C.
38. Ἀμὼς 3,6.
39. Ἡσ. 6,9-10.

Ἐξ ἄλλου εἰς ἐπιστολὰς τοῦ Ἀπ. Παύλου γίνεται ἰδιαιτέρως χρῆσις τοῦ τρίτου ἑνικοῦ προσώπου τοῦ ρήματος *παραδίδωμι*, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς πρωτοβουλίας τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν δημιουργίαν τῆς καταστάσεως τῆς πωρώσεως τοῦ λαοῦ. Ὡς λ.χ. «παρέδωκεν αὐτοὺς λατρεύειν τῇ στρατιᾷ τοῦ οὐρανοῦ»·[40] «παρέδωκεν αὐτοὺς εἰς πάθη ἀτιμίας»·[41] «καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς πνεῦμα κατανύξεως, ὀφθαλμοὺς τοῦ μὴ βλέπειν».[42] Ἀλλὰ καὶ ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, προσαρμόζων τὴν προσωπικὴν αὐτοῦ ἀντίληψιν περὶ τῆς ποιότητος τῆς θρησκευτικότητος τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ προφήτου Ἡσαΐου, ἀποδίδει ἐμφατικῶς τὸν νοῦν σχετικῶν αὐτοῦ χωρίων· «διὰ τοῦτο οὐκ ἠδύναντο πιστεύειν, ὅτι πάλιν εἶπεν Ἡσαΐας· *τετύφλωκεν* αὐτῶν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ *πεπώρωκεν* αὐτῶν τὴν καρδίαν ἵνα μὴ ἴδωσι τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ νοήσωσι τῇ καρδίᾳ καὶ ἐπιστραφῶσι καὶ ἰάσομαι αὐτούς».[43]

Τὸ κύριον ἐρώτημα ἐκ τοῦ ὁποίου ἀφορμᾶται ὁ Ἱ. Φώτιος, προκειμένου νὰ διευκρινίσῃ τὴν ἔννοιαν καὶ τὸ πνεῦμα τῶν ὡς ἄνω χωρίων, διατυποῦται ὡς ἑξῆς· «Πῶς γὰρ καὶ πότε ψυχικόν ὄμμα τυφλοῖ ὁ Θεός; Πῶς δὲ πάθεσιν ὁ τούτων καθαιρέτης καὶ ἀσεβείᾳ καὶ πλάνῃ παραδίδωσι»;[44] Ἡ ἀπάντησις, τὴν ὁποίαν ὀφείλει ὁ Ἱερὸς πατὴρ εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, ἀπαιτεῖ προηγουμένως διευκρίνισιν τῶν ρημάτων *παρέδωκεν, τετύφλωκεν, πεπώρωκεν*. Ἤδη τὰ ρήματα ταῦτα εἶναι δηλωτικὰ μιᾶς δῆθεν ἀπολύτου πρωτοβουλίας τοῦ Θεοῦ, δι' ἧς τὸ ἀνθρώπινον ἐκβιάζεται ἀκουσίως, παραδιδόμενον εἰς τὴν ἀθεράπευτον κατάστασιν τῆς πωρώσεως.

Πρὶν ἢ ἀναλάβῃ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἀπαντήσῃ ὁ ἱερὸς Φώτιος εἰς τὰς δύο ἐρωτήσεις (ΜΑ΄ καὶ OS΄) τοῦ Ἁγίου Κυζίκου, εἰς τὰς ὁποίας τὸ ἑρμηνευτικὸν πρόβλημα τίθεται ad hoc, ἤδη ἐπιχειρεῖ, κατὰ τὴν ἀπάντησίν του εἰς τὴν Α΄ ἐρώτησιν τοῦ φίλου ἱεράρχου νὰ διασαφήσῃ τὴν ἔννοιαν τοῦ ρήματος *παρέδωκε*, κατὰ τὴν χρῆσιν του τὴν δηλοῦσαν ἀκουσίαν στέρησιν τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου.

Κατὰ τὸν Ἱ. Πατέρα, ἡ χρῆσις τοῦ *παρέδωκε*, εἰς τὰ ὡς ἄνω χωρία, σημαίνει τὴν *παραίτησιν* τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸ ἔργον τῆς θεραπευτικῆς παιδαγωγίας Του λόγῳ *σεβασμοῦ* πρὸς τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνῶ φαινομενικῶς τὸ ρῆμα *παρέδωκε* δίδει τὴν ἐντύπωσιν τῆς παραβιάσεως τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τοῦ τελευταίου, κατ' οὐσίαν δηλοῖ τὸ ἀντίθετον· τὸν σεβασμόν ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ τῆς ἐλευθέρας ἐκφράσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας του. «Τὸ γὰρ *παρέδωκε*, σημαίνει μὲν καὶ τὸ ἐνεχείρησε καὶ παρέπεμψεν ἢ συνώθησε καὶ συνήλασε· σημαίνει δ' οὐδὲν ἔλατ-

---

40. Πράξ. 7,42.
41. Ρωμ. 1,26. Πρβλ. καὶ στ. 469.
42. Ρωμ. 11,8.
43. στ. 476 Α-Β. Ἰωάν. 12,40.
44. στ. 77Β.

τον καὶ μάλιστά γε τῷ βουλήματι τῆς Γραφῆς καὶ τὸ συνεχώρησε, καθυφῆκε καὶ ἐνέδωσεν, εἴασε φέρεσθαι ταῖς ὁρμαῖς, ἀφῆκε τὸ ἑκούσιον αὐτοδέσποτον· καθ' ὃ σημαινόμενον ὑπειλημμένον τοῦ *παρέδωκεν*, οὐδὲν τῶν παραλόγων ὅλως ὑφίσταται».[45]

Πρὸς περαιτέρω διευκρίνισιν τῆς εἰδικῆς ἐννοίας τοῦ *παρέδωκεν*, εἰς τὰ ὑπὸ ἑρμηνευτικὴν θεώρησιν βιβλικὰ χωρία, ὁ Ἱ. Πατὴρ ἀναφέρεται ἤδη εἰς τὴν ἀπάντησίν του εἰς τὴν Α΄ ἐρώτησιν τοῦ φίλου του ἱεράρχου εἰς τὴν ἐμφανιζομένην ὡς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ σκληρυνομένην καρδίαν τοῦ Φαραώ. «Οὕτω λέγεται σκληρῦναι πάλιν τὴν καρδίαν Φαραώ· οὐχ ὅτι λαβὼν εἴκουσαν καὶ πειθομένην αὐτοῦ τοῖς προστάγμασιν, εἰς τὸ σκληρὸν καὶ ἀτέραμνον καὶ ἀπειθὲς μετεπλάσατο, ἀλλ' ὅτι μεθέλκων καὶ ἀνακόπτων τῆς ἀπειθείας καὶ τοῦ ἀντιτύπου φρονήματος, ἐπείπερ οὐδαμῶς εὗρεν ὑπενδιδόντα καὶ πρὸς πειθὼ μεθιστάμενον τὸν Αἰγύπτιον, ἀλλ' ὅλον ἑαυτὸν ποιοῦντα τοῦ ἀντιθέτου καὶ ἀντι (τε) ταγμένου βουλήματος, ὁ μηδαμοῦ φθείρων τὸ αὐτεξούσιον ἀφῆκε τῇ γνώμῃ φέρεσθαι τὸν οὐ βουληθέντα πεισθῆναι τῇ κρείττονι. Εἴη δ' ἂν ἀπᾷδον οὐδὲν καὶ εἴ τις ἐνταῦθα τὸ ἐσκλήρυνεν ἀντὶ τοῦ σκληρὰν οὖσαν καὶ ἀπότομον αὐτὸς διὰ τῶν ἐπενεχθέντων σημείων μᾶλλον ἐξήλεγξε, καὶ τὴν ἀπείθειαν ἐθριάμβευσε· καὶ τὸ τῆς γνώμης ἀμείλικτόν τε καὶ ἀνίατον, οὔπω τοῖς πᾶσιν οὕτω γνώριμόν τε καὶ περιβόητον περιφανῶς ἐστηλίτευσεν».[46]

Τὸ συγκεκριμένον παράδειγμα τῆς ἀπειθείας τοῦ Φαραὼ εἰς τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ παρέχει εἰς τὸν Ἱ. Φώτιον τὴν δυνατότητα τῆς παρουσιάσεως τοῦ εἴδους τῆς βιωματικῆς-ψυχολογικῆς λειτουργικότητος τοῦ ἀνθρώπου τοῦ *ἀνθισταμένου* εἰς τὴν θεραπευτικὴν τῶν παθῶν παιδαγωγίαν τοῦ Θεοῦ.

Αἱ λέξεις καὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ τοὺς ὁποίους χρησιμοποιεῖ ὁ Ἱ. Πατήρ, προκειμένου νὰ διαζωγραφήσῃ τὸ εἶδος καὶ τὴν ποιότητα τῆς βιωματικῆς-ψυχολογικῆς λειτουργικότητος τοῦ Φαραώ, δηλοῦν ἀκραίας ψυχοδυναμικὰς δράσεις.

Ἀρχικῶς ὁ Θεός «ἐπῆγεν τὰς τιμωρίας.... ἵνα τοῦ Φαραὼ καὶ τῶν θεραπόντων αὐτοῦ θραύσῃ (τήν) *μανίαν*».[47] Ἡ φαραωνῖτις ψυχὴ κυριαρχεῖται ὑπὸ «*ἀγριότητος* καὶ *θηριώδους ὁρμῆς*»,[48] ἤδη κατὰ τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν δέχεται τὰς προαγγελίας τῶν μελλουσῶν νὰ ἐπέλθουν ποινῶν. Αὕτη εἶναι «*σκληρὰ* καὶ *αὐθάδης* καὶ *ἀμείλικτος*».[49] Εἰς τὴν τοιαύτην κατάστασιν διατελῶν ὁ Φαραώ, «τὴν τοῦ Θεοῦ μακροθυμίαν ἀφορμὴν ποιούμενος», «ὑπὸ μείζονος *ἀπειθείας* καὶ *ἀπονοίας*»[50] διακατέχεται. Ἡ μακροθυμία τοῦ

---

45. στ. 77C.
46. στ. 77D-80A.
47. στ. 284B.
48. στ. 284D.
49. στ. 284C.
50. στ. 284A.

Θεοῦ, ἀναμένουσα τὸ εὐεργετικὸν ἀποτέλεσμα τῆς ἀλλαγῆς τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Φαραὼ πρὸς τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ, παρέχει εἰς αὐτὸν «ἄδειαν ὑπεροψίας». Ἡ ὑπεροψία ἐξ ἄλλου αὕτη ἄγει τὸν Αἰγύπτιον βασιλέα εἰς ἐσχάτην *ἀποθηρίωσιν* καὶ *πώρωσιν*. Ἡ ἰσχυρὰ αὕτη ἀντίστασις καὶ ἀντίδρασις εἰς τὸ ἔργον τῆς φιλανθρωπίας τοῦ Θεοῦ ὀφείλεται κυρίως εἰς «τὸ τῆς γνώμης *ἀμείλικτον* καὶ *ἀνίατον*».[51] Ὁ Φαραὼ παραμένει ἑδραιωμένος εἰς τὴν ἀθεράπευτον ὑπεροψίαν του, διότι ἀκριβῶς ἔχει τὰς ἰδικάς του *ἀμετακινήτους* καὶ *ἀπολύτους* ἰδέας. Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει, δὲν σκληρύνει ὁ Θεὸς τὴν καρδίαν τοῦ Φαραὼ ἀλλά «σκληράν οὖσαν καὶ ἀτεράμονα», ἀποδεικνύει, διὰ τῶν θαυμαστῶν παιδαγωγικῶν του ἐνεργειῶν, «πάσχουσαν, καὶ μήτε θανάτου, μήτε τιμωριῶν παρουσίᾳ μαλασσομένην».[52]

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πλοῦτος τῶν χαρακτηρισμῶν ὑπὸ τοῦ Ἰ. Φωτίου τῆς συμπεριφορᾶς τῆς φαραωνίτιδος ψυχῆς ἀνήκει, ἐκ πρώτης ὄψεως, εἰς τὸν χῶρον τῶν ἠθικῶν μᾶλλον κατηγοριῶν, εἶναι ὁπωσδήποτε ἐμφανὴς ὁ ὑποδηλούμενος ὑπ' αὐτῶν, οὕτως ἢ ἄλλως, *δραστικὸς ψυχοδυναμισμός*. Ὁ Ἰ. Φώτιος, προκειμένου νὰ ἀποκαθάρῃ τὴν φράσιν τοῦ Θεοῦ «ἐγὼ σκληρυνῶ τὴν καρδίαν Φαραώ» ἐκ τῶν παραπλανητικῶν νοητικῶν συνειρμῶν, διαζωγραφεῖ ἐντόνως τὴν ψυχικὴν λειτουργικότητα τῆς φαραωνίτιδος ψυχῆς, κατὰ τὴν ἔννοιαν μάλιστα τῆς ὑπὸ τοῦ συγχρόνου ψυχολογικοῦ ὅρου «ἀντίστασις»[53] (Widerstand) δηλουμένης ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς. Ἐφ' ὅσον ἐξ ἄλλου ὁ ὅρος *ἀντίστασις*, λαμβάνεται ἐν ἐννοίᾳ γενικῇ, ὡς ψυχολογικὸς ὅρος δηλῶν θεμελιώδη ψυχικὴν λειτουργικότητα, ἄνευ εἰδικῆς ἀναφορᾶς εἰς ὡρισμένην ψυχολογικὴν σχολὴν ἢ θεωρίαν, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐντάξωμεν, εἰς τὴν διαδικασίαν τῆς ἐν λόγῳ λειτουργικότητος, τοὺς ὑπὸ τοῦ Ἰ. Φωτίου ἀποδιδομένους χαρακτηρισμοὺς εἰς τὴν φαραωνίτιδα ψυχήν, προκειμένου νὰ κατασκευάσωμεν τὸ ψυχολογικὸν διάγραμμα τῆς *ἑκουσίας* ἀντιστάσεως τῆς ἐν λόγῳ ψυχῆς εἰς τὸ ἔργον τῆς φιλανθρωπίας τοῦ Θεοῦ.

Ἡ κλεὶς τῆς λύσεως τοῦ προβλήματος, ὅπερ δημιουργεῖ ἡ βιβλικὴ ῥῆσις «ἐγὼ σκληρυνῶ τὴν καρδίαν Φαραώ», δύναται νὰ ἐντοπισθῇ εἰς τὴν λέξιν· *ὑπεροψία*. Ἡ πλασματικὴ εἰκόνα, τὴν ὁποίαν ἔχει δι' ἑαυτὸν κατασκευάσει ὁ Φαραώ, λειτουργοῦσα ὡς ἀντίστασις εἰς *πᾶσαν* προσβολὴν τῆς βασιλικῆς κυριαρχικῆς ἐξουσίας, ἀποκαλύπτει, εἰς ὡρισμένην στιγμήν, τὴν σκληρότητα, ἡ ὁποία ἐκλύεται ἀπὸ τό «ἀμείλικτον και ἀνίατον» τῆς περὶ ἑαυτοῦ γνώμης, τὴν ὁποίαν προφανῶς εἶχεν ἑδραιώσει εἰς τὸ πνεῦμα του ὁ αἰγύπτιος βασιλεύς. Ὑπεροψία καὶ θηριώδης ὁρμὴ ἢ σκληρότητα συνδέονται αἰτιωδῶς μεταξύ των. Ὅσον δὲ ὑψηλότερος εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς *ὑπερο-*

51. στ. 80A.
52. στ. 284C.
53. Ὁ ὅρος οὗτος χρησιμοποιεῖται ἐνταῦθα ἐν γενικῇ ψυχολογικῇ ἐννοίᾳ καὶ οὐχὶ ἐν εἰδικῇ φροϋδικῇ ἐννοίᾳ.

ψίας (δηλαδὴ ἡ *σκλήρυνσις* τῆς πλασματικῆς εἰκόνος) τόσον θηριωδεστέρα καὶ ἀγριωτέρα ἀποβαίνει ἡ ἀντίστασις (ἢ ἡ προστασία) κατὰ τῆς ἀμφισβητήσεως τῆς ὑπεροψίας αὐτῆς. Ἡ παρουσίασις ἐξ ἄλλου ὑπὸ τοῦ Ἰ. Φωτίου τῆς συναρτήσεως τῆς ὑπεροψίας τοῦ Φαραὼ μετὰ τῆς θηριώδους καὶ ὑπὸ ἀνιάτου πωρώσεως κυριαρχουμένης συμπεριφορᾶς αὐτοῦ συνιστᾷ *ἐπιστημονικὴν* ψυχολογικὴν ἐξήγησιν τοῦ ἀκριβοῦς νόηματος τῆς ἀνωτέρω βιβλικῆς ρήσεως, τῆς φερομένης ὡς λόγος Θεοῦ, δι᾽ οὗ δῆθεν ἐκβιάζεται καὶ ἀνατρέπεται ἡ ἐλευθέρα τοῦ ἀνθρώπου ἔκφρασις.

Ἀλλὰ ἡ ψυχολογικὴ προοπτικὴ τοῦ Ἰ. Φωτίου, ἥτις διασαφεῖται εἰς τὸ παράδειγμα τοῦ τρόπου λειτουργίας τῆς φαραωνίτιδος ψυχῆς, διευκρινίζεται περαιτέρω κατὰ τὴν ἀπάντησιν αὐτοῦ εἰς τὴν ΟS΄ ἐρώτησιν τοῦ φίλου του Ἱεράρχου, Μητροπολίτου Κυζίκου Ἀμφιλοχίου, ἡ ὁποία ἀναφέρεται εἰς τὸ ἤδη μνημονευθὲν χωρίον τοῦ προφήτου Ἡσαΐου (6,9-10), καθ᾽ ὅ ὁ Θεὸς ἐντέλλεται εἰς τόν προφήτην κηρυκτικόν ἔργον, ὅπερ θά προσκρούσῃ εἰς τὴν πώρωσιν καὶ τὴν *τύφλωσιν* τοῦ ἰσραλητικοῦ λαοῦ. «Πορεύθητι καὶ εἰπὸν τῷ λαῷ τούτῳ· ἀκοῇ ἀκούσετε καὶ οὐ μὴ συνῆτε καὶ βλέποντες βλέψετε καὶ οὐ μὴ ἴδητε...».[54]

Καὶ εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν δὲν εἶναι ὁ Θεὸς αἴτιος ἢ αὐτουργὸς τῆς τοιαύτης πωρώσεως καὶ τυφλώσεως τοῦ περιουσίου λαοῦ. Κατὰ τὸν Ἰ. Φώτιον· «ὁ προφήτης τὸ κωφὸν αὐτοῖς καὶ τυφλὸν οὐκ ἀλλαχόθεν, ἐκ δὲ τῆς ἰδίας μοχθηρίας περιεῖναι διαμαρτυρόμενος· «ἐπαχύνθη, φησί, ἡ καρδία τοῦ λαοῦ τούτου». «Εἶτα μηδ᾽ ἀνανῆψαι τούτους ἐθέλειν δηλῶν τῆς ἑκουσίας πωρώσεως, ἐπάγει· «Μήποτε ἴδωσι τοῖς ὀφθαλμοῖς, καὶ τοῖς ὠσὶν ἀκούσωσι καὶ τῇ καρδίᾳ συνῶσι καὶ ἐπιστρέψωσι καὶ ἰάσομαι αὐτούς».[55] Οὕτω κατὰ τὸν προφήτην, ἡ κώφωσις καὶ ἡ τύφλωσις τῶν ἀποδεκτῶν τοῦ προφητικοῦ κηρύγματος Ἰουδαίων δὲν ἦτο ἐκ τοῦ Θεοῦ ἀλλὰ ἐκ τῆς ἰδίας προαιρέσεως καὶ μοχθηρίας. «Ἐπεὶ γὰρ ἑκόντες ἔμυσαν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὰ ὦτα συνέσχον, τούτων προηγησαμένων τῶν παθῶν ποινὴ γέγονεν αὐτοῖς ἐπακολουθήσασα τῇ ἑκουσιότητι τῆς μοχθηρᾶς γνώμης ἡ τύφλωσις καὶ ἡ κώφωσις, ὧν ἂν εἴη καὶ τὸ μὴ δίδοσθαι αὐτοῖς τὰ μυστήρια τῆς βασιλείας γνῶναι».[56]

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται σαφὲς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ λόγος τοῦ προφήτου ἐπρόκειτο νὰ ἀπευθυνθῇ εἰς τὴν ἐν πωρώσει τελοῦσαν ἰουδαϊκὴν καρδίαν. Ἡ καρδία αὕτη ἔρρεπε σταθερῶς πρὸς τὴν πλάνην ἢ τὴν εὐσέβειαν, οὖσα ὑπὸ τὴν δεσποτείαν τῆς ἁμαρτίας «μάλιστα δὲ τοῦ τύφου καὶ τῆς ἀλαζονείας». Ὁ Ἰ. Φώτιος διαζωγραφῶν τὴν βιωματικὴν ποιότητα τῆς ἰουδαϊκῆς ψυχῆς, παρουσιάζει αὐτὴν κυριαρχουμένην ὑπὸ *παθῶν*, δεσμευόν-

---

54. Πρβλ. καὶ τὰ ἐν στ. 468 ἐκτιθέμενα ἐν σχέσει πρὸς τὸ θέμα τῆς δυνατότητος τῆς «πνευματικῆς ὁράσεως».
55. στ. 469Α.
56. στ. 476C.

των τὴν προαίρεσιν καὶ κατευθυνόντων αὐτὴν σταθερῶς πρὸς τὴν πλάνην καὶ τὴν ἀσέβειαν. Ἰδιαιτέρως δὲ αἱ λέξεις *τῦφος* καὶ *ἀλαζονεία*, ὡς ἤδη ἐσημειώθη, ἂν καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φέρουν τὸ ἔνδυμα τῶν ἠθικῶν κατηγοριῶν, δηλοῦν ἐν τούτοις συγχρόνως ὡρισμένον τρόπον ψυχολογικῆς λειτουργικότητος τῆς ἰουδαϊκῆς ψυχῆς. Ὁ τῦφος καὶ ἡ ἀλαζονεία, κατὰ τὴν ψυχολογικὴν αὐτῶν ταυτότητα, ὑποδηλοῦν ἰσχυροὺς ψυχοδυναμισμούς, περιοριστικοὺς τῆς ἁρμονικῆς λειτουργικότητος μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους ψυχικῶν λειτουργιῶν. Εἶναι χαρακτηριστικὸν καὶ ἐνταῦθα τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἱερὸς Φώτιος, ψηλαφῶν τὴν βιωματικὴν ποιότητα τῆς ἰουδαϊκῆς πωρώσεως, ἀνάγει αὐτὴν εἰς ψυχικάς (ἢ ψυχοδυναμικάς) δράσεις ἀκραίας ἐντάσεως. Ὁ *τῦφος* καὶ ἡ *ἀλαζονεία*, ὡς ψυχοδυναμισμοί, ἀποτελοῦν ἐκφραστικὰ βιωματικὰ στοιχεῖα μιᾶς δραστικῆς ἀπολυτότητος, ἡ ὁποία, ὡς ἠθικὴ ἔννοια ἀλλὰ καὶ ὡς ψυχολογικὴ κατηγορία, δηλοῦται ἐπίσης διὰ τοῦ ὅρου *πώρωσις*.

Ἡ *πώρωσις*, ὡς ἐμφανίζεται εἰς τὸν ἑρμηνευτικὸν σχολιασμὸν τοῦ Ἱ. Φωτίου, κατὰ τὴν ψυχοδυναμικὴν της εἰκόνα, συμπίπτει πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ *προσωπείου*, ὡς ἐκδέχεται τοῦτο ἡ σύγχρονος ψυχολογία.

Ὡς παρατηρεῖ ὁ Ἱ. Φώτιος· «ὁ μὲν γὰρ εἰδὼς ἑαυτὸν ἐξ ἀγνοίας τυφλόν, συνῆκέν τε τὸ πάθος καὶ θᾶττον χωρεῖ πρὸς τὸν ἰατρὸν».[57] Ἡ ἐξ ἀγνοίας τύφλωσις τῶν ψυχικῶν ὀμμάτων, δηλουμένη σήμερον εἰς τὸν χῶρον τῆς ἐπιστήμης τῆς ψυχολογίας καὶ διὰ τοῦ ὅρου *ψευδαισθησία*, τυγχάνει, ὑπὸ ὡρισμένους ὅρους, ἀναπόφευκτον καὶ ἐν πολλοῖς φυσιολογικὸν λειτουργικὸν στοιχεῖον τῆς ψυχῆς. Ἀλλ' ὅστις δύναται νὰ ἀντιληφθῇ εἴς τινα χρόνον (ὁ «εἰδὼς ἑαυτόν») τὴν ψυχικὴν αὐτοῦ τύφλωσιν, σπεύδει, χωρίς ἀναβολὴν, εἰς τὸν ἰατρόν, προκειμένου νὰ θεραπεύσῃ τό ψυχικὸν νόσημα τῆς τυφλώσεως (τῆς ψευδαισθησίας του). Ἀλλὰ ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος, διατελῶν ἐν πωρώσει, «βλέπειν οἰόμενος, διπλῆν ἑαυτῷ τὴν τύφλωσιν κατεσκεύασεν ὅτι τε μὴ βλέπει, καὶ ὅτι μὴ βλέπων ὀξύτερον δοκεῖ τῶν ἄλλων ὁρᾶν. Ἡ γὰρ *οἴησις* σκότος οὖσα ψυχικῶν ὀμμάτων βαθύ, τῆς προκατασχούσης ἀμαυρώσεως ἐπιτείνει μᾶλλον τὸ νόσημα».[58]

Οὕτως ὁ *κατασκευάζων* «διπλῆν ἑαυτῷ τὴν τύφλωσι»ν, ἐφ' ὅσον, μὴ βλέπων, *νομίζει* (καὶ ἰσχυρίζεται) ὅτι βλέπει ὀξύτερον τῶν ἄλλων, διατελεῖ εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ψευδαισθησίας. Ἐνῶ δὲν γνωρίζει τὸν ἑαυτὸν του ποῖος εἶναι, ἔχει περὶ ἑαυτοῦ ἐσχηματισμένην *ψευδῆ* («δοκεῖ») καὶ *ἀνυπόστατον*, εἰς τὴν πραγματικότητα, εἰκόνα. Ἑπομένως «βλέπειν οἰόμενος», οὐδὲν βλέπει, δεδομένου ὅτι ἡ νομιζομένη ὅρασίς του εἶναι λειτουργία οὐχὶ τοῦ αὐθεντικοῦ ἑαυτοῦ του ἀλλὰ τοῦ *προσωπείου*, τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος *κατεσκεύασε* («διπλῆν ἑαυτῷ τὴν τύφλωσιν κατεσκεύασε»). Ἀλλὰ τὸ *προσω-*

57. στ. 469D.
58. στ. 472A.

πεῖον τοῦτο ἦτο ἤδη λειτουργικόν-ψυχοδυναμικὸν στοιχεῖον τῆς ἰουδαϊκῆς ψυχῆς, καθ' ὅν χρόνον ὁ προφητικὸς λόγος ἀπηυθύνετο πρὸς αὐτήν, προκειμένου νὰ θεραπεύσῃ αὐτὴν ἐκ τοῦ ψυχικοῦ σκότους καὶ τῆς «προκατασχούσης (αὐτήν) πωρώσεως».

Ἀντιθέτως ὅμως πρὸς ὅ,τι ἤλπιζε καὶ ἀνέμενεν ἡ θεία πρόνοια καὶ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, ἡ ἰουδαϊκὴ ψυχή, «ἀντὶ τῆς ἐπὶ τὸ κρεῖττον μεταβολῆς»[59], «τῇ *ἑκουσιότητι* τῆς μοχθηρᾶς γνώμης», «*κατεσκεύασε* διπλῆν τὴν ἑαυτῆς τύφλωσιν»[60]. Οὕτως ἡ ἰουδαϊκὴ ψυχὴ ἀποδεικνύεται ἀξία, τ.ἔ. *ἔνοχος*[61], «διπλῆς κατακρίσεως», «τῆς τε προλαβούσης κακίας καὶ τῆς ἐπ' αὔξησιν μοχθηρίας», τῆς ἑκουσίας δηλ. ἀπορρίψεως τῶν θεραπευτικῶν καὶ λυτρωτικῶν ἐνεργειῶν τῆς θείας ἀγάπης καὶ προνοίας.

Ἡ ὑπογράμμισις ὑπὸ τοῦ Ἰ. Φωτίου τῆς διπλῆς *κατακρίσεως*, τ.ἔ. *ἐνοχῆς* τῆς ἰουδαϊκῆς ψυχῆς, συμπληροῖ τὴν εἰκόνα τῆς ψυχοδυναμικῆς λειτουργικότητος τῆς ψυχῆς αὐτῆς. Τῦφος καὶ ἀλαζονεία,πώρωσις καὶ τύφλωσις, ὡς ἀπόλυτοι τρόποι ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς, συνεργοῦν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ ψυχοδυναμισμοῦ ἐκείνου, ὅστις μόνον ὡς βιωματικὴ συνόψισις ὅλων τῶν δυναμικῶν στοιχείων τῆς προσωπικότητος εἶναι δυνατόν νὰ κατανοηθῇ, δηλαδὴ τοῦ *βιώματος* ἢ *αἰσθήματος,* τῆς *ἐνοχῆς*. Τὸ βίωμα ἢ τὸ αἴσθημα τῆς ἐνοχῆς δὲν ἀποτελεῖ ἕν ἐκ τῶν πολλῶν ψυχοδυναμικῶν στοιχείων τῆς προσωπικότητος ἀλλὰ τὴν ἐν *ἑνὶ* συνολικὴν βιωματικὴν ἔκφρασιν τῆς προσωπικότητος ταύτης. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς, ἡ *ἀπόδειξις* τῆς ἐνοχῆς της ἰουδαϊκῆς ψυχῆς διὰ τῆς «βιωματικῆς-ψυχολογικῆς» μεθόδου, ἀποτελεῖ τὸ ἀκαταμάχητον ἐπιχείρημα τοῦ Ἰ. Φωτίου, δι' οὗ οὗτος θεραπεύει ἐπιτυχῶς τὴν ἑρμηνευτικὴν δυσχέρειαν, ἡ ὁποία φαινομενικῶς μόνον δημιουργεῖται ἐκ τοῦ κυριακοῦ λόγου· «ἵνα βλέποντες μὴ βλέπωσι, καὶ ἀκούοντες μὴ συνιῶσι».

3. Οἱ ψυχοδυναμικοὶ ὅροι τῆς λειτουργίας τῆς πνευματικῆς τυφλότητος.

(Ἐκ τῆς ἀπαντήσεως εἰς τὴν ΙΔ΄ ἐρώτησιν)

Ἡ πρώτη ἐντύπωσις, ἡ προερχομένη ἐκ τῆς ἁπλῆς ἀναγνώσεως τοῦ βιβλικοῦ στίχου «... καὶ διηνοίχθησαν οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν δύο (τοῦ Ἀδὰμ καὶ τῆς Εὔας)» γεννᾷ ἐνδεχομένως τὴν σκέψιν, καθ' ἣν, πρὸ τῆς παραβάσεως τῆς ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ Παραδείσῳ, εἶχον οὗτοι κεκλεισμένους τοὺς σωματικοὺς αὐτῶν ὀφθαλμούς. Ἀμέσως δὲ μετὰ τὴν παράβασιν φαίνεται νὰ δια-

---

59. στ. 473C.
60. στ. 476C.
61. Συμφώνως πρὸς τὴν ἀξιωματικὴν ἀρχὴν τοῦ Ἰ. Φωτίου, καθ' ἥν· «ἑκάτερον οὖν τῶν ἱερῶν γραμμάτων παράδειγμα τὴν δοκοῦσαν ἐναντίωσιν ἀποσκευάζεται· τὸ μὲν ἐκ τῆς τοῦ ἀνευθύνου καὶ *ὑπευθύνου* δηλονότι περιστάσεως, τὸ δὲ παρὰ τὴν θείαν ψῆφον καὶ τὸ ἀνθρώπινον ὅρμημα» (στ. 52Β). Πρβλ. καὶ στ. 473C.

νοίγωνται οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν καὶ οἱ παραβάντες τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ νὰ βλέπουν ὅ,τι δὲν ἔβλεπον τὸ πρίν. Ἀκριβῶς ἡ ἐντύπωσις αὕτη ὠθεῖ τὸν Ἀμφιλόχιον Κυζίκου νὰ διατυπώσῃ τὴν ἀπορίαν· «πῶς ἡ παράβασις ἰσχὺν ἔσχε διανοίγειν ὀφθαλμούς».

Ἡ διδομένη ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ἀπάντησις θεμελιοῦται ἐπὶ τοῦ βιωματικοῦ-ψυχικοῦ πεδίου τῆς προσωπικότητος τῶν πρωτοπλάστων. Ὁ ἱ. πατὴρ ἀναπτύσσει ἕν σύστημα βιωματικῆς λειτουργικότητος τῆς διαδικασίας τῆς παραβάσεως, δι' οὗ κυρίως διευκρινίζεται ἡ δυναμικὴ σχέσις ἁμαρτητικοῦ βιώματος καὶ ἠθικῆς συνειδήσεως. Ἡ διευκρίνισις αὕτη ἔχει ὡς ἑξῆς.

Κατὰ τὸν Ἱ. Φώτιον, ἡ βιβλικὴ ρῆσις· «Διηνοίχθησαν αὐτῶν οἱ ὀφθαλμοί», δὲν δηλοῖ ὅτι πρὸ τῆς πτώσεως εἰς τὴν ἁμαρτίαν οἱ πρωτόπλαστοι εἶχαν τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν κεκλεισμένους· «τότε γὰρ ἠνεῳγμένους τε μᾶλλον εἶχον, μήπω τοῦ ὄφεως τοῖς ψιθυρισμοῖς ὑποκλαπέντες, καὶ συνορᾷν τὸ πρακτέον ἐγρήγορον ἔφεραν τὴν διάνοιαν. Οὐκ οὖν τὸ βλέπειν οὐκ ἔχοντες, ἐπὶ τῆς ἁμαρτίας ἀνέλαβον· τοὐναντίον δὲ τὴν ἁμαρτίαν ἐν τῷ πράττειν τυφλώττοντες· πεπαυμένης, τὴν ὅρασιν ἀνεκτήσαντο».[62] Οἱ πρωτόπλαστοι εἶχον ἀνεωγμένους τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν ἤδη πρὸ τῆς παραβάσεως τῆς ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ καὶ πρὶν ἢ εἰσέλθῃ εἰς τὸν ψυχικὸν αὐτῶν κόσμον «ὁ οἶστρος πρὸς τὴν ἁμαρτίαν» διὰ τῆς ὑποβολῆς τοῦ ὄφεως. Ἀλλὰ ἀφ' ἧς στιγμῆς, δυνάμει τῆς ἐν λόγῳ ὑποβολῆς καὶ τῆς ἐλευθέρας αὐτῆς ἀποδοχῆς ὑπὸ τῶν πρωτοπλάστων, τὸ ἁμαρτητικὸν πάθος ἐγκαθίσταται κυριαρχικῶς εἰς τὸν ψυχικὸν κόσμον αὐτῶν, προκαλεῖται ἡ θανατηφόρος πνευματικὴ τύφλωσις αὐτῶν. Διὰ τοῦ «ἐπιπροσωθοῦντος πάθους καὶ κινοῦντος οἴστρου πρὸς τὴν ἁμαρτίαν», ὁ λογισμὸς τῶν πρωτοπλάστων ἐπικαλύπτεται διά «πολλῆς ἀχλύος». Εἰς τὴν κατάστασιν αὐτὴν ὁ λογισμὸς οὗτος «*τυφλώττει*». Τὸ «ὀπτικὸν τῆς διακρίσεως» ἐπισκοτίζεται ὑπὸ τοῦ «γνόφου» τοῦ πάθους, ἐφ' ὅσον ἄλλωστε ὁ «πονηρός» «κακομήχανος ὢν ἀπ' ἀρχῆς καὶ ψεύδους πατήρ, συγκαταμιγνύει τῇ τῆς ἀληθείας θρυαλλίδι ὅλον τὸ τοῦ ψεύδους σκότος».[63] Οὕτως ἡ ἐπιτέλεσις τῆς πράξεως τῆς ἁμαρτίας καὶ ἑπομένως ἡ βίωσις τῆς ἁμαρτίας λειτουργεῖ συγχρόνως ὡς σκοτισμὸς τῶν λογισμῶν καὶ τοῦ νοὸς γενικῶς, ὡς πνευματικὴ τύφλωσις.

Ἀλλ' ὡς παρατηρεῖ ὁ Ἱ. Φώτιος· «μετὰ τὴν ἁμαρτίαν ὡς τὰ πολλὰ ἡ ἐπίγνωσις τοῦ ἁμαρτήματος γίνεται καὶ τὸ μέγεθος τοῦ τολμήματος τότε μᾶλλον ἐπιγινώσκεται».[64] Διότι ἀφ' οὗ ἡ πρᾶξις τῆς ἁμαρτίας περατωθῇ, ὡς συγκεκριμένον γεγονός, καί «τοῦ ἐπιπροσωθοῦντος πάθους καὶ κινοῦντος οἴστρου πρὸς τὴν ἁμαρτίαν, μετὰ τὴν ἔκθεσμον πρᾶξιν πεπαυμένου τε καὶ ἠρεμοῦντος, τότε δὴ τότε ὥσπερ διακύψας τῆς πολλῆς ἀχλύος ἐκείνης ὁ

62. στ. 132C.
63. στ. 132D.
64. στ. 132 A-B.

λογισμός καὶ ἀνανήψας ἐφορᾷ τὰ πεπραγμένα καὶ εἰς οἵαν κατάστασιν καὶ ἐξ οἵας μετηνέχθη, τὴν συναίσθησιν μᾶλλον λαμβάνει, καὶ τὸ συνειδὸς τιτρῶσκον αὐτὸν καὶ διεγεῖρον ἔχων, διαβλέπει τρανῶς ἃ τοῦ *πάθους* ἐπιπροσωθοῦντος οὐχ ὁμοίως ἔβλεπεν».[65]

Δι' ὅσων ἤδη ἔχει παρατηρήσει ὁ ἱερὸς Φώτιος ἔχει δοθῆ ἡ ζητηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Κυζίκου ἑρμηνεία τοῦ βιβλικοῦ στίχου «καὶ διηνοίχθησαν οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν δύο». Εἰς τὸν ἐν λόγῳ στίχον δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ τῆς σωματικῆς ἀλλὰ περὶ τῆς πνευματικῆς ὁράσεως. Οἱ πρωτόπλαστοι εἶχον καὶ πρὸ καὶ μετὰ τὴν παράβασιν τῆς ἐντολῆς «ἀνεῳγμένους» τοὺς σωματικοὺς αὐτῶν ὀφθαλμούς. Ἡ παράβασις ἐν τούτοις ἐτύφλωσε «τὸ ὀπτικὸν τῆς διακρίσεως» αὐτῶν. Τὸ ἁμαρτητικὸν πάθος, ὁ πρὸς τὴν ἁμαρτίαν ἐμπαθὴς οἶστρος, ἐπισκοτίζει τὸ λογιστικὸν τῆς ψυχῆς καὶ οὕτως ὁ ἐνεργῶν τὴν ἁμαρτίαν, ἐνεργεῖ ὡς ὁ κατὰ τοὺς σωματικοὺς ὀφθαλμοὺς τυφλὸς ἄνθρωπος. Εἶναι καὶ ἐκεῖνος τυφλὸς ἀλλ' οὐχὶ ὡς πρὸς τὴν φυσικὴν θέαν τῶν πραγμάτων. Ἡ τύφλωσίς του εἶναι πνευματική. Σχετίζεται κυρίως πρὸς τὸ λογιστικὸν τῆς ψυχῆς ἀλλὰ καὶ πρὸς τό «κέντρον τῆς συνειδήσεως», τό «συνειδός», τὸ «ὀπτικὸν τῆς διακρίσεως». Διὰ τῶν ὅρων τούτων τῆς ἠθικῆς συνείδησεως, ὁ ἱερὸς Φώτιος ἐπισημαίνει ad hoc τὴν λειτουργίαν τοῦ *πνευματικοῦ ὀφθαλμοῦ* τῆς ψυχῆς. Ἡ ἠθικὴ συνείδησις διεγείρει τὴν τελευταίαν, «πεπαυμένου τε καὶ ἠρεμοῦντος» τοῦ ἁμαρτητικοῦ πάθους καὶ τὴν καθιστᾷ ἱκανὴν *νὰ βλέπῃ* ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα δὲν ἔβλεπε κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς βιωματικῆς διαδικασίας τῆς ἁμαρτίας. Τό «συνειδός», «τιτρῶσκον καὶ διεγεῖρον» τὸν ἐπικεκαλυμμένον ὑπὸ τῆς ἀχλύος τοῦ πάθους λογισμόν, καθιστᾷ αὐτὸν ἱκανὸν νά «διαβλέπῃ τρανῶς ἃ τοῦ πάθους ἐπιπροσωθοῦντος οὐχ ὁμοίως ἔβλεπεν».

Εἶναι ἀξιοσημείωτον τὸ γεγονὸς, ὅτι, κατὰ τὸν ἱερὸν πατέρα, ἡ πνευματικὴ τύφλωσις τῶν πρωτοπλάστων δὲν ἦτο μονοσήμαντος ἀλλὰ πολυσήμαντος. Δηλαδὴ ὁ ἐπισκοτισμὸς τοῦ λογισμοῦ καὶ ἡ ἐπικάλυψις τοῦ κέντρου τῆς συνειδήσεως ὑπὸ τοῦ γνόφου τοῦ πάθους δὲν λειτουργοῦν ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ μόνον πεδίου τῆς προσωπικότητος. Κατὰ τὴν βίωσιν τῆς ἁμαρτίας σύμπας ὁ ψυχικὸς κόσμος τοῦ ἀνθρώπου μετέχει εἰς τὰ δρώμενα καὶ πᾶσαι αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι τοῦ ἀνθρώπου συντρέχουν ὁμοῦ πρὸς τὸ διὰ τῆς βιώσεως ταύτης ἐπιδιωκόμενον. Τὸν *συνολικὸν* τοῦτον χαρακτῆρα τῆς *βιωματικῆς* ὄψεως τῆς ἁμαρτίας ἐπισημαίνει ὁ ἱερὸς Φώτιος διὰ τοῦ ὅρου· «*ἔρως παραβάσεως*». Κατὰ τὴν βίωσιν τῆς ἁμαρτίας τυφλώττει ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ δυνάμει τοῦ ἔρωτος τῆς παραβάσεως· «..... ὡς ἐν τῷ ἁμαρτάνειν τυφλώττοντες, τῷ τῆς παραβάσεως ἔρωτι»[66]. Ὁ ἔρως τῆς παραβάσεως συναρπάζει

65. στ. 132B.
66. στ. 132D.

τὸν πρωτόπλαστον ἄνθρωπον, δεσπόζων ἐπὶ τῆς συνολικῆς αὐτοῦ ψυχικῆς λειτουργικότητος. Οὕτω διεργάζεται τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ τύφλωσιν.

Ἡ θεώρησις τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰ. Φωτίου σκιαγραφήσεως τῆς βιωματικῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς ἁμαρτίας, ὑπὸ τὸ πρῖσμα συγχρόνων γνώσεων ψυχολογίας, προσεγγίζει ἡμᾶς εἰς τὴν φύσιν τῆς λειτουργικότητος τοῦ *ἀσυνειδήτου* ψυχισμοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Ἰ. Φώτιος εἶναι *θεολόγος*, παρέχει διὰ τῆς ἐν λόγῳ σκιαγραφήσεως τὸ θεολογικὸν ἔρεισμα τῆς λειτουργικότητος ταύτης.

Ἀναμφιβόλως ἐκ τῆς ἐπόψεως τῆς χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐκ τῆς θεολογικῆς γενικῶς ὀπτικῆς γωνίας θεωρουμένη ἡ ἀναμφισβήτητος πραγματικότης τοῦ ἀσυνειδήτου ψυχισμοῦ συνδέεται ὀργανικῶς μετὰ τῆς ἐννοίας τῆς *ἁμαρτίας*. Ἀλλ' ὁ ψυχολόγος ἐπιστήμων δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ὑπόχρεως μιᾶς θεολογικῆς θεμελιώσεως τῆς ἐπιστημονικῆς του θεωρίας περὶ τοῦ ἐν λόγῳ ψυχισμοῦ. Ἀντιθέτως, ὁ θεολόγος, ἐρευνῶν τὸν *βιωματικὸν* χαρακτῆρα τῆς ζωῆς τῆς πίστεως, δὲν δύναται νὰ παραθεωρῇ τὴν *ψυχολογικὴν* φύσιν τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος. Ἐφ' ὅσον δὲ λαμβάνει αὐτὴν ὑπ' ὄψει, ἐντάσσει αὐτὴν ἀναποφεύκτως εἰς τὸ σύστημα τῶν θεολογικῶν συναρτήσεων τῆς φύσεως καὶ τῆς εἰκόνος τῆς ἐν λόγῳ προσωπικότητος.

Οὕτω κύριον *θεολογικὸν* στοιχεῖον, προσδιοριστικόν καὶ τοῦ βιωματικοῦ τρόπου λειτουργικότητος τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος, εἶναι ὁπωσδήποτε ἡ *ἁμαρτία*. Ἡ βίωσις τῆς ἁμαρτίας, ὡς σκιαγραφεῖ αὐτὴν ὁ ἱερὸς Φώτιος, εἶναι βίωσις *σκοτισμοῦ* τῶν λογισμῶν καὶ ἄρα τύφλωσις τοῦ ὀφθαλμοῦ τῆς ψυχῆς. Καθ' ὅν χρόνον ἐξελίσσεται ἡ βιωματικὴ πορεία τῆς ἁμαρτίας, ὁ ἀνθρώπινος νοῦς δὲν βλέπει ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα, ὑπὸ τὸ ἄπλετον φῶς τῆς συνειδήσεως καί «τοῦ πάθους πεπαυμένου τε καὶ ἠρεμοῦντος», δύναται νὰ κατοπτεύσῃ. Ἐπομένως εἶναι δυνατὸν ἡ ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας προκαλούμενη τύφλωσις τῶν λογισμῶν καὶ τοῦ νοῦ νὰ ἐννοηθῇ ὡς κατάστασις μιᾶς ὡρισμένης ποιότητος *ἀσυνειδητότητος*. Ἐφ' ὅσον δηλαδή, κατὰ τὴν βίωσιν τῆς ἁμαρτίας, ὁ ἄνθρωπος κυριαρχεῖται ὑπὸ τοῦ ἀναποτρέπτου ψυχοδυναμισμοῦ αὐτῆς (ὑπὸ του «*οἴστρου* πρὸς τὴν ἁμαρτίαν»), ὅστις λειτουργῶν κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ πάθους, *ἐπιθολοῖ* τὸν νοῦν, εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος, ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ, περὶ *ἀσυνειδήτου* βιωματικῆς καταστάσεως ἢ λειτουργίας.

Ἐξ ἄλλου ὅ,τι καλεῖται ὡς *ἀσυνείδητον*, εἰς τὴν ψυχολογίαν, ἐννοεῖται ὡς *τυφλὴ* διὰ τὴν ψυχολογικὴν συνείδησιν τοῦ ἀνθρώπου βιωματικὴ περιοχή. Εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ὁ ὀφθαλμός τῆς συνειδήσεως δὲν προσεγγίζει. Ὅ,τι ἐκεῖ βιοῦται, βιοῦται ἐρήμην τῆς ἀνθρωπίνης συνειδητότητος καὶ τοῦ κέντρου τῆς προσωπικότητος, τοῦ ἐγώ. Ὅ,τι λειτουργεῖ εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀσυνειδήτου ψυχισμοῦ, παραμένει ἄγνωστον εἰς τὴν ψυχολογικὴν συνείδησιν. Ἡ τελευταία δὲν βλέπει ὅ,τι ἐκεῖ *περιέχεται* καὶ *λειτουργεῖ*. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει βεβαίως ὅτι ὁ φορεύς τοῦ ἐν λόγῳ ψυχισμοῦ ἔχει κεκλεισμέ-

νους τοὺς σωματικοὺς του ὀφθαλμούς. Ἐν τούτοις εἰς τὴν περίπτωσιν καθ' ἣν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ λάβῃ γνῶσιν ἡ ψυχολογικὴ συνείδησις τῶν δρωμένων εἰς τὸν ἀσυνείδητον ψυχισμόν, θὰ ὡμίλει τις περὶ *ὁράσεως* τῆς συνειδήσεως ταύτης. Τότε ἡ ψυχολογικὴ συνείδησις θὰ ἤνοιγε τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῆς καὶ θὰ ἔβλεπε ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα προηγουμένως δὲν ἐπέτρεπεν εἰς αὐτὴν νὰ ἰδῇ ὁ γνόφος καὶ τὸ ἐπικάλυμμα τοῦ ἀσυνειδήτου.

Τὸ ἑρμηνευτικὸν λοιπὸν σχόλιον τοῦ Ἰ. Φωτίου εἰς τὸν βιβλικὸν στίχον· «Διηνοίχθησαν οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν δύο», παρέχει ἀξιολόγους ὑποδηλώσεις μιᾶς θεολογικῆς προσεγγίσεως τοῦ ἀσυνειδήτου ψυχισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἡ σύγχρονη ψυχολογικὴ ἐπιστήμη ἀντιλαμβάνεται τοῦτον. Συγχρόνως τὸ σχόλιον τοῦτο ἰσχύει ὡς ψυχολογικὸν ἐπιχείρημα κατὰ τὴν λύσιν τῆς ἀπορίας τοῦ φίλου του Ἱεράρχου, Ἀμφιλοχίου, Μητροπολίτου Κυζίκου.

4. Ἡ ψυχοδυναμικὴ λειτουργία τῆς «μεταρρυθμίσεως» ὡς δυνατότης καταργήσεως τῆς ἐπιθετικότητος εἰς τὰς διαπροσωπικὰς σχέσεις.

Τὸ κεντρικώτερον πρόβλημα εἰς τὴν διαδικασίαν τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἡ συχνάκις παρατηρουμένη *ἀντιδικία* μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ὡς *ἐπιθετικὴ* ἢ *ἀμυντικὴ* συμπεριφορά. Τὸ πρόβλημα τοῦτο τίθεται ἐπὶ βιβλικῆς βάσεως, ὁσάκις καλεῖταί τις, ὡς ἐν προκειμένῳ ὁ Ἰ. Φώτιος, νὰ ἐναρμονίσῃ βιβλικὰ χωρία τελοῦντα εἰς ἀντιθετικήν, ἀπὸ πλευρᾶς εἴδους ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς, σχέσιν.

Ἡ πλέον κλασσικὴ περίπτωσις τοιαύτης ἀντιθετικῆς σχέσεως εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ὑπὸ τοῦ Κυρίου συνιστωμένη ὑπέρβασις τῆς παλαιοδιαθηκικῆς νομοθετήσεως· «ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος», διὰ τῆς ἐπιταγῆς· «ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ», «τοῦτ' ἔστι μὴ ἐπεξελθεῖν τοῖς ὁμοίοις μηδὲ ἀμύνασθαι τὸν ἐχθρόν».[67]

Ἡ ἐρώτησις τοῦ φίλου ἱεράρχου, ἡ ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν Ἰ. Φώτιον, θέτει τὸ πρόβλημα· «πῶς δύναται μὴ ἀντικείμενον εἶναι» τὸ ἓν βιβλικὸν χωρίον πρὸς τὸ ἄλλο. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ὁ Ἰ. Φώτιος τὴν συμφωνίαν τῶν ἐν λόγῳ βιβλικῶν χωρίων ἀναζητεῖ κυρίως εἰς τὴν λειτουργίαν *βιωματικῶν* στοιχείων τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου, τ.ἔ. εἰς τὰς ψυχοδυναμικὰς διαδικασίας αὐτῆς.

Ἐν πρώτοις ὡς πρὸς τὸ πρῶτον χωρίον· «ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος», ὁ Ἰ. Φώτιος παρατηρεῖ ὅτι ὁ νομικὸς οὗτος κανὼν τῆς Π.Δ. «πρὸς τὸν κριτὴν ἔχει τὴν ἀναφοράν, μηδὲν τοῦ δικαίου ποιεῖν προτιμότερον, ἀλλὰ τῆς ἰσότητος τοῖς δικαζομένοις προκεῖσθαι ζυγόν, καὶ ὀφθαλμὸν ἀδέκαστον δίκης ἐπιγινώσκεσθαι».[68] Ὁ παιδαγωγῶν εἰς Χρι-

67. στ. 264A.
68. στ. 264C. Βλ. καὶ στ. 636A-B καί 352A.

στὸν παλαιοδιαθηκικὸς νόμος λειτουργοῦσε εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὡς ἐγγύησις καὶ ἐξασφάλισις ἀδεκάστου κρίσεως καὶ δικαίας ἀποκαταστάσεως τῆς διασαλευομένης, διὰ πράξεων ἀδικίας, ἰσορροπίας τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων. Ἀλλὰ ἤδη, «τῆς χάριτος ἐλθούσης», ἡ τοιαύτη ἰσορροπία ἀνυψοῦτο ὑπεράνω «περιπαθοῦς διαθέσεως» καὶ κανόνων *δικαίας* ἀνταποδόσεως. Οὕτως ἐνῶ ὁ μὲν νόμος «τὴν αὐθάδη καὶ τολμηρὰν χεῖρα κατὰ τοῦ πλησίον τῆς παλαμναίου πράξεως διὰ τῆς ἀπειλῆς ἀναστέλλει καὶ τῷ φόβῳ κωλύει τὸ ἄτοπον...... ἡ χάρις οὐδὲ τῇ πρὸς ἐκείνην μιμήσει ἀντιδραματουργεῖν διὰ τῆς παραινέσεως τὴν ἀμύνουσαν ἐπιτρέπει».[69] Ἀλλὰ διὰ τῆς ἐντολῆς «μὴ ἀντιστῆναι ......» «τοὺς ἠδικημένους ὑψηλότερον μικροψυχίας πάσης τιθεῖσα», ἀποτρέπει τούτους ἀπὸ τοῦ «δουλεύειν πάθεσιν ὕβρεως».[70]

Βεβαίως ἡ ἐντολή «μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ....» γίνεται εὐκολώτερον ἀποδεκτὴ ἐκ μέρους ἐκείνου, ὅστις «ἐθίσας ἑαυτὸν τὰ κατὰ νόμον ἐπιτρέπειν..... ἕτοιμος ἔστι καὶ τῶν κρειττόνων ποιεῖσθαι τὴν αἵρεσιν καὶ πρὸς τὰς ὑψηλοτέρας τῶν πράξεων ἀνατρέχειν καὶ *μεθαρμόζεσθαι»*[71]. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ρῆμα τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου, τό «μεθαρμόζεσθαι», δηλοῖ τὸν ἰδιάζοντα ρόλον τῆς ἐντολῆς εἰς τὴν *μεταβολὴν* ἢ *μεταρρύθμισιν* τοῦ εἴδους καὶ τῆς ποιότητος τῆς λειτουργίας τοῦ ψυχοδυναμισμοῦ τοῦ ἀδικουμένου χριστιανοῦ. Κατὰ τὸν Ἰ. Φώτιον ἡ συσχέτισις τοῦ παλαιοδιαθηκικοῦ νομοθετήματος πρὸς τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου «ὁδὸς μᾶλλόν ἐστι καὶ παρασκευὴ διὰ τῆς ἀτελεστέρας πολιτείας πρὸς τὸ τέλειον παραπέμπουσα».[72]

Εἰδικώτερον ἡ ἐντολὴ τοῦ Κυρίου ἀποβλέπει εἰς τὴν ὑπέρβασιν μιᾶς «νομικῆς» ἰσορροπίας δικαιοσύνης («ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ») ἀνθρωπίνων σχέσεων διὰ τῆς *μεταβολῆς* τῶν αἰσθημάτων ἀδικίας καὶ ἀντιδικίας εἰς αἰσθήματα φιλανθρωπίας καὶ ἀγάπης. Ἤδη ἡ χάρις «διὰ τῆς παραινέσεως ..... τῇ πραότητι διαλύειν παρεγγυᾶται τοῦ θυμουμένου τὸ κινούμενον».[73] Οὕτως ἡ ἐντολή «πρὸς τὸν κρινόμενον ἀποδίδοται, *μεταῤῥυθμίζουσα* καὶ καταπραΰνουσα φιλανθρωπίας πλούτῳ τὸ *φλεγμαῖνον* τῆς ἀνταποδόσεως».[74] Ἡ γενομένη ἀδικία, διὰ τῆς ἐπιθετικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ πλησίον, προκαλεῖ φλεγμονὴν ἀνταποδόσεως εἰς τὸν ἀδικηθέντα. Ἐὰν δὲ δὲν θεραπευθῇ οὗτος τῆς τοιαύτης φλεγμονῆς, θὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ ἀνταποδώσῃ τὴν προσγενομένην εἰς αὐτὸν προσβολὴν καὶ οὕτως θά «συναυξήσῃ» τὸ προκληθὲν πάθος καὶ θά «πληθύνῃ τὸ κακούργημα» «τοῖς ὁμοίοις δράμασι» καὶ θά «συγκατασκευάσῃ τό τῆς φιλονικίας ἀκόρεστον». Ἀλλὰ ἡ διδομένη ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἐντολή «τὸν ἀδικηθέντα παραινεῖ εἰς ἐπιείκειαν καὶ συμπάθειαν

69. στ. 264B.
70. στ. 352B.
71. στ. 264A-B.
72. στ. 264A.
73. στ. 264D.
74. στ. 264D.

ἐπαλείφουσα καὶ κρείττονα παρασκευάζουσα ὀργῆς καὶ θυμοῦ»,[75] ἀναδεικνύει τοῦτον νικητὴν τοῦ ἐχθροῦ, ἐφ' ὅσον οὗτος «δι' ἐπιεικείας καὶ συμπαθοῦς γνώμης περιγεγονὼς τοῦ ἐχθροῦ», θὰ ἀναδειχθῇ ἀνώτερος αὐτοῦ. Πέρα δὲ τούτου· «μετὰ τοῦ νικῆσαι λαμπρῶς καὶ ἀείμνηστον τῆς ἀρετῆς» θὰ ἀνεγείρῃ μνημεῖον «καὶ τὸν κοινὸν κριτὴν εὐΐλατον ἑαυτῷ καὶ εὐμενῆ» θὰ παρασκευάσῃ, «ἐκεῖνα παθεῖν ἑαυτὸν ἄξιον εὐτρεπίσας, ἅ προσλαβὼν αὐτὸς τῷ πλησίον ἐπεδείξατο».

Ἀλλὰ ἡ τοιαύτη, ὡς ἀνωτέρω, ἐκτεθεῖσα ἀντιμετώπισις τῆς προσγενομένης ἀδικίας, θὰ ὠφελήσῃ ἐπίσης καὶ τὸν ἀδικήσαντα. Ἡ ἐντολὴ «μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ ἐν ἴσῳ ἐστὶ τοῦ μὴ ἐπεξελθεῖν μηδ' ἀμύνασθαι κατὰ τὰ πονηρεύματα αὐτοῦ τὸν ἄρξαντα χειρῶν ἀδίκων· καὶ οὐκ ἔτι αὐτὴ πρὸς τὸν κριτὴν ἀφορᾷ ἀλλὰ τὸ ἠδικημένον πρόσωπον εἰς ἐπιείκειαν καὶ εὐλάβειαν παρακαλεῖ».[76] Ἐφ' ὅσον ὁ ἀδικηθεὶς ἀνταποκριθῇ θεοφιλῶς εἰς τὴν κυριακὴν ἐντολήν, διὰ τῆς φιλανθρώπου συμπεριφορᾶς του, «τὸν ἠδικηκότα αἰσχύνει καὶ *μετάγει* τῆς θρασύτητος καὶ ἀπονοίας ἐπὶ τὸ *μεταμελούμενον* καὶ κατηφές, εἰ μήπου θηρίον ᾖ μορφὴν ἀνθρώπου περιβαλλόμενον». Ὁ νόμος («ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ») δίδει ἐξουσίαν εἰς τὸν ἀδικηθέντα νὰ ἀπαιτήσῃ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀδικίας. Ἀλλ' ἐὰν οὗτος «τὴν ἐξουσίαν (ταύτην) εἰς φιλανθρωπίαν τρέψῃ καὶ τοῦ ὁμοφύλου λάβῃ ἔλεον, εἰς μόνον τὸν ἀρχηγὸν τῶν κακῶν καὶ τὸν ἀρχαῖον πολέμιον τοῦ γένους ἡμῶν ἀποτείνων τὸν δίκαιον θυμόν, οὗτός ἐστιν ὡς ἀληθῶς ὁ καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως *ἐξευγενίζων* τὸ αὐτεξούσιον, καὶ τὸν κοινὸν Δεσπότην τὰς ἀνθρωπίνας ὀφειλὰς ἔχοντα διαλύοντα».[77]

Τὸ ψυχολογικὸν ἐπιχείρημα τῆς *μεταρρυθμίσεως* καὶ *μεταβολῆς* τοῦ «φλεγμαίνοντος τῆς ἀνταποδόσεως» εἰς ἔλεον καὶ φιλανθρωπίαν, εἰς ἐπιείκειαν καὶ πραότητα καὶ εὐλάβειαν καὶ ἐξ ἄλλου ἡ συσχέτισις τοῦ παλαιοδιαθηκικοῦ νομοθετήματος («ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ») πρὸς τὸ ἔργον τοῦ κριτοῦ ἀποσκευάζει τὴν φαινομένην ἀσυμφωνίαν τῶν σχετικῶν βιβλικῶν χωρίων καὶ ἀποδεικνύει τὴν ἐναρμονιστικὴν καὶ μεταρρυθμιστικὴν τῶν λειτουργούντων ψυχοδυναμισμῶν εἰς ἀμφοτέρους τοὺς πρωταγωνιστάς (ἀδικοῦντα καὶ ἀδικούμενον) ἐπενέργειαν τῆς κυριακῆς ἐντολῆς· «μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ ἀλλ' ὅστις σὲ ραπίσῃ ἐπὶ τὴν δεξιὰν σιαγόνα στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην».

Ἡ τελευταία κυριακὴ ἐντολὴ παρουσιάζεται ὡς δῆθεν ἀθετουμένη ὑπὸ τοῦ καθιερώσαντος αὐτὴν εἰς τὴν περίπτωσιν καθ' ἥν, δεχθεὶς ράπισμα ὑπὸ τοῦ δούλου τοῦ ἀρχιερέως, καθ' ἣν στιγμὴν ἀνεκρίνετο ὑπὸ τοῦ τελευταίου, δὲν ἔστρεψε, ὡς ὁ ἴδιος ἐνετείλατο, καὶ τὴν «ἄλλην σιαγόνα» ἀλλὰ ἀπῄτη-

---

75. στ. 636Β.
76. στ. 349Β.
77. στ. 349Β-C.

σεν ἀπὸ τὸν ἀρχιερατικὸν ὑπηρέτην λόγον περὶ τῆς πράξεώς του μὲ τὴν ἐρώτησιν· «εἰ κακῶς ἐλάλησα, μαρτύρησον περὶ τοῦ κακοῦ· εἰ δὲ καλῶς, τί μὲ δέρεις».[78] Ὁ Μητροπολίτης Κυζίκου ἐρωτᾷ τὸν Ἰ. Φώτιον· «Πῶς οὐκ ἔστιν ἐναντίον τὸ λέγειν· «Ἐὰν τις σὲ ραπίσῃ ἐπὶ τὴν δεξιὰν σιαγόνα, στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην» – «Εἰ δὲ καλῶς, τί μὲ δέρεις»·[79]

Ἤδη ὁ Ἰ. Φώτιος εἰς τὴν Α΄ ἐρώτησιν τοῦ φίλου του ἱεράρχου, μεταξὺ τῶν ἄλλων πολλῶν ἁγιογραφικῶν παραδειγμάτων φαινομενικῆς ἀσυμφωνίας χωρίων, ἐπικαλεῖται καὶ τὸ ἀνωτέρω παράδειγμα. Εἰς τὸ ἐν λόγῳ παράδειγμα ἐμφανίζεται ὁ Κύριος ὡς ἀθετῶν θεμελιώδη ἀρχὴν ἐποικοδομητικῶν διανθρωπίνων σχέσεων, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος καθιέρωσεν. Ἀλλὰ κατὰ τὸν Ἰ. Φώτιον· «κακουργήσειε δ᾽ ἂν τις τῶν τὰ τοιαῦτα τολμᾶν εἰωθότων παρὰ τὴν σύγχυσιν τῆς αἰτίας τὸ κακὸν διαπλέκων, καὶ πρὸς τό «Ἐὰν τις σέ ραπίσῃ εἰς τὴν δεξιὰν σιαγόνα, στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην», τὴν ἀντεπενεχθεῖσαν τῷ τυπτήσαντι Δεσποτικὴν φωνήν, «τί μὲ δέρεις»; ὡς ἀντιπράττουσαν προβαλλόμενος».[80] Καὶ ἐνταῦθα δὲν ὑπάρχει, κατὰ τὸν Ἰ. Φώτιον, ἀντίφασις ἢ διαφωνία, ἐπειδὴ εἶναι ἡ «αἰτία διάφορος» εἰς ἑκάστην τῶν περιπτώσεων.

Ὁ Κύριος ἔδωσε τὴν ἐντολὴν τοῦ «μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ» διὰ τὰς περιπτώσεις ἐκείνας, καθ᾽ ἅς ἡ γενομένη ἀδικία ἀφορᾷ εἰς ὑλικὰ ἀγαθὰ καὶ ὁπωσδήποτε εἰς ζημίαν ἄσχετον πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς πίστεως καὶ τοῦ ἐν γένει μυστηρίου τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς θείας οἰκονομίας. «Καὶ γὰρ τῷ μὲν εἰς ἀργύριον ἢ κτῆσιν ἄλλων καὶ αὐτὸ τὸ σῶμα τὴν ζημίαν ὑπομένοντι μὴ ἀντεπεξιέναι».[81] Ἐὰν πρόκειται περὶ ζημίας ἐπὶ ὑλικῶν πραγμάτων, ἡ ἐντολὴ πρέπει νὰ τηρεῖται ἀνενδότως, διότι ὠφελεῖται ὁ ἀδικηθεὶς πνευματικῶς καὶ προοδεύει εἰς τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας του. «Εἰς ἀργύριόν τις ἐπιβουλεύει, εἰς ἀγρούς, ἢ καὶ χεῖρα ὕβρεως ἐπανατείνεται τῷ σώματι; ἀνεξικάκως προσήκειν φέρειν, μακαροθυμίᾳ διαπραΰνειν τὸ φλεγμαῖνον τῆς ὀργῆς, καὶ τῆς φιλαργυρίας, ὀλιγωρίᾳ τῆς ζημίας, ὑποστέλλειν τὸ ἄπληστον».[82] Ἀλλ᾽ ὅταν «τις τὰς ἀδίκους ἐκτείνῃ χεῖρας οὐχ ὅπως εἴς τι τῶν εἰρημένων τὴν βλάβην ἐνστίξειεν, ἀλλ᾽ ἐν τῇ τοῦ προσώπου ὕβρει τὸ πρεσβευόμενον λωβήσηται τὴν εὐσέβειαν, τότε μὴ φέρειν ῥαθύμως τὴν ὕβριν προστατόμεθα, μηδὲ σιγῇ συγκατασκευάζειν τῷ ἐχθρῷ τὸν προπηλακισμὸν τοῦ σεβάσματος».[83]

Ἑπομένως φαινομενικῶς καὶ πρὶν ἢ γίνῃ «ὁ ἔλεγχος» καὶ διαπιστωθῇ «ἡ διάφορος αἰτία», ἡ ἀντίδρασις τοῦ Κυρίου εἰς τὸ ράπισμα τοῦ ὑπηρέτου

---

78. στ. Ἰωάν. 18, 23.
79. στ. 740Α.
80. στ. 69D.
81. στ. 72Α.
82. στ. 72C.
83. στ. 72Α.

τοῦ ἀρχιερέως ἐμφανίζεται ὡς ἀθέτησις τῆς ἐντολῆς Του τῆς ἀπαγορευούσης τήν «ἀντίστασιν» κατὰ τῆς γενομένης ἀδικίας. Προσεκτικὴ ὅμως διερεύνησις τῶν αἰτίων ἢ προϋποθέσεων καθ' ἃς ἑκάστη περίπτωσις οἰκοδομεῖται, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἀντίδρασις τοῦ Κυρίου δὲν ἀντιβαίνει εἰς τὴν ὡς ἄνω ἐντολὴν Αὐτοῦ ἀλλ' ἀντιθέτως προσδιορίζει αὐτὴν ἐπὶ τὸ σαφέστερον.

Ἡ ἐρώτησις τοῦ Κυρίου· «τὶ μὲ δέρεις»; καθορίζει τὰ ὅρια τῆς ἐπιβαλλομένης ἀντιστάσεως καὶ τὴν *ποιότητα* τῆς προσγενομένης προσβολῆς ἢ ἀδικίας ὡς παράγοντος προσδιορισμοῦ τῶν ὁρίων αὐτῶν. Ἐὰν πρόκειται περὶ ὑλικῶν ἢ ἄλλων σχετικῶν συμφερόντων ἡ μὴ ἀντίστασις καὶ ἡ *σιγή* «θαυμασίας ἐστὶν ἀρετῆς ὑποτύπωσις».[84] Ἐὰν ὅμως ἡ προσβολὴ ἀπευθύνεται εἰς τὸ «πρεσβευόμενον» καὶ βλάπτῃ τὴν εὐσέβειαν καὶ μειοῖ τὸ κῦρος του προσώπου διὰ τῆς ὕβρεως, τότε «τὸ σιγᾶν καταθρασύνεσθαι τὸν λόγον μᾶλλον παρακαλεῖ τὴν ἀσέβειαν».[85]

Τὸ ψυχολογικὸν ἐπιχείρημα καὶ ἐνταῦθα ἀποβαίνει ἑρμηνευτικὸν κριτήριον, ἐναρμονίζον τὰς φαινομένας ὡς ἀντιθέτους καὶ ἀσυμφώνους βιβλικὰς ρήσεις καὶ θέσεις. Ἡ ἐπιβαλλομένη ψυχοδυναμικὴ λειτουργία τῆς ἀντιστάσεως ἢ μεταρρυθμίσεως τοῦ «φλεγμαίνοντος τῆς ἀνταποδόσεως» (ἡ κατάργησις τῆς ἀντιστάσεως) εἰς ἄλλην ποιότητα ψυχολογικῆς λειτουργικότητος, ἀποτελοῦν βιωματικὰς καταστάσεις, δι' ὧν διασφαλίζεται ἑκάστοτε τὸ κῦρος τῆς κυριακῆς ἐντολῆς «μὴ ἀντιστῆναι...» καὶ διευκρινίζεται ὁ ἐποικοδομητικὸς αὐτῆς χαρακτήρ.

Τέλος καλούμενος ο Ἰ. Φώτιος, διὰ τῆς ΡΑΕ΄ ἐρωτήσεως, ὅπως ἀποσκευάσῃ τὴν φαινομένην ἀσυμφωνίαν τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν χωρίων, παρατηρεῖ ὅτι διὰ τῆς ἐρωτήσεώς του ὁ Κύριος πρὸς τὸν ὑπηρέτην· «τὶ μὲ δέρεις»; δὲν ἠθέτησε τὴν ἐντολήν τοῦ «μὴ ἀντιστῆναι .....» ἀλλὰ «μᾶλλον τῇ τοιαύτῃ πράξει» «ἐβεβαίωσε τὸ ρῆμα»,[86] ἐπεκύρωσε καί ἐμπράκτως αὐτήν. Διότι «ἐκεῖ μέν τοῖς ἀδικοῦσιν εἰς τό σῶμα περί σῶμα μή δεῖν ἀπείρηκεν ἀντανίστασθαι». Ἐνταῦθα δέ, τ.ἔ. κατὰ τὴν προσβολὴν Του ὑπὸ τοῦ ὑπηρέτου, ἐπειδὴ ἐπρόκειτο περὶ βλάβης ἀνθρώπων καὶ κατασκευῆς πλάνης ὑπὸ τῶν συκοφαντούντων Αὐτόν· «εἰ μηδὲ ῥήμασι διανέστη λύσασθαι, ἃ κατασκευάζειν τοῖς ραπίσμασιν οἱ συκοφαντοῦντες ἐμηχανήσαντο, ἐκείνους μὲν εἰς ἄφεσιν ἀπέλυεν τοῦ ἐγκλήματος, καὶ πρὸς θράσος μᾶλλον ἐπέτριβεν τῆς ἀνοσιότητος, αὐτὸν δὲ τῆς συκοφαντίας καὶ τοῦ ψεύδους, ἅπερ αὐτοῦ δυσσεβῶς κατέχεον, οὐκ ἂν τὰς αἰτίας ἀπελύετο». Ἄρα ἡ πρὸς τὸν ὑπηρέτην ἐρώτησις τοῦ Κυρίου εἶναι ὄντως σύμφωνος πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς καθιερωθείσης ὑπ' Ἐκείνου ἀρχῆς «μὴ ἀντιστῆναι....». Διὰ τῆς ἐνεργείας Του

---

84. στ. 72C.
85. στ. 72D.
86. στ. 740B.

αὐτῆς ὁ Κύριος διηυκρίνισε τὸ ἀκριβὲς νόημα τῆς ἐν λόγῳ ἀρχῆς. «Τὸν ραπίσαντα μὴ ἀντιρραπίσῃς» ἀλλὰ «τὸν γραφόμενόν σε πλάνης ἢ δυσσεβείας ἢ τὴν σωτηρίαν κηρύττοντα, ὡς εἰσηγητὴν ἀπωλείας, τοῦτον μὴ ἐπιτρέψῃς ταῦτά σοι περιάπτειν, μηδ' ὑποκατακλισθείς, μὴ φωνῇ, μὴ διαθέσει σιγώσῃ»[88] παράσχῃς, εἰς αὐτὸν τὴν βεβαιότητα, οτι εὑρίσκεται ἐν δικαίῳ. Διότι ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ συκοφαντεῖται ἢ διασύρεται τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου· βλασφημεῖται ἀνεμποδίστως τὸ μυστήριον τῆς θείας οἰκονομίας διὰ τὸν ἄνθρωπον.

Ἂν καὶ ἡ δικαιολόγησις αὕτη τῆς «ἀντιστάσεως» τοῦ Κυρίου εἰς τὴν προσβλητικὴν δι' Αὐτὸν χειρονομίαν τοῦ ὑπηρέτου τοῦ ἀρχιερέως φαίνεται νὰ περιορίζεται εἰς αὐτονόητον ἑρμηνευτικὴν ἐξήγησιν, ἄσχετον πρὸς ψυχολογικόν τι ἐπιχείρημα, κατ' οὐσίαν τὸ ὑποδηλούμενον ἐνταῦθα τοιοῦτον ἐπιχείρημα σχετίζεται πρὸς τὴν ἑκάστοτε δυνατότητα τοῦ χριστιανοῦ ἀνθρώπου διὰ μίαν τοιαύτην ἀντίστασιν. Ἡ ἑτοιμότητα τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ πρὸς *κατάργησιν* ἢ *προβολὴν* ἀντιστάσεως, ἀναλόγως τοῦ ἑκάστοτε «πρέποντος», τελεῖ πάντοτε ὑπὸ τοὺς ὅρους τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ καταρτίσεως καὶ ὡριμότητος, τελικῶς δὲ τῆς δυνατότητος αὐτοῦ νὰ *χειρίζεται* τὰς ἀντιστάσεις του, τ.ἔ. τὴν ἑκάστοτε ψυχοδυναμικὴν λειτουργικότητα τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ἐξ ἄλλου ἡ ὑποδειγματικὴ ἢ παραδειγματικὴ διὰ τοὺς πιστοὺς συμπεριφορὰ τοῦ Κυρίου, ἔναντι τοῦ ἀρχιερατικοῦ ὑπηρέτου, προϋποθέτει τὴν τοιαύτην δυνατότητα τοῦ *χειρισμοῦ τῶν ἀντιστάσεων* ἐκ μέρους αὐτῶν. Οὕτως ἐν τῇ τελευταίᾳ ἑρμηνευτικῇ ἀπαντήσει τοῦ Ἰ. Φωτίου τὸ ψυχολογικὸν ἐπιχείρημα τυγχάνει ὑποδηλούμενον ἐν τῇ ὑποδειγματικῇ συμπεριφορᾷ τοῦ Κυρίου.

5. Ἡ δυνατότης χειρισμοῦ τῆς ἐχθρικῆς διαθέσεως τοῦ πλησίον ὡς ψυχοδυναμικὴ διαδικασία.

(Ἐκ τῆς ἀπαντήσεως εἰς τὴν ΝΒ´ ἐρώτησιν)

«Πῶς νοήσομεν τό «ἄνθρακας πυρὸς σωρεύσεις ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ»; Ἡ ἐρώτησις αὕτη τοῦ Ἀμφιλοχίου Κυζίκου προκαλεῖ τὸν Ἰ. Φώτιον νὰ ἀσχοληθῇ περὶ ἓν ἐξόχως δυσχερὲς Παύλειον χωρίον, δεδομένου ὅτι καὶ ἐνταῦθα αἱ ἑρμηνευτικαὶ δυνατότητες ἢ ὑποθέσεις εἶναι περισσότεραι τῆς μιᾶς.[89]

Ὁ Ἰ. Φώτιος ἐπιχειρεῖ νὰ δώσῃ τὴν κατάλληλον κατ' αὐτὸν ἑρμηνείαν τοῦ δυσκόλου τούτου χωρίου διὰ τῆς διευκρινίσεως τῆς ἐννοίας τοῦ ρήματος «σωρεύσεις». Κατὰ τὸν Ἰ. Πατέρα, τὸ ρῆμα τοῦτο ὑποκρύπτει δύο ἐννοίας· «Εἰς διπλῆν οὖν σημασίαν τὸ *Σωρεύσεις* μεριζόμενον, διπλῆν προά-

87. στ. 740C.
88. στ. 740D.
89. στ. 385D. Βλπ. καὶ Ἰ. Κορναράκη. Βιβλικὰ ψυχογραφήματα. ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 96 ἑξ.

γειν καὶ τὴν διάνοιαν ὑποτίθεται».[90] Ἡ μία ἔννοια· «τὰ κατὰ μέρος γάρ φησι καὶ χρόνῳ μέλλοντα καταλαμβάνειν τῆς ἀπεχθείας ἐπίχειρα τὸν ἐχθρόν». Ὁ μὴ ἀνταποδίδων εἰς τὸν ἐχθρὸν ἐκδίκησιν, «κακὸν ἀντὶ κακοῦ», παραδίδει τοῦτον εἰς τὸν δίκαιον καὶ ἀλάθητον κριτήν, κατὰ τὸ εἰρημένον· «Ἐμοὶ γὰρ ἐκδίκησις, ἐγὼ ἀνταποδώσω, λέγει Κύριος».[91] Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, ὁ παραιτούμενος πάσης κατὰ τοῦ ἐχθροῦ ἀντεκδικήσεως, «παρασκευάζει» τὸν δίκαιον κριτὴν «πάσας ἐπισωρεῦσαι τὰς τιμωρίας καὶ ποινὰς κατὰ τῆς ἀλαζόνος ἐκείνης καὶ ἀγνώμονος κεφαλῆς».[92]

Ἡ ἄλλη ἔννοια τοῦ ρήματος «Σωρεύεις» ἀνευρίσκεται διὰ τῆς ἀποδόσεως αὐτοῦ διὰ τῶν ρημάτων «ἐπισυνάξεις» καί «περιέλοις», τ.ἔ. «*ἀπαλλάξεις* τῶν ἀνθράκων τὴν τοῦ μισοῦντος κεφαλήν».[93] Ὁ «ἀγαθύνων τὸν ἐχθρόν» καὶ εὐεργετῶν αὐτὸν, «τοὺς κατανεμομένους ἄνθρακας καὶ θᾶττον ἂν διαφθεροῦντας αὐτοῦ τὴν κεφαλήν, ἂν μή τις αὐτοῦ ἀφαιρήσηται καὶ τὴν ἀπαλλαγὴν μεθοδεύσῃ, μέγα τὸ κέρδος καὶ ψυχικῆς σωτηρίας πρόξενον εὑρήσει».[94] Ἀλλά «πῶς διὰ τῆς εὐεργεσίας συνάγονται καὶ ἀποσύρονται τῆς φιλαπεχθήμονος οἱ ἄνθρακες κεφαλῆς»;

Ἡ *μεθόδευσις* τῆς ἀπαλλαγῆς τῆς ἐν λόγῳ κεφαλῆς ἀπὸ τῶν ἀνθράκων πυρὸς ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς προσφορᾶς εἰς τὸν ἐχθρόν, ὅταν οὗτος πεινᾷ, τροφῆς καὶ ποτοῦ. «Ἐὰν πεινᾷ ὁ ἐχθρός σου, ψώμιζε αὐτὸν· ἐὰν διψᾷ, πότιζε αὐτόν»,[95] συνιστᾶ ὁ τῶν ἐθνῶν ἀπόστολος. Οὕτω «τροφῇ καὶ ποτῷ δεξιούμενος καὶ ἁπλῶς εὐεργετούμενος ὁ ἐχθρός, εἰ καὶ μὴ δι' αὐτὸ τὸ καλόν, ἀλλὰ γε διὰ τὴν οἰκείαν εὐπάθειαν καὶ ἀπόλαυσιν τῶν ἀγαθῶν, παύεται μὲν οὗτος τῆς ἔχθρας, ἐξίσταται δὲ τῆς ἐπιβολῆς».[96] Ἡ προσφορὰ τροφῆς καὶ ποτοῦ εἰς τὸν ἐχθρόν, ἀντὶ ἐκδικήσεως καὶ κακῶν, διευκολύνει τὴν *ἀλλαγὴν* τῆς *ἐμπαθοῦς* διαθέσεως αὐτοῦ. Ἐν προκειμένῳ ἡ *ἀπόλαυσις* τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἀνταποκρινομένη εἰς τὴν «οἰκείαν εὐπάθειαν» τοῦ ἐχθροῦ, λειτουργεῖ ὡς διαδικασία μεταλλαγῆς ἀπὸ τῆς ἐμπαθοῦς ψυχικῆς διαθέσεως «ἐπὶ τὸ φιλεῖν καὶ στέργειν καὶ εἰδέναι τὸν εὐεργέτην».

Αἱ ἐπὶ μέρους βιωματικαί-ψυχολογικαὶ φάσεις τῆς ἐν λόγῳ διαδικασίας ἐξελίσσονται ὡς ἀκολούθως· «παύεται μὲν οὗτος (ὁ ἐχθρός) τῆς ἔχθρας, ἐξίσταται δὲ τῆς ἐπιβολῆς». Μεταβάλλει στάσιν καὶ διάθεσιν ἔναντι τοῦ εὐεργέτου του, «εἰ μὴ καὶ δι' αὐτὸ τὸ καλόν», ἀλλὰ διὰ τὴν ἐξάρτησίν του ἐκ τῆς ἀπολαύσεως τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ ἀνταλλάσσει τὴν ἔχθραν διὰ τῶν ἀγαθῶν τούτων. Παραιτεῖται τῶν κακοποιῶν του διαθέσεων καὶ μετα-

---

90. στ. 388Β.
91. Ρωμ. 12,19 (Πρβλ. καὶ Δευτ. 32,35).
92. στ. 388Β.
93. στ. 388D.
94. στ. 389Α.
95. Ρωμ. 12, 20.
96. στ. 389Α.

κινεῖται («ἐξίσταται») ἐκ τοῦ χώρου τῆς σκοπίμου καὶ ἐπιμόνου ἐχθρικῆς του συμπεριφορᾶς («τῆς ἐπιβολῆς») εἰς τὸν χῶρον τῶν ἀγαθῶν πρὸς τὸν εὐεργέτην του διαθέσεων. Ἡ μετακίνησις βεβαίως αὕτη δὲν συντελεῖται αὐτομάτως, ἀλλά «κατὰ μικρὸν ἀνανήφων τοῦ πάθους, καὶ τὴν ἐν τοῖς λογισμοῖς διὰ τῆς ἔχθρας πύρωσίν τε καὶ φλεγμονὴν ἀποτιθέμενος, ἐπὶ τὸ φιλεῖν καὶ στέργειν καὶ εἰδέναι τὸν εὐεργέτην ἐλεύσεται».[97]

Ἡ «ἀπόθεσις τῆς ἐν τοῖς λογισμοῖς» διὰ τῆς ἔχθρας προσγενομένης «πυρώσεώς τε καὶ φλεγμονῆς» ἀπαιτεῖ τὴν βαθμιαίαν ἀλλαγὴν ὅλων τῶν ἐκδηλώσεων τῆς συμπεριφορᾶς. Οὕτω «κατὰ μικρὸν ἐνεθισθεὶς γλῶσσαν φεύγειν διάβολον, καὶ οἷς ὁ πλησίον ἔργοις βλάβην ὑφίσταται, τῆς ἀρετῆς ἐραστὴς ἀποκαθίσταται».[98] Τοῦτο εἶναι τὸ τέλος τῆς ἀγαθοποιοῦ πρὸς τὸν ἐχθρὸν εὐεργεσίας τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις· «ἀνακαλούμενος τὸν πλησίον τῆς σωματικῆς καὶ μᾶλλον διαβαινούσης εἰς τὴν ψυχὴν βλάβης καὶ ἀπωλείας πρὸς τὴν τοῦ Δεσπότου μίμησίν τε καὶ ὁμοίωσιν ἀνατρέχει· ψυχὴν γὰρ ὁ σώζων, φησίν, ὡς ὁ κτίσας αὐτήν».[99]

Ἐκ τῆς ὅλης, ὡς ἀνωτέρω, διαδικασίας μεταλλαγῆς τῆς ἐμπαθοῦς ψυχικῆς διαθέσεως τοῦ ἐχθροῦ εἰς ἔρωτα τῆς ἀρετῆς διαφαίνεται τὸ ἀκριβὲς νόημα τῆς λέξεως «*ἄνθρακες*». «Ἄνθρακες μέν τοι γε τισὶ παρελήφθησαν αἱ ζωπυροῦσαι καὶ ἀναθάλπουσαι τὸ ἡγεμονικὸν ἐργασίαι τε καὶ παραινέσεις, καὶ τὸν πολὺν τῆς ἔχθρας χειμῶνα εἰς εἰρηνικὴν γαλήνην μεταβάλλουσαί τε καὶ διαλύουσαι· οὕς φασιν ἐπισωρεύων ὁ εὐεργετῶν τῇ τοῦ δυσμενοῦς κεφαλῇ, καὶ τὴν νεκροποιὸν δι' αὐτὸν ἐλαύνων ἐκεῖνον τε μεγάλης καὶ ὀλεθρίας νόσου ἀπήλλαξεν».[100]

Ἡ τοιαύτη, ὡς ἀνωτέρω, ἑρμηνεία τοῦ Παυλείου στίχου· «Ἐὰν πεινᾷ ὁ ἐχθρός σου κ.λ.π.», ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς μίαν ἐπὶ πλέον ἀπόδειξιν τῆς *ψυχολογικῆς* «διαθέσεως» (Einstellung) τοῦ Ἱ. Φωτίου. Ἐὰν ἡ τοιαύτη διάθεσις δὲν ἦτο καθοριστικὸν στοιχεῖον τῆς ἑρμηνευτικῆς αὐτοῦ μεθόδου, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ περιορισθῇ οὗτος ἁπλῶς εἰς τὴν ἠθικὴν ἔννοιαν τῆς πυρωτικῆς συνειδήσεως, τ.ἔ. τῶν τύψεων τῆς συνειδήσεως, αἱ ὁποῖαι ὁπωσδήποτε καθίστανται αἰσθηταὶ εἰς τὸν φορέα αὐτῶν ὡς «ἄνθρακες πυρός». Ἀλλ' ὁ Ἱ. Πατὴρ ἐπιμένει εἰς τὴν διείσδυσιν ἐντὸς τοῦ βιωματικοῦ πυρῆνος καὶ εἰς τὰς ἐξ αὐτοῦ ἐκλυομένας ἰδιαζούσας διεργασίας ἀλλαγῆς τῆς ἐμπαθοῦς διαθέσεως εἰς ἔρωτα ἀρετῆς.

Τὸ ψυχολογικὸν ἐπιχείρημα συνδυάζει ἐνταῦθα τήν «οἰκείαν εὐπάθειαν» εἰς τὴν ἀπόλαυσιν τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν μετὰ τῆς διαδικασίας μεταβολῆς τῆς ἐμπαθοῦς «φλεγμονῆς» (ὡς «πολὺν τῆς ἔχθρας χειμῶνα») εἰς «εἰρηνικὴν (ψυχικήν) γαλήνην», τ.ἔ. ἀπαθῆ ψυχικὴν διάθεσιν. Ἐξ ἄλλου ἡ

97. στ. 389Β.
98. στ. 389. Πρβλ. καὶ στ. 1196 Α-Β.
99. τ. 389Α.
100. στ. 389C.

ἀπόδοσις τῆς ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην θεμελιώδους λέξεως «ἄνθρακες» διὰ τῶν «ζωπυρουσῶν καὶ ἀναθαλπουσῶν τὸ ἡγεμονικὸν ἐργασιῶν», ἐξεικονίζει τὸ σύνολον τῶν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν διαδικασιῶν, δι' ὧν τελειοῦται τὸ ὅλον γεγονός τῆς «μεταβολῆς» (ἤ «μετουσιώσεως») τῆς ἐμπαθοῦς εἰς ἀπαθῆ ψυχικὴν διάθεσιν.

Ἀλλὰ ὁ Ἰ. Φώτιος δὲν παραλείπει νὰ ἐπισημάνῃ καὶ τὸ ἐνδεχόμενον τῆς «ἀντιστάσεως» τοῦ ἐχθροῦ εἰς τὴν ἀγαθοποιὸν συμπεριφοράν ἐκείνου, εἰς τὸν ὁποῖον οὗτος προξένησε τὴν βλάβην διὰ τῆς κακοποιοῦ ἐνεργείας του. «Εἰ δὲ μετὰ τοσαύτην εὐεργεσίαν, τῆς μοχθηρίας καὶ φαυλότητος ὁ εὐεργετούμενος οὐκ ἐθέλει μεθίστασθαι θηρίον μὲν ἄν εἴη ὁ τοιοῦτος ἀντὶ τοῦ μετέχειν ἀνθρωπίνης φύσεως».[101] Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἐνῶ ὁ ἀγαθοποιῶν ἔπραξε πλήρως τὸ θεοφιλὲς καθῆκον του, ὁ ἀντισταθεὶς εἰς τὴν φιλανθρωπίαν του ἐχθρός «φέρων ὅλον ἑαυτόν, τῷ κολαστηρίῳ καὶ ἀσβέστῳ πυρὶ ἐναπέῤῥιψεν».[102]

Ὁ χαρακτηρισμός τοῦ ἀμετακινήτου ἐκ τῆς ἐχθρικῆς αὐτοῦ διαθέσεως εὐεργετουμένου ἀνθρώπου ὡς *θηρίου* ὑποδηλοῖ ἀσφαλῶς τὴν γρανιτώδη ἀντίστασιν αὐτοῦ εἰς τὴν μεταπλαστικήν καὶ ἀλλοιωτικὴν τοῦ ἐμπαθοῦς αὐτοῦ χαρακτῆρος θεοφιλῆ συμπεριφοράν τοῦ εὐεργέτου. Ἀλλ' ἐπίσης διὰ τῆς λέξεως *θηρίον* δηλοῦται ἡ ἐμμονὴ εἰς τὴν ἐπιθετικὴν συμπεριφοράν, τ.ἔ. τὴν ἐμπαθῆ διαγωγήν.

Οὕτως οἱ «ἄνθρακες» νοοῦνται ὑπὸ τοῦ Ἰ. Φωτίου διττῶς ἤ μᾶλλον *ἀμφιδυναμικῶς*. Ἔνθα ὁ ἐχθρὸς θὰ ἀποδεχθῇ τὴν εὐεργεσίαν, οἱ «ἄνθρακες» θά λειτουργήσουν *μεταμορφωτικῶς*. Ὅπου ὅμως ὁ ἐχθρὸς θὰ ἀντισταθῇ εἰς τὴν εὐεργετικὴν καὶ ἀγαθοποιὸν συμπεριφορὰν τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἠδικημένου, οἱ «ἄνθρακες» θὰ λειτουργήσουν καυστικῶς, τ.ἔ. τιμωρητικῶς. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ὁ εὐεργετῶν, διὰ τῆς ἀγαθοποιοῦ συμπεριφορᾶς του, θά «ἀπαλλάξῃ τῶν ἀνθράκων τὴν τοῦ μισοῦντος κεφαλήν». Ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν θὰ ἐπισωρεύσῃ τούτους ἀμετακλήτως ἐπ' αὐτῆς.

Καὶ ἐν τῇ περιπτώσει λοιπὸν τῶν «ἀνθράκων» τὸν ἔσχατον λόγον τοῦ νοηματικοῦ περιεχομένου αὐτῶν ἔχει ὁπωσδήποτε τὸ εἶδος τῆς ψυχοδυναμικῆς λειτουργικότητος τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος, ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς ὁποίας οὗτοι ἐπισωρεύονται. Καὶ ἐνταῦθα τὸ ψυχολογικὸν ἐπιχείρημα ἀποβαίνει ἰδιαιτέρως διασαφητικὸν τοῦ βιβλικοῦ λόγου, τοῦ σημαντικοῦ βιωματικῶν καὶ ψυχολογικῶν διεργασιῶν.

101. στ. 389B.
102. στ. 389C.

6. Ἡ ψυχοδυναμικὴ λειτουργικότητα τοῦ προσωπείου εἰς τὴν πνευματικὴν ζωήν.

(Ἐκ τῶν ἀπαντήσεων εἰς τὰς ΞS΄, ΣΕ΄ καὶ ΣΙΔ΄ ἐρωτήσεις)

Διὰ τῆς ΞS΄ ἐρωτήσεως τοῦ Ἀμφιλοχίου Κυζίκου καλεῖται ὁ Ἱ. Φώτιος νὰ ἀναπτύξῃ τὸν νοῦν τοῦ χωρίου τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ· «Ἔστι δίκαιος ἀπολλύμενος ἐν δικαίῳ αὐτοῦ, καὶ ἔστιν ἀσεβὴς μένων ἐν κακίᾳ αὐτοῦ».

Ἐκκινῶν ὁ Ἱ. Πατὴρ ἐκ τοῦ ἐρωτήματος· «τίς οὖν ἐστιν ὁ δίκαιος ὁ ἐν τῷ δικαίῳ αὐτοῦ ἀπολλύμενος, καὶ τίνα τρόπον ἀπόλλυται», σπεύδει νὰ διευρύνῃ ἑρμηνευτικῶς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, προκειμένου νὰ ἀναπτύξῃ τὸν νοῦν τοῦ ὡς ἄνω χωρίου εἰς ὡρισμένον ἑρμηνευτικόν σχῆμα, τὸ ὁποῖον ὅμως λαμβάνει ἐκ τοῦ πεδίου τῆς βιωματικῆς καὶ ψυχολογικῆς λειτουργικότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διεύρυνσις αὕτη τοῦ τεθέντος ἐρωτήματος ἀκολουθεῖ ἐπεξηγηματικῶς· «Ἢ δηλονότι ὁ τοῦ δικαίου μὲν ἁρπάζων καὶ κατασχηματιζόμενος τὴν κλῆσιν καὶ τὸ πρόσωπον, ἐν αὐτῇ δὲ τῇ μηχανῇ αὐτοῦ καὶ περιεργίᾳ διολλύμενος».[103]

Ἤδη ἡ διεύρυνσις αὕτη τοῦ ἀρχικοῦ ἐρωτήματος, δι᾽ οὗ ἐπιθυμεῖ ὁ Ἱ. Πατὴρ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν βαθύτερον νοῦν τοῦ χωρίου τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ, ἀποτελεῖ καθορισμὸν τοῦ τρόπου λειτουργίας τοῦ *προσωπείου*. Ἑπομένως καὶ ἐνταῦθα τὸ κύριον ἑρμηνευτικὸν ἐπιχείρημα τοῦ Ἱ. Φωτίου εἶναι τὸ ψυχολογικόν.

Κατὰ τὸν Ἱ. Πατέρα, ὁ Ἐκκλησιαστής· «οὐ γὰρ ἁπλῶς εἶπεν ἐν τῷ δικαίῳ ἢ ἐν τῇ δικαιοσύνῃ ἀπολλύμενος ἀλλ᾽ ἐν τῷ δικαίῳ αὐτοῦ, ὅ ἐκεῖνος δίκαιον ἐμηχανήσατο εἶναι, τὸ τοῦ δικαίου πρόσωπον οὐκ ἐξ ὧν ἦν, ἀλλ᾽ ἐξ ὧν ἐσχηματίζετο, περιβαλλόμενος».[103] Ὁ δίκαιος, περὶ οὗ πρόκειται ἐνταῦθα, δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος κάτοχος ἀρετῆς δικαιοσύνης ἀλλά «ἁρπάζων καὶ κατασχηματιζόμενος τὴν κλῆσιν καὶ τὸ πρόσωπον» τοῦ δικαίου, ἐφαρμόζει ἐν τῇ πράξει τὸ δίκαιον, τὸ ὁποῖον οὗτος «ἐμηχανήσατο». Ὑποκρίνεται λοιπὸν τὸν κατὰ τὴν κοινὴν λογικὴν νοούμενον ὡς δίκαιον καὶ φέρει ἁπλῶς ὡς *προσωπεῖον* τὸ ἐξωτερικὸν ἦθος αὐτοῦ. Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει ἐμφανίζει ὡς προσωπικὸν του κτῆμα βιωματικὴν καὶ ἠθικὴν περιουσίαν, ἡ ὁποία δὲν ἀνήκει εἰς αὐτὸν ἀλλὰ εἰς τὸν αὐθεντικῶς καὶ γνησίως βιοῦντα τήν ἀρετήν τῆς δικαιοσύνης. Ἀλλά «τίς (γάρ) μείζων κλοπὴ τὴν τοῦ δικαίου κλέπτειν προσηγορίαν τοῖς ἀδίκοις ἀνακείμενον»;[103] Καθ᾽ ὅν χρόνον ὁ φέρων τὸ προσωπεῖον ἢ τὴν «μορφὴν» τοῦ δικαίου ἐμφανίζεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὡς αὐθεντικὸς δίκαιος, διατελεῖ ἐν τῇ ἀδικίᾳ, ἣν ἔχει κατασκευάσει ὡς ἰδίαν *μηχανήν*. Ἐν αὐτῇ δὲ τῇ μηχανῇ αὐτοῦ «πρὸς τὴν ἐσχάτην ἀδικίαν καὶ ἀπώλειαν καταφέρεται». Διότι, καὶ ἐὰν εἰσέτι «πάντες αὐτὸν ὑμνοῦσιν, κἂν πάντες αὐτῷ τό δίκαιον ἐπικροτῶσιν», ἡ φυσικὴ πορεία τῶν πραγμάτων ὁδηγεῖ τοῦτον ἀναποφεύκτως πρὸς τὴν κα-

103. στ. 432Α.

ταστροφήν. Τὴν καταστροφὴν δὲ ταύτην διεργάζεται τὸ «δίκαιον αὐτοῦ», ἐφ᾽ ὅσον ἀποτελεῖ «μηχανήν», διὰ τῆς ὁποίας οὗτος ζητεῖ «ἅ μὴ ἔχει δεικνύναι, καὶ πρὸς ἅ διαβέβληται ἀπατᾷν τοὺς ἄλλους τῇ προσποιήσει ὅτι στέργει ταῦτα μηχανώμενος· καὶ πρὸ τῶν ἄλλων ἑαυτὸν πολλῷ κάκιον καὶ ἀθλιώτερον».[104] Οὕτως ὁ ὑποκριτὴς δίκαιος «ἐν αὐτῇ τῇ ματαίᾳ ὑπολήψει καὶ μηχανουργίᾳ»[105] ἀπόλλυται.

Ὁ Ἰ. Πατὴρ χρησιμοποιεῖ συνήθως τὸ ρῆμα *κατασχηματίζεσθαι*[106] καὶ τὰ παράγωγα αὐτοῦ, προκειμένου νὰ δηλώσῃ μορφὰς λειτουργίας τοῦ *προσωπείου*. Ἐνταῦθα ἡ λέξις «μηχανή», ὡς δηλωτικὴ τῆς λειτουργίας τοῦ προσωπείου, εἶναι ἐκφραστικὴ τῶν πολλαπλῶν μορφῶν τῆς ὑποκριτικῆς συμπεριφορᾶς. Ὁ ὑποκριτὴς δίκαιος *ἀπατᾷ* «τοὺς ἄλλους τῇ προσποιήσει ὅτι στέργει ταῦτα μηχανώμενος». Δι᾽ ὅλης τῆς μηχανῆς αὐτοῦ ἐπιζητεῖ «μορφὴν ἀλλοτρίαν περιθέσθαι δι᾽ ἧς τὴν οἰκείαν ἐπικρύψειεν». Ἀλλὰ «τί δ᾽ ἀναιδέστερον ἔρωτι σεμνύνεσθαι τῆς καλλίστης τῶν ἀρετῶν, καὶ δι᾽ ἁπασῶν αὐτῶν διηκούσης καὶ τὴν συμφωνίαν ἀποτελούσης ἐναρμόνιον πρὸς ἥν (οὗτος;) οὐδενός διάκειται δυσμενέστερον; Ἄρα οὖν ὁ τοιοῦτος οὐκ ἐν τῷ αὐτοῦ δικαίῳ δικαίως ἀπόλλυται»;[107]

Ἐξ ἄλλου ἡ ἐρώτησις ΣΕ΄ «Περὶ διαμορφώσεως καὶ χαρακτῆρος τῶν ἁγίων εἰκόνων» προκαλεῖ τὸν Ἰ. Φώτιον νὰ κινηθῇ κατὰ τὴν ἀπάντησὶν του καὶ εἰς τὸν βιωματικόν-ψυχολογικὸν χῶρον τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου καὶ νὰ προσεγγίσῃ καὶ πάλιν τὸ πρόβλημα τοῦ *προσωπείου*.

Ἀναιρῶν, ὁ ἅγιος Πατήρ, κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἀπάντησιν του, θέσεις τῶν εἰκονομάχων, ἀπευθύνεται πρὸς αὐτοὺς εὐθέως, εἰς στιγμήν τινα τῆς ρύμης τοῦ λόγου του, λέγων ἢ μᾶλλον ἐρωτῶν· «Τί γὰρ ἐπὶ τῆς εἰκόνος ἵστασθε καὶ τοὺς τοιούτους φληνάφους ἀνελίσσετε, δέον πρὸς αὐτὸν τὸν εἰκονιζόμενον, ὅ κρύπτουσι τέως, ἀποδύσασθαι; ἵνα τί γὰρ ὅ ταῖς διανοίαις ὑμῶν ὠδίνετε, τὸν ἄσπονδον κατὰ Χριστοῦ πόλεμον, τοῦτον μὴ καὶ τοῖς χείλεσι καὶ γυμνῷ τῷ προσώπῳ ἀλλ᾽ ὑπὸ προσωπείῳ τῇ εἰκόνι, ἐπιδείκνυσθε»;[108]

Κατὰ τὸν Ἰ. Φώτιον, ἡ συμπεριφορὰ τῶν εἰκονομάχων ἔναντι τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ, δὲν ἀποτελεῖ ἐνέργειαν ἢ ἀντίδρασιν «γυμνῷ τῷ προσώπῳ». Ἡ προστασία τῆς εὐσεβείας, ὑπὲρ τῆς ὁποίας φαίνεται νὰ ἀγωνίζωνται οἱ εἰκονομάχοι, εἶναι μᾶλλον «τέχνασμα» ἐπικρύψεως τῶν ἀληθῶν διαθέσεων αὐτῶν πρὸς τὴν γνησίαν πίστιν. Οὗτοι «τὸν ἄσπονδον κατὰ Χριστοῦ πόλεμον» καλύπτουν «ὑπὸ προσωπείῳ τῇ εἰκόνι». Δῆθεν θεωροῦν τὸν εἰκονισμὸν τοῦ Χριστοῦ ἀσεβῆ καὶ ἐναντίον τῆς ἀληθοῦς πίστεως κείμενον, ἀλλ᾽ οἱ ἴδιοι οἱ εἰκονομάχοι «οὐδὲ πιστεύειν σαρκὶ ἐπιδημῆσαι τὸν

104. στ. 432B.
105. στ. 432C.
106. στ. 432A καί 432C. Πρβλ. καὶ στ. 745A «τὸ κατεσχηματισμένον καὶ ὕπουλον».
107. στ. 432 A-B.
108. στ. 949D.

Χριστόν» καί «ὄντως γὰρ αὐτοῖς τοῖς ἀθλίοις οὐδ' ἐπεδήμησεν»,[109] ἐφ' ὅσον δὲν ἐπίστευσαν εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Λόγῳ δὲ ἀκριβῶς τῆς ἀπιστίας των ταύτης πολεμοῦν τὸν εἰκονισμόν τοῦ Χριστοῦ προφάσει εὐσεβείας καὶ γνησίας δῆθεν πίστεως. Ἀλλ' «ὅ κατὰ τῆς εἰκόνος ἐπονηρεύσαντο, τοῦτο πολὺ πρότερον κατὰ τοῦ εἰκονιζομένου πεφώρανται φρυαξάμενοι, ἀπὸ τῆς τῶν νομισάντων διαφορᾶς, ἀναίρεσιν παντελῆ τοῦ νομισθέντος ψηφισάμενοι. Ὁρᾷς οἷος αὐτῶν ὁ σκοπός, καὶ εἰς οἷον αὐτοῖς τὸ κατὰ τῆς εἰκόνος ἀπέβλεπε τέχνασμα».[109]

Οἱ εἰκονομάχοι λοιπόν ἄλλα ὠδινοῦσαν εἰς τὰς διανοίας αὐτῶν (τ.ἔ. «τὸν ἄσπονδον κατά Χριστοῦ πόλεμον») καὶ ἄλλα ἐδείκνυον ὑπὸ τὸ προσωπεῖον τῆς εἰκόνος. Καὶ ἐνταῦθα πρόκειται περὶ *τεχνάσματος*. Ἐξ ἄλλου εἰς πᾶσαν περίπτωσιν τὸ προσωπεῖον λειτουργεῖ ὡς τέχνασμα («μηχανή»), ἀποβλέπον εἰς τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ἑκάστοτε ἐπιδιωκομένου σκοποῦ διὰ τῆς ἀπάτης,[110] ἐφ' ὅσον ὑποδύεται ρόλον ἄνευ ἀντιστοίχου βιωματικοῦ ἐρείσματος. Αὐτὴ εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ἀρνητική *ποιότητα* (ἤ λειτουργία) τοῦ προσωπείου.

Τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ προσωπείου ἐστηλίτευσεν ἐντόνως ὁ Κύριος, ἰδίᾳ ἐν τῷ προσώπῳ τῶν Γραμματέων καὶ Φαρισαίων. Ἀλλὰ δὲν παρέλειψε νὰ προσδιορίσῃ καὶ τὴν θετικὴν ποιότητα ἢ εἰκόνα τοῦ προσωπείου.

Οὕτως ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦ προσωπείου, καὶ δή κατὰ τὴν θετικὴν αὐτοῦ λειτουργίαν, ὁ Ἱ. Φώτιος καλεῖται διὰ τῆς ΣΙΔ΄ ἐρωτήσεως νὰ ἑρμηνεύσῃ τὸν λόγον τοῦ Κυρίου· «Ἄλειψαί σου τὴν κεφαλήν, καὶ νίψαι τὸ πρόσωπον»[111] ὅστις λόγος ἀφορᾷ εἰς τὸν τρόπον τῆς νηστείας. Κατὰ τὸν Ἱ. Φώτιον, ὁ Κύριος διὰ τοῦ λόγου τούτου δὲν συνιστᾷ «ἐλαίῳ λιπαίνειν τήν κεφαλήν, ἢ τὸ πρόσωπον ἐκπλύνειν ὕδατι» «ἀλλ' ἀπ' αὐτῶν τῶν συμβόλων τῆς χαρᾶς καὶ τῆς εὐφροσύνης, χαίρειν ἡμᾶς καὶ εὐφραίνεσθαι ἐν τῷ νηστεύειν νομοθετῶν». Καὶ τοῦτο, διότι «ἐπειδὴ τὸ ἀλείφεσθαι τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ πρόσωπον νίπτεσθαι τοῖς εὐφραινομένοις καί χαίρουσι, κατά τι παλαιόν ἐπετηδεύετο ἔθος, καὶ σύμβολα ταῦτα χαρᾶς ἐνομίζετο καὶ εὐφροσύνης· ὁ Δεσπότης τὸν περὶ νηστείας νόμον εἰσάγων, καὶ βουλόμενος ἡμᾶς μετὰ χαρᾶς καὶ εὐφροσύνης ταύτην ἐπιτελεῖν», συνέστησε τὴν δι' ἐλαίου ἐπάλειψιν τῆς κεφαλῆς καὶ τὴν δι' ὕδατος πλύσιν τοῦ προσώπου, τοῦ τὴν νηστείαν ἐπιτελοῦντος πιστοῦ.

---

109. στ. 952A.

110. Πρβλ. (Τὸ προσωπεῖο) εἶναι μιὰ μάσκα τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς, μιὰ μάσκα ποὺ ὑποκρίνεται ἀτομικότητα καὶ προσπαθεῖ νὰ κάνει καὶ τοὺς ἄλλους καὶ τὸν ἑαυτὸ μας νὰ πιστέψουμε ὅτι εἶναι κάτι τὸ ἀτομικό, τὴ στιγμὴ ποὺ παίζει ἁπλῶς ἕνα ρόλο στὸν ὁποῖο μιλᾶ ἡ ὁμαδικὴ ψυχή. Κάρλ Γιούνγκ. Ἀναλυτικὴ Ψυχολογία. Μτφ. Πην. Ἱερομνήμονος. Ἀθήνα (ἄν. χρ.) σελ. 148 ἑξ.

111. στ. 972D.

Ἡ εὐφροσύνη καὶ ἡ χαρά, ὡς πηγαῖαι ἐσωτερικαὶ διαθέσεις τῆς εὐσεβούσης ψυχῆς, συγκροτοῦν τὰ πνευματικὰ θεμέλια τῆς νηστείας ἀλλὰ καὶ τὴν προϋπόθεσιν ἀφανοῦς ἐπιτελέσεως αὐτῆς, καταργουμένου οὕτω τοῦ φαρισαϊκοῦ προσωπείου, ὅπερ ἐσκόπει εἰς τό «θεαθῆναι» ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἡ δῆθεν συμμόρφωσις πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τοῦ νόμου. Διὰ τοῦτο ἐπάγεται ὁ Ἰ. Φώτιος· «οὕτω γὰρ ἑαυτοὺς δια(τε)θέντες καὶ διακοσμήσαντες, τούς τε ἄλλους, ἐν οἷς πράττομεν, λαθεῖν δυνησόμεθα, καὶ ἑαυτοῖς ἀνεπαχθῆ τὸν τῆς νηστείας ἀγῶνα ἀπεργασόμεθα».[112] Ἡ αὐθεντικὴ καὶ σύμφωνος πρὸς τὸ ἀληθὲς πνεῦμα τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας ἐπιτέλεσις τῆς νηστείας καθιστᾷ εὐχερῆ τὸν ὑπὲρ αὐτῆς ἀγῶνα ἀλλὰ καὶ ἀφανῆ καὶ ἀπαρατήρητον τὸν νηστεύοντα ὑπὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἡ φράσις «λαθεῖν δυνησόμεθα», διαμετρικῶς ἀντίθετος πρὸς τήν φράσιν «θεαθῆναι τοῖς ἀνθρώποις», εἶναι δηλωτικὴ τοῦ *θετικοῦ* προσωπείου. Τὸ φαρισαϊκὸν πρσωπεῖον λειτουργεῖ πρὸς ἐπίδειξιν μὴ ὑπαρχούσης εὐσεβείας. Ἀλλὰ τὸ θετικὸν προσωπεῖον, ὡς ἀπόκρυψις πνευματικοῦ χαρίσματος, προστατεύει[113] ἀπὸ τῶν ἐπιβουλῶν τῆς κενοδοξίας.

Ὁ ἄνθρωπος τοῦ Εὐαγγελίου διδάσκεται διὰ πολλῶν ὑπὸ τοῦ Κυρίου, ὅτι, ὅ,τι ἀγαθὸν πράττει, ὀφείλει νὰ πράττῃ τοῦτο ἐν κρυπτῷ[114] καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ θεαθῆναι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων. Διότι ἐν τῇ δευτέρᾳ ταύτῃ περιπτώσει κενοδοξεῖ. Ἡ δὲ κενοδοξία εἶναι κακία· «Κακία μὲν γὰρ ἡ ἐπίδειξις καὶ τὸ θηράσαι δόξαν».[115] Ὅστις δὲ ἀποφεύγει τὴν κενοδοξίαν, μένει ἑδραιωμένος ἐν τῇ ἀρετῇ, δι' ἧς διεργάζεται τὴν ἑαυτοῦ σωτηρίαν. «Ἡ δὲ φυγὴ τῆς κενοδοξίας ἀρετὴ τε ἐστιν καὶ σεμνοῦ ἤθους καὶ τῶν συνετῶν ἀνθρώπων ἀποτίκτειν οἶδεν εἰς Θεὸν τὴν εὐχαριστίαν».[116]

Ἀλλὰ ἡ φυγὴ τῆς κενοδοξίας δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰ μὴ τό «παντὶ τρόπῳ λαθεῖν ἐπιτηδεύων (ὁ πιστός) τοῖς ἀνθρώποις τὸ κατόρθωμα».[117] Ἡ τοιαύτη δὲ ἀπόκρυψις τῆς ἀρετῆς ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων συνιστᾷ ἐπίσης «μηχανήν» ἢ «τέχνασμα», ἀλλ' ἐν ἐννοίᾳ θετικῇ. Ὅπως ἀκριβῶς ἡ κενοδοξία ἀποτελεῖ θήρευσιν τιμῆς καὶ δόξης ἀλλὰ *κενῆς*, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει τὸ κατόρθωμα, οὕτω κατ' ἀντίστροφον τρόπον ἡ ἀποφυγὴ τῆς κενοδοξίας, καθ' ὅν χρόνον ὑπάρχει τὸ κατόρθωμα, συνιστᾷ μεθόδευσιν ἢ *ἐπιτήδευσιν* ἀποκρύψεως τοῦ κατορθώματος τούτου. Ἡ ἐπιτήδευσις αὕτη

---

112. στ. 972D.-973A.
113. Βλπ. καὶ στ. 744D. «Τελειοτέρα μὲν οὖν καὶ τελείων, ὥσπερ ἔφαμεν, ἡ ἐν τῷ μέσῳ πρᾶξις, ἀσφαλεστέρα δὲ ἡ λανθάνουσα. Ἐκεῖ μὲν γὰρ πολλάκις λαθοῦσα συνεισδύεται τῇ ἀρετῇ ἡ κακία ἐνταῦθα δὲ τόγε ἐπ' αὐτῇ τῇ κρυφίῳ πράξει ἀποτετείχισται παντελῶς αὐτῇ ἡ διείσδυσις».
114. Πρβλ. στ. 741C. «Ἡ μὲν οὖν τῆς κακίας φυγὴ λάμπει πάντως ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, κἂν ἔσω τις, ὅση δύναμις, κατέχῃ τὴν λαμπηδόνα».
115. στ. 741A.
116. στ. 741B.
117. στ. 973A.

ἀποτελεῖ διαδικασίαν «κατασκευῆς» θετικοῦ προσωπείου, πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῶν ἐκ τῆς κενοδοξίας κινδύνων, τοὺς ὁποίους δημιουργεῖ τό «ὕψος» τοῦ κατορθώματος.

Κατὰ τὸν Ἰ. Φώτιον τυγχάνει γνωστόν «ὅτι συνανυψοῖ ἑαυτῷ τὸ ὕψος τοῦ κατορθώματος».[118] Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ πιστὸς δὲν γρηγορεῖ, συνανυψοῦται μετὰ τοῦ κατορθώματος καὶ κυριεύεται πλέον ἀπὸ τήν «κενὴν δόξαν». Ἀλλ' ἡ κενὴ δόξα «σφοδρὸν ἀφίησι κάτωθεν τὸ βέλος καὶ δυνατή (ἐστι) πολλάκις καὶ στεῤῥὸν ἦθος διελάσαι, καὶ πρὸς τὰ κάτω περιτρέψαι». Διά τοῦτο «ἀσφαλεστέρα πολλῷ ἡ ἐν τῷ κρυπτῷ, καὶ μάλιστα τῶν εἰσαγομένων, εὑρίσκεται ἐργασία».[118]

Διὰ τῆς περιγραφῆς τῆς ψυχολογικῆς λειτουργίας τῆς κενῆς δόξης, ἥτις «ἀφίησι κάτωθεν (αὐτῆς) βέλος», διὰ τοῦ ὁποίου ἀποβαίνει ἱκανὴ «πολλάκις καὶ στεῤῥὸν ἦθος διελάσαι καὶ πρὸς τὰ κάτω περιτρέψαι»,[119] ὁ Ἰ. Φώτιος ἀποδεικνύει τὴν ἰδιάζουσαν ἐν προκειμένῳ σημασίαν τοῦ ψυχολογικοῦ ἐπιχειρήματος, κατὰ τὴν ἑρμηνευτικὴν ἐπεξεργασίαν γραφικῶν χωρίων, ἐπιδεκτικῶν ψυχολογικῆς ἀναλύσεως καὶ ἀνατομίας πρὸς ἀκριβεστέραν σύλληψιν τοῦ ἐγκρυπτομένου εἰς τὸ γράμμα τῶν χωρίων τούτων ἱεροῦ νοήματος. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ δι' ἄλλων, ὅσων ἤδη ἐν τοῖς πρόσθεν ἔχουν ἀναπτυχθῆ ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ ἐπιλόγου τοῦ Ἰ. Φωτίου εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ δοθεῖσαν ἀπάντησιν εἰς τὴν ΣΙΔ΄ ἐρώτησιν. «Εἰ δὲ καὶ νηστεύων, ἐλαίῳ εὐποιΐας τὸ ἐν τῇ κεφαλῇ δαψιλῶς πιάνας ἡγεμονικόν, ἐκεῖθέν τε ὥσπερ ἀπό τινος πηγῆς νοερᾶς, ὅλον σεαυτὸν καὶ τὸ πρόσωπον ἐκπλύνας φαιδρὸν ἀπεργάσῃ καὶ καθαρὸν (ἐλεημοσύναις γάρ, φησίν, ἀποκαθαίρονται ἁμαρτίαι), εἰς τὸ χρησιμώτατόν σοι δείξεις τῶν θείων Λογίων τὴν ἀνάπτυξιν προσεληλυθέναι».[120]

Εἰς τὸ χωρίον τοῦτο ἡ ψυχολογικὴ δομὴ τῆς προσωπικότητος, «τὸ ἐν τῇ κεφαλῇ ἡγεμονικόν», πιαινόμενον διὰ τοῦ ἐλαίου τῆς εὐποιΐας, (ἐφ' ὅσον ἐξ ἄλλου «τῷ τῆς ἐλεημοσύνης κατορθώματι καὶ ἄλλαι συναναφύουσι καὶ συνεξανθοῦσιν ἀρεταί»),[121] καθίσταται οἱονί «νοερὰ πηγή», ἐξ ἧς ἀναβλύζει πλουσίως πᾶν καθάρσιον τὸ ὁποῖον ὅλον τὸν ἄνθρωπον («ὅλον σεαυτόν») ἀλλὰ καὶ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐκπλύνει καὶ ἀπεργάζεται φαιδρὸν καὶ καθαρόν. Ἐν τοιαύτῃ δὲ καταστάσει διατελῶν ὁ ἀληθῶς νηστεύων, ἀποδεικνύει συγχρόνως τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν χρησιμωτάτην ἐφαρμογὴν τῶν θείων λογίων.

---

118. στ. 744C.
119. Ἡ *περιτροπὴ* αὕτη ὑπενθυμίζει τὴν θεωρίαν τοῦ Jung περὶ *ἐναντιοδρομίας*. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐν λόγῳ θεωρίαν· «πᾶν ψυχολογικὸν ἄκρον περιέχει ἐν κρυπτῷ τὸ ἀντίθετόν του ..... ὅσον δὲ ἀκροτέρα καθίσταται μία θέσις, τόσον ἐνωρίτερον μεταστρέφεται εἰς τὸ ἀντίθετόν της». C.G. Jung. Über die Psychologie des Unbewussten. Zürich 1943 σελ. 130.
120. στ. 973 Α-Β.
121. στ. 337Α.

Εἰς τὸ ἐν λόγῳ χωρίον τὸ ἄξιον προσοχῆς εἶναι ἡ *ἐσωτερικὴ* εἰκόνα, τὴν ὁποίαν ὁ Ἱ. Φώτιος «κατασκευάζει». Τὰ προτρεπτικὰ τῆς κυριακῆς ἐντολῆς λόγια· «*ἄλειψαί* σου τὴν κεφαλήν» καὶ «*νίψαι* τὸ πρόσωπόν σου», προσανατολίζουν ἴσως ἐκ πρώτης ὄψεως τὸν ἑρμηνευτὴν εἰς τὴν νοηματικήν σημαντικὴν τῆς *ἐξωτερικῆς* εἰκόνος τοῦ νηστεύοντος. Ὁ Ἱ. Φώτιος ὅμως προτιμᾷ νὰ προσεγγίσῃ, διὰ τῶν ἑρμηνευτικῶν συλλογισμῶν του, εἰς τὴν δομὴν τῆς *ἐσωτερικῆς* εἰκόνος τοῦ νηστεύοντος, εἰς τὴν νοερὰν πηγήν, ἐξ ἧς ἀναβλύζει πᾶν τὸ καθαῖρον καὶ φαιδρὸν ποιοῦν αὐτόν. Οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἀναδεικνύει, διὰ τοῦ τοιούτου τρόπου θεωρήσεως τῆς κυριακῆς ἐντολῆς, τὴν ἰδιάζουσαν χρησιμότητα τοῦ βιωματικοῦ-ψυχολογικοῦ ἐπιχειρήματος κατὰ τὴν διαδικασίαν τῆς ἑρμηνευτικῆς ἁγιογραφικῶν χωρίων ἐπεξεργασίας.

7. Ἡ λειτουργία τῆς προβολῆς τῆς ἐμπαθοῦς διαθέσεως τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ σχέσιν αὐτοῦ.

(Ἐκ τῆς ἀπαντήσεως εἰς τὴν ΣΠΗ΄ ἐρώτησιν)

Ἡ ἐρώτησις ΣΠΗ΄ ζητεῖ ἀπὸ τὸν Ἱ. Φώτιον ἑρμηνείαν τοῦ ψαλμικοῦ στίχου· «Κύριε, μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς με, μηδὲ τῇ ὀργῇ σου παιδεύσῃς με».[122]

Τὸ πρόβλημα ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ εἶναι πλέον ἤ γνωστόν. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις ὁ Θεὸς ἐμφανίζεται ὀργιζόμενος καὶ ἐν θυμῷ διατελῶν, ἐκδικούμενος καὶ τιμωρῶν ἀνοικτιρμόνως. Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ὀργίζεται ἢ νὰ συμπεριφέρεται ἐν θυμῷ ὁ Θεός;

Ὁ Ἱ. Φώτιος, προκειμένου νὰ παρουσιάσῃ τὴν λύσιν τοῦ ἀπορήματος δὲν ἀκολουθεῖ καὶ ἐνταῦθα τὴν *θεολογικὴν* μέθοδον, δι᾿ ἧς θὰ ἠδύνατο οὗτος νὰ ἀποδείξῃ, ἐπὶ τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας στηριζόμενος, τὸ ἀναλλοίωτον τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ παντελῶς ἀδύνατον τῆς παρ᾿ Αὐτῷ οἱασδήποτε «τροπῆς» ἤ «παραλλαγῆς», ὡς δηλοῦται ἐν προκειμένῳ διὰ τῶν λέξεων «θυμὸς καὶ ὀργή». Προτιμᾷ μᾶλλον ὁ Ἱ. Πατὴρ νὰ ἐνδιατρίψῃ περὶ τὰς βιωματικὰς ἤ ψυχολογικὰς ἀντανακλάσεις εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ τοῦ μετ᾿ αὐτοῦ διαλεγομένου καὶ δὴ ἁμαρτωλοῦ ἀνθρώπου.

Ἐν πρώτοις ὁ Ἱ. Φώτιος ὑπογραμμίζει τὸ ἀναλλοίωτον τοῦ Θεοῦ, παρατηρῶν ὅτι «καὶ γὰρ τὸ Θεῖον ἁπάντων ἀπήλλακται τῶν παθῶν». Ὁ Θεὸς οὐδέποτε τελεῖ ἐν ὀργῇ ἢ θυμῷ. Ὁσάκις δὲ οἱ θεόπνευστοι συγγραφεῖς τῶν ἱερῶν κειμένων καὶ μάλιστα ἐκείνων τῆς Π.Δ. ἐμφανίζουν εἰς τοιαύτας ἐμπαθεῖς καταστάσεις τὸν Θεόν, πρόκειται κυρίως ἐκεῖ περὶ συγκαταβάσεως τοῦ πνεύματος τῶν ἁγίων Γραφῶν εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ διανοητικὴν δεκτικότητα τῶν παραληπτῶν τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ. «Ὅταν ἀκούσῃς θυμὸν καὶ ὀργὴν ἐπὶ Θεοῦ, μηδὲν ἀνθρώπινον ὑποπτεύσῃς· συγκαταβάσεως γὰρ ἐστὶ τὰ ρήματα· καὶ γὰρ τὸ Θεῖον ἁπάντων ἀπήλλακται τῶν παθῶν· διαλέγεται δὲ οὕτως ὥστε καθάψασθαι τῆς τῶν παχυτέρων διανοίας».[122] Καὶ

122. στ. 1121B.

ἡμεῖς, λέγει ὁ Ἰ. Φώτιος· «Ὅταν βαρβάροις διαλεγώμεθα τῇ ἐκείνων χρώμεθα γλώσσῃ». Ὅπως ἐπίσης· «κἂν πρὸς παιδίον φθεγγώμεθα, συμψελίζομεν, κἂν μυριάκις ὦμεν σοφοί». Ἑπομένως καὶ εἰς τὸν ὑπὸ ἑρμηνείαν ψαλμικὸν στίχον, ὁ συντάκτης αὐτοῦ ὑποδηλοῖ μᾶλλον τὴν λειτουργίαν τῶν ἐμπαθῶν διαθέσεων εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἀνθρώπου, ἱκετεύοντος τὸν Θεόν, ἵνα μὴ τιμωρήσῃ αὐτὸν κατὰ τὸ ἀνάλογον ὕψος τῶν ἁμαρτιῶν αὐτοῦ.

Ἐξ ἄλλου «ὁ θυμὸς καὶ ἡ ὀργή», ἡ ἐκδηλουμένη εἰς τὴν συμπεριφορὰν ἀνθρώπων τινῶν, δὲν εἶναι πάντοτε «ἐξ ἀνάγκης πάθος τῶν προβαλλομένων αὐτά».[123] Καὶ εἰς τὰς ἀνθρωπίνας σχέσεις ἡ βίωσις τοῦ (ἁμαρτωλοῦ) πάθους εἶναι ἐνίοτε σχετικὸν γεγονός, τ.ἔ. ὑποτιθέμενον καὶ οὐχὶ πραγματικὸν καὶ ἀναμφισβήτητον. Διότι, ἐφ' ὅσον μία ἐμπαθὴς σχέσις ἀφορᾷ εἰς δύο πλευράς, «ἐν δυσὶ τὸ δι' αὐτῶν ἐγγινόμενον πάθος συνίσταται, ἔν τε τῷ βαλλομένῳ, καὶ ἐν οἷς ταῦτα πλήττοντα ἀλγεινὴν διάθεσιν ἀπεργάζεται». Τὸ πάθος φαίνεται λειτουργοῦν καὶ καὶ εἰς τὸν ἐμπαθῶς συμπεριφερόμενον καὶ εἰς τὸν ἀποδέκτην τῆς τοιαύτης ἐμπαθοῦς συμπεριφορᾶς. «Ὅ τε γὰρ θυμούμενος ἤ ὀργιζόμενος διατίθενταί πως κατὰ ταῦτα (ἀναλόγως τοῦ εἴδους καὶ τῆς φύσεως τοῦ πάθους του)», ἀλλὰ «καὶ ὁ τὸν θυμὸν καὶ τὴν ὀργὴν ἐκδεξάμενος, κἀκεῖνος πεπονθὼς διετέθη κατὰ τὴν πάθησιν· ἐν ἀμφοτέροις μὲν οὖν τὸ πάθος ὁρᾶται».[124]

Ἡ προσεκτική, ὑπὸ τοῦ Ἰ. Φωτίου, χρῆσις τοῦ ρήματος *ὁρᾶσθαι* δίδει ἔμφασιν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν εἰκόνα τῆς λειτουργίας τῆς ἐμπαθοῦς σχέσεως. Τὸ πάθος «φαίνεται» εἰς ἀμφοτέρους τοὺς διατελοῦντας εἰς μίαν τοιαύτην σχέσιν. Ἐνδέχεται ὅμως ὁ ἀποδέκτης τῆς ἐμπαθοῦς συμπεριφορᾶς νὰ παραμείνῃ ἀνεπηρέαστος ἐξ αὐτῆς. Διότι συμβαίνει ἐνίοτε ἐκεῖνος πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπευθύνεται ἡ ὀργὴ καὶ ὁ θυμὸς νὰ παραμένῃ ἀπαθὴς καὶ ἀναλλοίωτος, «ἴσως φιλοσοφίᾳ τὴν ψυχὴν τονώσαντα, καὶ κρείττω τῆς ὀργῆς τῶν θυμουμένων καὶ ὀργιζομένων γενόμενον». Εἶναι δηλαδὴ δυνατὸν νὰ δημιουργηθῇ ἐμπαθὴς διάθεσις εἰς τὸν ἀποδέκτην τῆς θυμώδους καὶ ὀργίλου συμπεριφορᾶς χωρὶς ἐν τούτοις νὰ ἔχῃ γεννηθῇ ἐμπαθὴς διάθεσις εἰς τὸν συμπεριφερόμενον κατὰ τὸν φαινομενικῶς ἐμπαθῆ τοῦτον τρόπον. «Οὕτω κἂν μόνος ὁ τὸν θυμὸν καὶ τὴν ὀργὴν ἐκδεχόμενος κατὰ τὸ πάθος διατεθείη», εἶναι δυνατὸν νὰ μείνῃ ἀνεπηρέαστος εἰς τὸ πάθος ὁ θυμούμενος καὶ ὀργιζόμενος.

---

123. Πρβλ. στ. 1193D. «Οὐ πᾶσα ὀργὴ τῆς κρίσεως ἔνοχος· ἀλλ' ἡ μὲν ματαία καὶ εἰκῆ ἐστιν ἔνοχος· ἡ ἥττων ταύτης καὶ μὴ διὰ χρημάτων εὐπορίαν ἢ φθόνου γεγονυῖα, μήτε μὴν δι' ἀρετὴν ἢ ψυχῆς ὠφέλειαν, συγγνώμης ἐστὶν ἀξία. Ἡ δὲ ἑτέρα καὶ κατὰ τῶν ἀμελούντων τῆς ἀρετῆς γενομένη, οὐ μόνον συγγνώμης, ἀλλὰ καὶ ἐπαίνου καὶ τιμῆς ὅτι πλείστης ἐστὶν ἀξία».

124. στ. 1121 B-C.

Τὸ παράδειγμα δέ, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖ ὁ Ἰ. Φώτιος, προκειμένου νὰ καταστῇ ἐποπτικώτερος καὶ πειστικώτερος, ἀνήκει εἰς τὸν χῶρον τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης· «ἀλλ' ὁμοίως θυμοὶ καὶ ὀργή, πάθος καὶ ἄλγος τῷ ἐκδεξαμένῳ ἐμπεποιηκότα, ἀκολούθῳ λόγῳ καλοῖτ' ἄν· καὶ ἰατροὶ δὲ τέμνοντες καὶ καίοντες οὐ θυμῷ τοῦτο ποιοῦσιν, ἀλλὰ σκοπῷ τῆς διορθώσεως, οὐκ ὀργιζόμενοι τοῖς κάμνουσιν, ἀλλ' ἐλεοῦντες αὐτοὺς καὶ τῶν νοσημάτων ἀπαλλάττοντες».[124] Ἄρα τὸ νόημα τοῦ ψαλμικοῦ, ὡς ἀνωτέρω, στίχου εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθῇ ὡς ἑξῆς· «Μὴ ἀπαιτήσῃς με δίκην τῶν ἡμαρτημένων, μηδὲ ἐπεξέλθῃς τοῖς πεπλημμελημένοις».

Αἱ ψυχολογικαὶ θέσεις, δι' ὧν ὁ Ἰ. Φώτιος στοιχειοθετεῖ τὸ ἐπιχείρημα ὑπὲρ τοῦ ἀναλλοιώτου τοῦ Θεοῦ, ὁδηγοῦν αὐτὸν ἀνώτερον καὶ εἰς τὸν κατὰ νοῦν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν καὶ ἐξ ἄλλου ἐξασφαλίζουν εἰς αὐτὸν πειστικωτέραν βεβαίωσιν τοῦ ἐν λόγῳ ἀναλλοιώτου διὰ τὸν ἀποδέκτην τῆς ἑρμηνείας τὴν ὁποίαν οὗτος παρέχει.

Αἱ κυριώτεραι, τῶν ἐν λόγῳ, ψυχολογικαί-βιωματικαὶ θέσεις τοῦ Ἰ. Φωτίου εἶναι· α) Ἡ δυνατότητα ἀπαθοῦς ὑπὸ τινος ὑποδοχῆς ἐμπαθοῦς συμπεριφορᾶς. Ἡ τελευταία ὡς *ἐρέθισμα* δὲν προκαλεῖ ἀπαραιτήτως ὁμόλογον, τ.ἔ. ἐμπαθῆ ψυχικὴν διάθεσιν, εἰς ἐκεῖνον πρὸς τὸν ὁποῖον ἀφορᾷ καί β) Ἡ ἔκφρασις «ἐμπαθοῦς» συμπεριφορᾶς, εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις, δὲν προϋποθέτει ἀπαραιτήτως ψυχικὴν ἀφετηρίαν ἢ πηγὴν *ἐμπαθοῦς ἀντιδράσεως*.

Αἱ ἀρχαί αὗται, ἰσχύουσαι κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν διανθρωπίνων καὶ διαπροσωπικῶν σχέσεων, ἐπικυρώνουν τὸ γεγονὸς τῆς *ἀπαθοῦς* ψυχολογικῆς καταστάσεως ὄχι μόνον κατὰ τὴν *ἀμυντικὴν* ἀλλὰ εἰσέτι καὶ κατὰ τὴν *ἐπιθετικὴν* ἀντίδρασιν καὶ συμπεριφοράν. Ἰδίᾳ ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας ἡ ἔννοια τῆς ἁγιότητος συναρτᾶται πάντοτε πρὸς τὴν κατάστασιν τῆς *ἀπαθείας*, ὑπὸ οἱασδήποτε συνθήκας διαπροσωπικῶν σχέσεων.

Ἐξ ἄλλου τὸ γεγονὸς τῆς κατ' ἀνάγκην συγκαταβάσεως τῆς βιβλικῆς «γλώσσης» πρὸς τήν «παχυτέραν διάνοιαν» μεγάλου μέρους ἀναγνωστῶν τοῦ θείου λόγου, ἀποδεικνύει τὴν *μεθοδικότητα* τοῦ πνεύματος τῶν ἁγίων Γραφῶν κατὰ τὸν «χειρισμόν» τῶν ψυχοσωματικῶν καὶ ἀντιληπτικῶν δυνατοτήτων τοῦ καθ' ἕκαστον ἀναγνώστου αὐτῶν.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο γεγονός, συνδυαζόμενον πρὸς τὰς ψυχολογικάς-ἑρμηνευτικὰς θέσεις τοῦ Ἰ. Φωτίου, δεικνύει ὅτι τό «ψυχολογικὸν ἐπιχείρημα» ἀποβαίνει ὄντως ὄργανον διασαφήσεως τῶν *ἐσωτερικῶν* σχέσεων τοῦ θρησκευομένου ἀνθρώπου πρὸς τὸ ὅλον γεγονὸς τῆς πίστεως, ὁσάκις αἱ ἀπαιτήσεις τοῦ ἑρμηνευτικοῦ ἔργου σχετίζονται πρὸς ἁγιογραφικὰ χωρία σημαντικὰ βιωματικῶν-ψυχολογικῶν λειτουργιῶν.

8. Ἡ ψυχοσωματικὴ βίωσις τῆς ἁμαρτίας
(Ἐκ τῆς ἀπαντήσεως εἰς τὴν ΣΠΘ΄ ἐρώτησιν)

Ἡ ἐρώτησις ΣΠΘ΄ ζητεῖ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ ψαλμικοῦ στίχου «ὅτι ἐταράχθη τὰ ὀστᾶ μου».

Ἡ διευκρίνισις τῆς ἐννοίας τῶν δύο ψαλμικῶν λέξεων «ἐταράχθη» καὶ «ὀστᾶ» ὑπὸ τοῦ Ἱ. Φωτίου ἀκολουθεῖ τὴν ψυχοσωματικὴν μέθοδον, δι᾽ ἧς ἀναλύεται εἰς ἐπὶ μέρους βιωματικὰ στοιχεῖα τὸ γεγονὸς τῆς ἁμαρτίας, ἐν σχέσει ὅμως καὶ πρὸς τὴν συμπεριφορὰν ἢ ἀντίδρασιν τοῦ *σωματικοῦ* ὀργανισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τὸν Ἱ. Πατέρα ἡ λέξις «ὀστᾶ» σημαίνει «τὴν ἰσχὺν ἅπασαν» ἐνῶ ἡ λέξις «ταραχή» σημαίνει «τὴν πληγήν, τὴν κόλασιν, τὴν τιμωρίαν».[125]

Εἰδικώτερον, ὁ Ἱ. Πατὴρ συντάσσεται καὶ μετὰ τῆς γνώμης ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι «φασὶν ἐνταῦθα ταραχὴν λέγειν αὐτόν (τὸν ψαλμῳδόν), τὸν ἐκ τῆς ἁμαρτίας γινόμενον (φόβον)· τοῦτο δὲ μάλιστα καὶ ἐν ἐπιθυμίαις ἀσελγείας συμβαίνειν εἴωθε, τοῦτο δὲ ἐν θυμῷ καὶ ἐν συμφοραῖς».

Ἡ διάπραξις τῆς ἁμαρτίας γεννᾷ ἔντονον ψυχοδυναμικήν-συγκινησιακὴν λειτουργίαν ὡς εἶναι ὁ *φόβος*. Εἰς πολλὰς δὲ περιπτώσεις ἁμαρτωλῶν πράξεων καὶ ψυχικῶν κινήσεων ὁ φόβος ἐμφανίζεται ὡς κυριαρχικὸν στοιχεῖον συνόλου τοῦ ψυχοσωματικοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ὁποῖον (ὀργανισμόν) διεγείρει καὶ διαταράσσει. «Πάντα γὰρ ταῦτα ταράττει ψυχὴν καὶ ὀστᾶ, καὶ αἱ κόραι διαστρέφονται καὶ οὐδὲ οἱ ὀφθαλμοὶ κατὰ τάξιν βλέπουσιν, ἀλλ᾽ ὥσπερ ἡνιόχου θορυβηθέντος ἀτάκτως οἱ ἵπποι φέρονται, οὕτω τοῦ λογισμοῦ διαταραχθέντος, πάντα συγχεῖται, πάντα διαστρέφεται».[126]

Ἀλλ᾽ ἡ περιγραφὴ τῆς τοιαύτης συγχύσεως καὶ διαστροφῆς ἐνδέχεται νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἐντύπωσιν, καθ᾽ ἣν ἡ ἐγειρομένη ἐν τῇ ψυχῇ ταραχὴ συμβαίνει ἀσχέτως τῆς προσωπικῆς βουλήσεως τοῦ ἁμαρτήσαντος ἀνθρώπου. Διὰ τοῦτο ὁ Ἱ. Φώτιος σπεύδει νὰ ἐξηγήσῃ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὑπεύθυνος τῆς τοιαύτης συγχύσεως καὶ διαστροφῆς. «Καὶ πῶς αὕτη γίνεται ἡ ταραχή; ἀναγκαῖον γὰρ καὶ τοῦτο εἰπεῖν· οὐ γὰρ ὥσπερ ἐν θαλάσσῃ παρὰ τὴν τῶν πνευμάτων ἐμβολήν, οὕτω καὶ ἐν ψυχῇ, οὐ κατά τινα ἀδόκητον περίστασιν ἀλλὰ παρὰ τὴν ἡμετέραν ῥᾳθυμίαν συμβαίνει».[126] Οὕτω «καὶ τοῦ γενέσθαι καὶ τοῦ μὴ γενέσθαι τὴν περίστασιν τῆς ἁμαρτίας ἡμεῖς κύριοι, τῆς ἐπιθυμίας ἀναπτομένης».

Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι ἡ ἐπιθυμία ἀνάπτεται ἀφ᾽ ἑαυτῆς, ἄνευ συνεργασίας τοῦ ἁμαρτάνοντος ἀνθρώπου. Ὁ τελευταῖος, κυριαρχούμενος ὑπὸ τῆς διαθέσεως ἢ ῥοπῆς πρὸς τὴν ἁμαρτίαν, ἀνάπτει ὁ ἴδιος διὰ τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς του τὴν ἐπιθυμίαν καὶ δι᾽ ὧν πράττει μεταβάλλει

---

125. στ. 1121D.
126. στ. 1124A.

αὐτὴν εἰς κάμινον ἐμπαθοῦς ἐνεργείας καὶ πράξεως· «Ἀλλ' ἂν μὴ σὺ τὴν φλόγα ἀνάψῃς, οὐκ αἴρεται ἡ κάμινος, ἂν μὴ τροφὴν παράσχῃς τῇ ὕλῃ, ἂν μὴ τὰς εὐμόρφους ὄψεις περιεργάσῃ, ἂν μὴ θέατρον παρανομίας ἀναβαίνῃς, ἂν μὴ πιαίνῃς τρυφῇ τὴν σάρκα, ἂν μὴ καταποντίζῃς ἄνω τὸν λογισμόν, οὐκ αἴρεται ἡ φλόξ, οὐ γίνεται χαλεπώτερον τὸ θηρίον, οὐ διατέμνεται καθάπερ ὑπὸ πνευμάτων ἀγρίων τῆς διανοίας τὸ καθαρόν».[127]

Ἡ δυνατότητα τῆς ἐπιθυμίας εἶναι ἴδιον τῆς ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας διαβρωθείσης ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἀλλ' εἶναι ἐπίσης ἴδιον τῆς ἐπιθυμίας νὰ καλεῖται ἐκ τῆς ἀδρανείας εἰς τὴν δρᾶσιν καὶ διὰ τῆς ἑκουσίας συνεργίας τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἀνθρώπου. Οὗτος, διὰ τῆς ἀτάκτου συμπεριφορᾶς αὐτοῦ, ἐνισχύει πολλάκις τὴν φλόγα τῆς ἐπιθυμίας καὶ μεταβάλλει τὸν ψυχοδυναμισμὸν αὐτῆς εἰς «θηρίον χαλεπώτερον», καὶ κατὰ συνέπειαν συγχέει καὶ συσκοτίζει τὸ «τῆς διανοίας καθαρόν», διὰ τῶν παντοίων ἁμαρτωλῶν ὁρμῶν, αἱ ὁποῖαι «καθάπερ πνεύματα ἄγρια» «διατέμνουν καὶ συνταράσσουν αὐτό».

Ἡ μέχρι τοῦδε περιγραφὴ τῆς ψυχολογικῆς-βιωματικῆς εἰκόνος, τῆς ἐκ τῆς ἁμαρτίας ταρασσομένης ψυχῆς, ἀποτελεῖ πᾶν ὅ,τι ἀναφέρεται εἰς τὰς ἀδυναμίας ἢ δυνατότητας τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ τελευταῖος εἶναι κύριος «τοῦ γενέσθαι καὶ τοῦ μὴ γενέσθαι τὴν περίστασιν τῆς ἁμαρτίας». Ὅμως ἐπαρκεῖ ἆρά γε ἡ ἀνθρωπίνη πρωτοβουλία καὶ δυνατότητα «πρὸς τὸ διαφυγεῖν τὴν φλόγα τῆς ἁμαρτίας»;

Ὁ Ἱ. Φώτιος ἀπαντᾷ· «Οὐκ ἀρκεῖ· ἀλλὰ δεῖ καὶ ἕτερα προστεθῆναι, προσευχὰς διηνεκεῖς, ἁγίων συνουσίαν, νηστείαν σύμμετρον, δίαιταν λιτήν, ἀσχολίας ἀναγκαίας· πρὸ τῶν ἄλλων ἁπάντων, τοῦ Θεοῦ τὸν φόβον, τὴν μέλλουσαν κρίσιν, τὰς ἐπαγγελίας τῶν ἀγαθῶν· διὰ τούτων πάντων δύνασαι χαλινῶσαι τὴν λυσσῶσαν ἐπιθυμίαν καὶ στῆσαι τὴν κυμαινομένην θάλασσαν».[127]

Ἡ ταραχὴ ὅθεν τῶν ὀστέων τοῦ προσευχομένου, πλὴν ἁμαρτήσαντος ψαλμῳδοῦ, ἔχει χαρακτῆρα *ψυχοσωματικόν*. Δὲν ἀφορᾷ μόνον εἰς τὸ σῶμα ἀλλ' οὔτε ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ψυχήν. Βεβαίως προηγεῖται ἡ λειτουργία τῆς ἐκ τῆς ἐπιθυμίας προερχομένης προκλήσεως ὡς ψυχοδυναμικὴ δρᾶσις. Ἀλλὰ λόγῳ τῆς ἑνιαίας ψυχοσωματικῆς ὁλότητος τῶν ἀνθρώπων, ἡ δρᾶσις αὕτη ἐπεκτείνεται καὶ μέχρι αὐτοῦ τούτου τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, προκαλοῦσα χαρακτηριστικὰς διὰ τὴν περίπτωσιν ἀλλοιώσεις. Ἐὰν μάλιστα διατηρήσωμεν κατὰ νοῦν τὴν ἀρχικῶς ὑπομνησθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἱ. Πατρὸς ἔννοιαν τοῦ *φόβου*, εἶναι ἴσως δυνατὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἐνταῦθα εὑρισκόμεθα πρὸ κλασσικῆς εἰκόνος *ἀγχώδους* ἀντιδράσεως. Ἡ διαστροφὴ τῶν ὀφθαλμῶν, ὡς κυρία, ἐκφραστικὴ τῆς καθολικῆς συγχύσεως καὶ ταραχῆς τοῦ ψυχοσωματικοῦ ὀργανισμοῦ μαρτυρία, διασαφουμένη

127. στ. 1124Β.

διὰ τῆς ζωηρᾶς εἰκόνος τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ θορυβηθέντος ἡνιόχου, ἐπιβεβαιοῖ τὸν ἀγχώδη χαρακτῆρα τῆς διαπράξεως τῆς ἁμαρτίας. Ἐξ ἄλλου μόνον τὸ σύνδρομον τοῦ ἄγχους εἶναι δυνατὸν νὰ τυγχάνῃ δηλωτικὸν μιᾶς πλήρους ψυχοσωματικῆς συγχύσεως καὶ διαστροφῆς («πάντα συγχεῖται, πάντα διαστρέφεται»).

Οὕτω καὶ ἐνταῦθα, κατὰ τὴν ἑρμηνευτικὴν ἀνάλυσιν τοῦ βραχέος ψαλμικοῦ στίχου· «ἐταράχθη τά ὀστᾶ μου», ἡ χρῆσις τοῦ ψυχολογικοῦ ἐπιχειρήματος ὑπὸ τοῦ Ἱ. Φωτίου, δεικνύει πειστικῶς τὴν χρησιμότητα αὐτοῦ διὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν ἐπιτυχῆ ἀνακάλυψιν καὶ ἀπόδοσιν τοῦ νοηματικοῦ περιεχομένου τοῦ γράμματος τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Συγχρόνως ἡ ἐν λόγῳ χρῆσις ἐπιμαρτυρεῖ καὶ τὴν ἔξοχον ἱκανότητα τοῦ Ἱ. Πατρὸς νὰ διεισδύῃ ὀξυδερκῶς εἰς τὸν χῶρον τῶν ἐσωτερικῶν λειτουργιῶν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς.

9. Ἡ δυνατότης τῆς πρὸς τὸν Θεὸν κραυγῆς ὡς ἔκφρασις ἐνδοψυχικῶν δράσεων.

(Ἐκ τῆς ἀπαντήσεως εἰς τὴν Σ καὶ Α΄ ἐρώτησιν)

Κατὰ τὸν Ἱ. Φώτιον, διὰ τοῦ ψαλμικοῦ στίχου· «Φωνῇ μου πρὸς Κύριον ἐκέκραξα, φωνῇ μου πρὸς Κύριον ἐδεήθην», «δύο ἀρετὰς μανθάνομεν, τό τε εὔτονον τῆς προθυμίας, τό τε συντεταγμένον τῆς διανοίας, καὶ ἕτερον πρὸς τούτοις τὸ αὐτοῦ εἶναι τὴν φωνήν».[128]

Καίτοι ἡ φωνὴ εἶναι ἴδιον παντὸς ἀνθρώπου ὑγιῶς ἔχοντος, ἐν τούτοις «οὐ (γάρ) πάντες οὔτε φωνῇ βοῶσιν, οὔτε πρὸς τὸν Θεόν, οὔτε τῇ οἰκείᾳ».[129] Πολλοὶ ἄνθρωποι δὲν κραυγάζουν καὶ δὲν ὑψώνουν τὴν φωνὴν αὐτῶν καὶ μάλιστα πρὸς τὸν Θεόν. Ἡ φωνὴ χρησιμοποιουμένη εἰς τὸν κατάλληλον τῇ περιστάσει χρόνον, ἀποτελεῖ ἐκφραστικὸν ὄργανον τῆς πνευματικῆς καὶ δὴ τῆς θρησκευτικῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ λειτουργίας.

Βεβαίως «ὁ κατ' ἐχθρῶν βοῶν οὐκ ἀνθρώπου φωνὴν προήσεται, ἀλλὰ θηρίου καὶ ὄφεως». Ἡ πρὸς τοὺς ἐχθροὺς πολεμικὴ διαμάχη προκαλεῖ τὴν στεντορείαν ἔξοδον τῆς φωνῆς ἐκ τοῦ στόματος τοῦ μαχομένου. Ἐκεῖ ἡ ἀνάγκη προκαλεῖ τὴν κραυγήν. Ἀλλ' «ὁ ραθυμῶν, καὶ μὴ ἀκούων ὧν λέγει, οὐ πρὸς τὸν Θεὸν βοᾷ, ἀλλ' εἰκῇ καὶ μάτην φθέγγεται». Ἡ ραθυμία εἶναι ψυχικὴ κατάστασις παραλύουσα τὸν ψυχοσωματικὸν ὀργανισμὸν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ραθυμῶν οὔτε αὐτά, τὰ ὁποῖα ἐκεῖνος λέγει, ἀκούει οὔτε πρὸς τὸν Θεὸν πέμπει τὴν φωνὴν αὐτοῦ, ἀλλά, ἄτονος ὤν, φθέγγεται λόγους ἄνευ σκοποῦ καὶ σημασίας. Ἐὰν οὗτος διέθετε τὸ «εὔτονον τῆς προθυμίας», θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπικοινωνῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ, διατηρῶν ζῶσαν μετ' Αὐτοῦ σχέσιν. Ἀλλὰ ὁ ράθυμος ἄνθρωπος, ἐπειδὴ κυρίως κατὰ τὴν διάνοιαν

128. στ. 1124D.
129. στ. 1125Α.

καὶ τὴν ψυχὴν εἶναι ράθυμος, καὶ εἰς ἥν περίπτωσιν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑψώσῃ τὴν φωνὴν αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν, οὐδὲν θετικόν δι' αὐτὸν ἀποτέλεσμα θὰ προέκυπτε. Διότι· «ὁ μὴ διεγείρων τὴν διάνοιαν, κἂν μεγάλα κράζῃ, πάλιν οὗτος οὐ βοᾷ».[129]

Ἄρα ὁ ἱερὸς ψαλμωδὸς ὑπὸ τὴν λέξιν «φωνή» δηλοῖ κυρίως «τὴν συντεταγμένην διάνοιαν», τὴν συγκεκροτημένην καὶ ἐν ἐγρηγόρσει καὶ εὐτονίᾳ πνευματικῇ τελοῦσαν διάνοιαν. Κατ' ἐξοχὴν ἡ τοιαύτη διάνοια βοᾷ. Πλὴν ὅμως ἡ ἐπανάληψις τῆς φράσεως «φωνῇ μου» («φωνῇ μου ..... φωνῇ μου») δεικνύει, ὅτι ὁ ψαλμῳδὸς ὡς *φωνὴν* ἐννοεῖ τὴν συνύπαρξιν· α) τοῦ ἀναλόγου τόνου τοῦ πνεύματος (του ἤχου), β) τῆς συντεταγμένης διανοίας καί γ) τῆς *πρὸς* τὸν Θεὸν φορᾶς καὶ ροπῆς.

Πρόκειται λοιπὸν ἐνταῦθα περὶ τῆς ἐσωτερικῆς λειτουργίας τοῦ πνεύματος τοῦ θρησκευομένου ἀνθρώπου. Οὗτος, ἐφ' ὅσον διατελεῖ εἰς ζῶσαν μετὰ τοῦ Θεοῦ σχέσιν, «βοᾷ» πρὸς Αὐτὸν διὰ τῶν ἐσωτερικῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς του. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἤδη ἡ *κραυγή* του εἶναι προσευχὴ ἀπευθυνομένη εὐτόνως καὶ ἐντόνως πρὸς τὸν Θεόν, Ὅστις ἔχει ἤδη κατακτήσει τὴν διάνοιαν αὐτοῦ ὡς καὶ σύμπαντα τὸν ψυχικὸν αὐτοῦ κόσμον.

Οὕτως ὁ Ἰ. Φώτιος διὰ τῆς ὡς ἄνω ψυχολογικῆς του ἀναλύσεως δίδει τὴν ὑπαρξιακὴν λειτουργίαν καὶ ἔννοιαν τῆς *φωνῆς*, ἐπισημαίνων συγχρόνως τὴν ἰδιάζουσαν διὰ τὴν θρησκευτικὴν βίωσιν σημασίαν αὐτῆς.

ΓΕΝΙΚΟΝ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

1. Ὁ Ἰ. Φώτιος, ὡς ἑρμηνευτὴς ἁγιογραφικῶν χωρίων, ἀναδεικνύει, κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἑρμηνευτικῆς του μεθόδου, τὴν ἰδιάζουσαν συμβολὴν τοῦ *ψυχολογικοῦ ἐπιχειρήματος* εἰς τὴν κατανόησιν, ἐκ τῶν ὡς ἄνω χωρίων, τῶν σημαντικῶν *βιωματικῶν* καταστάσεων καὶ λειτουργιῶν.
2. Ἡ ἀνάδειξις αὕτη συμβάλλεται πρωτίστως εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἰδιαζούσης σημασίας τῆς *ψυχολογικῆς προοπτικῆς* κατὰ τὴν ἑρμηνείαν τῶν θείων Γραφῶν.
3. Τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰ. Φωτίου χρησιμοποιούμενον ψυχολογικὸν ἐπιχείρημα, λαμβανόμενον, εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις, καὶ ἐκ τοῦ χώρου τοῦ *ἀσυνειδήτου ψυχισμοῦ*, ἀναδεικνύει τὸν τελευταῖον οὐσιώδη παράγοντα ψυχικῶν διεργασιῶν κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς.
4. Ἡ ὑπ' ὄψει λῆψις, ὑπὸ τοῦ Ἰ. Φωτίου, τῆς *ψυχολογικῆς* ἐν γένει *προοπτικῆς*, κατὰ τὴν ἑρμηνείαν ἁγιογραφικῶν κειμένων, σχετιζομένη πρὸς ὁμοίας θέσεις καὶ ἄλλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἐμφανίζει ἐναργῶς, ὡς οὐσιώδη προϋπόθεσιν τῆς ἐπιτυχοῦς, κατὰ τὸ δυνατόν, πνευματικῆς καθοδηγήσεως τῶν πιστῶν, τὴν ὑπὸ τοῦ ποιμένος δαψιλῆ γνῶσιν τοῦ ἀνθρωπίνου ψυχισμοῦ καὶ δὴ κατὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ βίωσιν τοῦ γεγονότος τῆς πίστεως.

5. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰ. Φωτίου ἐπιλογὴ τῆς *ψυχολογικῆς προοπτικῆς* ὡς πρωταρχικοῦ πρίσματος θεωρήσεως ἁγιογραφικῶν χωρίων, κατὰ τὴν ἑρμηνευτικὴν ἐπεξεργασίαν αὐτῶν, ἀναδεικνύει τοῦτον ἐξαίρετον γνώστην τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, δηλ. ἄριστον *ψυχολόγον*, συμφώνως πρὸς τὰ ἰσχύοντα σήμερον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνθρωπογνωσίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adam, M. Le sentiment du péché. Étude de Psychologie. Paris 1967.

Beirnaert, L. Experience chrètienne et Psychologie. Paris 1964.

Bitter, W. Angst und Schuld in theologischer und psychotherapeuticher Sicht, Stuttgart 1967[4].

Boyden-Howes, E. Die Evangelien im Aspekt der Tiefenpsychologie. Zürich 1968.

Γιούλτση, Β. Θεολογία καὶ διαπροσωπικαὶ σχέσεις κατὰ τὸν Μέγαν Φώτιον (Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 20) Θεσσαλονίκη 1974.

Capps. D. Biblical Models in Pastoral Counseling, ἐν: *Pastoral Psychology*, Vol. 28, No 4, 1980, σελ. 252-264.

Felber. J. Der Kainskomplex. Wien-Innsbruck 1956.

Hass, H.F. How to psychoanalyse the Bible. Orangeburg, USA 1939.

Harsch, H. Das Schuldproblem in Theologie und Tiefenpsychologie. Heidelberg 1965.

—, Psychologische Interpretation biblischer Texte? ἐν: Wege zum Menschen 20 (1968), σελ. 281-285.

Jung. C.G. Religion und Pscyhologie. Zürich 1940

—, Symbole der Wandlung. Zürich 1952.

Κορναράκη, Ι. Βιβλικὰ ψυχογραφήματα. Συμβολὴ εἰς τὴν Ποιμαντικὴν Ψυχολογίαν. Θεσσαλονίκη 1975.

—, Ἡ εἰκόνα τοῦ νευρωτικοῦ φαινομένου στὸ Βιβλίο τοῦ Δανιήλ, ἐν: *ΔΙΑΚΟΝΙΑ* (ἀφιέρωμα στὴν μνήμη Βασιλείου Στογιάννου) (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ. Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 505-527.

—, Τὸ σύμπλεγμα τῆς «Στήλης τοῦ ἅλατος», ἐν: «Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν», Ἰούνιος 1980, σελ. 29.

—, Ἡ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου περιεχομένη Ποιμαντικὴ Ψυχολογία. Ἀθῆναι 1958.

—, Ἡ θρησκευτικὴ λειτουργία τοῦ Ἐγώ. Θεσσαλονίκη 1963.

——, Ἡ νεύρωσις ὡς «ἀδαμικὸν πλέγμα». Θεσσαλονίκη 1966.

Kretschmer, W. Psychologische Weisheit der Bibel. München 1955.

Künkel, Fr. Die Schöpfung geht weiter. Eine psychologische Untersuchung des Matthäus-Evangeliums. Konstanz, 1957.

Mauger, A.P. Psychology, Theology and Sin, ἐν: *Pastoral Psychology*, October 1972, σελ. 5-11.

Meissner, W.W. s.j. Notes on the Psychology of Hope, ἐν: *Journal of Religion and Health*, Vol. 12, Number 1, 1973, σελ. 7-29.

Meves, Chr. Die Bibel antwortet uns in Bildern. Tiefenpsychologische Textdeutungen in Himblick auf Lebensfragen heute. Freiburg im Breisgau 1973[3].

Moris, J. Humanistic Psychology and Religion: Steps Toward Reconciliation, ἐν: *Journal of Religion and Health*, Vol. 19, No 2, 1980, σελ. 92-102.

Niederwimmer, K. Tiefenpsychologie und Exegese, ἐν: *Wege zum Menschen* 22 (1970), 257-272.

Nussbaum, K. Abnormal Mental Phenomena in the Prophets, ἐν: *Journal of Religion and Health*. Vol. 13, No 3, 1974, σελ. 194-200.

Povah, J.W. The Old Testament and Modern Problems in Psychology. London 1926.

Reik, Th. Das Kainzeichen. Ein psychoanalytischer Beitrag zur Bibelerklärung, ἐν: *Imago 5* (1917-1919) σελ. 409-455.

Riess, R. Psychologische Erwägungen zur Perikope von der Versuchung Jesu, ἐν: *Wege zum Menschen*, 22 (1970), σελ. 275-281.

Shulman, H.B. The Ten Commandments and Insights from Group Psychotherapy, ἐν: *Journal of Religion and Health*, Vol 12, No 4, 1973, σελ. 354-366.

Schindler, W. Depth Psychology and Dream Interpratation in the Bible, ἐν: *International Journal of Sexology* 8 (1954), σελ. 77-82.

Smudski, J.R. The Crisis of Belief and the Psychologizing of Religion, ἐν: *Journal of Religion and Health*, Vol. 15, No 2, 1976, σελ. 94-99.

Spiegel, Y. Psychoanalytische Interpretation biblischer Texte. München 1972.

Szasz, Th. The myth of Psychotherapy (Mental Healing as Religion, Rhetoric and Repression) Oxford-Melbourne 1979.

Voss, G. and Harsch, H. Versuche mehrdimensionaler Schriftauslegung. München-Stuttgart 1972.

Weinreb, Fr. Die Symbolik der Bibelsprache. Zürich 1969.

Wellisch, E. Isaac and Oedipus. A Study in Biblical Psychology of the sacrifice of Isaac, the Akedah, London 1954.

Wolff, W. Changing Concepts of the Bibel. A Psychological Analysis of its Words, Symbols and Beliefs. New York 1951.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΦΩΤΙΟΥ ΣΤΟΝ ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟ ΤΩΝ ΣΛΑΒΩΝ

Ὑπὸ
Ἀρχιμ. Ναυκρατίου Τσουλκανάκη

1. Μερικὰ εἰσαγωγικὰ στὸ παρὸν θέμα

Τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Φώτιο, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ μὲν ἡ ἱστορία ὀνόμασε μέγα, ἡ δὲ Ἐκκλησία τιμᾶ ὡς ἅγιο. Ἡ συμβολή του στὴν ἐπίλυση μερικῶν ἐκκλησιαστικῶν προβλημάτων μὲ οἰκουμενικὲς διαστάσεις, ὅπως ἦταν ἡ Εἰκονομαχία, τὸ σχίσμα ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ Ἐκκλησία, ὁ φωτισμὸς τῶν Σλάβων, τὸ Ἀρμενικὸ ζήτημα καὶ ἄλλα παρόμοια, ἦταν καθοριστικὴ γιὰ τὸ μέλλον τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ἱστορικὲς συγκυρίες τῆς ἐποχῆς του ἴσως δὲν τοῦ ἔδωσαν τὶς ἐπιθυμητὲς λύσεις σὲ ὅλα. Καὶ ἐνῶ τὰ ἀνθρώπινα τοῦ ἐπιφύλαξαν κάποια δοκιμασία καὶ θλίψη, ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ τὸν ἀνέδειξε στύλο καὶ ἑδραίωμα τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἔτσι ἡ μορφή του σελαγίζει φωτεινὴ στὸ πνευματικὸ στερέωμά της, τὸ δὲ ἐκκλησιαστικό του ἔργο διατηρεῖ ἀπαραμείωτες τὶς οἰκουμενικές του διαστάσεις.

Εἶναι γεγονός, ὅτι στὸ παρελθὸν ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀσχολήθηκε ἀρκετὰ μὲ τὸν ἱ. Φώτιο. Δὲν ἔπαυσε ὅμως καὶ σήμερα νὰ καταγίνεται μὲ τὴν ὅσο τὸ δυνατὸν τελειότερη ἀποτύπωση τῆς πνευματικῆς του φυσιογνωμίας καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ συγγραφικοῦ του ἔργου. Ὅπως διαπιστώνουν ὅμως οἱ εἰδικοί, πολλὲς πληροφορίες–κλειδιὰ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του παραμένουν ἀκόμη ἀδιευκρίνιστες καὶ αὐτὸ συνεχίζει νὰ καθιστᾶ καὶ σήμερα ἀκόμη ἐξ ἴσου δύσκολη τὴν πλήρη προσέγγισή τους. Νὰ προστεθεῖ δὲ ἀκόμη, ὅτι μερικὲς πτυχὲς τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του γενικὰ δὲν ἐξετάσθηκαν ἀκόμη ὅσο θὰ ἔπρεπε. Ἔτσι, παραμένει ἀκόμη θέμα ἀνοικτὸ ἡ συστηματικότερη καὶ περισσότερο τεκμηριωμένη διαπραγμάτευσή τους.

Ὁ φωτισμὸς τῶν Σλάβων π.χ. ἦταν τὸ κοσμοϊστορικὸ γεγονὸς ποὺ ἄλλαξε τὸ πρόσωπο τῆς Εὐρώπης. Πίσω ἀπὸ τὸ ἀσύλληπτο αὐτὸ θαῦμα τῆς ἱεραποστολῆς τῶν δυό θεσσαλονικέων ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου στεκόταν ὁλόκληρο τὸ Βυζάντιο, ἡ πολιτεία καὶ ἡ Ἐκκλησία καὶ μάλιστα ὁ αὐτοκράτορας Μιχαὴλ καὶ ὁ Πατριάρχης Φώτιος. Γιὰ τὸ ρόλο τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα σ' αὐτὸ εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς δώσουν μιὰ πλήρη εἰκόνα

Ἐκκλησία καὶ Θεολογία Vol. X (1991)

τὰ ἤδη γνωστὰ δεδομένα τῶν πηγῶν καὶ τῆς ἡμέτερης καὶ ξένης βιβλιογραφίας. Πρόβλημα παρουσιάζει ὁπωσδήποτε ἡ ἄγνοια τῆς συμβολῆς τοῦ Πατριάρχου στὸ μεγάλο ἐκεῖνο ἐγχείρημα, καὶ αὐτὸ συμβαίνει ἴσως γιατὶ οἱ πηγές μας δὲν μᾶς παρέχουν τὶς ἀνάλογες πληροφορίες. Ἴσως γι' αὐτὸ καὶ οἱ διάφοροι μελετητὲς του εὐκαιριακὰ μόνο καὶ μὲ γενικότητες ἀναφέρθηκαν στὸ βαθμὸ τῆς συμβολῆς καὶ τῆς συμμετοχῆς του σ' αὐτό. Ἄλλωστε, ἀπὸ τοὺς πιὸ πολλοὺς ἱστορικοὺς καὶ φιλολόγους τονίσθηκαν μέχρι σήμερα τὰ ἱστορικὰ καὶ πολιτιστικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἱεραποστολῆς ποὺ στὴν οὐσία της ἦταν ἕνα μεγάλο ἐκκλησιαστικὸ κυρίως ἔργο. Γι' αὐτὸ ὑπογραμμίσθηκαν μονομερῶς ἡ πολιτικὴ σκοπιμότητα τοῦ Βυζαντίου καὶ τὰ ἐκπολιτιστικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἱεραποστολῆς. Ἔτσι, ὁ ἐκπολιτισμὸς τῶν Σλάβων φάνηκε νὰ μειώνει τὴ θρησκευτικὴ σημασία τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ. Ἴσως γι' αὐτὸ δὲν ἔμεινε καὶ πολὺς χῶρος γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ στὸ βαθμὸ ποὺ ἔπρεπε ἡ συμβολὴ τοῦ μεγάλου Πατριάρχου.

Στὴ σύντομη αὐτὴ μελέτη καταβλήθηκε προσπάθεια γιὰ μιὰ συνολικὴ ἀναφορὰ στὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας στὰ χρόνια ποὺ στὸ θρόνο τῆς Ὀρθοδοξίας βρισκόταν ὁ ἱ. Φώτιος, προκειμένου νὰ φανεῖ ἡ ἄμεση καὶ ἔμμεση συμβολή του σ' αὐτό. Εἶναι δὲ ἀλήθεια, ὅτι ἡ φωτεινὴ μορφὴ τῶν δυό ἱεραποστόλων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, ποὺ σὰν ἐκφραστὲς καὶ φορεῖς τοῦ οἰκουμενικοῦ πνεύματος τοῦ μεγάλου Φωτίου πρωτοστάτησαν στὸ ἔργο αὐτό, εἶναι σὲ θέση νὰ φωτίσει ἰδιαίτερα τὴ συμβολή του στὴν ἐπιτυχία τῆς ἱεραποστολῆς τους. Μιὰ πιὸ ὀρθολογιστικὴ δὲ ἀξιολόγηση τῶν στόχων τῆς ἱεραποστολῆς αὐτῆς θὰ ἐπιτρέψει νὰ φανοῦν τόσο οἱ θρησκευτικὲς διαστάσεις της, ὅσο ἐπίσης καὶ ἡ πραγματική της κοινωνική, πολιτιστικὴ καὶ ὁποιαδήποτε ἄλλη προσφορά της στοὺς σλαβικοὺς λαούς.

2. Ὁ Πατριάρχης Φώτιος καὶ τὸ ἱεραποστολικό του ἔργο

Ὁ ἱ. Φώτιος πρέπει νὰ θεωρεῖται ὡς ὁ Πατριάρχης τῆς πιὸ μεγαλεπήβολης ἐξωτερικῆς ἱεραποστολῆς, ἀπὸ ὅσες ποτὲ διοργάνωσε τὸ Βυζάντιο κατὰ τὴν ὑπὲρ χιλιετή του ἱστορία. Στὰ χρόνια του ἡ Ἐκκλησία σημείωσε ἔντονη ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἱεραποστολικὴ δραστηριότητα. Τὸ μεγαλύτερο ἐσωτερικὸ γεγονός, ποὺ δὲν τοῦ ἔλειψαν ὅμως καὶ οἱ οἰκουμενικὲς διαστάσεις, ἦταν ἡ ὁριστικὴ κατάπαυση τῆς Εἰκονομαχίας, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζεται, καὶ πολὺ δίκαια βέβαια, σὰν δική του ἐπιτυχία.[1] Ὁ φωτισμένος αὐτὸς Πατριάρχης, ὑλοποιώντας τὶς ἀποφάσεις τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (787), βοήθησε στὴν ὁριστικὴ ἀποκατάσταση τῆς τάξης καὶ τῆς εἰρήνης σ' ὅλη τὴν τότε χριστιανικὴ οἰκουμένη. Μὲ τὸ ὀρθόδοξο κήρυγμά του

1. C. MANGO, *Βυζάντιο: Ἡ αὐτοκρατορία τῆς νέας Ρώμης*, μετ. Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα (1988) σ. 121.

καὶ τὶς προσπάθειες ποὺ κατέβαλε γιὰ τὴ νέα εἰκονογράφηση τῶν ἱερῶν ναῶν[2] κατάφερε νὰ καταπαύσει τελικὰ τὴν εἰκονομαχικὴ ἔριδα στὸ Βυζάντιο. Μὲ ἐγκύκλιό του ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς ζήτησε καὶ ἐπέτυχε τὴν ἀναγνώριση τῆς Ἕβδομης λεγομένης Συνόδου σὰν Οἰκουμενικῆς, ἐξαλείφοντας ἔτσι κάθε ἐπιφύλαξη ἀπὸ ἐκείνους τυχὸν ποὺ ἀμφισβητοῦσαν τὸ κῦρος της.[3]

Ἡ ὑπεράσπιση τῶν δικαίων καὶ τοῦ γοήτρου τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὶς ἀξιώσεις «πρωτείου» τῆς Δυτικῆς τὸν ἀνέδειξαν σθεναρὸ ἐκκλησιαστικὸ ἡγέτη. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἀγώνας τὸν ὁποῖο διεξήγαγε ἐναντίον τοῦ πάπα τῆς Ρώμης ἦταν νόμιμος καὶ σύμφωνος πρὸς τὴ γενικότερη ἐκκλησιολογικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας κεφαλὴ καὶ βάση, κατὰ τὴν ἔκφρασή του, εἶναι ὁ Χριστός, «ὁ πρῶτος καὶ μέγας ἀρχιερεύς».[4]

Ἡ ἀποκατάσταση, παράλληλα, τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἑνότητας μεταξὺ τῶν διηρημένων ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἔργον εἰρηνοποιοῦ. Τὴ φροντίδα του αὐτὴ παρουσιάζουν ἀνάγλυφη οἱ προσπάθειες τὶς ὁποῖες κατέβαλε γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ Ἀρμενικοῦ ζητήματος, γιὰ τὴν ἕνωσή τους μὲ τὴν Ἐκκλησία. Οἱ ἐνέργειές του σημείωσαν καλὲς ἐπιτυχίες, τὶς ὁποῖες ὅλος χαρὰ ἔσπευσε μὲ ἐπιστολή του νὰ ἀνακοινώσει στοὺς συναδέλφους του Πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς.[5] Τὰ σφάλματα ὅμως τῆς πολιτείας δὲν ἄφησαν τὸ ἔργο αὐτὸ νὰ στεφθεῖ ἀπὸ πλήρη ἐπιτυχία. Ἔτσι, οὔτε οἱ ἱστορικὲς ἀπαιτήσεις τῆς πολιτείας ἱκανοποιήθηκαν, οὔτε δὲ καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἑνότητα ἐπιτεύχθηκε.[6]

Ὁ ἱ. Φώτιος, ἂν καὶ εἶναι πολυγραφότατος συγγραφέας καὶ τὸ ἐκκλησιαστικό του ἔργο ἦταν ὅλο μιὰ ἱεραποστολή, ἐν τούτοις ποτὲ δὲν σκέφθηκε νὰ μᾶς ἀφήσει κάποιο γραπτὸ κείμενο γιὰ τὴν ἱεραποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτὸ τὰ ἱεραποστολικά του ἐνδιαφέροντα μποροῦμε νὰ τὰ διαπιστώσομε μόνο πάνω στὸ ἴδιο τὸ ἱεραποστολικό του ἔργο καὶ σὲ μερικὲς ἐπιστολές του, ποὺ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀναφέρονται σ' αὐτό. Μὲ τὰ προβλή-

---

2. Β. ΛΑΟΥΡΔΑ, *Φωτίου Ὁμιλίαι*, Θεσσαλονίκη, 1959, σσ. 18*–19*.
3. Ἰ. Φωτίου, *Ἐπιστολὴ* ΙΓ΄, Βιβλ. Ι.*PG* 102,740B.
4. Ἰ. Φωτίου, ἔνθ. ἀνωτ. *PG* 102, 741.
5. Στὴν Ἐγκύκλιό του αὐτὴ ἐπιστολὴ γράφει ὅτι οἱ Ἀρμένιοι καταδίκασαν καὶ ἀποκήρυξαν τοὺς αἱρετικοὺς Εὐτυχή, Σεβῆρο καὶ Διόσκουρο καὶ τοὺς ὁμόφρονές τους καὶ ἤδη λατρεύουν τὸ Θεό «καθαρῶς καὶ ὀρθοδόξως» (Ἰ. Φωτίου, Ἐπιστ. ΙΓ΄, β΄, Βιβλ. Ι. *PG* 102, 722D-724A). Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς, ποὺ εἶναι ταυτόχρονα καὶ μιὰ ἀπάντηση στοὺς παπικοὺς γιὰ τὴν προσβολὴ τοῦ κύρους τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου, τὴν ὁποία ἐπιχείρησαν στὴν ὀρθόδοξη Βουλγαρία κατὰ τὸ μητροπολίτη Ἡλιουπόλεως Γεννάδιο (*Ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου)*, τόμ. Α΄, Ἀθῆναι (1953), σ. 347), φανερώνει τὸ βαθὺ πόθο καὶ τὸ μέτρο τῶν φροντίδων ποὺ κατέβαλε ὁ σοφὸς ἱεράρχης γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἑνότητας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἐκκλησίας στὴν Ἀνατολή.
6. Β. ΣΤΑΦΑΝΙΔΟΥ, *Ἐκκλησ. Ἱστορία*, ἔκδ. Β΄, Ἀθῆναι (1959), σ. 413.

ματα τῆς ἐξωτερικῆς ἱεραποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας πρέπει νὰ προβληματίσθηκε πολὺ ἐνωρίς, καὶ μάλιστα τότε ἀκόμη ποὺ ὡς λαϊκὸς χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴν πολιτεία σὲ μιὰ κρατικὴ ἀποστολὴ πρὸς τοὺς «Ἀσσυρίους»[7], δηλαδὴ τοὺς Ἄραβες τῆς Μ. Ἀνατολῆς. Γνωρίζομε πὼς τὸ Ἰσλὰμ πολλὲς φορὲς ἀπασχόλησε τὸ χριστιανικὸ Βυζάντιο μὲ συναντήσεις καὶ συζητήσεις ἀκόμη καὶ θρησκευτικές. Ἡ βυζαντινὴ διπλωματία συζητοῦσε μὲ τοὺς Ἄραβες ὄχι μόνο πολιτικά, ἀλλὰ καὶ διάφορα ἐπιστημονικά, πολιτιστικὰ καὶ θρησκευτικὰ θέματα. Τέτοιες ἐμπειρίες ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμο ἔδωσαν ἀσφαλῶς στὸ νεαρὸ τότε Φώτιο τὴ δυνατότητα νὰ ἐκτιμήσει τὸν ἱεραποστολικὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας στὸ Βυζάντιο. Ἔτσι ὅταν ἔγινε Πατριάρχης εἶδε νὰ περνᾶ ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ μάτια του ὅλο αὐτὸ τὸ φάσμα τῆς ἱεραποστολῆς πρὸς τοὺς Ἑβραίους τῆς Χαζαρίας (Κριμαίας), καὶ τῶν θρακικῶν ἀκτῶν τῆς Μαύρης Θάλασσας, πρὸς τοὺς Ἄραβες τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ πρὸς τοὺς Σλάβους τοῦ Βορρᾶ.

Ὅλο αὐτὸ δὲν ἔμεινε βέβαια ἁπλῶς ἕνα ὅραμα, ἀλλὰ πολὺ γρήγορα ἐξελίχθηκε σὲ μιὰ ἐπιτακτικὴ πραγματικότητα. Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Χαζαρίας καὶ οἱ Ἄραβες τῆς Ἀνατολῆς, πρὸς τοὺς ὁποίους στάλθηκαν οἱ δυό ἀδελφοὶ Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, ἔδωσαν τὶς πρῶτες ἀφορμὲς γιὰ τὴν ἔναρξη τῆς ἐξωτερικῆς ἱεραποστολῆς στὶς ἡμέρες του. Βέβαια, τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν προετοιμασία καὶ τὴν ἔναρξη τῆς ἱεραποστολῆς κατὰ τὶς πηγὲς φαίνεται νὰ ἔχει ἀποκλειστικὰ ὁ αὐτοκράτορας Μιχαὴλ ὁ Γ΄. Ἡ ἱεραποστολὴ ὅμως ἦταν ὑπόθεση κυρίως τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι, ἡ πρωτοβουλία ἀνῆκε στὸν αὐτοκράτορα, τὰ πρόσωπα ὅμως ἀνῆκαν στὴ δικαιοδοσία τοῦ Πατριάρχου. Ἡ ἐκλογὴ τῶν κατάλληλων προσώπων ἦταν ὑπόθεση καὶ τοῦ ἱ. Φωτίου. Οἱ δυὸ θεσσαλονικεῖς ἀδελφοὶ τὸν γνώρισαν στὴ Βασιλεύουσα σὰν διδάσκαλο. Ὁ Κωνσταντῖνος, ποὺ τὸν ἀποκαλοῦσαν μάλιστα καὶ φιλόσοφο (ποὺ ἔγινε ἀργότερα Κύριλλος μοναχός), ἦταν μαθητής του καὶ διαποτίσθηκε ἀπὸ τὸ ἴδιο οἰκουμενικὸ πνεῦμα τῆς Ὀρθοδοξίας, ἀπ' τὸ ὁποῖο διακατέχονταν καὶ ὁ διδάσκαλός του. Γι' αὐτὸ ἡ ἐκλογὴ τῶν προσώπων φαίνεται νὰ ἦταν τοῦ Φωτίου, ἐνῶ ἡ ἀνάθεση τῆς ἀποστολῆς τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα.

Αὐτὸ φαίνεται, ἄλλωστε, καὶ ἀπὸ τὸ ἑξῆς γεγονός. Ὁ Μιχαὴλ Γ΄ καὶ ὁ ἱ. Φώτιος, ἀφοῦ προετοίμασαν καλὰ τὸ φιλόσοφο Κωνσταντῖνο, τὸν ἔστειλαν νὰ ἀντιμετωπίσει μὲ συζήτηση τὸν ἔκπτωτο εἰκονομάχο Πατριάρχη Ἰανὴ (Ἰωάννη τὸ Γραμματικό), ὁ ὁποῖος διατείνονταν ὅτι τὸν ἐκθρόνισαν «διὰ τῆς βίας» καὶ ὄχι γιατὶ ἀντέκρουσαν τὰ ἐπιχειρήματά του στὸ θέμα τῆς τιμῆς τῶν εἰκόνων. Ὄντες βέβαιοι καὶ οἱ δύο τους γιὰ τὴ νίκη τοῦ νεαροῦ φιλοσόφου, τὸν ἔστειλαν, λέγοντας στὸν Πατριάρχη: «Ἐὰν δυνηθῇς νὰ

---

7. Β. ΛΑΟΥΡΔΑ, ἔνθ. ἀνωτ. σ.7*- – Δ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, *Οἱ Βυζαντινοὶ Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς*, Ἀθῆναι (1951), σ. 29.

νικήσῃς τὸν νέον τοῦτον εἰς τὸν διάλογον, θ' ἀποκτήσῃς ἐκ νέου τὸν πατριαρχικὸν θρόνον».[8] Αὐτὸ φανερώνει ἀκόμη πὼς ὁ Πατριάρχης Φώτιος γνώριζε ἄριστα τὸ φιλόσοφο Κωνσταντῖνο καὶ πάνω στὴ διαλεκτική του ἱκανότητα στοιχημάτισε ἀκόμη καὶ αὐτὸν τὸν πατριαρχικὸ θρόνο γιὰ τὸν ἑαυτό του.

Μετὰ τὶς ἐπιτυχίες τῶν δύο ἀδελφῶν στοὺς Ἄραβες καὶ τοὺς Χαζάρους ἀποφασίσθηκε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ἡ ἀποστολή τους στοὺς Σλάβους τῆς Μοραβίας. Ὁ ἡγεμόνας τῆς Μοραβίας Ρατισλάβος ζήτησε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ ἕναν ἐπίσκοπο καὶ ἕνα διδάσκαλο γιὰ νὰ τοὺς μεταδώσουν τὸ Χριστιανισμό. Οἱ πηγές μας ἀποσιωποῦν τὴ συμμετοχὴ τοῦ ἱ. Φωτίου εἴτε στὴν ἐκλογὴ τῶν προσώπων, εἴτε στὴν καθόλου διοργάνωση τῆς μεγάλης αὐτῆς ἱεραποστολῆς. Γιὰ λόγους ὅμως ποὺ θὰ ἐξηγήσομε πιὸ κάτω, ἡ συμμετοχή του καὶ ἐδῶ ἦταν ὁπωσδήποτε καθοριστική.

Πιὸ ἐμφανὴς δίχως ἄλλο ἔγινε ἡ συμβολή του στὴ διεξαγωγὴ τῆς ἱεραποστολῆς στὴ Μοραβία, ὅπως ἐπίσης καὶ στὴ Βουλγαρία, ὅπου παπικοὶ μισσιονάριοι προσπάθησαν νὰ ἀνατρέψουν τὸ ἐκεῖ ἐπιτελούμενο ἔργο τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου. Ὁ ἱ. Φώτιος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τοὺς ὑπερασπίσθηκε ὅσο μπόρεσε, εἴτε στιγματίζοντας τὴν ἄπρεπη διαγωγὴ τῶν λατίνων αὐτῶν, εἴτε ἀναιρώντας μὲ ἐπιχειρήματα τὴν καινοφανὴ διδασκαλία τοῦ Filioque, ἐνισχύοντας τὴν πίστη τῶν ἀγωνιζομένων ἱεραποστόλων καὶ τῶν χριστιανῶν ποὺ διακονοῦσαν. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος πάλι ἄμεσες ἦταν οἱ ἐπιπτώσεις τῆς προστριβῆς του μὲ τὸν πάπα Νικόλαο τὸν Α΄ στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῶν δυὸ θεσσαλονικέων ἀδελφῶν ποὺ ἀγωνίζονταν στὴ Μοραβία, ὅπου φράγκοι κληρικοὶ τοὺς καταδίωκαν καὶ προσπαθοῦσαν νὰ ἀνακόψουν τὸ ἱεραποστολικό τους ἔργο. Ἀνάλογες ἐπιπτώσεις εἶχε στὴ ζωή τους ἀκόμη καὶ ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ ἱ. Φωτίου ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο Α΄ τὸ Μακεδόνα. Ὅταν ὅμως ὁ ἴδιος ἀργότερα ἐπανέφερε τὸν ἱ. Φώτιο στὸ θρόνο του καὶ κάλεσε τὸ γέροντα ἤδη Μεθόδιο στὴ Βασιλεύουσα, τοῦ ἔκαμαν καὶ οἱ δυό τους λαμπρὴ ὑποδοχή.[9]

---

8. /Ἀνωνύμου/ *Βίος Κωνσταντίνου – Κυρίλλου*. Μετάφρ. Ἰωάν. Ἀναστασίου. Στὸ *Πρακτικὰ Συνεδρίου – Ἑορταστικαὶ Ἐκδηλώσεις πρὸς τιμὴν καὶ μνήμην τῶν Ἁγίων αὐταδέλφων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου τῶν Θεσσαλονικέων, φωτιστῶν τῶν Σλάβων* (Ἱ. Μητρόπολις Θεσσαλονίκης 10-15 Μαΐου 1985), Θεσσαλονίκη 1986, σ. 484-485. (Στὸ ἑξῆς ἡ παραπομπὴ στὸ *Βίο* τοῦ Κωνσταντίνου θὰ γίνεται μὲ τὴ σύντμηση: *Πρακτ. Συν.* 1986, σ.).

9. «Τὸν ἐδέχθησαν μετὰ χαρᾶς καὶ μεγάλων τιμῶν, ἐπήνεσαν τὸ ἀποστολικὸν ἔργον του καὶ ἐκράτησαν ἐκ τῶν μαθητῶν του ἕνα πρεσβύτερον καὶ ἕνα διάκονον καὶ ἐξεπλήρωσαν πᾶσαν ἐπιθυμίαν του. Τὸν ἠσπάσθησαν, τοῦ ἔδωκαν πλούσια δῶρα καὶ ἐπίσημον ἀκολουθίαν, ἡ ὁποία τὸν συνώδευσε μέχρι τῆς ἕδρας του εἰς τὴν Μοραβίαν, ὅπου ἀφιερώθη κυρίως εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τοῦ νομοκάνονος καὶ ἀποσπασμάτων ἐκ πατερικῶν ἔργων» (ΤΡ. ΚΩΣΤΙΤΣ, *Ὁ Βίος καὶ ἡ δρᾶσις τῶν Ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου*, στὸ περιοδ. ΕΚΚΛΗΣΙΑ 43 (1966)490. Ἐπίσης, ΑΝΤ.–ΑΙΜ. ΤΑΧΙΑΟΥ, *Κύριλλος καὶ Μεθόδιος οἱ ἐκ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη (1989), σσ. 134-135.

Τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον τοῦ ἱ. Φωτίου γιὰ τὸ ἐπιτελούμενο ἱεραποστολικὸ ἔργο στὴ Βουλγαρία φανερώνουν δύο ἐπιστολές του. Ἡ μία ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Βουλγαρίας Βόρη–Μιχαήλ, στὸν ὁποῖο θέλει νὰ διδάξει «τὶ ἐστιν ἔργον ἄρχοντος»,[10] πῶς δηλαδὴ θὰ διοικήσει τὴν ὀρθόδοξη πλέον χώρα του. Ἡ χριστιανικὴ ζωὴ ἔχει ἄλλο τρόπο διοίκησης καὶ πολιτείας, βασισμένη πάνω στὴν πίστη καὶ στὸ ὀρθόδοξο ἦθος. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ εἶναι ἕνα εἶδος Κατήχησης γιὰ χριστιανὸ ἡγέτη. Ἡ ἄλλη εἶναι μία Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ ποὺ τὴ στέλλει στοὺς Πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς, ὅπου μὲ πολλὴ χαρὰ τοὺς ἀναγγέλλει, ὅτι τὸ βουλγαρικὸ ἔθνος «βαρβαρικὸν καὶ μισόχριστον (πρὶν) εἰς τοσαύτην μετέκλινεν ἡμερότητα καὶ θεογνωσίαν, ὥστε τῶν δαιμονίων καὶ πατρῴων ἐκστάντες ὀργίων καὶ τῆς Ἑλληνικῆς δεισιδαιμονίας ἀποσκευασάμενοι τὴν πλάνην εἰς τὴν τῶν Χριστιανῶν παραδόξως μετενεκεντρίσθησαν πίστιν».[11] Ταυτόχρονα ὅμως ἐκφράζει καὶ τὸν ἀποτροπιασμό του καὶ τὴ βαθειά του θλίψη, γιατὶ «ἄνδρες δυσσεβεῖς καὶ ἀποτρόπαιοι... ἐκ σκότους ἀναδύντες (τῆς γὰρ ἑσπερίου μοίρας ὑπῆρχον γεννήματα)... πρὸς τὸ νεοπαγὲς εἰς εὐσέβειαν καὶ νεοσύστατον ἔθνος, ὥσπερ κεραυνὸς ἢ σεισμὸς ἢ χαλάζης πλῆθος, μᾶλλον δὲ οἰκειότερον εἰπεῖν, ὥσπερ ἄγριος μονιὸς ἐμπηδήσαντες τὸν ἀμπελῶνα Κυρίου, τὸν ἠγαπημένον καὶ νεόφυτον καὶ ποσὶν καὶ ὀδοῦσιν, ἤτοι τρίβοις αἰσχρᾶς πολιτείας καὶ διαφορᾷ δογμάτων, τό γε εἰς τόλμαν ἧκον τὴν αὐτῶν, κατανεμησάμενοι ἐλυμήναντο· ἀπὸ γὰρ τῶν ὀρθῶν καὶ καθαρῶν δογμάτων καὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν ἀμωμήτου πίστεως παραφθείρειν τούτους καὶ ὑποσπᾶν κατεπανουργήσαντο».[12]

---

10. Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου Πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκ τῆς πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολῆς, Τὶ ἐστιν ἔργον ἄρχοντος Ἐπιστολὴ Η΄, α΄–ριη΄. *PG* 102, 628-696. Τοῦ γράφει τί νὰ πιστεύει σύμφωνα μὲ τὶς ἀποφάσεις τῶν Ἁγίων καὶ Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τοῦ δίνει στὴ συνέχεια ἐξηγήσεις πάνω σὲ πολλὰ θέματα τῆς Ἐκκλησίας (θ. λατρεία, ἱ. ναοί, ἱερατεῖο κ.ἄ.). Ἀκόμη, τὸν συμβουλεύει πῶς νὰ διακυβερνήσει καλὰ τοὺς ὑπηκόους του, δίνοντας ὁ ἴδιος τὸ καλὸ παράδειγμα γιὰ τὴν κατὰ Θεὸν προκοπή τους. «Διὸ οὐ μόνον σεαυτὸν φρονεῖν οὕτω δεῖ, τοῦ γράφει, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑπὸ σὲ τεταγμένους εἰς τὸ αὐτὸ τῆς ἀληθείας φρόνημα χειραγωγεῖν καὶ πρὸς τὴν αὐτὴν καταρτίζειν πίστιν καὶ μηδὲν τῆς τοιαύτης σπουδῆς καὶ ἐπιμελείας ἡγεῖσθαι τιμιώτερον». (*PG* 102, 656). Βλπ. σχετικὰ καὶ Β. ΓΙΟΥΛΤΣΗ, *Θεολογία καὶ διαπροσωπικαὶ σχέσεις κατὰ τὸν μέγα Φώτιον*, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 20, Θεσσαλονίκη (1974), σ. 141 κ.ἑ., ὅπου γίνεται ἐκτεταμένη ἀνάλυση τοῦ παρόντος θέματος.
11. Ἱ. Φωτίου, Ἐπιστ. ΙΓ΄, Βιβλ. Ι. *PG* 102, 724B.
12. Ἱ. Φωτίου, ἔνθ' ἀνωτ. *PG* 102, 724C. Οἱ παπικοὶ ἱεραπόστολοι στὴ Βουλγαρία καταργώντας τὴ μεγάλη νηστεία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρώτη της ἑβδομάδα, εἰσήγαγαν τὴ νηστεία τοῦ Σαββάτου καὶ θεωρώντας ἄκυρο τὸ χρίσμα τῶν ὀρθοδόξων ἱερέων ξαναμύρωναν τοὺς ὀρθοδόξους μὲ δικό τους μύρο. Στὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως εἰσήγαγαν τὸ Filioque. (Βλπ. *PG* 102, 124-125 καὶ 133 κ.ἑ.). Ὅπως παρατηρεῖ δὲ ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, «τῇ ὑπὸ τῶν Φράγκων εἰσαγομένῃ παραφθορᾷ πολλοὶ τὰς ψυχὰς ἐβλάπτοντο» (*Βίος καὶ πολιτεία... Κλήμεντος Ἀρχιεπισκόπου Βουλγάρων»*, *PG* 126, 1201). Γι' αὐτὸ στὸν πάπα Νικόλαο τὸν Α΄ ὁ ἱ. Φώτιος ἔγραψε: «Πλὴν τοῦ ἑνὸς τὰ ἄλλα Σάββατα συντηρεῖν ἡμῖν ἐπιλήψιμον» (Ἐπιστ. Β΄, Βιβλ. Ι. *PG* 102, 605A).

Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἀσκούμενη ἀπὸ ἐπισκόπους τῆς δικαιοδοσίας του ἱεραποστολὴ καταφαίνεται ἐπίσης ἀπὸ μιὰ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Βοσπόρου Ἀντώνιο. Ὁ Ἀντώνιος ἀγωνίζονταν στὸν ἄλλοτε «Ἄξεινο Σκυθικὸ Πόντο», ποὺ μὲ τὴν ἱεραποστολική του δραστηριότητα εἶχε γίνει τώρα «Εὔξεινος καὶ Εὐσεβής», «τοὺς αὐτόθι Ἰουδαίους εἰς τὴν ὑπακοὴν τοῦ Χριστοῦ αἰχμαλωτίσαι (καί) ἀπὸ τῆς σκιᾶς καὶ τοῦ γράμματος ἐπὶ τὴν χάριν μεταστῆσαι». Τοῦ ἐκφράζει τὴ χαρά του καὶ εὔχεται νὰ δεῖ σύντομα «τοὺς ὡραίους καρποὺς» τῆς ἱεραποστολῆς του.[13]

Σὲ μιὰ ἄλλη ἐπιστολή του, ποὺ τὴν ἀπευθύνει στὸ μοναχὸ Ἀρσένιο, ἐκδηλώνει καὶ πάλι τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ χριστιανικὴ Βουλγαρία. Στὸν Ἀρσένιο ἀνέθεσε τὴ μύηση στὸ μοναχικὸ βίο μερικῶν Βουλγάρων ποὺ θέλησαν νὰ μονάσουν, «ἄρτι τῆς ἐν βίῳ ζάλης ὑποχωροῦντας, ἡσυχίας καὶ φιλοσόφου ζωῆς» ἐπιθυμοῦντας.[14]

Στὰ χρόνια του, ὅπως εἶναι γνωστό, ἔλαβε χώρα καὶ ἡ περιβόητη ἐπιδρομὴ τῶν Ρὼς (Ρώσων) κατὰ τῆς Βασιλεύουσας, ποὺ ἔγινε ἀφορμὴ γιὰ τὸν Πατριάρχη νὰ ἐκφωνήσει ἐξ αἰτίας της καὶ δυὸ ἐπίκαιρες ὁμιλίες. Ὁ Θεὸς ὅμως θέλησε νὰ αἰχμαλωτισθοῦν πνευματικὰ οἱ ἐπιδρομεῖς καὶ νὰ δεχθοῦν τὸ Χριστιανισμό. Κύριος συντελεστὴς αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἦταν πάλι ὁ ἱ. Φώτιος. Ἔτσι, «τὸ 867 ἀνάγγειλε στὸν κόσμο ὅτι οἱ Ρώς, ποὺ πρόσφατα ἀκόμη εἶχαν ἐξαπολύσει βίαιη ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Κωνσταντινούπολης, εἶχαν δεχθεῖ χριστιανὸ ἐπίσκοπο ἀπὸ τὸ Βυζάντιο».[15] Γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἀπὸ τὸ Οἰκ. Πατριαρχεῖο στέλλονταν στὴ Ρωσία Ἕλληνες ἐπίσκοποι καὶ ἄλλοι κληρικοί, προκειμένου νὰ στερεωθεῖ ἡ πίστη τῶν Ρώσων στὸ Χριστό, αὐτὸ δὲ νὰ ἔχει μαζί τους συνεχὴ καὶ στενὴ ἐπικοινωνία.

Στὰ χρόνια λοιπὸν τοῦ ἱ. Φωτίου καὶ μὲ τὶς πολλὲς του φροντίδες γνώρισαν οἱ Σλάβοι τὸ Χριστιανισμό. Τὸ σημαντικότερο ὅμως γι' αὐτοὺς ἦταν ὅτι πῆραν τὴν Ὀρθοδοξία καὶ αὐτὸ στάθηκε ὁ κυριότερος συντελεστὴς τῆς εὐδοκίμησής τους στὴ νέα θρησκεία. Ἔτσι μέσα στὸ οἰκουμενικὸ πνεῦμα τῆς Ὀρθοδοξίας διετήρησαν τὴν ἐθνική τους αὐτονομία καὶ ἀνέπτυξαν τὸ δικό τους πολιτισμὸ μέσα στὰ ὅρια τῆς ἐλευθερίας ποὺ ὑπαγορεύει τὸ ὀρθόδοξο ἦθος.

---

13. Ἰ. Φωτίου, Ἐπιστ. ΙΓ΄, Βιβλ. ΙΙ. *PG* 102, 828-829.

14. Ἰ. Φωτίου, Ἐπιστ. ϛε΄ *PG* 102, 902A. Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι σχετικὰ μὲ τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν Βουλγάρων ἀπὸ μοναχοὺς τοῦ Βυζαντίου, τοὺς ὁποίους ἔστειλε στὴ Βουλγαρία ὁ Μιχαὴλ ὁ Γ΄, ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους κάνει, σκόπιμα ἢ ὄχι ἄγνωστο, μιὰ τραγικὴ παραχρονολόγηση τοῦ γεγονότος, ἀποδίδοντάς το στὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο Α΄ τὸ Μακεδόνα. (Θεοφάνους Συνεχιστής). *Ἱστορικὴ διήγησις τοῦ Βίου καὶ τῶν Πράξεων Βασιλείου τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως*, Lib. IV, 96, *PG* 109, 357. Ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας ὅμως λέγει ὅτι ὁ Μεθόδιος κατήχησε στὸ Χριστιανισμὸ τὸ Βόρη («τέκνον ἐποιήσατο»), καθὼς καὶ τοὺς Βουλγάρους. (PG 126, 120 1).

15. ΙΩΑΝ. ΜΕΓΕΝΤΟΡΦ, *Βυζάντιο καὶ Ρωσία*, μετ. Ν. Φωκᾶ, Ἀθήνα (1988), σ. 26.

3. Οἱ φορεῖς τοῦ πνεύματος τοῦ ἱ. Φωτίου στοὺς Σλάβους αὐτάδελφοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος.

Οἱ φωτιστὲς τῶν Σλάβων καὶ ὅλης τῆς Εὐρώπης Κύριλλος καὶ Μεθόδιος θεωροῦνται ὡς φορεῖς τοῦ οἰκουμενικοῦ πνεύματος τῆς Ὀρθοδοξίας, τοῦ ὁποίου ὁ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸς ἐκφραστὴς στὰ χρόνια ἐκεῖνα ἦταν ὁ μέγας Φώτιος. Αὐτὸς λοιπὸν ὁ φωτεινὸς νοῦς τῆς Ἐκκλησίας ὄχι μόνο ἐνέπνευσε τοὺς δυὸ ἀδελφοὺς καὶ ἐμφύσησε μέσα τους αὐτὸ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ σφράγισε μ' αὐτὸ καὶ ὅλο τὸ ἱεραποστολικό τους ἐγχείρημα.

Στὴν ἐπιτυχία ὅμως τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἐκείνου ἔργου συνέβαλαν βέβαια καὶ ἄλλοι παράγοντες, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους σημαντικὴ θέση κατέχουν τὰ προσωπικὰ προτερήματα τῶν δύο ἱεραποστόλων. Καὶ μιὰ ἁπλὴ ἔστω ἀπαρίθμησή τους θὰ μᾶς βοηθοῦσε πολὺ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴ δική τους συμβολὴ σ' αὐτό.

Στὸ *Βίο* τους[16] π.χ. σημειώνεται μὲ ἔμφαση ἡ καταγωγή τους ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη, ἡ ἀνατροφή τους μὲ τὴν εὐλάβεια πρὸς τὸν πολιοῦχο μεγαλομάρτυρα Ἅγιο Δημήτριο, τὸ συνέκδημο τῶν ἱεραποστολικῶν τους περιοδειῶν καὶ προστάτη τους, ἡ κάποια–πρώτη γνωριμία τους σ' αὐτὴ μὲ τὸ σλαβικὸ στοιχεῖο, ποὺ ἀργότερα ἔγινε γιὰ τὸ Μεθόδιο αἰτία γιὰ ἀνάθεση σ' αὐτὸν κάποιας Σκλαβηνίας,[17] ἐνῶ γιὰ τὸ ἀδελφό του Κωνσταντῖνο πρόκληση γιὰ ἀπασχόληση μὲ τὴ σλαβικὴ γλώσσα στὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὲς καὶ ἄλλες παρόμοιες καταβολὲς ἔπαιξαν ἀργότερα σημαντικὸ ρόλο στὴν ἱεραποστολική τους ζωή.

Ἐντελῶς ξεχωριστὴ ὅμως σημασία εἶχαν γιὰ τὸ μελλοντικὸ ἱεραποστολικό τους ἔργο οἱ σπουδὲς τὶς ὁποῖες ἀκολούθησαν στὴ Βασιλεύουσα. Ὁ Μεθόδιος σπούδασε νομικὰ καὶ διέπρεψε στὶς σπουδές του. «Οἱ νομικοὶ (οἱ διδάσκαλοί του), οἱ ὁποῖοι ἠγάπων αὐτὸν ἀπὸ τῆς παιδικῆς του ἡλικίας, ὁμίλουν περὶ αὐτοῦ μετ' ἐκτιμήσεως».[18] Ὁ Κωνσταντῖνος πῆρε μόρφωση ἐγκυκλοπαιδικὴ καὶ φιλοσοφική. «Ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἐξέμαθε πᾶσαν τὴν Γραμματικὴν καὶ ἐδιδάχθη ὁμοίως καὶ τὰ ὑπόλοιπα μαθήματα. Ἐξέμαθε

---

16. Ὑπάρχει αὐτοτελὴς καὶ ὁ *Βίος* τοῦ Ἁγίου Μεθοδίου, μετ. Ἰωάννη Ἀναστασίου, δημοσιευμένος στὰ Πρακτικὰ Συνεδριάσεως, Θεσσαλονίκη 1986 τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης. Καὶ γι' αὐτὸν ἡ σχετικὴ παραπομπὴ γίνεται ἐδῶ μὲ τὶς συντμήσεις: *Πρακτ. Συν.* 1986.

17. «Ὁ αὐτοκράτωρ ἀνεγνώρισε τὴν ὀξύνοιαν αὐτοῦ (τοῦ Μεθοδίου) καὶ παρέδωσεν εἰς τὴν διοίκησιν αὐτοῦ μίαν σλαβικὴν ἡγεμονίαν, ὡς ἐὰν προέβλεπεν ὅτι θ' ἀπέστελλεν αὐτὸν εἰς τοὺς Σλάβους ὡς διδάσκαλον καὶ πρῶτον ἀρχιεπίσκοπον...». *Πρακτ. Συν.* 1986, σ. 466. Βλπ. καὶ ΑΝΤ. ΤΑΧΙΑΟΥ, ἔνθ. ἀνωτ. σ. 41 κ.έ.

18. Πρακτ. Συν. 1986, σ. 467. Γιὰ τὴ νομική του κατάρτιση καὶ τὸ μεταφραστικό του ἔργο βλπ. Σ. ΤΡΟΪΤΣΚΥ, *Διὰ ποῖον, πότε καὶ ποῦ συνέταξεν ὁ Ἅγιος Μεθόδιος τὸν «Νόμον διὰ τὴν δίκασιν τῶν ἀνθρώπων»*, στὸ ΕΚΚΛΗΣΙΑ 43 (1966) 412-417. Ἐπίσης, ΑΝΤ. ΤΑΧΙΑΟΥ, ἔνθ. ἀνωτ. σ. 41 κ.έ.

τὸν Ὅμηρον καὶ τὴν Γεωμετρίαν καὶ παρὰ τῷ Λέοντι καὶ τῷ Φωτίῳ Διαλεκτικὴν καὶ πάντας τοὺς κλάδους τῆς φιλοσοφίας, πλὴν τούτων δὲ τὴν Ρητορικήν, Ἀριθμητικήν, Ἀστρονομίαν καὶ Μουσικὴν ὡς καὶ πάσας τὰς λοιπὰς ἑλληνικὰς ἐπιστήμας. Ταῦτα πάντα ἐμάνθανεν ὡς οὐδεὶς ἄλλος, διότι ἡ ταχεῖα ἀντίληψις αὐτοῦ συνεδέετο μετὰ τοῦ ζήλου καὶ ἀμφότερα ἐβοήθουν, οὕτως δὲ διὰ τῆς ἀλληλοσυμπληρώσεως ἀμφοτέρων αἱ τέχναι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι ἐτελειοῦντο».[19] Ἰδιαίτερα ἐπιδόθηκε στὴ σπουδὴ τῆς φιλοσοφίας, τὴν ὁποία καὶ δίδαξε στὴν Κωνσταντινούπολη σὲ κάποια πανεπιστημιακὴ σχολή.[20] Τὴ διαλεκτική του ἱκανότητα δοκίμασε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ διάλογο ποὺ εἶχε μὲ τὸν Πατριάρχη Ἰανή, τὸν ὁποῖο καὶ νίκησε σὰν ἀντίπαλο, ἀποδεικνύοντας τόσο στὸν αὐτοκράτορα Μιχαήλ, ὅσο καὶ στὸ διδάσκαλό του Φώτιο ὅτι θὰ μποροῦσαν στὸ ἑξῆς νὰ τὸν ἐμπιστεύονται πλήρως. Μὲ τὴ φιλοσοφία καὶ τή διαλεκτικὴ ἀντιμετώπισε ἐξ ἴσου ἐπιτυχῶς καὶ τοὺς Ἄραβες συζητητές του καὶ τοὺς Ἰουδαίους τῆς Χαζαρίας, ἀλλὰ καὶ τοὺς Τριγλωσσίτες αἱρετικοὺς στὴ Δύση.[21] Στὸ *Βίο* του προσφωνεῖται ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ὡς φιλόσοφος καὶ μὲ τὸν τίτλο αὐτὸ παρέμεινε γνωστὸς στὴν ἱστορία.[22] Στὰ ὄργια τῆς φιλοσοφίας τὸν μύησε, ὅπως εἴδαμε, ὁ ἱ. Φώτιος, ἀναδεικνύοντάς τον σὲ ἕνα φιλοσοφημένο πνεῦμα, διαποτισμένο ἀπὸ τὸ ὀρθόδοξο φρόνημα, μὲ ἀνοικτοὺς ὁρίζοντες καὶ φιλελεύθερη διάθεση.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα αὐτὰ οἱ δυό ἀδελφοὶ ἔδειξαν στὴ ζωή τους, ὅτι ἀπὸ μικρὰ παιδιὰ εἶχαν πάνω τους τὴν εὐλογία τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ χρίσμα τοῦ ἱεραποστόλου. Ὁ πατέρας τους, Τουρμάρχης Λέοντας, εἶπε προφητικὰ κατὰ τὴ γέννηση τοῦ γιοῦ του Κωνσταντίνου ὅτι θὰ γίνει ἱεραπόστολος.[23] Καὶ οἱ δυὸ ἀδελφοὶ πέρασαν ὅλη τους τὴ ζωὴ σὰν τοὺς Ἀποστόλους, στὴν ἱεραποστολή.[24] Ἡ Θ. Πρόνοια τοὺς ἔκαμε καὶ αὐτοὺς σκεύη ἐκλογῆς, γιὰ νὰ μεταφέρουν στὰ διψασμένα σλαβικὰ ἔθνη τὴν ἀλήθεια τοῦ Εὐαγγελίου.

Μερικὰ ἰδιαίτερα μάλιστα γνωρίσματα τῆς ζωῆς τους ἔπαιξαν ἰδιάζοντα ρόλο στὴν ἀνάδειξή τους σὲ τέλειους ἱεραπόστολους. Καί πρῶτα πρῶτα, ἦταν καὶ οἱ δυό τους ἄγαμοι. Ὁ Μεθόδιος ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σὰν

---

19. *Πρακτ. Συν.* 1986, σ. 483.
20. *Πρακτ. Συν.* 1986, σ. 484.
21. *Πρακτ. Συν.* 1986, σσ. 469 καὶ 510 κ.ἑ. Καί, ΑΝΤ. ΤΑΧΙΑΟΥ, *Κύριλλος καὶ Μεθόδιος*, σ. 113 κ.ἑ.
22. Γιὰ τὸ φιλόσοφο Κωνσταντῖνο ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας λέγει: «Καὶ Κύριλλος, ὁ πολὺς μὲν τὴν ἔξω φιλοσοφίαν, πλείω δὲ τὴν ἔσω...» *(Βίος καὶ Πολιτεία... PG* 126, 1196).
23. *Πρακτ. Συν.* 1986, σ. 480.
24. Κατὰ τὸ Θεοφύλακτο Βουλγαρίας ὁ πάπας Ἀδριανὸς ὁ Β΄ «ἀποστολικούς τε τοὺς ἄνδρας (τὸν Κύριλλο καὶ τὸ Μεθόδιο) ἐκήρυξε τῷ Παύλῳ τὸν ἴσον ἀποδύντας ἀγῶνα καὶ τὴν τῶν ἐθνῶν προσφορὰν τελείαν καὶ ἁγίαν τῷ Θεῷ προσενεγκεῖν σπεύσαντας» (*Βίος καὶ Πολιτεία... PG* 126, 1197).

μοναχός, ἐνῶ ὁ Κωνσταντῖνος ἔγινε μοναχὸς στὰ τέλη τῆς ζωῆς του. Ἦταν ὅμως καὶ οἱ δυό τους χωρὶς κοσμικὲς ὑποχρεώσεις καὶ ἡ Ἐκκλησία εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ τοὺς χρησιμοποιήσει σ' ἕνα τέτοιο ἔργο. Ἦταν ἄνθρωποι μὲ ἔντονη πνευματικὴ ζωή. Ἔδειξαν μεγάλη πίστη στὸ Θεὸ καὶ ἐγκατέλειψαν τὸν ἑαυτό τους ὁλοκληρωτικὰ στὸ ἔλεος καὶ τὴ βοήθειά τους.[25] Ὁ Θεὸς τοὺς ἔδωσε χαρίσματα ἀποστολικά, σὰν καὶ ἐκεῖνα π.χ. τῆς ἀποστολικῆς διδαχῆς,[26] τῆς ταχείας γλωσσομάθειας,[27] τῆς ἀποκάλυψης γλωσσῶν,[28] τῆς πρόγνωσης καὶ τῆς προόρασης,[29] τῆς προφητείας[30] καὶ ἀκόμη τῆς ἐπιτέλεσης θαυμάτων.[31] Ὅλα αὐτὰ ἦταν μεγάλες δυνάμεις στὰ χέρια τους. Ὁ συνδυασμὸς τόσων ἀνθρώπινων προτερημάτων καὶ θείων χαρισμάτων τοὺς ἀνέδειξε σὲ ἀληθινοὺς ἱεραποστόλους. Στὰ χρόνια τους καὶ ἄλλοι μοναχοὶ ἐργάσθηκαν γιὰ τὴ διάδοση τῆς χριστιανικῆς πίστης στοὺς διαφόρους σλαβικοὺς λαούς. Αὐτοὶ ὅμως μόνο ἔμειναν στὴν ἱστορία ἐπώνυμα ὡς φωτιστὲς τῶν Σλάβων. Γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ λοιπὸν τὸ οἰκουμενικὸ ἐκεῖνο θαῦμα, χρειάσθηκε νὰ συντρέξουν τόσες πολλὲς ἀνθρώπινες καὶ θεῖες προϋποθέσεις. Στὸ πρόσωπο δυὸ μόνον ἀνθρώπων οἱ Σλάβοι εἶδαν μὲ μιᾶς ὅλο τὸ Βυζάντιο καὶ τὴν Ὀρθοδοξία.

4. Τὰ ἰδιάζοντα χαρακτηριστικὰ τῆς ἱεραποστολῆς τους

Τὸ μεγάλο ἱστορικὸ ἐπίτευγμα τῶν δυὸ θεσσαλονικέων ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἔχει μερικὰ ἰδιάζοντα χαρακτηριστικὰ ποὺ αὐτὰ κυρίως τὸ προσδιορίζουν ἢ τὸ διαφοροποιοῦν ἀπὸ ἄλλα παρόμοιά του ἱεραποστολικὰ γεγονότα. Παραθέτομε ἐδῶ αὐτὰ ποὺ κρίνομε ὅτι ἐνδιαφέρουν ἀμεσότερα τὸ θέμα μας.

---

25. Αὐτὸ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα προκύπτει ἀπὸ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ἱεραποστολικῆς τους ζωῆς. Στὸ *Βίο* τους ὑπάρχουν ὅμως καὶ φράσεις σὰν αὐτή: «Τότε ἀπεμάκρυνε ἀφ' ἑαυτοῦ πᾶσαν ἀνησυχίαν καὶ ἀνέθηκεν πᾶσαν τὴν μέριμναν εἰς τὸν Θεόν...» (*Πρακτ. Συν.* 1986, σ. 475). Καὶ γιὰ τὸ φιλόσοφο Κωνσταντῖνο, ἐπίσης *Πρακτ. Συν.* 1986, σ. 482.
26. «Οὗτοι γὰρ δὴ (ὁ Κύριλλος καὶ Μεθόδιος) διὰ τὴν τοῦ βίου καθαρότητα, Θεὸν βαλόντες ἐν ἑαυτοῖς καὶ διὰ τοῦ τὸν φόβον λαβεῖν ἐν γαστρὶ τὸ σωτηριῶδες Πνεῦμα ἀποτεκεῖν σπεύδοντες εἴχοντο μὲν ἱκανῶς λόγου διδασκαλικοῦ, Ἑλλάδι γλώσσῃ προφερομένου καὶ πολλοὺς εἷλκεν ἡ τῆς τοιαύτης σοφίας ἄλυσις» (Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, *Βίος καὶ Πολιτεία... PG* 126, 1196).
27. *Πρακτ. Συν.* 1986, σ. 490-491.
28. *Πρακτ. Συν.* 1986, σ. 469, 491 καὶ 508. Ὅτι ἡ ἐπινόηση τοῦ σλαβικοῦ ἀλφαβήτου ἔγινε μὲ τὸ φωτισμὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὑπογραμμίζει ἰδιαίτερα καὶ ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας: «Τυχόντες οὖν τοῦ εὐκταίου τούτου χαρίσματος ἐξευρίσκουσι μὲν τὰ Σλοβενικὰ γράμματα, ἑρμηνεύουσι δὲ τὰς θεοπνεύστους Γραφὰς ἐκ τῆς Ἑλλάδος Γλώσσης εἰς τὴν Βουλγαρικήν, ποιοῦνται δὲ σπουδὴν τοῖς ὀξυτέροις τῶν μαθητῶν παραδοῦναι τὰ θεῖα μαθήματα» (*Βίος καὶ Πολιτεία... PG* 126, 1196).
29. *Πρακτ. Συν.* 1986, σσ. 469 καὶ 473. Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, *Βίος καὶ Πολιτεία... PG* 126, 1204.
30. *Πρακτ. Συν.* 1986, σ. 473.

α. Ὁ ρόλος τοῦ βυζαντινοῦ κράτους

Στὶς πηγές μας, σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις ἱεραποστολῆς τῶν δυὸ ἀδελφῶν τὴν πρωτοβουλία τῶν κινήσεων φαίνεται νὰ ἔχει ὁ αὐτοκράτορας Μιχαὴλ ὁ Γ΄. Ἡ Ἐκκλησία μὲ τὸν Πατριάρχη Φώτιο φαίνεται νὰ στέκεται ἀπὸ πίσω ἤ καὶ νὰ μὴ φαίνεται καθόλου. Ἔτσι, κατὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν ἀδελφῶν Κωνσταντίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ Μεθοδίου στοὺς Ἄραβες τῆς Μ. Ἀνατολῆς, στοὺς Ἰουδαίους τῆς Χαζαρίας καὶ στοὺς Σλάβους τῆς Μοραβίας τὸ λόγο ἔχει πάντα ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας.[32] Σὲ μιὰ περίπτωση βέβαια, ὅπου τὸ θέμα ἦταν ἐντελῶς ἐκκλησιαστικό, ἐμφανίζεται μαζὶ καὶ ὁ ἱ. Φώτιος. Ἔτσι ὁ αὐτοκράτορας συσκέπτεται μὲ τὸν Πατριάρχη γιὰ τὴν προαγωγὴ τοῦ Μεθοδίου σὲ ἐπίσκοπο.[33] Φαίνεται ὅμως ἐντελῶς ἀπίθανο νὰ ἔπαιρνε τὶς ἀποφάσεις στὴν προκειμένη περίπτωση μόνος του ὁ αὐτοκράτορας. Γιὰ τὴν ἀποστολὴ π.χ. τοῦ φιλοσόφου Κωνσταντίνου πρὸς τὸν πατριάρχη Ἰανὴ ἀποφασίζουν καὶ προετοιμάζουν μαζὶ οἱ δύο ἄνδρες τὸν ἀπεσταλμένο τους. Ἦταν δυνατόν, γιά ζητήματα πολύ σπουδαιότερα καί ἀμέσως ἐκκλησιαστικά νὰ ἀγνοεῖται ὁ Πατριάρχης; Παρὰ ταῦτα σὰν πρωτοστάτης καὶ κηδεμόνας τῶν ἱεραποστολικῶν ἐξορμήσεων τῶν δύο ἀδελφῶν φαίνεται νὰ εἶναι μὸνος του ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας. Διερωτᾶται λοιπὸν κανείς, γιατί; Οἱ λόγοι εἶναι πολλοὶ καὶ εὔλογοι.

Πρῶτα πρῶτα, νὰ σημειωθεῖ ὅτι Βυζάντιο καὶ Ἐκκλησία ἀπὸ καιρὸ ἤδη ἔχουν τὰ ἴδια γεωγραφικὰ ὅρια. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ κράτος ἦταν χριστιανικὸ καὶ σὰν τέτοιο δέχονταν πρῶτο τὶς θρησκευτικὲς προκλήσεις τῶν γειτόνων του. Ἔτσι, π.χ. οἱ δύο ἀδελφοὶ ἀποστέλλονται στοὺς Ἰουδαίους τῆς Χαζαρίας, ἐπειδὴ αὐτοὶ «ἐχλεύαζον καθ' ὑπερβολὴν τὴν χριστιανικὴν πίστιν».[34] Τὸ ἴδιο καὶ οἱ Ἀγαρηνοὶ «ἐξέφεραν βλασφημίαν κατὰ τῆς θεότητος τῆς Ἁγίας Τριάδος».[35] Προσβεβλημένος ἀπ' αὐτὸ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, κάλεσε ἐνώπιον τῆς Συγκλήτου τὸ φιλόσοφο Κωνσταντῖνο καὶ τοῦ εἶπε, «Φιλόσοφε, ἀκούεις τὶ λέγουσιν οἱ ἄθεοι Ἀγαρηνοὶ ἐναντίον τῆς πίστεώς μας; Ἐπειδὴ σὺ εἶσαι ὑπηρέτης καὶ μαθητὴς τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὕπαγε καὶ ἀποκρίθητι εἰς αὐτοὺς καὶ ὁ Θεὸς ὁ τὰ πάντα τελειῶν, ὁ ἐν Τριάδι ὑμνούμενος, ὁ Πατήρ, ὁ Υἱός καὶ Ἅγιον Πνεῦμα, εἴθε νὰ χαρίσῃ δύναμιν καὶ χάριν εἰς σὲ καὶ εἰς τοὺς λόγους σου».[36]

---

31. *Практ. Συν.* 1986, σ. 516.
32. *Практ. Συν.* 1986, σσ. 468-469. 486. 490. 507 κ.ἄ.
33. *Практ. Συν.* 1986, σ. 468.
34. *Практ. Συν.* 1986, σ. 468.
35. Ἔνθ' ἀνωτ. 486.
36. Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 486.

Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ἄλλοι λόγοι, πιὸ σοβαροί, ποὺ ὑποχρέωναν κατὰ κάποιο τρόπο τὸν αὐτοκράτορα νὰ λάβει τὴν πρωτοβουλία σὲ τέτοια ζητήματα. Οἱ ξένοι ἡγεμόνες, ὅπως ἦταν εὔλογο, ἀπευθύνονταν ἀποκλειστικὰ σ' αὐτόν, γιατὶ ἦταν ἡ κεφαλὴ τοῦ κράτους καὶ ἡ ὑπέρτατη ἐξουσία. Σ' αὐτὸν λοιπὸν ἀπευθύνθηκαν τόσο ὁ Ρατισλάβος τῶν Μοραβῶν, ὅσο καὶ ὁ Βόρης–Μιχαὴλ τῶν Βουλγάρων, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ Βλαδίμηρος τῶν Ρώσων.

Νὰ σημειωθεῖ, ἐπίσης ἐδῶ, ὅτι οἱ ἱεραποστολὲς ποὺ ἔγιναν μὲ τὴν ἐγγύηση καὶ τὴν ὑποστήριξη τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα εἶχαν πάντα θετικὰ ἀποτελέσματα. Ἀντίθετα, οἱ ἱεραποστολικὲς ἐξορμήσεις ποὺ ἔγιναν μὲ προσωπικὴ πρωτοβουλία ἐκκλησιαστικῶν ἢ ἄλλων προσώπων εἶχαν πολλὰ προβλήματα ἢ ἀπέτυχαν στὸ σκοπό τους. Μιὰ ἄλλη φορὰ π.χ. ποὺ «Ἕλληνες», ἄγνωστο ποιοί, ἐπιδίωξαν νὰ ἐκχριστιανίσουν τοὺς Μοραβοὺς ἀπέτυχαν.[37]

Κάνει ἐντύπωση πάντως τὸ γεγονός, ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἱεραπόστολοι τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας, σταλμένοι ἀπὸ φράγκους ἡγεμόνες καὶ ἐπισκόπους ἀπέτυχαν νὰ ἐκχριστιανίσουν τοὺς Μοραβούς. Ἀντίθετα, ὁ Ρατισλάβος ζήτησε μὲ ἐπιστολή του ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ αὐτοκράτορα ἀνθρώπους γιὰ νὰ φέρουν τὸ Χριστιανισμὸ στὴ χώρα του, δικαιολογώντας τὸ ἐγχείρημά του μὲ τὰ λόγια, διότι «παρ' ὑμῶν ἐξέρχεται πάντοτε καλὸς νόμος εἰς πάσας τὰς χώρας».[38] Μποροῦσε ποτὲ ἕνας αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου ἐμπρὸς σὲ μιὰ τέτοια ἀναγνώριση, ποὺ ταυτόχρονα τὸν ὑποχρέωνε ἀνάλογα, νὰ ἀδιαφορήσει;

Ἔπειτα, στὰ ζητήματα τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων τοῦ κράτους ἡ βυζαντινὴ ἐξουσία καὶ ἡ διπλωματία της εἶχαν μεγαλύτερη πεῖρα καὶ γνώση καὶ αὐτὸ ἦταν πρὸς ὄφελος καὶ τῆς Ἐκκλησίας.

Γι' αὐτὸ ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας ἀναλάμβανε νὰ συμπαρασταθεῖ σὲ τέτοιες περιπτώσεις ἠθικὰ καὶ ὑλικά. Ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ἐγγυῶταν τὰ πρόσωπα ποὺ ἀναλάμβαναν τὶς ἐκκλησιαστικὲς αὐτὲς ἀποστολὲς καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο τὰ ἐφοδίαζε μὲ κατάλληλα πρόσωπα, δῶρα καὶ σχετικὰ ἔγγραφα. Ἔτσι, ὅταν ὁ φιλόσοφος Κωνσταντῖνος πῆγε στοὺς Χαζάρους πῆρε μαζί του ὡς βοηθό του τὸν ἀδελφό του Μεθόδιο,[39] ἐνῶ στοὺς Ἄραβες, μὲ ὑπόδειξη τοῦ αὐτοκράτορα, πῆρε γιὰ σύμβουλό του τὸ Γεώργιο,[40] πιθανὸν τὸν Ἀσηκρήτη. Ὅπως δὲ σημειώθηκε πρὶν ἀπὸ μερικὲς δεκαετίες, «αἱ πρόσφατοι ἀνασκαφαὶ ἀπέδειξαν ὅτι οἱ Θεσσαλονικεῖς ἀδελφοὶ ἵδρυσαν (στὴ Μοραβία) καὶ ναοὺς βυζαντινοῦ ρυθμοῦ. Μεταξὺ τῶν συνεργατῶν τοὺς

---

37. Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 468.
38. Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 507.
39. Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 468.
40. Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 486.

ὁποίους παρέλαβον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρχον ἀσφαλῶς οἰκοδόμοι καὶ ζωγράφοι, οἱ ὁποῖοι μετέδωσαν τὴν τέχνην των εἰς τοὺς Μοραβοὺς μαθητάς των»[41]. Ὅπως δὲ φαίνεται στὸ *Βίο* τοῦ φιλοσόφου Κωνσταντίνου, τοὺς ἐφοδίαζαν καὶ μὲ τὰ ἀπαραίτητα συστατικὰ γράμματα καὶ μὲ δῶρα.[42]

Οἱ πηγές μας μαρτυροῦν ἀκόμη, ὅτι οἱ δυὸ ἀδελφοὶ ποτὲ δὲν ξέχασαν τίνος ἦταν ἀπεσταλμένοι καὶ ποτὲ δὲν διέκοψαν ἢ δὲν ἔχασαν τὴν ἐπαφὴ τους μὲ τὸ βυζαντινὸ αὐτοκράτορα, αὐτὴ δὲ ἡ σχέση διατηρήθηκε ἀμοιβαίως. Στὴ χώρα τῶν Χαζάρων ὁ Κωνσταντῖνος, σὲ διάλογο ποὺ εἶχε μὲ τοὺς ἐκεῖ Ἰουδαίους, τόνισε ἰδιαίτερα τὴ μεγάλη ἀποστολὴ τοῦ χριστιανοῦ αὐτοκράτορα στὸν κόσμο, ἐπειδὴ κυβερνοῦσε τοὺς ὑπηκόους του «ἐν ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ».[43] Ὁ Κωνσταντῖνος, ἄλλωστε, μέχρι τὸ θάνατό του ὁμολογοῦσε τὸν ἑαυτό του «ὑπηρέτην» τοῦ αὐτοκράτορος».[44] Ὅταν δὲ ὁ Μεθόδιος, διακόπτοντας τὴν περιοδεία του στὴ Μοραβία, γύρισε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔγινε δεκτὸς μὲ μεγάλες τιμὲς ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν Πατριάρχη Φώτιο. «Εἰς τοὺς σλαβικοὺς βίους τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Μεθοδίου ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία περιβάλλεται μὲ θρησκευτικὸν φωτοστέφανον, ἐνῶ ὁ αὐτοκράτωρ ἐξυμνεῖται ἐμφαντικῶς. Ὁ Κωνσταντῖνος χαρακτηρίζεται ὡς διάκονος τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ Μεθόδιος ἀκόμη καὶ εἰς τὴν τελευταίαν λειτουργίαν, ἥν ἐτέλεσεν ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του, εὔχεται ὑπὲρ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος».[45]

Ἀπ' ὅλα αὐτὰ λοιπὸν καὶ ἄλλα παρόμοια ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ποιὸς ἦταν ὁ ρόλος τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα στὸ γενικότερο ἱεραποστολικὸ ἔργο τῶν θεσσαλονικέων ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου καὶ γιατὶ ὄφειλε νὰ παίζει αὐτὸν τὸ ρόλο.

---

41. ΤΡ. ΚΩΣΤΙΤΣ, *Ὁ Βίος καὶ ἡ δρᾶσις τῶν Ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου*, στὸ ΕΚΚΛΗΣΙΑ 43 (1966), 486.
42. *Πρακτ. Συν.* 1986, σ. 508.
43. Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 498.
44. Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 514. Ἂν καὶ τὰ ὁρατὰ νήματα τῆς ἱεραποστολῆς φαίνεται ὅτι κινοῦσε ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας, ὅλες ὅμως οἱ ἱστορικὲς συγκυρίες τελικὰ ἀπέδειξαν ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτελοῦσε ἕνα σχέδιο τῆς Θ. Προνοίας, ἡ ὁποία μ' αὐτὸν τὸν τρόπο θέλησε τὴ μεταστροφὴ τῶν Σλάβων στὴ θ. ἀλήθεια. Ὅλη ἡ συμπεριφορὰ τῶν δύο ἱεραποστόλων δείχνει ὅτι οἱ ἴδιοι αἰσθάνονται τὸν ἑαυτό τους σὰν ὄργανα τῆς Θ. Προνοίας. Πουθενὰ δὲ δὲν ἐμφανίζονται σὰν κρατικοὶ ὑπάλληλοι ἢ ἐκκλησιαστικοὶ ἀπεσταλμένοι. Ὅταν μάλιστα καλοῦνται ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα γιὰ νὰ τοὺς ἀνατεθεῖ κάποια ἀποστολή, δέχονται μὲ προθυμία, γιατὶ θεωροῦν ὅτι ὑπερασπίζονται τὴ χριστιανικὴ πίστη, ἢ γιατὶ ἀντιλαμβάνονται πὼς ἐκτελοῦν κάποιο σχέδιο τῆς Θ. Προνοίας. Βλπ. *Πρακτ. Συν.* 1986, σσ. 468. 469. 486. 507 κ.ἄ.). Ὅλα αὐτὰ δείχνουν ὅτι ποτὲ οἱ δυὸ ἀδελφοὶ δὲν θεώρησαν τὴν ἱεραποστολή τους, σὰν μιὰ ἁπλὴ ἀνάθεση ἑνὸς κρατικοῦ ἔργου σ' αὐτούς. Ἄλλωστε, καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ πάπας Ἀδριανὸς ἀναγνώρισε ὅτι τὸ ἔργο τους ἦταν «ἀποστολικόν» *(Πρακτ. Συν.* 1986, σ. 474).
45. ΕΥΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Ἡ δεοντολογία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐξωτερικῆς Ἱεραποστολῆς κατὰ τοὺς Ἁγίους Κύριλλον καὶ Μεθόδιον*, στὸ ΕΚΚΛΗΣΙΑ 43 (1966), 405-406.

β. Ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας

Ποιὰ ἦταν ἡ συμβολὴ τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου στὴ διοργάνωση τέτοιων ἱεραποστολικῶν ἐγχειρημάτων;

Τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὶς πηγές μας ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου φαίνεται σὰν διοργανωτὴς τῶν ἱεραποστολῶν δὲν σημαίνει ὅτι ἐνεργοῦσε χωρὶς τὴ γνώση τῆς Ἐκκλησίας. Στὰ χρόνια τοῦ ἱ. Φωτίου τουλάχιστον κράτος καὶ Ἐκκλησία ἀπὸ κοινοῦ διοργάνωσαν ὅλες τὶς ἱεραποστολὲς ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Πατριάρχου αὐτοῦ. Βέβαια, ὅπως εἴπαμε, στὶς πηγές μας ἡ παρουσία του δὲν εἶναι καὶ τόσο ἐμφανής. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε ἤδη στὴν προηγούμενη παράγραφο, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι, ποὺ ἀποτελοῦσαν πραγματικὰ ἐμπόδια, τουλάχιστον γιὰ τὴν ἱεραποστολὴ στὴ Μοραβία, ποὺ δὲν ἦταν εὔκολο νὰ ξεπερασθοῦν. Ἡ Μοραβία καὶ ἡ Βοημία π.χ. ἀνῆκαν ἐκκλησιαστικὰ στὴ σφαίρα ἐπιρροῆς τοῦ πάπα τῆς Ρώμης. Ὁ Πατριάρχης Φώτιος δὲν μποροῦσε νὰ στείλει πρόσωπά του νὰ ἐργασθοῦν ἐκεῖ. Ὁ πάπας Νικόλας Α΄, ποὺ εἶχε προστριβὲς μὲ τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες γιὰ τὶς κτήσεις τῆς κάτω Ἰταλίας καὶ τοῦ Ἀν. Ἰλλυρικοῦ,[46] βρῆκε ἀφορμὴ νὰ ἐκδηλώσει τὴ δυσαρέσκειά του μὲ τόν τρόπο τῆς ἐκλογῆς σὲ Πατριάρχη τοῦ ἱ. Φωτίου, μὲ τὸν ὁποῖο θὰ συμφωνοῦσε, ἂν τοῦ ἐπιστρέφονταν οἱ κτήσεις αὐτές, ποὺ ἤδη βρίσκονταν στὴν ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινούπολης. Ὁ ἱ. Φώτιος βέβαια τοῦ ἀπάντησε μὲ λεπτότητα. «Τὰ ἐκκλησιαστικά, τοῦ ἔγραψε, καὶ μάλιστά γε τὰ περὶ τῶν ἐνοριῶν δίκαια ταῖς πολιτικαῖς ἐκστρατείαις τε καὶ διοικήσεσι συμμεταβάλλεσθαι εἴωθεν, ἡ τῆς ὑμῶν ὁσιότητος εὐγνωμοσύνη τὸ ἡμῶν ἐπὶ τὸ συνευδοκεῖν εἰς τὸ παρασχεῖν ἀποδεχομένη θέλημα, τὸ μὴ λαβεῖν, τῆς πολιτικῆς, ἀλλ᾽ οὐχ᾽ ἡμέτερον ἔγκλημα».[47] Ἔτσι ἡ ἀτμόσφαιρα συνέχισε νὰ μένει ἠλεκτρισμένη. Μιὰ ἀποστολὴ λοιπὸν ἐπώνυμη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινούπολης θὰ ἦταν πράξη ἐπικίνδυνη. Ἔχοντας ὅμως τὴν πρωτοβουλία ὁ αὐτοκράτορας, κάλυπτε ἐκκλησιαστικὰ καὶ τὸν Πατριάρχη Φώτιο.

Κάτω ἀπ᾽ αὐτὲς τὶς συνθῆκες ὁ πάπας ὄχι μόνο δὲν ἀντέδρασε, ἀλλὰ καὶ ἀναγνώρισε τὸ ἐγχείρημα ὡς κανονικό. Ὁ διάδοχος τοῦ Νικολάου Α΄ πάπας Ἀδριανός ὁ Β΄, γράφοντας πρὸς τὸν Ρατισλάβο καὶ τοὺς ἄλλους Σλάβους ἡγεμόνες, ἀναφέρει τὰ ἑξῆς ἀξιοπρόσεκτα: «Ἐζητήσατε διδάσκαλον ὄχι μόνον παρὰ τοῦ ἀρχιερατικοῦ τούτου θρόνου, ἀλλ᾽ ἐπίσης καὶ παρὰ τοῦ εὐσεβοῦς αὐτοκράτορος Μιχαήλ. Οὕτω, λοιπόν, ἐκεῖνος ἀπέστειλεν ὑμῖν τὸν μακάριον φιλόσοφον Κωνσταντῖνον μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, ἐφ᾽ ὅσον ἡμεῖς δὲν ἠδυνάμεθα νὰ πράξωμεν τουτο. Ἀλλ᾽ ὅτε ἀμφότεροι ἐπλη-

---

46. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, *Ἐκκλησ. Ἱστορία*, ἔκδ. Β΄, σ. 258.
47. Ἱ. Φωτίου, Ἐπιστολὴ Β΄, Βιβλ. Ι. *PG* 102, 614. Βλπ. καὶ τοὺς κανόνες ΛΗ΄ τῆς ἐν Τρούλλῳ καὶ ΙΖ΄ τῆς Δ΄ Οἰκ. Συνόδου.

ροφορήθησαν ὅτι αἱ χῶραι ὑμῶν ἀνήκουσιν εἰς τὸν ἀποστολικὸν θρόνον, οὐδὲν ἀντικανονικὸν ἔπραξαν, ἀλλ' ἦλθον πρὸς ἡμᾶς κομίσαντες τὰ λείψανα τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος».[48] Ὁ Ρατισλάβος βέβαια ζήτησε ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ «ἐπίσκοπον καὶ διδάσκαλον».[49] Τὸ Βυζάντιον ὅμως παρέκαμψε ἔξυπνα τὸ σκόπελο τοῦτο, στέλλοντάς του δυὸ πρόσωπα ποὺ δὲν εἶχαν κανένα ἐκκλησιαστικὸ βαθμό. Ὁ Μεθόδιος ἦταν μοναχὸς καὶ ἡ μοναχική του ἰδιότητα δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐνοχλήσει τὸν ποντίφηκα τῆς Ρώμης. Καλῶς ἢ κακῶς ὅμως ὁ πάπας χειροτόνησε τὸ Μεθόδιο Ἀρχιεπίσκοπο Μοραβίας χωρὶς τὴ σχετικὴ ἔγκριση τοῦ Φωτίου καὶ παράλληλα, ἐντελῶς ἀντικανονικά, ἐπενέβη μὲ ἱεραποστόλους του καὶ στὴν ἤδη ἐκχριστιανισμένη ἀπὸ τὸ Οἰκ. Πατριαρχεῖο Βουλγαρία. Τέτοια ὅμως ἐπεισόδια μποροῦσαν νὰ χειροτερέψουν τὴν κατάσταση. Τελικά, τὸ ὀλέθριο γιὰ τὴν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας σχίσμα δὲν ἀποφεύχθηκε. Ἔτσι, ἀποδείχθηκε περίτρανα πὼς ἡ ἀνάμειξη καὶ πρωτοβουλία τοῦ βυζαντινοῦ ἄρχοντα στὶς ἱεραποστολικὲς αὐτὲς ἐνέργειες ὄχι μόνο δικαιολογημένες ἦταν, ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένες ἀπὸ τὰ πράγματα. Ὁ Οἰκ. Θρόνος δὲν εἶχε ἰδιαίτερο λόγο νὰ δημιουργεῖ ἐκκλησιαστικὰ προβλήματα, γιατὶ δὲν εἶχε ἄλλωστε, ἀνάγκη νὰ αὐξήσει τὴν ἐκκλησιαστική του δικαιοδοσία σὲ νέες χῶρες. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἐνεργοῦσε ἱεραποστολικὰ ἦταν ἀποκλειστικὰ ἡ διάδοση τῆς χριστιανικῆς πίστης σὲ λαοὺς ποὺ ζήτησαν νὰ γνωρίσουν τὴν ἀλήθεια τοῦ Εὐαγγελίου. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ πάπα στὴν Ἀνατολή, καὶ μάλιστα στὴν ἤδη ἐκχριστιανισμένη Βουλγαρία, στενοχώρησε τὸν ἱ. Φώτιο, ὁ ὁποῖος μὲ τὸν ἐνδεδειγμένο ἐκκλησιαστικὸ τρόπο διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὴν ἀντικανονικὴ αὐτὴ ἐνέργεια, ὑποστηρίζοντας μὲ σθένος τὰ δικαιώματα τοῦ Οἰκ. Θρόνου στὴ χώρα αὐτή.

γ. Οἱ στόχοι τῆς ἱεραποστολῆς

Ἀπὸ τὴν ἱεραποστολὴ τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου στοὺς Σλάβους ἔχουν ἰδιαίτερα μέχρι σήμερα ἐξαρθεῖ δύο κυρίως πράγματα: ἡ πολιτικὴ σκοπιμότητα τοῦ Βυζαντίου καὶ τὸ ἐκπολιτιστικὸ ἔργο τῶν ἱεραποστόλων αὐτῶν. Οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ φιλόλογοι ἀναφέρθηκαν πολὺ λίγο στὸ θρησκευτικὸ ἔργο τῆς ἱεραποστολῆς καὶ αὐτὸ βέβαια τὸ μειώνει σὰν σύνολο. Ἦταν ὅμως καθαρὰ πολιτικὲς οἱ προθέσεις τοῦ Βυζαντίου;

Κατ' ἀρχήν, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ παραθεωρήσει τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ὅπως εἴπαμε ἤδη, τὰ χρόνια αὐτὰ Βυζάντιο καὶ Ἐκκλησία εἶχαν τὰ ἴδια γεωγραφικὰ σύνορα. Τὸ κράτος ἦταν χριστιανικό, ἡ δὲ Ἐκκλησία εἶχε τὴν προστασία του. Οἱ γείτονες τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἦσαν

48. *Πρακτ. Συν.* 1986, σ. 470.
49. Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 507.

ἐξ ἴσου ἐχθροὶ ἢ φίλοι καὶ γιὰ τοὺς δυό. Οἱ Ἄραβες καὶ οἱ Σλάβοι τὰ χρόνια αὐτὰ ἦσαν δύο μεγάλοι της γείτονες, ποὺ πολλὲς φορὲς ἀπείλησαν τὴν εἰρήνη, καθὼς καὶ τὴν ἴδια τὴν ὕπαρξή της ἀκόμη. Τὴν ἴδια αὐτὴ ἐποχὴ ὁ Πατριάρχης Φώτιος εὐχόταν στοὺς συναδέλφους του Πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς «κρείττω τῶν κύκλῳ καθισταμένων ἐθνῶν ὀφθῆναι».[50] Τὶ εἴδους δὲ κεφαλόπονο ἀποτελοῦσαν γιὰ τὴν Ἐκκλησία οἱ Σαρακηνοὶ τῆς Μεσογείου, φαίνεται ἀπὸ μιὰ ἐπιστολή του.[51] Γι' αὐτό, παράλληλα μὲ τὴ βυζαντινὴ διπλωματία, θὰ μποροῦσε νὰ δοκιμασθεῖ καὶ ἡ δύναμη τῆς χριστιανικῆς ἱεραποστολῆς. Τὴ φορὰ αὐτὴ βέβαια οἱ ἐπιταγὲς τῶν καιρῶν δὲν ὑπαγόρευαν κάποιου εἴδους ἐκπολιτισμὸ τῶν λαῶν αὐτῶν. Ὁ τυχὸν ἐκπολιτισμός, ἄλλωστε, ποτὲ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ κατασιγάσει ἀναγκαστικὰ τὶς ἐθνικὲς ἢ ἄλλες διεκδικήσεις τῶν λαῶν, τοὺς οἰκονομικοὺς ἢ ἄλλους ἀνταγωνισμούς τους. Μιὰ πολιτικὴ δὲ καλῆς γειτονίας θὰ ἦταν πιὸ ἐπιτυχημένη καὶ ἄψογη, ἂν κατάφερνε νὰ ἐξομαλύνει καὶ τὶς θρησκευτικὲς διαφορές, ποὺ συνήθως ὑποκινοῦν τοὺς πολέμους. Ὁ Χριστιανισμὸς σὰν θρησκεία τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἀνοχῆς θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει ἀγαθὲς ἐπιδράσεις στὶς σχέσεις τῶν λαῶν μεταξύ τους. Γι' αὐτὸ τὸ Βυζάντιο διατηροῦσε καὶ θρησκευτικοὺς διαλόγους μὲ τοὺς γειτονικούς του λαούς.

Τὸ Βυζάντιο, πράγμα ποὺ τὸ διαπιστώνει τελευταία καὶ ἡ ἐπιστήμη τῆς Κοινωνιολογίας, γνώριζε καλὰ τὸ ρόλο τῆς θρησκείας στὴ διαμόρφωση τῶν διαφόρων κοινωνικῶν ὁμάδων καὶ τὴν ἐπίδρασή της τόσο στὰ θεωρητικὰ προβλήματα τῆς ζωῆς, ὅπως εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, τὴν ἰσότητα τῶν δύο φύλων κ.ἄ., ὅσο ἐπίσης καὶ στὰ πρακτικὰ θέματα τῆς καθημερινότητος, ὅπως εἶναι ἡ διατροφή, ἡ ἐνδυμασία, ἡ ἀναψυχὴ κ.ἄ. Καί, ἀκόμη, ὅτι τὰ θρησκευτικὰ βιώματα εἶναι κατὰ κανόνα ἰσχυρότερα ἀπὸ τὶς ὁποιεσδήποτε ἄλλες πολιτισμικὲς καὶ κοσμικὲς ἐμπειρίες. Γι' αὐτὸ καὶ τίποτε δὲν συγκίνησε τόσο τοὺς Ρώσους ὅταν ἦλθον στὸ Βυζάντιο, ἂν καὶ εἶχαν νὰ θαυμάσουν μεγάλα ἔργα πολιτισμοῦ στὴ βασιλίδα τῶν πόλεων, ὅσο ἡ λαμπρὴ τελετὴ καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἔξαρση ποὺ αἰσθάνθηκαν μέσα στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὅταν τοὺς εἰδωλολάτρες ἐκείνους ὑποδέχθηκαν ἐπίσημα καὶ μὲ τὴ γνωστὴ βυζαντινὴ μεγαλοπρέπεια ὁ αὐτοκράτορας μὲ τοὺς Συγκλητικοὺς του καὶ ὁ Πατριάρχης μὲ τὸν ἱ. κλῆρο καὶ τὸν εὐσεβῆ λαό.[52] Ἐκεῖνες ἐκεῖ οἱ στιγμὲς στάθηκαν καθοριστικὲς γιὰ τὴ μεταστροφή τους στὸ Χριστιανισμό.

Πολιτεία καὶ Ἐκκλησία λοιπὸν στὸ Βυζάντιο γνώριζαν καλὰ τὴ μεταμορφωτικὴ δύναμη τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ἐπιδίωξη, ἄλλωστε, τῆς

---

50. Ἰ. Φωτίου, Ἐπιστολὴ ΙΓ΄, με΄. *PG* 102, 741.
51. Ἰ. Φωτίου, Ἐπιστολὴ ΙΗ΄, κεφ. Γ΄ – Ε΄. *PG* 102, 780-781.
52. Βλπ. σχετικὰ R. MARICHAL, *Premiers Chrétiens de Russie, Les édit. du Cerf.* Paris (1966), 51-53.

Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ τὸ «πάντας ἀνθρώπους σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν».[53] Μιὰ μεταστροφὴ στὸ Χριστιανισμὸ τῶν ἀθέων γειτόνων τῆς αὐτοκρατορίας θὰ ἀποτελοῦσε ὁπωσδήποτε ἀμοιβαῖο καλό, πιὸ πολὺ ὅμως, ὅπως ἔδειξαν τὰ πράγματα, ὀφελήθηκαν οἱ ἐκχριστιανισθέντες.

Σὰν στόχος τῆς ἱεραποστολῆς τῶν δυὸ ἀδελφῶν στοὺς Σλάβους θεωρήθηκε καὶ ὁ ἐκπολιτισμός τους. Οἱ Μοραβοὶ ὅμως δὲν ζήτησαν πολιτισμὸ ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Ὁ ἐκπολιτισμὸς τῶν Σλάβων ἦταν συνέπεια τῆς μεταστροφῆς τους στὸ Χριστιανισμό. Ἄλλωστε, ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τρόποι γιὰ νὰ βρεῖ κανεὶς τέτοια κοιτάσματα πολιτισμοῦ καὶ οἱ πιὸ συνηθισμένοι εἶναι οἱ ἐπισκέψεις, τὸ ἐμπόριο καὶ οἱ δοσοληψίες γενικά, οἱ περιηγήσεις κ.ἄ. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ Ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος τιμοῦνται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν ἱστορία σὰν ἰσαπόστολοι–φωτιστὲς τῶν Σλάβων καὶ ὄχι ἁπλὰ σὰν ἐκπολιτιστές τους.

Ὁ ἐκπολιτισμὸς τῶν Σλάβων καὶ ἡ πολιτικὴ σκοπιμότητα τοῦ Βυζαντίου δὲν ἀποτελοῦσαν ὁπωσδήποτε τὸ μόνο στόχο τῆς ἱεραποστολῆς αὐτῆς καὶ ὅπως φαίνεται οὔτε τὴν κυρία ἐπιδίωξη. Ἂν εἶχε τέτοιες προθέσεις τὸ Βυζάντιο θὰ προχωροῦσε σ' ἕνα ἐξελληνισμὸ τῶν Σλάβων, πράγμα ποὺ δὲν ἔγινε. Ἕνα χωρίο τῶν Τακτικῶν[54] τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντα ς΄ τοῦ Σοφοῦ, ποὺ μόλις πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ἑρμηνεύθηκε ὀρθά, ἔδωσε παλαιότερα ἀφορμὴ μὲ τὴ μετοχὴ «γραικώσας» νὰ διατυπωθεῖ ἡ θεωρία, ὅτι ὁ πατέρας του Βασίλειος Α΄ ὁ Μακεδὼν κατάφερε νὰ ἐξελλενίσει τοὺς Σλάβους καὶ νὰ τοὺς μεταδώσει τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ τοῦ Βυζαντίου. Ἀποδείχθηκε ὅμως ὅτι οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες καὶ τὸ Βυζάντιο γενικότερα «οὐδεμίαν οὐδέποτε ἤσκησαν ἀφομοιωτικὴν πολιτικὴν ἐξελληνίσεως, ὡς νοεῖται αὕτη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας».[55] Ὁ αὐτοκράτορας Βασίλειος τὸ μόνο ποὺ ἔκαμε πράγματι ἦταν νὰ περιορίσει τὶς ἐπιδρομές τους στὴ Μακεδονία καὶ νὰ ἀνακόψει γενικότερα τὴν ἐπιθετικότητά τους κατὰ τοῦ Βυζαντίου.[56] Εἶναι γνωστό, ὅτι ἕνας ἐκπολιτισμὸς δὲν εἶναι πάντα σίγουρος τρόπος ἀντιμετώπισης καὶ ἐξάλειψης τῆς βίας καὶ τῶν πολέμων. Ἄλλωστε, καὶ τὰ χριστιανικὰ κράτη τῆς Εὐρώπης, ποὺ θεωροῦνταν πολιτισμένα, εἶχαν τοὺς πολέμους τους.

Ἔτσι λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἱεραποστολὴ αὐτὴ οὔτε ἡ ἐπιθετικότητα τῶν Σλάβων κατὰ τοῦ Βυζαντίου μειώθηκε ὁριστικά, οὔτε καὶ ὁ ἐκπολιτισμός τους ἦταν ἄμεσος καὶ καθολικός. Ὁπωσδήποτε τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶχε τὶς ἐπιπτώσεις του στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ τους ζωή. Ὁ βασικὸς ὅμως στό-

53. Α΄ Τιμ. 2, 4.
54. Λέοντος αὐτοκράτορος, *Τῶν ἐν πολέμοις Τακτικῶν σύντομος παράδοσις, ρα΄,* PG 107, 969.
55. Γ. ΚΟΛΙΑ, *Ἤσκησεν ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος ὁ Α΄ ἐξελληνιστικὴν πολιτικὴν ἔναντι τῶν Σλάβων;* Στὸ, *Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ Τόμος Ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ εἰκοστῇ ἑτηρίδι,* Μέρος Α΄, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1966, σ. 237.
56. ΑΝΤ. ΤΑΧΙΑΟΥ, *Κύριλλος καὶ Μεθόδιος,* σ. 31.

χος τῆς ἱεραποστολῆς ἦταν ἡ μετάδοση τῆς χριστιανικῆς πίστης. Ἄς δοῦμε λοιπὸν τὶ λέγουν πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα οἱ μαρτυρίες τῶν πηγῶν.

Ὅταν ὁ Μιχαὴλ ὁ Γ΄ ἀποφάσισε νὰ ἀπαντήσει στὸ γράμμα τοῦ Ρατισλάβου, τοῦ ἔγραψε: Ὁ Θεὸς ποὺ θέλει τὴ σωτηρία ὅλων τῶν ἀνθρώπων, εἶδε τὴν πίστη σου καὶ ἱκανοποίησε τὴν ἐπιθυμία σου. Εἴμαστε σὲ θέση νὰ σοῦ στείλομε τὸ φιλόσοφο Κωνσταντῖνο γιὰ τὸ ἔργο αὐτό, δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ Θεὸς τοῦ «ἀπεκάλυψε τὴν γραφήν»,[57] μὲ τὴν ὁποία θὰ μπορέσετε νὰ κατανοήσετε τὴν διδασκαλία τοῦ Χριστιανισμοῦ. Καὶ συνεχίζει. «Καὶ συνέργησον, ἵνα μετὰ βοηθείας αὐτοῦ (τοῦ Κωνσταντίνου) στερεώσης ἐναργῶς τὸ ἔργον καὶ ἐξ ὅλης καρδίας ἀναζητῇς τὸν Θεόν. Ὁμοίως μὴ ἀπορρίπτῃς τὴν κοινὴν σωτηρίαν· μᾶλλον ἐνθάρρυνον πάντας ἵνα μὴ εἶναι νωθροί, ἀλλ' ἵνα εἰσέλθωσιν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς σωτηρίας, ἵνα καὶ σὺ ἐπίσης, ὁδηγήσας τούτους διὰ τῶν προσπαθειῶν σου εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας, ἀπολαύσῃς τὸν μισθόν σου εἰς τὴν παροῦσαν καὶ ὁμοίως εἰς τὴν μέλλουσαν ζωὴν δι' ὅλας τὰς ψυχάς, αἵτινες θὰ πιστεύσωσιν εἰς τὸν Χριστόν, τὸν θεὸν ἡμῶν, ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἕως τοῦ αἰῶνος καὶ εἰς τὰς μελλούσας γενεὰς θὰ καταλείπῃς τὴν μνήμην σου ὡς ὁ μέγας αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος».[58]

Μὲ ἄλλα λόγια στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ λέγεται, ὅτι ὁ Ρατισλάβος πρέπει πρῶτα νὰ δεχθεῖ τὴ χριστιανικὴ πίστη καὶ νὰ τὴν ἐγκαθιδρύσει στὸ κράτος του. Αὐτὸ θ' ἀποτελεῖ τὴν ἀμοιβή του, τὴν ἐπίγεια καὶ τὴν οὐράνια, καὶ ὅτι μ' αὐτὸ θὰ ἀφήσει στὸ λαό του τὴ φήμη καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἰσαποστόλου αὐτοκράτορα μεγάλου Κωνσταντίνου. Ποιὰ σημασία ἔχουν τὰ λόγια αὐτὰ μᾶς τὸ φανερώνει τὸ ἔργο ποὺ ἄφησε πίσω του ὁ Μ. Κωνσταντῖνος μὲ τὸ νὰ δεχθεῖ τὸ Χριστιανισμὸ καὶ νὰ τὸν προστατεύσει μέσα στὴν αὐτοκρατορία του. Ἡ δομικὴ ἀλλαγὴ ποὺ σημειώθηκε μὲ τὸ ἔργο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου στὸ Βυζάντιο δὲν ἦταν μὸνο θρησκευτική, ἀλλά καὶ πολιτικὴ καὶ κοινωνική, καὶ ἰδιαίτερα πολιτισμική. Ἡ Ὀρθοδοξία δὲ ποὺ καὶ ὁ ἴδιος ὑπερασπίσθηκε ἐναντίον τῶν αἱρέσεων στάθηκε ζωοποιὸς καὶ συνεκτικὴ δύναμη τοῦ Βυζαντίου, καὶ ἀργότερα προστασία καὶ σωτηρία τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους στὴν Τουρκοκρατία.[59] Καὶ αὐτό, ὅπως ἀποδείχθηκε ἀργότερα, δὲν ὠφέλησε μόνο τὸν Ἑλληνισμό, ἀλλὰ καὶ τὰ σλαβικὰ ἔθνη τῆς Βαλκανικῆς, ποὺ ἔζησαν στὴν ἴδια σκλαβιά.[60] Τέτοιο πολύτιμο στήριγμα στάθηκε ἡ

57. *Πρακτ. Συν.* 1986, σ. 508.
58. Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 508.
59. Ἀρκεῖ ἐδῶ νὰ ὑπογραμμίσομε, ὅτι οἱ βυζαντινοὶ ποὺ περιῆλθαν στὴν κατοχὴ τῶν τούρκων δὲν ἔπαυσαν νὰ εἶναι Ἕλληνες καὶ χριστιανοί. Ὅσοι ὅμως ἀλλαξοπίστησαν, ἄσχετα γιὰ ποιὸ λόγο, χάθηκαν γιὰ πάντα τόσο γιὰ τὸν Ἑλληνισμό, ὅσο ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν Ἐκκλησία. Ἡ δύναμη ποὺ συγκράτησε τὸν Ἑλληνισμὸ στὰ χρόνια τῆς δουλείας ἦταν ἡ χριστιανικὴ πίστη καὶ ἡ Ὀρθοδοξία.
60. Καὶ γιὰ τοὺς Σλάβους τῶν Βαλκανίων ἡ Ὀρθοδοξία στάθηκε συνεκτικὴ καὶ προστατευτικὴ δύναμη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ αὐτὸ τὸ ἀναγνωρίζουν σήμερα ὅλοι οἱ Σλάβοι.

Ὀρθοδοξία καὶ στοὺς Μοραβούς, ποὺ κινδύνευσαν ἐθνικὰ ἀπὸ τοὺς γερμανοὺς καὶ φράγκους ἡγεμόνες καὶ ἐπισκόπους.[61]

Τί ἔδωσε λοιπὸν τότε στοὺς Σλάβους τὸ Βυζάντιο; Τὴν Ὀρθοδοξία. Ἀπ' αὐτοὺς ἐξαρτήθηκε ὕστερα νὰ γίνη ὁ καθένας τους, καὶ ἕνας Μέγας Κωνσταντῖνος στὴ χώρα του. Αὐτὴν καὶ μόνο τὴν ἐπιθυμία ἐξέφρασαν πρὸς τοὺς Σλάβους ἡγεμόνες ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου καὶ ὁ Πατριάρχης Φώτιος, ποὺ ἔγραψε τὰ ἴδια ἀκριβῶς λόγια πρὸς τὸ Βόρη–Μιχαὴλ τῶν Βουλγάρων: «Σὺ τοίνυν, τοῦ ἔγραφε, (ὢ τί σε προσειπὼν ἀξίως εἴπω τοῦ πόθου;) τῇ αἴγλῃ τοῦ θείου Πνεύματος τὴν ψυχὴν αὐγασθεὶς καὶ πρὸς τὸ τῆς εὐσεβείας φέγγος ἀναχθεὶς καὶ ἔργον ἐργασάμενος, δι' οὗ πρὸς τὴν τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου πρᾶξιν ἀνυψώθης κατὰ μίμησιν ἔχων τῆς ἀπ' ἀρχῆς σου γνώμης καὶ βουλῆς καὶ συνέσεως».[62] Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ καὶ οἱ Ρῶσοι τιμοῦν τὸν ἡγεμόνα τους Βλαδίμηρο σὰν τὸν ἰσαπόστολο καὶ μέγα Κωνσταντῖνο τῆς Ρωσίας.

Ἡ Ὀρθοδοξία ποὺ πῆραν οἱ Σλάβοι σεβάσθηκε πλήρως τὴν ἐθνική τους ταυτότητα καὶ τὴν ἐλευθερία τους. Τὰ ὀρθόδοξα ἤθη καὶ ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ τάξη ποὺ πῆραν οἱ Βούλγαροι ἀπὸ τὸ Βυζάντιο ἦταν ἀπόλυτα δική τους ἐλεύθερη ἐκλογὴ καὶ προτίμηση. Καὶ ἂν ὁ ἱ. Φώτιος ἐναντιώθηκε στὴν ἀνατροπή τους ἀπὸ τοὺς παπικοὺς μισσιονάριους, τὸ ἔκαμε γιατὶ εἶδε νὰ καταστρέφεται αὐτὸ τὸ ἀγαθὸ τῆς ἐλευθερίας ποὺ τοὺς ἔδωσε ἡ Ὀρθοδοξία. Γιὰ νὰ ἐμπεδώσουν αὐτὸ τὸ ἀγαθὸ στὴ Μοραβία οἱ δυὸ θεσσαλονικεῖς ἱεραπόστολοι ἀνέθεσαν τὴν τύχη του στοὺς ἴδιους τοὺς νεοφώτιστους μαθητές τους. Αὐτὸ βοήθησε τὴν ὀρθόδοξη ἐκείνη ἱεραποστολὴ νὰ ξεπεράσει τὰ κάθε εἴδους ἐμπόδια καὶ νὰ δώσει στὸ ἔργο της τὴν οἰκουμενικὴ διάσταση τῆς Ὀρθοδοξίας.

Δὲν μποροῦσε λοιπὸν νὰ ἔχει ἄλλους πιὸ ἄμεσους στόχους ἡ ἱεραποστολὴ στοὺς Σλάβους ἀπὸ τὴ μετάδοση τῆς χριστιανικῆς πίστης σ' αὐτοὺς καὶ μάλιστα τῆς Ὀρθοδοξίας. Γιατί, μόνη ἡ Ὀρθοδοξία προϋποθέτει σὰν συνέπεια καὶ τὴ μετάδοση πολιτισμικῶν ἀξιῶν ἢ πολιτικῶν ὠφελειῶν, ἐνῶ ἀντίθετα τὸ καθένα ἀπὸ τὰ δυὸ αὐτὰ ἀγαθὰ μόνο του δὲν περιέχει μέσα του καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ὠφέλη ποὺ πρόσφερε ἡ ἱεραποστολὴ αὐτὴ στοὺς Σλάβους.

5. Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Σλάβων στὴν πραγματική τους βάση.

Τὸ κλειδὶ ποὺ ἄνοιξε τὶς πύλες τοῦ πολιτισμοῦ στοὺς Σλάβους ἦταν τὸ ἀλφάβητο. Ἔτσι, παράλληλα μὲ τὰ θεῖα διδάγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ θὰ μποροῦσαν νὰ διαβάσουν στὴ γλώσσα τους καὶ ὅλη τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία

61. *Πρακτ. Συν.* 1986, σ. 472.
62. Ἱ. Φωτίου, Ἐπιστολὴ Η΄, κδ΄. *PG* 102, 660.

καὶ σκέψη τῶν ἄλλων λαῶν σὲ μεταφράσεις, καὶ τὸ κυριότερο, θὰ μποροῦσαν νὰ ἐκφραστοῦν καὶ νὰ γράψουν οἱ ἴδιοι τὴ δική τους σκέψη μὲ δικὴ τους γραφή. Τὸ πρῶτο ἀλφάβητο, τὸ γλαγολιτικό, δὲν ἦταν ἁπλὴ ἀνθρώπινη ἐπινόηση, ἀλλ' ἀποκάλυψη Θεοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ αὐτοκράτορας Μιχαὴλ ὁ Γ´ τὸ ἀποκάλεσε θεῖο «δῶρον, μεγαλύτερον καὶ πολυτιμότερον παντὸς τοῦ χρυσοῦ, τοῦ ἀργύρου, τῶν πολυτίμων λίθων καὶ τοῦ ματαίου πλούτου».[63]

Ἡ ἀξία τῶν μεταφράσεων στὴ σλαβικὴ γλώσσα ἐκτιμήθηκε κυρίως σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τοὺς Σλάβους, γιατὶ ἀποτέλεσαν τὰ σπέρματα καὶ τῆς δικῆς τους φιλολογίας καὶ τοῦ γραπτοῦ τους πολιτισμοῦ. Οἱ πρῶτες ἐκεῖνες μεταφράσεις ἦταν κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἱερὲς Ἀκολουθίες, ἔργα τῆς πατερικῆς γραμματείας καὶ νομικὰ κείμενα. Γιὰ πρώτη φορὰ ἡ σλαβικὴ γίνονταν μιὰ χριστιανική–ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα, ἡ δὲ χριστιανοσύνη πλούτιζε μὲ ἕνα ἀκόμη ἄλλο ὄργανο δοξολογίας τοῦ Θεοῦ καὶ διδαχῆς τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτό, γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς σλαβικῆς στὴ θ. λατρεία οἱ δυὸ ἀδελφοὶ ἔδωσαν μάχες στὴ λατινικὴ Δύση, καταβάλλοντας τὴν ἀντίσταση τῶν ἀντιπάλων τους, τῶν λεγομένων Πιλατιανῶν ἢ Τριγλωσσιτῶν. Ἔτσι, παραμερίζονταν ἡ ἐξάρτηση τῶν Σλάβων ἀπὸ ἄλλη–ξένη ἐθνικὴ γλώσσα. Ἡ καθιέρωση τῆς σλαβικῆς σὰν ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας τοὺς ἐξασφάλισε αὐτονομία καὶ στὴ γενικότερη πνευματική τους ἔκφραση καὶ τὴν καταγραφὴ τοῦ πολιτισμοῦ τους. Ὅλα αὐτὰ ἦταν γενικότερη συνέπεια τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τους.

Ὅσο ὅμως οἱ μεταφράσεις τῶν ἁγιογραφικῶν καὶ πατερικῶν κειμένων καὶ τῶν ἱ. Ἀκολουθιῶν στήριξαν καὶ καλλιέργησαν τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ καὶ εὐσέβεια, ἄλλο τόσο καὶ ἡ μετάφραση τῶν νομικῶν κειμένων, ὅπως ἦταν ὁ Νομοκάνονας,[64] ἢ σύνταξη στὸ πρωτότυπο ἀπὸ τὸ Μεθόδιο πραγματείας μὲ νομικὸ περιεχόμενο, βοήθησαν στὴ θεμελίωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτειακῆς διοίκησης τῶν διαφόρων σλαβικῶν κρατῶν. Ἀδιαμφισβήτητη θέση ἐδῶ κατέχει καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ ἱ. Φωτίου πρὸς τὸ Βόρη–Μιχαὴλ τῶν Βουλγάρων.

Ἔτσι τὸ γραφικὸ «ἰδοὺ γέγονε καινὰ» τὰ πάντα,[65] δὲν ἀναφέρονταν μόνο στὴν κατὰ Χριστὸν μεταστροφὴ τῶν Σλάβων, ἀλλὰ καὶ στὶς ἀλλαγὲς ποὺ ἐπῆλθαν στὸν κοινωνικό τους βίο καὶ τὸ διοικητικό τους σύστημα. Ἡ κοινωνία τους π.χ. ἀπὸ παγανιστικὴ ἔγινε χριστιανική, ἡ ἰσχὺς καὶ τὸ γόητρο τῶν Σλάβων ἡγεμόνων περιβλήθηκε τὴν αἴγλη τοῦ χριστιανοῦ ἄρχοντα καὶ τὸ ἔργο τους θὰ ἔμοιαζε μ' ἐκεῖνο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ἡ οἰκονομικὴ συνεργασία τῶν κρατῶν τους ἀναβαθμίσθηκε μὲ τὴν ἐλεύθερη πλέον ἐπι-

---

63. *Πρακτ. Συν.* 1986, σ. 508.
64. ΑΝΤ. ΤΑΧΙΑΟΥ, *Κύριλλος καὶ Μεθόδιος*, σ. 130-131.
65. Β´ Κοριν. 5, 17.

κοινωνία καὶ διακίνηση καὶ ἡ ἐθνική τους ὑπόσταση πέρασε τώρα στὸ ἐπίπεδο τῶν χριστιανικῶν κρατῶν τῆς Εὐρώπης.

Γιὰ τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης οἱ Σλάβοι τώρα γίνονταν ἀδελφοὶ «ἐν Χριστῷ» μὲ κοινὴ πίστη καὶ κοινὰ θρησκευτικὰ καὶ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα. Μὲ τὴν εἴσοδό τους στὸ Χριστιανισμὸ ξέφευγαν γιὰ πάντα ἀπὸ τὰ στενὰ φυλετικά τους ὅρια καὶ εἰσέρχονταν στὴν ἐπικράτεια τῆς χριστιανικῆς οἰκουμένης. Αὐτὴν τὴν εὐλογία τοὺς τὴν ἔδωσε ὁ Θεὸς μὲ τὸ Βυζάντιο καὶ τὴν ἑλληνικὴ Ὀρθοδοξία, μὲ τὸ βυζαντινὸ αὐτοκράτορα καὶ τὸν ἱ. Φώτιο, μὲ τοὺς ἁγίους φωτιστές τους Κύριλλο καὶ Μεθόδιο. Οἱ ἄλλοτε ξένοι καὶ βάρβαροι γιὰ τὸ Χριστιανισμὸ ἀνῆκαν πλέον στὸ νέον Ἰσραήλ, στὴν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ. Μὲ τὴν προσχώρησή τους στὸ Χριστιανισμὸ ἡ χριστιανικὴ Εὐρώπη διευρύνθηκε γεωγραφικὰ καὶ ἀριθμητικά. Ὅ,τι δὲ φάνηκε νὰ χάνεται στὴν Ἀνατολὴ μὲ τὴν ἐξάπλωση τοῦ Ἰσλάμ, ὅπως εἶπαν, τώρα κερδήθηκε στὴν Εὐρώπη μὲ τοὺς νεοφώτιστους αὐτούς. Ἦταν καὶ αὐτό, ὁπωσδήποτε γιὰ τὸ πολύπαθο Βυζάντιο κάποια παρηγορία καὶ ἀνακούφιση.

Μὲ τὰ λίγα αὐτά, τέλος, προσπαθήσαμε νὰ δείξομε ποιὸς ἦταν ὁ ρόλος τοῦ σοφοῦ καὶ μεγάλου αὐτοῦ ἱεράρχου τοῦ Βυζαντίου στὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν Σλάβων, τὴ γενικότερη συμπεριφορὰ καὶ δραστηριοποίησή του στὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴ σχέση του μὲ τὰ ἄλλα πρόσωπα ποὺ καθόρισε ὁ Θεὸς γιὰ τὴν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ σωστικοῦ ἔργου τῆς Θ. Προνοίας. Στὸ πρόσωπό του οἱ Σλάβοι πρέπει νὰ βλέπουν τὸ μύστη τῆς Ὀρθοδοξίας, τὴν ὁποία ἔλαβαν μὲ τοὺς δύο φωτισμένους μαθητές του ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, στὶς δὲ ἁγιογραφικὲς ἀπεικονίσεις τῶν φωτιστῶν τῶν Σλάβων οἱ ὀρθόδοξοι ἁγιογράφοι πρέπει νὰ ἱστοροῦν στὸ ἑξῆς καὶ τὶς μορφὲς τῶν δυὸ ἁγίων ἀνδρῶν, τοῦ Μιχαὴλ Γ΄ καὶ τοῦ ἱ. Φωτίου, ἐκείνων, ποὺ ὅπως ὁ Χριστός, εἶπαν καὶ στοὺς δυὸ Θεσσαλονικεῖς ἀδελφοὺς τὸ «πορευθέντες»[66] πρὸς «τὸν κόσμον –τῶν Σλάβων– κηρύξατε τὸ εὐαγγέλιον πάσῃ τῇ κτίσει».[67]

66. Ματθ. 28, 19.
67. Μάρκ. 16, 15.

ΣΧΟΛΙΑ ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΓΚΥΚΛΙΟΥ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΦΩΤΙΟΥ «ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΟΥΣ ΘΡΟΝΟΥΣ...»

Ὑπὸ
Δέσπως Ἀθ. Λιάλιου, Θεολογικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης

Ἡ παροῦσα μελέτη καταρτίσθηκε ὡς συμμετοχὴ στόν Τόμο, ποὺ ἀφιερώνεται γιὰ νὰ τιμηθῆ ὁ ἅγιος Φώτιος, πρωτεργάτης τῆς ἑνώσεως καὶ ἑνότητος τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου στὴν ἀνατολὴ τῶν νέων χρόνων, ὅμως συγχρόνως τιμᾶται μ' αὐτὴ καὶ ὁ ἱεράρχης ἐκδότης τοῦ τόμου τούτου, ποὺ γιὰ σαράντα πέντε χρόνια διηκόνησε τὸν ἑλληνισμὸ πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα ἀποτελώντας ὁ ἴδιος μία σοβαρὴ παρουσία τῆς οἰκουμενικῆς του ταυτότητος.

Ἡ Ἐγκύκλιος Ἐπιστολὴ γράφτηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 867 καὶ ἔχει ἀποδέκτες «*τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικοὺς θρόνους*», ἤτοι τοὺς ἀρχιεπισκόπους Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων[1], οἱ ὁποῖοι καὶ ἐκαλοῦντο νὰ ἀποστείλουν ἀντιπροσώπους «*τοποτηρητάς τινας... ἄνδρας τὸ ὑμέτερον ἐπέχοντας πρόσωπον*»[2], γιὰ νὰ συμμετάσχουν σὲ οἰκουμενικὴ σύνοδο στὴν Κωνσταντινούπολη, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπισθοῦν κυρίως τὰ ἑξῆς τρία θέματα· α) οἱ δογματικὲς καινοτομίες, τὶς ὁποῖες προσπάθησαν νὰ εἰσαγάγουν στὴ βουλγαρικὴ ἐκκλησία ἱεραπόστολοι τοῦ πάπα Ρώμης Νικολάου Α΄, β) οἱ αἰτιάσεις ἐπισκόπων τῆς Ἰταλίας κατὰ τοῦ αὐτοῦ πάπα Ρώμης καὶ γ) ἡ ἀναγνώριση τῆς συνόδου τοῦ 787 ὡς Οἰκουμενικῆς.[3]

---

1. Τὰ ὀνόματα Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων μαρτυροῦνται ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση. Πρβλ. Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia, ἐκδ. B. LAOURDAS - L.G. WESTERINK, Leipzig 1983, τόμ. 1, σ. 40 (κριτικὸ ὑπόμνημα). Οἱ παραπομπὲς στὶς Ἐπιστολὲς τοῦ ἁγ. Φωτίου παρατίθενται κατὰ τὴν παροῦσα ἔκδοση. Πρβλ. αὐτ. στ. 343 καὶ 361-365, ὅπου καὶ κατονομάζονται οἱ ἀποστολικοὶ θρόνοι.
2. Ἔνθ. ἀν. σ. 49, 282-3.
3. Ἡ σύνοδος πραγματοποιήθηκε τό θέρος τοῦ 867, ὅμως οἱ ἀποφάσεις της ἀκυρώθηκαν ἀπὸ τὴν σύνοδο τοῦ 869-70, κατὰ τὴν ὁποία κατεστράφησαν μάλιστα διὰ πυρὸς τὰ πρακτικά της καὶ ἀναθεματίσθηκε ὁ πατριάρχης Φώτιος, ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη ἐκδιωχθῆ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο ἀμέσως μετὰ τὴ σύνοδο τοῦ 867. Ἐπομένως ἡ Ἐγκύκλιος Ἐπιστολή, ὅπως καὶ τὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου τοῦ 869-70 (MAN-

Ἂν καὶ ἡ σύνοδος τοῦ 867 ἀκυρώθηκε προσωρινὰ ἀπὸ τὴ σύνοδο τοῦ 869-70 καὶ ὁ ἅγ. Φώτιος πολεμήθηκε καὶ διαβλήθηκε προσωπικά, αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμείωσε στή συνέχεια τὴ σημασία της. Στὶς μέρες μας βέβαια ποὺ ἐπιτυχία θεωρεῖται ἡ ἀναγνώριση ἀπὸ τοὺς εὐρωπαίους καί ὁ διάλογος περιορίζεται στὴ διατύπωση κοινῶν κειμένων καὶ σκόπιμων συμφωνιῶν μὲ παράλληλη ἀποσιώπηση τῶν διαφωνιῶν δὲν εὐνοεῖται πολὺ ἡ μέθοδος ποὺ ἐφήρμοσε ὁ ἅγ. Φώτιος – ἀκολουθώντας ἀσφαλῶς τὸν τρόπο τῶν πατέρων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων μὲ τὴν ἐπισήμανση καὶ προβολὴ τῶν σημείων ἐκείνων ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐπιλυθοῦν, ὥστε νὰ διαφυλαχθῆ ἡ ἑνότητα τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος καὶ τῆς πατερικῆς πίστεως καὶ παραδόσεως. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ὁ ἅγ. Φώτιος προσφεύγει στὴν ἑνότητα τῶν ἀποφάσεων τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ αὐθεντία τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως τῶν «ἀρχιερατικῶν καὶ ἀποστολικῶν θρόνων»[4], πρᾶγμα πού ἀποδεικνύει τὴν ἐμπιστοσύνη του στὴν λειτουργία τοῦ συνοδικοῦ θεσμοῦ καὶ τὴ βεβαιότητα γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν κοινῶν ἀποφάσεων, διὰ τῶν ὁποίων καὶ ἐξασφαλίζεται ἡ εἰρήνη μεταξὺ τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν[5]. Μὲ τὴν Ἐγκύκλιο Ἐπιστολὴ τίθενται τὰ προβλήματα, γίνεται ἐνημέρωση, ἀλλὰ ἡ λύση των παραπέμπεται στὸ Θεὸ καὶ τὴ σύνοδο.[6] Στὴν Ἐπιστολὴ δὲν ἀπαντᾶ κανένας ὑπαινιγμὸς προσωπικοῦ πάθους καὶ προσωπικῆς προβολῆς, ὁ λόγος ἐπικεντρώνεται στοὺς λόγους συγκλήσεως τῆς συνόδου, τὴ σοβαρότητα τῆς δημιουργηθείσης ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως καὶ τὴν ἀπειλούμενη διάσπαση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητος. Κατὰ ταῦτα θὰ πρέπει νὰ τονισθῆ μετ' ἐμφάσεως ὅτι ὁ ἅγ. Φώτιος ἔλαβε τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴ σύγκληση Οἰκουμενικῆς Συνόδου ὄχι στά πλαίσια διαμάχης του πρὸς τὸν πάπα Νικόλαο, ὅπως ὑποστηρίζεται ἀπὸ πλευρᾶς δυτικῶν ἱστορικῶν[7], ἀλλὰ γιατὶ τοῦτο ἐπεβάλλετο ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ τῆς ἐποχῆς του, ἀπὸ τὴ θέση του ὡς πατριάρχου τῆς πρωτευούσης τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἀπὸ τὴ

SI 16, 308-453), καθὼς καὶ ἡ Ὁμιλία τοῦ Φωτίου στὴν Ἁγία Σοφία τὴν τελευταία ἡμέρα κατὰ τὴν ὑπογραφὴ τῶν πρακτικῶν τῆς συνόδου τοῦ 867 μὲ τίτλο *Ὁμιλία λεχθεῖσα ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἡνίκα τοῖς ὀρθοδόξοις καὶ μεγάλοις ἡμῶν βασιλεῦσι Μιχαὴλ καὶ Βασιλείῳ ὁ κατὰ πάσης αἱρέσεως ἐστηλογραφήθη θρίαμβος*, ἀποτελοῦν τὶς πηγὲς τῆς συνόδου αὐτῆς καὶ συνιστοῦν ὡς ἐκ τούτου θεματολογικὴ ἑνότητα. Πρβλ. F. DVORNIK, The Photian Schism, History and Legend, Cambridge 1948, σσ. 123-158 καὶ Β. ΛΑΟΥΡΔΑ, Φωτίου Ὁμιλίαι (ἔκδοσις κειμένου – εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια), ἐν *Ἑλληνικά* 12, Θεσσαλονίκη 1959, σσ. 96-105 καί 173-180.

4. Photii .... Epistulae et Amphilochia, μν. ἔργ. σ. 40 (τίτλος), σ. 51, 321 καί 343.
5. Ἐθν. ἀν. σ. 51, 340-1
6. Ἐνθ. ἀν. σ. 51, 338-9.
7. Πρβλ. J.M. HUSSEY, The Orthodox Church in the Byzantine Empire, Oxford 1986, σσ. 78-9. Περισσότερο ὁλοκληρωμένη παρουσίαση τῶν γεγονότων μὲ βάση τὶς πηγὲς προσφέρει ὁ F. DVORNIK, μν. ἔργ. σσ. 123-131. Οἱ ὑπὲρ καὶ κατὰ ἀπόψεις γιὰ τὸν ἅγ. Φώτιο ἀπὸ ΓΕΝΝΑΔΙΟ, μητρ. Ἡλιουπόλεως, «Αἱ περὶ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου Κρίσεις τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν ἱστορικῶν τῆς ἐποχῆς μας», ἐν *Ὀρθοδοξία* 30 (1956), σσ. 37-68.

λειτουργία τῶν ἄλλων πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς, τὰ ὁποῖα πολιτικὰ δὲν ἀνῆκαν πλέον στὴν αὐτοκρατορία[8]. Ἐξάλλου αὐτὸ μαρτυρεῖται ἐμμέσως καὶ ἀπὸ τὴν Ὁμιλία τοῦ ἁγ. Φωτίου στὴν Ἁγία Σοφία κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ὑπογραφῆς τῶν πρακτικῶν, στὴν ὁποία συνοψίζονται, ὅπως εἶναι φυσικό, τὰ ἐπιτεύγματα τῆς συνόδου τουλάχιστο σύμφωνα μὲ τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ ἁγ. Φωτίου· ἔτσι τό κύριο θέμα ποὺ προβάλλεται εἶναι ὁ θρίαμβος τῆς ὀρθοδοξίας «*καὶ Βασιλείῳ ὁ κατά πάσης αἱρέσεως ἐστηλογραφήθη θρίαμβος*»[9] μὲ σύντομη ἀναφορὰ στὶς ἀποφάσεις τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων: «*Υἱὸς Πατρὶ κηρύσσεται ὁμοούσιος*[10]· *τὸ Πνεῦμα τούτοις εἰς μίαν συναριθμεῖται θεότητα·*[11] *ὁ Λόγος ἐκ Παρθένου σάρκα λαβὼν εἰς κοινὴν τοῦ γένους σωτηρίαν καὶ ἀνάπλασιν οὐ μερίζεται τῆς θεότητος*[12]· *αἱ φύσεις ἐπ' αὐτοῦ φυλάττουσι τὸ ἀσύγχυτον*[13] *καὶ τῶν θελημάτων ἑκάτερον τῇ οἰκείᾳ φύσει συναναφαίνεται ἐνεργούμενον·*[14] *πᾶσα πλάνη καὶ λῆρος μακρὸς ἀπελήλαται, καὶ ψυχῶν οὐδεὶς μετοικισμὸς ἀναπλάττεται, οὐδὲ δαιμόνων ὄχλος, ἧς ἐθελοκακοῦντες αὐτοὶ κατέπεσον λήξεως, εἰς ταύτην ἀναπηδῶσι, τοῖς μύθοις ὀχούμενοι·*[15] *οὔμενουν, οὐδὲ Χριστὸς αὐτὸς ἐν εὐφημίας προσχήματι πικρῶς ὑβρίζεται χλευαζόμενος· ἄλλο τοῦτο κενολόγημα καὶ ξένος τρόπος τῷ πονηρῷ μεμηχανημένος ἐξουδενώσεως, μαίνεσθαι μὲν κατὰ τῆς εἰκόνος, ἐπὶ τιμῇ δὲ τοῦ εἰκονιζομένου τερατολογεῖν, ταύτην σπαράττειν καὶ διπλῆν μανίαν ἐπιμαίνεσθαι.*[16] *Οὐδὲν οὖν ἔτι τῶν ἀσεβημάτων παρρησιάσεται*»[17] καὶ ἑπομένως τόσο στὴν Ἐγκύκλιο Ἐπι-

---

8. Τὸ ὅλο θέμα σχετίζεται βέβαια μὲ τὸν κη΄ κανόνα τῆς Δ΄ Οἰκ. Συνόδου, τὸ πρωτεῖο τιμῆς τοῦ πάπα Ρώμης, τὴ θέση τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν ἑρμηνεία τοῦ χωρίου Ματθ. 16, 18. Πρβλ. καὶ F. DVORNIK, μν. ἔργ. σ. 125, σημ. 4. E. HERMANN, «Chalkedon und die Augestaltung des Konstantinopolitanischen Primats, ἐν *Das Konsil von Chalkedon*, ἐκδ. A. GRILLMEIER-H. BACHT, Würzburg 1973, τόμ. 2, σσ. 459-490. Πάντως ἀπὸ τὴν Ἐγκύκλιο Ἐπιστολὴ καθίσταται σαφὲς ὅτι τὸ κύριο θέμα ἦταν δογματικὸ καὶ ἀσφαλῶς ὁ ρόλος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξ αἰτίας ἱστορικῶν λόγων πρωταγωνιστικός. Πρβλ. G. OSTROGORSKY, History of the Byzantine State, μετφρ. J. HUSSEY, Rutgers Univ. Press 1957, σσ. 200 ἑξ. Γιὰ μία πρόσφατη ἀξιολόγηση τῆς ἐπιστολῆς βλ. τὴν περισπούδαστη μελέτη τοῦ Μ.Γ. ΦΟΥΓΙΑ, ἀρχιεπισκόπου πρ. Θυατείρων, Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι, Ἀθῆναι 1990, σσ. 104-109.
9. Φωτίου Ὁμιλίαι, ἐκδ. Β. ΛΑΟΥΡΔΑΣ, μν. ἔργ. σ. 173 (τίτλος) καί αὐτ. σ. 5 Πρβλ. καὶ J. MEIJER, A Successful Council of Union, a Theological Analysis of the Photian Synod of 879-80, ἐν *Ἀνάλεκτα Βλατάδων* 23, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 30 καί 165-166.
10. Σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τῆς Α΄ Οἰκ. Συνόδου.
11. Σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τῆς Β΄ Οἰκ. Συνόδου.
12. Σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τῆς Γ΄ Οἰκ. Συνόδου.
13. Σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τῆς Δ΄ Οἰκ. Συνόδου.
14. Σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τῆς ΣΤ΄ Οἰκ. Συνόδου.
15. Ἀνασκευάζεται ἡ διδασκαλία τοῦ Ὠριγένους, ποὺ καταδικάσθηκε κατὰ τὴν Ε΄ Οἰκ. Σύνοδο.
16. Ἐπαναβεβαιώνεται ἡ διδασκαλία τῆς Ζ΄ Οἰκ. Συνόδου.
17. Φωτίου Ὁμιλίαι, ἐκδ. Β. ΛΑΟΥΡΔΑΣ, μν. ἔργ. σ. 176, 15-27. Πρβλ. αὐτόθι σ. 177, 16-22 καὶ πλείονα σχόλια αὐτόθι σσ. 260-261 καὶ C. MANGO, The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople, ἐν *Dumbarton Oaks Studies* 3, Cambridge Mass. 1958, σσ. 306-315.

στολὴ ὅσο καὶ κατὰ τὴ σύνοδο τοῦ 867 κυριαρχοῦν οἱ δογματικοὶ λόγοι καὶ κατὰ συνέπεια οἱ καινοτομίες τῶν δυτικῶν ἱεραποστόλων, τὶς ὁποῖες ἐπεχείρησαν νὰ εἰσαγάγουν στοὺς Βουλγάρους[18].

Ἡ Ἐγκύκλιος Ἐπιστολὴ συνίσταται ἀπὸ δεκαέξι νοηματικές ἑνότητες συμπεριλαμβανομένου τοῦ θεματικοῦ τίτλου:

1. στ. 1-4. Τίτλος.
2. στ. 5-51. Ἀναφορὰ στὶς ἀρχαῖες μεγάλες αἱρέσεις, στὴν ἐπιστροφὴ τῶν Ἀρμενίων στὴν ὀρθοδοξη πίστη καὶ στὸ φωτισμὸ τῶν Βουλγάρων.
3. στ. 52-64, Παρέμβαση δυτικῶν ἱεραποστόλων στὴ διαποίμανση τῶν Βουλγάρων.
4. στ. 65-79. Ἀπαρίθμηση τεσσάρων παρεκκλίσεων καὶ δὴ καὶ περὶ νηστειῶν καὶ ἐγγάμων πρεσβυτέρων.
5. στ. 80-100. Περὶ τελέσεως τοῦ χρίσματος ὑπὸ ἐπισκόπου κατὰ τοὺς δυτικούς.
6. στ. 101-107. Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία δυτικῶν.
7. στ. 108-204. Ἐπιχειρήματα πρὸς ἀναίρεση τῆς θέσεως τῶν δυτικῶν περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.
8. στ. 205-230. Ἐκκλησιαστική – συνοδικὴ ἀντιμετώπιση τῶν παρεκκλίσεων.
9. στ. 231-276. Κανονικὴ θεμελίωση τῆς ἀναιρέσεως τῶν παρεκκλίσεων.
10. στ. 277-292. Ἔκκλιση πρὸς οἰκουμενικὴ ἀντιμετώπιση τῶν παρεκκλίσεων.
11. στ. 293-315. Ἀναφορὰ στὸ φωτισμὸ τῶν Ρώσων.
12. στ. 317-341. Αἰτιάσεις Ἰταλιωτῶν κατὰ πάπα Ρώμης.
13. στ. 342-348. Ἔκκλιση ἐκ νέου πρὸς τοὺς ἀρχιερατικοὺς καὶ ἀποστολικοὺς θρόνους.
14. στ. 349-387. Πρόταση οἰκουμενικῆς ἀναγνωρίσεως τῆς συνόδου κατὰ τῆς εἰκονομαχίας ὡς ἑβδόμης.
15. στ. 388-387. Ἐπίλογος.
16. στ. 398-399. Συνήθης κατακλείς εὐχῶν.

Ἡ Ἐπιστολὴ ἀκολουθεῖ τὸν κλασικὸ τύπο διάρθρωσης σὲ σύνθετη μορφή· ὑπάρχει ὁ τίτλος προεξαγγελτικὸς τοῦ θεματικοῦ ἄξονος, ἀκολουθεῖ ὁ πρόλογος εἰσαγωγικὸς τῶν γεγονότων καὶ τῶν αἰτίων ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπισθοῦν, ἕπεται τὸ κύριο σῶμα τῆς ἐπιστολῆς διαρθρωμένο σὲ

18. Ἀκόμη καὶ οἱ ἐπαφὲς τοῦ ἁγ. Φωτίου μὲ τὸ βασιλέα τῶν Φράγκων Λουδοβίκον Β΄ μὲ τὴν ὑποστήριξη κατ' ἀρχὰς τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ καὶ τοῦ Βάρδα δέν εἶναι σωστὸ νὰ ἄρουν τὴν ἐκκλησιαστικὴ σημασία τῶν ἐνεργειῶν του. Γιὰ πολιτικὴ σκοπιμότητα ὁμιλεῖ ἡ J.M. HUSSEY, The Orthodox Church in the Byzantine Empire, Oxford 1986, σ. 78, ἡ ὁποία καὶ κρίνει ἀρνητικὰ τὴν καταδίκη τοῦ πάπα Νικολάου Α' στὴ σύνοδο τοῦ 867 ἐπιρρίπτοντας τὴν εὐθύνη στὸν ἅγ. Φώτιο, αὐτόθι.

τρεῖς θεματικὲς ἑνότητες σύμφωνα πρὸς τὰ τρία θέματα, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπασχολήσουν τὴ σύνοδο. Ἡ ἐπιστολή ὁλοκληρώνεται μὲ τὸν τυπικὸ ἐπίλογο καὶ τὴν κατακλείδα.

Ἀπὸ πλευρᾶς ἐκτάσεως ὁ τίτλος καὶ ὁ ἐπίλογος ἐκτείνονται σὲ δεκαέξι στίχους, ἡ πρώτη θεματικὴ ἑνότητα σὲ τριακόσιους ἕνδεκα στίχους, ἡ δεύτερη σὲ τριάντα ἕνα στίχους καὶ ἡ τρίτη σὲ τριάντα ἐννέα στίχους, μὲ ἀναλογία στίχων 4,1%: 77,9%: 9,77% ἀντίστοιχα.

Τὰ ἀμέσως παραπάνω στοιχεῖα ἐπιτρέπουν περαιτέρω παρατηρήσεις· ἡ θεματικὴ ἑνότητα, στὴν ὁποία ἐξετάζονται οἱ δογματικὲς παρεκκλίσεις, κυριαρχεῖ σὲ ἔκταση καὶ μάλιστα τὸ τμῆμα περὶ τοῦ Filioque καλύπτει τό 50,8% τῆς ὅλης ἐπιστολῆς. Καὶ ἔτσι δικαιολογεῖται καὶ ἡ ἰδιαίτερη ἀναφορά στὸν τίτλο τῆς Ἐπιστολῆς, «*ἐν ᾗ περὶ κεφαλαίων τινῶν διάλυσιν πραγματεύεται, καὶ ὡς οὐ χρὴ λέγειν ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα προέρχεσθαι, ἀλλ' ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνον*»[19]· οἱ δύο ἄλλες θεματικὲς ἑνότητες παρουσιάζουν μεταξὺ των ἀναλογία ἐκτάσεως, ἀλλὰ ὑπολείπονται σαφῶς τῆς κυρίας θεματικῆς ἑνότητος. Ἐπομένως ὁ συγγραφέας τῆς Ἐπιστολῆς, σύμφωνα μὲ τὴ βαρύτητα ποὺ δίδει στὸ κάθε θέμα, ἀφιερώνει τὴν ἀνάλογη ἔκταση καὶ προδιαγράφει ἀναμφισβήτητα τὶς ἐργασίες τῆς συνόδου, ποὺ ὁ ἴδιος ἀνέλαβε νά συγκαλέση. Θὰ πρέπει ὡς ἐκ τούτου νὰ δοθῆ ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴν κύρια θεματικὴ ἑνότητα τῆς Ἐπιστολῆς, ἐὰν ἐπιδιώκεται ἡ διαφύλαξη τῆς πιστότητος στὸ περιεχόμενο καὶ στὰ γεγονότα, ποὺ ἐκτίθενται κατὰ τὴν ἀνάλυση ἀπὸ τὸ συγγραφέα καὶ ὄχι νά ἐξάγονται συμπεράσματα μὲ βάση τὶς γνωστὲς μεταγενέστερες περιπλοκές [20], πρᾶγμα ποὺ δημιουργεῖ ὄχι μόνο ἱστορικοὺς ἀναχρονισμοὺς ἀλλὰ καὶ οὐδόλως βοηθᾶ τὴν ἐξιχνίαση τῶν αἰτίων καὶ κατὰ συνέπεια τὴ θεμελίωση ἀντικειμενικῶν προϋποθέσεων ἀλληλοκατανοήσεως τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου.

Στ. 5-51. Τὸ Τμῆμα αὐτὸ ἐπέχει θέση προλόγου καὶ διαρθρώνεται σὲ τρεῖς θεματικοὺς ἄξονες· γίνεται μνεία δηλ. τῶν ἀρχαίων αἱρέσεων, ποὺ

---

19. Photii .... Epistulae, ἐκδ. B. LAOURDAS - L.G. WESTERINK, μν. ἔργ. τ. 1, σ. 40, 2-4.
20. Ὁ F. DVORNIK διακρίνει ὡς σκοπὸ τῆς Ἐγκυκλίου Ἐπιστολῆς «for no other object than to put increased pressure on Boris» μὲ τὴ σύγκληση συνόδου τῶν Ἀνατολικῶν μν. ἔργ. σ. 119 καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σύνοδος τοῦ 867 «was up in arms, not only against the Pope personally, but rather against the very notion of the Roman primacy: Photius is alleged to have proclaimed the downfall of Rome from the government of the Universal Church and to have behaved generally as though he were the supreme head of the Church», μν. ἔργ. σ. 123. Ὁ τελευταῖος ἰσχυρισμὸς τοῦ F. DVORNIK μόνο ἀρνητικὰ μπορεῖ νὰ ἐξαχθῆ ἀπὸ τὴν προσπάθεια τοῦ ἁγ. Φωτίου νὰ τηρηθῆ ἀπαραχάρακτος ὁ συνοδικὸς θεσμός, ὅπως ἦταν γνωστὸς στὴν Ἐκκλησία τῶν Οἰκ. Συνόδων. Ἡ J.M. HUSSEY, διακρίνει ὡς κύριο σκοπὸ τοῦ ἁγ. Φωτίου τὴν καταδίκη τοῦ πάπα Νικολάου Α', πράξη ποὺ θεωρεῖ ὡς «an unwise move and one of Photius' s few errors of judgement», μν. ἔργ. σ. 78. Πάντως ὁ πάπας Νικόλαος πέθανε τὸ Νοέμβριο τοῦ 867 χωρὶς νὰ πληροφορηθῆ τὴν καταδίκη του ἀπὸ τὴ σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

ἀντιμετωπίσθηκαν ἀπὸ Οἰκουμενικὲς Συνόδους συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ἑβδόμης, ἐξαίρεται ἡ συμβολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὴν ἐπικράτηση τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ ὑπογραμμίζεται ἡ ἐπάνοδος τῶν Ἰακωβιτῶν στὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία. Ἡ τελευταία περίοδος (στ. 47-51) συνδέει τὸν πρόλογο μὲ τὴν κύρια θεματικὴ ἑνότητα (στ. 52-316).

Κατ᾽ ἀρχὰς ἐπιχειρεῖται μία ἑρμηνεία τῆς ὑπάρξεως τοῦ κακοῦ στὸν κόσμο, ποὺ ἀποδίδεται στὴν ἀκόρεστη διάθεση γι᾽ αὐτὸ ἀπὸ τὸν πονηρό, «ἐξ ἀρχῆς»[21], πρὸ τῆς πτώσεως δηλ. τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, μέσῳ «ἐφευρημάτων» καὶ «μηχανημάτων»[22], ἐνεργειῶν δηλ. ποὺ διαστρέφουν τὴν πραγματικότητα. Ἐπίταση τῆς ἐνεργείας τοῦ πονηροῦ διαπιστώνει ὁ ἅγ. Φώτιος «πρὸ τῆς ἐν σαρκὶ τοῦ δεσπότου παρουσίας»[23], περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος καταδυναστεύεται ἀπὸ τὸν πονηρό «μυρίαις.... ὅσαις ἀπάταις»[24] καί «μετὰ ταῦτα»[25] δηλ. τὴν ἐνανθρώπηση «μυρίαις .... πλάναις».[26] Τὸ «ἐνταῦθεν» ποὺ προηγεῖται τοῦ κατονομασμοῦ τῶν ἀρχαίων αἱρετικῶν συστοιχεῖ ἀσφαλῶς στό «μετὰ ταῦτα». Πάντως οἱ ὅροι «ἐφευρήματα» – «μηχανήματα», «ἀπάται» καί «πλάναι» χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ ἑρμηνευθῆ καὶ ἡ ἐνέργεια τοῦ πονηροῦ ἀλλὰ καὶ ἡ εὐθύνη καὶ συμμετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἰδιαίτερα μὲ τὸν ὅρο «πλάναι»,[27] δεδομένου ὅτι μὲ τὸν ἴδιο ὅρο χαρακτηρίζεται καὶ ἡ αἵρεση στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας,[28] ἐνῶ ἡ θρησκεία τῶν ἐθνῶν καλεῖται «παλαιὰ πλάνη»[29] καί «παλαιὰ δοξάσματα»[30], ὅπως ἐπίσης καί «ἑλληνικὴ ἄθεος δόξα».[31]

Παράλληλα ὁ ἅγ. Φώτιος χρησιμοποιεῖ ἕνα εὐρύ λεξιλόγιο γιὰ τὴν ἐκφορὰ τῶν παρεκκλίσεων τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν πτώση ἀλλὰ καὶ στὸ χῶρο τῆς Ἐκκλησίας. Πάντως οἱ συνήθεις ὅροι αἵρεση καὶ αἱρετικοί[32] χρησιμοποιοῦνται ἐλάχιστα, μολονότι οἱ περιπτώσεις ποὺ ὑπογραμμίζονται οἱ παρεκκλίσεις ἀπὸ τὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας εἶναι τὸ κυρίαρχο καὶ σὲ ἔκταση θέμα τῆς ἐπιστολῆς· ἀντ᾽ αὐτῶν χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι «δυσσέβεια»[33],

---

21. Photii ..... Epistulae et Amphilochia, μν. ἔργ. σ. 40, 6-7.
22. Αὐτ.
23. Ἔνθ. ἀν. στ. 8.
24. Ἔνθ. ἀν. στ. 7.
25. Ἔνθ. ἀν. στ. 10.
26. Αὐτ.
27. Ἔνθ. ἀν. σ. 41, 51.
28. Ἔνθ. ἀν. σ. 48, 229, ὅπου ἡ παρέκκλιση ἀπὸ τὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας χαρακτηρίζεται «πολύτροπος πλάνη».
29. Ἔνθ. ἀν. σ. 47, 215.
30. Ἔνθ. ἀν. σ. 50, 308.
31. Ἔνθ. ἀν. σ. 50, 299.
32. «*Ἐντεῦθεν Σίμωνες καὶ Μαρκίωνες, Μοντανοί τε καὶ Μάνητες καὶ ἡ ποικίλη καὶ πολύτροπος τῶν αἱρέσεων θεομαχία ἐπλήθυνεν*», ἔνθ. ἀν. σ. 40, 12-13 καί «*ὧν οὐδὲν ἔλαττον τῶν ἄλλων αἱρετικῶν εὖ οἶδ᾽ ὅτι μυσάττεσθε τὸ δυσσέβημα*», ἔνθ. ἀν. σ. 53, 379-80.
33. Ἔνθ. ἀν. σ. 52, 358 καί 369.

«ἀσέβεια»[34], «παραφυάς»[35] καὶ συνώνυμοί των[36], ἐνῶ ἡ ὁρολογία ποὺ περιγράφει κυρίως τὴ θρησκευτικὴ κατάσταση τῶν Βουλγάρων πρὸ τοῦ φωτισμοῦ των ἐνέχει ἕνα εἶδος πολεμικῆς κατὰ τῆς ἀρχαιοελληνικῆς θρησκείας[37], ὄχι τόσο γιατὶ ἡ προχριστιανικὴ κατάσταση τῶν Βουλγάρων ἀνάγεται στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία ἀλλὰ γιὰ λόγους ἁπλουστεύσεως καὶ κοινῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς μεταπτωτικῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ποὺ εἶχε διαμορφωθῆ, ὡς γνωστόν, ὡς ἐπιχειρηματολογία ἀπὸ τὴν προηγηθεῖσα τοῦ Φωτίου πατερικὴ παράδοση. Ἄς ληφθῆ μάλιστα ὑπόψη ὅτι ὁ ἅγ. Φώτιος δὲν ἀπορρίπτει μόνο, ὅπως εἶναι φυσικό, τὴν τελετουργία τῆς ἀχαιοελληνικῆς θρησκείας ἀλλὰ καὶ τὴ θεωρητικὴ ὑποστήριξη καὶ τὸ θεολογικό – φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου[38], ποὺ τόσο βαθιὰ εἶχε μελετήσει.

Ἀπὸ τοὺς αἱρετικούς, ποὺ ἀναφέρονται σὲ δύο ὁμάδες, κατονομάζονται α) ὁ Σίμων ὁ Μάγος, ὁ Μαρκίων, ὁ Μοντανός καὶ ὁ Μάνης καὶ μάλιστα σὲ πληθυντικό ἀριθμό,[39] κατὰ πατερικὴ συνήθεια, προκειμένου νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ ὅλες οἱ παραφυάδες καὶ ὁμάδες αἱρετικῶν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι παρουσίαζαν παρεμφερεῖς ἀντιλήψεις, καί β) οἱ Ἄρειος, Μακεδόνιος, Νεστόριος, Εὐτυχής, Διόσκορος, Πέτρος Γναφεύς καὶ Ἰουλιανὸς Ἁλικαρνασσεύς[40], ἡ αἵρεση τῶν ὁποίων καταδικάσθηκε ἀπὸ Οἰκου-

34. Ἔνθ. ἀν. σ. 40, 15:49, 284-5, 288 καί 294.
35. Ἔνθ. ἀν. σ. 40, 17:50, 311.
36. Ὅπως «*δυσσέβημα*», ἔνθ. ἀν. σ. 41, 22 καί 39, «*πολύσπορος διασπορά*», αὐτ. στ. 46, «*πολύτροπος πλάνη*», ἔνθ. ἀν. σ. 48, 229, «*ἐπισπορὰ πονηρίας*», ἔνθ. ἀν. σ. 50, 286. Πρβλ. ἐπίσης τὶς ἐκφράσεις «*αἰσχρᾶς πολιτείας καὶ διαφθορᾷ δογμάτων*», ἔνθ. ἀν. σ. 42, 63: «*καινὴν μυσταγωγίαν*», ἔνθ. ἀν. σ. 46, 185: «*ἐπὶ τῇ καθαιρέσει τῶν δυσσεβῶν τούτων καὶ ἀθέων κεφαλαίων*», ἔνθ. ἀν. σ. 49, 279-80.
37. Πρβλ. «*Ἀλλὰ γὲ δὴ καὶ Βουλγάρων ἔθνος βαρβαρικὸν καὶ μισόχριστον εἰς τοσαύτην μετέκλινεν ἡμερότητα καὶ θεογνωσίαν, ὥστε τῶν δαιμονίων καὶ πατρῴων ἐκστάντες ὀργίων καὶ τῆς ἑλληνικῆς δεισιδαιμονίας ἀποσκευασάμενοι τὴν πλάνην, εἰς τὴν τῶν χριστιανῶν παραδόξως μετενεκεντρίσθησαν πίστιν*». Ἔνθ. ἀν. σ. 41, 47-51 καί «*Ἀλλ᾽ ὅμως νῦν καὶ οὗτοι τὴν τῶν χριστιανῶν καθαρὰν καὶ ἀκίβδηλον θρησκείαν τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἀθέου δόξης, ἐν ᾗ κατείχοντο πρότερον ἀντηλλάξαντο*», ἔνθ. ἀν. σ. 50, 298-300.
38. Πρβλ. παραδείγματα κριτικῆς καὶ ἀπορρίψεως τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ θεολογικοῦ πλαισίου στὸ ἐπίπεδο τῶν πρώτων ἀρχῶν, «*καὶ εἰς διθεΐαν τὴν μοναρχίαν λύειν καὶ μηδὲν ἧττον τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας τὴν τῶν χριστιανῶν σπαράττειν θεολογίαν καὶ τῆς ὑπερουσίου καὶ μοναρχικῆς τριάδος ἐξυβρίζειν τὸ ἀξίωμα*», ἔνθ. ἀν. σ. 44, 112-114. «*Καί ἐξ ἑαυτοῦ ἄρα ἐκπορευθήσεται τὸ πνεῦμα, καὶ ἀρχὴ ἔσται αὐτὸ ἑαυτοῦ καὶ αἴτιον ἅμα καὶ αἰτιατόν· ὅπερ οὐδ᾽ οἱ τῶν ἑλλήνων μῦθοι ἀνεπλάσαντο*», αὐτ. στ. 137-8, «*Ὡς συνάγεσθαι κατὰ τὴν ἐκείνων θεομάχον γνώμην μὴ τρεῖς, ἀλλὰ τέσσαρας τὰς ὑποστάσεις, μᾶλλον δ᾽ ἀπείρους, τῆς τετάρτης αὐτοῖς ἄλλην προβαλλούσης, κἀκείνης πάλιν ἑτέραν, μέχρις ἂν εἰς τὴν ἑλληνικὴν πολυπλήθειαν ἐκπέσωσιν*», ἔνθ. ἀν. σ. 46, 171-4.
39. Ἔνθ. ἀν. σ. 40, 12. Πρβλ. καὶ σ. 45, 163.
40. Ἔνθ. ἀν. σ. 40, 14 καί σ. 41, 44-5. Οἱ μνημονευόμενοι αἱρετικοὶ εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία. Περὶ τοῦ Πέτρου (ἀναφέρεται κατὰ τὸ γνωστὸ ἐκφραστικὸ τρόπο σὲ πληθυντικὸ ἀριθμό) τοῦ στ. 45 δέον νὰ ὑπάρξη ταυτισμὸς πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Πέ-

μενική Σύνοδο. Μάλιστα ἰδιαίτερα μνημονεύονται ὁ Εὐτυχής, Σεβῆρος καὶ Διόσκορος[41] ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐπάνοδο τῶν Ἰακωβιτῶν[42], ὁ Μακεδόνιος[43] κατὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία ἐναντίον τοῦ Filioque καὶ οἱ εἰκονομαχοῦντες γενικῶς, λόγῳ τῆς προσπαθείας τοῦ ἁγ. Φωτίου γιὰ οἰκουμενικὴ ἀναγνώριση τῆς συνόδου τοῦ 787 ὑπὸ τὸν Ταράσιο Κωνσταντινουπόλεως.[44]

τρο τὸ Γναφέα, ἐφευρέτη τῆς πατροπασχητικῆς ἐκφράσεως «ὁ σταυρωθεὶς δι᾽ ἡμᾶς», τὴν ὁποία προσέθετε στὸν Τρισάγιο ὕμνο πρὸ τοῦ «ἐλέησον ἡμᾶς». Πρὸς τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ συντείνει α) τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ στ. 44 ἀναφέρεται ὁ Σεβῆρος, ὁ ὁποῖος προσεπάθησε νὰ κάνη γνωστὴ τὴν προαναφερθεῖσα θεοπασχητικὴ φράση στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ β) ἡ παράλληλη ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰουλιανοῦ Ἁλικαρνασσέα μονοφυσίτη ποὺ διατύπωσε τὴν αἵρεση τοῦ ἀφθαρτοδοκητισμοῦ. Βλ. πλείονα Β.Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθῆναι, 1978[4], σσ. 229-241. Ἄς σημειωθῆ ὅτι ὁ ἅγ. Φώτιος μολονότι ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς διατηρεῖ τὶς ἀποστάσεις του ἀπὸ τὶς αἱρετικὲς τάσεις, ποὺ εἶχαν διαμορφωθῆ στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς, μολονότι δὲν εἶχαν λείψει στὶς ἡμέρες του οἱ προσπάθειες ἑνώσεως τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου τῆς Ἀνατολῆς. Αὐτὴ ἡ στάση του ἔναντι τῶν παρεκκλίσεων ἢ τῆς παραχαράξεως τῆς πίστεως ἐνισχύει τὸν ἀντικειμενικὸ χαρακτήρα τῆς κριτικῆς, τὴν ὁποία ἤσκησε κατὰ τῶν παρεκκλίσεων καὶ τῶν δυτικῶν ἱεραποστόλων.

41. Ἔθν. ἀν. σ. 41, 44

42. Οἱ «ἰακωβῖται» ἦσαν κατὰ τὶς ἀπόψεις νεωτέρων εὐτυχιανοὶ μονοφυσίτες, «ὅπερ ἐν τῇ Συνόδῳ τῇ ἐν Χαλκηδόνι τῷ ἀναθέματι ὑπεβλήθησαν· ὥστε κατὰ ταῦτα ʽτῷ τῶν Ἰακωβιτῶν δυσσεβήματιʼ νοητέον ʽτῷ δυσσεβήματι τῶν ἔπειτα κληθέντων Ἰακωβιτῶν πρότερον δὲ εὐτυχιανῶν καλουμένωνʼ», ὅπως σημειώνει ὁ Ι.Ν. ΒΑΛΕΤΤΑΣ, Φωτίου τοῦ σοφωτάτου καὶ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαί, ἐν Λονδίνῳ 1864, σ. 167, σημ. 1. Τὴν ὀνομασία ἔλαβαν ἀπὸ τὸ μονοφυσίτη μοναχὸ Ἰάκωβο Βαραδαῖο (+ 578) ἢ Ζάλζαλο (δηλ. κουρελιάρης, ἀπὸ ἀσκητικὴ αὐστηρότητα) οἱ μονοφυσίτες τῆς Συρίας, ἐνῶ τῆς Αἰγύπτου παρέμειναν «κόπτες». Οἱ προσπάθειες τοῦ ἁγ. Φωτίου γιὰ ἐπάνοδο τῶν ἰακωβιτῶν στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία δὲν ἐστέφθησαν ἀπὸ ἐπιτυχία. Ἀργότερα θὰ ἔλθουν σὲ ἀνεπιτυχῆ συνεννόηση μὲ τὴ Ρώμη (1443) ἀλλὰ τὸ ιη´ αἰ. ὁρισμένοι θὰ ἑνωθοῦν μὲ τὴ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία καὶ θὰ ἀποτελέσουν τὸ Καθολικὸ «Πατριαρχεῖο Ἀντιοχείας», Βλ. Β.Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, μν. ἔργ. σσ. 241-248 καὶ 416-7 καὶ Α. Κ. ΑΡΒΑΝΙΤΗ, Ἐπίτομος Ἱστορία συρο-ἰακωβιτικῆς, ἀρμενικῆς καὶ αἰθιοπικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1967, σσ. 5-51 καὶ κυρίως 42-43. Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι οἱ ἰακωβῖτες εἶναι μονοφυσίτες παραμένει ἀτεκμηρίωτος καὶ ἐπιπόλαιος, ὅπως καὶ ἐκεῖνος ὅτι εἶναι εὐτυχιανοὶ καὶ ὅτι «εἶναι οὗτοι μετριοπαθεῖς μονοφυσῖται τῆς σχολῆς τοῦ Σεβήρου Ἀντιοχείας» (αὐτ. σ. 42), καθότι οἱ ἴδιοι ἀναθεματίζουν τὸν Εὐτυχῆ καὶ ἀρνοῦνται τὸ μονοφυσιτισμό. Πρβλ. τὴν ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ V.C.SAMUEL, The Council of Chalcedon Re-examined, a Historical and Theological Survey, ἐν Indian Theological Library 8, Mandras 1977, σσ. 201-217 καί 290. Περὶ τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῶν ἰακωβιτῶν θὰ ἦτο ὀρθότερο νὰ ὑπογραμμισθῆ ὅτι οἱ ἰακωβῖτες ἀπορρίπτουν τὴ Δ´ Οἰκ. Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος καὶ ἐμμένουν στὴν ὁρολογία τοῦ ἁγ. Κυρίλλου «μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη» τῆς προχαλκηδονίου περιόδου.

43. Photii ... Epistulae et Amphilochia, μν. ἔργ. σ. 44, 129.

44. Ὁ ἅγ. Φώτιος ἀνῆκε σὲ οἰκογένεια εἰκονοφίλων, μάλιστα ὁ πατέρας του μαρτύρησε κατὰ τὴν εἰκονομαχικὴ διαμάχη, ὅπως σημειώνει, «*ἦν γὰρ καὶ πατὴρ τὸ πρόσθεν ἐπ᾽ ἀρετὴν προσκαλούμενος, ὃς ἕνεκα δόξης ὀρθῆς καὶ πίστεως ἀληθοῦς πλούτῳ μὲν καὶ ταῖς τῶν ἀξιωμάτων περιφανείας μακρὰ χαίρειν εἰπών, καὶ πάντα παθών, ἵνα μὴ κατὰ μέρος λέγω, ἐν αὐτῷ τῷ μαρτυρίῳ ὑπερορισθεὶς τετελείωται*», Photii .... Epistulae et Amphilochia, μν. ἔργ. τόμ.

Ἐπὶ πλέον ὁ ἅγ. Φώτιος ὑπογραμμίζει τόν ἀγώνα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς «βασιλευούσης πόλεως»[45] καί «βασιλίδος»[46], ὡς οἰκουμενικοῦ κέντρου ἱεραποστολῆς καὶ διαδόσεως τῆς ὀρθοδοξίας, θέμα ποὺ διασαφηνίζεται περισσότερο σὲ ἀναφορὰ μὲ τὸ φωτισμὸ τῶν Βουλγάρων καὶ τὴν προσωπικὴ συμβολή[47] τοῦ ἁγ. Φωτίου κατὰ τὸν ἐκχριστιανισμό των. Σὲ συσχετισμὸ ἐξάλλου πρὸς αὐτὴν τὴν πρωτοβουλία τῆς Κωνσταντινουπόλεως κρίνεται καὶ ἡ δραστηριότητα τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς ἐπάνοδο τῶν Ἰακωβιτῶν στὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία, ἂν καὶ δὲν πρέπει ἐκ παραλλήλου νὰ γίνῃ ἀποσιώπηση τῆς εὔλογης προσπάθειας τοῦ ἁγ. Φωτίου νὰ δικαιολογήσῃ α) τὶς ὑπερόριες ἐπεμβάσεις του ἐξ αἰτίας τῆς πολιτικῆς διασπάσεως τῆς αὐτοκρατορίας ἀλλὰ καὶ β) τὴ σύγκληση Οἰκουμενικῆς Συνό-

---

3, σ. 122, 52-57. Ἐπίσης ὁ Ταράσιος Κωνσταντινουπόλεως, πρόεδρος τῆς Ζ΄ Οἰκ. Συνόδου, ἦταν θεῖος τοῦ πατέρα του «πατροθεῖος», ἔνθ. ἀν. Τόμ. 1, σ. 52, 366 καὶ ὄχι ἀδελφὸς τοῦ πατέρα του, ὅπως παρερμήνευσε τὸν ὅρο ὁ Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, ἐν ΗΘΕ, τομ. 12, στ. 21-2, λῆμμα «Φώτιος». Ὁ ὅρος ἀπαντᾶ ἐπίσης: «*Τῷ τὰ πάντα ἁγιωτάτῳ... Νικολάῳ, πάπα τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης* ....», ἐν Photii .... Epistulae et Amphilochia, μν. ἔργ. Τόμ. 3, σ. 133, 311 καὶ «*Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ... καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυληΐας* ...», αὐτ. σ. 150, 363. Ἐξάλλου μία σύγκριση τῶν χρονολογιῶν καί τῶν γεγονότων πού ἐπακολούθησαν μετά τήν Ζ΄ Οἰκ. Σύνοδο οὐδόλως συντείνουν πρός τήν ἑρμηνεία τοῦ Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ. Πρβλ. ἐπίσης τοῦ J. MEIJER, A Successful Council..., μν. ἔργ. σ. 21. Ἡ ἐφαρμογὴ πάντως τῶν ἀποφάσεων τῆς Ζ΄ Οἰκ. Συνόδου, μὲ τὴν ὁποία ὡς ἐκ τούτου συνδεόταν τόσο στενὰ ἡ οἰκογένεια τοῦ ἁγ. Φωτίου, ἐπανέρχεται καὶ σ᾽ ἄλλες ἐπιστολές του (πρβλ. Ἐπιστ. τοῦ ἔτους 860 πρὸς τὸν πάπα Νικόλαο, μν. ἔργ. τόμ. 3, σ. 119, 157, σ. 120, 166) ἀλλὰ διεξοδικότερα ὁμιλεῖ στὴν Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Μιχαήλ, τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας, μν. ἔργ. τόμ. 1, σ. 13, 363 - σ. 15, 419. Ἀπὸ τὸν ζ΄ κανόνα τῆς συνόδου τοῦ 869-70 ἐξάγεται ἐπίσης ὅτι ὁ ἅγ. Φώτιος μὲ τὴ βοήθεια ἁγιογράφων – προφανῶς εἰκονοφίλων – προσεπάθησε ὄχι μόνο νὰ ἁγιογραφήσῃ τοὺς ἱεροὺς ναοὺς ἀλλὰ νὰ διδάξῃ στοὺς χριστιανοὺς καὶ τὴ θεολογικὴ σημασία τῶν εἰκόνων. Ἐπίσης μὲ τὸν αὐτὸ κανόνα ὁ ἅγ. Φώτιος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἁγιογράφοι ἀναθεματίζονται «*Τούτου χάριν μηδαμῶς εἰκονουργεῖν ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς τοὺς ἀναθεματισθέντας θεσπίζομεν, μήτε μὴν ἐν οἱῳδήποτε, τόπῳ διδάσκειν, μέχρις ἂν ἐπιστραφῶσιν ἐκ τῆς ἰδίας ἀπάτης. Εἴ τις οὖν μετὰ τοῦτον ἡμῶν τὸν ὅρον πρὸς ζωγραφικὴν ἁγίων εἰκόνων ἐν Ἐκλησίᾳ ἢ διδασκαλικὴν αὐτοὺς ὁπωσοῦν παραδέξοιτο πρᾶξιν, εἰ μὲν κληρικὸς ἐστιν εἰς τὸν ἴδιον κινδυνευέτω βαθμόν, εἰ δὲ λαϊκός, ἀφοριζέσθω καὶ στερείσθω τῶν θείων μυστηρίων*», MANSI, 16, 401-404. Βλ. ἐπὶ πλέον περὶ τοῦ θέματος F. DVORNIK, «The Patriarch Photius and Iconoclasm» ἐν *Dumbarton Oaks Papers*, τόμ. 7 (1953), σσ. 69-97 καὶ Β. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Εἰκὼν κατὰ τὸν Ἱερὸν Φώτιον», ἀνάτ. ἐκ τῆς «*Θεολογίας*», Ἀθῆναι 1980.

45. Photii .... Epistulae et Amphilochia, μν. ἐργ. τόμ. 1, σ. 41, 28.
46. Ἔνθ. ἀν. στ. 32.
47. «*καὶ γὰρ οἷς κόποι καὶ πόνοι καὶ ἱδρῶτες εἰς τὴν ἐκείνων ἀναγέννησίν τε καὶ τελείωσιν κατεβλήθησαν*», ἔνθ. ἀν. σ. 47, 211-12 καὶ C.N. TSIRPANLIS, «Saint Photius as Missionary and True Ecumenical Father», ἐν the *Patristic and Byzantine Review*, 2:2-3 (1983), σσ. 230-245, καὶ F. DVORNIK, Byzantine Missions among the Slavs, New Brunswick, New Jersey 1970, σ. 105 ἑξ. Βλ. ἐπίσης τὴν ἐκτεταμένη ἐπιστολὴ τοῦ ἁγ. Φωτίου πρὸς τὸ Μιχαήλ, τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας τοῦ ἔτους 865, ἐν Photii .... Epistulae et Amphilochia, μ. ἔργ. τόμ. 1, σσ. 1-39.

δου ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ὅπως εἶχε συμβῆ κατὰ τὴν σύγκληση τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

Πάντως οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφισβητήση ὅτι ἡ κυρίαρχη σκέψη τοῦ ἁγ. Φωτίου εἶναι ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ ὀρθόδοξη πίστη. Ὁ πρῶτος ὅρος χρησιμοποιεῖται στὴν Ἐπιστολὴ ἅπαξ[48] γιὰ νὰ δηλωθῆ ἡ ἑνότητα τῆς πίστεως καὶ ἡ ἀλήθεια τῆς Ἐκκλησίας σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν «πολύσπορον διασποράν»[49] τῶν εὐτυχιανῶν. Στὸν ἑνικὸ ἀριθμὸ ὁ ὅρος Ἐκκλησία χρησιμοποιεῖται μὲ τὴ σημασία τῆς μίας Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ[50] ἐνῶ στὸν πληθυντικὸ ὁ ὅρος δηλώνει τὶς κατὰ τόπους ἐκκλησίες[51], ἀκριβῶς ὅπως καὶ σ' ὁλόκληρη τὴν προηγούμενη πατερικὴ παράδοση[52]. Ἐξάλλου ἡ χρήση τοῦ ὅρου πίστις ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ ἐδῶ στὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν εὐσέβεια σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀσέβεια τῶν αἱρετικῶν[53]. Κατὰ ταῦτα ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Βουλγάρων περιγράφεται μὲ μία σειρὰ σύνθετων ἐπιθέτων μὲ α΄ συνθετικὸ τὸ ἐπίθετο νέος μὲ ἀποτέλεσμα ἕνα εὐρὺ λεξιλόγιο καὶ συγχρόνως ἀκριβὲς γιὰ τὴ νέα θρησκευτικὴ κατάσταση τοῦ ἔθνους τῶν Βουλγάρων: Ἔτσι «*Βουλγάρων ἔθνος .... εἰς τοσαύτην μετέκλινεν ἡμερότητα καὶ θεογνωσίαν, ὥστε .... εἰς τὴν τῶν χριστιανῶν παραδόξως μετενεκεντρίσθησαν πίστιν*»[54], ἐνῶ ἡ δράση τῶν δυτικῶν ἱεραποστόλων κατακρίνεται, γιατί «*οὗτοι πρὸς τὸ νεοπαγὲς εἰς εὐσέβειαν καὶ νεοσύστατον* ἔθνος .... τὸν ἀμπελῶνα κυρίου τὸν ἠγαπημένον καὶ νεόφυτον .... τρίβοις αἰσχρᾶς πολιτείας καὶ διαφθορᾷ δογμάτων .... ἐλυμήναντο..... Ἀπὸ γὰρ τῶν ὀρθῶν καὶ καθαρῶν δογμάτων καὶ τῆς τῶν χριστιανῶν ἀμωμήτου πίστεως παραφθείρειν καὶ ὑποσπᾶν κατεπανουργεύσαντο»[55], «*ταύτην τὴν ἀσέβειαν (δηλ. τό «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ») μετὰ τῶν ἄλλων ἀθεμίτων εἰς τὸ ἁπαλὸν ἐκεῖνο καὶ νεοσύστατον τῶν Βουλγάρων ἔθνος ἐνέσπειραν*»[56], «*τοὺς τὸ ἁπαλὸν ἐκεῖνο εἰς τὴν εὐσέβειαν ἔθνος τοσούτοις καὶ τηλικούτοις σπαραγμοῖς πονηρίας εἰς τὸ νεοπαγές καὶ νεοσύστατον ἔθνος εἰσενεγκεῖν .... οὕτω γὰρ τῆς μὲν ἀσεβείας ἐλαυνομένης καὶ τῆς εὐσεβείας κραταιουμένης, ἐλπίδας ἔχομεν ἀγαθὰς εἰς τὴν παραδοθεῖσαν αὐτοῖς ἐπαναστρέψαι πίστιν καὶ τὸ νεοκατήχητον εἰς Χριστὸν καὶ νεοφώτιστον* τῶν Βουλγάρων πλήρωμα»[58].

---

48. Ἔνθ. ἀν. σ. 41, 46.
49. Αὐτόθι.
50. Ἔνθ. ἀν σ. 40, 18-19: σ. 41, 36-7 : σ. 50, 285 : σ. 52, 356 καί 377.
51. Ἔνθ. ἀν. σ. 51, 331 καί 340.
52. Βλ. ΙΩ. Δ. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, Ἡ ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θείᾳ εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, Ἀθῆναι 1965.
53. Πρβλ. Ἔνθ. ἀν. σ. 50, 289-294 : σ. 41, 32 καί 39 : σ. 42, 60.
54. Ἔνθ. ἀν. σ. 41, 48-51.
55. Ἔνθ. ἀν. σ. 42, 59-67.
56. Ἔνθ. ἀν. σ. 47, 205-7.
57. Αὐτ. στ. 211-2.
58. Ἔνθ. ἀν. σ. 50, 286-92.

Πρὸς τούτοις καθίσταται σαφὲς ὅτι οἱ Βούλγαροι προσῆλθαν στὴν πίστη τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως αὐτὴ ἐκφράστηκε ἀπὸ τὶς Οἰκουμενικὲς Συνόδους μὲ βάση τὴ μαρτυρία τῶν προφητῶν, τῶν εὐαγγελιστῶν, τῶν ἀποστόλων, τῶν πατέρων, ἐν γένει τῶν θεοφόρων ἀνδρῶν, τῆς παραδόσεως δηλ. τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποία καὶ ὑπερήσπισε μὲ σθένος καὶ συνέπεια ὁ ἅγ. Φώτιος. Θὰ πρέπει νὰ τονισθῆ μὲ ἔμφαση καὶ νὰ δοθῆ ἡ δέουσα προσοχὴ στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἁγ. Φωτίου σχετικὰ μὲ α) τὸν ἔλεγχο τῆς γνησιότητος περὶ τῆς διδασκαλίας καὶ πίστεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ β) τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξασφαλισθῆ ἡ ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ κύρος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐνεργειῶν. Τίθεται δηλ. τὸ θέμα τῶν προϋποθέσεων καὶ τῶν κριτηρίων, βάσει τῶν ὁποίων θὰ ἐξασφαλίζετο ἡ ὀρθὴ ἀντιμετώπιση τῆς διαστάσεως μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ρώμης πρῶτα καὶ πάνω ἀπ' ὅλα στὸ ἐπίπεδο τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως.

Ὁ ἅγ. Φώτιος ἐπιχειρεῖ τὴ λύση τῶν προκυψάντων ἐκκλησιαστικῶν προβλημάτων ἔχοντας ὡς βασικὴ ἀρχὴ τὴ χρήση τῆς προηγηθείσης ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας καὶ πρακτικῆς. Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο καλεῖ τοὺς ἀρχιεπισκόπους τῆς Ἀνατολῆς νὰ συμμετάσχουν στὴν καταδίκη τῶν ἱεραποστόλων τῆς Δύσης σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπάρχοντας συνοδικοὺς καὶ ἀποστολικοὺς θεσμούς, ἐπισημαίνοντας ὅτι «*πέφυκεν γὰρ τὸ ἀνθρώπινον οὐχ οὕτω ταῖς παρελθούσαις τιμωρίαις ἀσφαλίζεσθαι ὡς ταῖς ὁρωμέναις σωφρονίζεσθαι, καὶ τῶν φθασάντων ὑπάρχει βεβαίωσις ἡ τῶν ἐνεστηκότων συμφώνησις· διὸ τούτους ἐπιμένοντας αὐτῶν τῇ πολυτρόπῳ πλάνῃ πάσης ἀγέλης χριστιανῶν ἐκκηρύκτους ἐποιησάμεθα*»[59]. Γιὰ τὸν ἅγ. Φώτιο δηλ. ἡ τήρηση τῆς παραδόσεως, «*ἡ τῶν ἐνεστικότων συμφώνησις*»[60] δὲν εἶναι λεκτικὴ ἔκφραση ἀλλὰ τρόπος καὶ ἦθος, σεβασμὸς στὰ παραδοθέντα καὶ ἔμπρακτος συμφωνία μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ὥς τὶς λεπτομέρειες, ἐπειδή, ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικά, «*οἶδεν δὲ καὶ ἡ μικρὰ τῶν παραδοθέντων ἀθέτησις καὶ πρὸς ὅλην τοῦ δόγματος ἐπιτρῖψαι καταφρόνησιν*»[61]. Ἀσφαλῶς τὸ θέμα παρουσιάζεται περισσότερο ἔντονο στὶς περιπτώσεις ποὺ ἡ συμφωνία μὲ τὴν παράδοση σχετίζεται μὲ θέματα δόγματος καὶ ἀποφάσεων ποὺ ἐλήφθησαν ἀπὸ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο[62] καὶ δὴ καὶ περὶ τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως, τὸ ὁποῖο εἶχε νοθευθῆ ἀπὸ τοὺς Δυτικούς, πράξη τὴν ὁποία ὁ ἅγ. Φώτιος χαρακτηρίζει ὡς «*κορωνίδα τῶν κακῶν*»[63]. Μὲ τὸ αὐτό πνεῦμα ὁμιλεῖ περὶ ἐπιστροφῆς στὴν «*παραδοθεῖσαν πίστιν*»[64], περὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν

59. Ἔνθ. ἀν. σσ. 47, 226-48, 230.
60. Αὐτόθι.
61. Ἔνθ. ἀν. σ. 42, 68-9.
62. Ἔνθ. ἀν. σ. 43, 101-7.
63. Αὐτ. στ. 102.
64. Ἔνθ. ἀν. σ. 50, 291.

ἱερῶν κανόνων τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, τῶν Οἰκουμενικῶν καὶ τῶν τοπικῶν συνόδων ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐθῶν.[65] Ἡ βαθειὰ γνώση καὶ ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴν κοινὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας τὸν προφυλάσσει ἐξάλλου ἀπὸ τὸν κίνδυνο τῆς προσωπικῆς ἀναμετρήσεως καὶ προβολῆς. Ἡ τελικὴ προσφυγὴ γίνεται στοὺς ὑπευθύνους φύλακες τῆς παραδόσεως, «*κατὰ τὸ παλαιὸν τῆς Ἐκκλησίας ἔθος*»[66], στοὺς ἀρχιερεῖς δηλ. τῶν ἀποστολικῶν θρόνων, στοὺς ὁποίους καὶ ὑπενθυμίζει τὸ μέγεθος τῆς εὐθύνης των ἔναντι τῶν προκατόχων των· γράφει συγκεκριμένα καὶ ἀσφαλῶς ἔχοντας ὑπόψη τὴ διαμόρφωση τοῦ θεσμοῦ τῆς πενταρχίας, τὸν ὁποῖο ἀναμφισβήτητα ὑπερασπίζει ἔναντι τῶν διασπαστικῶν τάσεων τῶν Δυτικῶν, «*τούτων τὴν γνῶσιν καὶ εἴδησιν κατὰ τὸ παλαιὸν τῆς ἐκκλησίας ἔθος ἀνενεγκεῖν τῇ ὑμετέρᾳ ἐν κυρίῳ ἀδελφότητι ἐδικαιώσαμεν· καὶ προθύμους καὶ συναγωνιστὰς γενέσθαι ἐπὶ τῇ καθαιρέσει τῶν δυσσεβῶν τούτων καὶ ἀθέων κεφαλαίων παραινοῦμέν τε καὶ δεόμεθα, καὶ μὴ λιπεῖν τὴν πατρῴαν τάξιν, ἥν ὑμᾶς οἱ πρόγονοι δι' ὧν ἔπραξαν κατέχειν παραδεδώκασιν, ἀλλὰ σπουδῇ πολλῇ καὶ προθυμίᾳ ἀνθ' ὑμῶν τοποτηρητάς τινας ἑλέσθαι καὶ ἀποστεῖλαι ἄνδρας τὸ ὑμέτερον ἐπέχοντας πρόσωπον, εὐσεβείᾳ καὶ ἱερωσύνῃ καὶ λόγῳ καὶ βίῳ κεκοσμημένους, ὡς ἂν τὴν ἀρτιφανῆ τῆς ἀσεβείας ταύτης ἐφερπύσασαν γάγγραιναν ἐκ μέσου τῆς Ἐκκλησίας ποιησώμεθα .... καὶ τῷ πυρὶ παραδοῦναι διὰ τῆς κοινῆς ἀποφάσεως*»[67]. Ὁ σεβασμὸς τοῦ θεσμοῦ τῆς πενταρχίας[68] τῶν ἀρχαίων πατριαρχείων ἀλλὰ καὶ τοῦ παλαιοῦ ἔθους νὰ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ των οἱ τοπικὲς ἐκκλησίες γιὰ ζητήματα ποὺ σχετίζονταν μὲ τὴν ἑνότητα τῆς πίστεως, μὲ τὴν ἑνότητα δηλ. τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, καθορίζει τὴ στάση τοῦ ἁγ. Φωτίου ἔναντι τῶν ἄλλων πατριαρχείων καὶ ἔτσι δικαιολογεῖται πλήρως ἡ ἐπίκληση τῆς «πατρῴας τάξεως»[69] γιὰ λήψη κοινῶν ἀποφάσεων πάνω σὲ ἕνα θέμα ποὺ ἀφοροῦσε κυρίως τὴν ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ πραγματοποίηση τῆς κοινῆς ἀποφάσεως ἀλλὰ καὶ ἡ γνησιότητα τῶν κινήτρων καὶ στόχων τοῦ ἁγ. Φωτίου ἀποτελοῦν ἀδιάσειστο τεκμήριο τῆς ὀρθότητος τῶν ἐνεργειῶν του, τῆς ἐκκλησιαστικῆς του συνειδήσεως καὶ τῆς βαθειᾶς ἐμπιστοσύνης του πρὸς τὸ συνοδικὸ θεσμό, τῆς βαθειᾶς του δηλ. πίστεως στὴν ἑνότητα τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐπομένως δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπίκληση τοῦ κύρους τῶν συνοδικῶν ἀποφάσε-

---

65. Ἐνθ. ἀν. σσ. 48, 231-49, 268.
66. Ἐνθ. ἀν. σ. 49, 277.
67. Αὐτ. στ. 277-285.
68. Πρ. Β.Ι. ΦΕΙΔΑ, Προϋποθέσεις διαμορφώσεως τοῦ θεσμοῦ τῆς πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, Ἀθῆναι 1969 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορικοκανονικὰ προβλήματα περὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ θεσμοῦ πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, Ἀθῆναι 1970.
69. Photii ..... Epistulae et Amphilochia, μν. ἐργ. τόμ. 1, σ. 49, 281. Πρβλ. καὶ Ἐπιστ. «*Τῷ θεοφιλεστάτῳ .... καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυληΐας*», μν. ἔργ. τόμ. 3, σ. 151, 379-80.

ων τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴ λύση τῶν θεμάτων ποὺ ἀναπτύσσονται στὴν Ἐγκύκλιο Ἐπιστολή.

Τὸ κῦρος τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων προβάλλεται ἤδη ἀπὸ τὸν πρόλογο, ἀλλά «*καὶ τῶν κατὰ τόπους ἱερῶν καὶ θεοφόρων ἀνδρῶν τὰ συστήματα*»[70], ἀκόμη καὶ ἡ ἀναφορὰ στὴ βασιλεύουσα πόλη δὲν εἶναι ἄσχετη πρὸς τὴ συμμετοχὴ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν πατριαρχῶν της στὴν ἐνίσχυση τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων καὶ τὴν ἐπικράτηση τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας[71]. Ἡ πρόταση ἐπίσης νὰ ἀντιμετωπισθοῦν οἱ καινοτομίες τῶν δυτικῶν ἱεραποστόλων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀποφάσεων «*τῶν ἤδη συνόδων καὶ ἀποστολικῶν θεσμῶν*»[72] καὶ ἡ προσήλωσή του στὴν ἀπὸ κοινοῦ συνοδικὴ κατοχύρωση τῶν ἀποφάσεων ἔχει ὡς ἀπώτατο στόχο τὴ διαφύλαξη τῆς παραδόσεως, τῆς ζώσης πίστεως ἀλλὰ καὶ τῆς ἑνότητος τῆς Ἐκκλησίας στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐλευθερίας καὶ ζωῆς τῶν κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν.[73] Ἐξάλλου ἡ ἐπιμονὴ τοῦ ἁγ. Φωτίου γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς συνόδου τοῦ 787 ὡς Ἑβδόμης Οἰκουμενικῆς, θέμα ποὺ ἔθεσε πρῶτος καὶ ποὺ ἐπανέφερε πρὸς συζήτηση καὶ κύρωση κατὰ τὴν λεγομένη Ὀγδόη Οἰκουμενικὴ Σύνοδο, μαρτυρεῖ γιὰ τὴ συναίσθηση ποὺ εἶχε σχετικὰ μὲ τὴν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴ γνησιότητα τῆς δογματικῆς διδασκαλίας της[74].

Ἐπὶ πλέον παράλληλα πρὸς τὸν τονισμὸ τῆς σπουδαιότητος τοῦ συνοδικοῦ θεσμοῦ καὶ τῆς πενταρχίας τῶν πατριαρχείων ὁ ἅγ. Φώτιος προβάλλει ὡς κριτήριο γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν αἱρετικῶν καινοτομιῶν τή διαφύλαξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται ὡς συμφωνία καὶ ταυτότητα πίστεως πρὸς τοὺς προφῆτες, τὸ λόγο τοῦ Κυρίου, τά Εὐαγγέλια, τοὺς ἀποστόλους, τοὺς ἱεράρχες, τοὺς μάρτυρες, τοὺς θεοφόρους ἄνδρες, τοὺς ἁγίους πατέρες[75]. Αὐτὴ ἡ προσφυγὴ στὴν ταυτότητα προφητικῆς, ἀποστολικῆς καὶ ἐν γένει ἁγιοπατερικῆς μαρτυρίας καὶ πίστεως ἀποτελεῖ τὸ κύριο σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ προδιαγράφει τὰ πλαίσια δράσεως τῶν συνοδικῶν πατέρων τῆς συνόδου τοῦ 867, ἐὰν θὰ ἤθελαν αὐτοὶ νὰ κινηθοῦν μέσα στὴ ζῶσα παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀσφαλῶς ἐπ' αὐτοῦ ὁ ἅγ. Φώτιος συμφωνεῖ μὲ τὴν προηγηθεῖσα ἁγιοπατερικὴ παράδοση καὶ πρακτική.

Μὲ τὶς παρατηρήσεις, ποὺ διατυπώθηκαν ἕως ἐδῶ, διασαφηνίζονται οἱ προϋποθέσεις καὶ ἐπισημαίνονται τὰ κριτήρια, βάσει τῶν ὁποίων δικαιολογεῖται ἐκκλησιαστικὰ ἡ πρωτοβουλία τοῦ ἁγ. Φωτίου γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς Ἐγκυκλίου Ἐπιστολῆς, ἀλλὰ καὶ ἑρμηνεύεται ἀρκούντως ἡ συμφωνία

---

70. Ἐνθ. ἀν. σ. 40, 16-7.
71. Ἐνθ. ἀν. σ. 41, 23-37.
72. Ἐνθ. ἀν. σ. 47, 225. Πρβλ. ἐπίσης Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας 5, PG 102, 285B.
73. Ἐνθ. ἀν. σ. 51, 338-41.
74. Ἐνθ. ἀν. σσ. 52, 374-53, 387.
75. Πρβλ. Ἐνθ. ἀν. σ. 40, 16-7 : σ. 43, 88-9 : σ. 45 : 147-59.

καὶ συνέπειά του πρὸς τὴν ἁγιοπατερικὴ παράδοση καὶ πράξη τῶν θεοφόρων πατέρων. Ἡ περαιτέρω δὲ ἀπαρίθμηση τῶν θεμάτων καὶ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ ἁγ. Φωτίου ἀποτελεῖ ἐξίσου σπουδαία μαρτυρία γιὰ τὴν ἐκκλησιαστική μας ζωὴ καὶ γιατὶ προσεγγίζονται μερικὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ διέσπασαν τὸ θεσμὸ τῆς πενταρχίας ἀλλὰ καὶ γιατὶ γίνεται συστηματικὸς ἔλεγχος παρεκκλίσεων, τὶς ὁποῖες θὰ πρέπει νὰ μελετήσουν ἐκ νέου οἱ Ὀρθόδοξοι καὶ ὅσοι ἐνδιαφέρονται ἐν ἀληθείᾳ νὰ συναντηθοῦν μὲ τὴν παράδοση τῶν ἁγίων πατέρων τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ.

Στ. 52-316. Τὸ τμῆμα ἀποτελεῖ τὴν κύρια θεματικὴ ἑνότητα καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ἐκτάσεως καλύπτει, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθῆ, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἐπιστολῆς. Οἱ στίχοι 52-64 ἐπέχουν θέση εἰσαγωγικῆς προτάσεως, στοὺς στίχους 65-107 παρουσιάζονται οἱ παρεκκλίσεις τῶν Δυτικῶν, ἀκολουθεῖ ὁ ἔλεγχος καὶ ἡ τεκμηρίωση μὲ βάση τὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας (στ. 108-204), ὅπως ἐπίσης ἡ ὑπόδειξη γιὰ τὸν τρόπο ἀντιμετωπίσεώς των (στ. 205-292) καὶ σκιαγραφεῖται μὲ τὴν ἀναφορὰ στὸ φωτισμὸ τῶν Ρώσων ἡ θέση τῆς Κωνσταντινουπόλεως σὲ θέματα ἱεραποστολῆς, πρᾶγμα ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα σαφὴ ὑπαινιγμὸ γιὰ τὴν ἀποφασιστικότητα τοῦ ἁγ. Φωτίου νὰ ὑπερασπίση τὸ ἱεραποστολικὸ του πρόγραμμα.

Οἱ παρεκκλίσεις τῶν Δυτικῶν ἱεραποστόλων «*ἀπὸ .... τῶν ὀρθῶν καὶ καθαρῶν δογμάτων καὶ τῆς τῶν χριστιανῶν ἀμωμήτου πίστεως*»[76] ἀπαριθμοῦνται κατὰ προοδευτικὴ σπουδαιότητα· ἤτοι κατακρίνεται ἡ νηστεία τοῦ Σαββάτου, ἡ κατάλυση τῆς α΄ ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν μὲ τυροφαγία καὶ γαλακτοποσία «*καὶ τὴν τῶν ὁμοίων ἀδηφαγίαν*»[77], ἡ ὑποχρεωτικὴ ἀγαμία τῶν κληρικῶν, ἡ διάζευξη τῶν ἐγγάμων πρεσβυτέρων, ὁ ἀναμυρισμὸς τῶν βαπτισμένων χριστιανῶν μὲ τὴν πρόφαση ὅτι ἔλαβαν τὸ χρῖσμα τοῦ μύρου

---

76. Ἐνθ. ἀν. σ. 42, 65-6. Πρόκειται γιὰ τὴν ὁμάδα τῶν Δυτικῶν ἱεραποστόλων μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς Φορμόζο Πόρτου καὶ Παῦλο Ποπουλονίας, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος ἔπαιξε τὸ σημαντικότερο ρόλο. Πρβλ. J. MEIJER, A successful Council of Union, μν. ἔργ. σ. 28.

77. Αὐτ. στ. 71. Πάντως στὴν ἐν Τρούλλῳ σύνοδο τοῦ 692, ἡ ὁποία συμπληρώνει τὴν Ε΄ καὶ ΣΤ΄ Οἰκ. Σύνοδο μὲ τὴν ἔκδοση 102 κανόνων, εἶχαν κατακριθῆ ἔθιμα τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης καὶ γι' αὐτὸ ὁ πάπας Σέργιος Α΄ ἀρνήθηκε νὰ ἀναγνωρίση τὴ σύνοδο αὐτή. Βλ. MANSI, 11, 936-988. Πρβλ. ΙΩ. ΚΑΡΜΙΡΗ, Τὰ δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις 1960[2], Τόμ. 1, σσ. 225-235. F. DVORNIK, «The Schism between East and West», ἐν *Eastern Churches Review*, 1:1 (1966), σ. 7. S. RUNCIMAN, The Easter Schism. A Study of the papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth Centuries, Oxford (rep.) 1956, σσ. 24-25 καὶ G. EVERY, The Byzantine Patriarchate, London 1962, σ. 118 ἑξ. Τὶς παρεκκλίσεις τῶν Δυτικῶν ἱεραποστόλων ἐλέγχει ἐπίσης ὁ ἅγ. Φώτιος στὴν ἐπιστολὴ τοῦ ἔτους 865 πρὸς τὸ Μιχαήλ, ἄρχοντα τῆς Βουλγαρίας (865), μὲ ἁπλὸ καὶ περιγραφικὸ ὕφος, ποὺ ἀνταποκρινόταν ἀσφαλῶς στὴν πνευματικὴ κατάσταση τοῦ παραλήπτη, Photii .... Epistulae et Amphilochia, μν. ἔργ. τόμ. 1, σσ. 1-39.

ἀπὸ πρεσβυτέρους καὶ ὄχι ἀπὸ ἐπισκόπους καὶ ἡ παραχάραξη τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως μὲ τὴν προσθήκη καί «ἐκ τοῦ Υἱοῦ»[78].

Ἀπὸ τὶς ἀνωτέρω παρεκκλίσεις ἀναφέρονται μὲ ἕνα πρῶτο σχολιασμὸ οἱ τρεῖς τελευταῖες, δηλ. ἡ διάζευξη τῶν ἐγγάμων πρεσβυτέρων, ποὺ συνδέεται ἀπὸ τὸν ἅγ. Φώτιο μὲ τὸ μανιχαϊσμό[79], ὁ ἀναμυρισμὸς τῶν βαπτισμένων χριστιανῶν, ποὺ φαίνεται νὰ τὸν ἀπασχολῇ σοβαρότερα, καθὼς ἡ παρεκβατικὴ ἀνασκευὴ ἔχει τὸ χαρακτήρα μιᾶς πλατύτερης ἐπιχειρηματολογίας, ἡ ὁποία παρουσιάζει τὰ ἑξῆς ἐπιμέρους στοιχεῖα: α) Μὲ τὸν ἀναμυρισμὸ τῶν χριστιανῶν ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι ἡ χρίση διὰ τοῦ μύρου ἔγινε ἀπὸ πρεσβυτέρους καὶ μάλιστα προφανῶς ἐγγάμους εἶναι ὡς καὶ νὰ καταργεῖται ὁ βαθμὸς τῶν πρεσβυτέρων καὶ νὰ δημιουργεῖται μία εἰδικὴ κατηγορία ἐπισκόπων κατὰ τὴν εἰρωνικὴ ἔκφραση τοῦ ἁγ. Φωτίου «*ἐπισκόπους ἑαυτοὺς ἀναγορεύοντες καὶ τὸ τῶν πρεσβυτέρων χρῖσμα ἄχρηστον εἶναι καὶ εἰς μάτην ἐπιτελεῖσθαι τερατευόμενοι*»[80]. Τὸ ὅτι δὲ ἐθεωρεῖτο κατὰ τοὺς Δυτικοὺς ἄκυρο τὸ χρῖσμα μόνο ἀπὸ μερικοὺς ἱερεῖς ἐξάγεται καὶ ἀπὸ τὸν ἀόριστο τύπο «ἱερεῦσιν»[81] στὴν παρεπομένη περίοδο, στὴν ὁποία ὁ ἅγ. Φώτιος συνεχίζει μὲ τὴν ἴδια εἰρωνικὴ διάθεση, «*καὶ τό γε σοφὸν τῶν ὡς ἀληθῶς ἀμυήτων, οὐ γὰρ ἔξεστιν, φασίν, ἱερεῦσιν τοὺς τελουμένους μύρῳ ἁγιάζειν, ἀρχιερεῦσιν γὰρ μόνοις ἐνομίσθη*»[82]. β) Ἡ ἐπανάληψη τῆς χρίσεως γελοιοποιεῖ «*τὰ τῶν Χριστιανῶν ὑπερφυῆ καὶ θεῖα μυστήρια*»[82]. γ) Ὁ ἀναμυρισμὸς εἶναι ἀβάσιμος καὶ ἀθέμιτος ἐνέργεια, καθὼς δὲ θεμελιώνεται στοὺς ἀποστόλους, στοὺς πατέρες καὶ στὶς ἀποφάσεις τῶν συνόδων.[84] δ) Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἐγκυρότητος τοῦ χρίσματος ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ ἀμφισβήτηση τῆς ἱερωσύνης, ἔτσι σὲ μία τέτοια περίπτωση γιατὶ νὰ μὴ ἀμφισβητηθῇ τὸ βάπτισμα καὶ ὁ ἁγιασμὸς τῶν θείων δώρων, διερωτᾶται ὁ ἅγ. Φώτιος[85], πρᾶγμα ποὺ θὰ ἰσοδυναμοῦσε βέβαια μὲ ἄρνηση τῆς ἁγιαστικῆς καὶ σωστικῆς δυνάμεως τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀκολούθως (στ. 101 ἑξ.) εἰσέρχεται στὸ θέμα τῆς παραχαράξεως τοῦ ἱεροῦ καὶ ἁγίου Συμβόλου[86], «νόθοις λογισμοῖς καὶ παρεγγράπτοις λό-

---

78. Αὐτ. στ. 65-79. Βλ. ἕνα σύντομο σχολιασμὸ γιὰ τὸ θέμα ἀπὸ ἱστορικῆς ἐπόψεως D. STRADOUDAKI-WHITE, «Saint Photios and the Filioque Controversy», ἐν *The Patristic and Byzantine Review*, 2: 2-3 (1983), σσ. 246-250.
79. Πρός τὸ μανιχαϊσμὸ συσχετίζεται προφανῶς ἀπὸ τὸνκριση τῶν πρεσβυτέρων σὲ ἀγάμους καὶ ἐγγάμους καὶ ἡ προτίμηση τῶν πρώτων ὡς τελειοτέρων κατὰ τὴ διάκριση τῶν μανιχαίων σὲ κατηχουμένους καὶ τελείους.
80. Photii .... Epistulae et Amphilochia, μν. ἔργ. τόμ. 1, σ. 43, 81-83.
81. Αὐτ. στ. 87.
82. Αὐτ. στ. 86-88.
83. Αὐτ. στ. 85.
84. Αὐτ. στ. 88-90.
85. Αὐτ. στ. 91-100.
86. Αὐτ. στ. 103.

γοις[87]», τῆς γνωστῆς δηλ. προσθήκης[88] «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ» (Filioque), μὲ παράθεση μιᾶς σειρᾶς ἀνατρεπτικῶν ἐπιχειρημάτων, ὡς ἑξῆς: α) Ἡ προσθήκη «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ» καταργεῖ τὴ μοναρχία τῆς Ἁγίας Τριάδος μὲ τὴν εἰσαγωγὴ δύο αἰτίων, τοῦ Πατρός δηλ. καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ συνεπάγεται ὡς ἐκ τούτου διθεΐα, χαρακτηριστικὸ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας.[89] β) Ἡ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευση εἶναι τελεία, «*ὅτι θεὸς τέλειος ἐκ θεοῦ τελείου*» καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος ἐκπορεύσεως καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ.[90] γ) Ἐὰν τὸ Ἅγ. Πνεῦμα ἐξεπορεύετο καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τότε «*τὶ μὴ καὶ Υἱὸς ἔκ τοῦ Πνεύματος γεννᾶται, ὥσπερ ἐκ πατρός, ἵνα εἴη πάντα τοῖς ἀσεβοῦσιν ἀσεβῆ;*»[91], συμπληρώνει ὁ ἅγ. Φώτιος κατὰ τὸ γνωστὸ εἰρωνικό του τρόπο. δ) Ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ θὰ συνεπήγετο μερικῶς τὴν κατάργηση τῶν ἰδίων καὶ κοινῶν ἰδιωμάτων τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὑπὸ τὸν ἑξῆς ὑποθετικὸ σύνθετο συλλογισμό,

Π. Κοινὸν μὲν γὰρ πατρὶ καὶ υἱῷ ἡ ἐξ αὐτῶν τοῦ πνεύματος πρόοδος.
Μ. Ἰδία δὲ τοῦ πνεύματος ἥ τε ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπόρευσις καὶ μὴν καὶ ἡ ἐκ τοῦ υἱοῦ
Σ. Πλείοσιν διαφοραῖς διαστέλλεται τό πνεῦμα ἤπερ ὁ υἱὸς
β΄Μ. Εἰ δὲ πλείοσιν διαφοραῖς διαστέλλεται τὸ πνεῦμα ἤπερ ὁ υἱὸς
β΄Σ. Ἐγγυτέρω ἂν εἴη τῆς πατρικῆς οὐσίας ὁ υἱὸς ἤπερ τὸ πνεῦμα[92].

τοῦ ὁποίου τὸ β΄ συμπέρασμα ὁδηγεῖ στὴ μείωση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «*καὶ οὕτως ἡ Μακεδονίου πάλιν κατὰ τοῦ πνεύματος παρακύψαι τόλμα*»[93].

---

87. Αὐτ. στ. 105.
88. Αὐτ. στ. 106-7 «*Τό Πνεῦμα τὸ Ἅγιον οὐκ ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνον, ἀλλά γε καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι καινολογήσαντες*».
89. Ἐνθ. ἀν. σ. 44, 110-14. Πρβλ. καὶ *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 11PG 102, 292AB. 15PG 102, 294AB. 118PG 102, 397A καὶ περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος ἐπιστολή, *Τῷ θεοφιλεστάτῳ .... καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυληΐας*, ἐν Photii .... Epistulae et Amphilochia, μν. ἔργ. τόμ. 3, σ. 143, 119-123. Ὁ G. EVERY διακρίνει στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἁγ. Φωτίου τὴν καταδίκη δύο αἱρέσεων, «The doctrine of the double procession of the Holy Ghost must imply either a 'Manichaean' division of the godhead into two sources, out of whom the third agent proceeds; or a Neo-Platonic scale of being, in which the Holy Spirit is one degree further removed from the Father than the Son», μν. ἔργ. σ. 119. Γιὰ μιὰ σύντομη παρουσίαση τῶν βασικῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ ἅγ. Φωτίου κατὰ τοῦ Filioque μὲ βάση τὴν Ἐγκύκλιο Ἐπιστολὴ βλ. R. HAUGH, Photius and the Corolingians, The Trinitarian Controversy, Belmont (Mass.) 1975, σσ. 97-98.
90. Αὐτ. στ. 115-17. Πρβλ. *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 7, PG 102, 288BC καὶ «*Τῷ θεοφιλεστάτῳ .... καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυληΐας*», μν. ἔργ. τόμ. 3, σ. 143, 124-126.
91. Αὐτ. στ. 118-120. Ἡ ἀσέβεια ἔγκειται στὴ σύγχυση τῶν ὑποστατικῶν ἰδιωμάτων καὶ μάλιστα τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως.
92. Αὐτ. στ. 122-129. Πρβλ. *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 36PG 102, 316 A καί 37PG 102, 317B.
93. Αὐτ. στ. 129-30.

ε) Ἡ ἀπόδοση τῶν κοινῶν ὀνομάτων, γνωστῶν ἀπὸ τὴν ἁγιογραφικὴ καὶ ἁγιοπατερικὴ παράδοση, ἐξίσου στὸν Πατέρα καὶ στὸν Υἱὸ καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα συνεπάγεται τὴν ἀπόδοση τῆς ἐκπορεύσεως, ἐὰν εἶναι κοινὸ ἰδίωμα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ στὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ὁπότε τὸ Ἅγιο Πνεῦμα «*ἀρχὴ ἔσται αὐτὸ ἑαυτοῦ καὶ αἴτιον ἅμα καὶ αἰτιατόν*[94]». στ) Ἐὰν τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἔχει ἀναφορά «*εἰς ἀρχάς* ..... *διαφόρους*», τότε ὑπάρχουν πολλὲς ἀρχές («πολύαρχον»), ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἔχουν ἐπίσης κάποια ἀρχή[95]. ζ) Ὁ Πατὴρ συνάπτεται «εἰς κοινωνίαν» πρὸς τὸν Υἱό «κατ' οὐσίαν», τὸ «κοινόν» δηλ. Πατρὸς καὶ Υἱοῦ εἶναι ἡ οὐσία, «*ἀλλ' οὐ κατά τι τῶν ἰδιωμάτων* (δηλ. τῶν προσωπικῶν ἰδιωμάτων Πατρὸς καὶ Υἱοῦ) *εἰς κοινωνίαν συνάπτεται* (δηλ. ὁ Πατήρ Υἱῷ)»[96], ἐὰν δὲν ἀποκλείεται τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἀπὸ τὰ κοινὰ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, τότε «*τῆς κατ' οὐσίαν ἄρα συγγενείας τὸ πνεῦμα περιορίζουσιν*»[97]. Πάντα δηλ. τὰ κοινὰ μεταξὺ τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος θεμελιώνονται στὸ λόγο τῆς οὐσίας καὶ ὄχι στὰ προσωπικὰ ἰδιώματα καὶ γι' αὐτὸ εἶναι κοινὰ καὶ τῶν τριῶν. η) Ἐὰν τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τότε 1) «κοινοῦνται οἱ ἰδιότητες»[98] Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, δὲν διακρίνονται δηλ. τὰ πρὸσωπα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ καταλύεται ἡ Τριάς, διότι «*αἷς* (δηλ. ταῖς ἰδιότησι) *καὶ μόναις ἡ τριὰς τριὰς εἶναι καὶ προσκυνεῖσθαι χαρακτηρίζεται*»[99], 2) ἢ ἐὰν δέν «κοινοποιοῦνται οἱ ἰδιότητες» ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» ἐκ τοῦ Υἱοῦ θεωρεῖται κατὰ τοὺς Δυτικοὺς ἀντίθετη πρὸς ἐκείνη ἐκ τοῦ Πατρός, διερωτᾶται ὁ ἅγ. Φώτιος, καὶ συμπληρώνει εἰρωνικὰ ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση θὰ πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς ὀπαδοὶ τοῦ Μάνη καὶ τοῦ Μαρκίωνος.[100] θ) Ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ συνεπάγεται δύο ἀρχὲς στὴν Ἁγία Τριάδα καὶ συνεπῶς σύνθεση.[101] ι) Ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ καταργεῖ τὴ μοναδικότητα τῆς Ἁγίας Τριάδος μὲ τὴ δυνατότητα εἰσαγωγῆς πλήθους ὑποστάσεων[102] (ἑλληνικὴ πολυπλήθεια και ἄρα πολυθεΐα). ια) Ἐφ' ὅσον ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πα-

---

94. Αὐτ. στ. 137. πρβλ. *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 47 PG. 102, 325AB καί 43 PG 102, 321B.
95. Ἐνθ. ἀν. σ. 45, 139.
96. Αὐτ. στ. 142-43. Πρβλ. *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 46 PG 102, 324B.
97. Αὐτ. στ. 143-44.
98. Αὐτ. στ. 161.
99. Αὐτ. στ. 162.
100. Αὐτ. στ. 163-65. Πρβλ. *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 35 PG 102, 316A. Ἐπικρίνεται ὁ δυαλισμὸς τοῦ Μάνη καὶ τοῦ Μαρκίωνος. Ὁ Μαρκίων μάλιστα ἐξέθεσε τὴ διδασκαλία του σὲ σύγγραμμα μὲ τὸν τίτλο «*Ἀντιθέσεις*».
101. Αὐτ. στ. 166-68. Πρβλ. *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 4, PG 102, 284 A καὶ *Τῷ θεοφιλεστάτῳ .... καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυληΐας*, μν. ἔργ. τόμ. 3, σ. 143, 128-131.
102. Ἔνθ. ἀν. σ. 46, 169-174. Πρβλ. *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*, 37 PG 102, 317 A.

τρὸς εἶναι τελεία «εἰς ὕπαρξιν»[103], δηλ. τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, «*τὶ συνοίσει τῷ Πνεύματι ἡ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσις, τῆς πατρικῆς ἀρκούσης εἰς ὕπαρξιν;*»[104], διερωτᾶται ὁ ἅγ. Φώτιος, καθ' ὅσον μάλιστα μία τέτοια ἐκπόρευση καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲν ἅπτεται τῆς οὐσίας «*πάσης διπλόης καὶ συνθέσεως τῆς μακαρίας καὶ θείας ἐκείνης φύσεως ὡς ἀπωτάτω κειμένης*»[105]. ιβ) Ἐὰν οἱ Δυτικοὶ ἀποδεχθοῦν ὅτι ἡ προβολὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «*ἑνός .... ἐστὶν μόνον τῶν τριῶν*[106]», τότε ἢ «*ἐκ τοῦ πατρὸς φήσουσιν ἐκπορεύεσθαι τό πνεῦμα»*[107] καὶ νὰ ἀρνηθοῦν «*τὴν φίλην αὐτοῖς καὶ καινὴν μυσταγωγίαν*»[108] ἢ νὰ προχωρήσουν στήν ἀναδιάρθρωση τῶν προσωπικῶν ἰδιωμάτων «*ἵνα μὴ τῶν δυσσεβούντων μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν μαινομένων ὦσιν πρωτοστάται*»[109]. ιγ) Ἡ προβολὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ «*οὐκ .... ὅλως ἐστὶν ἐν τῇ ζωαρχικῇ καὶ παντελείῳ τριάδι*»[110], σύμφωνα μὲ τὸ συλλογισμό:

Π. Ἅπαν ὃ θεωρεῖται καὶ λέγεται ἐν τῇ παναγίᾳ καὶ ὁμοφυεῖ καὶ ὑπερουσίῳ τριάδι ἢ κοινὸν ἐστι πάντως ἢ ἑνὸς καὶ μόνου τῶν τριῶν.

Μ. Ἡ δὲ τοῦ Πνεύματος προβολὴ οὔτε κοινὸν ἐστιν, ἀλλ' οὐδ' ὡς οὗτοί φασιν ἑνὸς καὶ μόνου τινός.

Σ. Οὐκ ἄρα ὅλως ἐστὶν ἐκ τῇ ζωαρχικῇ καὶ παντελείῳ τριάδι ἡ τοῦ πνεύματος προβολή.[111]

Ἡ παράθεση τῶν ἀντιρρητικῶν ἐπιχειρημάτων κατακλείεται μὲ τὴ δήλωση ὅτι «*στοιχειωδῶς τε καὶ ἐν τύπῳ ἀπηγγέλθησαν*»[112] στὴν ἐπιστολὴ

---

103. Αὐτ. στ. 176.
104. Αὐτ. στ. 176-177.
105. Αὐτ. στ. 178-80.
106. Αὐτ. στ. 182.
107. Αὐτ. στ. 184.
108. Αὐτ. στ. 185.
109. Αὐτ. στ. 190-2. Ἡ συλλογιστικὴ τῆς παραγράφου (στ. 181-192) βασίζεται στὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ ἐδῶ δίδεται μὲ τὴ μορφὴ συλλογισμοῦ:
    Π. Εἰ πᾶν ὅπερ μὴ ἐστι κοινὸν τῆς παντοκρατορικῆς καὶ ὁμοουσίου καὶ ὑπερφυοῦς Τριάδος ἑνὸς ἐστι μόνου τῶν τριῶν (στ. 181-2)
    Μ. Οὐκ ἔστι δὲ ἡ τοῦ πνεύματος προβολὴ κοινὸν τῶν τριῶν (στ. 183)
    Σ. Ἑνὸς ἄρα ἐστὶν μόνου τῶν τριῶν (στ. 183-4). Σὲ ἀντίθετη περίπτωση συγχέονται τὰ ὑποστατικὰ ἰδιώματα μὲ τὴ θεία φύση. Πρβλ. καὶ *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας* 36, PG 102, 317 A.
110. Αὐτ. στ. 198-9.
111. Αὐτ. στ. 194-9.
112. Ἔνθ. ἀν. σ. 47, 202-3. Διαφορὰ στὴν ὁρολογία περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μεταξὺ Ρώμης καὶ ἀνατολικῶν πατριαρχείων, τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦσαν τὴν ὁρολογία τῶν Ἑλλήνων πατέρων καὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, παρατηρεῖται καὶ προηγουμένως, τουλάχιστον μὲ τὸν Αὐγουστῖνο (De Trinitate 419), ὅμως μὲ τὸν ἅγ. Φώτιο ἐπισημαίνεται ἡ εἰσαγωγὴ στὸ Σύμβολο τοῦ Filioque κατὰ τὴν παράδοση τῶν Φράγκων. B. ENGLEZAKIS, «Should the Orthodox speak of a 'Temporal Procession' of the Holy Spirit», ἐν *Eastern Churches Review*, 9: 1-2 (1977), σ. 92. Πρβλ. ἐπίσης J.R. ROMANIDES, Franks, Romans, Feudalism and Doctrine, An Interplay between Theology and

μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἀναπτυχθοῦν ἐκτενέστερα στὴ σύνοδο, μία δήλωση ἡ ὁποία εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τοῦ σκοποῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο συνεκλήθη ἡ σύνοδος τοῦ 867.

Ἀκολούθως ὁ ἅγ. Φώτιος δικαιολογεῖ τὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ ἔθνος τῶν Βουλγάρων, ποὺ ὀφείλεται στὴν προσωπική του συμμετοχὴ κατὰ τὸν ἐκχριστιανισμό των[113], δίδει τὴν πληροφορία ὅτι σὲ τοπικὴ σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως «*τούτους*, (δηλ. τοὺς δυτικοὺς ἱεραποστόλους) *τοὺς ἀπατεῶνας καὶ θεομάχους συνοδικῇ καὶ θείᾳ κατεκρίναμεν ψήφῳ*»[115] καὶ στὴ συνέχεια ἀπαριθμεῖ καὶ ἀναλύει ἐπιτροχάδην τοὺς κανόνες, ἐπὶ τῶν ὁποίων θεμελιώνεται ἡ καταδίκη τῶν Δυτικῶν ἱεραποστόλων στὴ Βουλγαρία. Κατὰ ταῦτα σχετικὰ μὲ τὴν ἀπαγόρευση τῆς νηστείας τοῦ Σαββάτου (σὲ συνδυασμὸ μάλιστα πρὸς τὴν Κυριακή) ὁ ἅγ. Φώτιος παραπέμπει στὸν ξδ΄ κανόνα τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τὸν νὲ τῆς Στ΄ Οἰκ. Συνόδου[116]. Γιὰ τὴν ἀπόρριψη τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀγαμίας τῶν κληρικῶν ἐπικαλεῖται τὸν δ΄ κανόνα τῆς ἐν Γάγγρᾳ συνόδου καὶ τὸν ιγ΄ τῆς Πενθέκτης (τὴν ὁποία ἀναφέρει ὡς ἕκτη), ὁ ὁποῖος παραπέμπει ὡς γνωστὸν στὸ ε΄ τῶν ἁγ. Ἀποστόλων, στοὺς γ΄, δ΄, λγ΄ τῆς Καρθαγένης, στὸ γ΄ τοῦ ἁγ. Διονυσίου καὶ στὸν ε΄ τοῦ ἁγ. Τιμοθέου[117]. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατάλυση τῆς πρώτης ἑβδομάδος, τὸν ἀναμυρισμὸ καὶ τὸ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὁμιλεῖ περὶ δυσσεβήματος καὶ βλασφημίας[118]. Ὡσαύτως στοὺς στίχ. 277-316 ἐπανέρχεται στὴν προτροπή του πρὸς τοὺς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς γιὰ συμμετοχή των στὴ συγκαλουμένη σύνοδο, σύμφωμα μὲ τὴν «πατρῴα τάξη» καὶ σχολιάζει ἐκ νέου τὶς ἐπεμβάσεις τῶν Δυτικῶν ἱεραποστόλων στὴν Ἐκκλησία τῶν Βουλγάρων καὶ τὸν κίνδυνο ποὺ ἐνέχουν οἱ αἱρετικὲς των ἀποκλίσεις, ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ ἔθνος τῶν Ῥῶς, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοηθῇ ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἀναφορὰ γιὰ τὸν ἐκχριστιανισμό των σὲ ἄμεση συνάφεια πρὸς ὅ,τι ἀναπτύσσεται γιὰ τὴν κατάσταση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας.

Society, Brookline (Mass.) 1981, σσ. 80-90 καὶ ΙΩ.Σ. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, Ρωμηοσύνη Ρωμανία Ρούμελη, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 77-81. Βλ. ἐπίσης τὴ σύντομη ἀλλὰ περιεκτικὴ μελέτη τοῦ Μ.Α. ΟΡΦΑΝΟΥ, «Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», (ἀνάτ. ἐκ τῆς «*Θεολογίας*»), ἐν *Ὀργανισμὸς Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων*, Ἀθήνα 1986, ἔνθα καὶ ἐκτεταμένη βιβλιογραφία. Γιὰ τὴ μεταγενέστερη τοῦ ἁγ. Φωτίου περίοδο αὐτ. σσ. 24-28 καὶ METHODIOS FOUYAS-G.D. DRAGAS, «The Filioque in Ecumenical Perspective», ἐν *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία 3* (1982), σσ. 1061-1096, ἔνθα καὶ ἡ πιὸ σημαντικὴ βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1872-1981.

113. Αὐτ. στ. 211-2.

114. Αὐτ. στ. 223-4. Πρβ. Σ.Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Φωτίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τὰ Ἀμφιλόχια, Ἀθήνησι 1858, σσ. λβ΄-λδ΄.

115. Αὐτ. στ. 225.

116. Ἔνθ. ἀν. σ. 48, 231-42.

117. Ἔνθ. ἀν. σ. 48, 243-49, 268,

118. Αὐτ. στ. 272 καὶ 274.

Πάντως ἕνα σημεῖο, ποὺ πρέπει νὰ τονισθῆ ἰδιαίτερα καὶ τὸ ὁποῖο κρίνει ἀφ' ἑαυτοῦ τὶς προθέσεις τοῦ ἁγ. Φωτίου γιὰ τὶς ἐργασίες τῆς ὑπὸ σύγκληση συνόδου, εἶναι τὰ κριτήρια γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν τοποτηρητῶν – ἀντιπροσώπων τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ διακρίνονται «εὐσεβείᾳ καὶ ἱερωσύνῃ καὶ λόγῳ καὶ βίῳ»[119], πρᾶγμα ποὺ ἀποδεικνύει τὴν ἀγωνία τοῦ ἁγ. Φωτίου γιὰ τὴ σοβαρότητα τῶν δογματικῶν ἀποκλίσεων καὶ τὴ μεταφύτευσή των σὲ λαοὺς πλησίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ μάλιστα νεοφωτίστους.

Στ. 317-348. Ἡ δεύτερη θεματικὴ ἑνότητα ἀναφέρεται στὴν ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση τῆς Ἰταλίας, τὶς αἰτιάσεις ἐπισκόπων κατὰ τοῦ πάπα Νικολάου γιὰ τὴν τυραννικὴ συμπεριφορά του (συνοδικὴ ἐπιστολή), τὴν ἀθέτηση ἱερατικῶν νόμων καὶ θεσμῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἅγ. Φώτιος δίδει μάλιστα τὴ διασταυρωμένη πληροφορία περὶ τῆς ἀληθείας τῶν καταγγελλομένων κατονομάζοντας τοὺς μοναχοὺς καὶ πρεσβυτέρους Βασίλειο, Ζωσιμᾶ καὶ Μητροφάνη[120] καὶ ἐπὶ πλέον τονίζει ὅτι διαβιβάζει τὶς πληροφορίες αὐτὲς στοὺς ἀρχιερατικοὺς καὶ ἀποστολικοὺς θρόνους «*κατὰ τὴν ἐκείνων ἀξίωσίν τε καὶ ἐξαίτησιν*»[121]. Τέλος δίδει τὴν πληροφορία ὅτι ἤδη στὴν Κωνσταντινούπολη εἶχαν φθάσει τοποτηρητές, προφανῶς ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα. Πάντως βάσει τῶν αἰτιάσεων αὐτῶν ἡ σύνοδος τοῦ 867 καθήρεσε, ἀνεθεμάτισε καὶ ἀφόρισε τὸν πάπα Νικόλαο.[122]

Στ. 349-387. Ἡ τρίτη θεματικὴ ἑνότητα περιλαμβάνει τὴν προτροπὴ γιὰ ἀναγνώριση τῆς συνόδου τοῦ 787 ὡς Οἰκουμενικῆς, ἐπειδὴ σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Φωτίου «*τινὲς τῶν ὑπὸ τὸν ἀποστολικὸν ὑμῶν θρόνον ἐκκλησίαι, μέχρι τῆς ἕκτης τὰς οἰκουμενικὰς ἀριθμοῦσαι συνόδους*»[123], καίτοι εἶχαν λάβει μέρος ἀντιπρόσωποι ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀρχιερατικοὺς θρόνους[124] – δήλωση ποὺ ἐπιβεβαιώνει σαφῶς τὴν πίστη τοῦ ἁγ. Φωτίου στὸ θεσμὸ τῆς πενταρχίας καὶ τὴν ἐλευθερία καὶ αὐτονομία τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν. Πρὸς τούτοις ὁ ἅγ. Φώτιος ἐξηγεῖ τοὺς λόγους τῆς καθυστερήσεως στὴν ἀποστολὴ τῶν πρακτικῶν καὶ ἑπομένως τῆς ἐλλιποῦς ἐνημερώσεως τοῦ πληρώματος σὲ καθαρὰ ἐξωτερικοὺς λόγους, «*ἧς* (δηλ. συνόδου) *ἴσως, τοῦ βαρβαρικοῦ καὶ ἀλλοφύλου τῶν Ἀράβων κατασχόντος τὰς χώρας ἔθνους, οὐκ ἐγένετο ῥᾷστον τά πρακτικὰ πρὸς ὑμᾶς διακομισθῆναι· δι' ἣν αἰτίαν παρὰ πολ-*

---

119. Αὐτ. στ. 284.
120. Ἔνθ. ἀν. σ. 51, 329-30.
121. Αὐτ. στ. 334.
122. Πρβλ. Σ. ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΥ, Τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Λόγοι καὶ Ὁμιλίαι ὀγδοήκοντα τρεῖς, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1901, τόμ. 1, σσ. νδ-νστ. Πρβλ. καὶ F. DVORNIK, The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew, Cambridge 1958, σ. 250.
123. Photii .... Epistulae et Amphilochia, μν. ἔργ. τόμ. 1, σ. 52, 352-53.
124. Αὐτ. στ. 360-367.

λοῖς τῶν αὐτόθι ταύτης αἱ τάξεις, εἰ καὶ τιμῶνται καὶ περιέπονται, ἀλλ' οὖν ὅτι ταύτης εἰσίν, ὥς φασιν, οὐκ εἰσὶν ἐν γνώσει»[125]· στοὺς ὁποίους ὀφειλόταν καὶ ἡ πολιτικὴ διάσπαση, καθὼς καὶ ἡ ἀπώλεια τῆς πολιτικῆς οἰκουμενικότητος τῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ εἶχε καὶ ὡς συνέπεια τὴν ἀνάληψη τῆς οἰκουμενικῆς δραστηριότητος ἀπὸ μέρους τῶν πατριαρχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς Βασιλίδος πόλεως. Κατὰ ταῦτα ἐξηγεῖ ὁ ἅγ. Φώτιος τοὺς λόγους, βάσει τῶν ὁποίων δικαιολογεῖται ἡ οἰκουμενικότης τῆς συνόδου τοῦ 787 καὶ ἡ ἀπαρίθμησή της ὡς ἑβδόμης στὴ σειρὰ τῶν Οἰκ. Συνόδων: α) Τονίζονται μὲ ἔμφαση οἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου τοῦ 787, ἤτοι περὶ ἀναιρέσεως τῆς αἱρέσεως τῶν εἰκονομάχων ἢ εἰκονομαχούντων[126], οἱ ὁποῖοι χαρακτηρίζονται χριστομάχοι[127] καὶ ἡ αἵρεσή των «μεγίστη δυσσέβεια»[128]. β) Ὁ ἅγ. Φώτιος καταβάλλει προσπάθεια νὰ ἐξουδετερώση τὸ ἐπιχείρημα τῶν εἰκονομάχων ὅτι καταδικάσθηκαν ἀπὸ μία τοπικὴ ἐκκλησία[129] καὶ ὄχι ἀπὸ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο· ἡ πολεμικὴ δηλ. κατὰ τῆς συνόδου τοῦ 787 καὶ ὁ ὑποβιβασμός της σὲ τοπικὴ μὲ ὑπαινιγμοὺς κατὰ τοῦ κύρους της προήρχετο ἀπὸ εἰκονομαχικοὺς κύκλους, προκειμένου νὰ ἀποφύγουν τὴν συγκαταρίθησή των μεταξὺ τῶν καταδικασθέντων ἀπὸ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο αἱρετικῶν. γ) Ὁ ἅγ. Φώτιος ὑπερασπίζει τὴν οἰκουμενικότητα τῆς συνόδου τοῦ 787 μὲ τὴν οἰκουμενικὴ καὶ ἐλεύθερη συμμετοχὴ τῶν ἀρχιερατικῶν θρόνων – Πατριαρχείων Ἀνατολῆς καὶ Ρώμης – κατονομάζοντας τοὺς ἀντιπροσώπους καὶ τονίζοντας ἐκ παραλλήλου τὴν ἰσοτιμία των μὲ τοὺς ὅρους «συμπάρεδροι καὶ σύμψηφοι»[130]. Ἐξάλλου καὶ μὲ τὴν κατακλείδα τῆς τρίτης θεματικῆς ἑνότητος ὑπογραμμίζεται μὲν τὸ χρέος τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν συγκαταρίθμηση τῆς συνόδου τοῦ 787 μεταξὺ τῶν Οἰκ. Συνόδων («τὰ πρέποντα εἰσηγούμενοι»)[131], ἀλλὰ ἡ τελικὴ ἀπόφαση παραπέμπεται στὴν ἰσότιμη (ἀδελφική) θέση τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν («ὡς ἀδελφοῖς ἀδελφοὶ παραινοῦμεν»)[132].

Τέλος στὸν Ἐπίλογο (στ. 388-397) τῆς Ἐπιστολῆς ὁ ἅγ. Φώτιος ἐκφράζει τὴν εὐχὴ γιὰ πολιτικὴ ἐλευθερία τῶν ἀρχιερατικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς, *«δοίη μὲν τὴν ὑμετέραν ἀρχιερατικὴν καὶ τιμίαν κεφαλὴν κρείττω τῶν κύκλῳ καθισταμένων βαρβαρικῶν ἐθνῶν ὀφθῆναι»*[133], πρᾶγμα ποὺ δὲν εἶναι ἄσχετο πρὸς τὴν ἐγρήγορση, μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετώπισε ὁ ἅγ. Φώτιος τὴν

125. Αὐτ. στ. 369-73.
126. Ἔνθ. ἀν. σ. 52, 368 καὶ σ. 53, 379.
127. Ἔνθ. ἀν. σ. 52, 369.
128. Αὐτ. στ. 358.
129. Ἔνθ. ἀν. σ. 53, 381.
130. Ἔνθ. ἀν. σ. 52, 358-9.
131. Ἔνθ. ἀν. σ. 53, 386-7.
132. Αὐτ. στ. 386.
133. Αὐτ. στ. 390-392.

ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ τὸν κίνδυνο ποὺ ἐμφώλευε μὲ μία ἀποξένωση τῶν ἐκχριστιανιζομένων σλαβικῶν λαῶν ἀπὸ τὸ πνευματικὸ κέντρο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἴσως ἡ συνειδητοποίηση τοῦ κινδύνου αὐτοῦ νὰ ὁδήγησε τὸν ἅγ. Φώτιο στὴν ἔντονη καταδίκη τῶν Δυτικῶν ἱεραποστόλων στὴ Βουλγαρία καὶ τὴ λεπτομερὴ ἀνασκευὴ τῶν παρεκκλίσεων τοῦ πατριαρχείου Ρώμης, τὶς ὁποῖες χωρὶς νὰ ἀγνοῆ λίγα χρόνια πρὶν (861) ἀντιμετώπιζε ὡς «ἑτερότητα», ποὺ δὲν διεκώλυε *«τὴν ἑνοειδῆ καὶ θεοποιὸν χάριν τοῦ Πνεύματος»*[134]. Ἐξάλλου οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ τῆς Δυσεως ἔκαναν τὸ πᾶν νὰ ἀποδείξουν πόσο ἀνταποκρίνονταν στὴν πραγματικότητα ἡ ἀγωνία καὶ οἱ ἐνέργειες τοῦ ἁγ. Φωτίου· μὲ τὶς Σταυροφορίες, ἀφοῦ κέρδισαν πρῶτα χρόνο, ἐπέτυχαν ὅ,τι δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ ἐπιτύχη ὁ πάπας Νικόλαος Α΄.

---

134. Ἐπιστολή «*Τῷ τὰ πάντα ἁγιωτάτω ..... Νικολάῳ πάπα ....*», τοῦ ἔτους 861, ἐν Photii .... Epistulae et Amphilochia, μν. ἔργ. τόμ. 3, σ. 132, 271-274. Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ἐπισημαίνει ὁ ἅγ. Φώτιος τὴ διασφάλιση τῆς ταυτότητος στὴν πίστη χωρὶς νὰ διασαλεύεται ἡ ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες διαφορές μεταξὺ τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν, «*καὶ γὰρ ἔστιν ὄντως κοινὰ πᾶσιν, ἃ πάντας φυλάττειν ἐπάναγκες, καὶ πρό γε τῶν ἄλλων τὰ περὶ πίστεως, ἔνθα καὶ τὸ παρεκλῖναι μικρὸν ἁμαρτεῖν ἐστιν ἁμαρτίαν τὴν πρὸς θάνατον· ἔστι καὶ ἰδιαζόντως τισὶ παρεπόμενα, ὧν ἡ παράβασις οἷς μὲν ἐδόθη κατέχεσθαι ἐπιζήμιος, οἷς δ' οὐ παρείληπται καὶ τὸ μὴ συντηρεῖν ἀκατάκριτον· καὶ τὰ μὲν οἰκουμενικαῖς καὶ κοιναῖς τυπωθέντα ψήφοις πᾶσι προσήκει φυλάττεσθαι· ἃ δὲ τις τῶν πατέρων ἰδίως ἐξέθεντο ἢ τοπικὴ διωρίσατο σύνοδος, τῶν μέν φυλαττόντων τὴν γνώμην οὐ παρίστησι δεισιδαίμονα, οὐ μὴν τοῖς γε μὴ παραδεξαμένοις τὸ παρορᾶν ἐπικίνδυνον*». Αὐτ. σ. 130, 200-208. Περὶ τῆς ἀντιφατικότητος μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν πρὸς τὸν πάπα Νικόλαο Α΄ τῶν ἐτῶν 860-861 καὶ τῆς Ἐγκυκλίου βλ. R. HAUGH, Photius and the Carolingians, The Trinitarian Controversy, Belmont (Mass.), 1975 σσ. 94-97.

Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΦΩΤΙΟΣ ΩΣ ΑΛΗΘΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ, ΚΑΙ Η ΕΝ Τῌ ΕΚΚΛΗΣΙᾼ ΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ

Ὑπὸ
Μητροπολίτου Σισανίου καὶ Σιατίστης Ἀντωνίου

Ἐπιτακτικὴ ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιβάλλεται σήμερον ἡ ἀνάγκη, μετὰ τὰς παντοίας μεταβολὰς καὶ ἀμφισβητήσεις, αἵτινες ἐπηκολούθησαν τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου (1939-1944), τὴν ἐπικράτησιν – μονομερῶς – τῆς τεχνικῆς χωρίς ἀνάλογον ἠθικὴν ὑποδομὴν καὶ τὴν σημειωθεῖσαν ἐντεῦθεν κρίσιν εἴς τε τὸν πολιτισμὸν καὶ τὸν ἄνθρωπον, μιᾶς βαθυτάτης ἐξετάσεως μετὰ πολλῆς συνέσεως πολλῶν θεμάτων εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως Αὕτη δράσῃ ἐπωφελῶς εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὰς διαθρωπίνους σχέσεις τόσον εἰς τὰ πλαίσια τῶν μικροτέρων δομῶν τῆς κοινωνίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ὅσον καὶ εἰς τὰ εὐρύτερα τοιαῦτα τῆς κοινωνίας τῶν πόλεων, τοῦ ἔθνους, μὲ προέκτασιν ἀκόμη εἰς τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ οἰκουμενικοῦ ἐπιπέδου, ἱκανοποιοῦσα ἐν ταὐτῷ τὴν μεγάλην ἀνάγκην τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς πληρώσεως τοῦ ὑπάρχοντος ἐν αὐτῷ ψυχικοῦ ρήγματος.

Μὲ κίνητρον τὰς παρούσας συνθήκας καὶ τὴν συναίσθησιν ὑψηλῆς εὐθύνης ἤχθημεν εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς παρούσης πραγματείας, θεωροῦντες τὸν Ἐπίσκοπον – Ποιμένα – βασικὸν ὄργανον τῆς ποιμαντικῆς καὶ ἁγιαστικῆς δράσεως ἐντὸς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου, συστοιχοῦντες ἅμα καὶ πρὸς τὴν ἀνάλογον κίνησιν τῆς Διοικούσης Ἐκκλησίας[1] μὲ τὴν ἤδη ἐπιτυχῶς διεξαχθεῖσαν ἑβδομάδα τῶν Ἱερατικῶν Κλήσεων.[2]

Ἐπὶ τούτοις καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς συμπληρώσεως χιλίων ἑκατὸν ἐτῶν (991-1991) ἀπὸ τῆς Ἁγίας Κοιμήσεως τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἱεροῦ Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (820-891), καὶ πρὶν ἢ χωρήσωμεν εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ θέματος, ἀναφερόμεθα εἰς ὀλίγα τινὰ ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ Μεγάλου Πατρὸς τῆς Ἐκκλησίας μας, ἄμεσον σχέσιν ἔχοντα μὲ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐργασίας ἡμῶν, ἐν συσχετισμῷ μὲ τὴν προ-

1. Ἐγκύκλιος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησιάας τῆς Ἑλλάδος 2377/30.12.1982.
2. Τὴν Γ΄ ἑβδομάδα τῶν νηστειῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς.

Ἐκκλησία καὶ Θεολογία Vol. X (1991)

σωπικότητα τοῦ λογίου Πρωθιεράρχου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, Φωτίου τοῦ Μεγάλου.[3]

Ὁ Μέγας Φώτιος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (858-867 καί 877-886)[4], σημαδεύει μὲ τὸ ἔργον του γενικῶς καὶ τὴν προσφοράν του, ἐθνικὴν καὶ ἐκκλησιαστικήν, μίαν ἰδιαιτέραν παρουσίαν, ἕνα σταθμὸν ὕψους εἰς τὴν ἀτέρμονα πορείαν τοῦ «φιλανθρωποτάτου καὶ χρηστοτάτου»[5], «εὐγενεστάτου καὶ τοῦ πάντων ἀλκιμωτάτου»[6], κατὰ τὸν σεμνὸν τῆς Χαιρωνείας βιολόγον καὶ ἠθικολόγον Πλούταρχον (46-127 μ.Χ.), Ἔθνους τῶν Ἑλλήνων.

Ὀξυνούστατος, ἐμπνευσμένος συγγραφεύς,[7] πεπροικισμένος – θείᾳ χάριτι – μὲ ἔκτακτον πανοπλίαν: εὐρεῖαν Θεολογικὴν κατάρτισιν,[8] δαψιλῆ φιλοσοφικὴν ὑποδομήν, ἐξαίρετον ποιμαντικὴν ἱκανότητα, πλούσιον – ὑγιᾶ – συναισθηματικὸν κόσμον, εἰς τὸν ὁποῖον πρωτεύουσαν κατεῖχε θέσιν ἡ ἀγάπη καὶ ἡ φιλάνθρωπος διάθεσις, καὶ ἰσχυρὰν βούλησιν πρὸς ἀγαθὰ ἐνεργήματα ἀποβλέπουσαν.

Μὲ τὴν βαθυτάτην καὶ γνησίαν πίστιν του εἰς τὸ Ὀρθόδοξον Χριστιανικὸν πνεῦμα καὶ τὴν θαυμαστὴν ἐγκράτειαν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κλασσικὴν παιδείαν γίνεται – εἶναι – ὁ φωτεινὸς κήρυξ τῆς Ἐκκλησίας μας, ὁ πνευματικὸς φάρος τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, πρόδρομος καὶ πρωτουργὸς ἑνὸς γνησίου ἀνθρωπιστικοῦ κινήματος, συνυφασμένου ἀπὸ τὸ ἀρχαῖον

---

3. Διὰ τὸν Μέγαν Φώτιον, ὡς λόγιον Ἱεράρχην, αἱ κρίσεις ὅλων τῶν μελετητῶν τῆς Δύσεως εἶναι, ὅπως καὶ τῶν Ἑλλήνων, ἐνθουσιώδεις. Ἅπαντες ὁμιλοῦν μὲ βαθὺν σεβασμὸν διὰ τὴν ἀμφιλαφῆ μόρφωσιν καὶ τὴν πνευματικότητα τοῦ Ἁγίου Πατριάρχου. Ὁ Ἱερὸς Φώτιος ἦτο κάτοχος τῆς τε κλασσικῆς καὶ Χριστιανικῆς Παιδείας. Ὁ Ἅγιος Πατὴρ ἐγνώριζεν ὅσον ὀλίγοι ἄλλοι πρὶν ἢ ἔπειτα ἀπὸ αὐτὸν τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας συγγραφεῖς καὶ τοὺς Χριστιανοὺς συγγραφεῖς ἐμελέτα ἀδειαλείπτως καὶ τὴν Ἁγίαν Γραφὴν ἐγνώριζε νὰ ἑρμηνεύῃ, ὅσον καὶ ὅπως οἱ Μεγάλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ πλείονα Βλ. *Βασιλείου Λαύρδα,* Φωτίου Ὁμιλίαι, σελ. 3*, Θεσσαλονίκη, 1959.
4. Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 858 καὶ ἐντὸς μιᾶς ἑβδομάδος ὁ Φώτιος ἐγένετο μοναχός, Διάκονος, Ἱερεύς, προεχειρίσθη εἰς Ἀρχιμανδρίτην καὶ τὴν ἡμέραν τῶν Χριστουγέννων ἐχειροτονήθη ἐντὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης διὰ χειρῶν τοῦ Ἐπισκόπου Συρακουσῶν Γρηγορίου Ἀσβεστᾶ (Θ´ μ.Χ. αἰών).
5. Πλουτάρχου, *Ἀριστοτέλης* § 39.
6. Πλουτάρχου, *Ἄρατος* § 38.
7. Ὁ Ἱερὸς Φώτιος πανθομολογουμένως ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὰς μεγαλυτέρας μορφὰς τῆς χριστιανικῆς γραμματείας καὶ διὰ τὴν γλῶσσάν του, καὶ διὰ τὴν ὑποδειγματικὴν βραχυλογίαν καὶ σαφήνειαν, καὶ διὰ τὰς ἰδέας του, καὶ διὰ τοὺς πολιτικοὺς καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς του ἀγῶνας.
8. Τὴν εὐρεῖαν θεολογικὴν παιδείαν τοῦ Πατριάρχου μαρτυροῦν αἱ δύο μεγάλαι πραγματεῖαί του πεί τῆς αἱρέσεως τῶν Μανιχαίων (περί τῆς τῶν Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως, *MPG.*, 102, 16-264) καὶ περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (περί τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας, *MPG.*, 102, 263-391), ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δευτέρα ὑπῆρξε τὸ πρότυπον ὁλοκλήρου τῆς ἐπὶ τοῦ ζητήματος αὐτοῦ θεολογικῆς φιλολογίας κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τοῦ Βυζαντίου.

κλασσικὸν καὶ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ ἰδανικοῦ, ἐν τῇ προσπαθείᾳ του ὅπως ἐνσταλάξῃ εἰς τὰς συνειδήσεις τῶν βυζαντινῶν τὴν πίστιν ὅτι ἀνήκουν εἰς τὸ «τίμιον γένος» τῶν Ἑλλήνων.

Ἡ διδασκαλία καὶ ἡ προσφορὰ τοῦ Ἁγίου Φωτίου ὑπῆρξε σημαντικὴ ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἐθνικῆς ἀπόψεως διὰ τὴν ἐποχήν του, παραμένει δὲ τοιαύτη μέχρι τῆς σήμερον.

Εἰδικώτερον ἡ κοινωνικὴ διδασκαλία τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου – εἰς τὰ πλαίσια τῆς Ὀρθοδόξου Δογματικῆς[9] –, οὖσα ἀπόρροια τῆς βαθυτάτης καὶ σταθερᾶς πίστεώς του εἰς τὴν Τριαδικὴν κοινωνίαν τῶν Θείων Προσώπων, περιέχουσα τὰς διαπροσωπικὰς σχέσεις τῶν πιστῶν μὲ γνώμονα τὴν πίστιν, μὲ βίωσιν καὶ ἄσκησιν τῆς ἀγάπης, δημιουργεῖ τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν ἀγαστὴν συμβίωσιν καὶ ἑνότητα τῶν πιστῶν ἐντὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος καὶ τῆς κοσμικῆς, ἐνδοπολιτειακῆς, κοινωνίας (μικρόκοσμος), καὶ ἀκόμη, πέραν αὐτῆς, ἐπιβοηθεῖ εἰς τὰς διακοινωνικὰς σχέσεις τῶν Ἐθνῶν (μακρόκοσμος).

Ἀξιοπρόσεκτοι εἶναι εἰς τὸν πρακτικὸν τομέα ἡ ἠθικὴ διδασκαλία τοῦ Φωτίου εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν καθ' ὅλου βίωσιν καὶ συμπεριφορὰν τοῦ πιστοῦ ἐν πνεύματι ἀρετῆς καὶ ἀγάπης,[10] ὡς καὶ αἱ ἀπόψεις καὶ θέσεις αὐτοῦ αἱ σχετικαὶ μὲ τὸν ποιμένα εἰς τὸ ἐνεργὸν ποιμαντικὸν ἔργον του.

Ἡ παιδαγωγοῦσα ἀγάπη, ἡ φιλανθρωπία, ἡ ἀγωνιστικότης, ἡ καρτερία μετ' ἄλλων γνωρισμάτων τοῦ χριστιανικοῦ ἤθους ἀπετέλουν τὰ κίνητρα εἰς τὴν δεοντολογικὴν ποιμαντικὴν προσφορὰν τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου.

Χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς βαθυτάτης βιώσεως τοῦ Ὀρθοδόξου Χριστιανικοῦ βιώματος τοῦ Φωτίου ἦσαν: ἡ καθ' ὅλου διδασκαλία του – αἱ συγγραφαί, οἱ λόγοι, αἱ ὁμιλίαι, αἱ ἐπιστολαί[11] –, ἡ ἀγωνιστικότης αὐτοῦ κατὰ τῶν αἱρέσεων[12] καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ τὸ πρῶτον ἐγκαινιασθεῖσα εἰς τὸν

---

9. Αἱ συγγραφαὶ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου καὶ αἱ ὑπηρεσίαι του πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, ἡ διάδοσις τῆς Ὀρθοδοξίας εἰς τοὺς βαρβάρους καὶ ἡ ὑπεράσπισις τῆς ὑγιοῦς δογματικῆς καὶ ἐθιμικῆς παραδόσεως προσεπόρισαν Αὐτῷ τὴν δόξαν τοῦ ἁγίου: Ἁγίου τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τῶν Γραμμάτων. Ὁ Ἱερὸς Πατὴρ ἤδη ἀπὸ τὸν δέκατον αἰῶνα ἔχει ἀναγνωρισθῆ ὡς ἅγιος, τιμώμενος τὴν 6ην Φεβρουαρίου. Βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ὁ Πατριάρχης Φώτιος ὡς Πατὴρ Ἅγιος τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Byz. Zeitschr.* 8, 1899, 647-671.
10. Φωτίου τοῦ Ἁγιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Ὁμιλία τρίτη, λεχθεῖσα ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς Ἁγίας Εἰρήνης τῇ Ἁγίᾳ Παρασκευῇ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς κατὰ συνήθειαν κατηχήσεως. Βασιλείου Λαούρδα, *Φωτίου Ὁμιλίαι*, σελ: 62-73.
11. Ὁ Μέγας Φώτιος συνέγραψεν ἀξιόλογα ἔργα, Ποιητικά, ἔργα Πεζογραφίας, Φιλολογικά, Θεολογικὰ καὶ Νομοκανονικά.
12. Τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἀνησύχησεν ἀπὸ τὰς αἱρετικὰς διδασκαλίας τῶν Φράγκων καὶ Ρωμαίων ἱεραποστόλων εἰς τὴν Βουλγαρίαν καὶ ὁ Πατριάρχης, μετὰ ἀπὸ τὴν ἐκτενῆ δογματικοῦ περιεχομένου ἐπιστολήν του πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων (τὸ ἔτος 865) ἐπέστειλεν (τὸ ἔτος 867) ἐγκύκλιον πρὸς τὰ Ὀρθόδοξα Πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῇ βοηθείᾳ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ (842-867) συνεκάλεσε σύνοδον εἰς τὴν

Ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας εἰκὼν τῆς Παναγίας τῆς Ὁδηγητρίας[13] μὲ τὴν ἐξαίρετον ὁμιλίαν του τὴν ἀναφερομένην εἰς τὸν θρίαμβον τῆς Ὀρθοδοξίας.

Τοιαύτης περιεκτικότητος – οὐσίας – ἔργον, τὸ ἔργον τοῦ Πατριάρχου Φωτίου κατέχει ἐπίκαιρον θέσιν καὶ σήμερον· μὲ τὴν ὑπερχρονικήν, ὑπερτοπικὴν καὶ ὑπερεθνικήν του ἰσχὺν καθίσταται δυναμικὸν καὶ λειτουργικὸν καὶ εἰς τὴν ἐποχήν μας, τοῦ γνωστοῦ ψυχολογικοῦ κλίματος, τοῦ δέους, τῆς ἀβεβαιότητος καὶ τῆς ἀνασφαλείας, εὑρίσκον ἀνταπόκρισιν, ὡς ἀξιόλογον πλήρωμα, εἰς τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον, τὸν ἀλλοτριωμένον, τραγικὸν ἄνθρωπον· τὴν ἐπικαιρότητά του εἰσέτι δικαιολογοῦν καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ διάλογοι ἐπὶ οἰκουμενικοῦ ἐπιπέδου.

Ὁ Μέγας Φώτιος – ὢν ὁ ἴδιος καλὸς ποιμὴν, ἀκολουθῶν τὰ ἴχνη τοῦ «Καλοῦ Ποιμένος»[14] – ἀποβάς διὰ τὴν ἐποχήν του, καθ' ἥν λίαν σοβαρὰς κρίσεις ἀντιμετώπιζεν ἡ Ὀρθοδοξία, ἀκαταμάχητος πρόμαχος Αὐτῆς, γίνεται καὶ διὰ τοὺς καθ' ἡμᾶς χρόνους καθοδηγητὴς λόγῳ καὶ ἔργῳ, «ἀκριβέστερον, εἰδὼς τὰ περὶ τῆς ὁδοῦ», ἀποβαίνων οὕτως ἰδανικὸν πρότυπον διδασκάλου εἴς τε τοὺς Ἐπισκόπους, τοὺς Ἀποστολικοὺς διαδόχους, ἀποτελοῦντας τὸ κέντρον τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας, καὶ τὴν λοιπὴν χορείαν τῶν λειτουργῶν τοῦ Ὑψίστου, ἔτι δὲ καὶ εἰς τὸ χριστεπώνυμον πλήρωμα, καθορίζων τὴν στάσιν τούτου ἔναντι τῶν ἡγητόρων τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία γενικῶς εἰς τὴν σωτηριολογικὴν αὐτῆς ἀποστολὴν εὑρίσκει σήμερον ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ μεγάλου Πατριάρχου Φωτίου τὸν φαεινόν δρομοδείκτην.

Κωνσταντινούπολιν, ἡ ὁποία κατεδίκασε καὶ τὴν αἱρετικὴν διδασκαλίαν τῶν ἱεραποστόλων εἰς τὴν Βουλγαρίαν καὶ τὸν ἴδιον τὸν πάπαν Νικόλαον (858-867). (Εἰς τήν Σύνοδον αὐτὴν ἀναφέρεται ἡ ὑπ' ἀριθ. 18 ὁμιλία τοῦ Φωτίου).

13. Ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὅπως ἐπρότεινεν ἤδη ὁ André Grabar, ἡ εἰκὼν τῆς *Παναγίας τῆς Ὁδηγητρίας.* (André Grabar, *L' iconoclasm Byzantin,* Paris, 1957, σελ. 184-185. Φωτίου τοῦ Ἁγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ὁμιλία δεκάτη ἑβδόμη, λεχθεῖσα ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τῷ Μεγάλῳ Σαββάτῳ ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν φιλοχρίστων βασιλέων, ὅτε τῆς θεοτόκου ἐξεικονίσθη καὶ ἀνεκαλύφθη μορφή. (βλ. Βασιλείου Λαούρδα, *Φωτίου Ὁμιλίαι,* σελ. 164-172, Θεσσαλονίκη, 1959). Ἡ δεκάτη ἑβδόμη Ὁμιλία κατὰ τὸν τίτλον ἐλέχθη τῷ Μεγάλῳ Σαββάτῳ, ἡ ἀκριβὴς χρονολογία αὐτῆς, ὅπως ὀρθῶς συνεπέρανεν ὁ μεγάλος λογοθέτης τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Σταῦρος Ἀριστάρχης, εἶναι ἡ 29η Μαρτίου τοῦ 867 (Σταύρου Ἀριστάρχη, *Τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Λόγοι καὶ Ὁμιλίαι ὀγδοήκοντα τρεῖς* ἐκ χειρογράφων Ἄθω, 1900, 2, 286). Τοῦ Μεγάλου Φωτίου διεσώθησαν δέκα ἐννέα ὁμιλίαι (αἱ γνήσιαι) ἀναφερόμεναι εἰς ἑορτάς, κατηχήσεις, δύο δὲ εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ρώς (860), γραφεῖσαι κατὰ τὴν πρώτην του Πατριαρχίαν (857-867) (*Φωτίου Ὁμιλίαι,* Ἔκδοσις Κειμένου, Εἰσαγωγὴ καὶ Σχόλια ὑπὸ Βασιλείου Λαούρδα, Θεσσαλονίκη, 1959). Διὰ πλείονα περὶ τῆς Εἰκόνος τῆς Παναγίας τῆς Ὁδηγητρίας (Βλ. *Φωτίου Ὁμιλίαι* ὑπὸ Βασιλείου Λαούρδα, ἔνθ' ἀν., σελ. 92* κ.ἑ.).

14. Ἰωάννου, 10, 11.

Εἶναι ἀλήθεια, ἀποτελοῦσα θεμελιῶδες δόγμα τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας, ἡ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ὡς Δευτέρου Ἀδάμ[15] τελείως ἀναμαρτήτου ἐπανίδρυσις τοῦ ἐπιγείου παραδείσου, ἤτοι τῆς Ἐκκλησίας.[16]

Καὶ ἡ ἀλήθεια αὕτη μυριολέκτως μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ τῆς Ἱστορίας. Ὁ Πατὴρ Θεὸς ὅταν ἔδωκεν εἰς τὸν πρωτόπλαστον Ἀδὰμ τὴν ἐντολήν[17] ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ὅμως οὗτος παρέβη,[18] ἐπεδίωκε τὴν ἕλξιν καὶ τὴν προσήλωσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Δημιουργόν του καὶ τὴν ἐφεξῆς ἀμετακίνητον παγίωσιν αὐτοῦ εἰς τὸ ἀγαθόν.

Οὕτω διὰ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν κόσμον καὶ τῆς ἐπανιδρύσεως τοῦ Δευτέρου ἐπιγείου Παραδείσου, ἤτοι τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ πραγματοποιοῦνται πᾶσαι αἱ προφητεῖαι τῶν Θεοπνεύστων Συγγραφέων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὰ βάθη τῶν αἰώνων προαγγέλλουν τὴν ἔλευσιν τοῦ Μεσσίου καὶ τὴν ἵδρυσιν ὑπ' Αὐτοῦ τῆς Ἐκκλησίας.

Κατὰ ταῦτα ἡ Ἐκκλησία ἀποβαίνει τῆς ἀληθείας ὁ Διδάσκαλος καὶ τῆς Θείας Χάριτος ὁ ταμιοῦχος,[19] πρὸς τὴν ὁποίαν θὰ ἔρχωνται συνεχῶς τὰ ἔθνη ὡς εἰς ἄλλον τηλαυγῆ καὶ παμφανόεντα φάρον, καθὼς προσφυέστατα σημειώνει ὁ πέμπτος Εὐαγγελιστὴς[20] μεγαλοφωνότατος Προφήτης Ἠσαΐας: «Ὅτι ἔσται ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις ἐμφανὲς τὸ ὄρος Κυρίου καὶ ὁ οἶκος τοῦ Θεοῦ ἐπ' ἄκρου τῶν ὀρέων καὶ ὑψωθήσεται ὑπεράνω τῶν βουνῶν καὶ ἥξουσιν ἐπ' αὐτὸ πάντα τὰ ἔθνη»[21].

---

15. Πρβλ. Α΄ Κορινθίους, 15, 47: «ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἐκ γῆς χοϊκός, ὁ δεύτερος ἄνθρωπος ὁ Κύριος ἐξ οὐρανοῦ».
16. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὁ Χριστός «ὁ μεθ' ἡμῶν ὢν καὶ εἰς αἰῶνας παρατεινόμενος» κατὰ τὴν ἀρίστην ἔκφρασιν τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου (354-430) ἢ «εἰς τοὺς αἰῶνας παρεκτεινόμενος Χριστός) κατὰ τὴν ὡσαύτως ἀρίστην ἔκφρασιν τοῦ ἀγωνιστοῦ Πρωθιεράρχου τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀλεξανδρέων Μεγάλου Ἀθανασίου (295-373).
17. Γενέσεως, 2, 16, κ. ἑξ.
18. Γενέσεως, 3, 6 κ. ἑξ.
19. Βλ. Χρήστου Ἀνδρούτσου, *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Β΄ ἔκδοσις, σελ. 263, Ἀθῆναι 1956. Ἰωάννου Κασσομενάκη – Ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνίου Κόμπου, *Ἐγχειρίδιον Δογματικῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, σελ. 263, Θεσσαλονίκη, 1970.
20. Hieron, Praef ad Paulam. et Eustoch.: «Οὐχὶ τόσον προφήτης δέον νὰ ὀνομασθῇ, ὅσον *Εὐαγγελιστής*. Ἐπειδὴ δὲ καὶ συμπάσης τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ τὰ μυστήρια οὕτως σαφῶς διεξῆλθε». AUG, DE CIVIT. DEI XVIII, 2, 9, 1.: «Ὁ Ἠσαΐας μεταξὺ ἐκείνων, τὰ ὁποῖα... προεῖπε, καὶ περὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ περὶ τῆς Ἐκκλησίας πολλῷ πλείονα ἢ οἱ λοιποὶ προεφήτευσαν· οὕτως, ὥστε ὑπό τινων *Εὐαγγελιστὴς* μᾶλλον ἢ Προφήτης νὰ λέγεται». Βλ. καὶ Π. Μπρατσιώτου, ἐν Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδεία, 6ος τόμος, σελ. 73, Ἀθῆναι 1965.
21. Ἠσαΐου, 22,. Πρβλ. καὶ Ἠσαΐου, 54, 1 ἑξ.: «Εὐφράνθητι στεῖρα ἡ οὐ τίκτουσα· ῥῆξον καὶ βόησον ἡ οὐκ ὠδίνουσα, ὅτι πολλὰ τὰ τέκνα τῆς ἐρήμου μᾶλλον ἢ τῆς ἐχούσης τὸν ἄνδρα».

Ὁ δὲ Προφήτης τῶν Ἐθνῶν Δανιὴλ (Ζ΄ καὶ ΣΤ΄ π.Χ. αἰών), ζῶν μακρὰν τῆς φιλτάτης πατρίδος του, προλέγει τὴν ἵδρυσιν πνευματικῆς Βασιλείας, ἀποφαινόμενος οὕτω: «Καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις τῶν βασιλέων ἐκείνων ἀναστήσει ὁ Θεὸς τοῦ Οὐρανοῦ Βασιλείαν, ἥτις εἰς τοὺς αἰῶνας οὐ διαφθαρήσεται, καὶ ἡ Βασιλεία αὐτοῦ λαῷ ἑτέρῳ οὐχ ὑπολειφθήσεται· λεπτυνεῖ καὶ λικμήσει πάσας τὰς βασιλείας, καὶ αὕτη ἀναστήσεται εἰς τοὺς αἰῶνας»[22].

Ἐξ ἄλλου τοῦ Κυρίου ὁ Πρόδρομος, ὁ θρυλικὸς ἐκεῖνος Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς καὶ τῶν «Προφητῶν ὁ σεβασμιώτερος»[23], προλειαίνων καὶ προπαρασκευάζων τὰ πνεύματα πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ Κυρίου διακηρύσσει: «ἤγγικεν ἡ Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν»[24]. Τέλος ὁ Ἀρχιποίμην Ἱδρυτὴς Ἰησοῦς ἐπαγγέλλεται τὴν ἐπὶ γῆς ἐγκαθίδρυσιν τῆς Οὐρανίου Βασιλείας, τῆς Ἐκκλησίας, «ἧς πύλαι ᾅδου οὐ κατισχύσουσι»[25], καὶ χάριν τῆς ὁποίας ἔχυσε τὸ τίμιον αἷμά Του: «περιεποιήσατο διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος»[26].

Συνεχιστὰς τοῦ κοσμοσωτηρίου του ἔργου ὁ Κύριος ἀφῆκε τοὺς Δώδεκα Ἀποστόλους.[27] Οὗτοι ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς Πεντηκοστῆς[28] συνεχῶς φωτιζόμενοι καὶ ὁδηγούμενοι ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μετεβίβαζον τὴν ἐξουσίαν των εἰς τοὺς συνεργάτας των τοὺς ὑπ' Αὐτῶν θεωρηθέντας «σκεύη ἐκλογῆς»[29] πρὸς συνέχισιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας[30]. Οἱ οὕτω πως παρὰ τῶν Θεοφόρων Ἀποστόλων τὴν Θείαν Χάριν λαβόντες μετεβίβαζον συνεχῶς πᾶσαν παρὰ Θεοῦ «δόσιν ἀγαθὴν»[31] εἰς ἄλλους εὐσεβεῖς διαδόχους των.

Συνεπῶς, καθὼς συνάγεται ἀπὸ τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ τὰς Ἀποστολικὰς ἐπιστολάς, ἔχομεν ρητῶς μαρτυρούμενον τὸν βαθμὸν καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἐπισκόπου[32]. Ἑπομένως πρῶτοι Ἐπίσκοποι καὶ Ἀρχιποίμενες κορυφαῖοι τοῦ χριστεπωνύμου πληρώματος, πρέπει, συμφώνως πρὸς τὰς Ἱερὰς Πηγὰς τῆς Θείας Ἀποκαλύψεως, νὰ χαρακτηρισθοῦν οἱ Ἀπόστολοι

---

22. Δανιήλ, 2, 24.
23. Βλ. Ἀπολυτίκιον τῆς Συνάξεως τοῦ τιμίου, ἐνδόξου Προφήτου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου, Ζ΄ Ἰανουαρίου.
24. Ματθαίου, 3, 2. 4, 17. 10, 7. Μάρκου, 1, 15.
25. Ματθαίου, 16, 18.
26. Πράξεων, 20, 28.
27. Ματθαίου, 10, 1 κ. ἑξ. Λουκᾶ, 10, 1. Ἰωάννου, 6, 71. Βλ. καὶ Ἰωάννου Καρμίρη, *Ἡ θέσις τῶν Ἐπισκόπων εἰς τὴν Ἐκκλησίαν*, ἐν «Γνωριμία» διμηνιαῖον χρισταινικὸν φύλλον Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἀλεξανδρουπόλεως καὶ Σαμοθράκης, τεῦχος 43ον Σεπτέμβριος – Ὀκτώβριος 1981, σελ. 10-11.
28. Πράξεων, 2, 2 κ. ἑξ.
29. Πρβλ. Πράξεων, 9, 15.
30. Ἑβραίους, 5,4: «Καὶ οὐχ ἑαυτῷ τις λαμβάνει τὴν τιμήν, ἀλλὰ καλούμενος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, καθάπερ καὶ Ἀαρών».
31. Ἰακώβου, 1, 17.
32. Πράξεων, 1, 26. 9, 3 κ. ἑξ. Γαλάτας, 1, 19. 2, 9. Φιλιππησίους, 2, 25.

καὶ οἱ ὑπ' Αὐτῶν προσληφθέντες καὶ χειροτονηθέντες βοηθοί των εἰς τὴν διάδοσιν τῆς Εὐαγγελικῆς διδασκαλίας.[33]

Ἡ δύναμις καὶ ἡ αἴγλη τῶν Ἐπισκόπων ἀπορρέει ἀναμφισβητήτως ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ ἰδίου τοῦ Χριστοῦ, ὅταν Οὗτος λέγῃ ρητῶς εἰς τοὺς Ἀποστόλους «λάβετε Πνεῦμα Ἅγιον· ἄν τινων ἀφῆτε τὰς ἁμαρτίας, ἀφέωνται αὐτοῖς· ἄν τινων κρατῆτε, κεκράτηνται»[34]. Ἐπίσης πᾶσαι αἱ τελεταὶ καὶ τὰ βασικὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὰ ὁποῖα οἱ Ἐπίσκοποι σήμερον κατέχουν προεξάρχουσαν θέσιν, τὴν ἀφετηρίαν ἔχουν εἰς τοῦ Χριστοῦ τοὺς λόγους λέγοντος «ταῦτα ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν»[35] καί «πορευθέντες οὖν μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»[36].

Ἄλλωστε ἡ ὑψηλὴ καὶ διακεκριμένη θέσις τῶν Ἐπισκόπων ἔναντι τῶν Διακόνων καὶ Πρεσβυτέρων καὶ τῶν λοιπῶν μὴ Κληρικῶν Χριστιανῶν καταφαίνεται ἤδη ἐκ τοῦ δικαιώματος τοῦ ἐπιβλέπειν καὶ διορίζειν Πρεσβυτέρους[37] καὶ Διακόνους[38], τὸ ὁποῖον εἶχον ὁ Τιμόθεος καὶ ὁ Τίτος[39] ὡς καὶ οἱ διαδόχοι τούτων καὶ τῶν Ἀποστόλων, κατὰ ρητὴν πληροφορίαν τῶν Ποιμαντικῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου.[40]

Ἀπὸ τῶν πρώτων ἤδη ἐτῶν τῆς ἐμφανίσεως τῆς θείας διδαχῆς, ἀσφαλῶς ἐπίμοχθα καὶ βαρέα ἦσαν τὰ καθήκοντα τῶν Ἐπισκόπων, ἐχόντων νὰ

---

33. Ματθαίου, 28, 19. Α΄ Κορινθίους, 4, 1. Πρβλ. Ἐφεσίους, 4, 11 καὶ Πράξεων, 20, 28. Βλ. καὶ Ἰωάννου Καρμίρη, ἔνθ' ἀν., σελ. 11.
34. Ἰωάννου, 20, 23.
35. Λουκᾶ, 22, 19. Α΄ Κορινθίους, 11, 24-25.
36. Ματθαίου, 28, 19.
37. Πράξεων, 14, 23: «..... χειροτονήσαντες δὲ αὐτοῖς πρεσβυτέρους κατ' Ἐκκλησίαν καὶ προσευξάμενοι μετὰ νηστειῶν παρέθεντο αὐτοὺς τῷ Κυρίῳ, εἰς ὅν πεπιστεύκασι». Πρβλ. Σωφρονίου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων (634-638), «Λόγος περιέχων τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων», στ΄, MPG., 87, 3985D: «Ἀρχιερεὺς τύπός ἐστι τοῦ Δεσπότου· ὥσπερ γὰρ ὁ Δεσπότης ἀποστέλλει τοὺς ἀγγέλους, οὕτως καὶ ὁ Ἐπίσκοπος τοὺς Ἱερεῖς».
38. Πράξεων, 6, 6: «..... οὓς ἔστησαν ἐνώπιον τῶν ἀποστόλων, καὶ προσευξάμενοι ἐπέθηκαν αὐτοῖς τὰς χεῖρας».
39. Βλ. καὶ Ἰωάννου Καρμίρη, ἔνθ' ἀν., σελ. 10: «Οἱ δὲ Ἐπίσκοποι εἶχον ὅ,τι καὶ ὁ Τίτος καὶ ὁ Τιμόθεος, καὶ μάλιστα τὴν ἀντιπροσωπευτικὴν ἀποστολικὴν αὐθεντίαν καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ χειροτονεῖν πρεσβυτέρους καὶ διακόνους. Τὴν ἀντιπροσωπευτικὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ κυβερνητικὴν τοῦ Χριστοῦ αὐθεντίαν καὶ ἐξουσίαν ἔλαβον οἱ Ἀπόστολοι καὶ εἶτα οἱ διάδοχοι αὐτῶν Ἐπίσκοποι παρὰ τοῦ Κυρίου (Μάρκ., 13, 34. Α΄ Κορ., 5, 4. Β΄ Κορ., 5, 20) καὶ ἀσκοῦσιν αὐτὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὡς ἀντιπρόσωποι τοῦ Χριστοῦ, καθ' ἃ ἐδίδαξαν οἱ ἀρχαῖοι Πατέρες. Καθ' ὅσον τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα διεδέχθη τὸ ἀποστολικὸν ἀξίωμα, καὶ ἐντεῦθεν οἱ Ἐπίσκοποι τῆς Ἐκκλησίας, ὡς διάδοχοι τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τοῦ ἀξιώματος αὐτῶν, τοῦθ' ὅπερ δύναται νὰ συναχθῇ καὶ ἐκ καινοδιαθηκικῶν χωρίων, οἷον Πράξ., 6, 2-6. 11, 30. 13, 1-2. 14, 23. 20, 7 ἑξ. Φιλιπ., 1, 1. Κολ., 4, 11. Α΄ Θεσ., 5, 12. Α΄ Τιμ., 4, 6 ἑξ. 5, 22. Β΄ Τιμ., 2, 2. Τιτ., 1, 5 κλπ.».
40. Α΄ Τιμοθέου, 5, 17, 19, 22. Τίτου, 1, 5,

παλαίσουν καθημερινῶς ἀγῶνα τιτάνιον καὶ ἀργαλέον ὄχι μόνον κατὰ τῆς ὠμῆς ἐξουσίας τῆς εἰδωλολατρικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἀτέλειαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἐδέχθησαν κατ' ἀρχὴν μετὰ συμπαθείας καὶ πίστεως τὸν Θεῖον λόγον. Τοῦτο καθίσταται ὁλοφάνερον ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν παραινέσεων πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς τῶν Μικρασιατικῶν ἰδίως πόλεων Σμύρνης, Ἐφέσου, Μαγνησίας, Φιλαδελφείας, Τράλλεων κ.λ.π. Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου (+ 107 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος διετέλεσε μαθητὴς τοῦ ἠγαπημένου Μαθητοῦ τοῦ Κυρίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (+ 101 μ.Χ.)[41] καὶ πιθανώτατα ὑπ' Αὐτοῦ ἐχειροτονήθη Ἐπίσκοπος, καὶ ἀπὸ τὰς γενικῆς φύσεως ἀφθόνους συστάσεις ἄλλων Ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων τῆς ἀρχεγόνου Ἐκκλησίας.

Ποικίλαι διαμφισβητήσεις, ἀντιρρήσεις, παρεξηγήσεις καὶ ἔριδες ἀνεφύοντο καθημερινῶς μεταξύ τῶν Χριστιανῶν τῶν πρώτων αἰώνων περὶ τὰ καθήκοντα καὶ τὰ καθοδηγητικὰ δικαιώματα τῶν Ἐπισκόπων, σπανιώτερον μὲν ἐκ καλοπίστου διαθέσεως, συχνότερον ὅμως ἐξ ἀγνοίας καὶ ἐγωϊστικῆς ματαιοδοξίας. Οὕτω βλέπομεν ὅτι, πρὸς πρόληψιν χάσματος καὶ ἀποφυγὴν δημιουργίας εὐρυτέρας αἱρετικῆς κινήσεως πυκνὴ εἶναι τοῦ Ἰγνατίου, ὁδηγουμένου πρὸς τὸ μαρτύριον[42], ἡ ἀλληλογραφία πρὸς τὰς Μικρασιατικάς μάλιστα Ἐκκλησίας.

Εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ θερμοῦ ἐκείνου Μάρτυρος τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ διδασκαλίας συνιστᾶται ὄχι μόνον ὁ ἀπόλυτος σεβασμός, τὸν ὁποῖον ὀφείλουν τὰ τε Κληρικὰ καὶ τὰ Λαϊκὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τούς Ἐπισκόπους, κατ' εὐθείαν ἀντιπροσώπους τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς[43], ἀλλὰ καὶ ἐξαίρεται ἡ ἐπιφανὴς θέσις, τὴν ὁποίαν ἔχουν οὗτοι ἐν Αὐτῇ, καὶ ἄνευ τῶν ὁποίων πάντα τὰ μυστήρια, ἰδίως τὰ βασικά, Βάπτισμα καὶ Θεία Εὐχαριστία, εἶναι ἄκυρα «...... οὐκ ἐξὸν ἐστιν χωρὶς τοῦ ἐπισκόπου οὔτε βαπτίζειν οὔτε ἀγάπην ποιεῖν»[44]. «..... Ὥσπερ οὖν ὁ Κύριος ἄνευ τοῦ Πατρός οὐδὲν ποιεῖ· «Οὐ δύναμαι γάρ, φησί, ποιεῖν ἀπ' ἐμαυτοῦ οὐδέν»[45], οὕτω καὶ ὑμεῖς ἄνευ τοῦ Ἐπισκόπου, μηδὲ πρεσβύτερος, μηδὲ διάκονος, μηδὲ λαϊκός»[46].

Ὁμοίως, κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ὁ ἐπισκοπικὸς βαθμὸς διαδίδεται καὶ ἐν τῇ Δύσει, ἔνθα ἐν τῇ Μητροπόλει ταύτης, ἤτοι ἐν τῇ Ρώμῃ περὶ τὰ τέλη

---

41. Ἱερωνύμου, Χρόνικ. ἔ. 2116 καὶ μαρτύριον Κόλβερτ. 1, 1.
42. Ὁ Ἀποστολικὸς οὗτος Πατὴρ ἐμαρτύρησεν ἐν Ρώμῃ τὸ ἔτος 107 μ.Χ., ἐπὶ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ (98-117 μ.Χ.).
43. *Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου πρὸς Μαγνησίους*, VI. Ἐκτενεστέρα μορφή. Β.Ε.Π., τόμος Β΄, σελ. 294-295, Ἀθῆναι, 1955: «..... Μηδὲν ἔστω ἐν ὑμῖν, ὅ δυνήσεται ὑμᾶς μερίσαι· ἀλλ' ἐνώθητε τῷ ἐπισκόπῳ, ὑποτασσόμενοι τῷ Θεῷ δι' αὐτοῦ ἐν Χριστῷ».
44. *Ἰγνατίου πρὸς Σμυρναίους*, VIII, 2, Β.Ε.Π., τόμος Β΄, σελ. 281, Ἀθῆναι, 1955.
45. Ἰωάννου, 5, 30.
46. *Ἰγαντίου πρὸς Μαγνησίους*, VII. Ἐκτενεστέρα μορφή. Β.Ε.Π., τόμος Β΄, σελ. 295, Ἀθῆναι, 1955.

τοῦ πρώτου μ.Χ. αἰῶνος ἔχει ἐγκατασταθῆ Ἐπίσκοπος ὁ Ἀποστολικὸς Πατήρ Κλήμης, τρίτος κατὰ σειράν Ἐπίσκοπος Ρώμης (92-101 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος ὡς σύχρονος τῶν Ἀποστόλων λέγει ὅτι οἱ Ἐπίσκοποι καὶ Ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας κατὰ ρητὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου ὑπό τῶν Ἀποστόλων κατεστάθησαν, «ὅπως ἐάν τινες κοιμηθῶσι διαδέξωνται ἕτεροι διακεκριμένοι ἄνδρες τὴν λειτουργίαν αὐτῶν»[47]. Ἐν τῇ αὐτῇ ἐπιστολῇ πρὸς Κορινθίους ὁ Ἐπίσκοπος τῆς «προκαθημένης τῆς ἀγάπης»[48] Ρώμης σημειώνει προσφυῶς: «Οἱ Ἀπόστολοι ἡμῖν εὐηγγελίσθησαν ἀπὸ Ἰησοῦ Χριστοῦ, Ἰησοῦς Χριστὸς ἀπὸ τοῦ Θεοῦ· ἐξεπέμφθη οὖν ὁ Χριστὸς ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ οἱ Ἀπόστολοι ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ· ἐγένοντο οὖν ἀμφότερα εὐτάκτως ἐκ θελήματος Θεοῦ»[49].

Ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, ἤτοι κατὰ τὸν τρίτον μ.Χ. αἰῶνα, ὁ μάρτυς Ἐπίσκοπος Καρχηδόνος Κυπριανός (+ 258 μ.Χ.) ὅλως ὑπέροχον θεωρεῖ τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἐπισκόπου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὥστε νά λέγῃ ὅτι, ἐὰν τις μακρὰν τῶν Ἐπισκόπων ζῇ, δὲν εἶναι μέλος τῆς Ἐκκλησίας[50] καὶ προσομοιάζει πρὸς τοὺς συγχρόνους τοῦ Νώε[51], οἵτινες κατὰ τὸν κατακλυσμὸν εὑρέθησαν ἔξω τῆς Κιβωτοῦ.[52]

Ἕτερος Πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας γράφει σχετικῶς περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐπισκόπων: «Ὅ,τι Θεὸς ἐν τῇ Οὐρανίῳ τῶν Πρωτοπλάστων Ἐκκλησίᾳ, καὶ ἥλιος ἐν τῷ κόσμῳ, τοῦτο ἕκαστος Ἀρχιερεὺς ἐν τῇ κατὰ μέρος Ἐκκλησίᾳ· δι' οὗ τὸ ποίμνιον λαμπρύνεται θάλπει, καὶ ναὸς Θεοῦ γίνεται.».

Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος (1669-1707), γνωστὸς διὰ τοὺς σθεναροὺς ἀγῶνάς του κατὰ τῶν Προτεσταντῶν καὶ Λατίνων, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ὀνομαστοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως (+ 1638) κατετάρασσον τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλληνικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, κηρύσσει περὶ τῶν Ἐπισκόπων τὰ κατωτέρω: «Τὸ τοῦ Ἐπισκόπου ἀξίωμα, οὕτως ἐστὶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀναγκαῖον, ὥστε χωρὶς αὐτοῦ μὴ δύνασθαι μήτε Ἐκκλησίαν, μήτε Χριστιανόν τινα ἤ εἶναι ἤ ὅλως λέγεσθαι. Αὐτὸς γάρ ὁ ἀξιωθείς Ἐπίσκοπος εἶναι, ὡς ἀποστολικὸς διάδοχος, τὴν χάριν τὴν δοθεῖσαν ἐκείνῳ παρὰ Κυρίου εἰς τὸ δεσμεῖν τε καὶ λύειν χειρῶν ἐπιθέσει καὶ ἐπικλήσει τοῦ Παναγίου Πνεύματος ἀλληλοδιαδόχως λαβών, ζῶσὰ ἐστιν εἰ-

47. Κλήμεντος Ρώμης, Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους Α΄, 44, 2. Β.Ε.Π., τόμος Α΄, σελ. 30, Ἀθῆναι, 1950.
48. Ἰγαντίου πρὸς Ρωμαίους, Προοίμιον, Β.Ε.Π., τόμος Β΄, σελ. 274, Ἀθῆναι, 1955.
49. Κλήμεντος Ρώμης, Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους Α΄, 42, 1-2, σελ. 29, τόμος Α΄, Ἀθῆναι, 1955.
50. Κυπριανοῦ Epist. 66: «Scire debes, Episcopum in Ecclesia esse et Ecclesiam in Episcopo, et si quis cum Episcopo, non sit, in Ecclesia non esse».
51. Κυπριανοῦ Καρχηδόνος (π. 4, 109, 408).
52. Γενέσεως, 7, 16: «καὶ ἔκλεισε Κύριος ὁ Θεὸς τὴν Κιβωτὸν ἔξωθεν αὐτοῦ».

κὼν τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ μεθέξει πληρεστάτῃ ἐνεργείας τοῦ τελεταρχικοῦ Πνεύματος, πηγὴ πάντων τῶν μυστηρίων τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, δι' ὧν σωτηρίας ἐπιτυγχάνομεν. Οὕτω δι' αὐτοῦ τὸ ἀναγκαῖον ἐννοοῦμεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὡς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὴν ἀναπνοὴν καὶ ἐν τῷ αἰσθητῷ τούτῳ κόσμῳ τὸν ἥλιον ...... Ὅτι δὲ διαφέρει τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα τοῦ ἁπλῶς ἱερέως δῆλον. Ὁ γὰρ ἱερεύς, χειροτονεῖται ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου, Ἐπίσκοπος δὲ οὐ χειροτονεῖται ὑπὸ ἱερέως, ἀλλ' ὑπὸ δύο ἢ τριῶν ἀρχιερέων»[53].

Τέλος ὁ εὐρωπαϊκῆς φήμης Ἕλλην δογματολόγος ἀείμνηστος Χρῆστος Ἀνδροῦτσος (1869-1935) ἐξαίρει ἐν τῇ Δογματικῇ αὐτοῦ τὴν σημασίαν τοῦ ἀξιώματος τοῦ Ἐπισκόπου διὰ τῶν ἑξῆς: «Ὁ Ἐπίσκοπος ὑπὸ Ἐπισκόπων καθιστάμενος εἶναι τὸ κέντρον τῆς πνευματικῆς ἐξουσίας καὶ ἡ ὁρατὴ κεφαλὴ τῆς κατὰ τόπους Ἐκκλησίας, ὁ ἀπαραίτητος ὅρος τῆς ὑπάρξεως Ἐκκλησίας, ἀναδεικνύων αὐτὸς τοὺς πρεσβυτέρους καὶ τοὺς διακόνους»[54].

Καὶ ἤδη ἐρχόμεθα κάπως ἀναλυτικώτερον εἰς τὸν ὀφειλόμενον πρὸς τοὺς Ἐπισκόπους βαθύν σεβασμόν, παρὰ παντὸς τοῦ χριστεπωνύμου πληρώματος.[55] Ὄντως μεγάλαι ποιναὶ ἐπαπειλοῦνται κατά τε τὴν ἐνεστῶ-

---

53. Δοσιθέτου, *Ὁμολογία Πίσεως* (1672), Ὅρος ι΄, παρὰ Ἰωάννη Καρμίρη, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἐν Ἀθήναις, 1953, τόμος Β΄, σελ. 752-753. Βλ. καὶ Μ.Μ. Πέτροβιτς, *Ὁ Νομοκάνων εἰς ΙΔ΄ τίτλους καὶ οἱ βυζαντινοὶ σχολασταί*, Ἀθῆναι, 1970, σελ. 135.
54. Χρήστου Ἀνδρούτσου, *Δογματικὴ Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἔκδοσις Β΄, Ἀθῆναι 1956, σελ. 284. Βλ. καὶ Ἰωάννου Κασσομενάκη – Ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνίου Κόμπου, *Ἐγχειρίδιον Δογματικῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη, 1970, σελ. 278-279: «Ὁ τρίτος βαθμὸς τῆς ἱερωσύνης, ὁ τοῦ ἐπισκόπου εἶναι ὁ ὕπατος τῆς ἱερωσύνης βαθμός, συνδέεται δὲ ἀμέσως πρὸς τοὺς δύο ἑτέρους βαθμοὺς ἀποτελῶν τὴν συμπερίληψιν τούτων, μεταδιδόμενος δι' εἰδικής τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Χάριτος, ἥτις καθιστᾷ ἱκανὸν τὸνχειροτονηθέντα ἐπίσκοπον, ὅπως συνεχίζῃ καὶ τὰ τρία τοῦ Κυρίου ἀξιώματα, τό τε προφητικὸν καὶ ἀρχιερατικὸν καὶ βασιλικόν ....., ἔχει δὲ ἐπὶ πλέον τὸ ἀξίωμα τοῦ διοικεῖν τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ποδηγετεῖν Αὐτὴν εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ Της ὡς ὀργάνου βεβαίως τοῦ Θεοῦ, ἤτοι τῆς προπαρασκευῆς τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν κληρονομίαν τῆς μελλούσης μακαριότητος. Ὁ Ἐπίσκοπος εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς κατὰ τόπους Ἐκκλησίας καὶ ἡ πηγὴ καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἱερατικοῦ ἀξιώματος, κέντρον δὲ τῆς πνευματικῆς ἐξουσίας τῆς Ἐκκλησίας».
55. Ὁ ΝΓ΄ Κανὼν τῆς ἐν Καρθαγένῃ Συνόδου (419) ὀνομάζει τοὺς Ἐπισκόπους ἰθύντορας «ὡς ἰθύνοντας τόν λαὸν καὶ κατευθύνοντας πρὸς τὴν ὀρθὴν πορείαν τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀρετῆς». Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τόμος Γ΄, 434, Ἀθήνησιν, 1852-1859. Πρβλ. Ράλλη-Ποτλῆ, ἔνθ' ἀν., τόμος Γ΄, 92-93. Περὶ ὀφειλομένης ἀποδόσεως τιμῆς τε καὶ ὑπακοῆς εἰς τοὺς Ἐπισκόπους βλέπε τὸν ΝΕ΄ Ἀποστολικὸν κανόνα, ἰδίως δὲ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου, ὡς λ.χ. πρὸς Ἐφεσίους (κεφ. VI, Β.Ε.Π., τόμος Β΄, σελ. 265), πρὸς Μαγνησίους (κεφ. III καὶ IV, Αὐτόθι, σελ. 269), πρὸς Σμυρναίους (κεφ. VIII καὶ IX, Αὐτόθι, σελ. 281), πρὸς Φιλαδελφεῖς (κεφ. IV, Αὐτόθι, σελ. 308). Πρβλ. Γερασίμου Κονιδάρη, *Ἡ διαμόρφωσις τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε΄αἰῶνος καὶ οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι*, Ἀθῆναι, 1955, σελ. 26-28.

σαν καὶ τὴν μέλλουσαν ζωὴν ἐναντίον ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἀποσπῶνται τῶν ἐπισκόπων καὶ ἀσεβοῦσι πρὸς αὐτοὺς ἀποβαίνοντες κατὰ πολλοὺς τρόπους αἱρετικοί. Οὕτω κατὰ τὴν Ἰγνατίου ἐπιστολὴν πρὸς Φιλαδελφεῖς «Ὅσοι Χριστοῦ εἰσιν, μετὰ τοῦ Ἐπισκόπου εἰσίν· ὅσοι δ' ἂν ἐκκλίνωσιν αὐτοῦ, καὶ τὴν κοινωνίαν ἀσπάσωνται μετὰ τῶν κατηραμένων, οὗτοι σὺν αὐτοῖς ἐκκοπήσονται· οὐ γὰρ εἰσι γεώργιον Χριστοῦ, ἀλλ' ἐχθροῦ σπορά»[57].

Βαθεῖαν ἐπίσης ἐντύπωσιν προκαλεῖ τοῦ αὐτοῦ Ἰγνατίου ἡ ἐπιστολὴ πρὸς Τραλλιανούς, ἐν τῇ ὁποίᾳ δίδεται ἡ συμβουλὴ εἰς τοὺς Χριστιανοὺς νὰ ἀποφεύγωσι τοὺς αἱρετικούς· καὶ θὰ τοὺς ἀποφύγωσιν, ἐὰν εἶναι ταπεινόφρονες ἐνσαρκοῦντες τὸ ἔμβλημα τῆς θεότητος, Ἥτις «ἐταπείνωσεν ἑαυτὴν μορφὴν δούλου λαβοῦσα»[58] κατὰ Παῦλον. Ἑαυτὴν ἡ Θεότης προέβαλεν ὡς μοναδικὸν μιμήσεως πρότυπον διὰ τῆς ρήσεως ἐκείνης, τὴν ὁποίαν διέσωσεν εἰς ἡμᾶς ὁ Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος: «Μάθετε ἀπ' ἐμοῦ ὅτι πρᾶός εἰμι καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ»[59]. Ἄλλωστε καὶ τῶν Ἀποστόλων τὰ διδάγματα δι' ἀρραγοῦς δεσμοῦ συνδέονται πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ τὸν Ἐπίσκοπον: «Παρακαλῶ οὖν ὑμᾶς, οὐκ ἐγώ, ἀλλ' ἡ ἀγάπη Ἰησοῦ Χριστοῦ, μόνῃ τῇ χριστιανῇ τροφῇ χρῆσθαι, ἀλλοτρίας δὲ βοτάνης ἀπέχεσθαι, ἥτις ἐστὶν αἵρεσις... Φυλάττεσθε οὖν τοὺς τοιούτους· τοῦτο δὲ ἔσται ὑμῖν μὴ φυσιουμένοις, καὶ οὖσιν ἀχωρίστοις Θεοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἐπισκόπου καὶ τῶν διδαγμάτων τῶν Ἀποστόλων»[60].

Περαίνοντες τὴν παροῦσαν ἄκρως εὐσύνοπτον πραγματείαν, παρατηροῦμεν ὅτι πάλαι τε καὶ ἐπ' ἐσχάτων πάμπολλοι ἐσκανδαλίσθησαν, ὄντες κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον ἀφελεῖς, ἀμαθεῖς καὶ ἐριστικοὶ κατὰ τῶν κληρικῶν ἢ συκοφαντοῦντες αὐτοὺς διὰ ἀνύπαρκτα ἁμαρτήματα καὶ ἀνομήματα ἢ κακεντρεχῶς ἐξογκώνοντες δευτερευούσας τινὰς ἀδυναμίας των, ἀπολύτως συνήθεις εἰς τὸν πολυκύμαντον ἀνθρώπινον βίον. Οἱ τοιοῦτοι μεγίστην ζημίαν ἐπροξένησαν πάντοτε, ἀλλ' ἰδίως σήμερον, ὅταν ἄκρως ὑλιστικαὶ θεωρίαι ἐπισκοτίζουν τὸν ἀνθρώπινον νοῦν καὶ διασείουν ὁλόκληρον τὸν κόσμον τῶν αἰωνίων ἠθικῶν ἀξιῶν.

Ἄλλωστε καὶ ἂν ἀκόμη ὑποτεθῇ, ὅτι ἡγήτορές τινες τῆς Ἐκκλησίας ἀναξίως κατέλαβον ἐπιφανῆ ἀξιώματά της, εἶναι βέβαιον ὅτι παρὰ τὴν τυχὸν ἀτάσθαλον ζωήν των πρῶτον μὲν ἡ Θεία Χάρις μένει ἐπ' αὐτούς, δεύτερον δὲ ἔχουσιν οὗτοι τὸν κρίνοντα καὶ κρινοῦντα τὰς ἁμαρτωλάς πράξεις των, αἱ ὁποῖαι ἀθετοῦν καὶ πλαστογραφοῦν τὰς θείας ἐντολὰς καὶ διδαχάς.

Ἑπομένως, οἱαδήποτε ἐνώπιον τοῦ κοινοῦ δυσμενῆς κρίσις κατὰ τῶν Ἐπισκόπων καὶ κατὰ τῶν ἄλλων Κληρικῶν, ἔστω καὶ ἂν αὕτη στηρίζεται

57. *Ἰγνατίου πρὸς Φιλαδελφεῖς*, III. Ἐκτενεστέρα μορφή Β.Ε.Π., τόμος Β΄, σελ. 307, Ἀθῆναι, 1955.
58. *Φιλιππησίους*, 2, 7.
59. *Ματθαίου*, 11, 29.
60. Ἰγνατίου *Πρὸς Τραλλιανούς*, VI, 1. VII, 1. Β.Ε.Π., τόμος Β΄, σελ. 272-273, Ἀθῆναι, 1955.

εἰς τυχὸν τεκμήρια ἀκαταμάχητα, διασείει ἐκ βάθρων τῆς πίστεως τὸ οἰκοδόμημα, σκανδαλίζουσα τῶν ἀφελῶν τὴν συνείδησιν καὶ προκαλοῦσα συνήθως δεινὰ μείζονα καὶ πλείονα διὰ τὴν ζωὴν τοῦ χριστεπωνύμου πληρώματος. Οἱ τοιοῦτοι ἐπικριταί ἰσχυρίζονται κατά κανόνα ὅτι ἐξ ἀγαθῆς προαιρέσεως καὶ χρηστοῦ συνειδότος κινούμενοι ἐπιδιώκουν τὴν ἐξυγίανσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν στελεχῶν. 'Αλλ' οἱ τοιοῦτοι κατήγοροι καθὼς καὶ οἱ ἀκούοντες αὐτοὺς ὀφείλουν πάντοτε νὰ ἐνθυμοῦνται τοῦ Χριστοῦ τὰς μνημειώδεις φράσεις «μὴ κρίνετε ἵνα μὴ κριθῆτε»[61] καί «ὁ ἀναμάρτητος τὸν λίθον βαλέτω»[62].

'Εξ ἄλλου ἐν τῇ συντριπτικῇ πλειοψηφίᾳ των οἱ ἡγήτορες τῆς 'Ορθοδόξου 'Ανατολικῆς 'Εκκλησίας καὶ ἰδίως τῆς 'Ελληνικῆς ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν ζωὴν πλήρη ζεούσης πρὸς τὸν Χριστὸν πίστεως, πλήρη αὐτοθυσίας, ἐφαρμόζοντες τοῦ 'Αρχιποίμενος Χριτοῦ τὴν ἐντολήν: «Ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθησι ὑπὲρ τῶν προβάτων»[63], πλήρη ἀδόλου καὶ θερμοῦ πατριωτισμοῦ, πλήρη ἀφοσιώσεως πρὸς τὰ ὑψηλὰ 'Ελληνοχριστιανικὰ ἰδεώδη.

Τὰ τελευταῖα ἑκατὸν ἑβδομήκοντα (170) ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ δούλου καὶ ἐλευθέρου 'Ελληνισμοῦ μαρτυροῦν σαφέστατα διὰ τὸ ἄφθαρτον ψυχικὸν μεγαλεῖον Πατριαρχῶν καὶ 'Επισκόπων καὶ 'Ιερέων καὶ Διακόνων, οἱ ὁποῖοι ἐν φυλακαῖς, ἐν ἐξορίαις, ἐν κακώσεσι καὶ ἀγχόναις παρέδωσαν συχνάκις τὸ πνεῦμά των πρὸς τὸν Πλάστην Χριστὸν χάριν τῆς πίστεως, τῆς ἐλευθερίας καὶ εὐημερίας τῶν λογικῶν προβάτων, τὰ ὁποῖα τοὺς ἐνεπιστεύθη 'Εκεῖνος, διοικοῦντες, οὐχὶ ὡς μισθωτοί[64] ὑπηρέται κοσμικῶν ἐξουσιῶν, ἀλλ' ὡς καλοὶ καὶ ἰδεώδεις ποιμένες τοῦ 'Αρχιποίμενος Χριστοῦ[65].

---

61. Ματθαίου, 7, 2. Πρβλ. 14, 4.
62. 'Ιωάννου, 8, 7.
63. 'Ιωάννου, 10, 11.
64. 'Ιωάννου, 10, 11 κ. ἑξ.
65. Α΄ Πέτρου, 5, 4: «..... ἀλλὰ τύποι γινόμενοι τοῦ ποιμνίου· καὶ φανερωθέντος τοῦ ἀρχιποίμενος κομιεῖσθε τὸν ἀμαράντινον τῆς δόξης στέφανον».

DES PATRIARCHEN PHOTIOS VIERTER BITTKANON AN DIE GOTTESGEBÄRERIN. TEXTEDITION, ÜBERSETZUNG UND KOMMENTIERENDE BEMERKUNGEN

von
Dr. Peter Plank
Würzburg

In dem umfangreichen und vielgestaltigen literarischen Werk des großen Ökumenischen Patriarchen Photios I. nehmen seine liturgischen Dichtungen keinen zentralen Platz ein. Auch hatte er sicher nicht den Ehrgeiz, es auf diesem Gebiet etwa seinem Zeitgenossen Ioseph, dem Skevophylax der Großen Kirche (816-886), gleichzutun, der das Dichten gottesdienstlicher Gesänge zu seinem Lebenswerk machte und dabei eine derartige Fruchtbarkeit und Meisterschaft entwickelte, daß er als der byzantinische Hymnograph schlechthin gilt. Doch wird das hymnographische Schaffen des Photios seinem Umfang wie seiner Qualität nach häufig unterschätzt und dort, wo von ihm die Rede ist, entsprechend stiefmütterlich behandelt, wenn es nicht gar völlig übergangen wird.[1]

Dies mag zum Teil aus der eigentümlichen Tatsache rühren, daß nur sehr wenige Hymnen aus der Feder des Patriarchen den Weg in die gedruckten und in allgemeinem Gebrauch stehenden gottesdienstlichen Bücher der orthodoxen Kirche gefunden haben. Lediglich das Sticheron Εὐφροσύνως

1. So meint etwa der russische Kirchenhistoriker und Liturgiker Nikolaj Fomič Krasnosel'cev (1845-1898), Photios sei alles andere, aber kein Dichter gewesen: *Patriarch Fotij i Vizantijskoe bogosluženie ego vremeni*, Odessa 1892, 16. Der Byzantinist Hans-Georg Beck glaubt, den gottesdienstlichen Dichtungen des Photios keinen "besonderen dichterischen Wert" beimessen zu sollen: Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 526. Das "*Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*", 3. neu bearb. und erw. Auflage München/Zürich 1982, von W. Buchwald / A. Hohlweg / O. Prinz, 638-641, erwähnt die hymnographischen Werke des Photios überhaupt nicht.

Ἐκκλησία καὶ Θεολογία vol. X (1991).

σήμερον zum Stichos der Vesper und das Doxastikon Ἀστὴρ ἀνέτειλεν εὐσεβείας zum Stichos des Orthros am 14. Juni zum Gedenken des hl. Patriarchen Methodios (+847) werden als ποίημα Φωτίου πατριάρχου ausgewiesen.[2] Und diese beiden Stücke sind es denn meist auch, auf die als einzige verwiesen wird, wenn das hymnographische Werk des Photios zur Sprache kommt.[3]

Dabei hat schon der berühmte Athos-Mönch Nikodimos von Naxos (1749-1809), der von seiner Kirche als Heiliger verehrt wird, in sein erstmals 1796 erschienenes Theotokarion drei Bitt-Kanones aufgenommen, deren Überschriften und Akrosticha Photios als Autor nennen.[4] 1876 edierte der französische Kurien-Kardinal Jean-Baptiste Pitra (1812-1889) einige Stücke, die er in Handschriften der Bibliotheca Vaticana unter dem Namen des Photios gefunden hatte.[5] Um die Jahrhundertwende erweiterten der Mönch Alexandros von der Megisti Lavra auf dem Heiligen Berg und Anastasios Papadopulos-Keramevs (1856-1912) die Liste der bekannten hymnographischen Werke des Patriarchen um eine Reihe jambischer Irmi[6] bzw. zwei weitere Kanones.[7] Zuletzt hat Augusta Longo einen Kanon des Photios auf seinen Vorgänger Methodios ediert[8], dem offenbar seine ganz besondere Verehrung galt.

2. Μηναῖον τοῦ Ἰουνίου, *Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη «Φῶς»*, Athen 1960, 91 bzw. 99f.
3. Migne, *Patrologia Graeca* 102, 576f; J. Hergenröther, *Photius, Patriarch von Konstantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma*, Bd. III, Regensburg 1869, 239; W. Christ / M. Paranikas, *Anthologia graeca carminum christianorum*, Leipzig 1871, 99f; H. Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius avant sont patriarcat, Byzantinische Zeitschrift* 58 (1965) 348-363, dort: 350.
4. *Στέφανος τῆς Ἀειπαρθένου ἤτοι Θεοτοκάριον νέον .... ἐκ τῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους χειρογράφων βιβλίων .... συνταχθὲν παρὰ Νικοδήμου μοναχοῦ τοῦ Ναξίου....*, Venedig 1796, 17-21, 63-67, 213-216. Diese Editio princeps war mir nicht zugänglich, doch ist ihr Inhalt vollständig aufgelistet bei: N.B. Tomadakes, *Περὶ τοῦ Θεοτοκαρίου τοῦ Νικοδήμου, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδ.* 32 (1963) 15-22. Ich zitiere nach der Venediger Ausgabe von 1883, die unter dem Titel *Θεοτοκάριον νέον ποικίλον καὶ ὡραιότατον ....* erschienen ist; dort: 9-11, 33-35, 111-113. Die ersten beiden dieser drei Kanones finden sich auch bei: S. Eustratiades, *Θεοτοκάριον I* (= *Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη* 7/8), Chennevières-sur-Marne 1931, 91-94 und 314-317.
5. J.B. Pitra, *Analecta Sacra Spicilegio Solesmensi parata*, Bd. I, Paris 1876, 438-443.
6. Alexandros [Lavriotēs], *Ἀνέκδοτον ἔργον Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 15 (1895/96) 220; eine weitere, in Einzelheiten abweichende Edition dieser Irmi bei: S. Eustratiades, *Εἱρμολόγιον* (*Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη* 9), Chennevières-sur-Marne 1932, 183. Beide Editionen geben den Text aus dem Codex B 32 fol 218r der Megisti Lavra wieder.
7. A. Papadopulos-Kerameus, *Εἷς ὕμνος τοῦ πατριάρχου Φωτίου, in: Letopis' istoriko-filologičeskago obščestva pri Imperatorskom Novorossijskom Universitete VIII, Vizantijsko-slavjanskoe otdelenie V*, Odessa 1900, 527-538; ders., *Φωτίου πατριάρχου ὕμνος ἀνέκδοτος*, in: *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik* 11 (1892), *Priloženie* 1, 9-14.
8. I. Schirò (Hrsg.), *Analecta Hymnica Graeca e codicibus erudita Italiae Inferioris*, Bd. X: Canones Iunii Augusta A. Longo collegit et instruxit, Rom 1972, 50-62.

Nun soll das Gedächtnis des 1100. Todestages des großen Gelehrten und Hierarchen Photios zum Anlaß dienen, einen weiteren, wenn auch bescheidenen, Schritt auf dem Weg der Erschließung seines hymnographischen Werkes zu tun. Dieser Schritt soll bestehen in der vollständigen Edition, Übersetzung und kurzen Kommentierung seines Bitt-Kanons an die Gottesgebärerin im 4. Ton. Die Anregung zu diesem Unterfangen gab die Teiledition dieses Kanons durch Pitra, die sich ihrerseits auf die 8. und 9. Ode beschränkte[9], weil es dem Kardinal nur um den Aufweis des Namens "Photios" am Ende der Akrostichis zu tun war, die insgesamt lautet: Ὕμνος τέταρτος τῇ πανάγνῳ παρθένῳ Φωτίου. Pitras Ausführungen war zu entnehmen, daß der gesamte Text des Kanons sich im Codex Vaticanus Palatinus Graecus 138 fol 6f finde.[10] Dies bestätigt der 1885 erschienene Katalog der griechischen Handschriften der Bibliotheca Palatina, der zudem das Jahr 1299 als Entstehungszeit des Codex anführt und die Wendung Μορφὰς καὶ ἰνδάλματα als Incipit angibt[11], was im Hinblick auf die Akrostichis irritieren muß. Ein Blick in den Text der Handschrift selbst, der mir mittels eines Simulatus der Universitäts-Bibliothek Heidelberg zugänglich war[12], überzeugt aber schnell davon, daß dort lediglich die beiden ersten Troparien miteinander vertauscht sind, ein Fehler, der sich glücklicherweise im weiteren Verlauf des Textes nicht mehr wiederholt. Unter der Maßgabe, daß das Incipit unseres Kanons demnach nicht Μορφὰς καὶ ἰνδάλματα, sondern Ὑμνῶ σου πανάχραντε lauten muß, sei nun im folgenden sein gesamter Textbestand wiedergegeben, wie ihn die immer enger werdende, nicht überall leicht lesbare Kursivschrift des Pal. Graec. 138 auf fol 6^{r}-7^{v} bietet.

9. Pitra 439-441.
10. Ebd. 439 Anm. I.
11. H. Stevenson, *Codices Manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae*, Rom 1885, 67.
12. Den Verantwortlichen der Universitätsbibliotheken Heidelberg und Würzburg darf ich an dieser Stelle für ihre Hilfsbereitschaft herzlich danken.

I. Textedition

fol 6ʳ *Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον,*
κανὼν Φωτίου, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·
Ὕμνος τέταρτος τῇ πανάγνῳ παρθένῳ Φωτίου

Ἦχος δ´

Ὠδὴ α´. Ἀνοίξω τὸ στόμα μου

Ὑμνῶ σου πανάχραντε
τῆς δυναστείας τὸ μέγεθος
ὅτι ἐλυτρώσω με
ποικίλων θλίψεων
ἀλλὰ καὶ νῦν με
διάσῳσον κινδύνων
φρουροῦσα καὶ σκέπουσα
τῇ προστασίᾳ σου.

Μορφὰς καὶ ἰνδάλματα
ἀπειρημένα ὁ δόλιος
ἐντύπει τῇ ψυχῇ μου
ἀτόπως ἐπαγαγῶν
ταύτην μολύναι
πειρώμενος παρθένε
τῆς τούτου με λύτρωσαι
κακίας καὶ μηχανῆς.

Νυκτὶ καὶ ἡμέρᾳ σε
παρακαλῶ καὶ προσπίπτω σοι
εὑρῶν ἐν αἰσθήσει με
τὴν σὴν ἀντίληψιν
σὺ γὰρ ἀπείρεις
πονηρᾶς γλωσσαλγίας
ἐχθρῶν ἀποτρέπουσα
τὴν σκολιότητα.

Οὐδεὶς καταπέφευγεν
ἐπὶ τὴν σὴν ἀγαθότητα
fol 6ᵛ καὶ οὐκ ἐκο|μίσατο
ταχὺ τὸ ἔλεος
οὐ προσέδραμεν
τῇ σκέπῃ σου καὶ λύσιν

οὐχ εὗρεν ὧν ᾔτησεν
πάναγνε δέσποινα.

Ὠδὴ γ΄. Τοὺς σοὺς ὑμνολόγους

Ἁγία παρθένε θεοτόκε
ἁγίασον ὅλον τὸν νοῦν
τὸν ἐναγέσι πάντοτε
λογισμοῖς ῥυπαρόμενον
ἐννοίαις ἐκδιώκουσα
ἐπιβλαβεῖς τε καὶ ὁρμὰς ῥυπαράς.

Ῥῦσαί με ἐκ στόματος λεόντων
τῶν ὠρυομένων κατ' ἐμοῦ
καὶ ἐπανισταμένων μοι
ἀναιδρῶς παναμώμητε
καὶ τὴν ἐμὴν ἀπώλειαν
ἐπιζητούντων ἑκάστοτε.

Τῆς σῆς ἱκεσίας παντευχίᾳ
καὶ ὅπλοις δεήσεως τῆς σῆς
περίφραξόν με δέσποινα
καὶ τῶν ἀντιπάλων θραύουσα
ἐπιβουλὰς καὶ ἔνεδρα
καὶ μηχανὰς καὶ συῤῥεύματα.

Ὁ βίος μου ὅλος ἐφθαρμένος
ὁ τρόπος σαρκὸς καὶ πονηρὸς
ἀλλὰ ἡ σὴ πανάμωμε
συμπάθεια ἀνείκαστος
νικάτω ἡ χρηστότης σου
τὴν τῆς ψυχῆς μου φαυλότητα.

Ὠδὴ δ΄. Τὴν ἀνεξιχνίαστον

Σὺ τῆς εὐσπλαγχνίας σου μήτερ θεοῦ
διεῖσα τὰς πτερύγας δέξαι με
ἠπορημένον
καὶ ἀσθμαίνοντα πυκνῶς
ἐκ τῆς πικρᾶς διώξεως
τῶν ἐπιζητούντων θηρεῦσαι με.

ταύτην τὴν ἱκέσιόν σοι προσφωνῶ
δέησίν ἐκ βάθου καρδίας μου·
ἐλέησόν με
θεοτόκε ἀγαθὴ
βοήθησόν με δέσποινα
καὶ ῥῦσαι πυρὸς αἰωνίζοντος.

Ἡ τὸν θεῖον ἄσταχυν τὸν τὰς ψυχὰς
τρέφοντα παρθένε κυήσασα
λιμώττοντά με
ἐργασίας ἀγαθῆς
ἔμπλησον τὴν καρδίαν μου
τὴν ἀγαθωσύνην τῆς δόξης σου.

Πάντες καταφεύγομεν ἐπὶ τὴν σὴν
σκέπην τὴν σωτήριον ἄχραντε
καὶ ἐκβοῶμεν·
ἴδε δέσποινα ἁγνὴ
καὶ πρόσχε ταῖς δεήσεσι
τῶν εἰλικρινῶς προστρεχόντων σε.

Ὠδὴ ε´. Ἐξέστη τὰ σύμπαντα

Νάματα πηγάζουσα
fol 7r ἀθάνατα | τῆς χάριτος
ἐκ πηγῆς ἀπλέτου συμπάθειᾳ
τὴν χερσωθεῖσαν
ψυχήν μου πταίσμασιν
ἄρδευσον παρθένε ἀγαθὴ
ὅπως ἐκβλαστήσεις
τὰ φυτὰ τὰ τῆς χάριτος.

Ἀλόχευτε ἄνανδρε
ἄφθορε παιδοτόκε σεμνὴ
σὺ ἐπιφανεῖσα ἀοράτως
ἐπίσκεψαί με
τὸν εὐφημοῦντα σε
παρακαλοῦντα ἐκτενῶς
καὶ τὴν εὐλογίαν μοι
τῆς σῆς χάριτος δώρυσαι.

Γινώσκω σου δέσποινα
τὸ ἔλεος τὸ ἄμετρον

οἶδα τὴν πολλὴν φιλανθρωπίαν
ἐπίσταμαί σου
τὴν ἐπιείκειαν
ὅθεν σοι κραυγάζω ἐκτενῶς·
σῶσον με τὸν ἄθλιον
τὸν ἀσώτως βιώσαντα.

Ὠδὴ στ΄. Τὴν θείαν ταύτην

Νυκτομαχοῦσαν τοῖς πταίσμασι
καὶ βάθη ἀπωλείας εἰσδύνουσαν
τὴν ταπεινήν μου ψυχὴν
τῇ κυβερνήσει τῆς χάριτος
πρὸς σωτηρίας ὅρμον
ἁγνὴ κατεύθυνον.

Ὢ θαυμασίων τὸ πέλαγος
ὢ βλύσις τοῦ ἐλέους ἀνείκαστος
καὶ ἀνεξάντλητε
παρθενομῆτορ πανάμωμε
σῶσον με τῇ ὥρᾳ
ἁγνὴ τῆς κρίσεως.

Προσπίπτω κράζων σὺν δάκρυσιν·
ἐλέησον ἐλέησον δέσποινα
καὶ μὴ ἀπώσῃ με
κατῃσχυμμένον τὸν ἄθλιον
ἀλλὰ σῇ εὐμενείᾳ
ἐπίβλεψον σῶσον με.

Ὠδὴ ζ΄. Οὐκ ἐλάτευσαν

Ἀφθαρσίας στολισμῷ με
καταφαίδρυνον
φαεινοτάτῳ σεμνὴ
καὶ τῆς παστάδος Χριστοῦ
δαιτυμόνα ἄξιον[13]
εὐχαῖς ἀνάδειξον
τὴν δυσείμονα
τῶν πταισμάτων ἀμφίασιν
ἐξ ἐμοῦ διαρρηγνύουσα.

13. Vgl. Mt 22, 1-14.

Ῥυπωθεῖσαν ἡδοναῖς
σαρκὸς καὶ πάθεσι
τὴν ταπεινήν μου ψυχὴν
ὑσσώπῳ καθαρτικῷ
τῆς φιλανθρωπίας σου
κάθαρον λάμπρυνον
καὶ ἀνάδειξον
παρθένε παναμώματε
λευκοτέραν τῆς χιόνος.[14]

θυμοφθόρου ἀπωλείας
με ἐξάρπασον
ἀειμακάριστε
τὸν συνωθοῦντα δεινῶς
καὶ καταναγκάζοντα
ὁρμαῖς τοῦ ὄφεως
πρὸς ἀθέμιτον
καὶ ἐργασίαν ἄτοπον
λογισμὸν καταναρκοῦσα.

fol 7ᵛ Ἐν ἀπαθείᾳ οὖν
ὦ πανιλαότητε
τὸ τέλμα τῆς ψυχῆς
καταποντίσασα
δεῖξον με ἀτάραχον
ἀπεριδόνητον
καὶ ἀσάλευτον
ἐῤῥιζωμένον πέτρᾳ με
θεοῦ τῶν θελημάτων.

Ὠδὴ η΄. Παῖδας εὐαγεῖς

Νῦν καιρὸς ἐφέστηκεν ἐξόδου
καὶ πάντων ἐξηπόρημαι[15] ὁ ἄθλιος
ὅλον γὰρ τὸν βίον μου
ῥαθύμως[16] διήνυσα
καὶ οὐχ εὑρίσκω ἄφεσιν[17]

---

14. Vgl. Ps 50, 9.
15. Pitra (künftig: P) liest ἐξηπόρευμαι und übersetzt "ab omnibus proficiscor", verwechselt und vermischt also offenbar ἐξαπορέω mit ἐκπορεύω.
16. P setzt ῥάθυμος anstatt ῥαθύμως, da Letzteres "contra rhythmum" sei.
17. P: ἄνεσιν.

τὶ διαπράξωμαι[18]
κριτά μου ποιητά μου καὶ κτίστα
δωρεάν με σῷσον
εὐχαῖς τῆς σε τεκούσης.

Ὢ τῆς ἀπορίας τῆς ἐσχάτης
τῆς νῦν ἐπιπεσούσης τῷ[19] ταλαιπώρῳ μοι
δέσποινα βοήθει μοι
δέσποινά μου πρόφθασον
μνησθεῖσά μου τῆς πίστεως
καὶ πόθου τῆς[20] ἀκλινοῦς
καὶ λύτρωσαι τῶν λογοθετούντων
καὶ τῶν πεπραγμένων
τὴν δίκην εἰσπραττόντων.

Φωτὸς οἰκητήριον παρθένε
ἐκ[21] σκότους με αἰωνίου ἀπολύτρωσαι
ἔχεις γὰρ τὸ δύνασθαι
ἔχουσα πειθόμενον
τὸν σὸν υἱὸν καὶ κύριον
ταῖς σαῖς δεήσεσι
θέλησον τὴν ἐμὴν σωτηρίαν
καὶ ἀκολουθήσει
τῷ νεύματι τὸ ἔργον.

Ὢ δέσποινα πάντων τῶν κτισμάτων
ὢ θείων ἀγγέλων ὑμνολόγημα
πάντας νῦν διάσῳσον
τοὺς εἰς σὲ προστρέχοντας
ἐκ πειρασμῶν καὶ θλίψεων
καὶ περιστάσεων
τηροῦσα ἀβλαβεῖς ἐπηρείας
τῆς τῶν ὁρωμένων
ἐχθρῶν καὶ ἀοράτων.

Ὠδὴ θ΄. Ἅπας γηγενὴς

Τὴν τῶν μοχθηρῶν
ἔργων ἐνθυμούμενος

18. P: διαπράξομαι.
19. τῷ fehlt bei P, weil es ihm überflüssig erscheint.
20. τῆς erscheint tatsächlich, wie P bemerkt, falsch und überflüssig.
21. P: ἐκ ist überflüssig.

πληθὺν ὧν ἔπραξα
τρέμω δειλιώμενος
τῆς καταδίκης
τὸ ἀσυμπάθητον
ἀφ' ἧς παρθένε ἄχραντε
σύ με ἐξάρπασον
τῶν πταισμάτων
τὴν ὀφειλήν μου[22] λύσασα
μετανοίᾳ θερμῇ πρὸ ἐξόδου ψυχῆς.

Ἴδε τὴν ἐμὴν
ταπείνωσιν ἄχραντε
ἴδε τὴν θλίψιν μου
ἴδε καὶ τὸν κόπον μου
ἴδε τὸν πόνον[23]
τῆς ταπεινῆς μου ψυχῆς
καὶ μὴ ἐάσῃς δέσποινα
τοῦ[24] ἀπολέσθαι με
ἀλλὰ σῶσον
καὶ ῥῦσαι καὶ λύτρωσαι
τῆς μελλούσης φρικτῆς κατακρίσεως.

Ὅλην τὴν ζωὴν
ἀμελῶς[25] διήνυσα
ἐν παραπτώμασι
καὶ πρὸς[26] τέλος ἤγγισα
νῦν τὸ τοῦ βίου
καὶ ἀσυγχώρητον
τὴν ἔξοδον ἐπάγουσιν
οἱ κατεπείγοντες
διὸ κόρη
πρόφθασον τοῦ σῶσαί με
καταδίκης πικρᾶς ἀφαρπάζουσα.

Ὑπὲρ οἰκετῶν
ἀχρείων προσάγαγε
πρεσβείαν ἄχραντε
ἐξαιτοῦσα λύτρωσιν

---

22. P: μου ist überflüssig.
23. P: ἴδε τὸν πόνον fehlt, wohl durch ein Versehen.
24. P liest τό.
25. P liest ἀμέλει.
26. P liest richtig πρὸ und verbessert zurecht zu πρός.

τῶν ὀφλημάτων
καὶ τὴν συγχώρησιν
τῶν ἐγκλημάτων οἶδας γὰρ
τὸ ἀσθενὲς τῆς[27] σαρκὸς
καὶ πρὸς πᾶσαν
κακίαν εὐόλισθον
ὅθεν δίδου συγγνώμην τοῖς δούλοις σου.

II. Übersetzung:

1. Ode

Ich besinge, Allunversehrte, die Größe deiner Wirkmacht, denn du hast mich befreit aus mancherlei Trübsal. So bewahre mich denn auch jetzt vor Gefahren; behüte und beschütze mich durch deinen Beistand.

Verwerfliche Gestalten und Bilder prägt ein der Listenreiche meiner Seele, setzt ihr übel zu und führt sie in Versuchung, sich zu beflecken, o Jungfrau. Von seiner Bosheit und Arglist befreie mich.

Des Nachts und am Tage ruf ich zu dir, falle vor dir nieder und und fühle deine Hilfe. Denn du weisest zurück das böse Geschwätz und vereitelst die Tücke der Feinde.

Niemand hat seine Zuflucht genommen zu deiner Güte, ohne schnelles Erbarmen zu erlangen, noch eilte einer unter deinen Schutz, ohne Befreiung zu finden, wie er sie erbeten, allreine Gebieterin.

3. Ode

Heilige Jungfrau, Gottesgebärerin, heilige meine ganze Gesinnung, die sich ständig beschmutzt durch fluchbeladene Gedanken, und vertreibe durch deine Eingebungen alles schädliche und schändliche Streben.

Entreiße mich dem Rachen der Löwen, die wider mich brüllen und dreist sich gegen mich erheben, du ganz ohne Tadel, und die ständig erstreben meinen Untergang.

Mit der Vollrüstung deines Flehens und mit den Waffen deiner Fürbitte umschirme mich, Gebieterin, und die Anschläge, Nachstellungen, Ränke und Zusammenrottungen der Widersacher mach zunichte.

Mein ganzes Leben ist zerstört, mein Wesen morsch und krank; doch soll siegen dein Mitleid ohnegleichen, deine Güte über die Verkommenheit meiner Seele.

---

27. P hält τῆς für überflüssig.

4. Ode

Breit aus die Flügel deiner Barmherzigkeit, Mutter Gottes, und nimm mich an, der ich ratlos bin und schwer stöhne wegen der bitteren Verfolgung derer, die mich zu fangen trachten.

Diese flehentliche Bitte eigne ich dir zu aus der Tiefe meines Herzens: Erbarme dich meiner, Gottesgebärerin, du Gute! Hilf mir, Gebieterin, und entreiße mich dem ewigen Feuer!

Die du geboren hast die göttliche Ähre, welche die Seelen nährt, o Jungfrau, erfülle mir, der ich Mangel leide an guter Tat, mein Herz mit der Güte deiner Herrlichkeit.

Alle nehmen wir Zuflucht zu deinem Schutz, der Rettung gewährt, du Unversehrte, und rufen aus: Sieh, reine Gebieterin, und achte auf die Bitten derer, die in Lauterkeit zu dir eilen.

5. Ode

Unsterbliche Ströme der Gnade läßt du quellen aus unermeßlicher Quelle durch dein Mitleid. So bewässere meine durch Sünden verdorrte Seele, gütige Jungfrau, auf daß du sprießen läßt die Schößlinge der Gnade.

Du Unvermählte gattenlos, erhabene Kindesgebärerin unversehrt, die du unsichtbar bist erschienen, such mich heim, der Preis dir sagt und dich anruft voll Inbrunst, und schenk mir den Segen deiner Gnade.

Ich weiß, Gebieterin, um dein unermeßliches Erbarmen, kenne deine große Menschenliebe und bin mir deiner Milde bewußt. Darum rufe ich inständig zu dir: Rette mich Elenden, der sein Leben vertan hat in Liederlichkeit!

6. Ode

Meine geringe Seele, die verstrickt ist durch Sünden in lichtlose Kämpfe und versenkt in die Tiefen des Verderbens, leite, o Reine, durch die Führung der Gnade in den Hafen des Heiles.

Du Meer der Wunder, du Flut des Erbarmens ohnegleichen und unerschöpflich, Jungfrau-Mutter ganz ohne Tadel, rette mich, o Reine, zur Stunde des Gerichtes.

Ich werfe mich nieder und rufe unter Tränen: Erbarm dich, erbarm dich, Gebieterin, und verstoß mich elend Entstellten nicht, sondern such mich heim in deiner Huld und rette mich.

7. Ode

Laß mich erstrahlen im glänzendsten Gewande der Unsterblichkeit, du Erhabene, und mache mich zum würdigen Tischgenossen im Hochzeitssaale Christi durch deine Bitten, indem du abreißest von mir die übel kleidende Umhüllung der Sünden.

Meine geringe Seele, die durch Lüste des Fleisches und Leidenschaften befleckt ist, säubere mit dem reinigenden Ysop deiner Menschenliebe; laß sie leuchten und mache sie, Jungfrau ganz ohne Tadel, weißer als Schnee.

Entreiß mich der todbringenden Verderbnis, du allzeit Seligste, indem du jenen hemmst, der auf Antrieb der Schlange schrecklich drängt und nötigt zu gesetzlosem Tun und verkehrtem Denken.

In Leidenschaftslosigkeit laß also versinken, du überaus Milde, den Schlamm der Seele; mach mich frei von Unruhe, Umtrieb und Erschütterung, verwurzelt in dem Felsen des Willens Gottes.

8. Ode

Nun ist die Zeit des Auszugs da, und ich Elender bin ganz in Verzweiflung. Denn mein ganzes Leben hab ich leichtsinnig vertan und finde keine Vergebung. Was soll ich tun? O mein Richter, Bildner und Schöpfer, rette mich unverdient auf die Bitten derer, die dich hat geboren.

O der äußersten Ratlosigkeit, die mich Unseligen jetzt hat befallen! Gebieterin, hilf mir! Gebieterin, so komm zu mir! Sei eingedenk meines Glaubens und meiner ungebrochenen Liebe und befrei mich von jenen, die für das Geschehene zur Rechenschaft ziehen und einfordern das Recht.

Du Wohnstatt des Lichtes, o Jungfrau, befreie mich vom ewigen Dunkel! Denn du vermagst es, deinen Sohn und Herrn zu gewinnen durch dein Flehen. Wünsche du nur meine Errettung, so wird folgen dem Winke das Werk.

O Gebieterin aller Geschöpfe, du Hymnengesang der göttlichen Engel, rette nun alle, die zu dir eilen, aus Versuchungen, Bedrängnissen und Gefahren und bewahre sie unversehrt vor der Bosheit der sichtbaren und unsichtbaren Feinde.

9. Ode

Wenn ich die Unzahl nichtswürdiger Taten bedenke, die ich getan, so erbebe ich in Furcht vor der Unerbittlichkeit des Urteils. Diesem entreiße mich, unversehrte Jungfrau, und befrei mich von der Sündenschuld durch inbrünstige Buße vor dem Auszug der Seele.

Sieh meine Erniedrigung, du Unversehrte, sieh meine Bedrängnis, sieh meine Mühsal, sieh die Pein meiner armen Seele! Laß mich, Gebieterin, nicht zugrunde gehn, sondern rette, erlöse, befreie mich von dem kommenden furchtbaren Gericht.

Das ganze Leben hab ich sorglos vertan in Sünden. Nun hab ich mich dem Ende des Lebens genähert, und die Bedränger treiben mich zu einem Verscheiden ohne Vergebung. So komm, o Jungfrau, mich zu retten, und bitterer Verurteilung entreiße mich.

Für deine unnützen Diener leg Fürbitte ein, o Unversehrte, und erbitte die Befreiung von Schuld und die Vergebung der Vergehen. Denn du kennst die Schwäche des Fleisches und das leichte Abgleiten zu aller Schlechtigkeit. So schenke Verzeihung deinen Dienern.

III. Kommentierende Bemerkungen

Einen eigentlichen, den theologischen Gehalt des vorstehenden Textes erschließenden, Kommentar zu geben, scheint nicht angebracht. Ein solches Unterfangen müßte sich allen einschlägigen Schriften des Photios, auch und vor allem seinen mariologischen Homilien, widmen und würde wohl zu einer umfangreichen Abhandlung anschwellen. An dieser Stelle kann es nur um die Mitteilung einiger philologischer Beobachtungen gehen, die helfen sollen, den formalen Rahmen sichtbar zu machen, in den sich der edierte Kanon einfügt.

Als Ausgangspunkt hierfür bietet sich die Akrostichis an, welche die Abfolge seiner Oden und Troparien festhält und sie zu einer literarischen Einheit zusammenfügt. Sie hat uns bereits dazu veranlaßt, dem in der einzigen zur Verfügung stehenden Handschrift auf den zweiten Platz verdrängten Troparion wieder zu seiner Stellung als Incipit zu verhelfen. Diese Akrostichis besteht ganz offensichtlich aus einem byzantinischen Zwölfsilber und einem anschließenden Epilog, der den Namen des Dichters angibt. W. Weyh hat darauf aufmerksam gemacht, daß Akrosticha dieser Art eine eigene Form darstellen, die mit den beiden großen byzantinischen Hymnendichtern namens Ioseph, dem Metropoliten von Thessalonike (762-832) und dem schon erwähnten Skevophylax, also zur Zeit des Patriarchen Photios, in Erscheinung tritt.[28]

Allerdings überschreitet die Zahl der 35 Buchstaben, aus denen die Akrostichis unseres Kanons besteht, jene der Troparien um 5, da die Buch-

28. W. Weyh, *Die Akrostichis in der byzantinischen Kanonesdichtung*, in: *Byzantinische Zeitschrift* 17 (1908) 1-68, dort: 46. Auch Weyhs Beobachtung, daß das erste Troparion eines Kanons und dessen Akrostichis häufig mit demselben oder einem ähnlichen Wort einsetzen (ebd. 53), trifft auf unseren Kanon zu.

staben 5-8 (στετ) und 17 (α) der Akrostichis in der Abfolge der Anfangsbuchstaben der Troparien keine Entsprechung finden. Als Erklärung für den größeren dieser beiden Ausfälle drängt sich der Gedanke auf, daß unser Kanon ursprünglich auch eine 2. Ode umfaßt haben könnte, die später, allgemeinem liturgischen Brauch gemäß, weggelassen wurde. Doch ist ebenso gut möglich, daß der Kanon von Anfang an solcher Troparien entbehrte, die mit den Buchstaben 5-8 sowie eventuell 17 einsetzten, da mit Weyh festzuhalten ist, "daß zuerst die Akrostichis vom Dichter festgestellt.... und dann erst das Gedicht abgefaßt wird", was dazu führen kann, "daß die Buchstaben der Akrostichis nicht ausreichen, um einen ganzen Kanon zu füllen"[29], aber umgekehrt auch dazu, daß überflüssig erscheinende Buchstaben ohne dichterische Ausführung bleiben.

Mehr Klarheit über Einzelfragen dieser Art verspricht ein Vergleich unseres Kanons mit den drei anderen bekannten Bitt-Kanones des Photios zur Gottesgebärerin, wobei wiederum deren Akrosticha besondere Bedeutung zukommt. Diese lauten
für den Bitt-Kanon im 1. Ton:
Πρώτη δέησις τῇ πανάγνῳ παρθένῳ Φωτίου[30],
für den Bitt-Kanon im 3. Ton:
Τρίτη δέησις τῇ πανευκλεεῖ κόρῃ Φοτίου[31],
für den Bitt-Kanon im 8. Ton (= 4. Plagial-Ton):
Ταύτη καὶ ἡ δέησις ὀγδόη πρέπει Φοτίου[32].

Es kann kaum ein Zweifel darüber bestehen, daß die Akrostichis des oben von uns edierten Kanons im 4. Ton
Ὕμνος τέταρτος τῇ πανάγνῳ παρθένῳ Φωτίου
mit den drei vorgenannten in eine Reihe gehört. Alle vier Akrostichides sind byzantinische Zwölfsilber, denen derselbe Autoren-Name im Genitiv angefügt ist. Die Zwölfsilber selbst ähneln einander stark in der Syntax und weisen auffallende Übereinstimmungen in der Wortwahl auf, etwa im Gebrauch des Terminus δέησις (1., 3. und 8. Ton) und der Wendung τῇ πανάγνῳ παρθένῳ (1. und 4. Ton). Darüber hinaus bringen die Akrosticha die ihnen zugehörigen Kanones durch die ausdrücklich ausgesagte Numerierung, die zugleich die ἦχοι des Kirchengesangs angibt, nach denen sie vorzutragen sind, in eine bestimmte Reihenfolge untereinander. Diese Tatsache hat zurecht zu der Vermutung Anlaß gegeben, Photios habe, dem 8-Ton-System

29. Ebd. 63.
30. Nikodimos, *Θεοκάριον* 9; Eustratiades, *Θεοτοκάριον* 91.
31. Nikodimos 33; Eustratiades 314.
32. Nikodimos 111.

des Kirchengesangs entsprechend, insgesamt 8 παρακλητικοὶ κανόνες an die Gottesgebärerin gedichtet.[33]

In diesem Zusammenhang ist daran zu erinnern, daß der hl. Nikodimos vom Athos in seinem Theotokarion noch einen weiteren Kanon ediert hat[34], dessen ihm vorausgeschickte Akrostichis Photios als Autor nennt: Θρηνῶδες ᾆσμα δεύτερον τῇ παρθένῳ Φωτίου.
Indes haben bislang zwei Umstände daran gehindert[35], den auf diese Akrostichis folgenden Kanon als zweiten in die angenommene Achtzahl von photianischen Bitt-Kanones an die Gottesmutter einzureihen. Zum einen ist er in der Edition des Nikodimos überschrieben mit ποίημα τοῦ ἁγίου Ἀνδρείου Κρήτης und zum andern folgen die Anfangsbuchstaben der Troparien des Kanons der vorangestellten Akrostichis nur bis zum 29. Buchstaben (ω) einschließlich, klammern also gerade die Verfasserangabe aus und enden statt dessen mit der Buchstabenfolge τκτ für die letzten drei Troparien.

Doch verdient die der Akrostichis widersprechende Zuweisung des Kanons an Andreas von Kreta kein Vertrauen; denn "Andreas von Kreta hat seine Gedichte sämtlich ohne den Schmuck der Akrostichis gelassen"[36]. Zudem fügt sich die Akrostichis selbst, die – vom abschließenden Verfassernamen abgesehen – im Text des Kanons ihre volle Entsprechung findet, formal und inhaltlich sehr gut in die Reihe der schon bekannten Akrostichides ein, die samt den zugehörigen Kanones als gesichertes Gut des Photios gelten können. Denn wir haben es auch bei dieser weiteren Akrostichis mit einem byzantinischen Zwölfsilber samt abschließendem Verfassernamen zu tun. Und umso leichter ist auch hier die Priorität der Akrostichis vor dem ausgeführten Text des Kanons selbst anzunehmen, zumal das zur Debatte stehende ᾆσμα δεύτερον nicht der einzige unter den Gottesmutter-Bittkanones des Photios ist, dessen Troparien-Bestand hinter der Buchstaben-Anzahl der Akrostichis zurückbleibt. Wir kennen einen solchen Sachverhalt schon von dem oben edierten Kanon im 4. Ton her. Zudem sei in diesem Zusammenhang darauf aufmerksam gemacht, daß auch für den 13. Buchstaben (η) der Akrostichis des Kanons im 3. Ton sich im Text selbst kein Troparion findet. Damit bleibt freilich noch offen, ob dies von Anfang an so war oder ob wir Defekte in der Textüberlieferung vor uns haben. An dieser Stelle bleibt jedenfalls festzuhalten, daß das von Nikodimos in sein

---

33. Pitra 438 Anm. I; Papadopulos-Kerameus, *Εἷς ὕμνος* 529; N.B. Tomadakes, *ΘΗΕ* XII, 27.
34. Nikodimos, *Θεοτοκάριον* 20f (Ausgabe von 1796: 36-40): auch in: Eustradiades, *Θεοτοκάριον* 185-188.
35. Pitra 438 Anm. I; Papadopulos-Kerameus, *Εἷς ὕμνος* 529; Weyh 39.
36. Weyh 38; vgl. auch ebd. 9.

Theotokarion aufgenommene θρηνῶδες ᾆσμα sicher nicht von Andreas von Kreta[37], vielmehr mit hoher Wahrscheinlichkeit von Photios stammt.

Somit können wir von insgesamt fünf bekannten παρακλητικοὶ κανόνες des Photios ausgehen, von denen jeder bewußt nach einem anderen der acht Töne gedichtet und komponiert ist, was sicher auf den Plan einer vollständigen Acht-Ton-Reihe von Dichtungen schließen läßt, wenn auch nicht notwendig auf die lückenlose Ausführung dieses Planes.

Legen wir das literarische Material der besagten fünf Kanones zugrunde, so zeigt sich, daß Photios sich bemühte, jede Ode nach Möglichkeit zu vier Troparien zu dichten. Da die Akrostichis jedoch – vor allem bedingt durch die unterschiedliche Länge der darin verwendeten Ordizalzahl-Wörter – nicht immer dieselbe Anzahl von Buchstaben aufweisen konnte (in den angeführten Gottesmutter-Kanones schwankt sie zwischen 32 und 35), mußte er Kompromisse eingehen, die entweder ein Abgehen von der Vierzahl der Troparien einer Ode oder eine Unstimmigkeit in der Akrostichis bedeuteten.

Im einzelnen stellt sich dies folgendermaßen dar: Die πρώτη δέησις mit einer Akrostichis von 33 Buchstaben weist in der 9. Ode fünf Troparien auf. Das ᾆσμα δεύτερον mit seiner Akrostichis von 35 Buchstaben hätte für die abschließende Ode an sich die Ausarbeitung von sieben Troparien gefordert. Doch fehlen die letzten sechs, die Φωτίου ergeben hätten. Statt dessen finden sich nur drei mit den Anfangsbuchstaben τκτ, die mit dem abschließenden ω des Zwölfsilbers die gewohnte Vierzahl ergeben. Es ist meines Erachtens keineswegs ausgemacht, daß es sich dabei um eine Verstümmelung des ursprünglichen Textbestandes handelt. Denkbar ist auch, daß Photios selbst weder die gewohnte Anzahl von Troparien nahezu verdoppeln, noch seinen Namen verstümmeln wollte, ihn vielmehr ganz wegließ und durch τκτ ersetzte. In der τρίτη δέησις, deren Akrostichis mit 33 Buchstaben wiederum einen zuviel aufweist, ist das sich ergebende Problem durch Außerachtlassung des 13. Buchstabens (η) gelöst. Nehmen wir vorweg, daß die δέησις ὀγδόη mit ihrer Akrostichis von 32 Buchstaben das problemlose Ideal darstellt, so verbleibt der oben edierte ὕμνος τέταρτος als kompliziertester Fall.

Nicht nur, daß der 5.-8. und der 17. der insgesamt 35 Buchstaben der Akrostichis ohne dichterische Ausführung geblieben sind! Dieser Kanon ist auch der einzige, in welchem die gewöhnliche Vierzahl der Troparien einer Ode unterschritten wird. Die fünfte (ναγ) und die sechste (νωπ) Ode weisen

37. Gegen Eustratiades, *Θεοτοκάριον* 185 und Tomadakes, *Περὶ τοῦ Θεοτοκαρίου τοῦ Νικοδήμου* 18, die den Kanon dem Andreas zuschreiben und deshalb den Verfassernamen Φωτίου aus der Akrostichis eliminiert haben.

nämlich nur jeweils drei Troparien auf. Worin ist der Grund für diese Anomalie zu suchen, zumal die drei Troparien der fünften Ode durch ein Dazunehmen des in der Akrostichis unmittelbar als 17. Buchstabe vorausgehenden, jedoch unberücksichtigt gebliebenen α leicht auf die gewohnte Vierzahl hätte gebracht werden können? Eine Antwort auf diese Frage wird kaum zu erbringen sein, es sei denn, man ließe als solche den Hinweis gelten, daß dann die Regelwidrigkeit der ganz vereinzelt als Drei-Troparien-Gebilde stehengebliebenen sechsten Ode noch stärker empfunden worden wäre.

Die Tatsache jedenfalls, daß der Autor überhaupt sein Richtmaß von vier Troparien je Ode unterschreiten mußte, ist nur daraus zu erklären, daß er in diesem Kanon – ganz im Gegensatz zu den vier anderen – eine eigene Reihe von vier Buchstaben der Akrostichis für eine sonst nicht vorgesehene zweite Ode reservieren wollte. Ob er die dafür vorgesehenen Buchstaben στετ dann aber tatsächlich aus seiner Dichtung ausgespart hat, und was ihn dazu veranlaßt hat, wenn es so war, muß zumindest vorläufig offen bleiben.

Ο ΜΕΓΑΣ ΦΩΤΙΟΣ
ΩΣ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΟΣ

Ὑπὸ

Ἀσημίνας Δεδούση

Φιλολόγου τῆς ἱεραποστολικῆς Ἀδελφότητος **Ἡ Ἐλπὶς**

Α΄. Εἰσαγωγικὸν Σημείωμα

«Φώτιος, τὸ μέγα ὄνομα, καὶ τοῦ τε κατ' αὐτὸν καὶ τῶν μετ' αὐτὸν αἰώνων τὸ θαῦμα· οὗτινος μεσταὶ πᾶσαι μὲν βιβλιοθῆκαι, πᾶσαι δὲ σελίδες τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας... Ἐὰν δὲ καὶ τ' ἄλλα, καὶ μάλιστα τὰς ἐπιστολάς, ἀναγνῷς, θαυμάσεις τὸν φιλόσοφον, τὸν μαθηματικόν, τὸν ἰατρόν, τὸν εὐφραδέστατον ρήτορα. Τὰς δὲ περὶ τὴν Νομικὴν ἐξηκριβωμένας αὐτοῦ γνώσεις; τὰς δὲ περὶ τὰ πολιτικά; τὰς δὲ περὶ τὰ Κανονικά, καὶ πάντα τὰ τῆς Ἐκκλησίας; Πάμμουσον ὁρᾷς παιδείας ἐνδιαίτημα· ἐξαιρέτως δὲ τῆς Θεολογίας ἱερώτατον τέμενος, καὶ στόμα τῆς Ὀρθοδοξίας τρανόφθογγον λέξει τε καὶ φράσει κεχαριτωμένῃ καὶ ἐκφαντορικῇ τὰ πανάγια τῆς εὐσεβείας μυστήρια τελεστικῶς ἀναπτύσσοντα, καὶ ἱερουργοῦντα. Καὶ πανταχοῦ δὲ τὸ πρέπον τοῦ λόγου διατηρεῖ, συνάπτων εὐφυῶς τῆς Ἀττικῆς Μούσης τὴν ἀκρίβειαν πρὸς τὰς νεωτέρας χάριτας τῆς Ἀλεξανδρινῆς εὐγλωττίας»[1]

Ἡ ἀποτίμησις αὐτὴ τῆς ἀξίας τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ἀπὸ τὸν σοφὸν ἐκεῖνον Διδάσκαλον τοῦ Γένους Κωνσταντῖνον Οἰκονόμον τὸν ἐξ Οἰκονόμων συνοψίζει ὅσα πρόκειται νὰ λεχθοῦν διὰ τὸν Μέγαν Φώτιον ὡς ἐπιστολογράφον.

Ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὴν ἐπιστολογραφίαν τοῦ Φωτίου παρέχει εἰς τὸν ἀναγνώστην τὴν εὐκαιρίαν νὰ πλησιάσῃ ὄχι μόνον ἕνα σοφόν, ὁ ὁποῖος ἐχάρισε τὸ ὄνομά του εἰς τὸν αἰῶνά του, ὥστε νὰ λεχθῇ ὅτι «Ἡ ἐνάτη ἑκατονταετηρὶς Φωτίου αἰὼν ἐπικαλεῖται» (J. B.S. Carwithen καὶ A. Lyall)· ἀλλὰ

1. Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων «*Περὶ τῶν Ο΄ ἑρμηνευτῶν τῆς παλαιᾶς Θείας Γραφῆς*» Τόμος Δ΄ σελ. 752-755 Ἐν Ἀθήναις 1844-9 Βλ. *Φωτίου Ἐπιστολαὶ* Ἰ. Βαλέττα 1864 σελ. 109.

καὶ νὰ ἀναστραφῇ μὲ ἕνα χαρισματοῦχον ἄνθρωπον, τοῦ ὁποίου τὸ σπινθηροβόλον πνεῦμα διερευνᾷ ὅλην τὴν σφαῖραν τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ ἀνακαλύπτει τὰ μυστήρια τοῦ κόσμου· καὶ τὸ σημαντικώτερον ὅλων, ὁ ἀναγνώστης τῶν ἐπιστολῶν ἔχει τὴν εὐκαιρίαν νὰ συναντηθῇ μὲ ἕνα κορυφαῖον Ἅγιον τῆς Ὀρθοδοξίας, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἀκτινοβολοῦνται κατὰ τὸν ὡραιότερον τρόπον τὰ χαρίσματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· ὡς ἰσχὺς ἡγεμονική, ὡς θερμουργὸς ἀγάπη, ὡς χάρις ἁπλότητος καὶ συνέσεως· καὶ πρὸ παντὸς ἄλλου, ὡς ὑπομονὴ καὶ ταπείνωσις καὶ πραότης καὶ συγχωρητικότης πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν.

Ἡ ἐπιστολογραφία τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ἐμφανίζει κατὰ τὸν ἀποκαλυπτικώτερον τρόπον τὰ αἴτια, ποὺ ὡδήγησαν εἰς τὴν ἀναπότρεπτον ἰδεολογικὴν σύγκρουσιν μεταξὺ τῆς Ἀποστολικῆς δημοκρατίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Δυτικοῦ καισαροπαπισμοῦ· ρίπτουν δὲ ἄπλετον φῶς εἰς τὴν ρωμαλέαν ἀντίστασιν τοῦ Πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος διεῖδε τὸν κίνδυνον τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὶς δογματικὲς παραχαράξεις καὶ αὐθαιρεσίες τῶν παπικῶν· καὶ ἀνέλαβε μέχρι προσωπικοῦ μαρτυρίου ἀγῶνα δραματικόν, διὰ νὰ διαφυλαχθῇ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἡ Ἀλήθεια καὶ ἡ ἐλευθερία.

Ὅσον διὰ τὸ λογοτεχνικὸν κάλλος τῶν ἐπιστολῶν καὶ τὴν φιλολογικὴν δεινότητα τοῦ ἐπιστολογράφου, ἀρκεῖ μόνον νὰ λεχθῇ ὅτι ἔχει ὁ μελετητὴς τὴν δυνατότητα νὰ δρέψῃ ὡραιοτάτους τῆς τέχνης ἀνθοὺς μέσα ἀπὸ τὸ δάσος τῶν ὑψηλῶν ἀληθειῶν, τῶν θεολογικῶν θεμάτων, τῶν διοικητικῶν διευθετήσεων καὶ τῆς φιλικῆς ἐπικοινωνίας τοῦ πολυταλαντούχου ἀνδρός. Διότι ὁ Φώτιος δὲν ἦταν μόνον δεινὸς Θεολόγος καὶ πρόμαχος τῆς Ἀληθείας Πατριάρχης· ἦταν καὶ ἄοιστος Φιλόλογος.

Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Φωτίου, τῶν ὁποίων παρουσιάζομεν τὸ περιεχόμενον ἐν περιλήψει, ἀναφέρονται εἰς ποικίλης φύσεως θέματα· θεολογικά, δογματικὰ καὶ ἑρμηνευτικά· φιλολογικά, ἱστορικὰ καὶ γενικῆς ἐπιστήμης· θέματα διοικητικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς τάξεως καὶ διπλωματικῆς ἀναγκαιότητος· ὡς καὶ συστατικὲς ἐπιστολὲς πρὸς φίλους καὶ ἐχθρούς· πρὸς τόνωσιν τοῦ ἠθικοῦ δυναμικοῦ καὶ παραμυθίαν εἰς τὴν θλῖψιν· πρὸς ἐξομάλυνσιν σχέσεων· πρὸς ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν ἐκείνων ποὺ ἔκαμαν κατάχρησιν ἐξουσίας ἢ ἔσφαλαν εἰς τὸν ἰδιωτικόν τους βίον. Καὶ πρὸ παντὸς εἶναι ἐγκύκλιοι πρὸς Πατριάρχας, Ἐπισκόπους καὶ τοπικὲς Ἐκκλησίες, ὅπου ὁ σοφὸς Ἅγιος ἐκθέτει τὴν Ὀρθόδοξον Πίστιν καὶ ὑπεραμύνεται τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου.

Μεγάλης σημασίας εἶναι καὶ οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Φωτίου πρὸς Βασιλεῖς καὶ Ἡγεμόνας καὶ Ἀξιωματούχους, καθὼς καὶ ἐκεῖνες ποὺ ἐμφανίζουν ἀνάγλυφον τὴν εἰκόνα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς καταστάσεως τῆς ἐποχῆς του, ἐφ᾽ ὅσον μάλιστα ἐγράφησαν ὡς ἀπολογία ἀδίκων συκοφαντιῶν καὶ ἰδίως «ἀπὸ τῆς εἱρκτῆς» ὅπου περιγράφονται τὰ δεινά του.

Εἰς τὸν πίνακα τῶν ἐπιστολῶν, ποὺ ἀκολουθεῖ, ἀναφέρονται οἱ παραλῆπται καθ' ὁμάδας.

Β΄. Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς ἐπιστολογράφος

«Σχεδὸν γὰρ εἰκόνα ἕκαστος τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς γράφει τὴν ἐπιστολήν. Καὶ ἔστι μὲν καὶ ἐξ ἄλλου λόγου παντὸς ἰδεῖν τὸ ἦθος τοῦ γράφοντος, ἐξ οὐδενὸς δὲ οὕτως ὡς ἐπιστολῆς»[2].

Μορφὴ σπανίας ἀκτινοβολίας καὶ ἱκανότητος παρουσιάζεται ὁ Μέγας Φώτιος ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του. Ἡ διάνοιά του εἶναι πηγὴ γνώσεων, ὅπου εἶναι δυνατὸν νὰ εὕρῃ τὴν λύσιν της πᾶσα ἀπορία.

Διακρίνεται ὁ Φώτιος ὡς φυσικὸς (ἐπ. 254, 278, 93).

Ὡς φιλόλογος: π.χ. «Ἡ τοῦ 'εἰμί' παρολκή, τῆς 'ἐγὼ' ἀντωνυμίας κατὰ σύνθεσιν προηγησαμένης, σύνηθες μὲν ἐστ' τῇ θείᾳ γραφῇ, ἀλλ' οὐδεμίαν διὰ τοῦτο σολοίκου γλώσσης αἰτίαν παρέχεται...»

(ἐπ. 208. Βλ. καὶ ἐπ. 156, 220, 166, 207).

Ὡς ἰατρός: π.χ. «Ἔπεμψά σοι πικρὰν τῇ τε κατασκευῇ καὶ τῇ ἐπινοίᾳ νέαν καὶ βοήθημα στομαχικόν, τέχνης μὲν τῆς αὐτῆς, ἡλικίας δὲ οὐ πρεσβυτέρας...» (ἐπ. 179 βλ. καὶ 169, 224).

Ὡς ῥήτωρ, ὡς παιδαγωγὸς (ἐπ. 90 – ἐπ. 110, 32, 200, 43), ὡς βαθὺς ψυχολόγος καὶ κοινωνιολόγος ἄριστος.

Εἰς τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Φωτίου παρελαύνουν μὲ ἄνεσιν ὁ Ὅμηρος, ὁ Αἴσωπος, ὁ Μελάνθιος, ὁ Γαληνός, ὁ Ἱπποκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Ὀδυσσεύς, ὁ Παλαμήδης, ὁ Προμηθεύς, ὁ Φάλαρις καὶ ὁ Ἰουλιανὸς ὁ παραβάτης... ἡ μνεία τῶν ὁποίων ἀποκαλύπτει τὴν εὐρυμάθειαν τοῦ ἀνδρός. Καὶ τὸ ἐκπληκτικώτερον εἶναι ὅτι ὅλη ἡ γνῶσις τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου εἶναι θησαυρισμένη εἰς τήν μνήμην του καὶ πρόχειρος πρὸς χρῆσιν, ὥστε νὰ ἑρμηνεύῃ δύσκολα χωρία τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀπὸ μνήμης – διότι εἰς τὴν φυλακὴν τοῦ εἶχαν στερήσει καὶ τὰ βιβλία του – μὲ πλούσιες ἀναφορὲς εἰς ποικίλους συγγραφεῖς «Καὶ μυρίους ἄλλους τῶν θείων ἡμῶν πατέρων εὕροι ἄν τις κατὰ σχολὴν ὁμογνώμονα τοῖς εἰρημένοις τὴν ψῆφον ἐξάγοντας· οὓς εἰ μὴ τὸ πικρὸν τῆς νόσου τὴν ὀδύνην ἐπέτεινεν, τάχα ἂν καὶ αὐταῖς λέξεσι τὴν γνώμην παρεῖχον δεικνύοντας» (ἐπ. 249).

Τὸ ἀκτινοβόλον πνεῦμα του ὅταν φωτίζεται – καὶ πάντα φωτίζεται – ἀπὸ τὸ ἱλαρὸν φῶς τῆς βαθειᾶς ἀρετῆς του, λάμπει καὶ ἀποκαλύπτει τὸ μεγαλεῖον τῆς ἁγιότητος, συνδυασμένον μὲ φωτεινὸν νοῦν καὶ πεῖραν προερχομένην ἀπὸ τὴν παλαίστραν τῆς ζωῆς ἑνός μεγάλου ἀνδρός. Εἰς τὸν διά-

---

2. *Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς* E.G. σελ. 13. Βλ. Νικ. Τωμαδάκη, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία* Τόμος Γ΄ ἔκδοσις τρίτη.

κονον Γρηγόριον, ὁ ὁποῖος τοῦ ἀνήγγειλε καὶ περιέγραφε τὸν μέγαν σεισμὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως[3] ἀποδίδων αὐτὸν εἰς Θείαν δίκην διὰ τὴν ἄδικον ἐξορίαν του, γράφει: Δὲν θὰ ἔλεγα ὅτι τιμωρεῖται ἡ πόλις διὰ τὰ ἀδικήματα ἀπέναντί μου ὥστε νὰ γίνῃ ἀντί πόλεως τόπος διαμονῆς ἁπλῶς πολλῶν ἀνθρώπων· παρακαλῶ δὲ καὶ τὴν ὁσιότητά σου νὰ μὴ τὸ πιστεύῃς αὐτὸ «τίνες γὰρ ἡμεῖς, εἰ καὶ πεπόνθαμεν ἀδιήγητα, ἵνα τηλικαύτην ὀργὴν ἐκκαλεσώμεθα θεοῦ...;» (ἐπ. 102 βλ. καὶ ἐπ. 79).

Ἂν ὁ ἀναγνώστης τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ἔχῃ νὰ θαυμάσῃ τὰ διανοητικά του προσόντα, ἐμπρὸς εἰς τὰ πνευματικά του χαρίσματα μένει ἔκθαμβος· διότι τὰ πρῶτα εἶναι δῶρα τῆς φύσεως καὶ τῆς ἐπιμελείας· τὰ δεύτερα ὅμως εἶναι ἆθλα ἀγῶνος προσωπικοῦ καὶ μάλιστα ἐπιπόνου. Τὰ πρῶτα εἶναι ἄνθη σοφίας· τὰ δεύτερα εἶναι τῆς χριστιανικῆς θυσίας οἱ καρποί (ἐπ. 12, 7, 66, 17, 84, 244). Ἐξ ὅλων ἀναφέρομεν ἕνα μικρὸν δεῖγμα. Εἶναι ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν 272 πρὸς τὸν Μαρῖνον ἐπίσκοπον Καστέλλης Ρωμαίων, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε κριτής του· εἰς αὐτὸν τὸν «δικαστὴν» του ὁ Φώτιος ἔστειλε τίμιον ξύλον εἰς θήκην χρυσοῦ, διότι δὲν ἔπαυσε νὰ τὸν θεωρῇ φίλον του· καὶ ἐπιλέγει εἰς τὴν ἐπιστολήν. «Αἰτοῦμεν δὲ χάριν... ὡς εἴ τίς ποτε λυπῆσαι τὴν σὴν ἀρετὴν εἴθ' ἑκὼν εἴτε ἄκων προαχθείη – γέμει δὲ τῶν τοιούτων τὰ ἀνθρώπινα – τὴν τῆς ἡμετέρας μετριότητος περὶ σὲ διάθεσιν πρὸς τὸν ἐξημαρτηκότα ποιεῖσθαι παράδειγμα, καὶ δίκην τὴν ἴσην ἀπαιτεῖν παρ' αὐτοῦ ἥν αὐτὸς παρὰ τῆς ἡμῶν εἰσεπράχθης μετριότητος»!

Τὴν ἁγιότητά του συνακολουθεῖ ἡ εὐγένεια καὶ εὐαισθησία καὶ ἡ ἐπιείκεια (ἐπ. 7, 12, 66, 91, 279). Γράφει εἰς τὸν φίλον του Δωρόθεον, ἡγούμενον τῆς μονῆς Κεδρώνων (ἐπ. 230) «Τὸ μὲν δῶρον γνησίας ἀγάπης· τὸ δὲ ἐν καιρῷ τοιούτῳ διαπύρου πόθου· τὸ δὲ καὶ τηλικούτων ἐπικρεμαμένων κινδύνων μαρτυρικοῦ ζήλου».

Ὁ Μέγας Φώτιος ἀναδεικνύεται τῶν Θεολόγων ὁ τύπος καὶ τῶν Κληρικῶν ὁ ὑπογραμμός, πρὸς τοὺς ὁποίους ἄλλως τε ἀπηύθυνε πλῆθος ἐπιστολῶν, 133 ἐπὶ συνόλου 297. Οἱ ἑρμηνευτικὲς κυρίως ἐπιστολὲς ἐπὶ χωρίων τῆς Καινῆς καὶ Παλαιᾶς Διαθήκης ἐμφανίζουν τὸν βαθὺν Θεολόγον, ὁ ὁποῖος ἔχει πλήρη γνῶσιν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ὡς τὴν τελείαν τοῦ κόσμου σοφίαν (ἐπ. 165).

Ὁ κατάλογος τῶν ἑρμηνευτικῶν του ἐπιστολῶν (π.χ. Ἡ χάρις οὐκ ἀντίκειται τῷ νόμῳ – Τὶς ἐστὶν ἡ μήτηρ μου; καὶ τίνες εἰσὶν οἱ ἀδελφοί μου; – «ἐγένετο δέ ὁ ἱδρὼς αὐτοῦ ὡσεὶ θρόμβοι αἵματος» – Ὁ ὀνομάζων τὸ ὄνομα Κυρίου θανάτῳ θανατούσθω – Περὶ τῆς μὴ ἀντιφάσεως τῶν: Ματθ. ε΄ 16 καὶ στ΄ 1 – Γεν. ΚΔ΄ 2 καὶ Ματθ.΄ ιβ΄ 31, 32 – Διατί τὰ Χερουβεὶμ ἐνεφανίσθησαν ὑπὸ μορφὴν λεόντων, βοῶν, ἀετῶν, ἀνθρώπων – Ποία ἡ πατρὶς τοῦ

3. Ὁ μέγας αὐτὸς σεισμὸς ἔγινε τὸν Ἰανουάριον τοῦ 869 μ.Χ.

Παύλου – Ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ – Τὶ σημαίνει τό «ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἐστιν» – Γ΄ Βασ. δ΄ 31 – Γεν. δ΄ 7 – Τί σημαίνει τό «Ἐφούδ» – Διατὶ ἡ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου «κιβδήλοις ἐπιβλήμασι» καλύπτεται – Πῶς οὐ μάχεται τὸ Ἰωάν. ιδ΄ 20 πρὸς τὸ Ματθ. κδ΄ 26 – «Τὰ εἴδωλα τῶν ἐθνῶν ἀργύριον καὶ χρυσίον, ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων» – Περὶ τῆς συσκιάσεως τῶν προφητειῶν – κ.ἄ.π.) καταδεικνύει τὴν ἄνεσιν μὲ τὴν ὁποίαν κινεῖται ὁ Φώτιος εἰς τὰ Ἁγιογραφικὰ κείμενα· καὶ ὅτι ἀκόμη ἀποδίδει μεγάλην βαρύτητα εἰς τὴν μελέτην καὶ κατανόησιν τῆς Ἁγίας Γραφῆς ὑπὸ τῶν Θεολόγων. Τὸ ὅτι δὲ χρησιμοποιεῖ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τὴν σοφίαν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας – τὸν Μ. Ἀθανάσιον, Μ. Βασίλειον, Γρηγόριον τὸν Θεολόγον, Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον, Κύριλλον Ἀλεξανδρείας κ.ἄ. – διὰ τὴν κατοχύρωσιν ὀρθῶν ἀπόψεων, τὸν ἀποδεικνύει Πατερικόν, παραδοσιακὸν καὶ πρὸ πάντων κλασσικὸν Θεολόγον.

Ἡ Χριστοκεντρικότης του ἐμβαπτίζει ὅλην τὴν σκέψιν του εἰς τὸν «νοῦν Χριστοῦ» καὶ καθοδηγεῖ τὶς πράξεις του εἰς τὴν διαποίμανσιν τῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τὸν τομέα αὐτὸν ὁ Φώτιος εἶναι πρᾶος, δυναμικός, νηφάλιος, αὐστηρός, μὲ κεντρικὸν γνώμονα τὸν πόλεμον κατὰ τῶν παθῶν πρὸς ἐπίτευξιν βίου «ἀξίως τοῦ Εὐαγγελίου», τὸν πόλεμον κατὰ τῶν αἱρέσεων πρὸς διαφύλαξιν τῆς Ὀρθοδοξίας, τὴν προβολὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τῆς ἱεραποστολῆς πρὸς τοὺς ἔξω λαούς, τὸ ὁποῖον καὶ ἐπέτυχε διὰ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Ρῶς, τῶν Βουλγάρων καὶ Σλάβων (ἐπ. 1, 2).

Εἰς τὰ διοικητικὰ θέματα τῆς Ἐκκλησίας ἀποδεικνύεται ἄριστος «οἰκονόμος» Θεοῦ μὲ τὴν διαύγειαν τοῦ πνεύματός του, τὴν αὐστηρότητα εἰς θέματα Ἐκκλησιαστικῆς τάξεως καὶ τὴν εὐκαμψίαν ἐκεῖ, ὅπου τὸν λόγον ἔχει ἡ Ἐκκλησιαστικὴ οἰκονομία (ἐπ. 27, 292, 294, 295, 15, 24).

Ὁ Φώτιος ἐστάθη ἀτρόμητος ἐνώπιον ἀρχῶν καὶ ἡγεμόνων προκειμένου νὰ ὑπερασπισθῇ τὸ δίκαιον (ἐπ. 3, 4, 6, 8, 29, 47, 83, 109, 13).

Μειλίχιος καὶ συγκαταβατικὸς εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν, ἐνώπιον τῆς ἀπειλῆς τῆς Ὀρθοδοξίας μεταβάλλεται εἰς ὑπέρμαχον τῆς Ἀληθείας ἀνυποχώρητον καὶ ἀσυμβίβαστον. Οἱ θέσεις του κατὰ τὸν πόλεμον ἐναντίον τῶν αἱρετικῶν ἑδράζονται ἐπὶ τῶν 7 οἰκουμενικῶν συνόδων, ὅπου στηρίζεται τὸ οἰκοδόμημα τῆς Ἐκκλησίας (ἐπ. 1). Διότι διὰ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων διαφυλάσσεται ἀπαραχάρακτος καὶ ἀνόθευτος ἡ Θεία Ἀποκάλυψις, ἡ ὁποία ἐδόθη εἰς τὴν οἰκουμένην διὰ τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν γραμμὴν ὁ ἱερὸς Φώτιος δὲν ἐννοεῖ νὰ παρεκκλίνῃ διόλου, ἔστω καὶ ἂν ἔχῃ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν μῆνιν ἑνός Πάπα, ὅπως ὁ Νικόλαος ἢ ὁ Ἀδριανός, ἢ τὴν φοβερὰν ἐξουσίαν ἑνὸς Αὐτοκράτορος ὡς ὁ Βασίλειος Α΄ ὁ Μακεδών. Καὶ δὲν κάμπτεται ὑπερασπιζόμενος τὴν Ἀλήθειαν ἐνώπιον ψευδοσυνόδων (ψευδογόη), ἀναθεματισμῶν, ποικίλων συκοφαντιῶν καὶ ἐξευτελισμῶν καὶ αὐτῆς τῆς φυλακῆς!

Οἱ ἐπιστολές του (288, 289, 290, 2, 291, 174, 188) εἶναι μνημεῖα εὐψυχίας, γνώσεως καὶ τόλμης – «μέχρι θανάτου ἀγώνισαι ὑπὲρ τῆς ἀληθείας» – τὸν κατατάσσουν δὲ εἰς τὴν πρωτοπορίαν τῶν ὑπερμάχων τῆς Ἐκκλησίας παραλλήλως πρὸς τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον, τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον, τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον. Ὅλα δὲ αὐτὰ δίνουν τὸ μέτρον τῆς ἀξίας του καὶ τὸ μέγεθος τῆς συμβολῆς του εἰς τὴν διάσωσιν τῆς Ἀληθείας καὶ τὴν καταξίωσιν τοῦ Βυζαντίου.

Γ'. Λογοτεχνική Ἀποτίμησις τῶν ἐπιστολῶν

Ἡ 25 ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου: «Ζωσιμᾷ μονάζοντι καὶ ἡσυχαστῇ» εἶναι ἱκανὴ νὰ ὑποδηλώσῃ τὸ λογοτεχνικὸν τάλαντον τοῦ Φωτίου· παραθέτομεν τοὺς 5 πρώτους στίχους ὡς δεῖγμα λογοτεχνικῆς κομψότητος. «Ὄρειά σοι τὰ δῶρα, κάστανα καὶ ἀμανῖται (= μανιτάρια), ἀλλὰ βασιλικῆς πολυτελείας τὸ πλῆθος· καὶ τῷ μὲν ὀρείῳ ἥδυνας, οὐχ ὁμοίως δὲ τῷ πολυτελεῖ διέθηκας, ὄρη τε ἀδικῶν καὶ βασιλείαν κλέπτων ἐν ὄρεσιν· ἔγραψα ταῦτα, ἵνα καὶ συστείλῃς τὸ πλῆθος καὶ τὴν ἰδέαν φυλάττοις τῶν δώρων.»

Ἡ χάρις τοῦ λόγου δὲν εἶναι προνόμιον αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς μόνον. Διάσπαρτη εἰς τὶς φιλικὲς κυρίως ἐπιστολὲς τοῦ Φωτίου χαρακτηρίζει τὴν εὐφυΐαν του καὶ τὴν εὐκολίαν μὲ τὴν ὁποίαν χειρίζεται τὸν λόγον, τὸν ὁποῖον διανθίζει μὲ τῆς λογοτεχνίας τὰ ποικίλματα. Εἰς τὴν ἐπ. 243 «Νικηφόρῳ φιλοσόφῳ μονάζοντι» ἐπιλέγει: «Ταῦτα παίζων ἅμα καὶ σπουδάζων ἔγραψα· παίζων μέν, ἵνα γνῷς ὡς ἔστι καὶ ἡμῖν καταρρητορευομένοις ὑπὸ τῶν σφριγώντων τὴν ῥητορείαν ἀμύνης ἀκμὴ καὶ λόγος λύων σοφίσματα· σπουδάζων δέ, ἵνα μηκέτι δειλὸς ᾖς περὶ ὧν προσῆκεν ἀνδρίζεσθαι· ἡ δὲ παρακαταθήκη (σὺ δὲ πάλιν δειλία) καὶ σῴζεται καὶ σωθήσεται» (ἐπ. 242 καὶ 244).

Ἡ γλῶσσα ῥέει, τὰ νοήματα προβάλλονται καθαρά, λιτός, κλασσικὸς εἰς τὴν ἁπλότητά του ὁ διάκοσμος, πνευματώδης ὁ χειρισμὸς τῶν θεμάτων, ὅλα τὰ σχήματα τοῦ λόγου παρόντα· μεταφορές, παρομοιώσεις, ὑπερβολές, ἡ ἀβλαβὴς εἰρωνεία, ὁ διάλογος, οἱ προσωποποιήσεις, οἱ ἀντιθέσεις καὶ ἡ δραματικὴ τέχνη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ· ἄλλοτε νὰ τέρψῃ, νὰ ψυχαγωγήσῃ, νὰ ἐκφοβίσῃ καὶ ἄλλοτε νὰ συγκινήσῃ καὶ νὰ συγκλονίσῃ τὴν ψυχὴν τοῦ παραλήπτου (βλ. ἐπ. 220, 221, 223). Ἡ καλλιέπεια, ἡ εὐρυθμία, καὶ ἡ ἀκριβολογία εὐφραίνουν τὸν ἀναγνώστην ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὑψηλῶν ἰδεῶν τὶς ὁποῖες ἀντιμετωπίζει εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἐπιστολῶν καὶ τοῦ ἑδραιώνουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ὡραιότης τοῦ λόγου εἶναι σχεδὸν ταὐτόσημοι.

Περισσότερα περὶ τοῦ κάλλους τῶν ἐπιστολῶν εὑρίσκονται εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἐπιστολογραφίαν ὑπὸ Ν. Τωμαδάκη (1970) καὶ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Λογοτεχνίαν τοῦ Herbert Hunger (1978).

Δ΄. Πίναξ τῶν ἐπιστολῶν

I. Ἐγκύκλιοι

288. Τῷ τὰ πάντα ἁγιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, Νικολάῳ πάπᾳ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, Φώτιος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης.
289. Τοῖς θεοφιλεστάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καὶ συγκέλλῳ τῆς Θεουπολιτῶν ἐκκλησίας, Φώτιος, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης.
290. Τῷ τὰ πάντα ἁγιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, Νικολάῳ πάπᾳ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, Φώτιος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης.
2. Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικοὺς θρόνους, Ἀλεξανδρείας φημὶ καὶ τῶν λοιπῶν· ἐν ᾗ περὶ κεφαλαίων τινῶν διάλυσιν πραγματεύεται, καὶ ὡς οὐ χρὴ λέγειν ἐκ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα προέρχεσθαι, ἀλλ' ἐκ τοῦ πατρὸς μόνον.
291. ... Μητροπολίτῃ Ἀκυληΐας...
174. Ἀπὸ τῆς ὑπερορίας πρὸς τοὺς Ἐπισκόπους.
188. Ἀπὸ τῆς ὑπερορίας τοῖς συνδεδιωγμένοις ἐπισκόποις.
284. Κατὰ τῆς Θεοπασχιτῶν αἱρέσεως.
285. ⟨Ἐ⟩πιστολὴ πρὸς Ἀρμενίους.
11. Εὐσταθίῳ Ἀντιοχείας.

II. Μητροπολῖται.

Ἰωάννῃ Ἡρακλείας 9, 28, 218
Ἰωάννῃ Νικομηδείας 17
Ἰγνατίῳ Λόφων 23, 70
Γεωργίῳ Νικομηδείας 24, 156, 164, 165, 166, 169, 199, 201, 216, 248, 277
Θεοδώρῳ Λαοδικείας 41, 71, 72, 88, 139, 140, 141, 171, 194, 251, 252
Εὐλαμπίῳ Ἀρχιεπισκόπῳ 75, 95, 127, 181, 182, 184, 210
Εὐσχήμονι Καισαρείας 76, 77, 157, 173, 186, 202, 246, 247
Ἀντωνίῳ Βοσφόρου 97
Ζαχαρίᾳ Χαλκηδόνος 107, 108, 179, 221, 223
Γρηγορίῳ Συρακούσης 112, 257
Ἰγνατίῳ Κλαυδιουπόλεως 116, 125
Μιχαὴλ Μυτιλήνης 117, 225, 227
Εὐσχήμονι καὶ Γεωργίῳ 126
Ἀμφιλοχίῳ Κυζίκου 137, 162, 163, 178, 198, 207, 253
Εὐθυμίῳ Κατάνης 148

Παύλῳ Λαοδικείας 167, 206, 215, 220, 222
Παύλῳ Καισαρείας 175
Ζαχαρίᾳ Ἀντιοχείας 191
Εὐσχήμονι Ἀρχιεπισκόπῳ 213
Ἰωάννῃ Ραβέννης 267
Μαρίνῳ Καστέλλης 272
Γαυδερίχῳ ἐπισκόπῳ Βαλιτέρνας Ρωμαίων 273
Ζαχαρίᾳ Ἀναγίνων 274
Θεοφάνει Καισαρείας 281
Μητροφάνει Σμύρνης 282
Παύλῳ Θεσσαλονίκης 283
Λέοντι Καλαβρίας 297
Ἀνεπίγραφος 292
Ἀνεπίγραφος 293
Ἀνεπίγραφος 294
Ἀνεπίγραφος 295
Ἀνεπίγραφος 296

III. Διάκονοι

Γεωργίῳ διακόνῳ καὶ κουβουκλεισίῳ 105
Γεωργίῳ διακόνῳ καὶ ξενοδόχῳ 46, 62, 89, 90,96
Γεωργίῳ διακόνῳ καὶ ὀρφανοτρόφῳ 136
Θεοφάνει διακόνῳ καὶ πρωτονοταρίῳ 84, 241 (ἐκ βασιλέως)
Γρηγορίῳ διακόνῳ καὶ χαρτουλαρίῳ τῷ Ἀμασιανῷ 100, 101, 102
Γρηγορίῳ διακόνῳ καὶ χαρτουλαρίῳ 114
Δαμιανῷ ξενοδόχῳ 109, 113, 195
Ἀναστασίῳ πρεσβυτέρῳ καὶ βιβλιοθηκαρίῳ Ρώμης 170
Κωνσταντίνῳ νοταρίῳ172, 239

IV. Μοναχοὶ

Παύλῳ μοναχῷ ἀποστατήσαντι 7
Μονάζοντι ἐκπεσόντι 12
Σάββᾳ ἡγουμένῳ τῶν Πισσάδων 15
Ἀθανασίῳ μοναχῷ καὶ ἡσυχάζοντι 20, 26, 27, 93, 212
Ζωσιμᾷ μονάζοντι καὶ ἡσυχαστῇ 25
Θεοκτίστῳ ἡγουμένῳ 32
Βαρνάβᾳ μονάζοντι 42
Σωφρονίῳ μονάζοντι 43
Ἀρσενίῳ μοναχῷ 60, 183, 231, 236
Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ 65, 142, 143, 203, 205
Μητροφάνει μοναχῷ ἀποστατήσαντι 66, 67, 104, 149

Εὐθυμίῳ μονάζοντι παραπεσόντι 69
Ἰγνατίῳ ἡγουμένῳ μονῆς τῆς ἐν Χρυσοπόλει 78
Λέοντι λογοθέτῃ γεγονότι καὶ μονάσαντι, ὑπὸ δοκοῦντος φίλου παραλυπηθέντι 82
Μάρκῳ Σικελῷ μονάζοντι 85
Σάββᾳ ἡσυχαστῇ μετὰ τῶν ἀποστατῶν γεγονότι 91
Θεοδοσίῳ μονάζοντι καὶ ἡσυχαστῇ 118
Ἀκακίῳ μοναχῷ καὶ ἰατρῷ 119, 122
Ἰσαακίῳ μοναχῷ 128
Νικολάῳ ἡγουμένῳ μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικηφόρου 159
Σάββᾳ πρεσβυτέρῳ καὶ ἡσυχαστῇ 176, 177
Νικηφόρῳ φιλοσόφῳ μονάζοντι 204, 217, 235, 237, 238, 242, 243, 244
Δωροθέῳ ἡγουμένῳ μονῆς Κεδρώνων 229, 230, 268, 269
Εὐσεβίᾳ μοναζούσῃ καὶ ἡγουμένῃ παραμυθητικὴ ἐπὶ ἀδελφῇ τελευτησάσῃ 245
Νικολάῳ ἡγουμένῳ μονῆς Ἁγίου Ταρασίου 250
Ἰωάννῃ ἐπαγγειλαμένῳ τὸν μονάδα βίον, ἐναντία δὲ πολιτευσαμένῳ 279

V. Βασιλεῖς

Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ ἠγαπημένῳ ἐν Κυρίῳ πνευματικῷ υἱῷ Μιχαὴλ τῷ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας. 1, 271, 287
Μιχαὴλ τῷ θεοστέπτῳ βασιλεῖ 18, 19
Τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ 98, 99, 249

VI. Ἀξιωματοῦχοι

Βάρδᾳ μαγίστρῳ πατρικίῳ καὶ κουροπαλάτῃ 3,4,6
Βάρδᾳ καίσαρι 8
Ἰωάννῃ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Πελοποννήσου 5
Σεργίῳ μαγίστρῳ καὶ λογοθέτῃ τοῦ δρόμου 10, 14
Βασιλείῳ πατρικίῳ καὶ ἐπάρχῳ πόλεως 13
Ἠλίᾳ πρωτοσπαθαρίῳ 16, 121, 197
Θεοφυλάκτῳ πατρικίῳ καὶ στρατηγῷ Ἀρμενιάκων 21
Παντολέοντι πρωτοσπαθαρίῳ 22, 168
Λέοντι σπαθαρίῳ τῷ ἐπιλεγομένῳ Δράκοντι 29
Γρηγορίῳ σπαθαροκανδιδάτῳ αἰτησαμένῳ λύσιν ἀπορίας 30
Ἰωάννῃ σπαθαρίῳ τῷ Χρυσοχέρῃ 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 57, 80, 134
Λέοντι γεγονότι λογοθέτῃ Μαδιὰμ 44, 45, 59
Ἀλεξάνδρῳ κόμητι 47, 158
Βασιλείῳ κοιαίστορι 48, 154
Ἰωάννῃ πατρικίῳ καὶ σακελλαρίῳ τῷ κατὰ τὸν Δημόχαριν 49

Ἰωάννῃ πατρικίῳ καὶ σακελλαρίῳ κατὰ τοὺς Ἀγγουρίους 50, 74, 87, 130
Ἀναστασίῳ φορολόγῳ 52, 53, 54
Γαλάτωνι ἀσηκρῆτις 56, 192
Μιχαὴλ πατρικίῳ καὶ σακελλαρίῳ 58
Ἰωάννῃ πατρικίῳ καὶ στρατηγῷ Ἑλλάδος, 61, 94, 155
Βάρδᾳ πατρικίῳ καὶ στρατηγῷ Μακεδονίας 68
Κωνσταντίνῳ σπαθαρίῳ, γένους ὄντι Τυρρηνῶν δυστροπευομένῳ 81
Βασιλείῳ πράκτορι 83
Μιχαὴλ πρωτοσπαθαρίῳ 86, 110
Βαάνῃ πραιποσίτῳ καὶ πατρικίῳ 92, 115
Λέοντι καὶ Γαλάτωνι ἀδελφοῖς καὶ ἀσηκρῆτις 106, 219, 232
Νικήτᾳ πρωτοσπαθαρίῳ 111
Θεοφίλῳ πραιποσίτῳ 120
Θεοφίλῳ πρωτοσπαθαρίῳ 123, 193
Θεοδότῳ σπαθαροκανδιδάτῳ 124
Χριστοφόρῳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτασηκρῆτις 129, 187
Μιχαὴλ σπαθαροκανδιδάτῳ 133
Κωνσταντίνῳ πατρικίῳ 144
Μανουὴλ πατρικίῳ 146, 226
Θεοδότῳ σπαθαροκανδιδάτῳ κατὰ τοὺς Λαλακῶνας 147, 151
Ἰωάννῃ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ δρουγγαρίῳ τοῦ πλοΐμου 150
Κωνσταντίνῳ σπαθαρίῳ 180
Ἰωάννῃ πατρικίῳ 185
Μαριανῷ πατρικίῳ καὶ δομεστίχῳ τῶν σχολῶν 189, 190
Λέοντι πρωτοσπαθαρίῳ 209
Κωνσταντίνῳ σπαθαρίῳ καὶ ἀσηκρῆτις 211
Θεοφυλάκτῳ πρωτοσπαθαρίῳ 224
Ἀρσαβὴρ πρωτοσπαθαρίῳ 228, 233
Νικήτᾳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ ἐπὶ τοῦ ἰδικοῦ ὑπὲρ τῶν μητροπολιτῶν τοῦ Κυζίκου καὶ τοῦ Λαοδικείας 240
Βασιλείῳ σπαθαροκανδιδάτῳ Πελοποννησίτῃ 254
Πέτρῳ πατρικίῳ 265
Σισινίῳ σπαθαροκανδιδάτῳ Πελοποννησίτῃ 266
Κωνσταντίνῳ δουκὶ 275
Σταυρακίῳ σπαθαροκανδιδάτω, ἐπάρχοντι τῆς Κυπρίων νήσου 278
Κωσνταντίνῳ σπαθαρίῳ καὶ δεσπότῃ 280
Ἰωάννῃ λογοθέτῃ 286

VII. Ἀδελφοὶ

Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ ἠγαπημένῳ 31, 79, 131, 132, 152, 153, 160, 234, 256, 258, 260, 262, 264

Σεργίῳ ἀδελφῷ 51, 55, 73, 145, 161, 200
Κωνσταντίνῳ ἀδελφῷ 135, 196, 255
Θεοδώρῳ ἀδελφῷ 138

IIX. Φιλόσοφοι – Ἄγνωστοι

Ἰωάννῃ φιλοσοφοῦντι 63, 64
Λέοντι φιλοσόφῳ 208
Στεφάνῳ ὀρθοδοξήσαντι 214
Πρὸς τὸν ἐπερωτήσαντα πῶς δυνατὸν μὴ ἁλῶναι ψεύδει τὸν θεῖον Ἀπόστολον, Ἰουδαῖον ἑαυτὸν καὶ Ρωμαῖον ἀποφηνάμενον, καὶ ποτὲ μὲν Ταρσοὺς ἔχειν πατρίδα, ποτὲ δὲ ἐν τῇ Ρώμῃ γεννηθῆναι 103
Περὶ τοῦ μὴ δεῖν πρὸς τὰ ἐν τῷ βίῳ λυπηρὰ ἐπιστρέφεσθαι 270
Πρὸς τὸν πολλάκις ὁμολογήσαντα γνησίαν ἀγάπην καὶ νόθοις ταύτην ἐπινοίαις κιβδηλεύσαντα 276

Ε΄. *Βιβλιογραφία*

α΄. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana Photius Epistulae et Amphilochia Vol. I.
Ediderunt B. Laourdas et L.G. Westerink, Leipzig 1983

EDITIONES

Βιβλιοθήκη τοῦ Φωτίου. Librorum quos legit Photius patriarcha excerpta et censurae... David Hoeschelius Augustanus primus ed., Aug. Vindel. 1601 (pp. 906-918: Epp. 207, 156, 208, 144, 151, 169, 223, 204, 170, 171, 209, 124, 122, 117, 33, 36, 93, 175, 110, 246, 247, 62, 64, 115, 231, 239, 217, 206, 96, 111, 184, 50, 51, 192, 245, 180; p. 948: Ep. 94)

(Mont.) *Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαί.* Photii Sanctissimi Patriarchae Constantinopolitani Epistulae, per... R. Montacutium, Londini 1651 (Epp. 1-248, 292-296)

Fr. Combefis, Bibliothecae Graecorum Patrum Auctarium novissimum, Parisiis 1672 (I 527-537: Ep. 291)

I.B. Cotelerius, Monumenta Ecclesiae Graecae, II, Parisiis 1681 (pp. 104-108: Epp. 278, 270)

Dositheos, *Τόμος Χαρᾶς,* Jassii 1705 (pp. 1-33: Epp. 288-290, 2, 291)

J. Basnage, Thesaurus monumentorum ecclesiasticorum, t. II, Amstelodami 1725 (pp. 382-419: Ep. 1)

E. Bulgaris, *Τοῦ μακαρίου Θεοδωρήτου... τὰ σωζόμενα,* V, Halae 1775. est editionis Schulzianae (Halae 1769-1774) textus Graecus, cui ad vol. V

complendum subiciuntur varia Photiana ex editionibus denuo impressa (26 bis – 27 bis: Ep. 270; 63 bis - 140 bis: epistulae 58 inter Amphilochia receptae; 155 bis -184 bis: Ep. 1)
A. Mai, Scriptorum veterum nova collectio, I. Romae 1825 (pp. 362-368: Ep. 297) J.N. Jager, Histoire de Photius, Paris 1844 [1854] (pp. 433-464: Epp. 288, 290, 291) (Oec.) *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τὰ Ἀμφιλόχια... ἐκδιδόντος Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων,* Athenis 1858
J.P. Migne, Patrologia Graeca 101, Parisiis 1860 (45-1172; 1277-1296: Amphilochia)
(Patr.) Ibid. 102, Parisiis 1864 (585-990: Epp. 1-248, 270, 278, 288, 290-297, ordine mutato, omissis Amphilochiis; in quibusdam exemplaribus accedit 1017-1024: Ep. 289)
(Val.) *Φωτίου τοῦ σοφωτάτου καὶ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαὶ... ὑπὸ Ἰωάννου Ν. Βαλέττα,* Londinii 1864 [Hildesheim 1978] (Epp. 1-248, 270, 278, 288-297, ordine diverso)
A. Papadopulos–Kerameus, *Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τὸ περὶ τοῦ τάφου τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὑπόμνημα καὶ ἄλλα τινὰ πονημάτια τοῦ αὐτοῦ* (Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik, 11), Petropoli 1892 (pp. 15-19: Ep. 292; pp. 171-174: Epp. 272-274)
–, Svjatejšago Patriarha Fotija arhiepiskopa Konstantinopol'skago XLV neizdannyh pisem, Petropoli 1896 (pp. 1-38: Epp. 251, 252, 259-264, 266-269, 271, 275-277, 279-283)
– , *Φωτιακά,* Petropoli 1897 (pp. 5-7: Epp. 272-274)
B. Laourdas, A New Letter of Photius to Boris, *Ἑλληνικὰ* 18, 1954, 263-265 (Ep. 287)
J. Scharf, Die Briefe des Patriarchen Photios an die italischen Bishöfe Marinus, Gauderich und Zacharias, Zbornik Radova Visantološkog Instituta 8, 1963, 261-266 (Epp. 272-274)
J. Darrouzès, Deux lettres inédites de Photius aux Arméniens, Rev. ét. byz. 29, 1971, 137-181 (Epp. 284 partim et 285)
De quibusdam harum epistularum Latine tantum editis vel Graece denuo impressis adeundi sunt S.F.W. Hoffmann, Bibliographisches Lexicon der gesammten Literatur der Griechen, III, Leipzpig 1845 [Amsterdam 1961] 89-90, et Hergenröther III 225-229

– Νικολάου Β. Τωμαδάκη δ.Φ., D.h.c.
Τακτικοῦ Καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας τοῦ Ἀθήνησι Πανεπιστημίου *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία* Γ΄ τόμος γ΄ ἔκδοσις 1970

– Herbert Hunger *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία* – Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν 1978

ΣΤ΄. Ἐπιστολαὶ*

1. Ἐγκύκλιοι

288/1 860 ὅπως δήποτε III 114

Τῷ τὰ πάντα ἁγιωτάτῳ ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, **Νικολάῳ πάπᾳ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης**, Φώτιος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ρώμης

Θέμα: Ἐνθρονιστικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πάπαν Νικόλαον Α΄

1-14 Ἀθυμεῖ καὶ ἀλγεῖ διότι ἀνεδέχθη «τὸν φρικτὸν τῆς ἀρχιερωσύνης ζυγόν».

15-32 Πόθος του «ἐκ παιδὸς» ἦταν ὁ ἡσύχιος μοναστικὸς βίος. Τὰ βασιλικὰ ἀξιώματα (τοῦ πρωτοασηκρίτου κ.λπ.) «κατηνάγκαζον» αὐτὸν νὰ μὴ ἐκπληρώνῃ τὸν πόθον του, οὐδέποτε διενοήθη ὅμως νὰ ἀρχιερατεύσῃ· διότι πάντοτε «τὸ ἀξίωμα» αὐτὸ τὸ ἐθεωροῦσεν «αἰδέσιμόν τε καὶ φοβερόν». Ὑπεχώρησεν ὅμως καὶ τὸ ἀπεδέχθη ἀπὸ φόβον μήπως τιμωρηθῇ ὅπως ὁ δοῦλος τῆς παραβολῆς (Ματθ. 25, 24-30), ὁ ὁποῖος ἔκρυψε τὸ τάλαντον.

33-44 Ἡ μνήμη ὅλων αὐτῶν τῶν λυπηρῶν αὐξάνει τὸν πόνον του. Ἐὰν περιέγραψε τὰ γεγονότα – μὲ εἰλικρίνειαν – εἶναι διὰ νὰ ζητήσῃ τὴν ἐκ μέρους τοῦ Πάπα συνδρομὴν τῶν προσευχῶν πρὸς παρηγορίαν του καὶ ἐνίσχυσίν του εἰς τὴν καλὴν διαποίμανσιν τῆς Ἐκκλησίας.

45-70 Περιγράφει τὴν πίεσιν ποὺ ὑπέστη ἐκ μέρους τοῦ κλήρου, τῶν ἐπισκόπων, τῶν μητροπολιτῶν, τοῦ βασιλέως, τοῦ πλήθους, διὰ νὰ δεχθῇ τὴν Ἀρχιερωσύνην, τοῦ προκατόχου του (Ἰγνατίου) «τῆς τοιαύτης ὑπεξελθόντος ἀξίας». Οὔτε οἱ παρακλήσεις του, οὔτε τὰ ρεῖθρα τῶν δακρύων ἐστάθησαν ἱκανὰ νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἀνάδειξίν του εἰς τὴν πατριαρχείαν «καὶ οὕτω λοιπὸν εἰς μέσους τοὺς θορύβους... διακαρτερῶ καθιστάμενος».

Σημείωσις

* Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς ἀριστερὰ ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς Λειψίας (Laourdas-Westerink). Ὁ δεύτερος ἀνήκει εἰς τὴν ἀρίθμησιν τῶν ἐπιστολῶν τῆς ἐκδόσεως Ἰωάννου Βαλέττα.
Οἱ ἀριθμοὶ εἰς τὸ μέσον σημαίνουν τὴν χρονολογίαν — καὶ ἡμερομηνίαν – ἐπιδόσεως τῆς ἐπιστολῆς κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Λειψίας.
Ὁ ἀριθμὸς δεξιὰ δεικνύει τὸν τόμον καὶ τὴν σελίδα εἰς τὴν ἔκδοσιν Λειψίας (Laourdas-Westerink).

71-77 Ἐπειδὴ «ἀρίστη κοινωνία» εἶναι «ἡ κοινωνία τῆς Πίστεως, καὶ τῆς ἀληθοῦς ἀγάπης τὸ αἰτιώτατον» εἶναι ἀναγκαῖον νὰ «στυλογραφήσουν» ἐν συντομίᾳ καὶ οἱ δύο «τὰ τῆς ἡμῶν καὶ ὑμῶν πίστεως» ὥστε νὰ ἀναπτυχθῆ θερμοτέρα ἡ μεταξύ τους καλὴ σχέσις.

78-91 Ἐκθέτει τὴν πίστιν του εἰς τὴν Ἁγίαν Τριάδα.

92-116 Ὁμολογεῖ τὴν ὀρθὴν πίστιν εἰς τὸν Υἱὸν καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸν Χριστόν.

117-166 Ἀποδέχεται τὶς ἑπτὰ ἅγιες καὶ οἰκουμενικὲς συνόδους.

167-185 Μετὰ τὴν ὁμολογίαν τῆς Πίστεως, παρακαλεῖ τὸν Πάπαν νὰ προσεύχεται διὰ νὰ ἐκκοπῆ «πᾶσα σκανδάλων ρίζα» καὶ πᾶσα «πέτρα προσκόμματος» νὰ ἐξορισθῆ μακρυὰ ἀπὸ «τὴν ἐκκλησιαστικὴν εὐταξίαν». Νὰ εὐδοκήσῃ δὲ ὁ Θεὸς ὥστε νὰ ποιμάνῃ «καὶ ποιῶν καὶ λέγων» πρὸς δόξαν Θεοῦ.

289/2 860 ὅπως δήποτε III 120

Τοῖς θεοφιλεστάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καὶ συγκέλλῳ τῆς Θεουπολιτῶν ἐκκλησίας, Φώτιος, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ρώμης

Θέμα: Ἐνθρονιστικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸ Πατριαρχεῖον τῆς Ἀντιοχείας.

1-47 Ἐκθέτει τὸ δέος τῆς ψυχῆς του διὰ τὸ μέγα τῆς ἱερωσύνης μυστήριον. Παρὰ ταῦτα, γράφει, «τὸ φοβερὸν οὐκ ἐξέφυγον» διὰ τοῦτο «ἀθυμίᾳ τε καὶ πολλῇ τῇ ἀμηχανίᾳ πιέζομαι». Γράφω δὲ «πρὸς τὴν Ὑμετέραν Ὁσιότητα» χωρὶς τίποτε νὰ κρύψω ἀπὸ τὰ ἰδικά μου ἐξ ἀρχῆς, ὥστε νὰ μὴ παύεται εὐχομένη νὰ κατευνασθῆ «ὁ πολὺς τάραχος τῆς ψυχῆς μου».

48-64 Ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας ἐπιθυμοῦσα «τὸν μονήρη βίον». Μὲ προσκαλοῦσε πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ πατρός μου «ὅς ἕνεκα δόξης ὀρθῆς καὶ πίστεως ἀληθοῦς» ἐγκατέλειψε πλοῦτον καὶ ἀξιώματα «καὶ πάντα παθών... ἐν αὐτῷ τῷ μαρτυρίῳ ὑπερορισθεὶς τετελείωται». Καὶ ἡ μητέρα μου ἦταν «φιλόθεός τε καὶ φιλάρετος». Ἀλλὰ μὲ ἀνέκοψαν «καὶ μὴ βουλόμενον κοσμικαὶ φροντίδες καὶ πολιτικῶν ἀξιωμάτων τιμαὶ» ποὺ μοῦ ἐπέβαλεν ὁ βασιλεύς.

65-87 Πρὸ ὀλίγου χρόνου ἐπιέσθην ὑπὸ τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ συλλόγου τῶν ἱερέων – «ἦσαν γάρ, ἦσαν ποικίλοι τε καὶ παντοδαποὶ κατὰ τὴν ἐκκλησίαν σάλοι καὶ κλύδωνες» – νὰ ἀναδεχθῶ «τὸν τῆς ἀρχιερωσύνης ζυγόν».

Ἔκλαψα, ἐξελιπάρησα, ἀνεβλήθη ἐπὶ πολὺ (2 μῆνες) ἡ ὑπόθεσις, τέλος ὅμως «κρατεῖ τῶν πλειόνων τὸ βούλημα». Ἐν τῷ μέσῳ δὲ «τῶν ὀχετῶν τῶν δακρύων» ἕν μὲ παρηγορεῖ «ὅτι σχεδὸν εἰπεῖν πρὸς ἀλλήλους διαφερομένων ἁπάντων καὶ ἀλλήλων ἀποτέμνεσθαι καὶ ἀπορῤήγνυσθαι φιλονεικούντων, ὁμοφροσύνη τις καὶ ὁμογνωμοσύνη ταῖς αὐτῶν ἐμφυεῖσα ψυχαῖς τὰ διεσκορπισμένα συνῆγεν καὶ τὰ διερρωγότα συσφίγγουσα τὴν προτέραν ὁμόνοιαν ἐχαρίζετο».

88-94 Παρακαλῶ λοιπὸν «τὴν ὑμετέραν ἀρχιερατικὴν τε καὶ ἱερατικὴν ὁσιότητα» νὰ πρεσβεύῃ ὥστε νὰ διευθετήσω «ἀκαταγνώστως» τὰ κατ' ἐμὲ καὶ τὰ κατὰ τὴν ἐμπιστευθεῖσαν εἰς ἐμὲ ποίμνην.

95 Πιστεύω.–

290/3 Αὔγ./Σεπτ. 861 III 123

Τῷ τὰ πάντα ἁγιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, **Νικολάῳ πάπᾳ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης**, Φώτιος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης.

Θέμα: Ἀπολογητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Πάπαν Νικόλαον, ἀπάντησις εἰς τὴν μομφὴν ὅτι ἀντικανονικῶς ἀνῆλθεν εἰς τὸν Πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

4-24 Ἡ ἀγάπη εἶναι τὸ «σεμνότερον» καὶ «τιμιώτερον» ἀπόκτημα. (Α΄ Κορ. 13)

25-33 Ἡ ἀγάπη μοῦ ἐπιβάλλει νὰ φέρω «ἀνεπαχθῶς τὰς ἐπιτιμήσεις» τὶς ὁποῖες ἡ ὁσιότης σου ἐξαπέλυσεν «βολίδων δίκην» ὄχι βεβαίως ἀπὸ ἐμπάθειαν, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ ἀπροσποίητον διάθεσιν.

34-48 Ἀπολογοῦμαι λοιπὸν ὡς ἄξιος ἐλέους καὶ ὄχι ἐπιτιμήσεως. Διότι: «βίαν ὑπέστημεν... συνεσχέθημεν ἄκοντες· κακούργοις ἴσα καθείρχθημεν (= ἐφυλακίσθημεν ὡσὰν κακοῦργοι)· ἐτηρούμεθα φυλασσόμενοι· ἐψηφίσθημεν ἀνανεύοντες (= ἀρνούμενοι)· ἐχειροτονήθημεν κλαίοντες, ὀδυρόμενοι, κοπτόμενοι, ἴσασι ταῦτα πάντες· οὐδὲ γὰρ ἐν γωνίᾳ ἐγένετο, καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἐπηρείας (= τῆς ἀπειλῆς, τῆς ὕβρεως) τὴν ἱστορίαν εἰς πάντας ἐξήνεγκεν (τὴν ἐκοινολόγησεν)· εἶτα τί δεῖ; τοῖς τὰ πολλὰ καὶ δεινὰ πεπονθόσιν ἐπεμβαίνειν, ἐπιπλήττειν, διαλοιδορεῖν; ἢ οἰκτείρειν καὶ παραμυθεῖσθαι ὅση δύναμις; »

49-63 Ἔχασα τὴν εἰρήνην μου, τὴν γλυκεῖαν γαλήνην, τὴν δόξαν ἀκόμη· μὲ ἔβγαλαν ἔξω ἀπὸ τὴν ἡσυχίαν μου, ἀπὸ τὶς τερπνότατες ἀναστροφὲς μὲ τοὺς φίλους μου, ποὺ δὲν μὲ ἐλύπησαν ποτέ. Κανεὶς δὲν μὲ κατηγόρησε,

κανένα δὲν ἐκατηγόρησα, οὔτε ἐλύπησα, ἄν ἐξαιρέσῃ κανεὶς τοὺς ἀγῶνες ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας. Κανεὶς δὲν μὲ προσέβαλεν· ὅλοι ἦταν καλοὶ μαζί μου· μεταξὺ τῶν συγγενῶν μου ἤμουν ὁ φίλτατος, καὶ μεταξὺ τῶν φιλτάτων ὁ συγγενής.

64-81 Εἰς τὴν οἰκίαν μου ὁ χορὸς τῶν σπουδαστῶν τῆς διαλεκτικῆς, τῶν μαθηματικῶν, τῆς λογικῆς, τῆς θεολογίας, ἦταν «ἡ χαρίεσσα τῶν ἡδονῶν... τέρψις». Καὶ ὅταν πάλιν ἔβγαινα διὰ «τὴν βασίλειον αὐλὴν» μὲ παρακαλοῦσαν νὰ μὴ βραδύνω ἐκεῖ· καὶ ὅταν ἐπέστρεφα μὲ προϋπαντοῦσεν «ὁ σοφὸς ἐκεῖνος... χορὸς» μὲ παράπονα διότι ἄργησα, ἐνῶ ἐκεῖνοι ἔμεναν καὶ μὲ περίμεναν καὶ μὲ ἐκύκλωναν χωρὶς φθόνον καὶ ἐπιβουλήν. Καὶ ποιὸς θὰ ὑπέφερε χωρὶς δάκρυα νὰ τὸν ξεσηκώσουν ἀπὸ μιὰ τέτοια ζωή;

82-113 Τὰ ἔχασα τώρα ὅλα αὐτά· διὰ τοῦτο καὶ ὠδυρόμουν· ἐγνώριζα ἄλλως τε καὶ πρὶν τὸ γευθῶ «τὸ πολυτάραχον καὶ πολυμέριμνον τῆς καθέδρας ταύτης... τὸ δυσάρεστον καὶ δυσήνιον τοῦ μεγάλου ὄχλου», τὶς φιλονικίες, τὶς ἐπαναστάσεις, τοὺς γογγυσμούς, τὶς ἀπαιτήσεις, τὴν θρασύτητα, τοὺς ἐκβιασμούς...... ἄν δὲ λάβουν τὴν ἐξουσίαν εἰς τὰ χέρια τους «ὁ ὄχλος» ὁδηγοῦν εἰς τὸν ὄλεθρον...

Τὶ νὰ τὰ διηγῆται κανεὶς ἕνα πρὸς ἕνα; Ἄλλοτε χρειάζεται «ὁ ἐφεστηκὼς» νὰ δείχνεται διαφορετικὸς ἀπὸ ὅ,τι αἰσθάνεται καὶ καμμιὰ φορὰ νὰ πικραίνῃ φίλους καὶ συγγενεῖς, καὶ νὰ φαίνεται «βαρὺς» εἰς ὅσους ἁμαρτάνουν. Καὶ πόσα πάσχω καταδιώκων τὴν Σιμωνίαν· πόσους καθημερινοὺς πειρασμοὺς ἀντιμετωπίζω «περικόπτων» τὸν ἀέρα (τὴν ἀσυδοσίαν), τὴν ἀμέλειαν διὰ τὰ ὑψηλά «τὴν ἐπιμέλειαν περὶ τὰ μάταια» τοῦ ἱεροῦ κλήρου!... Τὸ ἤξερα καὶ πρὶν ὅτι αὐτὰ δὲν ἦταν δι᾽ ἐμὲ καὶ ἠρνούμην τὴν χειροτονίαν. «Οὐκ ἦν δὲ ἄρα φυγεῖν τὸ προορισθέν».

113-123 Καὶ ἔπειτα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἀντὶ νὰ τύχω παρηγορίας, ἐπιπλήττομαι. Μὰ ἄν χρειάζεται ἐπιτίμησις, αὐτὴ πρέπει νὰ στραφῇ εἰς τοὺς «ἀδικοῦντας» καὶ «βιασαμένους» ὄχι εἰς ἐμέ.

123-131 Ἀλλ᾽ εἶναι παράβασις κανόνων, λέγεις, ὅτι ἀπὸ λαϊκὸς ἔγινα ἀρχιερεύς· ἐὰν ὄντως εἶναι παράβασις, τὴν εὐθύνην ἔχουν αὐτοὶ ποὺ μὲ ἐξεβίασαν καὶ ὄχι ἐγὼ ποὺ ἀντιστεκόμουν. Ἀλλὰ ποῖοι εἶναι αὐτοὶ οἱ κανόνες, τοὺς ὁποίους δὲν παρέλαβε μέχρι σήμερα ἡ Ἐκκλησία τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν; Καὶ ἀφοῦ δὲν τῆς παρεδόθησαν αὐτοὶ οἱ κανόνες, πῶς τοὺς παρέβη;

132-153 Ὡς πρὸς ἐμέ, ἄκων ἔγινα Ἀρχιερεὺς καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ μὲ πιέζῃ «τὸ βάρος» τοῦ θρόνου· διὰ τοῦτο καὶ «ἄκων καθέζομαι». Ἑπομένως θὰ μοῦ ἦταν πολὺ εὐχάριστον ἄν δὲν μοῦ ἐγράφετο (ἐννοεῖται ὑπὸ σοῦ, τοῦ Πάπα) τὸ ἑξῆς: «τὰ μὲν ἄλλα πάντα χρηστὰ καὶ ἐπαινετά, καὶ δεχόμεθα καὶ τερπόμεθα καὶ χαριστηρίους ᾄδομεν θεῷ τῷ πανσόφως οὕτω τὴν ἐκκλη-

σίαν ἰθύναντι, τὸ δὲ ἀπὸ λαϊκῶν οὐκ ἐπαινετόν, διὸ τέως ἐν ἀμφιβόλῳ καθιστάμεθα, τὴν τελειοτάτην συναίνεσιν εἰς τὴν τῶν ἀποκρισαρίων ἡμῶν ὑποστροφὴν ἀναθέμενοι». Ἀλλ' ἔπρεπεν ἀντ' αὐτῶν νὰ μοῦ γραφοῦν αὐτά: «οὐ συναινοῦμεν ὅλως, οὐ καταδεχόμεθα, οὐδὲ μὴ εἰς τὸν αἰῶνα καταδεξαίμεθα τὸν προσδραμόντα, τὸν ἐμπορευσάμενον τὴν ἀρχήν, τὸν ἀψήφιστον, τὸν τὰ πάντα κακόν· ἔξιθι τοῦ θρόνου, ὑποχώρησον τοῦ ποιμαίνειν» βεβαίως θὰ ἦταν ψευδῆ ὅλα αὐτὰ ποὺ θὰ ἀνεφέροντο ὡς πρὸς ἐμένα, ἀλλὰ θὰ τὸ προτιμοῦσα νὰ ἀδικηθῶ ἐκδιωκόμενος ἀπὸ τὸν θρόνον, ὅπως ἀδικήθηκα καὶ ἀνερχόμενος παρὰ τὴν θέλησίν μου.

154-184 Καὶ ὁ Νικηφόρος καὶ ὁ Ταράσιος ἀπὸ λαϊκοὶ ἐχειροτονήθησαν Ἀρχιερεῖς «τῶν κανόνων ἀκριβεῖς φύλακες, τῆς εὐσεβείας ὑπέρμαχοι, τῆς δυσσεβείας κατήγοροι...» χωρὶς νὰ ὑπάρχουν αὐτοὶ οἱ ἀπαγορευτικοὶ κανόνες (ποὺ γράφεις).

185-199 Ἔχομε καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τοῦ Μελχισεδὲκ· ὁ μὲν εἶχε τὴν ἐντολὴν τῆς περιτομῆς τῆς ὁποίας ἡ παράβασις ἦταν θάνατος. Ὁ Μελχισεδέκ δὲν εἶχε τοιαύτην ἐντολήν· καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ «ἐνδιαφερόμενοι» συνηντῶντο εἰς τὴν εὐγνωμοσύνην καὶ τὴν κοινὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ, χωρὶς ὁ ἕνας νὰ μέμφεται τὸν ἄλλον διὰ τὴν «ἑτερότητα».

200-208 Κοινὰ εἰς ὅλους εἶναι τὰ τῆς πίστεως· τούτων ἡ παράβασις εἶναι θάνατος. Ὅλοι δὲ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ φυλάττουν τὶς ἀποφάσεις τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων. Δὲν συμβαίνει ὅμως νὰ εἶναι δεισιδαίμονες ὅσοι φυλάττουν «ἅ... τις τῶν πατέρων ἰδίως ἐξέθετο ἤ τοπικὴ διωρίσατο σύνοδος». Οὔτε εἶναι ἐπικίνδυνον δι' ὅσους δὲν παρεδέχθησαν τὰ ἀνωτέρω τὸ νὰ παραβαίνουν αὐτά.

209-240 Ὑπάρχουν πολλὲς διαφορὲς ὡς πρὸς τὰ ἔθιμα τῶν κατὰ τόπους ἐκκλησιῶν. Π.χ. τὸ «ξυρᾶσθαι» (ὅπως ὁ πάπας) ἰσχύει σὰν ἔθιμον εἰς μερικούς, χωρὶς νὰ θέλω νὰ ἀναφέρω ὅτι τὸ ἀπαγορεύει κανὼν τῆς «ἐν Σίδῃ» συνόδου. Ἡ νηστεία τοῦ Σαββάτου ἀπαγορεύεται, ἐκτὸς τοῦ Μ. Σαββάτου διὰ κανόνων, καὶ ὅμως ἡ παράδοσις (τῶν παπικῶν) ὑπερίσχυσε τοῦ κανόνος. Ἔχομε καὶ τὸ θέμα τῆς ἀγαμίας τῶν κληρικῶν, εἰς τὸ ὁποῖον προχωρήσατε σεῖς (παρὰ τοὺς κανόνας). Ὑπάρχει διαφορὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν χειροτονίαν ἐπισκόπου ἀπὸ τὸν βαθμὸν τοῦ διακόνου χωρὶς νὰ περάσῃ ἀπὸ τὸν βαθμὸν τοῦ πρεσβυτέρου (πρᾶγμα παράνομον). Παρὰ ταῦτα ἄν δὲν παρεδέχθη κανεὶς μίαν νομοθεσίαν, δὲν λογοδοτεῖ διὰ τὴν παράβασίν της.

Ὑπάρχουν μοναχοὶ ποὺ δὲν τηροῦν τὴν ἀποχὴν τῆς κρεωφαγίας διὰ βίου, ἐνῷ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀλεξανδρείας ἀπαγορεύει τὴν διακοπὴν της – πρᾶγμα ποὺ ἐπεκράτησεν ἀπὸ κάποιαν ἐπιχώριον περιπέτειαν – Ἐπίσης δὲν μεταβάλλομεν τὸ σχῆμα τοῦ μοναχοῦ εἰς σχῆμα κληρικοῦ, ἐνῷ ἄλλα ἰσχύουν ἀλλοῦ.

241-265 Αὐτὸ ποὺ ἐνομίσθη (ὑπὸ σοῦ) ὡς ἄξιον κατηγορίας εἰς βάρος μου εἶναι «ἀνεύθυνον» καὶ μηδὲν πρὸς τὶς ἰδικές σας παρανομίες, οἱ οποῖες φθάνουν νὰ ἀρνοῦνται τὴν ἀλήθειαν. Τὸ νὰ ἔχῃς τὴν μαρτυρίαν τῶν πάντων ὅτι καὶ πρὶν ἱερωθῇς ἐζοῦσες μὲ σεμνότητα ὡς ἱερεύς, ὥστε νὰ ἐπιλεγῇς Ἀρχιερεὺς «καὶ ὑπ᾽ αὐτῶν τῶν κεκληρωμένων τὴν ἱερωσύνην» ἔχει καμμίαν σύγκρισιν μὲ τὰ ἀτοπήματα ποὺ ἀνεφέρθησαν; Δηλαδὴ τὸ νὰ σαββατίζετε, καίτοι «μυριάκις» σᾶς ὑπεδείχθη – τὸ νὰ βδελύσσεσθε τὸν θεμιτὸν γάμον παρὰ τὰ δεσποτικὰ καὶ πατρικὰ συνοδικὰ δόγματα – διὰ νὰ μὴ τὰ ἀναφέρω ὅλα – Τὸ νὰ προαχθῇς εἰς ἀρχιερέα ἀπὸ λαϊκὸς εἶναι σύμφωνον ὄχι εἰς τὰ λόγια, ἀλλὰ εἰς τὰ ἔργα τῶν θείων πατέρων, καὶ μάλιστα πρὸς τὸ συμφέρον «τῆς νύμφης Χριστοῦ ἐκκλησίας».

266-279 Οἱ ἑτερότητες πρὸς τὶς εὐχές, τὶς ἐπικλήσεις, τὴν τάξιν τῶν ἀκολουθιῶν, τὸ μῆκος τοῦ χρόνου, τὸ πλῆθος, δὲν ἐμποδίζουν νὰ πραγματοποιῆται τὸ μυστήριον τῆς μετουσιώσεως τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου εἰς σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ μὲ τὴν χάριν τοῦ Πνεύματος.

Εἶναι καὶ ἡ ἄλλη διαφορὰ μεταξύ μας. Δηλαδὴ κατὰ τοὺς κανόνας ποὺ ἰσχύουν εἰς ἡμᾶς, μέχρι τρεῖς μάρτυρες ἔχουν τὴν δύναμιν νὰ βεβαιώσουν τὴν ἀλήθειαν ἀκόμη καὶ εἰς περίπτωσιν κατηγορίας ἐπισκόπου. Ἐνῷ εἰς ἄλλους χρειάζονται ἑβδομῆντα μάρτυρες· καὶ ἄν αὐτοὶ καταθέσουν, ἀθωώνεται ὁ κατηγορούμενος ἔστω καὶ ἄν ἀκόμα εἶχεν ἐπ᾽ αὐτοφώρῳ συλληφθῇ.

280-290 Ὁ πρὸ τῆς ἱερωσύνης τρόπος ἀποδεικνύει τὸν ἄνδρα ἄξιον καὶ ὄχι τὸ σχῆμα. Ἐκεῖνος ποὺ τηρεῖ βίον ἀκηλίδωτον, ὅσον τοῦ ἐπιτρέπουν οἱ δυνάμεις του, δὲν εἶναι καθόλου κατώτερος εἰς ἀρετὴν ἐκείνου ποὺ φέρει τὸ σχῆμα.

291-316 Αὐτὰ δὲν τὰ γράφω διὰ τὸν ἑαυτόν μου· ἀλλὰ διὰ νὰ μὴ κατηγοροῦνται ἄξιοι ἱεράρχαι ὅπως ὁ Ταράσιος, ὁ Νικηφόρος, καὶ ἀπὸ τοὺς Λατίνους ὁ Ἀμβρόσιος, οἱ ὁποῖοι ἔγιναν ἀπὸ λαϊκοὶ ἀρχιερεῖς· ὁμοίως καὶ ὁ Νεκτάριος, τοῦ ὁποίου τὴν ἐκλογὴν ἐπεκύρωσε σύνοδος. Ὁ Ἀμβρόσιος δὲ καὶ ὁ Νεκτάριος ὄχι μόνον ἦσαν λαϊκοί, ἀλλὰ καὶ τὸ βάπτισμα ἐδέχθησαν μαζὶ μὲ τὴν ἀρχιερωσύνην. Ἀλλὰ καὶ ὁ Γρηγόριος, πατὴρ τοῦ Θεολόγου, καὶ ὁ τῆς Καισαρείας Θαλάσσιος «κατὰ τὴν ὁμοίαν τάξιν καὶ ἀκολουθίαν» ἐδέχθησαν τὴν διαποίμανσιν τῶν ἐκκλησιῶν, ἀνώτεροι «παντὸς ψόγου καὶ διαβολῆς».

317-338 Ὡς πρὸς ἐμέ, ἐλέχθη ἤδη ὅτι ἄκων καὶ ἐδέχθηκα καὶ κατέχω τὴν ἀρχιερωσύνην καὶ ὅσα εἶπα, σκοπὸν εἶχαν τὴν ἀθώωσιν τῶν πατέρων. Τοῦ λοιποῦ δὲ οὐδεὶς νὰ ἀναβιβάζεται εἰς τὸ ἐπισκοπικὸν ὕψος, ἐὰν δὲν περάσῃ ἀπὸ ὅλες τὶς ἱερατικὲς βαθμίδες.

339-358 Ἐὰν ἴσχυεν ὁ κανὼν τῆς ἀπαγορεύσεως νὰ ἀναδεικνύωνται ἐπίσκοποι ἀπὸ λαϊκῶν, θὰ εἶχα τώρα ἐκφύγει ὅλες τὶς εὐθύνες καὶ τοὺς καμάτους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν ὑπάρχει μηχανισμὸς νὰ μὲ ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τόσα καθήκοντα: «ἀστηρίκτους στηρίξαι..... ἀμαθεῖς ἐκδιδάξαι.... ἀπαιδεύτους παιδεῦσαι... τοὺς θρασεῖς ἑλκύσαι, τοὺς βλακώδεις ἀνδρῶσαι, τοὺς φιλαργύρους πεῖσαι... φιλοπτώχους εἶναι· τοὺς φιλοτίμους χαλιναγωγῆσαι... τοὺς ὑπερηφάνους... μετριοφρονεῖν παρορμῆσαι· τοὺς ἐκπορνεύοντας... σωφρονεῖν καταρτίσαι, τοὺς ἀδικοῦντας κωλῦσαι... τοὺς ὀργίλους ἡμερῶσαι, τοὺς ὀλιγοψύχους παραμυθήσασθαι... Χριστῷ παραστῆσαι γνησίους θεράποντας...»

359-400 Ἀγωνιζόμεθα καὶ κατὰ τῶν αἱρέσεων ποὺ ἀνερρίπισαν τὸν πόλεμον καὶ μάλιστα κατὰ τῆς Δ΄ οἰκουμενικῆς συνόδου· καθὼς καὶ κατὰ τῶν ἀτάκτων χριστιανῶν, ποὺ ρέπουν εἰς τὶς καινοτομίες καὶ οἱ ὁποῖοι «θρασεῖς» ἀμαυρώνουν ἂν δὲν καίουν τὴν ἡσυχίαν τῶν ἐπισκόπων.

Ὡς πρὸς τοὺς κανόνες ποὺ παραγγείλατε θὰ ἐτυπώνοντο ὅλοι ἂν ἦταν μόνον εἰς τὴν ἰδικήν μας ἐξουσίαν ἡ ὑπόθεσις.

401-436 Διὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν Μητροπόλεων, ποὺ κάποτε ἀνῆκαν ἀλλοῦ (εἰ τὴν Ἐκκλησίαν σας ἐννοεῖται) καταλαβαίνετε ὅτι δὲν εἶναι ἰδικόν μας δικαίωμα, ἀλλὰ τῆς Πολιτείας. Ἐγὼ ὅσα λιγώτερα ἔχω νὰ φροντίζω, τόσον περισσότερον ἀναπαύομαι καὶ δὲν δυσκολεύομαι νὰ προσφέρω καὶ τὰ ἰδικά μου. Αὐτὰ θὰ τὰ βεβαιώσουν καὶ οἱ τοποτηρηταὶ σας, συνετοὶ καὶ ἐνάρετοι καὶ πολύπειροι καθὼς εἶναι, ὁπότε δὲν ὑπῆρχε λόγος οὔτε κἂν νὰ σᾶς γράψω· γράφω ὅμως μήπως ἡ ἔλλειψις γραφῆς ἐκ μέρους μου θεωρηθῇ περιφρόνησις.

437-480 Τέλος παρακαλῶ «τὴν ὑμετέραν πολυέραστον μακαριότητα» νὰ φροντίζῃ διὰ τὴν κανονικὴν ἐκκλησιαστικὴν εὐταξίαν. Δηλαδὴ νὰ μὴ δέχεσθε «χωρὶς τῆς ἡμετέρας εἰδήσεως καὶ συστατικῶν γραμμάτων» ὅσους ἀπὸ ἐδῶ ἔρχονται εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ρωμαίων καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς φιλοξενίας νὰ τοὺς παραχωρῆτε νὰ καταβάλλουν «μισαδελφίας σπέρματα».

Διότι αὐτοὶ ποὺ ἔρχονται παρὰ «τὸν κανόνα» ποὺ ρυθμίζει τὶς ἀποδημίες, δημιουργοῦν: μάχες, στάσεις, ἔριδες, φιλονικίες, διαβουλές, ἐπιβουλές, ἐπαναστάσεις. Ἀλλ' ἐγὼ θὰ εἰπῶ ἐκεῖνο ποὺ ξέρω, ποὺ βλέπω νὰ γίνεται. Ὅταν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἐδῶ καταρρυπώσουν τὸν βίον τους καὶ πρόκειται νὰ λογοδοτήσουν, γίνονται «φυγάδες» δῆθεν διὰ νὰ προσευχηθοῦν. Πρόκειται δι' ἀνθρώπους ἀνηθίκους, κλέπτας, μεθύσους καὶ αἰτίους πολλῶν ἐγκλημάτων· ὅταν λοιπὸν κινδυνεύουν νὰ τιμωρηθοῦν, προφασίζονται ὅτι μεταβαίνουν εἰς τὴν Ρώμην χάριν προσευχῆς. Ἀλλὰ «ἡ ὑμετέρα παθοκτόνος καὶ θεοχαρίτωτος.... κεφαλή» νὰ ἀχρηστεύῃ τὴν ἀπάτην στέλνοντάς τους πίσω ἐκεῖ ἀπὸ ὅπου «κακῶς καὶ ἀτάκτως ἐξέφυγον» «ἄνευ συστατι-

κῶν γραμμάτων». Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ ἡ σωτηρία ἐκείνων θὰ ἐξυπηρετῆται καὶ ἡ κοινὴ ὠφέλεια· ἀλλὰ «καὶ ἡ κανονικὴ εὐταξία» θὰ διαφυλάττεται «καὶ ἡ φιλαδελφία» θὰ κραταιώνεται.

2/4 867 I 39

Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικοὺς θρόνους, Ἀλεξανδρείας φημὶ καὶ τῶν λοιπῶν· **ἐν ᾗ περὶ κεφαλαίων τινῶν διάλυσιν πραγματεύεται, καὶ ὡς οὐ χρὴ λέγειν ἐκ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα προέρχεσθαι, ἀλλ' ἐκ τοῦ πατρὸς μόνον**

1-51 Ὁ πονηρὸς πρὸ Χριστοῦ ἀπατοῦσε τὸ ἀνθρώπινον γένος καὶ τὸ κατατυραννοῦσε μὲ τὶς πλάνες του· μ.Χ. τὸ ἐταλαιπώρησε μὲ τὶς αἱρέσεις, τὶς ὁποῖες ὅμως κατέκριναν οἱ σύνοδοι. Μετὰ ταῦτα «ἡ βασιλεύσουσα πόλις» μὲ τὰ ὀρθά δόγματα κατήρδευε τὴν οἰκουμένην. Οἱ Ἀρμένιοι ἐπέστρεψαν εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, οἱ Βούλγαροι «ἔθνος βαρβαρικὸν καὶ μισόχριστον» «εἰς τὴν τῶν Χριστιανῶν παραδόξως μετενεκεντρίσθησαν πίστιν.»

52-100 Δύο χρόνια μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν Βουλγάρων «ἄνδρες δυσεβεῖς καὶ ἀποτρόπαιοι» ἀπὸ τὴν Δύσιν (οἱ παπικοὶ) ἐνέσκηψαν σἄν «κεραυνὸς ἤ σεισμὸς» ἤ χαλάζι καὶ διαφθείρουν εἰς τὸν ἀμπελῶνα τοῦ Κυρίου τὰ δόγματα καὶ παρακινοῦν τοὺς Βουλγάρους νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν ὀρθὴν Πίστιν. Τοὺς παρασύρουν νὰ νηστεύουν τὰ Σάββατα – νὰ μὴ νηστεύουν τὴν α΄ ἑβδομάδα τῶν νηστειῶν – νὰ δεχθοῦν τὴν ἀγαμίαν τοῦ κλήρου – καὶ νὰ καταντήσουν (ὅπως οἱ Δυτικοὶ) «πολλὰς κόρας χωρὶς ἀνδρὸς γυναῖκας δεικνύοντες καὶ γυναῖκας παῖδας ἐκτρεφούσας ὧν οὐκ ἔστιν πατέρας θεάσασθαι» –· καὶ ἀπαγορεύουν εἰς τοὺς οἰκονόμους τῶν Μυστηρίων ἱερεῖς νὰ τελοῦν τὸ χρῖσμα, διακηρύττοντες, χωρὶς νὰ στηρίζωνται εἰς οὐδεμίαν συνοδικὴν ἀπόφασιν, ὅτι αὐτὸ εἶναι ἔργον μόνον τοῦ Ἐπισκόπου· ὁπότε καὶ «ἀναμυρίζουν» «τοὺς ὑπὸ πρεσβυτέρων μύρῳ χρισθέντας».

101-114 Ἀλλ' ἔφθασαν καὶ εἰς τὴν κορωνίδα τῶν κακῶν νὰ κοινολογήσουν ὅτι «τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἐκ τοῦ πατρὸς μόνον, ἀλλὰ γε καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ ἐκπορεύεται». Δι' αὐτοῦ εἰσάγουν δύο αἴτια, «ἐπὶ τῆς ἁγίας τριάδος». Τοῦ μὲν υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος θεωροῦν αἴτιον τὸν πατέρα, «τοῦ πνεύματος δὲ πάλιν τὸν υἱὸν» δέχονται ὡς αἴτιον, καὶ μεταβάλλουν «τὴν μοναρχίαν» τῆς Ἁγίας Τριάδος εἰς «διθεΐαν».

115-144 Ἐὰν ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι τελεία – καὶ εἶναι τελεία – εἶναι περιττὴ καὶ ματαία καὶ ἡ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσις. Ἐφ' ὅσον ἰδιότης τοῦ Πνεύματος εἶναι ἡ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευσις· καὶ τοῦ Υἱοῦ ἰδιότης εἶναι ἡ γέννησίς του ἐκ τοῦ Πατρός· ἐὰν δέ, ὅπως λέγουν ἐκεῖνοι, τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται καὶ ἐκ τῶν δύο – Πατρὸς καὶ Υἱοῦ – τότε τὸ Πνεῦμα δια-

κρίνεται (ξεχωρίζεται) μὲ περισσότερες ἰδιότητες ἀπὸ τὸν Πατέρα, παρ' ὅ,τι διακρίνεται ὁ Υἱός· ἑπομένως ὁ Υἱὸς εἶναι (θὰ ἦταν μᾶλλον) «ἐγγυτέρω τῆς πατρικῆς οὐσίας» παρ' ὅ,τι θὰ ἦτο τὸ Πνεῦμα. Καὶ νὰ ποὺ ἐφθάσαμεν εἰς τὴν αἵρεσιν τοῦ Μακεδονίου.

Ἄλλως τε ἐὰν εἶναι ὅλα κοινὰ εἰς τὰ πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος «ὡς τὸ θεός, τὸ βασιλεύς, τὸ κύριος, τὸ δημιουργός, τὸ παντοκράτωρ, τὸ ὑπερούσιον, τὸ ἁπλοῦν, τὸ ἀσχημάτιστον, τὸ ἀσώματον, τὸ ἀόρατον, ἁπλῶς τὰ ἄλλα πάντα» ἐνῷ κοινὸν τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ εἶναι ἡ ἐκπόρευσις (πρόοδος) τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἄρα καὶ τὸ Πνεῦμα θὰ ἔχῃ τὴν ἰδιότητα τῆς ἐκπορεύσεως τῶν ἄλλων δύο· ἑπομένως «καὶ ἐξ ἑαυτοῦ ἐκπορευθήσεται τὸ Πνεῦμα, καὶ ἀρχὴ ἔσται αὐτὸ ἑαυτοῦ καὶ αἴτιον ἅμα καὶ αἰτιατόν». Ἀλλὰ δι' αὐτοῦ τοῦ συλλογισμοῦ φθάνομεν εἰς μύθους εἰδωλολατρικοὺς καὶ τοὺς ὑπερβαίνομεν μάλιστα.

Ἐπειδὴ δὲ μόνον τὸ Πνεῦμα ἔχει δύο ἀρχές, πρέπει νὰ ἔχῃ καὶ αὐτὸ «πολύαρχον ἀρχήν».

Καὶ ἀκόμη περιορίζει τὸ Πνεῦμα «τῆς κατ' οὐσίαν... συγγενείας» ἢ ἰδιαιτέρα «κοινωνία» Πατρὸς καὶ Υἱοῦ (τὸ νὰ ἔχουν δηλαδὴ μόνον αὐτοὶ οἱ δύο τὴν ἰδιότητα τῆς ἐκπορεύσεως, τὴν ὁποίαν δὲν ἔχει τὸ Πνεῦμα).

145-159 Οὐδεμία σύνοδος ἀναφέρει τὴν ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. «Ὁ Κύριος καὶ Θεὸς ἡμῶν» λέγει (Ἰωάν. ιε´ 26) «τὸ πνεῦμα, ὅ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται». Αὐτὸ δέχονται ὁ μέγας Ἀθανάσιος, ὁ θεολόγος Γρηγόριος, ὁ μέγας Βασίλειος, ὁ Χρυσόστομος.

160-230 Τὴν αὐτὴν ἐκπόρευσιν ἔχει τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ; Τότε «πῶς οὐ κοινοῦνται αἱ ἰδιότητες» διὰ τῶν ὁποίων (ἰδιοτήτων) χαρακτηρίζεται ἡ Τριάς; Ἐὰν ἔχῃ διαφορετικήν, φθάνομεν εἰς τὶς αἱρέσεις.

Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ὡς ἐκ δύο αἰτίων, τὸ μετατρέπει εἰς σύνθετον.

Ἐὰν ἔχῃ καὶ τὸ Πνεῦμα τὴν ἰδιότητα τῆς ἐκπορεύσεως (ὅπως καὶ ὁ Υἱός) τί θὰ ἐμποδίσῃ νὰ ἐκπορευθῇ καὶ ἐξ αὐτοῦ καὶ ἄλλη ὑπόστασις καὶ ἐξ ἐκείνης ἄλλη, μέχρις ὅτου φθάσωμεν εἰς τὴν εἰδωλολατρικὴν πολυθεΐαν.

Ἐὰν συντελῇ εἰς ὕπαρξιν τοῦ Πνεύματος ἡ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευσις, τί συνεισφέρει εἰς τὸ Πνεῦμα καὶ ἡ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσις; Μήπως χρειάζεται νὰ γίνῃ διπλῆ καὶ σύνθετος «ἡ μακαρία ἐκείνη φύσις ὡς ἀπωτάτω κειμένη»;

Ἡ τόλμη νὰ ἀνατρέψουν τὴν ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος, δίνει τὸ θάρρος νὰ τερατολογήσουν καὶ ὡς πρὸς ὅλην τὴν σχέσιν τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος.

Ἐὰν δὲ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα οὔτε κοινὸν ἔχῃ ἰδίωμα μὲ τὰ δύο ἄλλα πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος (δηλ. τὴν δύναμιν τῆς ἐκπορεύσεως), οὔτε πάλιν

ἰδιαίτερον (τὸ ὅτι δηλαδὴ αὐτὸ μόνον ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς) ἄρα «ἡ τοῦ πνεύματος προβολή» οὐδόλως ὑπάρχει εἰς τὴν Ἁγίαν Τριάδα.

Αὐτὰ ἐνέσπειραν οἱ σκοτεινοὶ ἐκεῖνοι ἐπίσκοποι (ἔλεγαν πὼς εἶναι ἐπίσκοποι τῆς Ρώμης) εἰς τὸ νεοσύστατον ἔθνος τῶν Βουλγάρων. Καὶ τοὺς μὲν Βουλγάρους θὰ προσπαθήσωμεν νὰ τοὺς ἐπαναφέρωμεν· τοὺς δὲ «ἀπατεῶνας καὶ θεομάχους τούτους» «συνοδικῇ καὶ θείᾳ κατεκρίναμεν ψήφῳ.... ἐκ τῶν ἤδη συνόδων καὶ ἀποστολικῶν θεσμῶν τὴν προωρισμένην αὐτοῖς καταδίκην ὑπεκφαίνοντες».

231-276 Ὁ λόγος περὶ τῶν καινοτομιῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, περὶ νηστείας τοῦ Σαββάτου, περὶ τῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου, περὶ τῆς καταλύσεως τῆς πρώτης ἑβδομάδος τῶν νηστειῶν, περὶ ἀναμυρισμοῦ τῶν βαπτισμένων ἤδη (ὡς καὶ εἰς τὴν πρὸς πάπαν Νικόλαον ἐπιστολὴν (290) ἐγράφησαν).

277-292 Πρόσκλησις ἀντιπροσώπων προκειμένου νὰ ληφθοῦν κοινὲς ἀποφάσεις ἐναντίον «τῶν ἐκμανέντων» οἱ ὁποῖοι ἐπισπείρουν πονηρίας εἰς «τὸ νεοκατήχητον.... καὶ νεοφώτιστον τῶν Βουλγάρων πλήρωμα».

293-305 Καὶ οἱ Ῥῶς (= Ρῶσοι) ἐγκαταλείπουν τὴν εἰδωλολατρείαν καὶ ποθοῦν τὴν πίστιν (τῶν Χριστιανῶν) «ὥστε καὶ ἐπίσκοπον καὶ ποιμένα δέξασθαι».

306-348 Ὅταν παραδοθοῦν εἰς τὸ πῦρ οἱ «παραφυάδες» τῶν κακοδοξιῶν, ποὺ ἀνεφέρθησαν, καὶ μὲ τὴν ἰδικήν σας συνεργασίαν, τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου θὰ φθάσῃ «εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης».

Οἱ ἀντιπρόσωποι ποὺ θὰ στείλετε, νὰ εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ θέματα ποὺ σᾶς ἐγνωστοποίησα, καὶ ὅσα ἄλλα κατήγγειλε «καὶ ἀπὸ τῶν τῆς Ἰταλίας μερῶν συνοδική τις ἐπιστολὴ πρὸς ἡμᾶς... ἀρρήτων ἐγκλημάτων γέμουσα» ἡ ὁποία καταγγέλλει «τὸν οἰκεῖον ἐπίσκοπον» διὰ ἐπιβολὴν «τυραννίδος» καὶ «ἀνατροπὴν τῶν θεσμῶν τῆς ἐκκλησίας». Μία κοινὴ σύνοδος θὰ χαρίσῃ τὴν εἰρήνην εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Ἤδη ἔχουν φθάσει ἀντιπρόσωποι «καὶ τῶν ἄλλων ἀρχιερατικῶν θρόνων».

349-387 Θεωρῶ καθῆκον νὰ σᾶς συστήσω νὰ θεωρῆτε ὡς ἑβδόμην τὴν Οἰκουμενικὴν σύνοδον, τὴν ὁποίαν πολλοὶ ἀγνοοῦν, καίτοι ἀντιπροσωπεύθησαν εἰς αὐτὴν οἱ θρόνοι Ἀλεξανδρείας-Ἱεροσολύμων-Ἀντιοχείας καὶ Ρώμης. Αὐτὴ κατεδίκασε τὴν δυσσέβειαν τῶν εἰκονομάχων.

388-399 Ἔκφρασις καὶ ἐκζήτησις εὐχῶν.

291/5	883/884	III 138

Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὁσιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καὶ περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ **μητροπολίτῃ**

Ἀκυληΐας, Φώτιος ἐλέῳ θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ρώμης, καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

Θέμα: Καταγγέλλει εἰς τὸν ἐνάρετον καὶ ὀρθοφρονοῦντα ἐπίσκοπον τῆς Ἀκυληΐας (πόλεως Ἑνετικῆς εἰς τὸν μυχὸν τοῦ Ἀδριατικοῦ κόλπου) τὴν παραχάραξιν τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως ἀπὸ μερικοὺς Δυτικοὺς «....ἧκεν εἰς ἡμετέρας ἀκοὰς ὥς τινες τῶν ἀνὰ τὴν δύσιν τὸ θεῖον τε καὶ πανάγιον πνεῦμα οὐ μόνον ἐκ τοῦ θεοῦ πατρὸς, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι παρεισάγουσι...» (44-47).

Ἡ ἀνασκευὴ τῆς κακοδοξίας αὐτῆς γίνεται διὰ τῶν ἐπιχειρημάτων τῆς Ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικοὺς θρόνους (ἐπ. 2) με προσθήκην καὶ ἄλλων ἀποδείξεων.

Ὁ πάπας τῆς Ρώμης Λέων ὁ παλαιὸς (Α´ *) καὶ ὁ νέος Λέων (ὁ Γ´ **) ἐδέχοντο τὶς ἀποφάσεις τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ ἐπομένως τὸ ἄρθρον τὸ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρός.

Ἡ μαρτυρία τῆς ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύσεως «τὴν Κυριακὴν ἔχει φωνήν» ἡ ὁποία βεβαιώνει ὅτι «τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὅ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται» (Ἰωάν. ιδ´ 26). Καὶ ὁ θεῖος Παῦλος μαρτυρεῖ περὶ αὐτοῦ: «Ἐξαπέστειλεν.... ὁ Θεὸς τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ, κράζον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, Ἀββᾶ ὁ Πατήρ» (Γαλ. δ´ 6). Τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ εἶναι «ὥσπερ τῆς αὐτῆς οὐσίας καὶ δυνάμεως, οὕτω καὶ τῆς αὐτῆς βουλῆς καὶ γνώμης, καὶ τῆς αὐτῆς ὁμοίως πρὸς τὸ ἕν, ἐξ οὗ τὸ μὲν γεγέννηται, τὸ δὲ ἐξεπορεύθη». Δὲν εἶπεν ὁ Παῦλος ὅτι «ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Υἱοῦ».

Ὁμοίως καὶ τὸ χωρίον τοῦ Ἰωάννου (ιστ´ 14) «τὸ Πνεῦμα τῆς Ἀληθείας... ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν» δὲν ἔχει τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐκπορεύεσθαι ἐξ ἐμοῦ, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐμοῦ λαμβάνειν· τὸ δὲ «ἐκ τοῦ ἐμοῦ» σημαίνει ἐκ τοῦ Πατρός, διότι ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ εἶναι ἰδικά μου καὶ ἐπομένως ὁ Παράκλητος θὰ λάβῃ ἀπὸ τὴν ἰδικήν μου γνῶσιν καὶ σοφίαν καὶ θὰ σᾶς τὴν ἀποκαλύψη. Δὲν ἔχει λοιπόν οὐδεμίαν σχέσιν τὸ χωρίον μὲ τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεῦματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ.

Οἱ κακόδοξοι προβάλλουν τὸν Ἀμβρόσιον, τὸν Αὐγουστῖνον καὶ τὸν Ἱερώνυμον ὡς ὁμόφρονάς των.

Ποῦ* τὰ εἶπαν καὶ τὰ ἔγραψαν αὐτὰ οἱ Πατέρες αὐτοί;

Ἀλλὰ καὶ ἄν ἔπεσαν ἔξω, ἰδικόν μας καθῆκον εἶναι νὰ ἀκολουθήσωμεν ὅ,τι ὁ Διδάσκαλος λέγει καὶ ἡ πλειὰς τῶν Πατέρων ἀκολουθεῖ, χωρὶς νὰ καταδικάσωμε τοὺς προαναφερθέντας ὡς αἱρετικούς· διότι ὑπάρχουν περι-

---

* (440-461) ** (795-816)

* Βεβαίως ὁ Φώτιος ἀγνοοῦσε τὶς νοθεύσεις τῶν κειμένων τῶν ἀνωτέρω πατέρων.

στάσεις, ποὺ ὡδήγησαν ὄχι μόνον τοὺς Πατέρας, ἀλλὰ καὶ τὸν Παῦλον ἀκόμη νὰ οἰκονομήσουν μίαν κατάστασιν «ἐπὶ τέλει μείζονι... ἅ μήτε λαλεῖν ἡμῖν μήτε πράττειν ἔξεστιν».

Τέτοιες συγκαταβάσεις εἶναι ὁ ἁγνισμὸς π.χ. εἰς τὸν ὁποῖον ἔστερξεν ὁ ἀπ. Παῦλος «τὸ ξυρᾶσθαι, τὸ γάλακτι τρέφειν τοὺς ἄρτι καθισταμένους πρὸς μάθησιν, καὶ οὐ βρώματι». Ἐὰν λοιπὸν καὶ αὐτοὶ οἱ Πατέρες «ἐξετράπησαν τῆς εὐθύτητος» δι' ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς αἰτίαν, τότε ποὺ δὲν εἶχε γεννηθῆ τὸ θέμα, «διά τε τὸ τοῦ βίου λαμπρόν, καὶ τῆς ἀρετῆς τὸ αἰδέσιμον, καὶ τῆς ἄλλης εὐσεβείας τὸ ἀκαταγώνιστον» τοὺς θεωροῦμεν Πατέρας, χωρὶς νὰ ἀκολουθοῦμε «ἐν οἷς παρηνέχθησαν».

Εἰς αὐτὴν τὴν χορείαν εἶναι καὶ ὁ Ἀλεξανδρείας Διονύσιος, ὁ μάρτυς Πατάρων Μεθόδιος, ὁ Λουγδούνων Εἰρηναῖος, ὁ Παπίας Ἱεραπόλεως, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ μάρτυς. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν δὲν ὑπάρχει κατηγορία εἰς βάρος τους, καὶ αὐτοὶ δὲν ζοῦν διὰ νὰ ἀπολογηθοῦν, δὲν ὑφίσταται θέμα.

Τὸ ζήτημα ἐτακτοποιήθη διὰ τῶν Συνόδων, ὅπου μετεῖχαν καὶ ἀντιπρόσωποι τῆς Ρώμης.

Εἴθε ὁ Χριστὸς νὰ μᾶς προφυλάξῃ ὅλους ἀπὸ τὴν πλάνην.

174 | 868/869 | III 47

Ἀπὸ τῆς ὑπερορίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους

Θέμα: Περιέχει συνοπτικὴν εἰκόνα τῶν βασάνων ποὺ ὑφίσταται εἰς τὴν φυλακήν. Διαμαρτύρεται διὰ τὴν ἐγκατάλειψιν (προδοσίαν;) φίλου, Ἐπισκόπου τὸν ὁποῖον δὲν κατονομάζει, καὶ ἀγωνίζεται νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν εὐσέβειαν αὐτὸν καὶ νὰ στηρίξῃ τοὺς ἄλλους ἀγωνιστάς, οἱ ὁποῖοι μένουν πιστοὶ εἰς τὸ δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ ἐπιστολὴ ἐγράφη εἰς τὴν φυλακὴν λαθραίως ὑπὸ φίλου, ὁ ὁποῖος κατώρθωσε νὰ τὸν ἐπισκεφθῆ – «τοῦ ὑπογράφοντος ἡ χείρ (καὶ τότε κλαπεῖσα) 281-282» Ὁ τόνος της προδίδει τὴν τρικυμίαν τῶν συναισθημάτων του, τὰ ὁποῖα ἐκδηλώνονται ὡς παράπονον, ὡς θλῖψις, ὡς καρτερία, ὡς στοργή, ὡς ἐλπίδα καὶ στηριγμός, ὡς Πίστις καὶ ἐμπιστοσύνη εἰς τὸν Θεὸν τῆς δικαιοσύνης.

Εἰς τὴν ἀρχὴν ἀπορεῖ πῶς ὁ φίλος ἔφθασε νὰ τὸν κατηγορῆ, χωρὶς νὰ δίδεται ἐκ τῆς φυλακῆς οὐδεμία λαβὴ ὑποψίας, ὅτι κατέληξεν (ὁ Φώτιος) εἰς τόσην «ἄνοιαν», ἀπὸ ὅπου πηγάζει «τῆς Ἐκκλησίας ὅλης ἡ προδοσία, καὶ τῶν κειμένων νόμων ἡ ὑπεροψία» Καὶ διαμαρτύρεται· «τὶ πραξάντων; τὶ δὲ διανοηθέντων; πρὸς τίνα δὲ τὶ ἀπαγγειλάντων;»

Ὁ πονηρός, λέγει, ἔλαβε περισσοτέραν ἄδειαν νὰ τὸν κακώσῃ ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν ποὺ τοῦ ἐδόθη ἐναντίον τοῦ Ἰώβ, διότι τοῦ θλίβει καὶ κακοποιεῖ

καὶ τὴν ψυχήν του. Οἱ ἐχθροί του (Φωτίου) ἄδειασαν ἐπάνω του «τὸν τρυγίαν... τῆς κακίας». Τὸν ἀπεξένωσαν ἀπὸ τοὺς φίλους, διέκοψαν τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν συγγενῶν του καὶ τῶν φίλων του Ἐπισκόπων «τῶν ἐμῶν παθῶν τὸ πικρότατον» τοῦ ἐστέρησαν τοὺς θεράποντας καὶ ὑπηρέτας του· τοῦ ἔστησαν πλάϊ του φρουροὺς καὶ φρουράρχους, ὥστε οὔτε νὰ κλάψῃ δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται, «μυρίους θανάτους ἐπικρεμάσαντες, λογίων Θεοῦ καὶ παντὸς ἄλλου, οἴμοι, καθ' ἡμῶν λιμὸν ἐπιστήσαντες... καὶ ὀφθαλμοὺς μὲν ἐνέφραξαν (...μηδὲ βιβλίοις ἐνομιλεῖν ἔχοι, καὶ μάλιστα οἷς μέγα καὶ πρῶτον παραμύθιον ἡ ἀνάγνωσις... καὶ γὰρ καὶ ταύτην καθ' ἡμῶν ἁπάσαις ψήφοις ἐξήνεγκαν τὴν ἀπόφασιν)». Δὲν ἀκούεται ἐδῶ φωνὴ οὔτε φίλου οὔτε ἐχθροῦ· δὲν ἀκούεται ψαλμωδία. Πλήρης ἡ μοναξιά, μακρυὰ οἱ κληρικοί, οἱ μοναχοί, οἱ ψάλται, οἱ ἀναγνῶσται, οἱ γραμματικοί, οἱ φίλοι, οἱ γνωστοί· παροῦσα ἡ κουστωδία, οἱ λόχοι οἱ στρατιωτικοί.

Κατέστρεψαν τοὺς ναοὺς ποὺ ἐκτίσαμε διὰ τὸν ἐξιλασμὸν τῶν ψυχῶν μας, ἔκλεισαν τοὺς εὐαγεῖς οἴκους μας κι ἔδιωξαν ἀπὸ μέσα τοὺς πτωχούς, τοὺς ἀναπήρους, τοὺς λεπρούς. Καὶ ἐκτύπησαν ἀνηλεῶς τοὺς ὑπηρέτας διὰ νὰ ἀποκαλύψουν «τὸν χρυσὸν καὶ τὸν ἄργυρον» τὸν ὁποῖον ἐγνώριζαν ὅτι δὲν ἔχω.

Ἔπειτα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἔγινα καὶ ὑπερόπτης, καὶ κοινὸς προδότης, περιφρονητὴς τῶν θείων ἐντολῶν;!

Εἶναι δυνατὸν νὰ τὰ ἀποδείξῃ αὐτὰ ὁ φίλος ποὺ μὲ πρόδωσε; Καὶ ἂν ὄχι – ἀσφαλῶς ἀδυνατεῖ – πῶς δὲν συλλογίζεται ὅτι σκανδαλίζει τὴν Ἐκκλησίαν;

«Περὶ δὲ Θεοῦ, ὦ βέλτιστε; περὶ δὲ πίστεως; περὶ δὲ τῶν ἐκεῖ δικαστηρίων; περὶ συνειδήσεως δὲ; ἀλλὰ περὶ ἀληθείας; περὶ δὲ γνώμης εὐσταθοῦς; περὶ δὲ τούτων οὐδὲν;... Τὶ ταῦτα ποιεῖς ἄνθρωπε; ποῖ φέρῃ; τὶ δὲ σεαυτὸν ἐχθροῖς ἀγνοεῖς ἐγχειρίζων; τὶ τοὺς ἡμῶν ἄθλους εἰς ὕθλους (= φλυαρίαν) ἐξήνεγκας; τὶ τῶν εὐσεβούντων αἰσχύνεις τὸ σύνταγμα; τὶ δὲ τῶν ἐχθρῶν ἐπαίρεις τὸ φρόνημα; »

Καὶ θέλεις νὰ εἶσαι μαζί μου, καὶ μὲ τοὺς ἐχθροὺς – τῆς Πίστεως – πηγαίνεις καὶ ντρέπεσαι.

Ἀλλ' ἐὰν αὐτὰ πάσχω ἀπὸ τοὺς φίλους μου, τοὺς ἀδελφούς μου, τὰ τέκνα μου, «τὰ ἐμὰ μέλη, τὰ ἐμά σπλάγχνα» ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ μοῦ εἶναι τιμιώτατοι, διὰ τοὺς ὁποίους προτιμῶ νὰ ζῶ παρὰ νὰ φύγω διὰ νὰ εἶμαι «σὺν Χριστῷ», «δι' οὓς κόπτομαι καὶ σπαράσσομαι, καὶ τὰ δάκρυά μου ἄρτος ἐμοί γίνεται» ἐὰν τέτοια παθαίνω ἀπὸ αὐτούς, τότε τὶ πρέπει νὰ περιμένω ἀπὸ τοὺς ἄλλους;

Μὲ παρηγορεῖ ἡ μοναξιὰ τοῦ Παύλου εἰς τὴν φυλακὴν «ἐν τῇ πρώτῃ μου ἀπολογίᾳ οὐδεὶς μοι συμπαρεγένετο» (Β΄ Τιμ. δ΄ 16), τοῦ Δαυὶδ ἡ ἐρημία «σῶσόν με, Κύριε, ὅτι ἐκλέλοιπεν ὅσιος» (Ψαλ. 11, 2). Καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ Κυρίου «καὶ ἀφέντες αὐτὸν πάντες ἔφυγον» (Ματθ. 26, 56, Μάρκ. 14, 50).

Ἀλλὰ δὲν μὲ ἐγκατέλειψες μόνον· ἀλλ' ἐνῷ θὰ ἔπρεπε μὲ τὴν συμπαράταξίν σου μαζί μου νὰ εὑρίσκεσαι εἰς τὸ ὀρθὸν Ἐκκλησιαστικὸν φρόνημα μαζὶ

μὲ ἐκείνους ποὺ προτίμησαν νὰ ὑποστοῦν μυρία παθήματα, βλέπω τὰ μέλη μου, αὐτοὺς μὲ τοὺς ὁποίους εἴμεθα σύσσωμοι καὶ συμμέτοχοι Χριστοῦ, νὰ ἀποκόπτωνται ἀπὸ τὴν κεφαλὴν καὶ νὰ καταστρέφωνται ὁλοσχερῶς.

Καὶ βεβαίως δὲν ἔλαβα τὸν μισθόν μου ἔναντι «τῶν πνευματικῶν ἐκείνων καὶ ὑπερφυῶν καὶ φρικτῶν ὠδίνων» διὰ τῶν ὁποίων ἔγινες «σὺ φωστὴρ ἐν Κόσμῳ» καὶ εἰσῆλθες εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Διατὶ εἶσαι καὶ μὲ τοὺς φίλους καὶ μὲ τοὺς ἐχθρούς; Πῶς δὲν σὲ κάμει νὰ ντρέπεσαι τὸ γεγονὸς τῆς λαμπρᾶς σου ὁμολογίας ἐνώπιον Θεοῦ καὶ Ἀγγέλων, ἀνθρώπων πάντων ἐνώπιον, βασιλέων, ἀρχόντων, ἀρχομένων...

Καὶ ὅμως τὴν πληγὴν εἰς τὸν Διάβολον τὴν ἔδωσαν «ἀνίατον» ὅσοι ἐστάθησαν ἀσάλευτοι «ἐν τοσαύτῃ ζάλῃ καὶ τηλικαύτῃ συγχύσει καὶ μεταβολῇ οὐ μικρός, οὐ μέγας, οὐκ ἀσήμου πόλεως Ἀρχιερεύς, οὐ τὸ ἐπίσημον ἐχούσης, οὐκ ἐν λόγῳ ἰδιώτης, οὐκ ἀμφοτέρωθεν ὡπλισμένος καὶ σύνδρομον ἔχων τῇ πυκνότητι τῆς διανοίας τὸ ρεῦμα τῆς γλώττης, οὐκ ἐν βίῳ λαμπρός, οὐκ ἐν ἀκριβείᾳ δογμάτων περίβλεπτος, ἀλλ' ὅλως οὐδεὶς οὐδαμοῦ τῷ καιρῷ συναλλοιωθεὶς ἠλέγχθη...» Αὐτὸ ἦταν ἕνα θαῦμα, ποὺ μοῦ εἶναι εὐχάριστον νὰ σοῦ τὸ περιγράφω. Τὸ ἅγιον πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας συσπειρωμένον γύρω ἀπὸ τὸν Χριστὸν ποὺ εἶναι ἡ κεφαλή του, δὲν ἐλιποτάκτησε.

«Ἀλλὰ μηδέν σοι τὸ λοιπόν, μηδὲν τοιοῦτον, ὦ τέκνον, διαμελετάσθω... ὡς παρόντι περιχυθείς, τέκνον ἐμόν, ὠδίνων ἁγνῶν μέλος ἐμόν... ποῦ μοι τὸ περὶ σὲ καύχημα; ποῦ αἱ ἐλπίδες; μᾶλλον δὲ μετὰ τῶν ἐλπίδων τὰ ἔργα; Ὁρᾷς τὸ σκυθρωπόν, τὴν κατήφειαν, εἰ βούλει καὶ τὰ δάκρυα ; ἡ περὶ σοῦ φροντὶς τούτων αἰτία· ὁ ἐπὶ σοὶ πόνος αὐτῶν ἅπτεται σπλάγχνων· τὸ ἄλγος αὐτῆς τῆς ζωῆς. Ἀλλ' εἴ τι σοι τῆς ἐμῆς μέλει ζωῆς (οὔπω δὲ μέ τις ἀναπείθει λόγος, ὡς οὐ μέλει) μηκέτι μηδὲν τοιοῦτον, μηδὲ παραπλήσιον...».

Δέομαι καὶ παρακαλῶ, νὰ δείξῃς τὸ τέλος ἄξιον τῆς ἀρχῆς· ἐπέρασες τὸ πέλαγος, μὴ ναυαγήσῃς εἰς τὸ λιμάνι· ὑπέφερες τὸν ἀγῶνα εἰς τὸ στάδιον, μὴ καμφθῇς εἰς τοὺς στεφάνους.

Ἀλλὰ καὶ σεῖς «ὦ τῆς ἀρετῆς ἐρασταὶ καὶ τῆς εὐσεβείας κήρυκες, καὶ τῆς ἀληθείας προασπισταί» δὲν εἶσθε μόνον ἡ «παραψυχή» μου. Ἀλλ' ἐλπίζω ὅτι θὰ βοηθήσετε διὰ τῶν σοφῶν καὶ καλῶν συμβουλῶν «θᾶττον ἀναρρωσθῆναι τὸν ἄνδρα» ... εἰς τὴν προτέραν ἀναδραμόντα τελειότητα...».

«Εἴ τις δὲ παράκλησις ἐν Χριστῷ... πληρώσατέ μου τὴν χαράν... ἵνα τὸ αὐτὸ φρονῆτε... μὴ πτυρόμενοι ἐν μηδενὶ ὑπὸ τῶν ἀντικειμένων...» (Φιλ. β´ 1-2, α´ 27-29). Εἶχα χρέος νὰ σᾶς τὰ γράψω αὐτά, ὄχι διότι ἔχετε ἀνάγκην διδαχῆς, ἀλλὰ διὰ νὰ μένωμεν οἱ πάντες «ἐν αὐτῷ» τῷ Υἱῷ τοῦ Θεοῦ μέχρι τῆς παρουσίας Του «ἀνέγκλητοι» εἰς τὸ ἀκλόνητον καὶ ἀσάλευτον τῆς εὐσεβείας φρόνημα... ἀποβλέποντες εἰς τὸ βραβεῖον τῆς ἄνω κλήσεως, ὅπου εἶναι ἡ τελείωσις «ὑπὲρ ἧς οἱ παρόντες δεσμοὶ καὶ αἰχμαλωσίαι καὶ δι' ὧν

τὰ μυρία δεινὰ καὶ τοὺς καθημερινοὺς θανάτους εὐχαρίστως καὶ χαίροντες φέρομεν».

Νὰ εὔχεσθε δὲ ὑπὲρ τῶν βασιλέων «δίκαιόν τε καὶ φίλον Θεῷ καὶ ἡμῖν ἁρμοδιώτατον».

188/147 | 868/869 | II 86

Ἀπὸ τῆς ὑπερορίας τοῖς συνδεδιωγμένοις ἐπισκόποις

Θέμα: «Μακάριοι οἱ δεδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνης, ὅτι αὐτῶν ἐστιν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν».

Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ εἶναι ἕνα ὑπόδειγμα Χριστιανικῆς ὑπομονῆς καὶ εὐσεβείας ἀληθινῆς.

«Ὁ διωγμὸς βαρύς, ἀλλ' ὁ τοῦ δεσπότου μακαρισμὸς ἡδύς· ἡ ὑπερορία χαλεπή, ἀλλ' ἡ τῶν οὐρανῶν βασιλεία τερπνή». Δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερη εὐφροσύνη, γράφει ὁ Φώτιος εἰς τοὺς «συνδεδιωγμένους ἐπισκόπους» ἀπὸ τοῦ νὰ φθάσῃ μαζί τους νὰ πῇ: «τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἠγώνισμαι, τὸν δρόμον τετέλεκα, τὴν πίστιν τετήρηκα· λοιπὸν ἀπόκειταί μοι ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφανος».

284 | 878/879 | III 1

⟨Asotio principi principum⟩

Κατὰ τῆς θεοπασχιτῶν αἱρέσεως

Θέμα: Ἡ Ἁγία Δ΄ οἰκουμενικὴ σύνοδος διδάσκει: «μίαν μὲν Χριστοῦ... τὴν ὑπόστασιν, δύο δὲ τὰς ἐν αὐτῇ συνελθούσας φύσεις, μήτε σύγχυσιν παραδεχομένας μήτε διαίρεσιν μετὰ τὴν ἕνωσιν ἀναδεχομένας μηδ' ἄλλο τι τῶν λυμαίνεσθαι τὴν ἕνωσιν ἢ τὴν διάκρισιν παρεχομένων τινὰ πρόφασιν». (305-310)

Αὐτὴ εἶναι ἡ ὀρθόδοξος πίστις εἶναι ἡ ἀλήθεια, καὶ πρὸς αὐτὴν ὀφείλει νὰ στραφῇ ὁ Ἀσώτιος «princeps principum Armeniae» (88-91) ὥστε δι' αὐτοῦ καὶ ὅλη ἡ Ἀρμενία «νὰ συναφθῇ» πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, «τὴν μίαν ἁγίαν καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν» τὴν Ὀρθόδοξον, διὰ νὰ δοξάζεται ἀπὸ κοινοῦ ὁ Θεός.

Ἡ ἐπιστολὴ ἐκτείνεται εἰς 3294 στίχους «πέρα τοῦ μετρίου» (3189) προκειμένου νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὸ γράμμα τοῦ Ἀσωτίου «τὸ μακρότερον τῆς Ἰλιάδος» (3190) διὰ τοῦ ὁποίου φαίνεται πὼς ὁ Ἀσώτιος (στ. 116-119) ἐδήλωνεν «ὡς τὴν τετάρτην σύνοδον οὐ δεῖ δέχεσθαι... ἐπεὶ μήτε οἱ πατέ-

ρες ἡμῶν μήτε τῶν διδασκάλων ὁ [χορὸς] ταύτην ταῖς προλαβούσαις ἐνέκριναν» καίτοι ὁ Φώτιος εἶχε συμβουλεύσει – «εἰ καὶ ἡμεῖς παρηνέσαμεν» – νὰ τὴν παραδεχθοῦν ὡς ὀρθόδοξον.

Ἑπομένως ὁλόκληρος ἡ ἐπιστολὴ ἀσχολεῖται εἰς τὸ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ὀρθότητα τῶν ἀποφάσεων τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ τὶς διαφορές της πρὸς τὶς αἱρέσεις τῶν πρὸ αὐτῆς αἱρεσιαρχῶν καὶ μάλιστα τοῦ Νεστορίου.

Τὸ ὕφος τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἀπολογητικόν, κἄποτε ρητορικὸν καὶ ἡ διεξαγωγὴ τοῦ θέματος ὅπως γίνεται μὲ πυκνὴν τὴν χρῆσιν τῶν φιλοσοφικῶν καὶ δογματικῶν ὅρων τὴν μετατρέπει εἰς φιλοσοφικὴν πραγματείαν. Ὅμως ἡ συγγένεια καὶ ἡ φιλία τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Ἀσώτιον δίνει προσωπικὸν τόνον εἰς την ἐπιστολήν, διότι ἐπιτρέπει προσφωνήσεις ἐγκαρδιότητος – «ὦ φίλων καὶ συγγενῶν περισπούδαστε» (στ. 371, 411), «τερπνὸν φιλίας καὶ συγγενείας ἀγλάϊσμα» (στ. 422) «ὦ φίλων καὶ συγγενῶν σεμνολόγημα» (2461) κ.λπ.–

Τὸ προοίμιον (1-14) ἐκθέτει τοὺς λόγους ποὺ τοῦ ἐπιβάλλουν «μὴ σιγῆσαι τὰ δικαιώματα Κυρίου» ὥστε ὁ Ἀσώτιος «τῆς μὲν εὐσεβείας ἀντέχεσθαι, τῆς δὲ ἀπάτης ἀφίστασθαι». Ἔχει χρέος, λέγει ὁ Φώτιος, κατὰ τὴν ἐντολὴν «Σκοπὸν τέθεικά σε τῷ οἴκῳ Ἰσραὴλ» καὶ «ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς ἑαυτὸν» νὰ μὴ παραιτηθῇ τῆς παραινέσεως.

Ὁ ἐπίλογος (3251) δὲ περιλαμβάνει τὴν εὐχὴν εἰς τὸν «λόγον Θεοῦ καὶ Θεὸν» ὁ ὁποῖος «ἐχρημάτισεν ἄνθρωπος» δι᾽ ἡμᾶς νὰ «ἐναυγάσῃ» «τὸν φωτισμὸν τῆς ... ἐπιγνώσεως καὶ καθαρᾶς λατρείας» «καὶ τῷ ἡμετέρῳ φίλῳ καὶ συγγενεῖ», ὥστε νὰ πειθαρχήσῃ (ὁ Ἀσώτιος) «θεσμοῖς, καὶ χρησμοῖς θείοις» ἀποδεικνύων τὴν «πολιτικὴν ἀγχίνοιαν καὶ ἀρετήν» του.

15-25 Ἡ μεταστροφὴ καὶ διὰ τῆς παραινέσεως τοῦ Ἰωάννου, ἀρχιεπισκόπου Νίκης, τῶν ἄλλων Ἀρμενίων, μοῦ δίνει τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ πανηγυρίσωμεν καὶ τὴν ἰδικήν σου ἐπιστροφήν.

26-49 Τί τὸ ὄφελος νὰ μὲ θεωρῇς φίλον, νὰ ὁμολογῇς ὅτι μὲ ἐκτιμᾷς περισσότερον τῶν ἄλλων εἰς τὰ «θεῖα μαθήματα» νὰ μὲ θαυμάζῃς ὡς ἀρχιερέα καὶ ποιμένα, ἄριστον διδάσκαλον καὶ ἐνάρετον, καὶ νὰ μὴ συμμορφώνεσαι μὲ τὴν διδασκαλίαν μου;

50-84 Ὁ θεῖος νόμος ἐπιβάλλει νὰ παροτρύνωμεν «πολλάκις» καίτοι τὸν προηγούμενον σπόρον τοῦ λόγου δὲν τὸν ἀφήσατε νὰ καρποφορήσῃ, «ταῖς ἀκάνθαις συμπνίξαντες». Καὶ παρ᾽ ὅλον ὅτι ἡ προκατάληψις ἐπικαλύπτει τὸ θεῖον κάλλος τῆς ἀληθείας, θὰ προσπαθήσω νὰ σὲ φέρω εἰς τὸν δρόμον τῆς σωτηρίας πολλῷ μᾶλλον διότι εἶσαι καὶ συγγενής.

85-115 Ὀφείλεις νὰ μὴ διαφέρῃς ἀπὸ τοὺς φίλους σου ὡς πρὸς «τῆς ὀρθοδοξίας .... τὰ δόγματα» ἀλλὰ διὰ σοῦ νὰ ἐπιστρέψουν οἱ Ἀρμένιοι εἰς τὴν ὀρ-

θὴν πίστιν καὶ νὰ σὲ εὐγνωμονοῦν δι' αὐτό. Ἡ δὲ προθυμία σου εἰς τὸ νὰ ἀκούῃς καὶ νὰ θέλῃς νὰ μελετήσῃς τὴν ὑπόθεσιν, δίδει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀκουσθῇ «ἐναργῶς καὶ ἀκριβῶς» ὁ λόγος τῆς ὀρθοδοξίας.

116-206 Λέγετε ὅτι τὴν Δ΄ Οἰκουμενικὴν σύνοδον δὲν τὴν δέχεσθε, διότι δὲν τὴν ἐδέχοντο οἱ πατέρες καὶ διδάσκαλοί σας. Τὸ ἴδιον ὅμως θὰ ἔλεγεν καὶ ὁ Ἄρειος, καὶ ὁ Μακεδόνιος, ὅτι δῆθεν οἱ Ἀπόστολοι δὲν παρεδέχοντο τὴν Α΄ καὶ Β΄ σύνοδον (!). Καὶ αὐτοὶ καὶ ὁ Νεστόριος εἶναι ὅμοιοι μὲ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, οἱ ὁποῖοι καὶ Τὸν ἐσταύρωσαν, διότι οὔτε οἱ πατέρες καὶ οἱ ἄρχοντές τους Τὸν παρεδέχθησαν σωτῆρα. «Πύλαι ᾅδου» ὅμως, – οἱ αἱρετικοὶ «οὐ κατισχύουσι τῆς Ἐκκλησίας». Ψεύδονται δὲ ὅσοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ Δ΄ Σύνοδος δέχεται δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ «κεχωρισμένας» ὅπως τὶς δέχεται ὁ Νεστόριος.

185-245 Ἡ Δ΄ σύνοδος «ἀναβοᾷ ὥσπερ ἀσυγχύτους, οὕτω καὶ ἀχωρίστους τὰς ἐπὶ Χριστοῦ συνελθούσας δύο φύσεις φρονεῖν τε καὶ λέγειν» κατεδίκασε δὲ τὸν Νεστόριον.

246-304 Ἡ Α΄ σύνοδος ἀπέδειξε τὸν Υἱὸν ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ καταδικάζουσα τὸν Ἄρειον. Ἡ Β΄ τὸ Πνεῦμα τὸ πανάγιον «ὡσαύτως ὁμοούσιόν τε καὶ ὁμοδύναμον» (αἵρεσις Μακεδονίου). Ἡ Γ΄ ἀνακηρύττει «ἕνα τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν αὐτὸν θεὸν ἀληθῶς καὶ ἄνθρωπον ἀληθῶς ». Ὁ Νεστόριος ὑποκρίνεται ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι «ἕν μὲν πρόσωπον... εἰς ὑποστάσεις δὲ δύο...».

305-339 Ἡ Δ΄ Σύνοδος «μίαν μὲν Χριστοῦ ἐκδιδάσκει τὴν ὑπόστασιν, δύο δὲ τὰς ἐν αὐτῇ συνελθούσας φύσεις, μήτε σύγχυσιν παραδεχομένας μήτε διαίρεσιν...» καταδικάζει δὲ τὸν Νεστόριον.

340-381 Τὴν αἵρεσιν τοῦ Νεστορίου ἐπρέσβευον πρὸ αὐτοῦ ὁ Διόδωρος, Θεόδωρος, Παῦλος ἐκ Σαμοσάτων, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐβλάστησαν οἱ αἱρέσεις τοῦ Μάνεντος καὶ Εὐτυχοῦς, τὶς ὁποῖες κατεδίκασαν ἡ Γ΄ καὶ Δ΄ σύνοδος. Ὅλες αὐτὲς οἱ αἱρέσεις εἶναι «συναγωγαὶ πονηρευομένων» ἐνῷ «μία ἐστὶν ἡ τοῦ Χριστοῦ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ἐκκλησία, οὐ πλείους οὐδὲ δύο» εἰς αὐτὴν δὲ τὴν ὀρθόδοξον ὁμολογίαν καλοῦμεν καὶ σέ.

382-435 Ἄνθρωπος «συνέσει καὶ ἀγχινοίᾳ πολλῶν προέχων καὶ μὴ καταισχύνων τὴν κρίσιν τοῦ βούλεσθαι» (ὅπως ἐσύ, ἐννοεῖται) ἐὰν δὲν παραδέχεται τὴν Δ΄, οὔτε τὴν Ε΄ οὔτε τὴν ΣΤ΄ καὶ τὶς ἑπόμενες θὰ παραδεχθῇ. Ἀλλὰ ἀποκόπτων τὸν ἑαυτόν του ἀπὸ τὴν βοήθειαν τῶν Ἁγίων θεοφόρων ἀνδρῶν, ποῖον θὰ εὕρῃ ὑπερασπιστὴν κατὰ τὴν φοβερὰν ἡμέραν τῆς κρίσεως; Θὰ εἶναι φοβερὸν νὰ κατανοήσῃ κανεὶς τὴν ἀλήθειαν τότε, ἐνώπιον τοῦ φοβεροῦ Κριτοῦ.

Ἀπὸ 436 κ.ἑ. ἕως 2575 ἀναπτύσσονται οἱ θέσεις τῆς Δ΄ οἰκουμενικῆς συνόδου ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τοὺς αἱρετικούς.

Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς δὲν εἶναι «ἄνθρωπος θεοφόρος» ἀλλὰ «θεὸς... σαρκοφόρος» «προσλαβόμενος τὴν σάρκα τὴν ἡμετέραν δι' ἡμᾶς... ἀτρέπτως καὶ ἀναλλοιώτως ἐν τῇ αὐτῇ καὶ μιᾷ τοῦ λόγου ὑποστάσει» (450-455).

Ὁ Ἀπ. Παῦλος λέγει «εἷς θεὸς καὶ μεσίτης θεοῦ καὶ ἀνθρώπων ἄνθρωπος Ἰησοῦς Χριστὸς» (Α΄ Τιμ. β΄ 5) ὥστε κυρίως ὁ Χριστὸς καὶ ἄνθρωπος καὶ θεός, «ἐξ ὧν ἡ μία καὶ ἡ αὐτὴ προσκυνεῖται καὶ ἱερολογεῖται ὑπόστασις».

(705-708) Ὁ σίδηρος, ὁ χρυσός, ὁ ἄργυρος, προσλαμβάνουν καὶ τοῦ πυρὸς τὴν φύσιν καὶ δὲν «ἐξίστανται» ἀπὸ τὴν ἰδικήν τους φύσιν.

Ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καὶ ὁ Λέων, Πάπας Ρώμης, κηρύσσουν τὸ αὐτὸ δόγμα μὲ τὴν Δ΄ σύνοδον, συμφώνως πρὸς τὸ «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος (Ἰωάν. α΄ 1). Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν (Ἰωάν. α΄ 14)».
«νοεῖται οὖν ἕτερον ἐν ἑτέρῳ τὸ κατοικοῦν, τοῦτ' ἔστιν ἡ θεία φύσις ἐν ἀνθρωπότητι» (1100).

«Μίαν ὁμολογοῦμεν φύσιν τοῦ λόγου σεσαρκωμένην» «δύο φύσεις (ὁμολογεῖ ὁ Κύριλλος) ἐπὶ τῆς καθ' ὑπόστασιν ἑνώσεως» (1229, 1265).

(1267-68) Αὐτὴν τὴν πίστιν ἔχουν οἱ: Ἀθανάσιος, Βασίλειος, Ἀμβρόσιος, Ἀμφιλόχιος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ ὁ Νύσσης, ὁ Ρώμης (1281-82) Ἰούλιος, ὁ Γρηγόριος ὁ Θαυματουργὸς καὶ ὁ Γρηγόριος (2577) ὁ φωτιστὴς τῆς Ἀρμενίας, ὁ ὁποῖος καὶ σᾶς ἐξεπαίδευσεν. Μετὰ δὲ τὴν σπορὰν ἐκείνου ἐφύτρωσαν τὰ ζιζάνια (2668-2671) διὰ τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ὑπεύθυνος.

(2757-2785) Ἡ Δ΄ σύνοδος εἶναι οἰκουμενική, διότι παρευρέθηκαν «οἱ λογάδες τῶν ἀρχιερατικῶν πρώτων θρόνων».

(3200-3202) Κατὰ τὴν δύναμίν μου ἀπέδειξα τὴν ἀδικίαν τῆς αἱρέσεως καὶ τὴν ἀνωτερότητα τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς Δ΄ συνόδου.

(3216-3221) «Ναί, δέομαι καὶ παρακαλῶ, ὥσπερ τῆς τῶν Χριστιανῶν σωτηρίου τε καὶ πολυεράστου κοινωνεῖς κλήσεως, οὕτω καὶ τῆς ἀκριβείας τῶν ὀρθῶν δογμάτων κοινωνὸς εἶναι καὶ συναγωνιστὴς διάπυρος διεπείχθητι (βιάσου), μηδ' ἐν μέρει μὲν τῇ μιᾷ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀποστολικῇ ἐκκλησίᾳ εἴης συναπτόμενος, ἐν μέρει δὲ διατέμνων καὶ διατειχίζων ἑαυτόν, μηδὲ τῶν τῆς οἰκουμένης δογμάτων τὰς ἐν γωνίᾳ δοξοκοπίας προτιμήσῃς».

285 875/877 III 97

Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀρμενίους

Θέμα: Ἡ ὀρθόδοξος ἀπόφασις τῆς Δ΄ οἰκουμενικῆς συνόδου περὶ τῶν δύο φύσεων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀσυγχύτως καὶ ἀδιαιρέτως συνηνωμένων εἰς μίαν ὑπόστασιν.

1-90 Οἱ σώφρονες ἀγαποῦν ὅσους τοὺς ἐλέγχουν. Καὶ «ἡ ὑμετέρα εὐλάβεια» (τοῦ Ἐπισκόπου τῶν Ἀρμενίων) ἀνήκει εἰς τὴν μερίδα τῶν σπουδαίων, ὁπότε κατὰ τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου (Ἐζ. 3, 17) σᾶς γράφω καὶ δευτέραν ἐπιστολήν, μετὰ τὴν ἀπάντησίν σου εἰς τὴν πρώτην ἰδικήν μου, διὰ νὰ διασκεδάσω τὸν ζόφον τῆς ἀγνοίας σας.

Θὰ ἀφήσω κατὰ μέρος ὅσους οἰκειοθελῶς παρεκτρέπονται τῆς εὐθείας ὁδοῦ, καὶ θὰ ἀσχοληθῶ μὲ αὐτούς, ποὺ θέλουν νὰ ἀκούσουν καὶ νὰ παραδεχθοῦν τὸν λόγον τῆς ἀληθείας.

Δὲν ἔπρεπε νὰ συνεχίσῃς τὸν πόλεμον μετὰ τὴν πρώτην μου ἐπιστολήν, ἡ ὁποία ἐξέθετεν ἀκριβῶς τὸν ἔλεγχον τοῦ ψεύδους, καὶ ὡς ἐκ τούτου νὰ προκληθοῦν νέες ἀντιλογίες. Ἐπειδὴ ὅμως προτίμησες «ἀντιμάχεσθαι» πρὸς τοὺς ἀντιλέγοντας, τὴν πρόσκλησίν σου νὰ βοηθήσω εἰς τὴν «συμπλοκήν» μετὰ χαρᾶς ἀπεδέχθην.

91-126 Αὐτὰ ποὺ πρόκειται νὰ χρησιμοποιήσωμε πρὸς ἀνατροπὴν τοῦ ψεύδους καὶ φύλαξιν τῆς ἀληθείας, πρέπει νὰ ἔχουν ἐξακρίβωσιν καὶ συνέχειαν.

Μὲ ἀποκαλεῖτε διδάσκαλον καὶ καθηγητήν· καὶ ὅμως παραγράφετε «τὴν ἐν Χαλκηδόνι ἁγίαν σύνοδον, ἧς τὸ κῦρος τοῦ ἡμετέρου γράμματος ὁ σκοπὸς (ἦν), ὡς τῶν πρὸ αὐτῆς συλλόγων καὶ τῶν ἐφεξῆς συνόδων καὶ τῶν εὐσεβῶν δογμάτων ἐξ αὐτῆς κατισχυόντων ἐλλαμπρύνεσθαι...».

127-134 «Πῶς δὲ πάλιν τὴν Ἀρμενίων πᾶσαν ἡ ἀρδεία τῶν ἡμετέρων λόγων κατήρδευσε καὶ ἐμύρισεν, ἐξέθρεψέ τε καὶ ἐπηύξησε καὶ εἰς παράδεισον πολυανθῆ ἐπλατύνατο – ταῦτα γὰρ ὑμῶν ὑμνολογεῖτο τῷ γράμματι – καὶ πῶς πάλιν ἡμεῖς φεύγειν τῶν αἱρετικῶν προστάττόμεθα καὶ τῆς ἀληθοῦς πίστεως τὴν φυλακὴν ἐπιποθεῖν νουθετούμεθα;»

135-196 Σκοπὸς τοῦ γράμματός μου δὲν εἶναι νὰ σᾶς δείξω πόσον βαρὺ εἶναι τὸ ἁμάρτημα, ἀλλὰ νὰ δώσω εἰς αὐτοὺς ποὺ «ἐπλημμέλησαν» νὰ τὸ καταλάβουν καὶ νὰ διορθωθοῦν, νὰ προφυλάξω δὲ τοὺς ἄλλους ἀπὸ τὴν περιπέτειαν αὐτήν. Δὲν θὰ παύσω νὰ ἐλέγχω ὅσους βλασφημοῦν ἐνσυνειδήτως καὶ ἀμετανοήτως ἐμμένουν εἰς τὴν πλάνην, παρέχων εἰς σὲ τὴν δυνατότητα νὰ ἐπιτύχῃς τῶν ἄλλων τὴν μετάνοιαν καὶ ἐπιστροφὴν ἐκ τῆς αἱρέσεως εἰς τὴν ἀλήθειαν.

Λέγουν βέβαια ὅτι ἀπεδέχθησαν καὶ ἐπεκύρωσαν τὶς τρεῖς πρῶτες συνόδους· τὶς μετέπειτα ὅμως «ὅλας ἀμνηστίᾳ ἐξυβρίσατε, τὴν δὲ (Δ΄) καὶ κακῶς εἰπεῖν... ἀπηναισχυντήσατε» «ἐθελοθρησκείᾳ τὴν θεολογίαν» διαβάλλοντες.

197-297 Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἰσχυρίζεται κανεὶς ὅτι τιμᾷ τὶς συνόδους, ὅταν ἐξυβρίζῃ τὴν ὁμόψηφον, καὶ νὰ λέγῃ ὅτι συμφωνεῖ μὲ τὰ δόγματα ἐκείνων τὶς ὁποῖες περιφρονεῖ; «κῦρος γὰρ ὡς ἀληθῶς καὶ σφραγὶς τῶν πρὸ αὐτῆς τριῶν ἡ ἐν Χαλκηδόνι σύνοδος ὑπάρχει, τετάρτη μὲν οὖσα τῇ τάξει, οὐδεμιᾶς δὲ τὰ δευτερεῖα φέρουσα τῇ ἀξιώσει».

Ἕπεται ἐκτενὴς ἔκθεσις τῶν αἱρέσεων, τὶς ὁποῖες κατεδίκασαν οἱ τέσσερες πρῶτες οἰκουμενικὲς σύνοδοι.

Τόμος δεύτερος

Ὅσοι ἐπιχειροῦν νὰ ταυτίσουν, «τὴν ὑπὸ Διοσκόρῳ συστᾶσαν» μὲ τὴν Δ΄ οἰκουμενικὴν σύνοδον, ἀποδεικνύονται ἐθελοκακοῦντες καὶ ἀνίσχυροι, κλέπτοντες τὴν δόξαν τῆς ἐν Χαλκηδόνι.

Ἀξιόποινοι εἶναι καὶ αὐτοὶ ποὺ «ἐθελοκακοῦν» ὡς πρὸς τὴν ἐν Ἐφέσῳ Γ΄ σύνοδον. *Ὅσοι ὅμως παρεσύρθησαν, πρέπει νὰ τύχουν συγγνώμης καὶ ἀποκαταστάσεως*. Ἐκεῖνοι ποὺ ἀντέστησαν εἰς τὰ ψεύδη καὶ ἐχάρισαν τὴν νίκην εἰς τὴν ἀλήθειαν, εἶναι ἄξιοι «μεγίστων ἐπάθλων». Ὅσοι ἐπαινοῦν τοὺς ὑποκριτάς «πλεῖον ἐκείνων» ἀδικοῦν.

388 ... Μακρὸς ὁ λόγος περὶ τῶν εἰλικρινῶν ὀπαδῶν καὶ τῶν μετανοούντων.

459 ... Προτροπαὶ διὰ τὴν δικαίαν ἀντιμετώπισιν τῶν ὀπαδῶν τῆς Δ΄ οἰκουμενικῆς συνόδου.

11/225 861/867 ⟨Ἀπρ. 852/Ἀπρ. 866⟩ II 13

Εὐσταθίῳ πατριάρχῃ Ἀντιοχείας

Θέμα: Κομψὴ φιλοφρόνησις διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Ἀντιοχείας καὶ διαβεβαίωσις ὅτι ἡ ἐπιθυμία νὰ συναντηθοῦν εἶναι ἀμοιβαία. Ἀπεκδέχεται τὴν παρουσίαν του, πρὸς ὠφέλειάν του (Φωτίου)

«Ἐγράφη αὐτοχειρίᾳ»

2. Μητροπολῖται

9/148 Ἀπρ. 862/Παρ. 866 II 61

Ἰωάννῃ μητροπολίτῃ Ἡρακλείας

Θέμα: Τὸν παρηγορεῖ διὰ τὰ δεινὰ ποὺ πάσχει (χάριν τῆς Ἐκκλησίας) πάσχων ὁ ἴδιος δεινότερα.

«... ὁ παρὼν βίος οὐκ ἔστι τρυφῆς καὶ βραβείων καὶ ἐπάθλων, ἀλλ' ἀγώνων καὶ πόνων καὶ παλαισμάτων...»

28/229 Θέρος 866 I 78

Ἰωάννῃ μητροπολίτῃ Ἡρακλείας, τῆς ἐπαναστάσεως τῆς κατὰ τὸν Ἀρμένιον συνισταμένης.

Θέμα: «Σείεται σχεδὸν ἡ Ἀσία πᾶσα ἐμφυλίῳ στάσει, καὶ πόλεις αὔτανδροι ὑποβρύχιοι φέρονται τῷ κακῷ». Ὅμως θὰ ἰσχύσουν οἱ νόμοι καὶ θὰ τιμωρηθοῦν οἱ ἀδικήσαντες.

Τῷ αὐτῷ

218/149 867/872 II 126

Θέμα: Ὁ Χριστὸς μᾶς ἔσωσε μὲ τὸ πάθος Του, τὸ ὁποῖον ἄφησε «παραμύθιον» διὰ τοὺς ἀδικουμένους ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τῆς ἀληθείας.

17/165 859/867 ⟨Ἀπρ. 862/Ἀπρ. 866⟩ III 68

Ἰωάννῃ μητροπολίτῃ Νικομηδείας

Θέμα: Ἡγεμονικὸς ἔλεγχος διὰ τοὺς ἐκ μέρους τοῦ Νικομηδείας «προπηλακισμοὺς» τὴν «κακουργίαν» τὶς «ὕβρεις» εἰς βάρος τοῦ Φωτίου· ἀρχοντικὴ παροχὴ συγγνώμης «Χριστοῦ γὰρ ἐσμεν μαθηταί».

23/170 Μάϊ. 866/23 Σεπτ. 867 I 74

Ἰγνατίῳ ἐπισκόπῳ Λόφων*

Θέμα: Δριμύτατος ἔλεγχος διὰ τὰ ἀδικήματα τοῦ Ἰγνατίου. Ἀπειλὴ περὶ ἀπομακρύνσεώς του ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν.

Τῷ αὐτῷ

70/171 Μάϊ. 866/23 Σεπτ. 867; I 112

Θέμα: Ἀπάντησις εἰς τὰ παράπονα τοῦ Ἰγνατίου ὅτι ὁ Φώτιος τὸν ἐπέπληξεν «ἀφειδῶς».
Ἐὰν ὅμως διορθωθῆ, εἶναι ἕτοιμος νὰ τοῦ συμπεριφέρεται ὡς πρὸς μέλος (τῆς Ἐκκλησίας ἴσως;)
«παρὰ τὸ ἡμέτερον ἦθος ἠνάγκασας...»

24/226 859/867 ⟨Μάϊ. 866/23 Σεπτ. 867 I 75

Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας

156, 164, 165, 166, 169, 199, 201, 216, 248, 277

Θέμα: Ἔκφρασις πολλῆς χαρᾶς διὰ τὴν καλὴν «ἔξωθεν μαρτυρίαν» τοῦ Γεωργίου, τὸν ὁποῖον ὁ Φώτιος «ἱέρωσεν». Τελικῶς τὸν προτρέπει νὰ μείνῃ εἰς τὴν «ἐφορείαν» ὅπου καλῶς ἐτάχθη.

Τῷ αὐτῷ

156/227 II 11

Θέμα: Τὸν «μαλλώνει» μὲ πολλὴν χάριν καὶ φιλολογικὴν εὐρυμάθειαν, διότι ὁ Γεώργιος ἐξέλαβε τὸ «ἐγκομβώσασθαι» τῆς Α΄ ἐπιστολῆς τοῦ Ἀπ. Πέτρου (ε΄, 5) ὡς ρῆμα «βαρβάρου φωνῆς», ἐνῷ ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Ἐπίχαρμον καὶ ἀπὸ τὸν Ἀπολλόδωρον τὸν Καρύστιον, ποὺ εἶναι τόσον οἰκεῖοι («τῶν σῶν») εἰς τὸν Γεώργιον. Ἐξαίρει δὲ τὸν «κορυφαῖον Πέτρον» διότι, καίτοι ἐνδιαφέρεται δια τὴν «ψυχῶν σωτηρίαν» συμπεριέλαβε τὴν λέξιν εἰς τὴν ἐπιστολήν του.

---

* Ἡ ἐπισκοπὴ Λόφων ἐτέλει ὑπὸ τὸν Μητροπολίτην Νικομηδείας.

164/26 Νοέμ. 867/872 II 22

Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας

Θέμα: Τριπλῆ ἑρμηνεία τοῦ χωρίου (Ρωμ. α΄, 13) «οὐ θέλω δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, ὅτι πολλάκις προεθέμην ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, καὶ ἐκωλύθην ἄχρι τοῦ δεῦρο, ἵνα τινὰ καρπὸν σχῶ» τοῦ Ἀπ. Παύλου.

Ἡ ἑρμηνεία ἐκλαμβάνει τὸ χωρίον καθ' ὑπερβατὸν σχῆμα – ἐν πολλῇ χρήσει ὑπὸ τοῦ Παύλου – δηλαδὴ... ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, «ἵνα τινὰ καρπὸν σχῶ, ἀλλ' ἐκωλύθην...». Ἡ β΄ «ἐκωλύθην, ἵνα μὴ θᾶττον ἐλθὼν ἀκάρπους ὑμᾶς ἔτι καταλάβω». Ἡ γ΄ «ἐκωλύθην» διὰ νὰ συνάξω τοὺς καρποὺς «ἐν τοῖς κλίμασι τούτοις». Καὶ μετὰ νὰ ἔλθω καὶ σὲ σᾶς διότι «καὶ ἐν ὑμῖν ὀφειλέτης εἰμί, καθὼς καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς ἔθνεσιν, Ἕλλησί τε καὶ βαρβάροις, σοφοῖς τε καὶ ἀνοήτοις».

165/27 Νοέμ. 867/872 II 25

Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας

Θέμα: Ἐνθουσιώδης παρουσίασις τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Ἀπ. Παύλου ἔναντι τῶν ἀρχαίων σοφῶν – συμπεριλαμβανομένων τῶν: Πλάτωνος, Ἰσοκράτους, Δημοσθένους, Θουκυδίδου, Στωϊκῶν, Ἐπικουρείων – ὡς πρὸς τὴν σοφίαν, χάριν «καὶ κάλλος ἐμφύτου λόγου», ποὺ ἀποκαλύπτονται εἰς τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀπ. Παύλου. Μὲ τὴν παράθεσιν ἀφθόνων χωρίων ἐκ τῶν ἐπιστολῶν (εἰς 314 στίχους) ὁ Φώτιος ἀποδεικνύει τὴν εὐγλωττίαν καὶ ρητορικὴν δεινότητα «τοῦ μεγάλου Παύλου», ὅπως ἄλλως τε ἐμφανίζεται καὶ εἰς τὸ βιβλίον τῶν «Πράξεων» τοῦ συνεκδήμου του Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ.

166/28 Νοέμ. 867/872 II 35

Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας

Θέμα: Μὲ 27 παραδείγματα ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀπ. Παύλου γράφει πρὸς τὸν Γεώργιον, ὁ ὁποῖος «χαίρων» ὡμολόγησε τὴν ἧτταν του ἔπειτα ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς 164, 165, ποὺ ἔλαβε ἀπὸ τὸν Φώτιον, σχετικὰ μὲ τὴν δεινότητα τῶν λόγων τοῦ Ἀπ. Παύλου, περὶ τῶν συντακτικῶν σχημάτων: ὑπερβατοῦ, ζεύγματος, ἐλλείψεως, τὰ ὁποῖα ὁ Ἀπόστολος χρησιμοποιεῖ. Καταλήγει δὲ ὅτι ὁ Ἀπ. Παῦλος «ἀταλαίπωρον ἔσχε τὴν χρῆσιν καὶ μεταχείρισιν» ὅσων καλλονῶν τοῦ λόγου «τέχνῃ καὶ μελέτῃ» οἱ ἄλλοι ἀπέκτησαν, διότι ἡ «ἄνωθεν χάρις» τοῦ ἐχορηγοῦσε τὴν «ὑπὲρ τὸ ἀνθρώπινον» ἀγχίνοιαν.

169/228 Νοέμ. 867/872; II 45

Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας

Ἀπάντησις εἰς εὐχαριστήριον ἐπιστολὴν τοῦ Γεωργίου, τὸν ὁποῖον ὁ Φώτιος ἐθεράπευσεν ὡς ἰατρός· δι' αὐτὸ καὶ τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Γεώργιος τὸν Φώτιον Ἱπποκράτην καὶ Γαληνόν.

Θέμα: Εὔχεται νὰ τοῦ ἦταν δυνατὸν νὰ συνεπικουρήσῃ εἰς τοὺς «συνάθλους» του καί φίλους, εἰς τὴν θεραπείαν αὐτῶν ἀπὸ τὰ σωματικὰ πάθη.

199/95 II 97

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Ἐὰν ὁ νουθετούμενος ἐκτραχύνεται, ὅπως ὁ Πετρώνιος, δὲν ἐπιτρέπεται εἰς τὸν Γεώργιον νὰ παραμελῇ τὴν ὀφειλομένην νουθεσίαν.

Τῷ αὐτῷ

201/145 872 II 98

Θέμα: τελευτήσαντος αὐτῷ ἐν τῇ ὑπερορίᾳ κληρικοῦ μετὰ τὴν γενομένην ἐπ' αὐτὸν τοῦ πρεσβυτέρου χειροτονίαν.

Μὲ πολλὴν συμπάθειαν καὶ γλυκύτητα καὶ συναισθηματικὴν συμμετοχὴν παρηγορεῖ τὸν Γεώργιον διὰ τὸν θάνατον ἐκλεκτοῦ κληρικοῦ του, τὸν ὁποῖον μακαρίζει διότι πλέον εὑρίσκεται εἰς τὸν οὐρανόν, κατάφορτος ἀπὸ ἀρετὴν καὶ ἁγιότητα.

216/24 II 120

Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας

Θέμα: Ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἐρώτησιν τοῦ Γεωργίου, τὶ ἐννοεῖ ὁ Ἀπ. Παῦλος ὅταν λέγῃ: «ηὐχόμην γὰρ αὐτὸς ἐγὼ ἀνάθεμα εἶναι ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν μου, τῶν συγγενῶν μου τῶν κατὰ σάρκα».

1. Ὅταν εὔχεται αὐτὰ ὁ Παῦλος δὲν ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ, διότι «ἀγαπῶν τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, ἐντολὴν πληροῖ δεσποτικήν».

2. Ἐπιθυμεῖ νὰ προσαγάγῃ εἰς Χριστὸν τὸν Ἰσραήλ, εἰς τὸν ὁποῖον ἐδόθησαν οἱ ἐπαγγελίες.

3. Ὁμοιάζει τοῦ Μωϋσέως, ὁ ὁποῖος ηὐχήθη εἰς τὸν Θεόν: «εἰ μὲν ἀφεῖς αὐτοῖς, ἄφες, εἰ δὲ μὴ ἐξάλειψον κἀμέ».
4. Ὁ Ἀπόστολος ἐκφράζει εὐχὴν ἀπραγματοποίητον· δὲν λέγει «εὔχομαι χωρισθῆναι» ἀλλὰ «ηὐχόμην ἄν».

248/25 II 181

Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας

Θέμα: Ἑρμηνεία τῆς περιτομῆς τοῦ Κυρίου.

1. Διὰ νὰ μὴ καταργηθῇ τὸ κῦρος τοῦ νόμου τῆς Π. Διαθήκης, ποὺ τὴν ἐπέβαλε. 2. Δι' αὐτῆς καταργεῖται ἡ αἵρεσις τοῦ Ἀπολιναρίου ὅτι ἡ σὰρξ τοῦ Κυρίου ἦταν θεϊκή. 3. Καταρρίπτεται ἡ αἵρεσις τῶν Μανιχαίων ὅτι «φαντασίᾳ» ὁ Χριστὸς ἔλαβε σάρκα ἀνθρωπίνην. 4. Καταπίπτει καὶ τοῦ Οὐαλεντίνου ἡ αἵρεσις ὅτι ὁ Κύριος δὲν ἔλαβε τὴν σάρκα ἐκ τῆς Παρθένου. 5. Ἡ περιτομὴ ἔχει ἰσχὺν μέχρι τῆς παρουσίας Αὐτοῦ. 6. Ἐὰν ἦταν ἀπερίτμητος, δὲν θὰ Τὸν ἐδέχοντο οἱ Ἰουδαῖοι ὡς διδάσκαλον αὐτῶν. 7. Διὰ νὰ μὴ δώσῃ ἀφορμὴν ὅτι μὴ περιτμηθεὶς ἐμεθόδευε τὴν κατάργησίν της. 8. Ἡ περιτομὴ εἶναι σύμβολον τοῦ βαπτίσματος. 9. Διὰ νὰ βεβαιώσῃ ὅτι εἶναι ἀπόγονος τοῦ Ἀβραάμ, εἰς τὸν ὁποῖον ἐδόθη ἡ ἐπαγγελία τῆς σωτηρίας.

277 Νοέμ. 877/Σεπτ. 886 II 227

Γεωργίῳ Νικομηδείας

Θέμα: Περὶ μέθης.

Μὲ ἕνα μῦθον τοῦ Αἰσώπου περὶ τῶν τριῶν σταφυλῶν τοῦ Διονύσου, ἐκ τῶν ὁποίων τὴν πρώτην ἐκράτησε διὰ τὸν ἑαυτόν του, τὴν δευτέραν ἐδώρησεν εἰς τὴν Ἀφροδίτην καὶ τὴν τρίτην εἰς τὴν Ὕβριν, καταδεικνύει τὰ ὀλέθρια ἀποτελέσματα τῆς μέθης.

41/86 Ὀκτ. 867/Σεπτ. 869 I 89

Θεοδώρῳ μητροπολίτῃ Λαοδικείας

71, 72, 88, 139, 140, 141,171, 194,251, 252

Θέμα: Ὁ παρὼν βίος εἶναι στάδιον καὶ ὄχι τόπος στεφάνων.

71/87 Ὀκτ. 867/Σεπτ. 869 I 114

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Ὁ καιρὸς τώρα καλεῖ τὸν Θεόδωρον ἤ νὰ φανῇ τῆς ἀληθείας ὑπέρμαχος ἤ νὰ εἶναι καὶ νὰ ὀνομάζεται προδότης.

72/166 Ὀκτ. 867/Σεπτ. 869 I 114

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Ἐὰν τὸ τελευταῖον ὅριον τῆς παιδείας εἶναι νὰ ντρέπεται κανεὶς τὸν ἑαυτόν του, τὸ νὰ μὴ ντρέπεται οὔτε τοὺς ἄλλους εἶναι ἐσχάτη ἀπαιδευσία· ἀλλὰ καὶ νὰ καμαρώνῃ κανεὶς δι' ὅσα πρέπει νὰ κρύπτωνται, ξεπερνᾷ τὸ ὅριον τῆς ἀνθρωπίνης κακίας.

88/88 867 Ὀκτ./869 Ὀκτ. I 127

Τῷ αυτῷ

Θέμα: Εὔχεται νὰ μὴ ἀληθεύῃ ἡ φήμη ὅτι ὁ Θεόδωρος ἐλιποτάκτησεν.

139 859/Σεπτ. 869 I 191

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Ἀποδεικνύει ὅτι χωρὶς νὰ εἶναι δυσβάστακτος, εἶναι ἐλαφρὸς καὶ «χρηστὸς ὁ δεσποτικὸς» λόγος: «πᾶς ὁ βλέπων γυναῖκα πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτὴν ἤδη ἐμοίχευσεν αὐτὴν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ».

140/89 Ὀκτ. 867/Σπτ. 869 I 194

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Εἶναι καιρὸς νὰ δείξῃ ὁ Θεόδωρος τὴν στερρότητά του καὶ νὰ στηρίξῃ τοὺς ἀδελφούς.

141/90 Ὀκτ. 867/Σεπτ. 869 I 195

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Ὁ καιρὸς ἀπαιτεῖ εἰς τὸ στάδιον νὰ κατέλθουν οἱ γενναῖοι καὶ μόνον αὐτοί.

171/167 873/875; II 46

Θεοδώρῳ μητροπολίτῃ Λαοδικείας

Θέμα: Δριμὺς ἔλεγχος διὰ τὴν ἀμετανοησίαν του. «Οὐ γὰρ μετανοίας, ἀλλ' ἀπονοίας, ἑαυτῷ τῶν ἐσφαλμένων ἐπιτρέπειν τὴν συγγνώμην».

Δὲν εἶναι δεῖγμα μετανοίας ἀλλὰ παραφροσύνης νὰ ἐπιτρέπῃ κανείς εἰς τὸν ἑαυτόν του τὴν συγγνώμην τῶν σφαλμάτων του.

194/91 867/Σεπτεμ. 869 II 94

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Συμβουλεύει νὰ μὴ βιάζεται.

«Μελέτη μὲν μήτηρ εὐπραξίας, ὁρμὴ δ' ἀπερίσκεπτος ἐγγὺς ἁμαρτίας».

251 873/875; II 189

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Σιωπᾷ διὰ τὴν ἀμετανόητον στάσιν του.

252 873/875; II 189

Θέμα: Πικρὰ συμβουλὴ νὰ ἀποδειξῃ τὴν μετάνοιά του δι' ἔργων καὶ ὄχι διὰ λόγων.

75/31 I 116

Εὐλαμπίῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ σκευοφύλακι.*

95, 127, 181, 182, 184, 210

Θέμα: Ἑρμηνεία τοῦ χωρίου τῆς Γενέσεως τῆς Π.Δ. 24, 2 «Θὲς τὴν χεῖρα σου ὑπὸ τὸν μηρόν μου».

---

* Σκευοφύλαξ = ὁ ἔχων τὴν ἐπιστασίαν τῶν σκευῶν τῆς ἐκκλησίας.
Τρίτος τῇ τάξει τῆς πρώτης πεντάδος. Ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα ἐκ τῶν πρωτίστων.

Πρόκειται περὶ ἱεροῦ ὅρκου, ἐφ᾽ ὅσον ὁ πιστὸς ὑπηρέτης ἐγγίζει τὴν σφραγῖδα τῆς περιτομῆς, προκειμένου «ἐξ ὁμογενοῦς νυμφαγωγῆσαι κόρην τῷ παιδί» ἐκ τοῦ ὁποίου θὰ προέλθῃ ὁ Ἰησοῦς Χριστός.

95/237 870; Ι 131

Θέμα: Περὶ Ἐμμανουὴλ τινος, ἀναξίως φέροντος τὸ ὄνομα.

«Οὐκ ἐθέλει τῷ φωτὶ συμπαρεῖναι τὸ σκότος, μισεῖ δὲ καὶ τὴν σύνοδον τοῦ ψεύδους ἡ ἀλήθεια».

127/32 Ι 165

Θέμα: Ἡ κατὰ τοῦ πνεύματος βλασφημία

Ὅποιος ἀπιστεῖ διότι ὁ Χριστὸς ἐφαίνετο ἄνθρωπος (μὲ τὰ ἀδιάβλητα πάθη) μεταβάλλεται πρὸ τῶν θείων Του ἐνεργειῶν. Ὅμως ὁ πωρωμένος ἐνώπιον τῶν θείων ἐνεργειῶν, ἀδύνατον νὰ μετανοήσῃ.

181/33 ΙΙ 70

Εὐλαμπίῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ σκευοφύλακι

Θέμα: Ἑρμηνεία τοῦ λόγου τοῦ Κυρίου: «ὅπου ἐγὼ ὑπάγω οἴδατε, καὶ τὴν ὁδὸν οἴδατε» (Ἰωάν. 14, 4) καὶ ὅτι δὲν εἶναι ἀνακόλουθον πρὸς τὸ προηγούμενον (3) «πάλιν ἔρχομαι καὶ παραλήψομαι ὑμᾶς...».

182/34 ΙΙ 71

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Ἑρμηνεία τοῦ χωρίου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου (α΄ 19-20), ὅπου ἀναφέρεται ἡ «ἔρις τῶν λογισμῶν» τοῦ Ἰωσὴφ περὶ τῆς ἐγκυμονούσης Μαριὰμ καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἀγγέλου. Ἐπίσης ἑρμηνεύεται ὁ ὅρος «τὴν γυναῖκα σου».

«Ὅτε... σφοδρὰ ἡ ζάλη, τότε μάλιστα γλυκεῖα ἡ γαλήνη».

Τὴν γυναῖκα σου = αὐτὴν ἡ ὁποία διετήρησε σώαν καὶ δὲν ἔλυσε τοὺς θεσμοὺς τῆς μνηστείας οὔτε μὲ βλέμμα οὔτε μὲ λογισμὸν πρὸς ἕτερον ἄνδρα. Ἄλλως τε ἦταν ἔθιμον παλαιὸν νὰ ἀποκαλῆται γυναῖκά τινος καὶ πρὸ τοῦ γάμου ἡ μνηστή του.

184/238 868/871 II 74

Εὐλαμπίῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ σκευοφύλακι

Θέμα: Ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνουν φίλες. Τῆς κακίας ὁ ὑπηρέτης σηκώνει μέγαν πόλεμον ἐναντίον τῆς ἀρετῆς.

210/35 II 109

Θέμα: Ἑρμηνεία τοῦ χωρίου τοῦ Ἀπ. Παύλου ἐν Α΄ Κορ. ια΄ 4-10, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐντολὴν ὅτι ἡ γυναῖκα πρέπει νὰ προσεύχεται ἔχουσα κάλυμμα εἰς τὴν κεφαλήν.

76/36 I 118

Εὐσχήμονι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας Καππαδοκίας

77, 157, 173, 186, 202, 213, 246, 247

Θέμα: Ἀνάπτυξις τοῦ χωρίου τοῦ Εὐαγ. Μάρκου (η΄ 17)

« καὶ γνοὺς ὁ Ἰησοῦς λέγει αὐτοῖς· τί διαλογίζεσθε ὅτι ἄρτους οὐκ ἔχετε, οὔπω νοεῖτε οὐδὲ συνίετε; ἔτι πεπωρωμένην ἔχετε τὴν καρδίαν ὑμῶν; »

77/37 I 119

Θέμα: Δικαιολογεῖ τοὺς Μαθητὰς τοῦ Κυρίου, διότι:

«οὐ συνῆκαν, καὶ ἦν τὸ ῥῆμα τοῦτο κεκρυμμένον ἀπ' αὐτῶν καὶ οὐκ ἐγίνωσκον τὰ λεγόμενα» (Λουκ. ιη΄, 34) ὅτι ὁ Κύριος θὰ πάθῃ, θὰ σταυρωθῇ καὶ θὰ ἀναστηθῇ. Διότι οἱ ἔννοιες αὐτὲς ἦταν πάνω ἀπὸ τὴν πεῖρα τους, καὶ διότι ἀγαποῦσαν πολὺ τὸν Κύριον.

157/38 II 12

Εὐσχήμονι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας

Θέμα: Ἑρμηνεύει τὴν αἰτίαν διὰ τὴν ὁποίαν ἐνεφανίσθησαν εἰς τοὺς προφήτας τὰ Χερουβεὶμ μὲ τὴν μορφὴν βοῶν, λεόντων, ἀετῶν καὶ ἀνθρώπων. 1ον Δεικνύεται ὅτι ὁ ποιητὴς τῶν ὄντων αὐτῶν εἶναι καὶ τῶν ἀγγέλων ποιητής. 2ον ὅτι ὅλα ὁ ποιητὴς (Θεὸς) διὰ τοῦ ἰδίου βουλήματος ἐποίησεν 3ον ὅτι ὅπως ἡ ὁρατὴ φύσις πειθαρχεῖ πρὸς τὸν Θεόν, ἔτσι καὶ ἡ ὑπερουράνιος.

173/98 867/873 II 47

Θέμα: Δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι δὲν χαίρουν ὅλοι διὰ τὴν δικαιοσύνην. Λοιπὸν νὰ μὴ ταράζεται διότι οἱ κακοὶ τὸν ὑβρίζουν.

186/153 868/871 II 75

Θέμα: Ἡ κακία θρασύνεται· ἀλλὰ σὲ λίγο καταπίπτει.

«εἶδον τὸν ἀσεβῆ ὑπερυψούμενον... καὶ ἰδοὺ οὐκ ἦν... (Ψαλ. 36, 35).

202/39 II 101

Εὐχήμονι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας

Θέμα: Ἑρμηνεία τοῦ χωρίου: ὁ δεχόμενος προφήτην εἰς ὄνομα προφήτου, μισθὸν προφήτου λήψεται.
«Μέγα γὰρ φιλοξενία, καὶ μεγάλους μισθοὺς προξενοῦσα, καὶ μάλιστα σπουδαίων ἀνδρῶν καὶ ὑπὲρ θείων νόμων διωκομένων».

213 II 116

Εὐσχήμονι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας

Θέμα: Ἀναφέρεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κύριος Ἀναστὰς δὲν ἐφανερώθη εἰς τοὺς μαθητὰς μόνον καὶ πρῶτον εἰς τὴν Γαλιλαίαν, ὅπως εἶχε προαναγγείλει, ἀλλὰ πρὸ τῆς Γαλιλαίας ἐνεφανίσθη εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα.

Ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι ἀνακόλουθον πρὸς τὴν ὑπόσχεσίν του ὅτι θὰ τοὺς συναντήσῃ εἰς τὴν Γαλιλαίαν, διότι δὲν προσέθεσεν ὅτι δὲν θὰ τοὺς ἰδῇ πουθενὰ ἀλλοῦ, καὶ διότι τοὺς εἶδεν ὅλους μαζὶ εἰς τὴν Γαλιλαίαν. Οἱ ἐμφανίσεις τοῦ Κυρίου εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα εἶχαν σκοπὸν νὰ τονώσουν τοὺς μαθητάς, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦταν ἕτοιμοι νὰ δεχθοῦν τὴν ἀνάστασιν – καὶ ὅταν ἀκόμη Τὸν ἔβλεπαν Ἀναστάντα «ἐδόκουν πνεῦμα θεωρεῖν». Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τοὺς προετοίμασε νὰ Τὸν πιστέψουν Ἀναστάντα, καὶ εἰς τὴν Γαλιλαίαν πλέον νὰ εἶναι βέβαιοι ὅτι εἶναι «ὁ τοῦ θανάτου σκυλεύσας τὸ κράτος», τότε ποὺ καὶ αὐτοὶ ἔλαβαν «τὸ μέγα καὶ ὑψηλὸν τῆς ἀποστολῆς ἀξίωμα».

246/41 II 178

Θέμα: Περὶ τῆς πατρίδος τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὁ ὁποῖος εἶλκε τὴν καταγωγὴν ἀπὸ τὰ Γίσχαλα τῆς Ἰουδαίας, τῆς μερίδος τῆς Βενιαμίτι-

δος φυλῆς, ἐγεννήθη εἰς Ταρσὸν τῆς Κιλικίας, ὅπου αἰχμαλωτισθέντες ὑπὸ τῶν Ρωμαίων μετεφέρθησαν καὶ οἱ γονεῖς του, καὶ ἔλαβε τὸν τίτλον τοῦ Ρωμαίου, ὡς δῶρον πατρογονικόν.

247/42 II 179

Θέμα: Περὶ τῆς δωρεᾶς τοῦ Ρωμαϊκοῦ τίτλου εἰς πολίτας καὶ πόλεις κατακτηθείσας ὑπὸ τῶν Ρωμαίων.

97/239 859/Σεπτ. 867; I 132

Ἀντωνίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Βοσφόρου

Θέμα: Ὡραῖον ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἀντώνιον, χάριν τῆς εὐσεβείας τοῦ ὁποίου ὁ Βόσπορος δύναται νὰ ὀνομασθῇ Εὐσεβής, ὅπως ἀπὸ Ἄξενος κἄποτε μετωνομάσθη εἰς Εὔξεινον χάριν τῶν Μιλησίων, οἱ ὁποῖοι τὸν ἐξημέρωσαν.

107/92 870/873 I 147

Ζαχαρίᾳ μητροπολίτῃ Χαλκηδόνος

108,179, 221, 223

Θέμα: Ἐνθαρρύνει τὸν Ζαχαρίαν νὰ μὴ φοβῆται ὅτι ἀπώλεσε τὴν ἐκτίμησιν τοῦ Φωτίου ἀπὸ λόγους ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι «ἀνερεθίζονται» ἀπὸ τὰ προτερήματα τοῦ πρώτου· τὸν προτρέπει δὲ νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ τοῦ Παύλου (Ρωμ. 15, 1) «ὀφείλομεν ἡμεῖς οἱ δυνατοὶ τὰ ἀσθενήματα τῶν ἀδυνάτων βαστάζειν»

108/193 870/873 I 148

Θέμα: Ἐκφράζει τὴν εὐχαριστίαν του, διότι ὁ Ζαχαρίας ἀποκατεστάθη ἐσωτερικῶς ἔπειτα ἀπὸ τὶς διαβεβαιώσεις τοῦ Φωτίου.

179/230 II 67

Ἀποστολὴ φαρμάκου καὶ ὁδηγιῶν διὰ τὴν λῆψιν αὐτοῦ, δικῆς του «κατασκευῆς καὶ ἐπινοίας».

221/94 871/873; II 131

Ζαχαρίᾳ μητροπολίτῃ Χαλκηδόνος

Θέμα: Βεβαιώνει τὸν Ζαχαρίαν ὅτι δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀπολογῆται.

«Ἐγὼ δὲ Ζαχαρίαν τὸν ἐμὸν... τὴν ἔμφυτον ἐμοὶ καὶ ἀρχαίαν διασώζων γνώμην καὶ τὸ καθαρὸν καὶ ἀκήρατον περὶ τοὺς ἐμοὺς οὐκ ἐπιλελησμένος φίλτρον, καὶ περιπτύσσομαι πατρικῶς καὶ ἐναγκαλίζομαι ἱεροπρεπῶς...». Χαριτωμένες καὶ οἱ ὑποδείξεις σχετικῶς μὲ τὴν σύνταξιν τοῦ «παραινῶ» καὶ τοῦ «δίκην ὑφ' ἑτέρου εἰσπράττομαι».

223/231 871/873; II 135

Θέμα: Παροχὴ ἰατρικῆς συμβουλῆς σχετικῆς μὲ τὴν φλεβοτομίαν. Φιλοπαίγμων διάθεσις διὰ τὰ λάθη –τὰς ἁμαρτάδας– τῶν ἰατρῶν.

112/97 (868/871) I 150

Γρηγορίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Συρακούσης

257

Θέμα: Ἀναγνωρίζει τὶς σθεναρὲς ἐνέργειες τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν «καταρτισμὸν τῆς τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας» καθὼς καὶ τὴν συμμετοχήν του εἰς τὰ παθήματα κατὰ «τὸν κοινὸν ὑπὲρ Χριστοῦ διωγμὸν», τὰ ὁποῖα «ἀξιοῦνται» «διὰ τὴν συντήρησιν τῶν δεσποτικῶν ἐντολῶν καὶ παραφυλακὴν» τούτων. Τὸν παροτρύνει νὰ συνεχίσῃ μὲ περισσότερον ζῆλον τὸ ἔργον του τώρα ποὺ «τὸ Ρωμαϊκὸν πολίτευμα» ἀνέτρεψε «τὰ Χριστιανῶν ἐκ βάθρων αὐτῶν».

257 (πρὸ τοῦ τέλους τοῦ ἔτους 879) II 200

Θέμα: «Κατὰ τὸ πρόχειρον τῆς μνήμης» αὐτοῦ ἑρμηνεύει τὰ τρία ὀνόματα τῆς Ρώμης (Ἄμωρ-Φλώρα-Ρώμα) καὶ ἀναφέρεται εἰς τὶς 3 ἑορτὲς – ἱερατικήν, πάτριον, πολιτικὴν καὶ κυκλικὴν – τὶς ὁποῖες μετέβαλεν ἡ Νέα Ρώμη «εἰς εὐσεβούσας τε καὶ θεοπρεπεῖς ἁγιστείας».

116/164 Νοέμ. 869 I 153

125

Ἰγνατίῳ μητροπολίτῃ Κλαυδιουπόλεως

Θέμα: Τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἀνάθεμα ἐναντίον τῶν ἀσεβῶν εἶναι φοβερόν. Ὅταν ὅμως γίνεται κατὰ τῶν προμάχων τῆς ὀρθοδοξίας, εἶναι ἄκυρον καὶ οἱ εὐσεβεῖς μυριάκις τὸ προτιμοῦν ἀπὸ τὸ νὰ «κοινωνήσουν» μὲ τὴν πονηρίαν τῶν μισοχρίστων. Τοῦ πάσχοντος τὸ ὑπεύθυνον ἢ ἀνεύθυνον χαρακτηρίζει τὴν ἐγκυρότητα τοῦ ἀναθέματος.

125/18 I 162

Θέμα: Ἀναφέρεται εἰς τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων τὸ ὁποῖον διερρήγνυτο μὲ τὴν Σταύρωσιν τοῦ Κυρίου. Καὶ τοῦτο ἔγινε ὡς σημεῖον εἰς τοὺς Ἰουδαίους καὶ ἀπεκάλυψε τὰ ἀθέατα τοῦ ἱεροῦ τοῖς πᾶσι, προμηνῦον τὴν κατάργησιν τοῦ νόμου καὶ τὴν προσαγωγὴν πάντων εἰς τὸν κόσμον τῆς Χάριτος.

117/162 Νοέμ. 869 I 154

Μιχαὴλ μητροπολίτῃ Μυτιλήνης

225, 227

Θέμα: Τὸ συνέδριον τῶν Ἰουδαίων τοὺς Μαθητὰς ἐποίησεν ἀποσυναγώγους· καὶ τοὺς μὲν ἀποστόλους τοὺς συνέδεσαν στενώτερον μὲ τὸν Κύριον, αὐτοὶ δὲ ἀπεκόπησαν παντελῶς. Τὰ ἴδια γίνονται καὶ τώρα μὲ τὸν πόλεμον κατὰ τῶν ὀρθοδόξων.

225/151 867/871 II 136

Θέμα: Μακαρίζει τὸν Μιχαὴλ διὰ τὰ πάθη του ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας, καὶ τὸν προτρέπει νὰ τὰ φέρῃ εὐχαρίστως.

227 Ὀκτ. 867/871 II 137

Θέμα: Ἔπαινος καὶ μακαρισμὸς τοῦ Μιχαὴλ διὰ τοὺς «ὑπὲρ εὐσεβείας ἄθλους» αὐτοῦ. Τὰ ἐδῶ, «δόξα πᾶσα καὶ πλοῦτος καὶ τύχαι καὶ λαμπρότητες» «οὐκ ἠρεμεῖ ἀλλοιούμενα». Τὰ ἐν οὐρανοῖς λαμπρὰ καὶ μακάρια.

126/150 Τελευτῶντος τοῦ 869; I 164

Εὐσχήμονι καὶ Γεωργίῳ μητροπολίταις

Θέμα: Ἔκφρασις χαρᾶς διότι μαθαίνει ὅτι εἰς τὸν χειμῶνα τῶν κακῶν αὐτοὶ «ταῖς... εἰς θεὸν ἐλπίσι καὶ τῇ εὐσεβείᾳ» «ἀνθοῦν καὶ ἐαρίζουν». Τοὺς προτρέπει δὲ μέχρι τέλους νὰ μένουν σταθεροί, διὰ νὰ κερδήσουν τὰ βραβεῖα καὶ τοὺς στεφάνους.

137/19 I 186

Ἀμφιλοχίῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου

162, 163, 178, 198, 207, 253

Θέμα: Ἀναπτύσσονται οἱ λόγοι διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Ἀναστὰς Κύριος εἶπε πρὸς τὴν Μαγδαληνὴν Μαρίαν: «Μή μου ἅπτου, οὔπω γὰρ ἀναβέβηκα πρὸς τὸν πατέρα μου». (Ἰωάν. 20, 17)

162/20 II 16

Θέμα: Ἀναπτύσσει «ὅσα γε εἰς μνήμην ἧκε» τὰ «τρία σημαινόμενα τοῦ θεὸς ὀνόματος».

1ον Σημαίνει τὸ «πρώτως ὄν». 2ον «θεοὺς ἡ θεία γραφὴ τούς τε ἀρετῆς φίλους καὶ τοὺς τῆς δίκης καλεῖ ὑπηρέτας». 3ον «Μωϋσῆς θεὸς δίδοται Φαραὼ»· διότι ἐνεργοῦσε προστάγματι θεοῦ. Ἔπειτα ἀναφέρεται εἰς τὴν τιμωρίαν ὅσων δυσφημοῦν τοὺς θεούς τους. Πολλῷ μᾶλλον τῶν βλασφημούντων τὸν ἀληθινὸν Θεόν, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα εἰς τὴν Π.Δ. εἶναι «ἐγώ εἰμι ὁ ὤν» καὶ τὸ φέρουν οἱ ἀρχιερεῖς εἰς ταινίαν ἐπὶ τοῦ μετώπου αὐτῶν.

163/21 II 20

Ἀμφιλοχίῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου

Θέμα: Ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἐρώτησιν τοῦ Ἀμφιλοχίου: ἀφοῦ τὸ θεῖον ὄνομα εἶναι ἄρρητον «καὶ γνώσεως μεῖζον» πῶς θανατοῦται αὐτὸς ποὺ τὸ προφέρει;

Ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς εἶπεν εἰς τὸν Μωϋσέα τὸ ὄνομά του: «ἐγώ εἰμι ὁ ὤν». Καὶ ὁ Μωϋσῆς ὄχι μόνον τὸ ἄκουσε, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνήγγειλεν εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ παρήγγειλε νὰ τὸ γράφουν «χρυσῷ μετάλλῳ». Ἦτο λοιπὸν καὶ «γνωστὸν καὶ ῥητόν». Δὲν ἐπετρέπετο ὅμως αὐτοὶ ποὺ τὸ ἐγνώριζαν «νὰ τὸ

ἐξάγουν» εἰς ἄλλους· διότι «ἄφραστον καὶ ἀνέκφραστον, ἡ θεία κλῆσις», ἡ ὁποία καὶ φύσιν ρητὴν εἶχε διὰ τῶν ὀνομάτων καὶ διὰ τῆς γλώσσης ἠδύνατο νὰ λεχθῇ· ἀλλὰ δὲν ἔπρεπε νὰ λεχθῇ καὶ νὰ γνωστοποιηθῇ «τοῖς πᾶσι».

178/22 II 65

Ἀμφιλοχίῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου

Θέμα: Ἐξηγεῖ τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους «συνεχωρήθη» νὰ πέσῃ ὁ Πέτρος.

1ον Διὰ νὰ γίνῃ φιλάνθρωπος εἰς τὶς πτώσεις τῶν ἄλλων. Ἂν ἐθέρισε διὰ τοῦ θανάτου τὸν Ἀνανίαν, καίτοι ὁ ἴδιος ἀπήλαυσε τοιαύτης συγγνώμης, ὅλος ὁ κόσμος δὲν θὰ χωροῦσε τὴν παραφοράν τοῦ ζήλου του, ἄν δὲν εἶχεν αὐτὸς πέσει. 2ον Διὰ νὰ ἀποδίδῃ εἰς τὴν θείαν συμμαχίαν καὶ συνέργειαν καὶ ὄχι εἰς τὸν ἀνεπίληπτον βίον του τὰ θαύματα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ κάμῃ, καὶ νὰ μὴ φυσιοῦται. 3ον. Διὰ νὰ βλέπουν καὶ οἱ ἄλλοι ὅτι συμμαχοῦσεν ὁ Θεὸς μαζί του καὶ τὸν ἐνίσχυεν εἰς τὰ παθήματά του, αὐτὸν τὸν ὁποῖον ἐφόβισε μία παιδίσκη. 4ον Διὰ νὰ γίνῃ παράδειγμα μετανοίας πρὸς ὅσους εἰς τὸ μέλλον θὰ πέφτουν.

Τέλος ἀπορρίπτει ὡς ἐντελῶς ἀβάσιμον ὅτι ὁ Πέτρος ἔπεσε διότι τὸ προεῖπεν ὁ Κύριος. Ὁ Κύριος προγνωρίζει τὴν πτῶσιν ἑκάστου – τοῦ Ἰούδα, τῶν Ἰουδαίων, τοῦ Ἀδάμ, τοῦ Κάϊν, τοῦ Φαραώ, τοῦ Σαούλ, τῶν Σοδόμων, τῶν εἰδωλολατρῶν, τῶν βαρβάρων,– ἀλλὰ δὲν προορίζει.

198/232 II 96

Ἀμφιλοχίῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου

Θέμα: «Ἡ δικαία πειθὼ οὐ τῆς τοῦ λέγοντός ἐστιν δυνάμεως μᾶλλον ἢ τῆς τοῦ ἀκούοντος διαθέσεως, οὐκοῦν οὐκ ἐγὼ κινήσω γέλωτα τὸν ἀπειθῆ νουθετῶν, εἰ μὴ πείσω...»

207/233 II 107

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Ἀναφέρεται εἰς τοὺς δοκίμους ἐπιστολογράφους.

Ὁ Πλάτων ὑπολείπεται ὡς πρὸς τὰ ἄλλα του ἔργα εἰς τὶς ἐπιστολές του. Τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπολείπονται τῶν τοῦ Πλάτωνος. Τὸ ἴδιο καὶ τοῦ Δημοσθένους, ὁ ὁποῖος ἐγκωμιάζεται διὰ τὰ ἄλλα του ἔργα. Ἐπιστολογράφοι κατάλληλοι πρὸς «γυμνασίαν» εἶναι ὁ Φάλαρις, Ἀκραγαντῖνος τύραν-

νος, ὁ Βροῦττος (Ρωμαῖος στρατηγός) ὁ Ἰουλιανός, ὁ Λιβάνιος. Σὺν τοῖς ἄλλοις ὠφέλειαν παρέχουν «Βασίλειος ὁ γλυκὺς καὶ ὁ κάλλους εἴ τις ἄλλος ἐργάτης Γρηγόριος καὶ ἡ ποικίλη καὶ τῆς ἡμετέρας αὐγῆς μοῦσα Ἰσίδωρος...».

253 II 190

Ἀμφιλοχίῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου

Θέμα: Ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἐρώτησιν, τὶ σημαίνει τὸ τοῦ Ἀπ. Παύλου (Κολ. 1, 24) «ἀνταναπληρῶ τὰ ὑστερήματα τῶν θλίψεων τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ σαρκί μου».

Ὁ Φώτιος προκρίνει τὴν ἑρμηνείαν ὅτι ὁ Παῦλος ἀνταναπληροῖ τὰ ὑστερήματα τῶν θλίψεων τὶς ὁποῖες ὁ Κύριος θὰ ὑφίστατο ἂν ἐζοῦσε κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Παύλου καὶ ἐκήρυττε τὸ Εὐαγγέλιον, τὸ ὁποῖον δὲν θὰ εἶχεν ἀναθέσει εἰς τὸν Ἀπόστολον Παῦλον καὶ εἰς τοὺς ἄλλους Ἀποστόλους.

«... ὁ Παῦλος ἀναπληροῖ οὐχ ὅσα ἁπλῶς ὑστέρησεν, οὐδ' ὅτι ὑστέρησέν τι ὁ σωτὴρ (ὅπερ ἦν φορτικόν), ἀλλ' ὅσα μὴ παραθέμενος τὴν διακονίαν Παύλῳ καὶ, τοῖς ἄλλοις ὁμιληταῖς ἔπαθεν ἂν καὶ ὑπέστη, καθ' ὅν τρόπον καὶ πρίν, κηρύσσων καὶ εὐαγγελιζόμενος τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν».

148/96 Ὀκτ. 867/Σεπτ. 869 II 4

Εὐθυμίῳ μητροπολίτῃ Κατάνης

Θέμα: Διαμαρτύρεται διὰ τὴν συμπεριφορὰν τοῦ Εὐθυμίου, ἡ ὁποία τοῦ ἀφαιρεῖ τὴν παρρησίαν νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἐκείνους ποὺ διηγοῦνται, ὅσα ἄσχημα ἔκαμεν ὁ Εὐθύμιος. Καταλήγει δὲ εἰς ἔκκλησιν νὰ ἐπανέλθῃ ὁ παρεκτραπεὶς εἰς τὴν «ἀρχαίαν κατάστασιν».

167/29 II 43

Παύλῳ μητροπολίτῃ Λαοδικείας

206, 215, 220, 222

Θέμα: Ἀπαντᾷ: «... τὸ μὲν <οὕτω λαμψάτω τὸ φῶς ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ὅπως ἴδωσιν τὰ καλὰ ὑμῶν ἔργα καὶ δοξάσωσι τὸν πατέρα ὑμῶν τὸν ἐν τοῖς οὐρανοῖς>, εἰς ἀρετὴν ἐστι δηλονότι τὴν τελειοτάτην παράκλησις· τὸ δὲ <μὴ ποιεῖτε τὴν ἐλεημοσύνην ὑμῶν

ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων> φιλοδοξίας ἐστίν, ὅπερ ἐστὶν κακίας, ἀναίρεσις».

206/234 872/875; II 106

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: «Ἔκαμον (= ἀπόκαμα) τὰς εὐδίας ἀναμετρῶν καὶ τὴν σὴν προβλεπόμενος (βλέπων δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ καὶ παντοῦ ἀναμένων) ἄφιξιν· ἀλλ' ὡς ἔοικεν χειμῶνές σοι αἱ εὐδίαι γεγόνασιν».

215/235 272/275; II 120

Παύλῳ μητροπολίτῃ Λαοδικείας

Θέμα: Τὸ ἴδιο μὲ τῆς ἐπιστολῆς 206. Παραπονεῖται μὲ πολλὴν χάριν διότι ὁ Παῦλος δὲν τὸν ἐπεσκέφθη ἀκόμα. Παίζει μὲ τὴν λέξιν χειμών, μὲ τὸν κόρακα καὶ τὴν περιστερὰν τῆς κιβωτοῦ καὶ καταλήγει εἰς τὴν προτροπὴν νὰ μὴ θραύῃ ὁ Παῦλος «ῥαθυμίᾳ» τοὺς «ταρσοὺς» (=τὰ πτερὰ) τῆς προηγουμένης ἀγάπης του, μὲ τοὺς ὁποίους δὲν θὰ ἐφοβεῖτο νὰ πετάξῃ ἐν καιρῷ χειμῶνος.

220/236 875; II 130

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Περὶ ἀγνωμοσύνης καὶ σολοικισμῶν

Μὲ φιλοπαίγμονα διάθεσιν λέγει ὅτι θὰ ἐπιτύχουν αὐτὸ ποὺ τοῦ ζητοῦν, ἐὰν ὁ μὲν Παῦλος «καθάρῃ» «τὴν γλῶτταν Ἀττικαῖς μελέταις» ὁ δὲ φίλος του καθάρῃ «εὐγνωμοσύνης τελεταῖς τὴν γνώμην». Διότι ὁ Φώτιος δὲν γνωρίζει νὰ εὐεργετῇ «λόγῳ» τοὺς «ἐν λόγοις ἀγνώμονας» οὔτε νὰ πείθεται «σολοικίζουσιν».

222/168 868/872; II 134

Παύλῳ μητροπολίτῃ Λαοδικείας

Θέμα: Διαμαρτύρεται διότι ὁ Παῦλος μὲ κάποιον ἄλλον (ἴσως φίλον του Μητροπολίτην) «ἐδραπέτευσαν» (μᾶλλον ἐγκατέλειψαν μαζὶ ὁ Παῦλος καὶ ὁ Συμεών (;) κάποιαν σύνοδον (;) ἢ θέσιν (;)). Καὶ ὁ ἀρχηγὸς

καὶ ὁ φυγὰς ἐνέχονται διὰ τὴν πρᾶξιν καὶ ὀφείλουν «δίκην λιποταξίου» καὶ μάλιστα ὅταν ἔχῃ προηγηθῆ δέσμευσις δι' ὅρκου. Ἀλλά, τὸν παρηγορεῖ εἰς τέλος ὅτι ἡ τιμωρία τοῦ λιποταξίου θὰ περιορισθῆ εἰς τὴν ἀπειλήν, ἂν εἰς τὸ ἑξῆς οὔτε ἔχῃ, οὔτε ὑποθάλπῃ καὶ εἰς ἄλλον, δραπέτην λογισμόν.

175/169 Ὀκτ. 869/870; II 62

Παύλῳ γεγονότι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας καὶ ἀποστατήσαντι.

Θέμα: Γράφει: «κακὸς ἐγένου φίλοις καὶ θείου προδότης δόγματος καὶ τῆς σῆς ὁμολογίας πολέμιος». Μὴ σοῦ κακοφαίνεται λοιπόν, ἂν οἱ εὐσεβεῖς σὲ ἀποστρέφωνται «ὡς ἐναγῆ» διότι νομίζουν πὼς εἶναι φοβερὸν καὶ νὰ σὲ χαιρετήσουν.

191 868/871 II 90

Ζαχαρίᾳ μητροπολίτῃ Ἀντιοχείας

Θέμα: Ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀπ. Παῦλος συνανεστρέφετο μὲ ἀνθρώπους «φαύλους» καὶ «ἀνόμους» ἐνῷ δὲν ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς μαθητάς του νὰ κάμουν τὸ ἴδιο. Καὶ ἐξηγεῖ ὅτι αὐτὸς μὲν ἦταν δυνατὸς καὶ μποροῦσε νὰ ὠφελῆ, χωρὶς νὰ βλάπτεται ὁ ἴδιος.

Ἡ συμπεριφορὰ ὅμως τοῦ Ἀπ. Παύλου εἶναι γνώμων διὰ τὴν στάσιν τῶν ὑπευθύνων τῆς Ἐκκλησίας. Ὅλοι οἱ «καταρρυθμίζειν τοὺς ἄλλους ἠξιωμένοι» δὲν ἔχουν τὴν «αὐτὴν δύναμιν καὶ σοφίαν τοῦ παιδαγωγεῖν». Οἱ ἀτελέστεροι ἐξ αὐτῶν ἀσφαλίζονται νὰ τηροῦν τὸν «κανόνα» ὡς πρὸς τὴν τριετῆ δοκιμασίαν ἐκείνων ποὺ προσέρχονται «τῷ μονάδι βίῳ». Οἱ τελειότεροι τῶν «προεστηκότων» ἔχουν τὴν πεῖραν καὶ κρίσιν καὶ χάριν νὰ συντέμνουν τὸν χρόνον διὰ τοὺς «ἑαυτοὺς προκαθάραντας». Ὅμως τώρα ποὺ διώκονται οἱ ὀρθόδοξοι εὐσεβεῖς, σκοπὸς εἶναι νὰ μὴ δυσκολεύωνται μὲ τὴν τριετίαν τῆς δοκιμασίας, προκειμένου νὰ διασωθοῦν.

267 875/878 II 217

Ἰωάννῃ ἀρχιεπισκόπῳ Ῥαβέννης

Θέμα: Ἐκδηλώνει δυσφορίαν διὰ τὴν ἀργοπορίαν τοῦ Ἰωάννου, ὁ ὁποῖος ἐδικαιολογήθη ὅτι ἐβράδυνε διὰ λόγους συνέσεως καὶ ἀσφαλείας, πρᾶγμα διὰ τὸ ὁποῖον ἀμφιβάλλει ὁ Φώτιος.

«Ὄκνος μὲν οἶδε προβάλλειν ἀσφάλειαν, ἀλλ' ὅστις καίριος καὶ τὸ ῥᾶστον οὐκ ἔχει κατήγορον· τῶν δὲ καλῶν καὶ τιμίων προδότης ὁ ῥάθυμος...».

272 Μάρτ./'Απρ. 880 II 222

Μαρίνῳ ἐπισκόπῳ Καστέλλης Ρωμαίων

Θέμα: Ἔκφρασις γενναιόφρονος συγχωρήσεως πρὸς τὸν Μαρῖνον, ὁ ὁποῖος ἐχρημάτισε κριτής του καὶ ἐτάχθη μὲ τοὺς «ἠδικηκότας». Ὄχι μόνον δὲν τὸν ἐτιμώρησεν ὅταν ἐπανῆλθεν είς τὸν Πατριαρχικὸν θρόνον, ἀλλὰ τοῦ ἀπέστειλε δεῖγμα φιλίας «τίμια ξύλα» μέσα σὲ χρυσό, σύμφωνα μὲ τὴν παραγγελίαν τοῦ Κυρίου, νὰ μὴ ρυθμίζῃ τὴν συμπεριφοράν μας ἡ εὐεργεσία τῶν ἄλλων, ἀλλὰ πολὺ περισσότερον, ἡ κακή τους ἀπέναντί μας στάσις. Τοῦ ζητεῖ δὲ τὴν χάριν, ἄν κανεὶς λυπήσῃ «τὴν... ἀρετήν» τοῦ (Μαρίνου), νὰ τοῦ φερθῇ ὅπως καὶ ὁ Φώτιος συμπεριεφέρθη πρὸς αὐτὸν (τὸν Μαρῖνον).

273 Μάρ./'Απρίλ. 880 II 222

Γαυδερίχῳ ἐπισκόπῳ Βαλιτέρνας Ρωμαίων

Θέμα: Ἐπιστολὴ συμφιλιώσεως μὲ τὸν Γαυδέριχον, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀποστέλλει δῶρον πρὸς βεβαίωσιν τῆς φιλίας τους. Ἀναπτύσσει μάλιστα τὸ θέμα τῆς θεμελιώσεως σταθερωτέρας φιλίας, ὅταν ἔχῃ προηγηθῇ μάλιστα «ἀπέχθεια ἤ διάστασις» ὅπως συνέβη καὶ μεταξύ τους (ὁ Γαυδέριχος ὑπῆρξεν ἀντιφωτιανὸς κἄποτε) τὸν παρακαλεῖ δὲ «ἐν ἁγίῳ πνεύματι» νὰ ἀναρριπίζῃ τὴν φλόγα τῆς φιλίας αὐτῆς.

274 Μάρ./'Απρ. 880 II 224

Ζαχαρίᾳ ἐπισκόπῳ τῶν Ἀναγίνων καὶ βιβλιοθηκαρίῳ Ρωμαίων

Θέμα: Φιλικὴ ἐπιστολή, ὅπου ἐκφράζεται ἡ ἄνεσις τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Ζαχαρίαν, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀποστέλλει τόσα δῶρα, ὅσα τοῦ ἐζήτησεν (ἤ κἄτι ἄλλο ποὺ αὐτὸς ἐζήτησε). Δὲν ὑπερέβαλεν εἰς ἀποστολήν, διὰ νὰ μὴ πάθῃ ὅ,τι ὁ Ἰσίδωρος, ὁ ὁποῖος ἔστειλε περισσότερα τῶν αἰτηθέντων εἰς τὸν Θεοδέκτην, ὁ ὁποῖος καὶ τὰ ἐπέστρεψεν ὅλα, διότι τὸ ἐθεώρησε προσβολήν.

Ὅσον διὰ τὸν ζῆλον τοῦ Ζαχαρία πρὸς τὸν Φώτιον, ἄν καὶ δὲν εὗρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ «τελειωθῇ», εἶναι πολὺ βέβαιος.

«... τὰ τέλη τὴν τῶν καιρῶν ὑποβάλλεται κρίσιν καὶ τῶν πραγμάτων φορᾷ φιλεῖ πως συμπεριάγεσθαι...»

281 Μάρ. 880/Σεπτ. 886 II 233

Θεοφάνει ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας

Θέμα: Εἰς τὸ πρῶτον τμῆμα τῆς ἐπιστολῆς ἐνθαρρύνει τὸν Θεοφάνη νὰ εἶναι αἰσιόδοξος καὶ διὰ τὸ μέλλον, ἀναλογιζόμενος τὴν προστασίαν τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸ παρελθόν· τὸν ἐνισχύει δὲ εἰς τὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὸ δῶρον τῆς ἀρχιερωσύνης, τὸ «φοβερὸν καὶ μέγα καὶ θεῖον καὶ ἀγγελικῶν τάξεων». Εἰς τὸ δεύτερον τμῆμα παρέχει ὁδηγίες εἰς διοικητικῆς φύσεως θέματα ὡς πρὸς τὸν στρατηγὸν (τοῦ θέματος τῶν Χαρσιανῶν;) ὡς πρὸς τὴν ἕνωσιν «τῶν διεσπαρμένων καὶ διερρηγμένων» εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ὡς πρὸς τὰ ἀφορῶντα εἰς χειροτονίαν Ἐπισκόπου καὶ τιμωρίαν ἄλλου παρεκτρεπομένου.

282 Νοέμ. 877/Νοέμ. 879; II 236

Μητροφάνει μητροπολίτῃ Σμύρνης

Θέμα: Ἡ ἐπιστολὴ ἀναφέρεται εἰς κἄποια δῶρα ἀποσταλέντα ἀπὸ τὸν Φώτιον, τὰ ὁποῖα ἐδημιούργησαν παρεξήγησιν μεταξὺ τοῦ Μητροφάνους, κἄποιου φίλου του (ὁ λόγος περὶ ξυνωρίδος) καὶ τοῦ Φωτίου. Ἀπολογεῖται λοιπὸν πρὸς κἄποια ἴσως παράπονα διατυπωθέντα ἀπὸ τὸν Μητροφάνη, ὅτι δὲν εἶχε πρόθεσιν νὰ τοὺς λυπήσῃ καὶ ὅτι ἀγνοοῦσε πὼς καὶ οἱ δύο ἦσαν μαζὶ (φαίνεται πὼς ἐδῶ δημιουργήθηκε τὸ θέμα). Παρακαλεῖ δὲ τὸν ἄγγελον τῆς εἰρήνης νὰ ἀποκαταστήσῃ τὶς μεταξύ τους καλὲς σχέσεις.

Πάντως ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ εἶναι δυσνόητος, διότι ἡ ὑπόθεσίς της δὲν διαγράφεται σαφῶς.

283 883/885 II 238

Παύλῳ ἀρχιεπισκόπῳ Θεσσαλονίκης

Θέμα: ἐκτενὴς καὶ ρητορικὴ ἐν πολλοῖς ἐπιστολὴ ἐπὶ τῆς ἐρωτήσεως «Περὶ τῶν ἄρτι προσιόντων τῇ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ».

Φαίνεται ὅτι ἐγράφη μὲ δύο διαφορετικὲς διαθέσεις· εἰς τὸ α΄ τμῆμα (2-177) ἡ κρίσις τοῦ Φωτίου διαγράφεται ἀρκετά αὐστηρὰ περὶ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἐπιστρέφουν μετὰ πενταετίαν ὅλην, ἀφ' ὅτου εἰρήνευσεν ἡ Ἐκκλησία (πρόκειται περὶ Ἰγνατιανῶν;). Δι' αὐτοὺς ἀπαιτεῖ πολλὴν ἔρευναν προκειμένου νὰ διαπιστωθῇ ἂν ἡ μετάνοιά τους εἶναι θερμὴ καὶ ἀνυπόκριτος. Ἀπὸ τοῦ στίχου 177 κ.ἑ. (–535) τὸ ὕφος ἀλλάζει πρόσωπον. Μὲ τόνους συγκινητικοὺς περιγράφει τὴν κατάστασιν ἐκείνων ποὺ ἐπιστρέφουν (Φωτιανοὶ ἆραγε;) καὶ ἀντιμετωπίζουν τὴν ὑποψίαν, τὴν ἐρημίαν, εὑρίσκονται εἰς ἀμηχανίαν κ.τ.τ. καὶ οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ εὕρουν εἰς τὸν ποιμένα τους τὸν λιμένα, ὅπως ὁ ἄσωτος τῆς παραβολῆς εὑρῆκε ἀνοικτὴν τὴν ἀγκάλην τοῦ Πατρός.

297 Νοέμ. 877/Σεπτ. 886 III 162

Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὁσιωτάτῳ συλλειτουργῷ Λέοντι ἀρχιεπισκόπῳ Καλαβρίας Φώτιος ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως.

Θέμα: α΄. Περὶ τῆς ἐγκυρότητος βαπτίσματος ποὺ ἐτέλεσε λαϊκός.
β΄. Περὶ πρεσβυτέρων καὶ διακόνων ὧν αἱ γυναῖκες ὑπὸ βαρβάρων ἐφθάρησαν.
γ΄. Περὶ τοῦ εἰ χρὴ βαπτίζεσθαι τὰ τῶν Σαρακηνῶν βρέφη, ἐν τῇ αὐτῶν ὄντα χώρᾳ καὶ εἰς τοὺς ἑαυτῶν οἴκους.
δ΄. Περὶ τοῦ εἰ χρὴ γυναιξὶ διδόναι δῶρα πρὸς τὸ ἀποκομίσαι ἐγκεκλεισμένοις Χριστιανοῖς ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν.
ε΄. Περὶ τοῦ εἰ χρὴ κοινωνεῖν τοὺς ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν εἰς ἀσέλγειαν βιασθέντας παῖδας.

α΄. Ἐὰν τὸ ὑπὸ τῶν λαϊκῶν βάπτισμα ἔγινεν εἰς χώραν ὅπου ὑπῆρχαν ἱερεῖς, οἱ λαϊκοὶ ὡς ἀσεβεῖς τιμωροῦνται καὶ τὸ βάπτισμα εἶναι ἄκυρον. Ἐὰν συνέβη εἰς χώραν βαρβαρικὴν ὅπου ἔλειπαν ἱερεῖς, οὔτε οἱ βαπτίσαντες τιμωροῦνται, οὔτε οἱ βαπτισθέντες ξαναβαπτίζονται· «ἀναμυρίζονται» (δηλαδὴ χρίονται πάλιν) ἔστω καὶ ἂν οἱ λαϊκοὶ τοὺς ἔχρισαν.

β΄. Ἐὰν ἡ φθορὰ ἦταν ἑκούσιος, ἐπιβάλλεται ἡ διάζευξις. Ἐὰν ἦταν ἀκούσιος, ἐπαφίεται εἰς τὴν θέλησιν καὶ τῶν δύο μερῶν νὰ συνεχίσουν – ἄνευ εὐθύνης– ἢ νὰ λύσουν τὴν συζυγίαν.

γ΄. Ἐὰν τὰ προσάγουν πρὸς τὸ βάπτισμα οἱ μητέρες τους, δὲν πρέπει νὰ τὰ ἀποστεροῦμε τοῦ βαπτίσματος, μὲ τὴν ἐλπίδα τοῦ νὰ θελήσουν, ὅταν ἐνηλικιωθοῦν, νὰ τελειωθοῦν εἰς τὴν Πίστιν, ἔστω καὶ ἂν ἐπῆραν «βαρβαρικὴν παίδευσιν». «Ἐν οἷς γὰρ τὰ τῆς ἐλπίδος ἀμφίβολα, τῷ χρηστῷ μᾶλλον αἱρεῖσθαι χρή...».

δ΄. Διὰ τὴν μεταφορὰν τῆς Θείας Κοινωνίας εἰς τοὺς Χριστιανούς, ποὺ εἶναι ἔγκλειστοι εἰς οἴκους βαρβαρικούς, νὰ προτιμῶνται γυναῖκες «εὐσχήμονες» ὅπως αἱ παρθένοι καὶ διάκονοι. Ἐλλείψει τοιούτων ἂς χρησιμοποι-

ηθοῦν καὶ «ἀλλότριαι τῆς πίστεως» ἐφ' ὅσον θέλουν νὰ εὐεργετήσουν Χριστιανοὺς «οὐδέποτε γὰρ κοινοῦται τὸ ἅγιον». Προσοχὴ μόνον εἰς τὰ ὕποπτα πρόσωπα.

ε΄. Ἐὰν μὲν ἦταν ἀκούσιον τὸ ἁμάρτημα τῶν παιδιῶν, νὰ μὴ ἐμποδισθοῦν ἀπὸ τὴν Θείαν Κοινωνίαν.

«Δέχου... τῶν σῶν προβλημάτων τὰς ἐπιλύσεις σαφεῖς, ὡς ἐζήτησας».

292/80 Νοέμ. 877/Σεπτ. 886 III 152

Εἰς Μητροπολίτην-ἀνεπίγραφος

Θέμα: Λύσις διαφόρων κανονικῶν ζητημάτων

α΄. 1-11. Ἔπαινος διότι ἔφερεν ἐνώπιον συνοδικῆς κρίσεως μερικὰ θέματα, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ὁ Μητροπολίτης ἔλυσε μὲ περισσὴν σοφίαν.

β΄. Οἱ κατηγορούμενοι τέσσερες πρεσβύτεροι καλῶς ἀθωώθηκαν, ἐφ' ὅσον ἡ κατηγορία δὲν ἀπεδείχθη. Ἡ ἀπόδειξις τῶν κατηγοριῶν εἰς τὴν δίκην, εἴτε λαϊκοῦ, εἴτε κληρικοῦ, κρίνει τὴν ἀθώωσιν ἢ καταδίκην αὐτοῦ.

γ΄. Ἐὰν κληρικὸς ἀπεδείχθη ἀνάξιος μετὰ τὴν χειροτονίαν του, εἶναι ἀνεύθυνος ὁ ἐπίσκοπος ἐφ' ὅσον ἐτέλεσε τὴν χειροτονίαν «μετὰ μαρτύρων».

δ΄. Εἶναι μεγάλη ἡ διαφορὰ τῶν ἁμαρτημάτων ποὺ γίνονται ἐξ ἀγνοίας καὶ ἐκείνων ποὺ γίνονται ἐν γνώσει καὶ μετὰ καταφρονήσεως.

ε΄. Τρία γράμματα ἐστάλησαν διὰ τοῦ Σκληροῦ· πῶς δὲν ἐλήφθησαν ἀκόμη;

ς΄. Ὅσοι εὐλόγησαν διγάμους ἐξ ἀγνοίας, ἀπέχουν τῆς ἱερουργίας ὅσον χρόνον ὁ δίγαμος τῆς Θείας Κοινωνίας· ἐκτὸς ἐὰν συντρέχουν ἄλλοι λόγοι «οἰκονομίας».

ζ΄. Γυναῖκα δίγαμος συγχωρεῖται. Ἑπομένως καὶ τὸ ἐπιτίμιον τοῦ εὐλογήσαντος αὐτὸν τὸν γάμον εἶναι ἐλαφρότερον.

η΄. Ὁ εὐλογήσας γυναῖκα – ἢ ἄνδρα – οἱ ὁποῖοι «ἀπελύθησαν» ἄνευ ἰδικῆς των ὑπαιτιότητος, εἶναι ἀνεύθυνος.

θ΄. Διαλυθείσης τῆς μνηστείας διὰ νόμου λόγῳ τοῦ ὅτι ἔγινε «παρὰ τὴν ἡλικίαν» οἱ πρώην μνηστευθέντες λαϊκοὶ εἶναι ἀνεύθυνοι ἐὰν προχωρήσουν «πρὸς ἕτερον νόμιμον γάμον».

ι΄. Αὐστηρῶς τιμωρεῖται ὁ ἱερεὺς ὁ εὐλογήσας «μοιχοὺς» διὰ τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἐπιτιμίου. Ἡ ἀνεύθυνος «ἐκβληθεῖσα» γυναῖκα προχωρεῖ εἰς δεύτερον γάμον, ὁ ἱερεὺς ὅμως ὑπόκειται εἰς τὴν ποινὴν τοῦ διγάμου.

ια΄. Ἀπαγορεύεται ἡ εὐλογία δευτέρου γάμου κατόπιν διαλύσεως τοῦ πρώτου «ἐξ ἀλόγου συμφωνίας».

293/81 Νοέμ. 877/Σεπτ. 886; III 157

Εἰς Μητροπολίτην – ἀνεπίγραφος

Θέμα: Περὶ μιαροφαγησάντων

Ὁ ἐκκλησιαστικὸς τύπος ἐπιβάλλει τεσσαρακονθήμερον ἐπιτίμιον καὶ εὐχὲς διὰ τοὺς μιαροφαγήσαντας. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ὑπόθεσις, διὰ τὴν ὁποίαν μοῦ ἔγραψες, δὲν εἶναι ἁπλῆ μιαροφαγία, ἀλλὰ συνδυάζεται καὶ μὲ τυμβωρυχίαν καὶ πρόθεσιν νὰ ἀναγκάσουν τὴν γῆν νὰ ἀποδώσῃ τοὺς θησαυρούς, δύναται τὸ ἐπιτίμιον νὰ πολλαπλασιασθῇ· καὶ πάλιν ἄς ληφθῇ ὑπ' ὄψιν «τῶν ἀνδρῶν τὸ ἦθος καὶ ἡ ἄλλη τοῦ ἤθους διαγωγὴ καὶ κατάστασις καὶ ἡ τῆς διανοίας ἁπλότης ἤ δεινότης».

294/82 Νοέμ. 877/Σεπτ. 886; III 158

Εἰς Μητροπολίτην – ἀνεπίγραφος

Θέμα: Περὶ Ἐπισκόπου ὁ ὁποῖος ἐχειροτόνησεν ἱερέα μοιχόν.

Ἐζήτησα πληροφορίαν ἀπὸ τὸν Πρόεδρον (Πατριαρχικὸν ἐντεταλμένον; ἐπίτροπον;) περὶ τοῦ ἄν ὁ Ἐπίσκοπος ἐγνώριζεν ὅτι ὁ ἱερεὺς ἦταν μοιχὸς καὶ τὸν ἐχειροτόνησεν, ἤ ἄν τὸ ἔμαθε κατόπιν καὶ μετὰ ταῦτα τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἱερατεύῃ.

Ἐὰν συμβαίνῃ τὸ πρῶτον, ὁ Ἐπίσκοπος εἶναι «καθῃρημένος τῆς ἀρχιερωσύνης τε καὶ ἱερωσύνης». Ἐὰν πρόκειται περὶ τοῦ δευτέρου, νὰ παυθῇ νὰ ἱερατεύῃ «ἐπὶ χρόνους τινὰς» ἐὰν «τὰ ἄλλα αὐτοῦ προτερήματα καὶ ἡ τῆς ἄλλης ἀρετῆς περιουσία δύναται ἀντιταλαντευθῆναι τῷ τοιούτῳ αὐτοῦ παραπτώματι». Ἀλλοιῶς νὰ ἔχῃ διαρκῶς τὸ ἐπιτίμιον.

Ὅλα ὅμως αὐτὰ τὰ περὶ ἐνοχῆς τοῦ Ἐπισκόπου ἀπαιτοῦν ἀκριβῆ ἔλεγχον.

295/83 Νοέμ. 877/Σεπτ. 886; III 159

Εἰς Μητροπολίτην-ἀνεπίγραφος

Θέμα: Περὶ ἀποκαταστάσεως ἱερέων ἀδίκως καθαιρεθέντων

Ἐπειδὴ ὁ Πρόεδρος (ἐπ. 294) δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ καθήκοντά του μὲ εὐσυνειδησίαν, σοῦ μεταβιβάζω τὴν ἐξουσίαν νὰ κανονίζῃς ὅσα ἐκεῖνος ἀκανόνιστα ἐνήργησε καὶ τὰ ὅμοια οἱουδήποτε ἄλλου, ἀνακόπτων μὲν καὶ ἀναχαιτίζων τὴν ἀδικίαν, μεταρρυθμίζων δὲ « ἐπὶ τὸ βέλτιον καὶ ἄριστον ».

Οἱ ἀδίκως καθαιρεθέντες ἱερεῖς νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν ἱερωσύνην. Ἐκεῖνος δὲ ποὺ «ἀφρόνως» ἐπέβαλε τὴν ποινήν, νὰ μάθη νὰ μὴ φέρεται «πέρα τοῦ δικαίου». Κι ἄν δὲν «σωφρονισθῆ» – διὰ τῆς ἐπιστολῆς – νὰ ἱερουργῆ μὲν καὶ νὰ διοικῆ τὰ ἄψυχα, νὰ μὴ ἔχῃ ὅμως τὴν ἐξουσίαν «ἐπιτιμᾶν... καὶ κανονίζειν τοὺς ἐμψύχους, ἄψυχος αὐτὸς ὤν».

296/84 Νοέμ. 877/Σεπτ. 886; - III 160

Εἰς Μητροπολίτην-ἀνεπίγραφος

Θέμα: Περὶ γάμου τέκνων χωρὶς τὴν συγκατάθεσιν τῶν γονέων αὐτῶν.

α΄. Ἐὰν ὁ ἱερεὺς ἐτέλεσε τὸν γάμον ἀγνοῶν τὴν ἄρνησιν τῶν γονέων, τιμωρεῖται μὲ μικροῦ χρόνου ἀργίαν, ἡ ὁποία δύναται νὰ τροποποιηθῆ, ἀναλόγως τῆς ποιότητος τῆς μετανοίας του· εἶναι μὲν ἀνεύθυνος, ἀλλὰ πρέπει νὰ διδαχθῆ εἰς τὸ ἑξῆς νὰ ἐλέγχῃ.
β΄. Ἐὰν ἐγνώριζε τὴν βούλησιν τῶν γονέων, εἶναι ὑπόδικος.
γ΄. Ἐὰν τὰ τέκνα εἶχαν τὴν νόμιμον ἡλικίαν καὶ τὰ ἐμπόδιζαν οἱ γονεῖς, ὁ γάμος τους εἶναι ἔγκυρος καὶ ὁ ἱερεὺς ἀνεύθυνος.
δ΄. Ἐὰν οἱ γονεῖς ἐχώρισαν τὰ συζευχθέντα τέκνα τους καὶ ἱερεὺς ἄλλος εὐλόγησε νέον γάμον αὐτῶν μὲ ἄλλα πρόσωπα ἐν ἀγνοίᾳ τῆς διαζεύξεως καὶ παρόντων τῶν γονέων αὐτῶν εἰς τὸν δεύτερον γάμον, εἶναι ἀνεύθυνος.
Ἐὰν ὁ ἱερεὺς ἐγνώριζε, καὶ παρὰ ταῦτα εὐλόγησε τὸν δεύτερον γάμον προκειμένου νὰ τὰ προφυλάξῃ ἀπὸ «τὸ ... τῆς πορνείας ἔγκλημα» τιμωρεῖται μὲ μετριώτερον τῆς ἀργίας ἐπιτίμιον, διότι τὰ ἐστεφάνωσεν «ὡς καθαροὺς καὶ ἀμέμπτους... τοῖς τῶν παρθένων στεφάνοις».
ε΄. Ἐὰν ὅμως ὁ μετ' εὐλογίας τῶν γονέων πρῶτος γάμος διελύθη «παραλόγως» καὶ ἐτελέσθη δεύτερος γάμος, εἴτε παρόντων τῶν γονέων εἴτε μή, ὁ ἱερεὺς ποὺ ἐτέλεσε τὸν δεύτερον γάμον «ζημειωθήσεται τὴν ἱερωσύνην».

3. Διάκονοι

105/155 868/871 I 44

Γεωργίῳ διακόνῳ καὶ κουβουκλεισίῳ

Θέμα: Ἔκφρασις βαθείας λύπης διὰ τὸν θάνατον κοινοῦ φίλου.

Ἀπευθύνεται πρὸς τὸν «ἄριστον» φίλον του Γεώργιον, μὲ τὸ Ἐκκλησιαστικὸν καὶ Αὐλικὸν ἀξίωμα τοῦ Κουβικουλαρίου. Εἶναι ἐπιστολὴ γεμάτη

πόνον διὰ τὸν θάνατον κοινοῦ φίλου, μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ οἰκονόμου, ποὺ ἦταν πρῶτος τῇ τάξει εἰς τὴν πεντάδα τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων. Θεωρεῖ τὸν ἑαυτόν του δυστυχῆ ὡς πρὸς τοὺς φίλους του, τοὺς ὁποίους χάνει, ἐξόριστος αὐτός, φυλακισμένος καὶ βασανιζόμενος, ἀνάξιος τῆς φιλίας αὐτῶν ποὺ ἀγαπᾷ.

Παρακαλεῖ τὸν Γεώργιον νὰ τελῇ ἀντ' αὐτοῦ τὰ μνημόσυνα τοῦ νεκροῦ φίλου, καὶ νὰ προστατεύῃ καὶ παρηγορῇ τοὺς συγγενεῖς καὶ οἰκείους του.

Ἀδυνατεῖ ὅμως νὰ γράψῃ περισσότερα· δὲν τὸν ἀφίνουν τὰ δάκρυα.

46/183 — 859/Σεπτ. 867; — II 92

Γεωργίῳ διακόνῳ καὶ ξενοδόχῳ

62, 89, 90, 96

Θέμα: Περὶ μέθης.

Οἱ μέθυσοι δὲν θὰ κληρονομήσουν τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Ἐὰν ὁ λογισμός, ποὺ καθοδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον, εἶναι τυφλὸς ἀπὸ τὴν μέθην, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ σκοντάπτῃ ὁ ἄνθρωπος καὶ νὰ μὴ ὑποδουλώνεται εἰς τὰ πάθη.

62/49 — I 106

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Ἀπόστολοι–ῥήτορες–φιλόσοφοι· σύγκρισις.

Οἱ Ἀπόστολοι ἔλαβαν τὴν θείαν χάριν, ἡ ὁποία εἶναι ἀνωτέρα τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ· ἑπομένως εἶναι ἀνώτεροι τῶν ῥητόρων καὶ φιλοσόφων.

89/110 — 859/Σεπτ. 867; — I 127

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Καὶ εἰς τὰ δεῖπνα «μηδὲν ἄγαν».

Ἀναφερόμενος εἰς ἀρχαῖον περιστατικὸν (Ἀθηναίου Ἱστ. Α´ 10) σχετικὸν μὲ τὸν Μελάνθιον, συνιστᾷ καὶ εἰς τὰ δεῖπνα τὸ «μηδὲν ἄγαν».

90/185 859/Σεπτ. 867; I 128

Γεωργίῳ διακόνῳ καὶ ξενοδόχῳ

Θέμα: Ὁ ἔρως τῶν χρημάτων καὶ ὁ ἔρως τῆς ἀρετῆς.

«Ἐρᾷς χρημάτων· διὰ τοῦτο ἀρετῆς οὐκ ἐρᾷς· ἔρωτι γὰρ κακίας ὁ τῶν καλῶν ἔρως ἐναποσβέννυται· εἰ δὲ γε τὴν φλόγα τῆς πλεονεξίας ἀποσβέσεις καὶ τὰς ἀκάνθας τῆς φιλαργυρίας συμφλέξεις, ῥᾷον ἡ τῆς ψυχῆς ἄρουρα τὸν οἰκεῖον καρπόν, τὴν ἐλεημοσύνην, ἀναβλαστήσει, καὶ σὲ ἀντὶ τοῦ μετὰ τῶν ἐρίφων τετάχθαι εἰς τὴν τῶν προβάτων ἀγέλην μεταστήσει. Ἔρρωσο».

96/184 859/867; I 131

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Ἡ ἀστάθεια τοῦ Γεωργίου.

Ἐὰν ἐζοῦσες κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν ἀρχαίων σοφῶν, θὰ τοὺς ἀπήλασσες ἀπὸ τὸν κόπον νὰ ἀποδείξουν ὅτι ἡ ὕλη ἀλλοιοῦται διαρκῶς καὶ ῥέει «πάντων... τῶν ὄντων δεκτική». Οὐδέποτε καὶ σένα εἶναι δυνατὸν νὰ εὕρῃ κανεὶς «τὴν αὐτὴν ἔχοντα... γνώμην».

136/186 I 186

Γεωργίῳ διακόνῳ καὶ ὀρφανοτρόφῳ

Θέμα: Διαμαρτυρία διὰ κρίσιν καὶ ἐνέργειαν μὴ ἀναφερομένην.

Διαμαρτύρεται εἰς τὸν Γεώργιον, ὁ ὁποῖος εἶχε παραδώσει τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τοῦ Φωτίου τοῦ 867 εἰς τοὺς ὑπηρέτας τῶν Παπικῶν ἀπεσταλμένων, διὰ νὰ τὰ κάψουν.

Ἡ κρίσις πρέπει νὰ ἀποβλέπῃ εἰς τὴν γνώμην καὶ τὴν προαίρεσιν, γράφει, καὶ ὄχι εἰς τὰ ἔργα, καίτοι δὲν ὑστερεῖ οὔτε εἰς αὐτὰ (ὁ Φώτιος) παρὰ τὶς ἀντιξοότητες τῶν συνθηκῶν. Τὸν ἑαυτόν του ἀδικεῖ ὁ Γεώργιος μὲ τὶς ἐνέργειές του, γράφει ὁ Φώτιος.

84/109 867; I 124

Θεοφάνει διακόνῳ καὶ πρωτονοταρίῳ

Θέμα: «Ἀλγεῖς ὅτι ἄκων εἰς ἡμᾶς ἥμαρτες» Εἶσαι συγχωρημένος.

Ὁ ἀρχιγραμματεὺς Θεοφάνης ὑπεβλήθη, καθὼς ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐπιστο-

λῆς, εἰς φοβερὰ βασανιστήρια ὑπὸ τῶν ἀντιφρονούντων, νὰ ἀποκαλύψῃ (ἴσως;) κἄποιον πλαστὸν βιβλίον (βεκλὰς) ἀναφερόμενον εἰς τὸν Βασίλειον τὸν Αὐτοκράτορα (δῆθεν), τὸ ὁποῖον πάλιν δῆθεν ἔκρυβεν εἰς τὴν βιβλιοθήκην χάριν τοῦ Φωτίου· καὶ φαίνεται ὅτι κατὰ τὰ βασανιστήρια ἐμίλησε κατὰ τοῦ Φωτίου, πρᾶγμα ποὺ τὸν ἐλύπησε πολύ. Γενναιόφρων ὁ Φώτιος ὄχι μόνον τὸν συγχωρεῖ, ἀλλὰ καὶ τὸν βεβαιώνει ὅτι χάριν τῆς ἀρετῆς του τὸν ἔχει συγκαταλέξει εἰς τὸν χορὸν τῶν φίλων καὶ γνησίων ἀκολούθων του.

241/50 873 II 163

Θεοφάνει διακόνῳ καὶ πρωτονοταρίῳ

Θέμα: «αἰτησαμένῳ ὡς δῆθεν ἐξ ἑαυτοῦ λύσιν ἀποριῶν, ἐκ βασιλικοῦ δὲ τῇ ἀληθείᾳ προστάγματος τὴν ἀξίωσιν πεποιηκότι».

Εἰς τὸν μακρὸν πρόλογον (1-24) διεκτραγωδεῖ τὴν κατάστασίν του εἰς τὴν μονὴν τῆς Σκέπης, ὅπου ἦταν δέσμιος καὶ ἐκπλήσσεται πῶς τὸν θυμήθηκαν τώρα νὰ τὸν ρωτήσουν, ποὺ ὄχι μόνον ἡ μνήμη του, ἀλλὰ καὶ ἡ ζωή του ἔχει ἀτονήσει καὶ «ἕν μόνον ἡμῶν φιλοσοφεῖται, ὁ θάνατος» ποὺ καὶ αὐτὸς ἀργεῖ νὰ φθάσῃ. Παρὰ ταῦτα θὰ λύσῃ τὶς ἀπορίες μὲ λόγια «βραχέα καὶ ταπεινά».

Οἱ ἀπορίες εἶναι τρεῖς. 24-60 τὶ σημαίνει τό: «ἐσοφίσατο Σολομὼν ὑπὲρ πάντας ἀνθρώπους, καὶ ὑπὲρ Γαιθὰν τὸν Ἰσραηλίτην». 61-74 Πότε ὁ Δαυὶδ ἐχρίσθη καὶ ἀνηγορεύθη βασιλεὺς καὶ 75-97 τὶ σημαίνει τὸ εἰς Βασιλ. Α΄, θ΄ 24, λεγόμενον «καὶ ὕψωσεν ὁ μάγειρος τὴν κωλέαν καὶ τὸ ἐπ᾽ αὐτῇ καὶ παρέθηκεν αὐτὴν ἐνώπιον Σαούλ».

98-101 Χαιρετισμὸς καὶ ὑπόμνησις ὅτι εἶναι ἐγγὺς τοῦ ᾅδου.

100/113 869/872 II 137

Γρηγορίῳ διακόνῳ καὶ χαρτουλαρίῳ τῷ Ἀμασιανῷ

Θέμα: Ποία εἶναι ἡ εἰρήνη τοῦ Χριστοῦ

Ἡ εἰρήνη, τὴν ὁποίαν διακηρύσσουν οἱ ἐναντίοι, δὲν εἶναι αὐτὴ τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Κύριος. Δι᾽ αὐτοὺς ἁρμόζει τὸ «οὐ γὰρ ἦλθον βαλεῖν εἰρήνην, ἀλλὰ μάχαιραν».

101/112 Ἰαν./Φεβρ. 869 ἐπιδοθεῖσαι I 138

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Ὁ σεισμὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως

Ἐξ ἀφορμῆς τοῦ σεισμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Ἰαν. 869) θρηνεῖ τὸ «ἀπαράκλητον πάθος» τῆς πόλεως καὶ περιγράφει τὸ μέγεθος τοῦ κακοῦ. Δοξάζει ὅμως τὸν Θεόν, ποὺ εἰς αὐτοὺς τοὺς καιροὺς τὸν ἀπήλλαξεν ἀπὸ τὸ βαρὺ χρέος νὰ πατριαρχεύῃ.

102/111

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Ἑρμηνεία ἐπιστημονικὴ τοῦ σεισμοῦ

Μεγαλόψυχη καὶ ἐπιστημονικὰ δικαιολογημένη ἀπάντησις ὅτι ὁ σεισμὸς δὲν ἔγινεν ὡς ἐκδήλωσις τῆς Θείας ὀργῆς διὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Φωτίου «τίνες γὰρ ἡμεῖς, εἰ καὶ πεπόνθαμεν ἀδιήγητα, ἵνα τηλικαύτην ὀργὴν ἐκκαλεσώμεθα Θεοῦ...»

114/164; Νοέμ. 869 I 152

Γρηγορίῳ διακόνῳ καὶ χαρτουλαρίῳ

Θέμα: Ἀναφορὰ εἰς τοὺς ἀναθεματισμοὺς του ὑπὸ συνόδων αἱρετικῶν

Πιθανὸν νὰ πρόκειται περὶ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ἀμασιανοῦ· γράφει λοιπὸν ὁ Φώτιος, ὅτι «πᾶσα σύνοδος αἱρετικὴ καὶ πᾶν εἰκονομάχων συνέδριον» ἀνεθεμάτισαν τὸν θεῖον του Ταράσιον, τὸν πατέρα του «ἄνδρας ὁμολογητὰς Χριστοῦ καὶ ἀρχιερέων σεμνολόγημα» καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιον. Μὲ φιλοπαίγμονα διάθεσιν λέγει ὅτι μετὰ τοὺς ἀνέβασαν εἰς τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον ἄκοντας. Ἄς τοὺς ἀναθεματίζουν καὶ τώρα «ἵνα... ἀπὸ γῆς εἰς τὴν οὐράνιον ἡμᾶς βασιλείαν καὶ ὀκνοῦντας ἀναβιβάσωσιν».

109/187 859/Σεπτ. 867; I 149

Δαμιανῷ ξενοδόχῳ

113, 195

Θέμα: Περὶ πένητος ἀδικηθέντος ὑπὸ τοῦ Δαμιανοῦ

Πρόκειται περὶ πένητος ἐλεεινοῦ, ὁ ὁποῖος κατέφυγεν ἡμίγυμνος καὶ

πληγωμένος εἰς τὸν Φώτιον κλαίων διὰ τὸ ἀδίκημα, τὸ ὁποῖον ὁ Δαμιανὸς ἐτόλμησε, νὰ τοῦ πάρῃ δηλαδὴ τὸ μικρὸν κτῆμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐζοῦσε. Συγχυσμένος ἀπὸ τὴν ἐλεεινὴν κατάστασιν ὁ Φώτιος παραγγέλλει εἰς τὸν Δαμιανὸν νὰ ἀποδώσῃ τὸ δίκαιον εἰς τὸν πένητα, λύων τὴν συμφοράν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος περιέπεσε καὶ δὲν τὴν καταλαβαίνει.

113/188 859/Σεπτ. 867 I 151

Δαμιανῷ ξενοδόχῳ

Θέμα: Ἔλεγχος διὰ τὴν μὴ ἀπόδοσιν τῆς δικαιοσύνης (ἐπ. 109)

Ὁ πένης ζητεῖ τὸ δίκηο του, καταφεύγων ὄχι εἰς δικαστήρια, ἀλλὰ εἰς τοὺς φίλους καὶ εἰς τὴν συνείδησίν σας. Ἂν δὲν τὸν δικαιώσετε ἀποδίδοντάς του ὅσα τυραννικὸς νόμος σᾶς ἔδωσε ἀφαιρώντας τα ἀπὸ αὐτόν, θὰ ἀποδείξετε ὅ,τι αὐτὸς ἀποφεύγει νὰ σᾶς καταλογίσῃ, δηλαδὴ ὅτι εἶσθε οἱ χειρότεροι τῶν ἀνθρώπων.

195/189 859/Σεπτ. 867; II 94

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Ἡ ὑπέρβασις τοῦ νόμου τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἔνοχος.

Τὸ νὰ ἐπιζητῇ κανεὶς διπλῆν τιμωρίαν ἀπὸ τοὺς πταίσαντας εἶναι ἀρχὴ ἄλλου ἀδικήματος. Σκέψου τὸν ὀφειλέτην τῶν μυρίων ταλάντων, διὰ νὰ καταλάβῃς πόσον βαρύτερον ἀδικεῖς ἀπὸ τὸν δοῦλον τῆς παραβολῆς, ὁ ὁποῖος καίτοι ἐνεργοῦσε κατὰ τὸν νόμον, ἐν τούτοις ἦταν παράνομος.

170/240 873; II 45

Ἀναστασίῳ πρεσβυτέρῳ καὶ βιβλιοθηκαρίῳ Ῥώμης

Θέμα: Ἀναφέρεται εἰς φιλικὴν ἀλλ' ἄστοχον ἐνέργειαν τοῦ Ἀναστασίου

Ὁ Ἀναστάσιος αὐτὸς, φίλος προηγουμένως τοῦ Φωτίου, παρέστη εἰς τὴν ψευδογδόην Σύνοδον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὡς ἀπεσταλμένος πρέσβυς τοῦ Αὐτοκράτορος Λουδοβίκου· μετέφρασε δὲ εἰς τὴν Λατινικὴν τὰ Πρακτικὰ τῆς ἀντιφωτιανῆς τοῦ 869/870 Συνόδου μὲ πρόλογον μακρὸν ἐναντίον δῆθεν τοῦ Πάπα Ἀδριανοῦ Γ΄... Φαίνεται πὼς ἡ ἐπιστολὴ ἐγράφη πρὸ τῆς ψευδογδόης.

Ὁ Φώτιος ἐπισημαίνει εἰς τὴν ἐπιστολὴν τὸ ἄκαιρον κἄποιας φιλικῆς φαίνεται ἐνεργείας τοῦ Ἀναστασίου, τὸν ἐπαινεῖ ὅμως διὰ τὴν συμπαθῆ του προαίρεσιν.

« Φίλων γὰρ οὐχὶ τῇ χρείᾳ τὴν χάριν μετρεῖν, τῇ προθέσει δὲ κρίνειν τὴν εὔνοιαν », καταλήγει.

172/197 867/⟨873⟩ II 46

Κωνσταντίνῳ νοταρίῳ

Θέμα: Ἡ ψευδὴς κατηγορία ἐπιστρέφει εἰς τὸν κατήγορον.

Διὰ τῆς παραβολῆς τοῦ ἀρχαίου μώμου – ἐπειδὴ δὲν στέργει νὰ τὸν νουθετήσῃ μὲ τοὺς θείους λόγους – προσπαθεῖ νὰ τὸν συγκρατήσῃ ἀπὸ τὶς ψευδεῖς κατηγορίες ἐναντίον ἀνθρώπου «ἀγωνιστοῦ τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἀρετῆς ἐραστοῦ»· τοῦ ἐφιστᾷ δὲ τὴν προσοχὴν εἰς τὸ ὅτι ἡ συκοφαντία ἐπιστρέφει εἰς τὸν κατήγορον ὡς «δίκαιον ὄνειδος».

239/260 875; II 162

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Περὶ ἐντολῆς λησμονηθείσης

Τὸ νὰ λησμονήσῃ κανεὶς τὴν ἐντολήν, συγχωρεῖται κἄπως· τὸ νὰ μὴ ἐκτελέσῃ ὅμως τὴν ὑπόσχεσιν, σημαίνει ὅτι ἡ ὑπόσχεσις ἦταν δῶρον, ἢ προπετείας, ἢ ἀμελείας.

4. Μοναχοί

7/175 (Αὐγ. 859/᾽Απρ. 862) I 60

Παύλῳ μοναχῷ ἀποστατήσαντι

Θέμα: Προτροπὴ εἰς μετάνοιαν.

«... εἰ μὲν μετέγνως ἐφ᾽ οἷς... καθ᾽ ἡμῶν ἐμάνης, μηδὲν ἀπογνῷς».

«σώσεις δ᾽ ἴσως καὶ αὐτὸς ἄλλους σφαλέντας δι᾽ ὧν αὐτὸς ἀνέστης πεσών».

12/180 ᾽Απρ. 862/᾽Απρ. 866 I 64

Μονάζοντι ἐκπεσόντι

Θέμα: Ἔλεγχος διὰ τὴν ἐπιμονὴν εἰς τὸ κακόν.

«Ἥμαρτες· ἀνθρώπινον τοῦτο· ἀλλ᾽ ἐπιμένεις τῷ κακῷ καὶ οὐκ ἐπιστρέφῃ· δαιμόνων, οἴμοι, τοῦτο.».

15/182 858/867 862 ᾽Απρ./᾽Απρ. 866 I 66

Σάββᾳ ἡγουμένῳ τῶν Πισσάδων*

Θέμα: Δριμὺς ἔλεγχος διὰ τὴν καταγγελθεῖσαν ὑποκρισίαν τοῦ Σάββα, ὑποκρινομένου πρὸς τὸν Φώτιον φιλίαν.

«πάντως δὲ δεῖ με ἀνιᾶσθαι· τῆς ἐμῆς γὰρ καὶ Χριστοῦ ποίμνης, κἂν μὴ βούλωνται, καὶ τὰ λεπρωθέντα· καὶ περὶ αὐτῶν μετὰ Παύλου διαμεριμνῶμεν, κἂν μὴ θέλωσι συναισθάνεσθαι».

Καὶ βέβαια πρέπει νὰ λυπᾶμαι· διότι καὶ ἂν ἀκόμα δὲν τὸ θέλουν, τῆς ποίμνης μου καὶ τοῦ Χριστοῦ πρόβατα εἶναι καὶ τὰ λεπρά· καὶ δι᾽ αὐτά, κι ἂν ἀκόμα δὲν τὸ συναισθάνωνται, πρέπει νὰ ἐνδιαφερώμεθα μαζὶ μὲ τὸν Παῦλον.

20/249 859/867 Μάϊ. 866/Σεπτ. 867 I 71

Ἀθανασίῳ μοναχῷ καὶ ἡσυχάζοντι

26, 27, 93, 212

Θέμα: Εὐχαριστήριος ἐπιστολὴ διὰ τὴν μεταστροφήν τοῦ ἐπισκόπου Ἐριστῆς (εἰς τὴν Ἀτρώαν τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου) ὀφειλομένην εἰς τὸν Ἀθανάσιον. Μνεία ἀνταλλαγέντων φαρμάκων καὶ δώρων.

26/250 856 867 (Μάϊ. 866/Σεπτ. 867 I 76

Θέμα: Περὶ τῆς ἐγκαταστάσεως ἡγουμένου, ὑποδειχθέντος ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου

* Ἡ μονὴ τῶν Πισσάδων ταυτίζεται (Janin: Grands centres 172-174) μὲ τὴν μονὴν τῶν Πισσαδινῶν εἰς ὕψος 1320 μ. εἰς τὸν Ὄλυμπον τῆς Βιθυνίας.

27/251 (859/867 ⟨Μάϊ. 866/Σεπτ. 867) I 77

Ἀθανασίῳ μοναχῷ καὶ ἡσυχάζοντι

Θέμα: α΄) Περὶ ὁδηγιῶν εἰς τὸν γραμματοφόρον τοῦ Ἀθανασίου.
β΄) Περὶ στάσεως μοναχῶν ἐναντίον τῆς τάξεως, ἡ ὁποία κρατεῖ εἰς τὰ Μοναστήρια.

α΄) Ὁ γραμματοφόρος «παρῃνέθη» καὶ ὑπεσχέθη ὅτι θὰ φανῇ ἄξιος τῶν παραινέσεων, θὰ ζῇ κατὰ Θεόν, εὐπειθὴς εἰς τίς ἀποφάσεις τοῦ Ἀθανασίου.

β΄) Ἡ κρίσις τῶν ἡγουμένων εἶναι ἔργον τῶν Ἀρχιερέων καὶ ὄχι τῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπαγορεύεται νὰ «καταφρυάττουν» ἐναντίον τῶν ἡγουμένων, ὅπως ἀπαγορεύεται νὰ ἐπαναστατοῦν οἱ ἵπποι ἐναντίον τῶν ἡνιόχων, τὰ πρόβατα κατὰ τοῦ ποιμένος, οἱ ναῦται κατὰ τοῦ κυβερνήτου.

Ἐπειδὴ ὅμως αὐτοὶ οἱ μοναχοὶ τῶν Συμβόλων κατέφυγαν εἰς τὸν Ἀθανάσιον, ἄς τοὺς συγχωρεθῇ «τὸ τόλμημα τῆς ἀναρχίας καὶ τῆς στάσεως» ἐφ' ὅσον θὰ δεχθοῦν τὸν ἡγούμενον ποὺ ὁ Ἀθανάσιος θὰ ὑποδείξῃ· δὲν θὰ ἔχουν ὅμως τὸ προνόμιον τῆς ἐκλογῆς.

93/252 I 130

Ἀθανασίῳ μονάζοντι καὶ ἡσυχαστῇ

«καλῶς οὖν καὶ αὐτός... ἀντὶ τῶν πολιτικῶν θορύβων τὴν ἔρημον οἰκεῖν ᾑρετίσω».

212/253 II 115

Τῷ αὐτῷ

«Ἐπειδὴ κατὰ μίμησιν Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ ἡμῶν σαὐτὸν ἐσταύρωσας τῷ κόσμῳ καὶ τῷ κοσμοκράτορι, πέπομφά σοι τὸν σταυρόν, φυλακτήριον τῆς σταυρώσεως».

25/254 Μάϊ. 866/Σεπτ. 867 II 75

Ζωσιμᾷ μονάζοντι καὶ ἡσυχαστῇ

Θέμα: Εὐχαριστία διὰ τὴν ἀποστολὴν δώρων. Ἔκφρασις ἐπιθυμίας νὰ τὸν ἐπισκεφθῇ· ἐπειδὴ ἀδυνατεῖ, θὰ τοῦ στείλῃ ἄλλον (φίλον).

«Ὀρειά σοι τὰ δῶρα, κάστανα καὶ ἀμανῖται*, ἀλλὰ βασιλικῆς πολυτελείας τὸ πλῆθος· καὶ τῷ μὲν ὀρείῳ ἥδυνας, οὐχ ὁμοίως δὲ τῷ πολυτελεῖ διέθηκας, ὄρη τε ἀδικῶν καὶ βασιλείαν κλέπτων ἐν ὄρεσιν. ἔγραψα ταῦτα, ἵνα καὶ συστείλῃς τὸ πλῆθος καὶ τὴν ἰδέαν φυλάττοις τῶν δώρων».

32/99 I 85

Θεοκτίστῳ ἡγουμένῳ

Θέμα: «Ἐπαίνει τὰς ἀρετάς, μὴ θαύμαζε δὲ κατὰ πρόσωπον τοὺς σοὺς μαθητὰς μετιόντας αὐτάς».

42/102 I 90

Βαρνάβᾳ μονάζοντι

Θέμα: «δίκαιος οὐκ ἐγκαταλιμπάνεται».

43/103 I 90

Σωφρονίῳ μονάζοντι

Θέμα: Ὅπως τὰ τραύματα ἀφίνουν εὐπάθειαν εἰς τὸ σῶμα, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ ἁμαρτήματα καὶ μετὰ τὴν θεραπείαν ἀφίνουν τὴν ψυχὴν εὐόλισθον πρὸς τὴν ἁμαρτίαν.

60/104 Ὀκτ. 867/873 I 105

Ἀρσενίῳ μοναχῷ

183, 231, 236

Θέμα: Ἐνῷ ἡ ἀρετὴ ὁμολογεῖται ἀπὸ Ἕλληνες (εἰδωλολάτρες) καὶ Χριστιανούς, ὅτι εἶναι ἀκαταμάχητος.... ἡ ἰδική μας ἐποχὴ τὴν προπηλακίζει καὶ θαυμάζει τὴν κακίαν· κατ' αὐτὸν ὅμως τὸν τρόπον φανερώνει τὴν ἰδικήν της μοχθηρίαν.

183/105 Ὀκτ. 867/868 II 72

Θέμα: Διεκτραγωδεῖ εἰς θρηνητικοὺς τόνους τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν ἔφθασεν ἡ πολιτεία καὶ ἡ Ἐκκλησία. Ἐφυγαδεύθη ἡ γαλήνη, ἡ ἀρετή, ἡ ἀλήθεια, ἡ σωφροσύνη, τοῦ Κλήρου ἡ ἀκτινοβολία.

* ἀμανῖται = μανιτάρια

Τώρα τὰ ἅγια βεβηλοῦνται... τὸ πανάγιον πνεῦμα διασύρεται... οἱ κληρικοί διώκονται, φυλακίζονται, ἐξορίζονται... Ὅμως ἡ ἱκεσία πρὸς τὸν Θεόν, τὴν Παναγίαν καὶ τοὺς Μάρτυρας, ἔχουν πολλὴν ἰσχύν.

231/178 Ὀκτ. 867/871 II 147

Ἀρσενίῳ μονάζοντι καὶ ἡσυχαστῇ

Θέμα: Θρηνεῖ, διότι ἐχάθη ἡ προσευχή, ἡ ἀρετή, ἡ παρρησία πρὸς τὸν Θεόν, οἱ ἄνθρωποι ποὺ προσείλκυαν τοῦ Θεοῦ τὴν βοήθειαν «ἡ δίκη... καθεύδει» ἡ παρανομία διογκώνεται καὶ «θεσμῶν... αἰδὼς οὐδεμία». Οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀρετῆς διεσκορπίσθησαν... Ἔκκλησις διὰ προσευχήν.

236/255 (873/875) II 159

Ἀρσενίῳ μονάζοντι καὶ ἡσυχαστῇ

Μετὰ τὸ ἀποσταλῆναι πρὸς αὐτὸν τοὺς ἐκ Βουλγαρίας ζητοῦντας μονάσαι.

Θέμα: Μὲ πολλὴν χάριν ὀνομάζει τὸν ἑαυτόν του τυφλὸν καὶ μὴ δυνάμενον νὰ ὁδηγήσῃ αὐτοὺς ποὺ ζητοῦν νὰ ὁδηγηθοῦν βλέποντες εἰς τὴν εὐθεῖαν ὁδόν. Τοὺς ἀνέθεσε λοιπὸν εἰς τὸν Ἀρσένιον ὡς πρὸς λιμένα ἡσυχίας καὶ φιλοσόφου ζωῆς.

Ὁ ἴδιος βαρέως ἠσθένησε (θανάτου πρόθυρα), ἀλλ' ὁ Θεὸς τοῦ ἐχάρισε τὴν ζωὴν πρὸς μετάνοιαν.

65/43 864/865 I 109

Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ

142, 143, 203, 205

Θέμα: Ἀπαντᾶ εἰς τὴν κακόβουλον ἐρώτησιν εἰκονομάχων: ποία (δῆθεν) εἶναι ἡ πραγματικὴ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ· ἡ Ρωμαϊκὴ ἀπεικόνισις, ἡ Ἰνδική, ἡ Ἑλληνικὴ ἢ ἡ Αἰγυπτιακή;

Μὲ τέσσερα ἐπιχειρήματα καταρρίπτει τὴν «κακομηχανίαν» αὐτῶν. 1ον ἀπὸ τὸν πόλεμον ποὺ διεξάγουν κατὰ τῶν εἰκόνων μαρτυροῦν τὴν προσκύ-

νησίν τους. 2ον Κατὰ τὴν λογικήν τους θὰ ἔπρεπε νὰ διαμφισβητήσωμεν καὶ τὸ Εὐαγγέλιον, ποὺ εἶναι γραμμένον μὲ διαφορετικὰ στοιχεῖα εἰς τὶς διάφορες γλῶσσες. 3ον Ποῖος τύπος Σταυροῦ εἶναι ὅμοιος τοῦ Πρωτοτύπου; Θὰ ἀρνηθοῦμε τὴν προσκύνησίν του εἰς τοὺς ἄλλους τύπους (μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ἢ χωρὶς αὐτήν;) 4ον Ποῖος τύπος θυσίας καὶ ἱερουργίας σᾶς ταιριάζει; Τότε πρέπει νὰ ἀρνηθοῦμε τὰ μυστήρια τῶν Χριστιανῶν. 5ον Κάτω ἀπὸ τὴν πολεμικὴν τῶν εἰκόνων κρύπτουν τὸν πόλεμον κατὰ τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ εἰκόνα εἶναι συνάρτησις πολλῶν παραγόντων: σχήματος, διαθέσεως, πράξεως... ἑρμηνείας... εἰς τιμὴν τοῦ εἰκονιζομένου.

142/100 864/865; I 195

Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ

Θέμα: «... μὴ πάντα θάρρει τοῖς λόγοις. Βραχὺ γὰρ ἔργον σιγῶντος μετὰ συνέσεως μακροὺς ἐπιστομίζει λόγους πολλάκις, καὶ οὐδὲν τῶν ψόφων καὶ τῶν ἀσήμων φωνῶν πλέον ἔχειν ἐπιδείκνυσιν»

Μὴ ἐμπιστεύεσαι ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὰ λόγια. Διότι ἔργον μικρὸν ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος σιγᾷ μὲ σύνεσιν, πολλὲς φορὲς φράζει λόγους μακροὺς καὶ φανερώνει ὅτι δὲν πλεονεκτοῦν καθόλου οἱ θόρυβοι καὶ οἱ φωνὲς χωρὶς σημασίαν. (ὁ μῦθος τοῦ Ἀνίου)*

143/101 I 196

Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ

Θέμα: «... κἂν ἄνω δοκῇς ἑστάναι, σκόπει τὰ κάτω καὶ ταπεινὰ» (Αἰσώπου πρὸς Χίλωνα).

«... ὁ ἄρρητος καὶ ἀναλλοίωτος νοῦς ἐπαίρει μὲν συνεχῶς... εἰς ὕψος τὰ ταπεινά, κατάγει δὲ εἰς ταπεινότητα τὰ ὑψηλά».

203/44 864/865; II 102

Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ

Θέμα: Ὁ θάνατος τοῦ Ἄβελ, ἐπειδὴ ἦταν δίκαιος, ὑποδεικνύει τὸ σαθρὸν τοῦ θανάτου, διότι τὸν Ἄβελ δὲν τὸν ἐπῆρε δικαιωματικῶς. Ὑποδεικνύει δὲ καὶ τὴν ἀνάστασιν καὶ τὴν ἄλλην ζωήν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς «ἀγαθότητος καὶ δικαιοσύνης πηγή» «ταμιεύει» δι᾽ αὐτὸν

* Φαίνεται πὼς ὁ Θεόδωρος ἦταν ἐκ τῆς Τροίας.

«ἀμοιβάς» καὶ «ἀντιδόσεις» τῆς Θεοφιλίας καὶ δικαιοσύνης του. Τὸ αὐτὸ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸν Ἐνώχ.

205/45 864/865; II 105

Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ

Θέμα: Ἐξήγησις τῆς περιτομῆς.

Ἐξυπηρετεῖ 3 σκοπούς. 1ον ἀφορίζει τὸ γένος τοῦ Ἀβραὰμ ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔθνη· 2ον εἶναι τύπος τοῦ βαπτίσματος, τὸ ὁποῖον σφραγίζει τοὺς πιστούς, ὅπως ἡ περιτομὴ τὸ Ἀβραμιαῖον γένος. 3ον προεικονίζει τὴν περιτομὴν τῆς καρδίας πνευματικῶς ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὶς ἡδονές.

66/172 859/Σεπτ. 867; I 111

67, 104, 149

Μητροφάνει* μοναχῷ ἀποστατήσαντι

Θέμα: Πρόσκλησις εἰς μετάνοιαν.

«οὐδεὶς ἀνθρώπων, οὐδ' ὁ τέλειος, ἀπὸ ῥύπου καθαρός· καὶ οὐδεὶς ἀνθρώπων, οὐδ' ὁ κάκιστος, παντελῶς ἀμέτοχος ἀρετῆς».

67/173 I 112

Θέμα: Ἐντονώτερος ὁ τόνος τῆς προσκλήσεως πρὸς μετάνοιαν.

«Ἔπεσεν Δαυίδ ἀλλ' ἀνέστη... ἔπεσες καὶ αὐτός · καὶ προφήτην οὐχ ὁρῶ, ὅτι μηδὲ τοῦ Δαυίδ ταπεινοφροσύνην καὶ μετάνοιαν».

104/174 859/Σεπτ. 867; I 144

Μητροφάνει μονάζοντι ἀποστατήσανει

Θέμα: Δριμὺς ἔλεγχος διὰ τὴν ἀμετανοησίαν του.

«Παρῃνέσαμεν οὐχ ἅπαξ, ἀλλὰ καὶ πολλάκις· κωφῶν δὲ ἄρα θύρας, τὴν παροιμίαν, ἀπέδειξας κόπτοντας».

* Αὐτὸς μετέφερεν ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Πάπα Νικολάου· ἦταν φίλος τοῦ Φωτίου (ἐπ. 149) ἀλλ' ἀπεστάτησε.

149/154 867/872 ΙΙ 5

Μητροφάνει μοναχῷ καὶ ἡσυχαστῇ τῷ ἐκ Σικελίας

(Ἴσως πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου τῶν ἐπιστολῶν 66, 67, 104)

Θέμα: Μέγας ἔπαινος διὰ τὰ «ἆθλα» καὶ τὴν ἀρετήν του, ἡ ὁποία διαφημίζεται εἰς τὴν «ὑφήλιον».

69/179 Ι 113

Εὐθυμίῳ μονάζοντι παραπεσόντι.

Θέμα: Δριμύτατος ἔλεγχος διὰ τὴν ἀμετανοησίαν του.

«Δέδοικα μὴ... καὶ τοῦ Ἀντιχρίστου διὰ σοῦ ἡ παρουσία προετοιμάζεται».

78/46 Ι 119

Ἰγνατίῳ ἡγουμένῳ μονῆς τῆς ἐν Χρυσοπόλει

Θέμα: Ἀπάντησις εἰς τὴν ἐρώτησιν τοῦ τὶ σημαίνει τὸ «δύναται ὁ Θεὸς ἐκ τῶν λίθων τούτων ἐγεῖραι τέκνα τῷ Ἀβραάμ».

1η ἑρμηνεία: ἐννοεῖ «τοὺς ἐξ ἐθνῶν πεπιστευκότας» οἱ ὁποῖοι ὡσὰν λίθοι ἀναίσθητοι ἐπίστευαν πρὶν εἰς τοὺς λίθους καὶ τὰ ξύλα. 2ον ὁ Θεὸς μετεποίησε τὸν πηλὸν εἰς ἄνθρωπον· εἶναι ἱκανὸς καὶ τὸν λίθον νὰ μεταπλάσῃ εἰς τέκνα τοῦ Ἀβραάμ. 3ον Τοὺς πιστοὺς καὶ ἐξ Ἐθνικῶν καὶ ἐξ Ἰουδαίων, οἱ ὁποῖοι «εἰς τὴν τοῦ Χριστοῦ πίστιν ἐθεμελιώθησαν» ὅταν κατὰ τὴν Σταύρωσιν «αἱ πέτραι ἐσχίσθησαν».

82/156 Ι 122

Λέοντι λογοθέτῃ γεγονότι καὶ μονάσαντι, ὑπὸ δοκοῦντος φίλου παραλυπηθέντι.

Θέμα: Παρηγορία διὰ τὴν κακὴν συμπεριφορὰν φίλου, ὁ ὁποῖος φαίνεται πὼς ἦταν ἀξιόλογος.

Οἱ νωθροὶ ἄνθρωποι οὔτε εἰς τὸ ἀγαθὸν γίνονται γενναῖοι, οὔτε εἰς τὸ κακὸν φθάνουν εἰς τὰ ἄκρα. Ἐνῷ οἱ σπουδαῖοι, ὅταν καὶ εἰς τὸ ἀγαθὸν καὶ εἰς τὸ κακὸν τρέπωνται, ἔρχονται εἰς ἀκραῖα σημεῖα.

«εἰ δ᾽ ἐπιστρέψει ποτὲ καὶ πρὸς τὰς συγγενεῖς μετὰ τῆς φιλίας ἀναδράμοι ἀρετάς, ἴσως ἀποκρύψει τοῖς εὐφραίνουσιν ἀγαθοῖς καὶ ὅσα τῶν λυπούντων ἡμᾶς προκατέλαβεν».

85/181 Ι 124

Μάρκῳ Σικελῷ μονάζοντι

Θέμα: Οἱ δυτικοὶ* ἄνθρωποι ἠσχολοῦντο πρὸ παντὸς μὲ τὴν ἡδονήν. «οὐδὲν οὖν θαυμαστόν, εἰ καὶ σὺ τὸ γένος ἕλκων ἐξ ἑσπέρας οὐδὲν οὔτε σῶφρον λέγειν ἔχεις οὔτε διαπράττεσθαι».

«μεγίστη γὰρ σπουδῇ καὶ πόνοις καὶ μελέταις τὰ ἐξ ἔθους καὶ πατρίδος μόλις ποτὲ φιλεῖ μεταρρυθμίζεσθαι».

Μὲ πολὺ μεγάλην φροντίδα καὶ κόπους καὶ μελέτες συνήθως μεταρρυθμίζονται ὅσα κανεὶς ἀπέκτησεν ἀπὸ συνήθειαν καὶ ἀπὸ τὰ ἤθη τῆς πατρίδος του· ἀλλὰ καὶ πάλιν αὐτὰ μόλις βελτιώνονται.

91/176 Ι 128

Σάββᾳ ἡσυχαστῇ μετὰ τῶν ἀποστατῶν γεγονότι.

Θέμα: Ἔκφρασις πόνου καὶ αἰσχύνης, διότι ὁ Σάββας ἔδινε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι παλαιὰ ἦταν φίλος του· τώρα κινεῖ πάντα λίθον ἐναντίον του, ἔχων ἀλλάξει «εἰς τὸ... ἐμμανὲς» τὴν νωθρὰν φύσιν του.

118/161 Νοέμβριος 869 Ι 155

Θεοδοσίῳ μονάζοντι καὶ ἡσυχαστῇ**

(Ἀπὸ τοῦ δεσμωτηρίου)

Θέμα: Ἀναφέρεται εἰς τὴν παράνομον δίκην τὴν ἀντιφωτιανὴν (869) παρόντων τῶν ἀπεσταλμένων τῆς Ρώμης.

Τὴν ἀποκαλεῖ «κριτήριον... καὶ μιξοβάρβαρον ἐνέδραν...», διεκτραγωδεῖ τὰ κατ᾽ αὐτὴν παράνομα, ὅπως τὴν κραυγαλέαν αὐτῶν δήλωσιν «ἡμεῖς οὔτε κρίνειν συνήλθομεν οὔτε κρίνομεν ὑμᾶς, ἤδη γάρ, ἤδη κατεκρίναμεν καὶ δέον στέργειν τὴν κατάκρισιν». Ὅμως, ἡ Θεία Πρόνοια προστατεύει τοὺς δικαίους, ἂν καὶ τὸ βάθος τῆς σοφίας της δὲν εἶναι ἐφικτὸν εἰς τὴν ἀν-

* Μᾶλλον περὶ τῶν Σικελῶν μόνον πρόκειται.

* (Βλ. Βαλ. σ. 497). Ὁ Θεοδόσιος εἶχε γράψει πρὸς τὸν Φώτιον περὶ τοῦ παρανόμου συνεδρίου (869) τῆς ψευτογδόης συνόδου, ἔκπληκτος διότι καὶ Σαρακηνῶν πρέσβεις συμπεριελήφθησαν εἰς τοὺς τοποτηρητὰς τῶν Πατριαρχικῶν θρόνων.

θρωπίνην διάνοιαν. Ὁ πρόλογος τῆς ἐπιστολῆς ποὺ ἀναφέρεται εἰς τὶς παράνομες δίκες τοῦ Ἰησοῦ, τοῦ Στεφάνου, Ἰακώβου, Παύλου, ἐξηγοῦν καὶ τὰ τωρινὰ τολμήματα.

119/106 Νοέμβρ. 869; I 158

Ἀκακίῳ μοναχῷ καὶ ἰατρῷ

Θέμα: Ὁδηγίες διὰ τὴν διατήρησιν τῆς καθαρότητος τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου. Τὰ μέσα: ἡ προσευχή – ἡ ἐγκράτεια – ἡ ἐλεημοσύνη – ἡ συντηρητικότης.

«... δι᾿ οὗ σοι ἐν βραχεῖ καθαρεῦσαι προσεγένετο, διὰ τούτου θηρεύειν ἀεὶ μὴ ἀποστῇς καὶ τὴν διὰ βίου καθαρότητα».

122/107 (Νοέμ. 869) I 160

Θέμα: Εἶναι μεγάλο κακὸν ἡ δόκησις (= ἡ ἰδέα)

«Μέγα κακὸν ἡ δόκησις· ἄφρονα τὸν ἄνθρωπον ποιεῖ, οὐδ᾿ ἀπαλλαγῆναι τοῦ πάθους ἐᾷ οὐδὲ μεταμαθεῖν τὸ συνοῖσον· ἐχθροὺς ὁρᾶν ἀναπείθει τοὺς μεθέλκειν τῆς πλάνης καὶ βοηθεῖν ἐπιχειροῦντας· τοὺς δὲ φλεγμαίνοντας τὴν νόσον κολακείαις καὶ ἀνίατον ποιοῦντας πλέον ἐσοικίζει. φεῦγε πάσῃ δυνάμει τὴν οἴησιν· κρημνὸς ἐστιν βαθύς, πᾶσαν σωτηρίας ἄνοδον περιῃρημένος.

Εἶναι μεγάλο κακόν ἡ ὑψηλὴ ἰδέα διὰ τὸν ἑαυτόν μας· κάμνει τὸν ἄνθρωπον ἀνόητον καὶ δὲν ἀφίνει τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὸ πάθος οὔτε νὰ μάθῃ κατὰ τρόπον καλύτερον αὐτὸ ποὺ εἶναι συμφέρον του· τὸν μεταπείθει νὰ βλέπῃ ὡς ἐχθροὺς ὅσους ἐπιχειροῦν νὰ τὸν ἀνασύρουν ἀπὸ τὴν πλάνην· ἐγκαθιστᾷ ὅμως πλησιέστερον ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ὀξύνουν τὴν νόσον μὲ κολακεῖες καὶ τὴν κάμνουν ἀνίατον· νὰ ἀποφεύγῃς τὴν οἴησιν μὲ ὅλην σου τὴν δύναμιν· εἶναι βαθὺς γκρεμὸς ποὺ ἔχει ἀποσύρει πᾶσαν ἄνοδον σωτηρίας.

128/177 I 167

Ἰσαακίῳ μοναχῷ

Θέμα: Αὐστηρὸς ἔλεγχος διότι ἀντὶ καρπῶν ἐκφέρει ἀκάνθας, καὶ ὑπάρχει φόβος μήπως κατακαῇ μὲ τὸ αἰώνιον πῦρ.

159/241 859/Σεπτέμ. 867; II 14

Νικολάῳ ἡγουμένῳ μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικηφόρου

Θέμα: Ἀναφέρεται εἰς φίλον ποὺ συνιστᾷ ὁ Νικόλαος· δηλώνει ὅτι ἐὰν ὁ φίλος εἶναι δίκαιος, ἔχει καλῶς. Ἐὰν ὄχι. δὲν θὰ πταίῃ ὁ Φώτιος, ὁ ὁποῖος ὀφείλει νὰ ἀποδώσῃ τὴν δικαιοσύνην.
«Ἀναγκαῖος ὁ φίλος... ἀναγκαιότερος δὲ ὁ τοῦ δικαίου λόγος».

176/47 II 63

Σάβᾳ πρεσβυτέρῳ καὶ ἡσυχαστῇ

Θέμα: Ἀπάντησις εἰς τὴν ἐρώτησιν τοῦ τὶ σημαίνει «ὁ πατήρ μου μείζων μού ἐστιν»

Ἴσως εἶναι ταπεινώσεως ἔκφρασις διὰ τὴν ἀτελῆ διάνοιαν τῶν μαθητῶν

177/48 II 64

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Οὐ μάχεται κατὰ διάνοιαν τὸ «ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ πατρός μου μοναὶ πολλαὶ εἰσιν· εἰ δὲ μή, εἶπον ἂν ὑμῖν, πορεύομαι ἑτοιμάσαι τόπον ὑμῖν», καὶ τὸ ἐφεξῆς εἰρημένον, «ἐὰν πορευθῶ, ἑτοιμάσω ὑμῖν τόπον».

Ὁ Θεὸς μὲ τὴν πρόνοιαν καὶ πρόγνωσίν του ἔχει ἑτοιμάσει τοὺς τόπους τῆς οὐρανίου δόξης δι᾽ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἔζησαν ἀξίως τοῦ Θεοῦ. Ὅμως εἰς τοὺς τόπους αὐτοὺς ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς μοναί, ἔπρεπε νὰ μᾶς ἀνεβάσῃ ὁ Υἱὸς μὲ τὸν σταυρικόν Του θάνατον, τὴν εἰς ᾅδου κάθοδον καὶ τὴν ἀνάστασίν Του· ὁ Κύριος ἔπρεπε νὰ ἐγκαινιάσῃ τοὺς τόπους αὐτούς.

204/244 873/875 II 104

Νικηφόρῳ φιλοσόφῳ μονάζοντι

217. 235, 237, 238, 242, 243, 244

Θέμα: Διόρθωσις λόγου πρὸς Φώτιον ἀποσταλέντος ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου.
«Ἅπαντα μὲν καλῶς εἶχεν».

217/245 873/875 II 125

Θέμα: Πρόσκλησις πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ Φωτίου, ὅσον γίνεται συντομώτερον.

235/246 873/875 II 158

Θέμα: Ἀπολογεῖται γιατὶ δὲν ἀνταποκρίθηκε εἰς αἴτησιν τοῦ Νικηφόρου νὰ τοῦ στείλῃ βοηθήματα ρητορικά, ἀφοῦ τὸ ὑποσχέθηκε. Δὲν ἐγνώριζε τὶ συγκεκριμένον ὁ Νικηφόρος θέλει, ὥστε νὰ στείλῃ αὐτὸ ποὺ ἦταν ἀναγκαῖον.

«Ἡ γὰρ ἄγνοια τοῦ ζητουμένου τῆς τέχνης ἁπάσης καὶ τῶν περὶ αὐτὴν τὰς βίβλους εἰς ἀνάγκην ἂν ἀπῆγε συναγείρειν».

237/247 873/875; II 161

Νικηφόρῳ φιλοσόφῳ μοναχῷ

Θέμα: «ἐλθὲ τὴν ταχίστην» διὰ νὰ εὕρῃς καὶ σὺ ἀνακούφισιν ἀπὸ τὰ λυπηρὰ καὶ τὴν ἰδικήν μου νὰ ἀπαλύνῃς ἀθυμίαν μὲ τὴν παρουσίαν σου.

238/248 II 161

Θέμα: Διαμαρτύρεται μὲ τρὸπον κομψὸν καὶ χαριτωμένον γιατὶ ὁ Νικηφόρος ὑποσχεθεὶς νὰ τὸν ἐπισκεφθῇ, προσποιεῖται ὅτι ἐμποδίστηκε ἀπὸ τὸν χειμῶνα.

242/114 875; II 167

Θέμα: Ἤπιος ἔλεγχος τῆς δειλίας ὡς πρὸς τὴν φιλίαν Νικηφόρου. Παρατηρήσεις εἰς ἐγκώμιον μάρτυρος, κατὰ τὴν αἴτησιν τοῦ Νικηφόρου.

243/115 875; II 167

Νικηφόρῳ φιλοσόφῳ μονάζοντι

Θέμα: Διὰ πολλῶν – «ἢ κατ' ἐπιστολῆς νόμους» – ἀποδεικνύει «παίζων ἅμα καὶ σπουδάζων» εἰς τὸν Νικηφόρον τὴν αἰτίαν τῆς δειλίας του ὡς πρὸς τὴν φιλίαν του πρὸς τὸν Φώτιον. Γενναία καὶ εἰλικρινὴς ἔκθεσις τῶν ὅρων τῆς ἀληθινῆς φιλίας, πρὸς τὴν ὁποίαν κάμει ἔκκλησιν ὁ Φώτιος.

244/116 875; II 172

Θέμα: Ἔκφρασις χαρᾶς διότι προηγουμένη ἐπιστολὴ του ἔφερε τὸ ἀποτέλεσμα· ὁ Νικηφόρος ἐγκατέλειψε τὴν πρὸς τὴν φιλίαν τοῦ Φωτίου δειλίαν καὶ ἀνδρείως ἐπιστρέφει πρὸς αὐτόν.

«Τὰ δ' ἄλλα, ὥσπερ ᾔτησας, πτέρυγες φιλίας ἥρπασαν καὶ προνοίας περιέπουσι θάλαμοι καὶ οἰκειοῦμαι τὰ ἐμά».

229/242 870/871; II 146

Δωροθέῳ ἡγουμένῳ μονῆς Κεδρώνων

230, 268, 269

Θέμα: Ἔπαινος καὶ εὐχαριστία διὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Δωροθέου εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Φωτίου.

«Τῶν γὰρ τότε φίλων εὐαρίθμητοι μὲν διεσώσαντο τὸ τῆς ψυχῆς εὐγενές, τῶν δὲ λοιπῶν τοὺς μὲν ὁ ἐπικρεμασθεὶς φόβος ἀφεῖλεν τὴν ἀρετήν, τοὺς δὲ κολακείας ὄντας πρόσωπον ἤλεγξεν ὁ καιρός, τοὺς δὲ (ὢ μέχρι τοῦ γενέσθαι μηδ' ἐλπιζομένη τόλμα) καὶ ἀπ' ἐναντίας ἱσταμένους...»

230/243 II 147

Θέμα: «Τὸ μὲν δῶρον γνησίας ἀγάπης· τὸ δὲ ἐν καιρῷ τοιούτῳ διαπύρου πόθου· τὸ δὲ καὶ τηλικούτων ἐπικρεμαμένων κινδύνων μαρτυρικοῦ ζήλου».

268 870/871; II 218

Δωροθέῳ ἡγουμένῳ μονῆς Κεδρώνων

Θέμα: Εὐχαριστίες διὰ τὰ σταλέντα δῶρα. Εὐχές.

269 II 219

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Σύγκρισις ἀγάπης φυσικῆς καὶ πνευματικῆς.

Ἡ ἀγάπη τοῦ θείου πνεύματος δὲν ἔχει ἀνάγκην «ὄψεως καὶ ὁμιλίας καὶ συναναστροφῆς» διὰ νὰ κραταιωθῇ, ὅπως ὁ σωματικὸς ἔρως· καὶ σὺ μὲ

ἔχεις ἀγαπήσει χωρὶς νὰ μὲ ἔχῃς ἰδεῖ, καὶ ἐγὼ ἐπίσης· ἐὰν μάλιστα ἔλθῃς ἐδῶ, ὅπως ὑπεσχέθης, θὰ λάβῃς περισσότερα μὲ τὴν παρουσίαν σου.

245/144 II 172

«Εὐσεβίᾳ μοναζούσῃ καὶ ἡγουμένῃ»

Παραμυθητικὴ ἐπὶ ἀδελφῇ τελευτησάσῃ.

Ἡ μοναδικὴ πρὸς γυναῖκα ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου.

Ὁ θάνατος δὲν ἀρχίζει ἀπὸ τοὺς ἰδικούς μας· εἶναι κοινὴ κατάληξις ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Κοινὸς ὁ νόμος: ὅ,τι ζῇ πεθαίνει. Σὲ ἐγκατέλειψεν ἡ ἀδελφή σου ἡ μόνη μετὰ Θεὸν παρηγορία; Ὅλοι μας ἐγκαταλειπόμεθα καὶ ἐγκαταλείπομεν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀδελφή σου εὑρῆκε καλυτέραν ζωήν. Ὁ Πλάστης ἀνέλαβε τὸ ἀριστούργημά Του καὶ τὸ ἀπαθανατίζει· δὲν τὸ ἀνέχεσαι;

Ὁ θάνατος εἶναι ἀπαρχὴ ἀθανασίας. Δι᾽ αὐτὸ δὲν ταιριάζει νὰ θλίβεσαι σὺ ποὺ «ἐκ βρέφους Θεῷ ἐκολλήθης». Ἡ προσκόλλησίς σου εἰς τὸν Νυμφίον νὰ σοῦ θυμίζῃ τὸ «σὺ δὲ ἀκολούθει μοι».

Μὴ κάμῃς ὅ,τι οἱ πολλοί, θρηνοῦσα ἐκείνην ἡ ὁποία ζῇ, διότι αὐτὸ εἶναι ὕβρις. Ἀπόσπασε λοιπὸν τὸν ἑαυτόν σου ἀπὸ τὰ γήϊνα καὶ πρόσφερε ὅλην σου τὴν ἀγάπην εἰς τὸν ἄχραντον Νυμφίον Χριστόν.

250 II 187

Νικολάῳ ἡγουμένῳ μονῆς τοῦ ἁγίου Ταρασίου

Θέμα: Ἑρμηνεία τοῦ χωρίου: «ὡς πάντοτε καὶ νῦν δοξασθήσεται Χριστὸς ἐν τῷ σώματί μου, εἴτε διὰ ζωῆς, εἴτε διὰ θανάτου».

Πάντοτε ὁ Χριστὸς «ἐμεγαλύνετο» μὲ τὰ παθήματα τοῦ Παύλου· καὶ ὅταν ἐμαστίζετο καὶ ὅταν ἐταλαιπωρεῖτο πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ θανάτου καὶ τὸν ἀνήρπαζεν ὁ Κύριος «ἐκ μέσων τῶν ἀνιαρῶν», ἐγίνετο φανερὸν ὅτι ὁ Παῦλος ἐνικοῦσε τοὺς πειρασμοὺς μὲ τὴν δύναμιν τοῦ Χριστοῦ· ἑπομένως ὅσοι ἔβλεπαν τὰ δεινὰ τοῦ Ἀποστόλου κατανοοῦσαν τὴν θείαν δύναμιν καὶ ἐδόξαζαν τὸν Χριστόν.

279 Νοέμ. 877/Σεπτ. 886; II 231

«Ἰωάννῃ ἐπαγγειλαμένῳ τὸν μονάδα βίον, ἐναντία δὲ πολιτευσαμένῳ».

Θέμα: Πρόσκλησις πρὸς ἐπανόρθωσιν τῆς ἀπάτης διὰ νὰ διασωθῇ ἡ ἀρετή.

5. Βασιλεῖς

1/6 865 I 2

Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ ἠγαπημένῳ ἐν κυρίῳ πνευματικῷ υἱῷ Μιχαὴλ τῷ ἐκ θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας

Θέμα: Ἐπιστολὴ παραινετικὴ πρὸς τὸν Βόγοριν τῆς Βουλγαρίας, τὸν ὁποῖον ὁ Φώτιος ἐχειραγώγησεν εἰς τὴν Χριστιανικὴν Πίστιν, μετονομασθέντα εἰς Μιχαήλ.

Ἡ ἐπιστολὴ διαιρεῖται εἰς 2 τμήματα: τὸ Α΄ ἀπὸ α΄ – κδ΄* εἶναι κυρίως δογματικόν, ἐφ' ὅσον εἰς αὐτὸ ἐκθέτει τὰ δόγματα τῆς ὀρθοδόξου Πίστεως. Τὸ Β΄ θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιγραφῇ: «Τί ἐστιν ἔργον Ἄρχοντος» καὶ ἀνήκει εἰς τὶς πολιτικοῦ περιεχομένου παραινέσεις, ἔχει δὲ ἀναφορὲς εἰς τοὺς λόγους τοῦ Ἰσοκράτους (Πρὸς Νικοκλέα, Πρὸς Δημόνικον) εἰς τόν Σολομῶντα καὶ τὸν Σειράχ, καθὼς καὶ εἰς τὶς Παραινέσεις τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν ἑαυτοῦ Υἱὸν (Λέοντα) (ἔργον τοῦ Φωτίου).

Περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς κατὰ § α΄ - ριδ΄

α΄. Στοργικὴ προσφώνησις «περιφανέστατε καὶ ἠγαπημένε ἡμῶν υἱέ». Ἐκεῖνα τὰ δῶρα εἶναι τὰ καλύτερα, ὅσα ἀπεργάζονται τὸν οὐράνιον πλοῦτον τῆς ψυχῆς.

β΄. Ἐπειδὴ ἡ Πίστις εἶναι τὸ κάλλιστον μάθημα, θὰ σοῦ ἐκθέσω μὲ σαφήνειαν συντόμως τὰ τῶν ἁγίων καὶ οἰκουμενικῶν ἑπτὰ Συνόδων, ποὺ χαρακώνουν τὴν Πίστιν ὡσὰν περίβολος, καὶ ὅσα μαρτυροῦν τὴν ὀρθότητα τῆς Πίστεως.

γ΄. «Δογμάτων εὐθύτης πολιτείας προβάλλεται κοσμιότητα, πράξεων δὲ καθαρότης τῆς Πίστεως ἀπαγγέλλει θειότητα».

* Ἡ ἀρίθμησις ἀκολουθεῖ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἰ. Ν. Βαλέττα Ἐπιστολαὶ Φωτίου (1864) ὡς περισσότερον προσιτή.

δ΄. Τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως.
ε΄. «... τὰς ἁγίας καὶ οἰκουμενικὰς ἑπτὰ Συνόδους, τὰς μὲν ὡς διδασκάλους, τὰς δὲ ὡς προμάχους τῆς εὐσεβείας, ἀποδέχου...»
στ΄. Ἡ Α΄ οἰκουμενικὴ Σύνοδος. 325 μ.Χ. Νίκαια. – Αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας – 318 θεοφόροι Πατέρες.
ζ΄. Ἡ αἵρεσις τοῦ Ἀρείου καὶ ἡ καταδίκη της.
η΄. Ἡ Β΄ οἰκουμενικὴ Σύνοδος. – 381 μ.Χ. Κωνσταντινούπολις – Θεοδόσιος ὁ Μέγας–150 Πατέρες.
θ΄. Ἡ αἵρεσις τοῦ Μακεδονίου – Καταδίκη.
ι΄. Ἡ Γ΄ οἰκουμενικὴ Σύνοδος – 431 μ.Χ. Ἔφεσος – Θεοδόσιος ὁ Μικρὸς – 200 Πατέρες – Αἵρεσις Νεστορίου.
ια΄. Ἡ καταδίκη τῶν Νεστοριανῶν.
ιβ΄. Ἡ Δ΄ οἰκουμενικὴ Σύνοδος – 451 μ.Χ. – Χαλκηδὼν – Μαρκιανὸς – 630 Πατέρες. Ἡ αἵρεσις τοῦ Εὐτυχοῦς.
ιγ΄. Καταδίκη τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ.
ιδ΄. Ἡ Ε΄ οἰκουμενικὴ Σύνοδος – 553 μ.Χ. Κωνσταντινούπολις – Ἰουστινιανὸς – 165 Πατέρες. Ἔκθεσις κακοδοξιῶν Θεοδώρου – Διοδώρου – Ὠριγένους – Διδύμου – Εὐαγρίου.
ιε΄. Ἀποκήρυξις τῶν ἀνωτέρω κακοδοξιῶν καὶ ἀναθεματισμὸς Ἀνθίμου – Σεβήρου – Πέτρου – Ζωόρα.
ιστ΄. Ἡ ΣΤ΄ οἰκουμενικὴ Σύνοδος – 680 μ.Χ. – Κωνσταντινούπολις – Κωνσταντῖνος Πωγωνᾶτος – 170 Πατέρες. Ἔκθεσις καὶ καταδίκη τοῦ Μονοθελητισμοῦ.
ιζ΄. Ἡ Ζ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος – 787 μ.Χ. Νίκαια – Κωνσταντῖνος Ζ΄ καὶ ἡ μήτηρ Εἰρήνη – 367 Πατέρες. Περιγραφὴ τῆς εἰκονομαχίας καὶ καταδίκη.
ιη΄. Ἑρμηνεία τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων.
ιθ΄. Ἀνακεφαλαίωσις τῶν συμπερασμάτων τῶν ἱερῶν Συνόδων. Προτροπὴ νὰ τηρήσῃ αὐτὰ ὁ Μιχαὴλ καὶ δι' αὐτῶν νὰ χειραγωγήσῃ εἰς τὴν ὀρθὴν Πίστιν τοὺς ὑπηκόους.
κ΄. Διατὶ πολεμεῖται ἡ Ἐκκλησία μὲ αἱρέσεις – στάσεις – μάχες – πολέμους· ὅμως πάντα νικᾷ.
κα΄. Ἐπειδὴ εἶναι ὑψηλοτέρα πάντων καὶ τελειοτέρα ἡ Ἐκκλησία, διὰ τοῦτο πολεμεῖται· ἀλλὰ πολεμουμένη νικᾷ.
κβ΄. Ἐπειδὴ ἀνυψώθης εἰς «τὴν τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου πρᾶξιν», ὁ «Χριστὸς... ἐγκελεύεται... μὴ καταισχύνειν τὴν πίστιν διὰ τῶν πράξεων». Θὰ ἤθελα νὰ σὲ ἐπισκεφθῶ, διὰ νὰ σὲ ἐνισχύσω· ἐπειδὴ ὅμως ἐμποδίζομαι, θὰ σοῦ γράψω τὶς παραινέσεις μου.
κγ΄. Ἡ ἀγάπη καὶ λατρεία τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡ στοργὴ τῶν συνανθρώπων μας – «ὡς ἑαυτὸν» – εἶναι τὸ κεφάλαιον τῶν ἐντολῶν. Μὲ κάθε τρόπον καὶ φροντίδα νὰ φυλάττῃς τὶς δύο αὐτὲς ἐντολές.

κδ΄. Κοινὴ ἡ φύσις ὅλων τῶν ἀνθρώπων καὶ κοινὰ εἶναι τὰ προστάγματα. Ὅμως «πολλῆς... τῷ ἄρχοντι δεῖ καλοκαγαθίας... καὶ τοῖς ἐν ἤθεσιν εὐκοσμίας».

κε΄. Ἡ ἀρχὴ γίνεται ἀπὸ τὰ θεῖα. Ἡ προσευχὴ «Θεῷ συνάπτει καὶ οἰκειοῖ».

κστ΄. Προσεύχου κατ᾽ ἰδίαν πρὸς καθαρότητα διανοίας· προσεύχου καὶ μετὰ τοῦ πλήθους διὰ τὴν ὠφέλειαν τῶν πολλῶν.

κζ΄. Κτίζε ναοὺς καὶ συνήθιζε τὸν λαὸν νὰ ἐκκλησιάζεται· αὐτὸ συντελεῖ εἰς ὁμόνοιαν.

κη΄. Νὰ μετέχῃς εἰς τὶς θυσίες ποὺ προσφέρουν οἱ ἱερεῖς εἰς τὸν Θεόν, προσφέρων τὸν ἑαυτόν σου θῦμα μὲ τὴν καθαρότητα τοῦ βίου καὶ τῆς διανοίας σου.

κθ΄. Ἡ καλὴ διοίκησις ἀπαιτεῖ «ρώμην καὶ τάχος διανοίας». Ἐπειδὴ ἡ ἀγχίνοια δὲν εἶναι εἰς ὅλους προσιτή, ἔμφυτος, νὰ ἀποκτᾷς φρόνησιν διὰ βίου· αὐτὴν τὴν δημιουργεῖ ἡ μελέτη καὶ μνήμη πράξεων τῶν πρεσβυτέρων καὶ ἡ ἀναστροφὴ μὲ φρονίμους ἄνδρας.

λ΄. Ἀπαιτεῖται εὐκοσμία εἰς τὶς κινήσεις τοῦ σώματος.

λα΄. Προσοχὴ εἰς τὴν εὐταξίαν καὶ συμμετρίαν τοῦ λόγου.

λβ΄. Προσοχὴ εἰς τοὺς γέλωτας.

λγ΄. «Αἰσχρορρημοσύνης δὲ πάσης καὶ ἀκοὴ καὶ γλῶσσα καθαρευέτω».

λδ΄. «Ἔχε τὰ ὦτα τοῖς μὲν ἀδικουμένοις ἠνεῳγμένα» κλειστὰ ὅμως εἰς τοὺς ἀδικοῦντας.

λε΄. Μακρυὰ ἀπὸ χείλη κατήγορα καὶ ἀπὸ τοὺς συκοφάντες.

λστ΄. Πληθὺς παραινέσεων περὶ φιλίας.

λζ΄. Περὶ τῆς (μὴ) ἀνακοινώσεως τῶν ἀπορρήτων.

λη΄. «... Βασιλέως δὲ ἐστι καὶ Ἀρχῆς ἐννομωτάτης ἔργον, τὰ μὲν εἰς ἑαυτὸν φιλανθρώπως φέρειν, τὰ δὲ εἰς τὰ κοινὰ καὶ εἰς ἀλλήλους δικαίως εὐθετεῖν καὶ διεξάγειν».

λθ΄. Μακρυὰ ἀπὸ τὴν ἀδικίαν καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς κέρδη.

μ΄. Ὁ Ἄρχων ὀφείλει νὰ προέχῃ εἰς τὴν ἀρετήν.

μα΄. Ἡ εὔνοια εἶναι τὸ ἀσφαλὲς βάθρον τῆς ἐξουσίας· τὴν δημιουργοῦν ἡ ἀπόκτησις τῆς ἀρετῆς καὶ οἱ κόποι καὶ φροντίδες διὰ τοὺς ὑπηκόους.

μβ΄. Μὲ τοὺς ἀκριβεστάτους τῶν νόμων νὰ ρυθμίζῃς τὸν βίον σου· μὲ τοὺς φιλανθρωποτέρους νὰ παιδαγωγῇς τοὺς ὑπηκόους σου.

μγ΄. Νὰ σὲ νομίζουν, ἀλλὰ νὰ μὴ εἶσαι τιμωρός. Ἦθος εὐσταθὲς καὶ σεμνότης οἰκείων τρόπων θὰ σὲ βοηθήσῃ. Ὅσοι δὲν διοικοῦν σωφρόνως, ἀναγκάζονται νὰ τιμωροῦν.

μδ΄. Ἡ ἀρετὴ τοῦ ἄρχοντος μεταβάλλει τὴν πόλιν ἀπὸ φαύλην εἰς σπουδαίαν.

με΄. Τὸ φαῦλον περιβάλλον διαβάλλει τὸν ἄρχοντα.

μστ΄. Μὴ ἐπαινέσῃς παράνομον.

μζ΄. «Ὁ τῶν ἀρχόντων τρόπος νόμος γίνεται τοῖς ὑπὸ χεῖρα».
μη΄. «Πάσης πράξεως βουλὴ προηγείσθω».
μθ΄. «Εὐβουλίαν προτίμα πολυχειρίας».
ν΄. «Προνοίας ἐπίκουρος ἡ μετάνοια».
να΄. «Ὁ φθόνος πάσῃ μὲν ψυχῇ μεγάλη νόσος, μεγίστη δὲ μάλιστα τοῖς ἐν ἐξουσίᾳ».
νβ΄. Νὰ ἐπιδιώκῃς νὰ μὴ σὲ φθονοῦν, μὲ τὴν μετριότητα τοῦ φρονήματος, τὴν ἀφαίρεσιν καὶ περικοπὴν τῆς ἐπιδείξεως εἰς τὰ μὴ ἀναγκαῖα, καὶ τῆς πλεονεξίας.
νγ΄. «Ὅταν τις ἄρχῃ ἑαυτοῦ, τότε νομιζέτω καὶ τῶν ὑπηκόων ἄρχειν ἀληθῶς».
νδ΄. Πολύτιμες συμβουλὲς διὰ τὴν ἄσκησιν τῆς δικαιοσύνης.
νε΄. «Μηδὲν τῆς πρὸς τὸ ὁμόφυλον διαθέσεως εὐχερῶς καὶ χωρὶς ἐμφανοῦς αἰτίας μεταβάλῃς».
νστ΄. «Οὐχ οὕτως ἡ ἐν πολέμῳ ἀνδρεία τὸν ἄρχοντα κοσμεῖ καὶ σῴζει, ὡς ἡ πρὸς τοὺς ὁμοφύλους εὐμένεια καὶ φιλανθρωπία».
νζ΄. Νὰ ἐγκαθιστᾷς ἄρχοντας ἐναρέτους, ἢ τουλάχιστον δικαιοτάτους.
νη΄. Ἐξέταζε ὅσους θὰ κάμῃς φίλους ἢ συνεργάτες, πῶς οἰκονομοῦν τὰ ἀτομικά τους – τὴν οἰκογένειά τους – τοὺς φίλους τους· πῶς συμπεριφέρονται εἰς τοὺς γείτονες καὶ πῶς διαλύουν τὶς ἐναντίον τους ἔχθρες.
νθ΄. Θὰ εἶσαι ἄριστος κριτὴς τῶν ἄλλων, ἂν ἔχῃς ὁ ἴδιος κριτὴν τὴν συνείδησίν σου.
ξ΄. Νὰ ἐπαινῇς τοὺς ἀρίστους μὲ τὸ νὰ τοὺς μιμῆσαι καὶ νὰ τοὺς ἀναδεικνύῃς.
ξα΄. Νὰ προνοῇς δι' ὅλους ἀνεξαιρέτως· καλούς, κακούς.
ξβ΄. Φρόντιζε νὰ συντηρῇς τὴν ὁμόνοιαν τῶν ὑπηκόων καὶ μὴ τοὺς ἀφίνῃς νὰ φθείρωνται μὲ τὶς μεταξύ τους διχοστασίες. Τὸ βάθρον τῆς ἐξουσίας στηρίζεται εἰς τὴν σωτηρίαν τῶν ὑπηκόων.
ξγ΄. Ὁ Ἄρχων πρέπει νὰ εἶναι διὰ τοὺς ἀδίκους φοβερός, διὰ τοὺς δικαίους ἀσφάλεια.
ξδ΄. Τὴν τιμωρίαν τὴν ἀξίζουν οἱ ἐχθροί· τὸν ψόγον οἱ μέτρια ἁμαρτάνοντες· τὸν ἔπαινον καὶ τὴν εὐεργεσίαν οἱ καλοί. Ἐὰν δὲν τηρηθῇ αὐτὴ ἡ τάξις, ἡ πολιτεία καταστρέφεται.
ξε΄. Νὰ συγκεράσῃς τὴν ἀγάπην μὲ τὸν φόβον – πρᾶγμα δύσκολον.
ξστ΄. Οἱ χαρισματοῦχοι ὀφείλουν νὰ ὑπηρετοῦν τὸν πλησίον.
ξζ΄. Οὔτε νὰ κολακεύῃς τὸ πλῆθος, οὔτε νὰ εἶσαι πάντοτε σοβαρός.
ξη΄. Ὁ σταθερὸς καὶ μεγαλόψυχος ἄνθρωπος ντρέπεται νὰ βεβαιώνῃ τὸν λόγον του διὰ τῶν ὅρκων.
ξθ΄. Πάντοτε νὰ θυμᾶσαι τὶς εὐεργεσίες ποὺ δέχτηκες· νὰ ξεχνᾷς ὅμως τὶς εὐεργεσίες ποὺ ἔκαμες.

ο΄. Κουφότης καὶ ἀπανθρωπία εἶναι τὸ νὰ ὀνειδίζῃς τὶς εὐεργεσίες καὶ τὶς συμφορές.
οα΄. Ἡ ἀπάτη εἶναι ἀπόδειξις ἀσθενείας, ἐνῷ εἶναι μοχθηρίας ἀπόδειξις καὶ ἀνανδρείας εἰς τοὺς πολεμίους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐξαπατοῦν.
οβ΄. Περὶ προδοτῶν καὶ προδοσίας.
ογ΄. Φύλαττε «τὸ τῆς πατρίδος ἀνύβριστον ἔθος» σας νὰ μὴ ἀγαπᾶτε τὸν χρυσόν. «Χρυσὸς ἅπαντα τ᾽ ἀνθρώπινα στρέφει».
οδ΄. Νὰ ὑποφέρῃς μὲ γενναιότητα τὰ ἀτομικά σου ἀτυχήματα· μὲ συμπάθειαν τῶν ἄλλων.
οε΄. Μὴ ἀμύνεσαι ἐναντίον τῶν ἰδικῶν σου.
οστ΄. Ποτὲ μὴ παραβαίνῃς τὶς ὑποσχέσεις σου.
οζ΄. Μὴ εἶσαι εὔκολος εἰς τὶς ὑποσχέσεις.
οη΄. Εἶναι ἄξιος εὐεργεσίας ὁ εὐγνώμων· καὶ εἶναι ἄξιος εὐεργέτης αὐτὸς ποὺ χαρίζει χωρὶς νὰ περιμένῃ ἀνταπόδοσιν.
οθ΄. Μὴ χαρίζῃς τίποτα τὸ παράνομον οὔτε εἰς φίλους οὔτε εἰς ἐχθρούς.
π΄. Ἡ χάρις εἶναι χάρις ὅταν γίνεται εἰς τὴν ὥραν της. Ἡ παράκαιρη χάνει τὴν ἀξίαν της.
πα΄. Ἡ μισὴ χάρις πικραίνει μᾶλλον διὰ τὸ μισὸ ποὺ λείπει.
πβ΄. Ἡ χάρις δὲν ἐπιδέχεται ὀνειδισμόν.
πγ΄. Νὰ εὐεργετῇς μετρημένα καθ᾽ ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς σου, παρὰ ἐφ᾽ ἅπαξ.
πδ΄. Ὁ θυμὸς εἶναι «φρενῶν ἀλλοτρίωσις».
πε΄. «... ὁ θυμὸς τὴν ἔχουσαν ψυχὴν κατεσθίει».
πστ΄. Κανένα μὴ τιμωρήσῃς ἐν καιρῷ θυμοῦ.
πζ΄. Τὴν ὥραν τῆς ὀργῆς δὲν πιάνει καμμία συμβουλή.
πη΄. Ταχὺς εἰς τὴν εὐεργεσίαν, βραδὺς εἰς τὴν τιμωρίαν.
πθ΄. Μὴ τραυματίσῃς ποτὲ κανενὸς τὴν ἐμπιστοσύνην.
ϟ΄. Ἄλλο τὶ εἶναι καὶ ἄλλο τὶ νομίζει κανεὶς πὼς εἶναι.
ϟα΄. Λόγος περὶ μονογαμίας – μακρὰν τῶν ἡδονῶν – τῆς πολυγαμίας.
ϟβ΄. Ὁ ἦχος πλήττει τὴν ἀκοήν, καὶ τὸ κάλλος τὸν ὀφθαλμόν. Καὶ τὰ δύο καταδουλώνουν τὸν λογισμόν.
ϟγ΄. Ὁ περιεργαζόμενος τὰ κάλλη τῶν σωμάτων εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποφύγῃ τὸν κλύδωνα τῆς ἁμαρτίας.
ϟδ΄. Μέσα εἰς τοὺς ἔρωτες χάνεται καὶ ἡ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς.
ϟε΄. Ἡ μέθη καὶ ὁ τρυφηλὸς βίος τῶν ἀρχόντων βυθίζουν τὸ σκάφος τῆς πολιτείας.
ϟστ΄. Ποτὲ κανένα ἄνθρωπον μὴ συμπαρασύρῃς εἰς τὴν ἀπόγνωσιν. Πολλὲς φορὲς γίνονται ἀνέλπιστες μεταβολές.
ϟζ΄. Ἄριστον εἶναι νὰ μὴ ἁμαρτήσῃ ὁ ἄνθρωπος· ἂν ὅμως πέσῃ, ὁ συνετὸς σηκώνεται εὔκολα καὶ φροντίζει νὰ μὴ ξαναπέσῃ.

ϟη΄. Γυμνάζου εἰς τοὺς ἑκουσίους, διὰ νὰ φέρῃς εὐκολώτερον τοὺς ἀκουσίους πόνους.
ϟθ΄. Νὰ σέβεσαι τὸν ἑαυτόν σου, διὰ νὰ μὴ ἁμαρτάνῃς.
ρ΄. Πρόσεχε νὰ μὴ πληγώνῃς μὲ ὕβρεις τοὺς ἐλευθέρους ἀνθρώπους· εἶναι χειροτέρα ἡ ὕβρις ἀπὸ τὴν μάστιγα.
ρα΄. Ἀνεπίτρεπτος διὰ τὸν ἄρχοντα ἡ εὐτραπελία.
ρβ΄. Νὰ εὐεργετῇς τοὺς ὑπηκόους σου· εἰς αὐτοὺς στηρίζεται ἡ ἐξουσία σου.
ργ΄. Μὴ ἀντεπεξέρχεσαι θριαμβευτικῶς ἐναντίον τῶν μελετωμένων στάσεων, ποὺ δὲν εἶναι εὔκολον νὰ σβήσῃς· προτιμότερον νὰ τὶς κοιμίζῃς πραέως.
ρδ΄. Ὅταν τὰ πράγματα ἔρχωνται ὁμαλά, νὰ τὰ φροντίζῃς καὶ νὰ τὰ ἀσφαλίζῃς ὡς σαλευόμενα· καὶ ὅταν πάλιν σαλεύωνται, νὰ τὰ ἐπιμελῆσαι ὥστε νὰ ἑδραιωθοῦν πάλιν.
ρε΄. Τὰ ἀνθρώπινα εἶναι ἀσταθῆ καὶ ἀβέβαια· εἶναι λοιπὸν ἀφροσύνη καὶ κουφότης νὰ ἐπαίρεται κανεὶς εἰς τὶς εὐπραγίες καὶ νὰ καταπίπτῃ καὶ ἀθυμῇ εἰς τὶς δυσπραγίες.
ρστ΄. Οἱ συνετοὶ προνοοῦν τὰ δύσκολα καὶ τὰ ἀπομακρύνουν μὲ τὴν εὐβουλίαν· ἀλλὰ καὶ ὅταν ἔλθουν, οἰκονομοῦν τὴν κατάστασιν.
ρζ΄. Οἱ καινοτομίες εἶναι δεινὴ ἐπιχείρησις μὲ ἀβέβαια ἀποτελέσματα· ἐὰν εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνουν, ἡ πεῖρα τῶν προηγουμένων καὶ ἡ βοήθεια τοῦ Θεοῦ εἶναι μεγάλη δύναμις.
ρη΄. Ἡ εὔνοια τῶν ἀρχομένων εἶναι ἀσφαλέστερον ὅπλον καὶ δυνατώτερον ἀπὸ τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν στρατηγικὴν ἱκανότητα.
ρθ΄. Ἡ δύναμις τῶν ὅπλων καὶ ἡ δύναμις τῶν λόγων εἶναι ἕνα διπλὸν τρόπαιον. Σὺ δὲ νὰ ἐξευμενίζῃς τὸ θεῖον καὶ θὰ θερίσῃς μεγάλες ἐλπίδες.
ρι΄. Νὰ βοηθῇς εἰς ὅ,τι ὁ καθένας ἔχει ἀνάγκην καὶ μάλιστα ὅσους τοὺς βρῆκαν οἱ συμφορές.
ρια΄. Ἡ σύνεσις καὶ δικαιοσύνη τῆς ἐξουσίας φανερώνεται ἀπὸ τὴν εὐδαιμονίαν τῶν ὑπεξουσίων.
ριβ΄. Ὅταν εὐτυχῇς εἰς τὴν ἀτομικὴν ἢ καὶ δημοσίαν ζωήν, νὰ τὸ ἀποδίδῃς εἰς τὸν Θεὸν καὶ θὰ τὸν ἔχῃς βοηθόν.
ριγ΄. Ἐπίλογος τῆς ἐπιστολῆς. Ἀνακεφαλαίωσις.

Ὦ γέννημα γνήσιον καὶ εὐγενὲς τῶν πνευματικῶν μου ὠδίνων, χάριν τῆς φιλίας μου καὶ υἱοθεσίας σου, σοῦ προσφέρω λίγα ἀπὸ τὰ πολλὰ ὡσὰν θεῖα συμβόλαια καὶ πίνακες ἀρετῆς ἀρχετύπους. Ὅταν στρέφῃς τὸ βλέμμα πρὸς αὐτοὺς καὶ συμφώνως πρὸς ἐκείνους σχηματίζῃς καὶ διαμορφώνῃς τὸν ἑαυτόν σου, δὲν θὰ ἔχῃς δυσκολίαν νὰ διακρίνῃς ποῖες πράξεις προετοιμάζουν, ὥστε νὰ ἀνθῇ ἡ ὡραιότης εἰς τὴν ψυχήν, καὶ ποῖες ὡσὰν σπῖλοι καὶ ρυτίδες τὴν μεταποιοῦν, ὥστε νὰ ἐμφανίζεται ἄσχημη καὶ αἰσχρή. Ἐξ αὐτῶν διαγρά-

φων τὶς μέν, ἐγγράφων εἰς τὴν ψυχήν σου τὶς δέ, θὰ ἔχῃς νὰ παρουσιάσῃς τὸν ἑαυτόν σου πραγματικὸν ἄγαλμα ἔμψυχον καὶ κάλλιστον θεοφιλοῦς πολιτείας καὶ θέαμα καὶ διήγημα γλυκύτατον δι' ἐμὲ καὶ ὅλους τοὺς εὐσεβεῖς. Δι' αὐτὸ καὶ προτείνω εἰς τὸν Θεὸν μὲ ὑψωμένα εἰς τὸν οὐρανὸν τὰ χέρια, τὴν στοργὴν καὶ τὴν ἀγάπην μου πρὸς σὲ ἀντὶ ἱκετηρίου κλάδου, καὶ διὰ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ παρακαλῶ νὰ γίνῃς δόκιμος ἐργάτης καὶ πιστὸς φύλακας τῶν ἐλπίδων καὶ συμβουλῶν μου. Καὶ νὰ γίνῃς ἐπίσημος καὶ περίβλεπτος εἰς ὅλων τῶν εἰδῶν τὰ κατορθώματα, πρὸς χαρὰν ἰδικήν μου. Δηλαδή, ἄκρος εἰς τὴν σύνεσιν, ἀσφαλὴς εἰς τὴν μνήμην· γλυκὺς εἰς τοὺς λόγους, εἰς τοὺς τρόπους γλυκύτερος· προσφιλὴς εἰς τὴν ἀναστροφήν, εἰς τὸ περιβάλλον σου προσφιλέστερος· ἄριστος εἰς τὸ νὰ κρίνῃς καὶ νὰ τακτοποιῇς τὸ παρόν, ὀξυδερκὴς ὡς πρὸς τὰ μέλλοντα, τὰ ὁποῖα ὀρθῶς ὀφείλεις νὰ διευθετῇς· ἕτοιμος νὰ ἐκτελέσῃς ὁ ἴδιος πράξεις μεγάλες, ἑτοιμότερος νὰ διασώσῃς ὅ,τι κατώρθωσες· ἱκανὸς νὰ κρύβῃς ὅ,τι ὠφελεῖ, ἱκανώτερος ὡς πρὸς τὸ νὰ κρύβεσαι ὁ ἴδιος. Κατ' ἐξοχὴν δὲ ἱκανὸς εἰς τὸ νὰ ἀνακαλύπτῃς ὅσους ἀπειλοῦν. Εἰς μὲν τοὺς ἐχθροὺς φοβερός, ποθητὸς ὅμως εἰς τοὺς ὑπηκόους· ὅμως καὶ οἱ δύο (ἐχθροὶ καὶ ὑπήκοοι) νὰ σέ σέβωνται καὶ νὰ σὲ θαυμάζουν· νικητὴς τῶν ἡδονῶν, ἡττημένος ἀπὸ τὴν σωφροσύνην· κύριος τῆς ὀργῆς, τῆς πραότητος φίλος. Ταχὺς εἰς τὸ νὰ συλλάβῃς τὸ δίκαιον, ἀδέκαστος νὰ τὸ ἀπονείμῃς· σταθερὸς εἰς τὴν γνώμην σου, εἰς τὶς ὑποσχέσεις σου βέβαιος· εἰς τοὺς φόβους γενναῖος, ἄτολμος εἰς κάθε εἴδους παρανομίαν καὶ νὰ μὴ ἀνταλλάσσῃς τὴν καρτερίαν καὶ τοὺς καλοὺς κόπους μὲ τὴν ραστώνην (τεμπελιά). Νὰ εὐεργετῇς πρόθυμος, ἀπρόθυμος νὰ τιμωρῇς· τῆς φιλίας ἐραστής, ἐχθρὸς τῆς ἔχθρας· τοῦ ἐλέους πηγή, ὑψηλότερος τῆς ἀλαζονείας, χαμηλότερος τῆς ταπεινοφροσύνης· τοῦ πλούτου περιφρονητής, βοηθὸς τῆς πενίας· τιμῶν τὴν ἀλήθειαν, μὴ θυσιαζόμενος εἰς τὸ ψεῦδος· ὅταν δὲν εὐδοκιμῇς, νὰ εἶσαι ἀταπείνωτος, ὅταν ὅμως εὐτυχῇς, νὰ μὴ εἶσαι ὑπερόπτης· τῆς γλώσσας σου αὐτοκράτωρ, τῆς ἀκοῆς σου φύλακας· τῆς ἀφῆς σου καὶ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων ἀδυσώπητος ἐπιστάτης, ἀνυποχώρητος εἰς κάθε εἴδους πάθος, ἀνέγγιχτος εἰς τοὺς ἐρεθισμοὺς τῶν ὀρέξεων. Καὶ διὰ νὰ συγκεφαλαιώσω, σοῦ εὔχομαι νὰ εἶσαι ὑπογραμμὸς καὶ παράδειγμα πάσης ἀρετῆς καὶ εὐσεβείας ὄχι μόνον διὰ τοὺς ὑπηκόους σου, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς μελλοντικοὺς ἀνθρώπους ὅλους παραίνεσις, ποὺ κατεργάζεται καλὰ καὶ μεγάλα, καλὴ καὶ μεγάλη. Δι' αὐτὰ μάλιστα θὰ σοῦ δοθῇ εἰς κλῆρον ἀναφαίρετον καὶ ἀδιάδοχον κατασκήνωσιν καὶ θείαν καὶ ὑπερφυᾶ εὐχαρίστησιν καὶ ἀκατάλυτον ἀπόλαυσιν ἡ ἀνέκφραστος καὶ ἀΐδιος βασιλεία τῶν οὐρανῶν.

271 Νοέμ. 877/Σεπτ. 886 II 220

Μιχαὴλ ἄρχοντι τῆς Βουλγαρίας

Θέμα: Ἔκφρασις ἱκανοποιήσεως καὶ εὐχῶν.

Ἐκφράζει τὴν ἱκανοποίησίν του, διότι ἀπὸ τὰ γράμματα τῆς «θεοφρουρήτου ἐξουσίας» τοῦ Μιχαὴλ διαπιστώνει «προκοπὴν ἀρετῆς καὶ εὐσεβείας ἐπίδοσιν». Εὔχεται, μέχρι τέλους τοῦ βίου του νὰ τὸν στηρίζῃ ὁ Θεὸς καὶ νὰ τὸν κατακοσμῆ μὲ τὰ πνευματικὰ «κατορθώματα» πρὸς ὠφέλειαν τοῦ ἰδικοῦ του ἔθνους, ἀφορμὴν σωτηρίας καὶ ἐπιστροφῆς καὶ διορθώσεως τῶν ἄλλων ἐθνῶν, καὶ δικό του – τοῦ Φωτίου – σεμνολόγημα.

287 Σεπτ. 886 III 113

Μιχαὴλ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας

Θέμα: Ἀναγγελλία τοῦ θανάτου τοῦ Βασιλείου Α΄. Ἀνανέωσις συνθηκῶν.

Ἀναγγέλλει εἰς τὸν Μιχαὴλ τὸν θάνατον τοῦ Βασιλείου τοῦ Α΄ καὶ ἐκφράζει τὴν πολλήν του θλῖψιν διὰ τὸ γεγονός. Σκοπὸς τῆς ἐπιστολῆς εἶναι νὰ ἀναθερμάνῃ τὶς καλὲς σχέσεις τοῦ Βυζαντίου μετὰ τοῦ ἄρχοντος τῆς Βουλγαρίας, διασαλευθεῖσες ἀπὸ τὶς παρεμβάσεις τῶν Ρωμαίων τοῦ Πάπα, καὶ νὰ ἄρῃ τὰ σκάνδαλα. Γράφει ἐκ μέρους τῶν υἱῶν (Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου) καὶ διαδόχων τοῦ Βασιλείου, οἱ ὁποῖοι διαμηνύουν εἰς τὸν Μιχαὴλ ὅτι ἐπιθυμοῦν διακαῶς νὰ συσφίξουν τοὺς δεσμοὺς φιλίας μεταξύ τους. Παροτρύνει δὲ τελικῶς νὰ δεχθῆ ὁ Μιχαὴλ τὴν προσφορὰν τῆς φιλίας αὐτῆς.

18/221 Ἀπρ. Μάϊ. 866 I 68

Μιχαὴλ τῷ θεοστέπτῳ βασιλεῖ

Θέμα: Μετὰ τὴν ἀναγγελίαν τῆς δολοφονίας τοῦ Βάρδα.

Ἐπιστολὴ γεμάτη ἀνάμικτα συναισθήματα καὶ διπλωματίαν. Ἐκφράζει χαρὰν καὶ ἀγαλλίασιν διότι ὁ βασιλεὺς ἐσώθη· θλῖψιν ὅμως καὶ ἔκπληξιν μετὰ δακρύων διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ματαιότητα. Μέμφεται τὸν Βάρδαν ὡς ἀγνώμονα, διότι δὲν ἐξετίμησε τὴν δωρεὰν τοῦ Βασιλέως, ὁ ὁποῖος τὸν ἀνεβίβασεν καὶ «εἰς αὐτὰ που τὰ σκῆπτρα τῆς βασιλείας ». Φαίνεται πῶς ὁ Μιχαὴλ εἰς τὴν ἐπιστολὴν μὲ τὴν ὁποίαν τοῦ ἀνήγγειλε τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ Βάρ-

δα ἔκαμε λόγον διὰ γράμμα εἰς τὸ ὁποῖον ἐφαίνετο ἡ προδοσία του. Ὁ Φώτιος ἐμάντευσε τὸν συντάκτην τοῦ γράμματος αὐτοῦ καὶ ἐκφράζει τὴν ἀμφιβολίαν του περὶ τῆς γνησιότητός του – «πλάττεσθαι γὰρ τὸ γράμμα καὶ ἄλλως πως ἢ ὡς ἐδήλου τὰ περὶ αὐτῶν συνενεχθῆναι, δι' ὧν ἐκεῖνος μὲν στέφεται, ἄλλοι δὲ κόψονται.» – Ἀλγεῖ διότι ὁ Βάρδας βιαίως ἐστάλη εἰς τὴν κρίσιν τοῦ οὐρανοῦ, δίχως νὰ προλάβῃ νὰ ζητήσῃ συγγνώμην διὰ τὰ πρὸ «τοῦ βίου μολύσματά τε καὶ ῥυπάσματα.» Τὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς δὲν εἶναι μιὰ ἁπλῆ φιλοφροσύνη πρὸς τὸν ἀπόντα Βασιλέα. Ἀφοῦ διατυπώνει καὶ πάλιν τὶς ἐπιφυλάξεις του διὰ τὴν ἐνοχὴν τοῦ Βάρδα «πολλοῖς μὲν ἔκπληξις... πλείοσι δ' ἀπορία γεγονὼς» καλεῖ τὸν Μιχαὴλ νὰ φθάσῃ «τὴν ταχίστην» πρὸς τὴν Βασιλεύουσαν, ἐκ μέρους τῆς συγκλήτου, διὰ νὰ λύσῃ τὸν ζόφον τῆς ἀθυμίας. Φαίνεται πὼς ὁ Φώτιος εἶχεν ἤδη συνειδητοποιήσει τὰ σχέδια τοῦ Βασιλείου.

19/222 Ἀπρ. Μάϊ. 866 I 71

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Πρόσκλησις διὰ ταχεῖαν ἐπάνοδον τοῦ Βασιλέως.

Ἡ αὐτὴ ἀγωνιώδης προσπάθεια διὰ ταχεῖαν ἐπάνοδον τοῦ Βασιλέως ἀπὸ τὴν Κρήτην εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται κολακευτικὴ ἐπιστολή, ὁ τόνος ὅμως καὶ τὸ ὕφος ὑποδηλώνουν τοὺς φόβους τοῦ Πατριάρχου διὰ τὰ ὅσα ἐντὸς ὀλίγου ἐπρόκειτο νὰ συμβοῦν – καὶ συνέβησαν – καὶ παρακαλεῖ τὸν Βασιλέα νὰ σπεύσῃ νὰ προλάβῃ.– «ἓν εἰπὼν σιωπήσομαι· τάχυνον, ὦ βασιλέων ἐγκαλλώπισμα,... τοὺς Βυζαντίους... τῆς αἰχμαλωσίας ἐλευθερῶν».

98/218 868 I 132

Τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ

Θέμα: Τὰ δεινὰ τῆς φυλακῆς. Ἔκκλησις πρὸς τὸν Βασιλέα.

Εἰς τὴν μακρὰν αὐτὴν ἐπιστολὴν ὁ Φώτιος διεκτραγωδεῖ τὰ δεινὰ τῆς εἱρκτῆς του ἐν τῇ Σκέπῃ, διατηρῶν ὅλον τὸ σέβας πρὸς τὸν διώκτην Αὐτοκράτορα. Ἐκθέτει τὴν στέρησιν τῶν πάντων εἰς τὴν φυλακὴν – «φίλων, συγγενῶν, ὑπηρετῶν, συνήθων» «λιμαγχονίᾳ καὶ μυρίοις ἄλλοις κακοῖς θανεῖν» βιαζόμενος – μόνος αὐτὸς ἀπὸ τοὺς πρὸς αὐτοῦ διωχθέντας Ὀρθοδόξους Ἁγίους ἀλλὰ καὶ αἱρετικοὺς ὑφιστάμενος τοιαύτην κακομεταχείρισιν. Ἡ

κορύφωσις τῶν δεινῶν του εἶναι ἡ στέρησις τῶν βιβλίων του, διά τὴν ὁποίαν ἀλγεῖ καὶ διαμαρτύρεται, καίτοι εὑρίσκεται εἰς λιμόν, ἐξορίαν, τιμωρίαν σώματος, αἰχμαλωσίαν, φρουρὰν καὶ καθημερινὸν θάνατον. Μὲ παρρησίαν ὑποδεικνύει εἰς τὸν Βασίλειον ὅτι ὑπερέβη αὐτὸς τοὺς ρωμαϊκοὺς νόμους, τοὺς νόμους τῶν εἰδωλολατρῶν καὶ τοῦ αἱρετικοῦ Λέοντος· καὶ παρακαλεῖ νὰ ἐνθυμηθῇ τὴν μεταξύ τους φιλίαν καὶ ὅτι ἀπὸ τὰ χέρια του ἐδέχθη τὸ στέμμα, εἰς αὐτὸν τὸν Φώτιον ἔδωσε τοὺς ὅρκους τῆς πίστεως καὶ ὅτι τὸν Φώτιον ἔκαμεν ἀνάδοχον τοῦ υἱοῦ του (Στεφάνου).

99/219 | 868 | I 136

Τῷ αὐτῷ (Βασιλείῳ)

Θέμα: Εὐχαριστία διὰ τὴν λῆψιν ἐπιεικεστέρων μέτρων, τὰ ὁποῖα ἔλαβεν ὁ Βασίλειος ὑπὲρ τοῦ Φωτίου εἰς τὴν φυλακήν.

Ἐπιστολὴ κατόπιν τῶν ἐπιεικεστέρων μέτρων, τὰ ὁποῖα ἔλαβεν ὁ Βασίλειος ὑπὲρ τοῦ Φωτίου εἰς τὴν φυλακὴν «ὅτι τὰς ληστῶν καὶ κακούργων τιμωρίας, αἷς ἐναθλοῦντες ἡμεῖς κατεδαπανώμεθα, εἰς τὸ μετριώτερον σχηματίζειν ἐπειχείρησας». – Παρὰ τὴν εὐχαριστίαν ὅμως ποὺ ἐκφράζει διὰ τὰ μέτρα αὐτά, μὲ παρρησίαν τοῦ ἐπισημαίνει ὅτι ἐνόμιζε πὼς θὰ τὸν ἐπλημμύριζε μὲ τὶς εὐεργεσίες του ὁ Βασίλειος καὶ τὸν ἴδιον καὶ τοὺς δικούς του, κατόπιν τῶν ὅρκων καὶ τῶν ὑποσχέσεων ποὺ εἶχε δώσει εἰς τὸν Φώτιον καὶ μάλιστα ἐνώπιον ὅλων. Πρόσεχε ὅμως, «φίλε, κἂν μὴ βούλει, βασιλεῦ», καταλήγει, μήπως τὴν καλωσύνην αὐτὴν τὴν μεταχειρίζεσαι διὰ τὰ μάτια τῶν ἀνθρώπων· ὁ Θεὸς εἶναι ὁ δίκαιος κριτὴς ὅλων.

249 | 873 | II 183

Τῷ φιλοχρίστῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ ἀρξαμένῳ γράφειν καὶ ἀποριῶν τινων ἐπιζητήσαντι λύσεις

Θέμα: Περὶ τοῦ ἀκαταλήπτου τῆς Θεότητος.

Κατ' ἀρχὰς χαίρει διότι ὁ βασιλεὺς ἀσχολεῖται μὲ θέματα φιλοσοφικά, τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ ὠφελήσουν τὴν πατρίδα. Λυπεῖται διότι ὁ «φθόνος» τὸν «ἐστέρησε» «καλοῦ καὶ ἡδίστου θεάματος ... ἐν πολιτείᾳ ὁρᾶν φιλοσοφίαν χορεύουσαν». Ὅταν ἔλαβε τὸ γράμμα τοῦ βασιλέως, ἦταν ἄρρωστος καὶ δι' αὐτὸ δὲν τοῦ ἦταν δυνατὸν νὰ γράψῃ ἀπὸ μνήμης «αὐταῖς λέξεσιν» τὴν γνώμην τῶν θείων πατέρων ἐπὶ τοῦ θέματος. Ἐκθέτει λοιπὸν τὶς ἀπόψεις του, ὅπως ἐξάγονται ἐκ τῶν Ἁγίων Γραφῶν καὶ τῶν Πατερικῶν κειμέ-

νων ὡς ἑξῆς: «τὸ θεῖον κατὰ τὴν ἑαυτοῦ ὑπερούσιόν τε καὶ ἄληπτον οὐσίαν οὐκ ἀνθρωπίνην μόνην ὄψιν καὶ διάνοιαν ἐκφεύγει, ἀλλὰ καὶ αὐτὰς τὰς ἀνωτάτω καὶ πλησιαζούσας δυνάμεις, αἳ πολλῷ τῷ μέτρῳ τῆς ἀνθρωπίνης ὑπερανεστήκασι φύσεως...» καὶ ὄχι μόνον εἰς τὴν παροῦσαν ζωήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν μέλλουσαν, ὅπου θὰ ἔχουν παραχωρήσει τὴν θέσιν τους τὰ ἔσοπτρα καὶ τὰ αἰνίγματα εἰς τὴν ἀλήθειαν. Οὔτε ὁ Μωϋσῆς, παρ' ὅλον τὸ ὕψος τῆς ἀρετῆς του καὶ τὴν χάριν τῶν θαυμάτων ποὺ εἶχε λάβει, οὔτε ὁμοίως ὁ Ἠλίας, οὔτε ὁ χορὸς τῶν προφητῶν, ἠδυνήθησαν νὰ κατανοήσουν: «τὶς τέ ἐστιν καὶ ὅπως ἐστὶν ἡ ὑπερφυὴς τε καὶ ἀκήρατος φύσις τῆς θεότητος».

Ὅτι ὑπάρχει καὶ ἔθεσε τὸν ἑαυτόν της εἰς κατανόησιν (ἡ θεότης) μᾶς τὸ ἐχάρισεν ἀναλόγως τῆς ἀρετῆς ἑκάστου· τὶ καὶ πῶς εἶναι, εἰς κανένα δὲν ἐφανερώθη – «ἑαυτὴν ἀπεγύμνωσεν» – ἀπεκάλυψεν ὅμως τὸ μυστήριον μὲ τύπους καὶ σύμβολα, ὅσα εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμφανίσουν εἰς τὰ ἀνθρώπινα μάτια τὴν λάμψιν τῆς θείας δόξης. Ἀλλ' ὅτι «θεὸν ἀνθρώπων οὐδεὶς ἑόρακεν οὔτε δυνήσεται ἰδεῖν» εἶναι μαρτυρία ἀπὸ τὴν ὁποίαν εἶναι γεμάτη ἡ Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη. Τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν μαρτυροῦν ὁ Παῦλος, ὁ Διονύσιος (ὁ Ἀρεοπαγίτης), ὁ Ἀθανάσιος, ὁ Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος – ἰχνηλατῶν τὴν ἀλήθειαν –, ὁ Χρυσόστομος καὶ «μύριοι ἄλλοι πατέρες»· τὸ βεβαιώνει καὶ τῶν ἀγγέλων ἡ φωνὴ κατὰ τὴν Ἀνάληψιν, λέγουσα: «οὗτος ὁ Ἰησοῦς ὁ ἀναληφθεὶς ἀφ' ὑμῶν οὕτως ἐλεύσεται ὃν τρόπον ἐθεάσασθε αὐτὸν πορευόμενον εἰς τοὺς οὐρανοὺς» δηλ. «ὥσπερ καὶ πρότερον ἐπὶ γῆς ὡρᾶτο πρόβλημα φέρων τὴν σάρκα καὶ τὴν ἀνθρώπου μορφὴν περικείμενος».

6. Ἀξιωματοῦχοι

3/157 Φεβρ. 859 Ι 53

Βάρδᾳ μαγίστρῳ πατρικίῳ καὶ κουροπαλάτῃ

Θέμα: Διαμαρτύρεται ἐντόνως, διότι ὁ Βάρδας κακοποιεῖ τὸν Ἰγνατιανὸν κλῆρον.

«καὶ κακοῦνται δι' ἡμᾶς ἕτεροι, καὶ λιμαγχονεῖται (= τιμωρεῖται διὰ θανάτου ἐκ πείνης) κλῆρος». Αὐτὸ τοῦ θλίβει τὴν ψυχὴν κι εἶναι χειρότερον ἀπὸ σωματικὸν μαρτύριον, διότι τῆς ψυχῆς τὸ πάθος δὲν φαίνεται ὥστε νὰ προκαλῇ τὴν συμπάθειαν.

Τὸ χειρότερον εἶναι ὅτι οἱ κακοποιούμενοι θεωροῦν αἴτιον τὸν Φώτιον καὶ αὐτὸν καταρῶνται.

Δὲν ἔχει δικαίωμα, γράφει, ὁ Βάρδας νὰ τιμωρῇ κληρικούς· αὐτὸ εἶναι ἔργον τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐπέμβασις αὐτὴ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν Πατριάρχην τὴν μισὴν ἐξουσίαν, τὸν καθιστᾷ «ἡμίτομον». Ὅμως ὁ Φώτιος εἶχε ζητήσει νὰ

ἀποθέσῃ ὁλόκληρον τὴν ἐξουσίαν καὶ προτίθεται νὰ τὸ κάμῃ – «ἀποτιθέμεθα τὸν θρόνον» – Βαθύτατα λυπεῖται διότι ἐνῷ αὐτὸς ἀγαπᾷ, δὲν ἀνταγαπᾶται. Βεβαίως γνωρίζει πὼς ὁ Θεὸς τὸν καθαίρει καὶ τὸν δοκιμάζει· εὔχεται νὰ τοῦ δώσῃ καὶ ὑπομονὴν· ἀλλὰ «μηδεὶς ἡμῶν ἕνεκα ὀφθήτω μήτε προδότης..... μήτε τύραννος...» (μὲ τὴν ὑπερβολὴν τῆς τιμωρίας).

4/158 859/᾽Απρ. 862⟨Φεβρ. 859/Αὔγ. 859⟩ I 56

Τῷ αὐτῷ πρεσβεία ὑπὲρ Χριστοδούλου ἀσηκρῆτις κινδυνεύσαντος.

Θέμα: Πρεσβεύει ὑπὲρ τοῦ Χριστοδούλου,

ὁ ὁποῖος ἐν καιρῷ μέθης ἐκορόϊδεψε τὸν Αὐτοκράτορα καὶ τὸν Βάρδαν. Τὸν ἐτιμώρησαν μὲ «πικρὰν» τιμωρίαν, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος ὑπέστη «ἐν τῷ σώματι σφοδροὺς αἰκισμούς ».

Τώρα κατέφυγεν εἰς τὸν ναὸν (τῆς Ἁγίας Σοφίας;). Μεσιτεύει λοιπὸν «ὁ τοῦ ναοῦ ἱερεὺς », ἐφ᾽ ὅσον καὶ τὸ σφάλμα εἶναι εὐτελές, καὶ προτρέπει τὸν Βάρδαν νὰ λάβῃ ὑπ᾽ ὄψιν του τὸ: «ἄφετε καὶ ἀφεθήσεται ὑμῖν» καὶ τὸ «ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, μετρηθήσεται ὑμῖν».

6/159 Αὔγ. 859 III 58

Βάρδᾳ μαγίστρῳ πατρικίῳ καὶ κουροπαλάτῃ περὶ κληρικοῦ τοῦ Βλασίου κινδυνεύσαντος.

Θέμα: Ἐντονωτάτη διαμαρτυρία διὰ τὴν κάκωσιν τοῦ κληρικοῦ Βλασίου.

«Ἄνθρωπος ἄπορος, ἀπροστάτευτος, οὐδὲ τὸν νοῦν ἔχων ἀπαθῆ (οἷς ἔλεος μᾶλλον, οὐκ ἀγανάκτησις ἕπεται), ἔπαθεν ἅμα τοσαῦτα κακά· ἐπράθη, ἐτύφθη, ἐφυλακίσθη· τὸ ἀπαραμύθητον, ἀπετμήθη τὴν γλῶσσαν, καὶ ταῦτα ἱερωσύνην φορῶν· ὑπὲρ οὗ πολλάκις ἐπρέσβευσα, ὑπὲρ οὗ πολλάκις ἐδυσώπησα...».

Ὀδύρεται ὁ Πατριάρχης διότι ὅσα τώρα συμβαίνουν εἶναι φοβερά: «ὅτε γὰρ ἱερεῖς, ὁποῖοι ἂν καὶ εἶεν, ὁμοῦ πάντα ἐπὶ ἑνὶ πταίσματι πάσχοντας ὁρῶ, τυπτομένους, δημευομένους, φυλακιζομένους, τὴν γλῶσσαν ἐκτεμνομένους (φεῖσαι, κύριε, τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν), πῶς οὐ μακαρίσω τοὺς τετελευτηκότας ὑπὲρ ἐμέ; »

Ὅλα αὐτὰ τὸν δικαιώνουν διὰ τὴν ἀντίστασίν του, τὸν ὀδυρμόν, τὶς παρακλήσεις του, νὰ μὴ τὸν κάνουν Πατριάρχην.

«Ταῦτα δακρύων αἵματι ἔγραψα». Εἰς τὸ τέλος ἀπειλεῖ, ὅτι ἂν πλέον δὲν εἰσακούεται παρακαλῶν, θὰ ἀποσυρθῆ – «ἡσυχάσω ἐμαυτὸν ἐπισκοπῶν» –

διὰ νὰ μὴ χάσῃ τὴν ψυχήν του, ὁπότε θὰ ἦταν «ἀθλιώτερος... πάντων ἀνθρώπων».

8/160 | 22 Ἀπρ. 862/7 Ἀπρ. 866 | I 60

Βάρδᾳ καίσαρι

Θέμα: Παραπονεῖται διότι ὁ Βάρδας δέχεται τὶς διαβολές, ὅτι ὁ Φώτιος μηχανορραφεῖ εἰς βάρος του.

Τοῦ συνιστᾷ νὰ δώσῃ προσοχὴν εἰς τὸ πάθημα τοῦ Ἡρώδου καὶ τοῦ Ἀντιπάτρου, τῶν ὁποίων ὁ οἶκος ἔμεινεν ἔρημος, ἀκριβῶς διότι ἄνοιξαν «τὰ ὦτα... ταῖς διαβολαῖς». Νὰ προσέξῃ μήπως παραδοθεὶς εἰς τὶς διαβολὲς ἐρημώσῃ καὶ τὸν ἰδικόν του οἶκον ὁ Βάρδας ἀπὸ τοὺς φίλους του καὶ τοὺς οἰκειοτάτους.

Ἀλλ' ὑπάρχει καὶ ἐδῶ δίκης ὀφθαλμός· ὁ Θεὸς ἀγρυπνεῖ· καὶ δὲν θὰ ἐγκαταλείψῃ τὸν Φώτιον, παρ' ὅλον ὅτι εἶναι προπαρασκευασμένος νὰ πάσχῃ τὰ ἔσχατα· ἀνατραφεὶς μὲ τὰ θεῖα προστάγματα θὰ θεωρήσῃ εὐεργέτην ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος θὰ συντομεύσῃ τὴν πορείαν του πρὸς τὸν οὐρανόν.

9/214 | 859/Ἀπρ. 861⟨Φεβρ./Αὔγ. 859⟩ | I 57

Ἰωάννῃ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Πελοποννήσου

Θέμα: Ὁ Ἰωάννης, παλαιὸς φίλος «ὁ καλὸς καὶ ἀγαθὸς» πρὸς τὴν δύσιν τῆς ζωῆς του ἄλλαξε φρόνημα.

«ἔρρει τὰ καλά, τέθνηκε δ' ἀρετή» καὶ ἡ φιλία καλύπτεται κάτω ἀπὸ τὸν τάφον τῆς λήθης. Ἄλλος ἐμφανίζεται κατὰ πρόσωπον καὶ ἄλλα λέγει ἀπὸ πίσω.

10/191 | 859/866⟨Ἀπρ. 862/Ἀπρ. 866⟩ | I 62

Σεργίῳ μαγίστρῳ καὶ λογοθέτῃ τοῦ δρόμου.

Θέμα: Ἀπάντησις εἰς κακολογίες τοῦ Σεργίου.

Ἐὰν εἶναι ἀληθῆ ὅσα εἶπες, μὲ ὠφελεῖς, διότι θὰ διορθωθῶ· ἐὰν εἶναι ψευδῆ, εἶναι περισσοτέρα ἡ ὠφέλεια, διότι μὲ καθιστᾷς προσεκτικὸν ὄχι μόνον εἰς τὴν ἀποφυγὴν κακῶν ἔργων ἀλλὰ καὶ ἐκείνων ποὺ ἡ φήμη τους εἶναι ἀμφίβολος. Ἄλλως τε καὶ διότι ὑφίσταμαι ψευδὲς πονηρὸν ρῆμα, θὰ ἔχω

μισθόν. Διὰ ταῦτα σοῦ χρεωστῶ ὄχι μόνον τὴν συγγνώμην ποὺ μοῦ ζητᾷς, ἀλλ' ἐπὶ πλέον χρεωστῶ καὶ χάριν.

14/192 'Απρ. 862/'Απρ. 866 Ι 65

Σεργίῳ μαγίστρῳ καὶ λογοθέτῃ

Θέμα: Τὸν ἐπιτιμᾷ διὰ τὴν στάσιν του ἀπέναντί του.

Οἱ ἐχθροὶ ἐπιβουλεύονται καὶ ὑβρίζουν· οἱ φίλοι ὑπερασπίζονται μὲ ὅλην τὴν δυναμίν τους. Ὁ μέτριος ἐχθρὸς δὲν σκευωρεῖ· καὶ ὁ ἄθλιος φίλος δὲν ὑπερασπίζεται. Καὶ σὺ λέγεις ὅτι δὲν μὲ κατηγόρησες· ἀλλὰ διὰ τοῦτο εἶσαι φίλος; Δὲν εἶχες τὶ νὰ μοῦ κατηγορήσῃς, ἐκτὸς ἐὰν ἔπλαθες· ἀλλὰ θὰ γινόσουν καταγέλαστος.

13/190 'Απρ. 862/'Απρ. 866 Ι 64

Βασιλείῳ πατρικίῳ καὶ ἐπάρχῳ πόλεως

Θέμα: Δριμύτατος ἔλεγχος διὰ τὴν τυραννικὴν συμπεριφοράν του.

Δριμύτατος ἔλεγχος εἰς ἕνα Βασίλειον πατρίκιον καὶ ἔπαρχον – δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται περὶ τοῦ μετέπειτα αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος κατὰ τὴν γνώμην ὡρισμένων ἐρευνητῶν – διὰ τὶς ἀδικίες του καὶ τὶς σκληρότητές του.

Ἡ γλῶσσα τῆς ἐπιστολῆς ἀσυνήθως σκληρή. Ἐχάθηκαν τὰ καλὰ καὶ ἡ ἀρετή· πλεονεκτεῖ ἡ κακία· τὸ ψεῦδος ἔβγαλε φτερὰ, τἄρριξε τὰ φτερὰ ἡ ἀλήθεια... διότι ἄρχεις ἐσύ, ἐνῷ οἱ καλύτεροί σου ἀναγκάζονται νὰ σέρνουν τὸν βαρὺν ζυγόν σου, εὐχαριστημένοι διότι δὲν τοὺς ἐπῆρες τὴν ζωὴν «τοῦτό ἐστιν ὁ ἐν πόλει λῃστὴς καὶ ὁ πάνδημος δήμιος».

Ἂν ὅλα αὐτὰ ποὺ σοῦ καταμαρτυροῦν εἶναι σωστά, ἄλλαξε ἀμέσως συμπεριφοράν. Ἂν εἶναι ψεύδη, μὴ δίνῃς τὴν ἐντύπωσιν ὅτι τὰ κάμεις. Ἡ φωτιὰ ἂν δὲν καίῃ, μαυρίζει ὅμως μὲ τὸν καπνόν της.

16/256 'Απρ. 862/'Απρ. 866 Ι 67

Ἠλίᾳ πρωτοσπαθαρίῳ
(121, 197)

Θέμα: Προτροπὴ πρὸς εὐχαριστίαν.

«Ἠτήσω· συνεθέμεθα· γέγονεν· εὐχαρίστει οὖν θεῷ τῷ χορηγῷ καὶ αἰτίῳ πάντων τῶν καλῶν, τῆς βαρυτάτης φορολογίας ἀπαλλαγείς».

Ἐζήτησες· τὸ διευθετήσαμε· νὰ εὐχαριστῇς τὸν Θεὸν ποὺ εἶναι ἡ αἰτία ὅλων τῶν ἀγαθῶν, διότι ἀπηλλάγης τῆς βαρυτάτης φορολογίας.

121/257 Νοέμ. 869; Ι 160

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Περὶ πειρασμῶν καὶ πειραζομένων.

«Οἱ πειρασμοὶ πειραζομένων γίνονται πειρασμοί· μὴ πειραζομένων δέ, στεφάνων καὶ βραβείων παραίτιοι».

197/128 ΙΙ 96

Ἡλίᾳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ δρουγγαρίῳ τοῦ πλοΐμου

Θέμα: Ἀποτροπὴ ἀπὸ τὴν βιασύνην.

Ἡ βιασύνη δὲν εἶναι καλὸς συντελεστὴς ἐπιτυχίας, ἐκτὸς ἂν διὰ κἄτι μᾶς βιάζῃ ὁ Θεὸς ἢ εἶναι ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη τῶν καιρῶν· εἰς τὶς ἄλλες περιπτώσεις φανερώνει ἔλλειψιν σκέψεως. Καὶ ἂν μὲν ἡ βιαστικὴ πρᾶξις ἐπιτύχῃ, ἔχει καλῶς. Ἂν ὅμως ἀποτύχῃ ἡ ἐνέργειά σου, τουλάχιστον δὲν θὰ ἔχῃς νὰ μετανοῇς ἂν δὲν ἐβιάστηκες.

21/119 26 Μ. 866/23 Σεπτ. 867 Ι 72

Θεοφυλάκτῳ πατρικίῳ καὶ στρατηγῷ Ἀρμενιάκων
(εἶναι τὸ θέμα Ἀρμενιακὸν)

Θέμα: Ὁ Φώτιος βεβαιώνει τὸν Θεοφύλακτον ὅτι τὸν ἔκαμε φίλον του, ὡς εὐσεβῆ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πιστὸν φίλον τῶν βασιλέων· ἐξακολουθεῖ δὲ νὰ τὸν ἔχῃ καὶ τώρα φίλον.

Ἑπομένως εἶναι διαβολεὺς ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος συκοφαντεῖ τὸν Πατριάρχην πὼς τάχα διαβάλλει τὸν Θεοφύλακτον· νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ κοντά του καὶ νὰ τὸν φανερώσῃ, διότι θὰ τὸν ἀπομονώσῃ ἀπὸ τοὺς πραγματικούς του φίλους, ὡσὰν τὸν Φώτιον, καὶ θὰ τοῦ προξενήσῃ πολλὴν ζημίαν.

22/209 26 Μ. 866/23 Σεπτ. 867 Ι 73

Παντολέοντι πρωτοσπαθαρίῳ

Θέμα: Δριμυτάτη παρατήρησις εἰς τὸν Παντολέοντα, διότι εἰς γεροντικὴν ἡλικίαν εἶναι σκληρότατος τύραννος

ὥστε νὰ ὑπερβαίνῃ «τῶν λῃστῶν... τὰ τολμήματα». Ἀλλά, τοῦ ὑπενθυμίζει, ὅτι οὔτε οἱ νόμοι τῆς πολιτείας ἀπέθαναν, οὔτε «ὁ τῆς δίκης... ὀφθαλμὸς» θὰ τὸν ἀνεχθῇ περισσότερον· ὁ καιρὸς δὲ τοῦ νὰ πάθῃ ὅ,τι κάμει, ἔφθασε.

168/210 859/Σεπτ. 867; ΙΙ 44

Παντολέοντι πρωτοσπαθαρίῳ

Θέμα: Ἔντονη ἀντίδρασις διὰ τὴν πλεονεξίαν τοῦ Παντολέοντος.

Ἀντιπαραθέτει τὴν στάσιν τοῦ Ἰωσὴφ ἀπέναντι τῆς γυναικὸς τοῦ Πετεφρῆ, μὲ τὴν ἀντίστροφον ἀγάπην τοῦ Παντολέοντος πρὸς τὴν πλεονεξίαν. Καὶ ὁ μὲν σώφρων Ἰωσήφ, νεανίας, ἀπέδειξε τὸν ἔρωτα ἀνίσχυρον, ὁ δὲ γέρων Παντολέων κινδυνεύει νὰ σπρωχθῇ εἰς ὀλέθρου βάραθρον ἀπὸ τὴν πλεονεξίαν, ἡ ὁποία ἀντικρούει τὸν ἔρωτά του.

29/216 Μάϊ. 866/Σεπτ. 867 Ι 79

Λέοντι σπαθαρίῳ τῷ ἐπιλεγομένῳ Δράκοντι

Θέμα: Ἡ ὑποκριτικῶς κρυπτομένη μοχθηρία τοῦ Λέοντος.

Ὁ χρόνος, γράφει, ἀπέδειξε τοὺς λύκους ποὺ ἦλθαν μὲ τὸ ἔνδυμα τοῦ προβάτου, ἀφαιρώντας «τὴν περιβολὴν τῆς δορᾶς». Ἐσὺ τὴν ἀφήρεσες μόνος σου, ὅταν συνήντησες τὸ ἀρνίον, κατασπαράξας ὅ,τι εὑρῆκες μπροστά σου.

Ἡ κακία σου ἀποκαλυφθεῖσα μᾶς διευκολύνει νὰ σὲ τιμωρήσωμεν ἐπὶ τοῦ ἀσφαλοῦς. Θέλεις δὲν θέλεις, θὰ ἀλλάξῃς πορείαν· ἀλλὰ σὲ συμβουλεύω νὰ ἀπεκδυθῇς «τὸ θηρίον» διὰ νὰ μὴ τιμωρηθῇς οὔτε ἐδῶ, οὔτε εἰς τὴν ἄλλην ζωήν.

30/61 Ι 80

Γρηγορίῳ σπαθαροκανδιδάτῳ αἰτησαμένῳ λύσιν ἀπορίας.

Θέμα: «Καὶ οὐκ ἐγίνωσκεν αὐτήν, ἕως οὗ ἔτεκε τὸν Υἱὸν αὐτῆς τὸν πρωτότοκον» (Ματθ. Α΄25).

Ὁ Εὐαγγελιστὴς ἠθέλησε νὰ τονίσῃ «τὸ παράδοξον καὶ ὑπερφυὲς καὶ ὑπὲρ κατάληψιν» δηλαδὴ «τόκον ἄνευ ἀνδρὸς ἐπιγνώσεως»· «τὸ λοιπὸν διὰ βίου παρθενεύειν οὔτε καινὸν ὅλως ἢ παράδοξον» ἀλλὰ ἑπόμενον τῶν προηγηθέντων. Τὸ δὲ «ἕως» ἄλλοτε χρησιμοποιεῖται εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφὴν πρὸς ἀντιδιαστολὴν τοῦ ἐφεξῆς χρόνου, καὶ ἄλλοτε πρὸς δήλωσιν ἀπεράντου διαστήματος.

Παραδείγματα: «ἀνατελεῖ ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ δικαιοσύνη καὶ πλῆθος εἰρήνης, ἕως οὗ ἀνταναιρεθῇ ἡ σελήνη» (Ψ 71, 7) – «Κάθου ἐκ δεξιῶν μου ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου» (Ψ. 109, 1) – «Ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος» (Ματθ. 28, 20).

Μήπως μετὰ τὴν ἐξάλειψιν τῆς σελήνης θὰ παύσῃ ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ Χριστοῦ; Μετὰ τὴν ὑποταγὴν τῶν ἐχθρῶν του δὲν θὰ κάθεται ὁ Κύριος εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ Πατρός; ἢ θὰ παύσῃ νὰ εἶναι μαζί μας μετὰ τὴν συντέλειαν τοῦ αἰῶνος; ἢ ἡ περιστερὰ ἐπέστρεψεν εἰς τὸν Νῶε μετὰ τὴν ξήρανσιν τῆς γῆς; (Γέν. 8, 7). Ἄρα: «ἡ σύλληψις ἄσπορος, ἡ κύησις ἄφραστος καὶ ἡ τεκοῦσα παρθένος».

33/52 Ι 85

Ἰωάννῃ σπαθαρίῳ τῷ Χρυσοχέρῃ

(34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 57, 80, 134)

Θέμα: Περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος

«... κατὰ τοὺς Ἐκκλησιαστικοὺς ὅρους τε καὶ θεσμούς, μίαν οὐσίαν τε καὶ θεότητα ἐν ὑποστάσεσι καὶ προσώποις τρισί... ἀνακήρυττε».

34/53 Ι 86

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Περὶ τῶν ἐπὶ Χριστοῦ δύο φύσεων

Ἡ Ἐκκλησία «μίαν ὑπόστασιν ἐπὶ Χριστοῦ, δύο δὲ φύσεις θεοφρόνως ὁμολογεῖ δογματίζουσα».

35/54 I 86

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Περὶ τοῦ αὐτοῦ (τοῦ ἀνωτέρω)

«Ὁ... τῶν Ὀρθοδόξων χορὸς... τῶν δύο φύσεων ἐν τῇ μιᾷ ὑποστάσει τοῦ λόγου, τῆς τε θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, λαμπρῶς ἀνομολογοῦσι τὸ ἀσύγχυτον».

36/55 I 87

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Περὶ τῶν ἐπὶ Χριστοῦ δύο θελημάτων καὶ ἐνεργειῶν

«Ἐπεὶ δὲ δύο αἱ φύσεις (ἐπὶ Χριστοῦ) καὶ δύο ἄρα συναναβλύσουσι τὰ θελήματα».

37/56 I 87

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Περὶ τῆς εἰκόνος Χριστοῦ καὶ κατὰ τῶν εἰκονομάχων.

Οἱ εἰδωλολάτραι δὲν ἀπεικονίζουν τὸν Χριστὸν διότι δὲν τὸν παραδέχονται ὡς Θεόν· περισσότερον οἱ Ἰουδαῖοι οὔτε νὰ ἀκούσουν περὶ αὐτοῦ ἀνέχονται· οἱ αἱρετικοὶ ἔχουν τερατώδεις δοξασίες περὶ τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου. Ἂς κατατάξουν μόνοι τους οἱ εἰκονομάχοι τόν ἑαυτὸν τους εἰς τὴν μερίδα ποὺ προτιμοῦν.

38/57 I 88

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: (τὸ ἀνωτέρω)

Ὁ Σίμων ὁ μάγος καὶ ὁ Καρποκρᾶς δὲν ἀρνήθηκαν τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ποὺ ἔλαβαν μὲ τὴν βάπτισίν τους, παρ' ὅλην τὴν μαγείαν καὶ τὰ πάθη τους. Οἱ εἰκονομάχοι μὲ τὶς δοξασίες καὶ τὸν βίον τους εἶναι χειρότεροι ἐκείνων.

39/58 Ι 88

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Περὶ τοῦ αὐτοῦ.

Ἐρωτᾷς διατὶ ἀνέφερα (ἐπ. 38) τὴν αἰσχύνην ἀποδίδοντάς την εἰς τοὺς αἱρετικούς. Τώρα τοὺς ἀποδίδω καὶ ἀνοησίαν καὶ ἀναισθησίαν καὶ ἀσέβειαν. Διότι μαρτυροῦν ἄκοντες ὅτι ἡ εἰκονογράφησις ἦτο σύγχρονος πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τὸ βάπτισμα· καὶ ὅμως τὴν μάχονται.

40/59 Ι 88

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Περὶ τοῦ αὐτοῦ.

Δὲν σοῦ ἔγραψα διὰ νὰ θαυμάζῃς, ἀλλὰ διὰ νὰ στηριχθῇς εἰς ἐκεῖνα εἰς τὰ ὁποῖα ἐσαλεύθης. Δὲν εἶναι δικά μου ὅσα σοῦ ἔγραψα, ἀλλ' εἶναι νάματα ἀπὸ τὴν ζωηφόρον πηγήν, ἡ ὁποία ὑπεσχέθη νὰ «προχέῃ» ἄφθονα νάματα σωτηρίας εἰς ὅσους τὴν πλησιάζουν.

57/132 Ι 104

Ἰωάννῃ σπαθαρίῳ

Θέμα: Συμβολὴ νὰ ἀποδειχθῇ ἀθῶος κατηγορηθείς.

Ἐφ' ὅσον δὲν σοῦ εἶναι εὔκολον νὰ ἀποσείσῃς τὴν ὑπόνοιαν – διὰ κἄποιον ἴσως κακὸν – προσπάθησε, ὅταν κριθῇς, νὰ εὑρεθῇς ἀθῶος.

80/217 Ὀκτ. 867/873 Ι 121

Ἰωάννῃ σπαθαρίῳ

Θέμα: Πικρὸς ἔλεγχος διὰ τὴν προδοσίαν του.

Ἐκφράζει τὴν λύπην του, διότι ὁ Ἰωάννης ἀπεδείχθη ἐχθρὸς τῶν φίλων, καιροσκόπος, στηριζόμενος εἰς τὴν ἀπάτην. Ἐὰν δὲν ἀπεδεικνύετο κακὸς καὶ προδότης τῶν εὐεργετῶν του, τὸν βεβαιώνει ὅτι θὰ ἐχαίρετο διὰ τὴν κακοπάθειαν, τὴν ὁποίαν τοῦ προξενεῖ ὁ Ἰωάννης, διότι θὰ ἔδρεπε τὸν καρπὸν τοῦ καθαρμοῦ του (ἀπὸ τὶς ἀτέλειές του, ὁ **Φώτιος**).

134/60 Ι 176

Ἰωάννῃ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτονοταρίῳ τοῦ δρόμου τὸ ἐπίκλην Χρυσοχέρῃ

Θέμα: Περὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ

Ὅταν λέγωμεν ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ἡ ἀληθινὴ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ καὶ ἄλλα παρόμοια, δὲν ὑποδηλώνομεν ὅτι ἡ τεχνητὴ εἰκόνα εἶναι ψευδής, ἀλλὰ τονίζομεν τὴν μεταξύ τους διαφοράν. Ὅπως π.χ. δὲν καταργοῦμε τὸ ἡλιακὸν φῶς, ὅταν ὀνομάζωμεν τὸν Χριστὸν φῶς ἀληθινόν, ἢ ὅταν Τὸν ὀνομάζωμεν σοφίαν ἀληθινήν, δὲν καταργοῦμε τὴν σοφίαν τῶν Γραφῶν. Τέτοια παραδείγματα ἀφθονοῦν εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφήν, τὰ ὁποῖα δείχνουν τὴν διαφορὰν μεταξὺ τοῦ ἀπολύτου καὶ τῆς εἰκόνος.

44/74 Ι 91

Λέοντι γεγονότι λογοθέτῃ τῷ Μαδιὰμ

Θέμα: Ποίαν ἀντιστοιχίαν ἔχουν ἡ προτροπὴ τοῦ Κυρίου. «Πώλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα καὶ δὸς πτωχοῖς» μὲ τὴν ἐπαγγελίαν: «δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρός μου, κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν».

Τὰ ὑπάρχοντα καὶ ὅταν δὲν τὰ διανείμωμεν οἰκειοθελῶς, μένουν εἰς τὴν γῆν· δὲν μᾶς ἀκολουθοῦν μετὰ τὸν θάνατόν μας. Ἑπομένως ἀπὸ φιλανθρωπίαν ὁ Κύριος μᾶς προτρέπει νὰ τὰ διανείμωμεν εἰς τοὺς πτωχούς, διὰ νὰ μᾶς ἑτοιμάσῃ δι' αὐτῶν ποὺ δὲν μᾶς ἀνήκουν, κλῆρον εἰς τὴν βασιλείαν Του.

59/75 Ι 104

Λέοντι λογοθέτῃ τῷ Μαδιάμ

Θέμα: Περὶ τῆς τιμωρίας καὶ τῶν ἀμοιβῶν τῆς Θείας Προνοίας.

Ἡ Θεία Πρόνοια ἀποδίδει εἰς τὴν ἐδῶ ζωήν – ὄχι πάντοτε – τὴν τιμωρίαν εἰς τοὺς ἀδικήσαντας, καὶ τὴν εὐλογίαν τῆς εὐδαιμονίας εἰς τοὺς δικαίους. Εἰς ἄλλους ὅμως φυλάσσει τὴν ἀξίαν ἀντιμισθίαν τῶν ἔργων τους εἰς τὸν ἄλλον βίον.

45/136 I 91

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Παραπονεῖται διὰ τὴν προδοσίαν τοῦ Λέοντος.

Οἱ φίλοι εἶναι χρήσιμοι εἰς τὸν καιρὸν τῶν πειρασμῶν καὶ τῆς ἀνάγκης. Ἀλλὰ καὶ ὅταν δὲν ἀνταποκρίνωνται εἰς τὰ χρέη αὐτά, εἶναι χρήσιμοι, διότι ἀποδεικνύουν ὅτι ἀγαπήθηκαν ἀπὸ τοὺς προδοθέντας φίλους τους ἀνιδιοτελῶς, οἱ ὁποῖοι μιμοῦνται τὸν ἐν οὐρανοῖς Πατέρα εἰς τὴν ἀνεξικακίαν. Καὶ σύ, ἄν καὶ ἀγνώμων* καὶ ψευδὴς φίλος, ὅπως λέγουν, δὲν θὰ μὲ ἀναγκάσῃς νὰ σὲ μισήσω. Λογάριασε ὅμως σὺ τὴν γνώμην τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν συνείδησίν σου καθὼς καὶ τὴν μέλλουσαν κρίσιν.

47/193 859/Σεπτ. 867; I 93

Ἀλεξάνδρῳ κόμητι

Θέμα: Ἔλεγχος διὰ τὴν σκληρότητά του.

Ὁ βασιλεὺς Ἀλέξανδρος (ὁ Μέγας), ἄν καὶ εἰδωλολάτρης, θεωροῦσε χαμένην τὴν ἡμέραν ἐκείνην κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν εὐεργετοῦσε· καὶ ἔλεγε «σήμερον οὐκ ἐβασίλευσα». Σὺ, ἄν καὶ Χριστιανός, δὲν ἀφίνεις κανένα, ἐξ ἐκείνων τοὺς ὁποίους ἐξουσιάζεις, ἀτιμώρητον ἄνευ δίκης· φαίνεται πὼς θεωρεῖς χαμένην τὴν ἡμέραν κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν θὰ μπορῇς νὰ εἰπῇς «σήμερον οὐκ ἐτυράννησα».

158/194 859/Σεπτ. 867; II 13

Ἀλεξάνδρῳ κόμητι

Θέμα: Δριμὺς ἔλεγχος διὰ τὴν συμπεριφοράν του.

Ὁ Μ. Ἀλέξανδρος, ὅταν κάποιος τοῦ κατηγοροῦσε ἕνα ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους του, ἔκλεινε τ᾽ αὐτιά του, διὰ νὰ μὴ ἐπηρεασθῇ. Ἀντιθέτως ὁ Ἀλέξανδρος ὁ χαλκεὺς (Β΄ Τιμ. 4, 14) κατὰ τοῦ εὐεργέτου του ἔγινε καὶ γλῶσσα καὶ χεῖρες διαβολέως. Ὅμως ὁ Παῦλος προεμήνυσε τὴν τιμωρίαν του, ἡ ὁποία εἶναι ὅμοια μὲ τὴν ἰδικήν σου.

* Ὁ Λέων ὁ Μαδιὰμ φαίνεται πὼς ἦταν φίλος τοῦ Φωτίου, τὸν ὁποῖον ἀπαρνήθηκε εἰς τὸν καιρὸν τῶν διωγμῶν καὶ τὸν ἐλησμόνησε.

48/195 859/Σεπτ. 867; I 93

Βασιλείῳ κοιαίστορι (= ταμίᾳ)

Θέμα: Χρηματιζόμενος δικαστής.

Ἐὰν ἐδίκαζες μὲ δικαιοσύνην, ἡ ὠχρότης τοῦ χρυσοῦ δὲν θὰ σὲ ἔκαμε νὰ ντρέπεσαι περισσότερον αὐτοὺς ποὺ ἀφθόνως σὲ χρηματίζουν.

154/137 859/Σεπτ. 867; II 9

Βασιλείῳ κοιαίστορι

Θέμα: Τὸ αὐτὸ (ἐπ. 48).

Γνωρίζω ὅτι κἄποτε διεκδικοῦσαν τὴν ψυχήν σου τὸ δίκαιον καὶ ὁ χρυσός· ἀλλὰ δὲν ξέρω ἂν ὁ χρυσὸς μᾶς ἐντράπηκεν ἢ ἂν ἐσὺ σεβάστηκες τὴν ἀρχήν σου νὰ εἶσαι ἀδωροδόκητος. Πάντως τὸ δίκαιον ἐνίκησε. Τώρα ὅμως – πρᾶγμα ποὺ πολλοὶ τὸ παθαίνουν – λέγουν ὅτι τὰ πάντα κάμεις διὰ τὸν χρυσόν. Δὲν θέλω νὰ τὸ πιστέψω· θὰ τὸ ἀποδείξῃ ὅμως ὁ πτωχὸς ποὺ σοῦ στέλνω.

49/120 I 95

Ἰωάννῃ πατρικίῳ καὶ σακελλαρίῳ τῷ κατὰ τὸν Δημόχαριν

Θέμα: Προτροπὴ νὰ φανῇ ἄξιος τῆς φήμης του.

Προτρέπει τὸν Ἰωάννην νὰ λάβῃ τὰ μέτρα του συνεχίζων τὸν καλὸν ἀγῶνα μὲ μετριοπαθὲς καὶ ταπεινὸν φρόνημα, νὰ κρατήσῃ τοὺς λαμπροὺς ἐπαίνους ποὺ τοῦ ἀποδίδουν οἱ δίκαιοι. Καὶ τοῦτο, διότι τὸ ὑψηλὸν κλέος τὸ φθονεῖ ὁ διάβολος καὶ τῶν ἀνθρώπων ὁ φθόνος. Νὰ ἀποδείξῃ ὅτι εἶναι κούφια τὰ βέλη τους καὶ ἀκόμη ὅτι ὁ φθόνος φθείρει τοὺς φθονοῦντας.

50/201 Ὀκτ. 867/873; I 95

Ἰωάννῃ πατρικίῳ καὶ σακελλαρίῳ κατὰ τοὺς Ἀγγουρίους

Θέμα: Ἔντονος ἀποτροπὴ τοῦ ἀνωτέρω ἀπὸ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας.

Δριμύτατος ἔλεγχος πρὸς τὸν Ἰωάννην, διότι «ἀνδρόγυνος» (ἑρμαφρόδιτος) ὢν παρεισφρεῖ εἰς τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας συνεργὸς γενόμενος

τοῦ διαβόλου εἰς τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ εἶναι ἀνίσχυρος νὰ βλάψῃ τὴν Ἐκκλησίαν, τὸν ἐμπαίζουν οἱ δαίμονες καὶ καταβαραθρώνει τὸν ἑαυτόν του καὶ τὸ γένος του.

74/202 Ὀκτ. 867/873; I 116

Ἰωάννῃ πατρικίῳ καὶ σακελλαρίῳ κατὰ τοὺς Ἀγγουρίους

Θέμα: Ἡ κατάληξις τῆς τυραννίδος.

Πολὺ ἔξυπνη παρομοίωσις αὐτῶν ποὺ ἀναρριχῶνται εἰς τὰ δένδρα μὲ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι σκαρφαλώνουν εἰς τὸ δένδρον ποὺ ὀνομάζεται τυραννίς· κανεὶς δὲν κατέβηκεν ὁμαλὰ ἀπὸ ἐκεῖ· ὅλοι πέφτουν· πόσο μᾶλλον αὐτὸς ποὺ στέκεται ὄχι εἰς τοὺς κλάδους, ἀλλὰ εἰς τὰ πέταλα τῶν φύλλων.

87/203 Ὀκτ. 867/873; I 126

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Ἐκλονίσθη ἡ φιλία του λόγῳ τῶν πράξεών του (τοῦ Ἰωάννου)

Οἱ πράξεις σου μὲ ὡδήγησαν νὰ μὴ θέλω νὰ ἔχω φίλον δυνάμενον νὰ μοῦ προξενήσῃ χάριν οὐδεμίαν, διὰ νὰ μὴ στραφῇ ἐναντίον μου καὶ μοῦ δημιουργήσῃ κακὸν ποὺ οὔτε κἂν ἐφαντάσθηκα.

130/204 Ὀκτ. 867/873; I 169

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Παραπονεῖται διὰ τὴν διαγωγὴν τοῦ Ἰωάννου.

Ἔπρεπε νὰ εἶχα διδαχθῇ νὰ ὑποφέρω τὰ λυπηρὰ ἑκουσίως. Τώρα μὲ ἐδίδαξες νὰ τὰ ὑποφέρω καὶ ἀκουσίως· καὶ μὲ ἐγύμνασες καθημερινῶς νὰ τὰ φέρω «ἀλυπότερον».

52-54/138-140 859/Σεπτ. 867; ἐπιδοθεῖσαι I 98

Ἀναστασίῳ φορολόγῳ (=ταμίᾳ)

Θέμα: Προτροπὴ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν φιλαργυρίαν του.

Ἡ πύλη τῆς βασιλείας δὲν ἀνοίγει διὰ σέ, διότι τὴν ἔφραξεν ἡ φιλαργυ-

ρία σου· ἂν ὅμως γκρεμίσῃς τὸ μεσότοιχον μὲ τὴν φιλοπτωχίαν, γρήγορα θὰ σὲ ὑποδεχθῇ ἡ κατοικία τῆς ἐλεημοσύνης.

Τῷ αὐτῷ

(Περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος)

Δὲν συνυπάρχουν ἡ πλεονεξία καὶ ἡ φιλανθρωπία· στέκονται χωριστὰ ὁ ἐλεήμων καὶ ὁ μισάδελφος· διὰ τοῦτο μέγα χάσμα χωρίζει τὴν γέενναν καὶ τὴν βασιλείαν.

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: τὸ αὐτὸ

Χαίρω διότι ἀδειάζεις τὸν πλοῦτον καὶ βλέπω νὰ οἰκοδομῆται ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν· ἀλλὰ μαζὶ μὲ τὸν πλοῦτον ἄδειασε καὶ τὰ πάθη, ποὺ ὡς συνέπεια κατεῖχαν τὸν πλοῦτον, διὰ νὰ ἐξωραΐσῃς καὶ τὸν νυμφίον μαζὶ μὲ τὸν νυμφικὸν θάλαμον.

56/134 872/874; I 103

Γαλάτωνι ἀσηκρῆτις

Θέμα: Ἀπομάκρυνσις ἀπὸ ψευδολόγον φίλον.

Συμβουλεύει τὸν Γαλάτωνα νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὸν φίλον του, ὁ ὁποῖος ψευδολογεῖ πρωτοτύπως· ἀφοῦ δὲ τὸν ἀντιπαραβάλλει μὲ κάποιον μυθοπλάστην Τιμοκλέα, ἀποκαλύπτει ὅτι ὄχι μόνον μέλος ποτὲ δὲν ὑπῆρξε (τῆς Ἐκκλησίας) ἀλλὰ καὶ πολλὰ μέλη ἐτραυμάτισε μὲ τὴν διαίρεσιν καὶ ἀχρηστίαν καὶ σῆψιν εἰς τὴν ὁποίαν περιέπεσε. Ἐντόνως τοῦ συνιστᾷ νὰ σώσῃ τὸν ἑαυτόν του ἀπὸ τὸν ἀνοικτὸν τάφον τῆς δυσωδίας τῶν ψευδῶν αὐτοῦ.

192/69 II 92

Γαλάτωνι πρωτοσπαθαρίῳ καὶ ἀσηκρῆτις

Θέμα: Ἑρμηνεία καὶ σημασίαι τοῦ «Ἐφούδ».

Τὸ Ἐφοὺδ εἶναι ἱερατικὴ στολή, ἁγία. Εἶναι «ἡ βύσσος» βυσσίνη στολὴ τὴν ὁποίαν ἐφόρουν παρομοίαν πρὸς τοὺς ἱερεῖς καὶ ἄλλοι, ὡς π.χ. ὁ Δαβίδ.

Οἱ δὲ ἱερεῖς τῶν εἰδώλων ἀντέγραψαν τὸ ἐφοὺδ τῶν ἱερέων τοῦ Θεοῦ, καὶ ὀνομάζουν καὶ αὐτοὶ ἐφοὺδ καὶ τὴν ἰδικήν τους στολήν. Ὅπως ὠνόμασαν θεοὺς καὶ τὰ εἴδωλα ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ.

58/121 I 104

Μιχαὴλ πατρικίῳ καὶ σακελλαρίῳ

Θέμα: Φιλικὴ ἐπιστολή.

«Εἰ μὲν φιλεῖς, ἀδικεῖς· εἰ δὲ μὴ φιλεῖς, πλέον ἀδικεῖς· τὸ μὲν ὅτι τῶν φιλουμένων ἐν ταῖς συμφοραῖς ὀλιγωρεῖς, τὸ δὲ ὅτι οὐδὲ τοὺς φιλοῦντας φιλεῖς...»

Μὲ αὐτὲς τὶς χαριτωμένες ἀντιθέσεις μεταξὺ τοῦ φιλεῖς καὶ ἀδικεῖς λογοπαίζει, μεταφέρων τὸν φιλικὸν ἔλεγχον καὶ τὴν παράκλησιν κοινοῦ φίλου.

61/200 Ὀκτ. 867/873 I 106

Ἰωάννῃ πατρικίῳ καὶ στρατηγῷ Ἑλλάδος

Θέμα: Χαριτωμένη ἐπιτίμησις διότι ὁ Ἰωάννης «ὀλιγωρεῖ» (=ἀδιαφορεῖ) περὶ τῶν ἀδίκως πασχόντων φίλων.

94/118 I 130

Ἰωάννῃ πατρικίῳ καὶ στρατηγῷ Ἑλλάδος

Θέμα: Ἀναθέρμανσις φιλίας.

Τὸν προτρέπει νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν σχέσιν τῆς ἀληθινῆς φιλίας, ἡ ὁποία διεκόπη δι' ἄγνωστον ὡς πρὸς τὸν Φώτιον ἀφορμήν, ὥστε νὰ ἐπανεύρῃ ὁ ἀρχιερεὺς Θεοῦ καὶ φίλος ἔνθεος (ὁ Φώτιος) τὴν μελῳδίαν του καὶ νὰ ἀποδώσῃ τὸ μέλος του, ὅπως ὁ Λοκρὸς Εὔνομος, ὅταν ἕνα τζιτζίκι ἀνεπλήρωσε τὴν σπασμένην χορδὴν τῆς κιθάρας του.

155/72 II 9

Ἰωάννῃ πατρικίῳ καὶ στρατηγῷ Ἑλλάδος

Θέμα: Σημασία τοῦ: «μὴ ἑτεροζυγοῦντες ἀπίστοις».

Τὶ σημαίνει τὸ «μὴ ἑτεροζυγοῦντες ἀπίστοις». α΄ νὰ μὴ προσέχωμεν εἰς τοὺς μύθους τῶν ἀπίστων. β΄ νὰ μὴ συνάπτωμεν γάμους μὲ τοὺς ἀπίστους, οὔτε νὰ τοὺς παραλαμβάνωμεν συνεργοὺς εἰς τὴν πνευματικὴν ἐργασίαν, διότι ὁ ἄπιστος θὰ καταστρέψῃ τὸ ἔργον μας.

68/117 859/867; Ι 112

Βάρδᾳ πατρικίῳ καὶ στρατηγῷ Μακεδονίας

Θέμα: Συστάσεις διὰ τὴν καλὴν διακυβέρνησιν.

Συνιστᾷ εἰς τὸν Βάρδαν νὰ κυβερνᾷ μᾶλλον «ποθούμενος» παρὰ «σὺν φόβῳ». Καὶ ἂν φοβᾶται ὅτι τὸ πρῶτον ἐνδέχεται νὰ τοῦ ὑπαγορεύσῃ κἄτι ταπεινὸν καὶ εὐκαταφρόνητον, νὰ ἀντιτάξῃ τοὺς ἀσφαλεῖς τρόπους καὶ τὴν στηριγμένην γνώμην καὶ νὰ ἀποφεύγῃ τοὺς κόλακας καὶ βωμολόχους. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ περιβληθῇ μὲ τὴν σεμνότητα καὶ τὴν αἰδημοσύνην, ποὺ εἶναι λαμπρότερες ἀπὸ τὴν στρατηγικὴν χλαίνην καὶ θὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁδηγεῖ τοὺς ὑπ' αὐτὸν πρὸς μεγαλυτέραν εὐπείθειαν, παρ' ὅ,τι ἐκεῖνοι ποὺ μεταχειρίζονται τὴν σοβαρότητα καὶ τὴν τραχύτητα.

81/133 859/Σεπτ. 867 Ι 121

Κωνσταντίνῳ σπαθαρίῳ, γένους ὄντι Τυρρηνῶν καὶ δυστροπευομένῳ

Θέμα: Συμβολὴ πρὸς βίον ἀκατηγόρητον.

Ἐπειδὴ οἱ Τυρρηνοὶ ζοῦσαν εἰς ὄργια ἀσελγείας, συνιστᾷ εἰς τὸν Τυρρηνὸν σπαθάριον, ὁ ὁποῖος ζῇ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, νὰ βιώσῃ ἄριστα· νὰ μὴ δώσῃ οὐδεμίαν ὑποψίαν, ἀλλὰ νὰ εἶναι καὶ νὰ φαίνεται πὼς ζῇ συμφώνως πρὸς τοὺς θείους θεσμούς.

83/196 859/Σεπτ. 867; Ι 123

Βασιλείῳ πράκτορι

Θέμα: Δριμύτατος ἔλεγχος

Ἔχεις ἀνάψει τόσο μεγάλη πυρκαϊὰ εἰς τὴν πατρίδα, ὥστε ὠχριᾷ ἐμπρὸς εἰς τὶς συμφορὲς ποὺ σὺ προξένησες ἡ τιμωρία τοῦ Προμηθέως. Ὄχι ἕνα ἀετὸν θὰ ἔρριχναν εἰς τὰ σπλάγχνα σου οἱ ποιηταί, ἀλλὰ ὅλων τῶν εἰδῶν τὰ θηρία, διὰ νὰ σὲ τιμωρήσουν. Ὅμως θυμήσου τὴν γέενναν, τὰ Σόδομα καὶ τὰ Γόμορρα καὶ τὸν κατακλυσμὸν διὰ νὰ σωφρονισθῇς.

86/211 868; I 126

Μιχαὴλ πρωτοσπαθαρίῳ

Θέμα: Ἐπιστολὴ ἀποκαλυπτικὴ τῶν παθημάτων τοῦ Φωτίου καὶ τῶν ὀπαδῶν του· ἐγράφη ἀπὸ τὴν φυλακὴν τῆς Σκέπης, σπουδαῖον τεκμήριον τῆς ἱστορίας ἐκείνης.

Τὸ σῶμα καταστρέφουν οἱ ἀσθένειες, τὴν ψυχὴν τὰ παθήματα, καὶ τὸν βίον ἡ κακομεταχείρισις τῶν ἀνθρώπων. Τῶν φίλων ἡ ἐρημία, τῶν θεραπόντων οἱ βασανισμοί, συγγενεῖς ἀπειλούμενοι καὶ ἀπομακρυνόμενοι, στερήσεις καὶ τῶν ἀναγκαίων ἀκόμη, ἁρπαγαί τῶν βιβλίων, οἱ ἐκπορθήσεις τῶν ναῶν ποὺ ἐστήσαμεν ὡς ἱλαστήριον, ἀποφάσεις πικραὶ ἐναντίον τῶν ψαλτῶν καὶ τῶν διακονούντων εἰς τοὺς ναούς, ὥστε νὰ μὴ τολμᾷ κανεὶς νὰ μὲ πλησιάσῃ, καὶ ἐπὶ πλέον ὁλοήμερες ἀνακρίσεις καὶ κατακρίσεις χωρὶς μάρτυρα καὶ κριτὴν καὶ κατήγορον, ὄχι μόνον ἐναντίον μου ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν φίλων καὶ συγγενῶν μου καὶ θεραπόντων... καὶ τί ἄλλο νὰ εἰπῶ; Ἡ ἐλπίδα μου ὅλη κρέμεται εἰς τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ Θεοῦ. Ἀντὶ φίλων, συγγενῶν, θεραπόντων, ψαλτῶν, ἀντὶ πάσης παρηγορίας ἀνθρώπων, στρατιῶται καὶ φύλακες καὶ στρατηγοὶ καὶ τοποτηρηταὶ καὶ λόχοι στρατιωτικοὶ κάθονται ὁλόγυρά μου. Πῶς ἡ ψυχή μου διαιρουμένη ἀπὸ τόσα κακὰ δρεπάνια δὲν ἐσχίσθηκε καὶ δὲν ἐξέφυγεν ἀπὸ τὸ σῶμα μου, εἶναι ἀπορίας ἄξιον.

110/126 I 149

Μιχαὴλ πρωτοσπαθαρίῳ

Θέμα: Προτρέπει τὸν Μιχαὴλ νὰ μορφώνῃ τὰ παιδιά του ἐν σοφίᾳ καὶ ἀρετῇ.

«Τῆς παιδείας ἡ κτῆσις τῷ τε γεγηρακότι κρατίστη γίνεται βίου βακτηρία καὶ τὸν ἀνθοῦντα τὴν νέαν ἡλικίαν εἰς ἀρετῆς ὥραν ἀλύπως διαβιβάζει. Παίδευε τοίνυν σοφίαν καὶ ἀρετὴν τοὺς σοὺς παῖδας, ἵνα καὶ νεάζοντες ὡραίαν ἔχωσι τὴν πολιτείαν καὶ γεγηρακότες μὴ δεήσωνται τῆς ἑτέρων βοηθείας».

92/122 I 129

Βαάνῃ πραιποσίτῳ καὶ πατρικίῳ

Θέμα: Προτροπὴ πρὸς ἀποφυγὴν τῆς δειλίας.

Μὴ φέρῃς ὡς παράδειγμα τὸν Ἰωσὴφ τὸν ἀπὸ Ἀριμαθαίας ὁ ὁποῖος ἦταν

κρυφὸς φίλος τοῦ Κυρίου, διὰ νὰ δικαιολογήσῃς τὸν ἑαυτόν σου· διότι ὁ Ἰωσὴφ διέρρηξε τὸν δεσμὸν τῆς δειλίας καὶ προχώρησεν εἰς τὴν ἀποκαθήλωσιν. Γίνου καὶ σὺ φίλος ἡμέρας, καὶ καθελεῖς τὴν ψυχήν μου ἀπὸ τὸν καθημερινὸν θάνατον.

115/199 Ὀκτ. 867/871⟨Νοέμ. 869⟩ 152

Βαάνῃ πραιποσίτῳ καὶ πατρικίῳ

Θέμα: Παραπονεῖται διὰ τὴν ἀπουσίαν ἰατροῦ εἰς τὴν φυλακήν του.

Παραπονεῖται διότι καὶ οἱ βάρβαροι δὲν ὑπερβαίνουν τὸ ὅριον τῆς τιμωρίας καὶ τὰ θηρία εὐλαβοῦνται ὅσους εὑρίσκονται εἰς τὶς ἔσχατες συμφορές. Σεῖς ὅμως, λέγει, ὑπερέβητε τὰ πάντα. Διότι ἀπὸ τὰ ἔργα σας βασανιζόμενος ἀρρώστησα καὶ ἐζήτησα ἰατρόν· ἔχουν ὅμως παρέλθει τριάντα ἡμέρες καὶ ἐνῷ πολλοὶ σᾶς παρεκάλεσαν νὰ ἐπιτρέψετε νὰ ἔλθῃ ἰατρός, δὲν ὑποχωρήσατε. Πῶς ἁρμόζει νὰ ὀνομασθοῦν οἱ πράξεις σας μὲ τὶς ὁποῖες ἐπινοεῖτε νὰ μὲ τιμωρῆτε μὲ πρωτοφανῆ σκληρότητα ταπεινωμένον καὶ ἐξόριστον; Ἐὰν μὲ νικήσῃ ἡ νόσος, ὁ βίαιος θάνατός μου θὰ στήσῃ εἰς ὅλον τὸν βίον σας ἀνεξάλειπτον στήλην τῆς φρικτῆς δολοφονίας σας.

106/135 859/Σεπτ. 867; I 145

Λέοντι καὶ Γαλάτωνι ἀδελφοῖς καὶ ἀσηκρῆτις

Θέμα: Περὶ σφαλμάτων βιβλίου.

Πρόκειται περὶ τῆς διορθώσεως ἑνὸς βιβλίου, τὸ ὁποῖον ἔγεμε σφαλμάτων ἐκ τῆς σπουδῆς τῶν ἀνωτέρω· καὶ θὰ ἀκολουθήσῃ ἡ συγγνώμη.

219/70 II 126

Λέοντι καὶ Γαλάτωνι ἀδελφοῖς καὶ ἀσηκρῆτις

Θέμα: Περὶ τῆς σκεπῆς τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου.

Ἡ ἀπάντησις εἰς τὴν ἐρώτησιν διατὶ ὁ νομοθέτης (Ἔξοδ. ΚΣΤ΄–ΛΑ΄) ἐνομοθέτησε νὰ καλύπτεται ἡ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου μὲ κίβδηλα ἐπιβλήματα εἶναι ὅτι: «ἄλλη μὲν ἡ κατὰ τὸ γράμμα καὶ τὸ πρόχειρον τῆς ἐπιβολῆς ἀπαγγελία, ὡς παραπέτασμα κρυφίων θεωρημάτων, ἑτέρα δὲ ἡ τοῦ πνεύματος καὶ ἐν τῷ βάθει κρυπτομένη θεοσοφία». Ὅλον τὸ νομικὸν γράμμα τῆς Π. Διαθήκης γέμει τοιούτων αἰνιγμάτων.

232/259 872/874; II 148

Λέοντι καὶ Γαλάτωνι ἀδελφοῖς ἀσηκρῆτις

Θέμα: Περὶ ψευδῶν τοῦ Ἀνατολίου.

Ἀναφέρεται εἰς τὰ ψεύδη τοῦ φίλου τους Ἀνατολίου, μὲ τὰ ὁποῖα ἐγέμισε τὸν Πόντον. Οὐδὲν δι' οὐδενὸς ἔγινεν ἐξ ὅσων εἶχεν ὑποσχεθῆ· ἦσαν ὅλα ψεύδη.

111/207 I 111

Νικήτᾳ πρωτοσπαθαρίῳ

Θέμα: Ἡ εὐγένεια τῆς ἀρετῆς.

Καυχᾶσαι ὅτι κατάγεσαι ἐξ εὐγενῶν· θὰ εὐχόμουν, μᾶλλον ἀπὸ σένα νὰ ἄρχιζεν ἡ τιμὴ τοῦ γένους σου, λόγῳ τῆς ἀρετῆς σου.

120/198 Νοέμ. 869; I 159

Θεοφίλῳ πραιποσίτῳ

Θέμα: Ἀγαπῶν μισεῖται.

Ἐνῷ σὲ ἀγαπῶ ἐμπράκτως «καὶ γράφων καὶ προσαγορεύων καὶ νουθετῶν τὰ δέοντα» μὲ μισεῖς· ὅμως μὲ ἐξυψώνεις μὲ τὴν συμπεριφοράν σου, ἐνῷ ἐσύ;...

«Τὸ μὲν ἀγαπᾶν τοὺς μισοῦντας ἀρετῆς καὶ θεῖον· τὸ δὲ τοὺς ἀγαπῶντας ἀνθρώπινον καὶ κοινόν· τὸ δὲ μισεῖν καὶ τοὺς ἀγαπῶντας οὐδὲ θηρίων, οἶμαι».

123/208 I 161

Θεοφίλῳ πρωτοσπαθαρίῳ

Θέμα: Παραπονεῖται διότι ἐλησμονήθη.

Γρήγορα μαθαίνεις καὶ ξεχνᾷς τοὺς φίλους σου· ἀλλὰ αὐτὸ δεικνύει κουφότητα καὶ ἀστάθειαν γνώμης.

193/215 II 93

Θεοφίλῳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ σακελλαρίῳ

Θέμα: Ἐπιτίμησις διότι ἔκαμεν ἀρχὴν ἀδικίας.

«Τὸ χειρῶν ἄρχειν ἀδίκων» εἶναι θηριῶδες ἢ δαιμονικόν. Κύτταξε λοιπὸν τὴν εἰκόνα, τὴν ὁποίαν σοῦ προσάπτει ἡ πρᾶξις σου.

124/212 I 161

Θεοδότῳ σπαθαροκανδιδάτῳ (= πρωτοσπαθαρίῳ)

Θέμα: Ἐπιτίμησις διὰ τὴν κακίαν του.

Ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ἀφανίζει ὁ χρόνος· μόνον ἡ ἀρετὴ νικᾷ τὸν χρόνον, τὰ πάθη, τὸν θάνατον, καὶ λαμπρύνεται μὲ τὴν πάροδον τοῦ καιροῦ, καθὼς σβύνει ὁ φθόνος. Λοιπὸν γιατὶ ἐσὺ ἀνταλλάσσεις τὰ αἰώνια μὲ τὰ πρόσκαιρα, τὴν ἀφθαρσίαν μὲ τὴν φθοράν, τὴν φρόνησιν μὲ τὴν ἀνοησίαν, καὶ μὲ τὴν γέενναν τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν;

129/65 I 168

Χριστοφόρῳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτασηκρῆτις

Θέμα: Ἑρμηνεύει τὴν παραγγελίαν: «Σὺ δὲ νηστεύων ἄλειψαί σου τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ πρόσωπόν σου νίψαι» (Ματθ. στ΄, 17).

Ὁ καλλωπισμὸς τῆς κεφαλῆς καὶ ἡ νίψις τοῦ προσώπου εἶναι σύμβολα χαρᾶς καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τὰ χρησιμοποιεῖ ὁ Κύριος διὰ τοὺς νηστεύοντας. Διὰ τῆς χαρᾶς καὶ τῆς εὐφροσύνης κατὰ τὸν καιρὸν τῆς νηστείας ἀποκρύπτομεν ἀπὸ τοὺς ἄλλους τὸν ἀγῶνα μας καὶ τὸν κάμομεν ἀνεπαχθῆ. «ἔνθα γὰρ προθυμία καὶ χαρά, ἐκεῖ κοῦφον καὶ τὸ ἐπίπονον... ἔνθα τὸ ῥάθυμον καὶ τὸ ἀηδές, ἐκεῖ καὶ τὸ ῥᾷστον δυσχερέστατον». Τὸ φαιδρὸν καὶ ἱλαρὸν τῆς καρδιάς σου πλούτισέ το μὲ τὴν ἐλεημοσύνην – «ἐλεημοσύναις γὰρ φησιν ἀποκαθαίρονται αἱ ἁμαρτίαι» – καὶ τότε θὰ καταλάβης τὸ ρητόν.

187/66 II 76

Χριστοφόρῳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτασηκρῆτις

Θέμα: Ἀναίρεσις τῆς χλεύης τοῦ Ἰουλιανοῦ εἰς Χριστιανικὲς ἐντολές.

Μακροσκελεστάτη ἐπιστολὴ εἰς ὕφος ἀρκετὰ ρητορικόν, μὲ τὴν ὁποίαν ἀνασκευάζει «τὴν χλεύην» τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου ἐπὶ τοῦ παραγγέλ-

ματος τοῦ Κυρίου: «πωλήσατε τὰ ὑπάρχοντα καὶ δότε πτωχοῖς· ποιήσατε ἑαυτοῖς βαλάντια μὴ παλαιούμενα» ἀπαντῶν εἰς ἀπορίαν τοῦ Χριστοφόρου.

Ὁ Ἰουλιανὸς διέστρεψεν – εἰς τοὺς Ἑπτὰ λόγους κατὰ Χριστιανῶν ἐκ τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς ἦταν «Ἀνατροπὴ τῶν Εὐαγγελίων» – διακωμῳδῶν τὸ παράγγελμα αὐτὸ καὶ λέγων ὅτι: ἂν ὅλοι πωλοῦσαν, ποῦ θὰ εὑρίσκετο ἀγοραστής... καὶ πώς, ἂν ὅλα ἐπωλοῦντο, οὔτε πόλις, οὔτε ἔθνος, οὔτε «οἶκος ἔντιμος» δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συσταθῇ.

Ὁ Μ. Φώτιος ἀποδεικνύει τὸ σόφισμα τοῦ Παραβάτου μὲ τὴν παραλληλίαν ὅλων τῶν ρητῶν καὶ ξεσκεπάζει τὸ πάθος τῆς φιλαργυρίας ὡς αἴτιον ὅλων τῶν παθῶν, εἰς τὰ ὁποῖα δουλεύουν οἱ ἄπιστοι. Ὑποστηρίζει τὴν διὰ μέσου τῶν αἰώνων εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ παραγγέλματος, τὸ ὁποῖον ἀκολουθοῦν ὀλίγοι, ὄχι «πάντες». Ἐκθέτει τὴν νομοθεσίαν τοῦ Κυρίου ὡς ἀποβλέπουσαν εἰς τὰ πνευματικὰ – τὰ ὑλικὰ τὰ διδάσκει ἡ ἀνάγκη εἰς τοὺς ἀνθρώπους – καὶ διευκρινίζει τὸ κριτήριον τοῦ «ἐντίμου» κατὰ κόσμον καὶ κατὰ Θεόν. Ἀποδεικνύει δὲ ὅτι «ὁ Ἰουλιανὸς ὁ ἀποστάτης κακουργεῖ.... καὶ κατὰ τῆς εὐσεβείας θρασύνεται».

133/62 I 174

Μιχαὴλ σπαθαροκανδιδάτῳ

Θέμα: Ἑρμηνεύει τὸ ρητόν: «οὐκ εἰμὶ ἱκανὸς λῦσαι τὸν ἱμάντα τοῦ ὑποδήματος αὐτοῦ» (Μάρ. 1, 7, Λουκ. 3, 16).

Ἀναφέρει τὶς ὑπάρχουσες ἀπόψεις. Ὁ ἴδιος προτιμᾷ δύο· τὴν πρώτην κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Βαπτιστὴς δεικνύει τὴν βαθεῖαν ταπείνωσιν, ἡ ὁποία δὲν τοῦ ἐπιτρέπει οὔτε τὴν ἐσχάτην θέσιν τοῦ δούλου. Ἡ ἄλλη ἄποψις εἶναι ὅτι διὰ τῶν λόγων αὐτῶν «ὁ μείζων ἐν γεννητοῖς γυναικῶν» ὁμολογεῖ ἀδυναμίαν νὰ λύσῃ τὸ μυστήριον τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ.

144/73 I 197

Κωνσταντίνῳ πατρικίῳ

Θέμα: Περὶ τοῦ Εὐσεβίου Παμφίλου.

Ὁ Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου διὰ τῶν βιβλίων του καὶ διὰ τῆς ἐπιστολῆς του «Καισαρεῦσιν» ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι αἰχμάλωτος τῆς αἱρέσεως τοῦ Ἀρείου καὶ τῆς πλάνης τοῦ Ὠριγένους ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν.

146/205 Νοέμ. 869 (ὄχι ἀργότερα) II 2

Μανουὴλ πατρικίῳ

Θέμα: Συγχωρεῖ καὶ προτρέπει πρὸς διόρθωσιν.

Ἡ δική μου εὐχή: «Κύριε, μὴ στήσῃς αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην, οὐ γὰρ οἴδασι τὶ ποιοῦσι» δὲν ἀπαλλάσσει ὑμᾶς ἀπὸ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ παύσετε τὴν μιαιφονίαν. Ἐὰν ἐγὼ ἔχω χρέος νὰ προσεύχωμαι καὶ νὰ συγχωρῶ (διὰ τοῦτο καὶ σοῦ γράφω) διὰ νὰ μὴ μείνω ἔξω τῆς βασιλείας, φρόντισε καὶ σὺ νὰ τακτοποιήσῃς πρὸς τὸ συμφέρον σου τὰ πρὸς τὰ ἐκεῖ καθήκοντά σου.

226/206 Ὀκτ. 867/871 II 136

Μανουὴλ πατρικίῳ

Θέμα: Τὸν ἀποκαλύπτει ὡς φονέα.

Ὁ Θεῖος ὀφθαλμὸς βλέπει ὅσα μηχανεύεσαι διὰ νὰ μὲ βγάλῃς ἀπὸ τὴν ζωήν. Εἶναι φονεὺς ὅποιος παρασκευάζει θάνατον εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἔστω κι ἂν δὲν ἔβαψε μὲ τὸ χέρι του τὸ ξίφος εἰς τὸ αἷμα. Πῶς θὰ ἀποφύγῃς τὴν μέλλουσαν κρίσιν ὅπου θὰ ὁδηγηθῇς κλαίων καὶ ὀδυρόμενος, ἔστω κι ἂν ἐγὼ δὲν τὸ θελήσω;

147/63 II 3

Θεοδότῳ σπαθαροκανδιδάτῳ κατὰ τοὺς Λαλακῶνας

Θέμα: Ἑρμηνεύει τὴν Γ΄ ἐντολήν: «Οὐ λήψῃ τὸ ὄνομα Κυρίου ἐπὶ ματαίῳ» (Ἔξοδ. 20, 7).

Εἰς μὲν τὴν Π. Διαθήκην ὅταν τὸ ὄνομα Κυρίου προσαρτοῦν εἰς τὰ εἴδωλα· ὅταν ἐπιορκοῦν καὶ ὅταν τὸ χρησιμοποιοῦν εἰς τὶς εὐτραπελίες καὶ ἀργολογίες. Εἰς δὲ τὴν Κ. Διαθήκην ὅταν ὁρκίζωνται παρὰ τὴν ἀπαγόρευσιν τοῦ Κυρίου· ὅταν περιπίπτουν εἰς τὶς αἱρέσεις ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ· ὅταν τὸ ρίχνουν εἰς τὰ ζάρια κατὰ τὶς αἱρετικὲς λογομαχίες· ὅταν τὸ ἀναμειγνύουν εἰς ματαιολογίες. Αὐτὰ ὅλα εἶναι παράβασις τῆς Γ΄ ἐντολῆς.

151/64 II 6

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Τὶ εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ Πύθωνος (Πρξ. ιστ΄, 16-19)

Εἶναι «τὸ ἐμφωλεῦον τῇ ἀνθρωπείᾳ γαστρὶ πονηρὸν... ἀκάθαρτον πνεῦμα».

150/127 859/Σεπτ. 867; II 6

Ἰωάννῃ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ δρουγγαρίῳ τοῦ πλοΐμου

Θέμα: Διὰ τῆς ἀναλήψεως τῆς ἐξουσίας νὰ ἀποδείξῃς ὅτι ἡ Δικαιοσύνη βλέπει πλέον καὶ ὅτι ὁ πλοῦτος δὲν ἔχει τὴν δύναμιν νὰ πνίγῃ τὴν φωνὴν τοῦ δικαίου.

180/67 II 68

Κωνσταντίνῳ σπαθαρίῳ

Θέμα: Πῶς δὲν ἀντιφάσκει ἡ μαρτυρία τοῦ Κυρίου: «ἐὰν ἐγὼ μαρτυρῶ περὶ ἐμαυτοῦ, ἡ μαρτυρία μου οὐκ ἔστιν ἀληθής» (Ἰωάν. 5, 31) πρὸς τὴν ἀντίθετον (Ἰωάν. 8,4) «Κἄν ἐγὼ μαρτυρῶ περὶ ἐμαυτοῦ, ἀληθὴς ἐστιν ἡ μαρτυρία μου»;

Ἡ μὲν πρώτη ἤ πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἐρωτηματική, ἤ ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν τοῦ Κυρίου, ἐνῷ ἡ δευτέρα εἰς τὴν θείαν Του φύσιν.

185/125 859/Σεπτ. 867; II 74

Ἰωάννῃ πατρικίῳ

Θέμα: Ἔκκλησις πρὸς παροχὴν βοηθείας.

Ὁ ἄνθρωπος διὰ τὸν ὁποῖον σὲ παρεκάλεσα, ἀγωνίζεται διὰ τὴν ζωήν του· σὺ ὅμως ὑπόσχεσαι ἀλλὰ δὲν ἀνταποκρίνεσαι. Θυμήσου ὅτι ἄν δὲν ἔπαθες – δὲν ἔπαθες; – μιὰν τέτοιαν συμφοράν, ὅτι θὰ σ' εὕρῃ· λοιπὸν εἰς ἐκεῖνες τὶς περιστάσεις δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερη βοήθεια παρὰ ἡ εὐσπλαγχνία ποὺ ἐδείξαμεν εἰς τοὺς ἄλλους. Ἐὰν ὅμως σἄν ἄνθρωπος ἔπαθες κἄποτε δεινά, τὰ ὁποῖα εὔχομαι νὰ μὴ ξαναπάθῃς – ἐνθυμοῦμαι ὅτι ὁ θάνατος ἦταν προτιμότερος τότε – γίνου σωτὴρ εἰς ἐκείνους ποὺ πάσχουν τώρα – ὅπως καὶ ἐγὼ ἔγινα τότε σὲ σένα – Σὲ μένα θὰ χρεώσῃς ὅ,τι καλὸ θὰ τοῦ κάμῃς.

189/123 Θέρος 866 II 88

Μαριανῷ πατρικίῳ καὶ δομεστίκῳ τῶν σχολῶν

Θέμα: Παραίνεσις πρὸς λαμπρὰν ἀπονομὴν δικαιοσύνης.

Ἀναφέρεται εἰς μίαν δίκην, τὴν ὁποίαν ἐπρόκειτο νὰ κρίνῃ ὁ Μαριανὸς (ἀδελφὸς τοῦ Αὐτοκράτορος Βασιλείου)· ὁ κατήγορος ὑπὲρ οὗ πρεσβεύει ἔχει «λαμπρὸν τὸ δίκαιον»· ὁ κατηγορούμενος, φίλος καὶ αὐτός, δὲν ἀδίκησε λόγῳ κακίας, ἀλλὰ πενίας. Παρακαλεῖ λοιπὸν ὁ Φώτιος τὸν δικαστὴν Μαριανὸν νὰ ἀποδώσῃ μὲν τὸ δίκαιον εἰς τὸν ἀδικηθέντα, ἀλλὰ, ἐπειδὴ εἶναι πλούσιος ὁ ἴδιος, νὰ πληρώσῃ ἐξ ἰδίων του τὴν ὀφειλήν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μὲ μίαν πρᾶξιν θὰ ἐκτελέσῃ δύο ἐντολές: τὴν ἐντολὴν τῆς δικαιοσύνης καὶ τὴν ἐντολὴν τῆς ἀγάπης· ἀλλὰ θὰ γίνῃ καὶ ὑπόδειγμα εἰς τοὺς ἄλλους, φαιδρυνόμενος ὁ ἴδιος διὰ τὴν ἀμοιβὴν τῶν οὐρανῶν.

190/124 Θέρος 866 II 89

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Εὐχαριστεῖ διὰ τὴν ἀνταπόκρισιν τοῦ Μαριανοῦ.

Ἐκφράζει θερμότατες εὐχαριστίες διότι ὁ Μαριανὸς ταχέως ἐξεπλήρωσε τὴν παράκλησίν του (Ἐπ. 189). Ἐκδηλώνει δὲ τὴν πολλήν του χαράν, διότι, ἐνῷ ἐφοβεῖτο μήπως γίνῃ ὀχληρός, εὑρῆκεν ἐκ μέρους του προθυμίαν καὶ ἀρίστην γνώμην, ὥστε νὰ λυπᾶται ποὺ δὲν ἔχει καὶ ἄλλες τέτοιες ὑποθέσεις νὰ τοῦ στέλνῃ· εὔχεται δὲ τελικῶς νὰ εὑρίσκῃ ὁ ἴδιος τέτοια περιστατικά, ὥστε νὰ λαμπρύνῃ τὸν βίον του.

209/129 II 109

Λέοντι πρωτοσπαθαρίῳ

Θέμα: Χρειάζεται καὶ ἡ ἀσχολία μὲ τὶς Μοῦσες τῶν Χριστιανῶν.

Παροτρύνει τὸν Λέοντα νὰ μὴ ἀπορροφᾶται μόνον ἀπὸ τὰ στρατιωτικὰ καὶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰ «καλὰ μαθήματα» ἀλλὰ νὰ δίνῃ καὶ εἰς τὶς Μοῦσες τὶς εὐγενεῖς «ταῖς ἡμετέραις» νὰ τοῦ τραγουδοῦν μερικὰ ἀπὸ «τὰ σεμνὰ καὶ ἡδέα» ἀσμάτια, δηλαδὴ τὰ θεῖα λόγια, τὰ ὁποῖα χαρίζουν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν εὐδαιμονίαν τὴν ἀληθῆ.

211/68 II 111

Κωνσταντίνῳ σπαθαρίῳ καὶ ἀσηκρῆτις

Θέμα: Ἀπάντησις εἰς τὴν ἐρώτησιν: «Οὐκ ἂν ὀρθῶς προσενέγκης, ὀρθῶς δὲ μὴ διέλῃς, ἥμαρτες; ἡσύχασον» (Γεν. δ΄, 7).

Τὸ κέντρον τοῦ βάρους εὑρίσκεται εἰς τὴν ἐπιλογὴν τοῦ ἐκλεκτοῦ δώρου ποὺ προορίζεται διὰ τὸν Θεόν· ἐκεῖ ἐπέτυχεν ὁ Ἄβελ καὶ ἐκεῖ ἀπέτυχεν ὁ Κάϊν, εἴτε ἐρωτηματικῶς – τὸ ὀρθότερον – ἢ ἀποφατικῶς ἐκληφθῇ τὸ πρῶτον τμῆμα. Ὡς πρὸς δὲ τὸ ἡσύχασον, ἤ πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς «ἠρέμησον κατὰ σεαυτὸν καὶ διασκόπησον ἀκριβῶς τοῦ πεπραγμένου τὸ ἄτοπον, καὶ μετανοίᾳ τὸ ἁμαρτηθὲν ἐξιλέωσαι» καὶ ἑπομένως μὴ προσθέσῃς καὶ τὴν ἀδελφοκτονίαν· ἢ ὅτι εἰς τὸ χέρι σου εἶναι νὰ ἐπανορθώσῃς τὸ ἁμάρτημα. Ἢ ὅτι παρὰ ταῦτα, ὁ Ἄβελ δὲν θὰ σοῦ ὑποκλέψῃ τὰ πρωτοτόκια.

224/131 II 146

Θεοφυλάκτῳ πρωτοσπαθαρίῳ

Θέμα: Φιλικὴ ἐπιστολὴ διὰ τὴν θεραπείαν τοῦ φίλου του.

Φιλίας καὶ ἀγάπης δεῖγμα ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Θεοφύλακτον, τὸν ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἀσθενοῦντα ἐθεράπευσε μὲ τὶς ἰατρικές του γνώσεις. Μετὰ τὴν θεραπείαν τοῦ εὔχεται νὰ μὴ ξαναρρωστήσῃ, ἤ, μιὰ κι εἶναι ἄνθρωπος καὶ τοῦτο εἶναι ἀδύνατον, νὰ γίνεται τόσον εὔκολα καλά· αὐτὸ θὰ εἶναι καὶ ἡ δική του ἀμοιβή· τὸν παροτρύνει δὲ νὰ εὐχαριστῇ τὸν Θεόν, νὰ βοηθῇ τοὺς πτωχούς, καὶ νὰ λύῃ τὶς ὀφειλὲς εἰς ἐκείνους ποὺ τὸν ἔχουν ἀδικήσει· διότι μὲ τέτοιες μεγαλοδωρίες δὲν χορταίνομεν νὰ εὐχαριστούμεθα.

228/71 II 138

Ἀρσαβὴρ πρωτοσπαθαρίῳ

Θέμα: Ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἐρώτησιν, πῶς δὲν ἀντιφάσκει τὸ Ἰωαν. ιδ΄ 20 «Ὁ Πατὴρ ἐν τῷ Υἱῷ καὶ ὁ Υἱὸς ἐν τῷ Πατρί» πρὸς τὸ Ματθ. κδ΄ 36 «Περὶ δὲ τῆς ἡμέρας ἐκείνης καὶ τῆς ὥρας οὐδεὶς οἶδεν, οὐδὲ οἱ Ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν, εἰ μὴ ὁ Πατήρ μου μόνος».

α΄) Ἡ ἄγνοια ἀναφέρεται εἰς τὸν Υἱὸν ὡς ἄνθρωπον.
β΄) Ἀποφεύγει νὰ ἀποκαλύψῃ εἰς τοὺς Μαθητὰς ὅ,τι δὲν θὰ τοὺς ὠφελήσῃ νὰ τὸ μάθουν, καὶ δὲν θέλει ἀπὸ λεπτότητα νὰ τοὺς εἰπῇ ὅτι τὸ ξέρει, ἀλλὰ δὲν τὸ λέγῃ εἰς αὐτούς.

γ΄) Ἀπονέμει εἰς τὸν Πατέρα τὰ πρεσβεῖα, χωρὶς νὰ ὁμολογῇ ὅτι ὁ Υἱὸς ἀγνοεῖ. Δὲν λέγει ὅτι «οὐδὲ ὁ Υἱὸς οἶδεν» ἀλλὰ ὅτι «οὐδεὶς (ἄνθρωπος) οἶδεν, οὐδὲ οἱ Ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν». Ἐφ᾽ ὅσον ὅμως γνωρίζει ὁ Πατὴρ μόνος, γνωρίζει καὶ ὁ Υἱός, μὲ τὸν ὁποῖον εἶναι ἕνα. Τὸ μόνος δὲν ἀντιδιαστέλλει τὸν Πατέρα ἀπὸ τὸν Υἱόν, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς ἀγγέλους. (Παρόμοιον καὶ τὸ «οὐδεὶς οἶδε τὸν Πατέρα, εἰ μὴ ὁ Υἱός». Ἄρα καὶ ὁ Πατὴρ οἶδε τὸν υἱόν) Ὁ Κύριος παιδαγωγεῖ τοὺς Μαθητὰς νὰ μὴ ἀσχολοῦνται μὲ θέματα τὰ ὁποῖα δημιουργοῦν κουφότητα οἰήσεως.

Ὁ Εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι καὶ αὐτὸς γράφων παραλείπει τὸ «μόνος» καὶ ἐκφράζει τὸ αὐτὸ νόημα, διότι τὸ «οὐδὲ ὁ Υἱὸς» εἶναι ἀρχὴ ἄλλης περιόδου καὶ συμπληρώνεται ὡς ἑξῆς: «οὐδὲ ὁ Υἱὸς ἂν ᾔδει, εἰ μὴ ὁ Πατὴρ ᾔδει». Οἶδεν ὁ Πατήρ; οἶδε καὶ ὁ Υἱός.

233/258 II 149

Ἀρσαβὴρ πρωτοσπαθαρίῳ

Θέμα: Θερμὴ εὐχαριστία διὰ τὴν ἀποστολὴν δώρου καὶ κυρίως διὰ τὴν καλήν του διάθεσιν, ἡ ὁποία καὶ μόνη ἀρκεῖ νὰ προκαλῇ χαρὰν καὶ χωρὶς νὰ συνοδεύεται ἀπὸ δῶρα.

240/130 873/875 II 162

Νικήτᾳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ ἐπὶ τοῦ ἰδικοῦ ὑπὲρ τῶν μητροπολιτῶν τοῦ Κυζίκου καὶ τοῦ Λαοδικείας

Θέμα: Γράφει εἰς τὸν Νικήταν (ἴσως τὸν αὐτὸν τῆς 111 ἐπιστολῆς) ὑπὲρ τῶν ἀνωτέρω μητροπολιτῶν, οἱ ὁποῖοι ἐδιώκοντο ὡς Φωτιανοὶ καὶ ἐπένοντο, καίτοι ὁ Βασίλειος εἶχεν ἀρχίσει νὰ κάμπτεται ὡς πρὸς τὸν Φωτιανὸν κλῆρον.

Κάμει ἔκκλησιν εἰς τὰ φιλάδελφα αἰσθήματά του – «οἶδα τὴν φιλόθεόν σου ψυχὴν αὐτοπαράκλητον οὖσαν πρὸς τὸ ἀγαθὸν καὶ συμπάσχουσαν ἐμφύτῳ διαθέσει τοῖς ὑπὲρ Χριστοῦ τὰ ἔσχατα πάσχουσι» – καὶ παρακαλεῖ νὰ σπεύσῃ νὰ πραΰνῃ «τὸ πολὺ τοῦ ἄλγους, τὴν αὐτῶν παραμυθούμενος ἀπορίαν».

Ἐκφράζει δὲ τὴν βεβαιότητα ὅτι θὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὴν αἴτησίν του καὶ τοῦ εὔχεται τὰ ἀγαθὰ τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

254 Π 173

Βασιλείῳ σπαθαροκανδιδάτῳ Πελοποννησίτῃ

Θέμα: Ἀπάντησις εἰς τὴν ἐρώτησιν τοῦ ὀνόματος «μαγνῆτις».

Καλεῖται «ἡ τὸν σίδηρον ἕλκουσα λίθος» Μαγνῆτις, διότι οἱ Μάγνητες τὴν εὑρῆκαν καὶ κατάλαβαν τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς. Αὐτοὶ φοροῦσαν λίθινα πέλματα ἐπειδὴ ἐβάδιζαν εἰς γῆν «σιδηρίτιδα» καὶ ὅταν συναντοῦσαν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους μικρὰ τεμάχια σιδήρου, ἀντελαμβάνοντο βάρος καὶ δυσκινησίαν καὶ ἔτσι εὑρῆκαν τὴν δύναμιν τῆς μαγνήτιδος λίθου. Ὀνομάζεται καὶ Λυδία καὶ Ἡρακλεία καὶ σιδηρῖτις ἀπὸ τοὺς τόπους ὅπου εὑρέθη.

Ἀλλ' ἐὰν τὰ ἄψυχα ἕλκωνται μεταξύ τους, πόσον μᾶλλον ἐμεῖς; ὅταν δὲ λείπῃ ἡ ἀγάπη μεταξύ μας καὶ τὸ φίλτρον, διαρρέει πᾶν εἶδος ἀρετῆς.

Ὑπάρχει καὶ ἄλλη λίθος ποὺ λέγουν ὅτι ἀπωθεῖ τὸν σίδηρον· καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἄς λάβωμεν παράδειγμα νὰ ἀπωθοῦμε τοὺς σκανδαλοποιούς, οἱ ὁποῖοι διαστρέφουν τοὺς δρόμους τῆς ἀρετῆς, ὅπως καὶ ὁ Κύριος διατάσσει (Ματθ. ε΄. 29-30).

265 Π 211

Πέτρῳ πατρικίῳ

Θέμα: Ἑρμηνεία τῶν χωρίων (Ρωμ. α΄ 1, Ρωμ. α΄ 4 καὶ Ἰακ. α΄ 9-10)

Ἀπαντᾷ εἰς τρεῖς ἐρωτήσεις τοῦ Πέτρου.

α΄) Διατὶ ὁ Παῦλος προτάσσει τῶν ἐπιστολῶν του τὸ «Παῦλος δοῦλος Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Ρωμ. α΄ 1) – Διότι αἰσθάνεται ὅτι εἶναι «φιλοτέχνημα» «τῆς δημιουργικῆς παλάμης», συντηρεῖται ἀπὸ τὴν Θείαν πρόνοιαν καὶ ἠγοράσθη «δεσποτικῷ αἵματι».

β΄) Τί σημαίνει τὸ «ὁρισθέντος υἱοῦ Θεοῦ ἐν δυνάμει» (Ρωμ. α΄ 4). – Τὸ ὁρισθέντος σημαίνει «εἰς γνῶσιν ἀνθρώποις ἐληλυθότος »· ἀπὸ τοὺς προφητικοὺς χρησμούς· ἐκ τῶν δυνάμεων ποὺ ἐτέλει· ἐκ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· ἐκ τῆς Ἀναστάσεως αὐτοῦ. Εἰς αὐτοῦ τὸ Εὐαγγέλιον ἀφωρίσθη ὁ Παῦλος.

γ΄) Πῶς ἑρμηνεύεται τὸ «καυχάσθω ὁ ἀδελφὸς ὁ ταπεινὸς ἐν τῷ ὕψει αὐτοῦ, ὁ δὲ πλούσιος ἐν τῇ ταπεινώσει αὐτοῦ» (Ἰακ. α΄ 9-10). – Ὁ ταπεινὸς νὰ ἐλπίζῃ εἰς τὴν προτίμησιν τοῦ Κυρίου, ὁ ὁποῖος τοὺς ταπεινοὺς ἐξέλεξε· καὶ διότι εἶναι μέτοχος τῶν ταπεινῶν Ἀποστόλων. Ὁ δὲ πλούσιος νὰ ταπεινώνεται, διότι ὁ Θεὸς τὸν κατέστησε οἰκονόμον τοῦ πλούτου εἰς τοὺς ἀδελφούς του, μιμούμενος τὸν Ἀβραὰμ καὶ τὸν Ἰώβ.

266 μετὰ τὸ 875; II 217

Σισινίῳ σπαθαροκανδιδάτῳ Πελοποννησίτῃ

Θέμα: Φημολογεῖται ὅτι περιφρονεῖς καὶ τοὺς θείους νόμους καὶ τὶς συμβουλές μου. Ἂν αὐτὸ ποὺ λέγεται δὲν εἶναι προϊὸν φθόνου, εἶναι ἡ τελευταία μου συμβουλὴ ποὺ σοῦ γράφω.

275 Νοέμ. 877/Σεπτ. 886 II 225

Κωνσταντίνῳ δουκί

Θέμα: Προσφορὰ φιλίας εἰλικρινοῦς.

Πρώτη ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον, διὰ τῆς ὁποίας προσφέρει φιλίαν σταθερὰν καὶ εἰλικρινῆ.

Ὡς πρὸς δὲ τοὺς βασιλεῖς τὸν βεβαιώνει ὅτι εἶναι πρόθυμοι νὰ τὸν ἀμείψουν μεγαλοπρεπέστερον, ἐὰν θὰ ὁλοκληρώσῃ ἐμπράκτως τὶς ὑποσχέσεις του.

278/213 Νοέμ. 877/Σεπτ. 886 II 229

Σταυρακίῳ σπαθαροκανδιδάτῳ, ἐπάρχοντι τῆς Κυπρίων νήσου

Θέμα: Ἐλέγχει τὸν Σταυράκιον διὰ τὴν ἀπληστίαν του καὶ ἀναίδειαν νὰ καταπίνῃ τίς περιουσίες καὶ αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους ζωντανούς, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ ἔχῃ ἀνάγκην. Τὸν παραβάλλει δὲ μὲ τὸν κέφαλον τὸν ἰχθύν, ὁ ὁποῖος ζωντανὸ ψάρι δὲν ἐγγίζει, ἐγκρατευόμενος ὄχι μόνον εἰς τὰ ὕδατα τῆς πατρίδος του, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀναγκασθῇ νὰ μεταναστεύσῃ.

280 Νοέμ. 877/Σεπτ. 886 II 231

Κωνσταντίνῳ σπαθαρίῳ καὶ δεσπότῃ

Θέμα: Τὰ βασιλικὰ προστάγματα ἀλλὰ καὶ οἱ ὑποσχέσεις ποὺ ἔδωσεν εἰς τὸν Φώτιον δὲν τοῦ ἐπέτρεπον νὰ φορολογήσῃ τὶς ἐκκλησίες. Ἂν εἶναι συκοφαντίες ὅσα ἀντίθετα λέγονται ὅτι πράττει, τόσο τὸ καλύτερον δι' αὐτόν· ἂν ὅμως ἀληθεύουν, τότε ἐφαρμόζεται τὸ Δαυιτικόν: «πάντες ἐξέκλιναν, ἅμα ἠχρειώθησαν...».

286 Σεπτ. Ὀκτ. 886 III 112

Ἰωάννῃ λογοθέτῃ

Θέμα: Πρόσκλησις εἰς μετάνοιαν τοῦ Ἰωάννου.

Ὁ ἰδικός μου βίος ἔχει ἤδη φθάσει πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ ᾅδου· ὁ ἰδικός σου ἔχει ἀκόμη καιρόν. Παρὰ ταῦτα βλέπε πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου καὶ ἔλα εἰς τὸν ἑαυτόν σου ἔστω καὶ τώρα. Περιόρισε τὴν ἀκατάσχετον ὁρμήν σου καὶ ἄφησε εἰς ἄλλους τὴν φροντίδα νὰ ἀπεργάζωνται τὸ μαρτύριόν μου. Σὺ εἶναι ἀνάγκη νὰ φαίνεσαι ἀντὶ μαθητοῦ προδότης, καὶ ἀντὶ νὰ ὁμολογῇς τὴν φιλίαν σου, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιζητῇς τὴν τάξιν τοῦ δημίου καὶ τῶν σφαγέων; – Ἀλλὰ ὑγίαινε κατὰ τὴν ψυχήν – βλέπεις πόσον εἶμαι ἁπλὸς καὶ ἀρχαῖος – Ἄφησε ἂν θέλῃς τὸν προδότην, τοὺς σφαγέας καὶ τὸν δήμιον καὶ ἐπίστρεψε πρὸς τὸν Ἀπ. Παῦλον· ἀλλοιῶς, σὲ περιμένει τὸ τέλος τοῦ προδότου. (Πρξ. 1, 18-19).

31/12 I 82

7. Ἀδελφοί

Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ ἠγαπημένῳ

31, 79, 131, 132, 152, 153, 160, 234, 256, 258, 260, 262, 264

Θέμα: Περὶ Προνοίας.

Ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἀπορίαν τοῦ Ταρασίου, διατὶ δὲν ἀπολαμβάνουν ὅλοι εἰς τὴν ζωήν τους «τὰ ἐπίχειρα» τῶν πράξεών τους. Διὰ νὰ μὴ εἶναι ἀναγκαστικὴ ἡ ἐκλογὴ τῆς ἀρετῆς ἢ τῆς κακίας, πρᾶγμα ποὺ θὰ συνέβαινεν, ἂν ὅλοι οἱ κακοὶ ἐτιμωροῦντο ἐδῶ καὶ ἀμέσως, καὶ ὅλοι οἱ καλοὶ ἀπελάμβαναν εἰς τὴν ζωήν τους τὰ ἀγαθά. Ἡ φιλανθρωπία καὶ σοφία τοῦ Θεοῦ ἀναμειγνύει χαρὲς καὶ λύπες εἰς τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων εἰς τρόπον ὥστε οὔτε οἱ καλοὶ νὰ παραλύουν εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς ἀρετῆς ἀπὸ τὶς συνεχεῖς εὐεργεσίες· ἀλλὰ νὰ ταπεινοφρονοῦν καὶ νὰ ἀποκαθαίρωνται διὰ τῆς δοκιμασίας· οὔτε οἱ κακοὶ νὰ ἀποθηριώνωνται μὲ τὴν σκληρὰν τιμωρίαν.

79/220 867; I 121

Ταρασίῳ ἀδελφῷ*

Θέμα: Ἔκφρασις πόνων καὶ φόβων.

Τὸ πάθος εὑρίσκεται εἰς τὴν ἀκμήν του καὶ τὸ κακὸν ἐντείνεται εἰς τὸ ἔπακρον, καὶ πλὴν τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἐλπίδων ποὺ πηγάζουν ἀπὸ αὐτόν, οὐδεμία ὑπάρχει παρηγορία· ἐνέδρες καὶ φόβοι καὶ ἀπειλὲς φανερώνουν ὅτι ἦταν ἐλαφρότερα αὐτὰ ποὺ ἔχω περάσει.

Ποιὸς θὰ σταματήσῃ αὐτά; Ἴσως ὁ θάνατος, τὸν ὁποῖον αὐτοὶ σκληρὰ ἑτοιμάζουν ἐναντίον μου, ἢ τιμωρὸς ἐκείνων, ἢ λυτρωτὴς ἰδικός μου, ἀφοῦ θὰ μὲ φέρῃ μακρυὰ ἀπὸ τὶς θλίψεις μου.

131/143 I 169

Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ

Θέμα: Παραμυθητικὴ διὰ τὸν θάνατον κοινοῦ φίλου.

Ἀπέθανεν ὁ φίλος μας σωματικῶς· ἀλλ' οὔτε καὶ σὺ δὲν θὰ μποροῦσες νὰ ἀρνηθῇς πὼς δὲν ἀφῆκεν ἀθάνατον στήλην καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς του τὴν ἀρετήν του. Λοιπὸν μακαρίζομεν ἐκεῖνον, τὸν ὁποῖον θρηνοῦμεν συνεχῶς;

132/13 I 170

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Ἑρμηνεία τοῦ χωρίου τοῦ Ματθ. ΙΒ΄, 48 «Τὶς ἐστὶν ἡ μήτηρ μου; καὶ τίνες εἰσὶν οἱ ἀδελφοί μου;»

Ἡ ἀπάντησις τοῦ Κυρίου: «ἰδοὺ ἡ μήτηρ μου καὶ οἱ ἀδελφοί μου» φανερώνει δύο τινά: 1ον μακρὰν τοῦ νὰ εἶναι ὑποτιμητικὸν τῆς Μητέρας, τὴν ὁποίαν ἐπέλεξε καὶ ἐδόξασε παντοιοτρόπως, ἑδραιώνει τὴν διδασκαλίαν Του: «ὁ φιλῶν πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμὲ οὐκ ἔστι μου ἄξιος» μὲ παράδειγμα ἁπλὸν καὶ εὔκολον· ἡ σωτηρία τῶν ψυχῶν προέχει τῆς μητρικῆς φροντίδος. 2ον Ἀποστομώνει τὴν αὐθάδειαν τοῦ Ἰουδαίου, ὁ ὁποῖος τὸν διέκοψεν ἀναιδῶς, προσπαθῶν δὲ νὰ τὸν ὑποβιβάσῃ ἐνώπιον τῶν ἀκροατῶν – μαθητῶν του, ὑπεδείκνυεν εἰς αὐτοὺς τὴν οἰκογένειαν τοῦ Ἰησοῦ ὡς κοινοῦ Ἰουδαίου, ἐφ' ὅσον Τὸν ἐπερίμεναν ἔξω κοινοὶ συγγενεῖς, ἡ Μητέρα Του καὶ οἱ ἀδελ-

---

* Ἡ ἐπιστολὴ φαίνεται ὅτι ἐγράφη ὅταν ἦταν κατάκειτος εἰς τὴν φυλακὴν καὶ ἀρνήθηκαν νὰ τοῦ στείλουν ἰατρὸν κατὰ τὴν αἴτησίν του. Βλ. καὶ ἐπιστολὴν 115 Βαάνῃ Πραιποσίτῳ καὶ Πατρικίῳ.

φοί Του. – Ἐπί πλέον ἀναδεικνύων ὁ Κύριος τοὺς μαθητάς Του εἰς τὸ ὕψος τοῦ μητρικοῦ Του φίλτρου, τιμᾷ περισσότερον τὴν εὐγενῆ (ἵστατο ἔξω) Μητέρα Του.

152/14 II 7

Ταρασίῳ ἀδελφῷ

Θέμα: Ἑρμηνεύει τὸ χωρίον Ρωμ. ε΄, 12 «Οὕτως εἰς πάντας ἀνθρώπους ὁ θάνατος διῆλθεν, ἐφ' ᾧ πάντες ἥμαρτον».

Ἡ «ἐφ' ᾧ – τῷ Ἀδὰμ» ἤ «ἐφ' ᾧ τῷ θανάτῳ» ἑρμηνεύουν μερικοί. Κατ' ἐμέ – λέγει – δὲν δηλώνει πρόσωπον, ἀλλὰ αἰτίαν. Διότι πάντες ἥμαρτον – ὅπως ὁ γενάρχης Ἀδὰμ – διὰ τοῦτο ἔγιναν μέτοχοι καὶ τῆς τιμωρίας αὐτοῦ, δηλαδὴ τοῦ θανάτου.

153/223 II 9

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: σύστασις ἀνδρὸς ἐναρέτου.

Συνιστᾷ εἰς τὸν Ταράσιον κἄποιον ἄνδρα ἐνάρετον ὑποστηρίζων ὅτι ὁ ἀδελφός του πρέπει νὰ τοῦ χρεωστῇ χάριν, διότι ἀξιώνεται νὰ εὐεργετήσῃ ἕνα ἄνδρα πολὺ μεγάλης ἀξίας.

160/224 II 14

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: σύστασις ἱκανωτάτου ἀνδρὸς.

Ἐκφράζει τὴν πεποίθησίν του διὰ τὴν χρηστότητα τοῦ Ταρασίου πρὸς τὸν ὁποῖον συνιστᾷ δεξιώτατον ἄνδρα.

234/142 Ὀκτ. 867/875 II 150

Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ παραμυθητικὴ ἐπὶ θυγατρὶ τεθνηκυίᾳ

Πρόκειται περὶ ἀριστουργηματικῆς ἐπιστολῆς, τὴν ὁποίαν ὁ μὲν καθηγητὴς Ν. Τωμαδάκης* χαρακτηρίζει «μνημειώδη διὰ τὸ ὕφος, τὴν διαύγειαν καὶ τὴν δύναμιν....., ἡ ὁποία πρέπει νὰ εἶναι ἐκ τῶν ἀνωτέρω δειγμάτων τοῦ

* Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία τόμ. γ΄, ἔκδ. γ΄ σελ. 87.

εἴδους εἰς τὴν παγκόσμιον φιλολογίαν». Ὁ δὲ ἐχθρὸς τοῦ Φωτίου Abbé Jager γράφει περὶ αὐτῆς: «Les Péres de l' Eglise n' ont jamais tenu un langage plus chrétien»*

Ἀναφέρεται εἰς τὸν θάνατον μικρᾶς κόρης τοῦ Ταρασίου, νεονύμφου, καὶ εἶναι γραμμένη εἰς τὴν φυλακήν, ὅπως καταδεικνύουν οἱ στ. 6, 7, 8.

Τὸ ὕφος εἶναι ὡραιότατον ἀπὸ λογοτεχνικῆς ἀπόψεως, μὲ τόνους ποὺ διαβαθμίζονται ἀπὸ τὸν θρῆνον μέχρι τῆς βεβαίας ἐλπίδος ὅτι ἡ κόρη ἀπολαμβάνει τὴν οὐράνιον μακαριότητα· ἔχει τὴν μορφὴν μικροῦ δράματος, ὅπου εἰς τὴν ἀρχὴν διεκτραγωδεῖται τὸ πάθος τοῦ θανάτου καὶ ὁ ἐξ αὐτοῦ πόνος, ὁ ὁποῖος σπαράσσει τὸν ἄνθρωπον, διὰ νὰ περάσῃ μέσα ἀπὸ τὴν Χριστιανικὴν φιλοσοφίαν διὰ τὰ ἀνθρώπινα, εἰς τὴν «ἔξοδον» τῶν βραβείων καὶ στεφάνων, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ἀγωνοθέτης Θεὸς ἀμείβει τοὺς γενναίους τῆς Πίστεως ἀγωνιστάς.

Στ. 1-41. Ἔξαρσις τοῦ πάθους διὰ τῆς περιγραφῆς τοῦ τραγικοῦ συμβάντος, τὸ ὁποῖον ὁ φιλόστοργος θεῖος (Φώτιος), ἔγκλειστος εἰς τὴν φυλακὴν ἐξόριστος, δὲν ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἀντιμετωπίσῃ παρὰ δι' ἐπιστολῆς. «Οἴμοι τῶν παλαιῶν προπατόρων ἀπάτη καὶ παράβασις καὶ δίκη.... πῶς ἐκεῖθεν μέχρι τοῦ νῦν τὸ πικρὸν τοῦ θανάτου παρατείνεται κέντρον;.... καὶ κεῖται παῖς, ἄρτι τὴν ὥραν ἀνθοῦσα, δεινὸν καὶ σκυθρωπὸν ὀφθαλμοῖς τεκόντων θέαμα... φεῦ πάθους καὶ σιγὴν νικῶντος καὶ λόγων οὐκ ἀνεχομένου.» Εἶναι τὸ δεύτερον πένθος τῆς οἰκογενείας μετὰ τὸν θάνατον ἄλλου τέκνου, βρέφους. Καὶ ὁ μέγας Πατριάρχης ὀδύρεται «γεγόναμεν σκηνὴ τραγῳδίας, καὶ χορεύουσιν ἐν ἡμῖν θρῆνος καὶ πένθος καὶ λύπη καὶ κατήφεια, καὶ πᾶσα κακῶν Ἐριννύς...».

42-56. Συνέρχεται ἀπὸ τὴν «συναρπαγήν» τοῦ πένθους καὶ ἀντιπαραβάλλει τὴν θλῖψιν τὴν πρόσφατον πρὸς τὰ δεινὰ τῆς πατρικῆς τους οἰκογενείας. «εἶδον ἐκεῖνοι θανάτους παίδων... τούτων τὰ ἔκγονα πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ λάκκος ἐμερίζετο, καὶ τότε πικρᾶς καὶ βαρείας τῆς ὑπερορίας ἐπικειμένης καὶ πάσης ἐρημίας φίλων, συγγενῶν περιεστηκυίας, καὶ πάντων ἁπλῶς ὅσα ψυχαγωγίαν τινὰ φέρει περιῃρημένων».

57-81. Ὁ θάνατος εἶναι κοινὴ μοῖρα τῶν ἀνθρώπων· εἴμαστε ὅλοι «ἐκ θνητῶν θνητοί».

Ἡ κόρη ἔφυγε εἰς ὥραν καλήν, ἄμοιρος ἄλλων πόνων καὶ συμφορῶν, μέσα ἀπὸ τὴν μητρικὴν φροντίδα καὶ τὴν προέπεμψαν εἰς χῶρον εὐτυχῆ ἡ εὐσέβεια, ἡ σωφροσύνη της καὶ οἱ εὐχές ὅσων εἶχεν ἐλεήσει.

82-122. Τὸ ὅτι ἔφυγε νέα καί «πρὸ ὥρας» δὲν εἶναι πρόσθετος λόγος πένθους, διότι δὲν ἐπρόφθασε νὰ κηλιδωθῆ περισσότερον ἀπὸ τὶς κηλῖδες τῆς ἁμαρτίας καὶ ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς ζωῆς, οὔτε νὰ θρηνήσῃ τοὺς γονεῖς της.

---

* Φωτίου Ἐπιστολαί, ὑπὸ Ἰ. Ν. Βαλέττα σελ. 117 καὶ 457.

123-163. Ὡραιοτάτη σκηνὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Φώτιος δραματοποιεῖ μίαν ὑποτιθεμένην συνάντησιν τῆς κόρης μετὰ τοῦ πατρός της, ὅπου κορυφώνεται ἡ συγκίνησις καθὼς ἡ νεκρά, ζῶσα, παρουσιάζει τὶς ὡραιότητες τοῦ Παραδείσου, τὸν ὁποῖον τώρα ἀπολαμβάνει· καὶ καταλήγει. «ἐλεύσῃ δέποτε καὶ αὐτὸς ἐκεῖσε ἅμα φίλῃ μητρί.... λοιπόν, ὦ φίλτατε πάτερ, χαίρων ἔα καὶ πρόπεμπε, μηδὲ πλέον κατέχῃς, ἵνα μὴ πλέον ζημιώσῃς καὶ διὰ τοῦτο πικρῶς ἀνιάσῃς».

163-173. Εἰς τοὺς δέκα αὐτοὺς στίχους ὁ Φώτιος παροτρύνει τὸν ἀδελφὸν Ταράσιον νὰ συναισθανθῇ τὸ χρέος του πρὸς τὴν σύζυγόν του, τὴν ὁποίαν ὀφείλει νὰ παρηγορῇ, ὡς δυνατώτερος αὐτὸς ἀπέναντι τῆς γυναικείας εὐαισθησίας – «... οὐδὲ τὴν ἐμὴν αἰσχύνῃ κοσμιωτάτην νύμφην; »–

174-191. «Ἔλαβε πρὸς ἑαυτὸν ὁ πλάστης τὸ πλάσμα» καθ' ὅ εἶχε δικαίωμα. Ἀλλ' ἔδωκε περισσότερα τῶν ὅσων ἔλαβε. Καὶ ἑπομένως ἔχομε καὶ τέκνα πρὸς διαδοχὴν γένους, ἐδώκαμε καὶ τὰς ἀπαρχὰς εἰς τὸν Θεόν. Πρέπει μόνον νά μὴ προσβάλωμε τὸ δῶρον πρὸς τὸν Θεὸν μὲ τοὺς θρήνους μας.

192-241. Ὁ Ἀπ. Παῦλος παραγγέλλει νὰ μὴ παραδιδώμεθα εἰς τὴν θλῖψιν ὡσὰν νὰ μὴ πιστεύωμεν εἰς τὴν μέλλουσαν ζωήν. Ἐὰν θέλῃς νὰ ἰδῇς τὴν εὐδαιμονίαν τῆς κόρης «ῥῖψον ἀπὸ σοῦ τήν λύπην».

Ἔχομεν παραδείγματα γενναιότητος τὸν Δαυίδ καὶ τὸν Ἰώβ.

243.259. Ἐν κατακλεῖδι συμβουλεύει νὰ φανῇ καὶ ὁ Ταράσιος μὲ τὴν γενναιότητά του ἄξιος τῶν στεφάνων «τοῦ στεφοδότου» Θεοῦ «πρεσβευούσης τῆς ὑπερενδόξου δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας καὶ πάντων τῶν ἁγίων, ἀμήν».

256 | Ὀκτ. 867/872 | II 197

Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ

Θέμα: Ἑρμηνεία τοῦ «περίψημα» (Α΄ Κορ. 4, 13) καὶ τοῦ «καὶ ἐκολάφισαν αὐτὸν» (Ματθ. 26, 67)

Ἑρμηνεύει τὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως «περίψημα» (Α΄ Κορ. 4, 13) κατὰ δύο τρόπους: α΄ ὅτι ὁ Παῦλος προσεφέρετο ὡς ἱερεῖον, θῦμα, ὑπὲρ τῶν μαθητῶν του, β΄ ὅτι ἔπασχεν ὡς ἐβδελυγμένος, κηρύσσων τὸ εὐαγγέλιον εἰς πάντα τὰ ἔθνη.

Κατόπιν ἐνθυμεῖται τὸ «ἐκολάφισαν αὐτὸν» (τὸν Κύριον) καὶ ἀναφέρεται εἰς τὸ γεγονός, ὅπως τὸ ἀποδίδουν καὶ οἱ 4 Εὐαγελισταί.

Συγκινητικὴ ἡ παρότρυνσις, εἰς τὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς, νά μιμηθῇ καὶ ὁ Ταράσιος καὶ τὸν Χριστὸν καὶ τὸν Παῦλον καὶ νὰ σταθῇ γενναῖος «φέρων πάθη καὶ τὰ ὀνείδη καὶ τοὺς πειρασμούς».

258 II 203

Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ

Θέμα: Ἑρμηνεύει τὰ χωρία (Ματθ. 5, 39 καὶ Ἰωάν. 18, 23) καί (Ματθ. 6, 1 καί 3) καὶ ἀναλύει τὴν μεταξύ τους σχέσιν.

α΄) Δὲν ὑπάρχει ἀντίφασις μεταξὺ τοῦ «ἐὰν τὶς σε ραπίσῃ ἐπὶ τὴν δεξιὰν σιαγόνα, στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην (Ματθ. ε΄ 39) καὶ τοῦ «τί με δέρεις; (Ἰωάν. ιη΄, 23), διότι μὲ τὸ πρῶτον περικόπτει τὴν ἀμοιβαίαν τιμωρίαν· μὲ τὸ δεύτερον ὑπερασπίζεται τὴν ἀλήθειαν τῆς διδασκαλίας του ἐναντίον τῆς συκοφαντίας ὅτι ἦταν δυσσεβής, διὰ νὰ μὴ βλαβοῦν οἱ μαθηταὶ Του.

β΄) Ἐπίσης δὲν εἶναι ἀντίθετα μεταξύ τους τὰ χωρία: «μὴ ποιεῖτε τὴν ἐλεημοσύνην ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων» (Ματθ. στ΄ 1) καί «οὕτω λαμψάτω τὸ φῶς ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ὅπως ἴδωσι τὰ καλὰ ὑμῶν ἔργα καὶ δοξάσωσι τὸν πατέρα ὑμῶν τὸν ἐν τοῖς οὐρανοῖς» (Ματθ. ε΄ 16). Μὲ τὸ πρῶτον συμβουλεύει τὴν φυγὴν τῆς κενοδοξίας. Τὸ δεύτερον εἶναι συνέπεια τῆς δικαιοσύνης, τῆς εὐσεβείας, τῆς ἀνδρείας καὶ γενικῶς τῆς ἀρετῆς τῶν μαθητῶν Του.

γ΄) Ἀναφέρεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ μαθηταί Του ἔτρωγαν στάχυας ἐν ἡμέρᾳ Σαββάτου· δι' αὐτοῦ ὁ Κύριος θεσπίζει τό «ἔλεον θέλω καὶ οὐ θυσίαν» καὶ τὸ ὅτι: «Κύριος... ἐστὶν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ σαββάτου», ἑπομένως καὶ οἱ υἱοὶ τῆς βασιλείας «οὐκ ἔτι δουλεύουσιν, ἀλλὰ κυριεύουσι τοῦ σαββάτου».

260 II 208

Φώτιος Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ

Θέμα: Ἀπαντᾷ εἰς τήν (258) ἐπιστολὴν τοῦ Ταρασίου, ὁ ὁποῖος μὲ λόγους πλήρεις ταπεινοφροσύνης καὶ χάριτος ἀρνεῖται νὰ τοῦ ὑποδείξῃ τὶς τυχὸν ἐλλείψεις εἰς ἐκεῖνα ποὺ τοῦ γράφει (ἐπ. 258). Καὶ τοῦ λέγει: Δὲν εἶναι ὅτι δὲν μπορεῖς, ἀλλὰ δὲν θέλεις νὰ μὲ βοηθήσῃς μὲ τὰ καλά σου σοφὰ ρήματα καὶ θεωρήματα.

262 II 208

Φώτιος Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ

Θέμα: Ἀπάντησις εἰς τήν (161) ἐπιστολὴν τοῦ Ταρασίου.

Δὲν πρόκειται νὰ ξεφύγῃς ἀπὸ αὐτὰ ποὺ σοῦ ζητῶ δηλαδὴ νὰ συμπράττῃς μαζί μου (εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος τῆς 258 ἐπιστολῆς).

264 ΙΙ 210

Φώτιος Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ

Θέμα: Ἀπάντησις εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ταρασίου (263)

Πολὺ χαριτωμένη ἐπιστολή, γεμάτη ἀδελφικὴν στοργὴν καὶ τρυφερότητα. Ἐκφράζει τὴν πολλὴν χαράν του, διότι ὁ Ταράσιος ἐπὶ τέλους ἀσχολήθηκε μὲ τὸ θέμα (ἐπ. 258) ποὺ τὸν παρακαλοῦσε, διὰ τῆς ἐπιστολῆς 263. Καὶ ὁ σοφὸς ἀδελφὸς τοῦ ἀπαντᾷ: «Ὡς γλυκύς μοι καὶ λαμπρός ὁ ἀγών· διπλῆν καὶ καλὴν νενίκηκα νίκην, καὶ νενίκηκα τὴν ἡδυτέραν· ἔχω μὲν γὰρ τὸν ἀνταγωνιστὴν ὑπὸ χεῖρας τὰς ἐμάς...» (ἐνθυμίζει τὸν λόγον τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησε μετὰ τὴν χειροτονίαν του Θ΄, δ΄ Ε.Π. ΛΕ΄ 284β΄).

Τελικὰ τὸν μαλλώνει μὲ πολὴν χάριν, διότι τὸν καθυστεροῦσε τόσον καιρόν μὲ τὴν ἀργοπορίαν του καὶ τὸν προτρέπει νὰ μὴν ἐπαναλάβῃ προφάσεις ἀργοπορίας εἰς τὸ ἑξῆς.

51/8 Ι 96

Σεργίῳ ἀδελφῷ

(ὁ νεώτερος ἴσως ἀδελφός)

Θέμα: Ἡ χάρις οὐκ ἀντίκειται τῷ νόμῳ.

Χειρίζεται τὸ θέμα ποὺ τοῦ ὑπέβαλεν ὁ Σέργιος, σύμφωνα καθὼς φαίνεται μὲ τὶς κακοδοξίες τοῦ Μαρκίωνος, ἂν ἡ χάρις ἀντίκειται πρὸς τὸν νόμον. Ἡ ἀπάντησις σαφής: ὁ ἥλιος δὲν καταργεῖ τὰ ἄστρα, οὔτε ἡ ἐνηλικίωσις τὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Ὁ νόμος εἶναι χειραγωγία καὶ ὁδός... ἡ χάρις εἶναι τελείωσις. Οὔτε ὅ,τι προϋπάρχει μένει ἢ μάχεται πρὸς αὐτὸ ποὺ ἔρχεται ὕστερα ὡς τελείωσις, κατὰ τοὺς νόμους τῆς φύσεως, οὔτε τὸ δεύτερον καταργεῖ τὸ πρῶτον. Ὁ Χριστὸς συνεπλήρωσε, δὲν κατήργησε τὸν νόμον, εἰς τὸν ὁποῖον διηκόνησε, καὶ διὰ τῆς χάριτος ἀπέκρυψε τὸ ἀτελές, χωρὶς νὰ λύσῃ οὔτε μίαν κεραίαν αὐτοῦ. Ὁ νόμος ἐπαιδαγώγησεν εἰς Χριστόν, ὅταν ὅμως ἦλθεν ὁ Χριστός, ὁ παιδαγωγὸς κατηργήθη.

55/9 Ι 99

Σεργίω ἀδελφῷ

Θέμα: Ἑρμηνεύει τὸ χωρίον (Ματθ. ζ΄ 6) «Μὴ δῶτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσί, μηδὲ βάλητε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν χοίρων».

Ὡς ἑξῆς ἑρμηνεύει τὸ ρητόν: Ἅγια καὶ μαργαρῖται ὁ λόγος τοῦ θείου κηρύγματος καὶ τὰ ἄχραντα Μυστήρια· κύνες εἶναι οἱ αἱρετικοὶ καὶ οἱ ἄπιστοι, οἱ ὁποῖοι κατηχήθησαν, ἀλλὰ ἐστράφησαν ἐναντίον τῆς θρησκείας μας. Χοῖροι, ὅσοι κυλίονται ἀναισθήτως εἰς τὸν βόρβορον τῶν παθῶν. Τὰ ἅγια δίδονται εἰς τοὺς πιστοὺς καὶ ὀρθοδόξους καὶ εἰς ἐκείνους ποὺ προσανατολίζουν τὸν βίον τους πρὸς τὴν Πίστιν· ἐπίσης δίδονται καὶ εἰς ὅσους ἐκ τῶν ἀπίστων καὶ τῶν αἱρετικῶν ἔχουν καθαρὰν τὴν διάθεσιν ὡσάν «πρόβατα μὴ ἔχοντα ποιμένα». Ἀλλὰ δὲν δίδονται τὰ χαρίσματα «τοῖς κυσί...» καθὼς καὶ τὰ ἀξιώματα. Ἀκόμη ἅγια καὶ μαργαρῖται εἶναι οἱ εὐσεβεῖς καὶ ὀρθόδοξοι λογισμοί, τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ τοὺς προφυλάσσωμεν ἀπὸ λογισμοὺς «αἱρετίζοντας, φιληδόνους, δυσώδεις καὶ ἐμπαθεῖς».

73/10 II 115

Σεργίῳ ἀδελφῷ

Θέμα: Διατὶ ὁ ἀνθρώπινος βίος ὀνομάζεται εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφὴν: σκιὰ καὶ ὄναρ καὶ καπνός.

Ὡραιοτάτη ἐξήγησις τοῦ παραλληλισμοῦ τῆς ζωῆς πρὸς σκιάν, ὄναρ, καπνὸν καὶ ματαιότητα. Ἡ παιδικὴ ἡλικία ἀναίσθητος καὶ ματαία. Ἡ νεότης ἀνθός, ὑπόκενος καὶ εὐρίπιστος, γεμίζει ζάλην τὴν ψυχήν, σάλον καὶ κλύδωνα παθῶν, βυθίζουσα τὸν πόθον τῆς ἀρετῆς, παρέρχεται συντόμως. Ἡ μέση ἡλικία ὡσὰν καπνὸς μετέχει τῆς νεανικῆς κουφότητος καὶ τῆς γεροντικῆς αἰθάλης, ὑπομαραίνεται καὶ διαλύεται εἰς τὸ γῆρας ὡς ὄναρ. Τὸ γῆρας εἶναι εὐτελέστερον καὶ ἀμυδρότερον καὶ κονιορτοῦ καὶ καπνοῦ καὶ σκιᾶς καὶ ὀνείρου... Θεραπεία τῶν μὲν παίδων ἡ καλὴ ἀγωγή· τῆς νεότητος, ὁ χαλινὸς ὁ σφοδρός, καὶ ἡ γυμνασία καὶ ἡ συνάσκησις. Τῆς μέσης ἡλικίας ἡ ἐπιμέλεια πρὸς τὴν τελείωσιν τῆς ἀρετῆς. Τὸ γῆρας παρωθεῖ τὶς σωματικὲς λύπες καὶ ἀναδεικνύει τὴν ἡδονὴν τῆς ψυχῆς καὶ εὐφροσύνην.

145/11 II 1

Σεργίῳ ἀδελφῷ

Θέμα: Ἑρμηνεία τοῦ χωρίου (Πρξ. β´ 1-13)
«Ἕτεροι δὲ χλευάζοντες ἔλεγον, ὅτι γλεύκους μεμεστωμένοι εἰσίν».

Ἐχλεύαζον τοὺς Ἀποστόλους οἱ ἀπιστοῦντες ὄχι διότι δὲν καταλάβαιναν τὸ κήρυγμα, ἀλλ' ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὸ καταλάβαιναν, ἀλλὰ δὲν τοὺς ἄρεσε· «ἀγνωμονοῦντες νυττόμενοι». Καὶ προτίμησαν νὰ λέγουν ἀνοησίες – οὔτε ἡ ὥρα οὔτε ὁ καιρὸς ἦταν κατάλληλος διὰ μέθην – βλασφημοῦντες, ὅπως ἀπέδιδαν καὶ τὰ θαύματα εἰς τὰ δαιμόνια.

161/7 II 15

Σεργίῳ πρωτοσπαθαρίῳ ἀδελφῷ

Θέμα: Ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἐρώτησιν: «Πῶς ἔστι λέγειν Θεὸν τὸν Πατέρα. Θεὸν τὸν Υἱόν, Θεὸν τὸ Πνεῦμα;

Οἱ θεῖοι Πατέρες μὲ πολλὰ παραδείγματα ἀποδεικνύουν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τριῶν θεῶν, ἀλλὰ περὶ ἑνός.

200/85 II 97

Σεργίῳ πρωτοσπαθαρίῳ ἀδελφῷ

Θέμα: Περὶ ἐλέγχων.

Συμβουλεύει τὸν Σέργιον νὰ ἐλέγχῃ ἐκεῖ ὅπου χρειάζεται ἔλεγχος, ἀναμιγνύων τοὺς ἐλέγχους μὲ τὴν ἐπιείκιαν. Ὅταν οἱ νουθεσίες γίνωνται κεκαλυμμένες, φέρουν τότε ἀποτέλεσμα καὶ ὠφελοῦν. Παράδειγμα ὁ Νάθαν καὶ ὁ Ἠλίας (ὄχι ὁ Μιχαίας), οἱ ὁποῖοι ἤλεγξαν τὸν Δαβὶδ καὶ τὸν Ἀχαάβ.

«Ἔλεγχος ἄκρατος εἰς δύο περιίσταται ταῦτα· ὃ μὲν βούλεται ποιεῖν οὐ περαίνει, καὶ οἷς μὴ βούλεται περιπίπτει».

135/6 I 178

Κωνσταντίνῳ ἀδελφῷ

Θέμα: Ἑρμηνεία τοῦ χωρίου (Ματθ. ια´ 11 καὶ Λουκ. ζ´ 28) «ὁ δὲ μικρότερος ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν μείζων αὐτοῦ ἐστιν».

Πρωτότυπος ἑρμηνεία τοῦ ἀνωτέρω, λεχθέντος ὑπὸ τοῦ Κυρίου, χωρίου. Ὁ Φώτιος δὲν θεωρεῖ τὸ ἐδάφιον ἀποφατικὸν ἀλλ' ἀπορηματικόν· καὶ οὕτω διασώζεται ὁ ἔπαινος τοῦ Ἰωάννου.

196/15 II 95

Κωνσταντίνῳ πρωτοσπαθαρίῳ ἀδελφῷ

Θέμα: Ἑρμηνεύει τὸ χωρίον (Ματθ. ε´ 38) «Ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη, ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος».

Δὲν ἀντιμάχεται τό «ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος» πρὸς τό «ὅστις σε ραπίσει ἐπὶ τὴν δεξιὰν σιαγόνα, στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην» τὸ πρῶτον ἀπευθύνεται πρὸς τὸν κριτὴν καὶ νομοθετεῖ νὰ τιμωρήσῃ μὲ ἴσην ποινὴν πρὸς τὴν ἀδικίαν τὸν ἔνοχον. Τὸ δεύτερον συμβουλεύει τὸν ἀδικηθέντα εἰς ἐπιείκειαν καὶ συμπάθειαν, διὰ νὰ τὸν ἀμείψῃ ὁμοίως ὁ Θεός.

255 ΙΙ 195

Κωνσταντίνῳ ἀδελφῷ

Θέμα: Ἑρμηνεύει τὰ χωρία: Α΄ Ἰωάν. β΄ 12-14 καὶ Β΄ Πέτρ. α΄ 18-19.

Τρία εἶναι αὐτὰ μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ἄνθρωπος τελειοῦται· κάθαρσις ἁμαρτημάτων· πίστις εὐσεβὴς καὶ ἀδίστακτος ποὺ δὲν ἀλλοιώνεται μὲ τίποτα τό καινὸν καὶ τὸ πρόσφατον· ἀγὼν καὶ νίκη κατὰ τῶν παθῶν καὶ τοῦ διαβόλου. Μὲ τὸ πρῶτον ἀναγεννᾶται καὶ ἀνακαινίζεται ὁ παλαιωθεὶς ἄνθρωπος (τεκνία)· μὲ τὴν πίστιν ὁ ἄνθρωπος γίνεται «πολιός» (πατέρες)· μὲ τὸν ἀνδρεῖον ἀγῶνα ἀποδεικνύεται νέος (νεανίσκοι).

Ὡς πρὸς δὲ τοῦ Πέτρου τό «ἔχομεν βεβαιότερον τὸν προφητικὸν λόγον» δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν ἑαυτόν του ἀλλ᾽ εἰς τοὺς ἀκούοντας.

138/17 Ι 190

Θεοδώρῳ ἀδελφῷ

Θέμα: Τὶ σημαίνει τὸ χωρίον (Λουκ. κβ΄ 44). «Ἐγένετο δὲ ὁ ἱδρὼς αὐτοῦ ὡσεὶ θρόμβοι αἵματος».

Ἡ ἔκφρασις τοῦ Εὐαγγελιστοῦ εἶναι σύμφωνος πρὸς τὶς παροιμίες: «αἵματι ἵδρωσεν», «αἵματι κλαίει». Τὸ ὅτι ὁ Κύριος προσηύχετο ἐν ἀγωνίᾳ περιρρεόμενος ἀπὸ παχεῖς θρόμβους ἱδρῶτος εἰς τὸ σῶμα, δεικνύει ὅτι ἦταν πραγματικὸς ἄνθρωπος μὲ τὰ φυσικὰ καὶ ἀδιάβλητα πάθη, καὶ ὄχι φανταστικός «καὶ ἐπιδείξει» ἄνθρωπος. Κακῶς οἱ Σύροι νομίζουν ὅτι τὸ χωρίον δὲν εἶναι εὐπρεπὲς καὶ θέλουν νὰ τὸ περικόψουν.

8. Φιλόσοφοι – Ἄγνωστοι

63/78 Ι 107

Ἰωάννῃ φιλοσοφοῦντι

Θέμα: Ἡ ὁμιλία τοῦ Παύλου εἰς Ἀθήνας.

Ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἐρώτησιν Ἰωάννου «τῆς διαλεκτικῆς ἐραστοῦ» διατὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος εἰς τοὺς Ἀθηναίους ἐστήριξε τὴν ὁμιλίαν του εἰς τὴν ἐπιγραφήν «ἀγνώστῳ θεῷ». Διότι, τοῦ γράφει, πρέπει νὰ χειραγωγοῦμε τοὺς ἀνθρώπους πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς εἰς αὐτοὺς δρόμους.

64/79 Ι 107

Τῷ αὐτῷ

Θέμα: Διατὶ ἡ προφητεία τοῖς τῆς ἀσαφείας τρόποις συνεσκίασται.

Ἡ προφητεία δὲν εἶναι ἱστορία. Ἀρετὴ τῆς ἱστορίας εἶναι νὰ ἐκθέσῃ σαφῶς καὶ νὰ μὴ δημιουργήσῃ παρανοήσεις· διδάσκει τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ὅλοι οἱ σύγχρονοι γνωρίζουν.

Ἡ προφητεία συσκοτίζει, ὅσα πρέπει νὰ εἰπῇ, διὰ νὰ τὰ καταλάβουν οἱ ἄξιοι καὶ νὰ μὴ τὰ ἐννοήσουν οἱ βέβηλοι.

208/77 ΙΙ 107

Λέοντι φιλοσόφῳ

Θέμα: Περὶ τῆς τοῦ «εἰμὶ» παρολκῆς ἔν τισι τῆς θείας Γραφῆς φράσεσιν.

Φαίνεται πὼς εἶναι ὁ ἴδιος ὁ φιλόσοφος καὶ μαθηματικός, ὁ ὁποῖος ἔθεσε τὸ θέμα τοῦ σολοικισμοῦ εἰς τὴν φράσιν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὅπου εὑρίσκεται τὸ «εἰμὶ» μὲ προηγουμένην τὴν ἀντωνυμίαν «ἐγὼ» ἐν συνθέσει (π.χ. ἐγὼ εἰμι ψαλῶ τῷ Θεῷ – ἐγὼ εἰμι ἐν γαστρὶ ἔχουσα – Κρ. Ε΄ 3 καὶ Β΄ Βασιλ. ΙΑ΄ ἢ 5).

Ὁ Φώτιος ἀναφέρει ἄφθονα παραδείγματα ἀπὸ τὰ «Ἑλληνικὰ» συγγράμματα, ὅπως: ἔνιοί τινες – σφᾶς αὐτούς – ἀπῆλθεν ἔχων – ἑκὼν εἶναι, ὅπου ἡ δευτέρα λέξις παρέλκει ὡς σχῆμα «καλλωπίσματος» καὶ ὄχι ὡς σολοικισμός. Ἑπομένως δὲν εἶναι σολοικισμὸς τῆς Ἁγίας Γραφῆς τὸ ἐγὼ εἰμι... Καὶ σὺ λοιπὸν νὰ διδάσκῃς ὅσους ἔχουν ἄγνοιαν τῶν τοιούτων. Καὶ καταλήγει: «θράσους γὰρ ἀμαθία μήτηρ».

214/76 859/Σεπτ. 867; ΙΙ 117

Στεφάνῳ ὀρθοδοξήσαντι

Θέμα: Περὶ χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν λειτουργικῶν σκευῶν τῶν Χριστιανῶν.

Ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἀπορίαν: ἐνῷ ἡ Ἁγία Γραφὴ λέγει ὅτι «τὰ εἴδωλα τῶν ἐθνῶν ἀργύριον καὶ χρυσίον, ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων» (Ψαλμ. ΡΛΔ΄ 15) ἐν τούτοις καὶ τὰ λειτουργικὰ σκεύη τῶν Χριστιανῶν, κρατῆρες – θυμιατήρια – τύποι Σταυροῦ καὶ μυρία ἄλλα – εἶναι καὶ αὐτὰ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ. Δὲν εἶναι καὶ αὐτὰ «ἀργύριον καὶ χρυσίον καὶ ξύλα καὶ χρώματα καὶ ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων;».

Ὄχι, λέγει ὁ Φώτιος. Τὰ Ἐκκλησιαστικὰ σκεύη εἶναι ὄχι ἀργύριον, «ἀλλ' ἐξ ἀργύρου» «ἐκ χρυσοῦ» ὄχι χρυσίον, φτιαγμένα ἀπὸ ξύλα καὶ χρώματα. Τῶν εἰδωλολατρῶν εἶναι «ἡ ὕλη περιυβρισμένη». Οἱ Χριστιανοὶ μορφοποιοῦν ἐπάνω εἰς τὴν ὕλην τὴν θείαν ἔμπνευσιν καὶ ὑπηρετοῦν μὲ τὰ χέρια τους εἰς τὰ ἀκίβδηλα καὶ σεπτὰ εἰκονίσματα τὰ ἱερὰ πρότυπα. Καὶ εἶναι διαφορετικὴ ἡ χρῆσις τῶν μὲν ἀπὸ τὰ δέ.

103/51 I 139

Ἀγνώστῳ

Θέμα: Πρὸς τὸν ἐπερωτήσαντα πῶς δυνατὸν μὴ ἁλῶναι ψεύδει τὸν θεῖον ἀπόστολον, Ἰουδαῖον ἑαυτὸν καὶ Ρωμαῖον ἀποφηνάμενον, καὶ ποτὲ μὲν Ταρσοὺς ἔχειν πατρίδα, ποτὲ δὲ ἐν Ρώμῃ γεννηθῆναι.

Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος δὲν ψεύδεται, ὅταν λέγῃ ὅτι εἶναι καὶ Ἰουδαῖος καὶ Ρωμαῖος· διότι ἦταν καὶ τὰ δύο. Ἂν δὲν ἦταν Ρωμαῖος, οἱ Ρωμαῖοι ἀξιωματοῦχοι Λυσίας καὶ Φῆλιξ (Πρξ. ΚΒ΄, ΚΓ΄) θὰ ἀπεκάλυπταν τὸ ψεῦδος, ἐνῷ αὐτοὶ τὸν μετεχειρίσθησαν ὡς Ρωμαῖον. Ἂν δὲν ἦταν Ἰουδαῖος, θὰ τὸ ἐφανέρωναν οἱ Ἰουδαῖοι, φονικώτατα διατεθειμένοι ἀπέναντί του.

270/141 II 219

Ἀνεπίγραφος

Θέμα: Περὶ τοῦ μὴ δεῖν πρὸς τὰ ἐν τῷ βίῳ λυπηρὰ ἐπιστρέφεσθαι

Εἶναι πολὺ δύσκολον, μᾶλλον δὲ ἀδύνατον νὰ ἐπιτύχῃ ὁ ἄνθρωπος βίον ἄλυπον. Ὅμως «τὰ πλεῖστα τῶν λυπηρῶν» ἀπὸ τὴν ἰδικήν μας ἀντιμετώπισιν παίρνουν τὸ δικαίωμα νὰ μᾶς πλήττουν. Ἡ στέρησις τοῦ πλούτου, ὁ φθόνος, κοινὸν πόλεως ἢ πατρίδος πάθος, ἠμποροῦν νὰ μὲ κάμουν πένητα ἀλλ' ὄχι νὰ μὲ λυπήσουν, ἂν ἐγὼ δὲν ἐπιστρέφω συνεχῶς εἰς αὐτὰ ἀνακινῶν τὴν πληγήν. Ὡς καὶ ὁ θάνατος τῶν προσφιλῶν ἀκολουθεῖ τὴν φυσικὴν πορείαν. Ὅλα αὐτὰ παίζουν ὡσὰν παιδιὰ εἰς τὴν σκηνὴν τῆς ζωῆς. Ἕνα μόνον πρέπει νὰ μὲ ἀπασχολῇ: πῶς θὰ ἀποτινάξω τὴν ἀλγηδόνα τῆς ἁμαρτίας καὶ πῶς θὰ προφυλάξω τὴν ψυχήν μου ἀπὸ τὰ κεντήματά της· καὶ ἂν τραυματισθῶ, πῶς θὰ θεραπεύσω τὸ τραῦμα τῆς ψυχῆς μου καὶ θὰ ἐπαναφέρω τὴν ὑγείαν, ἕτοιμος πάντα νὰ διατηρῶ τὴν ψυχήν μου ἀπαθῆ εἰς τὴν ἁμαρτίαν.

276 Νοέμ. 877/Σεπτ. 886 II 225

Θέμα: Πρὸς τὸν πολλάκις ὁμολογήσαντα γνησίαν ἀγάπην καὶ νόθοις ταύτην ἐπινοίαις κιβδηλεύσανται.

Φαίνεται πὼς ὁ παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ὁ Ἀναστάσιος ὁ βιβλιοθηκάριος (;) Πάντως εἶναι πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ἐπρόδωσε τὴν φιλίαν καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ Φωτίου. Τοῦ ἐπιστρέφει λοιπὸν τὶς γραπτὲς ἔνορκες διαβεβαιώσεις του, τὶς ὁποῖες οὐδόλως σέβεται καὶ λογαριάζει ὁ παραλήπτης, διὰ νὰ μὴ εἶναι εἰς τὸν Φώτιον μὲν βάρος μάταιον, εἰς ἐκεῖνον δὲ περιττόν, ἱκανὸν νὰ ἐπισείῃ τὸν φόβον ἢ τὴν αἰδῶ τῶν ἀνθρώπων, ἂν θελήσῃ πάλιν νὰ προβῇ εἰς ὅσες νέες ἐνέργειες ὑπαγορεύσει εἰς αὐτὸν ἡ διαφωνία του. Ἐὰν οἱ εὐεργεσίες του, παλαιὲς καὶ νέες, καὶ ἡ συγγνώμη ποὺ προσφάτως παρέσχεν εἰς αὐτὸν ὁ Φώτιος, δὲν ἐστάθησαν ἱκανὰ νὰ ἐγγραφοῦν μέσα του, τὶ νόημα ἔχουν τὰ γραπτὰ κείμενα; Πάντως κρατεῖ τὴν ἀγάπην ὁ Φώτιος κατὰ τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου.

Η ΒΙΒΛΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΦΩΤΙΟΥ

Ὑπὸ
Ἰωάννου Παναγοπούλου
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

1. Τὸ ἐξηγητικό του ἔργο

Τὸ πλούσιο καὶ πρωτότυπο ἐξηγητικὸ ἔργο τοῦ ἱ. Φωτίου ἦλθε πρόσφατα στὴ δημοσιότητα μὲ κριτικὲς ἐκδόσεις καὶ ἔχει ἐπισύρει κιόλας τὴν προσοχὴ τῆς διεθνοῦς ἐρεύνης. Ἐνῶ ἡ δογματική του διδασκαλία καθὼς καὶ ἡ ἐκκλησιαστική πολιτική του ἔχουν δριμύτατα πολεμηθεῖ στὴν Δύση, ἀντίθετα ἡ σπουδαία προσφορά του στὴν ἑρμηνεία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, καὶ ἰδιαίτερα τῆς Καινῆς Διαθήκης, καὶ τὴν ἱστορία τῆς βιβλικῆς ἑρμηνευτικῆς, ἔχει τύχει ὄχι μόνο γενικῆς ἀποδοχῆς ἀλλὰ καὶ μεγάλου θαυμασμοῦ. Στὸ ἐξηγητικὸ ἔργο τοῦ μεγάλου Πατριάρχη ἀνήκουν:

1. Τὰ «**Ἀμφιλόχια**» ἢ «λόγων ἱερῶν καὶ ζητημάτων ἱερολογίαι» ἤ, ὅπως προσδιορίζεται στὸν Πρόλογο: «λόγων ἱερῶν συλλογή, ἐν ᾗ ζητήματα τῆς θείας Γραφῆς διαλύεται». Πρόκειται γιὰ συλλογὴ 310 (καὶ ἀκόμα 16 συμπληρωματικῶν) (καὶ κατὰ τὴν προσωπική του δήλωση, 300) ἀποκρίσεων σὲ ἀντίστοιχα ἀπορήματα, τὰ ὁποῖα ἔθεσε στὸν ἱ. Φώτιο ὁ Μητροπολίτης Κυζίκου Ἀμφιλόχιος. Ἀπ᾽ αὐτὲς οἱ 260 περίπου πραγματεύονται ἁγιογραφικὰ θέματα, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες στρέφονται σὲ φιλοσοφικά, γραμματολογικά, ἱστορικά, δογματικὰ θέματα ἀκόμα καὶ ἰατρικὰ ἢ φυσικὰ ζητήματα. Τό ἔργο συντάχθηκε πιθανώτατα κατὰ τὸν χρόνο τῆς πρώτης ἐξορίας τοῦ ἱ. Πατρὸς («ὄχλος πειρασμῶν καὶ θλίψεων», Ζητημ. 78,1) (869-877). Ἀνήκει στὸ γνωστὸ ἐξηγητικὸ εἶδος «Ἄπορα εἰς τὴν θείαν Γραφήν» ἢ «ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις», τὸ ὁποῖο ἐμφανίσθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα (Εὐσέβιος Παμφίλου, Βασίλειος ὁ Μέγας, Θεοδώρητος) καὶ ἀπὸ τὸν 5ο αἰώνα διαδόθηκε εὐρύτατα στὴν χριστιανικὴ ἐξηγητικὴ γραμματεία τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως (Ἡσύχιος Ἱεροσολ., Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, Μάξιμος Ὁμολ., Ἀναστάσιος Σιναΐτης, Ἱερώνυμος, Αὐγουστῖνος, Βέδας Αἰδέσιμος, κ.ἄ.). Σὲ μορφὴ ἐρωτήσεων θέτει ὑπ᾽ ὄψη ὁ Ἀμφιλόχιος δυσνόητα χωρία τῆς Γραφῆς καὶ ἰδιαίτερα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν γνώμη του ἐμφανίζουν ἀσάφεια,

Ἐκκλησία καὶ Θεολογία vol. X (1991)

ἐναντίωση ἢ ἀντίφαση (πρβλ. ἐνδεικτικὰ τὸ 1ο Ζήτημα). Μὲ τὸ ἔργο τοῦτο ὁ ἱ. Φώτιος ἀποδεικνύεται ἀπαράμιλλος γνώστης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἀριστοτέχνης ἑρμηνευτὴς τῆς ἁγ. Γραφῆς. Προτάσσει πάντοτε γραμματικὴ καὶ συντακτικὴ ἀνάλυση, ἐπιμένει στὴν ὀρθὴ γραφὴ καὶ στίξη, ἐπεξηγεῖ τὰ διάφορα συντακτικὰ σχήματα, ἀναλύει τὶς διαφορετικὲς ἔννοιες πολλῶν λέξεων, φράσεων καὶ ρημάτων, ἀνατρέχει σὲ πολλαπλὰ παράλληλα ὁμόηχα ἢ συνώνυμα χωρία τῆς ἁγ. Γραφῆς, ἀκόμα καὶ τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, προσφεύγει στὶς γνωστὲς μεταφράσεις τῆς ΠΔ (Ἀκύλα, Σύμμαχου καὶ Θεοδοτίωνος), καταφεύγει σὲ ἐπιρρωτικὲς ἀπαντήσεις καὶ ἐξηγήσεις προηγούμενων ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων (ἰδιαιτέρως τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου, τοῦ Θεοδωρήτου καὶ τοῦ Γερμανοῦ Κων/λεως) (συστηματικὸ κατάλογο τῶν πατερικῶν ἔργων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξαρτᾶται ὁ Φώτιος βλ. στὸν Amsler O., 606ἑξ.), πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες παραθέτει ὡς ἐξ ἴσου ὀρθές, ἐνῶ ἄλλες διορθώνει ἢ ἀπορρίπτει. Κατὰ κανόνα προτάσσει ἱστορική, γραμματικὴ ἑρμηνεία, τὴν ὁποία συχνὰ συμπληρώνει μὲ ἀναγωγικὴ ἢ πνευματικὴ θεωρία ἢ ἑρμηνεία. Εἰδικώτερα ἀναφέρεται κατὰ κύριο λόγο σὲ δυσνόητα χωρία τῆς Πεντατεύχου, τοῦ Ἐκκλησιαστῆ, τῶν Ψαλμῶν, τῶν Προφητῶν, τῶν Εὐαγγελίων καὶ τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Ἀπ. Παύλου, ἐνῶ δὲν ἐλλείπουν ἑρμηνεῖες σὲ μεμονωμένα χωρία τῶν Πράξεων Ἀποστόλων καὶ τῶν Καθολικῶν Ἐπιστολῶν. Τὸ ἔργο τούτου τοῦ ἱ. Φωτίου ἀποτελεῖ χωρὶς ἀμφιβολία μνημεῖο τῆς ἐξηγητικῆς παραδόσεως τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς γραμματείας καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχή, ὅπου ἐπικρατεῖ τὸ εἶδος τῶν λεγομένων Σειρῶν. Ἔχει ἐπίσης καὶ κατὰ τοῦτο ἰδιαίτερη ἀξία, διότι ἀντικατοπτρίζει τὴν θεολογικὴ διδακτικὴ μέθοδο τοῦ ἱ. Φωτίου καὶ τὸ περιεχόμενό της (ὅπως ἐπισημαίνει ὀρθά καὶ ὁ F. Podskalsky, Die griechisch-byzantinische Theologie und ihre Methode. Aspekte und Perspektiven eines ökumenischen Problems, Theologie und Philosophie 58[1983] 76), δεδομένου μάλιστα, ὅτι στὸ σύνολό του ἀποτελεῖ εἶδος ἐπιτομῆς τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας. Τὸ ἔργο τοῦτο ἐξέδωσε σὲ βελτιωμένη σὲ σχέση μὲ ἐκείνη τοῦ Migne (τόμ. 101, 45-1172) (καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ της ἄριστη κριτική) ἔκδοση ὁ «ἰατρὸς καὶ χειροῦργος» Σοφοκλῆς Κ. Οἰκονόμος ἀπὸ κώδικα τῆς ἱ. Μονῆς Μεγίστης Λαύρας (Ἀθήνησι 1858), στὴν ὁποία προέταξη ἐμβριθῆ καὶ ἐξαντλητικὰ Προλεγόμενα. Πληρέστερη κριτικὴ ἔκδοση εἶναι βέβαια ἐκείνη τοῦ L.G. Westerink, Photius Epistulae et Amphilochia, vol. IV.V., VI, 1.2, Teubner, Leipzig 1986-1988. Στὰ Ἀμφιλόχια παραπέμπουμε μὲ ἁπλὴ δήλωση τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ Ζητήματος καὶ τῆς σχετικῆς παραγράφου ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Σ.Κ. Οἰκονόμου.

2. Σημαντικὸς ἀριθμὸς τῶν **Ἐπιστολῶν** τοῦ ἱ. Φωτίου, καὶ εἰδικώτερα 58, περιέχουν κατὰ λέξη ἀποκρίσεις ἀπὸ τὰ Ἀμφιλόχια. Αὐτὲς ἐξέδωκε σὲ κριτικὴ ἔκδοση καὶ μὲ σχόλια ὁ Ἰω. Βαλέττας (ἐν Λονδίνῳ 1864) στὸ πρῶτο Μέρος τῶν Ἐπιστολῶν («Δογματικαὶ καὶ Ἑρμηνευτικαί», σελ. 133-413).

Σήμερα ὑπάρχει ἡ ὁλοκληρωμένη κριτικὴ ἔκδοση τῶν B. Laurdas-L.G. Westerink, Photius Epistulae et Amphilochia, vol. I-III, Teubner, Leipzig 1983-1984.

3. Ἀπὸ τὶς 83 **Ὁμιλίες** τοῦ ἱ. Φωτίου (Σ. Ἀριστάρχου, Φωτίου λόγοι καὶ ὁμιλίαι ὀγδοήκοντα τρεῖς, τόμ. Α΄ καὶ Β΄, Κων/λιςλ 1900 καὶ ἡ πληρέστερη κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Β. Λαούρδα, Φωτίου Ὁμιλίαι. Ἔκδοσις κειμένου, Εἰσαγωγὴ καὶ Σχόλια, Θεσσαλονίκη 1959, ἀγγλικὴ μεταφρ. μὲ σπουδαία σχόλια τοῦ C. Mango, The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople, Cambridge, Mass. 1958) ἔχουν κατ᾽ ἐξοχὴ ἐξηγητικο-κηρυγματικὸ χαρακτήρα οἱ ἑξῆς (κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Β. Λαούρδα): Δύο ὁμιλίες εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου (σελ.53-61. 74-82), Εἰς τὸ γενέσιον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου (σελ. 89-98), Εἰς τὰ Βάϊα καὶ εἰς τὸν Λάζαρον (σελ.83-88), Τῇ Τετράδι τῆς Α΄ ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν (σελ. 128-133), Εἰς τὴν θεόσωμον ταφὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (σελ. 105-121), δύο ὁμιλίες Τῇ ἁγίᾳ Παρασκευῇ (σελ.1-11. 62-73), Τῷ θείῳ καὶ Μεγάλῳ Σαββάτῳ (σελ. 122-127). Οἱ παραπομπὲς ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Λαούρδα.

4. Τὸ σπουδαιότερο καὶ πλέον πολύτιμο ἐξηγητικὸ ἔργο τοῦ ἱ. Φωτίου διασώθηκε στὶς λεγόμενες Σειρὲς ἢ τὰ πατερικὰ ἐξηγητικὰ Ἀνθολόγια. Ἐκτείνεται στὰ τέσσερα Εὐαγγέλια καθὼς καὶ στὶς Ἐπιστολὲς τοῦ ἀπ. Παύλου. Ἡ μεγάλη ἀξία του ἀναγνωρίσθηκε ἰδιαίτερα μετὰ τὴν ἄριστη κριτικὴ ἔκδοση τῶν J. Reuss καὶ K. Staab ἀντίστοιχα. Πρόκειται γιά: α) 11 ἑρμηνευτικὰ ἀποσπάσματα στὸ **κατὰ Μᾶρκον** Εὐαγγέλιο (Migne P.Gr. 101, 1209-1214). Ἡ προέλευση τῶν ἀποσπασμάτων αὐτῶν εἶναι ἄγνωστη καὶ τίποτα δὲν ὑποδηλώνει, ὅτι ὁ Φώτιος συνέταξε πλῆρες ὑπόμνημα στὸ ἐν λόγω Εὐαγγέλιο. β) 95 ἐξηγητικὰ σχόλια στὸ **κατὰ Ματθαῖον** Εὐαγγέλιο (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Σχόλια τε καὶ τεμάχια ὁμιλιῶν εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, Φωτίου, τὰ περὶ τοῦ Τάφου τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, Petersburg 1892, 53-140, καὶ ἡ πληρέστερη κριτικὴ ἔκδοση τοῦ J. Reuss, Matthäus-Kommentare aus der griechischen Kirche, Texte und Untersuchungen 61, Berlin 1957, 270-337). Ὡρισμένα ἀπὸ αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὰ Ἀμφιλόχια, ἄλλα προφανῶς ἀπὸ ὁμιλίες τοῦ ἱ. Πατρός, ἐνῶ τὰ περισσότερα εἶναι ἄγνωστης προελεύσεως, ἀπολύτως ὅμως αὐθεντικά. Συνεπῶς παραμένει ἀνοικτὸ τὸ ζήτημα, ἐὰν ὁ Φώτιος συνέταξε ἑρμηνεῖες ἢ σχόλια σὲ ἐπὶ μέρους χωρία ἢ συνεχόμενο καὶ πλῆρες ὑπόμνημα στὸ κατὰ Ματθαῖον. Εἶναι πάντως προφανὴς ὁ ὁμιλητικὸς χαρακτήρας τῶν ἀποσπασμάτων καί ἴσως ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ ὑπομνήματος νὰ ἦταν ὁμιλητική. Κατὰ τὸν J. Reuss (Evangelien-Erklärungen, σελ. 483), ὁ ἱ. Φώτιος ἀναγνωρίζεται ὡς ἔξοχος καὶ ἐντελῶς πρωτότυπος σχολιαστὴς τοῦ Ματθαίου, σὲ μιὰ ἐποχή, ὅπου σπανίζουν τὰ ἐξηγητικὰ ὑπομνήματα στὴν ἁγ. Γραφή. γ) 54 ἀποσπάσματα στὸ **κατὰ Λουκᾶν** Εὐαγγέλιο (J. Reuss, Lukas-Kommentare aus der griechischen Kirche, Texte und Untersuchungen 130, Berlin 1984,

298-317). Καθὼς ἔδειξε ὁ J. Reuss (σελ. XXIXἑξ.), 20 ἀπὸ τὰ σχόλια αὐτὰ ἀπαντοῦν κατὰ λέξη καὶ στὰ Ἀμφιλόχια καὶ ἕνα (στὸ Λουκ. 16,26) στὴν Ἐπιστ. 139. Ἐπίσης ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, τὰ 20 ἀναφερονται στὴν προϊστορία τοῦ κατὰ Λουκᾶν (δηλ. τὰ δύο πρῶτα κεφάλαια) καὶ ἔχουν ἔντονο ὁμιλητικὸ χαρακτῆρα. Κατὰ σημαντικὸ ποσοστὸ προέρχονται ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἐξηγητικὲς ὁμιλίες στὴν Γέννηση ἢ τὸν Εὐαγγελισμὸ τῆς Θεοτόκου. Τὰ ἄλλα 13 εἶναι ἄγνωστης προελεύσεως. Καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση δὲν ἀποκλείεται ἡ ὑπόθεση, ὅτι ὁ ἱ. Φώτιος συνέταξε συνεχὲς ὑπόμνημα στὸ κατὰ Λουκᾶν (παρὰ τὴν ἀντίθετη ὑπόθεση τῶν J. Hergenröther, Photius III, 76-77 καὶ J. Reuss, Lukas-Kommentare XXXI). δ) Περισσότερο σημαντικὰ εἶναι τὰ 114 ἑρμηνευτικὰ σχόλια στὸ **κατὰ Ἰωάννην** Εὐαγγέλιο (J. Reuss, Johannes-Kommentare aus der griechischen Kirche, Texte und Untersuchungen 89, Berlin 1966, 359-412). Παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ σχόλια αὐτὰ ἀπαντοῦν καὶ στὰ Ἀμφιλόχια, ἐν τούτοις ὁ J. Reuss (Johannes-Kommentare XXXἑξ. καὶ Evangelien-Erklärungen 495), μὲ βάση τὴν χειρόγραφη παράδοση καὶ τὴν πρωτοτυπία τῶν σχολίων, θεωρεῖ βέβαιο, ὅτι ὁ μεγάλος Πατριάρχης συνέταξε ὁμιλητικὸ ὑπόμνημα στὸ τέταρτο Εὐαγγέλιο, ὅπου βέβαια, παράλληλα μὲ τὴν τάση πρὸς παραίνεση, διαπιστώνεται ἔντονο καὶ τὸ δογματικὸ ἐνδιαφέρον. Τέλος ε) ἑρμηνευτικὰ σχόλια στὶς **Ἐπιστολὲς τοῦ ἀπ. Παύλου** (κατὰ τὴν κλασικὴ πλέον κριτικὴ ἔκδοση τοῦ K. Staab, Pauluskommentare aus der griechischen Kirche, Neutestamentliche Abhandlungen 15, Münster i.W. 1933 [ἐπανέκδοση: 1984], 470-652). Τὰ σχόλια αὐτὰ εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ Ἀμφιλόχια καὶ προδίδουν τὴν ἴδια ἑρμηνευτικὴ μέθοδο καὶ τὸ ἴδιο γλωσσικό ἰδίωμα, οὕτως ὥστε εἶναι ἀπολύτως βεβαία ἡ γνησιότητά τους. Πρῶτος ὁ J. Hergenröther εἶχε ὑποθέσει τὴν ὕπαρξη ὑπομνήματος τοῦ ἱ. Φωτίου στὶς 10 ἐπιστολὲς τοῦ ἀπ. Παύλου (Photius III 78ἑξ.). Τὸ ζήτημα τοῦτο ἔλυσε ὁριστικὰ ὁ K. Staab. Κατ' αὐτόν (σελ. XLἑξ.) τὰ σχόλια τοῦ ἱ. Φωτίου στὶς παύλειες Ἐπιστολὲς ἀποτελοῦν ὑπομνηματισμὸ ὄχι βέβαια συνεχῆ, ἀλλὰ σὲ ἐπὶ μέρους χωρία τῶν Ἐπιστολῶν, ἐνῶ παραλείπονται τὰ χωρία ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ὁ Φώτιος ἔχει σχολιάσει στὰ Ἀμφιλόχια. Κατὰ τὸν ἴδιο ἐρευνητὴ (σελ. XLIV), ἡ ἑρμηνεία τῶν παύλειων Ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ἀποτελεῖ ἔργο, παρόμοιο τοῦ ὁποίου δὲν ἐμφανίσθηκε ἑκατονταετηρίδες πρὶν ἢ μετὰ ἀπ' αὐτόν. Σημειώνουμε, ὅτι ὡς ἀπαραίτητη φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ στὴν ἑρμηνεία τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψη τὰ ζητήματα 91 καὶ 92 (=Ἐπιστ. 27.28) καὶ ἡ Ἐπιστ. 30.

Γιὰ τὴν ἑρμηνευτικὴ θεωρία καὶ τέχνη τοῦ ἱ. Φωτίου ἀνατρέχουμε, ὅταν χρειάζεται, καὶ στὰ λοιπὰ δογματικὰ καὶ ἀπολογητικὰ του ἔργα ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Migne.

Βιβλιογραφία: J. Hergenröther, Photius Patriarch von Konstantinopel, τόμ. III, Regensburg 1869 (ἐπανέκδοση: Darmstadt 1966), 272-328 (ἐξαντλητικὴ περιγραφὴ τῶν βιβλικῶν ἑρμηνειῶν τοῦ Φωτίου). Sourorn B., L' exégèse de Photius, Bessarione 3,4(1898) 35-47. G. Barby, La littérature patristique des «Questiones et responsiones» sur l'Ecriture Sainte, Revue Biblique 42(1933) 346-350. K. Ziegler, ἄρθρ. Photios στὴν Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft XX 1, Stuttgart 1941, 667ἑξ. 727ἑξ. Wyss B., Photios über den Stil des Paulus, Museum Helveticum 12(1955) 236-251. Birdsall J.H., The Text of the Gospels in Photius, Journal of Theol. Studies, New Series, 7(1956) 42-55. 190-198, τοῦ ἰδίου, Photius and the Text of the Fourth Gospel, New Testament Studies 4(1957) 61-63, τοῦ ἰδίου, The Text of the Acts and Epistles in Photius, ἴδιο περιοδ. 9 (1958) 278-291 (ὁ Φώτιος δέν χρησιμοποιεῖ τό βυζαντινό, ἀλλὰ τὸ κείμενο τῆς Καισάρειας, τὸ Ἡσυχιανό). J. Reuss, Die Matthäus-Erklärung des Photius von Konstantinopel, Ostkirchl. Studien 1(1952) 132-134, τοῦ ἰδίου, Evangelien-Erklärungen vom 4. bis 9. Jahrhundert in der griechischen Kirche, Neues Testament und Kirche, Festschrift für R. Schnackenburg, Freiburg-Basel-Wien 1974, 476-496. Amsler O., Die exegetische Methode des Photios, München 1981 (Διατριβή) (τὸ ἔργο τοῦτο ἐξαντλεῖται μονομερῶς σὲ συνοπτικὴ παράθεση ὅλων τῶν βιβλικῶν ἑρμηνειῶν τοῦ Φωτίου, χωρὶς ἰδιαίτερη ἀνάλυση καὶ ἐμβάθυνση). Πολύτιμες εἶναι ἐπίσης οἱ Εἰσαγωγὲς τῶν Σ. Οἰκονόμου, Ἰ. Βαλέττα, K. Staab καὶ J. Reuss στὶς ἀνωτέρω μνημονευόμενες ἐκδόσεις τους.

2. *Ἡ φύση τοῦ βιβλικοῦ λόγου*

Τὰ διασωθέντα ἐξηγητικὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἱ. Φωτίου εἶναι, ὅπως εἴδαμε, εἴτε ἀποκρίσεις καὶ λύσεις σὲ ζητήματα καὶ ἄπορα, τὰ ὁποῖα ἐτέθησαν εὐκαιριακὰ σ' αὐτὸν, εἴτε δογματικὲς καὶ ὁμιλητικὲς ἑρμηνεῖες σὲ σπουδαῖα βιβλικὰ κείμενα. Ὡστόσο παρὰ τὸν εὐκαιριακὸ καὶ ἀποσπασματικὸ χαρακτήρα τῆς βιβλικῆς του ἑρμηνείας, ἀνευρίσκουμε στό συνολικό ἔργο του ἀπηρτισμένες ἑρμηνευτικὲς ἀρχὲς καὶ σταθερὴ ἑρμηνευτικὴ θεωρία. Εἶναι ἐντυπωσιακὸ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἱ. Φώτιος γνωρίζει ἄριστα καὶ προϋποθέτει τὴν προηγούμενη ἐξηγητικὴ παράδοση τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων, δηλ. ὄχι μόνο τὶς ἐπὶ μέρους ἑρμηνεῖες τους, ἀλλὰ καὶ τὶς καθιερωμένες στὴν ἱστορία τῆς ἐκκλησιαστικῆς βιβλικῆς ἑρμηνείας ἑρμηνευτικὲς ἀρχὲς καὶ θεωρίες. Ὁ ἱ. Φώτιος ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀπόλυτη ἰσχὺ τῶν ἑρμηνευτικῶν ἀρχῶν, ποὺ ἀνέκαθεν χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἕλληνες Πατέρες καὶ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τους ἐπικυρώνει τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ του εἶχαν ἀποκτήσει δογματικὴ ἰσχὺ στὴν ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Τοῦτο μάλιστα εἶχε ἀποφασίσει καὶ ἡ ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτη Οἰκ. Σύνοδος (691/92), ἡ ὁποία στὸν 19ο κανό-

να της ὁρίζει: «Εἰ γραφικός τις ἀνακινηθείῃ λόγος, μὴ ἄλλως τοῦτο ἑρμηνευέτωσαν ἢ ὡς ἄν οἱ τῆς Ἐκκλησίας φωστῆρες καὶ διδάσκαλοι διὰ τῶν οἰκείων συγγραμμάτων παρέθεντο καὶ μᾶλλον ἐν τούτοις εὐδοκιμείτωσαν ἢ λόγους οἰκείους συντάττοντες». Σὲ συμφωνία μὲ τὴν παράδοση αὐτὴ βεβαιώνει καὶ ὁ ἱ. Φώτιος: «οὐκοῦν καὶ τὰς τῶν ἐγκρίτων διδασκάλων φωνὰς τῆς ὁμοίας παραδοχῆς ἀξιώσωμεν» (149,7).

Ἡ ἁγία Γραφὴ ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἱ. Φώτιο τὴν πρώτιστη καὶ κύρια πηγὴ τῆς ἀληθοῦς πίστεως, τῶν ὀρθῶν δογμάτων, τῶν σωτηρίων ναμάτων. «Πηγὴ γὰρ ὑπάρχει ψυχωφελῶν καὶ σωτηρίαν ναμάτων τὰ ἱερὰ ἡμῶν λόγια» καὶ ὅσο περισσότερο ἀνορύττουμε σ' αὐτὰ τόσο ἄφθονες πηγάζουν οἱ χάριτες τῶν νοημάτων (42, 8). Παρομοιάζει τὴν μελέτη τῆς Γραφῆς μὲ «πολύχουν γεωργίαν», ἡ ὁποία ἀναδίδει στοὺς φιλόπονους πολλὴ ὠφέλεια (212, 4). Τὰ ἱερὰ λόγια ἔχουν ἕνα κοινὸ «σκοπό», τὴν διδασκαλία καὶ τὴν παραίνεση (21, 2). Ἡ ἰσχὺ καὶ αὐθεντία τους εἶναι ἀπόλυτη καὶ ἀστασίαστη: «Μηδὲν ἔξωθεν τῆς δεσποτικῆς ἐντολῆς μήτε ἐννοοῦντας, μήτε λέγοντας, μήτε πράττοντας» (43, 12). Ὁποιαδήποτε «θεωρία» ἢ ἄποψη ἐκφέρει ὁ πιστός, αὐτὴ πρέπει ὁπωσδήποτε «καὶ τῇ τῶν λογίων χρήσει καὶ διδασκαλία κατασφαλίζεσθαι ταύτας» (185, 4). Δὲν ἀνέχεται τὴν ὁποιαδήποτε παραχάραξη ἢ τὴν ἐλάχιστη ἀφαίρεση ἢ πρόσθεση στὰ ἱερὰ γράμματα, «οὐ δεῖ γὰρ οὐδόλως, οὐδ' ἐφ' ἑνὶ γράμματι παραχαράττειν τὰς λέξεις τὰς ἱεράς», καθόσον ὅταν μένει ἀπαραχάρακτη ἡ λέξη, τότε μόνο «ἀνεμποδίστως ἡ τοῦ ρητοῦ πρόεισι διάνοια» (133,2). Ἐπί πλέον, μιὰ τέτοια πράξη ἰσοδυναμεῖ μὲ βλασφημία, ποὺ ἐπιφέρει τὴν ὀργὴ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν καταστροφή. Ἀναφερόμενος στὸν προφήτη Ἱερεμία (23, 33), ὁ ὁποῖος κινδύνευσε νὰ ἀποθάνει, ὅταν ἀποπειράθηκε νὰ μεταβάλλει ἕναν προφητικὸ λόγο, ἀποφαίνεται: «ἕν ρῆμα ἵνα μεταποιηθῇ, ἀπειλεῖ ὁ Θεός, καὶ σὺ ὁλόκληρον δογμάτων ἀκρίβειαν διαστρέφων, νομίζεις διαφυγεῖν τὰς τοῦ Θεοῦ χεῖρας;» (164, 6 πρβλ. καὶ 149,7). Αὐτὴ τὴν αὐστηρὴ ἐμμονὴ στὴν ἀκριβὴ κατανόηση τοῦ γράμματος προβάλλει ἐναντίον τῶν Λατίνων, ποὺ παραποιοῦν τὸ γραφικὸ νόημα προκειμένου νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος καθὼς καὶ ἐναντίον τῶν εἰκονομάχων. Εἶναι προφανές, ὅτι ὁ Φώτιος, παρὰ τὴν ἰσχυρὴ ἐπιμονή του στὴν γραμματικὴ καὶ ἱστορικὴ κατανόηση τῆς Γραφῆς, ὅμως στὴν πραγματικότητα δὲν τὴν θεωρεῖ ἁπλῶς ὡς γραπτὸ κείμενο τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ κυρίως ὡς τὴν ζωτικὴ μαρτυρία καὶ ἱστορικὴ ἐνέργεια τοῦ θείου θελήματος. Στὴν Γραφὴ ἀναγνωρίζει τὴν χάρη τῆς σοφίας καὶ τῶν νοημάτων, τὸ «κάλλος ἐμφύτου λόγου» (91, 1), τὸ ὁποῖο μὲ τὴν κατάλληλη ἑρμηνεία. «πηγάζει τῶν νοημάτων τὰς χάριτας» (42, 8) καὶ συντηρεῖ τὴν πνευματικὴ ζωὴ (64, 2). Ὁ λόγος καὶ τὰ «σεβάσμια λόγια» τῆς Γραφῆς ἔχουν ἐσωτερικὴ δύναμη (74, Πρόλ., 149, 7). Ἀκόμα περισσότερο, τὴν μελέτη καὶ ὀρθὴ κατάληψη τῆς ἁγ. Γραφῆς θεωρεῖ ὡς τὴν μαθητεία καὶ τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴν εἴσοδο στὴν Βασιλεία. «Καὶ γὰρ διὰ τῆς γνώσεως αὐτῶν κτώμεθα τὴν βασι-

λείαν τῶν οὐρανῶν» (μὲ ἀναφορὰ εἰς Ματθ. 13, 52) (Εἰς Ματθ., σχόλ. 61, Reuss 303). Κατὰ συνέπεια ὁ Φώτιος συνιστᾶ μὲ ἐπιμονὴ στὸν πιστό: «Σὺ δὲ τῶν ἱερῶν λογίων τῇ μελέτῃ σχόλαζε» (35, 2). Ὁ ἴδιος δὲ ἔχει ἐντρυφήσει ἀπὸ νεότητος στὴν μελέτη τῶν Γραφῶν καὶ μάλιστα τῶν Ψαλμῶν (287) καὶ γνωρίζει σὲ ἐκπληκτικὸ βαθμὸ τὰ βιβλικὰ κείμενα.

Στὴν βάση τῆς κατανοήσεως αὐτῆς τῆς Γραφῆς βρίσκεται ἡ κλασικὴ γλωσσολογικὴ θεωρία τῶν προγενέστερων ἑλλήνων Πατέρων, τοῦ Μ. Ἀθανασίου, τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ποὺ ἀνάγεται στὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα καὶ τὸν Ὠριγένη. Σύμφωνα μὲ αὐτή, τὰ ὀνόματα γενικὰ ἀποκαλύπτουν καὶ ἐνεργοῦν τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα ὑποδηλώνουν καὶ σημαίνουν, «ὑποκειμένου δὲ πράγματος ὀνόματα» (27, 3). Τὴν ἐπίγνωση τῶν πραγμάτων ἀποκτοῦμε διὰ τῶν ὀνομάτων καὶ «διὰ τινων ὁρικῶν λόγων» (147, 3). Μόνο διὰ τῶν συγγενῶν ὀνομάτων μποροῦμε νὰ ἀναπτύξουμε τὴν φύση τῶν πραγμάτων (91, 5) καὶ νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν ἐνέργειά τους (49, 3). Τὸ «πρᾶγμα» ἤ ἡ «οὐσία» ἕλκει πρὸς ἑαυτὸ τὴν «διάνοια» καὶ τὸ νόημα τῶν ὀνομάτων. Συνεπῶς, τὰ ὀνόματα καὶ οἱ λέξεις δὲν ἔχουν αὐτοτελὴ ἀξία οὔτε καὶ ἀποκαλύπτουν τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ εἶναι «ἐνεργείας ρήματα», δηλώνουν δηλ. τὴν σχέση πρὸς τὸ δηλούμενο πρᾶγμα, «πράγματος δὲ τινός, δηλοῦντος ἐνέργειαν» (282, 2). Ἀκριβῶς γιὰ τὸ λόγο τοῦτο, πολλὲς φορὲς τὰ ὀνόματα εἶναι πολυσήμαντα καὶ δὲν ἀναφέρονται ὁπωσδήποτε στὸ ἴδιο πρᾶγμα (21, 2). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ ποικιλία τῶν ὀνομάτων δὲν κλονίζει τὴν ταυτότητα ἑνός πράγματος, στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ὑποστηρίζει ὁ Φώτιος εἰδικὰ ἐναντίον τῶν εἰκονομάχων, οἱ ὁποῖοι ἐξαιτίας τῶν πολλῶν μεταφράσεων τῶν Εὐαγγελίων σὲ πολλὲς ἄλλες γλῶσσες, τῆς ποικιλίας τῶν τύπων τοῦ σταυροῦ καὶ τῶν ἱ. εἰκόνων καθὼς ἐπίσης καὶ τῶν διαφόρων λατρευτικῶν τύπων σὲ κάθε τοπικὴ Ἐκκλησία χωριστά, διερωτῶνται, ποιὸ Εὐαγγέλιο καὶ ποιὸς σταυρὸς εἶναι ἀληθινά, ποιὰ εἰκόνα καὶ ποιὰ λατρεία εἶναι ἡ ὀρθή, ἀμφισβητοῦν μὲ ἄλλα λόγια τὴν ταυτότητα καὶ ἑνότητα τοῦ ὑποκείμενου πράγματος. Ὁ Φώτιος στηλιτεύει τὴν ἄποψη ὡς «ὑμετέρων ἐνθυμημάτων τόλμημα» καὶ καθαρὴ ἀθεΐα καὶ προβάλλει τὴν κοινὴ σὲ ὅλους καὶ μοναδικὴ ὑπόνοια περὶ τοῦ θείου, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὴν κοινὴ ἀνθρώπινη φύση καὶ τὶς κοινὲς ἐπὶ μέρους λειτουργίες της, παρὰ τὶς διαφορὲς τῶν ἐπὶ μέρους ἀνθρώπων (201).

Ἡ ἑρμηνευτικὴ αὐτὴ ἀρχή, ἡ ὁποία διακατέχει σύνολη τὴν βιβλικὴ ἑρμηνεία τῶν ἑλλήνων Πατέρων, ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν κατανόηση ἰδίως τῶν θεολογικῶν καὶ δογματικῶν ὅρων τῆς Γραφῆς. Αὐτός ἀκριβῶς εἶναι ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Φώτιος ἐπιμένει μὲ ἀκαμψία στὴν γραμματικὴ καὶ φιλολογικὴ κατανόηση τοῦ βιβλικοῦ λόγου. Ἐπειδὴ τὰ (βιβλικά) λόγια ἀποκαλύπτουν καὶ ἐνεργοῦν τὰ θεῖα πράγματα, γι᾽ αὐτὸ εἶναι ἀναγκαία ἡ λεπτομερὴς καὶ ἀκριβολόγος ἐξέταση τῆς μορφῆς καὶ τῆς διανοίας τους. Διὰ μέσου τῆς γραμματικῆς μορφῆς τοῦ βιβλικοῦ λόγου καταν-

τοῦμε στὸ προηγούμενο πρᾶγμα. Γιὰ τὸ λόγο τοῦτο τὸ γράμμα εἶναι ἡ βάση καὶ ἡ ἀφετηρία πρὸς τὰ ὑποκείμενα πράγματα. Μὲ ἄλλα λόγια, πρέπει νὰ προηγεῖται ἡ ὀρθὴ «διάνοια» καὶ ὑπόληψη περὶ τῶν πραγμάτων, καὶ τότε μόνον «σύμφωνον ποιούμενοι τὴν ἀνάπτυξιν» (59, 1). Ἰδιαίτερα στὴν περίπτωση τῶν τριαδικῶν ὀνομάτων, ἡ φωνὴ καὶ τὸ ὄνομα εἶναι καθαυτά «ἀδιάφορα» καὶ ἀποκτοῦν τὸ ἀληθινὸ τους νόημα, ὅταν προηγεῖται ἡ ὀρθὴ πίστη καὶ ὁμολογία τους (187,1). Τὸ ὄνομα π.χ. τοῦ Ἰ. Χριστοῦ δὲν κατανοεῖται ὀρθὰ «χωρὶς τῆς δογματικῆς ὀρθότητος καὶ τῆς πίστεως» (43, 10). Αὐτὴ ἡ «συμφωνία» μεταξὺ πράγματος καὶ ὀνόματος εἶναι ἡ διακριτικὴ ἀρχὴ ὄχι μόνο τῆς βιβλικῆς ἑρμηνείας, ἀλλὰ καὶ τῆς θεολογικῆς γνωσιολογίας γενικὰ τῶν ἑλλήνων Πατέρων.

Ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι Πατέρες, τὸ ἴδιο καὶ ὁ Φώτιος προϋποθέτει πάντοτε ὡς αὐτονόητη καὶ ἀστασίαστη ἀλήθεια τὴν θεοπνευστία τοῦ βιβλικοῦ λόγου. Τὰ θεῖα λόγια εἶναι «θεόπνευστα καὶ ἱερά» (Κ.Μανιχ. Γ´ 18, Migne P. Gr. 102, 172A). Τὴν θεοπνευστία ἀποδίδει ἄλλοτε συλλήβδην σ᾽ ὁλόκληρη τὴν θεία Γραφὴ («χρησμοῖς γὰρ τοῦ παναγίου Πνεύματος τὰ ἡμέτερα περιεχόμενα» (185, 4) καὶ ἄλλοτε στοὺς ἐπὶ μέρους ἱ. συγγραφεῖς τόσο τῆς Παλαιᾶς ὅσο καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ κύριος δημιουργὸς καὶ τῶν δύο Διαθηκῶν καὶ τὸ Πνεῦμα του ἔχει ἐμπνεύσει τὸν νόμο καὶ τοὺς προφῆτες, τοὺς εὐαγγελιστὲς καὶ τοὺς ἀποστόλους. Ἔτσι τὰ λόγια τοῦ Μωϋσέως ἀνάγονται ἀπ᾽ εὐθείας στὸ δημιουργὸ καὶ θεῖο νομοθέτη. Ὁ Δαβὶδ «ἀνὴρ προφήτης ὑπάρχων, καὶ θεοφορούμενος, θεία ἐνηχήσει» (149, 9), «σκιρτῶν τῷ πνεύματι» (Ὁμιλ. Ζ´ 5). Ὁ Θεὸς Πατὴρ «τῇ προφητικῇ τοῦ Ἠσαΐου χρώμενος φωνῇ» (185, 1), ἐνῶ ὁ προφήτης γενικὰ εἶναι τὸ ὄργανο, διὰ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ὁ τῶν ὅλων Θεὸς (185, 1) καὶ ὁ ὁποῖος «τὸ τῆς θεοπτίας ὄμμα ρωννύμενος» (Ὁμιλ. Ζ´ 3). Γενικώτερα, οἱ θεόληπτοι προφῆτες «οἷα δὴ σάλπιγγες θείῳ πνεύματι ἐνηχούμενοι» (Ὁμιλ. Ζ´ 7). «Πόθεν οὗτοι ἐλάλησαν καὶ ἔγραψαν; ἐπιτάττοντος καὶ ἐμπνέοντος αὐτοῖς τοῦ παναγίου Πνεύματος» (εἰς Ρωμ. 16, 25-27, Reuss 542). Περισσότερο σαφὴς εἶναι ὁ Φώτιος ὅσον ἀφορᾶ τὴν θεοπνευστία τῶν συγγραφέων τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὁ Ματθαῖος εἶναι «ἱερὸς καὶ θεῖος» (29, 1. 125, 4), ὁ θεῖος, ἱερὸς καὶ θεσπέσιος Μάρκος (29, 5. 125, 7), ὁ συνιεροφάντης καὶ μυσταγωγός, «πνεύματί τε τῷ αὐτῷ κηρύγματος ἐμπιπιστευμένος λόγον» (125, 7). Ὁ Λουκᾶς εἶναι θεόσοφος καὶ θεορρήμων (29, 1.5), συνευαγγελιστὴς καὶ συνόμιλος μὲ τοὺς ἄλλους Εὐαγγελιστές (29, 5), ὁ Ἰωάννης «θεολόγος» (Ὁμιλ. ΣΤ´ 6), ἐνῶ ὁ Πέτρος «ἱερολογεῖ ἐκ θεολήπτου ψυχῆς» (43, 6). Ἰδιαίτερα ὅμως ἐξαίρει τὴν θεοπνευστία τοῦ ἀγαπημένου του ἀποστόλου Παύλου. Εἶναι ὁ μετάρσιος ἄνθρωπος, «ἡ τοῦ πνεύματος μεγαλόφωνος σάλπιγξ» (43, 6), ἡ γλῶσσα καὶ τὸ ὄργανο τοῦ παναγίου Πνεύματος (20, 2. 54, 1), «ὁ τῷ οὐρανίῳ παιδευθεὶς διδασκαλείῳ καὶ τῶν ἀπορρήτων ἐκείνων ρημάτων πρῶτος ἀνθρωπίνην ἀκοὴν ἐπιδείξας κατήκοον» (Ἐπιστ. 30), γι᾽ αὐτὸ καὶ ἔγινε ὁ σο-

φὸς τὰ θεῖα καὶ τὰ ἀνθρώπινα (43, 8). Εἶχε τὴν δωρεὰ τῆς χάριτος, ἡ ὁποία παρέσχε σ' αὐτὸν τὴν ἔμφυτη δύναμη τῆς διάνοιας, τὸν πλοῦτο τῆς ἐμφύτου γνώσεως, τὴν ὑπὲρ τὸ ἀνθρώπινο ἀγχίνοια καὶ φρόνηση (92,12). Γενικὰ, ἡ δωρεὰ τοῦ Πνεύματος κατὰ τὴν Πεντηκοστὴ «κατεσκεύασε» ὅλους τοὺς Ἀποστόλους «καὶ παντὸς ἔθνους ῥήτορας αὐτοσχεδίους... τοὺς ἀγραμμάτους» (187, 2).

Αὐτὲς εἶναι βέβαια καθιερωμένες ἀπόψεις στὴν Ἐκκλησία, τὶς ὁποῖες ἐπιβεβαιώνει ὁ Φώτιος μὲ ἰσχυρὴ ὁπωσδήποτε δόση ρητορείας. Ὡστόσο δὲν ἀναλύεται σὲ λεπτομέρειες ὡς πρὸς τὴν φύση καὶ ειδικὴ λειτουργία τῆς θεοπνευστίας. Σὲ συμφωνία ὅμως μὲ τὴν καθιερωμένη πατερικὴ παράδοση, δὲν ἀποκλείει τὴν προσωπικὴ συνέργεια τῶν ἱ. συγγραφέων κατὰ τὴν ἐκφώνηση καὶ καταγραφὴ τοῦ θείου λόγου. Ἡ θεοπνευστία ἀφορᾶ κατὰ πρῶτο λόγο τὰ διὰ τοῦ βιβλικοῦ λόγου δηλούμενα γεγονότα καὶ πράγματα. Τοῦτο ἀποδεικνύει ἡ διαβεβαίωση τοῦ ἱ. Φωτίου, ὅτι στὰ ἱερὰ γράμματα ὑπάρχει τὸ ἔμφυτο κάλλος, ἡ χάρη τῶν νοημάτων καὶ ἡ ἐνεργοῦσα δύναμη τῶν πραγμάτων. Τὰ σημαινόμενα γεγονότα καὶ ὄχι τὰ γυμνὰ λόγια καθαυτὰ εἶναι φορεῖς τῆς θείας χάριτος καὶ αὐτὰ πηγάζουν τὰ σωτήρια νάματα. Καὶ ἐπειδὴ τὰ σωτήρια γεγονότα τῆς Γραφῆς συντελοῦνται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Θεὸ, τὸν Λόγο καὶ τὸ ἅγιο Πνεῦμα, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ ὁ σημαίνων αὐτὰ βιβλικὸς λόγος, ὁ ὁποῖος εἶναι δευτερογενὴς καὶ βρίσκεται σὲ συμφωνὶα μ' αὐτά, ἀνάγεται καὶ αὐτὸς ἔμμεσα στὸ ἅγιο Πνεῦμα. Στὸ ζήτημα γενικὰ τῆς θεοπνευστίας ἡ παράδοση τῶν Πατέρων τονίζει ἰδιαίτερα τὴν πρωτοβουλία τοῦ Θεοῦ, χωρὶς νὰ ὑποτιμᾶ τὴν προσωπικὴ συνέργεια τοῦ ἱ. συγγραφέα. Γιὰ τὸν εἰδικὸ ρόλο τοῦ ἁγ. Πνεύματος στὴν κατανόηση καὶ ἑρμηνεία τοῦ βιβλικοῦ λόγου θὰ ἀσχοληθοῦμε σὲ ἑπόμενο κεφάλαιο.

Ἡ «συμφωνία» ἀνάμεσα στὰ πράγματα καὶ τὰ λόγια τῆς ἁγ. Γραφῆς, δηλ. ἡ θεοπνευστία, ἔχει ὡς συνέπεια τὴν ἀπόλυτη ἐσωτερικὴ συμφωνία καὶ ἑνότητα τῆς μαρτυρίας της. Τὸ ἅγιο Πνεῦμα, μὲ τὴν σοφὴ καὶ πολυμερὴ οἰκονομία του, ἐπιτρέπει βέβαια στοὺς ἱ. συγγραφεῖς τὴν χρήση «ἑτέρας καὶ ἑτέρας λόγου συμφράσεως», στὴν πραγματικότητα ὅμως «εἰς τὴν αὐτὴν αὐτοὺς τῆς εὐσεβείας ἔννοιαν συνάγει» (125, 7, προκειμένου περὶ τῶν Εὐαγγελιστῶν). Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πολυμέρεια καὶ ποικιλία τῆς ἐκφράσεως, ὅταν βέβαια ἐννοεῖται ὀρθῶς, ὁδηγεῖ στὴν ἀναγνώριση τῆς «συμφωνίας» τῆς βιβλικῆς ἀλήθειας. Τὸ θέμα τοῦτο θὰ δοῦμε ἐκτενέστερα στὰ ἑπόμενα, ὅταν μελετήσουμε τὶς φιλολογικὲς προϋποθέσεις τῆς βιβλικῆς ἑρμηνείας καὶ τὴν ἔννοια τῆς «ἀσαφείας» τῆς Γραφῆς. Πάντως ἡ «συμφωνία» αὐτὴ δὲν ἐπιβάλλεται αὐτόματα ἐξαιτίας τῆς θεοπνευστίας, ἀλλὰ εἶναι καὶ συνέπεια τῆς ὀρθῆς φιλολογικῆς ἔρευνας τοῦ βιβλικοῦ λόγου. Μὲ τὴν διπλὴ αὐτὴ προοπτικὴ ἐπαναλαμβάνει ὁ Φώτιος τὴν κλασικὴ ἀρχὴ τῆς ἑρμηνευτικῆς τῶν Πατέρων, ὅτι «αὐτὴν ἑαυτὴν διερμηνεύει τῶν ἱερῶν ἡμῶν λογίων ἡ Γραφή» (39, 1).

3. Ἡ φιλολογικὴ «προκατασκευή» τῆς βιβλικῆς ἑρμηνείας

«Τάξις εἰς μάθησιν», δηλ. βασικὴ προϋπόθεση τῆς βιβλικῆς ἑρμηνείας τοῦ Φωτίου, τὴν ὁποία ἐφαρμόζει μὲ σχολαστικὴ ἐπιμονή, εἶναι ἡ ἀρχή: «Πολλὰ τῶν ἀπορημάτων προκατασκευῆς δεῖται, καὶ τὴν λύσιν ὑποφεύγει, χωρίς ἐπιοῦσαν προκαταστάσεως» (1, 1 πρβλ. καὶ 1, 37). Προτοῦ χωρήσει κανεὶς στὴν ἑρμηνεία καὶ σαφήνεια τῶν βιβλικῶν χωρίων, πρέπει νὰ προμελετήσει καὶ διαλευκάνει ὅλα τὰ φιλολογικὰ ζητήματα, δηλ. τὰ γραμματικά, συντακτικά, τὰ ἱστορικὰ περιστατικά, τὸ εἶδος, τὴν μορφὴ καὶ τὴν γραπτὴ παράδοση τοῦ κειμένου, τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα, τὸν χαρακτήρα καὶ τὸ ἔθος τῆς Γραφῆς, τὸ θέμα τῆς μεταφράσεως (ὅσον ἀφορᾶ τὴν ΠΔ), τὴν ἀξία τῶν προγενέστερων ἑρμηνειῶν κ.ἄ. Ἡ εἰσαγωγικὴ αὐτὴ «προκατάσταση» ὁδηγεῖ ὄχι μόνον στὴν ἀναγνώριση τῆς διανοίας καὶ τοῦ βαθύτερου νοῦ τοῦ βιβλικοῦ λόγου, ἀλλὰ προφυλάσσει καὶ ἀπὸ τὴν αἱρετικὴ παρερμηνεία, ἡ ὁποία στὴν πραγματικότητα ἀφορμᾶται ἀπὸ τὶς φαινομενικὲς διαφωνίες, ἀντιφάσεις, ἐναντιώσεις καὶ ἀντιθέσεις τῶν βιβλικῶν διηγήσεων. Τὸ θέμα τοῦτο πραγματεύεται διεξοδικὰ ὁ ἱ. Φώτιος στὸ 1ο κιόλας Ζήτημα τῶν Ἀμφιλοχίων, τὸ ὁποῖο ἐπέχει θέση εἰσαγωγῆς στὸ ὅλο ἔργο. Στὸ θέμα τοῦτο τῆς «προκατασκευῆς» τῆς βιβλικῆς ἑρμηνείας ἀποδεικνύεται ἄριστος γνώστης τῶν φιλολογικῶν κανόνων, ἀπαράμιλλος χειριστὴς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ σχολαστικὸς ἐρευνητὴς τῆς θείας ἀλήθειας.

Ὁ Φώτιος σέβεται κατ᾽ ἀρχὴν καὶ δέχεται ἀναντίρρητα τὴν γραπτὴ μορφὴ τοῦ κειμένου τῆς Γραφῆς ὅπως ἀκριβῶς ἔχει καὶ ἀπορρίπτει ἀκόμα καὶ τὴν ἐλάχιστη προσθαφαίρεση ἤ παραχάραξή της (133, 2). Ὅπως εἴδαμε καὶ προηγουμένως, τὸ γράμμα τῆς Γραφῆς εἶναι σύμφωνο μὲ τὸ πρᾶγμα, ποὺ ὑποδηλώνει καὶ σκοπὸς τῆς ἑρμηνείας εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀποκάλυψη τῆς μεταξύ τους συμφωνίας. Συνεπῶς ὁ ἐξηγητὴς δὲν πρέπει νὰ σκανδαλίζεται ἀπὸ τὴν ἀμφιβαλλόμενη ἤ σκοτεινὴ μορφὴ τοῦ γράμματος, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐξαντλεῖ ὅλες τὶς δυνατότητες τῆς γραμματικῆς ἑρμηνείας. Γιὰ τὸ λόγο τοῦτο «ὅτι καὶ ἀπαραχαράκτου τῆς λέξεως ἐχούσης... ἀνεμποδίστως ἡ τοῦ ρητοῦ πρόεισι διάνοια» (ὁμοίως). Ἀκριβῶς ἡ ἐπίπονη καὶ φιλομαθὴς ἔρευνα τοῦ γράμματος προάγει, καὶ μάλιστα χωρὶς ἄλλο κόπο, τὴν κατανόηση τῶν εἰρημένων (245). «Καὶ γὰρ ἡ κατὰ τὰς φωνὰς ἀδιάκριτος συγκατάθεσις καὶ ἡ κατὰ τὴν ἀπήχησιν τῶν ρημάτων παραδοχή, ἄλλα τε πολλὰ τῶν ἀτόπων ἐν πολλοῖς πολλάκις ἀπέτεκε» (43, 4). Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀπονέμει κανεὶς τὸ προσῆκον στὴ γλωσσικὴ μορφὴ τῶν ἱερῶν γραμμάτων, νὰ τὰ φυλοκρίνει (1, 25), νὰ γυμνάζεται στὴν συζήτηση τῶν παραπλήσιων περιστατικῶν (1, 34), διότι «ἡ ἀκριβὴς συνεξέτασις ἐξ αὐτῶν διασκεδάζει τὴν ἐπιθολοῦσαν ἄγνοιαν τῇ καθαρότητι τοῦ νοήματος» (1, 11). Κατὰ συνέπειαν, «τὸ πρόχειρον τῆς ἑρμηνείας... ἂν μὴ προσλάβῃ τὴν φιλολογοῦσαν βάσανον καὶ μελέτην τῆς ἀσαφείας καὶ τὴν κατὰ τὴν ὑπόληψιν στάσεως οὐκ ἐθέλει ἀπαλάττεσθαι» (43, 4). Ὁ βιβλικὸς λόγος, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι θεόπνευστος, εἶναι

«εὔσημος», ἔχει κάλλος καὶ χάρη (91, 3). Εἶναι λόγος, ποὺ ἐκφέρεται μὲ ὀρθὴ καὶ πρέπουσα φωνή. Ἂν οἱ Ἀπόστολοι δὲν φρονοῦσαν καὶ ὁμιλοῦσαν ὀρθῶς, πῶς θὰ μποροῦσαν οἱ βαρβαρίζοντες νὰ ἀκούσουν καὶ νὰ πιστεύσουν τὸν λόγο τους; (91, 3). Καὶ μάλιστα, ὁ λόγος τῶν ἱ. συγγραφέων ὑπερέχει κατὰ κράτος ἀπὸ τὸν λόγο τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν ρητόρων (199). Ἂς δοῦμε ὅμως εἰδικώτερα τοὺς φιλολογικοὺς κανόνες τῆς βιβλικῆς ἑρμηνείας, ποὺ ἐφαρμόζει σχολαστικὰ καὶ συνιστᾶ ἐπίμονα ὁ ἱ. Φώτιος.

1. Στὶς εἰσαγωγικὲς γνώσεις τῆς βιβλικῆς ἑρμηνείας ἀνήκει πρώτιστα ἡ ἐπισήμανση τοῦ φιλολογικοῦ εἴδους καὶ τῆς μορφῆς τῶν βιβλικῶν κειμένων, ἑνοτήτων καὶ ἐδαφίων, ἐφόσον καὶ τὰ δύο αὐτά φανερώνουν τὸν σκοπὸν καὶ τὴν πρόθεση τοῦ ἱ. συγγραφέως καὶ ὑποδεικνύουν τὴν ἀναγκαία ἐξηγητικὴ μέθοδο. Τὸ βιβλίο τοῦ Ἄσματος λ.χ. «προηγούμενον ἔχει σκοπὸν τὴν τῶν νοητῶν καὶ ὑπέρ αἴσθησιν θεωρίαν», συνεπῶς ἀπὸ μόνο του ἐπιβάλλει τὴν πνευματικὴ ἑρμηνεία. Τὸ βιβλίο τῶν Παροιμιῶν «τὰ τῶν ἀνθρώπων ἤθη ρυθμίζειν», ἐνῶ ὁ Ἐκκλησιαστὴς «περὶ τῶν φυσικῶν ἐπιβάλλει διαλαμβάνειν, ὑπόθεσιν προστησάμενος, τοὺς ἀκροατὰς πρὸς τὴν τῆς φύσεως χειραγωγεῖν κατανόησιν» (64, 1). Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἑρμηνεύονται συνεπῶς μὲ τὴν ἱστορικὴ κατανόηση. Ἐπίσης πρέπει νά προσδιορίσουμε εἰδικὰ τὴν φύση τῆς προφητείας καὶ τῆς ἱστορικῆς διηγήσεως, καθόσον διαφέρουν μεταξύ τους. Ἡ προφητεία ἔχει «συνεσκιασμένον καὶ αἰνιγματῶδες καὶ διὰ παραπετασμάτων πρεπωδέστερον», ἐνῶ ἡ ἱστορία ἀποβλέπει «σαφῶς τε εἰπεῖν καὶ μηδὲν περινενοημένον ἐξεργάσασθαι» (201, πρβλ. καὶ 34, 2). Τὸ ἴδιο σαφὴς εἶναι ὁ σκοπὸς τῶν παραβολῶν, ὁμοιώσεων καὶ παροιμιῶν (34, 4, 5, 8, 112, 2), δηλ. «ἢ πειθὼ παρασχεῖν ταῖς ψυχαῖς καὶ πρὸς συγκατάθεσιν ἄγειν τὸν ἀκροατήν, ὡς σωτηρίας πρόξενον ἀσπάζεσθαι τὴν παραίνεσιν ἢ τὸ γε προτεινόμενον ἁπλῶς ὡς συμφέρον ἢ δυνατὸν ἀποδέχεσθαι» (34, 2).

2. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε καὶ νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸν σκοπό, τό ἔθος, τὸν χαρακτήρα, τὸ ἰδίωμα καὶ τὸ βούλημα τῆς Γραφῆς, καθενὸς ἐπὶ μέρους βιβλίου της ἢ καθενός ἱ. συγγραφέα χωριστά. Πρόκειται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν εἰδικὴ πρόθεση, τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα, τὴν εἰδικὴ ἔννοια ὡρισμένων γλωσσικῶν τύπων, τὸν τρόπο ἐκθέσεως τῶν νοημάτων, τὴν αἰτία, τὴν ἀκολουθία τοῦ λόγου, τὴν ἰδιάζουσα ταυτότητα προσώπων καὶ πραγμάτων, ποὺ ἀποδίδεται μὲ εἰδικὸ γλωσσικὸ τρόπο. Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Παύλου λ.χ. ἔχουν κατὰ τὴν μορφὴ καὶ τὸ περιεχόμενο ἰδιαίτερο χαρακτήρα (Ζήτ. 91 καὶ 92), ὁ ἀπόστολος δηλ. μορφώνει τὶς διὰ τοῦ λόγου ἰδέες μὲ ἀρετή, τὶς διανθίζει μὲ οἰκεῖα καὶ κατάλληλα σχήματα (91, 9, 56, 4), ὅπως τὸ ὑπερβατό, τὸν ἐλλειπτικὸ λόγο, τὴν τροπολογία, τὴν ὀρθότητα τῆς φωνῆς, τὴν συμμετρία τῶν περιόδων, τὴν ἀκολουθία τῶν νοημάτων, τὸ ἦθος κ.ἄ. (ὁμοίως, πρβλ. καὶ 238, 1). Γενικὰ δὲ ὁ Παῦλος προτιμᾶ πάντοτε τὴν εὔσημη καὶ σταθερὴ λέξη, προκειμένου νὰ ὠφελήσει τὸν ἀκροατή (91, 5). Σὲ καθεμιὰ περίπτωση χωριστὰ παραθέτει καὶ ἐπεξηγεῖ ὁ Φώτιος ἄπειρα παραδείγματα ἀπὸ τὶς παύλειες ἐπιστολές.

3. Ἰδιαίτερη σημασία ἀποδίδει ἐπίσης ὁ Φώτιος στὴν ἐπισήμανση καὶ ἐξήγηση τῶν πολυσήμων ὀνομάτων καὶ ρημάτων (21, 2), στὴν διάφορη χρήση ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τύπου μὲ διαφορετικὴ ἔννοια (Περὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος 54, Migne P.Gr., 102, 332B), στὰ διάφορα ἱστορικὰ περιστατικά, ὅσον ἀφορᾶ τὸν τόπο, τὸν χρόνο καὶ τὸ πρόσωπο (1, 4), στὰ σημεῖα στίξεως, ἂν πρόκειται γιὰ ἐρώτηση ἢ κατάφαση ἢ δήλωση κτλ. (219, 11), στὸν ὀρθὸ τονισμὸ τῶν λέξεων, στὴν μελέτη τῆς προηγούμενης καὶ ἑπόμενης συνάφειας (40, 1), δηλ. τὴν ἀκολουθία τοῦ λόγου (εἰς Ἰωάν. σχ. 32, Reuss 373) ἢ ἄλλων συγγενῶν χωρίων (Staab 545), στὴν ἀναφορὰ τῶν ἑρμηνειῶν προηγούμενων Πατέρων, στὴν ἐπισήμανση τῶν παραλλαγῶν τῶν διαφόρων μεταφράσεων (ὅσον ἀφορᾶ τὴν ΠΔ) (40, 4, 42, 14), στὴν ἀναζήτηση τῆς ἀρχικῆς ἑβραϊκῆς ἔννοιας πολλῶν ὅρων, ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων (88, 6, 101, 126 κ.ἄ.), στὴν παράθεση καὶ ἐξήγηση τῶν Συνοπτικῶν παραλλήλων (29), στὴν ἀναφορὰ πολλῶν δυνατῶν ἑρμηνειῶν (π.χ. 116, 1, 71, 1), ἀκόμα καὶ τῶν ἀποκρύφων κειμένων (151), στὴν ἰδιομορφία τῆς ἑβραϊκῆς, τῆς ἑλληνικῆς (153) καὶ τῆς λατινικῆς γλώσσης (Περὶ ἁγ. Πνεύματος 87, Migne P. Gr. 102, 376A). Ὅλοι οἱ κανόνες αὐτοὶ εἶναι γνωστοὶ βέβαια ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλολογικὴ παράδοση καὶ τὰ κλασικὰ ἑλληνικὰ συγγράμματα, στὰ ὁποῖα συχνότατα ὁ Φώτιος παραπέμπει, γιὰ νὰ ἐπισημάνει τὴν ἀνάγκη τῆς ἐφαρμογῆς τους καὶ κατὰ τὴν μελέτη τῆς Γραφῆς (π.χ. 21, 2). Τὴν χρήση τῶν φιλολογικῶν αὐτῶν κανόνων θεωρεῖ ἀπολύτως ἀπαραίτητη, καθόσον ἡ ὀρθότης καὶ ἡ συνθήκη τῶν ρημάτων καὶ τῶν λέξεων οὔτε λυμαίνεται τὴν εὐσέβεια οὔτε προκαλεῖ βλάβη οὔτε θάλπει κάποια πλάνη (91, 2). «Ὁ τοίνυν τῷ τῶν λόγων ἔθει καὶ τῷ κανόνι τὴν διάνοιαν εὐθυνόμενος... δῆλον, ὡς οὐδένα θόρυβον, οὐδὲ ταραχήν, οὐδ᾽ ἀπορίαν τινά, τοὺς λογισμοὺς συνέχουσαν, ὑποστήσεται, ἀλλὰ τῷ λόγῳ περιελὼν τοῦ σχήματος τὴν ἐπίνοιαν καθαρῶς τὸ ἐκβησόμενον ὄψεται, οὗ περ καὶ εἰς δήλωσιν ὁ σχηματισμὸς παρελαμβάνετο» (56, 4).

4. Πέραν τούτων ὁ Φώτιος ἀσχολεῖται ἰδιαίτερα μὲ τὸ γενικὸ ζήτημα τῆς ἀσαφείας τῆς Γραφῆς καθὼς καὶ τῶν σύμφωνα μὲ τὸ γράμμα της ἐναντιώσεων, ἀντιθέσεων καὶ διαφορῶν. Παρόμοια ἐπὶ μέρους ζητήματα καὶ ἄπορα ἐτέθησαν σ᾽ αὐτὸν ἀπὸ τὸν Ἀμφιλόχιο (ἢ τοὺς παραλῆπτες ὡρισμένων ἐπιστολῶν του), τὰ ὁποῖα ἐπικαλοῦνται οἱ διάφοροι αἱρετικοί, προκειμένου νὰ τεκμηριώσουν τὶς κακοδιδασκαλίες τους.

α) Κατ᾽ ἀρχὴν θέτει καὶ ἐπιλύει τὸ γενικὸ θέμα τῆς ἀσαφείας τῆς Γραφῆς. Μὲ τοῦτο ἀσχολεῖται ἐκτενῶς σὲ δύο Ζητήματα, τὰ 152 καὶ 153. Τὴν ἀσάφεια αὐτὴ ἀποδίδει σὲ πολλὲς αἰτίες. Πρῶτον, στὴν μετάφραση τῆς ΠΔ ἀπὸ τὴν ἑβραϊκὴ στὴν ἑλληνική, καθόσον «πᾶσα γλῶσσα εἰς ἑτέραν μετατιθεμένη ἀπόλλυσι τὸν ἴδιον εἱρμόν» (152), ἐκφυλίζεται καὶ παρασύρεται στὴν ἀσάφεια καὶ ἀκατανοησία (153, 1). Δεύτερον, κατὰ τὴν μετάφραση συνώνυμων ἑβραϊκῶν λέξεων προέκυψε σύγχυση ὡς πρὸς τὶς ἀντίστοιχες ἑλληνικές. Τρίτον, ὡρισμένες ἑβραϊκὲς λέξεις, δὲν μπόρεσαν νὰ ἀποδοθοῦν στὴν

ἑλληνικὴ καὶ ἔμειναν ὡς ἔχουν, ὅπως πολλὰ τοπωνύμια. Τέταρτον, διαπιστώνεται σύγχυση ὡς πρὸς τὴν ὀρθὴ θέση τῶν σημείων στίξεως καὶ πέμπτον, διαφορὰ τῶν τόνων. Ἕκτον, ὑπάρχουν πολλὲς λέξεις, ποὺ δηλώνουν ἀπὸ κοινοῦ τὸν ἑνικὸ καὶ πληθυντικὸ αριθμό. Ἕβδομον, συχνὰ γίνεται ἐναλλαγὴ τῶν προσώπων. Ὄγδοον, οἱ μεταφραστὲς χρησιμοποιοῦν ἀντίθετο γένος, π.χ. θηλυκὸ ἀντὶ ἀρσενικοῦ. Ἔνατον, παρατηροῦνται ἀκόμα ἐλλείψεις καὶ δέκατον, ἡ ἴδια ἡ ἑβραϊκὴ Βίβλος κατεστράφη κατὰ τὴν αἰχμαλωσία στὴν Βαβυλώνα καὶ ὅταν ἐστάλησαν νέα ἀντίγραφα ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα ἔθεσαν οἱ Ἑβραῖοι ὡρισμένα σύμβολα, ὥστε νὰ μὴν τὰ ἀναγνωρίζουν οἱ ἀλλοεθνεῖς. Ἔτσι προέκυψε μεγάλη σύγχυση, ἕως ὅτου ὁ θεόπνευστος Ἔσδρας ἀποκατέστησε τὸ ὀρθὸ κείμενο καὶ κατέγραψε ἐκ νέου τὴν Βίβλο (152). Ὁ Φώτιος γνωρίζει ἐπίσης καὶ τὶς λοιπὲς μεταφράσεις τῆς ΠΔ (Ἀκύλα, Σύμμαχου, Θεοδοτίωνα, τῶν ἀνωνύμων τῆς Ἰεριχοῦς καὶ τῆς Νικοπόλεως καθὼς καὶ μία ἕκτη τοῦ Λουκιανοῦ), γιὰ τὶς ὁποῖες παρέχει πολύτιμες πληροφορίες (154).

Στὸ ἑπόμενο Ζήτημα 153 ἀναφέρει καὶ ὡρισμένους ἄλλους εἰδικοὺς λόγους τῆς ἀσαφείας τῆς Γραφῆς. Πρῶτον, τὸ θηριῶδες τῶν ἑβραίων ἀκροατῶν, τὴν πώρωση τῆς καρδίας τους, τὴν ἀμάθεια καὶ ἄγνοιά τους. Δεύτερον, ὅπως κάλυψε ὁ Μωϋσῆς τὸ πρόσωπό του ἔτσι καὶ ὁ Νόμος εἶναι καλυμμένος καὶ ἀσαφής. Ἡ αἰτία γι' αὐτὸ εἶναι βέβαια ἡ ἀσθένεια τῶν ἀκροατῶν. Διότι τὸ κάλυμμα τοῦτο καλύπτει τὰ τελειότερα καὶ ὑψηλότερα δόγματα, δηλ. τὸ μυστήριο τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖο ἐφυλάσσετο νὰ ἀποκαλυφθεῖ στοὺς πιστοὺς τῆς ΚΔ. Τὸ κάλυμμα τοῦτο μάλιστα δὲν ἀποκαλύφθηκε τελείως καὶ στοὺς ἀποστόλους. Μόνον ὅταν ἐκπληρώθησαν τὰ πάντα στὸν Χριστό, τότε καὶ αὐτοὶ ἀπέκτησαν τὴν τέλεια γνώση. Ἀρχικὰ βέβαια ὁ νόμος δόθηκε μόνο στοὺς Ἑβραίους καὶ αὐτοὶ εἶχαν τὴν ἀληθινὴ θεογνωσία, ἐνῶ τὰ λοιπὰ ἔθνη εἶχαν παραδοθεῖ στὴν εἰδωλολατρεία. Ὅμως, ἐπειδὴ ἐπρόκειτο νὰ ἔλθει ὁ Χριστὸς καὶ ἡ τότε ἐπιπολάζουσα γλῶσσα ἦταν ἡ ἑλληνική, ἔγινε σ' αὐτὴν ἡ μετάφραση τῆς ἑβραϊκῆς Βίβλου, ὥστε μὲ τὴν γλῶσσα αὐτὴ νά χειραγωγηθοῦν τὰ ἔθνη στὴν θεογνωσία. Ἔτσι ἡ μία γλῶσσα διαμερίσθηκε σὲ πολλές, ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι παρασύρθηκαν στὴν ἀνοησία καὶ τὴν ἀθεότητα. Ὅμως μὲ τὴν Πεντηκοστὴ ἀποκαταστάθηκε πάλι ἡ ἑνότητα τῆς γλώσσας καὶ οἱ ἀπόστολοι, μὲ τὸ κήρυγμα τοῦ ἑνός εὐαγγελίου, ἀνεπλήρωσαν τὸ πλῆθος τῶν γλωσσῶν.

β) Μὲ τὸ ζήτημα τῶν δῆθεν ἐναντιώσεων, ἀντιφάσεων καὶ διαφωνιῶν μέσα στὴν Γραφή, Π. καὶ ΚΔ, ἀσχολεῖται διὰ μακρῶν ὁ Φώτιος στὸ 1ο Ζήτημα. Οἱ διαφωνίες αὐτὲς εἶναι ἐναντιοφάνειες καὶ ὄχι πραγματικές, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὴν κλασικὴ φιλολογία, στὴν ρητορικὴ καθὼς καὶ στὸν κοινὸ λόγο. Τὰ θεῖα λόγια χαρακτηρίζει ἐσωτερικὴ «ἀκολουθία καὶ συμφωνία», δηλ. τέλεια ἑνότητα τῆς μαρτυρίας τους (π.χ. 12, 1 κ.ἄ.). Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ οἰκονομία τοῦ Πνεύματος, τὸ ὁποῖο ἐνεργεῖ σὲ καθένα

ί. συγγραφέα καὶ Εὐαγγελιστὴ χωριστὰ καὶ «δι᾽ ἑτέρας καὶ ἑτέρας λόγου συμφράσεως, εἰς τὴν αὐτὴν αὐτοὺς τῆς εὐσεβείας ἔννοιαν συνάγει» (125, 7). Συνεπῶς, οἱ διαφωνίες αὐτὲς δὲν ὀφείλονται στοὺς ἱ. συγγραφεῖς οὔτε φυσικὰ καὶ στὸν ἐμπνευστὴ τῶν Γραφῶν, τὸν Θεό. Ἀντίθετα, πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὴν ἄγνοια ἢ τὴν κακουργία τῶν μελετητῶν, στὴν ἔλλειψη καθαρότητας τῆς διανοίας, στὴν αἱρετικὴ προδιάθεση καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν ἐπιπόλαιη καὶ πρόχειρη ἐξέταση καὶ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου, δηλ. καὶ στὴν μὴ προσεκτικὴ ζήτηση καὶ ἀνίχνευση τοῦ βάθους τοῦ γράμματος. Στὴν συνέχεια ἐκθέτει ὁ Φώτιος, μὲ πολλὰ παραδείγματα, τοὺς εἰδικοὺς ἐκείνους φιλολογικοὺς κανόνες τῆς ἑρμηνείας, ποὺ ἀναφέραμε ἀμέσως προηγουμένως. Ἡ ἀκριβὴ τους ἐφαρμογὴ διαλύει κατὰ κανόνα τὶς κατὰ τὴν λέξη διαφωνίες καὶ ἐναντιώσεις. Π.χ. τὸ κλασικὸ χωρίο Λουκ. 10, 4: «Μὴ ἔχετε ζώνην, μήτε ὑποδήματα, μήτε πήραν» φαίνεται ἀντίθετο μὲ ἐκεῖνο τοῦ Λουκ. 22, 36: «ἀλλὰ νῦν ὁ ἔχων βαλάντιον, ἀράτω· ὁμοίως καὶ πήραν· καὶ ὁ μὴ ἔχων πωλήσει τὰ ἱμάτια αὐτοῦ, καὶ ἀγοράσει μάχαιραν». Ἀφοῦ ἀναφέρει ἄλλες γνωστὲς ἑρμηνεῖες, προβαίνει σὲ ἐξέταση τῶν περιστατικῶν, σὲ διάκριση τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου καὶ τοῦ προσώπου, ποὺ ὑπονοοῦν καὶ ἐπισημαίνει τὴν συμβολικὴ ἔννοια τῶν λόγων τούτων. Μὲ τὴν προσεκτικὴ αὐτὴ ἐξέταση τῶν περιστατικῶν καὶ τοῦ σχήματος τοῦ λόγου αἴρεται σαφῶς ἡ ἐναντιοφάνεια. Ἄλλωστε, «πῶς ἐνῆν τὸν αὐτὸν τἀναντία ἐπισημαινόμενον, νομοθετεῖν αἱρεῖσθαι, ἃ καὶ φεύγει προσέταττεν;» (1, 5). Ἐπιπλέον, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ πλάστης τῆς φύσεως εἶναι καὶ ὁ τεχνίτης τῶν γλωσσῶν, «πῶς οὐκ ἔστι ἀκόλουθον μᾶλλον τοὺς Μαθητὰς τοῦ Λόγου τῷ καθήκοντι κεχρῆσθαι λόγῳ;» (91,2). Λεπτομερὴ περιγραφὴ καὶ ἐξήγηση ὅλων τῶν ἐναντιοφανειῶν, ποὺ ἐπιλύει ὁ Φώτιος, βλ. στὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ J. Hergenröther, Photius III, 298-319.

Πέραν τούτων ὁ Φώτιος ἐπισημαίνει καὶ ἕναν ἄλλο θεολογικὸ λόγο, ὁ ὁποῖος ἐξηγεῖ ἰδιαιτέρως τὶς διαφωνίες τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων ὡς πρὸς ὡρισμένα κυριακὰ λόγια ἢ ἄλλες χριστολογικὲς μαρτυρίες τῆς ΚΔ. Πρόκειται δηλ. γιὰ τὰ καθαρὰ ἀνθρώπινα λόγια καὶ ἔργα τοῦ Ἰησοῦ, τὰ ὁποῖα κακοποιοῦν καὶ παρερμηνεύουν συνήθως οἱ αἱρετικοί. Τὰ ἀνθρωποπρεπῆ λόγια καὶ ἔργα τοῦ Ἰησοῦ πρέπει νὰ ἑρμηνεύονται κατὰ τὴν διπλὴ προοπτική τους, ἄν δηλ. εἶναι λόγοι οἰκονομίας, ὁπότε ἀναφέρονται στὴν ἀνθρώπινη φύση του, ἢ ἄν εἶναι λόγοι ἐξουσίας ἢ θείας φύσεως, ὁπότε ἀναφέρονται στὴν θεία (1, 14, 15). Μὲ τὸ σπουδαῖο αὐτὸ θέμα τῆς βιβλικῆς ἑρμηνευτικῆς τοῦ Φωτίου θὰ ἀσχοληθοῦμε ὅμως εἰδικώτερα στὰ ἀμέσως ἑπόμενα.

4. Ἡ πνευματικὴ ἑρμηνεία ἢ θεωρία τοῦ βιβλικοῦ λόγου

Ὁ βιβλικὸς λόγος διακρίνεται ριζικὰ ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινο λόγο, τοῦ ὁποίου ἡ φωνὴ εἶναι ἁπλῶς «πλήκτρῳ τινι τῶν ἐπιτηδείων πνεῦμα κρουόμε-

νον» (28, 5). Ἀντίθετα, ὁ βιβλικὸς λόγος εἶναι «φορτισμένος» μὲ τὴν δύναμη καὶ τὴν χάρη τοῦ Πνεύματος. Ἡ ἀλήθεια του δὲν εἶναι εὔκολα προσιτὴ στὸν ἀνθρώπινο νοῦ καὶ προτοῦ προχωρήσει κανεὶς στὴν κατανόησή του πρέπει νὰ ἐπιγνώσει τὴν «δύναμη» τῶν θείων λογίων. Αὐτὸς ἄλλωστε εἶναι καὶ ὁ ἔσχατος σκοπὸς τῆς βιβλικῆς ἑρμηνείας. Ἡ δύναμη αὐτὴ εἶναι ὅμως «ὑπὲρ τὴν ἡμετέραν κατανόησιν» (149, 7), γι' αὐτὸ καὶ δὲν μποροῦμε ποτὲ μόνο μὲ τοὺς ἀνθρώπινους λογισμοὺς νὰ «ἐπισυνάξουμε» τὰ ἱερὰ λόγια (261, 2).

Στὸν βιβλικὸ λόγο ἀναγνωρίζει καὶ διαχωρίζει ὁ Φώτιος, ὅπως ἄλλωστε σύμπασα ἡ χορεία τῶν Πατέρων, δύο στοιχεῖα, τὸ σωματικὸ, γραμματικὸ ἢ ἱστορικό, καὶ τὸ μυστικὸ ἢ πνευματικό. Κατὰ συνέπεια διακρίνει καὶ δύο ἀντίστοιχα εἴδη νοημάτων καὶ ἑρμηνειῶν, κατὰ τὸ πρόχειρον, κατὰ τὸ γράμμα (61) ἢ καθ' ἱστορίαν, δηλ. τὸ σωματικώτερον (6, 3), καὶ τὴν βαθυτέραν καὶ μυστικωτέραν ἔννοιαν (1, 22, εἰς Ἰωάν. σχ. 84, Reuss 398), τὴν ἀμείνονα θεωρίαν (15, 1), τὰ θειότερα καὶ τελειότερα (23, 4), τὴν ὑψηλοτέραν θεωρίαν (31, 4), τὸν κατὰ ἀναγωγὴν λόγο (52, 1), τὸν βαθύτερο καὶ ὑψηλότερο λόγο (11, 1) ἢ γενικώτερα τὴν κατὰ θεωρίαν ἀνάπτυξη (301). «Διπλαῖς δὲ διανοίαις ἡ ἑρμηνεία μερίζεται· ἡ μὲν γὰρ πρὸς τὸ γράμμα καταβαίνει, καὶ διὰ τῶν αἰσθητῶν ἀπευθύνεται, ἡ δὲ πρὸς θεωρίαν ἐθέλει μᾶλλον ἀνάγεσθαι» (59, 1). Ἡ πρώτη ἀφορᾶ στὴν φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ κατανόηση τοῦ γράμματος τῆς Γραφῆς καὶ τῶν ἱστορικῶν της διηγήσεων καὶ ὑποσύρεται, ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸν ἦχο τῶν λέξεων (149, 17), ἐνῶ ἡ δεύτερη εἶναι ἡ κατάδυση στὸ βάθος τῆς ἱερᾶς διανοίας (43, 4), ἡ ἀνάπτυξη καὶ διερμηνεία τῆς διανοίας τῶν ρημάτων (ὁμοίως), ἡ διὰ τοῦ γράμματος ἐπίβαση καὶ ἀνάβαση σὲ ὑψηλότερη ἢ ἀνηγμένη θεωρία (15, 1. 187, 1), ἡ βαθύτερη ἐπίνοια τῆς πρόχειρης ἔννοιας (31, 4), ἡ ἀνίχνευση τοῦ νοῦ, ποὺ βρίσκεται στὸ βάθος τῶν λεγομένων (149, 17) ἢ ἀκόμα εἰδικώτερα ἡ ἀνακάλυψη τῆς κεκρυμμένης ἀλήθειας κατὰ τρόπο μυστικὸ καὶ τελεστικὸ (σύμφωνα μὲ τὴν πράξη τῆς λατρείας) (91, 5). Βεβαίως, ὁ Φώτιος δὲν διαχωρίζει ριζικὰ τὰ δύο νήματα οὔτε καὶ ὑποτιμᾶ τὸ ἱστορικὸ σὲ ὄφελος τοῦ πνευματικοῦ. Πρόκειται πάντα γιὰ μία ἑρμηνεία, ἡ ὁποία μερίζεται σὲ δύο «διάνοιες». Τὸ γράμμα δὲν εἶναι ἁπλῶς μυστικὸς κώδικας καὶ σύμβολο νοητῶν καὶ μυστικῶν πραγμάτων, ὅπως στοὺς ἀκραίους ἀλληγοριστές, ἀλλὰ τὸ αἰσθητὸ μέσο καὶ ὄργανο, διὰ τοῦ ὁποίου χειραγωγεῖται ὁ νοῦς πρὸς τὴν βαθύτερη καὶ πνευματικὴ ἔννοια ἢ μᾶλλον διάνοια. Ἂν δὲν γνωρίσει κανεὶς ἐπακριβῶς τὸ γραμματικὸ νοῦ δὲν θὰ μπορέσει νὰ χειραγωγηθεῖ πρὸς τὰ μείζονα καὶ τελειώτερα (εἰς Ἰωάν., σχ. 18, Reuss 367). Ὅπως εἴδαμε στὰ προηγούμενα, ὁ μέγας Πατριάρχης ἀνήγαγε τὴν φιλολογικὴ ἔρευνα τῆς Γραφῆς σὲ ὑψηλὴ ἐπιστήμη, παρόμοια τῆς ὁποίας δὲν γνωρίζουμε κατὰ τοὺς ἀμέσως προηγούμενους καὶ τοὺς ἑπόμενους αἰῶνες.

Ἡ διάκριση αὐτὴ τῆς ἱστορικῆς καὶ πνευματικῆς διάνοιας ἀνταποκρίνεται στὴν γενικώτερη καὶ καθιερωμένη πλέον διαστολὴ τῶν δύο κόσμων,

στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ἡ καθεμία χωριστά, δηλ. στὴν αἰσθητὴ καὶ πεπερασμένη γνώση, τὴν ἐν ἐσόπτροις καὶ αἰνίγμασι (180, 1) καὶ στὴν τέλεια καὶ πνευματική, ποὺ εἶναι θεοπρεπὴς καὶ οὐράνια. Αὐτὴ τὴν διαστολὴ ἀναγνωρίζει ὁ Φώτιος στὴν φύση καὶ λειτουργία τοῦ κόσμου ἢ τῶν ἐπίγειων γενικά, τὰ ὁποῖα χειραγωγοῦν πρὸς τὸν οὐράνιο κόσμο (εἰς Ἰωάν., σχ. 18, Reuss 367), στὴν φύση καὶ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν ἔξω καὶ τὸν ἔσω (εἰς Ματθ., σχ. 66, Reuss 306, μὲ ἀναφορὰ στὸ Ματθ. 15, 2-6). Ἐπὶ πλέον τὴν πνευματικὴ θεωρία ἢ ἀναγωγὴ ἐπιβάλλει ἡ θεολογικὴ γνωσιολογία καθαυτή. Ὁ Θεός, σύμφωνα μὲ τὴν βιβλικὴ καὶ πατερικὴ παράδοση (ἐδῶ ἀναφέρεται συγκεκριμένα ὁ Φώτιος στὸν Παῦλο, τὸν Μ. Ἀθανάσιο, τὸν Μ. Βασίλειο, τὸν (Ψευδο)Διονύσιο, τὸν Γρηγόριο Θεολόγο καὶ τὸν Ἰ. Χρυσόστομο), εἶναι ἄρρητος καὶ ἐκφεύγει τὴν ἀνθρώπινη διάνοια καὶ γνώση. Ὁ βιβλικὸς λόγος περὶ αὐτοῦ εἶναι κατ' ἀνάγκη προσωρινὸς καὶ πεπερασμένος καὶ δὲν ἐξαρκεῖ καὶ αὐτὸς πρός γνώση τῆς θείας ἀληθείας (130, 2-3). Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ὁ ἀνθρώπινος λόγος, γραπτὸς ἢ προφορικός, ἀνάγει καὶ χειραγωγεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ πρὸς τὴν βαθύτερη καὶ πνευματικὴ ἔννοιά του. Κατὰ συνέπεια, ὁ λόγος καθαυτὸς ἔχει μία ἐσωτερικὴ δυναμικὴ κίνηση πρὸς τὰ νοητὰ καὶ μείζονα.

Αὐτὴ ἡ διαπίστωση, ποὺ ἐκφράζει τὴν γενικώτερη φύση καὶ λειτουργία τῆς ἱστορικῆς ζωῆς γενικά, προϋποθέτει βέβαια, ὅτι τὸ γραμματικό, αἰσθητὸ καὶ ἱστορικὸ στοιχεῖο εἶναι ὑποδεέστερο ἀπὸ τὸ νοητὸ καὶ πνευματικό. «Οὐκοῦν ἄμεινον ἀπὸ τοῦ γράμματος ἐπὶ τὸ πνεῦμα χωρεῖν, καὶ τὴν τῶν νοητῶν ἀναφέρεσθαι θεωρίαν» (61). Ἡ ἱστορικὴ γνώση, ποὺ παρέχουν τὸ γράμμα καὶ ἡ ἱστορία, εἶναι πεπερασμένη καὶ ἀτελής. Περιορίζεται μόνο στὸν ἦχο, τὸν τύπο καὶ τὴν μορφὴ τῆς λέξεως. Εἶναι ἡ πρόχειρη γνώση, προσιτὴ μόνο μὲ τὴν ἄσκηση τῶν φυσικῶν λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ κατὰ συνέπεια προσιδιάζει στοὺς πολλοὺς (219, 11). Εἶναι ἡ σύμφωνη καὶ σύμφυτη μὲ τὶς φυσικὲς συνθῆκες τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸ σαρκίο καὶ τὸ βάρος τῶν θελημάτων του (51, 1). Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἡ ἁπλὴ γραμματικὴ μελέτη εἶναι «κατάβαση» καὶ προσκόλληση πρὸς τὰ αἰσθητά. Ἡ γνώση, ποὺ προσκομίζει κανεὶς μὲ τὴν πρόχειρη κατανόηση, ἀνταποκρίνεται στὴν σαρκικὴ μελέτη καὶ τὴν βιωτικὴ διάνοια, δὲν ὠφελεῖ σὲ τίποτα (εἰς Ἰωάν., σχ. 46, Reuss 379). Ἂν παραμείνει κανεὶς μὸνο στὰ ρήματα τῆς Γραφῆς, ἀκόμα καὶ ἂν ἔχει ἐκδαπανήσει ὁλόκληρη τὴν ζωὴ του στὴν μελέτη της, τότε αὐτὰ μένουν ἔρημα διανοίας καὶ τοῦτο εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ παρακάθεται κανεὶς σὲ σκιασμένο θησαυρὸ ἢ νὰ περιφέρει σφραγισμένο βαλάντιο (287). Τότε γίνεται μόνον «ἐξ ἐπιπολῆς ἔντευξις τῶν Γραφῶν», ἡ ὁποία μετεωρίζει τὴν διάνοια «πρὸς ἐκδρομὴν ἀφιλοπόνου κατανοήσεως τῶν γεγραμμένων» (149, 17). Αὐτὴ ἡ σωματικὴ κατανόηση τῆς Γραφῆς χαρακτηρίζει κατὰ κανόνα τὸν Ἰουδαῖο, ὁ ὁποῖος «τοῖς μὲν τοῦ γράμματος μετάλλοις ματαίως ἐπαγρυπνεῖ, τὸν ἐν αὐτοῖς κρυπτόμενον οὐκ ἀνορύσσει, οὐδὲ θησαυρίζει χρυσόν» (Ὁμιλ. Η΄ 2).

Ἀντίθετα ὁ θεόπνευστος καὶ πλήρης χάριτος λόγος τῆς Γραφῆς ἀπαιτεῖ τὴν «ἀνάβαση» καὶ «ἀναγωγή» πρὸς τὴν θεωρία (59, 1). Πρόκειται γιὰ τὴν γνώση ἐκείνη, ἡ ὁποία νικᾶ καὶ ὑπερβαίνει τὴν ἁπλὴ ἱστορική, μετατίθεται σὲ ἄλλα ὅρια, καὶ ὁ κάτοχός της «θεοπτικωτέρας τε καὶ οὐρανίας μυσταγωγίας θαλαμευόμενος» (180, 1). Χρειάζεται νὰ ἐγκαταλείψει κανεὶς τοὺς ἀνθρωπίνους λογισμοὺς καὶ τότε ἴσως ἐμφιλοχωρήσει στὴν ἄβυσσο τῶν θείων κριμάτων (11, 1). Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ ἐσώτατη φύση τοῦ βιβλικοῦ λόγου. Μὲ ἀναφορὰ στὸν Ἰωάν. 6, 63 («τὸ πνεῦμά ἐστιν τὸ ζωοποιοῦν, ἡ σάρξ οὐκ ὠφελεῖ οὐδέν» κατανοεῖ τὸν λόγο τοῦ Κυρίου ὡς λόγο τοῦ Πνεύματος ἤ μᾶλλον ὡς αὐτὸ Πνεῦμα, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει τίποτα τὸ ἀνθρώπινο καὶ σαρκικὸ (ὁμοίως). Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι καὶ ἡ φύση τῆς πνευματικῆς γνώσεως, τὴν ὁποίαν γνωρίζει καὶ ὁ ἀπ. Παῦλος (1 Κορ. 2, 15): «ὁ μὲν τοι πνευματικῶς καὶ σὺν εὐλαβείᾳ διασκοπῶν τε καὶ ἐπιζητῶν τὰ τοῦ πνεύματος, οὗτος εἰς εὕρεσιν τῆς ἀληθείας ἀφίξεται, καὶ τῆς σπουδῆς οὐ διαψευσθήσεται» (30, 4). Ἰδιαιτέρως ὅταν πρόκειται γιὰ τὰ περὶ Θεοῦ ζητήματα, τότε εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐγκαταλείψει κανεὶς τὰ αἰσθητὰ καὶ γήινα καὶ νὰ παρασκευάσει τὸν ἑαυτόν του γιὰ τὴν ὑψηλότερη καὶ ἀνηγμένη θεωρία (187, 1). Ὅταν ἐπιτύχει κα νεὶς τὴν κάθαρση καὶ ἔπαρση ἀπὸ τὰ ταπεινὰ (γιὰ τὴν ὁποία χρειάζονται βέβαια καὶ ἄλλοι ὅροι, τοὺς ὁποίους θὰ δοῦμε στὴν συνέχεια), τότε ἀξιώνεται κανεὶς μὲ τὰ μείζονα (215, 1). Ἡ πνευματικὴ γνώση καὶ θεωρία εἶναι ὅμως ἀποκλειστικὰ χάρη καὶ δωρεὰ τοῦ Πνεύματος πρὸς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι καθαίρονται ἀπὸ τὰ γήινα καὶ ἐπαίρονται πρὸς τὰ ἐπουράνια (215, 1). Αὐτοὶ εἶναι οἱ ἀληθινοὶ φιλοθεάμονες (43, 7), οἱ ἄξιοι (105, 3), οἱ ὁποῖοι ἐπείγονται πρὸς τὴν θεοπτία τῶν νοητῶν πραγμάτων καὶ ἀποβάλλουν ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τους καινὰ καὶ παλαιά.

Ὁ ἱ. Φώτιος δὲν προβαίνει σὲ εἰδικὸ καθορισμὸ τῆς πνευματικῆς αὐτῆς γνώσεως καὶ θεωρίας. Εἶναι προσωπικό, χαρισματικὸ γεγονὸς καὶ ἐξυπονοεῖ τὴν προσωπικὴ θεοπτία καὶ τὴν «θαλάμευση» στὸν πνευματικὸ κόσμο τοῦ Θεοῦ. Στὴν πραγματικότητα προϋποθέτει, ὅπως τονίσαμε, τὴν εἰδικὴ δωρεὰ τοῦ Θεοῦ καθὼς καὶ τὴν προσωπικὴ κάθαρση καὶ ἔπαρση ἀπὸ τὰ γήινα. Πάντως ἡ θεωρία καθαυτὴ εἶναι ἡ ἔσχατη προοπτικὴ τοῦ βιβλικοῦ λόγου, καὶ μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ταυτίζεται μὲ τὸν ὕψιστο σκοπὸ τῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Συνεπῶς προϋποθέτει τὴν μὲ τοὺς πνευματικοὺς ὅρους «ὑπαρξιακή» κατανόηση τῆς Γραφῆς, ἡ ὁποία σὲ τελευταία ἀνάλυση εἶναι πνευματικὴ διαδικασία. Κατὰ συνέπεια εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὄχι μόνον ἀπὸ ὡρισμένους ἐκλεκτούς (κατὰ τὸν ὑπόδειγμα τῶν Γνωστικῶν), ἀλλὰ ἀπὸ κάθε πιστό. Πρὸς τοῦτο χρειάζεται βέβαια ὁ ἔρως τῆς ὑψηλότερης θεωρίας καὶ φιλοθεΐας (31, 4), ἡ φιλία τῶν ὑψηλῶν θεαμάτων καθὼς καὶ ἡ «κριτικὴ ἕξις» τοῦ παναγίου Πνεύματος (42, 14), ἡ ἀποδοχὴ καὶ φιλία τῶν κρειτόνων (42, 14). Συνεπῶς ὁ ἱ. Φώτιος δὲν προϋποθέτει τὴν γνωστικὴ ἱεράρχηση τῶν πιστῶν, σὲ σωματικούς, ψυχικοὺς καὶ τέλειους. Καθένας πιστὸς πρέπει καὶ ἔχει τὴν δυνατότη-

τα νὰ χωρήσει στὴν πνευματικὴ γνώση καὶ θεωρία. Σημασία πάντως γιὰ τὸν Φώτιο ἔχει ἡ διπλὴ ἐσωτερικὴ φύση καὶ λειτουργία τοῦ βιβλικοῦ λόγου, ἡ ὁποία ἐξυπονοεῖ καὶ τὰ δύο στοιχεῖα, τὸ σωματικὸ καὶ τὸ πνευματικό. Στό ζήτημα τοῦτο ὁ Πατριάρχης δὲν πρωτοτυποῖ καὶ ἐπαναλαμβάνει τὶς καθιερωμένες ἀρχὲς τῶν προηγούμενων Πατέρων.

Πάντως ὁ Φώτιος οὐδέποτε ὑποτιμᾶ τὴν ἀξία καὶ σοβαρότητα τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς ἔρευνας τῆς Γραφῆς ἢ ἀπομονώνει καὶ ἐξαίρει τὴν πνευματικὴ ἑρμηνεία ὡς αὐτάρκη ἑρμηνευτικὴ διαδικασία. Στὸ ζήτημα τοῦτο εἶναι ἀπολύτως σαφὴς καὶ ἐπαναλαμβάνει στερεότυπα τὴν σταθερὴ ἀρχὴ τῶν ἑλληνικῆς βιβλικῆς ἑρμηνευτικῆς: «οὔτε γὰρ μόνῳ τῷ γράμματι προσβλέπομεν, ἀλλὰ τὴν διάνοιαν ἐρευνῶμεν, οὔτε μὴν ἀνθρωπίνους λογισμοὺς τοῖς θείοις ἐπισυνάγομεν λογίοις... ἀλλὰ μόνῳ χρώμεθα τῷ θείῳ πυρί, τῇ τοῦ παναγίου πνεύματος χάριτι» (261, 2, μὲ πνευματικὴ ἑρμηνεία τοῦ Ἡσ. 1, 22). Συνεπῶς εἶναι ἀβασάνιστη μονομέρεια ἡ ἄποψη, ὅτι ὁ ἱ. Φώτιος εἶναι ἔνθερμος ὀπαδὸς τῆς ἀντιοχειανῆς παραδόσεως (Amsler O., 556-560).

Πῶς ἐννοεῖ ὅμως εἰδικώτερα ὁ Φώτιος τὴν φύση τῆς πνευματικῆς ἑρμηνείας; Ἡ ποικιλία τῆς ὁρολογίας, ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, ὑποδηλοῖ ὅτι ἀναγνωρίζει ποικίλες μορφὲς τῆς πνευματικῆς θεωρίας, ὅπως τὴν ἀναγωγή, τὴν αἰτιολόγο τροπολογία, τὴν τυπολογία, τὴν ἠθικὴ ἀπόδοση ἢ τὴν ἀριθμολογία. Ἡ ποικιλία αὐτὴ τῆς ὀνομασίας προϋποθέτει ἑνιαία ἑρμηνευτικὴ ἀρχή. Ἡ ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία, τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ εὐρύτατα καὶ ὁ Φώτιος, εἶναι βέβαια καὶ αὐτὴ πνευματικὴ θεωρία, ἔχει ὅμως καὶ ἐντελῶς εἰδικὴ χρήση. Εἰδικώτερα εἶναι ἡ ἐνδεδειγμένη ἑρμηνεία παραβολικῶν, εἰκονικῶν, παροιμιακῶν, συμβολικῶν καὶ ἀνθρωποπαθῶν ρήσεων καὶ φράσεων τῆς Γραφῆς, οἱ ὁποῖες ἀπὸ μόνες τους ὑποδηλώνουν κάτω ἀπὸ τὴν συμβολικὴ μορφὴ τους κάποια ἄλλη βαθύτερη ἔννοια. Ἡ ὑψηλὴ πνευματικὴ ἀλήθεια δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρασταθεῖ κατὰ γυμνὸ τρόπο καὶ νὰ ἐξαντληθεῖ μὲ τὸν τύπο τοῦ γράμματος. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ παράδοση τῶν μαργαριτῶν στοὺς χοίρους (105, 3), ὅπως ἑρμηνεύει ὁ Φώτιος τὴν σχετικὴ προτροπὴ τοῦ Κυρίου. Ἡ χρήση αὐτῶν τῶν συμβολισμῶν γίνεται λοιπὸν κατ᾽ ἀνάγκη καὶ γιὰ παιδαγωγικὸ σκοπό, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι πάντα ἕτοιμος καὶ ἄξιος νὰ δεχθεῖ γυμνὴ τὴν πνευματικὴ ἀλήθεια. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δίδαξε καὶ ὁ Κύριος. «Διὸ καὶ παραβολαῖς αὐτοῖς προσῆκε μᾶλλον λαλεῖν, ἢ γυμνὰ προτιθέναι τῆς χάριτος τὰ μυστήρια· οὔτε γὰρ συμφέρον, οὔτε κρίσεως ἀδεκάστου, εἰς τὴν αὐτὴν τάξιν τῆς διδασκαλίας καὶ σωτηρίας τιθέναι τὸν ἄξιον τε καὶ τὸν ἀνάξιον» (ὁμοίως). Ὑπὸ τὸν ὅρο αὐτὸ καταφεύγει συχνὰ καὶ ὁ Φώτιος σὲ ἀλληγορικὲς ἑρμηνεῖες τόσο τῆς Π. ὅσο καὶ τῆς ΚΔ. Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς εἶναι καθιερωμένες στὴν ἐξηγητικὴ παράδοση τῶν Πατέρων. Π.χ. στὴν ΠΔ, τὸ ξύλο τῆς ζωῆς στὸ μέσο τοῦ παραδείσου (Γεν. 2, 9) ἔχει πολλαπλὴ ἀλληγορικὴ ἔννοια. Μπορεῖ νὰ ἀνάγει στὴν καρδιά, ποὺ βρίσκεται στὸ μέσο τοῦ φυσικοῦ σώματος ἢ στὴν ἀρετὴ τοῦ λογι-

κοῦ, ἡ ὁποία κατευθύνει ὅλες τὶς πράξεις καὶ ἐκτρέφει ὅλες τὶς ἄλλες ἀρετὲς ἤ ἀκόμα στὸν Χριστό, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε γιὰ χάρη μας τὸν σταυρό, ὁ ὁποῖος στήθηκε στὸ μέσο τῆς γῆς. Ἀντίθετα τὸ ξύλο τῆς γνώσεως τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ δὲν ἔχει καθωρισμένο τόπο, καθόσον τὸ κακὸ δὲν ἔχει χώρα καὶ παρυφίσταται στὴν ἀρετή (291). Ἀπὸ τὶς ἀλληγορικὲς ἑρμηνεῖες στὴν ΚΔ ἀναφέρουμε: Ἡ νύξη τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὴν λόγχη, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξῆλθε αἷμα καὶ ὕδωρ, ἀνάγει στὸ βάπτισμα δι' ὕδατος καὶ αἵματος (307), ὁ καλὸς μαργαρίτης εἶναι ὁ λόγος τοῦ θείου κηρύγματος, τὸ κυριακὸ σῶμα, τὰ θαύματα τοῦ Ἰησοῦ καὶ ἀκόμα τὸ ἀποστολικὸ ἀξίωμα (197). Στὸ χωρίο Ρωμ. 12, 20, οἱ ἄνθρακες τοῦ πυρὸς ἐννοοῦν «κατὰ ἀναγωγὴν» τοὺς ἀποστόλους καὶ μάρτυρες τοῦ Χριστοῦ, οἱ ὁποῖοι φλέγονται ἀπὸ τὸ θεῖο πῦρ, ποὺ καθαρίζει τὰ πάντα καὶ κατακαίει τὸ κακό. Ἔπειτα δηλώνει «τὰς φλογιζούσας τε καὶ δαπανώσας κολαστικὰς καὶ πικρὰς βασάνους» (32, 2). Τὸ χωρίο 1 Κορ. 12, 3 («κεφαλὴ ἀνδρὸς ὁ Χριστός») ἑρμηνεύει μὲ τὴν ἔννοια: «ἀεὶ διὰ παντὸς πρὸς αὐτὸν ἀφορᾶν, καὶ ἐν αὐτῷ πᾶσαν ἡμῶν στηρίζειν καὶ ἀνατείνειν τὴν ἐποπτικὴν τε καὶ θεωρητικὴν ἡμῶν ἐπιμέλειαν» (44, 3) κ.ἄ. Γιὰ τὶς ἑρμηνεῖες αὐτὲς καταφεύγει ὁ Φώτιος σὲ παράλληλες ἤ συγγενεῖς γραφικὲς μαρτυρίες καθὼς καὶ στὴν πατερικὴ παράδοση. Κατὰ βάση τὶς ἀλληγορικὲς ἑρμηνεῖες του προσδιορίζει ὡς «κατ' ἀναγωγὴν λόγον», ὁπότε σχετίζονται μὲ τὴν τυπολογικὴ ἑρμηνεία. Πάντως καὶ ὁ Φώτιος δὲν ἀποφεύγει τὶς ἀκραῖες καὶ στενὲς ἀλληγορικὲς ἑρμηνεῖες. Ἔτσι λ.χ. τὴν δήλωση τοῦ ἀπ. Παύλου στὸ 2 Κορ. 11, 25 («τρὶς ἐναυάγησα») ἑρμηνεύει μὲ τὴν ἔννοια: «ὅτι τρὶς ἡ ἀνθρωπότης ἐναυάγησεν· ἅπαξ ἐν τῷ παραδείσῳ διὰ τῆς παραβάσεως, δεύτερον ἐν τῷ κατακλυσμῷ, τρίτον μετὰ τὸ δέξασθαι τὸν νόμον» (Staab 600). Κατὰ παρόμοιο τρόπο κατανοεῖ τὸ «νυχθημερόν» τοῦ ἰδίου στίχου: «Ἐνταῦθα ὁ ἀπόστολος τὴν πρὸ τῆς Χριστοῦ παρουσίας ἐν τῇ σκοτεινῇ πλάνῃ διατριβήν, ἡμέραν δὲ τὴν μετὰ τοῦ Χριστοῦ παρουσίαν ἐν τῷ φωτεινῷ βαπτίσματι διαγωγήν» (ὁμοίως σελ. 601).

Σὲ μεμονωμένες ἐπίσης περιπτώσεις καταφεύγει ὁ Φώτιος καὶ στὴν ἀριθμολογία. Ἡ νηστεία τῶν 40 ἡμερῶν λ.χ. ὀφείλεται στὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση καὶ ἔχει τὴν αἰτία της στὴν ζωὴ τοῦ Μωϋσέα, τοῦ Ἠλία καὶ τοῦ Σωτῆρος. Ἔχει ὅμως «καὶ βαθυτέραν καὶ ἀπορρητοτέραν αἰτίαν», ὅταν ἀποδώσει κανεὶς τὴν πράξη τῶν ἁγίων αὐτῶν ἀνδρῶν μὲ ὑψηλότερη καὶ θειότερη ἔννοια. Ὁ ἀριθμὸς 40 εἶναι τὸ ἄθροισμα τοῦ 5 ἐπὶ τὸ 8. Τὸ 5 δηλώνει ὅμως τὶς 5 αἰσθήσεις, δηλ. τὸν κατ' αἴσθηση βίο τῆς φθαρτῆς ζωῆς. Ὁ ἱστορικὸς ὅμως καὶ ἐπίκηρος βίος συμβολίζεται μὲ τὶς ἑπτὰ ἡμέρες τῆς δημιουργίας, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς 8, ὁ ὁποῖος συμπληρώνει τὴν ἑβδομάδα, συμβολίζει τὴν πρώτη ἡμέρα τῆς νέας θειοτέρας καὶ ἀμείνονος πολιτείας. Ἔτσι λοιπὸν μὲ τὴν νηστεία τῶν 40 ἡμερῶν καθαίρουμε τὸν φαῦλο βίο τῶν αἰσθήσεων καὶ ἀρχίζουμε νὰ ζοῦμε τὴν ὄγδοη ἡμέρα τῆς πνευματικῆς ζωῆς (141). Γιὰ τὴν ἑρμηνεία αὐτὴ ἐπικαλεῖται ὁ Φώτιος τοὺς προηγούμενους Πατέρες καὶ μάλι-

στα τὸν περὶ Νηστείας λόγο τοῦ Ἰ. Χρυσοστόμου. Ἐπίσης κατὰ τὴν ἐξήγηση τῶν ἀριθμῶν 1 καὶ 3 στὴν συνάφεια τῆς περὶ Τριάδος διδασκαλίας δέχεται τὸ 1 ὡς ἔνδειξη τῆς κρυφιότητος καὶ τῆς σιγῆς (τοῦ ἀπορρήτου μυστηρίου τῆς Τριάδος), ἐνῶ τὸ 3 τοῦ ἐκφαντορικοῦ ἀγαθοῦ, τῆς θείας οἰκονομίας (181, 1 καὶ 182). Στὴν περίπτωση τῆς ἀριθμολογίας αὐτῆς δὲν ἀσκεῖ ὁ Φώτιος ἀκραία μυστικὴ ἑρμηνεία ἀλλὰ ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν πατερικὴ παράδοση καθὼς καὶ τὴν δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπίσης τὴν ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία ἐφαρμόζει καὶ κατὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν τύπων, αἰνιγμάτων καὶ σκιῶν τῆς ΠΔ ὅσον ἀφορᾶ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰ. Χριστοῦ καὶ τὴν ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ μιλήσουμε στὸ σχετικὸ κεφάλαιο ἀργότερα. Πέραν τούτου τὴν ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία ἐφαρμόζει καὶ ὅταν ἐπιδιώκει ἠθικὴ διδαχὴ καὶ διδασκαλία. Τοῦτο συμβαίνει ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἑρμηνεία τῶν ἀπαγορευτικῶν ἐντολῶν τῆς Πεντατεύχου (π.χ. Ἐξ. 22, 31), ὅσον ἀφορᾶ τὰ ἄγρια θηρία. Ὁ Θεὸς ἀπαγορεύει στὸν ἄνθρωπο νὰ ἐξομοιώνεται μὲ τὶς ἰδιότητες τῶν θηριάλωτων αὐτῶν ζώων, δηλ. μὲ τὴν ἀγριότητα, τὴν ἁρπαγή, τὴν πλεονεξία, τὸ ἀκρατὲς καὶ ἀχαλίνωτο (17). Ἐπίσης τὰ χωρία Γέν. 2, 25 καὶ Ἐφ. 5, 31 («ἀντὶ τούτου καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα καὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ») ἑρμηνεύει μὲ τὴν «θεωρία», ὅτι ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐπέχει θέση πατρὸς καὶ μητρός. Ὁ Ἀδάμ «κατέλιπε...τὸν πατέρα καὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ, καὶ τοῖς ἐπικλόποις λόγοις πεισθεὶς τῆς γυναικός, ὅλος σὺν αὐτῇ γέγονεν εἰς σάρκα μίαν, τὰ σαρκικὰ καὶ ἑλόμενος καὶ προτιμήσας τῶν πνευματικῶν») (112, 5). Οἱ ἑρμηνεῖες αὐτὲς εἶναι συνήθεις στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία καὶ ἔχουν καθαρὰ ἠθικὴ καὶ κηρυγματικὴ προοπτική. Πάντως κατὰ κανόνα μὲ στενὴ ἀλληγορικὴ ἔννοια ἑρμηνεύει ὁ Φώτιος ὅρους, λέξεις, φράσεις κλπ., ὀνόματα δηλ. τὰ ὁποῖα, μὲ βάση τὴν ἐτυμολογία τους, «κρύφιον φέρει τὴν ἑτερότητα», ὅπως μάρτυς, ἀθλητής, λύτρον, τρόπαιον, τὰ βασίλεια τοῦ ᾅδου κ.ἄ. (24, 8).

Σημαντικὸ μέρος τῶν ἀλληγορικῶν ἢ ἀναγωγικῶν ἑρμηνειῶν τοῦ Φωτίου ἀναφέρεται στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ καὶ ἰδιαίτερα στὴν λατρευτική της πράξη, πρὸ παντὸς στὸ βάπτισμα καὶ τὴν θεία Εὐχαριστία. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς σχετικοὺς πολλαπλοὺς τύπους τῆς ΠΔ, ποὺ θὰ ἀναπτύξουμε σὲ ἑπόμενο κεφάλαιο, ὡς ἀναγωγὴ στὴν χάρη τοῦ βαπτίσματος δέχεται ὁ Φώτιος μ.ἄ. τὴν περιτομὴ (116, 1), τὴν νύξη τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἰησοῦ (307), τὴν σταύρωσή του (εἰς Ἑβρ. 6, 6, Staab 646) κ.ἄ., στὴν θεία Εὐχαριστία τὴν δωρεὰ τοῦ μάννα (199, 4) κ.ἄ., στὸ μυστήριο τοῦ χρίσματος τὸ χωρίο τοῦ Ἐκκλ. 9, 8 («ἔλαιον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σου μὴ ὑστερησάτω») (44, 5), στὴν τιάρα τοῦ ἀρχιερέως τὴν ἐξουσία τοῦ ἐπισκόπου (164, 3), ἐπίσης τὸ χωρίο Ἐξ. 12, 11ἑξ. «ἐν οἰκίᾳ μιᾷ βρωθήσεται» ἑρμηνεύει μὲ τὴν ἔννοια, «ἐν μόνῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν θείων μεταλαμβάνοντες μυστηρίων» (261, 3) κ.ἄ. Γενικὰ ὅλα τὰ συμβάντα στὸν ἰουδαϊκὸ λαὸ κατὰ τὴν πορεία του στὴν ἔρημο δέχεται ὡς «τῶν ἡμετέρων μυστηρίων αἰνίγματα» (261, 2). Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ ἀναγωγικὴ ἢ συμβολικὴ ἑρμηνεία ταυτίζεται προφανῶς μὲ τὴν τυπολογική.

Πάντως ὁ Φώτιος ἀντιτίθεται σθεναρὰ στὴν ἀκραία ἀλληγορία, ἡ ὁποία ἀποψιλώνει τὸ γράμμα καὶ τὴν ἱστορία καὶ καταλήγει σὲ φαντασιώσεις καὶ μυθεύματα. Συγκεκριμένα ἐδῶ ἐννοεῖ τὸν Φίλωνα, διὰ τοῦ ὁποίου ὑπεισῆλθε στὴν Ἐκκλησία ὁ ἀλληγορικὸς λόγος τῆς Γραφῆς (Μυριόβιβλος 105) καθὼς καὶ τὸν Ὠριγένη μετὰ τοῦ χοροῦ τῶν ὁμοϊδεατῶν του. Πρόκειται ἰδιαίτερα γιὰ τὶς ἀλληγορικὲς τους ἑρμηνεῖες ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἑξαήμερο δημιουργία, κατὰ τὶς ὁποῖες καὶ οἱ δύο «ἀνακολούθῳ γνώμῃ καὶ γνώσει λυμαίνονται τὴν ἀλήθειαν» (70, 1). Δέχονται μὲν κατὰ τὸ γράμμα τὸν παράδεισο, τὰ φυτά, τὴν βρώση, τὴν δημιουργία τῆς Εὔας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Ἀδάμ, ὅμως «εἰς νοητὴν τινα σκηνὴν ἀναφέροντες, οὐδὲ τὴν ἰδίαν ὕπαρξιν καὶ οὐσίωσιν ὤφθησαν εὐλαβούμενοι» (ὁμοίως). Ἑρμηνεύουν τὶς διηγήσεις αὐτὲς κατὰ τὴν ἰδία πρόθεση, διαπλάττουν δικὲς τους μορφὲς καὶ ἐπίνοιες καὶ καταλήγουν σὲ τραγωδία, μὲ σκοπὸ μόνο νὰ τέρψουν καὶ νὰ ὑπογαργαλίσουν τὶς ἀκοές. Αὐτὴ ἡ ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία δὲν παρέχει ὅμως κανένα ὄφελος σὲ κανένα (ὁμοίως). Ἀντίθετα ὁ Φώτιος προτιμᾶ τὴν μέση βασιλικὴ ὁδὸ τῶν Πατέρων, ἡ ὁποία οὔτε τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια ἀμφισβητεῖ οὔτε ὅμως καὶ ἐγκλωβίζεται στὸ γυμνὸ βιβλικὸ γράμμα (ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἔννοια τῶν δερματίνων χιτώνων ἐκ μέρους τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου) (ὁμοίως).

5. *Τὸ θεολογικὸ περιεχόμενο τῆς βιβλικῆς ἑρμηνείας*

Ἡ ἰσχυρὴ ἔμφαση, ποὺ ἀποδίδει ὁ ἱ. Φώτιος στὴν φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς, δὲν ὑποσκελίζει οὔτε καὶ μειώνει στὸ ἐλάχιστο τὴν θεολογική, διδακτική, ποιμαντικὴ καὶ κατηχητικὴ ἄποψη τῆς βιβλικῆς του ἑρμηνείας. Ἡ φιλολογικὴ ἐξέταση καὶ ἡ κατὰ γράμμα, σωματικὴ (ἰουδαϊκὴ) ἑρμηνεία ἀνήκει στὰ «εἰσαγωγικώτερα τῶν μαθημάτων» (15, 1), ἡ ὁποία ὑποβοηθεῖ τὸν ἔσχατο σκοπὸ τῆς βιβλικῆς ἑρμηνείας, ποὺ εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς διάνοιας καὶ τοῦ σκοποῦ τῶν ἱ. συγγραφέων. Κάθε εἴδους ἑρμηνεία, ἀνεξαρτήτως τῆς μεθόδου ποὺ ἐφαρμόζει, πρέπει νὰ εἶναι «ψυχοφελής» καὶ νὰ συντηρεῖ τὴν πνευματικὴ ζωή(64, 2). Σὲ τοῦτο ἀκριβῶς ὑπερέχει ὁ λόγος τῆς Γραφῆς, καθόσον δὲν εἶναι λόγος τέχνης, ὅπως τῶν ρητόρων καὶ φιλοσόφων, ἀλλὰ λόγος κάλλους καὶ χάριτος. «Ἀλλὰ χάρις ἄνωθεν ἐνήργει. Κἀγὼ γε φημὶ πάντων μάλιστα, χάρις ἄνωθεν, οὐ τέχνη· τὸ μὲν γὰρ ἐκ τέχνης, ἀνθρώπινον καὶ κοινόν, τὸ δὲ ἐκ χάριτος, οὐράνιον καὶ τῶν Ἀποστόλων» (9, 13). Ἐφόσον λοιπόν «νοῦς μὲν γραμμάτων, νοῦ δὲ θεία χάρις ἀσυγκρίτῳ μέτρῳ πλεονεκτεῖ» (199), εἶναι ἀνάγκη νὰ ζητοῦμε, μὲ τὴν συνέργεια τῆς ἴδιας αὐτῆς χάριτος, «τὸ πλέον μέγιστον», ποὺ προσφέρουν τὰ θεία λόγια (ὁμοίως). Ἀκριβῶς γιὰ τὸ λόγο τοῦτο ὁ Φώτιος συνδυάζει μὲ θαυμαστὸ τρόπο, ὅπως γενικὰ καὶ οἱ προηγούμενοι μεγάλοι ἐξηγητὲς τῆς Ἐκκλησίας, τὶς δύο ἑρμηνεῖες. Πρῶτα δηλ. παραθέτει τὴν κατὰ γράμμα καὶ κατὰ τὸν πρόχειρο νοῦ διάνοια τῶν γραφικῶν λόγων καὶ ἔπειτα προχωρεῖ ἢ μᾶλ-

λον «ἀνάγεται» καὶ «ἀναβαίνει» πρὸς τὴν τῶν νοητῶν θεωρία (59, 1, 4, 61 κ.ἄ.). Δὲν εἶναι μόνο ἡ ὑψηλὴ φιλολογικὴ ἔρευνα τῆς Γραφῆς, ποὺ διακρίνει τὸν ἱ. Φώτιο, ὅπως τονίζουν μονομερῶς ἰδιαίτερα οἱ δυτικοὶ ἑρμηνευτές του, ἀλλὰ κυρίως ἡ θεολογικὴ ἀνάπτυξη καὶ πνευματικὴ ἐμβάθυνση στὸ νόημα τῶν γραφικῶν κειμένων.

Τὸ πλέον οὐσιαστικὸ πρόβλημα τῆς βιβλικῆς ἑρμηνείας ἀνακύπτει, ὅταν πρόκειται νὰ κατανοήσουμε τὶς θεολογικὲς καὶ δογματικὲς μαρτυρίες της. Στὸ ζήτημα τοῦτο ὁ ἱ. Φώτιος ἐπιμένει μὲ ἐξαιρετικὴ εὐλάβεια, καθόσον ἡ ὀρθὴ ἑρμηνεία τους σχετίζεται μὲ τὴν ὑγιᾶ πίστη καὶ τὴν σωτηρία καὶ προστατεύει ἀπὸ τὴν αἵρεση καὶ τὴν κακοδοξία. Προκειμένου περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν θείων ζητημάτων ὁ Φώτιος θέτει ὡς προϋπόθεση τὸν κλασικὸ ἑρμηνευτικὸ κανόνα: «μὴ κενὸν εὐλαβείας, μηδὲ πνευματικῆς ἀνακρίσεως εἶναι» (18), ἰδιαίτερα δὲ «τῷ προκειμένῳ τῆς ἐκφωνήσεως τύπῳ ἀκολούθως τε καὶ θεοπρεπῶς ἐννοεῖν» (43, 12). Ἐδῶ ἐξυπονοεῖ τὴν ἀπόλυτη συμφωνία τοῦ θείου πράγματος μὲ τὴν ειδικὴ ὀνομασία, ποὺ ἀποδίδουμε σ' αὐτό. Αὐτὴ ἀναγνωρίζεται «θεοπρεπῶς», σύμφωνα δηλ. μὲ τὴν φύση τοῦ Θεοῦ, ἡ ὀρθή πίστη στὸν ὁποῖο προηγεῖται τῆς ἑρμηνευτικῆς ἀναπτύξεως τῶν ὀνομάτων. Ἡ πνευματικὴ φύση τοῦ Θεοῦ πρέπει νὰ ἀνιχνευθεῖ μὲ εὐλάβεια καὶ μὲ πνευματικοὺς ὅρους (18). Χρειάζεται ὁ πιστὸς προηγουμένως νὰ ὑποδεχθεῖ τὶς ἀκτίνες τῆς ἄνωθεν αἴγλης καὶ νὰ παρασκευάσει τὸν ἑαυτὸν ἐπιτηδείως μὲ τὴν τελειότητα τῶν ἀρετῶν (187, 1). Ἰδιαιτέρως ὅσον ἀφορᾶ τὰ θεοπρεπῆ καὶ ὑπερφυῆ τριαδικὰ ὀνόματα ἡ μελέτη τῶν ἱερῶν λογίων καὶ ἡ σ' αὐτὰ γυμνασία βεβαιώνει, ὅτι ὁ Πατήρ εἶναι αἴτιος τοῦ Υἱοῦ κατὰ τὴν γέννηση καὶ τοῦ Πνεύματος κατὰ τὴν ἐκπόρευση, ἐνῶ καὶ τὰ τρία θεῖα πρόσωπα εἶναι συμφυῆ καὶ συνάναρχα. Συνεπῶς συναριθμοῦνται καὶ δὲν ὑπαριθμοῦνται. Ἡ γνώση τῆς Τριάδος ἔγινε στὴν ΠΔ διὰ συμβόλων, τύπων καὶ αἰνιγμάτων, ἐνῶ στὴν ΚΔ εἶναι πλήρης καὶ τελεία (187, 12). «Ἡ δὲ γνῶσις οὕτω προελθεῖν διῳκονομήθη, ὡς ἂν μὴ ἀθρόον ὁ τῇ τῶν εἰδώλων προσανακείμενος ἄνθρωπος, Τριάδα σαφῶς προσώπων ἀκούσας, δυσανέλκυστος καὶ δυσανάγωγος τοῦ κατὰ τὴν εἰδωλολατρείαν ὀλισθήματος γένηται» (187, 2). Ὁ Θεὸς, κατὰ τὴν σοφὴ οἰκονομία του, δὲν ἀποκάλυψε στὸν νόμο τοῦ Μωϋσέως τὸ πλήρωμα τῆς τριαδικῆς ἀλήθειας, ἐξαιτίας τῆς παχύτητας καὶ τῆς ἀσθένειας τοῦ πρόσυλου ἰουδαϊκοῦ λαοῦ (6, 1). Ὑπάρχει συνεπῶς μία «τάξις» καὶ πρόοδος τῆς θείας ἀποκαλύψεως ἀπὸ τὴν Παλαιὰ στὴν Κ. Διαθήκη, προκειμένου νὰ παιδαγωγηθεῖ καὶ χειραγωγηθεῖ προοδευτικὰ ἡ ἀνθρωπότητα στὴν ἀληθινὴ θεοσέβεια, τὴν τέλεια θεογνωσία καὶ τὴν σωτηρία. «Πατὴρ μὲν γὰρ ἀνθρώποις κατ' ἀρχὰς εἰς γνῶσιν ἧκεν, ἔπειτα Υἱός, καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· εἰ γὰρ καὶ ὑπ' ἀλλήλων τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων τοῖς ἀνθρώποις ἡ γνῶσις ἑκάστου ἀπεκαλύφθη, Πατρὸς μὲν οὐρανόθεν τὸν Υἱὸν ἐπιδεικνύοντος, τοῦ Πνεύματος δὲ τῇ ἐποιφοιτήσει συμμαρτυροῦντος, Υἱοῦ δὲ πάλιν τὸν Πατέρα δοξάζοντός τε καὶ περιφανέστερον θεολογοῦντος, καὶ

μὴν καὶ τὸ Πνεῦμα τοῖς Μαθηταῖς ἀποστέλλοντος, ἀλλὰ γὰρ καὶ τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱὸν κυριολογοῦντος» (187, 1). Ὅταν λοιπὸν γνωρίζει κανεὶς τὸ ἕνα τριαδικὸ πρόσωπο ταυτοχρόνως γνωρίζει καὶ τὰ λοιπά, ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς συμφυΐας, χωρίς βέβαια νὰ ἀπαλείφεται τὸ ἰδιάζον γνώρισμα ἑνός ἑκάστου χωριστά. Κατὰ συνέπεια, «τὴν θεολογίαν» τοῦ Πατρὸς ἀποκαλύπτει ὁ Υἱὸς καὶ τὴν «θεολογίαν» τοῦ Υἱοῦ τὸ ἅγιο Πνεῦμα (187, 6). Τοῦτο δὲ πάλι, ὡς ὁ ἐπηγγελμένος ἀπὸ τὸν Υἱὸ Παράκλητος, διδάσκει καὶ μυσταγωγεῖ τοὺς Μαθητές «τὰ κρύφια τε τῶν μαθημάτων καὶ τελειότερα» (187, 1). Τὸ Πνεῦμα ἐνοικεῖ στὴν Ἐκκλησία μετὰ τὴν Πεντηκοστὴ καὶ τοῦτο παρέχει σ' αὐτὴ τὴν τέλεια γνώση καὶ φωτίζει τὸ νοῦ τῶν ἀξίων στὴν κατανόηση τῆς ἁγ. Γραφῆς. Στὴν εἰδικὴ σημασία τοῦ Πνεύματος ὅσον ἀφορᾶ τὴν κατανόηση τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ μέσα στὴν Ἐκκλησία ἐπιμένει ἰδιαίτερα ὁ Φώτιος. Ὅπως ὁ Χριστὸς ἔγινε τὸ πλήρωμα τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν, τὸ ἴδιο καὶ τὸ Πνεῦμα εἶναι τὸ πλήρωμα τοῦ εὐαγγελίου. «Ὅσα ἐστιν ἐν τῇ Χριστοῦ διδασκαλίᾳ τὸ Πνεῦμα πληροῖ... διασαφεῖ καὶ διατρανοῖ τὰ τοῦ Υἱοῦ» (159). Αὐτὸ τὸ εἰδικὸ ἔργο τοῦ Πνεύματος ἐπιβάλλει τὴν πνευματικὴ θεωρία ἢ ἐκδοχὴ τῆς Γραφῆς καὶ χαρακτηρίζει τὴν ἄσκησή της ὡς πράξη κατ' ἐξοχὴν πνευματική.

Ἰδιαίτερη ὅμως προσοχὴ καὶ θεοπρέπεια χρειάζεται κατὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ προσώπου τοῦ Ἰ. Χριστοῦ, δηλ. τῶν λόγων καὶ πράξεών του. Κατ' ἀρχήν, πρέπει νὰ γνωρίζει κανείς, ὅτι αὐτὸ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ δὲν ὁρίζει κάτι οὔτε δηλώνει τὴν οὐσίαν του, ἀλλὰ «πράγματος δέ τινος, δηλοῦντος ἐνέργειαν» (228, 2). Μὲ τὸ ὄνομα «Χριστός» δηλώνεται λοιπὸν ἡ ἐνέργεια, ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὸ ἱστορικό του ἔργο πρὸς χάρη τῶν ἀνθρώπων. Ἐπίσης ὅσα ἄλλα κατηγορήματα ἢ προσωνύμια φέρει ὁ Χριστὸς στὴν Γραφή, δέν εἶναι καθαυτὰ ἁπλῶς βιογραφικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ ἐκδηλώνουν τὸ καθένα χωριστὰ τὴν ἀντίστοιχη δύναμη καὶ ἐνέργεια τοῦ προσώπου του. Ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι καθιερωμένη παράδοση τῆς βιβλικῆς χριστολογίας τῶν ἑλλήνων Πατέρων. Ἔπειτα τὸ ἴδιο ὄνομα δὲν ἐννοεῖται μονοτρόπως, «ἀλλ' ἐν αὐτῷ τῷ ὀνόματι, ἑνὶ ὄντι, ἑκατέρων πραγμάτων δείκνυται σημασία, θεότητος καὶ ἀνθρωπότητος· διὸ καὶ Θεὸς λέγεται ὁ Χριστὸς καὶ ἄνθρωπος, καὶ εἷς ἐστιν ὁ Χριστός» (ὁμοίως). Ἡ δογματικὴ αὐτὴ κατανόηση τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ καθορίζει καὶ ἐπιβάλλει τὴν ὀρθὴ ἑρμηνεία ὅλων τῶν χριστολογικῶν μαρτυριῶν τῆς ΚΔ. Σὲ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν καθιερωμένη αὐτὴ χριστολογικὴ παράδοση τοῦ Μ. Ἀθανασίου, τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων, τοῦ Ἰ. Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, ὁ Φώτιος προβαίνει σὲ διαφοροποίηση τῶν θεοπρεπῶν φωνῶν καὶ πράξεων τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τὶς ἀνθρωποπαθεῖς, χωρὶς νὰ τὶς διαχωρίζει οὐσιαστικά. Χρησιμοποιώντας τὴν ἴδια ὁρολογία τῶν προηγουμένων Πατέρων, ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν θέση, ὅτι «διπλοῦς ἦν ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός ἐκ θεότητος καὶ ἀνθρωπότητος» (97, πρβλ. καὶ εἰς Ἰωάν., σχ. 33, Reuss 373) καὶ συνεπῶς «τὴν μετὰ τῶν ἀνθρώ-

πων ἀναστροφὴν θεοπρεπῶς τε καὶ ἀνθρωποπρεπῶς τελέσας» (296, 2). Κατὰ συνέπεια προκύπτει καὶ ἡ ἀπαράβατη ἑρμηνευτικὴ ἀρχή: Ὅσα λέγει ἤ πράττει, τὰ ὁποῖα λέγονται καὶ γίνονται σύμφωνα μὲ τὰ ἀνθρώπινα, «νόμῳ φύσεως τῆς ἀνθρωπίνης» (ὁμοίως), ἀφοροῦν τὴν ἀνθρώπινη φύση του καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀποδίδονται στὴν θεία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὅσα λέγει ἤ τελεῖ κατὰ τὴν θεϊκή του ἐξουσία καὶ φύση, αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ ὑποβιβάζονται στὰ ἀνθρώπινα μέτρα (97 καὶ εἰς Ἰωάν., σχ. 33, Reuss 373). Συγκεκριμένα, ὅταν ὁ Ἰησοῦς ὀνομάζεται «πρωτότοκος» (Κολ. 1, 15), δὲν πρωτεύει κατὰ τὴν θεότητα, ἀλλὰ «πρωτεύει κατά γε τὴν ἀνθρωπότητα, ἀρχηγὸς ἡμῶν γεγονὼς τῆς ἀναστάσεως, καὶ τῆς ἐκ φθορᾶς εἰς ἀφθαρσίαν μεταστοιχειώσεως» (162). Μὲ τὴν χρίση τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τὸ ἅγιο Πνεῦμα «οὐ γὰρ χρίεται ὡς Θεός, ἄπαγε, ὁ Υἱός. Οὐκοῦν καθὸ ἄνθρωπος χρίεται τῷ Πνεύματι ὁ Χριστός» (Περὶ ἁγ. Πνεύματος 93, Migne P.Gr. 102, 388B). Ὁ Χριστὸς εἶναι ἐπίσης «μέγας» (Λουκ. 1, 32), «ὅπερ ἦν, εἰ καὶ τὴν βραχύτητα τῆς σαρκὸς ὑποδύεται· οὐδὲ γὰρ ἡ τῆς ἀνθρωπότητος πρόσληψις τὸ μέγεθος κατασμικρύνει τῆς θεότητος, ἀλλὰ συνυψοῦται μᾶλλον αὐτῇ τὸ ταπεινὸν τῆς ἀνθρωπότητος» (Εἰς Λουκ., σχ. 6, Reuss 300). Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ καθορίζει κατὰ βάση τὴν σχέση τῆς ἀνθρώπινης φύσεως πρὸς τὴν θεία κατὰ τὴν ἐνσάρκωση. Πάντα τὰ ἀνθρώπινα δηλ., τὰ ὁποῖα προσλαμβάνει ὁ Κύριος ἔχουν διπλὴ προοπτική. Κατὰ πρῶτο λόγο ἀποδεικνύουν ἀληθινὴ καὶ πραγματικὴ τὴν ἐνσάρκωση, «ἀληθεστάτην τὴν ἐνανθρώπησιν δεικνύς» (εἰς Ἰωάν. σχ. 72, Reuss 392). Ἔτσι, ὁ ἱδρώτας καὶ ἡ ἀγωνία πρὸ τοῦ πάθους δηλώνουν, ὅτι «ὡς φύσει καὶ ἀληθῶς, ἀλλ᾽ οὐκ ἐπιδείξει καὶ φαντασίᾳ ἄνθρωπός τε ἐχρημάτισεν ὁ Σωτήρ, καὶ τοῖς φυσικοῖς τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀδιαβλήτοις ὑπηρετήσατο πάθεσι» (216, πρβλ. 1, 14 καὶ εἰς Λουκ., σχ. 45, Reuss 313). Τὸ ἴδιο δηλώνει καὶ τὸ πάθος, τὸ ὁποῖο ἐδέχθη ὄχι κατὰ τὴν θεία, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση του (216, εἰς Λουκ., σχ. 49, Reuss 314). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἀνθρώπινη φύση, ἐξαιτίας τῆς ἀληθινῆς ἐνσαρκώσεως, ἀνυψώνεται στὸ μέγεθος τῆς θεότητος. Ἡ μεγαλειώδης αὐτὴ διδασκαλία, ποὺ καταξιώνει τὴν ἀνθρώπινη φύση, ἀποτελεῖ ἐξηγητικὴ συνέπεια τῆς ἐνσαρκώσεως καὶ εἶναι γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸν Ὠριγένη.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ μία ἄλλη σπουδαία ἄποψη τῆς «διπλῆς φύσεως» τοῦ Κυρίου. Τὰ ἀνθρώπινα λόγια καὶ ἔργα τοῦ Ἰησοῦ συντελοῦνται κατὰ τὴν οἰκονομία τοῦ Θεοῦ, εἶναι καθαυτὰ λόγια καὶ ἔργα οἰκονομίας. Ἡ οἰκονομία ἀναφέρεται κατὰ πρῶτο λόγο στὴν φρικτὴ καὶ ὑπὲρ ἔννοια ἐνανθρώπηση καὶ ἔχει διπλὴ προοπτική. Πρῶτα δηλώνει τὸ ἐπὶ μᾶλλον, δηλ. τὴν ἀναγωγὴ στὴ θεία φύση καὶ ἔπειτα τὸ ἐπ᾽ ἔλλατον, τὴν κατάβαση τοῦ Ἰησοῦ στὰ ἀνθρώπινα (1, 14). Ἀκόμα σαφέστερα, οἰκονομία εἶναι «τῶν ἀκριβεστάτων νόμων ἡ ἐπὶ τινα χρόνον ὑποστολή, ἤ σχολή, ἤ τῶν ἀνειμένων εἰσφορά, πρὸς τὴν τῶν δεχομένων ἀσθένειαν διοικονομοῦντος τοῦ νομοθέτου τὸ πρόσταγμα» (1, 14 καὶ 111, 1). Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ βαθύτερο νόημα τῆς κενώσεως.

Ὁ Θεὸς «ὑποστέλλει» τὴν ἀπόλυτη θεότητά του καὶ συγκαταβαίνει πρὸς τὴν ἀσθένεια τοῦ πλάσματος. Ἀκριβῶς γιὰ τὸ λόγο τοῦτο συσχετίζει ὁ Φώτιος τὴν οἰκονομία μὲ τὴν «συγκατάβασιν». Ἐπειδὴ δηλ. δὲν ὑπῆρχε ἄλλος τρόπος γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, γι' αὐτὸ ὁ Κύριος, ὡς Θεάνθρωπος ὁμιλεῖ μὲ τρόπο ἀνθρώπινο καὶ ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ τὰ ἀνθρώπινα μέτρα, οὕτως ὥστε νὰ γίνεται κατανοητός, πιστευτὸς καὶ ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο (εἰς Ἰωάν., σχ. 101, Reuss 406). Μὲ τὴν κατ' οἰκονομία συγκατάβαση ὁ Κύριος προσεγγίζει πραγματικὰ τὴν ἀνθρώπινη διάνοια καὶ νόηση, κατὰ παρόμοιο τρόπο ὅπως ἀκριβῶς συνηθίζουμε νὰ πράττουμε καὶ ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι. Δηλ. «ὅταν βαρβάροις διαλεγώμεθα, τῇ ἐκείνων χρώμεθα γλώσσῃ, κἂν πρὸς παιδίον φθεγγώμεθα, συμψελλίζομεν, κἂν μυριάκις ὦμεν σοφοί» (285). Τὸ παράδειγμα τοῦτο εἶναι παραδοσιακὸ στὴν πατερικὴ γραμματεία, ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα. Ὅμως ἡ συγκατάβαση αὐτὴ τοῦ Κυρίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προσαρμογὴ τῆς θεότητος στὰ ἀνθρώπινα μέτρα, ἐξυπονοεῖ καὶ τὴν ἀνάβαση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὰ ὑψηλὰ καὶ τὰ θειότερα (215, 1). Τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι καὶ ἡ ἀπώτερη συνέπεια τῆς ἐνσαρκώσεως ὡς πρὸς τὴν ἑρμηνευτική. «Διὰ τοῦτο ἐνηνθρώπησεν ὁ Θεός, ἵνα μὴ μόνον οἱ πλέον τι κατὰ γνῶσιν τῶν ἄλλων ἔχειν δοκοῦντες, ἀλλὰ καὶ ὁ πολὺς ἄνθρωπος, ὁ τῇ αἰσθήσει μᾶλλον ἢ τῷ λογισμῷ χειραγωγούμενος, δι' ὧν ὁρᾷ τε καὶ ἀκούει, πρὸς τὴν εὐσεβῆ τοῦ θείου καὶ σωτήριον ἔννοιαν ἀνατρέχειν ἔχῃ, διὰ τῶν αἰσθητῶν ἐπὶ τὸ νοητὸν ἀναβαίνων, καὶ ἀπὸ τῶν διὰ μέσης τῆς σαρκὸς θεουργουμένων ἐπὶ τὴν τῆς ὑπερφυοῦς καὶ ἀσωμάτου θεότητος θεωρίαν» (183, 1). Ἡ ἐνσάρκωση δὲν εἶναι μόνον ἡ συγκατάβαση τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ μὲ αὐτὴ καὶ μόνη («διὰ μέσης σαρκός») γίνεται ἡ ἀνάβαση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν θεωρία τῆς θεότητος.

Βέβαια γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς «οἰκονομικῆς» ἔννοιας τῶν ἀνθρωποπρεπῶν λόγων καὶ ἔργων τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὴν χειραγωγία ἢ ἀνάβαση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν Θεότητα, χρειάζεται ἡ θεοπρεπὴς διάνοια καὶ κατάληψή τους καθὼς καὶ ὡρισμένοι ἄλλοι πνευματικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ὅροι. Πάντως πρὸς τοῦτο «ἐκπαιδεύει» ὄχι μόνο ἡ ἀκολουθία τοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπίγνωση τῆς οἰκονομίας (εἰς Ἰωάν., σχ. 32, Reuss 373). Ἐπὶ πλέον, ἡ «οἰκονομική» καὶ θεοπρεπὴς κατανόηση τῶν διφυῶν χριστολογικῶν μαρτυριῶν τῆς Γραφῆς εἶναι καὶ ἡ πρόσφορη μέθοδος γιὰ τὴν ἄρση τῶν δῆθεν διαφωνιῶν καὶ ἀντιφάσεών της (ὅπως π.χ. Ἰωάν. 8, 40 σὲ σχέση μὲ 10, 30) (1, 15) ἢ τῶν καθαρὰ ἀνθρωποπρεπῶν λόγων καὶ πράξεων τοῦ Κυρίου (ὅπως π.χ. ἡ ἀγωνία καὶ ἡ παραίτηση τοῦ θανάτου, 1, 14 καὶ 111, 1).

Ἡ «οἰκονομική» ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς εἶναι ἡ ἀπώτερη συνέπεια τῆς χριστολογικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε σὲ τελικὴ μορφὴ ἀπὸ τὴν 4η Οἰκουμ. Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος. Κατὰ τὴν ἀπώτερη προοπτική της, ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἁγ. Γραφή, ὑποδηλώνει καὶ τεκμηριώνει τὴν διπλὴ ὑπόσταση της, δηλ. τὸ σωματικό, αἰσθητὸ καὶ τὸ νοητό, πνευ-

ματικὸ στοιχεῖο της. Τὸ κατὰ γράμμα ἤ ἱστορικὸ στοιχεῖο ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀνθρώπινη, ἐνῶ τὸ μυστικό καὶ πνευματικὸ στὴν θεία φύση τοῦ Κυρίου. Ὡστόσο ἡ Γραφὴ εἶναι καὶ λειτουργεῖ ὡς ἕνας καὶ μοναδικὸς λόγος, ὅπως ἀκριβῶς ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ εἶναι τὸ πρόσωπο τοῦ Κυρίου. Κατὰ συνέπεια, αὐτὴ ἡ ὕπαρξη τῆς Γραφῆς ἀποτελεῖ τεκμήριο τῆς ἐνσαρκώσεως, καθόσον κατὰ τὴν φύση της εἶναι ὁ «οἰκονομικός» τρόπος, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Θεός χειραγωγεῖ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ πρὸς τὰ νοητὰ καὶ πνευματικά. Ἡ «θεανδρική» αὐτὴ κατανόηση τῆς Γραφῆς ἀποτελεῖ τὴν κυρίαρχη ἑρμηνευτικὴ ἀρχὴ τοῦ Ὠριγένους, ἡ ὁποία ἐμπεδώθηκε μὲ τοὺς Καππαδόκες Πατέρες καὶ ἀπέκτησε τὴν τελικὴ της διατύπωση μὲ τὸν Κύριλλο Ἀλεξανδρείας. Μὲ τὴν καθολικὴ ἐφαρμογή της βεβαιώνει τὸ γεγονός, ὅτι ἡ βιβλικὴ ἑρμηνεία τῶν ἑλλήνων Πατέρων συμβαδίζει μὲ τὴν χριστολογικὴ καὶ θεολογικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ μία ἐπηρεάζει τὴν ἄλλη. Δὲν εἶναι δυνατή, συνεπῶς, ἡ ὀρθὴ ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς χωρίς τὴν ἀποδοχὴ τῆς δογματικῆς πίστεως. Ἡ ὀρθὴ δόξα περὶ τοῦ Χριστοῦ, ποὺ εἶναι τὸ κῦριο περιεχόμενο τῆς Γραφῆς, συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὴν βιβλικὴ ἑρμηνεία καὶ ἀντιστρόφως, ἡ ὀρθὴ βιβλικὴ ἑρμηνεία ὁδηγεῖ στὴν ὀρθὴ δόξα περὶ τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ὁποιαδήποτε κακοδοξία ὡς πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰ. Χριστοῦ συνεπάγεται καὶ διαστρέβλωση τῶν ἑρμηνευτικῶν ἀρχῶν τῆς βιβλικῆς ἑρμηνείας. Ὁ Φώτιος ἐπιβεβαιώνει τὴν καθολικὴ αὐτὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καὶ προσφέρει τὸ μέγιστο τεκμήριο, ὅτι ἡ ἐξηγητικὴ παράδοση τῶν ἑλλήνων πατέρων εἶναι ἀπολύτως ἑνιαία ὡς πρὸς τὶς θεολογικὲς καὶ ἑρμηνευτικές της ἀρχές.

6. *Ἡ τυπολογικὴ ἑρμηνεία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*

Ἡ ἀξία τῆς ΠΔ καθὼς καὶ ὁ τρόπος τῆς ἑρμηνείας της ἀποτελοῦσε ἀνέκαθεν ζωτικὸ πρόβλημα τῆς Ἐκκλησίας, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀποστολικὴ ἐποχή. Παρόλο ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φωτίου τὸ ζήτημα τοῦτο ἦταν μᾶλλον λελυμένο, ὅμως καὶ ὁ μέγας Πατριάρχης ἀσχολεῖται διεξοδικὰ μὲ τὴν εἰδικὴ θέση τοῦ παλαιοῦ νόμου στὴν ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ προσδιορίζει ἐπακριβῶς τὴν εἰδικὴ φύση καὶ λειτουργία του. Οἱ λόγοι πρὸς τοῦτο ἦταν θεολογικοὶ καὶ ἱστορικοί. Πρῶτα, ἦταν ἀνάγκη νὰ διασφαλισθεῖ ἡ ἑνότητα τῶν δύο Διαθηκῶν, νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἡ ΠΔ ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴ της παρερμηνεία καὶ ἀποκλειστικότητα καὶ νὰ ἀνυψωθεῖ μὲ εἰδικὴ ἔννοια στὸ ἐπίπεδο τῆς θείας ἀποκαλύψεως καὶ ἔπειτα, ἔπρεπε νὰ προστατευθεῖ ἀπέναντι τῶν αἱρετικῶν, ἰδίως τῶν Μανιχαίων (Παυλικιανῶν), οἱ ὁποῖοι τὴν ἀπέρριπταν ὁλοσχερῶς. Ἤδη ὁ ἴδιος ὁ Κύριος, καὶ στὴν συνέχεια ὁ ἀπ. Παῦλος, εἶχε τηρήσει διπλὴ στάση ἀπέναντί της. Ἐνῶ τὴν ἀποδέχθηκε ὡς θεόπνευστο κείμενο καὶ προφητικὴ ἐξαγγελία τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου του, ὅμως ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ εἶχε περιορίσει αἰσθητὰ τὴν ἀξία της γιὰ τὴν νέα ἐποχή. Τὴν γραμμὴ αὐτὴ ἀκολούθησε πιστὰ καὶ προσδιόρισε ἐντελῶς συγκεκριμένα ἡ καθολικὴ

παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἱ. Φώτιος ἐπεξηγεῖ καὶ καθορίζει ἀκόμα εἰδικώτερα τὴν παράδοση αὐτή.

Κατὰ κανόνα, ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ ἐξηγητικὴ παράδοση δέχθηκαν τὴν ΠΔ ὡς θεόπνευστο κείμενο προφητικῆς ἐξαγγελίας τόσον αὐτοῦ τοῦ ἴδιου ὅσο καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸς ὁ χαρακτήρας τῆς ΠΔ προσδιορίσθηκε εἰδικώτερα μὲ τὴν λεγόμενη τυπολογικὴ ἑρμηνεία της. Ἤδη ἀπὸ τὸν ἀπολογητὴ Ἰουστῖνο καὶ ἑξῆς ἡ τυπολογία καὶ ἡ προφητεία θεωροῦνται ὡς συνώνυμες ἔννοιες. Ἡ προφητεία εἶναι ἡ διὰ μυστικοῦ καὶ βαθέος λόγου προεξαγγελία τῆς μεσσιανικῆς πληρώσεως, ἐνῶ ἡ τυπολογία εἶναι ἡ διὰ συμβολικῶν ἔργων προτύπωσή της. Ἡ διπλὴ αὐτή, ἀλλ' ἑνιαία ἐκδοχὴ τοῦ λόγου τῆς ΠΔ καθορίζεται συχνὰ ὡς συμβολική, πνευματική, ἀναγωγικὴ ἢ ἀκόμα καὶ «ἀλληγορική» θεωρία ἢ ἑρμηνεία. Αὐτὴ ἡ διευκρίνιση εἶναι οὐσιαστικῆς σημασίας, προκειμένου νὰ ἐννοήσουμε ὀρθὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀποδοχὴ καὶ ἑρμηνεία τῆς ΠΔ, ποὺ εἶναι πλέον καθιερωμένη παράδοση κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φωτίου.

Ὅπως ἡ προηγούμενη ἐξηγητικὴ παράδοση, τὸ ἴδιο καὶ ὁ Φώτιος ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὅτι «ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, ὁ τῆς παλαιᾶς ὥσπερ καὶ τῆς καινῆς κύριος ὑπάρχων καὶ δεσπότης» (Κατὰ Μανιχ. Δ΄ 30, Migne P. Gr. 102, 252B, μὲ ἀναφορὰ στὸ Ματθ. 23, 23). Αὐτὸς εἶναι τὸ κύριο περιεχόμενο καὶ τῶν δύο Διαθηκῶν καὶ αὐτὸς βεβαιώνει τὴν ἑνότητά τους. Συνεπῶς ὁ Κύριος, «τὸν νόμον τὸν παλαιὸν τῷ νέῳ σφόδρα καὶ μετὰ πολλῆς ἀσφαλισάμενος τῆς κυριότητος» (ὁμοίως). Τὴν θέση αὐτὴ ὑποστηρίζει βέβαια ἐναντίον τῶν Μανιχαίων καὶ στὴν πολεμική του ἐξαίρει ὅλα τὰ θετικὰ στοιχεῖα τῆς παλαιᾶς νομοθεσίας. Ἀναγνωρίζει κατ' ἀρχὴ ἰσότητα καὶ ἰσοτιμία ἀνάμεσα στὸν νόμο καὶ στὴν χάρη (μὲ ἀναφορὰ στὸ Ματθ. 24, 35, Λουκ. 16, 17, ὁμοίως Β΄ 13, Δ΄ 4.13, Migne P. Gr. 102, 117C, 188A). Ὁ Χριστὸς συνάπτει τὰ καινὰ μὲ τὰ παλαιὰ σὲ μία ἑνότητα καὶ δέχεται καὶ τὰ δύο, ὅτι «εἰς μίαν ἄγουσι σωτηρίας ὁδόν» (ὁμοίως Δ΄ 27, Migne P.Gr. 102, 217AB). Μεταξὺ Π. καὶ Κ. Διαθήκης δὲν ὑπάρχει διαφωνία, ἀλλὰ συμφωνία ὡς πρὸς τὴν μαρτυρία καὶ τὸν σκοπό τους, καθόσον ὁ ἕνας καὶ αὐτὸς Θεὸς εἶναι νομοθέτης καὶ τῶν δύο (ὁμοίως). Μάλιστα προτείνει σχετικὰ καὶ μία πρωτότυπη ἑρμηνεία τοῦ Ἰωάν. 14, 10 («ἐγὼ ἀπ' ἐμαυτοῦ οὐ λαλῶ»). Ὁ Ἰησοῦς λαλεῖ «ἀπὸ τοῦ νόμου, ἀπὸ τῶν προφητῶν, ὅσα ἄκουσα παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐν νόμῳ, ἐν προφήταις» (159).

Γιὰ τὶς ἀπόψεις αυτὲς ὁ Φώτιος ἐπικαλεῖται μ.ἄ. τὰ κλασικὰ χωρία Ματθ. 9,14-17. καὶ 13, 52, τὰ ὁποῖα ὅμως, κατὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ ἴδιου τοῦ Κυρίου, τροποποιοῦν ριζικὰ τὴν ἰουδαϊκὴ ἀπολυτοποίηση τοῦ νόμου. Ἡ χάρη ὑπάρχει βέβαια στὸν παλαιὸ νόμο, ὅμως ὑποκρύπτεται στὴν παλαιότητα του καὶ ἐμφανίζεται μὲ τὴν μορφὴ τῶν τύπων καὶ τῶν σκιῶν. Τὸ νέο εὐαγγέλιο, ποὺ εἶναι ὁ νέος οἶνος, δὲν μπορεῖ νὰ τεθεῖ στὸν παλαιὸ ἀσκὸ τοῦ νόμου. Εἶναι συνεπῶς ἀτελὴς ἢ μᾶλλον «προτελής», δὲν χαρίζει τὴν τελειότη-

τα (Κατὰ Μανιχ. Δ΄ 27, Migne P. Gr. 102, 217AB, εἰς Ἰωάν., σχ. 13, Reuss 345, εἰς Ματθ., σχ. 38, 39, Reuss 288, 289). Μὲ τὸν Ἰ. Χριστὸ δὲν ἐμφανίζεται ἡ χάρη σὲ σκιὰ ἢ τύπο, ἀλλὰ ἡ «αὐτόχαρις καὶ αὐτοαλήθεια». Τὴν ἀτέλεια τοῦ νόμου ἀναπληρώνει ὁ Ἰησοῦς καὶ τὴν προάγει σὲ ἀνυπέρβλητη τελειότητα (εἰς Ματθ., σχ. 13, Reuss 275). Ὁ νόμος παραμένει βέβαια καὶ ἰσχύει μόνον ὡς παιδαγωγὸς τῆς κυριακῆς χάριτος. Εἶναι πάντως νόμος τοῦ γράμματος, τῶν τύπων καὶ σκιῶν, ἐνῶ ὁ εὐαγγελικὸς λόγος εἶναι ὁ νόμος τοῦ πνεύματος (μὲ ἀναφορὰ εἰς Ρωμ. 8, 2, Staab 509 καὶ Ὁμιλ. Α΄ 2). Γιὰ τὸν λόγο ἀκριβῶς τοῦτο ὁ Μωϋσῆς δὲν ἀποκάλυψε μὲ τὸν νόμο τὰ μείζονα καὶ πνευματικά, δηλ. τὴν βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Ὁ λαὸς βρισκόταν σὲ παχύτητα καὶ ζοῦσε κατ᾽ αἴσθηση καὶ συνεπῶς δὲν μποροῦσε ἀκόμα νὰ ἐννοήσει τὰ ὑπὲρ αἴσθηση καὶ πνευματικά. «Δεῖ γὰρ μέτρον τῆς διδασκαλίας καὶ τὴν τῶν ἀκροατῶν ἰσχὺν ποιεῖσθαι» (15, 1. 16, 1). Συνεπῶς ὁλόκληρη ἡ ΠΔ, ὡς τύπος καὶ σκιὰ καὶ προγύμνασμα, εἶναι ἔργο οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ, δηλ. τῆς συγκαταβάσεώς του πρὸς τὴν παχύτητα καὶ ἀσθένεια τοῦ λαοῦ, «οὐκ ἀρεσκείας Θεοῦ καὶ προηγουμένης εὐδοκίας» (164, 2). Ὁ τύπος χαρακτηρίζει συνεπῶς εἰδικώτερα τὴν οἰκονομία καὶ ὄχι τὴν εὐδοκία τοῦ Θεοῦ.

Μὲ τὸ εἰδικὸ ζήτημα τῆς σχέσεως τοῦ παλαιοῦ νόμου πρὸς τὸν καινὸ ἀσχολεῖται διεξοδικὰ ὁ Φώτιος στὸ 196ο Ζήτημα τῶν Ἀμφιλοχίων. Τὴν ΠΔ παραβάλλει πρὸς τοὺς ἀστέρες, τὴν νύκτα, τὴν αἴγλη τοῦ πυρός, τὴν νηπιακὴ ἡλικία, τὶς γραμμὲς καὶ τὰ προχαράγματα ἑνὸς ζωγραφικοῦ πίνακα κ.ἄ. Ἀντίθετα τὸ καινὸ εὐαγγέλιο εἶναι ὁ ἥλιος, ἡ ἡμέρα, οἱ ἡλιακὲς ἀκτῖνες, ἡ τελειότης τοῦ ἀνδρός, τὸ ἄνθος τῆς πορφύρας, ἡ τέλεια εἰκόνα. Συνεπῶς δὲν ὑπάρχει ἐναντίωση μεταξύ τους. Τὰ πρῶτα ὁδηγοῦν καὶ ἀναπτύσσονται στὰ δεύτερα. Ἡ ΠΔ εἶναι χειραγωγία καὶ προάγγελος, συμφωνία καὶ προκατασκευή, ὁδὸς καὶ παρασκευή. Ὅμως, ὅταν ἦλθε ἡ χάρη, «ἐσχόλασεν εἰκότως ὁ νόμος», τὸ προτέλειο παραχώρησε τὴν θέση του στὴν τελειότητα. Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ παράδοξη φύση τοῦ νόμου: «ὥστε καὶ κατήργηται ὁ νόμος, τῆς χάριτος ἐπιστάσης, καὶ οὐ καταλέλυται· καὶ πέπαυται καὶ οὐ διαβέβληται· καὶ πεπλήρωκεν αὐτὸν ὁ Χριστός, μηδεμίαν κεραίαν λύσας ἐξ αὐτοῦ· καὶ ὅλον ἠφάνισε, τελειώσας αὐτόν· οὐκέτι γάρ τοῦ παιδαγωγοῦντος χρεία, αὐτοῦ παρόντος τοῦ διδασκάλου» (196, 2). Συνεπῶς, «ἅγιος οὖν ὁ νόμος, καὶ δίκαιος καὶ ἀγαθός...ἄχρηστος δέ, καὶ σχολάζει καὶ πέπαυται» (196, 4). Παρόμοιες διαλεκτικὲς ἀπόψεις ὡς πρὸς τὴν φύση τοῦ νόμου καὶ τῆς ΠΔ γενικὰ ἐκθέτει ὁ Φώτιος σὲ πολλαπλὲς ἄλλες συνάφειες.

Πάντως, ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι Πατέρες, ἔτσι καὶ αὐτὸς προτιμᾶ τοὺς συνώνυμους ὅρους τύπος, σκιὰ καὶ σχῆμα, προκειμένου νὰ καθορίσει ἐπακριβῶς τὴν φύση τῆς ΠΔ. Ὁ τύπος εἶναι ἕνα ἱστορικὸ γεγονὸς ἢ πρόσωπο τῆς ΠΔ, τὸ ὁποῖο «ἐν ἑαυτῷ σχηματίζων καὶ ὑποδεικνὺς τὴν ἀλήθειαν» (196, 1), δηλ. ὁ σχηματισμὸς μιᾶς μελλοντικῆς ἀλήθειας διὰ μέσου μιᾶς συμβολικῆς πράξεως. Ἄλλοτε (159, 20) ὀνομάζει τὸν τύπο «ὁμοίωμα», εἰκόνα

καὶ προκήρυγμα (Ὁμιλ. Ε΄ 5). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὡς τύπους ἐννοεῖ καὶ τὶς ψυχικὲς ἀρετὲς τῶν ἐκλεκτῶν τῆς ΠΔ (164, 2). Μὲ τὸν εἰδικὸ αὐτὸ τρόπο, καὶ ὄχι μὲ κάτι ἄλλο, οἰκονομεῖ ὁ Θεὸς τὴν ἴαση, καθόσον ὁ τύπος ἐκτυπώνει τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς μυστικῆς εἰκόνος (ὁμοίως). Εἶναι προοίμια καὶ προγυμνάσματα πολιτείας ὑψηλοτέρας καὶ θειοτέρας (60, 2) καὶ προζωγραφοῦν πόρρωθεν τὸ μυστήριο τῆς κυοφορίας τοῦ πιστοῦ. Στὴν συνάφεια αὐτὴ παρέχει ὁ Φώτιος μία σημαντικὴ καὶ πρωτότυπη διευκρίνιση. Τὰ προτυπούμενα ἐν Χριστῷ γεγονότα προϋπῆρχαν στοὺς τύπους καὶ μὲ τὴν ἐκπλήρωσή τους καινοποιοῦνται (εἰς Λουκ., σχ. 10, Reuss 301-302). Συνεπῶς ἡ ἐν Χριστῷ σωτηρία δὲν εἶναι ἀπολύτως καινὸ μυστήριο, ἀλλὰ γνωστὸ ἀρχαιόθεν. Οἱ τύποι ἐκφαίνουν ἀμυδρῶς τὸ ὑπερφυὲς καὶ φανώτατο μυστήριο τῆς χάριτος (149, 21), δὲν εἶναι τὰ «προηγούμενα» οὔτε καὶ αὐτὰ τὰ πράγματα (164, 2). Συνεπῶς δὲν ἔχουν ἀξία καθαυτούς, ἀλλὰ μόνον ἐφόσον προδηλώνουν καὶ προφανερώνουν κάποια ὑπέρτατη ἀλήθεια. Εἶναι τύποι τῆς ἀληθείας ἢ τῆς ἀρετῆς καὶ ὄχι αὐτὴ ἡ ἀλήθεια ἢ ἀρετὴ (164, 2). Ὡς τύπους ἐννοεῖ ὁ Φώτιος ἄλλοτε λόγους (προφητεῖες) καὶ ἄλλοτε ὡρισμένα ἔργα (60, 2). Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, πρόκειται γιὰ συμβολικὸ λόγο ἢ ἔργο. Περιέχουν συνεπῶς ἕνα ἰδιαίτερο «σκοπό», ὁ ὁποῖος χρειάζεται εἰδικὴ ἑρμηνεία, γιὰ νὰ κατανοηθεῖ καὶ ἀποκαλυφθεῖ. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ τυπολογικὴ ἑρμηνεία ταυτίζεται μὲ τὴν «θεωρία» (149, 20. 21).

Ὁ Φώτιος γνωρίζει ἀπὸ τὴν παράδοση καὶ ἀπαριθμεῖ σειρὰ ὁλόκληρη τύπων καὶ σκιῶν τῆς ΠΔ, ποὺ προμηνύουν καὶ προδηλώνουν μελλοντικὲς ἀλήθειες στὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἰδιαιτέρως τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἐπιλέγει, ὅπως ὁ ἴδιος λέγει, «κατ' εἶδος... διὰ τὸ τοῖς πᾶσιν γνώριμον εἶναι» (149, 20). Κατὰ βάση δέχεται ὁλόκληρη τὴν ΠΔ ὡς τύπο, δηλ. ὡς «οἰκονομικὴ» προπαρασκευὴ καὶ ὁδὸ τῆς Καινῆς ἢ ἀκόμα καὶ ὡς θύρα (μὲ ἀναφορὰ στὸ Ἰωάν. 10, 7), «δι' αὐτῆς γὰρ εἰσάγεταί τις εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν νομικῶν ἐντολῶν» (εἰς Ἰωάν., σχ. 66, Reuss 389). Τὴν ΠΔ συγκρίνει πρὸς τὰ ἀθέατα καὶ ἄψαυστα ἅγια τῶν ἁγίων τοῦ Ναοῦ, τὰ ὁποῖα καλύπτει τὸ καταπέτασμα. Μὲ τὸ Χριστὸ ὅμως ἔγιναν τοῖς πᾶσιν θεατὰ καὶ ψαυστά, καὶ μάλιστα ὄχι μόνον στοὺς Ἰουδαίους, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἀλλοφύλους (εἰς Ματθ., σχ. 94, Reuss 335, Κατὰ Μανιχ. Δ΄ 10, Migne P. Gr. 102, 200B). Ἂν καὶ γενικὰ ἡ κλήση τοῦ Θεοῦ στὴν ΠΔ δὲν ἦταν ἀπολύτως δικαία, ἀλλὰ οἰκονομική, «προπαρασκευάζουσα ὁδὸν τῇ δικαιοσύνῃ» (164, 1), ὅμως ὁ τυπολογικὸς χαρακτήρας της εἶναι ἀκριβῶς ἡ βεβαίωση τῆς ἰσχύος της καὶ μέσα στὴν Καινή, ἀφοῦ ἀνακαλύπτεται τὸ παραπέτασμα καὶ ἀνακηρύσσεται πασιφανῶς ἡ ἀλήθεια (Κατὰ Μανιχ. Δ΄ 13, Migne P. Gr. 102, 204-205), διὰ τῆς ἀκριβοῦς θεογνωσίας, ποὺ εἰσέφερε ὁ Χριστός. Τοῦτο ἰσχύει εἰδικώτερα καὶ ὡς πρὸς τὸν νόμο (τὴν Πεντάτευχο), ὁ ὁποῖος στὸ σύνολό του εἶναι προδιατύπωση, προκαταγγελία, προχάραγμα, σκίασμα τῶν «ἐπ' ἔργοις ἐκβεβηκότων διὰ τῆς χάριτος» (Κατὰ Μανιχ. Δ΄ 13, Migne P.

Gr. 102, 204-205). Τὸν χαρακτηρίζει ἀκόμα ὡς «τύπον προικῴων γραμματείων», ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἐπιτέλεσε τὴν ἀποστολή του, καθόσον ἡ νύφη (ὁ ἰουδαϊκός λαός) ἀπέκλινε στὴν μοιχεία πρὸ τῆς παστάδος καὶ συνεπῶς διέρρηξε τὸ προικῶο αὐτὸ γραμματεῖο (366).

Τὰ περισσότερα τυπολογικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ΠΔ ἀναφέρει συλλήβδην στὸ Ζήτημα 262, τὰ ὁποῖα προφανῶς δανείζεται ἀπὸ τὴν ἐξηγητικὴ παράδοση, καὶ ἰδιαίτερα τὸν Ἰωάν. Χρυσόστομο καὶ τὸν Θεοδώρητο Κύρου. Τὰ θέματα αὐτὰ εἶναι: Ἡ ἐρυθρά θάλασσα εἶναι τύπος τῆς κολυμβήθρας, ἡ νεφέλη τοῦ Πνεύματος, ὁ Μωϋσῆς τοῦ Χριστοῦ, ἡ ράβδος τοῦ σταυροῦ, ὁ Φαραὼ τοῦ διαβόλου, οἱ Αἰγύπτιοι τῶν δαιμόνων, τὸ μάννα τῆς θείας Εὐχαριστίας, τὸ ἐκ πέτρας ὕδωρ τοῦ σωτηρίου αἵματος. Σὲ ἄλλες συνάφειες συμπληρώνει τὸν κατάλογο τῶν τυπολογικῶν θεμάτων. Τὸ αἷμα στὴν θύρα τῶν Ἑβραίων πρὶν τὴν ἔξοδο προτυπώνει τὴν θυσία τοῦ ἀμώμου ἀμνοῦ (261, 1), ὁ χαλκοῦς ὄφις τὸ μυστήριο τοῦ Χριστοῦ (149, 20), ἡ ἔπαρση τῶν χειρῶν τοῦ Μωϋσέως καὶ τὸ θυμίαμα τοῦ Ἀαρὼν ἀνάγονται καὶ τὰ δύο εἰς Χριστὸν (149, 21), ἡ Εὔα εἶναι τύπος τῆς Θεοτόκου (Ὁμιλ. Ζ΄ 3), ἡ ράβδος τοῦ Ἀαρὼν τῆς θείας γεννήσεως (εἰς Λουκ., σχ. 10, Reuss 301), ἡ φλεγομένη βάτος τῆς ἀσπίλου κυήσεως (ὁμοίως καὶ Ὁμιλ. Ε΄ 5), ἡ κιβωτὸς τῆς Παρθένου (112), ἡ τιάρα τοῦ ἀρχιερέως τοῦ ἐπισκόπου (164, 3), κ.ἄ.

Στὴ συνάφεια αὐτὴ τῆς οἰκονομικῆς ἔννοιας τοῦ τύπου καθορίζει εἰδικώτερα ὁ Φώτιος τὴν σημασία τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἰουδαϊκῆς συναγωγῆς. Ἐφόσον οἱ Ἰουδαῖοι περιέπεσαν σὲ παχύτητα καὶ εἰδωλολατρεία ἀφομοιώνεται πλέον ὁ νόμος μέσα στὸ χῶρο τῆς νέας χάριτος ἐνῶ καταργοῦνται ὁριστικὰ καὶ ὅλες οἱ τυπολατρευτικὲς τους παραδόσεις. Δὲν ἔχουν οὔτε τὴν δίκαιη κλήση, οὔτε τὴν τέλεια ἀρετή, οὔτε τὴν εὐδοκία τοῦ Θεοῦ, οὔτε ἀκόμα καὶ τὴν ἐλευθερία τοῦ αὐτεξουσίου (εἰς Ἰωάν. σχ. 10, Reuss 363)· ἡ νομοθεσία, κατὰ κανόνα ἀπαγορευτική, ἔγινε βαρὺ καὶ δυσβάστακτο φορτίο, ἀφοῦ δὲν εἶχε οὔτε τὴν χάρη οὔτε καὶ παρεῖχε τὴν δύναμη γιὰ τὴν ἐπιτέλεσή της (217, 1). Γενικὰ ὅλη ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορία τους εἶναι ἀτελής. Πέραν τούτου ὁ Ναὸς τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τὰ ἅγια τῶν ἁγίων χάνουν τὴν ἀξία τους (Ὁμιλ. Ι΄ 6), οἱ νηστεῖες τους καταργοῦνται (εἰς Ματθ., σχ. 38, Reuss 289) καὶ ἡ συναγωγὴ τους εἶναι ἄνανδρη καὶ ἄκαρπη (ὅπως ἡ ξηρανθεῖσα συκῆ) (Ὁμιλ. ΣΤ΄ 3 καὶ ΙΑ΄ 3). Αὐτὴ ἡ σκληρότητα καὶ πώρωση τῆς καρδίας ὅπως καὶ ἡ ἀσθένεια τῶν αἰσθήσεών τους, ἦταν ὁ λόγος, ὥστε «καὶ αὐτὴν τὴν ἀκοή, ἣν ἐδόκουν ἔχειν τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν, ἤρθη καὶ ἐδόθη τοῖς ἔχουσι τὴν καινὴν διαθήκην» (εἰς Ματθ., σχ. 60, Reuss 300-301). Ὁ ἰουδαϊκὸς λαὸς εἶναι μωρός, «ἀνὰ πρώτους γὰρ ταχθέντες τῆς νομοθεσίας οὐδ᾽ εἰς τὴν ἐσχάτην χώραν ἐνεγράφησαν τῆς θεογνωσίας» (Ὁμιλ. Η΄ 2). Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς δὲν προδίδουν βέβαια ἀντισημιτισμό, ἀλλὰ εἶναι ἡ συνεπὴς θεολογικὴ ἑρμηνεία τῆς ἱστορικῆς στάσεως τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ ἀπέναντι στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, γνωστὴ καὶ καθιερωμένη στὴν ἐξηγητικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας.

7. Ἡ βιβλικὴ ἑρμηνεία ὡς ἐκκλησιαστικὴ πράξη

Ὅπως ἐπισημάναμε σὲ πολλαπλὲς συνάφειες προηγουμένως, ἡ βιβλικὴ ἑρμηνεία εἶναι γιὰ τὸν ἱ. Φώτιο καθαρὰ πνευματικὴ πράξη. Ἡ ψυχωφελὴς ἑρμηνεία τῶν Γραφῶν συντηρεῖ τὴν πνευματικὴ ζωή, ὁδηγεῖ καὶ παρακαλεῖ τοὺς ἀκροατὲς πρὸς αὐτήν, ἀναπληρώνει τὶς ψυχές τους μὲ τὴν σωτηρία (64, 2). Ὁ λόγος τῆς Γραφῆς εἶναι λόγος τοῦ Πνεύματος καὶ κατὰ συνέπεια μόνον μὲ τὸν φωτισμὸ τοῦ Πνεύματος εἶναι δυνατὸν νὰ σαφηνισθεῖ κατὰ τὸν ἀπώτερο σκοπό του. «Ὁ τῷ λόγῳ χρώμενος τῷ διδασκαλικῷ... δι᾽ οὗ τὴν τῶν θείων Γραφῶν διὰ τῆς ἀσαφείας σύμφυσίν τε καὶ συναίρεσιν καταλλήλως τε καὶ προσφυῶς, καὶ ὡς τοῦ Πνεύματος βούλεται χάρις, ἀναπτύσσει καὶ κατὰ μέρος διαιρεῖ» (ὁμοίως). Τοῦτο εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητο καθόσον τὰ θεόπνευστα θεῖα λόγια τῶν Γραφῶν εἶναι ἀπείρως ὑπέρτερα τῆς ἀνθρώπινης καταλήψεως καὶ τῶν φυσικῶν λογισμῶν (75, 1, 261, 2). Πρώτιστη λοιπὸν καὶ ἀπαράβατη προϋπόθεση τῆς ὀρθῆς ἑρμηνείας τους εἶναι ἡ προσφυγὴ στὴν χάρη τοῦ παναγίου Πνεύματος (261,1). Αὐτὴ φωτίζει τὸν νοῦ καὶ τὴν διάνοια, ὅπως οἱ ἀκτῖνες (187, 1) καὶ διαλάμπει στὴν ψυχὴ τὸ ἔμφυτο κάλλος τοῦ θείου λόγου (9, 11). Ὁ φωτισμὸς αὐτὸς τοῦ Πνεύματος δὲν ἀκυρώνει βέβαια τὴν ἐργώδη μελέτη τοῦ γράμματος καὶ τῆς ἱστορίας. Μάλιστα καὶ αὐτὴ ἡ κατανόηση τοῦ γράμματος χρειάζεται «τῆς ἄνωθεν ἡμῖν συνεφαπτομένης προνοίας» (187, 1), καθόσον τὰ ρήματα καὶ ὀνόματα περιέχουν θεῖο νοῦ. «Τῆς θείας χάριτος συνεργούσης τε καὶ τῇ μελέτῃ συναντιλαμβανομένης» (45, 5, πρβλ. καὶ Ὁμιλ. ΣΤ´ 2). Ὅμως, ὅσο καὶ ἂν εἶναι τέλεια ἡ φιλολογικὴ ἔρευνα τῶν Γραφῶν, δὲν πρόκειται νὰ καταλήξει στὴν σαφήνεια τῆς Γραφῆς, «μὴ τῆς ἄνωθεν προκαταβαλλομένης εὐμενείας τὸ πλούσιον ἔλεος» (42, 1).

Ἡ ἀρωγὴ τοῦ Πνεύματος εἶναι περισσότερο ἀναγκαία γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ πνευματικοῦ νοήματος καὶ βάθους τῶν ἱερῶν λογίων. Μόνον ἡ χάρη τοῦ Πνεύματος ἀποκαλύπτει τὸν νοῦν τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν ρημάτων καὶ διεισδύει στὸν ἦχο τῶν ἀκοῶν (43, 7). Παρόλο, ὅτι ὅλοι πρέπει νὰ διεισδύσουν στὸ μυστικὸ βάθος τῶν θείων λόγων, ὅμως στὴν πραγματικότητα ὀλίγοι μόνον δέχονται αὐτὴ τὴ χάρη. Αὐτοὶ εἶναι οἱ φιλοθεάμονες (ὁμοίως), ποὺ στέργουν καὶ ἀποδέχονται τὰ κρείτονα καὶ χαριτώνονται μὲ τὴν «κριτικὴν ἕξιν» τοῦ Πνεύματος. Αὐτοὶ ἐποχοῦνται πάνω σὲ θεολογικώτερες ἔννοιες καὶ προπαρασκευάζουν τὸν ἑαυτὸν τους μὲ τὴν ἀρετὴ (187, 1) καὶ μὲ τὴν καθαρότητα τοῦ βίου (75, 1). Ἀπαλλάσσονται δηλ. ἀπὸ τὰ γήϊνα καὶ ὅσα θολώνουν τὴν διάνοια (187, 1) καὶ ἀναβαίνουν τὴν κλίμακα τῆς δι᾽ ἀρετῆς τελειότητος. Ἡ πνευματικὴ ἑρμηνεία εἶναι δηλ. κατ᾽ ἐξοχὴ ἀσκητικὴ πράξη.

Ἰδιαίτερη σημασία ἀποδίδει ὁ ἱ. Φώτιος στὴν ἐξηγηματικὴ παράδοση τῶν προηγούμενων ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων. Στὴν πατερικὴ διδασκαλία ἀποδίδει τὴν ἴδια ἀξία καὶ τιμή, ὅπως καὶ στὴν Ἁγ. Γραφή: «Οὐκοῦν καὶ τὰς

τῶν ἐγκρίτων διδασκάλων φωνὰς τῆς ὁμοίας παραδοχῆς ἀξιώσωμεν» (149, 7). Ἡ ἀναφορὰ σ' αὐτὴν ἀνήκει στὴν «προκατασκευή» τῆς ἑρμηνείας (1, 37). Οἱ Πατέρες βρίσκονται στὴν ἴδια γραμμὴ μὲ τοὺς προφῆτες καὶ τοὺς ἀποστόλους, καθόσον αὐτοὺς ἐδίδαξε ὁ ἴδιος Κύριος καὶ ἐσόφισε ἡ ἴδια χάρη (149, 7). Μὲ ὡρισμένη ἔννοια ἀποδίδει δηλ. τὴν θεοπνευστία καὶ στὴν διδασκαλία τῶν Πατέρων, ὅπως συγκεκριμένα στὴν περίπτωση τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, ὁ ὁποῖος ἦταν «θεοπτικώτατος διδάσκαλος» καὶ ἔλαβε θεόθεν τὴν περὶ Πνεύματος παρρησία (70, 1, 2). Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας «ἐπὶ γε τὸ πλεῖστον καὶ εἰς ἀκρίβειαν τὴν τῶν θείων χρησμῶν διάνοιαν ἀπεκάλυψαν» (219, 3) καὶ γιὰ τὸ λόγο τοῦτο χειραγωγοῦν καὶ ἐπικουροῦν πρὸς τὴν θεία διευκρίνηση τῆς Γραφῆς (1, 37, 36, 3). Σὲ πολλαπλὲς συνάφειες ἀναφέρεται ὁ Φώτιος, ἄλλοτε ὀνομαστί καὶ ἄλλοτε ἔμμεσα, σὲ ἑρμηνεῖες προηγούμενων Πατέρων, τὶς ὁποῖες θαυμάζει καὶ ἀποδέχεται (45, 3, 87), ἐνῶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις τὶς συμπληρώνει ἤ ἀκόμα καὶ τὶς διορθώνει. Ἀσχολεῖται μάλιστα εἰδικὰ καὶ μὲ τὴν ἑρμηνεία τῶν δυσνόητων δογματικῶν λόγων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου (77), τοῦ Μ. Βασιλείου, τοῦ (Ψευδο)-Διονυσίου κ.ἄ. Τὴν βαθειὰ του ἐκτίμηση πρὸς τοὺς Πατέρες διατυπώνει συνοπτικὰ στὸ Ζήτημα 1, 10: «Ἀλλὰ γὰρ τοὺς μὲν ἱεροὺς ἐκείνους ἄνδρας ἄγειν τε χρεὼν καὶ θειάζειν τῆς τε πρώτης ἐπιβολῆς καὶ τῆς εὐσεβούσης γνώμης, καὶ ὅτι τὴν ἀρχὴν τῆς εὐπορίας ἐκεῖθεν οἱ μετ' αὐτοὺς ἀναδέξαντο, σπέρματα λαβόντες καὶ ἀπαρχὰς ἀκριβεστέρων ἐξηγήσεων, καὶ τὸ γε πατέρας αὐτοὺς μᾶλλον ἡμῖν ἐπιγράφον, καὶ τροφείων ἡμᾶς εἰς ἄκρον ἐστιν ἰδεῖν τὰ πλεῖστα τῶν ἱερῶν γραμμάτων τὴν ἐργασίαν ἀπειληφότα, καὶ μηδεμίαν ἀγνοίας ἤ ἀμφισβητήσεως τισι καταλελοιπότα πρόφασιν». Στὴν πατερικὴ παράδοση ὀφείλεται ἀκριβῶς ἡ ὀρθότης τῆς διανοίας, ἡ κατάλληλη θεωρία τοῦ βιβλικοῦ λόγου (36, 3), ἡ ἀκρίβεια τῆς διδασκαλίας καὶ τὸ εἰλικρινὲς τῆς εὐσεβείας (64, 2). Τὰ ὀρθόδοξα θεωρήματα διερμηνεύουν τὴν διάνοια τῆς Γραφῆς, καθόσον αὐτὰ ἀνταποκρίνονται στὴν Θεία ὑφήγηση, δηλ. στὸ ἐσωτερικὸ σκοπὸ καὶ τὸ πνευματικὸ βούλημα τῶν ἱ. συγγραφέων. Αὐτὴ ἡ ὀρθοδοξοῦσα διδασκαλία τῶν Πατέρων, δηλ. τὰ δόγματα καὶ ἡ πίστη τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι βασικὴ προϋπόθεση τῆς βιβλικῆς ἑρμηνείας: «Οὐδὲ χωρὶς τῆς δογματικῆς ὀρθότητος καὶ τῆς πίστεως (43,10).

Ἐπὶ πλέον ἡ Ἐκκλησία, ὡς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν χῶρος, ὅπου μπορεῖ ὁ πιστὸς νὰ καταντήσει στὴν ἐποπτικὴ καὶ θεωρητικὴ γνώση τῆς κεφαλῆς (44, 7), ἡ ὁποία καὶ χορηγεῖ «τὸ ρεῦμα τῶν ἀντιλήψεων» (44, 5). Σ' αὐτὴν ἐπιτελοῦνται οἱ «μυστικὲς τελετές» (ὁμοίως), οἱ ὁποῖες συνενώνουν τὸ πιστὸ μὲ τὸν Χριστὸ καὶ τὸ πανάγιο Πνεῦμα, ποὺ χορηγεῖται μὲ τὰ ἱ. Μυστήρια, παρέχει τὰ πνευματικὰ φρονήματα. Ὅπως ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὁ τόπος καὶ τὸ μέσο τῆς θεωρίας τῆς Κεφαλῆς, ἔτσι καὶ τὰ θεῖα λόγια, ποὺ ἀφοροῦν τὴν Κεφαλὴ αὐτή, κατανοοῦνται καὶ ἑρμηνεύονται μόνον ὅταν ὑπάρχει ὁ ζωτικὸς σύνδεσμος πρὸς Αὐτήν. Ἡ ἀλήθεια τῆς Γραφῆς, ἡ κε-

κρυμμένη μέσα στὸ γράμμα, ἀναπτύσσεται καὶ ἀνακαλύπτεται «μυστικῶς καὶ τελεστικῶς» (91, 5), δηλ. διὰ μέσου τῶν ἱερῶν Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας. Μὲ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἑορτὲς ὁ πιστὸς γίνεται μετάρσιος, πλουτίζεται μὲ θειότερους λογισμούς, καθόσον συμμετέχει ὡς αὐτήκοος καὶ αὐτόπτης μάρτυς στὰ τελούμενα γεγονότα τοῦ Σωτῆρος (Ὁμιλ. Η΄ 1). Πρόκειται συνεπῶς γιὰ ἐνεργούμενη ἀλήθεια, τὴν ὁποία ὁ πιστὸς ὄχι ἁπλῶς κατανοεῖ, ἀλλὰ κυρίως κοινωνεῖ προσωπικά. Αὐτὴ εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν «θεωρία» τῆς ἀληθείας, ὁπότε ὁ πιστὸς εἴτε βαπτίζεται μέσα στὴν ζωὴ τοῦ Χριστοῦ εἴτε γίνεται σύσσωμος καὶ συγκοινωνὸς τοῦ αἵματός του. Ἡ «λειτουργική» ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς εἶναι ἡ διὰ τοῦ Πνεύματος χαρισματικὴ βίωση τῆς θείας ἀλήθειας, ποὺ συντελεῖται μέσα στὸν χῶρο τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ λειτουργικὴ αὐτὴ βιβλικὴ «ἑρμηνεία» εἶναι καθιερωμένη παράδοση τῶν ἑλλήνων Πατέρων. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἑρμηνείας, μὲ ἔντονη βέβαια κηρυγματικὴ καὶ παραινετικὴ προοπτική, ἀναπτύσσει ὁ ἱ. Φώτιος ἰδιαίτερα στὶς ἐξηγητικὲς ὁμιλίες του.

Ὁ ἱ. Φώτιος ἔχει πλήρη συναίσθηση τῆς δυσκολίας τοῦ ἑρμηνευτικοῦ ἔργου καὶ γνωρίζει, ὅτι ἡ τέλεια γνώση δὲν εἶναι τοῦ παρόντος αἰῶνος, ἀλλὰ τοῦ μέλλοντος καὶ μόνον γιὰ τοὺς ἄξιους. Ἐκεῖ θὰ γνωρίσουν τὴν ἔσχατη ἀλήθεια τῶν Γραφῶν καὶ θὰ ἀξιωθοῦν μὲ τὴν θεωρία. Γιὰ τὸν λόγο τοῦτο προτάσσει τὴν πίστη κατὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς. «Πίστει γὰρ καὶ οὐ πολυπραγμοσύνῃ τὰ θεῖα τῶν γραφῶν παραδεξόμεθα λόγια» (149, 7). Ἡ θεία σοφία τῶν Γραφῶν εἶναι τέτοιας φύσεως, ὥστε ὅταν κανείς δὲν κατανοεῖ τὸ βαθύτερο νόημά τους, τότε ἐπιβάλλεται ἡ σιωπή. «Ἡ ἐν τούτοις τῆς ἀγνοίας ὁμολογία, γνώσεως ἀληθεστάτης ἀπόδειξις» (149, 19). Ἡ γνώση τῆς θείας ἀλήθειας εἶναι πάντοτε σχετικὴ στὴν ροὴ τοῦ παρόντος αἰῶνος καὶ μόνον στὸ μέλλον τῆς Βασιλείας θὰ ἀποσκευασθοῦν τὰ αἰνίγματα καὶ τὰ ἔσοπτρα καὶ θὰ ἐναστράψει καθαρώτερα καὶ τελειότερα ἡ ἀλήθεια (130, 2). Μὲ τὴν συναίσθηση αὐτὴ διαβεβαιώνει, ὅτι οἱ δικές του ἑρμηνεῖες καὶ λύσεις δὲν εἶναι δογματικὸς καὶ ἀκίνητος λόγος, ἀλλὰ «εἰκαστικὸς καὶ γυμναστικός» (75, 2), ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ ἑρμηνεία καθαυτὴ εἶναι γυμνασία (1, 21). Ἔχει ἀξία μόνον ὥς ὅτου προταθεῖ κάποια πληρέστερη ἑρμηνεία καὶ εἶναι πρόθυμος νὰ μαθητεύσει σὲ ὁποιονδήποτε ἄλλο ἄνδρα, ὁ ὁποῖος θὰ μυσταγωγήσει τελειότερα στὰ ἀπόρρητα ρήματα (26, 6). Ἔτσι ὁ Φώτιος, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ προηγούμενοι Πατέρες, δέχεται καὶ ἀσκεῖ τὴν βιβλικὴ ἑρμηνεία ὡς μόνιμα ἀναλαμβανόμενη καὶ ἀνανεούμενη πράξη, μὲ τοὺς πνευματικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικοὺς ὅρους ποὺ ἐκθέσαμε προηγουμένως.

* * *

Τὸ πλούσιο ἐξηγητικὸ ἔργο τοῦ ἱ. Φωτίου καθὼς καὶ οἱ σαφεῖς ἑρμηνευτικές του ἀρχὲς ἀποτελοῦν χωρὶς ἀμφιβολία σταθμὸ στὴν ἱστορία τῆς ἐκκλησιαστικῆς βιβλικῆς ἑρμηνείας, πού ἔχει πολλαπλὴ ἀξία καὶ σπουδαιότη-

τα. Ἐντάσσεται στὴν ἀδιάκοπη παράδοση τῶν μεγάλων ἑλλήνων Πατέρων ἐξηγητῶν, τὴν ὁποία γνωρίζει σὲ ἐκπληκτικὸ βαθμὸ καὶ ἀξιοποιεῖ κατὰ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο. Τοῦτο πρέπει νὰ τονισθεῖ ἰδιαίτερα, καθόσον ὁ ἔνατος αἰώνας δὲν γνωρίζει ἄλλον Πατέρα τῆς Ἐκκλησίας μὲ τόσο βαθειὰ γνώση τῆς Γραφῆς καὶ τόση ἐπιμέλεια γιὰ τὴν ἑρμηνεία της. Ὁ Φώτιος ἀποτελεῖ τὴν ἀδιάψευστη ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἀδιάρρηκτη συνέχεια τῆς ἐξηγητικῆς παραδόσεως τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, γιὰ τὴν ταυτότητα καὶ ἑνότητα τῶν ἑρμηνευτικῶν της ἀρχῶν καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ δέσμευση στὶς παραδοσιακὲς ἑρμηνευτικὲς ἀρχὲς δὲν ἀναστέλλει, ἀλλὰ ἀντίθετα προωθεῖ καὶ ἀνανεώνει τὴν βιβλικὴ ἔρευνα. Ἀκριβῶς μὲ τὴν πιστότητα αὐτὴ διασφαλίζει ὁ Φώτιος τὴν ὀρθόδοξη ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς καὶ προσφέρει ζωτικὴ ἀπάντηση στὰ σύγχρονα μὲ τὴν ἐποχὴ του προβλήματα (θεολογικά, ἀπολογητικά, διδακτικά, παιδαγωγικὰ καὶ ποιμαντικά). Ὁ Φώτιος εἶναι ὁ μεγάλος συνεχιστὴς καὶ ἀνανεωτὴς τῆς παραδόσεως αὐτῆς, τὴν ὁποία καὶ παρέδωσε ὡς ζῶσα κληρονομία στοὺς μεταγενέστερους. Ἡ ἐξηγητικὴ του προσφορὰ ἐπηρέασε οὐσιαστικὰ τὴν μεταγενέστερη ἐξηγητικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνει ἡ ἐνσωμάτωση τῶν βιβλικῶν του ἑρμηνειῶν στὸ σῶμα τῶν ἐξηγητικῶν Ἀνθολογίων ἢ Σειρῶν.

Ο ΜΕΓΑΣ ΦΩΤΙΟΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΤΗΣ «ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ»

Μερικὲς παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας

Ὑπὸ
Σπυρίδωνος Τρωιάνου
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

1. Τὰ ὅρια τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας

Ἡ «Εἰσαγωγὴ» (ὅπως σήμερα ὀνομάζεται ἡ «Ἐπαναγωγή», σύμφωνα μὲ τὰ πορίσματα τῶν νεώτερων ἐρευνῶν[1]) εἶναι τὸ μοναδικὸ νομοθέτημα[2] σὲ ὁλόκληρη τὴ βυζαντινὴ περίοδο, ποὺ περιλαμβάνει συγκροτημένο σύνολο διατάξεων, ἀφιερωμένο στὸ περιεχόμενο καὶ στὰ ὅρια τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας τοῦ αὐτοκράτορα. Πρόκειται γιὰ τὸν τίτλο 2 ποὺ φέρει τὴν ἐπικεφαλίδα «περὶ βασιλέως», σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς διατάξεις τῶν γειτονικῶν του τίτλων, δηλαδὴ τοῦ τίτλου 1 «περὶ νόμου καὶ δικαιοσύνης» καὶ τοῦ τίτλου 3 «περὶ πατριάρχου».

Στὸ εὔλογο ἐρώτημα, ποιὰ σκοπιμότητα ἐξυπηρετοῦσαν οἱ διατάξεις αὐτές, μόνον ὑποθέσεις μπορεῖ νὰ διατυπωθοῦν, οἱ ὁποῖες ὅμως σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις δὲν ἀπέχουν ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Ἡ «Εἰσαγωγὴ» συντάχθηκε, ὅπως φαίνεται, στὸ τελευταῖο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ ἱδρυτῆ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας Βασιλείου Α΄, δηλαδὴ μεταξὺ 885 καὶ 886. Τὸ ἐνδεχόμενο, νὰ ἀνάγεται ἡ πρωτοβουλία τῆς θεσπίσεως αὐτῶν τῶν διατάξεων στὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα, πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ ἐκ προοιμίων, ἐπειδὴ ὁ

---

1. Βλ. *A. Schminck*, Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 13.] Frankfurt a.M. 1986, σ. 12 ἑπ.
2. Ἔχει ἀμφισβητηθεῖ τὸ ἂν ἡ «Εἰσαγωγὴ» κυρώθηκε νομοθετικῶς. Ἡ παλαιότερα κρατοῦσα γνώμη δεχόταν, ὅτι εἶχε παραμείνει ἁπλὸ νομοσχέδιο. Τὰ πορίσματα ὡστόσο τῶν πρόσφατων ἐρευνῶν συγκλίνουν ἀνεπιφύλακτα πρὸς τὴν ἀντίθετη ἄποψη, ὅτι δηλαδὴ ὑπῆρξε «νόμος». Βλ. τὴ σχετικὴ ἐπιχειρηματολογία στοὺς *Schminck*, ὅ.π. σ. 72 ἑπ. καὶ *Σπ. Τρωιάνο*, Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Εἰσαγωγικὸ βοήθημα, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1986, σ. 101 ἑπ.

Ἐκκλησία καὶ Θεολογία vol. X (1991)

Βασίλειος δὲν εἶχε κανένα λόγο νὰ τὸ κάμει. Ὁ ἐμπνευστὴς αὐτῶν τῶν ρυθμίσεων πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἀλλοῦ.

Εἰδικότερα: Ἐκεῖνο ποὺ διακρίνει τὴν «Εἰσαγωγὴ» ἀπὸ ἄλλες νομοθετικὲς συλλογὲς τοῦ ἴδιου τύπου εἶναι ὅτι μὲ τὶς διατάξεις της εἰσάγεται ἕνα σύστημα ρυθμίσεως τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ἴσχυε μέχρι τότε. Ἐνῶ δηλαδὴ κατὰ τὴν ἀντίληψη ποὺ ἐπικράτησε ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα καὶ κατόπιν, Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία δὲν εἶναι δύο χωριστοὶ θεσμοί, ἀλλὰ δύο μορφὲς ἐμφανίσεως τῆς μιᾶς καὶ ἀδιαίρετης ἔννοιας τῆς Χριστιανοσύνης, μορφὲς ποὺ στὴν πολιτικὴ καὶ στὴ θεολογικὴ σκέψη τῶν Βυζαντινῶν δὲν εἶναι νοητὲς χωριστά[3] – μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρχουν δύο μὲν ἔννομες τάξεις, ἀλλὰ μία μόνον ἐξουσία[4] – μὲ τὴν «Εἰσαγωγὴ» ἐπιχειρήθηκε ἡ καθιέρωση τῆς ἀρχῆς τῶν «δύο ἐξουσιῶν». Ἡ προσπάθεια αὐτὴ ἐκδηλώθηκε μὲ τὸ συγκεκριμένο καθορισμὸ τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν καθηκόντων τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ πατριάρχη, ὡς ἰσοδύναμων φορέων τῶν δύο ὑπέρτατων ἐξουσιῶν μέσα στὸ κράτος.

Οἱ εἰδικὲς διατάξεις περιλήφθηκαν στοὺς τίτλους 2 καὶ 3 τοῦ νομοθετήματος, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔγινε ἤδη λόγος. Ἡ πατρότητα τοῦ συστήματος αὐτοῦ ἀνήκει στὸν πατριάρχη Φώτιο, γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται σήμερα οὕτως ἢ ἄλλως γενικῶς ἀποδεκτό, ὅτι εἶχε μετάσχει –ἄγνωστο σὲ ποιὰ ἀκριβῶς ἔκταση– στὴ σύνταξη τῆς «Εἰσαγωγῆς». Ὁρισμένα τμήματά της, ὅπως π.χ. τὸ προοίμιό της, γράφτηκαν ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν ἴδιο[5]. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἕνα μέρος τῶν διατάξεων τοῦ τίτλου 2 ἐξυπηρετοῦσε τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ συστήματος τῶν «δύο ἐξουσιῶν», εἶναι περισσότερο ἀπὸ πιθανό, ὅτι τὸ σύνολο τῶν διατάξεων αὐτοῦ τοῦ τίτλου, ἀκόμη καὶ ὅσες δὲν ἔχουν ἄμεση ἀναφορὰ στὸ θέμα τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, καθὼς καὶ οἱ συναφεῖς μὲ αὐτές, ὑπαγορεύθηκαν ἀπὸ τὸν Φώτιο[6]. Ἐπομένως οἱ περὶ τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ πατριάρχη διατάξεις τῶν τίτλων 2 καὶ 3 ἐξυπηρετοῦσαν μία κατὰ βάση σκοπιμότητα: τὴν ἀναμόρφωση τοῦ συστήματος τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, μὲ ἀπώτερο στόχο τὴν ἱκανοποίηση γενικότερων πολιτικῶν ἐπιδιώξεων[7].

---

3. Βλ. *H.-G. Beck,* Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII.2.1.] München 1959 (ἀνατύπ. 1977), σ. 36.
4. Πρβλ. *Sp. Troianos,* Kirche und Staat. Die Berührungspunkte der beiden Rechtsordnungen in Byzanz, Ostkirchl. Studien 37 (1988) 291-296 (ἐδῶ 291 ἑπ.).
5. Βλ. *J. Scharf,* Photios und die Epanagoge, Byz. Zeitschr. 49 (1956) 385-400 καὶ *τὸν ἴδιο,* Quellenstudien zum Prooimion der Epanagoge, Byz. Zeitschr. 52 (1959) 68-81 (ἐδῶ 81).
6. Πρβλ. *J. Bompaire,* Réflexions d'un humaniste sur la politique: le patriarche Photius, «La notion d'autorité au Moyen Age. Islam, Byzance, Occident». Colloques internationaux de la Napoule, Session des 23-26 octobre 1978 (Paris 1982) 45-55 (ἐδῶ 52-53).
7. Βλ. *Βασιλικῆς Ν. Βλυσίδου,* Ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ ἐσωτερικὲς ἀντιδράσεις τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου Α΄. Ἔρευνες γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ἀντιπολιτευτικῶν τάσεων στὰ χρόνια 867-886. [Ἱστορικὲς Μονογραφίες, 8.] Ἀθήνα 1991, σ. 140 ἑπ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ὁ

Πιστεύω, ὅτι δὲν θὰ ἀπεῖχε πολὺ –ἴσως καὶ καθόλου– ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τὸ νὰ δεχθεῖ κανείς, ὅτι ὅλοι οἱ πρῶτοι τίτλοι, οἱ ἀφιερωμένοι στὸ δημόσιο δίκαιο, ἐντάσσονταν στὸ ἴδιο αὐτὸ σχέδιο, τὴν προσπάθεια δηλαδὴ καθιερώσεως αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Ἂν δηλαδὴ ὁ πατριάρχης ὑπέθεσε, ὅτι ἦταν ἐνδεχόμενο νὰ ἀντιμετωπίσει δυσκολίες ἢ ἀντιρρήσεις ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ αὐτοκράτορα, ἂν τοῦ παρουσίαζε γιὰ ἔγκριση διατάξεις ποὺ ἀφοροῦσαν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, εὐλόγως θὰ ἔκανε τὴ σκέψη, ὅτι οἱ πιθανότητες προβολῆς ἀντιρρήσεων μειώνονταν σημαντικῶς, ἐφ' ὅσον οἱ «ἐπικίνδυνες» διατάξεις ἀποτελοῦσαν μέρος ἑνὸς ὁλοκληρωμένου συνόλου ὁρισμῶν γιὰ τὴν ὅλη δομὴ τῆς Πολιτείας, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλωστε μὲ τοὺς τελευταίους αὐτούς, δηλαδὴ τοὺς ὁρισμοὺς γιὰ τὴ δομὴ τῆς Ἐκκλησίας, θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ περάσουν – χωρὶς μεγάλες τυμπανοκρουσίες – ὄχι ἀσήμαντες μεταβολὲς στὶς μέχρι τότε παγιωμένες διεκκλησιαστικὲς σχέσεις.

Βασικὴ διάταξη τῆς «Εἰσαγωγῆς» γιὰ τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας[8] εἶναι τὸ κεφάλαιο 8 τοῦ τίτλου 3. Ἐκεῖ καθορίζονται τὰ διαχωριστικὰ ὅρια τῶν δικαιωμάτων τῶν δύο φορέων ἐξουσίας, τοῦ αὐτοκράτορα δηλαδὴ καὶ τοῦ πατριάρχη: *«Τῆς πολιτείας ἐκ μερῶν καὶ μορίων ἀναλόγως τῷ ἀνθρώπῳ συνισταμένης, τὰ μέγιστα καὶ ἀναγκαιότατα μέρη βασιλεύς ἐστι καὶ πατριάρχης. Διὸ καὶ ἡ κατὰ ψυχὴν καὶ σῶμα τῶν ὑπηκόων εἰρήνη καὶ εὐδαιμονία βασιλείας ἐστὶ καὶ ἀρχιερωσύνης ἐν πᾶσιν ὁμοφροσύνη καὶ συμφωνία»*[9]. Ἔργο λοιπὸν τοῦ μὲν αὐτοκράτορα ἦταν ἡ μέριμνα γιὰ τὴν ὑλικὴ εὐημερία τῶν ὑπηκόων, τοῦ δὲ πατριάρχη ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ψυχικὴ καὶ πνευματική τους εἰρήνη καὶ εὐδαιμονία.

Ἀνάλογες σκέψεις ἐκφράζονται καὶ στὸ προοίμιο τῆς νεαρᾶς 6 τοῦ Ἰουστινιανοῦ: *Μέγιστα ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ δῶρα θεοῦ παρὰ τῆς ἄνωθεν δεδομένα φιλανθρωπίας ἱερωσύνη τε καὶ βασιλεία, ἡ μὲν τοῖς θείοις ὑπηρετουμένη, ἡ δὲ*

χρόνος ἦταν πολὺ κατάλληλος γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς ἀρχῆς τῶν «δύο ἐξουσιῶν», ὅπως αὐτὴ διαμορφώνεται μέσα στὴν «Εἰσαγωγή», ἐπειδή, μετὰ τὴν περιέλευση τῆς ἐδαφικῆς περιοχῆς τῶν πατριαρχείων Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων στὰ χέρια ξένων κατακτητῶν, μέσα στὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια ὑπῆρχε ἕνας μόνο πατριάρχης: ὁ οἰκουμενικός. Ἐπομένως, μποροῦσε νὰ γίνεται λόγος γιὰ δύο ἰσοδύναμους φορεῖς τῶν δύο ἐξουσιῶν. Προβλήματα συγκρούσεως δικαιοδοσίας δημιούργησε ἡ ὕπαρξη καὶ δεύτερου (ὀρθόδοξου) πατριάρχη, μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Ἀντιοχείας ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ τὸ 969, ὅπως εὔστοχα παρατηρεῖ ὁ *Ν. Οἰκονομίδης* στὴν «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» (τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν), τ. Η΄ (Ἀθῆναι 1979) σ. 171 ἑπ.

8. Τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας στὴν «Εἰσαγωγὴ» μελέτησε πρόσφατα καὶ ὁ *Κ. Βαβοῦσκος*, Αἱ σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας εἰς τὴν Ἐπαναγωγὴν τοῦ νόμου «Βασιλείου καὶ Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου τῶν παναγάθων καὶ εἰρηνοποιῶν βασιλέων», στὴν Ἐπιστ. Ἐπετ. τοῦ Δικηγ. Συλλόγου Θεσσαλονίκης 9 (1988) 9-15.
9. *Ἰ.* καὶ *Π. Ζέπου*, Jus graecoromanum (ἑφεξῆς: J.G.R.), τ. Β΄, Ἀθῆναι 1931 (ἀνατύπ. Aalen 1962), σ. 242.

τῶν ἀνθρωπίνων ἐξάρχουσά τε καὶ ἐπιμελομένη, καὶ ἐκ μιᾶς τε καὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς ἑκατέρα προϊοῦσα καὶ τὸν ἀνθρώπινον κατακοσμοῦσα βίον»[10]. Στὴ νεαρὰ ὅμως ἡ σύγκριση γίνεται μεταξὺ «ἱερωσύνης» καὶ «βασιλείας» καὶ ὄχι εἰδικῶς μεταξὺ αὐτοκράτορα καὶ πατριάρχη, ὅπως στὴ διάταξη τῆς «Εἰσαγωγῆς». Ἐπίσης στὸ νομοθετικὸ κείμενο τοῦ 6ου αἰώνα δὲν τονίζεται ὁ λειτουργικὸς διαχωρισμὸς τῶν δύο φορέων τόσο ἔντονα, ὅπως σὲ ἐκεῖνο τοῦ 9ου αἰώνα μὲ τὴν παρομοίωση τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος.

Ὁ παραλληλισμὸς ὅμως «ἱερωσύνης» καὶ «βασιλείας» μὲ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀποτελεῖ ἐπινόηση τοῦ συντάκτη τῆς διατάξεως. Ἀπαντᾶ ἤδη κατὰ τὸν 4ο αἰώνα στὸν Ἰσίδωρο τὸν Πηλουσιώτη: *«Ἐξ ἱερωσύνης καὶ βασιλείας, (...) τὰ πράγματα συνέστηκεν. Εἰ γὰρ καὶ πολλῷ ἀλλήλων διαφέρουσιν· ἡ μὲν γὰρ ὡς ψυχή ἐστιν, ἡ δὲ σῶμα· ἀλλ' εἰς ἓν ὁρῶσι τέλος, τὴν τῶν ὑπηκόων σωτηρίαν»*[11].

Για νὰ ἐπιτευχθεῖ καὶ διατηρηθεῖ ἡ «ὁμοφροσύνη καὶ συμφωνία» τῆς παραπάνω διατάξεως τῆς «Εἰσαγωγῆς», ἔκρινε σκόπιμο ὁ ἐμπνευστὴς τῆς ρυθμίσεως, δηλαδὴ ὁ πατριάρχης Φώτιος, νὰ προβλέψει ὁρισμένες ἀρχές, μὲ βάση τὶς ὁποῖες αὐτοκράτωρ καὶ πατριάρχης θὰ ἀσκοῦσαν τὶς ἐξουσίες τους, ἰδίως μάλιστα στὸν τομέα τῆς θεσπίσεως καὶ (αὐθεντικῆς) ἑρμηνείας κανόνων δικαίου.

Ὅπως προαναφέρθηκε, οἱ βασικὲς διατάξεις ποὺ ἀφοροῦν τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας εἶναι κατανεμημένες στοὺς τίτλους 2 καὶ 3, σέ συσχετισμὸ καὶ μὲ τὸν τίτλο 1. Ἀλλὰ οἱ διατάξεις ποὺ περιέχονται στοὺς τίτλους αὐτοὺς δὲν εἶναι ὅλες νέες. Ἕνα σημαντικὸ μέρος τους προέρχεται ἀπὸ τὸ Corpus iuris civilis, κυρίως ἀπὸ τὸν Πανδέκτη. Εἰδικότερα ὁλόκληρος ὁ τίτλος 1 ἕλκει τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ Πανδέκτη (1.3.1-4 καὶ 6-7· 1.1.10) ἤ, ἐνδεχομένως, ἀπὸ τὸν τίτλο 1 τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν Εἰσηγήσεων, δοθέντος ὅτι τὰ συγκεκριμένα χωρία τοῦ Πανδέκτη καὶ τῶν Εἰσηγήσεων συμπίπτουν μερικῶς κατὰ τὸ περιεχόμενο. Ἡ ἑλληνικὴ παράφραση τοῦ ἀρχικοῦ (λατινικοῦ) κειμένου δὲν ἔγινε ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ συντάκτη τῆς «Εἰσαγωγῆς», γιατὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν ἀντικηνσόρων, ποὺ περιεῖχαν τὰ συγκεκριμένα χωρία μὲ γλωσσικὴ διατύπωση ὅμοια ἢ παραπλήσια μὲ αὐτὴ τῆς «Εἰσαγωγῆς», ἦταν ἤδη γνωστὰ ἀπὸ παλαιότερες συλλογές[12]. Ὅλα τὰ κεφάλαια τοῦ τίτλου 1 τῆς «Εἰσαγωγῆς» ἐμφανίζονται

10. Corpus iuris civilis, τ. III: Novellae, ἔκδ. *R. Schöll-G. Kroll*, Berlin 1904, σ. 35 ἑπ. Πρβλ. καὶ νεαρὰ τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου, ἔτ. 1186 (J.G.R. τ. Α΄ σ. 435 ἑπ.).

11. Ἐπιστολῶν βιβλίον Γ΄ ἀριθ. 249, *J.-P.Migne*, Patrologiae cursus completus, Series graeca (ἑφεξῆς: P.G.), τ. 78, στ. 928. Πρβλ. καὶ βιβλίον Β΄ ἀριθ. 200 καὶ βιβλίον Γ΄ ἀριθ. 127 (ὅ.π. στ. 645 Α καὶ 828 Β, ἀντιστοίχως).

12. Π.χ. τὰ κεφάλαια 4 καὶ 6 τοῦ τίτλου 1 περιλαμβάνονται στὸ κεφάλαιο XI. 2 τῆς Appendix Eclogae. Βλ. *L. Burgmann-Sp. Troianos*, Appendix Eclogae, Fontes Minores III. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 4.] Frankfurt a.M. 1979, σ. 24-125 (ἐδῶ 61 ἑπ.,119).

ἀργότερα μὲ τὸ ἴδιο ἢ παραλλαγμένο γλωσσικὸ περίβλημα καὶ στὰ λεγόμενα «Βασιλικά»[13], πρᾶγμα ποὺ δικαιολογεῖ τὴν ὑπόθεση, ὅτι περιλαμβάνονταν καὶ στὴν κωδικοποίηση σὲ 40 βιβλία, ποὺ εἶχε καταρτισθεῖ παραλλήλως πρὸς τὴν «Εἰσαγωγή»[14].

Ἐπίσης στὸν Πανδέκτη, καὶ συγκεκριμένως στὸν τίτλο 3 τοῦ πρώτου βιβλίου, ἀνάγουν τὴν προέλευσή τους καὶ τὰ κεφάλαια 6-12 τοῦ τίτλου 2 τῆς «Εἰσαγωγῆς»[15]. Οἱ διατάξεις αὐτὲς ἀφοροῦν τὴν ἑρμηνεία καὶ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων, τὸν τρόπο θέσεων καὶ καταργήσεως κανόνων δικαίου, καθὼς καὶ τὶς προϋποθέσεις τῆς ἰσχύος τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου. Λόγω τῆς φύσεώς τους δὲν ἔχουν παραληφθεῖ αὐτούσιες ἀπὸ τὸν Πανδέκτη, ἀλλὰ ἔχουν ὑποστεῖ ὁρισμένες τροποποιήσεις, ἐπιβαλλόμενες ἀπὸ τὶς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν κατὰ τὸν 9ο αἰώνα. Ἐπίσης καὶ στὸν τίτλο αὐτό, ὅπως καὶ στὸν τίτλο 1, ὅσες διατάξεις προέρχονται ἀπὸ τὸν Πανδέκτη ἔχουν περιληφθεῖ καὶ στὰ «Βασιλικά»[16].

Τὰ πρῶτα, ἀντιθέτως, κεφάλαια, δηλαδὴ τὰ κεφάλαια 1-5[17], τοῦ τίτλου 2 φαίνεται ὅτι εἶναι πρωτότυπα. Στὸ κεφάλαιο 1 περιέχεται ὁρισμὸς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεσμοῦ: *«Βασιλεύς ἐστιν ἔννομος ἐπιστασία, κοινὸν ἀγαθὸν πᾶσι τοῖς ὑπηκόοις, μήτε κατὰ ἀντιπάθειαν τιμωρῶν, μήτε κατὰ προσπάθειαν ἀγαθοποιῶν, ἀλλ' ἀνάλογός τις ἀγωνοθέτης τὰ βραβεῖα παρεχόμενος»*. Ὁ ὅρος «ἔννομος ἐπιστασία» ὡς χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀγαθοῦ ἡγεμόνος ἀπαντᾶ καὶ στὸν Ἰσίδωρο τὸν Πηλουσιώτη: *«Οἷς τὸ ἄρχειν καθέστηκεν ἔννομον, τούτοις δήπου καὶ εὖ ὑπάρξει ἀκόλουθον· (...) Ἥδε ἐστὶν ἐπιστασία ἔννομος, καὶ τοῦ παντὸς ὑπηκόου πρὸς τὸ λυσιτελὲς ἐπιμέλεια»*.[18] Σὲ συνδυασμὸ λοιπὸν μὲ ὅσα σημειώθηκαν πιὸ πάνω σὲ σχέση μὲ τὸ κεφάλαιο 3.8, ἡ πιθανότητα νὰ ἔχει δεχθεῖ ὁ συντάκτης τῆς «Εἰσαγωγῆς » ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἰσιδώρου εἶναι μεγάλη.

Τὸ κεφάλαιο 2 τοῦ ἴδιου τίτλου εἶναι σημαντικὸ ἀπὸ ἄποψη γενικότερης πολιτικῆς θεωρίας: *«Σκοπὸς τῷ βασιλεῖ τῶν τε ὄντων καὶ ὑπαρχόντων δυνάμεων δι' ἀγαθότητος ἡ φυλακὴ καὶ ἀσφάλεια, καὶ τῶν ἀπολωλότων δι' ἀγρύπνου ἐπιμελείας ἡ ἀνάληψις, καὶ τῶν ἀπόντων διὰ σοφίας καὶ δικαίων τροπαίων καὶ ἐπιτηδεύσεων ἡ ἀνάκτησις»*. Ἰδιαίτερη προσοχὴ πρέπει νὰ ἀποδο-

---

Τὰ δὲ σχετικὰ χωρία τῶν Εἰσηγήσεων εἶχαν ἐξελληνισθεῖ ἤδη στὸν 6ο αἰώνα ἀπὸ τὸν ἀντικήνσορα Θεόφιλο. Βλ. τὰ Ἰνστιτοῦτα τοῦ Θεοφίλου 1.1 (J.G.R. τ.Γ΄ σ.5).

13. Βλ. Βασιλικὰ 2.1.10, 13-16 καὶ 18 (ἔκδ. *H.J. Scheltema-N. van der Wal* σ. 16 ἑπ.).
14. Βλ. γιὰ τὸ κωδικοποιητικὸ αὐτὸ ἔργο, ποὺ μνημονεύεται στὸ προοίμιο τῆς «Εἰσαγωγῆς», *Τρωιάνου*, Οἱ πηγὲς κ.λπ. (ὅ.π. σημ. 2) σ. 103.
15. Ἡ ἀντιστοιχία τῶν χωρίων τοῦ Πανδέκτη κατὰ τὴ σειρὰ τῶν κεφαλαίων τῆς «Εἰσαγωγῆς» εἶναι ἡ ἀκόλουθη: 1.3.11-12, 1.3.37 καὶ 14, 1.3.18-19, 1.3.23, 1.3.32 προοίμ., 1.3.32.1., 1.3.34-35.
16. Βλ. Βασιλικὰ 2.1.22-24, 28, 29, 33, 41, 43, 44 καὶ 46 (ὅ.π. σ. 17 ἑπ.).
17. J.G.R. τ. Β΄ σ. 240-241.
18. Ἐπιστολῶν βιβλίον Δ΄ ἀριθ. 143 (P.G. τ. 78 στ. 1224 BC).

θεῖ στὴν ὑποχρέωση τοῦ αὐτοκράτορα νὰ ἀποκτήσει «διὰ δικαίων τροπαίων» τὰ «ἀπόντα» – ἔκφραση ποὺ νομιμοποιεῖ τὸν «δίκαιο πόλεμο»[19]. Γι' αὐτὸ καὶ φρονῶ, ὅτι ἡ εἰρήνη δὲν ἀποτέλεσε στὸ Βυζάντιο προστατευόμενο ἔννομο ἀγαθό[20].

Τὸ κεφάλαιο 3 ἀναφέρεται στὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ αὐτοκράτορα ὡς «εὐεργέτου» καὶ δὲν ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴ νομοθετική του δραστηριότητα. Τέτοια σχέση ἐμφανίζουν, ἀντιθέτως, τὰ ἑπόμενα δύο κεφάλαια: «*4. Ὑπόκειται ἐκδικεῖν καὶ διατηρεῖν ὁ βασιλεὺς πρῶτον μὲν πάντα τὰ ἐν τῇ θείᾳ γραφῇ γεγραμμένα, ἔπειτα δὲ καὶ τὰ παρὰ τῶν ἑπτὰ ἁγίων συνόδων δογματισθέντα, ἔτι δὲ καὶ τοὺς ἐγκεκριμένους ρωμαϊκοὺς νόμους. 5. Ἐπισημότατος ἐν ὀρθοδοξίᾳ καὶ εὐσεβείᾳ ὀφείλει εἶναι ὁ βασιλεύς, καὶ ἐν ζήλῳ θείῳ διαβόητος, ἔν τε τοῖς ὑπὲρ τῆς Τριάδος δογματισθεῖσιν ἔν τε τοῖς ὑπὲρ τῆς οἰκονομίας λαμπρότατα καὶ ἀσφαλέστατα διὰ τὴν κατὰ σάρκα οἰκονομίαν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁρισθεῖσιν· τουτέστι τὸ ὁμοούσιον τῆς τρισυποστάτου θεότητος ἄτμητον καὶ ἀσυναίρετον διατηρῶν, καὶ τὴν ἐν τῷ ἑνὶ Χριστῷ τῶν δύο φύσεων καθ' ὑπόστασιν ἕνωσιν ὡσαύτως ἀσύγχυτον καὶ ἀδιαίρετον τέλειον Θεὸν καὶ τέλειον ἄνθρωπον αὐτόν, καὶ τὰ τούτοις ἑπόμενα, οἷον ἀπαθῆ καὶ παθητόν, ἄφθαρτον καὶ φθαρτόν, ἀόρατον καὶ ὁρατόν, ἀναφῆ καὶ ἁπτόν, ἀπερίγραπτον καὶ περιγραπτόν, καὶ τὸ διττὸν τῶν θελήσεων καὶ τῶν ἐνεργειῶν χωρὶς ἐναντιότητος, καὶ τὸ ἄγραπτον καὶ τὸ γραπτόν*».

Μὲ τὰ δύο αὐτὰ κεφάλαια εἰσάγεται οὐσιαστικὴ δέσμευση τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας τοῦ αὐτοκράτορα. Στὸ δεύτερο ἀπὸ αὐτὰ καθορίζονται οἱ βασικὲς ἀρχὲς πίστεως, ποὺ ὀφείλει νὰ πρεσβεύει ὁ αὐτοκράτωρ. Ἡ σαφήνεια τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ διευκολύνει τὴν ἑρμηνεία τοῦ κεφαλαίου 4, τοῦ ὁποίου ἡ διατύπωση ἀφήνει πολλὰ περιθώρια γιὰ διαφωνίες καὶ ἀμφισβητήσεις. Μεταξὺ τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ αὐτοκράτορα ποὺ καθιερώνει τὸ κεφάλαιο αὐτὸ εἶναι ὁ ἀπόλυτος σεβασμὸς τῶν «ἐν τῇ θείᾳ γραφῇ γεγραμμένων» καὶ τῶν «παρὰ τῶν ἑπτὰ ἁγίων συνόδων δογματισθέντων». Ἡ διατύπωση αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ δημιουργήσει τὴν ἐντύπωση, ὅτι πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ θέματα δογματικά, γιὰ θέματα πίστεως. Τὸ γεγονὸς ὅμως, ὅτι τὰ θέματα αὐτὰ ἐξαντλοῦνται στὴν ἑπόμενη διάταξη καθιστᾶ πολὺ πιθανότερο, ὅτι τὸ κεφάλαιο 4 ἐννοεῖ, ἂν ὄχι ἀποκλειστικῶς, πάντως κατὰ κύριο λόγο, κανόνες δικαίου ποὺ εἴτε περιέχονται στὴν Ἁγία Γραφή, εἴτε θεσπίστηκαν ἀπὸ τὶς ἑπτὰ Οἰκουμενικὲς Συνόδους.

Δυσχέρειες δημιουργοῦνται κατὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ περιεχομένου τῶν «ἐγκεκριμένων ρωμαϊκῶν νόμων». Κεῖται πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία, ὅτι

---

19. Βλ. γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ χωρίου Hélène Ahrweiler, L'idéologie politique de l'Empire byzantin. [L'Historien, 20.] Paris 1975, σ. 42 ἑπ. Πρβλ. καὶ *Βλυσίδου*, ὅ.π. σ. 155.
20. Βλ. *Sp. Troianos*, La paix comme un bien légal protégé, Da Roma alla Terza Roma. VIII Seminario internazionale di studi storici, Campidoglio, 21-22 aprile 1988: Concezioni della pace, Προσωρινὰ πρακτικὰ σ. 229-241.

ἐδῶ ἐπιδιώχθηκε ἡ «νομικὴ» δέσμευση τοῦ αὐτοκράτορα, νὰ σέβεται τὸ δικαϊκὸ σύστημα ποὺ ἡ ρωμαϊκὴ παράδοση εἶχε διαμορφώσει[21]. Περαιτέρω ὅμως γεννᾶται τὸ πρόβλημα, ποιὰ εἶναι αὐτὴ ἡ «ρωμαϊκὴ παράδοση». Κατὰ μία ἄποψη ἐννοεῖται ἐδῶ τὸ ius antiquum[22]. Κατὰ ἄλλη ὅμως εἶναι ἡ παράδοση, ὅπως διαμορφώθηκε μετὰ τὴν «ἀνακάθαρση τῶν παλαιῶν νόμων» ποὺ ἐπιχείρησε ὁ Βασίλειος Α΄[23]. Νομίζω, ὅτι ἡ δεύτερη αὐτὴ ἄποψη πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὀρθότερη, γιατὶ μὲ τὴν ἀντίθετη ἐκδοχὴ δὲν θὰ εἶχε κανένα ἀπολύτως νόημα ἡ «ἀνακάθαρση», ἂν τὸ μὴ «ἀνακαθαρθὲν» δίκαιο διατηροῦσε ἀνέπαφο τὸ δεσμευτικό του χαρακτήρα.

Γιὰ τὸ ὅτι ὁ Φώτιος ἤθελε νὰ ἐπιβάλει στὸν αὐτοκράτορα τὸ σεβασμὸ τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ νὰ ἀποκλείσει κάθε δυνατότητα τροποποιήσεώς τους μὲ νόμο, ἀκόμη καὶ τὴν ἀνάμιξη τοῦ αὐτοκράτορα στὴν ἑρμηνεία τους (βλ. πιὸ κάτω) δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀμφιβολία. Πιστεύω ὅμως, ὅτι αὐτὸ ἐξαντλεῖται μὲ τὴ διάταξη τοῦ κεφαλαίου 4. Ὑποστηρίχθηκε ὡστόσο, ὅτι τὸν ἴδιο στόχο ἔχει καὶ τὸ κεφάλαιο 7 μὲ τὸ ἑξῆς κείμενο: *«Ἐν τῇ τῶν νόμων ἑρμηνείᾳ δεῖ καὶ τῇ συνηθείᾳ προσέχειν τῆς πόλεως. Τὸ δὲ παρὰ κανόνας εἰσαγόμενον οὐκ ἐᾶται πρὸς ὑπόδειγμα»*[24]. Κατὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ μὲ τὸν ὅρο «κανόνες» ἐννοοῦνται ἐδῶ οἱ ἱεροὶ κανόνες[25]. Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ τοῦ κεφαλαίου 7 δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὀρθή, ὄχι τόσον ἐξ αἰτίας τῆς ὀρθολογιστικῆς δομῆς τοῦ τίτλου 2 ποὺ δὲν συμβιβάζεται μὲ ἐπαναλήψεις, ἀλλὰ κυρίως λόγω τῆς προελεύσεως τῆς διατάξεως. Ὅπως προαναφέρθηκε, πρόκειται γιὰ ἐξελληνισμένη ἀπόδοση τῆς διατάξεως τοῦ Πανδέκτη 1.3.14 ποὺ ἔχει ὡς ἑξῆς: «Quod vero contra rationem iuris receptum est, non est producendum

---

21. Αὐτὴ τὴν ἄποψη ἐκφράζει ὁ *D. Simon*, Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz, Gedächtnisschrift für W. Kunkel (hrsg. von *D. Nörr, D. Simon*), Frankfurt a.M. 1984, σ. 449-492 (ἐδῶ 471), γράφοντας ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ «wird für verpflichtet erklärt, der bewährten römischen Überlieferung zu folgen», πρᾶγμα ποὺ ἀποτελοῦσε προσπάθεια μετατροπῆς κανόνα ἠθικῆς (μέχρι τότε) τάξεως σὲ κανόνα δικαίου. Ἀνάλογη θέση εἶχε λάβει παλαιότερα καὶ ὁ *H.-G. Beck*, Res Publica Romana. Vom Staatsdenken der Byzantiner. [Bayer. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte Jg. 1970, Heft 2.] München 1970, σ. 30 ἑπ. Ἡ μελέτη ἔχει ἀνατυπωθεῖ στοῦ *H. Hunger*, Das byzantinische Herrscherbild. [Wege der Forschung, 341.] Darmstadt 1975, σ. 379-414 (ἐδῶ 403 ἑπ.).
22. Βλ. *Ν. Πανταζόπουλου*, Ρωμαϊκὸν δίκαιον ἐν διαλεκτικῇ συναρτήσει πρὸς τὸ ἑλληνικόν, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 271.
23. Βλ. *A. Schminck*, «Frömmigkeit ziere das Werk». Zur Datierung der 60 Bücher Leons VI., Subseciva Groningana 3 (1989) 79-114 (ἐδῶ 105 σημ. 99).
24. J.G.R. τ. Β΄ σ. 241.
25. Βλ. *N. Thon*, Quellenbuch zur Geschichte der Orthodoxen Kirche. [Sophia. Quellen östlicher Theologie, 23.] Trier 1983, σ. 137, ὅπου ἡ φράση «τὸ παρὰ κανόνας εἰσαγόμενον» μεταφράζεται ὡς «was dem Kirchenrecht widerspricht». Τὴν ἴδια ἄποψη εἶχε ὑποστηρίξει καὶ ὁ *Πανταζόπουλος*, ὅ.π. (σημ. 22) ἀριθ. 2, ἐπίσης *ὁ ἴδιος*, Ἐκκλησία καὶ δίκαιον εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἵμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Μνημόσυνον Π. Βιζουκίδου (Θεσσαλονίκη 1960-1963) 683-775 (ἐδῶ 689), ποὺ ἐπανέλαβε καὶ ὁ *Βαβοῦσκος*, ὅ.π. (σημ. 8) σ. 13.

ad consequentias»[26]. Ἀπὸ τὸ αὐθεντικὸ λοιπὸν λατινικὸ κείμενο προκύπτει, ὅτι ἐδῶ ἀπαγορεύεται νὰ ἀποτελέσει προηγούμενο γιὰ μελλοντικὴ ἐφαρμογὴ μία μεμονωμένη ἑρμηνεία ἀντίθετη πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ νόμου. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς διατάξεις τῶν «Βασιλικῶν» 2.1.25 καὶ 26 (συνέχεια τῆς διατάξεως 2.1.24, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν ἐπίμαχη διάταξη τῆς «Εἰσαγωγῆς»), ὅπου ἐπίσης ἐμφανίζεται ὁ ὅρος «παρὰ κανόνας», καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ οἰκεῖα σχόλια στὸ κείμενο τῶν «Βασιλικῶν».

Ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι παρατηρήθηκε στοὺς δύο πρώτους τίτλους τῆς «Εἰσαγωγῆς», στοὺς ὁποίους οἱ διατάξεις προέρχονται εἴτε ὁλικῶς –στὸν πρῶτο τίτλο– εἴτε μερικῶς –στὸν δεύτερο– ἀπὸ τὴν ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση, τὸ περιεχόμενο τοῦ τίτλου 3 εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου νέο. Εἴδαμε ἤδη γιὰ τὴν ὁριοθέτηση τῶν ἐξουσιῶν αὐτοκράτορα καὶ πατριάρχη τὴ γενικὴ διάταξη τοῦ κεφαλαίου 8 αὐτοῦ τοῦ τίτλου. Δύο ὅμως ἀκόμη κεφάλαια, τὸ 5ο καὶ τὸ 6ο, εἶναι σημαντικὰ γιὰ τὴν ὁριοθέτηση αὐτή, γιατὶ περιορίζουν οὐσιαστικῶς – μὲ ἔμμεσο μέν, ἀλλὰ πολὺ σαφὴ τρόπο – τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία:

«5. Τὰ παρὰ τῶν παλαιῶν κανονισθέντα καὶ παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων ὁρισθέντα καὶ παρὰ τῶν ἁγίων συνόδων ἐκτεθέντα τὸν πατριάρχην μόνον δεῖν ἑρμηνεύειν. 6. Τὰ παρὰ τῶν ἀρχαίων πατέρων ἐν συνόδοις ἢ ἐν ἐπαρχίαις ἰδικῶς καὶ καθολικῶς πραχθέντα καὶ οἰκονομηθέντα τὸν πατριάρχην δεῖ διαιτᾶν καὶ διακρίνειν»[27].

Μὲ τὴ διατύπωση τῶν παραπάνω διατάξεων καθίσταται ἔκδηλη ἡ προσπάθεια, νὰ ὑπάρξει ἀπόλυτος παραλληλισμὸς μὲ τὶς ἀντίστοιχες διατάξεις ποὺ ἀναφέρονται στὸν αὐτοκράτορα. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς εἶναι ἁρμόδιος νὰ ἑρμηνεύει «τὰ τοῖς παλαιοῖς νομοθετηθέντα», ἐνῶ ὁ πατριάρχης «τὰ παρὰ τῶν παλαιῶν κανονισθέντα». Γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ δὲ αὐτὸς ὁ γλωσσικὸς παραλληλισμός, τροποποιήθηκε στὴν ἑλληνικὴ ἀπόδοσή του τὸ χωρίο τοῦ Πανδέκτη 1.3.11. Ἐκεῖ δὲν γίνεται λόγος γιὰ «τὰ τοῖς παλαιοῖς νομοθετηθέντα», ἀλλὰ γιὰ «τὰ τὸ πρῶτον νομοθετούμενα» (Et ideo de his, quae primo constituuntur,aut interpretatione aut constitutione optimi principis certius statuendum est.)[28]. Ἑπομένως πρὸς χάριν τῆς ὁμοιομορφίας, ἀκόμη καὶ στὸ γλωσσικὸ πεδίο, τὸ κεφάλαιο 2.6 τῆς «Εἰσαγωγῆς» περιέλαβε μία πολὺ ἔντονη παρέμβαση στὸ περιεχόμενο τοῦ λατινικοῦ πρωτοτύπου.

Πέρα ἀπὸ τὴν καθιέρωση ἀποκλειστικῆς ἁρμοδιότητας τοῦ πατριάρχη κατὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ τῶν ἄλλων πηγῶν τοῦ κανονικοῦ δικαίου, καθὼς καὶ κατὰ τὴν ἐπίλυση διαφορῶν ἐπὶ κανονικῶν θεμάτων, γιὰ

---

26. Corpus iuris civilis, τ. I: Digesta, ἔκδ. *Th. Mommsen*, Berlin 1905, σ. 6.
27. J.G.R. τ. Β΄, σ. 242.
28. Ὅ.π. (σημ. 26) σ. 6. Πρὸς τὸ πραγματικὸ νόημα τοῦ λατινικοῦ κειμένου συνάδει ἀπολύτως ἡ ἑλληνικὴ ἀπόδοση στὰ Βασιλικὰ 2.1.22: *«Τὰ ἐν πρώτοις νομοθετούμενα τὸν βασιλέα δεῖ ἑρμηνεύειν»* (σ. 17).

τὴν ἐπέκταση τοῦ παραλληλισμοῦ καὶ ἐπὶ τῶν διατάξεων ποὺ εἰσάγουν ἀρχὲς γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν νόμων θεσπίζεται στὸ κεφάλαιο 7 μία ἀνάλογη ἀρχὴ καὶ γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν ἱερῶν κανόνων: «*Οἱ προγενέστεροι κανόνες καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ἕλκονται, ὡσαύτως δὲ καὶ αἱ προγενέστεραι πράξεις καὶ οἰκονομίαι καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ἕλκονται καὶ κρατοῦσιν, ἐπὶ τῶν ὁμοίων δηλονότι προσώπων τε καὶ πραγμάτων*»[29].

Ἡ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν ὁλοκληρώνεται μὲ τὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια τοῦ τίτλου 3, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ παράθεση σὲ αὐτὸ τὸ μέρος τῆς μελέτης δὲν κρίνεται ἀναγκαία.

Μὲ κύριο ἐπιχείρημα τὴν ἀντιπαράθεση στὸ κεφάλαιο 8 τοῦ τίτλου 3 ψυχῆς καὶ σώματος, ποὺ ἀντιστοιχεῖ χιαστὶ στὸ ζεῦγος αὐτοκράτωρ-πατριάρχης γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν μεταξύ τους σχέσεων, ὑποστηρίχθηκε[30], ὅτι ὁ Φώτιος ἐν ὄψει τῆς ἀδιαμφισβήτητης ὑπεροχῆς τῆς ψυχῆς ἀπέναντι στὸ σῶμα, ἤθελε νὰ ὑπογραμμίσει τὴν ὑπεροχὴ τῆς «πατριαρχικῆς ἀξίας» ἀπέναντι στὴ «βασιλική», μὲ σκοπὸ τὴν ὑποταγὴ τῆς δεύτερης στὴν πρώτη. Συνέπεια αὐτοῦ εἶναι, ὅτι κατὰ τὴν ἀρχὴ τῶν «δύο ἐξουσιῶν» οἱ δύο φορεῖς δὲν ἐθεωροῦντο ἰσοδύναμοι.

Ὅπως ἤδη ἔχω ἐκθέσει ἀλλοῦ[31], δὲν νομίζω ὅτι τὰ κείμενα τοῦ νομοθετήματος καὶ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης παρέχουν ἐπαρκῆ ἐρείσματα γιὰ τὴν ἀπόδοση τέτοιων προθέσεων στὸν πατριάρχη Φώτιο. Ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν τίτλων 2 καὶ 3 ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση, ὅτι πολλὲς διατάξεις εἶχαν προσωπικὰ μᾶλλον κίνητρα. Θὰ ἐπισημανθοῦν τὰ κυριότερα ἀπὸ αὐτά: Στὸ κεφάλαιο 2.4 (βλ. πιὸ πάνω) προσδιορίζεται ὁ ἀριθμὸς τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων (τῶν ὁποίων τὶς νομοθετικὲς ἀποφάσεις ὀφείλει νὰ σέβεται καὶ ἀπαρεγκλίτως νὰ τηρεῖ ὁ αὐτοκράτωρ) σὲ ἑπτά. Ἔτσι ἀποκλείεται ἡ σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 869/870, ποὺ εἶχε καταδικάσει τὸν Φώτιο καὶ καταλεγόταν ἀπὸ τοὺς Δυτικοὺς στὶς Οἰκουμενικὲς Συνόδους ὡς ὀγδόη[32]. Περαιτέρω, κατὰ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν ἁρμοδιοτήτων τοῦ πατριάρχη καὶ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ καθῆκον του νὰ ἐπαναφέρει στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας τοὺς αἱρετικούς, καθορίζεται τὸ περιεχόμενο τῆς ἐννοίας «αἱρετικὸς» στὸ κεφάλαιο 2 τοῦ τίτλου 3 ὡς ἑξῆς: «*αἱρετικοὶ δὲ τοῖς νόμοις καὶ τοῖς κανόσι καλοῦνται καὶ οἱ τῇ καθολικῇ μὴ κοινωνοῦντες ἐκκλησίᾳ*»[33]. Εἶ-

---

29. Ὅ.π. (βλ. σημ. 27).
30. *A. Schminck*, «Rota tu volubilis». Kaisermacht und Patriarchenmacht in Mosaiken, «Cupido legum» (hrsg. von *L. Burgmann, M. Th. Fögen, A. Schminck)*, Frankfurt a.M. 1985, σ. 211-234 (ἐδῶ 214).
31. Βλ. *Troianos*, Kirche κ.λπ. (ὅ.π. σημ. 4) σ. 292 ἑπ.
32. Πρβλ. *P.-P. Joannou*, Discipline générale antique (IIe-IXe s.) [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico orientale. Fonti, fasc. IX.] Roma 1962, σ. 289 ἑπ.
33. J.G.R. τ. Β΄, σ. 242.

ναι χαρακτηριστικό, ὅτι ἡ φράση αὐτὴ προστέθηκε παρενθετικῶς ὡς ἐπεξήγηση, χωρὶς ἡ παρουσία της στὴ διάταξη νὰ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ὅλη οἰκονομία τοῦ κειμένου. Μὲ τὴ διατύπωση αὐτή, ὅπως ἤδη παρατηρήθηκε[34], διευρύνεται τόσο πολὺ ἡ ἔννοια «αἱρετικός», ὥστε νὰ περιλάβει καὶ ἐκείνους ποὺ εἶχαν διακόψει τὴν κοινωνία πρὸς τὸν Φώτιο ἀπὸ προσωπικοὺς καὶ ὄχι δογματικοὺς λόγους, ὅπως π.χ. οἱ ὀπαδοὶ τοῦ πατριάρχη Ἰγνατίου. Τέλος, μὲ τὰ κεφάλαια 3.9-10 τὰ πρεσβεῖα τιμῆς τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπέναντι στὰ λοιπὰ πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς μεταβλήθηκαν σὲ πρεσβεῖα ἐξουσίας (βλ. πιὸ κάτω στὴν ὑποδιαίρεση ἀριθ. 2).

Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους πιστεύω, ὅτι πρόθεση τοῦ Φωτίου ἦταν ἡ καθιέρωση στὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἑνὸς συστήματος γνήσιας «συναλληλίας», κατὰ τὴ σημερινὴ ὁρολογία. Δὲν ἀποσκοποῦσε στὸ νὰ ἀποκλείσει τὴ νομοθετικὴ δραστηριότητα τοῦ αὐτοκράτορα σὲ θέματα ἐκκλησιαστικά, ἀλλὰ στὸ νὰ τοῦ «ἐπιβάλει» τὸ σεβασμὸ τῆς ὑπάρχουσας κανονικῆς τάξεως, ὥστε νὰ ἀποτραπεῖ ἡ ἔκδοση νόμων μὲ περιεχόμενο ἀντίθετο πρὸς τοὺς ἱεροὺς κανόνες. Αὐτὴ ἡ ἀρχὴ ἀποτελοῦσε ἀσφαλῶς βασικὸ στοιχεῖο τῆς λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος, καὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει, ὅτι ὁ συντάκτης τῆς «Εἰσαγωγῆς» μὲ τοὺς πρώτους τίτλους τοῦ νομοθετήματος ἀπέβλεψε στὴ διάπλαση τῶν θεσμικῶν πλαισίων αὐτῆς τῆς λειτουργίας.

Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι ἐνῶ τὰ διακριτικὰ γνωρίσματα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας περιγράφονται μὲ πολὺ γενικὲς ἐκφράσεις, οἱ ἀντίστοιχοι περιορισμοὶ εἶναι πολὺ συγκεκριμένοι, ἰδιαιτέρως μάλιστα σὲ σχέση μὲ τὴ θέσπιση τῶν νόμων. Ὡς ἐνδεικτικὸ αὐτοῦ τοῦ πνεύματος ἐπισημάνθηκε[35] τὸ γεγονός, ὅτι στὸν ὁρισμὸ τῆς ἔννοιας «νόμος» ποὺ περιέχεται στὸ κεφάλαιο 1.1 δὲν γίνεται κανένας συσχετισμὸς μὲ τὸν αὐτοκράτορα ὡς παραγωγὸ τοῦ δικαίου, παρὰ τὸ ὅτι αὐτὸ ἀποτελοῦσε συστατικὸ στοιχεῖο τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας[36]. Σ' αὐτὸ ἀντιπαρατηρήθηκε[37], ὅτι ὁ συγκεκριμένος ὁρισμὸς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν Πανδέκτη (βλ. πιὸ πάνω) ἀποδίδει τὸ συγκερασμὸ δύο χωρίων, ἑνὸς τοῦ Παπινιανοῦ καὶ ἑνὸς τοῦ Μαρκιανοῦ, μὲ ἀπώτερη προέλευση λόγο τοῦ Δημοσθένη. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ εἶναι ἀσφαλῶς ὀρθή. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἴσως πρέπει νὰ συνεκτιμηθεῖ καὶ τὸ ἐνδεχόμενο, νὰ ἀποτέλεσε ἡ καταγωγὴ τοῦ σχετικοῦ χωρίου γιὰ τὸν Φώτιο ἁπλῶς ἕνα «ἄλλοθι».

2. Προνόμια τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως

Κατὰ τὸν κανόνα 36 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου: *«Ἀνανεούμενοι τὰ παρὰ τῶν ἑκατὸν πεντήκοντα ἁγίων πατέρων, τῶν ἐν τῇ θεοφυλάκτῳ*

34. *Schminck*, Rota κ.λπ. σ. 213 σημ. 17.
35. Βλ. *Beck*, Res Rublica Romana κ.λπ. (ὅ.π. σημ. 21) σ. 28 ἑπ. (= 401 ἑπ.).
36. Βλ. *H. Hunger*, Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden. [Wiener byzantinistische Studien, 1.] Wien 1964, σ. 103.
37. *Simon*, Princeps κ.λπ. (ὅ.π. σημ. 21) σ. 467 ἑπ.

ταύτῃ καὶ βασιλίδι πόλει συνελθόντων, καὶ τῶν ἑξακοσίων τριάκοντα, τῶν ἐν Καλχηδόνι συναθροισθέντων νομοθετηθέντα, ὁρίζομεν, ὥστε τὸν Κωνσταντινουπόλεως θρόνον 'τῶν ἴσων ἀπολαύειν πρεσβείων τοῦ τῆς πρεσβυτέρας 'Ρώμης θρόνου, καὶ ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς ὡς ἐκεῖνον μεγαλύνεσθαι πράγμασι, δεύτερον μετ' ἐκεῖνον ὑπάρχοντα' μεθ' ὃν ὁ τῆς Ἀλεξανδρέων μεγαλοπόλεως ἀριθμείσθω θρόνος, εἶτα ὁ τῆς Ἀντιοχέων μεγαλοπόλεως, καὶ μετὰ τοῦτον ὁ τῆς Ἱεροσολυμιτῶν πόλεως».

Ἑρμηνεύοντας τὸν κανόνα αὐτὸν ὁ ἀείμνηστος μητροπολίτης Σάρδεων Μάξιμος ἔγραφε πρὶν ἀπὸ εἴκοσι χρόνια, «ὅτι ἡ Σύνοδος εἶχεν ὑπ' ὄψιν καὶ ἤθελε νὰ ὁρίσῃ τι τὸ ἰδιαίτερον καὶ μεῖζον διὰ τοὺς θρόνους Ρώμης καὶ Νέας Ρώμης ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς ἀκολουθοῦντας λοιποὺς θρόνους. Ὁ κανὼν δὲν ἐκφράζει σκέψιν περὶ ἰσότητος τῶν τριῶν τελευταίων θρόνων πρὸς τοὺς δύο πρώτους,οὔτε καὶ ὁμιλεῖ περὶ δικαιοδοσιακῆς ἐξαρτήσεως, ἢ περὶ πραγματικῆς ὑποταγῆς τῶν θρόνων ἐκείνων εἰς τὸν Ρώμης ἢ τὸν Κωνσταντινουπόλεως»[38].

Αὐτὸ ὅμως ποὺ δὲν θέσπισε ἡ Πενθέκτη Σύνοδος στὸν κανόνα 36 καθιερώθηκε μὲ τὰ κεφάλαια 9 καὶ 10 τοῦ τίτλου 3 τῆς «Εἰσαγωγῆς»: *«9. Ὁ Κωνσταντινουπόλεως θρόνος βασιλείᾳ ἐπικοσμηθεὶς ταῖς συνοδικαῖς ψήφοις πρῶτος ἀνερρήθη, αἷς οἱ θεῖοι κατακολουθοῦντες νόμοι καὶ τὰς ὑπὸ τοὺς ἑτέρους θρόνους γινομένας ἀμφισβητήσεις ὑπὸ τὴν ἐκείνου προστάττουσιν ἀναφέρεσθαι διάγνωσιν καὶ κρίσιν. 10. Πασῶν τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπείων, μοναστηρίων τε καὶ ἐκκλησιῶν ἡ πρόνοια καὶ φροντίς, ἔτι δὲ καὶ κρίσις καὶ κατάκρισις καὶ ἀθώωσις, τῷ οἰκείῳ πατριάρχῃ ἀνάκειται. Τῷ δὲ Κωνσταντινουπόλεως προέδρῳ ἔξεστι καὶ ἐν ταῖς τῶν ἄλλων θρόνων ἐνορίαις, ἐν οἷς οὐκ ἐστὶ προκαθιέρωσις ναοῦ, σταυροπήγια διδόναι, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὰς ἐν τοῖς ἄλλοις θρόνοις γινομένας ἀμφισβητήσεις ἐπιτηρεῖν καὶ διορθοῦσθαι καὶ πέρας ἐπιτιθέναι ταῖς κρίσεσιν»*[39].

Μολονότι στὸ κείμενο τοῦ κεφαλαίου 9 γίνεται σαφὴς ἐπίκληση πολιτειακῶν νόμων, ποὺ καθιέρωναν ὡς τελευταῖο βαθμὸ δικαιοδοσίας τὸ πατριαρχικὸ δικαστήριο τῆς Βασιλεύουσας, ἡ ὕπαρξη νόμων μὲ αὐτὸ τὸ περιεχόμενο δὲν εἶναι γνωστή. Ἐπομένως ὀρθῶς γίνεται δεκτό, ὅτι ἡ θέσπιση αὐτῆς τῆς διαδικασίας πραγματοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴν «Εἰσαγωγή»[40]. Ἔτσι τὸ πρωτεῖο τοῦ πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπέναντι στοὺς ἄλλους πατριαρχικοὺς θρόνους τῆς Ἀνατολῆς ἔλαβε μὲ τὴ νομοθετικὴ ἀναγνώριση τῆς δικαιοδοσίας του γιὰ τὴν ἐπίλυση διαφορῶν ἢ γιὰ τὴν ἐπικύρωση δικαστικῶν κρίσεων οὐσιαστικότερο περιεχόμενο, ἀκόμη καὶ

---

38. *Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου*, Τό Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 239 ἑπ.
39. J.G.R. τ. Β΄ σ.242 ἑπ.
40. Βλ. *Μητροπολίτην Σάρδεων Μάξιμον*, ὅ.π. σ. 166. Πρβλ. καὶ σ. 259, ὅπου τονίζεται ὅτι ἡ «Ἐπαναγωγὴ» (ἐνν. ἡ «Εἰσαγωγή») «δὲν ἀναφέρει τὴν πηγὴν τῆς ἑαυτῆς διδασκαλίας».

ὑπὸ τὴν ἔκδοχή, ὅτι ἡ δικαιοδοσία αὐτὴ ἦταν στὴν πράξη ὑπαρκτὴ καὶ προηγουμένως[41].

Παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ αὐξημένες αὐτὲς δικαιοδοτικὲς ἁρμοδιότητες δὲν δικαιολογοῦν ὁποιουσδήποτε παραλληλισμοὺς μὲ τὴν παπικὴ ἐξουσία στὴ Δύση, γιατὶ αὐτῆς τῆς μορφῆς καὶ ὑφῆς ἐξουσία δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴ νοοτροπία τῶν Βυζαντινῶν[42], δὲν μπορεῖ κανεὶς εὔκολα νὰ ἀπομακρύνει τὴ σκέψη, ὅτι ἔτσι παραβιάσθηκε ἡ ἀρχὴ τῆς «πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν», ἡ ὁποία πολλαπλῶς εἶχε ἐξαρθεῖ στὴ σύνοδο κατὰ τοῦ Φωτίου (τοῦ 869/870)[43]. Ἐφ᾽ ὅσον κατὰ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ οἱ πέντε πατριάρχες, ὡς διάδοχοι τῶν Ἀποστόλων, ἀποτελοῦν τὴν ἀνώτατη αὐθεντία μέσα στὴν Ἐκκλησία – κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου συνιστοῦν τὸ «πεντακόρυφον κράτος τῆς Ἐκκλησίας»[44] – δὲν εἶναι νοητὸ ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία ἄλλου πατριάρχη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραπάνω δικαιοδοτικὲς ἁρμοδιότητες παρασχέθηκε στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὸ κεφάλαιο 3.10 τῆς «Εἰσαγωγῆς» τὸ δικαίωμα, νὰ ἱδρύει σταυροπήγια καὶ μέσα σὲ περιοχὲς ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἄλλα πατριαρχεῖα. Φαίνεται πὼς καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ διάταξη τῆς «Εἰσαγωγῆς» ὑπῆρξε ἡ πρώτη, μὲ τὴν ὁποία ρητῶς ἀναγνωρίσθηκε αὐτὸ τὸ δικαίωμα στὸν Οἰκουμενικὸ πατριάρχη. Τὸ δικαίωμα αὐτὸ δὲν ἀμφισβητήθηκε κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνες, ἀλλὰ γιὰ τὴ θεμελίωσή του γίνεται ἐπίκληση τῆς «μακρᾶς συνηθείας»[45] καὶ ὄχι κάποιας θετικῆς διατάξεως (ὅπως π.χ. αὐτῆς τῆς «Εἰσαγωγῆς»).

Τὴν ἀρχὴ τῶν «δύο ἐξουσιῶν» μετέφερε ὁ Φώτιος καὶ στὸ δικονομικὸ πεδίο. Στὸν τίτλο 11 τῆς «Εἰσαγωγῆς», ποὺ ἐπιγράφεται «περὶ τάξεως καὶ κριτηρίων», τὰ πρῶτα κεφάλαια εἶναι ἀφιερωμένα στὰ δικαιοδοτικὰ ὄργανα τῶν δύο ἐννόμων τάξεων καὶ στὴ δυνατότητα προσβολῆς τῶν ἀποφάσεών τους μὲ ἔνδικα μέσα. Μεταξὺ τῶν γενικῶν διατάξεων ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ κεφάλαιο 3, ὅπου (γιὰ πρώτη φορά) ἐπιχειρεῖται ἐννοιολογικὸς διαχωρισμὸς τῶν κοσμικῶν ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια: *«Διαφοραὶ δὲ τῶν κριτηρίων δύο· τὸ μὲν γὰρ διὰ μόνων τῶν νόμων πρόεισι, τὸ δὲ διὰ κανό-*

---

41. Ὅ.π. σ. 259. Πρβλ. καὶ *Σπ. Τρωιάνου*, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Ἀθῆναι 1964, σ. 146 ἑπ.
42. Βλ. *Beck*, Res Rublica Romana κ.λπ. σ. 30 σημ. 68 (=403 σημ. 68).
43. Βλ. *D. Stiernon*, Konstantinopel IV. [Geschichte der Ökumenischen Konzilien, 5.] Mainz 1975, σ. 115, 137, 139, 146, 151, 169 ἑπ. καὶ *Βλυσίδου*, ὅ.π. (σημ. 7) σ. 108 ἑπ.
44. Ἐπιστολὴ ἀριθ. 129 (P.G. τ. 99 στ. 1417 C).
45. Βλ. σχόλιο τοῦ Βαλσαμῶνος στὸν κανόνα 31 τῶν Ἀποστόλων στοὺς *Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων (ἑφεξῆς: Ρ.-Π.), τ. Β΄, Ἀθῆναι 1852 (ἀνατύπ. 1966), σ. 41. Βλ. ἐπίσης καὶ τὸ κεφ. 9 τοῦ στοιχείου Α στὸ «Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον» τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη (Ρ.-Π. τ. ΣΤ΄ σ. 84). Πρβλ. καὶ *Μητροπολίτην Σάρδεων Μάξιμον*, ὅ.π. σ. 259 ἑπ.

νων. Ἐστὶ δὲ καὶ τρίτη διαφορά, τὸ ἐξ ἀμφοῖν ἔκ τε τοῦ νόμου καὶ τοῦ κανόνος, φημί, συνιστῶσα καὶ διορίζουσα»[46].

Περαιτέρω, στὸ θέμα τῶν ἐνδίκων μέσων, συνεπὴς πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς ὑπάρξεως τῶν δύο ἰσοδυνάμων φορέων ἀνώτατης ἐξουσίας, ἐξομοιώνει ὁ Φώτιος αὐτοκράτορα καὶ πατριάρχη ὡς πρὸς τὸ ἀνέκκλητο τῶν ἀποφάσεών τους: *«5. Τὸ αὐτοκρατορικὸν καὶ βασιλικὸν κριτήριον ἐκκλήτῳ οὐχ ὑπόκειται, οὐδὲ ἀναψηλαφᾶται ὑπὸ ἑτέρου, ἀλλ' ἀφ' ἑαυτοῦ ἀεὶ ἐπανακρίνεται, καθὰ καὶ ὁ θεόπτης Μωυσῆς τὸ ἐπανακρίνειν τὰς κρίσεις εἰς νόμον ἔθετο. 6. Τὸ τοῦ πατριάρχου κριτήριον ἐκκλήτῳ οὐχ ὑπόκειται, οὐδὲ ἀναψηλαφᾶται ὑφ' ἑτέρου, ὡς ἀρχὴ καὶ αὐτὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κριτηρίων. Ἐξ αὐτοῦ γὰρ πάντα τὰ ἐκκλησιαστικὰ κριτήρια καὶ εἰς αὐτὸ ἀναλύει καὶ ἀναστρέφεται, αὐτὸ δὲ οὔτε ἔκ τινος οὔτε πρὸς ἕτερον· τοιοῦτον γὰρ ἡ ἀρχή. Ἐπανακρίνεται δὲ πνευματικῶς καὶ αὐτὸ ὑφ' ἑαυτοῦ»*[47]. Ἀπὸ ἀπόψεως γλωσσικῆς παρατηροῦμε καὶ ἐδῶ τὸν ἀπόλυτο παραλληλισμό, ποὺ διαπιστώσαμε καὶ πιὸ πάνω μεταξύ διατάξεων τῶν τίτλων 2 καὶ 3.

Οἱ διατάξεις αὐτὲς δὲν εἶναι νέες κατὰ τὸ περιεχόμενό τους. Ὅτι οἱ ἀποφάσεις τοῦ αὐτοκράτορα δὲν προσβάλλονται μὲ ἔφεση προβλέπεται ἤδη στὸν Πανδέκτη (49.2.1), καὶ ὅτι τὸ πατριαρχικὸ δικαστήριο κρίνει σὲ τελευταῖο βαθμὸ ὁρίσθηκε μὲ τὴν ἰουστινιάνεια νεαρὰ 123.22[48]. Τὸ σημαντικὸ στοιχεῖο ὅμως στὴ διάταξη τῆς «Εἰσαγωγῆς» εἶναι ἡ γενικότητα τῆς διατυπώσεως καὶ ἡ θεμελίωση τῆς ρυθμίσεως μὲ βάση τὴν ἐξομοίωση πρὸς τὸ αὐτοκρατορικὸ δικαστήριο. Συνέπεια αὐτῆς τῆς ἐξομοιώσεως εἶναι ἡ ρητὴ πρόβλεψη, νὰ ἀναθεωροῦνται οἱ ἀποφάσεις καὶ τῶν δύο αὐτῶν ἀνώτατων δικαστηρίων ἀπὸ τὰ ἴδια.

Πολὺ ἀσαφὴς στὴ διατύπωσή της εἶναι ἡ διάταξη τοῦ κεφαλαίου 9 ὡς πρὸς τὰ ἁρμόδια γιὰ τὴν ἐκδίκαση ἐφέσεων κατὰ ἀποφάσεων ἄλλων δικαστηρίων ὄργανα: *«Τὰ ἀρχοντικὰ κριτήρια ἐκκλήτῳ ὑπόκεινται, καὶ ἀναψηλαφῶνται ὑπό τε τοῦ βασιλέως, ὑπό τε τοῦ πατριάρχου, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ ἐπάρχου καὶ τοῦ κοιαίστωρος. Ὅσον γὰρ πόρρω ἀφίστανται τῆς ἀρχῆς, τοσοῦτον πλείονος καὶ τῆς βοηθείας καὶ πλειόνων τῶν διορθουμένων καὶ ἀναψηλαφώντων δέονται»*. Κατ' ἀρχὴν ὁ ὅρος «ἀναψηλάφηση» δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὑπὸ τὴ σημερινή του ἔννοια, ἀλλὰ σημαίνει γενικῶς τὴν ἐπανεξέταση μιᾶς ὑποθέσεως, στὴν ὁποία συμπεριλαμβάνεται ἐδῶ καὶ αὐτὴ ποὺ γίνεται συνεπεία ἐφέσεως. «Ἀρχοντικὰ κριτήρια» εἶναι τὰ πολιτειακὰ δικαστήρια ποὺ συγκροτοῦνται ἀπὸ κρατικοὺς ἀξιωματούχους. Ἐδῶ τὸ δευτεροβάθμιο (ἢ τριτοβάθμιο) δικαστήριο εἶναι κατὰ περίπτωση διαφορετικό. Ἂν μὲν πρόκειται

46. J.G.R. τ. Β΄ σ. 260.
47. Ὅ.π. (σημ.46).
48. Καὶ οἱ δύο διατάξεις τῆς ἰουστινιάνειας νομοθεσίας ἐπαναλήφθηκαν στὰ Βασιλικὰ 9.1.28 καὶ 3.1.38, ἀντιστοίχως. Γιὰ τὸ ἀνέκκλητο τῶν πατριαρχικῶν ἀποφάσεων βλ. καὶ *Τρωιάνου*, Ἡ ἐκκλ. δικονομία (ὅ.π. σημ. 41) σ. 139.

γιὰ ἀπόφαση τοῦ ἐπάρχου πραιτωρίων ἢ τοῦ κοιαίστορος, τὸ ἔνδικο μέσο ἐκδικάζεται ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ὅπως ρητῶς ὁρίζεται στὰ κεφάλαια 7 καὶ 8. Ἄν, ἀντιθέτως, ἡ ἔφεση στρέφεται κατὰ ἀποφάσεων ἄλλων ἀρχόντων, μέσης δηλαδὴ βαθμίδας (ὅπως π.χ. ὁ ἀνθύπατος, ὁ κόμης τῆς Ἀνατολῆς, ὁ βικάριος κ.λπ.)[49], ἁρμόδιοι γιὰ τὴν ἐκδίκασή της εἶναι ὁ ἔπαρχος πραιτωρίων καὶ ὁ κοιαίστωρ.

Ἀπορία δημιουργεῖ ἡ ἀναφορὰ τοῦ πατριάρχη δίπλα στὸν αὐτοκράτορα, ὡς ἁρμόδιου ὀργάνου γιὰ τὴν ἐκδίκαση ἐνδίκων μέσων κατὰ ἀποφάσεων τῶν «ἀρχοντικῶν κριτηρίων». Ἔχω τὴ γνώμη, ὅτι ὁ συντάκτης τῆς «Εἰσαγωγῆς» ἐκφράστηκε στὴν περίπτωση αὐτὴ χωρὶς νομικὴ ἀκριβολογία, προσφεύγοντας σὲ ἕνα «σχῆμα κατὰ τὸ νοούμενον». Χρησιμοποίησε δηλαδὴ τὸν ὅρο «ἀρχοντικὰ κριτήρια» ὑπὸ εὐρύτατη ἔννοια, γιὰ νὰ περιλάβει καὶ τὰ ἀντίστοιχα ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια, ὥστε νὰ ἀποφύγει τὴν ἀπαρίθμηση τῶν δικαστηρίων αὐτῶν. Κατὰ τὴν ἑρμηνεία αὐτὴ ὁ πατριάρχης εἶναι ἁρμόδιος γιὰ τὴν ἐκδίκαση ἐφέσεων (ἢ ἄλλων ἐνδίκων μέσων) κατὰ ἀποφάσεων τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων. Ἄλλη ἑρμηνευτικὴ ἐκδοχὴ δὲν θεωρῶ δυνατή, γιατὶ δὲν μαρτυρεῖται στὶς πηγὲς δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχη, νὰ ἐκδικάζει ἔνδικα μέσα κατὰ ἀποφάσεων κοσμικῶν δικαστηρίων[50].

3. *Οἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας στὸ ποινικὸ δίκαιο*

Παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ νομοθετικὸ ἔργο τῶν Σύρων αὐτοκρατόρων, ὅπως αὐτὸ διατυπώθηκε στὴν «Ἐκλογή», ἀποδοκιμάσθηκε ἔντονα στὸ προοίμιο τῆς «Εἰσαγωγῆς»[51], διατηρήθηκε στὴ δεύτερη αὐτούσιο ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς ποινικὲς διατάξεις τῆς πρώτης[52]. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ὑποπίπτει ἀμέσως στὴν ἀντίληψη τοῦ μελετητῆ τῶν δύο αὐτῶν νομοθετικῶν συλλογῶν εἶναι ὅτι ἡ «Εἰσαγωγὴ» περιέχει σημαντικὸ ἀριθμὸ διατάξεων ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἐκκλησία ἤ, γενικότερα, στὴ θρησκεία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν «Ἐκλογή», στὴν ὁποία οἱ διατάξεις μὲ αὐτὸ τὸ περιεχόμενο εἶναι ἐλάχιστες[53].

---

49. Βλ. Cod.Just. 7.62.32 (= Βασιλικὰ 9.1.122).

50. Στὴν περίπτωση ἀναμίξεως τῶν ἐπισκόπων στὴν ἀπονομὴ δικαιοσύνης, ποὺ προβλέπουν οἱ ἰουστινιάνειες νεαρὲς 86.2 καὶ 123.21, πρῶτον, ἡ ἐξουσία παρέχεται στὸν ἐπιχώριο ἐπίσκοπο γενικῶς καὶ ὄχι εἰδικῶς στὸν ἐπίσκοπο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ δεύτερον, δὲν πρόκειται ἐκεῖ περὶ ἐκδικάσεως ἐνδίκων μέσων.

51. *«Νῦν δὲ τὰς ἐπὶ ἐναντιώσει τοῦ εἰρημένου θείου δόγματος καὶ ἐπὶ καταλύσει τῶν σωστικῶν νόμων παρὰ τῶν Ἰσαύρων φληναφίας ἐκτεθείσας πάντη ἀποβαλομένη καὶ ἀπορρίψασα, (...)».* Βλ. *Schminck*, Studien κ.λπ. (ὅ.π. σημ. 1) σ. 6 στίχ. 33-36.

52. Πρβλ. *Sp. Troianos*, Bemerkungen zum Strafrecht der Ecloga, Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορῶνο, τ. Α΄ (Ρέθυμνο 1986) 97-112 (ἐδῶ 112).

53. Θὰ μποροῦσε νὰ παρατηρηθεῖ, ὅτι ἡ διαφορὰ μεταξὺ «Ἐκλογῆς» καὶ «Εἰσαγωγῆς» σὲ διατάξεις ἀναφερόμενες στὴν Ἐκκλησία εἶναι πολὺ μεγαλύτερη σὲ ἄλλους τομεῖς παρὰ στὸ

Εἰδικότερα ὑπάρχει ἀντιστοιχία στὶς διατάξεις περὶ ἀσύλου (Ε.17.1 – Εἰσ. 40.9), περὶ προσβολῆς ἱερέως μὲ λόγο ἢ ἔργο (Ε.17.4 – Εἰσ. 9.17) καὶ περὶ ἱεροσυλίας (Ε.17.15 – Εἰσ. 40.69). Ἐνῶ ὅμως ἡ «Εἰσαγωγὴ» ἀφιερώνει ὀκτὼ κεφάλαια τοῦ οἰκείου τίτλου (40.29-36) στὴ δίωξη τῆς αἱρέσεως, τῆς ἀποστασίας καὶ τῆς εἰδωλολατρείας, καθὼς καὶ τῶν παραβιάσεων τοῦ εἰδικοῦ καθεστῶτος τῶν Ἑβραίων, ἡ «Ἐκλογὴ» προβλέπει μόνο στὸ κεφάλαιο 17.52 τὴν τιμωρία τῶν Μανιχαίων καὶ στὸ κεφάλαιο 17.6 τὴν ποινικὴ μεταχείριση ἐκείνων ποὺ ἀποστάτησαν στὴ διάρκεια αἰχμαλωσίας ἀπὸ ἀπίστους. Ἡ τελευταία αὐτὴ διάταξη εἶναι πολὺ χαρακτηριστική: *«Οἱ ὑπὸ τῶν πολεμίων χειρωθέντες καὶ τὴν ἀμώμητον ἡμῶν τῶν χριστιανῶν πίστιν ἀπαρνησάμενοι ὑποστρέφοντες ἐν τῇ πολιτείᾳ τῇ Ἐκκλησίᾳ παραπεμπέσθωσαν»*[54]. Ἐδῶ δηλαδὴ κρίνει ὁ συντάκτης τοῦ νομοθετήματος, ὅτι εἶναι ἀρκετὴ γιὰ τὴν πολιτειακὴ ἔννομη τάξη ἡ ἱκανοποίηση τῆς ποινικῆς ἀξιώσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὲν προβλέπει τὴν ἐπιβολὴ καὶ κοινῆς (ὄχι ἐκκλησιαστικῆς) ποινῆς.

Ἐξ ἴσου χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς μαγείας, τῆς μαντείας καὶ τῆς φαρμακείας, πράξεων ποὺ προκαλοῦσαν τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τῆς Ἐκκλησίας, γιατὶ ἐξομοιώνονταν μὲ τὴν εἰδωλολατρεία καὶ τὴν ἀποστασία[55]. Ἐνῶ λοιπὸν περιέλαβε ἡ «Ἐκλογὴ» τρεῖς σχετικὲς διατάξεις στὰ κεφάλαια 17.42-44, ἡ «Εἰσαγωγὴ» ἀφιέρωσε στὸ ἴδιο ἀντικείμενο ἕξι, καὶ συγκεκριμένα τὰ κεφάλαια 2, 16, 23, 24, 83 καὶ 84 τοῦ τίτλου 40. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτο, ὅτι μὲ τὶς διατάξεις αὐτὲς δὲν ποινικοποιοῦνται πράξεις ποὺ δὲν εἶναι ποινικῶς ἀξιόλογες στὴν «Ἐκλογή», μὲ ἄλλες λέξεις δὲν εἰσάγονται νέα ἀδικήματα. Κατὰ συνέπεια δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθεῖ κανείς, ὅτι μὲ τὶς ἐπὶ πλέον διατάξεις ἀπέβλεψε ὁ νομοθέτης στὸ νὰ καταστήσει ἀποτελεσματικότερη τὴ δίωξη τῆς μαγείας. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐπιβάλλει τὴν ἀναζήτηση ἄλλων αἰτίων, καὶ αὐτὰ εἶναι μᾶλλον θεωρητικῆς φύσεως. Οἱ ἀλλαγὲς καὶ οἱ προσθῆκες στὸ κείμενο τῆς «Εἰσαγωγῆς» πρέπει πιθανότατα νὰ ἀπο-

---

ποινικὸ δίκαιο, δοθέντος ὅτι οἱ διατάξεις τῶν τίτλων 8, 9 καὶ 10 τῆς δεύτερης συλλογῆς, ποὺ ἀφοροῦν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον θεσμοὺς ἐκκλησιαστικούς, λείπουν τελείως ἀπὸ τὴν πρώτη. Αὐτὴ ὅμως ἡ διαφορὰ δὲν λήφθηκε ἐδῶ ὑπ' ὄψη, γιατὶ θεωρήθηκε δικαιολογημένη, ἐφ' ὅσον ὁ Φώτιος στοὺς πρώτους τίτλους τοῦ νομοθετήματος ἤθελε νὰ ἐμφανίσει τὶς γενικὲς ἀρχὲς δομῆς καὶ λειτουργίας τοῦ ἑνιαίου ἐκκλησιαστικο-πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ, καὶ ἑπομένως δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀπουσιάζουν οἱ διατάξεις περὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας.

54. Βλ. τὴν ἔκδοση τῆς «Ἐκλογῆς» ἀπὸ τὸν *L. Burgmann*, Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 10.] Frankfurt a.M. 1983, σ. 228. Στὴν ἴδια ἔκδοση βλ. καὶ τὶς ἄλλες διατάξεις τῆς «Ἐκλογῆς» ποὺ μνημονεύονται στὸ κείμενο.

55. Βλ. *Σπ. Τρωιάνου*, Ἡ μαγεία στὰ βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα, «Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο», Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Συμποσίου, Ἀθήνα 15-17 Σεπτεμβρίου 1988 (Ἀθήνα 1989) 549-572 (ἰδίως 555 ἑπ.) καὶ *τοῦ ἰδίου*, Zauberei und Giftmischerei in mittelbyzantinischer Zeit, «Fest und Alltag in Byzanz» (München 1990) 37-51, 184-188 (ἰδίως 42 ἑπ.).

δοθοῦν σὲ λόγους ἐν μέρει δυναστικο-πολιτικοὺς καὶ ἐν μέρει ἐκκλησιαστικο-πολιτικούς. Ἀποτελοῦν δηλαδὴ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκδήλωση ἀποδοκιμασίας πρὸς τὴ συστηματικὴ διάρθρωση τοῦ ἔργου τῶν Ἰσαύρων (ποὺ συνιστοῦσε μέρος τοῦ σχεδίου τοῦ Λέοντα Γ΄ γιὰ ἀναθεώρηση τῆς ποινικῆς νομοθεσίας)[56] καὶ προτιμήσεως πρὸς τὴν περιπτωσιολογικὴ ρύθμιση τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως, ἰδίως ἂν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψη τὶς σημαντικὲς σὲ ἀριθμὸ διατάξεις κατὰ τῶν αἱρετικῶν, ἀποστατῶν κ.λπ., μαρτυροῦν τὴν ἐνισχυμένη ἐπιρροὴ τῆς Ἐκκλησίας μὲ στόχο τὴ μεταβολὴ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας. Γιατὶ ἡ μὴ εὐκαταφρόνητη σὲ ἔκταση διεύρυνση τῆς ποινικῆς προβλέψεως ὡς πρὸς τὰ ἐγκλήματα ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴ θρησκεία μπορεῖ χωρὶς δυσκολία νὰ ἑρμηνευθεῖ ὡς ἔντονη διακήρυξη τῆς βουλήσεως τοῦ νομοθέτη, ὅτι ὅλα τὰ ἀδικήματα κατὰ τῆς ὀρθόδοξης πίστεως συνιστοῦσαν προσβολὴ καὶ τῆς πολιτειακῆς ἔννομης τάξεως.

56. Πρβλ. *Troianos*, Bemerkungen κ.λπ. (ὅ.π. σημ. 52) σ. 99 ἑπ.

ΤΟ ΦΩΣ ΕΝΟΣ ΣΟΦΟΥ

Ὑπὸ
Στ.Ν. Σάκκου
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Στὸν αἰῶνα μας εἶνε ἀλήθεια ὅτι ἡ διανόησι, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τέχνη καλλιεργοῦνται καὶ ἀνθοβολοῦν. Εἶνε ἀμφίβολο ὅμως κατὰ πόσο καρποφοροῦν καὶ τί εἴδους καρποὺς παράγουν, μὲ τοὺς ὁποίους τρέφεται ἡ ἀνθρωπότης. Ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ εἰκόνα τῆς κοινωνίας μας μαρτυρεῖ ὅτι πολὺ ἔχει δηλητηριασθῆ ἀπὸ σάπια καὶ ἄρρωστα ἰδεολογικὰ προϊόντα, δείχνει ὅτι δὲν τρέφεται καὶ δὲν χορταίνει φυσιολογικά, παρ' ὅλη τὴ φινέτσα καὶ τὴν ἀφθονία τῶν ἀγαθῶν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Δικαιώνεται ἔτσι ὁ λόγος τῆς Ἐκκλησίας μας ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου δὲν μπορεῖ ἀπὸ μόνο του νὰ ἱκανοποιήση ἀπόλυτα τὴν ψυχή του· χρειάζεται καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ.

Ἀλλὰ ἡ Ἐκκλησία, πέρα ἀπὸ τὸ λόγο τὸ θεόπνευστο, μὲ τὸν ὁποῖο ἑρμηνεύει, ἀλλὰ καὶ ἐλέγχει τὴν ἀνεπάρκεια καὶ τὴ διαστροφὴ τῆς κουλτούρας, ἔχει καὶ τὸ παράδειγμα τὸ ζωντανό, μὲ τὸ ὁποῖο ἀποδεικνύει στὸν κόσμο τί σημαίνει ἀληθινὴ σοφία. Μέσα ἀπ' τὶς τάξεις τῶν ἁγίων της προβάλλει ἕναν καταπληκτικὸ δάσκαλο αὐτοῦ τοῦ μηνύματός της πρὸς τοὺς διανοητὰς τοῦ αἰῶνος μας καὶ πρὸς ὅλους· τὸν ἱερὸ Φώτιο. Ἄνδρας μὲ φωτισμένη σκέψι καὶ φωτεινὴ ζωή, ὄνομα καὶ πρᾶγμα Φώτιος, ἀναλαμπὴ Χριστοῦ καὶ ἀνταύγεια τοῦ ἀκτίστου φωτός, εἶνε ὁ πρύτανις τῶν σοφῶν καὶ καθηγητῶν τῆς οἰκουμένης.

Σοφία καὶ εὐσέβεια

Οἱ ρίζες του βυθίσθηκαν σὲ χῶμα εὐγενικό, διότι καταγόταν ἀπὸ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια, λιπάνθηκαν μὲ τὴν εὐσέβεια τῶν γονιῶν του καὶ τράνεψαν ἀπὸ τὸ μαρτυρικὸ αἷμα τοῦ πατέρα του, ποὺ μαρτύρησε γιὰ τὴν Ὀρθοδοξία τὸν καιρὸ τῆς εἰκονομαχίας. Μεγαλώνοντας ὁ Φώτιος συγκέντρωσε πάνω του ὅλα τὰ χαρίσματα κι ὅλες τὶς χάρες τοῦ Θεοῦ. Ἡ θεία πρόνοια τὸν προίκισε μὲ μία πλατειὰ καὶ δυνατὴ διάνοια, ἡ κοινωνική του θέσι τοῦ χάρισε μία πολυμερῆ καὶ ἄρτια μόρφωσι, ἀλλὰ κι ὁ ἴδιος δούλεψε μὲ ἐπιμέλεια

Ἐκκλησία καὶ Θεολογία vol. X (1991)

καὶ εὐθύνη πάνω στὸν ἑαυτό του[1]. Ἀξιοποίησε ὅλες τὶς δυνάμεις του, συγχρόνως ὅμως δυνάμωσε καὶ τὴν ψυχή του μὲ τὴν ἀρετὴ καὶ ἀσφάλισε τὴ σοφία του στὰ χέρια τοῦ Θεοῦ.

Ἔτσι, ὁ Φώτιος ἔγινε ὄντως φωστήρας στὴν ἐποχή του, ποὺ σκόρπισε τὸ φῶς τῆς ἀληθινῆς σοφίας σὲ ποικίλους τομεῖς. Ὑπηρέτησε τὴν ἐπιστήμη ὡς φιλόλογος, κριτικὸς καὶ θεολόγος. Σπουδαῖο εἶνε τὸ λεξικό, ποὺ κατάρτισε ἀπὸ πολύ νέος, ἡ «Λέξεων Συναγωγή», τὸ ὁποῖο ἀναπληρώνει δυσεύρετα ἢ χαμένα λεξικά. Πολύτιμο εἶνε τὸ ἔργο του «Βιβλιοθήκη» ἢ «Μυριόβιβλος», στὸ ὁποῖο ἀναφέρει περιληπτικὰ τὸ περιεχόμενο 300 περίπου συγγραμμάτων τῆς κλασικῆς καὶ μεσαιωνικῆς περιόδου, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν σώζονται σήμερα αὐτούσια, καὶ τὰ κρίνει μὲ ἐξαιρετικὴ ὀξύνοια καὶ εὐαισθησία. Θαυμαστὴ εἶνε ἡ ἑρμηνευτική του ἐργασία σὲ θέματα καὶ χωρία δύσκολα τῆς ἁγίας Γραφῆς, ποὺ περιέχονται στὴ συλλογὴ «Ἀμφιλόχια». Καλλιέργησε ἐπίσης τὴν τέχνη, συνθέτοντας ἐκφραστικώτατους ὕμνους καὶ ποιήματα καὶ συντάσσοντας ὡραιότατους λόγους καὶ ἐπιστολές. Ἀλλὰ καὶ στὴν πα-

---

1. Ὁ γάλλος ἀββᾶς Jager, ἐχθρὸς τοῦ Φωτίου, στὸ ἔργο του Histoire de Photios, Paris, 1854, περιγράφει καλλίτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον τὰ τάλαντα τοῦ ἀνδρός. «Ὁ Φώτιος παρὰ τῆς φύσεως ἀθρόα ἔλαβε τὰ κάλλιστα τῶν δώρων, ὅσα ἐπεδαψίλευσέ ποτε αὕτη εἰς ἄνθρωπον θνητόν. Ὕψος διανοίας, βάθος μεγαλοφυίας, ζωηρότητα πνεύματος, ἐπιμονήν, δραστηριότητα, φιλοδοξίαν καὶ δύναμιν θελήσεως, ἅμα μὲν εὐκαμπτοτέραν τοῦ χρυσοῦ, ἅμα δὲ τοῦ σιδήρου ἀκαμπτοτέραν. Ἐραστὴς ὢν τῶν γραμμάτων ἔνθερμος διῆγε νύκτας ὅλας περὶ τὴν θεραπείαν αὐτῶν καὶ ἀπέβη ρήτωρ μὲν δεξιός, συγγραφεὺς δὲ ἔγκριτος ἔν τε τῷ πεζῷ καὶ ἐν τῷ ἐμμέτρῳ λόγῳ καὶ ἐνάμιλλος ἔστιν ὅτε τῶν ἀρχαίων ἀριστοτεχνῶν. Σπουδάσας ὅλας τὰς ἐπιστήμας τοῦ τε κατ' αὐτὸν αἰῶνος καὶ τῶν προηγουμένων, ἀνεδείχθη καὶ περὶ αὐτὰς παντὸς ἄλλου καθυπέρτερος... Προσθέσατε εἰς ταῦτα ὄψιν εὐειδῆ, σχῆμα ἐμβριθὲς καὶ σῶφρον, ἦθος φαιδρόν, τρόπους προσηνεῖς καὶ ἀπερίττους, λεπτοτάτην εὐπροσηγορίαν, πάντα, ἁπλῶς εἰπεῖν, τὰ ἐξωτερικὰ ἐκεῖνα κοσμήματα, τὰ προσελκύοντα καὶ δελεάζοντα τοὺς ἀνθρώπους δι' ἀνεκλαλήτου τινός χάριτος, καὶ θέλετε ἐννοήσει πῶς τὸ σύμπλεγμα τῶν τοσούτων λαμπρῶν καὶ σπουδαίων προτερημάτων περιεποίησεν εἰς τὸν Φώτιον παράδοξον ἐπὶ πάντων τῶν συγχρόνων ὑπεροχήν· διότι εἶχε εἰς ὕπατον βαθμὸν τὴν τύχην τοῦ νὰ ἀγαπᾶται ὑπὸ τῶν φίλων καὶ νὰ καθιστᾶ αὐτοὺς πιστοὺς τῶν ἑαυτοῦ συμφερόντων προμάχους». Τόσο εὔστοχη καὶ ἀξιόλογη θεωρήθηκε ἡ ἐκτίμησι αὐτὴ τοῦ Jager, ὥστε σπουδαῖοι ἱστορικοὶ τὴν παραθέτουν στὰ ἔργα τους. Πρβλ. Κ. Παπαρρηγοπούλου, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, Ἀθῆναι 1925[5], 3, 286· ἁγ. Νεκταρίου Κεφαλᾶ, *Μελέτη ἱστορικὴ περὶ τῶν αἰτίων τοῦ σχίσματος*· Ἀθῆναι 1911, 1, 206-7. Ἀλλὰ καὶ ὁ βιογράφος τοῦ Ἰγνατίου, ὁ Νικήτας Δαυΐδ, ἐπίσκοπος Παφλαγονίας, φοβερὸς ἀντίπαλος τοῦ Φωτίου, ὁμολογεῖ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Φωτίου. «Ἦν δὲ οὗτος ὁ Φώτιος οὐ τῶν ἀγενῶν τε καὶ ἀνωνύμων, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐγενῶν κατὰ σάρκα καὶ περιφανῶν, σοφίᾳ τε κοσμικῇ καὶ συνέσει τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ στρεφομένων εὐδοκιμώτατος πάντων ἐνομίζετο. Γραμματικῆς μὲν γὰρ καὶ ποιήσεως, ρητορικῆς τε καὶ φιλοσοφίας, καὶ δὴ καὶ ἰατρικῆς, καὶ πάσης ὀλίγου δεῖν ἐπιστήμης τῶν θύραθεν τοσοῦτον αὐτῷ τὸ περιὸν ὡς μὴ μόνον σχεδὸν φάναι τῶν κατὰ τὴν αὐτοῦ γενεὰν πάντων διενεγκεῖν, ἤδη δὲ καὶ πρὸς τοὺς παλαιοὺς αὐτὸν διαμιλλᾶσθαι. Πάντα γὰρ συνέτρεχεν ἐπ' αὐτοῦ, ἡ ἐπιτηδειότης τῆς φύσεως, ἡ σπουδή, ὁ πλοῦτος, δι' ὃν καὶ βίβλος ἐπ' αὐτὸν ἔρρει πᾶσα· πλέον δὲ πάντων ὁ τῆς δόξης ἔρως, δι' ὃν αὐτῷ καὶ νύκτες ἄϋπνοι περὶ τὴν ἀνάγνωσιν ἐμμελῶς ἐσχολακότι» (Νικήτας Παφλαγονίας, *Βίος Ἰγνατίου, PG* 105, 509AB).

τρίδα ἔδωσε τὴν εἰσφορά του, ἀφ' ἑνὸς ὡς διδάσκαλος τῆς νεότητος καὶ ἀφ' ἑτέρου ὡς κρατικὸς λειτουργὸς καὶ πρεσβευτής. «Ἦν πάσης παιδείας ἀνάπλεως», γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ περίφημος ρῶσος πατρολόγος Φιλάρετος, «ἦν πάμπλουτος φιλόλογος, μεγαλοφυέστατος κριτικός, βαθύτατος θεολόγος, ἀκριβέστατος ἱστορικός, ἔξοχος φιλόσοφος, περινούστατος πολιτικός, διαπρεπέστατος νομικός, εὐφραδέστατος ρήτωρ, διάσημος ἰατρὸς καὶ μαθηματικός»[2]. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν ἔγινε πατριάρχης, προστάτευσε ἰδιαίτερα τὰ γράμματα καὶ εὐνόησε τοὺς λογίους.

Αὐτὸν τὸν πολυτάλαντο καὶ χαρισματικὸ ἄνδρα, τὸν ἀκέραιο σὰν τὸ περιστέρι καὶ φρόνιμο σὰν τὸ φίδι (Μθ 10, 16), χρησιμοποίησε ὁ Θεός, γιὰ νὰ ἐξαπλώση τὸ Χριστιανισμὸ καὶ σ' ἄλλους λαούς, νὰ εἰρηνεύση τὴν Ἐκκλησία, ποὺ ταρασσόταν ἀπὸ διοικητικὲς ἀταξίες, καὶ νὰ ἀσφαλίση τὴν Ὀρθοδοξία ἀπὸ τὴ δικτατορία τοῦ πάπα. Ὁ Φώτιος ἀγάπησε ἀπὸ μικρὸς τὴν παρθενία, ἀλλὰ δὲν ἐπεδίωξε μόνος του νὰ ἱερωθῆ[3]. Περίμενε νὰ τὸν καλέση ὁ Θεὸς στὴν ἅγια τάξι τῆς ἱερωσύνης. Ἔτσι, ἔζησε τὰ νεανικὰ καὶ ἀνδρικὰ χρόνια τῆς ζωῆς του ὡς ἄγαμος λαϊκός, ἀφιερωμένος μέσα στὸν κόσμο γιὰ τὸν Θεὸ καὶ τὸ ἔργο του.

Ἦλθαν ὅμως καιροὶ ταραχῆς καὶ διασπάσεως στὴν Ἐκκλησία. Τὸ 857 ὁ κανονικὸς πατριάρχης Ἰγνάτιος ἐκθρονίσθηκε παράνομα καὶ κανεὶς δὲν εἶχε τὸ θάρρος ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ σθένος νὰ ἀναλάβη τὸ ἀξίωμα. Ἐν τούτοις, ὁ θρόνος δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ μείνη κενός, ὁ λαὸς δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ μὴν ἔχη ἐπίσκοπο. Καὶ ὁ μόνος ποὺ μποροῦσε νὰ γίνη πατριάρχης χωρὶς νὰ δημιουργήση κρίσι καὶ σκάνδαλο ἦταν ὁ Φώτιος. «Ὡς ἐν πνιγηρᾷ καὶ καυστικῇ ἐρήμῳ ἡ ἐμφάνισις ὀάσεώς τινος εἶναί τι τερπνὸν καὶ ποθητόν», γράφει στὴ διατριβή του γιὰ τὸν Φώτιο ὁ Γεώργιος Γεγλές, «οὕτω καὶ ἐν ἔθνει ἢ κοινωνίᾳ μαστιζομένῃ ὑπὸ λειψανδρίας καὶ ἐν ἀνωμάλῳ διατελούσῃ καταστάσει ἡ ἀπήχησις ὀνόματος ἀνδρός, ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ἐξόχου, παράγει εὐφρόσυνον συναίσθημα... Τὸ ἐν μέσῳ τῆς γενικῆς χαρᾶς καὶ τοῦ γενικοῦ θάμβους ἀπηχῆσαν ὄνομα τοῦ Φωτίου... ἠλέκτρισε δικαίως τὸν ἀποτεθαρρυμένον λαόν, ὅστις ἐν τῇ ἐπὶ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἀνυψώσει τοῦ μεγάλου ἀνδρὸς διέκρινε τὴν γλυκεῖαν ἐλπίδα τῆς βελτιώσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων»[4].

---

2. Φιλαρέτου, Τσερνιγόβου, *Ἱστορικὴ διδασκαλία περὶ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας*, μετάφρ. ἀρχ. Νεοφύτου Παγίδα, Ἱεροσόλυμα 1887, 3, 431. Πρβλ. Σοφ. Οἰκονόμου, Φωτίου Τὰ Ἀμφιλόχια, Προλεγόμενα, Ἀθῆναι 1858, σελ. β΄.
3. Βλ. Ν.Β. Τωμαδάκη, *Φώτιος*, ΘΗΕ, 12, 22.
4. Γ. Γεγλέ, *Ὁ Φώτιος ἐν τῷ σχίσματι* (διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ), Ἀθῆναι, 1900, 22-23. Πρβλ. Δ. Μπαλάνου, *Βυζαντινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς*, Ἀθῆναι 1951, 30· Ν.Β. Τωμαδάκη, *μν. ἔ.*, 23· Β.Τ. Γιούλτση, *Θεολογία καὶ διαπροσωπικαὶ σχέσεις κατὰ τὸν μέγα Φώτιον*, Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 20, Θεσσαλονίκη 1974, 17. Ὁ καθηγητὴς Π. Χρήστου διατυπώνει εὐσύνοπτα καὶ περιεκτικὰ τοὺς λόγους τῆς γενικῆς ἀποδοχῆς τοῦ Φωτίου. «Μετὰ μακρὰς ἀναζητήσεις ἀνεβιβάσθη εἰς τὸν θρόνον ὁ Φώτιος (858) διὰ κανονικῆς συνοδικῆς ἀποφάσεως, γενόμενος

Ὁ ἴδιος ἀντιστάθηκε, ἔκλαψε, ἐπέμεινε, ἀλλὰ στὸ τέλος ὑπήκουσε σὰν στρατιώτης Χριστοῦ καὶ ἐπιστρατεύθηκε στῆς ἀρχιερωσύνης τὸ ἔργο. «Ἐχρῆν τὴν ὑμετέραν ἐπ' ἀρετῇ τελειότητα», γράφει στὴν περίφημη ἀπολογητικὴ ἐπιστολή του πρὸς τὸν πάπα Νικόλαο τὸν Α΄, «πρὸ τῶν ἄλλων μὲν ἁπάντων τὸ ἄκοντας ἡμᾶς εἰς τὸν ζυγὸν τοῦτον ἑλκυσθῆναι διασκοποῦσαν... Βίαν γὰρ ὑπέστημεν καὶ ἡλίκην Θεός, ᾧ πάντα καὶ τὰ κρύφια πεφανέρωται, αὐτὸς συνεπίσταται. Συνεσχέθημεν ἄκοντες· κακούργοις ἴσα καθείρχθημεν· ἐτηρούμεθα φυλασσόμενοι· ἐψηφίσθημεν ἀνανεύοντες· ἐχειροτονήθημεν κλαίοντες, ὀδυρόμενοι, κοπτόμενοι. Ἴσασι ταῦτα πάντες· οὐδὲ γὰρ ἐν γωνίᾳ ἐγένετο καὶ τὸ μέγεθος ἐπηρείας τὴν ἱστορίαν εἰς πάντας ἐξήνεγκεν... Ἐξέπεσον εἰρηνικῆς ζωῆς· ἐξέπεσον γαλήνης γλυκείας· ἐξέπεσον δὲ καὶ δόξης... Οὐδεὶς ἦν ὁ δίκην ἐγκαλῶν ἐμοί... Ἤδειν γὰρ καὶ πρὸ τῆς πείρας τὸ πολυτάραχον καὶ πολυμέριμνον τῆς καθέδρας ταύτης· ᾔδειν τὸ δυσάρεστον καὶ δυσήνιον τοῦ μιγάδος ὄχλου, τὴν πρὸς ἀλλήλους ἔριν, τὸν φθόνον, τὰς στάσεις, τὰς ἐπαναστάσεις... Καὶ εἰ μὲν (ταῦτα πάντα) ἐπιστεύθησαν, ἀδικοῦμαι μὴ ἐλεούμενος· εἰ δὲ μὴ ἐπιστεύθησαν, ἀδικοῦμαι πάλιν ἀληθῆ γράφων καὶ ἀπιστούμενος»[5].

Μέσα σὲ πέντε ἡμέρες ὁ Φώτιος πέρασε ἀπὸ ὅλα τὰ στάδια τῆς ἱερωσύνης· ἐκάρη μοναχός, ἔγινε ὑποδιάκονος, χειροτονήθηκε διάκονος, πρεσβύτερος, τέλος ἐπίσκοπος καὶ ἐξελέγη οἰκουμενικὸς πατριάρχης. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔδωσε λαβὴ στοὺς ἐχθροὺς τοῦ Φωτίου γιὰ νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν κανονικότητα τῆς ἐκλογῆς του,καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐπιχειρήματα ποὺ πρόβαλαν, ὅταν ἤθελαν νὰ πλήξουν τὸ κῦρος του, ἦταν ὅτι ἔγινε πατριάρχης «ἀπὸ ἁπλοῦ λαϊκοῦ». Ὅπως ὅμως σημειώνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Φώτιος στὴν παραπάνω ἐπιστολή του, «δι' ἡμᾶς σὺν ἡμῖν καὶ οἱ πρὸ ἡμῶν ἅγιοι καὶ μακάριοι πατέρες συνδιαβεβλῆσθαι κινδυνεύουσιν, ὡς Νικηφόρος καὶ Ταράσιος· ἐκ λαϊκοῦ γὰρ καὶ οὗτοι τοῦ σχήματος εἰς τὸ τῆς ἀρχιερωσύνης ἄκρον προέβησαν, οἳ τῆς καθ' ἡμᾶς γενεᾶς ἀειφανεῖς λαμπτῆρες, καὶ τῆς εὐσεβείας διαπρύσιοι γεγόνασι κήρυκες, βίῳ καὶ λόγῳ κρατύναντες τὴν ἀλήθειαν»[6]. Πάντως ἡ ἐκλογὴ αὐτὴ τοῦ Φωτίου μένει στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας μας ὡς ἕνα λαμπρὸ παράδειγμα, πῶς ἡ ἀξιωσύνη καὶ ἡ ἁγιωσύνη ἑνὸς ἀνθρώπου μπορεῖ νὰ ὑπερπηδήσῃ τὶς τυπικὲς διεργασίες καὶ νὰ καταστήσῃ ἀμέσως ἕναν λαϊκὸ πατριάρχη.

Ὡς ἀρχιερέας ὁ Φώτιος ἀναδείχθηκε διαλλακτικὸς ἀλλὰ καὶ μαχητικός, εὔστροφος καὶ διορατικός, συνετὸς ἀλλὰ καὶ ἀποφασιστικός. Ὑπηρέτησε

δεκτὸς ἀπὸ ὅλους, ἀπὸ μὲν τοὺς Ζηλωτὰς ὡς υἱὸς γονέων μαρτυρησάντων κατὰ τὴν εἰκονομαχικὴν ἔριδα, ἀπὸ δὲ τοὺς προοδευτικοὺς λόγῳ ἀποφυγῆς ἀναμίξεως εἰς τὴν δρᾶσιν τῶν δύο μερίδων» (Πατέρες καὶ θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1971, 1, 332).

5. Φωτίου, *Ἐπιστολαί*, 1, Ἐπ. Β΄, Νικολάῳ πάπᾳ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, *PG* 102, 596C-600C.
6. Φωτίου, *μν. ἔ.*, *PG* 102, 601C.

τὴν ἑνότητα μέσα στὴν Ἐκκλησία καὶ ὑπεράσπισε τὴν ὑγιῆ παράδοσι τῶν δογμάτων καὶ τῶν ἐθίμων τῆς πίστεως. Ὅταν τὸ 861 ὁ ἡγεμὼν τῆς Βουλγαρίας δέχθηκε τὸ Χριστιανισμό, ἔστειλε ἀρχιεπίσκοπο καὶ ἱερεῖς καὶ διωργάνωσε τὴν ἐκκλησία της, καὶ ὅταν τὸ ἑπόμενο ἔτος οἱ ἡγεμόνες τῆς Μοραβίας ζήτησαν ἱεραποστόλους, ἀπέστειλε τὸν Κύριλλο καὶ Μεθόδιο καὶ ἐξεχριστιάνισε τοὺς Σλάβους. Τὸ ὄνομά του συνδέθηκε στὴν ἱστορία μὲ τὸ μεγάλο σχίσμα τῆς Δύσεως, δηλαδὴ τὴν ἀπόσχισι τοῦ παπισμοῦ ἀπὸ τὴ μία ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ἀλλὰ τὸ πρόσωπό του ἔμεινε σύμβολο Ὀρθοδοξίας γιὰ τὸν εὐσεβῆ λαό. Ἐκθρονίσθηκε, ἐξωρίσθηκε, ταλαιπωρήθηκε, τὸ φῶς του ὅμως δὲν ἔσβησε οὔτε στιγμὴ καὶ ἡ μορφή του ἔλαμπε πάντοτε σὰν τὸν ἥλιο. «Τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἔμπνευσις αὐτοῦ τοιοῦτον φῶς δέδωκεν εἰς τὴν καθαρὰν ψυχὴν τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου, ὅτι λαμπρύνει καὶ φωτίζειν πᾶσαν τὴν κτίσιν», ἀνεγνώρισαν καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ πάπα Ἰωάννου τοῦ Η´ στὴ σύνοδο τοῦ 880, στὴν ὁποία προήδρευε ὁ μέγας Φώτιος. «Ὥσπερ γὰρ ὁ ἥλιος, κἂν εἰς μόνον τὸν οὐρανὸν περιέχηται, ὅμως ὅλον τὸν περίγειον κόσμον φωτίζει, οὕτω καὶ ὁ δεσπότης ἡμῶν, ὁ κύριος Φώτιος, κἂν καθέζηται εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ καὶ τὴν σύμπασαν κτίσιν δᾳδουχεῖ καὶ καταλάμπει», ὡμολόγησαν[7].

Ἀγάπη καὶ ἀλήθεια

Μέσα στὴ δρᾶσι καὶ στὰ ἔργα τοῦ Φωτίου καθρεφτίζεται καθαρὰ ἡ λάμψι καὶ ἡ ὑπεροχὴ μιᾶς σοφίας, ποὺ δὲν εἶνε «ἐπίγεια, ψυχική, δαιμονιώδης», ἀλλὰ «ἄνωθεν κατερχομένη» (Ἰα 3, 15). Μία σοφία ποὺ πέρα ἀπὸ τὴ γνῶσι καὶ τὴν ἐπιστήμη διαθέτει ἁγνότητα καὶ καθαρότητα, ἀγαπᾶ τὴν εἰρήνη καὶ δείχνει ἐπιείκεια, ὑπακούει καὶ ταπεινοφρονεῖ, ἔχει ἔλεος καὶ καρποὺς ἀγαθούς, δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ πρόσωπα καὶ δὲν ὑποκρίνεται (Ἰα 3, 17). Θὰ ἀδικούσαμε πολὺ τὸν Φώτιο, ἂν τὸν θεωρούσαμε ὡς ἕνα σοφὸ τῆς κλασικῆς παιδείας ἢ ἂν τὸν παραβάλλαμε μὲ ἕνα στοχαστὴ τῆς συγχρόνου διανοήσεως. Γεννήθηκε καὶ ἀνατράφηκε μέσα στὴν ἀνθρώπινη σοφία καὶ γνῶσι, ἀλλὰ ἀναγεννήθηκε μὲ τὴ χάρι τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ ἔζησε μέσα στὸ φῶς τῆς θείας ἀποκαλύψεως. Ἡ γνῶσι του καὶ ἡ σοφία του δὲν εἶνε τῆς ἴδιας ποιότητος μὲ τὶς ἐπιστημονικὲς γνώσεις τοῦ Ἀριστοτέλη ἢ μὲ τοὺς φιλοσοφικοὺς στοχασμοὺς τοῦ Πλάτωνα, ἀλλὰ περιέχει τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος βαπτισμένα μέσα στὴν ἐπίγνωσι τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ καὶ πο-

---

7. J.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, Graz 1960, 17A, 484-485. Ὁ Fr. Dvornik παρατηρεῖ· «Ἴσως κάποιος καταπλαγῆ ἀπὸ τὴν ὑπερβολὴ ὡρισμένων φιλοφρονήσεων ποὺ ἀποδόθηκαν στὸν Φώτιο, ἀλλὰ οἱ ἀπεσταλμένοι εἶχαν ἀρκετὴ ἀντίληψι γιὰ νὰ δοῦν ὅτι συναλλάσσονταν μὲ ἕναν πραγματικὰ ἀσυνήθιστο ἄνδρα καὶ ὅτι ὁ πατριάρχης εἶχε ὄντως κατακτήσει τὶς καρδιὲς ὁλόκληρης τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ὁλόκληρης τῆς βυζαντινῆς Ἐκκλησίας» (The Photian Schism, Cambridge 1948, 201).

τισμένα ἀπὸ τὴν αἴσθησι τῆς χάριτος ποὺ λυτρώνει. Ἡ γνῶσι καὶ ἡ σοφία τοῦ Φωτίου εἶνε ἕνα ἁρμονικὸ συνταίριασμα ἀλήθειας καὶ ἀγάπης.

Ὁ λόγος ποὺ ὁ Φώτιος ὑπῆρξε φῶς ἦταν ἀκριβῶς ὅτι εἶχε ἐπιτύχει μέσα του αὐτὸ τὸ θεϊκὸ σύμπλεγμα τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ. Διότι, ὅπως μᾶς λέει ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, ἡ γνῶσι μόνη της «φυσιοῖ»· ἡ ἀγάπη «οἰκοδομεῖ» (Α´ Κο 8, 1). Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀγάπη χωρὶς ἀλήθεια εἶναι ἀπάτη. «Μὴ ἀγαπῶμεν λόγῳ μηδὲ τῇ γλώσσῃ», προτρέπει ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, «ἀλλ᾽ ἐν ἔργῳ καὶ ἀληθείᾳ» (Α´ Ἰω 3, 18), ὅπου ἡ ἀλήθεια παρουσιάζεται ὡς ἡ ἔμπρακτη σοφία, ἡ γνῶσι ποὺ γίνεται ἔργο. Στὴ ζωὴ τοῦ Φωτίου διαφαίνεται ὁλοκάθαρα ὄχι μόνο ἡ ἀλήθεια, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀγάπη· μία βαθειά καὶ δυνατὴ ἀγάπη πρὸς τὸν Χριστὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο. Ἀλλὰ Χριστὸς καὶ ἄνθρωπος γιὰ τὸν Φώτιο συναντῶνται μέσα στὴν Ἐκκλησία. Ἔτσι, ἐκφράζει τὴν ἀγάπη του πρὸς αὐτὰ τὰ δύο ἀγαπώντας καὶ διακονώντας τὴν Ἐκκλησία.

Εἶνε δὲ χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Φώτιος, ὅπως ὅταν ἑρμηνεύῃ τὶς λέξεις ἢ κρίνῃ τὰ κείμενα ἢ ἀναπτύσσῃ τὰ θέματα, προσπαθεῖ νὰ μὴ παρερμηνεύῃ οὔτε νὰ ἀδικῇ οὔτε νὰ περικόπτῃ, παρόμοια καὶ ὅταν λειτουργῇ τὸ εὐαγγέλιο καὶ τὸ μυστήριο, ὅταν διακονῇ τὸ λαὸ τοῦ Θεοῦ, ἀγωνίζεται νὰ μὴ παραχαράσσῃ τὶς ἀλήθειες τῆς πίστεως καὶ νὰ μὴν ὑποχωρῇ σὲ κοσμικὲς ἐπιθυμίες ἢ σὲ ἐγκόσμιες ἀνάγκες. Ὁ Φώτιος ἔζησε τὴν ἀλήθεια ὡς τὸν ἰδεωδέστερο τρόπο ἀγάπης καὶ ἀγάπησε ὄχι ψεύτικα καὶ κολακευτικά, ἀλλὰ διαθέτοντας τὴ γνῶσι του καὶ τὴ σοφία του γιὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν Ὀρθοδοξία, ποὺ πίστευε ὅτι ἐξασφάλιζε τὸ αἰώνιο συμφέρον τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ δὲ ἡ ἀληθινὴ ἀγάπη του τοῦ στοίχισε πολὺ ἀκριβά, αὐτὴ τὸν ὡδήγησε στὸ μαρτύριο τοῦ ἀφορισμοῦ του ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῆς Ρώμης καὶ στὴν ταλαιπωρία τῆς ἐξορίας μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ποὺ ἀγαποῦσε καὶ ὑπηρετοῦσε.

Ὁ ἴδιος δὲν ὑπῆρξε σκάνδαλο, δὲν ἔγινε δοῦλος στὴν ἐμπάθεια, οὔτε εἶνε αὐτὸς ὁ δημιουργὸς τοῦ σχίσματος – τοῦτο ἀποτελεῖ χάλκευμα τῶν Δυτικῶν. Ἦταν φῶς καὶ τὸ φῶς φωτίζει, ἀλλὰ καὶ ἐλέγχει, φανερώνει στὶς σωστὲς διαστάσεις του τὰ πράγματα (πρβλ. Ἐφ 5, 11). Ἡ παπικὴ νοοτροπία ὑπέβοσκε στὸ θρόνο τῆς Ρώμης ἤδη ἀπὸ τὸ β´ αἰῶνα, ὅταν ὁ πάπας Βίκτωρας μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐμμονὴ τῆς ἐκκλησίας τῆς Μ. Ἀσίας στὴν παράδοσί της νὰ γιορτάζῃ τὸ Πάσχα στὶς 14 τοῦ Νισάν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἡμέρα, εἶχε προβάλλει ἀξιώσεις οἰκουμενικοῦ αὐθέντου, ἐπιτηρητοῦ καὶ διαιτητοῦ ὅλων τῶν ἐκκλησιῶν[8]. Λίγους αἰῶνας ἀργότερα ὁ Μ. Βασίλειος καταγγέλλει πάλι «τὰ ὑπερήφανα ἤθη» καὶ «τὴν δυτικὴν ὀφρύν» τῶν Δυτικῶν[9]. Τὸ δὲ ρῆγμα

---

8. Πρβλ. Alb. Schwegler, *Das nachapostolische Zeitalter*, Tübingen 1846, 2, 212-214. Βλ. Ἀμ. Σ. Ἀλιβιζάτου, *Τὸ αἴτιον τῶν περὶ τοῦ Πάσχα ἐρίδων τοῦ δευτέρου αἰῶνος*, Ἀθῆναι 1911, 87-97, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀποκρούει τὴν ἰδέα ὅτι στὸ πρόσωπο τοῦ Βίκτωρα ἔχουμε ἕναν πρώιμο πάπα μὲ τὴ μεταγενέστερη ἔννοια.

9. Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ ΣΛΘ´*, Εὐσεβίῳ ἐπισκόπῳ Σαμοσάτων, *PG* 32, 893B· «Τῷ ὄντι γὰρ θεραπευόμενα τὰ ὑπερήφανα ἤθη ἑαυτῶν (τῶν ἐκ τῆς δύσεως) ὑπεροπτικώτερα γίνεσθαι πέ-

μεταξὺ Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως ἦταν ἤδη 100 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Φώτιο πολὺ μεγάλο καὶ ἀγεφύρωτο λόγῳ τοῦ ὑπερφίαλου φρονήματος τῶν Δυτικῶν, ποὺ δὲν ἀνέχονταν τὴν αἴγλη τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς[10]. Ὁ Φώτιος σὰν φῶς φανέρωσε ἁπλῶς τὴν ἀλαζονία τοῦ πάπα, ἔδειξε τὴν ἀλλοτρίωσί του ἀπὸ τὸ ὀρθόδοξο φρόνημα καὶ ξεκαθάρισε ὅτι οἱ ἑωσφορικὲς ἀπαιτήσεις του ἔκοβαν τὰ ἅγια δεσμὰ τῆς κοινῆς πίστεως ποὺ τὸν ἕνωναν μὲ τὴ μία, ἁγία, καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ.

Σημειωτέον ὅμως ὅτι τὸ χάρισμα τῆς ἐν ἀληθείᾳ ἀγάπης ποὺ εἶχε ὁ ἅγιος σφράγιζε τὸ χαρακτῆρα του μὲ δύο ἐξέχοντα γνωρίσματα· τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν τόλμη. Ἕνας σπάνιος συνδυασμός, ποὺ χρειάζεται πολλὴ διάκρισι γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε τὴ λειτουργία του σὲ ἕνα πρόσωπο. Γι' αὐτό, ὁ Φώτιος συχνὰ παρεξηγήθηκε ἀπὸ συγχρόνους καὶ μεταγενέστερους, οἱ ὁποῖοι θεώρησαν τὴν τόλμη του, ποὺ εἶχε τὴν παρρησία τῆς ἀρετῆς, ὡς αὐθαιρεσία, καὶ τὴν ἀρετή του, ποὺ εἶχε τὸ δυναμισμὸ τῆς τόλμης, ὡς ἀλαζονία. Ὅταν ὅμως κριτήριο ἔχουμε τὴ δόξα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν οἰκοδομὴ τῆς Ἐκκλησίας, μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὴν πνευματικότητα τοῦ ἀνδρός, ὁ ὁποῖος στὴν τόλμη του πρόσθετε πρόθυμα τὴν προσωπική του θυσία καὶ στὴν ἀρετή του ἔθετε πρῶτα τὴν ποιμαντική του εὐθύνη. Ἡ ταπεινοφροσύνη του φαίνεται ἀναμφισβήτητη στὴν πραότητά του ἀπέναντι σὲ προκλητικοὺς ἐχθροὺς καὶ μέσα σὲ ἐξοργιστικὲς ὕβρεις, καὶ ἡ μετριοπάθειά του δὲν λογίζεται μόνο ὡς σύνεσι, ἀλλὰ κατανοεῖται πρὸ πάντων ὡς πνευματικὴ εὐαισθησία νὰ μὴ πληγῆ καὶ νὰ μὴ τραυματισθῆ τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀκολούθησε κατὰ πόδας τὸ δύσκολο παράδειγμα τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ συνείδησι ὅτι ἦταν «ὁ ἔσχατος πάντων» (Α΄ Κο 15, 9) δὲν δίσταζε νὰ προβάλη τὸ πρόσωπό του μέχρι «ἀφροσύνης», προκειμένου νὰ κατοχυρώση τὸ ἀποστολικό του ἀξίωμα καὶ νὰ ἀσφαλίση τὴν ἀλήθεια τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ (Βλ. Β΄ Κο 11, 1ἑέ. καὶ 12, 11 ἑέ.).

φυκε. Καὶ γὰρ ἐὰν μὲν ἱλασθῇ ἡμῖν ὁ Κύριος, ποίας ἑτέρας προσθήκης δεόμεθα; Ἐὰν δὲ ἐπιμείνῃ ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ, ποία βοήθεια ἡμῖν τῆς δυτικῆς ὀφρύος;»

10. Αὐτὴ εἶνε ἡ γνώμη τοῦ Pichler (*Geschichte der kirchlichen Trennung zwischen dem Orient und Occident*, München, 1864, 1, 180-211), τὴν ὁποία ἀσπάζονται ἡμέτεροι καὶ ξένοι ἐρευνηταί. Πρβλ. Κ. Παπαρρηγοπούλου, *μν. ἔ.*, 3, 299-302 καὶ 4,266-270· ἁγ. Νεκταρίου Κεφαλᾶ, *μν. ἔ.*, 1, 257-258. Ὁ Μπαλάνος ἐπίσης ἐπισημαίνει ὅτι «ἐπὶ Φωτίου ἐξέσπασεν ἁπλῶς τὸ ἀπ' αἰώνων ἐπαπειλούμενον σχίσμα, τοῦ ὁποίου ἡ βαθυτέρα αἰτία ἦτο τὸ διάφορον πνεῦμα Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως» (*μν. ἔ.*, 52). Ἀκόμη καὶ ὁ Κρουμπάχερ, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ κύριο ὑπεύθυνο τοῦ σχίσματος τὸν Φώτιο, παρατηρεῖ μὲ τὸ συνεργάτη του Ehrhard (ποὺ συνέγραψε τόν πρῶτο τόμο τῆς «Ἱστορίας» του γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ λογοτεχνία) ὅτι ἡ διάστασι μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως «ἐγεννήθη μαζὶ μὲ τὴν ἵδρυσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὑπεκαύθη ἀπὸ τοὺς χριστολογικοὺς ἀγῶνας καὶ ἀκόμη σφοδρότερον ἀπὸ τὴν εἰκονομαχίαν, δύο δὲ αἰῶνας μετ' αὐτὴν κατέληξεν εἰς τὸ ὁριστικὸν μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας σχίσμα» (*Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας*, μεταφρ. Γ. Σωτηριάδου, Ἀθῆναι 1964, 1, 108).

Ἁγιότητα

Ὁ Φώτιος δέν ἤθελε τὸ σχίσμα καὶ ἡ ἐνέργειά του ἐκείνη ὠφειλόταν στὸ φῶς τῆς ἀγάπης καί ὄχι στὴ φωτιά τοῦ πάθους, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν τακτικὴ ποὺ τήρησε καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῶν ἐπαφῶν του μὲ τὸν ἐπίσκοπο τῆς Ρώμης. Ἡ ἀπολογητικὴ ἐπιστολή, ποὺ ἔστειλε τὸ 861 στὸν πάπα Νικόλαο Α΄, μένει στὴν ἱστορία ὡς ὑπόδειγμα γιὰ τὶς ἀρχὲς ποὺ διατυπώνει ὡς πρὸς τὴ σχέσι τῶν ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφράζεται. Μὲ εὐγένεια καὶ χάρι, ἀλλὰ καὶ μὲ εὐθύτητα καὶ σθένος ὁρίζει ὅτι τὰ κεφαλαιώδη δόγματα τῆς πίστεως ὀφείλουν ὅλοι νὰ τὰ τηροῦν, ἀλλὰ ὑπάρχουν ὡρισμένα δευτερεύοντα ζητήματα, στὰ ὁποῖα οἱ Χριστιανοὶ μποροῦν νὰ διαφωνοῦν χωρὶς νὰ παύσουν γι' αὐτὸ νὰ εἶνε Χριστιανοί, μέλη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, τῆς Ἐκκλησίας του[11]. Ἡ φιλαρχία τοῦ πάπα ὅμως δὲν μποροῦσε νὰ μείνη ἀνικανοποίητη. Στὴ σύνοδο τοῦ 863 οἱ παπικοὶ πρῶτοι ἀφώρισαν τὸν Φώτιο καὶ ἐμφανίζονται ἔτσι αὐτοὶ οἱ «ἡγέτες τοῦ σχίσματος».

Ἐν τούτοις, καὶ μετὰ τὸν ἀφορισμό του ὁ Φώτιος δὲν παρουσιάσθηκε ὠργισμένος, οὔτε προσπάθησε νὰ ἐπηρεάση κανέναν, ἀλλὰ ἔδωσε τὴν ἐμπιστοσύνη του, ἤλπισε στὴν ἀποκατάστασι. Ὅταν βέβαια ὁ φί(ύ)λαρχος Ρώμης ἄρχισε νὰ δρᾶ ἀντιευαγγελικά, τότε δὲν μποροῦσε νὰ δείξη πάλι ἀνοχή· τοῦτο θὰ ἦταν εἰς βάρος καὶ τῆς ἀλήθειας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸ πλήρωμά του. Ἡ σύνοδος τοῦ 867, ποὺ συνεκάλεσε ὁ Φώτιος, ἀφώρισε τὸν πάπα καὶ ἔθεσε φραγμὸ στὶς κυριαρχικὲς τάσεις καὶ ἐπεμβάσεις του στὴν ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς. Ἀκολούθησε ἡ ἐξορία τοῦ Φωτίου, ὁ ἐπαναφορισμός του ἀπὸ τοὺς παπικούς, ἡ πικρὴ ἐγκατάλειψί του μέχρι τὸ θάνατο τοῦ Ἰγνατίου.

Ὅλη αὐτὴ τὴ μακρὰ καὶ σκληρὴ ὁδὸ ὁ πατριάρχης τὴν βάδισε μὲ καρτερία ἀλλὰ καὶ μὲ ἀξιοπρέπεια, μὲ ὑπομονὴ καὶ μὲ μακροθυμία. Ὄχι μόνο δὲν προσπάθησε νὰ κινητοποιήση ἐκείνους ποὺ τὸν ἀγαποῦσαν σὲ ἀγῶνες γιὰ χάρι του, ἀλλὰ δὲν θέλησε ἐπίσης νὰ ἐκμεταλλευθῆ ὑπὲρ αὐτοῦ γεγονότα καὶ καταστάσεις ποὺ τὸν εὐνοοῦσαν. Ἔτσι, ὅταν τὸ 869 κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συνόδου ποὺ κατεδίκασε τὸν Φώτιο –καὶ τὴν ὁποία οἱ παπικοὶ ὠνόμασαν ὀγδόη οἰκουμενική, ἐνῶ οἱ ὀρθόδοξοι τὴν χαρακτήρισαν ἀργότερα ψευδογδόη καὶ ψευδοοικουμενική– ὅταν τότε συνέβη φοβερὸς σεισμὸς καὶ σφοδρὴ καταιγίδα μὲ πολλὰ θύματα καὶ ζημίες, ὁ Φώτιος δὲν καταδέχθηκε

11. Φωτίου, *μν. ἔ.*, *PG* 102, 604CD· «Καὶ τὰ μὲν οἰκουμενικαῖς καὶ κοιναῖς τυπωθέντα ψήφοις, πᾶσι προσήκει φυλάττεσθαι. Ἃ δέ τις τῶν πατέρων ἰδίως ἐξέθετο ἢ τοπικὴ διωρίσατο σύνοδος, τῶν μὲν φυλαττόντων τὴν γνώμην οὐ παρίστησι δεισιδαίμονα, οὐ μὴν τοῖς γε μὴ παραδεξαμένοις τὸ παρορᾶν ἐπικίνδυνον».

νὰ ἀποδώση τὶς συμφορὲς στὶς ἀδικίες ποὺ τοῦ ἔγιναν, ὅπως θέλησαν οἱ ὀπαδοί του[12].

Ἀλλὰ καὶ πάλι, ὅταν ἀργότερα ἀνεκλήθη, τὸ 877, ὁ Φώτιος ὑπῆρξε ἐκεῖνος ποὺ λησμόνησε τὶς ὕβρεις καὶ ἅπλωσε εἰλικρινὰ χέρι φιλίας καὶ εἰρήνης πρὸς ὅλους καὶ μάλιστα πρὸς τὸν πάπα Ἰωάννη τὸν Η΄, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀδελφωθοῦν – ἔστω πρὸς στιγμὴν – μαζὶ Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Ἂν πράγματι θέλουμε νὰ δοῦμε ποιὰ ἦταν ἡ πραγματικὴ συμβολὴ τοῦ Φωτίου στὸ σχίσμα, πρέπει νὰ ἐκτιμήσουμε τὴ σημαντικὴ ἐκείνη ἐπιτυχία τοῦ Φωτίου στὴ σύνοδο τοῦ 879-880, κατὰ τὴν ὁποία οἱ παπικοὶ ἦραν τὸν ἀναθεματισμὸ τοῦ Φωτίου, συνδιαλλάγησαν καὶ ἑνώθηκαν μὲ τὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Δυστυχῶς ὅμως τοῦτο παραθεωρεῖται καὶ διαστρέφεται[13].

Ἡ στάσι ποὺ κράτησε, ἐξ ἄλλου, ἀπέναντι στοὺς ἐχθρούς του, καταδεικνύει ὅτι ὁ Φώτιος διαπνεόταν ἀπὸ τὴν αὔρα τῆς ἐν Χριστῷ ἀγάπης καὶ δὲν καιγόταν ἀπὸ τὶς φλόγες τῶν ἀνθρωπίνων κακιῶν. Ὅταν οἱ ἐχθροί του ἐπιστράτευσαν ἐναντίον του τὴν κακεντρέχεια, τὴ συκοφαντία, τὸ διωγμό, ἡ δική του θεοφώτιστη ἐπιλογὴ ἄμυνας καὶ ἐπιθέσεως συγχρόνως ἦταν ἡ ταπεινὴ σιγὴ καὶ ἡ φιλειρηνικὴ πραότητα. Κανεὶς δὲν προστάτευσε τόσο τοὺς καταδιωγμένους, ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς τῆς αὐτοκρατορίας, ἀντιπάλους του, τοὺς Ἰγνατιανούς, ὅσο ὁ Φώτιος. Τὰ εἰλικρινῆ του αἰσθήματα καταγράφονται μὲ ἐνάργεια σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν καίσαρα Βάρδα, στὴν ὁποία μὲ πόνο ψυχῆς διαμαρτύρεται γιὰ κάποιον ἀντίπαλό του, ἱερέα δέ, ποὺ ὑπέφερε ἐξ αἰτίας του. «Ἄνθρωπος ἄπορος, ἀπροστάτευτος, οὐδὲ τὸν νοῦν ἔχων ἀπαθῆ (οἷς ἔλεος μᾶλλον ἢ ἀγανάκτησις ἕπεται) ἔπαθεν ἅμα τοσαῦτα κακά· ἐπράθη, ἐτύφθη, ἐφυλακίσθη, τὸ ἀπαραμύθητον, ἐτμήθη τὴν γλῶσσαν, καὶ ταῦτα ἱερωσύνην φορῶν· ὑπὲρ οὗ πολλάκις ἐδυσώπησα, ὑπὲρ οὗ ὁ μάταιος ἐγὼ καὶ ῥήματα ἀπαθείας ἔλαβον, καὶ οἱ ἰδόντες ἐπίστανται, εἰ δὲ καὶ ἐπελάθοντο οὗτοι τὸ θεῖον οὐκ ἐπελάθετο. Ποία λοιπὸν ἐλπὶς πρὸς τὰ ἄδηλα ὅτε περὶ τῶν φανερῶν καὶ ὑπ' ὄψιν κειμένων οὕτως ἀποτυγχάνω καὶ διαπαίζομαι; Πῶς ὑπὲρ ἁμαρτιῶν καὶ ὑμῶν καὶ τοῦ λαοῦ πρεσβεύσας ἐξιλάσομαι, ὅτε πρὸς ὑμᾶς ὑπὲρ ἑνὸς πρεσβεύσας οὕτως ἐξέπεσα, οὕτω παρεκρούσθην; Ταῦτα δακρύων αἵματι ἔγραψα· ἐν σοὶ δ' ἐστὶ τὸ λοιπὸν ἢ πρώτην ἢ τελευταίαν τήνδε ἐπιστολὴν δέξασθαι. Ἐγὼ γὰρ κατενώπιον Κυρίου λέγω, ὡς εἰ οὕτως ἐστὶν ὑμῖν σκοπὸς ἐν ταῖς εὐλόγοις ἡμῶν ἱκεσίαις καὶ παρακλήσεσι παρακρούεσθαι ἡμᾶς καὶ ἀποπέμπεσθαι, καὶ εἰ μή τις γένηται τῷ ἀθλίῳ ἐκείνῳ τὸν δυνατὸν τρόπον παραψυχὴ καὶ παράκλησις, οὔτε γράψω οὔτε ἄλλως πως

---

12. Φωτίου, *μν. ἔ.* 2, Ἐπ. ΞΑ΄, Γρηγορίῳ διακόνῳ καὶ χαρτουλαρίῳ τῷ Ἀμασιάνῳ, *PG* 102, 874CD· «Ἐγὼ μὲν οὐκ ἂν φαίην δίκας τίνουσαν τὴν πόλιν τῶν εἰς ἡμᾶς ἀδικημάτων ἀντὶ πόλεως πολυάνδριον γενέσθαι· παραινῶ δὲ μηδὲ τὴν ὑμῶν ὁσιότητα ταῦτα ἐννοεῖν. Τίνες γὰρ ἡμεῖς, εἰ καὶ πεπόνθαμεν ἀδιήγητα, ἵνα τηλικαύτην ὀργὴν ἐκκαλεσώμεθα Θεοῦ;».

13. Πρβλ. Fr. Dvornik, *μν. ἔ.* 433-434.

ἐνοχλήσω, ἀλλ᾽ ἡσυχάσω ἐμαυτὸν ἐπισκοπῶν καὶ τὰ ἐμαυτοῦ ὀδυρόμενος. Εἰ γὰρ μετὰ τῶν καθημερινῶν τῶν ἔξωθεν ἡμῖν ἀναφυομένων πειρασμῶν τε καὶ περιστάσεων καὶ τὴν ἀθλίαν μοι προσαπολέσω ψυχήν, ἀθλιώτερος ἂν εἴη πάντων ἀνθρώπων»[14].

Ἀργότερα δὲ μετὰ τὴν ἐξορία καὶ τὴν ἐπάνοδό του ἅπλωσε μὲ εἰλικρινῆ ἀγάπη τὸ χέρι στὸ μεγάλο ἀντίπαλό του, τὸν Ἰγνάτιο, εἰρήνευσε μαζί του καὶ συμφιλιώθηκε, ὥστε ἔγινε βοηθός του ἐπίσκοπος καὶ ὡρίσθηκε διάδοχός του[15]. Αὐτὸ δὲν ἦταν πράγματι μικρότερο θαῦμα ἀπὸ τὴν εἰρήνη τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴ σύνοδο τοῦ 879-880 καὶ δίνει ὄντως τὰ μέτρα τῆς ἀληθινῆς ἁγιότητος τοῦ μεγάλου Φωτίου.

Καὶ στὴν ἐξορία του, ὄχι μόνο δὲν ἔβγαλε ἀπὸ τὸ στόμα του παράπονο γιὰ κανέναν – παρ᾽ ὅλο ποὺ τοῦ ἀπαγορεύθηκε καὶ ἡ ἐπίσκεψι συγγενοῦς ἢ φίλου καὶ ἡ ἀνάγνωσι βιβλίων καὶ ἡ ἰατρικὴ περίθαλψι, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχε ἄμεση ἀνάγκη –, ἀγγόγυστα τὰ ὑπέμεινε ὅλα, ἀλλὰ ἐπὶ πλέον καὶ προσευχόταν ὑπὲρ ἐκείνων ποὺ συνετέλεσαν στὴν πικρή του ταλαιπωρία. Ἡ ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ ζέστανε τὴν καρδιά του, θεράπευε τὰ τραύματά του, γινόταν ἡ γλυκειὰ συντροφιά του καὶ μελέτη του, ὥστε μὲ χαρά, ὅπως ὁμολογεῖ, νὰ ὑποφέρῃ τὰ πάνδεινα. «Ὁ διωγμὸς βαρύς», γράφει, «ἀλλ᾽ ὁ τοῦ Δεσπότου μακαρισμὸς ἡδύς. Πολλαὶ αἱ θλίψεις, ἀλλ᾽ ἡ ἐκεῖθεν χαρὰ καὶ ἀγγαλίασις οὐ μόνον κουφίζειν οἶδεν αὐτῶν τὴν δριμύτητα, ἀλλὰ τοῖς πρὸς ἐλπίδας τῶν ἄνω βιοῦσιν καὶ εἰς εὐθυμίας ὑπόθεσιν αὐτὰ μετατίθησιν. Ἐχώμεθα τοιγαροῦν τῶν ἄθλων, ἀδελφοί, ἵνα τύχωμεν τῶν ἐπάθλων»[16].

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ μέγας Φώτιος ἀμύνθηκε, ἔσωσε τὸν ἑαυτό του, καθὼς ἁγίασε τὴν ὕπαρξί του, ἀλλὰ καὶ ἔκανε ἐπίθεσι νίκης, δοξάσθηκε, καθὼς προκάλεσε τὸ θαυμασμὸ καὶ τὸ σεβασμὸ τῶν συγχρόνων του καὶ τῶν αἰώνων. Τὸ μήνυμα ποὺ μᾶς στέλνει ὁ ἱερὸς Φώτιος, ὁ «φωτώνυμος» καὶ «φωτολόγος», ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ ὑμνογράφος τῆς Ἐκκλησίας μας,

---

14. Φωτίου, *μν. ἔ.*, *1*, Ἐπ. ΣΤ΄, Βάρδᾳ μαγίστρῳ πατρικίῳ καὶ κουροπαλάτῃ περὶ κληρικοῦ τοῦ Βλασίου κινδυνεύσαντος, *PG* 102, 624D-625B.
15. Βλ. Σοφ. Οἰκονόμου, *μν.ἔ.*, σελ. μ΄. «Διατρίβων δ᾽ ὁ Φώτιος ἐν Μαγναύρᾳ, βασιλικῷ παλατίῳ, διῆγεν ἐν ἄκρᾳ τιμῇ, καὶ φιλίαν ἐσπείσατο τῷ Ἰγνατίῳ, ἀλλήλων τοῖς ποσὶν ἀμφοῖν προσπεσόντων, καὶ ἐβοήθει τῷ γηραιῷ εἰς τὴν τῆς Ἐκκλησίας οἰκονομίαν καὶ ἐξάρχους προεβάλλετο καὶ χειροτονίας ἐποιεῖτο πρὸς δόξαν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας εὐστάθειαν μέχρι τῆς τοῦ μακαρίου ἐκείνου ἀνδρὸς τελευταίας ἐπιθανατίου νόσου, ὅτε ἐπιζητήσαντα τὴν τοῦ Φωτίου παρουσίαν, οὗτος οὐχ ἅπαξ καὶ δὶς ἀλλὰ πολλάκις ἐπεσκέπτετο αὐτὸν καὶ ἐθεράπευε καὶ παρεμυθεῖτο διὰ λόγων, ἐφ᾽ ᾧ καὶ τοὺς οἰκειοτέρους τῶν αὐτῷ φίλων ὁ ἀοίδιμος ἀνέθετο εἰς τὰς τοῦ Φωτίου χεῖρας». Ὁπωσδήποτε σ᾽ αὐτὴ τὴ συμφιλίωσι συνέβαλε καὶ ὁ Ἰγνάτιος, ὁ ὁποῖος ὁμολογουμένως ὑπῆρξε ἐπίσης χρηστὸς καὶ ἅγιος ἄνδρας. Λέγεται, μάλιστα, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἰγνάτιος ζήτησε τὴν ἀποκατάστασι τοῦ Φωτίου καὶ αὐτὸς τὸν ὑπέδειξε ὡς διάδοχό του. Βλ. Fr. Dvornik, *μν. ἔ.*, 171-172· Π. Χρήστου, *μν. ἔ.*, 1, 334.
16. Φωτίου, *μν.ἔ.*, *1*, *Ἐπ. ΙΕ΄*, *Ἀπὸ τῆς ὑπερορίας τοῖς συνδεδιωγμένοις ἐπισκόποις*, *PG* 102, 764D-765A.

εἶνε ὅτι ἡ σοφία ἡ ἀληθινὴ καὶ ἡ γνῶσι ἡ σωστὴ δὲν συνδέεται ἁπλῶς μὲ τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν ἁγιωσύνη, ἀλλὰ εἶνε ἀπαύγασμά τους.

* * *

Πῶς συμβαίνει ὅμως τόσοι σοφοὶ καὶ ἐπιστήμονες νὰ εἶνε ἄθεοι καὶ ἄπιστοι; Ὅποιος γνωρίζει νὰ κρίνῃ τὰ πνευματικὰ πράγματα, ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ σοφία αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων εἶνε γεμάτη σκιὲς καὶ σκοτάδια, γεμάτη ἄγχος καὶ ἀπελπισία. Τὸ μόνο ποὺ κατορθώνει εἶνε νὰ μᾶς φέρνῃ ἀντιμέτωπους μὲ τὰ ἀδυσώπητα προβλήματα τῆς ζωῆς καὶ νὰ μᾶς ἀφήνῃ ἀνίσχυρους καὶ νικημένους ἐκεῖ. Οἱ φιλόσοφοι τοῦ κόσμου, ὅσο ψηλὰ κι ἂν ἀνεβοῦν στὴ σύλληψι τῶν πραγμάτων, ὅσο βαθειὰ κι ἄν βυθιστοῦν στὴν κατανόησί τους, πάντοτε προσκρούουν καὶ σταματοῦν μπρὸς σ' ἕνα ἀξεπέραστο ὅριο καὶ φράγμα· στὸ φράγμα τοῦ θανάτου, ποὺ ρίχνει τὴ σκοτεινὴ σκιά του πάνω σ' ὅλα τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ νοῦ τους καὶ τοὺς ἐμποδίζει νὰ δοῦν καὶ νὰ ἐξερευνήσουν τὸν κόσμο ποὺ ὑπάρχει καὶ κρύβεται ἀπὸ τὰ φυσικά μας μάτια.

Ἀντίθετα, οἱ φιλόσοφοι τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ φθάνουν κι αὐτοὶ μὲ τὸ πνεῦμα τους μπρὸς στὸ φράγμα τοῦ θανάτου, ἐκεῖ, «ἐπὶ τῶν ὁρίων», στὸ σύνορο τῶν δύο κόσμων, ἀποθέτουν τὸ δικό τους πνεῦμα καὶ ἐφωδιασμένοι μόνο μὲ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ πλέον, ὡσὰν νὰ ἐπιβαίνουν πάνω σ' ἕνα ὑπερφυσικὸ ὄχημα, περνοῦν τὸ φράγμα τοῦ θανάτου καὶ κατακτοῦν τὴ χώρα τῆς αἰώνιας ἀλήθειας. Ἐγγίζουν τὴν πηγὴ τῆς σοφίας, ποὺ εἶνε ὁ Θεός, καὶ κοινωνοῦν ἀπὸ τὰ θεϊκὰ νάματά της.

Σήμερα ποὺ ὁ ἄνθρωπος λιμώττει γιὰ φῶς καὶ ἀλήθεια, τὰ σπέρματα μιᾶς τέτοιας σοφίας μποροῦν νὰ θρέψουν τὴν πεῖνα του. Μποροῦν νὰ τὸν στυλώσουν γερὰ στὰ πόδια του καὶ νὰ τοῦ δώσουν τὴ δύναμι νὰ ξεκαθαρίσῃ τὴ σύγχυσι ποὺ τοῦ δημιουργεῖ ἡ κουλτούρα, νὰ ξερριζώσῃ τὰ πάθη ποὺ τοῦ καλλιεργεῖ ἡ ψευτοδιανόησι. Μπαίνοντας σὲ λίγα χρόνια στὴ μεγάλη πολιτικὴ οἰκογένεια τῆς Εὐρώπης, σίγουρα θὰ βρεθοῦμε μπροστὰ σὲ διλήμματα ἐπιλογῶν ἀνάμεσα στὶς δικές μας ἀξίες καὶ στῶν ἄλλων, θὰ συναντήσουμε προβλήματα συνυπάρξεως μὲ τὰ ἄλλα ἔθνη, συνενώσεως μαζί τους σὲ μία κοινότητα, ἀλλὰ καὶ διασώσεως τῆς ταυτότητός μας ὡς ὀρθοδόξων Ἑλλήνων. Ὁ Φώτιος, ὁ μέγας καὶ ἅγιος, προσφέρεται νὰ μᾶς βοηθήσῃ. Πρὶν ἀπὸ μᾶς ἀντιμετώπισε παρόμοια ζητήματα, καὶ τὰ ἀντιμετώπισε μὲ σοφία ὁμολογουμένως θεϊκή. Ἡ παρακαταθήκη ποὺ μᾶς ἀφήνει, καὶ μᾶς χρειάζεται αὐτὴ τὴν ὥρα ὅσο τίποτε ἄλλο, εἶνε·

Πρῶτον, νὰ προχωρήσουμε μὲ βαθειὰ συναίσθησι καὶ ζωηρὴ συνείδησι τῆς ἀξίας ποὺ ἔχει ἡ Ὀρθοδοξία καὶ σήμερα ὡς ἀγαθὸ πρώτης ἀνάγκης γιὰ ὅλο τὸν κόσμο, ὥστε νὰ μὴ νιώθουμε μειονεκτικὰ καὶ νὰ μὴν ὑποδουλωθοῦμε στὸν ψεύτικο πολιτισμὸ τῆς Δύσεως.

Ἔπειτα, νὰ ἁπλώσουμε τὸ χέρι μὲ ἁπλότητα καὶ γενναιοδωρία γιὰ νὰ δώσουμε ἀλήθεια καὶ ἀγάπη ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο τῆς σωτηρίας τοῦ Χριστοῦ

μας σ' ἐκείνους ποὺ πῆραν τὴ θαυμαστὴ γνῶσι τῆς πίστεως, ἀλλὰ ἀρνήθηκαν τὴ μυστικὴ δύναμί της. Καὶ πρὸ πάντων, νὰ βαδίσουμε ἀταλάντευτα στὴ γραμμὴ τῆς ἱερῆς παραδόσεώς μας, ἀνυποχώρητοι στὸ δόγμα ἀλλὰ μετριοπαθεῖς στὴν τακτική.

Ὁ δρόμος ποὺ ἀνοίγεται μπροστά μας εἶνε ἄγνωστος καὶ σκοτεινός, εἶνε ἐπικίνδυνος καὶ ὀλισθηρός, κι ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ ἕναν ὁδηγὸ σὰν τὸν Φώτιο. Τὸ φῶς του θὰ φωτίση τὴν πορεία μας, καὶ ἡ σοφία του θὰ ἀσφαλίση τὰ βήματά μας, διότι ἡ σοφία ποὺ προβάλλει μπροστά μας ὁ ἅγιος Φώτιος σημαίνει κυρίως τὴ συνάντησι καὶ τὴ γνωριμία μὲ τὴν ἐνυπόστατη Σοφία καὶ τὸν ἔνσαρκο Λόγο τοῦ Θεοῦ, μὲ τὸν Κύριο Ἰησοῦ Χριστό, ποὺ κρατᾶ δικούς του ὅλους τοὺς θησαυροὺς τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως (Κλ 2, 3), γιὰ νὰ πλουτίζη μ' αὐτοὺς ὅσους τὸν πιστεύουν.

KATHOLIZITÄT IN DER VIELFALT

Photios und das orthodoxe Missionsprinzip des Thessalonikerbrüderpaares Kyrillos und Methodios

Von
Prof. Dr. Anastasios Kallis
Münster

Der Name des Patriarchen Photios assoziiert vor allem in der westeuropäischen Theologie die Auseinandersetzung zweischen Rom und Konstantinopel, die zu seiner Zeit eine Zuspitzung erfuhr, die im 11. Jahrhundert auf die Zielgerade zur Trennung zwischen der Ost-und der Westkirche führte. Selbst in neueren theologischen Arbeiten römisch-katholischer Theologen, in denen die älteren Vorurteile gegen den Patriarchen Photios überwunden wurden, sind die Spuren einer antiphotianischen Haltung auffällig, wie z.B. der Titel des Buches des römisch-katholischen Historikers Francis Dvornik, «The Photian Schism»[1] zeigt, der sich von den älteren gängigen negativen Beurteilungen des Photios distanziert.

In der Tat steht Photios exemplarisch für die Auseinandersetzung zwischen Rom und Konstantinopel, zwischen zwei Ekklesiologien, die koexistieren können ohne den Glauben zu tangieren, wenn die eine in ihrem Selbstverständnis die Prinzipien der anderen nicht aufhebt bzw. die Tradition einer Lokalkirche nicht verabsolutiert, d.h. die Uniformität nicht zum Prinzip der Kircheneinheit erklärt.

Es ist sicherlich kein Zufall, daß das orthodoxe ekklesiologische Prinzip der Vielfalt, das die kulturelle und nationale Identität der Völker nicht nur respektiert, sondern zum Faktor der Katholizität der Ortskirche erhebt und damit zu seiner Pflege und oft auch Rettung beiträgt, von der Kirche Konstantinopels, im Unterschied zur uniformen Praxis der lateinischen Kirche, exemplarisch durch das Thessalonikerbrüderpaar Kyrillos (Kon-

1. F. Dvornik, The Photian Schism. History and legend (First published 1948), Cambridge 1970.

Ἐκκλησία καὶ Θεολογία Vol. X (1991)

stantinos) und Methodios (Michael) angewandt wurde, als der gelehrteste Mann seiner Zeit und große europäische Humanist, Photios, den Hochschullehrstuhl mit dem beschwerlichen Patriarchenthron tauschte.

Im Kontext der Einheitsbemühungen der europäischen Völker der politisch-soziologischen und ideologischen Umwälzungen in Osteuropa, zu dessen kultureller Identität die Orthodoxie gehört, und des ökumenischen Dialogs der Kirchen, erhält das Pluriformitätsprinzip der orthodoxen Kirche, das Photios Rom gegenüber vertrat, das seine griechischen Missionare Kyrillos und Methodios konsequent anwandten und das neue Horizonte der Orthodoxie in der slavischen Welt eröffnete, eine außerordentliche Aktualität, die in einer dem großen Patriarchen Photios gewidmeten Schrift Beachtung verdient.

Dem zeitgenössischen Europäer, der in einer Welt der Allianzen, Achsen- und Blöckekonstellationen geboren und aufgewachsen ist, der die Entstehung, Verschiebung und Verfestigung von machtpolitischen und ideologischen Grenzen wie auch die Auseinandersetzungen um die Gewinnung von Einflußsphären und Gebieten selbst erfahren hat, dürfte es sicherlich nicht schwerfallen, sich in die Situation zu versetzen, in der sich Photios befand, als er auf den Konstantinopler Patriarchenthron kam.

Aus einer national and kulturell nach dem paulinischen Missionsprinzip pluriform orientierten Religion waren bald zwei dominierende Ausprägungen des Christentums hervorgetreten: die griechische und die lateinische Kirche, die aufgrund machtpolitischer, soziologischer, ethnologischer, psychologischer und anthropologischer Faktoren von Anfang an in einem Spannungsverhältnis zueinander standen. Daraus entwickelte sich in einem langen Entfremdungsprozeß ein Gegensatz, der durch die Verabsolutierung der jeweils eigenen Form des Christentums nicht nur zu einer Verengung des christlichen Glaubens führte, sondern auch eine Chance der Völkerverständigung und Einheit zunichte machte.

Die neue Kraft des Christentums vermochte nicht, in der Verschmelzung des politischen Erbes der Römer mit dem geistigen Erbe der Hellenen die Einheit Europas zu verwirklichen. Der politische Bruch begann sich abzuzeichnen, nicht nur zwischen Ost und West, sondern auch durch die neu entstehenden politischen Kräfte der germanischen und slavischen Völker auch innerhalb der jeweiligen Hälfte.

Theologische, gesellschaftliche und machtpolitische Faktoren sind derart miteinander verwoben, daß sie in ihrer wechselseitigen Wirkung den Ablauf historischer Prozesse bestimmten. Unabhängig von der Beurteilung des byzantinischen Bilderstreites dürfte darüber kein Dissens bestehen, daß die kirchen- und machtpolitischen Begleiterscheinungen dieser Auseinandersetzung von schwerwiegender Bedeutung für die Gestaltung Eu-

ropas waren. Es geht nicht mehr um Glaubensfragen, wenn Papst Gregor II. (715-731) die leere Drohung des Kaisers Leo III. (715-741), ihn zu verhaften, mit der Gegendrohung pariert: «Wagt Ihr es, es auf die Probe ankommen zu lassen? Wohlan, alle Völker des Westens sind bereit, an Euch die Völker des Ostens zu rächen, denen Ihr so Unrecht tut»[2]. Der Kaiser rächte sich schließlich für die päpstliche Arroganz, indem er 732 das Illyrikum samt Kalabrien und Sizilien, die bis dahin kirchlich zum römischen Patriarchat gehörten, unter die Jurisdiktion des Konstantinopler Patriarchats stellte. Diese Gleichsetzung der religiös-geistigen mit den machtpolitischen Grenzen trug wesentlich zur Spaltung Europas bei, die definitiv ihren Lauf nahm, als zwanzig Jahre später, im November 753, Papst Stephan II. über die Alpen zum Hof des Frankenkönigs ging, um eine neue Schutzmacht zu suchen. Der Bruch erreicht schließlich seinen Höhepunkt in der Weihnachtsnacht des Jahres 800, als Papst Leo III. Karl den Großen zum Kaiser krönt. Die Spaltung auf der politischen Ebene war damit endgültig, ein weiterer, verhängnisvoller Schritt zur Entfremdung zwischen Ost und West. Denn die Grenzziehung bedeutete zugleich Isolierung zweier sprachlich, kulturell, politisch und kultisch verschiedener Teile, die ihre letzten Brücken verloren, die schon im 6. Jahrhundert die Awareneinfälle im Illyrikum empfindlich getroffen hatten. Östliches und westliches Europa entfernten sich zunehmend voneinander, indem Byzanz immer mehr griechisch-östlich wurde, während der Westen unter starken germanischen Einfluß geriet. Der Ost-West-Gegensatz liegt eigentlich nicht so sehr im Unterschied zwischen byzantinischer und lateinischer Kultur, sondern eher zwischen griechischer und germanischer Welt - und Lebensauffassung.

Diese ost-westliche Demarkationslinie, die kulturell nicht in nordsüdlicher, sondern in ost-westlicher Richtung verlief, befand sich damals noch in Bewegung, denn die Vielvölkerwelt Südosteuropas bildete eine Art Pufferzone, in die das griechische Byzanz und das lateinisch-germanische Abendland hineinwirkten. Das Interesse der «Großmächte» an der Gewinnung dieser Gebiete lag auf der Hand, denn Einflußnahme des einen bedeutete oft unmittelbare Lebensgefahr für den anderen. In diesem Horizont steht nun der Kampf zwischen der Ost- und der Westkirche um die slavischen Missionsfelder im 9. Jahrhundert[3].

---

2. Brief des Papstes Gregor II. an Kaiser Leo III. aus den Jahren zwischen 726 und 730, griechischer Text mit Übersetzung bei H. Rahner, Kirche und Staat im frühen Christentum, München 1961, 438-449: hier: 448f.
3. Zur kirchlichen und politischen Lage Europas zur Zeit der byzantinischen Mährenmission vgl. F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris 1926; G. Stadt-

Wenn man bedenkt, daß für das byzantinische Reich des 7.-10. Jahrhunderts auf europäischem Boden neben den Auseinandersetzungen mit dem westlichen deutschen Kaisertum Bulgarien die größte Herausforderung darstellte, läßt sich verstehen, daß es für den byzantinischen Kaiser nicht gleichgültig sein durfte, ob Bulgarien die westliche oder die östliche, byzantinische Form des Christentums annahm. Bei der mittelalterlichen Verflechtung von politischen und religiösen Interessen bedeutete die politische Einflußnahme zugleich eine kirchliche und die kirchliche Zugehörigkeit auch eine Förderung der kulturellen und politischen Gemeinschaft[4].

Die Hinwendung des Bulgaren-Khans Boris 862 zu Rom wird begleitet von seinen Bündniskontakten mit dem ostfränkischen König Ludwig dem Deutschen, gegen den er vorher Krieg geführt hatte, und stellt ein Dickicht kirchen- und machtpolitischer Interessen dar. In Anbetracht der geschmiedeten bulgarisch-fränkischen Zange, die für Mähren eine tödliche Gefahr bedeutete, und der politischen Abhängigkeit des Papstes Nikolaus I. von Ludwig versuchte der großmährische Fürst Rastislav im byzantinischen Kaiser einen Bundesgenossen zu gewinnen, indem er ihn um die Zusendung von Lehrern bat, die in slavischer Sprache das Volk im christlichen Glauben unterweisen sollten. Zwar hat man den Thessalonikerbrüdern den Beinamen «Slavenapostel» gegeben[5], doch weder sind sie die ersten, die das Christentum in Mähren verkündet haben, noch sind sie in diesem Auftrag vom Fürsten gerufen worden[6]. Nach der Vita Constantini schrieb 862 der Fürst an Kaiser Michael III.: «Obwohl sich unser Volk vom Heidentum abgewendet hat und nun das christliche Gesetz beachtet, haben wir keinen solchen Lehrer, der uns in unserer Sprache den wahren christlichen Glauben erklären könnte, damit auch andere Länder, wenn sie dies sehen, mit uns wetteifern. Schick uns also, Gebieter, einen solchen Bischof

---

müller, Die Vielvölkerwelt Südosteuropas zwischen Byzanz und Abendland, in: Unversitas. Dienst an Wahrheit und Leben. Festschrift für Bischof N. Albert Stohr, hrsg. v. L. Lenhart, Bd. 2, Mainz 1960, 369-378.

4. Vgl. F. Dvornik, Byzantium, Rome, the Franks, and the Christianization of the Southern Slaves, in: Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863-1963, Köln-Graz 1964, 113.
5. Vgl. z.B. die Enzyklika des Papstes Johannes Paul II. vom 2.6.1985 «Slavorum Apostoli».
6. Vgl. dazu G. Stökl, Kyrill und Method - Slavenlehrer oder Slavenapostel. Wirklichkeit und Legende, in: Kirche im Osten 23 (1980) 13-15; F. Grivec, Konstantin und Method. Lehrer der Slaven, Wiesbaden 1960, 7. Zur Frage der vorkyrillo-methodianischen Mission in Mähren s. die Literaturangaben bei A. Salajka, Der Sinn der großmährischen Gesandtschaft und der byzantinischen Mission der Brüder von Thessaloniki, in: ders. [Hrsg.], Konstantin-Kyrill aus Thessaloniki (Das östliche Christentum 22), Würzburg 1969, 166.

und Lehrer, denn von euch geht immer ein gutes Gesetz in alle Länder aus»[7]. Nachdem Mähren 855 politisch unabhängig wurde, mußte der bayerische Klerus das Land verlassen, denn die volle Selbständigkeit des Landes wäre ohne die Unabhängigkeit von der deutschen Hierarchie undenkbar gewesen. Rastislav schwebte offensichtlich die Bildung einer selbständigen Kirche vor, die zur Wahrung der nationalen Identität beitragen würde. Dies war nach der politischen und der theologischen Konstellation der Zeit eher durch Konstantinopel als durch Rom möglich.

Der begabte Staatsmann Bardas, der die Regierungsgeschäfte des jungen Kaisers am Bosporus führte, erblickte gewiß die politische Tragweite dieser Gelegenheit, und es ist keine Frage, daß er dazu auch die Unterstützung des großen Kirchenmannes der Orthodoxie und Gegenspielers des Papstes Nikolaus I., des Patriarchen Photios, erhielt[8]. Es ist naheliegend, daß Photios, der ehemalige Hochschullehrer und Chef der kaiserlichen Kanzlei, dodoxie erkannte, der sich neue Horizonte eröffneten[9]. Die glückliche Wahl der Söhne des Offiziers Leo aus Thessaloniki ist sehr wahrscheinlich die Entscheidung dieser beiden Männer, die sich gut verstanden. In den Thessalonikerbrüdern hatten sie zwei Männer gefunden, die fest auf dem Boden der byzantinischen Kultur und der ostkirchlichen Tradition standen und zur Bewältigung der bevorstehenden Aufgabe hochqualifiziert waren. Methodios hatte zwar den Staatsdienst quittiert und sich in ein Kloster am Olymp in Bithynrien (Kleinasien) zurückgezogen, während sein jüngerer Bruder seinem Lehrer, dem späteren Patriarchen Photios, auf dem Lehrstuhl für Philosophie an der Kaiserlichen Universität in Konstantinopel gefolgt war, doch beide hatten sich auch bei der Durchführung diffiziler Aufträge wie der Chazarenmission und der Gesandtschaft des Philosophen zu den Arabern bewährt. Der Kaiser übertrieb sicher nicht, wenn er nach den slavischen Viten vor dem versammelten Senat zu Kyrillos sagte: «Kein anderer kann dies vollbringen außer dir. Siehe, da sind viele Geschenke, nimm deinen Bruder, den Abt Methodios, mit und geh»[10].

---

7. VC 14: J. Bujnoch 93: vgl. VM 5: Bujnoch 114. Zitiert werden die Viten nach der Übersetzung von J. Bujnoch: Zwischen Rom und Byzanz. Leben und Wirken der Slavenapostel Kyrillos und Methodios nach den Pannonischen Legenden und der Klemensvita. Bericht von der Taufe Rußlands und der Laurentiuschronik. Übers., eingel. u. erkl. v. J. Bujnoch (Slavische Geschichtsschreiber 1), Graz-Wien-Köln [2]1972.
8. Zur Beteiligung des Patriarchen Photios an der Slavenmission vgl. P. Christou, Ἐπιδιώξεις τῆς ἀποστολῆς Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἰς τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην, in: Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι, hrsg. v. J. Anastasiou, Thessaloniki Bd. I, 1966, 5-10.
9. Zur Sinndeutung der kyrillo-methodianischen Mission als ein religiöses, kirchlich-administratives, kulturelles oder machtpolitisches Ereignis vgl. A. Salajka, a.a.O. 159-184.
10. VM 5: J. Bujnoch 114; vgl. VC 14: Bujnoch 93.

Um Lehrer hatte der großmährische Fürst gebeten, die in der Sprache seines Volkes wirken sollten. In der Einschränkung «in unserer Sprache» ist das Anliegen des Fürsten überaus deutlich formuliert. Die Sprachregelung und -problematik des europäischen Parlaments und der verschiedenen Institutionen der Europäischen Gemeinschaft veranschaulichen, daß selbst in unserer technokratischen, nüchternen Computerwelt die Sprache nicht nur ein Verständigungsmittel ist, sondern auch eine Möglichkeit der politischen Einflußnahme. Der ernstgemeinte Vorschlag eines Europaabgeordneten, eine Kunstsprache ähnlich dem Esperanto als Arbeitssprache zu schaffen, zeigt zum einen die machtpolitische Bedeutung, die man einer Sprache beimißt, er verkennt jedoch zugleich, daß Sprache nicht ein mechanisches Kommunikationsmittel ist. Mit der Sprache wird eine ganze Welt von Vorstellungen, Empfindungen und Denkweisen vermittelt, worin sich das Personale von Individuellen in der menschlichen Gemeinschaft abhebt. Es handelt sich daher auch gewiß nicht um Chauvinismus oder Engstirnigkeit, wenn die in der Bundesrepublik Deutschland lebenden ausländischen Mitbürger um den muttersprachlichen Unterricht ihrer Kinder besorgt sind.

Insofern entlarvt der Streit der Thessalonikerbrüder mit den deutschen Missionaren einen fundamentalen Unterschied zwischen Rom und Konstantinopel in der Sicht der Kirchenstruktur, -einheit und darüber hinaus der Gemeinschaft von Völkern unterschiedlicher Kultur, Mentalität und Geschichte. Aus der Sicht des römischen Einheitsideals mit dem Papst an der Spitze einer uniform strukturierten Kirche war die Mißachtung der Dreisprachentheorie, die Rom in Wirklichkeit als eine Einsprachenideologie praktizierte, nur als ein taktisches Vorgehen der Griechen aufzufassen, die ihren Einflußbereich zu Lasten des westlichen Patriarchats ausdehnen wollten. Doch die slavischen Völker verdanken ihren Eintritt in die Literaturwelt nicht der Taktik «listiger» Griechen, sondern einem ökumenischen und freiheitlichen Geist, der die menschliche Würde hochschätzt, lieber die «Unordnung» in Kauf nimmt als die geistige Unterdrückung, und der die Einheit in der Vielfalt und Pluriformität sucht.

Das dialogische Prinzip, die Idee der Synodalität und das System der Autokephalie sind daher grundlegend für die Struktur der Ostkirche, die aus einem Kirchenbund besteht, der seiner multikulturellen und multinationalen Zusammensetzung Rechnung trägt. Jede Kirche verwaltet und gestaltet sich selbständig, und durch ihre kulturelle und organisatorische Bindung an die Nation bewirkt sie eine besondere Verbindung von Christentum und Nation.

Die Byzantiner waren gewiß und zu Recht stolz auf ihre Kultur[11], die

11. VC 6: J. Bujnoch 67f.

gerade im 9. Jahrhundert einen Aufschwung erfuhr; sie waren sich auch der Bedeutung der griechischen Sprache vor allem als Sprache des Neuen Testamentes bewußt, doch ihr ökumenischer Geist gestand jedem Volk seine eigene Sprache und Kirchenorganisation zu. Photios beruft sich in seinem Brief an Papst Nikolaus I. auf den 38. Kanon des Quinisextums, das 692 im Kuppelsaal des Kaiserpalastes von Konstantinopel zusammentrat, nach dem die kirchlichen Verwaltungsgrenzen sich jeweils den staatlichen anpassen sollten. Photios vertritt das Prinzip der Pluriformität, wenn er im selben Brief bemerkt: «Der Unterschied und die Abweichung in den genannten Bräuchen hat die einheitsstiftende und vergöttlichende Gnade des Geistes nicht gehindert»[12]. Vom Geist der Liberalität und Pluriformität ist die Reaktion des großen Patriarchen auf die Vorwürfe Roms wegen seiner Ernennung zum Patriarchen durchdrungen, wenn er an Nikolaus I. schreibt: «Entscheidungen, die durch ökumenische und gemeinsame Beschlüsse getroffen sind, müssen alle beachten. Persönliche Auffassungen einzelner Kirchenväter jedoch oder Entscheidungen lokaler Synoden einzuhalten,bedeutet sicher nicht Aberglauben wie auch nicht Gefahr, wenn man sie ignoriert»[13]. Photios stellt ein allgemeines Koexistenzprinzip auf, das seine Gültigkeit nicht verloren hat: «Solange das Wesen des Glaubens nicht angetastet und eine gemeinsam getroffene und allgemein geltende Entscheidung nicht verletzt wird, würde jeder vernünftige Mensch, der die Gebräuche und Sitten anderer respektiert, weder diejenigen, die sie einhalten, verurteilen, noch diejenigen, die sie ablehnen, als gesetzwidrig betrachten»[14].

Diesem genuin griechischen Geist ist allerdings die griechische Kirche, wie vor allem spätere Erfahrungen slavischer Völker belegen, nicht immer treu geblieben, doch er hat sich kontinuierlich in der Familie der orthodoxen Kirchen immer wieder durchgesetzt. Ihre Kirchenstruktur, die von den Ideen der Freiheit und Gleichheit aller Menschen und Nationen geprägt ist, wurzelt in einer Anthropologie, die das demokratische griechische Menschenideal und die christliche Heilslehre miteinander verbindet. «Der Mensch ist das kostbarste Lebewesen Gottes», meint ein anderer großer Konstantinopler Patriarch, der heilige Johannes Chrysostomos. «Auch als Sklave ist er mir nicht verächtlich... Auch als einzelner ist er doch Mensch, für den sich der Himmel ausspannt, die Sonne scheint, der Mond läuft, der Wind weht, die Quellen hervorsprießen, das Meer sich ausdehnt, Propheten gesandt sind und das Gesetz gegeben wurde. Doch was zähle

12. Epist. 3, 6: J. Valettas, Φωτίου... Ἐπιστολαί, London 1864 (Hildes heim 1978), 157 (=PG 102, 608 C).
13. Ebd. J. Valettas 154f. (=PG 102, 604 D).
14. Ebd. J. Valettas 156 (=PG 102, 605 Cf).

ich auf? Für ihn ist der einziggeborene Sohn Gottes Mensch geworden. Mein Herr ist geschlachtet, und sein Blut hat er für den Menschen vergossen, und ich wage es, ihn zu verachten? Welche Entschuldigung kann ich vorbringen?»[15]

Das ist sicherlich nicht das einzige Enkomion auf den Menschen, auf das die Thessalonikerbrüder bei der Lektüre altgriechischer und patristischer Texte gestoßen sind. Ihre Handlungsweise verkörpert den Geist des klassischen griechischen Humanismus in Verbindung mit der neutestamentlichen bzw. paulinischen und patristischen Anthropologie. Das Bewußtsein von der Menschenwürde, der Gleichheit aller Menschen und aller Völker, die zu einer Einheit gleichberechtigter Menschen und Gemeinschaften aufgerufen sind, bestimmt ihre Einstellung zu den Völkern und ihre christlich-missionarische Arbeit, die dadurch zugleich eine zivilisatorische ist.

Ihre Vorbereitung vor dem Aufbruch nach Mähren zeigt, daß sie zur Bewältigung der ungemein schweren Aufgabe nicht nur die fachlichen Voraussetzungen erfüllten, sondern vor allem von der Richtigkeit ihrer Grundhaltung innerlich überzeugt waren. So bleiben sie trotz aller Angriffe westlicher Prälaten ihrem Ideal treu, das sie in Fortführung der patristischen Tradition mit großer Überzeugung verteidigten. Die vielfältige Entgegnung des Kyrillos in Venedig erscheint wie eine Neuauflage des oben zitierten Menschenlobes des Johannes Chrysostomos, das zu einem pulsierenden humanistischen Manifest menschlicher Gemeinschaft und Einheit wird: «Kommt nicht der Regen von Gott, und zwar in gleicher Weise über alle? Scheint nicht ebenso die Sonne auf alle (Mt 5, 45) und atmen wir nicht alle in gleicher Weise die Luft? Wie kommt es, daß ihr euch nicht schämt, nur drei Sprachen zu statuieren, während ihr alle anderen Sprachen und Völkerstämme blind und taub zu sein heißet? Erkläret mir: verurteilt ihr Gott zur Ohnmacht, daß Er dies nicht gewähren kann, oder macht ihr Ihn mißgünstig, daß Er es nicht verleihen will? Wir kennen viele Völker, die eine Schrift haben und jedes in seiner Sprache Gott die Ehre erweisen...»[16]

---

15. In Lazarum VI 2: PG 48, 1029.
16. VC 16: J. Bujnoch 98. Zur Einstellung Konstantinopels zur Sprache als Mittel der Verkündigung vgl. P. Polakis, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ ὁ κόσμος τῶν Βαρβάρων, in: Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Thessaloniki 1 (1953) 471-475; G. Konidaris, Περὶ τῶν πηγῶν τοῦ βίου Κωνσταντίνου (Κυρίλλου) καὶ Μεθοδίου τῶν ἱεραποστόλων παρὰ τοῖς Σλάβοις (κατὰ τὸν F. Grivec). Ἱστορικὸν σημείωμα, in: Ekklesia 43 (1966) 392-394. Über die Vielfalt der liturgischen Sprachen in der Ostkirche vgl. P. Trempelas, Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς, Athen 1961; A.M. Martimort, Handbuch der Liturgiewissenschaft I., Freiburg-Basel-Wien 1963, 16-35.

Für die Bedeutung dieser Argumentation darf wohl die Frage als zweitrangig betrachtet werden, ob alle Völker, die in der slavischen Vita Constantini anschließend aufgeführt werden, tatsächlich eine eigene liturgische Sprache besaßen; wichtig ist das Faktum der Sprachenvielfalt, die auf einen besonderen Aspekt der ostkirchlichen heilsgeschichtlichen Betrachtungsweise hinweist, die im pfingstlichen Ereignis den konkreten Anlauf zum Aufbau einer neuen, pluriformen Einheit der Menschheit erblickt. Stand bis dahin die Sprach- bzw. die Völkervielfalt unter dem alttestamentlichen «Zorn Gottes», so wird sie jetzt zum Werkzeug der Verkündigung der Heilsbotschaft in allen Völkern der Welt, die zur Einheit berufen sind. Diesen Gedanken bringt der byzantinische Dichter zum Ausdruck, wenn er das Sprachwunder infolge der Geistausgießung an Pfingsten (Apg 2,1-11) der babylonischen Sprachverwirrung als Strafe für die Hybris der übermütigen Menschen (Gen 11,1-9) gegenüberstellt:

«Als er herniederfahrend die Sprachen verwirrte,
zerteilte die Völker der Höchste.
Als er die Feuerzungen austeilte,
rief er alle zur Einheit.
Nun preisen wir einstimmig
den allerheiligsten Geist.

Wie ein slavischer Widerhall des Gedankens der Einheit in der Vielfalt klingt auch der Bericht des Hagiographen von der Begräbnisfeier für Methodios im mährischen Velehrad: «Nachdem ihn seine Schüler aufgebahrt hatten, erwiesen sie ihm würdige Ehre. Sie verrichteten das kirchliche Officium lateinisch, griechisch und slavisch und setzten ihn dann in der Kathedral-Kirche bei»[17].

Diese heilsgeschichtliche Ethnologie, die bei der Auseinandersetzung um die Einführung einer weiteren liturgischen Sprache neben den drei heiligen Sprachen Hebräisch, Griechisch und Lateinisch deutlich wird, stellt die theologisch-theoretische Basis des Autokephaliesystems dar, das durch die Aufnahme der slavischen Sprache in die Familie der liturgischen Sprachen auch in Mitteleuropa vorprogrammiert wurde. Die Rolle der Sprache als Medium der nationalen Selbständigkeit eines Volkes unterstreicht auch der byzantinische Kaiser in seinem Brief an Rastislav mit den Worten: «Gott... wirkte auch jetzt in unserer Zeit und offenbarte für eure Sprache eine Schrift..., damit auch ihr zu den großen Völkern gezählt werdet, die Gott in ihrer Sprache lobpreisen»[18]. Der Widerstand des westlichen Klerus richtete sich eigentlich weder gegen die Sprache an sich noch gegen von der westlichen Praxis abweichende ostkirchliche Bräuche,

17. VM 17: J. Bujnoch 125.
18. VC 14: J. Bujnoch 94.

die ja schließlich Rom billigte, sondern gegen ein System, das weder den deutschen Interessen noch den römischen Einheitsvorstellungen entsprach.

Diese schienen sich einige Jahrhunderte später zu verwirklichen, als 1204 das Heer des vierten Kreuzzuges, statt Palästina zu befreien, Konstantinopel eroberte und dem byzantinischen Reich einen Schlag versetzte, von dem es sich nicht mehr hat erholen können. Mit einem flandrischen Grafen als lateinischem Kaiser und einem venetianischen Prälaten als Patriarchen nahm die Einheitsvorstellung Roms konkrete Gestalt an. Europa, das politisch, kulturell und kirchlich eine Vielfalt darstellte, ging unter der lateinisch-katholischen Vorherrschaft eine zentralistisch konzipierte Einheit ein, die keine Zukunft hatte.

Diese schmähliche Einheitsepisode, die zunächst, als sich Bulgarien und Serbien der lateinischen Kirche anschlossen, vielversprechend schien, brach doch später zusammen und hat dem Gedanken der Einheit zwischen den Kirchen und der Völkerverständigung Europas mehr geschadet als manche theologische und politische Auseinandersetzung in der Vergangenheit.

Mit dem Kreuz auf der Schulter und der Waffe in der Hand läßt sich nicht Einheit verwirklichen, die der menschlichen Würde entspricht. Die Reaktion ehemaliger Kolonien gegen die europäischen Kirchen, die das Christentum unter dem Schutz der Kolonialherren verkündeten, die in der Religion eine Absicherung ihrer Interessen erblickten, macht in unseren Tagen augenfällig, daß Gewalt und Unterdrückung nicht Gemeinschaft und Einheit schaffen können. Zwischenmenschliche Eintracht und wahre Völkerverständigung sind ethisch-anthropologische Werte, die nur mit geistig-geistlichen «Waffen» errungen werden können.

Mit einer solchen Ausrüstung brechen im Frühjahr 863 die beiden Thessalonikerbrüder mit ihren wenigen Begleitern nach Mähren auf, wo sie als ein ersehnter Entwicklungshilfetrupp, wie man heute sagen würde, empfangen werden. Sie kommen ohne Waffen und militärischen Schutz aus einem Reich mit einer schlagkräftigen Armee; bekleidet nicht mit Offiziersuniformen oder prächtigen byzantinischen Roben, sondern mit schlichten Mönchsgewändern. Sie tragen keine Waffen in der Hand, sondern das Evangelium. So stellt sie sinnigerweise auch die Ikonographie dar. Neben den üblichen diplomatischen Geschenken bringen sie einige Ikonen und das Evangelium für den liturgischen Gebrauch in slavischer Sprache. Mit diesem Buch leiten sie die slavische Philologie ein, die von Mähren aus ihren Siegeszug zu den slavischen Völkern antrat, die das Christentum in der griechisch-orthodoxen Prägung annahmen. Harte Maßnahmen, Verfolgungen, Verleumdungen, Gefangenschaft und Vertrei-

bung – viele jüngere mährische Priester und Diakone wurden an Juden als Sklaven verkauft[19] – vermochten nicht, dieses Werk zu vernichten, das später mit neuen Stützpunkten große Verbreitung und Anerkennung fand.

Bei allen Meinungsunterschieden in der Betrachtung und Beurteilung des kyrillo-methodianischen Werkes gilt doch allgemein die Schaffung der slavischen Schrift bzw. Literatursprache als eine geniale Leistung auch unabhängig von der Beantwortung der Frage, ob es sich um eine vorbildlose Erfindung handelt oder nicht. Das Erstaunen über die gewaltige literarische Schöpfung bringt der Hagiograph in seiner Weise zum Ausdruck, wenn er sie als einen Akt göttlicher Offenbarung darstellt: «Bald offenbarte ihm (Kyrillos) Gott, der die Gebete seiner Diener erhört, die Schrift. Und dann setzte er die Buchstaben aneinander und begann den Wortlaut des Evangeliums aufzuschreiben: «Im Anfang war das Wort, und das Wort war bei Gott, und Gott war das Wort (Joh 1,1), und so weiter»[20].

Ihr Auftreten zeigt zum andern, daß auch ihre Unnachgiebigkeit in der Sprachenfrage nicht etwa dem Starrsinn fanatischer Agitatoren einer fremden Macht entsprang, sondern der inneren Überzeugung friedliebender Humanisten, die vom ökumenischen Charakter des Christentums nicht im Sinne einer uniformen Universalität, sondern der Pluriformität im griechischen Demokratieverständnis beseelt sind. Zu diesem Ideal der Einheit in der Völkervielfalt stehen sie, und sie scheuen keine Mühe, ihm auf friedlichem Wege zum Erfolg zu verhelfen. «Die Slavenlehrer», meint F. Grivec, «waren Griechen und byzantinische Patrioten. Als solche waren sie in ihrer slavischen Missionsmethode keineswegs Vertreter irgendwelcher nationaler Bestrebungen, sondern hochherzige Verkünder des christlichen Universalismus»[21].

Dieser Geist kennzeichnet auch ihre Reise nach Aquileja-Venedig und schließlich nach Rom. Im Dialog mit wichtigen Zentren ihrer Kontrahenten versuchten sie einen Konsens zu erreichen, um ihr Werk auf friedlichem Weg zu sichern.

Über diese Reise, vor allem nach Rom, sind viele Spekulationen und unterschiedlichste Thesen aufgestellt worden, die manchmal hauptsäch-

19. Der Bericht der Klemensvita (11: J. Bujnoch 160) wird durch die Biographie Naums bestätigt; vgl. F. Grivec, Konstantin und Method 152f.
20. VC 14: J. Bujnoch 94.
21. F. Grivec, Erlebnisse und Forschungsergebnisse, in: Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 869-1963, Köln-Graz 1964, 148. Zur Frage der Nationalität der Slavenlehrer vgl. F. Dvornik, Les légendes de Constantin et Méthode vues de Byzance, Hattiesburg ²1969, 333f: «Alle Versuche, die darauf abzielen, die zwei Brüder als Slaven darzustellen, müssen gänzlich verworfen werden... Eins ist jedenfalls sicher, daß Konstantin und Method Griechen waren.

lich dem ideologischen Standpunkt der Verfasser zum Ost-West-Konflikt der Zeit und zu den Beziehungen zwischen Orthodoxie und Katholizismus überhaupt entsprechen. Kyrillos und Methodios, die 867 den Entschluß faßten, nach Konstantinopel zu reisen, und zwar in Anbetracht der Spannungen zwischen der Kaiserstadt und Bulgarien über Venedig, nahmen dort die Einladung des Papstes Nikolaus I. an, der sich mit Photios und Michael III. überworfen hatte, weder weil sie zu der Partei der Ignatianer gehörten, noch weil sie den Bischof von Rom und Patriarchen des Westens als ihr Oberhaupt betrachteten, sondern weil sie über den Streitigkeiten zwischen den beiden großen Zentren der Christenheit standen und im Bewußtsein der dogmatischen Zugehörigkeit zu einer ungeteilten Ost-West-Kirche arbeiteten. Über die Absichten des Papstes Nikolaus I. sind orthodoxe und katholische Theologen unterschiedlicher Meinung. Daß die beiden Revolutionäre des Friedens in Rom mit großen Ehren empfangen wurden, verdanken sie sicherlich nicht zuletzt dem Umstand, daß dem machtbewußten Nikolaus der liebenswürdige Hadrian II. folgte und der neue Kaiser in Konstantinopel, Basileios I., das Verhältnis des Reiches zu Rom normalisieren wollte; ein Vorhaben, dem auch Photios geopfert wurde. Die Thessalonikerbrüder kommen als Boten des Friedens zwischen Ost und West und bringen als eine Friedensgeste die Reliquien des heiligen Klemens mit. Damit verfehlen sie auch nicht ihr Ziel. Der 75jährige Hadrian ist über diese Nachricht so erfreut, daß er den beiden Griechen vor die Tore Roms entgegengeht.

Allerdings weist die verhältnismäßig lange Dauer des Aufenhalts in Rom - es vergingen vierzehn Monate allein bis zum Tod des Kyrillos - darauf hin, daß die Gespräche dort nicht reibungslos verliefen. Die Quellen lassen es nur vermuten, worin die Schwierigkeiten lagen. Zwar erlaubte der Papst 869 durch die Bulle Gloria in Excelsis Deo den liturgischen Gebrauch der slavischen Sprache, doch in der zum Sprachgebrauch kontradiktorisch stehenden Absicht, die Zuständigkeit Roms für dieses Gebiet zu sichern bzw. seine Position im Südosten Europas durch die Neugewinnung der Kirchenprovinz Illyrikum zu stärken. In diese Konzeption läßt sich auch die Errichtung des slavischen Bistums Pannonien bzw. Mähren einordnen, wodurch Rom den Byzantinern, die Bulgarien für sich gewinnen konnten, mit einem Byzantiner par excellence, dem Erzbischof Methodios, entgegentrat. Der Papst schrieb an die slavischen Fürsten Rastislav, Svatopluk und Kocel: «Als die beiden (Kyrillos und Methodios) jedoch erfahren hatten, daß eure Länder dem apostolischen Stuhl zugehören, unternahmen sie nichts gegen die kanonische Bestimmung, sondern

kamen zu uns und brachten die Reliquien des heiligen Klemens»[22]. In der Sicht Roms dominiert offenkundig der machtpolitische Aspekt des Auftretens der zwei Griechen in Mähren. Diese Erfahrung in Rom bedrückt die beiden Vermittler zwischen Ost und West. Kummer und Bitterkeit sprechen aus den Abschiedsworten des todkranken Kyrillos: «Von nun an bin ich nicht mehr ein Diener des Kaisers und auch keines anderen auf Erden, sondern nur Gottes, des Allmächtigen. Und ich ward und bin auf ewig. Amen»[23]. Doch die Absicht der griechischen Missionare und der Missionierten war, eine Kirche aufzubauen, die sowohl mit Konstantinopel als auch mit Rom in Gemeinschaft stehen sollte, ohne eine organisatorische Bindung an die eine oder die andere. Das ist schließlich der eigentliche Grund, der die bayerischen Bischöfe 870 dazu bringt, Methodios festnehmen zu lassen, über ihn in Regensburg zu Gericht zu sitzen und ihn bis 873 in ein bayerisches Kloster zu verbannen. Ihre Aktion begründen sie mit dem Vorwurf: «Du lehrst auf unserem Gebiet»[24].

Die machtpolitischen Interessen eines gespaltenen Europas führen zur Verhaftung eines Vorreiters der europäischen Einheit und gleich nach seinem Tod (885) zur Vertreibung seiner Schüler. Damit wird eine Chance zur uberbrückung der Kluft zwischen den sich auseinanderentwickelnden Blöcken von Ost - und Westeuropa vertan.

Als Vermittler zwischen zwei rivalisierenden europäischen Größen, die in fruchtbarer Begegnung und erbitterter Auseinandersetzung ein multinationales und multikulturelles Europa formten, erweisen sich die Thessalonikerbrüder nicht nur als zwei historische Persönlichkeiten, die im 9. Jahrhundert Großes geleistet haben, sondern als zwei aktuelle Gestalten, die zur Überwindung einer Blöckementalität mahnen, die Einheit und Sicherheit Europas nicht im atomaren Potential und in Abwehrsystemen zu suchen, sondern in der Macht des Geistes.

22. VM 8: J. Bujnoch 117.
23. VC 18: J. Bujnoch 104.
24. VM 9: J. Bujnoch 118.

TOWARDS A COMPLETE BIBLIOGRAPHIA PHOTIANA IN CHRONOLOGICAL PROGRESSION WITH AN INDEX TO AUTHORS

By

Protopresbyter Dr GEORGE DION. DRAGAS
University of Durham, England

Introductory Note

I am deeply grateful to His Eminence the Metropolitan of Pisidia, Dr METHODIOS [Fouyas] for including me in the list of contributors of his monumental volume on St Photius. The present bibliography represents an attempt (the first of its kind) to draw together books and articles relating to the works, history and theology of St Photius from the earliest editions of printed books in the sixteenth century to the present. What has been provided here is a double index, first a chronological one, beginning in the sixteenth century and ending in the present, and second, an index to authors which refers back to the years of the previous index. The sheer volume of the material has prevented me from producing a third index to subjects, but I hope that what I have provided here will serve as the basic tool for understanding and undertaking historical and theological research on this towering figure of Eastern Orthodoxy. Apart from the basic bibliographical entries on the first index, notes have been included in many of them, explaining their content or providing information on their inter-connections and reviews in scholarly magazines. The sources for the construction of this bibliography have been, apart from my own books on the subject, the various scholarly bibliographies to books and periodicals which I found in the Durham University Library, in the Libraries of the Universities of Cambridge, Edinburgh, and Glasgow and in the National Library of Athens.

A. CHRONOLOGICAL INDEX

1561

AGYLAEUS, Henr.,
Photii Patriarchae Constantinopolitani Nomocanonus; sive ex legibus et canonibus compositum opus, Basiliae, par Joan. Oporinum, 1561, in 8°.

1562

ZANGRIUS, P.,
Thomas Aquinas, sive insigniorum opusculorum... His accessit summa septem priorum conciliorum generalium ex epistola Photii ... Lovanii, (S. Valerins) 1562.

1590

SCHOTTUS, Andreas,
Photius: Selecta e Procli Chrestomathia Grammatica, Gr. et Lat., Francofurti 1590.

1601

HOESCHEL(IUS), David,
Photii Epistolae, Gr. Notae Hoeschelium, Augustae Vindelicorum 1601.

HOESCHEL(IUS), David,
Βιβλιοθήκη τοῦ Φωτίου. *Bibliotheca Photii. Librorum quos legit Photius Patriarcha excerpta et censurae*, (gr.) David Hoeschelius Augustanus primus edidit, Augustae Vindelicorum, ex officina typ. J. Praetorii, (Augsburg) 1601, 985pp. (cf.1653)

RITTERSHUS(IUS), C.,
Photii Patriarche Constantinopolitani de Consolatione ad Eusebiam libellus, Graecae ed. e. interpr. lat. et emendatt. cura Ritterhusii. Access. ejd. et amicorum carmina consolatoria ad illustr. et gen. Dom. D. HERTWICUM zeydlicium etc., Noribergae, apud Paul Kauffmann, 1601, in 8°, pp.32.

1604

MORELLO, F.,
Δίωνος Χρυσοστόμου Λόγοι π΄. *Dionis Chrysostomi orationes LXXX, Photii excerptis synesiique censura*, Gr. & Lat., Lutetiae

1604. [for a second edition cf. 1623]

1606

SCHOTTUS, Andreas,
Photii Bibliotheca sive Lectorum a Photio librorum recensio etc., e gr. et lat. redd. scholiisque illustr. op. A. Schotii, Augustae Videliarum, (Augsbourg) 1606, 8°.

[Latin translation with scholia]

1608

SCHOTTUS, Andreas,
"Περὶ Φιλοστράτου, ἐκ τῶν τῆς Φωτίου Βιβλιοθήκης. Recensio, censura, et excerpta Philostrati e lib viii de vita Appolonii Tyanei", *Philostrati Lemnii opera quae exstant*, Paris 1608.

1611

HOESCHEL(IUS), David-SCHOTTUS, Andreas,
Φωτίου Μυριόβιβλον ἢ Βιβλιοθήκη. *Photii Myriobiblon sive Bibliothecam (gr. et lat.) edidit et notis illustravit Dav. Hoeschelius, latine reedidit et scholiis auxit And. Schottus*, Genevae Paulus Stephanus 1611. [cf. bibliogr. 1653]

1612

Conciliorum generalium eclesiae catholicae tomus tertius, Romae 1612, appendix pp. 179-468.

HOESCHEL(IUS), D. (Ed.),
Myriobiblon, Μυριόβιβλον ἢ Βιβλιοθήκη, Photii sive Bibliotheca librorum quos Photius patriarcha Constantinopolitanus legit et censuit, Graecae edid. David Hoeschelius et notis illustr. Latine vero reddidit et scholiis aux Andreas Schottus, Geneva 1612.

1615

JUSTELLUS, Christophe (Ed.),
Nomocanon, cum commentariis Thdr. Balsamonis, C. JUSTELLUS ex bibl. Palat. nunc primum graecae edidit, Acc. ejusd. Photii, Nili et Anonymi tractatus de Synodis oecumenicis, ex bibl. Sedanensi, ab eodem JUSTELLO nunc primum graecae editi, Lutetiae Paris 1615, 4°. [cf. Justellus & Voellus 1661]

AGYLAEUS, Henr.,
Photios Patriarche de Constantinople, Nomokanon (lat.), interprete H. Angylaeo, ib. eod. 4°, 2 parts in 1 vol., Paris 1615.

[cf. Justellus & Voellus 1661]

1620

HERVETUS, Gentianus,
Nomocanon, Gr. et Lat. per Hervetum, comment. Balsamonis, Paris 1620.

1623

MORELLO, F.,
Ἐκ τῆς τοῦ Φωτίου Βιβλιοθήκης. Δίωνος Χρυσοστόμου Λόγοι π΄. *Dionis Chrysostomi orationes LXXX, Photii excerptis synesiique censura*, Gr. & Lat., Lutetiae Parisiorum 1623. [cf. 1604]

1625

Thesaurus Monumentorum ecclesiasticorum Photii Patriarchae... Epistola ad Michaelem Bulgarorum regem de divinitate et incarnatione, Antverpiae, G. Westenius, 1625, in 8°.

1642

GOTHOFREDUS, Jacobus,
Philostorgii Cappadocis Ecclesiasticae historiae libri xii, a Photio Patriarchae Constantinopolitanum in epitomen contractinunc primum editi a Jacobo Gothotredo, Genevae, sumptibus J. Chonet, 1642, 2 tomes in I vol., in 4°.

1643

HABERT, H.,
Archieraticon, Liber Pontificalis Ecclesiae Graece, 3 vls., Paris 1643.

1644

COMBEFIS, F.,
"Photii quaestio amphilochia contra Ubiquistas", *Amphilochii Scripta*, 1644.

SIRMONDI, Iac.,
"Photii Epistola ad Theophanem", *Fr. Scorsi* Prolegomena, Paris 1644.

1648

COMBEFIS, F.,
"Photii quaestionem de Asteriis", *Bibliotheca PP. Auctarium novum*, Paris 1648.

COMBEFIS, F.,
"Photii oratio in S. Mariae nativitatem", *Bibliotheca PP Auctarium novum,* t. 1, Paris 1648, pp. 1583-1604.

COMBEFIS, F.,
"Oratio in...Dei Genetricis natalem diem", *Bibliotheca PP. Auctarium novum,* v. 1, Paris 1648.

1651

MONTAGUE (MONTACUTIUS), Richard (Ed.),
Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαί, *Photii sanctissimi patriarcae Constantinopolitani Epistolae*, par reverendum virum Richardum Montacutius Noroicensem episcopum, latinae redditae et notis subinde illustratae, Londini, Daniel, 1651, fol., 8 & 393 & 9.

1652

ALLATIUS, L.,
"Photii syllogismi in Latinos", *Graecia Orthodoxa*, t. 1, Roma 1652, pp. 154ff.

1653

HOESCHELIUS, David-SCHOTTUS, Andreas,
Photii Myriobiblon, sive Bibliotheca Librorum, quos legit et censuit Photius, Patriarcha Constantinopolitanus. Graece edidit D. Hoeschelius et notis illustravit. Latine vero reededit et Scholiis auxit A. Schottus opusc...hac ultima editione recognitum locisque aliquot suae integritati restitutum, Rotho magi (Rouen) Berthelin, 1653, fol.

1655

LABERSUM, M.,
De lexicis veterum praesertim Graecorum, ad Photii critica σχεδίασμα, Argentorati 1655.

1661

AGYLAEUS, Henr.,
Nomocanon Photii, cum commentariis Theodori Balsamonis, Paris 1661.

JUSTELLUS, Christophe-VOELLUS, G.
"Photii ... Nomocanon cum T. Balsamonis ... commentariis ... cum prolegomenis ejusdem Photii"; "Ejusdem Photii opusculum de septem synodis oecumenicis"; "Photii Epistola ad Michaelem, Bulgarorum Regem", Gr & Lat., *Bibliotheca Juris Canonici veteris in duos tomos distributa*, t. II, (p. 785ff), Lutetiae Paris 1661, fol.

1662

ALLATIUS, L.,
De octava Synodo Photiana, Romae 1662.

COMBEFIS, F.,
"Photii oratio in S. Mariae nativitatem", *Bibliotheca Patrum concionatoria*, Paris, 8 (1662) 68-71.

1664

COMBEFIS, F.,
"Photii descriptio ecclesiae a Basilio Macedone extructae" (gr. et lat.), *Originum rerumque Constantinopolitarum varijs auctoribus manipulus*, Paris 1664, pp.296-306.

1668

ALLATIUS, L.,
"Photii Patriarchae Constantinopolitani, Epistola ad Nicolaum Papam, Gr. L.P. Ὅτε τῆς Ἱεραρχίας μετὰ νοῦν τὸ μέγεθος ἀναλήψωμαι", Liber Sextus: ΣΥΜΜΙΚΤΑ, *sive, Opusculorum Graecorum & Latinorum Libri X*, Romae, Apud Successorem Mascardi, M.DC.L[X]VIII.

ALLATIUS, L.,
"Photii Patriarchae de nova Manicaeorum haeresi et ortu. P. Πολλοῖς ὁρῶντες ἀγνοούμενον, ὅθεν δὴ τὴν ἐπωνυμίαν τὸ βδελυκτὸν τοῦτο (Allatio interprete)", Liber Octavus: ΣΥΜΜΙΚΤΑ, *sive, Opusculorum Graecorum & Latinorum Libri X*, Romae, Apud Successorem Mascardi, M.DC.L[X]VIII.

SCHOTTUS, Andreas,
᾿Αρριανοῦ περὶ ἀναβάσεως ᾿Αλεξάνδρου ἱστοριῶν βιβλία ζ΄, Τοῦ αὐτοῦ ᾿Ινδικά, *Photii ex Arriani Scriptis Eclogae*, Amstelodami 1668.

1672

COMBEFIS, F.,
"Photii Epistola ad Episcopum Aquileiensem nunc primum Graece data", *Fr. Combefisii Bibliothecae Patrum Graecorum Auctarium Novissimum*, t. I, p. 527ff., Paris 1672.

[cf. also pars altera 299-302]

1676

COUSIN, M.,
Abrégé de l'histoire de l'Eglise de Philostorge par Photius ... Eusebe Histoire de l'Eglise, t. IV, Paris 1676.

1677

COTELERIUS, J. B.,
"Photii Epistolae ad Stauracium", *Monumenta Ecclesiae Graecae*, v. II, Paris 1677, pp. 104-108.

HANKE, M.,
De byzantinarum rerum scriptoribus, Leipsiae 1677, 2 vols, 8°.

[cf. vol. 1, pp. 269-396.]

MAIMBOURG, L.,
Histoire du schisme des Grecs, Paris 1677, 4°.

1681

"Photii Epistola ad Stauracium", *Cotelerii Monumenta Ecclesiastica Graeca*, t. II, p. 104, Paris 1681.

1686

COUSIN, M.,
"Histoire de l'église par Evagre. Avec l'abrégé de Philostorge par Photius", *Histoire de l'église écrite par Eusèbe Pamphilus*, Paris (Foucault)-Amsterdam 1686.

COLOMIES, Paul,
"De Photii Scriptis dissertatio", *Chartophylacem ecclesiasticum Paralipomena*, Londini Impensis Richardi Chiswell 1686 2 pl. 57p.

1687

COLOMIES, Paul,
"De Photii Scriptis dissertatio", *G. Cave Canonici Windesoriensis Chartophylacem ecclesiasticum Paralipomena*, Lipsiae 1687, pp.29.

1688

VEIEL, E.,
Exercitatio theologico-ecclesiastica in qua ecloga Eulogii apud Photium, cod. 226, Ulmae 1688, pp. ii and 84.

WOLF(IUS), Johann Christoph,
Dissertatio de Photio, ephemeridum eruditarum inventore, Wittemberg 1688, 4°.

1689

PHILIPPI, J. Geo.,
Dissertatio de Photio, ephemeridum eruditarum inventore, Wittemberg 1689, 4°.

1695

AGYLAEUS, Henr.,
Nomocanon, De Septem Conciliis Oecumenicis, Gr. et Lat., par Agylaeum, Comment. Balsamonis par Justellus, Paris 1695.

1700

VALESIUS, Henricus-URSINUS, F.,
The historical library of Diodorus the Sicilian in fifteen books... To which are added the fragments of Diodorus that are found in the Bibliotheca of Photius, London 1700, pp. 797.

1701

SPANHEIM, F.,
Historiae Christianae s. ix: De Schismate Photiano, *Opera*, vol. 1, Lugduni Patavorum 1701.

1705

DOSITHEOS of Jerusalem (ΔΟΣΙΘΕΟΣ, πατρ. Ἱεροσολύμων),
Τόμος Χαρᾶς (Αἱ Ἐπιστολαὶ Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἡ ἁγία καὶ Οἰκουμενικὴ ὀγδόη Σύνοδος, Σημειώσεις τινες εἰς ταύτην τὴν Σύνοδον, κλπ.), Τυπωθεὶς ἐν τῇ ἐπισκοπῇ Ρημνίκου 1705, xviii + 134 + 640 pp. [cf. and 1985]

FABRICIUS, J. A.,
"Photii Lexici specimen", *Bibliotheca Graeca*, v. IX, 1705.

1711

BANDURI, A.,
"Photii Patriarche Constantinopolitani, descriptio ecclesiae Novae Basiliae", *Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae*, v. 1, lib. IV, Paris 1711, pp. 117-121, vol. 2, pp. 804-807.

1715

MONTFAUCON, B. De,
"Photii historiae Manichaeorum liber primus", *Bibliotheca Coisliana*, p. 349-375, Paris 1715.

MONTFAUCON, B. De,
"Photii Questiones, quot Asterii fuerint? cur Herculi poetate Amalthea e cornu in manibus ponant? quot fuerint Sibyllae? cuis haeresis esset Eusebius Pamphili?", *Bibliotheca Coisliana*, 1715, pp. 346-348.

1718

ALTIMURA, St. De,
Panoplia contra schisma Graecorum, Paris 1718.

MENIATIS, Elias (ΜΗΝΙΑΤΗΣ, Ἡλίας),
Πέτρα σκανδάλων, Λειψία 1718. [cf also 1863.]

THEATIN, Bernard,
Maximes pour la conduite du Prince Michel, Roy de Bulgarie traduites du grec en vers francais et présentées au Roi par le P. D. Bernard Theatin, Paris 1718, in 4°, 45p.

1720

᾿Εκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱστοριῶν Φιλοστοργίου ἐπιτομή..., v. 3, 1720.

1722

OUDIN, C.,
"De Photio", *Commentarius de Scriptoribus Ecclesiae Antiquis*, v. II, Lipsiae 1722, pp. 200ff.

WOLF(IUS), Johann Christoph,
"Photii historiae Manichaeorum libri IV", *Anecdota graeca sacra et profana*, t. I-II, in 8°, Hamburg 1722-24.

1725

BASNAGE, J.,
Canisii Thesaurus Monumentorum Ecclesiasticorum seu Lectiones antiquae (de Photio eiusque scriptis observatio), v. II, part II, Amstelodami 1725, pp. 375-378.

TURRIANO, F.,
"Photii Epistola ad Michaelem, Bulgarum Regem", *H. Canisii Lectiones*, t. II, p. 373-436, Amstelaed 1725.

TURRIANO, F.,
"Photii quaestiones theologicae sex", *Canisii Antiquitarum lectionum Sylloge*, t. II, Amstelaed 1725, p. 420ff.

1727

PAGI, F. A.,
Critica historico-chronologica in universos Annales Ecclesiasticos C. Baronii, Antverpiae 1727, v. XIII, p. 492, v. VI-VIII, pp. 148-152, v. XI, pp. 325ff., v. VI, pp. 422-424.

1728

BELLARMIN-LABBE,
"On Photius", *Scriptores Ecclesiastici*, 1728, pp. 293-294.

1733

WOLF(IUS), Johann Christoph,
Ἐκ τῶν Φωτίου Ἀμφιλοχίων τινα. (Quaedam ex Photii Amphilochiis), *Curae Philologicae et criticae*, v. 4, Hamburgi 1733.
[cf. for another edition in 1741]

1735

ALIBERTI, J.,
"Index auctorum ex Photii Lexico inedito", *Glossarium Graecum in sacros novi Foederis libros*, Lugduni 1735.

1738

SCHIER, I. I.,
Adnotationes ad Photii Amphilochia, Wittenberg 1738.

1741

WOLF, Johann Christoph,
"Photii quaestiones amphilochianae quadraginta sex", *Curae Philologicae et criticae*, t. V, Basil. 1741, pp. 651-815.

[cf. for another edition in 1733]

1743

GEDOYN, Abbé,
"Extraits de Photius", *Mémoire de l' Academie des Inscriptiones*, v. xiv, pp. 197-333., v. xvi pp. 97ff., 1743.

1745

CAVE, G.,
Scriptorum Ecclesiasticorum Historia Literaria, v. ii, Basiliae 1745, pp. 47ff.

1746

GEISLER, Joan., Gottfr.,
De Photii Scientia medica dissertatio epistolica, Lipsiae 1746.

VALOIS, H.,
"Ex Ecclesiasticis Philostorgii historiis epitome", *Historiae*

Ecclesiasticae Scriptores Graeci, v. 3, Augustae Taurinorum 1746.

1748

LEICH, H. J.,
Diatribe in Photii Bibliothecam, Lipsiae 1748, 4°.

1751

WALSH, J. G.,
Historia controversia Graecorum et Latinorum de processione Spiritus sancti, 1751.

1752

TIPALDI, Andrea,
La guide alla vera Chiesa di Gesù Cristo proposta principalmente a' seguaci di Fozio ***Ma Utile*** *per ricondurre alla medesima ogni traviato, e di profitto ad ogni vero fedele. Opera* ***Del Padre*** *gio,* Andrea Tipaldi della compania di Gesù, Roma 1752, xvi and 404pp.

1754

La guida alla vera Chiesa di Gesù Cristo proposta principalmente a' seguaci di Fozio &c. Parte II. ***In cui si Trattano I due altri punti capitali dello scisma.*** *Cioé La processione dello Spirito Santo e 'l consacrare in azimo*, Roma 1754, viii and 456pp.

1757

SCHOTTUS, Andreas,
Arriani expeditionis Alexandri libri septem, et historia Indica, Accedunt Eclogae Photii ad Arrianum pertinentes, Gr. & Lat., Amstelodami 1757, pp. xlviii and 637.

1762

CEILLIER, R.,
Histoire Générale des Auteurs sacrés et ecclesiastiques (v. XIX), v. XXIII, Paris 1729-64.

1765

GALLANDIUS, A.,
"Photii...Oratio in diem natalem sanctae Dei Genetricis. Accedunt

adversus recentiores Manichaeos libri iv. Item ex eiusdem Amphilochianis quaestiones xlvi", *Gallandii Bibliotheca veterum Patrum et Antiquorum scriptorum ecclesiasticorum*, v. 13, Venetiis 1765.

1766

BRUCKER,
"On Photius", *Histoire Critique Philosophie*, 3 (1766) 540-541.

1772

FAUCHER, Chrysostome P.,
Histoire de Photius, Patriarche schismatique de Constantinople, suivie d' observations sur le fanatisme, Paris 1772, 12°, 352pp.

OUDIN, C.,
Commentarius de Scriptoribus ecclesiae antiquis, II, Leipzing 1772, 209-214pp.

1773

THEOTOKIS, Niceforos (ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Νικηφόρος),
Σειρὰ ἑνὸς καὶ πεντήκοντα ὑπομνηματιστῶν εἰς τὴν ὀκτάτευχον καὶ τὰ τῶν βασιλειῶν, Λειψία 1773, 2 τομ. [cf. τομ. β΄ σσ. ι-ιη]

1775

BOULGARIS, Eugenios (ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, Εὐγένιος)
Τοῦ Μακαρίου Θεοδωρήτου ἐπισκόπου Κύρου τὰ σωζόμενα εἰς χρῆσιν τῶν φιλομαθῶν Ἑλλήνων ἑλληνιστὶ μόνον ἐκδοθέντα· τόμ. Ε, ᾧ προσετέθησαν ἐκλογαί τινες ἐκ τῶν τοῦ Φωτίου, 1775, 184pp.

[cf. pp. 27-34; 35-39.]

1778

ALEXANDER, Natalis,
Historia Ecclesiastica, vol. vi (1778) 326-359, 440-454.

1779

ZEPERNICK, C. F.,
De Photio, Halae 1779.

WEGUELIN,
"Mémoire sur le patriarche Pghotius", *Nouveaux mémoires de l' Académie des sciences et belles lettres*, Berlin 1779, 440-466.

1780

GALLANDIUS, A.,
"Photii oratio in S. Mariae nativitatem", *Bibliotheca veterum Patrum*, (Venetia) 13 (1780) 595-601.

[see Combefis 1662.]

1785

FONTANINI, Fr.,
"Dissertatio de Photio, Novae Romae episcopo eiusque scriptis", *Novae Eruditorum Deliciae*, Florentiae 1785, 4° tom. i, xvii-lxxi.

FONTANINI, F.,
"Φωτίου, Ἐρωτήματα δέκα σὺν ἴσαις ἀποκρίσεσι. Photii Quaestiones synodicae, seu Interrogationes decem cum totidem Responsionibus" (Gr.), v. 1, *Novae Deliciae Eruditorum*, Florentiae 1785.

1790

WERNSDORFF, J. C.,
Himerii Sophistae quae reperiri potuerunt, videlicet Eclogae e Photii Myriobiblo repetitae, Gr. & Lat., Gottingae 1790.

1791

MAULTROT, G. N.,
Histoire de Saint Ignace Patriarch de Constantinople et de Photius usurpateur de son siège, Paris 1791, 8°.

1797

ROCHETTE, Chardon De La,
"Sur Photius", *Magasin Encyclopédique*, (Paris), 3 (1797) 364ff.

1805

KORAES, A. (ΚΟΡΑΗΣ, Α.),
Μαρτυρίαι παλαιῶν περὶ Ἰσοκράτους ἐκ τοῦ Φωτίου, Πρόδρομος Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης, v. 1, Paris 1805.

1808

HERMANN, G.,
Photii Lexicon, ed. God. Hermann (in 2 vls.) Acc Jo Alibertii index supplitus et auctus, Lipsiae (S. L. Crusii) 1808,in 4°, 518pp.

[vol. 3 contains Zonaras' *Lexicon*.]

1810

SCHLEUSNER, I. F.,
Libellus animadversionum ad Photii Lexicon, Lipsiae 1810.

1812

BLOMFIELD,
"Lexicon of Photius", *Edinburgh Review*, 21 (1812) 329.

SCHLEUSNER, I. F.,
Curae novissimae sive appendix notarum et emendationum in Photii Lexicon, Lipsiae 1812, in 4°.

1817

SCHOW, Nic.,
Specimen novae editionis Lexici Photiani ex apographo Reiskiano quod in regia bibl. Haun., Hauniae (Schubethe) 1817, in 8°.

SCOTTUS, Angelus Antonius,
῾Εχ [sic] τῶν Φωτίου ᾿Αμφιλοχίων τινα., *Ex Photii Amphilochiis quaedam edidit, latine vertit, ac notulis exorhavit Angelus Antonius Schottus*, Neapoli (e Regia typograph.) 1817, in 4°, viii & 162pp.

1819

"Degli scritti di Arriano estratto di Fozio", *Collana degli Antichi Storici Greci volgarizzati*, Milano 1819.

"Libri ventire di Ctesia Cnidio intorno alle cose Perische epitome di Fozio [in his Bibliotheca]", *Collana degli Antichi Storici Greci volgarizzati* (Storici Minori vol. 1), Milano 1819.

"Memnone; le istorie d'Eraclea Pontica tratte dalla Bibliotheca di

Fozio", *Collana degli Antichi Storici Greci volgarizzati*, Milano 1819.

1822

PORSON(NUS), Ricard(us),
Φώτίου τοῦ Πατριάρχου, Λέξεων Συναγωγή, v.II, Sumpt. coll. Cantabrigiae et Londini (Mawman excudit Valdy) 1822, xx + 835pp. gr. in 8°.

1823

PORSON(NUS), Ricard(us),
Φθτίου τοῦ Πατριάρχου Λέξεων Συναγωγή, *Photii Lexicon*, e codice Galeano descripsit Ricardus Porsonus, Lipsiae 1823, 2 tom. in 8°.

[Cf. the review of: Tolkhiehn *Lexicographie RE* (1925) 2469-2479]

1824

BEKKER(US), Immanuel,
Photii Bibliotheca ex recensione Imm. Bekkeri, Berolini, typ. Reimeri, 1824-5, tom. 1-2 in 4°.

1825

MAI(US), A.
"Photii Commentariorum in Lucam Specimen. Questiones ad Amphilochium, Responsa Canonica", *Aug. Mai's Scriptorum veterum nova collectio*, Romae 1825.

MAI(US), A.,
"Photii Canonica responsa V ad Leonem, Archiepiscopum", *Ang. Mai's Scriptorum veterum nova collectio*, t.1, Romae 1825, pp. 362-368.

MAI(US), A.,
"Φωτίου Ἀμφιλόχια, ἤ πρὸς Ἀμφιλόχιον μητροπολίτην Κυζίκου λόγων ἱερῶν συλλογή, ἐν ᾗ ζητήματα τῆς θείας Γραφῆς διαλύεται", *Nova collectio Scriptorum*, t. I, 1825, pp. 193-361.

1827

"Fragmentum Questionis Amphilochianae CXLIV", *Aug. Mai's Col-*

lectio, t. II, 1827, pp.682ff.

1828

BANDURI, A.,
"Novae sanctissimae Dei Gentricis Ecclesiae in Palatio a Basilio Macedone exstructae descriptio",trans. in Latin by Banduri A., *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnae 1828.

NIEBUHRII, B. G.,
Ἐκλογαὶ τοῦ Φωτίου ἐκ τῶν Ἱστοριῶν Ὀλυμπιοδώρου, Κανδίδου Ἰσαύρου, Νοννοσοῦ καὶ Θεοφάνους, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, v. 6, Bonnae 1828.

1829

SCHWALUE, E. B.,
Disputatio academica inauguralis de discidio Ecclesiae Christianae in Graecam et Latinam Photii auctoritate maturato, Lugduni Patavorum 1829, 8°.

VALESIUS, Henricus,
"Eclogae Photii ex Olympiodorus", *Corpus Scriptorum historiae Byzantinae* (Gr. et Lat.), Bonnae (Weber) 1829.

1830

SCHWALUE, E. B.,
Disputatio acad. inaug. de discidio ecclesiae Christianae in Graecam et Latinam Photii auctoritate maturato, Lipsiae 1830.

1831

MAI(US), A.,
Scriptorum Veterum Nova Collectio e Vaticanis Codd. (Commentatio de Photio eiusque scriptis), v. I (Prolegomena), Romae 1831, pp. XXXVI-L.

1833

BEAU, Le,
Histoire du Bas Empire, 1833.

1834

ROULEZ, Jos. Imm. Gisl.,

Ptolemaei Hephaestionis Novarum historiarum ad variam eruditionem pertinentium excerpta, e Photii edidit, lectionis varietate instruxit et commentario illustravit Jos. Imm. Gisl. Roulez., Praefatus et Fridericus Cruzerus, Lipsiae (apud Mayer et Somerhausen) 1834, in 8°, iv & 168pp.

1836

COMPAGNONI, Giuseppe,
Bibliotheca di Fozio. Tradotta in Italiana da Giuseppe Compagnoni, v. 2, Milano 1836.

1837

MAI(US), A.,
"Photius: Quaestiones Amphilochianae CXXX", *Gr. Scriptorum Veterum Nova Collectio e Vaticanis codicibus*, Romae 1837.

1839

MAI(US), A.,
"Epistolae duae"; "Syntagma Canonum", *Spicilegium Romanum*, v. 10, Romae 1839.

1843

BEKKER(US), Immanuel,
Photius: Novae Ecclesiae Descriptio (Gr. et Lat), *Corpus Scriptorum Hist. byzantini*, Bonnae 1843, pp. 194-202.

1844

JAGER, J. N.,
Histoire de Photius patriarche de Constantinople, auteur du Schisme des Grecs etc., Paris 1844, 8^{0} 468pp.. [Cf. repr. 1845 and 2nd ed. 1854]
[F VESPASIANI *Ann. scienze relig.* B ii (1846) 371-384].

MEIERUS, M. H. E.,
Fragmentum lexici rhetorici post Dobreum, Halae 1844.

1845

JAGER, J. N.,
Histoire de Photius patriarche de Constantinople, auteur du Schisme des Grecs etc., Louvain 1845, 8^{0} 468pp.. [Cf. orig. ed.

1844, & 2nd ed. 1854]

MUELLERUS, Karl Konrad,
"*Eclogae Photianae quae pertinent ad historiam Judaeorum*", **Φλαβίου Ἰωσήπου τὰ εὑρισκόμενα**, edited by G. Dindorfius, v. 2, Gr. & Lat., v. 2, Paris 1845.

1847

DINDORFIUS, G.,
Photius: Eclogae ad Historiam Judaeorum pertinentes, Gr. et Lat., Paris 1847.

1848

Vie de Photius Père du Schisme, Βίος Φωτίου.. Gr & Lat. Constantinople 1848, 8°.

TYPALDOS, Constantinos (ΤΥΠΑΛΔΟΣ, Κωνσταντῖνος),
Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν καὶ ἰσαποστόλου Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ὁμολογητοῦ, Κωνσταντινούπολις 1848, 4°.

1849

KUNIK, A.,
"Sur un manuscrit de la bibl. de l' Escurial, renfermant un sermon du patriarche Photius", *Bull. hist.-phil. de l' Academie Imperiale des Sciences*, 7 (1849) no 5.

1850

KARATHEODORIS, S. (ΚΑΡΑΘΕΟΔΩΡΗΣ, Σ.),
Παπιστικῶν ἐλέγχων, Κωνσταντινούπολις 1850, 2 τομ., 8°. [cf. τομ. Α, σσ. ιστ-ψγ, 357-392, καὶ τομ. Β, σσ. 184-260.]

KUNIK, A.,
"Nouveaux renseignements sur les deux homélies du patriarche Photius", *Bull. hist.-phil. de l' Academie Imperiale des Sciences*, 8 (1850) no 12. [also in *Mém. de l'Acad. Imp. 8e sér., cl. hist.-phil.*, 7 no 8 (1906) 77-81.]

1851

WALFORD, Edward,
"The Ecclesiastical History of Philostorgius, as epitomised by Pho-

tius", *Bohn's Ecclesiastical Library*, 1851.

1852

REUSS, J.,
"Die Matthaus-Erklarung des Photius von Konstantinopel", *Ostkirchlicher Studien*, 1 (1852) 132-134.

1854

BUNSEN, C. C. J.,
"Photii capita duo de Hippolyti syntagmate contra omnes haereses et de eiusdem libello de causa universi", *Christianity and Mankind, their beginnings and prospects*, [Analecta Anti-Nicaena, v. 5], London 1854.

JAGER, J. N.,
Histoire de Photius patriarche de Constantinople, auteur du Schisme des Grecs etc, Paris 1854, 12° 2e ed. [Cf. orig. ed. 1844 & repr. 1845]

[Cf. C R M de la FERTE, *Mémor Cathol.* B ii (1861) 141-4]

RHALLIS, G. A. & POTLIS, M. (ΡΑΛΛΗΣ, Γ. Α. & ΠΟΤΛΗΣ, Μ.),
"[Φωτίου] Πρὸς τοὺς λέγοντας ὡς ἡ Ῥώμη πρῶτος θρόνος", ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΙΕΡΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ, τόμ. 3, Ἀθῆναι 1854, σσ. 567-571.

1855

MURALT, E. De,
Essai de chronographie byzantine, t. 1, Saint Pétersbourg 1855.

WALFORD, Edward,
The Ecclesiastical History of Sozomen comprising a History of the Church ... also the Ecclesiastical History of Philostorgius, as epitomized by Photius, Patriarch of Constantinople, (Bohn's Ecclesiastical Library), London 1855, in 8°, xvi & 536pp.

[Translated from the Greek with a memoire of the author]

1856

TOSTI, L.,
Storia dell' origine dello schisma greco, Florentia 1856, 2 vls, 8°.

1857

HERGENROETHER, J.
Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως Λόγος περὶ τῆς τοῦ ἁγίου πνεύματος μυσταγωγίας, *Photii Constantinopolitani liber de Spiritus sancti mystagogia, quem notis variis illustratum ac theologicae crisi subjectum* n^e^ i^m^ ed., Ratisbonae 1857, gr. 8°, xxxvi & 338p.

LAEMMER, H.,
Papst Nicolaus der erste und die byzantinische Staatskirche seiner Zeit, Berlin 1857, 8°.

MIGNE, J. P.,
"Vita Athanasii ex Photio", *Patrologiae Cursus Completus*, vol. 25, Paris 1857.

1858

HERGENROETHER, J.,
"Theologia polemica Photii Contra Latinos", *Tübinger theologische Quartalschrift*, 4 (1858) 607ff.

OIKONOMOS, S. K. (ΣΟΦΟΚΛΗΣ Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων),
"Φωτίου: τὰ Ἀμφιλόχια, ἢ λόγων ἱερῶν συλλογὴ, ἐν ᾗ ζητήματα τῆς θείας γραφῆς διαλύεται", ἐκ κώδικος τῆς κατὰ τὸν Ἄθωνα Μεγάλης Λαύρας, Ἀθῆναι 1858, 4°, σελ. ξδ & 412.

1860

HERGENROETHER, J.,
Monumenta graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia, Regensburg 1860.

MIGNE, J. P.,
Photii Const. Patr. OPERA OMNIA in classes V distributa; exegetica, dogmatica, paraenetica, historica, canonica; curis variorum jam antea luce donata, partim n. pr. edita, acc. et denuo recogn. a J. P. Migne, Paris 1860-61, 4 vol., gr., in 8°. [Patrologia Graeca vol 101-104]

1861

NABER, S. A.,
Photii Lexicon, recensuit S. A. Naber, Lugduni Batavorum,

1861-62, 2 vls, in 4°, 964pp.

1862

FISQUET, H.,
"Photius", *Nouvelle Biographie Générale*, Paris 1862.

1863

MENIATIS, Elias (ΜΗΝΙΑΤΗΣ, Ἡλίας),
Πέτρα σκανδάλων, Ἀθῆναι 1863. [cf. also 1718.]

1864

VALETAS, I. (ΒΑΛΕΤΑΣ, Ι.),
Φωτίου τοῦ σοφωτάτου καὶ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, αἷς δύο τοῦ αὐτοῦ παρήρτηται πονημάτια, Α΄ Ἐρωτήματα δέκα σὺν ἴσαις ταῖς ἀποκρίσεσιν.. Β΄ Κρίσεις καὶ ἐπιλύσεις πέντε κεφαλαίων.. Μετὰ προλεγομένων περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων Φωτίου, κτλ., D. Nutt, Λονδῖνον 1864 4°.

NABER, S. A.,
Photii Patriarchae Lexicon recensuit adnotationibus instruxit et prolegomena addidit S. A. Naber, Leydae (E.J. Brill) 1864-65. [repr. Amsterdam 1965]

USPENSKIJ, Porfirij Archim.,
Четыре бесьды Фотшя, St Petersburg 1864, p. 52.

ZANOS, P. A. (ΖΑΝΟΣ, Π. Α.),
"Φώτιος ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης (Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 5ην Μαΐου 1863)", Κωνσταντινούπολις 1864.

1865

PICHLER,
An Meine Kritiker, Munich 1865.

NABER, S. A.,
Photius Lexicon, 2 volumes, Leiden 1864-65.

1866

DEMETRAKOPOULOS, An. K. (ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀν. Κ.),
Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη, Leipzig 1866.

1867

DEMETRAKOPOULOS, An. K. (ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀν. Κ.),
Ἱστορία τοῦ Σχίσματος τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς, Leipzig 1867, 8°.

HERGENROETHER, J.,
Photius, Patriarch von Konstantinopel, sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma, nach handschriftlichen und gedruckten Quellen, vols. 1-2, Regensburg 1867 (See also 1869 for vol.3).

[Cf. H. HAGEMANN, *Theolog. Liter. blatt* 3 (1868) 457-63, 493-502; *Histor.-polit. Blät.* 61 (1868) 918-36, 65 (1872) 22-32.]

NAUCK, A.,
Lexicon Vindobonense, St Petersburg 1867, pp. 201-232.

1868

KOSTOMAROV, N. I.,
"Patriarkh Fotii i Pervoe Razdyelenie Tserkvei", *Vyestnik Evropui*, i-ii (1868).

1869

HERGENROETHER, J.,
Photius, Patriarch von Konstantinopel, sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma, vol. 3, Regensburg 1869 (See also 1867 for vols. 1-2).

[Lebedev, *Chteniya*, 1 (1872-73) 6-10.]

HERGENRöTHER, J.,
Monumenta graeca ad Photium ejusdem historiam pertinentia, ex variis codd. mss. collecta, Ratisbonae 1869, gr 8° 182pp.

1870

MUELLER, Karl Konrad,
"Homiliae de Rossorum Incursione", *Fragmenta Historiarum Graecorum*, Gr., Paris 1870. [cf. 5:162-167]

MUELLER, Karl Konrad,
Fragmenta historie Graecorum, 5 (1870) 162-173.

1871

CHASSANG, A.,
"Deux homélies de Photius au sujet de la premiére expèdition des Russes contre Constantinople", *Annuaire de l'Association pour l' encouragement des études greques en France*, 5 (1871) 75-85.

DINDORF(IUS) L.,
"Ueber Photius Lexikon und Bibliothek", *Jahns Jahrb.*, 103 (1871) 362-369.

1872
DEMETRAKOPOULOS, An. K. (ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ʽΑν. Κ.),
ʽΟρθόδοξος ʽΕλλάς, Leipzig 1872.

1873

YARED, Gerasim, Hieromonk,
"Otzyny sovremennikov o sv Fotie Patriarkhe Konstantinopol'skom v svyazis istoriyeyu Politicheskikh partij v imperii", *Khristianskoe Chtenie*, (1972) nos 1,4,6,8,12, (1873) nos 4,6,10,12.

USENER, H.,
"Ueber eine Stelle in einem Briefe des Photios", *Rhein. Museum*, 28 (1873) 409- 412.

1874

EUELPIDES, Dor.,
Σπάρτιον ἔντριτον, Κψνσταντινούπολις 1874, 215-219.

KYRIAKOU, D. (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, Δ.),
"Περὶ Φωτίου", **ʽΑθήναιον** (Athens), 3 (1874) 135-163.

YARED, Gerasime Hieromonk,
Extraits sur S. Photius, tirés de ses contemporains, 'en relation avec l' histoire des partis politiques de l' Empire byzantin, Saint Petersbourg 1874.

HIRSCH, F.,
Byzantinische Studien, Lepzig 1876, 8°.

1876

HERGENROETHER, J.,
Monumenta graeca ad Photium ejusdem historiam pertinentia,

Leipzig 1876.

1877

BALLHEIMER, R.,
De Photii Vitis Decem oratorum, Dissertatio Philologica, C. Georg, Bonn 1877.

ZACHARIAE von LINGENTHAL, Karl Eduard,
"Die griechischen Nomokanones", *Mémoires de l' Academie imperiale des sciences de Saint Pétersbourg*, viie sér., tom. 23 (1877), fasc. 7.

ZUCKER, A.,
Quae ratio inter vitas Lysiae Dionysiacam, pseudo-Plutarcheam, Photianam intercedat, Erlangae 1877.

1878

KONTOS. Constantinus S.,
"Kritische Bemerkungen zum Lexikon des Photios, zu Suidas, Choirovoskos und anderen Byzantiner gab, Ἀθήναιον, 7 (1878) 238-240 [cf. bibliography for 1895].

RUEHL, Franz,
"Vermischte Bemerkungen: über das Leben des Jamblichos. Zur Lösung der Stelle Photius 74a 21f", *Jahrbücher für classische Philologie*, 115 (1878) 329-332.

ZUCKER, Adolf,
"Quae ratio inter vitas Lysiae dionysiacam, pseudoplutarcheam, protianam intercedat, quaesivit A. Z., A. Deichert, Erlangen 1878 24s 8°.

1879

COTTERILL, Jos. M.,
Peregrinus Proteus. An investigation into certain relations subsisting between de Morte Peregrini, the two epistles of Clement to the Corinthians, the epistle to Diognet, the Bibliotheca of Photius and other writings, T. & T Clark, Edinburgh 1879, xvi & 359pp, in 8°.

HEFFELE, C. von,
Conciliengeschichte, ed. 2, Freiburg 1879, 6 vls. 8° [cf. vol. 4 pp. 228-488].

KONTOS, Constantinos S. (ΚΟΝΤΟΣ, Κωνσταντῖνος Σ.),
"Photios 253.17, 256.25, 512.22", Κριτικὰ καὶ Γραμματικά, Ἀθηναῖον, 1878-9.

MARTIN, A.,
"On Photius", *Revue Critique*, 8:2 (1879) 347-350.

ZACHARIAE von LINGENTHAL, Karl Eduard,
Ueber die Quellen des sogenannten Photianischen Nomokanon, Athen: Druck von P. Perris 1879, 23s. 8°.

1880

ELTER, Anton,
De Johannis Stobaei codice photiano, Dissertatio inaug. Bonnae, 1880, 39s, 8°. [Vollständig: Ebenda: E. Strauss 1891, 75s 8°.]

HILGELFELD, Adolf,
"Photius und die Philosophumena", *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie*, 23 (1880) 512.

LAMY, Thomas Joseph,
L' église grecque, son histoire, ses dogmes, sa discipline, ses rites, son organisation, son avenir", *Revue catholique*, ns 25 (1880) 105-132, 209-231. [Cf. pp. 106-119 on Photius]

MEANS, J. C.,
"Photius", *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, ed. by W. Smith, London 1880, 3 vls., 8°.

SAKKELION, Ioannes (Σακκελίων, Ἰωάννης),
"'Ἐνίων τῶν Φωτίου τοῦ Πατριάρχου Ἐπιστολῶν διαφέροντα ἀναγνώσματα, (καὶ γνωστικοῦ τινὸς ἐπιστολαὶ ἒξ πρὸς τὸν μάγιστρον Ἀντιοχείας Νικηφόρον τὸν Οὐρανόν)", **Ἀθηναῖον**, 9 (1880) 285-300.

1881

"Ὁ ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ Ἰβήρων ἀποκείμενος κῶδιξ τινῶν ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ ἐν ἁγίοις Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως", **Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια** (Κωνσταντινούπολις), 1 (1880-1) 26-27.

ARISTARCHOS, S. (Ἀρίσταρχος, Σ.),
"Φωτίου Ὁμιλίαι (κατὰ τὸν Ἰβηριτικὸν κώδικα)", **Ἐκκλη-**

σιαστικὴ Ἀλήθεια (Constantinople), vol. 2 (1881-82) 133-140, 197-206, 407-416, vol. 3 (1882-3) 17-28, 97-106, 161-68, 305-312, 525-531, 665-669, 786-792, 2nd ser. vol. 1 (1885) 481-507, vol. 2 (1886) 177-198.

BERNAYS, J.,
Phokion und seine nueren Beurtheiler, ein Beitrag zur Geschichte der griechischen Philosophie und Politik, Berlin 1881.

ELTER, A.,
De Ioannis Stobaei codice Photiano, Bonn 1881.

IACOBUS VATOPEDINUS (ΙΑΚΩΒΟΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΝΟΣ),
Μνημείων γραπτῶν περισυναγωγή (Φωτίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως ὁμιλίαι, λόγοι καὶ ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι ἐκ τοῦ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν Ἄθω ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μονῆς τῶν Ἰβήρων ἀποκειμένου χειρογράφου). Βραχεία ἱστορικὴ προεισαγωγὴ εἰς τὰς δύο πρώτας ὁμιλίας ὑπὸ Ἰακώβου Βατοπεδινοῦ, **Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια** (Constantinople), (1881-1882), pp. 4-9.

K.,
"Περὶ Φωτίου" (On Photius), **Θρησκευτικὴ Φωνή** (Athens), 2 (1881) 104-7, 112-6, 127-30.

MUELLER, Karl Konrad,
"Fragmente von Homilien des Photius", *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 4 (1881) 130-136, 469.

1882

ARISTARCHOS, S. (Ἀρίσταρχος, Σ.),
"Φωτίου Ὁμιλίαι (κατὰ τὸν Ἰβηριτικὸν κώδικα)", **Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια** (Constantinople), 3 (1882-83) 15-28, 97-106, 161-168, 305-312, 525-531, 664-669, 786-792.

COBET, Carolus Gabriel,
"Photius [Παρακέλευστοι]", *Mnemosyne*, 10 (1882) 238.

JUNGMANN, Bernardus,
"De schismate Photiano. I. De causis quibus schisma Orientis praeparatum est. II. De scissione a Photio excitata. III. De Concilio oecumenico octavo. IV. De eventibus post Concilium oecumenicum octavum", in his *Dissertationes selectae in historiam ecclesiasticam*, Ratisbonae, 3 (1882) 321-442.

LOVJAGIN, E.,
"Photian Homilies", Христiанское Чтенiе (St Petersburg), sept-oct. (1882) 414-443.

McGRINDLE, J. W.,
Ancient India as described by Ktesias the Knidian: being a translation of the abridgement of his "Indika" *by Photios, and of the fragments of that work preserved in other writings*, with introduction, notes and index. Reprinted from the *Indian Antiquary* 10 (1881) 296-314. B.E.S. Press, Calcutta, Thacker, Spink & Co. Bombay, London: Trübner & Co 1882, viii & 104ss, 8°.

1883

DOBREE, Peter Paul,
"Notae in Photium", *Adversaria (London)*, 3 (1883) 31-55.

KNAACK, Georg,
"Aratus in Helladii chrestom. ap. Phot. bibl. cod. 279, Coniectanea, Stettin 1883, p. 531a 13ff.

MENDELSSOHN, Ludovicus (Ed.),
Photius bibl. cod. 99, s. Herodiani ab excessu divi Marci octo libri, 1883.

MUELLER, Karl Konrad,
Fragmenta Historicorum Graecorum, v, Paris 1883. [cf. pp. 162-173: Homilies of Photius]

RUEHL, Franz,
"Vermischte Bemerkungen: Ktesias Persica c. 23 bei Photius", *Jahrbücher für classische Philologie*, 127 (1883) 735-752.

1884

JAGER, J. N.,
Histoire de Photius. Patriarche de Constantinople, auteur du schisme des Grecs, Paris 1844.

ROELLING, Paul,
Quae ratio inter Photii et Suidae lexica intercedat, Dissertatio Halle 1884.

WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, Ulrich,
"Photius 229^b 13, s. νύκας", *Coniectanea*, Inst. schol. aest., Gottingae 1884.

1885

ARISTARCHOS, S. (Αρίσταρχος, Σ.),
"Φωτίου Ὁμιλίαι (κατὰ τὸν Ἰβηριτικὸν κώδικα)", **Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια** (Constantinople), 1a (1885) 481-507, 2a (1886) 177-198.

ZACHARIAE von LINGENTHAL, Karl, Eduard,
Ueber den Verfasser und die Quellen des (Pseudo-Photianischen) Nomokanon in xiv Titeln. [Aus: Mémoires de l' académie impériale des sciences de St.- Pétersbourg, viie série, tom. 32:16], St.-Petersburg: Eggers & Cie. et J. Glasounof (Leipzig: Voss' Sort.) 1885, 41s 4°.

ZARNCKE, Eduard,
"De Photio et Suida", *Symbolae ad Julii Pollucis tractatum de partibus corporis humani*, Habilitationsschrift, B. G. Teubner, Leipzig 1884, 45s 8°.

1886

"Ὁ τὸν κυσὸν τρωθείς" [Phot. p. 355, 19], *Hermes*, 21 (1886) 319-320, 495-496.

Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαὶ λακωνικαὶ δέκα (Ten Brief Epistles of Photius Patriarch of Constantinople), **Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια** (Constantinople), περίοδος 2 τομ. 3 (1886) 248-251, 298-301.

1887

ROELLIG, Paul,
Quae ratio inter Photii et Suidae Lexica intercedat. Dissertation inaug. Halis Sax. 1886, 31s, 8°. [Vollständig in: Dissertationes philologicae halenses 8 (1887) 1-66.

1888

LEBEDEV, A. P.,
Histoire des conciles de Constantinople, du viiie (en russe), Mos-

cou 1888.

1889

HITTRICH, Oedön,
"Kösépkori görog keresztény anakreontikusok", *Egyetemes philologiai közlöny, Ebenda*, 1 suppl. (1889) 1-82.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
"Ὁ Πατριάρχης Φώτιος ὡς πατὴρ ἅγιος", *Byzantinische Zeitschrift*, 8 (1889).

1890

BURY, J. B.,
"The relationship of Photius to the Empress Theodora", *English Historical Review*, (1890) 255-258.

HOEFER, Ulrich,
Konon, Text und Quellenuntersuchung, Greiswald, L. Bamberg 1890, iv & 116s, 8^{0}.

1891

BOYSEN, K.,
Lexici Segueriani Συναγωγὴ λέξεων χρησίμων *inscripti pars prima ex codice Coinsiliano 347 edita*, Marbourg 1891.

DIELS, Hermann,
"De Dionysii [Aelii] et Photii Lexicis", *Hermes*, 26 (1891) 243-261.

KYRIAKOU, D. (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, Δ.),
"Ἡ χιλιετηρὶς τοῦ Φωτίου (ὁμιλία πανηγυρικὴ)", Ἀνάπλασις (Athens), 4 (1891) 897-900.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
"Φωτιακὰ", *Pravoslavnij Palestinskij Sbornik* (Petersbourg), 11 (1891) 179-213.

PRéOBRAZENSKIJ, B.,
"Photius patriarche de Constantinople", *Strannik* (1891).

S. Z.,
"Zu Photius", *Journal de Min. d. Volksanfke*, 278 (1891) Decemberheft s. 111 (Russ.).

STUKOV, Th.,
"Zur tausendjähringen Gedächtnisfeier der Photius, Patriarch von Konstantinopel", *Orthodoxer Gessellschafter* , Jan. (1891) 60-70, Feb.-März (1891) 360-386, April (1891) 397-421. [Cf. *BZ* 2 (1893) 350].

1892

IVANTSOV-PLATONOV, A.,
"Zu den Forschungen über Photios, den Patriarchen von Konstantinopel" (Russ.), *Journal de Min. d. Volksaufkl*, 280 (1892) Märzheft 121-148; 281 (1892) Maiheft 1-72, Juniheft 299-315; 283 (1892) 1-60, 205-251.

[Cf the Review in *BZ* 2 (1893) 356-387].

IVANTSOV-PLATONOV, A.,
Sv. Patriarkh Fotii [Contribution aux recherches sur Photius], St Petersburg 1892.

KATTENBUSCH, Fred.,
Lehrbuch der vergleichenden Confessionskunde, Erster Band. Die Orthodoxe anatolische Kirche, J. C. B. Mohr, Freiburg i. Br. 1892, xxv & 555pp 8^{0}.

[Cf. the Review in *BZ* 1(1892) 629f]

KRASNOSELCEV, N.,
Der Patriarch Photios und der byzantinische Gottesdienst seiner Zeit (in russ.), Odessa 1892, 8°.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A. (Ed.),
Φωτίου τοῦ Ἁγιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τὸ περὶ τοῦ τάφου τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὑπομνημάτιον (γραφὲν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 867 καὶ 878) καὶ ἄλλα τινὰ ὑπομνημάτια τοῦ αὐτοῦ ἑλληνιστί τε καὶ ἀρμενιστὶ γεγραμμένα. Ἐκδίδονται δὲ μετὰ προλόγου ὑπὸ Ἀθανασίου Παπαδοπούλου-Κεραμέως καὶ μετὰ ῥωσσικῆς μεταφράσεως Γ. Σ. Δεστούνη καὶ Ν. Μάρρου (Russian Title: "Fotija archiepiskopa Konstantinopol'skago, o grobe Gospoda našego Iisusa Christa i drugija malyja ego tvorenija" *Pravoslavnyi Palestinskij Sbornik* 11), Petropolis 1892, pp. 25-52.

[Cf. review in *BZ* 2 (1893) 349f]

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A. (Ed.),
"Φωτίου σχόλιά τε καὶ τεκμάχια ὁμιλιῶν εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον", *Recueil orthodoxe palestinien* (St Petersbourg, in Russian), t. 11 (1892) vii-ix, 53-140.

PREOBRAZENSKIJ, B.,
"Φώτιος ὁ Κωνσταντινουπόλεως", Πετρούπολις 1892, 8° (in Russian).

STERNBACH, Leo,
Curae Menandreae, *Dessertatio classis philol. acad. litt. Cracoviensis*, 17 (1892) 229-245.

1893

HOWARD, G. B.,
The Schism between the Oriental and Western Churches with special reference to the addition of the "Filioque" to the Creed, Longmans Green & Co, London 1893, vi & 115, 8°.

K(IREEFF), A.,
"Le patriarche Photius d' après m. le professeur Ivantzoff-Platonoff", *Internationale theologische Zeitschrift, Revue internationale de Theologie*, 1 (1893) 654-669, 2 (1894) 80-107, 253-261.

KYRIAKOS, A. Diomedes (ΚΥΡΙΑΚΟΣ Α. Διομήδης),
"Ἀντιπαπικά", Βιβλιοθήκη τοῦ Συλλόγου Μικρασιατῶν, τόμ. α΄, Περὶ Φωτίου, Ἀθῆναι 1893.

LUKARSCH, V.,
Geschichte der Patr. Photios, des Anstifters des griechischen Schismas, Bearbeitet nach Werke von J. Jager, Bainamare 1893, xxxviii & 330, s. 8° (rumän.)

[mentioned by P. Syrkn in *Viz. Vrem.* I 246; cf. *BZ* 4 (1985) 199]

STERNBACH, Leo (Ed.),
Photii Paatriarchae Opusculum paraeneticum, Appendix Gnomica, Excerpta Parisina, *Dissertatio classis philolog. acad. litt. Cracoviensis*, t. 20 (1893) 1-82.

TER-MKRTTSCHIAN, Karapet,
Die Paulikianer im byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketserische Erscheinungen in Armenien, Leipzig 1893.

1894

PAPAVASILEIOU Georgios A., (ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Γεώργιος), "Κριτικά, Photius Lex. cod. 430.24", Ἀθηνᾶ, 6 (1894) 472.

STERNBACH, Leo (Ed.),
Photii Patriarchae opusculum paraeneticum, Appendix Gnomica, Excerpta Parisina [Aus: Rozprawy Akademii umiejętności. Wydział filologiczny (*Dissertatio classis philolog. acad. litt. Cracoviensis*) Sér. ii 5 (1894) 1-82], Buchh. der poln. Verlagsgegesellschaft, Krakau 1894, 82s, 8°.

STERNBACH, Leo (Ed.),
Analecta Photiana, [Aus: Rozprawy Akademii umiejętności. Wydział filologiczny (*Dissertatio classis philolog. acad. litt. Cracoviensis*) Sér. ii 5 (1894) 83-124], Buchh. der poln. Verlagsgegesellschaft, Krakau 1894, 8°.

[Cf. *BZ* 2 (1893) 341].

1895

ANDREJEV, J.,
Konstantinopol'skie patriarkhi (The Patriarchs of Constantinople from the Council of Chalcedon to Photius)from, t.1, Sergiev-Posad 1895.

[Cf. Th. KURGANOV, *Christianskoje čtenije* (1900), nov. 817-848, dec. 1031-1051]

BAUNACK, Johannes,
"Ἑρῆς, ἱρῆς, und ἱρῆν (Hesych. Herod. 9, 85. Photios p. 140, 21), *Zeitschrift für vergleichende Sprachforshung* 27 (1895) 565-568.

BOJARSKI, J. P.,
Historya Focyusza oparta na świadectwach u spólczesnych pisarzy grieckich czerpana z dziel francuskich i innych, Lwów 1895, 441p.

BOOR, C. De,
"Der Angriff der Rhos auf Byzanz", *Byzantinische Zeitschrift* 4 (1895) 445-466.

KONTOS, Constantinos S. (ΚΟΝΤΟΣ, Κων. Σ.),
Κριτικαὶ καὶ γραμματικαὶ παρατηρήσεις, Ἀθηνᾶ, 7 (1895)

3-64, 289-384

[emendations on Procopius Choiroboskus, Photius,.. etc]

KURGANOV, Th. A.,
"K izledovaniju o Patr. Fotiye", *Krist. Chtenie*, 1895.

LAPôTRE, S. J.,
L' Europe et le Saint-Siège à l' époque carolingienne, I. Jean viii, Paris 1895.

WENTZEL, Georg,
"Zu den atticistischen Glossen in dem Lexikon des Photios", *Hermes*, 30 (1895) 367-384.

1896

ALEXANDROS LAVRIOTIS (ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, Λαυριώτης),
"Ἀνέκδοτον ἔργον Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως", **Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια** (*Constantinople*), 15 (1896) p. 220.

ANDREJEV, J.,
Die Patriarchen von Konstantinopel von der Zeit des Konzils zu Chalkedon bis Photios, Sergijev Posad, 1895, viii & 286pp.

[Cf the Review of Lebedev & Zaozerskij, *Bogoslovskij Vestnik*, Jan. (1896) 98-106]

ARISTARCHOS, S. (Ἀρίσταρχος, Σ.),
"Φωτίου Ὁμιλίαι (κατὰ τὸν Ἰβηριτικὸν κώδικα)", **Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια** (Constantinople), 16 (1896-97) 20-29.

BLASTOS, Kallistos (Βλαστὸς, Κάλλιστος),
Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τοῦ σχίσματος τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς κτλ. ὑπὸ τοῦ ἐν μοναχοῖς Καλλίστου Βλαστοῦ Ἁγιορείτου τοῦ Ἐφεσίου, ἐν Ἀθήναις, τύποις Παρασκευᾶ Λεώνη 1896.

DRAESEKE, Johannes,
"Zu Photios Biblioth. Cod. 1", *Byzantinische Zeitschrift*, 5 (1896) 478-480.

FREDRICH, Carl,
"Anecdota aus einer athenischen Handshrift" (von C. F., mit Zusätzen von Georg Wentzel), *Nachrichten v. d. Kgl. Gesselschaft*

der Wissenschaften zu Göttingen. Philol.-histor. Klasse 1896, pp. 309-340.

[Fragment aus dem Lexikon des Photios. Ananumus περὶ τρόπων]

HALBERTSMA, Tjalling,
"Photius s. v. κλαρῶται", *Adversaria critica*, E. J. Brill, Leidae 1896, sectio prior, p. 251, 40, p. 713, 29.

MAGO, U.,
"Osservazioni sul riassunto dato da Fozio dei Περσικά di Ctesia", *Atti della R. Accademia delle Scienze di Torino* 40 (1896) 327-337.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
Patriarcja Fotija xlv neizdannych pisem (Sanctissimi Patriarchae Photii Archiepiscopi Constantinoupoleos Epistolae xlv, ex codicibus montis Athos nunc primum edidit), Zapiski istoriko-filolog. fakulteta Imp. A. Peterburgk, Universita 41, Tip. V. Kiršbauma Petropoli (S. Petersburg) 1896, xvii & 130pp.

[Cf the review of: Heisenberg *Berliner Philologische Wochenschrift*, (1897) 1014-1021; Ehrhard in *Byzantinische Zeitschrift* 7 (1898) 612-614]

1897

KRUMBACHER, K.,
Geschichte der byzantinischen Litteratur, 2nd Ed. Munich 1897. [On Photius see, pp. 73-78, 515-524. Cf. also Gr. Transl. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, "Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας", Ἀθῆναι 1897, 8°, σσ. 139-150.]

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
Φωτιακά (Photian themes), St Petersburg, 1897. [cf. also 1966]

1898

ANONYMUS,
"Φώτιος καὶ Βόγορις", **Νέα Ἡμέρα** (29 Jan-10 Febr. 1894), Ἀριθμός 1000 (1898).

BROOKS, E. B.,
"The London Catalogue of the Patriarchs of Constantinople", *Byzantinische Zeitschrift*, 7 (1898) 32-39.

PAPAGEORGIOU, Petros, N.,
"Zu Photios", *Byzantinische Zeitschrift*, 7 (1898) 299-308.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
"Zur Geschichte der griechischen Etymologica", *Journal d. Minist. de Volksaufklär*, (1898) 115-133. (in Russian)

SOUARN, P. Rom.,
"L' Exégèse de Photius", *Bessarione* (1898) 35-47.

STIGLMAYR, J.,
"Hielt Photius die sogenante Areopagitischen Schriften für echt?", *Historisches Jahrbuch*, (1898) 91-94.

[He gives an affirmative response]

1899

BOLL, F.,
"Die Verbannung des Photios", *Byzantinische Zeitschrift*, (1899) 158. [mention of Cod. Laurentianus xxviii 34]

BREHIER, Louis,
Le schisme oriental du XIe siècle, Leroux Paris 1899, xxix & 312pp., 8°.

[cf. A. Diel, *BZ* 9 (1900) 552-554; F. Tournebize, *Etudes publ. par des péres de la comp. de Jésus*, 83 (1900) 133-135; H. M. Gwatkin, *The English Historical Review*, 15 (1900) 353f.; G. Millet, *Bulletin crit. Nr* 14 (1900) 264-268; A. van Hove, *Revue d'Histoire ecclésiastique*, 1 (1900) 547-549; *Echos d'Orient*, 3 (1900) 125f.; ch. Diel, *Revue des Etudes Grecques*, 12 (1899) 400-402; J. B. Chabot, *Revue de l'Orient Latin*, 7 (1900) 597-603]

HERWERDEN, H. van,
"Varia [Phot.]", *Mnemosyne (Batav.)*, (1899) 378-398.

NABERKOV, V.,
Der Nomokanon des Patriarchen von Kpel Photios mit der Erlänterung des Balsamon, I Band: Historisch-Kanonische Untersuchungen, Kasan 1899, xiv & 249 & x & 1.

[cf. *Viz. Vrem.* 7 (1900) 187-191 & *BZ* 9 (1900) 715]

PALMIERI, P. Aurelio,
"Photius et ses apologistes russes", *Echos d' Orient* (1899) 10ff.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
"῾Ο πατριάρχης Φώτιος ὡς πατὴρ ἅγιος τῆς ᾿Ορθοδόξου Καθολικῆς ᾿Εκκλησίας", **᾿Εκκλησιαστικὴ ᾿Αλήθεια**, 19 (1899) 471-475, 519-521, 20 (1900) 12-14, 95-99, 106-107; also in, *Byzantinische Zeitschrift*, 8 (1899) 647-671.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A. (Ed.),
Monumenta graeca et latina ad historiam Photii pertinentia, I, St Petersburg 1899. [Cf. *Byzantinische Zeitschrift* 11 (1902) 234]

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
"Ψευδονικήτας ὁ Παφλαγὼν καὶ ὁ νόθος Βίος τοῦ Πατριάρχου ᾿Ιγνατίου", *Vizantiiskii Vremennik*, 6 (1899) 13-38.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
"῾Η ψευδωνυμία τοῦ ἐπ' ὀνόματι Νικήτα Παφλαγόνος βίου τοῦ Πατριάρχου ᾿Ιγνατίου, *Vizantiiskii Vremennik* 6 (1899) 13-38; Also published in Triesti 1899, 8°.

[Cf. the review in *Byzant. Zeitschrift*, 9 (1900) 268-272].

PAPAGEORGIOU, Petros (ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Πέτρος),
"Παρατηρήσεις εἰς Φωτίου ᾿Επιστολὰς", **᾿Αθηνᾶ**, 11 (1899) 301-360.

VASILIEWSKI, V.,
"L' authenticité de la vie du patriarche Ignace, écrite par son contemporain Nicétas le Paphlagonien (in Russian)", *Vizantiiskii Vremennik* 6 (1899) 39-56.

1900

ARISTARCHOS, S. (ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΣ, Σταυράκης),
Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ΛΟΓΟΙ ΚΑΙ ΟΜΙΛΙΑΙ ὀγδοήκοντα τρεῖς ἐκ χειρογράφων ῎Αθω, Βιέννης, Γενεύης, ᾿Ενετίας, ᾿Ιεροσολύμων, Μονάχου, Μόσχας, Παρισίων, ῾Ρώμης, Χαϊδελβέργης, κλπ., (83 Orations and Homilies of our Father among the Saints Photius Patriarch of Constantinople), Constantinople, τύποις The Annuaire orientale & Printing Co 2 τόμοι, 1900-1, σελ. ρκδ΄ & 490, 592.

[Reprinted from *Ekklesiastiki Aletheia (Constantinople)* 2 (1881-2_ 133-140, 197-206, 407-416, 3 (1882-3) 17-28, 97-106, 161-168, 305-312, 525-531, 665-669, 786-792; Period 2 tom. 1 (1886) 481-507, 3 (1886) 177-198, 16 (Mar 1896-Febr 1897) 20-28; cf. Spyr. P. Lambros, *Theolog. Literaturzeitung*; S. Sestakov, *Viz. Vrem.*, 9 (1920) 512-545]

GEGLIS, G., (ΓΕΓΛΗΣ, Γ.),
Ὁ Φώτιος ἐν τῷ σχίσματι (Photius in the Schism), Ἀθῆναι 1900.

PALMIERI, A.,
"Photius et ses apologistes russes", *Echos d' Orient*, 3 (1899-1900) 94-106.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
Εἴς Ὕμνος τοῦ Φωτίου, Lětopis der Univers., *Byz. Abt.* (Odessa), 5 (1900) 527-538. [on Tranfiguration]

PAPAGEORGIOU, Petros (ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Πέτρος Ν.),
"Φωτίου Πατριάρχου ἀνέκδοτος ὁμιλία καὶ ἐκδεδομέναι ἐπιστολαί", **Νέα Ἡμέρα**, (1900) Nr 1343-1344, Ἐν Τεργέστῃ 1900, 22pp., 8°.

[cf. *BZ* 10 (1901) 337f.]

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
"Θεοφάνης Σικελός", *Byzantinische Zeitschrift*, 9 (1900) 370-378.

SOUARN, P. Rom.,
"L' exégèse de Photius", *Bessarione*, 4 (1900) 35-47.

1901

BOISSEVAIN, Ursulus Philippus (Ed.),
"Photii Bibliothecae Cod. lxxi", in editione *Cassii Dionis*, Berolini 3 (1901) 775-776.

DRAESEKE, J.,
"Die Syllogismen des Photios", *Zeitschrift für Wissenschaftliche Theologie*, 44 (1901) 553-589.

[cf. *BZ*, 11 (1902) 234]

PALMIERI, P. Aurelio,
"La conversazione dei Russi al cristianesimo e la testimonianza di Fozio", *Studi religiosi*, 2 (1901) 133-161. [cf. *BZ*, 11 (1902) 257f.]

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
Monumenta Graeca et Latina ad Historiam Photii pertinentia, 2 vols., Petropoli 1901. [Cf. also 1899]
[cf. *BZ*, 11 (1902) 234; H. Delehaye, *Analecta Bollandiana*, 22 (1903) 98f.]

PAPAGEORGIOU, Petros (ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Πέτρος Ν.),
"Ζήτησις Θεολογικὴ Φωτίου Πατριάρχου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ Ταρασίου Πατρικίου", **Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια**, 1 Ἰουνίου (1901) Nr 22. [Enthält eine neue, saubere Ausgabe der Nr. 3-8 (ed. Papad.-Kerameus), des Briewechsels des Photios und seines Bruders Tarasios, *BZ*, 11 (1901) 208.]

PAPAGEORGIOU, Petros (ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Πέτρος Ν.),
Ὑπόμνημα εἰς Φωτίου τοῦ Πατριάρχου ὁμιλίας κριτικόν, βιβλ. α΄ 24p., βιβλ. β΄ 22p., 8°, Leipzing Teubner 1901.

[cf. *BZ*, 11 (1902) 208f.; A. Vogt, *Bulletin Critique*, 24 (1903) Nr. 2, pp. 25-27]

1902

GEBHARDT, O. V.,
"Enkomion auf Thekla", *Passio S. Theclae Virginis*, Leipzig 1902, pp. 173-182.

LUDWICH, A.,
"Ein Sophokleisches und ein unbekanntes Fragment", *Wochenschrift für Klassische Philologie*, (1902) 766. [Photius Lex. ῥάχοισιν (Soph.) et Theognostes, Cramer, An. Ox. ii 23,19]

PALMIERI, P. Aurelio,
"La teologia bizantina", *Studi Religiosi*, 2 (1902) 115-135, 333-351.

PAPAGEORGIOU, Petros N. (ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Πέτρος Ν.),
"Zu Photius" [Epist], *Byzantinische Zeitschrift* (1902) 33-34 [Cf. (1898) 299-308]

1903

BERNARDAKIS, P.,
"Les appels au pape dans l'église grecque jusqu' à Photius", *Echos d'Orient*, 6 (1903) 30-442, 118-125, 249-257.

GERLAND, E.,
"Photius und der Angriff der Russen auf Byzanz", *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, 6 B, 11 (1903) 718-722.

GJANDSCHEZIAN, Agnes Finck-Esnik,
"Der Brief des Photios an Ašot und dessen Antwort", *Zeitschrift für armenische Philologie*, 2 (1903) 1-17.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
῾Ο ἀκάθιστος ὕμνος, οἱ ῾Ρῶς καὶ ὁ Πατριάρχης Φώτιος, [Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ, No 214], 1903, 88σσ., 8°.

[cf. BZ, 13 (1904) 252-254]

SCHOENE, J.,
"Zum Corpus der Plutarchischen Βίοι", *Hermes*, (1903) 314-316. [On the ms utilised by Photius]

1904

BREHIER, Louis,
"Un patriarche sorcier à Constantinople", *Revue de l' Orient chretien*, 10 (1904) 261-268.

EUSTRATIADES, Theod. (Εὐστρατιάδης, Θεοδ.)
"Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ῾Ιεροῦ Φωτίου ἐν τῇ ῾Ιστορίᾳ τοῦ σχίσματος" (On the importance of St Photius in the history of the Schism), **᾿Εκκλησιαστικὴ ᾿Αλήθεια**, 24 (1904), 276-9, 310-3, 360-4, 369-370, 384-7, 394-6, 425-8, 440-2, 454-6, 463-4.

FINCK, A. Esnik Gjandschezian,
"Der Brief des Photios an Aschot und dessen Antwort", *Zeitschrift für Armenische Philologie*, 2 (1904).

KIRJEEV, A.,
"Die Vrteile des Alkatholiken über die Tätigkeit Patriarchen Photios" (Russ.), *Christianskoe čtenie*, 4 (1904) 588-595.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
"῾Ο Πατριάρχης Φώτιος καὶ ὁ ἀκάθιστος ὕμνος", **Νέα ῾Ημέρα**, Τεργέστη 1904, 20σσ., 8°.

[cf. *BZ*, 14 (1905) 688]

SPYRIDAKES, N. (ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, N.),
"Διορθωτικὰ εἰς ἐπιστολὰς Φωτίου καὶ Ταρασίου", **Νέα Σιών**, 1 (1904) 515-520.

THéARVIC, M.,
"Photius et l'Acathiste", *Echos de l'Orient*, 7 (1904) 293-300. [gegen die Schrift von Papadopoulos-Kerameus, Athen. 1903]

TURNER, C. H.,
"Greek patristic commentaries on the Pauline Epistles", *Hastings'*

Dictionary of the Bible, extra vol. 1904, pp. 519-520.

1905

BENESHEVIC, V. N.,
A study of the tradition of the Nomocanon of Photius and of the version of Balsamon [in russian], vols 1-2 1905, 8^0 xiii & 334 and 101.

GLANVELL von, V. WOLF,
Deusdedit, Collectio canonum, Paderborn 1905.

KALLISTOS, Archim. (ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, ᾿Αρχιμ.)
"Μελέτη περὶ τοῦ Νομοκάνονος τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Φωτίου", **Νέα Σιών**, 2 (1905) 510-524, 878-893. [cf. and 1907]

KREMOS, Georgios P. (ΚΡΕΜΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π.),
᾿Ιστορία τοῦ Σχίσματος τῶν δύο ᾿Εκκλησιῶν ᾿Ελληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς, τομ. α΄(ἀπ᾿ ἀρχῆς μέχρι Φωτίου), ᾿Αθῆναι 1905, 8°, σελ. ι & 526. [cf. 1907]

LA RUE van HOOK,
The metaphorical terminology of Greek rhetoric and literary criticism, Dissertation, Chicago 1905, 51pp.

LEBEDEV, A. P.,
Histoire de la séparation des Eglises aux ixe, x^e et xie siècles (en russe), Moscou 1905.

SCHLUMBERGER, G.,
L' épopée byzantine à la fin du xe siécle, 3 vls., Paris 1896-1905.

THéARVIC, M.,
"Autour de l' Acathiste", *Echos d' Orient*, 8 (1905) 163-166.

VOGT, Albert,
"La jeunesse de Photius", *Revue de Fribourg*, (1905) 1-9. [Bringt im ganzen nur bekannte Tatsachen]

1906

LIGARIDES, Paisios (ΛΙΓΑΡΙΔΗΣ, Παΐσιος),
"Photian Homilies", *Mémoires de l'Academie imperiale des Sciences de St. Pét.*, VIIIe sér., Cl. hist.-phil., v. 7, no 8 (1906) 1-45.

SOLARI, A.,
"Per la presunta fedelità storica della Biblioteca di Fozio", *Rivista di storia antica e di scienze affini (Messina)*, 9 (1906) 456-465. [Exposes Photius' errors]

STADTMUELLER, Hugo (Ed.),
Photius, s. Anthologia Graeca, 1906.

1907

CROENERT, G.,
"Animandersiones in Photii fragmentum Berolinense", *Rheinisches Museum für Philologie*, 62 (1907) 479-482.

[cf. *BZ*, 17 (1908) 220]

HERWERDEN, H. van
"Textkritische Bemerkungen zu dem Anfang des Lexikons des Photius", *Berliner Philologische Wochenschrift*, 9 (1907) 285-286.

JERNSTEDT, V. K.,
"Auszüge des Paisios Ligarides aus den Homilien des Patriarchen Photios" (Vyderžki Paisija Ligarida iz besjed patriarcha Fotija), *Mémoires (Zapirski) de l'Akademie Imperiale des Sciences de St Petersbourg*, viiie série, classe historico-philol. vol. VII:8, (1906) xi, 39 & 87pp., gr. 8°. (in Russian)

[cf. *BZ*, 16 (1907) 353; C. Loparev, *Viz. Vrem.*, 14 (1907) 178-179]

KALLISTOS Archim., (ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ Ἀρχιμανδρίτης),
"Φωτίου Νομοκάνων", μελέτη περὶ τοῦ Φωτίου, ἐν Ἱεροσολύμοις 1907. [cf. and 1905]

KREMOS, Georgios (ΚΡΕΜΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π.),
Ἱστορία τοῦ Σχίσματος τῶν δὺο Ἐκκλησιῶν Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς, τομ. β΄, Φώτιος, (810-898), Ἀθῆναι 1907, 8°, σελ. ιβ & 454. [cf. 1905]

KUNIK, A.,
"Über drei Abschriften der Homilien des Photios vom Jahre 865 (O trech spiskach Fotievych besjed 865 goda), *Mémoires (Zapirski) de l'Akademie Imperiale des Sciences de St Petersbourg*, viiie série, classe historico-philol. vol. VII:8, (1906) xi, 39 & 87pp., gr. 8°. (in Russian)

[cf. *BZ*, 16 (1907) 353; C. Loparev, *Viz. Vrem.*, 14 (1907) 178-179]

LA RUE van HOOK,
"The criticism of Photius on the Attic Orators", *Transactions of the Amer. Philol. Association*, 38 (1907) 41-47.

LEEUWEN, J. van,
"Ad Photii Lexicon", *Mnemosyne*, N.S. 34 (1907) 250-270.
[Critical notes on Reitzenstein's edited fragmenta]

LEO, F.,
"Zu den neuen Fragmenten bei Photius", *Hermes*, 42 (1907) 153-155.

MEKLER, S.,
"Bemerkungen zu den Szeniker fragmenten im Anfang des Lexikons des Photius", *Berliner Philologische Wochenschrift*, (1907) 381-383.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
"῾Η σημερινὴ θέσις τοῦ περὶ ᾽Ακαθίστου ζητήματος", *Viz. Vrem.*, 15 (1908) 357-383.

REITZENSTEIN, Richard (Hrsg.),
Der Anfang des "Lexikons" des Photios, mit 2 Tafeln in Lichtdruck, B. G. Teubner, Leipzig un Berlin 1907.

[Cf. the review of: Hilgard *Berliner Philologische Wochenschrift*, (1907) 617-619; Snow *Classical Quarterly*, (1907) 325-327; v. Willamowitz- Moellendorff *Deutsche Literaturzeitung* (1907) 28; Vendryes *Revue de Philologie, d' Histoire et de littérature anciennes* (1909) 277; A.Heisenberg, *BZ*, 16 (1907) 671-673; *Deutsche Literaturzeitung*, 30:5 (1909) 295-299]

STROUX, J.,
"Ein neues Komikerfragment [Phot. p 147, 25 Reitz], *Hermes*, (1907) 643-644.

WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, Ulrich,
"Zum Lexikon des Photius", *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, (1907) 2-14,

[Cf. the responses of: K.K. *Byzantinische Zeitschrift* (1907) 673; C.C. *Rivista di storia Antica e di scienze affini*, 13 109]

1908

VOGT, Albert,
Basile 1er Empereur de Byzance (867-886) et la civilization byzantine a la fin du ixe siécle, Paris 1908.

1909

BECKER, Petrus,
De Photio et Aretha lexicorum scriptoribus, Bonn 1909, 91pp.

[Cf the reviews: Cohn *Berliner Philologische Wochenschrift*, (1911) 1457-60; Serryus *Revue de Philologie, d' Histoire et de littérature anciennes* (1910) 206, P. MS, *BZ*, 19 (1910) 198f.]

BRINKMANN, A.,
"Lückenbüsser [Photius Bibl. 136 a 23]", *Rheinisches Museum für Philologie*, (1909) 479.

DIETERICH, K.,
Byzantinische Charakterköpfe, 1909 [cf. pp. 80ff].

DRAESEKE, Johannes,
"Ratramnus und Photius", *Byzantinische Zeitschrift*, 18 (1909) 396-421.

LA RUE van HOOK,
"The literary criticism in the Bibliotheca of Photius", *Classical Philology* (Chicago), 4 (1909) 178-189.

PAPAGEORGIOU, Petros (ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Πέτρος Ν.),
"Διορθώσεις εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου", *Byzantinische Zeitschrift*, 18 (1909) 153.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
"Πηγαὶ καὶ δάνεια τοῦ ποιήσαντος τὸν Ἀκάθιστον Ὕμνον", **Βυζαντίς** 1 (1909) 517-540.

TSAKURES, G. (ΤΣΑΚΟΥΡΗΣ, Γ.),
"Ἡ πνευματικὴ δρᾶσις τοῦ ἁγ. Φωτίου πατριάρχου", **Ἐπετηρὶς τοῦ ἐν Σμύρνῃ Ἑλληνογερμανικοῦ Λυκείου**, 3 (1908-9) 88-95.

1910

CAVALLERA, Ferdinand,
"La notice de Photius sur Saint Justin", *Recherches de science religieuse*, 1 (1910) 487-493.

JUGIE, M.,
"Photius et l'Immaculeé Conception", *Echos d' Orient*, 13 (1910) 198-210.

MOELLER, C. R.,
De Photii Petrique Siculi libris contra Manichaeos scriptis, Georgi, Bonn 1910, 63pp.

[Cf. the review: Dräseke *Wochenschrift für klassische Philologie* (1910) 1176-1180; A.E., *BZ*, 20 (1911) 313-315]

RUINAUT, J.,
"Le schisme de Photius", *Collection Science et Religion*, Bloud, Paris 1910, 61pp., 16°.

[cf. Jugie, *Echos d'Orient*, 13 (1910) 320]

VONACH, A.,
"Die Berichte des Photios über die fünf ältern attischen Redner", Wagner, Innsbruck 1910 [*Commentationes Aenipontanae* 5 (1910) 14-76].

[Cf. the reviews: Mayer *Byzantinische Zeitschrift* (1911) 220-223; La Rue van Hook, *Classical Philology* (1912) 262; Cuny *Revue des études anciennes* (1911) 112; C.W., *BZ*, 19 (1910) 566; A. Mayer, *BZ*, 20 (1911) 220-223]

1911

CONRAT, M.,
"Romisches Recht Bei Papst Nikolaus I", *Neus Archiv*, 46 (1911) 29-52.

HEFELE, K. J. von,
Histoires des Conciles, vol. iv, Paris 1911.

MARTINI, Edgar,
Textgeschichte der Bibliothek des Pat. Photios von Konstantinopel, I Teil, Handschriften, Ausgaben und Uebertragungen Königliche gesellschaft der wissenschaften Philologisch-historische Klasse Abhandlungen (vol. xxviii, no 6), Teubner Leipzig 1911, 134pp. [Cf. also Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Πεντηκονταετηρὶς 1861-1911, Παράρτημα τοῦ λδ΄ τόμου, Κωνσταντινούπολις 1913-1921, 297ff.]

[cf. P.MS., *BZ*, 20 (1911) 548-549; N. Festa, *La cultura*, 30 (1911) 698f; H. Lebégue, *Revue des Etudes grecques*, 25 (1912) 475f.; La Rue van Hook, *Classical Philology*, 7 (1912) 502-503.]

1912

BURY, J. B.,
History of the Eastern Roman Empire from the fall of Irene to the Ascession of Basil I (802-867), London 1912.

CHABIARAS, Niketas (ΧΑΒΙΑΡΑΣ, Νικήτας),
῾Ο Πατριάρχης Φώτιος καὶ ὁ ᾿Ακάθιστος ῞Υμνος, ἐκ τοῦ Τυπογραφεῖου τόῦ Μικρασιατικοῦ ῾Ελένης Σβορώνου, Σάμος 1912.

KRUEGER, P.,
Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechtes, 2 Aufl., München 1912, pp. 414-415.

LaPIANA, George
La rappresentazioni sacre nella letteratura bizantina, 8°, Nilo Grottaferrata 1912 [cf. pp. 63ff].

MARTINI, Edgar,
Textgeschichte der Bibliotheke des patriarchen Photius von Konstantinopel, I. Teil: Die Hss, Ausgaben und Uebertragungen, Abhandlungen der philos-hist. Classe der kgl Sächsischen Gessellsschaft der Wissenschaften 60: 6 134 pp.

[Cf. the reviews: Heseler *Berliner Philologische Wochenschrift* (1913) 585-598; La Rue van Hook *Classical Philology* (1912) 502; Lebègue *Revue des études Grecques*; Bassi *Rivista di Filologia e d' Istruzione classica* (1912) 328-330]

PAPADOPOULOS, Chr. (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Χ.),
" Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μεγάλου Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως" (On the scientific activities of the Great Photius, Patriarch of Constantinople), Θεολογικὸς Σύνδεσμος "ὁ Μέγας Φώτιος", ᾿Αθῆναι 1912, 39pp. [Cf. *Byzantinische Zeitschrift* (1912) 560]

THOMAS, L.,
Les collection anonymes de scolies grecques aux évangiles, 2 vol., Rome 1912.

1913

KLINKENBERG, J.,
De Photii Bibliothecae codicibus historicis, Dissertatio Bonner, Carl Georgi, Bonn 1913, 63pp.

[Cf the reviews: Kallenberg *Berliner Philologische Wochenschrift* (1914) 1124; Ms *Byzantinische Zeitschrift* (1914) 265; Cauer *Wochenschrift für klassische*

Philologie (1915) 775; P. MS., *BZ*, 23 (1914-15) 265]

KOUGEAS, S. (ΚΟΥΓΕΑΣ, Σ.),
Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1913.

PAPADOPOULOS, Chr. (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Χ.),
"Ὁ ἅγιος Φώτιος", Πάνταινος (Alexandria), 5 (1913) 89-93.

1914

HEIMANNSFELD, H.,
"Zum Text des Helladius bei Photius [Cod. 279]", *Rheinisches Museum für Philologie*, (1914) 570-574. [Collation with Marcianus 451]

MARTINI, Edgar,
Textgeschichte der Bibliothek des Patriarchen Photios von Konstantinopel, I: Die Handschriften, Ausgaben und Uebertragungen, 1914.

[Cf the reviews: Heisenberg *Deutsche Literatur-Zeitung* (1916) 935; My *Revue Critique* (1914) ii 166]

1915

ROSSEJKIN, Th.[F.],
Pervoe Patriarshestvo Patriarkha Fotiya [The first Patriarchate of Photius], Sergiev Posad, 1915.

1917

ZLATARSKI, V. N.,
Poslanieto na carigradskija patr. Fotija do bulgarskija knaz Borisa, Bulgarski Starini nr. 5, Sofia 1917.

1919

COCCHIA, E.,
"Della relazione che intercede secondo Fozio tra Lucio di Patrae e Luciano. Contributo alla critica Apuleiana", *Rivista di Filologia e d' istruzione classica*,(1919) 358-365.

1920

FREESE, J. H. (Transl.),
The Library of Photios, vol. I, SPCK, London 1920, in 16°, xiv & 243pp.

{Cf the review of: Allen *Classical Review* (1921) 34]

LANZONI, F.,
Una Epistola del Patriarca Fozio a Giovanni arcivescovo di Ravenna, Bologna 1920.

JUGIE, M.,
"Photius et lá primauté de Saint Pierre et du Pape", *Bessarione*, 23 (1919) 120-130, 24 (1920) 16-76, 121-130.

SLIPYI, J.,
"Die Trninitätslehre des byzantinischen Patriarchen Photius", *Zeitschrift für katolische Theologie*, 44 (1920) 538ff, 45 (1921) 66-96, 371ff.

1921

JUGIE, M.,
"De Photii morali effigie", *Bessarione*, 25 (1921) 1-32.

MARTINI, E.,
"Studien zur Textgeschichte der Bibliotheke des Patriarchen Photio von Kpel I. Der alte Pinax", **Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος** (Παράρτημα Τόμου 34), Κωνσταντινούπολις, Τύποις Α. Κ. Γεράρδου, 1913-1921, pp.297-318.

PAPADOPOULOS, Chr. (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Χ.),
"Ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Φωτίου", **Πάνταινος**, 13 (1921) 81-85.

SCHUBERT, H. v.,
Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter, 1921 [cf. pp. 423ff & 499ff].

SLIPYI, J.,
"Die Trinitätslehre des Patriarchen Photios", *Zeitschrift für katholische Theologie*, 45 (1921) 66ff. [repr. Innsbruck, Selbstverlag 1921, 905, 8°]

1922

JORGA, N.,
"Photius", *Byzantinische Zeitschrift*, (1926) 17-27.

[Les donées précises sur la vie de Photius sont rares. Il faut donc essayer d' expliquer sa vie en la repla- çant dans son milieu historique]

JUGIE, M.,
"Le Culte de Photios dans l' Eglise Byzantine", *Revue de l' Orient Chrétien*, 3 (1922-3 3rd series) 105-122.

1923

BREHIER, Louis,
"The Greek Church: Its Relations with the west up to 1054", *The Cambridge Medieval History*, Cambridge, vol. 4 (1923) 246-273.

BREHIER, Louis,
"Attempts at Reunion of the Greek and Latin Churches", *The Cambridge Medieval History*, vol. 4 (1923) 594-626.

1924

CHATZIDAKIS, Ch. (ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Χ.),
"La première renaissance des lettres grecques", *EBS* (= Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν), (1924) 196-198.

[The role of Photius in the Hellenic renaissance]

1925

WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, Ulrich,
"Lesefrüchte", *H* (1925) 313-314,

[On Praxagoras mentioned in Photius's *Bibliotheca* Codex 62, who belonged to the Archons of Athens of 157-8]

1926

DVORNIK, Francis,
"L' affaire de Photius dans la Littérature Latine du Moyen Age", *Annales de l Institute Kondakov*, vol x (Prague 1938).

DVORNIK, Francis,
Les Slaves, Byzance et Rome au XIe siècle, Paris 1926.

HEISENBERG, A.,
"Das Probleme de Renaissance in Byzanz, *Historische Zeitschrift*, 133 (1926) 412.

JORGA, N.,
"Médaillons d' histoire littéraire byzantine Photius", *Byzantion*, 3 (1926) 18-30.

JUGIE, M.,
Theologia Dogmatica Christianorum Orientalium, Paris, tom. 1 (1926) 192-205.

KALLINIKOS, KYZIKOU (ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ ΚΥΖΙΚΟΥ),
"Ὁ ἐν ἁγίοις ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος", **Ὀρθοδοξία**, 1 (1926) 394-404.

STAAB, B. K.,
Die Pauluskatenen nach den handschriflichen Quellen untersucht, Rome 1926. [see Index on Photius]

1928

"Τοῦ Φωτίου αἱ πλάναι" (Photius' deceptions), **Ἐκκλησία**, 6 (1928) 92.

DEVREESSE, R.,
"Chaines exégétiques grecques", *Supplement au Dictionnaire de la Bible*, t. 1 (1928) 1084-1233. [for Photios see: 1139, 1166-1167, 1174-1175, 1181-1182, 1193-1194, 1204, 1212, 1224]

ORTH, E.,
Rethorische Forschungen, I Photiana, Leipzig Noske 1928, 138p. [Cf. 1929]

[*Byzantinische Zeitschrift*, VI (1928) 571-580. Richtsteig]

1929

CANTARELLA, R.,
"Il testo della Biblioteca di Fozio", in *Revista Indo-Greca-Italica di filologia, lingua, antichità*, XIII (1929) 131-140.

[Histoire du texte, valeur de la tradition manuscrite, nécessité d'entreprendre une nouvelle édition, princi- pes à suivre dans ce travail]

HARTMANN, G.,
Photios' Literaturästhetik, Diss. Rostock 1928, Borna-Leipzig Noske 1929, viii 55p.

[*Philologische Wochenschrift*, (1930) 660-665 Orth.]

ORTH, E.,
Rethorische Forschungen, II. Die Stilkritik des Photios, Leipzig Noske 1929, iv 144p.

[*Literarisches Zentral-Blatt*, (1930) 910]

1930

GRUMEL, V.,
"Le Filioque au Concile Photien 879-880", *Echos d' Orient*, 29 (1930).

LAURENT, V.,
"Le Cas de Photius dans l' Apologétique du Patriarche Jean XI Beccos au Lendémain du IIe Concile de Lyon", *Echos d' Orient*, 29 (1930).

MARTINI, Edgar,
"Zur handschriftlichen ueberlieferung der Bibliothek des Photios", in A. Rzach, *Charisteria*, Reichenberg Stiepel 1930, 136-141.
[Le Cod. Vatic. gr. 1930-31 de la Bibliothèque de Photius n'est qu'une copie, datant du XVIe siècle, du Vatic. gr. 1189. Le groupe de mss. λCL a été surestimé par R. Cantarella, *Revista Indo-Greca- Italica di filologia, lingua, antichità* (1929) 131sqq]

PAPADOPOULOS, Chr. (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Χ.),
"Περὶ τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὸν Μ. Φώτιον δοξασίας περὶ ὑπάρξεως δύο ψυχῶν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ", **Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν**, 5 (1930) 251-257 and **Νέα Σιὼν**, 26 (1930) 409- 418.

1931

DVORNIK, Francis,
"Sur la carriére universitaire de Constantin le Philosophe", *Byzantinoslavica*, 3 (1931) 50-67.

HENRY, R.,
Essai sur le vocabulaire technique de la rhétorique du patriarche Photius, Diss. Liége (1931-1932).

1932

HOFMANN, G.,
Photius et Ecclesia Romana, i-ii, Romae 1932.

1933

AMANN, E.,
"Photius", *Dictionnaire de Théologie Catholique*, 12 (1933) 1536-1604.

DVORNIK, Francis,
"Le second schisme de Photios: une mystification historique", *Byzantion*, 8 (1933) 425-474.

[Le second schisme du patriarche Photios n'a jamais existé que dans l'imagination d'historiens qui se sont laissé mystifier par certains documents du recueil antiphotianiste. *Echos d'Orient*, (1934) 112, Grumel].

DVORNIK, Francis,
Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague 1933.

GREGOIRE, Henri,
"Etudes sur le IXe siécle", *Byzantion*, 8 (1933) 515-550.

GRIVEC, F.,
"Uber die Beziehungen der hhl. Kyrillos und Methodios zu Photios", *Bogoslov. Vestnik*, 12 (1933) 245-252.

GRUMEL, V.,
"Y eut-il un second schisme de Photius?", *Revue des sciences philosophiques et théologiques*, 12 (1933) 432-457.

GRUMEL, V.,
"Qui fut l' Envoyé de Photius auprès de Jean viii?", *Echos d' Orient*, 32 (1933).

HESELER, P.,
"Zwei neue Aufsätze zur Textgeshichte der Bibliotheke des Photios", *Philologische Wochenschrift*, (1933) 221-224.

[Les récents articles de R. Cantarella, *RIGI* (1929) 131sqq. et de E. Martini, Charisteria Rzach 136-141 attirent avec raison l'attention sur la nécessité d'éditer à nouveau la Bibliothèque de Photius].

HOFMANN, G.,
Photius et ecclesia romana. Textus et documenta, ser. theol. VI & VIII, Pont. Univ. Gregor., Roma.

[*Revue d'Histoire Ecclésiastique*, (1933) 552, Paschini; *Revue Bénédictine* (1934) 87; *Nouvelle Revue Théologi- que*, (1934) LXI 422, de Moreau].

STAAB, K. (Ed.),
"Pauluskommentar aus der griecheschen Kirche aus Katenenhandschriften gesammelt", *Aschendorff Neutestamentliche Abhandlungen* (München), 15 XL-XLVII (1933) 470-652.

[It contains the Egegetical Fragments of Photius from Catenae, as follows: On Romans 470-544, On I Corinthias 544-583, On II Corinthians 583-604, On Galatians 604-610, On Ephesians 611-621, On Philippans 621-630, On Colossians 631-633, On I Thessalonians 633-636, On II Thessalonians 636, On I Timothy 636-637, On II Timothy 637, On Philemon 637, On the Epistle to the Hebrews 637-652]

1934

DVORNIK, Francis,
"Second Schisme de Photios", *Byzantinische Zeitschrift*, 34 (1934) 214-215.

GREGOIRE, Henri,
"Du nouveau sur le patriarche Photius", *Bulletin de la classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique,* (1934) 36-53.

[A propos des articles récents de V. Grumel et F. Dvornik].

GRUMEL, V.,
"Formose ou Nicolas Ier dans la Mystagogie de Photius § 84", *Echos d'Orient*, 33 (1934) 194-195.

[Le pape visé dans P.G. CII:377 est Nicolas Ier].

GRUMEL, V.,
"La liquidation de la querelle photienne", *Echos d'Orient*, 33 (1934) 257-288.

[Attitude des successeurs de Jean VIII à l'égard de Photius. Dernière phase de la querelle jusqu'à la réconciliation opérée par Jean IX].

GRUMEL, V.,
"Byzance et Photius dans les légendes slavonnes des saints Cyrille et Méthode", *Echos d'Orient*, 33 (1934) 343-353.

[A propos de l'ouvrage de F. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*].

GRUMEL, V.,
"Le Patriarcat d'Antioche", *Echos d'Orient*, 33 (1934).

HENRY, R.,
"Proclos et le vocabulaire technique de Photius", *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, (1934) 615-627.

[Il y a des divergences fondamentales entre le vocabulaire de Photius dans le Codex 239, où il résume Proclos, et celui qu'il emploie aillerus en parlant de choses analogues. Il faut sans doute attribuer ces divergences au fait que Photius a repris purement et simplement le vocabulaire de son modèle].

JORGA, Nicolae,
Histoire de la vie byzantine, Empire et civilisation, 3 vls., Bucharest 1934.

PANAGIOTIDIS, J. (ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ, Ι.),
"Ὁ Ἱερὸς Φώτιος καὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν", **Ὀρθοδοξία**, 9 (1934) 124-126, 167-174.

WENDEL, C.,
"Photios s. v. μήλω βαλεῖν", *Hermes*, (1934) 345 [Note critique].

1935

AMANN, E.,
"Photius", *Dictionnaire de théologie catholique*, 12 (1935) 1536-1604.

BOUQUET, A. C.,
"The references to Josephus in the Bibliotheca of Photius", *Journal of Theological Studies*, (1935) 289-293.

[Photius ne semble pas avoir eu connaissance des passages de Josèphe qui figurent uniquement dans la version slave].

DVORNIK, Francis,
"Le premier schisme de Photios", in *Actes du 4e congrès international des études byzantines, Sofia, semptembre 1934*, ed. B.D. Filov, I, Impr. de la cour, *Bulletin de l' Institut Archéologique Bulgare* (Sofia), 9 (1935) pp. 301-325.

DVORNIK, Francis,
"Lettre à Henri Gregoire", *Byzantion*, 10 (1935) 1-5.

DVORNIK, Francis,
"Lettre à M.H. Grégoire à propos de Michel III et des mosaiques de Sainte-Sophie", *Byzantion*, 10 (1935) 5-9.

[Deux homélies du patriarche Photius, prononcées en 867, apportent une éclatante confirmation aux décou- vertes de H. Grégorie sur Michel III].

GRUMEL, V.,

"L' encyclique de Photius aux Orientaux", *Echos d' Orient*, 34 (1935) 129-138.

KRžIšNIK, C.,
O pravni naravi Epanagoge, Slovenski Pravnik 1935.

1936

Παύλου πρὸς Γαλάτας, πρὸς Ἐφεσίους, *Dictaatuitgave met exegetische interpolaties ontleend aan: Eusebius...Photius*, 1936.

DVORNIK, Francis,
"Etudes sur Photius", *Byzantion*, 11 (1936) 1-10.

GREGOIRE, Henri,
"Les sources de l'histoire des Pauliciens", *Bulletin de la classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique*, 5e sér., 22 (1936) 95-114.

[Parmi les sources dont nous disposons pour reconsti- tuer l'histoire des Pauliciens, secte qui semble se rattacher à l'hérésie de Marcion, Pierre de Sicile est authentique, tandis que le premier livre de Photius Contre les Manichéens est un faux du Xe siècle].

GREGOIRE, Henri,
"Sur l'histoire des Pauliciens", *Bulletin de la classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique*, 5e sér., 22 (1936) 224-226.

[Le manuscrit du Vatican apporte la preuve qu'il faut identifier Pierre l'Higoumène avec Pierre de Sicile. Le premier traité qui figure dans ce codex est un épitomé du second et c'est à cette double source qu'a puisé le Pseudo-Photius].

SFAKIANOS, A. (ΣΦΑΚΙΑΝΟΣ, Α.),
"Ὁ Μέγας Φώτιος", **Πάνταινος**, 28 (1936) 89-91.

1937

BECK, H.,
Vorschung und Vorherbestimmung in der Theologischen Literatur der Byzantiner, Rome 1937. [cf. pp. 122ff.]

BONIS, C. (ΜΠΟΝΗΣ, Κ.),
"Ἡ φιλία γενικῶς καὶ κατὰ τὸν Μέγαν Φώτιον" (Friendship in general and according to Photius the Great), Ἐκκλησία, 15 (1937) 203-5, 234-6, 243-4, 256-8, 274-6, 287-8, 301-3, 359-362, 371-372, 380-1, 390, 396-7, 415, 16 (1938) 7-8, 22,

27-28, 53-4.

CONDIT, L.,
"Bibliography in its prenatal existence", in *The Library Quarterly*, (Oct.1937) 564-576.

[Apeçu de ce qui a été fait en matière de bibliogra- phie, de l'époque d'Assurbanipal jusqu'à Conrad Gesner (1516-1565), en insistant surtout sur la Bibliotheca de Photius].

DOELGER, F.,
"Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner", *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 56 (1937) 1-42.

[reprinted in his *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Speyer a. R. 1953, pp. 70-115]

HUSSEY, J. M.,
Church and Learning in the Byzantine Empire 867-1185, London 1937.

LENZ, F.,
"La tradizione indiretta dei discorsi di Aristide nella Βιβλιοθήκη di Fozio", *Studi Italiani di Filologia Classica*, (1937) 203-225 & 261-279.

[Le text de Photius ne répresente pas une tradition indépendante, mais seulement une copie du manuscrit qui servit de modèle indirect aux autres mss. antiques complets ou peut-etre meme de modèle direct dans le cas du ms. d'Aréthas].

SEVERYNS, A.,
"Les Vies parallèles de Plutarque dans la Biblioteque de Photius", in *Mélanges Desrousseaux*, (?1937) 451-458.

ZWAAN, J. De,
"Photius over Galaten", *Nieuwe Theologische Studiën*, XX (1937) 34-40.

1938

DVORNIK, Francis,
"L' Oecuménicité du viiie concile (869-70) dans la tradition occidentale dy Moyen Age", *Bulletin de la Classe des Lettres de l' Académie Royale de Belgique (Bruxelles)*, 5e série, vol. 24 (1938) 445-487.

DVORNIK, Francis,
L'Affaire de Photios dans la littérature latine du moyen age, Seminarium Kondakovianum, 10 (1938) 69-93.

GRUMEL, V.,
"Le décret du Dynode Photien de 878-880 sur le Symbole de Foi", Echos d' Orient, 37 (1938) 357-372.

HENRY, R.,
"Remarques à propos des codices 161 et 239 de Photios", *L'Antiquité Classique*, (1938) 291-293.

[Le patriarche Photius, au cod. 161 de sa Bibliothèque, rend compte d'un recueil du sophiste Sopatros, qui semble bien devoir etre identifié avec Sopatros d'Apamée. Toutefois il ne faut pas tirer argument du fait que Sopatros ne mentionne pas la Chrestomathie de Proclus pour écarter l'identification avec Sopatros d'Athèns. On ne peut davantage invoquer ce silence pour placer la Chrestomathie au Ve siècle et voir en elle une oeuvre du néoplatonicien Proclus].

JAEGER, W.,
"The first Greek records of Jewish religion and civilization", *Journal of Religions*, (1938) 127-143.

[Théophraste à son tour s'occupe des Juifs dans son traité perdu, de la piété, qui s'appuie sans doute sur les Aegyptiaca d'Hécatée d'Abdère. Cette oeuvre contenait une importante digression sur les Juifs dont Diodore citait un long framgent dans son livre xl, également perdu. Ce fragment, qui nous a été conservé par Photius, révèle chez Hécatée, malgré l'incompréhension de Diodore, des vues très justes sur le caractère religieux et politique des Juifs].

JUGIE, M.,
"Les Actes du Synode Photien de St Sophie (879-880)", *Echos d' Orient*, 37 (1938) 89-99.

LAURENT, V.,
"Les Actes du Synode Photien et Georges de Métochite, *Echos d' Orient*, 37 (1938).

SEVERYNS, A.,
Recherches sur la Chrestomathie de Proclos, I: *Le Codex 239 de Photius,* 1: *Etudes paléographiques et critiques*, 2: *Texte, traduction, commentaire*, Bibliotheque Faculte de Philosophie & Lettres de l'Univeristé de Liége LXXVII & LXXIX, Droz, Paris 1938, 404 & 298 p. 3 pl.

[*Classical Review*, (1939) 128-129, Tate; *Hermathena*, (1939) LIII 219, Smyly;

Revue des Etudes Anciennes, (1939) 274-275, Radet; *Les Etudes classiques*, (1939) 427-428, Charlier; *Revista di Filologia et d'Istruzione Classica*, (1939) 201, Gallavotti; *Bulletin du Correspondence Hellénique*, (1939) 128, Lacroix; *Athenaeum*, (1940) 90-93, Mencaraglia; *Il Mondo Classico*, (1941) 15, Taccone; *Classical Weekly*, XXXIV (1940-1941) 141, Costas; *L'Antiquité Classique*, (1945) 199-206, Henry].

1939

DVORNIK, Francis,
"Rome and Constantinople in the Ninth Century", *Eastern Churches Quarterly*, 1939.

GRUMEL, V.,
"La genèse du Schisme Photien", *Studi Bizantini e Neo-Ellenici*, 5 (1939).

GRUMEL, V.,
"Jérusalem entre Rome et Byzance: Une Lettre inconnue du Patriarche de Constantinople à son Collègue d'Antioche", *Echos d'Orient*, 38 (1939).

JUGIE, M.,
"Origine de la controverse sur l'addition du *Filioque* au symbole", *Revue des Sciences philosophiques et théologiques*, (1939) 369-385.

[Photius n'a jamais attaqué les Latins sur l'addition du mot *Filioque* au symbole. La controverse relative à cette adjonction n'a commencé qu'au XIe siècle].

JUGIE, M.,
"Schisme Byzantine", *Dictionnaire de Théologie Catholique*, 14:1 (1939) 1312-1468.

1940

GORDILLO, M.,
"Photius et primatus romanus. Num Photius habendus sit auctor opusculi Πρὸς τοὺς λέγοντας ὡς ἡ Ῥώμη θρόνος πρῶτος?, *Orientalia Christiana Periodica*, VI (1940) 1-39.

[Cf. *Byzantinische Zeitschrift*, (1940) 522-525, Dölger].

GRUMEL, V.,
"Les Lettres de Jean VIII pour le Rétablissement de Photius", *Echos d' Orient*, 39 (1940) 138-156.

[cf. *BZ*, 42 (1943) 330-331]

PASCA, I.,
Das kirchliche Schisma des 9 Jh. Der Kampf zwischen dem römischen Papste Nikolaus I und dem Patriarchen Photios von Konstantinopel, Tatsachen und Documente (rum.), Annarul der Rumän. Orthodox. Theolog. Akademie in Cluj f. 1939-40, p. 94ff.

1941

DRAMMER, W.,
"Der Werdegang Hergenröthers Photius, *Orientalia Christiana Periodica*, (1941) 36-90.

[Genèse, étudiée d' après les lettres de J. Hergenröther, de son œuvre monumentale, Photius, Patriarch von Konstantinopel, 1867-1869]

HOFMANN, G.,
"Der heilig. Johannes Klimax bei Photius", *Orientalia Christiana Periodica*, 7 (1941) 461-479.

[For the authenticity of the scholia on the work of John Climacus attributed to Photius]

JUGIE, M.,
Le Schisme Byzantine, aperçu historique et doctrinal, P. Lethielleux, Paris 1941, VIII, 487pp.

[cf. Grumel, *Echos d'Orient*, 39 (1940-41) 458-479; Michel, *BZ*, 45 (1952) 408-417]

REUSS, Joseph,
"Matthäus-, Markus-, und Johannes-katenen", *Neutestamentliche Abh.*, XVIII 1941.

1942

DVORNIK, Francis,
"The Patriarch Photius - Father of the Schism or Patron of Reunion", *Report of the Proceedings at the Church Unity Week*, Oxford 1942.

ZIEGLER, Konrat,
"Photios", *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, neue Bearbeitung, Neunund-dreissigster Halbband, Stuttgart 1941, XX:I (1942) 667-737.

1943

DOELGER, F.,
"Europas Gestaltung im Spiegel der fränkisch-byzantinischen Auseinandersetzung des 9. Jahrhunderts", in *Der Vertrag von Verdun 843*, ed. Th. Meyer, Leipzig 1943, pp. 203-273.

[repr. in F. Doelger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Speyer a. R., 1953, pp. 282-369]

DVORNIK, Francis,
"East and West. The Schism of the Patriarch Photius, Restatement of facts", *The Month*, 179 (1943) 257-270.

1944

REUSS, Joseph,
"Unterschuchungen zu den Evangelienkommentaren des Patriarchen Photius von Konstantinopel", *Byzant-neugrichische Jahrbb*, 17 (1944) 61-71.

1945

DVORNIK, Francis,
"Photius, Pére du Schisme ou Apôtre de l'union?", *Vie Intellectuelle*, 13 (1945) 16-28.

THOMPSON, D. A. W.,
"The Greek for a dormouse", *Classical Philology*, (1945) 185-186.

[Le nom du loir en grec est ἐλειός; le terme de φέροικος, cité par Photius, Suidas et Hésychius, semble le produit d'une étymologie populaire].

1947

AMANDOS, K.,
῾Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τομ. β΄, Collection de l' Institute Francais d'Athénes, 1947, in 8°, xviii & 457.

EVORY, G.,
The Byzantine Patriarchate (451-1204), SPCK, London 1947.

GRUMEL, V.,
"Photius et l' addition du *Philioque* au symbole du Nicée-Constantinople", *Revue des études byzantines*, 5 (1947) 218-234.

[The addition of the *Filioque* by the Latin in the Nicene- Constantinopolitan

Creed could not have been ignored by Photius]

HENRY, R. (Ed.),
Ctésias, La Perse, l' Inde, les sommaires de Photius, Collect. Lebègue Bruxelles Office de Publicité, 1947, 100pp.

[For reviews see: Lacroix, *Revue Belge de Philosophie et d' Histoire* (1948) 1255-57; Pugliese Carratelli, *La Parola del Passato. Rivista di studi classici (Napoli)*, (1948) 301; Charlier *Les études classiques* (1948) 190; Momigliano *Classical Review* (1948) 132-3; Severyns *L' antiquité Classique* (1949) 158-59; Chantraine *Revue de Philologie (Paris)* (1949) 177]; Diller *Classical Philology (Chicago)* 45 (1950) 204; Goossens *Bibliotheca Orientalis (Leiden)* 5 (1948) 179-181]

KIKKOTIS, I. (ΚΥΚΚΩΤΗΣ Ι.,)
"Ρωμαιοκαθολικὸς ἀπολογητὴς τοῦ Μεγάλου Φωτίου" (Roman Catholic apologist of the Great Photius: Dr F. Drvornik), Ἐκκλησία, 24 (1947) 233-234.

KONSTANTINIDES, Michael (Archbishop of America),
"Ἡ περὶ τοῦ Μεγάλου Φωτίου εἰλικρινὴς ὁμολογία" (The honest confession on Photius the Great: F. Dvornik), Ἐκκλησία, 24 (1947), 274.

M. K. K.,
"Περὶ τοῦ Μεγάλου Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως", Νέα Σιὼν (Jerusalem), 42 (1947) 111-114.

PLATONOV, I.,
"Discours inédit sur Photius, Patriarche Oecuménique", vol. 46 (1947) 28-48, 131-148.

STEPHANIDES, B. (ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Β.),
"Νέα ἑρμηνεία τοῦ ὀνόματος τῆς πρωτοδευτέρας Συνόδου τοῦ 861", Ἐκκλησία, (1947) 132ff.

1948

DVORNIK, Francis,
The Photian Schism, History and Legend, Cambridge University Press 1948, 504 pp. [Cf. the French edition in 1950, the Italian edition in 1953 and the English reprinted edition of 1970].

[For reviews see: Anastos, *American Historical Review* 55 (1949) 109-110; Chauvin *Revue d' Histoire Ecclesiastique* (1949) 239-241; Congar *Revue des Sciences philosophiques et théologiques* 33 (1949) 251; Every, *Theology*, 52 (1949) 77-78; Higgins, Cath. Hist. Rev., 36 (1950) 53-57; Jenkins *English*

Historical Review (1949) 361-3; Giet *Revue des Sciences religieuses* (1950) 393-4; Capelle *Recherches de Théologie ancienne et médiévale (Gembloux)* (1949) 334; Hussey, *Journal of Theological Studies* 1 (1950) 119-121; Runciman, *Slav. E. Eur. Rev.*, 27 (1949) 592-597; Shepherd, *Journ. Rel.*, 30 (1950) 64-65; Trypanis *History* 36 (1951) 114; Herman *Orientalia Christiana Periodica* 15 (1949) 219-222; Lemerle *Byzantion* 21 (1951) 511-514; Halkin *Analecta Bollandiana* 70 (1952) 208-210; Michel *Historische Jahrbuch* 70 (1950) 477-478; Manning *The Review of Religion (New York)* 15 (1950/1) 95-96; Matthew *The Hibbert Journal* 47 (1948/9) 310-311; Grumel *Revue des Etudes Byzantines* 10 (1952) 282-283; Chase *Traditio* 7 (1949/51) 491-496]

ERBSE, H.,
"Zum Kratinos-Fragment 244 Kock", *Philologus*, 97 (1948) 189-191.

[Recontruction of the text according to the testimony of Pausanias the atticist, Suidas, Zenobius, Eustathius and Photius]

FLEURY, E.,
"Les patris politico-religieux à Byzance au IXe s. Le Patriarcat d' Ignace", *Recherches et Travaux de Facultés Cath. d'Angere*, 3 (1948) 5-23.

HOFMANN, G.,
"Lo stato presente della questione circa la riconciliazione di Fozio con la Chiesa romana", *Civiltà Cattolica (Roma)* 99:3 (1948) 47 - 60.

[Certain obscurities still persist on the question of the possibility of complete rehabilitation of Photius]

HOFMANN, G.,
"Ivo von Chartres über Photios", *Orientalia Christianan Periodica*, 14 (1948) 105-137.

[cf. *BZ*, 43 (1950) 172f.]

JUGIE, M.,
"L' opuscule contre la primanté romaine attribué à Photius" (Πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι Ρώμη πρῶτος Θρόνος...), *Facultés catholiques de Lyon. Etudes de critique et d'Histoire religieuses*, vol. 2, Mélanges L. Vaganay, Lyon, (1848) 43-60. [argues against Cordillo's views. cf. bibliogr. 1940.]

LAURENT, V.,
"Le titre de patriarche oecuménique et la signature patriarcale", *Revue des Etudes byzantines*, 6 (1948) 5-26.

1949

DVORNIK, Francis,
The making of central and Eastern Europe, London 1949.

FINCH, Ch. E.,
"Pseudo-Smerdis in Photius' *Epitome* of Herodotus", *Classical Weekly (New York)*, 43 (1949) 40-41.

[The information supplied by Photius in his *Bibliotheca* 60 seems to rely on a gloss. Herodotus has included Smerdis the Magus among the kings of Persia]

GRUMEL, V.,
"Kwesties rond Photius", *Het christel. Oosten en bereeniging*, (1949) 293-302.

HUSSEY, J. M.,
"The Photian question", *Byzantinoslavica*, 10 (1949) 285-288.

šESAN, M.,
"La Papauté et l'Orthodoxie", *Orthodoxia* (Rev. Patr. Rom.), 1 (1949) 73-96 (in Rumanian).

1950

CHARITONIDES, H. (ΧΑΡΙΤΟΝΙΔΗΣ, Ε.),
"Ποικίλα φιλολογικά", Ἀθηνᾶ, 54 (1950), 227-229.

[Critical and exegetical notes on peculiar expressions in Photius' Letters]

DVORNIK, Francis,
Le Schism de Photius, histoire et légende [Coll. Unam Sanctam XIX], Editions du Cerf, Paris 1950, 662 pp. [Cf. the English edition in 1948 and its reprint in 1970, and the Italian edition in 1953].

[For Reviews see: Guilland *Revue des études grecques* (1950) 317-8; Schmemann *Erasmus* 3 (1950) 739-741; Robert *Revue d' Histoire Ecclesiastique* 46 (1951) 234-237; Lemerle *Byzantion* 21 (1951) 511-514; Capelle *Recherches de Théologie ancienne et médiévale (Gembloux)* 19 (1952) 177; Dejaifve *Nouvelle Revue Théologique (Louvain)* 74 (1952) 196; Chase *Traditio* 7 (1949-51) 491-496; Grumel *Revue des Etudes Byzantines* 10 (1952) 282-283; Michel *Historisches Jahrbuch* 73 (1953) 452]

DVORNIK, Francis,

"Photius", *Chamber's Encyclopedia*, new ed., 1950.

GRUMEL, V.,
"Un nouveau document sur la question photienne. La lettre intégrale d'Etienne V à Basile Ier", *Actes du VIe Congr. Intern. d' Etudes Byzant. I*, Paris 1950, pp. 241-242.

GOOSSENS, G.,
"Le sommaire des Persica de Ctésias par Photius", *Revue Belge de Philologie et d' Histoire (Bruxelles)* (1950) 513-521.

[Photius has rigorously abbreviated the *Persica* giving us a very imperfect idea about it. His choice of events permits us to confirm Ctesias' bad reputation as an historian]

KARMIRIS, I. N. (ΚΑΡΜΙΡΗΣ, I. N.),
Δύο βυζαντινοὶ ἱεράρχαι καὶ τὸ σχίσμα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι, 1950, 119σσ.

LAOURDAS, Basil. (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Βασίλειος),
"Λανθάνουσα ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο", **Ὀρθοδοξία**, 25 (1950) 472-474.

LASIER, C.,
L'Orient Chrétien II. De Photius à l'empire latin de Constantinople (850-1204), Paris 1950, 609pp.

MASSON, O.,
"Le nom de pharmakoi athéniens, σύβακχοι ou σύμβακχοι", *Annuaire de l Institut de Philologie et d' Histoire orientales* [Mélanges GREGOIRE ii], 10 (1950) 449-454

[The form σύμβακχοι for the name of the emissaries expelled from the feast of Thargelies seems preferable to the form σύβακχοι from the point of view of the cult and palaeography which is attested only in the mss of Photius]

MOREAU, E. De,
"La réhabilitation de Photius", *Nouvelle Revue Théologique*, 72 (1950) 174-183.

ROCHEFORT, G.,
"Une anthologie grecque du XIe siècle, le *Parisinus Suppl. Gr. 690*", *Scriptorium* 4 (1950) 3-17.

[Ms offering 90 remarkable texts in connection with cited works and their traditional value. The content of the texts, which include passages from

Isocrates, St Photius, Alexander Aphrodisias, Pseudo-Callisthenes, George Pisides, Symeon Metaphrastes, Psellus, Julian the Apostate, Nicetas the Philosopher, St John Damascene, the Onirocritica, extracts from Theophylactus Simocatta, Lucian, Esop, a Life of Esop attributed to Aphthonius, Philogelus Hierocleous and Philagrius, passages from St Gregory Nazianzen, Ninnus, St Maximus the Confessor, Olympiodorus, Anastasius of Antioch, the Batrachomyomachy, Phocylides, an anonymous text on the antiquities of Constantinople, a lexicological fragment, texts of St Athanasius, St John Chrysostom and St Epiphanius

SCHEIDWEILER, F.,
"Paulikianerprobleme", *Byzantinische Zeitschrift* 43 (1950) 10-39, 336-384.

[A critical account concerning the sources relating to the sect of the Paulicians and especially the information supplied by Photius which are of no value. Their doctrine derives from that of Marcion]

1951

ALTANER, B.,
"Augustinus in der griechischen Kirche bis auf Photius", *Historisches Jahrbuch (Köln)* 71 (1951) 37-76.

[Augustine was in touch with contemporary churchmen from the East such as John of Jerusalem and St Cyril of Alexandria especially with regard to the Pelagian heresy. As the *De gestis Pelagii* was known to Photius through a translation, it is plausible that were also others. In any case, even during Augustine's times certain of his texts were known in Latin in the Eastern Church. From St Leo the Great to St Photius St Augustine's texts can only be found in the dogmatic frorilegia and citations]

BALANOS, D. (ΜΠΑΛΑΝΟΣ, Δ.),
Οἱ βυζαντινοὶ Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 1951, in 8°, 232pp.

COLONNA, A.,
"Il testo di Imerio nella Bibliotheca di Fozio", *Miscellanea G. GALBIATI*, i & 2 [Fontes Ambrosiani xxv & xxvi], Hoepli, Milano 1951, lii + 411 pp, viii + 429 pp.

[Photius has kept intact, perhaps not recognizing the glosses which Himerius interpolated into the text]

GRIVEC, F.,
"De ss. Cyrilli et Methodii amicitia dubia cum Photio", *Orientalia*

Christiana Periodica, 17 (1951) 192-203.

DAIN, Alphonse,
"Manuscrits de Venise 974,975, 976", *Miscellanea GALBIATI* [Fontes Ambrosiani 27], vol. iii, Hoepli, Milano 1951, pp. 273-281.

[Greek Byzantine texts copied in Venice in the 16th century among which one finds Photius' *Synodicon*]

DUJEV, Ivan,
"Au landemain de la conversion du peuple Bulgare, L' épitre de Photius", *Melanges de science rteligieuse*, 8 (1951) 211-226.

[cf. Laourdas, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ., 21 (1951) 302-304]

DVORNIK, Francis,
"Photius et la réorganisation de l'Académie patriarchale", *Analecta Bollandiana* (Mélanges Paul Peeters II), 68 (1951) 108-125.

GRIVEC, F.,
"Cyrilli et Methodii amicita dubia cum Photio", *Orientalia Christiana Periodica*, 17 (1951) 382-392.

GRUMEL, V.,
"Une fable d' Esope dans Photius: Les trois grappes", *Annuaire de l' Institut de Philologie et d' Histoire orientales (Bruxelles)* [Mélanges GREGOIRE iii], 11 (1951) 129-132.

[Paraphrase of a fable of Esop in a letter of Photius which does not appear in Migne in spite of its authenticity]

HOMMEL, H.,
"Karban-Korban", *Atti dello VIIIo Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Palermo 1951, vol. 1, pp. 300-2.

[On the term καρβάν, -ᾶνος of Aeschylus which is the basis for Hesychius' and Photius' καρβανίζειν, i.e. βαρβαρίζειν and its relation to the Semitic κορβάν]

KARMIRIS, I. (ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Ἰωάννης) (ἐκδ.),
Ἱερὰ Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν καὶ Ἰσαποστόλου Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ὁμολογητοῦ. Συνερασθεῖσα ἐξ ἀρχαιοτέρων τῆς Ἐκκλησίας ὕμνων καὶ συνταχθεῖσα ὑπὸ Κωνσταντίνου Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως τοῦ Τυπάλδου, Ἀθῆναι 1951.

KATSANEVAKIS, Ben. (ΚΑΤΣΑΝΕΒΑΚΗΣ, Βενέδικτος Ἀρχιμ.), *Luce sulle vicende della Chiesa*, ed. Eglise saints Pierre et Paul, Naples 1951, in 8°, 98pp. [see part 2]

LAOURDAS, Basil (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β.), "Τὰ εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου Σχόλια τοῦ Κώδικος Baroccianus Graecus 217", Ἀθηνᾶ, 60 (1951) 125-154.

[Edition of and commentary on the scholia which are probably attributed to Arethas of Caesarea]

LAOURDAS, Basil (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β.), "The Codex Ambrosianus Graecus 81 and Photius", *Byzantinische Zeitschrift*, 44 (1951) 370-372.

LAOURDAS, Basil (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β.), "The letter of Photius to the Archbishop of Aquileia", Κληρονομία, 3 (1951) 66-68.

LAOURDAS, Basil (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β.), "Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου", Ἐπετηρὶς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Athens), 21 (1951) 74-109.

LAOURDAS, Basil (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β.), "Μάξιμος Μαργούνιος καὶ Φώτιος", Ὀρθοδοξία (Constantinople), 26 (1951) 311-318.

LAOURDAS, Basil (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β.), "Παΐσιος Λιγαρίδης καὶ Φώτιος", Ὀρθοδοξία (Constantinople), 26 (1951) 467-473.

[cf. A. Wenger, *Bulletin de Spiritualité et de Theologie byzantines, Revue des études Byzantines*, 13 (1951) 161]

SCHARF, J., "Zur Echtheitsfrage der Manichaerbücher des Photios", *Byzantinische Zeitschrift*, 44 (1951) 487-494.

[cf. Laourdas, Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 21 (1951) 302-303]

SCHELKLE, Karl Hermann, "Erwählung und Freiheit im Römerbrief nach der Auslegung der Väter", *Theologische Quartalschrift (Stuttgart)* 131 (1951) 17-31, 189-207.

[A study of the notions of choice, predestination and freedom, as those which have been included in the Fathers' exegetical works on the Epistle of Paul to the Romans by Origen, Pelagius, Augustine, Photius, Clement the Alexandrian and Cyril of Alexandria, John Chrysostom, Ephrem the Syrian, Hilary, Diodore, Theodore of Mopsuestia, Gregory Nazianzen, Ambrose, Theodoret, Gennadios, Methodios, Severian, Jerome, Acacius, Œcumenius]

THEMELIS, Chrysostomos (ΘΕΜΕΛΗΣ, Χρυσόστομος Ἀρχιμ.), **Δύο Θεόδωροι ἐπίσκοποι Εὐρίπου**, Ἀθῆναι 1951. [ὁ πρῶτος συμμετέσχε καὶ ὑπέγραψε τὴν καταδίκη τοῦ Φωτίου τὸ 869 καὶ τὴν ἀπόρριψη τῶν συνόδων τοῦ 861 καὶ 867.]

TYPALDOS, Con. (ΤΥΠΑΛΔΟΣ, Κων/νος Μητρ. Σταυρουπόλεως), **Ἱερὰ ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν καὶ ἰσαποστόλου Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ὁμολογητοῦ**, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1951, in 8°, 24pp.

1952

HATZIEMMANUEL, E. (ΧΑΤΖΗΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ε.) **Ἄνδρες Πίστεως**, ἐκδ. Ἱερ. Ἀρχιεπ. Ἀμερικῆς, 1952, in 8°, 128pp. (includes Photius)

JUGIE, M., *L' Immaculée conception dans l' Ecriture Sainte et dans la tradition orientale*, Rome 1952. [cf. pp. 164-169 on Photius]

KARMIRIS, I. (ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Ἰωάννης), **Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας**, τομ. α', Ἀθῆναι 1952. [cf. ch. IV: I Ἡ ἐγκύκλιος τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ Θρόνου (866)]

LAOURDAS, Basil (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β.), "Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Μιχαὴλ πρώτης ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου" (The inscription of Photius' first epistle to king Michael of the Bulgarians), **Θεολογία**, 23 (1952) 618-621.

PAPADOPOULOS, Nik. (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Νικολ. Πρωτοπρεσβ.), **Ἡ Ὑμνογράφος Κασσιανή**, Ἀθῆναι 1952. [οἱ Αἶνοι τοῦ Φωτίου εἶναι τῆς Κασσιανῆς]

REUSS, Joseph, "Die Matthäus-Erklärung des Photius von Konstantinopel", *Ostkirchliche Studien*, 1 (1952) 132-134.
[it announces the discovery of over a hundred Photian scholia on Matthew,

possibly derived from homilies]

STEPHANOU, P.,
"Les Débuts de la querelle photienne vus de Rome et de Byzance", *Orientalia Christiana Periodica*, 18 (1952) 270-280.

1953

CHALMERS, W. R.,
"The νέα ἔκδοσις of Eunapius' Histories", *Classical Quarterly (Oxford)*, 47 (1953) 165-170.

[Photius attributes to Eunapius the fragments of the Histories on the basis of the evidence from the latter's Lives of the Philosophers]

DOELGER, F.,
Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953, pp. 70-115 & 315-317.

DVORNIK, Francis,
Lo scisma di Fozio, Ed. Paoline, Roma 1953, 548 pp. [Cf. 1950 for the French edition and 1948 for the English edition repr. in 1970]

DVORNIK, Francis,
"The Patriarch Photius and Iconoclasm", *Dumbarton Oaks Papers* 7 (1953) 69-97.

KUSTAS, G., L.,
"Photius' idea of History", *Abstract of a thesis in Harvard Studies in Classical Philology* 61 (1953) 170-172.

LAOURDAS, Basil (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β.),
"Τὰ εἰς τὰ 'Αμφιλόχια τοῦ Φωτίου σχόλια τοῦ κώδικος 449 τῆς Λαύρας", **'Ελληνικά**, 12 (1953) 252-272.

PAPADOPOULOS, F. (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Φ.),
"Φώτιος ὁ ὑποστηρικτὴς τῆς 'Ορθοδοξίας", **Τὰ Χριστιανικὰ Νειάτα**, (1953) φυλ. 1-2.

PERRY, B. E.,
"An Aesopic fable in Photius", *Byzantinische Zeitschrift*, 46 (1953) 308-313.

[On the fable in a letter of Photius which alludes to Dionysos and the invention of wine (16, pp. 10-12 in the edition of Papadopoulos-Kerameus)]

1954

ASTRUC, Ch.,
"Miscellanea Graeca dans un recueil provenant de Charles de Montchal", *Scriptorium* 8 (1954) 293-296.

[Greek unedited extracts of various authors including Photius in the codex Paris. B. N. Lat. 3282]

DAIN, Alphonse,
"La transmission des textes littéraires classiques de Photius à Constantin Porphyrogénète", *Dumbarton Oaks Papers*, 8 (1954) 31-47.

DARROUZES, J.,
"Un nouveau manuscrit des homélies et des lettres de Photius", *Revue des études Byzantines* 12 (1954) 183-186.

[Description of the ms Athen. B. N. 2756 of the 13th century containing two unpublished homilies and 4 unknown letters].

DARROUZES, J.,
"Notes d' épistolographie et du histoire des textes", *Revue des études byzantines*, 12 (1954) 176-186.

[On Codex Athen. B. N. 2756 on Photius' Homilies and Letters]

DILLER, Aubrey,
"The scholia on Strabo", *Traditio* 10 (1954) 29-50.

[These scholia and the Palatine Chrestomathia of Strabo are the work of Photius]

KARMIRIS, I. N. (ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Ι. Ν.),
"Ὁ Πατριάρχης Φώτιος καὶ ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Σύνοδος τοῦ 867 (Patriarch Photius and the Synod of Constantinople in 867), **Ἐκκλησία**, 31 (1954) 226-229.

KARMIRIS, I. N. (ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Ι. Ν.),
"Δύο ὁμιλίαι τοῦ Φωτίου Κατὰ αἱρέσεων", **Γρηγόριος Παλαμᾶς**, 37 (1954) 377-385.

KARMIRIS, I. N. (ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Ι. Ν.),
Ἐπιστασία ἐπὶ ὁμιλιῶν Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Θεσσαλονίκη 1954, in 8°, 18pp.

KOURNOUTOS, I. G. P., & LAOURDAS B.,

"Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως δύο ἀνέκδοτοι ὁμιλίαι" (Two undedited homilies of Photius Patriarch of Constantinople), **Θεολογία**, 25 (1954) 177-200.

LAOURDAS, B. (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β.)(Ed.),
"Brief an Boris", **Ἑλληνικά**, 13 (1954) 263-265.

REUSS, Joseph,
"Die Evangelienkatenen im Cod. Archivio di S. Pietro Grec. B 59", *Biblica*, 35 (1954) 207-216.

TIMIADIS, Em. Archim. (ΤΙΜΙΑΔΗΣ, Ἐμ. Ἀρχιμ.),
Les causes du schisme entre l'Eglise orthodoxe et l'Eglise romaine (1054-1954), Impr. Vrouyr. Anvers. 1954, in 8°, 54pp.

1955

HUILLIER, Pierre Le,
"Le St Patriarch Photius et l' unité chrétienne", *Messanger de l' Exarchat du patriarcat russe en Europe occidentale*, 22 (1955) 92-110.

LAOURDAS, Basil (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β.),
"Ἑρμηνευτικὰ εἰς Φώτιον", **Ἑλληνικά**, 14 (1955) 168-170.

LAOURDAS, Basil (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β.),
"Ἐπιστολὴ τοῦ πάπα Στεφάνου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον Α΄ (διὰ τὸν πάπα Μαρτῖνον καὶ τὸν πατριάρχην Φώτιον), **Ἑλληνικὰ**, 14 (1955-56) 170-172.

LAOURDAS, Basil (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β.),
"Ὁ πατριάρχης Φώτιος καὶ ἡ ἐποχὴ του", **Γρηγόριος Παλαμᾶς**, 38 (1955) 152-160.

METHODIUS, Metr. of Corfu (ΜΕΘΟΔΙΟΣ (Μητρ. Κερκύρας)
Ὁμιλία περὶ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου, Κέρκυρα 1955, in 8°, 26pp.

RUNCIMAN, Steven,
The Eastern Schism. A study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and the XIIth centuries, Oxford at the Clarendon Press, 1955.

STEPHANOU, P.,
"La violation du compromis entre Photius et les ignatiens", *Orientalia Christiana Periodica*, 21 (1955) 291-307.

TOMADAKIS, N. (ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ν.),
Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία, Ἀθῆναι 1955.

WYSS, B.,
"Photios über den Stil des Paulus", *Museum Helveticum (Basel)*, 12 (1955) 236-251.

[On Photius' views on the style of St Paul in his three letters 26-28 of the Valettas edition]

1956

ARABATZOGLOU, Gennadios Metr. of Helioupolis,
Αἱ περὶ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου κρίσεις τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν ἱστορικῶν τῆς ἐποχῆς μας, Istanbul 1956, 32pp. [reprint from the Ὀρθοδοξία, 31 (1956) 37-68

BIRDSALL, J. N.,
"The text of the Gospels in Photius", *Journal of Theological Studies* N. S., 7 (1956) 42-55 & 190-198.

DAVIES, J. G.,
"Proclus and Pseudo-Nilus", *Harvard Theological Review*, 49 (1956) 179-181.

[The Homily on the ascention which Photius cites in his *Bibliotheca* is wrongly attributed to Pseudo-Nilus. It belongs to Proclus of Constantinople]

DOELGER, F.,
"Photius", *Zeitschrift der Universität Greifswald*, 5 (1955-56) 59-61.

DVORNIK, Francis,
The Slavs. Their History and Civilization, Boston 1956.

HEMMERDINGER, B.,
"Les notices et extraits des bibliothèques grecques de Bagdad par Photius", *Revue des études grecques*, 69, no 324-5 (1956) 101-103.

[There is no reason to cast any doubts on Photius' report as it is normally assumed]

JENKINS, R. J. H., & MANGO, C. A.,
"The date and significance of the 10th Homily of Photius", *Dumbarton Oaks Papers*, 10 (1956) 123-140.

KOTSONIS, J. Archim. (ΚΟΤΣΩΝΗΣ, Ι.),

Ἰδιάζουσα περίπτωσις ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας, Ἀθῆναι 1956, 24pp. (ἀνάτυπον ἐκ τῆς "Θεολογίας")

LAOURDAS, Basil (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β.),
"Τρεῖς ὁμιλίαι τοῦ Πατριάρχου Φωτίου ἐν τῷ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἱ. Ναῷ τῆς Ἁγ. Εἰρήνης Κωνσταντινουπόλεως, **Γρηγόριος Παλαμᾶς**, 39:454-5 (1956) 139-145.

LOOS, M.,
"Deux contributions à l'histoire des Paulicienes", *Byzantinoslavica*, 17:1 (1956) 48-56.

KONSTANTINIDES, Michael (Archbish. of America),
"The Great Photius", *Orthodox Observer*, 436 (1956) 148-149, 167.

PANTELEIMON (De Lavra),
"Quelques chapitres choisis de la lettre de Photius patr. de Constantinople, à Michel, prince de Bulgarie (Ms 139 de Lavra, 19e s.)", **Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη**, 21 (1956) 38-40, 80-82.

SCHARF, J.,
"Photius und die Epanagoge", *Byzantinische Zeitschrift*, 49 (1956) 385-400.

SCHELKLE, Karl, Hermann,
Paulus, Lehrer der Väter. Die altkirchliche Auslegung von Römer 1-11, Patmos, Düsseldorf 1956, 458pp.

1957

"Φωτίου Ὁμιλία εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν" (κείμενο), **Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη**, 22:254-6 (1957) 9-16.

AXELOS, K.,
"Les lignes de force de la spiritualité byzantine", *Bulletin de l' Association G. Budé*, 3 (1957) 3-20.

[It deals with the contributions of Philoponus, Leontius, Climacus, Maximus the Confessor, John Damascene, Photius, Psellus and Plethon]

BONIS, C. (ΜΠΟΝΗΣ, Κ.),
"Κρίσεις ἐπί τινων σημείων τῆς πολιτικῆς τοῦ Φωτίου", **Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ ἐν Ἀθήνησι Πανεπιστημίου** [Τιμητικὸν Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Εὐάγγελον Ἀντωνιάδην], Ἀθῆναι 1957.

MOURIKIS, G. (ΜΟΥΡΙΚΗΣ, Γ.),
"Τὰ περὶ τοῦ Μεγάλου Φωτίου κείμενα διὰ τὴν θέσιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας", **Νέα Σιὼν**, 52 (1957) 345-363.

OEHLER, K.,
"Zacharias von Chalkedon über die Zeit", *Byzantinische Zeitschrift*, 50 (1957) 31-38.

[This unpublished treatise, preserved in the codices Marcianus Graecus 258 and Ottobonianus Graecus 45, contains valuable information on the activities of Photius' philosophical school and the byzantine tradition of Aristotelianism]

REUSS, Joseph,
Matthäus Kommentare aus der Griechischen, aus Katenenhandschriften [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 61], Akademie Verlag, Berlin 1957, pp xlvii +463. [For the Photian Fragments see pp 270-337]

[Cf. the Review: *Byzantinoslavica* 19:1 (1958) 315-316; *Bijdragen* 20:3 (1959) 320-1]

TREBELAS, P. N. (ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, Π. Ν.),
Ἀρχαὶ κρατήσασαι ἐν τῇ ἀνακηρύξει τοῦ αὐτοκεφάλου, Ἀθῆναι 1957, 20pp. (ἀνάτυπον ἐκ τῆς "Θεολογίας")

1958

BIRDSALL, J. M.,
"The text of the Acts and the Epistles in Photius", *Journal of Theological Studies* 9 (1958) 278-291.

BIRDSALL, J. M.,
"Photius and the text of the fourth Gospel", *New Testament Studies*, 4 (1957/8) 61-63.

DVORNIK, Francis,
"The Patriarch Photius in the light of recent research", *Berichte 11 Internat. Byzantin. Kongress*, München 1958, iii 2-56.

DVORNIK, Francis,
The idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew, Cambridge Mass. 1958.

КАЖДАН, А. П.,
Социальные и Пщлитиуеские, Вэглды Фотия, в сб: Ежегждник муэея истории религии и атеиэиа, т. 2, М. Л 1958, с. 107-136.

LAOURDAS, Basil (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β.),
"Κύριλλος καὶ Μεθόδιος οἱ Ἱεραπόστολοι τῶν Σλάβων", **Νέα Ἑστία**, 63 (1958) 3-10.

MANGO, Cyril,
The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople, translation introduction and comments by C. Mango, [Dunbarton Oaks Studies 3], Harvard University Press, Cambridge Mass. 1958, xii + 327pp.

[For reviews see: Halkin *Analecta Bollandiana* 76 (1958) 435-7; Songster *Americal Historical Review* 64 (1958/9) 980; *Revue des études Grecques* 72 (1959) 370-371; Jenkins *Byzantinische Zeitschrift* 52 (1959) 106-108; Hussey *Speculum* 35 (1960) 637-8; Browning *Journal of Hellenic Studies* 80 (1960) 245; Every *Journal of Theological Studies* 11 (1960) 198; Grumel *Revue des études byzantines* 17 (1959) 258-9; Engberding *Oriens Christianus* 43 (1959) 142-3; Higgins *Catholic Historical Review* 45 (1959/60) 115-116; Charanis *Journal of Religion* 39 (1959) 277-278; Gill *Orientalia Christiana Peridodica* 24 (1958) 409-10; Martin *Nouvelle Revue Théologique* 82 (1960) 428; Beck *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 72 (1961) 161]

1959

BECK, Hans-Georg,
"Photios", *Kirche und Theologische Litteratur im Byzantinischen Reich*, München 1959, pp. 520-528.

DVORNIK, Francis,
"Patriarch Photius, scholar and statesman", *Classical Folia, Studies in the Christian perpetuation of the Classics (New York)*, 13:2 (1959) 3-18, 14:1 (1960) 3-22.

DVORNIK, Francis,
"The Photian Schism in Western and Eastern Tradition", *Image of Man; a Review of politics reader*, ed. by M. A. Fitzsimons, Thomas T. McAvoy and Frank O'Malley, University of Notre Dame Press, 1959, pp. 56-74.

ELORDUY, E.,
"La filologia de Proclo y su tendencia religiosa", *Emerita* 27 (1959) 5-14.

[Based on Photius' *Chrestomathia* and on Proclus' commentary on the Timaeo]

GROSS, J.,
"Photios, ein Gegner des Erbsündendogmas", *Byzantinische Zeitschrift* 52 (1959) 304-320.

HENRY, R.,
Bibliothèque 1: Codices 1-84, texte etabli & Trad. par R. Henry [Collect. byz. G. Budé], Les Belles Lettres, Paris 1959, liii + 202pp.

[For reviews see: Erbse *Gnomon* 32 (1960) 608-18; Petit *Recherches de Théologie ancienne and médiévale* 27 (1960) 174-7; *Revue des études grecques* 73 (1960) 301-2; Guillaumont *Revue de l' Histoire des Religions* 161 (1962) 259-260; *Verbum Caro* 16 (1962) 89-90; Burguière *Revue des études anciennes (Bordeaux)* 64 (1962) 226-227; Saffrey *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 47 (1963) 155; Cataudella *Siculorum Gymnasium (Catania)* 14 (1961) 231-3; Martin *Nouvelle Revue Théologique (Louvain)* 82 (1960) 429; Wirth *Byzantinische Zeitschrift* 57 (1964) 417-418; Každan *Vestnik Drevnej Istorii (Review of Ancient History, Moscow)* 94 (1965) 203-205]

LAOURDAS, Basil (ΛΑΟΥΔΡΑΣ, Β.),
"Φωτίου Ὁμιλίαι", Ἔκδοσις κειμένου, εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια, **Ἑλληνικὰ** (Περιοδικὸν Σύγγραμμα Ἑταιρίας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Παράρτημα 12), Θεσσαλονίκη 1959, xiv + 128 pp [with introduction + 274 pages of text and commentary].

[For reviews see: *Revue des études grecques* 74 (1961) 345; *Bibliograph. Hellenique*, 20 (1959) 177]

LAOURDAS, Basil (ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β.),
"A new Letter of Photius to Boris", ΕΛΛΗΝΙΚΑ, 13 (1959) 263-265.

LASSERRE, F.,
"Etude sur les extraits médiévaux de Strabon suivie d' un traité inédit de Michel Psellus", *L' Antiquité Classique* 28 (1959) 32-79.

LéVêQUE, P.,
Aurea Catena Homeri. Une étude sur l' allégorie grecque (Annales litt. Univ. de Besançon 27), Les Belles Lettres, Paris 1959, 90pp.

SCHARF, J.,
"Quellenstudien zum *Prooimion* der *Epanagoge*", *Byzantinische Zeitschrift* 52 (1959) 68-81.

[The prooimion of the *Epanagoge* is due to Photius]

SHERRARD, Philip,
The Greek East and the Latin West, London 1959.

1960

DVORNIK, Francis,
"Photios, Patriarch", *Lexicon für Theologie und Kirche*, 8 (1960) 484-488.

ESSER, A.,
"Photius, Patriarch von Konstantinople", *Ostkirchliche Studien*, 9 (1960) 26-46.

GRUMEL, V.,
"Une nouvelle édition de la *Bibliothèque* de Photius", *Revue des études byzantines* 18 (1960) 214-224.

HENRY, R.,
Bibliothèque 2: Codices 84-185, texte etabli & Trad. par R. Henry [Collect. byz. G. Budé], Les Belles Lettres, Paris 1960, pp. 203 double pp. + 205-224.

[For Reviews see: Petit *Recherches de Théologie ancienne and médiévale* 27 (1960) 174-7; *Revue des études grecques* 73 (1960) 578; Cataudella *Siculorum Gymnasium (Catania)* 15 (1962) 285; *Verbum Caro* 16 (1962) 89-90; Burguière *Revue des études anciennes (Bordeaux)* 64 (1962) 226-227; Livadaras `Επετηρὶς `Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 30 (1960/1) 584-6; Saffrey *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 47 (1963) 155; Erbse *Gnomon* 33 (1961) 354-5; Wirth *Byzantinische Zeitschrift* 57 (1964) 417-418; Každan *Vestnik Drevnej Istorii (Review of Ancient History, Moscow)* 94 (1965) 203-205]

JAEGER, W.,
"Studia in Photium", *Rheinisches Museum* 103 (1960) 168-171.

[the passage in the *Bibliotheca* p 208b12-210b22 on Diodore of Tarsus]

KAVVADAS, St.,
"Διορθώσεις τοῦ `Αδαμ. Κοραῆ εἰς τὸ Λεξικὸν τοῦ Φωτίου", **Εἰς μνήμην Κωνσταντίνου `Αμάντου**, ἐκδ. Μ. Πυριτίδης, 'Αθῆναι 1960, pp. 285-298.

1961

ARBARGI, Martin George,
Byzantium in Latin Eyes: 800-1204, Dissertation, Rutgers and the State University, 1961.

HUSSEY, J. M.,
The Byzantine World, N. York 1961.

KUSTAS, G. L.,
"Photian Methods in Philology", *Greek Orthodox Theological Review*, 7 (1961-62) 78-91.

NEMEC, L.,
"Photius' Orthodoxy Irreproachable", *The Byzantine Catholic World*, 6 (June 25, 1961) 6-17; 6 (July 2, 1961) 7-15.

NEMEC, L.,
"General Concensus on Photius' Scholarship", *The Byzantine Catholic World*, 6 (Oct 29, 1961) 6, 17; (Nov 5, 1961) 6, 17; (Nov 12, 1961) 14-15; (Nov 19, 1961) 6, 13-14.

POLITIS, L.,
"Die Handschriftensammlung des Klosters Zaborda und die neuaufgefundene Photios Handschrift", *Philologus* 105 (1961) 136-144.

[On a manuscript of the said monastery containing the *Lexicon* of Photius]

RENEHAN, R.,
"Photius *Bibli*. p. 209α 33 sq.", *Rheinisches Museum (Frankfurt)* 104 (1961) 189-190.

[A response on Jaeger's article: see 1960)]

TYPALDOS, Constantine (Metropolitan of Stavroupolis),
"Ἀκολουθία Ἱερὰ τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν καὶ Ἰσαποστόλου Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ὁμολογητοῦ", συνεργασθεῖσα ἐκ ἀρχαιοτέρων τῆς Ἐκκλησίας Ὕμνων καὶ συνταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως τοῦ Τυπάλδου, Ἐν Ἀθήναις 1961, 29pp.

1962

DILLER, Aubrey,
"Photius' Bibliotheca in Byzantine Literature", *Dumbarton Oaks Papers*, 16 (1962) 189-240.

HENRY, R.,
Bibliothèque 3: Codices 186-222, texte etabli & Trad. par R. Henry [Collect. byz. G. Budé], Les Belles Lettres, Paris 1962, pp. 246 some double pp.

[For reviews see: Martin *Nouvelle Revue Théologique* 84 (1962) 990; Erbse *Gnomon* 35 (1963) 468-470; Irigoin *Revue de Philologie (Paris)* 38 (1964) 152; Cataudella *Siculorum Gymnasium (Catania)* 16 (1963) 225-6; Petit *Recherches de*

Théologie ancienne et médiévale (Gembloux Duculot) 30 (1963) 351-353; *Revue des études grecques* 77 (1964) 383; Każdan *Vestnik Drevnej Istorii (Review of Ancient History, Moscow)* 94 (1965) 203-205]

IRIGOIN, J.,
"Survie et renouveau de la littérature antique à Constantinople (IXe siècle)", *Cahiers de Civilization Médiévale (Poitiers)* 5 (1962) 287-302.

KUSTAS, G. L.,
"The literary criticism of Photius. A Christian definition of style", *Hellenica* 17 (1962) 132-169.

NEMEC, L.,
"A new view on the Patriarch Photius", *The Byzantine Catholic World*, 7 (Jan 21, 1962) 6-7; (Jan 28, 1962) 6, 12.

REUSS, Joseph,
"Die Erklärung des Johannes-Evangeliums durch den Patriarchen Photius von Konstantinopel", *Biblische Zeitschrift*, 6:2 (1962) 279-282.

TOMADAKIS, Nikolaos (ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Νικόλαος),
Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων: Ὁ Ἱερὸς Φώτιος, Ἀθῆναι 1961.

1963

BERTELLI, L.,
"Εἶδος δικαιαρχικόν", *Atti della Accademia delle Scienze di Torino (Torino)*, 97 (1962-3) 175-209. [On *Biblioth.* 37]

GAINA, D. I.,
"Din activitatea canonică a patriahului Fotie", (The canonical activity of Patruiarch Photius), *Studii teologice (Rumania)*, 15:5-6 (1963) 347-364

HALKIN, F.,
"La date de composition de la *Bibliothèque* de Photius, remise et question", *Analecta Bollandiana* 81 (1963) 414-417.

JENKINS, R. J. H.,
"The Hellenic origins of Byzantine literature", *Dumbarton Oaks Papers*, 17 (1963) 37-52.

[with special reference to George Pisides, Photius, the Suda and Eustathius]

PEPE, L.,
"Lucio di Patrae o Aristide-Sisenna?", *Giornale Italiano di Filologia (Napoli)*, 16 (1963) 111-142.

[On Photius' *Bibliotheca* 129]

RENEHAN, R.,
"Photius on Ctesias", *Americal Journal of Philology (Baltimore)*, 84 (1963) 71.

[Critical note on Henry's *Bibliothèque* lxxii p 133]

SCHARF, J.,
"Die Briefe des Patriarchen Photios an die italianischen Bischöfe Marinus, Gauderich und Zacharias", *Mélanges Ostrogorsky*, ed. by F., Barišić, Rec. de trav. de l' Inst. d' Et. byz. viii Belgrade 1963 xviii + 306.

[Cf. the review: *Revue des études grecques* 77 (1964) 377]

1964

BOUGATSOS, N. Th. (ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΣ, Ν. Θ.),
"Φώτιος Μέγας: Ἕνας ἅγιος γράφει στὸν βασιλειὰ γιὰ τὰ καθήκοντά του", Εἰσαγωγή, ἐπιλογὴ, ἀπόδοσις, Ἀθῆναι 1964, 8pp.

CANART, P.,
"La deuxième lettre à Thomas de S. Maxime le Confesseur", *Byzantion (Hommage à S. G. Mercati)*, 34 (1964) 415-445.

[Greek text and French translation based on two manuscripts of this letter to a certain (still unknown) Thomas mentioned in Photius' *Bibl. cod. 194*]

DOELGER, F.,
Byzanz und die europäische Staatenwelt, Speyer a. R., Darmastadt 1964.

DVORNIK, Francis,
Byzance et la primauté romaine, Les Editions du Cerf, Paris 1964. [cf. chapt. 7]

HALKIN, F.,
"Une courte Vie latine inédite de saint Grégoire le Grant retraduite du grec", *Mélanges E. iv-v: Archives Vatican. Histoire ecclésiastique* [Studi e Testi ccxxxiv], Bibl. Apostol. Vaticana, Citta del Vaticano 1964, pp. 379-387.

IRMSCHER, J.,
"Die Gestalt des Dion bei den Byzantinern", *Actas del ii Congreso español de Estudios clásicos (Madrid-Barcelona, 4-10 de abril de 1961)*, Publ. de la Soc. Esp. de Estud. clás. Madrid 1964, pp. 318-326. [George Synkellos, Photius and Suidas on the the subject]

KLAFFENBACH, G.,
"ἴτηλος", *Glotta* 42 (1964) 182-183.

[Hesychius' ii,376,18 and Photius' i,300,11]

KUSTAS, G. L.,
"History and Theology in Photius", *Greek Orthodox Theological Review*, 10:1 (1964) 37:74.

1965

AHRWEILER, Helene,
"Sur la carrière de Photius avant son patriarcat", *Byzantinische Zeitschrift* 58 (1965) 348-363.

[On the birth in 810 and family of Photius. His ambassadorship to the Arabs in 838, i.e. the year of his definitive publication of the *Bibliotheca*. Photius' career as asecretis in the office of Zelix the protasecretis whose heresy was exposed by Photius]

CHRESTOU, P. K., (ΧΡΗΣΤΟΥ, Παν. Κ.),
"Μέγας Φώτιος, ὁ λόγιος καὶ ἀγωνιστὴς ἱεράρχης", Ἱερὰ Μητρόπολις Κίτρους, Κατερίνη 1965, 23pp.

DUJCEV, Ivan,
Medioevo Bizantino-Slavo, vol. 1 (Rome 1965) 107-123.

DULIERE, W. L.,
"Les Dictyaques de Denys d' Egée et les dilemmes du *sic et non* de la médecine antique. Histoire d' un procédé dialectique", *Analecta Bollandiana* 34 (1965) 506-518.

[on the importance of Dionysius Aegaeus' work which is known through Photius' two summaries]

HEMMERDINGER, B.,
"Le Codex 252 de la *Bibliotheca* of Photius", *Byzantinische Zeitschrift* 58 (1965) 1-2.

[Against Halkin (Cf. this Bibliography 1963) The author of the anonymous

preface who wrote a *Vita* of Gregory the Great in Greek and which was lost according to *BHG* 721, Photius' *Codex* 252 and *BHL* 3641]

HENRY, R.,
Bibliothèque 4: Codices 223-229, texte etabli & Trad. par R. Henry [Collect. byz. G. Budé], Les Belles Lettres, Paris 1965, pp. 182 some double pp.

[For reviews see: Petit *Recherches de Thélogie ancienne et médiévale* 32 (1965) 342; *Revue des études grecques* 79 (1966) 806; Hansen *Gnomon* 39 (1967) 689-694]

LUCK, G.,
"Elemente der Umgangssprache bei Menader und Terenz", *Rheinisches Museum (Frankfurt)*, 108 (1965) 269-277.

[Three examples from Menander and one from Photius which indicate that ἡἢν correspond to an interjection of Terentius]

OSTROGORSKY, George,
"The byzantine background of the Moravian Mission", *Dumbarton Oaks Papers*, (1965) 1-18.

SERVAIS, J.,
"Le *colosse* des Cypsélides", *L' Antiquité classique (Louvain)*, 34 (1965) 144-175.

[on two epigrams cited by Photius which speak of Zeus' statue as κολοσσός according to an ancient tradition, with special reference to Apellas of Pontus and the falsity of the first epigram]

SINITZYNA, N. V.,
"Une epitre du Patriarche de Constantinople Photius au Prince Michel de Bulgarie dans des documents du xvie siécle" (in Russian), *Trudy otdela drevnerusskoj Literatury (Moskva)*, 21 (1965) 96-125.

1966

CHABATINE, I. N.,
"L' histoire de l' Eglise russe depuis la mort du métropolite Alexis jusqu'à la réalisation de l' autocéphalie" (in Russian), *Messager de l' Exarchat* 14:no 53 (1966) 46-62.

DVORNIK, Francis,
Byzantium and the Roman Primacy, Fordham Univ. Press, New York 1966.

DVORNIK, Francis,
"Patriarch Ignatios and Caesar Bardas", *Byzantinoslavica*, 27 (1966) 7-22.

DVORNIK, Francis,
Early Christian and Byzantine Political Philosophy, origins and background, Washington DC, 1966.

DVORNIK, Francis,
"Constantinople and Rome", *The Cambridge Medieval History*, vol. 4:2 (1966) 431-472.

GOUMAS, Germanos (Metropol. of Elia),
"Λόγος εἰς τὸν ἑορτασμὸν τῆς μνήμης τοῦ Ἁγίου Φωτίου" (Oration on the celebration of the memory of Saint Photius), **Ἐκκλησία**, 43 (1966) 95-96.

GREGOIRE, Henri,
"The Amorians and the Macedonians, 842-1025", *The Cambridge Medieval History*, vol. 4:2 (1966) 105-192.

HUSSEY, J. M.,
The Byzantine Empire, *The Cambridge Medieval History*, vol. 4, Cambridge 1966.

NEMEC, L.,
"Photius. Saint or schismatic?", *Journal of Ecumenical Studies* (Temple University, Philadelphia), 3:2 (1966) 277-313.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A.,
Φωτιακά, N. Καραβιά, Ἀθῆναι 1966. [reprint of edition published at St Petersburg; cf. 1897]

REUSS Joseph, (Ed.),
Johannes-Kommentare aus der griechischen Kirche [Texte und Untersuchungen 89], Akademie Verlag, Berlin 1966. [For the Photian Fragments see pp. 359-412]

TATAKIS, B. (ΤΑΤΑΚΗΣ, Β.),
"Φώτιος ὁ μεγάλος ἀνθρωπιστής", (Photius the great humanist) **Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ Τόμος Ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐπετηρίδι**, τόμ 1 (Θεσσαλονίκη 1966) 81-111.

TSOPANAKIS, A. G. (ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ, Α. Γ.),
"Ψώμισμα = διάφυρμα, nicht διάσυρμα", *Byzantinische Zeitschrift* 59 (1966) 8.

[a correction of Eideneier' reference to Photius' *Bibliotheca* (Cf. *Byzantinische Zeitschrift* 57 (1964) 338-339)]

1967

ALEXIOU, I. (ΑΛΕΞΙΟΥ, Ι.),
Φώτιος ὁ Μέγας, Ἀκτῖνες, No 278 (1967).

AUBINEAU, M.,
"Photius, *Bibliotheca Codex 53* sur les Pélagiens", *Revue de Philologie, de Littérature et d' Histoire anciennes (Paris)* 41 (1967) 232-241.

[Corrections of various passages in the edition of Henry]

AUBINEAU, M.,
"Un recueil *De haeresibus*, Sion College, *Codex Graecus 6*", *Revue des études grecques* 80 (1967) 425-429.

[Texts attributed to Photius,a Florilegium on the Trinity and the Incarnation and the Eclogae of the *Novellae* of Leo VI]

DESIDERI, P.,
"Studi di storiografia eracleota", *Studi Classici e Orientali (Pisa)*, 16 (1967) 366-416.

[On Cod. 224 of Photius' *Bibliotheca*]

DVORNIK, Francis,
"The Embassies of Constantine-Cyril and Photius to the Arabs", *To Honor Roman Jacobson*, The Hague 1967.

[Cf. vol. 1, pp.541-567]

DVORNIK, Francis,
"Photius Patriarch of Constantinople", *New Catholic Encyclopedia*, 2 (1967) 326-329.

GUILLAND, R.,
"Le Synodicon de l'Orthodoxie edition, et commentaire", *Travaux et memoires du Centre de Recherche d'Histoire et de Civilization byzantines*, 2 (1967) 1-316.

HENRY, R.,
Bibliothèque V: codices 230-241, texte établi & trad. par R. Henry, Collect. Byzant. G. Budé, Les Belles Lettres, Paris 1967,

230pp en partie doubles.

[See the reviews: *Revue des Etudes Grecques* 82 (1969) 273; Browning *Classical Review (Oxford)* 19 (1969) 377-8; Tsantsanoglou *Journal of Hellenic Studies (London)* 90 (1970) 226-229; Hansen *Gnomon* 65 (1973) 240-5]

MENDIDAKIS, J. (ΜΕΝΔΙΔΑΚΗΣ, Ι.),
"Φώτιος ὁ Μέγας", **Ἀπόστολος Τίτος**, 16:1-4 (1967) 30-32.

MILIARAS, Kall. Archim. (ΜΗΛΙΑΡΑΣ, Κάλλιστος Ἀρχιμ.),
"Μελέτη Ἱστορικὴ περὶ Φωτίου", **Νέα Σιών**, 62 (1967) 207-240.

STIERNON, D.,
Constantinople IV, Paris 1967.

STIERNON, D.,
"Autour de Constantinople iv", *Revue des études byzantines*, 25 (1967) 155-188.

TATAKIS, B. (ΤΑΤΑΚΗΣ, Β.),
"Φώτιος ὁ μεγάλος ἀνθρωπιστὴς", **Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας**, Ἀστὴρ, Ἀθῆναι 1967. (cf. pp. 102-138)

TSANTSANOGLOU, K. (ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ, Κ.),
Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου. Χρονολόγηση, χειρόγραφη παράδοση, [Ἑλληνικά, Παράρτημα, Hellenica Supplementa xvii], Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 119.

[See reviews: Darrouzès *Revue des Etudes byzantines* 27 (1969) 312-314; Henry *L' Antiquité classique (Louvain)* 38 (1969) 274-276; Atsalos *Hellenica* 22 (1969) 255-258; Browning *Classical Review (Oxford)* 20 (1970) 113-114; Karlin-Hayter, *Byzantion* 40 (1970) 581; Alpers *Byzantinische Zeitschrift*, 64 (1971) 71-84; Bakker *Mnemosyne* 25 (1972) 93-94]

WIRTH, G.,
"Zur Politik des Perdikkas 323", *Helikon*, 7 (1967) 281-322.

1968

"Ἐπὶ τῇ ἱερᾷ μνήμῃ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου" (On the sacred memory of Saint Photius), **Ἐκκλησία**, 45 (1968) 97.

ALEXIOU, I. (ΑΛΕΞΙΟΥ, Ι.),
Φώτιος ὁ Μέγας, Ἀδελφότης Θεολόγων ἡ "Ζωή", Ἀθῆναι 1968.

GROTZ, H.,
"Die Zeit Papst Hadrians II(867-872) und der Anfang des photianischen Schismas im Spiegel der Geschihts- literatur", *Zeitschrift für katholische Theologie*, 90 (1968) 41-61, 177-194.

LACKNER, W.,
"Ein hagiographisches Zeugnis für den Antapodotikos des Patriarchen Germanos i von Konstantinopel", *Byzantion* 38 (1968) 42-104.

[Photius' Codex 233 is the only testimony to the lost *Antapodotikos* in which Germanus wants to set Gregory of Nyssa free from the charge of Origenism. But an unedited *Life* of Gregory of Nyssa , BHG 717, which contains a long excursus on this theme, is obviously depended on the *Antapodotikos*. A critical edition of the text is supplied.]

RADT, S. L.,
"Ein übersehenes Sophoklesfragment", *Mnemosyne*, 21 (1968) 73-74.

[ἀκρόνυξ in the Codex Berolinesis of Photius is not a variant of Ajax 285]

TATAKIS, B. (ΤΑΤΑΚΗΣ, Β.),
"Φώτιος ὁ μεγάλος ἀνθρωπιστής", **Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου Τόμος ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐπετηρίδι**, Θεσσαλονίκη 1968, pp.83.

TATAKIS, B. N. (ΤΑΤΑΚΗΣ, Β.),
"Ὁ Φώτιος ὡς φιλόσοφος", *Polychordia (Festschrift F. Dölger). Byzantinische Forschungen*, 3 (1968) 185-190.

TOMADAKIS, N. B. (ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ν. Β.),
"Φώτιος ὁ α' οἰκουμενικὸς πατριάρχης καὶ ἅγιος", Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. 12ος (1968) στ. 21-31.

VRIES, W. de,
"Die Struktur des Kirche gemäss dem iv Konzil von Konstantinopel (869-871)", *Archivium historiae pontificae*, 6 (1968) 7-42.

WILSON, N. G.,
"The composition of Photius' *Bibliotheca*", *Grekk Roman and Byzantine Studies (Durham NC Duke Univ.)*, 9 (1968) 451-455.

[It is not necessary to suppose that Photius could not have obtained access in Constantinople to books on heretical theology. He worked primarily from memory, relying on very brief notes.]

1969

DVORNIK, Francis,
Les légendes de Constantin et de Méthode uves de Byzance, Hattiesburg, Miss., 1969.

DUYSINX, F.,
"Asclépiodote et la monocorde (Photius, Biblioth. 344b, ll. 12-22)", *L' Antiquité classique*, 38 (1969) 447-448.

GAERTNER, H.,
"Charikleia in Byzanz", *Antike und Abendland (Berlin)*, 15 (1969) 47-69.

[deals with Photius' account and compares it to those of Michael Psillos, Philip the Philosopher and John Eugenicos.]

IMPELLIZZERI, S.,
"L' umanesimo bizantino del IX secolo a la genesi della *Biblioteca* di Fozio", *Rivista di Studi bizantini e neohellenici*, 6-7 (1969-70) 9-69; also in *Studi storici in onore di Gabriele Pepe*, Universita di Padova, (1969) 1-56, 211-266.

LABARBE, J.,
"La mort tragique de Sophocle", *Bulletin de ls Classe des Lettres de l' Académie Royale de Belgique (Bruxelles)*, 55 (1969) 265-292.

[Photius' account is based on the minstaken position of Ptolemeus Chemnos]

SEVERYNS, A.,
"Nouvelles recherches sur la Chrestomathie de Proclos, iii: David Hoeschel, troisième éditeur (1601)", *Bulletin de ls Classe des Lettres de l' Académie Royale de Belgique (Bruxelles)*, 55 (1969) 99-125.

[It examins the Codex 239 which is presented in the first complete edition of Photius' *Bibliotheca* in 1601 by David Hoeschel]

WORTLEY, J.,
"The date of Photius' fourth homily", *Byzantion*, 39 (1969 paru 1970) 199-203. [Cf. also 1970]

[The siege of Constantinople by the Russians was lifted on 4 August 860]

1970

ASTRUC C., CONUSWOLSKA W., GOUILLARD J., LEMERLE P., PAPACHRYSANTHOU D., PARAMELLE J.,
"Récit de la réapparition des Manichéens", (Texte critique et traduction), *Travaux at Mémoires (Centre de Rech. Hist. Civilis. byzantines)*, no 4 (1970) 99-183.

DVORNIK, Francis,
Byzantine Missions among the Slavs, S.S. Constantine Cyril and Methodios, Rutledge University Press, 1970.

DVORNIK, Francis,
Le Slavs, Byzance et Rome au IXe siécle, Hattiesburg, Miss., 1970.

KNAUBER, A.,
"Die Patrologische Schätzung des Clemens von Alexandrien bis zu seinem neuerlichen Bekanntwerden durch die ersten Druckeditionem des 16 Jahrhunderts", *Kyriakon, Festschrift Jahannes Quasten*, hrsg. von P. Cranfield & J. A. Jungmann, Aschendorff, München 1970, vol. i 289-308.

[He deals with Clement's judgments on Antiquity which were brought forward and were greatly utilized by Photius]

KOUSTAS, G.,
"Function and Evolution of Byzantine Rhetoric", *Viator*, 1 (1970) 55-73.

THEODOROU, A. (ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Α.),
"Λόγος εἰς τὸν Φώτιον τὸν Μέγαν: Πανηγυρικὸς ἑορτασμὸς τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου Φωτίου τοῦ Μεγάλου" (Oration of Photius the Great: Panegyric celebration of St Photius the Great), **Ἐκκλησία**, 47:6/7 (1970) 104-107.

THEODOROU, A. (ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Α.),
"Ὁ Φώτιος καὶ ὁ σύγχρονος οἰκουμενισμός", **Ὀρθόδοξος Τύπος**, 10:116 (1970).

WORTLEY, J.,
"The date of Photius' fourth homily", *Byzantinoslavica* 31:1 (1970) 50-3, 199-203. [Cf also in 1969]

[The siege of Constantinople by the Russians was lifted on 4 August 860]

1971

COMAN, I. G.,
"Nicolas Jorga et les écrivains chrétiens de l' époque patristique" [in Rumanian], *Studii teologice (Bucharest)* 23:9/10 (1971) 605-615.

DARROUZES, J.,
"Deux lettres indédites de Photius aux Arméniens", *Revue des études byzantines*, 29 (1971) 137-181.

[Introduction, Greek text and French translation, including a discussion on their place in the controversy]

GOUILLARD, J.,
"Le Photius du pseudo-Syméon Magistros. Les sous-entendus d' un pamphlet", *Revue des Etudes Sub-Est Européennes* 9:3 (1971) 397-404.

[We find in this pamphlet an ecclesiastical society divided into two groups, one connected with Photius and another with Ignatius]

HEMMERDINGER, B.,
"Photius à Bagdad", *Byzantinische Zeitschrift*, 64:1 (1971) 1-37.

HENRY, R.,
Bibliothèque VI: codices 242-245, texte établi & trad. par R. Henry, Collect. Byzant. G. Budé, Les Belles Lettres, Paris 1971, 220pp en partie doubles.

[See reviews: Petit *Recherches de Théologie ancienne et médiévale (Gembloux)* 37 (1970) 298; Hansen *Gnomon* 65 (1973) 240-5; Wilson *Classical Review* 23 (1973) 275); Millán González Pardo *Emerita* 61 (1973) 236-238; Leroix-Molinghen *L' Antiquité classique* 43 (1974) 581]

KYRIAKIS, M. J.,
"The University: Origin and early phases in Constantinople", *Byzantium*, 41 (1971) 161-182.

LAOURDAS, Basil,
"The letter of Photius to the Archbishop of Aquileia (Two notes on its text)", Κληρονομία, 3:1 (1971) 66-68.

LEMERLE, Paul,
Le premier humanisme byzantin, Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle, Press Universitaires de France, Paris 1971, pp.177-204. [Cf chapter 7. See also the Greek translation 1981[1] & 1985[2]]

SCHLUMBERGER, D.,
"Le preténdu dieu Gennéas", *Mélanges de l' Université Saint Joseph (Beyrouth)*, 46 (1970-71) 209-222.

[He deals with the two Greek inscriptions and the text from Damascius cited in Photius' *Bib.* p. 348a Bekker]

THEODOROU, E. D. (ΘΕΟΔΟΡΟΥ, Ε. Δ.),
"Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς φορεὺς τοῦ γνησίου Ὀρθοδόξου πνεύματος" (The Great Photius, bearer of the authentic orthodox spirit), **Ἐκκλησία**, 5 (1971) 93-97.

WILSON, N. G.,
"Photius' *Bibliotheca*: a supplementary note", *Greek, Roman and Byzantine Studies (Durham USA)*, 12:4 (1971) 559-560.

1972

BARTELINK, G. J. K.,
"Het faberlier martichoras of mantichora", *Hermeneus* 43 (1972) 169-174 & 225.

The passage from the *Indica* of Ctesias cited by Photius, *Bib.* cod. 72,45b]

CAVARNOS, C. (ΚΑΒΑΡΝΟΣ, Κ.),
"Βυζαντινὴ Εἰκονογραφία", **Θεολογία**, 43:1/2 (1972) 91-105.

[It examins John Damascene, Photius and Symeon the New Theologian]

DUJCEV, Ivan,
"Les débus littéraires de Constantin Philosophe-Cyrille", *Slavia (Czechoslovacia)*, 41:4 (1972) 357-367. [influence of Photius and Gregory Nazianzen]

HERRMANN, L.,
"Lucius de Patras et les trois romans de l' Ane", *L' Antiquité classique (Louvain)*, 41 (1972) 573-599.

MEIJER, J.,
"Un problème moderne au IXe siècle: le synode de l' unité en 879-880" [in Dutch], *Het Christelijk Oosten (Nijnegen)*, 24:2 (1972) 77-94, 24:3 (1972) 150-170.

[It compares Eastern and Western ecclesiologies]

MOYSA, S.,
"Aux sources de la pensée chrétienne" [in Polish], *Collectanea*

Theologica 42:1 (1972) 191-194.

[It also deals with Photius' *Bibliotheca*]

MOUTSOULAS, Elias,
"Λόγος εἰς τὸν Ἱερὸν Φώτιον" (Oration on Saint Photius), **Ἐκκλησία**, 49:1 (1972) 110-113 (καὶ ἀνάτυπον, "Ἐκκλησία", 16pp.

PARASKEUAIDES Christodoulos (Metrop. of Demetrias),
"Συνοδικαὶ ἐκδηλώσεις ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου" (Synodical festivities on the memory of Saint Photius), **Ἐκκλησία**, 49:1 (1972) 109-122 (καὶ ἀνάτυπον, 43pp.).

SCHULTZE, Bernhard,
"Byzantinisch-patristische ostchristliche Anthropologie. (Photius und Johannes von Damaskus), *Orientalia Christiana Periodica*, 38:1 (1972) 172-94.

[German translation of Homily 9 and of a passage from Homily 1 of John Damascene dealing with the birth of the Virgin Mary. It also provides an analysis of the anthropology embedded in these texts emphasising the Greek notion of "microcosm" and the Pauline notion of "recapitulation"]

STRATOUDAKI-WHITE, Despina,
Paramythitikai Epistolai of Photios, Patriarch of Constantinople, Athene Ga.,University of Georgia, 1972. [English translation of original Greek; cf. also 1979]

THEODORIDIS, Ch.,
"Eine Emendation zum Lexikon des Photios", *Glotta, Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache (Göttingen)*, 50 (1972) 36-37.

1973

BERTI, E.,
"L' esemplare di Imerio letto sa Fozio", *Studi Classici e Orientali (pisa)*, 22 (1973) 111-114. [on Photius' *Biblioth*. cod. 243]

DORA SPADARO, M.,
"Sull insegnamento di Fozio e sull' accademia patriarcale", *Siculorum Gymnasium (Torino)*, 26 (1973) 286-304.

DVORNIK, Francis,
"Photius, Nicholas I and Hadrian II", *Byzantinoslavica* 34:1 (1973)

33-50.

DVORNIK, Francis,
"Photius' Career in Teaching and Diplomacy", *Byzantinoslavica* 34:2 (1973) 211-218.

GARCIAS PALOU, S.,
"La leyenda silvestrina en Ramon Llull", *Estudios Lulianos (Palma de Mallorca, Espana)*, 17:49 (1973) 80-84.

[a response to Photius' position]

HäGG, T.,
"Photius at work: Evidence from the text of the *Bibliotheca*", *Greek, Roman and Byzantine Studies (Durham USA)*, 14:2 (1973) 213-222/

[A study of Photius' methodology based on codices 44 and 241 which deal with the *Vita Apollonii* of Philostratus]

JUSBAšIAN, K. N.,
"Photius et l' origine du nom *Pauliciens*" [in Russian], *Vestnik Obščestvennyh Nauk.* Leningrad], 8 (1973) 87-90.

LUPPE, W.,
"Anargyros – oder nicht? Zur Identifizierung von Pap. Oxy. 2737", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (Bonn)*, 11 (1973) 275-288.

MARCOVICH, M.,
"Photios on Ctesias", *Rheinisches Museum (Frankfurt)*, 116 (1973) 358. [emendations on Photius' *Bibliotheca*, 72 p. 45a 10-15 Bekker]

PAPADOPOULOS, Stylianos (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Σ.),
"Ὁ μέγας Φώτιος, Πατὴρ καὶ Διδάσκαλος τῆς Ἐκκλησίας" (Photius the Great, Father and Teacher of the Church), Ἐκκλησία, 50:1 (1973) 181-184.

SCHULTZE, Bernhard,
"Das Weltbild des Patriarchen Photios nach seinen Homilien", *Kairos* 15:1/2 (1973) 101-115.

STEEL, C.,
"Des commentaires d' Aristotle par Thémistius", *Revue philosophique de Louvain*, 71 (1973) 669-680.

[He confirms John Philoponus' references to Themistius' texts on the basis of Photius' testimony]

THEODORIDIS, Ch.,
"Zu den griechichen Komikern", *Hellenika*, 26 (1973) 41-45.

TOMADAKIS, N. V. (ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Νικ.),
"Φωτίου ἡλικίαι τῶν ἀνθρώπων", **Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν**, 23 (1972-3) 9-16.

TONNET, H.,
"Les notes marginales et leur transmission dans quelques manuscrits de l' Anabase d' Arrien", *Revue d' Histoire des Textes (Paris)*, 3 (1973) 39-55.

[He also deals with Photius' Cod. 91]

VITALIS, Fil. Archim. (ΒΙΤΑΛΗΣ Ἀρχιμ.),
Φώτιος ὁ Α΄, ὁ ἅγιος οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, μέγας προασπιστὴς καὶ ὁμολογητὴς τῆς Ὀρθοδοξίας, Λευκωσία 1973, 26 σελ. (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ "Ἀποστόλου Βαρνάβα", 4 (1973) 13-21, 70-76, 140-146).

WHITE, D. S.,
"Paramythitikai Epistolai of Photios, Patriarch of Constantinople", *Dissertation Abastracts International* sect. A, 33:9 (1973) 5073.

WHITE, D. S.,
"Photios' Letter to his brother Tarasios on the death of his daughter", *Greek Orthodox Theological Review* 18:1/2 (1973) 47-58.

1974

AUBINEAU, M.,
Recherches patristiques: Enquêtes sur des manuscrits. Textes inédits. Etudes. Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1974, xvi + 420pp.

BORGOGNO, A.,
"Qualche suggerimento per la riconstruzione delle storie babilonesi di Giamblico", *Rivista di Filologia e di Istruzione classica (Torino)*, 102 (1974) 324-333. [on Photius' *Bib*. cod 94]

DOERRIE, E. W.,
"Der hinkende Dichter und die hinkende Muse. Ein literarischer Scherz am Hofe des Königs Mithridates vi, Eupator", *Festgabe für Otto Hiltbrunner zum 60. Geburstag*, hrsg. von H. Th. Johann &

M. Lausberg, Münster Inst. für Altertumskunde 1974, pp. 69-76.

[He deals with Photius' *Bib.* cod. 190, 153 b 5-13]

DVORNIK, Francis,
Photian and Byzantine ecclesiastical Studies, Collected studies xxxii, Variorum Reprints, London 1974, 472pp.

[See reviews: *Byzantion* 45 (1975) 166]

HENRY, R.,
Bibliothèque VII: codices 246-256, texte établi & trad. par R. Henry, Collect. Byzant. G. Budé, Les Belles Lettres, Paris 1974, 234pp en partie doubles.

[See reviews: Fischer *The Classical World (bethlehem)* 70 (1976) 195-196; Colonna *Rivista di Filologia e dilstruzione Classica (Torino)* 103 (1975) 474-476; Hansen *Gnomon* 48 (1976) 659-663; Hägg` *Göttingische Gelherte Anzeigen (Göttingen)* 228 (1976) 32-60 (he reviews tomes i-vii); Petit *Recherches de Théologie ancienne et médiévale* 43 (1976) 259; Wilson *The Classical Review* 27 (1977) 109; 29 (1979) 217-219]

NICODEMOS (VALLINDRAS) of Zichni and Nevrokopiou,
῎Ελεος καὶ ᾿Αλήθεια . Λόγος εἰς τὸν ὑπέρμαχον τῆς ᾿Ορθοδοξίας Φώτιον τὸν Μέγαν, ᾿Αθῆναι 1974.

SANSTERRE, J. M.,
"Les représentants des patriarchats au concile photien d' août-septembre 867", *Byzantion* 43 (1974) 195-228.

SPECK, P.,
"Photios und Konstantin-Kyrillos als Lehrer", in *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel* (Byzantinisches Archiv 14), 1974, pp. 14-21.,

STRATOUDAKI-WHITE, Despina,
"Patriarch Photius' Letter to the Bishops in Exile" (translation of the text), *Greek Orthodox Theological Review*, 19 (1974) 113-130.

YIOULTSIS, B. (ΓΙΟΥΛΤΣΗΣ, Βασίλειος Τ.),
Θεολογία καὶ διαπροσωπικαὶ σχέσεις κατὰ τὸν Μέγαν Φώτιον, [᾿Ανάλεκτα Βλατάδων 20], Πατριαρχικὸν ῞Ιδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν], Θεσσαλονίκη 1974.

YUSBASHIAN, K. N.,
"Photios sur l' origine du nom *Pauliciens*", *Revue des études*

armeniennes 10 (1973-1974) 185-188.

1975

HäGG, Tomas,
Photios als Vermittler antiker Literatur. Untersuchungen zur Technik des Referierens und Exzerpierens in der Bibliotheke, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Graeca Upsaliensa 89, viii, Almqvist & Wiksell, Stockholm 1975, 218pp.

[See reviews: Georgountzos *Platon* 28 (1976) 315-317; Henry *L' Antiquité classique* 45 (1976) 706; *Revuee des Etudes byzantines* 35 (1977) 320; Henry *Byzantion* 47 (1977) 530-532; Colonna *Rivista di Filologia e diIstruzione Classica (Torino) 105 (1977) 216-218; Lasserre Erasmus* 29 (1977) 747-8; Hörander *Hahrbuch des Oesterreichischen Byzantinistik (Wien)* 26 (1977) 321-323; Amsler *Byzantinische Zeitschrift* 70 (1977) 351-352, Threadgold *Speculum* 52 (1977) 978-980; Garcia Gual Gual *Emerita* 46 (1978) 454-6; Janáček *Eirene* 16 (1978) 144-6; Tinnefeld *Gymnasium* 85 (1978) 101-103; Macrovich *The Classical Wold (Bethlehem)* 72 (1978-9) 46-7; Irigoin *Bulletin d' Association G. Budé (Paris)* (1978) 321; Rydén *Lychnos* (1975-6) 348; Garzya *Siculorum Gymnasium (Catania)* 30 (1977) 789-791; Lackner *Anzeiger für die Altertumswissenschaft (Innsbruck)* 32 (1979) 196-9; Henry *Revue des etudes anciennes* 80 (1978) 178-179]

HAUGH, R.,
Photius and the Carolingians. The Trinitarian Controversy, Nordland Publ. Co, Belmont Mass, 1975, 230pp.

[See the reviews: Borsari *Rivista di Storia e Letteratura religiosa (firenze)* 14 (1978) 465; Gill *Catholic Historical Review (Washington)* 64 (1978) 264-265.]

MANGO, Cyril,
"The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios", *Iconoclasm*, 1 (March 1975) 133-140.

MEIJER, J.,
A Successful Council of Union. A theological analysis of the Photian Synod of 879-880, (Analecta Vlatadon 23), Thessalonica 1975.

MEYENDROFF, J.,
Byzantine Theology, historical trends and doctrinal themes, Mowbrays, London and Oxford 1975.

NOGARA, A.,
"Note sulla composizione e la struttura della Biblioteca di Fozio, patriarca di Constantinopoli", *Aevum*, 49:3-4 (1975) 213-42.

STRATOUDAKI-WHITE, Despina,
"Patriarch Photios' Letter to Mother Superior Eusebia", *Classical Folia*, 29 (1975) 31-43.

1976

JANáčEK, K.,
"Zur Interpretation des Photios-Abschnittes über Ainesidemos", *Eirene* 14 (1976) 93-100.

NAOUMIDES, M.,
"Codex Athen. Mus. Byz. 186 and Photius", *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Athens)*, 42 (1975-6) 85-100.
[This ms contains Cyril's *Lexicon* with corrections from Photius]

OLIVIER, J. M.,
"Les fragments Métrophane des chaines exégètiques grecques du Psaultier", *Revue d' Histoire des Textes (paris)*, 6 (1976) 31-78.

[perhaps the Metrophanes of Smyrna who was an opponent of Photius]

1977

BENAKIS, Linos,
Aus der Geschichte des Christlichen Gottesbegreffes: Die Problematik Bei Photios (d 893), Dem Begründer des Ersten byzantinischen Humanismus, Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1977, xvi & 519.

BOULGARIS, Christos (ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ Χρῆστος Σπ.),
"Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς ἐκκλησιαστικὸς καὶ ἐθνικὸς ἀγωνιστής, ἀνάτυπον, "Ἐκκλησία", Ἀθῆναι 1977, (pp. 89-91, 124-125) 15pp.

BROWNE, G. M.,
"On the Metamorphoses of Lucius of Patrae", *Americal Journal of Philology (Baltimore)*, 99 (1978) 442-446.

[the citations by Photius and the name of the author are correct]

CURTI, C.,
"Osservazioni su un passo dell' Elenchos (i, praef. 1)", *Ricerche su Ippolito*, Studia ephem. Augustinianum, xiii, Roman, Ed. Augustinianum 1977, pp. 89-95.

FIDAS, Vlasios (ΦΕΙΔΑΣ, Β.),
"Αἱ ἀντιλήψεις τοῦ Ἰ. Φωτίου περὶ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας", **Ἐκκλησία**, A 54 (1977) 87-89, 115-117, 143-144.

GUIDA, A.,
"Su alcune glosse di Esichio, Fozio, Suida e del Lexicon Vindobonense", *Ptolemeus*, 4 (1978) 280-284.

[corrections of these texts in the editions and identification of citations]

HENRY, R.,
Photius, Bibliothèque tom. 8 (=Codices 257-280) [in Greek], Centre national de la recherche scientifique [Collect. Byzantine], Les Belles Lettres, Paris 1977, pp 232.

KANTONIS, Alexandros (Metrop. of Peristeri, Athens),
"Ὁ Ἱερὸς Φώτιος", **Ἐφημέριος**, 26 (1977) 107-112.

KARLIN-HAYTER, Patricia,
"Gregory of Syracuse, Ignatius and Photios", *Iconoclasm*, ed. by A, Bryer & Judith Herrin, Centre for Byzantine Studies, University of Birmingham, 1977, pp. 141-145.

MANGO, Cyril,
"Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios", *Iconoclasm*, ed. by A, Bryer & Judith Herrin, Centre for Byzantine Studies, University of Birmingham, 1977, pp. 133-147.

MEYENDORFF, J.,
"Rom und die Orthodoxie: Autorität oder Wahrheit?", *Catholica* 31:4 (1977) 352-368.

MUNITIZ, J. A.,
"The manuscript of Justel's Anonymi Tractatus de synodis", *Byzantion* 47 (1977) 239-257.

[A new edition according to the above mentioned manuscript of the little treatise on the ecumenical councils published by Charles Justel in 1615 with the *Nomocanon* attributed to Photius]

PAPADOPOULOS, Stylianos (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Στ.),
"Ὁ Μέγας Φώτιος πατὴρ καὶ διδάσκαλος τῆς Ἐκκλησίας", **Ἐπιστασία** (Katerini), 23 (1977) 11-13 and **Ἀπόστολος Τίτος** (Heraclion), 26 (1977) 35-39.

TATAKIS, B. N. (ΤΑΤΑΚΗΣ, Β. Ν.),
"Ἡ αὐγὴ ἑνὸς νέου ἀνθρωπισμοῦ: Φώτιος", **Ἡ Βυζαντινὴ**

Φιλοσοφία (Βιβλιοθήκη Γενικῆς Παιδείας, 5), Ἑταιρία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, Ἀθῆναι 1977, σσ. 130-136.

THEODORIDIS, C.,
"Bemerkungen zu den griechichen Komikern", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (Bonn)*, 26 (1977) 49-54.

THEODOROU, E. D. (ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ε. Δ.),
"Τὸ ἀνθρωπιστικὸν καὶ πολιτιστικὸν ἰδεῶδες τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου", **Ἐκκλησία**, Α 54 (1977) 84-86.

THEODOROU, E. D. (ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ε. Δ.),
"Ὁμιλία εἰς τὸν Ἱερὸν Φώτιον", **Ἐπίσκεψις**, 8 (1977) 10-11.

TOMADAKIS, N. B. (ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ν. Β.),
"Σέργιος Πατρίκιος ὁμολογητὴς, πατὴρ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου καὶ ὁ εἰς μνήμην του (13 Μαΐου) κανὼν Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου", **Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος**, 59 (1977) 152-161.

TREADGOLD, W. T.,
"The preface of the *Bibliotheca* of Photius: Text, translation and commentary", *Dumbarton Oaks Papers* 31 (1977) 343-349.

VASILOPOULOS, Ch. (ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, Χ.),
"Ὁ Μέγας Φώτιος", Athens 1977.

VOULGARAKIS, C. S. (ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗΣ, Χ. Σ.),
"Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς ἐκκλησιαστικὸς καὶ ἐθνικὸς ἀγωνιστής", **Ἐκκλησία**, Α 54 (1977) 89-91, 124-125.

YIOULTSIS, B. (ΓΙΟΥΛΤΣΗΣ, Β.),
"Θεολογία καὶ διαπροσωπικαί σχέσεις κατὰ τὸν Μέγαν Φώτιον", **Θεολογία**, 48 (1977) 205-207.

1978

BECK, Hans-Georg,
Das Byzantinische Jahrtausend, Verlag C. H. Beck, München 1978 [Greek Translation: Ἡ Βυζαντινὴ Χιλιετία, Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1990].

COPPOLA, C.
"Contributo alla restituzione del testo della lettera a Tarasio, proemiale della Biblioteca di Fozio", *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia della Università di Napoli*, ns 9 (1978-9)

73-82.

HANNICK, Christian,
"Die byzantinischen Missionen", *Die Kirche des früheren Mittelalters*, Halband 1, Schäferdiek Knut, ed. 1978, pp. 279-358.

HENRY, R.,
Bibliothèque VIII: codices 257-280, texte établi & trad. par R. Henry, Collect. Byzant. G. Budé, Les Belles Lettres, Paris 1978, 448pp en partie doubles.

[See the reviews: Marcovich *The Classical World* 73 (1979-80) 252-3; Petit *Recherches de Thélogie ancienne et Médiévale* 46 (1979) 241; Lacroix *Revue Belge de Philologie et d' Histoire (Mechelen)* 57 (1979) 1039; Leroy-Molinghen *L' Antiquité Classique* 49 (1980) 440; Bertrand *Revue d' Histoire et de Philosophie religieuses (Paris)*, 59 (1979) 218]

MATHISEN, R. W.,
"The activities of Antigonos Gonatas 280-277 BC and Memnon of Herakleia, Concerning Herakleia", *The ancient World (Chicago)*, 1 (1978) 71-74. [on Photius's *Bib. cod.* 224]

NOGARA, A.,
"Sergio il Confessore e il cod. 67 della *Biblioteca* di Fozio Patriarca di Constantinopoli", *Aevum* 52:2 (1978) 261-266.

[He argues that Sergius the Confessor was not Photius' father as it is generally assumed. He died before 842 which supplies us with a terminus post quem for the date of the composition of Photius' *Bibliotheca*]

PERI, V.,
"I laici nei sinodi della crisi foziana", *Annuarium Historiae Conciliorum. Internationale Zeitschrift für Konziliengesichtsforschung (Augsburg)*, 10:2 (1978) 270-278.

SALUCCI, B.,
"Una falsa attribuzione a Teodoro Studita", *Rendiconti dell' Academia delle Scienze dell' Istituto di Bologna*, 66:1 (1977-78) 106-117.

TREADGOLD, W. T.,
"Photius on the transmission of texts (*Bibliotheca Cod. 187*)", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 19:2 (1978) 171-175.

TREADGOLD, W. T.,
The Nature of the Bibliotheca of Photius, Harvard Univ. Dissertation, Cambridge Mass. [Cf. summary in *Harvard Studies in*

Classical Philology, 82 (1978) 360-363]

WARE, Kallistos,
"Christian Theology in the East iv: Constantinople and Rome (858-1439), in *A History of Christian Doctrine*, ed. by H. Cunliffe-Jones & B. Drewery, T. & T. Clark, Edinburgh 1978, pp. 201ff, 208ff.

1979

BORGOGNO, A.,
"Due note ai romanzieri greci", *Hermes*, 107 (1979) 257-258. [on Photius' *Bib*. 166, ii, p. 148 Henry]

FAHEY, M.,
"Fils et Esprit. Théologies divergentes entre Constantinople et l' Occident", *Concilium* 148 (1979) 37-45.

FIACCADORI, G.,
"Intorno al Anonimo Vaticano Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης", *La Parola del Passato, Rivista di studi antichi (Napoli)*, 34 (1979) 127-147.

[on Photius's cod. 37 and the ms Vat. gr. 1298 which is based on the μικτὴ πολιτεία of Dicearchos]

MARKOPOULOS, A.,
"La vie de saint Georges d' Amastris et Photius", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 28 (1979) 75-82.

MUNITIZ, J. A.,
"A fragment attributed to Theognostus", *Journal of Theological Studies*, 30: 1 (1979) 56-66.

[on *Myriobiblion* PG 103: 373-376, & Cod. Vatic. graec. 470 (14th century)]

ORFANOS, M. A. (ΟΡΦΑΝΟΣ, Μ. Α.),
"Ἡ Ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν Ἱερὸν Φώτιον" (The procession of the Holy Spirit according to St Photius), **Θεολογία**, 50:1 (1979) 47-70.

PERI, V.,
"Il ristabilimento dell unione delle Chiese nell' 879-880. Il Concilio di Santa Sophia nella storiographia moderna", *Annuarium Historiae Conciliorum. Internationale Zeitschrift für Konziliengeschichtsforschung*, 11:1 (1979) 18-37.

SIEBEN, Hermann J.,
"Die früh-und hochmittelalterliche Konzilsidee in Kontext der *Filioque* Kontroverse", *Traditio*, 35 (1979) 173-207.

SISTI, F.,
"Su due hypotheseis papiracee (P. Oxy. 2457; PSI 1286)", *Bolletino del Comitato per la Preparazione dell' Edizione nazionale dei Classici greci e latini (Roma)*, 27 (1979) 105-111.

[on Pho- tius' *Lexicon* p. 149,7 and Suidas, s.v. κλῆρος Ἑρμοῦ]

STRATOUDAKI-WHITE, Despina,
Paramythitikai Epistolai of Photios, Patriarch of Constantinople, Athene Ga.,University of Georgia, 1972.

[Xerox Copy Ann Arbor (Mich.) University Microfilms 1979 (Engl. Transl. of original Text with Engl. Introduction & notes)]

THEODORIDIS, C.,
"Zum Lexikon des Photios 111,9 und 122,15 Reitzenstein", *Glotta* 57 (1979) 228-229.

THEODORIDIS, C.,
"Zu drei Dichterstellen aus dem Lexikon des Photios", *Zeitschrift für Papirologie und Epigraphik (Bonn)* 35 (1979) 29-31.

ZAGARIA, G.,
"Sulla tradizione dei Philippika di Theopompo", *Quaderni di storia (Bari)*, 5:9 (1979) 293-6.

[on Photius' *Bib.* 176]

1980

DUFFY, J.,
"Philologica Byzantina", *Greek Roman and Byzantine Studies (durham N.C.)*, 21 (1980) 261-268.

[on Theophanes, Justin I, and Photius]

FIDAS, Vlasios I. (ΦΕΙΔΑΣ, Β.),
"Αἱ περὶ σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἀντιλήψεις τοῦ Μ. Φωτίου", Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸν **Τιμητικὸν Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μητροπολίτην Κίτρους Βαρνάβαν**, Ἀθῆναι 1980.

GEROSTERGIOS, Asterios,
St Photios the Great, Institute of Byzantine and Modern Greek

Studies, Belmont Mass, 1980.

GIANNOPOULOS, B.,
(The Icon according to the venerable Photius), **Θεολογία**, 51:1 (1980) 158-185, 51:2 (1980) 379-405.

NOGARA, A.,
"Il cod. 252 della Biblioteca di Fozio", *Aevum* 54 (1980) 280-282.

[on the life of Gregory the Great mentioned by Photius and its origin in Rome(?)]

ORFANOS, M. A.,
"The procession of the Holy Spirit according to certain Greek Fathers", **Θεολογία**, 51:2 (1980) 276-299.

STRATOUDAKI-WHITE, Despina,
"Patriarch Photios -- a Christian humanist", *Greek Orthodox Theological Review*, 25 (1980) 195-205.

TATAKIS, B. (ΤΑΤΑΚΗΣ, Β. Ν.),
"῾Ο Φώτιος ὡς φιλόσοφος", **Μελέτες ῾Ιστορίας τῆς φιλοσοφίας: ᾽Αρχαία ῾Ελλάδα καὶ Βυζάντιο**, Οἱ ἐκδόσεις τῶν φίλων, ᾽Αθήνα 1980, σσ. 173-182.

TREADGOLD, W. T.,
"The recently completed edition of the Bibliotheca of Photius", *Byzantinoslavica (Tzechosl.)*, 41:1 (1980) 50-61.

[He lists all the corrections in the 8 volumes of R. Henry's edition (1959-77) without repeting those corrections made by Hägg (1976) and Grummel (1960)]

TREADGOLD, W. T.,
The nature of the Bibliotheca of Photius, Dumbarton Oaks Centre for Byz. Studies, Washington 1980, xv & 206pp.

[See the reviews: Esbroeck *Orientalia Christiana Periodica* 47 (1981) 492-493; Garzya *Koinonia* 6 (1982) 160-161; Pernot *Revue des études grecques* 95 (1982) 224-225; Wilson *Speculum* 57 (1982); Hägg *Byzantinische Zeitschrift* 76 (1983) 28-31; Cunningham *Journal of Hellenic Studies (London)* 104 (1984) 271-272; Schamp *L' Antiquité Classique (Louvain la neuve)* 53 (1984) 445-450; Thümmel *Byzantinoslasvica* 45 (1984) 62-64]

1981

AMSLER, O.,

Die exegetische Methode des Photios, Dissertation München 1981, 679pp.

ANESI, G.,
"La notizia di Fozio sulle Hypotyposeis di Teognosto", *Augustinianum*, 21 (1981) 491-516.

[Photius confirms that Theognostus' Trinitarian doctrine follows that of Origen]

BATEMAN, J. J.,
"The critiques of Isocrates' style in Photius' *Bibliotheca*", *Illinois Classical Studies (Urbana)*, 6 (1981) 182-196.

[on Cod. 260]

BOMPAIRE, J.,
"Photius et la seconde Sophistique d' après la Bibliothèque", *Travaux et Memoirs (Centre de recherche d' histoire et de civilization byzantines, Paris*), 8 (1981) 79-86.

[It deals with Photius' first hand knowledge of Aelius Aristides and Lucian]

BUCCHEIT, V.,
"Das Symposium des Methodios arianisch interpoliert?", *Texte u. Untersuchungen* 125 (1981) 109-114.

[Refutation of the sevn reasons of Musurillo who supposes on the evidence from Photius that the Banquet of Methodios of Olympus was interpolated by the Arians]

CONOMIS, N. C.,
"Concerning the new Photius" [with precis in Greek], *Hellenica* 33 (1981) 382-393, 34 (1982-3) 151-190, 287-330.

COPPOLA, C.,
"L' Historia Romana di Appiano e i Parthica di Arriano nella Bibliotheca di Fozio", *Studi salernitani in memoria di R. Cantarella*, a cura di I. Gallo, Univ. di Salerno Ist. di filol. class. Laveglia, Ed. 1981, pp. 475-491.

FINKEL, K.,
"Evangelische reichstädtische Kirchenmusik in Speyer", *Mitteilungen und Forschungsbeiträge der Cusanus Gesellschaft (Mainz)*, 45:2 (1981/2) 261-275.

FONKIč, B. L.,
"A propos de l' origine du manuscrit Iviron de l' homélie de

Photius sur l' invasion de Constantinople par les Ross" (en russe), *Byzantinoslavica*, 42:2 (1981) 154-158.

FOTIOU, A. S.,
"Dicaearchus and the mixed constitution in sixth century Byzantium. New evidence from a treatise on political science", *Byzantion* 51 (1981) 533-547.

[on Photius' *Bib. cod.* 37]

JUNOD, Eric,
"Actes apocryphes et héresie: le jugement de Photius", *Les Actes apocryphes des Apôtres. Christianisme et monde paien*, Labor et Fides (Publications de la Faculté de Théologie de l' Université de Génève), 4 (1981) 11-24.

LABRIOLA, I.,
"Atene fra tradizione e progetto. Sul Menessenò di Platone", *Rivista critica di Storia de la Filosofia (Firenze)* 36 (1981) 235-252.

LEMERLE, Paul,
῾Ο πρῶτος Βυζαντινὸς Οὑμανισμός, Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὶς ἀρχές ὡς τὸν 10ο αἰώνα, Μετάφραση Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1981 [Πρβλ. κεφ. ζ΄ ῾Ο Φώτιος ἢ ὁ κλασσικισμός].

ORFANOS, M. A.,
"The procession of the Holy Spirit according to certain Greek Fathers", *Spirit of God, Spirit of Christ*, Ecumenical Reflections on the *Filioque* Controversy, Lukas Vischer ed., 1981, pp. 21-48.

PATACSI, A.,
"Le palamisme avant Palamas" [in Greek], *Gregorios Palamas*, No 681 (1981) 33-41.

[It deals with Photius, Symeon the New Theologian Nicolas of Methone and Nicephorus Blemmydes]

PENELLA, R. J.,
"Honors for Philtatius in a fragment of Olymbiodorus of Thebes", *Liverpool Classical Monthly* 6 (1981) 245-6.

[on Photius' *Bib. cod.* 80,60 b 7-11]

STRATOUDAKI-WHITE, Despina,

Patriarch Photios of Constantinople: His Life, scholarly contributions and correspondence together with a translation of fifty-two of his letters, [The Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources no 5], Holy Cross Orthodox Press, Brookline Mass, 1981 234pp.

TREADGOLD, Warren,
"Photios and the Reading Public for Classical Philology in Byzantium", in *Byzantium and the Classical Tradition*, ed. by M. Mullett and R. Scott, Centre for Byzantine Studies, University of Birmingham 1981, pp. 123-126.

VAN BUNNEN, A.,
"Un centenaire oublié: le concile de Constantinople de 879-880", *Contacts* 33:113 (1981) 6-40.

1982

BODOGAE, T.,
"Une lettre du Patriarche Photius et sa signification" [in Rumanian], *Mitropolia Olteniei, Revista Oficiala a Arhiepiscopici Craiovei si a Episcopici Rimnicului si Argesului (Craiova)*, 32:10/12 (1982) 613-623.

BOMPAIRE, J.,
"Réflexions d' un humaniste sur la politique: le patriarche Photius", *La notion d' autorité au Moyen Age. Islam. Byzance. Occident: Colloques internationaux de la Napoule*, La Napoule, Paris 1982, pp. 45-55.

BOOJARMA, John L.,
"The Photian Synod of 879-80 and the Papal Commonitorium (879)", *Byzantine Studies - Etudes Byzantines*, vol. 9:1 (1982) 1-23.

IONITA, V.,
"Le concile de Constantinople de 879-889 et l'actualité de ses canons" [in Rumanian], *Studii Teologice (Bucuŗesti)*, 34:3/4 (1982) 174-185.

JUNOD, Eric, & KAESTLI, Jean-Daniel,
"L' histoire des Actes apocryphes du Apôtres du 3e au 9e siècle: le cas des Actes de Jean", *Cahiers des recherches théologiques et philosophiques*, 7 (1982) 1-152.

MAZZUCCHI, C. M.,
Menae patricii cum Thoma referendario De scientia politica

dialogus [Μηνᾶ πατρικίου πρὸς Θωμᾶν ρεφερενδάριον Περὶ Πολιτικῆς], qaue extant in codice Vaticano palimpsesto, ed. C. M. Mazzucchi, cum *Photii Summario*, interpretatione italica: Pubbl. Univ. cattol. del Sacro Cuore Milano Vita e Pensiero 1982, xviii & 136.

PERI, V.,
"I laici nei sinodi della crisi foziana", *Annuarium Historiae Conciliorum. Internationale Zeitschrift für Konziliengeschichtsforschung (Augsburg)*, 10:2 (1982) 270-278.

SCHAMP, J.,
"A propos du Plutarque de Photios: Notes et conjectures", *Revue des études grecques*, 95:452/454 (1982) 440-452.

SCHAMP, Jacques,
"Maxime le Confesseur et Photios: A propos d' une édition récente des Questiones à Thalassius", *Revue Belge de Philologie et d' Histoire (Bruxelles)*, 60:1 (1982) 163-176.

SCHAMP, Jacques,
"Flavius Joséphe et Photios. A Propos d' une singuliére lecture des *Antiquités Judaiques*", *Jahrbuch der Œsterreichischen Byzantinistik*, 32:3 (1982) 16 Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 1981, 185-196.

SCHULTZE, Bernhard,
"Zum Ursprung des *Filioque*: das *Filioque* und der römische Primat", *Orientalia Christiana Periodica*, 48:1 (1982) 5-18.

STRATOUDAKI-WHITE Despina-BERRIGAN Joseph R.,
The Patriarch and the Prince. The letter of Photius to Khan Boris of Bulgaria, (The Archbishop Iakovos, Library of Ecclesiastical Historical Sources No 6), Brookline 1982.

THEODORIDIS, C. (Ed.),
Photii Patriarchae Lexikon, I: Α-Δ, De Gruyter, Berlin 1982 lxxix & 461p.

[For review see: Bühler *Byzantinische Zeitschrift* 76 (1983) 323-327; Irigoin *Revue des études grecques* 96 (1983)344-345; Sideras *Göttingische Gelherte Anzeigen (Göttingen)* 236 (1984) 156-172; Keaney *American Hournal of Philology (Baltimore)* 106 (1985) 388-389; Luppe *Byzantinoslavica* 46 (1985) 186-189; Podskalsky *Theologie und Philosophie (Freiburg)*, 61 (1986) 118; Wilson *Classical Review (Oxford)* 36 (1986) 223-4; Schneider *Revue de Philologie* 59 (1985) 301-5; Ruijgh *Mnemosyne* 38 (1985) 426-431; Degani *Gnomon* 59 (1987) 584-595]

1983

ANGIOLILLO, S.,
"Pisistrato e Artemide Brauronia", *La Parola del Passato. Rivista de Studi antichi (Napoli)*, 38 (1983) 351-354.

[The cult of Artemis of Brauron supposedly instituted under Pisistratus is regarded as a historic fact in the new edition of Photius!]

BERBABE, A, & ROPERO A.,
"Un fragmento de Estratis", *Emerita*, 51 (1983) 129-130.
[Concerning a citation in the Photius Lexikon ed. by R. Reitzensten (Leipzig & Berlin 19077, p.155,1.24 and omitted by the *Supplementum Comicum* of Demiańczuk (Crocovie 1912).

BOTTERI, P.,
"Arbitraire d' un éditeur et extraits disparus, Photius 244, Diodore de Sicile", *Mélanges d' Archéologie et d' Histoire de l' Ecole Française de Rome (Paris)*,95 (1983) 665-676.

DOEPMANN, H. D.,
"Probleme der antilateinischen Polemik des Patriarchen Photios im Streit und die Christianisierung Bulgariens", *Byzanz in der europäischen Staatenwelt; eine Aufsatz- sammlung*, hrsg. J. Dummer, & J Irmscher, Berliner Byzan. Arb. 49, Berlin Akad. Verl. 1983, pp. 205-209

KASSEL, R.,
"Zum neuen Photios", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (Bonn)*, 53 (1983) 70-72.

[textual note on the dition of Photius' *Lexicon* vol. 1 α-δ, by C. Theodorides, N.Y. & Berlin 1982]

KENNEDY, George A.,
Greek Rhetoric under Christian Emperors, Princeton University Press, Princeton 1983 [cf. ch. 5: "Rhetoric in Byzantium 600-900", pp. 265ff and esp. pp. 278-287 on Photius].

LAOURDAS, Basil, & WESTERINK, L. G.,
Phottii Patriarchae Constantinipolitani Epistulae et Amphilochia, I: Epistularum pars prima, Bibl. Script. Graec. & Roman. Teubneriana, Leipzig BSB Teubner 1983, xxvi & 197p.

[For reviews see: Georgountzos *Platon* 36 (1984) 127-130; Markopoulos *Byzantinoslavica (Praha)* 49 (1988) 238-239; Browning *Journal of Hellenic*

Studies (London) 108 (1988) 271-272]

NICOLA, A. De,
"Fozio", *Dizionario Patristico e di antichitá christiane*, v. I, Roma 1983, col. 1392-1394.

ROPERO, A., [See above under BERNABE A.]

STAATS, Reinhart,
"Photios and the *Synodikon* of Orthodoxy in opposition to mystical and prophetic heresies", *Patristic & Byzantine Review*, 2:2/3 (1983) 162-173.

THUEMMEL, H. G.,
"Eine wenig bekannte Schrift zur Bilderfrage", *Studien zum 8. und 9 Jahrhundert in Byzanz*, hrsg. von Koepstein H., & F. Winkelmann, Berliner byza. arb. 51, Berlin Akademie-Verlag, 1983, pp. 153-157

TSIRPANLIS, Constantine N. (ed.),
[Photius I, Saint, Patriarch of Constantinople, c 820-891: papers 2nd and 3rd Inst Patristic Symposia, Kos, Greece, Yonkers NY 83], *Patristic & Byzantine Review*, 2:2/3 (1983) 151-283

VERDIN, H.,
"Agatharchide et la tradition du siscours politique dans l' historiographie grecque",*Egypt and the Hellenic World. Proceedings of the International Colloquium, Leuven 24-26 May 1982*, ed. by E. van't Dack & W vam Gucht, Studia Hellenist. xxvii, Leuven Kathol. Univers., 1983 407-420.
[on a fragment presenved by Photius]

WESTERINK, L. G.,
[See above, LAOURDAS, B.]

WLSON, N. G.,
Scholars of Byzantium, Duckworth 1983 [cf. ch. 5 on "Photius", pp. 89-119].

1984

BRANCACCI, A.,
"Il cod. 209 della Biblioteca di Fozio", *Elenchos* 5 (1984) 141-51.

CONOMIS, N. C.,
"Parerga", *Hellenica*, 35 (1984) 51-69.

DEGANI, E.,
"Il Nuovo Fozio e la crux desperationis", *Estudios Clásicos (Madrid)*, 26:no 87 (1984) 111-116.

ENGLEZAKIS V.,
"Photius Ep. 1,1065 (in Greek with a precis in French)", *Hellenica* 35 (1984) 157-158, 234.

LAOURDAS, B., & WESTERINK, L. G.,
Photii Patriarchae Constantinipolitani Epistulae et Amphilochia, II: Epistularum pars altera, Bibl. Script. Graec. & Roman. Teubneriana, Leipzig BSB Teubner 1984, viii & 253.

[For reviews see: Georgountzos *Platon* 37 (1985) 241-243; Markopoulos *Byzantinoslavica (Praha)* 49 (1988) 238-239; Browning *Journal of Hellenic Studies (London)* 108 (1988) 271-272; Schamp *L' Antiquité Classique (Louvain-la-Neuve)* 56 (1987) 536-538]

LEURINI, L.,
"Nuovi frammenti di Ione di Chio dal Lassico di Fozio", *Studi Italiani di Filologia Classica*, 3ª s.ii (1984) 156-173.

REUSS, Joseph,
Lukas-Kommentare aus der griechischen Kirche. Aus Katenenhandschriften gesammelt und herausgegeben, *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Alt- christlichen Literatur*, 130 (1984), i-xxxiii, 1-372.

[includes fragments of Apollinaris, Theodore of Heraclia, Theodore of Mospuestia, Cyril of Alexan- dria, Photius and an anonymous from Jerusalem]

SăNDULESCU, G.,
"Le VIIIe concile œcuménique sous le patriarche Photius (869-870)" [in Rumanian], *Ortodoxia (Rumania)*, 36:4 (1984) 506-516
[includes bibliography on pp. 1-2].

SCHAMP, Jacques,
"Réflexions sur la Bibliothèque de Photios. A propos d' un ouvrage récent", *Revue Belge de Philologie et d' Histoire (Mechelen)*, 62 (1984) 156-165.

[He deals with the work of Treadgold (cf. 1980)]

SERRANO, C.,
"Varia lexicographica", *Estudis Clássicos (Madrid)*, 26:87 (1984) 103-109.

STEPHANOU, P.,
"Photius", *Dictionnaire de Spiritualité Ascetique et Mystique*, 12:78/9 (1984) 1397-1408.

[It deals with the life (810?-898?) of Photius, his career as Patriarch, his works and his doctrine of spirituality]

TIMIADIS, Metropolitan Aimilianos,
"Unity of Faith and pluralism in culture: a lesson from the Byzantine missionaries", *International Review of Missions*, 74 (1984) 237-245.

[The importance of Patriarch Photius' missionary policy of adapting the Gospel to local cultures contrasted to the policy of the Roman Catholic Church which relies on liturgical uniformity]

TIMIADIS, Metropolitan Aimilianos,
"The eucharist: the basis of all sacraments and union with God", *Patristic & Byzantine Review*, 3 (1984) 177-207, 4 (1985) 20-32.

TOSI, R.,
"Prospettive e metodologie lessicografiche (a proposito delle recenti edizioni di Oro e Fozio)", *Rivista di Studi Bizantini e Slavi (Bologna)*, 4 (1984) 181-203.

TSATSANOGLOU, K. (Ed.),
New fragments of Greek literature from the Lexikon of Photius, ed. with commentary, Πραγμ. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 49, Athens 1984 167pp.

[For reviews see: Luppe *Deutsche Literaturzeitung für Kritik der internationalen Wissenschaft (Berlin)* 107 (1986) 255-257]

WESTERINK, L. G.,
[See above, LAOURDAS, B.]

1985

BRUBAKER, L.,
"Politics, Patronage, and Art in Ninth-Century-Byzantium: The Homilies of Gregory of Nazianzus in Paris (B.N. Gr. 510)", *Dunbarton Oaks Papers*, 39 (1985) 1-13.

[This beautifully illuminated manuscript which dates from 879-883 was recommended by Photius to emperor Basil I to whom it was offered]

CASADIO, V.,

"Thugenidis frag. nova?", *Museum Criticum (Pisa)*, 20 (1984-5) 145-150.

CASADIO, V.,
"Note a Fozio", *Museum Criticum (Pisa)*, 20 (1984-5) 265-266.

CAVALLINI, E.,
"Phot. a 3400-1 Th.", *Museum Criticum (Pisa)*, 20 (1984-5) 267.

CURIAZI, D.,
"Note a Fozio", *Museum Criticum (Pisa)*, 20 (1984-5) 269-272.

ΔΟΣΙΘΕΟΣ, πατρ. Ἱεροσολύμων (DOSITHEOS, patr. of Jerusalem), **Τόμος Χαρᾶς** (Αἱ Ἐπιστολαὶ Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἡ ἁγία καὶ Οἰκουμενικὴ ὀγδόη Σύνοδος, Σημειώσεις τινες εἰς ταύτην τὴν Σύνοδον, κλπ.), ἔκδ. Β.Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1985.[cf. and 1705]

DUCKWORTH C., & OSBORN E.,
"Clement of Alexandria's *Hypotyposeis*: A French Eighteenth Century Sighting", *Journal of Theological Studies*, 36:1 (1985) 67-83.

[The author examins the Christology of Clement which is condemned as heretical by Photius]

KONSTANTELOS, Demetrios,
"Ὁ Ἱερὸς Φώτιος, Θεολογία καὶ Ποιμαντικὴ Διακονία" (St Photius, theology and pastoral care), *AKSUM-THYATEIRA, A Festschrift for Archbishop Methodios of Thyateira and Great Britain*, ed. by G. D. DRAGAS, London 1985, pp. 173-179.

LAOURDAS, B., & WESTERINK, L. G.,
Photii Patriarchae Constantinipolitani Epistulae et Amphilochia, III: Epistularum pars tertia, Bibl. Script. Graec. & Roman. Teubneriana, Leipzig BSB Teubner 1985, xv & 182.

[For reviews see: Georgountzos *Platon* 38 (1986) 195-8; Maraval Revue d' Histoire et de Philosophie religieuses (Paris) 66 (1986) 348; Markopoulos *Byzantinoslavica (Praha)* 49 (1988) 238-239; Schamp *L' Antiquité Classique (Louvain-la-Neuve)* 56 (1987) 491-494]

LASSERRE, F.,
"Phot. β 183 Th. (in French)", *Museum Criticum (Pisa)*, 20 (1984-5) 273-274.

LEMERLE, Paul,

Ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς Οὑμανισμός, Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὶς ἀρχές ὡς τὸν 10ο αἰώνα, Μετάφραση Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, β΄ ἔκδοση, Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1985. [Πρβλ. κεφ. ζ΄ Ὁ Φώτιος ἢ ὁ κλασσικισμός]

MARZULLO, B.,
"Note a Fozio", *Museum Criticum (Pisa)*, 20 (1984-5) 275-314.

OGICKIJ, D. P.,
"Les travaux du professeur Francsis Dvornik sur le patriarch Photius 1er [in Russian], *Bogoslovskie Trudy (Moskva)*, 26 (1985) 241-268).

SáNCHEZ León Maria L.,
"En torno a la transmisión de la orba de Agatharchidès", *Hispania Antiqua (Univers. de Valladolid)* 11-12 (181-5) 183-195.

[It deals with the treatise on the Red Sea which is preserved by Photius]

SCHAMP, Jacques,
"Ephrem de Nisibe et Photios: pour une chasse aux textes à travers la *Bibliothèque*", *Le Muséon*, 98:3-4 (1985) 293-314.

THEODORIDIS, C.,
"Zum Fr. 7 des Sikyonios des Menander", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (Bonn)*, 58 (1985) 35-36. [on ἐμβριμήσασα in *Codex Zavordensis 95* of Photius' Lexikon]

THEODORIDIS, C.,
"Die ὅροι ἐνναίας der Inschriften SEG 19, 181, 182 und Photius E 989", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (Bonn)*, 60 (1985) 51-52.

TOSI, R.,
"Note a Fozio", *Museum Criticum (Pisa)*, 20 (1984-5) 315-328.

WEAVER, David,
"Exegesis of Romans 5:12 among the Greek Fathers and its implications for the doctrine of original sin: 5th-12th centuries", *Saint Vladimir's Theological Review*, 29:3 (1985) 231-257.

WESTERINK, L. G., [See above, LAOURDAS, B.]

1986

BALDWIN, B.,
"A literary debate between Photius and George of Nicomedia", *Aevum*, 60:2 (1986) 218-222.

[analysis of Photius' *Letter* 156 to George of Nicomedia with special reference to the term *egkombosasthai which is probably derived from the lost works of Epicharmus and Apollodoros of Carystos*]

BRAJčEVSKIJ, M. Ju.,
"Lettre inconnue de patriarche Photius au kagan de Kiev Askold et au métropolite Michel Sirin" (in Russian), *Vizantijskij Vremennik*, 47 (1986) 31-38.

CAMELOT, P. T.,
"Photius", *Catholicisme, Hier, Aujourd' hui, Demain*, 11:49 (1986) 230-235.

FOUYAS, M., G. (Archbishop),
"Ἡ νηφαλιότης τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου", **Θρησκευτικαὶ καὶ Ἱστορικαὶ Μελέται**, τόμ. 9 (1986) 277-282.

HäGG, Th., & TREADGOLD, W.,
"The preface of the Bibliotheca of Photius once more", *Symbolae Osloenses, auspiciis Societatis Graeco-Latine (Oslo)*, 61 (1986) 133-138.

[Additions and corrections to to the study of C. Coppola 1978-79]

HUSSEY, J. M.,
"The age of Photius 843-886", *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Clarendon Press, Oxford 1986, pp. 69-101.

MENDELS, D.,
"Greek and Roman History in the Bibliotheca of Photius. A note", *Byzantion*, 56 (1986) 196-206.

MOUSSO, Olimpio,
"Una glossa dai primi Adelphoe di Menandro nel Lessico di Fozio", *Prometheus (Firenze)*, 12 (1986) 222-224.

STEPHANOU, P.,
"Photius. Patriarche de Constantinople", *Dictinnaire de Spiritualité*, 12:1 (1986) 1397-1408.

TREADGOLD, Warren, [see HäGG above]

THEODORIDIS, C.,

"Die attischen Inschriften IG II^2 1357,29. 1550,8 und Photius E 1768", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*., 63 (1986) 105-6, 64 (1986) 138.

WESTERINK, L. G.,
Photii Patriarchae Constantinipolitani Epistulae et Amphilochia, IV: Amphilochiorum pars prima, Bibl. Script. Graec. & Roman. Teubneriana, Leipzig BSB Teubner 1986, xxvii & 190pp.

For reviews see: Garzya *Koinonia* 12 (1988) 195; Schamp *L' Antiquité Clasique* 57 (1988) 538-540; Georgountzos *Platon* 39 (1987) 202-205]

WESTERINK, L. G.,
Photii Patriarchae Constantinipolitani Epistulae et Amphilochia, V: Amphilochiorum pars altera, Bibl. Script. Graec. & Roman. Teubneriana, Leipzig BSB Teubner 1986, v & 265pp.

[For reviews see: Georgountzos *Platon* 39 (1987) 202-205; Schamp *L' Antiquité Clasique* 57 (1988) 538-540;Garzya *Koinonia* 12 (1988) 195;]

1987

BIENERT, Wolfgang A.,
"Die älteste Apologie für Origenes", *Origeniana Quarta: die Referate des 4 Internationalen Origeneskongresses, Innsbruck 2-6 Sept. 1985*, Lies Lothar ed., Tyrolia Verlag, Innsbruck 1987, pp. 123-127.

BOLOGNESI, E.,
"La X Omelia di Fozio quale ekphrasis della chiesa di S. Maria Hodegetria", *Studi Medievali*, 28:1 (1987) 381-398.

CONOMIS, N. C.,
"Notes critiques, II", (in Greek with French summary), *Hellenica*, 38 (1987) 369-373. [On Photius α 192, ἄγλαι]

CONTI BIZZARO Ferruccio,
"Note a Ferecrate", *Museum Criticum (Pisa)*, 21-22 (1986-7) 85-93.

[on Photius Lexicon by Theodoridis: α 1295, 2473, and 2551]

LONGO, Oddone,
"I mangiatori di pesci. Regime alimentare e quadro culturale", *Materiali e Discussioni per l' analisi dei testi classici (Pisa)*, 18 (1987) 9-55.

[It discusses several relevant texts and also Photios' *Bibliotheca* vii:30-49]

SCHAMP, Jacques,
Photios historien des lettres. La Bibliothèque et ses notices biographiques, Bibl. de la Fac. de philos. & lettres de l' Univ. de Liège N^0 248, Les Belles Lettres, Paris 1987, 543pp.

[For reviews see: Darrouzès *Revue des études byzantines (Paris)* 46 (1988) 268-269]

SCHRIMPTON, Gordon S.,
"Theopompus on the death of Evagoras I", *The Ancient History Bulletin (Calgari, Alebrta Canada)*, 1 (1987) 105-111.

STRATOUDAKI-WHITE, Despina,
"The Hellenistic Tradition as an influence on Ninth century Byzantium: Patriarch Photius' Letter to Boris Michael, the Archon of Bulgaria", *Patristic and Byzantine Review*, 6:2 (1987) 121-129.

THEODORIDIS, Ch.,
"Aehrenlese zur griechischen Komödie", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (Bonn)*, 67 (1987) 5-10.

WESTERINK, L. G.,
Photii Patriarchae Constantinipolitani Epistulae et Amphilochia, VI,1: Amphilochiorum pars tertia, Bibl. Script. Graec. & Roman. Teubneriana, Leipzig BSB Teubner 1987, v & 138pp.

[For reviews see: Garzya *Koinonia* 12 (1988) 195;]

YIOULTSIS, V.,
"Photios", *The Encyclopedia of Religion*, 11 (1987) 318-319.

1988

BAKER, Aaron,
"Eunapius νέα ἔκδοσις and Photius" [Imperial Roman hagiography and Christianity], *Greek Roman and Byzantine Studies*, 29 (1988) 389-402.

BICKNELL, P. J.,
"Ephialtes' death in bed", *Liverpool Classical Monthly (University of Liverpool Dept. of Greek)*, 13 (1988) 114-115. [On Photius' *Bibliotheca* 151a]

CARCIONE, F.,
"La politica ecclesiastica bizantina nei confronti della Sede

Romana dall' incoronazione di Carlo Magno (800) alla morte del Papa Nicola I (868)", *Studi e Richerche sull' Oriente Cristiano (Italy)*, 11:2 (1988) 81-100.

MALINGREY, A. M.,
Palladios. Dialogue sur la vie de Jean Chrysostome, Tome ii. Histoire du texte, index et appendices, Sources chrétiennes 342, Ed. du Cerf, Paris 1988, 250pp.

PEPPAS-DELMOUSOU, Dina,
"The theoria of Brauron", *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the fifth international Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986*, ed. by Robin Hägg, Nanno Marinatos, & Gullög C. Nordquist, Acta Inst. Athen. Regni Sueciae Ser. in 4° 38, Aström, Stockholm 1988, pp. 255-258.

[Aristophanes, Peace, 874-875 in the light of the new information provided by Photius' *Lexicon*]

WESTERINK, L. G.,
Photii Patriarchae Constantinipolitani Epistulae et Amphilochia, VI,2: Amphilochiorum Indices, Bibl. Script. Graec. & Roman. Teubneriana, Leipzig BSB Teubner 1988, 154pp.

[For reviews see: Garzya *Koinonia* 12 (1988) 195;]

1990

KONSTANTELOS, Demetrios (Κωνσταντέλος Δ. Ι.),
"Θεολογία καὶ ποιμαντικὴ διακονία κατὰ τὸν ἱερὸ Φώτιο", **Βυζαντινὴ Κληρονομία: Θεολογία -Ἱστορία -Παιδεία**, Ἐκδόσεις Δαμασκὸς, Ἀθήνα 1990, σσ. 191-202.

FOUYAS, Methodios (ΦΟΥΓΙΑΣ, Μεθ. Ἀρχιεπ. π. Θυατείρων),
Ἕλληνες καὶ Λατίνοι: Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀντιπαράθεσις Ἑλλήνων καὶ Λατίνων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Φωτίου μέχρι τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας, 858-1439, Ἀθήνα 1990, σσ. 501.

B. INDEX TO AUTHORS

AGYLAEUS, Henr., 1561, 1615, 1661, 1695

AHRWEILER, Helene, 1965

ALEXANDER, Natalis, 1778

ALEXANDROS LAVRIOTIS, 1896

ALEXIOU, I., 1967, 1968

ALIBERTI, J., 1735

ALLATIUS, L., 1652, 1662, 1668

ALTANER, B., 1951

ALTIMURA, St. De, 1718

AMANDOS, K., 1947

AMANN, E., 1933, 1935

AMSLER, O., 1981

ANESI, G., 1981

ANDREJEV, J., 1895, 1896

ANGIOLILLO, S., 1983

ARABATZOGLOU, Gennadios, 1956

ARBARGI, Martin George, 1961

ARISTARCHOS, S., 1881, 1882, 1885, 1896, 1900, 1907

ASTRUC, Ch., 1954, 1970

AUBINEAU, M., 1967[2], 1974

AXELOS, K., 1957

BAKER, Aaron, 1988

BALANOS, D., 1951

BALDWIN, B., 1986

BALLHEIMER, R., 1877

BANDURI, A., 1711, 1828

BARTELINK, G. J. K., 1972

BASNAGE, J., 1725

BATEMAN, J. J., 1981

BAUNACK, Johannes, 1895

BEAU, Le, 1833

BECK, Hans-Georg, 1959, 1978

BECKER, Petrus, 1909

BEKKERUS, Immanuel, 1824, 1843

BELLARMIN-LABBE, 1728

BENAKIS, Linos, 1977

BENESHEVIC, V. N., 1905

BERBABE, A., 1983

BERNARDAKIS, P., 1903

BERNAYS, J., 1881

BERRIGAN, Joseph R., 1982

BERTELLI, L., 1963

BERTI, E., 1973

BICKNELL, P. J., 1988

BIENERT, Wolfgang A., 1987

BIRDSALL, J. N., 1956, 1958[2]

BLASTOS, Kallistos, 1896

BLOMFIELD, 1812

BODOGAE, T., 1982

BOISSEVAIN, Ursullus Philippus, 1901

BOOJARMA, John L., 1982

BOJARSKI, J. P., 1895

BOLL, F., 1899

BOLOGNESI, E., 1986

BOMPAIRE, J., 1981, 1982

BONIS, C., 1937, 1957

BOOR, C. De, 1895

BORGOGNO, A., 1974, 1979

BOTTERI, P., 1983

BOUGATSOS, N. Th., 1964

BOULGARIS, Christos, 1977

BOULGARIS, Eugenios, 1775

BOUQOUET, A. C., 1935

BOYSEN, K., 1891

BRAJCEVSKIJ, M. Ju., 1986

BRANCACCI, A., 1984

BREHIER, L., 1899, 1904, 1923[2]

BRINKMANN, A., 1909

BROOKS, E. B., 1898

BROWNE, G. M., 1977

BRUBAKER, L., 1985

BRUCKER, 1766

BUCCHEIT, V., 1981

BUNSEN, C. C. J., 1854

BURY, J. B., 1912, 1890

CAMELOT, P. T., 1986

CANART, P., 1964

CANTARELLA, R., 1929

CARCIONE, F., 1988

CASADIO, V., 1985[2]

CAVALLERA, Ferdinand, 1910

CAVALLINI, E., 1985

CAVARNOS, C., 1972

CAVE, G., 1745

CEILLIER, R., 1762

CHABATINE, I. N., 1966

CHABIARAS, Niketas, 1912

CHALMERS, W. R., 1953

CHARITONIDES, H., 1950

CHASSANG, A., 1871

CHATZIDAKIS, Ch., 1924

CHRISTOU, P. K., 1965

COBET, Carolus Gabriel, 1882

COCCHIA, E., 1919

COLOMIES, Paul, 1686

COLONNA, A., 1951

COMAN, I. G., 1971

COMBEFIS, F., 1644, 1648, 1662, 1664, 1672

COMPAGNONI, Giuseppe, 1836

CONDIT, L., 1937

CONOMIS, N. C., 1981, 1984, 1986

CONRAT, M., 1911

CONTI BIZZARO, Ferruccio, 1987

CONUSWOLSKA, W., 1970

COPPOLA, C., 1978, 1981

COTELERIUS, J. B., 1677

COTTERILL, Jos. M., 1879

COUSIN, M., 1676, 1686

CROENERT, G., 1907

CURIAZI, D., 1985

CURTI, C., 1977

DAIN, Alphonse, 1951, 1954

DARROUZES, J., 1954^2, 1971

DAVIES, J. G., 1956

DEGANI, E., 1984

DEMETRAKOPOULOS, Andronikos K., 1866, 1867, 1872

DESIDERI, P., 1967

DEVREESSE, R., 1928

DIELS, Hermann, 1891

DIETERICH, K., 1909

DILLER, Aubrey, 1954, 1962

DINDORFIUS, G., 1847, 1871

DOBREE, Peter Paul, 1883

DOELGER, F., 1937, 1943, 1953, 1956, 1964

DOEPMANN, H. D., 1983

DOERRIE, E. W., 1974

DORA SPADARO, M., 1973

DOSITHEOS of Jerusalem, 1705, 1985

DRAESEKE, Johannes, 1896, 1901, 1909

DRAMMER, W., 1941

DUCKWORTH, C., 1985

DUFFY, J., 1980

DUJCEV, Ivan, 1951, 1965, 1972

DULIERE, W. L., 1965

DUYSINX, F., 1969

DVORNIK, Francis, 1926[2], 1931, 1933[2], 1934, 1935[3], 1936, 1938[2], 1939, 1941 1942, 1943, 1945, 1948, 1950, 1951, 1953[2], 1956, 1958[2], 1959[2], 1960, 1964, 1966[4], 1967[2], 1969, 1970[2], 1973[2], 1974

ELORDUY, E., 1959

ELTER, Anton, 1880, 1881

ENGLEZAKIS, V., 1984

ERBSE, H., 1948

ESSER, A., 1960

EUSTRATIADES, Theod., 1904

EUELPIDES, Dor., 1874

EVORY, G., 1947

FABRICIUS, J. A., 1705

FAHEY, M., 1979

FAUCHER, Chrysostome P., 1772

FIACCADORI, G., 1979

FIDAS, Vlasios I., 1977, 1979

FINCH, Ch. E., 1949

FINCK, A. Esnik Gjandschezian, 1904

FINKEL, K., 1981

FISQUET, H., 1862

FLEURY, E., 1948

FONKIC, B. L., 1981

FONTANINI, Fr., 1785

FOTIOU, A. S., 1981

FOUYAS, Methodios G., 1986, 1990

FREDRICH, Carl, 1896

FREESE, J. H., 1920

GAERTNER, H., 1969

GAINA, D. I., 1963

GALLANDIUS, A., 1765, 1780

GARCIAS PALOU, S., 1973

GEDOUN, Abbé, 1743

GEGLE, G., 1900

GEISLER, Joan. Gottfr., 1746

GERLAND, E., 1903

GEROSTERGIOS, Asterios, 1980

GJANDSCHEZIAN, Agnes, F. E., 1903

GIANNOPOULOS, B., 1980

GOOSSENS, G., 1950

GORDILLO, M., 1940

GOTHOFREDUS, Jacobus, 1642

GOUILLARD, J., 1970, 1971

GOUMAS, Germanos, 1966

GREGOIRE, Henri, 1933, 1934, 1936[2], 1966

GRIVEC, F., 1933, 1951

GROSS, J., 1959

GROTZ, H., 1968

GRUMEL, V., 1930, 1933[2], 1934[4], 1935, 1938, 1939[2], 1940, 1947, 1949, 1950, 1951, 1960

GUIDA, A., 1977

GUILLAND, R., 1967

HABERT, H., 1643

HAEGG, T., 1973, 1974, 1986

HALBERTSMA, Tjalling, 1896

HALKIN, F., 1963, 1964

HANKE, M., 1677

HANNICK, Christian, 1978

HARTMANN, G., 1929

HATZIEMMANUEL, E., 1952

HAUGH, R., 1975

HEFFELE, C. von, 1879

HEFELE?, K. J. von, 1911

HEIMANNSFELD, H., 1914

HEISENBERG, A., 1926

HEMMERDINGER, B., 1956, 1965, 1971

HENRY, R., 1931, 1934, 1938, 1947, 1959, 1960, 1961, 1965, 1967, 1971, 1974, 1977, 1978

HERGENROETHER, J., 1857, 1858, 1860, 1867, 1869, 1876

HERMANN, G., 1808

HERRMANN, L., 1972

HERVETUS, Gentianus, 1620,

HERWERDEN, H. van, 1899, 1907

HESELER, P., 1933

HILGELFELD, Adolf, 1880

HIRSCH, F., 1874

HITTRICH, Odeön, 1889

HOEFER, Ulrich, 1890

HOESCHEL(IUS) David, 1601^{2}, 1611, 1612, 1653

HOFMANN, G., 1932, 1933, 1941, 1948^{2}

HOMMEL, H., 1951

HOWARD, G. B., 1893

HUILLIER, Pierre Le, 1955

HUSSEY, J. M., 1937, 1949, 1961, 1966, 1986

IACOBUS VATOPEDINUS, 1881

IMPELLIZZERI, S., 1969

IONITA, V., 1982

IRIGOIN, J., 1962

IRMSCHER, J., 1964

IVANTSOV-PLATONOV, A., 1892[2]

JAEGER, W., 1938, 1960

JAGER, J. N., 1844, 1845, 1854, 1884

JANACEK, K., 1976

JENKINS, R. J. H., 1956, 1963

JERNSTEDT, V. K., 1907

JORGA, N., 1922, 1926, 1934

JUGIE, M., 1910, 1920, 1921, 1922, 1926, 1938, 1939[2], 1941, 1948, 1952

JUNGMANN, Bernardus, 1882

JUNOD, Eric, 1981, 1982

JUSBASIAN, K. N., 1973

JUSTELLUS, Christophe, 1615, 1661

КАЖДАН, А. П., 1958

KAESTLI, Jean-Daniel, 1982

KALLINIKOS KYZIKOU, 1926

KALLISTOS, Archim., 1905, 1907

KANTONIS, Alexandros, 1977

KARATHEODORIS, S., 1850

KARLIN-HAYTER, Patricia, 1977

KARMIRIS, I. N., 1950, 1951, 1952, 1954[3]

KASSEL, R., 1983

KATSANEVAKIS, Benedictos Archim., 1951

KATTENBUSCH, Fred., 1892

KAVVADAS, St., 1959

KENNEDY George A., 1983

KIKKOTIS, I., 1947

K(IREEFF), A., 1893

KIRJEEV, A., 1904

KLAFFENBACH, G., 1964

KLINKENBERG, J., 1913

KNAACK, Georg, 1883

KNAUBER, A., 1970

KONSTANTELOS, Demetrios, 1985, 1990

KONSTANTINIDES, Michael [of America], 1947, 1956

KONTOS, Constantinos S., 1878, 1879, 1895

KORAES, A., 1805

KOSTOMAROV, N. I., 1868

KOTSONIS, J. Archim., 1956

KOUGEAS, S., 1913

KOURNOUTOS, I. G. P., 1954

KRASNOSELCEV, N., 1892

KREMOS, Georgios, 1905, 1907

KRUMBACHER, K., 1870, 1897

KRZINSNIK, C., 1935

KUNIK, A., 1849, 1850, 1907

KURGANOV, Th. A., 1895

KUSTAS, G. L., 1953, 1961, 1962, 1964, 1970

KYRIAKIS, M. J., 1971

KYRIAKOS, A. Diomedes, 1893

KYRIAKOU, D., 1874, 1891

LABARBE, J., 1969

LABERSUM, M., 1655

LABRIOLA, I., 1981

LACKNER, W., 1968

LAEMMER, H., 1857

LAMY, Thomas Joseph, 1880

LANZONI, F., 1920

LAOURDAS, Basil, 1950, 1951[6], 1952, 1953, 1954, 1955[3], 1956, 1958, 1959[2], 1971, 1983, 1984, 1985

LaPIANA, George, 1912

LAPOTRE, S. J., 1895

LA RUE van HOOK, 1905, 1907, 1909

LASIER, C., 1950

LASSERRE, F., 1959, 1985

LAURENT, V., 1930, 1938, 1948

LEBEDEV, A., 1888, 1905

LEEUWEN, J. van, 1907

LEICH, H. J., 1748

LEMERLE, Paul, 1970, 1971, 1981, 1985

LENZ, F., 1937

LEO, F., 1907

LEURINI, L., 1984

LEVEQUE, P., 1959

LIGARIDES, Paisios, 1906

LONGO, Oddone, 1987

LOOS, M., 1956

LOVJAGIN, E., 1882

LUCK, G., 1965

LUDWICH, A., 1902

LUKARSCH, V., 1893

LUPPE, W., 1973

MAGO, U., 1896

MAIMBOURG, L., 1677

MAI(US), A., 1825, 1831, 1837, 1839

MALINGREY, A. M., 1988

MANGO, C. A., 1958, 1975, 1977

MARCOVICH, M., 1973

MARKOPOULOS, A., 1979

MARTIN, A., 1879

MARTINI, Edgar, 1911, 1912, 1914, 1921, 1930

MARZULLO, B., 1985

MASSON, O., 1950

MATHISEN, R. W., 1978

MAULTROT, G. N., 1791

MAZZUCCHI, C. M., 1982

McGRINDLE, J. W., 1882

MEANS, J. C., 1880

MEIERUS, M. H. E., 1844

MEIJER, J., 1972, 1975

MEKLER, S., 1907

MENDELS, D., 1986

MENDELSSOHN, Ludovicus, 1883

MENDIDAKIS, J., 1967

MENIATIS, Elias, 1718, 1863

METHODIOS, Metr. of Corfu, 1955

MEYENDORFF, J., 1975, 1977

MIGNE, J. P., 1857, 1860

MILIARAS, Karl Archim., 1967

MOELLER, C. R., 1910

MONTFAUCON, B. De, 1715

MONTAGUE (MONTACUTIUS), Richard, 1651

MOREAU, E. De, 1950

MORELLO, F., 1604, 1623,

MOURIKIS, G., 1957

MOUSSO, Olimpio, 1986

MOUTSOULAS, Elias, 1972

MOYSA, S., 1972

MUELLER, C., 1870

MUELLER, Karl Konrad, 1845, 1870, 1881, 1883

MUNITIZ, J. A., 1977, 1979

MURALT, E. De, 1855

NABER, S. A., 1861, 1864, 1865

NABERKOV, V., 1899

NAUCK, A., 1867

NAOUMIDES, M., 1976

NEMEC, L., 1961[2], 1962, 1966

NICOLA, A. De, 1983

NIEBUHRII, B. G., 1828

NOGARA, A., 1975, 1978, 1980

OEHLER, K., 1957

OGICKIJ, D. P., 1985

OIKONOMOS, S. K., 1858

OLIVIER, J. M., 1976

ORFANOS, M. A., 1979, 1980, 1981

ORTH, E., 1928, 1929

OSBORN, E., 1985

OSTROGORSKY, George, 1965

OUDIN, C., 1722, 1772

PAGI, F. A., 1727

PALMIERI, P. Aurelio, 1899, 1900, 1901, 1902

PANAGIOTIDIS, J., 1934

PANTELEIMON (De Lavra), 1956

PAPACHRYSANTHOU, D., 1970

PAPADOPOULOS, Chr. A., 1912, 1913, 1921, 1930

PAPADOPOULOS-KERAMEUS, A., 1889, 1891, 1892, 1896, 1897, 1898, 1899[4], 1900, 1901, 1903, 1905, 1907, 1909, 1966

PAPADOPOULOS, Nicol., 1952

PAPADOPOULOS, F., 1953

PAPADOPOULOS, Stylianos, 1973, 1977

PAPAGEORGIOU, Petros N., 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1909

PAPAVASILEIOU, Georgios A., 1894

PARAMELLE, J., 1970

PARASKEUAIDES, Christodoulos, 1972

PASCA, I., 1940

PATACSI, A., 1981

PENELLA, R. J., 1981

PEPE, L., 1963

PEPPAS-DELMOUSOU, Dina, 1988

PERI, V., 1978, 1979, 1982

PERRY, B. E., 1953

PHILIPPI, J. Geo., 1689

PICHLER, 1865

PLATONOV, I., 1947

POLITIS, L., 1961

PORSON(NUS), RICARD(US), 1822, 1823

POTLIS, M., 1854

PREOBRAZENSKIJ, B., 1891

RADT, S. L., 1968

REITZENSTEIN, Richard, 1907

RENEHAN, R., 1961, 1963

REUSS, J., 1852

REUSS, Joseph, 1941, 1944, 1952, 1957, 1962, 1966, 1984

RHALLIS, G. A., 1854

RITTERSHUS(IUS), C., 1601,

ROCHEFORT, G., 1950

ROCHETTE, Chardon De La, 1797

ROELLING, Paul, 1884, 1886, 1887

ROPERO, A., 1983

ROSSEJKIN, T. N., 1915

ROULEZ, Jos. Imm. Gisl., 1834

RUEHL, Franz, 1878, 1883

RUINAUT, J., 1910

RUNCIMAN, Steven, 1955

SAKKELION, Ioannes, 1880

SALUCCI, B., 1978

SANCHEZ, Leon Maria L., 1985

SANDULESCU, G., 1984

SANSTERRE, J. M., 1974

SCHAMP, Jacques, 1982[3], 1984, 1985, 1987

SCHARF, J., 1951, 1956, 1959, 1963

SCHEIDWEILER, F., 1950

SCHELKLE, Karl Hermann, 1951, 1956

SCHIER, I. I., 1738

SCHLEUSNER, I. F., 1810, 1812

SCHLUMBERGER, D., 1971

SCHLUMBERGER, G., 1905

SCHOENE, J., 1903

SCHOTTUS, Andreas, 1590, 1606, 1608, 1611, 1653, 1668, 1757

SCHOW, Nic., 1817

SCHRIMPTON, Gordon S., 1987

SCHUBERT, H. von, 1921

SCHULTZE, Bernhard, 1972, 1973, 1982

SCHWALUE, E. B., 1829, 1830

SCOTTUS, Angelus Antonius, 1817

SERRANO, C., 1984

SERVAIS, J., 1965

SESAN, M., 1949

SEVERYNS, A., 1937, 1938, 1969

SFAKIANOS, A., 1936

SHERRARD, Philip, 1959

SIEBEN, Hermann J., 1979

SINITZYNA, N. V., 1965

SIRMONDI, Iac., 1644

SISTI, F., 1979

SLIPYI, J., 1920, 1921

SOLARI, A., 1906

SOUARN, Rom., 1898, 1900

SPANHEIM, F., 1701

SPECK, P., 1974

SPYRIDAKES, N., 1904

STAAB, K., 1933

STAATS, Reinhard, 1983

STADTMUELLER, Hugo, 1906

STEEL, C., 1973

STEPHANIDES, B., 1947

STEPHANOU, P., 1952, 1955, 1984, 1986

STERNBACH, Leo, 1892, 1893^{2}, 1894^{2}

STIERNON, D., 1967[2]

STIGLMAYR, J., 1898

STRADOUDAKI-WHITE, Despina, 1972, 1974, 1975, 1979, 1980, 1981, 1982, 1987

STROUX, J., 1907

STUKOV, Th., 1891

TATAKIS, B. N., 1966, 1967, 1968, 1977, 1980

TER-MKRTTSCHIAN, Karapet, 1893

THEARVIC, M., 1904, 1905

THEATIN, Bernard, 1718

THEMELIS, Chrysostomos Archim., 1951

THEODORIDIS, Ch., 1972, 1973, 1977, 1979[2], 1982, 1985[2], 1986, 1987

THEODOROU, A., 1970[2]

THEODOROU, E. D., 1971, 1977[2]

THEOTOKIS, Niceforos, 1773

THOMAS, L., 1912

THOMPSON, D. A. W., 1945

THUEMMEL, H. G., 1983

TIMIADIS, Em. Archim., 1954

TIMIADIS, Aimilianos, 1984[2]

TIPALDI, Andrea, 1752

TOMADAKIS, Nikolaos, 1955, 1962, 1968, 1973, 1977

TONNET, H., 1973

TOSI, R., 1984, 1985

TOSTI, L., 1856

TREADGOLD, W. T., 1977, 1978[2], 1979, 1981, 1980[2], 1986

TREBELAS, P. N., 1957

TSAKURES, G., 1909

TSANTSANOGLOU, K., 1967, 1984

TSIRPANLIS, Constantine N., 1983

TSOPANAKIS, A. G., 1966

TURNER, C. H., 1904

TURRIANO, F., 1725

TYPALDOS, Constantinos, 1848

TYPALDOS, Constantinos (Metr. of Stavroupolis), 1951, 1961

URSINUS, F., 1700

USENER, H., 1873

USPENSKIJ, Porfirij Archim., 1864

VALESIUS, H., 1700, 1829

VALETAS, I., 1864

VALLINDRAS, Nicodemos, 1974

VALOIS, H., 1746

VAN BUNNEN, A., 1981

VASILIEWSKI, V., 1899

VASILOPOULOS, Ch., 1977

VEIEL, E., 1688

VERDIN, H., 1983

VITALIS, Fil. Archim., 1973

VOELLUS, G., 1661

VOGT, Albert, 1905, 1908

VONACH, A., 1910

VOULGARAKIS, C. S., 1977

VRIES, W. De, 1968

WALFORD, Edward, 1851, 1855

WALSH, J. G., 1751

WARE, Kallistos, 1978

WEAVER, David, 1985

WEGUELIN, 1779

WENDEL, C., 1934

WENTZEL, Georg, 1895

WERNSDORFF, J. C., 1790

WESTERINK, L. G., 1983, 1984, 1985, 1986[2], 1987, 1988

WHITE, D. S., 1973

WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, Ulrich, 1884, 1907, 1925

WILSON, N. G., 1968, 1971, 1983

WIRTH, G., 1967

WOLF(IUS), J. C., 1688, 1722, 1733, 1741

WORTLEY, J., 1969, 1970

WYSS, B., 1955

YARED, Gerasim, Hieromonk, 1873, 1874

YIOULTSIS, B., 1974, 1977, 1987

YUSBASHIAN, K. N., 1974

ZACHARIAE von LINGENTHAL, Karl Eduard, 1877, 1879, 1884, 1885

ZAGARIA, G., 1979

ZANGRIUS, P., 1562,

ZANOS, P. A., 1864

ZARNCKE, Eduard, 1885

ZEPERNICK, C. F., 1779

ZIEGLER, Konrat, 1941, 1942

ZLATARSKI, 1917

ZUCKER, A., 1877, 1878

ZWAAN, J. De, 1937

***

ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

Ὑπὸ

Χρήστου Ε. Γιαννούλα
Καθηγητοῦ - Φιλολόγου

Α

Ἀαρών: 484
Ἄβελ: 395, 438
Ἀβραάμ: 345, 365, 396, 397, 440
Ἀβραὰμ Βαρθολομαῖος: 92 σημ.
Ἀγαθαρχίδης: 25
Ἀγαρηνοί: 265
Ἄγγελοι: 40, 133, 138, 368, 369, 414, 438, 439
Ἀγγελόπουλος, Παναγιώτης: η'
Ἀγγλία - Ἄγγλοι, -ικός: 68
Ἁγία Γραφή: 40, 45, 190, 195, 198, 203, 204, 205, 210-53, 274, 332, 333, 349, 413, 420, 423, 449, 452, 455-88, 494, 506
Ἁγία Τριάς: 40, 265, 292, 293, 294, 342, 348, 350, 420, 474, 476, 477, 494
Ἅγιοι Τόποι: 90
Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως): 135
Ἅγιον Πνεῦμα: ιη', 40, 51-52, 57, 147, 150, 155, 279, 292, 293, 294, 330, 357, 439, 440, 450, 462-88
Ἁγίου Πνεύματος ἐκπόρευσις: βλ. *Filioque*
Ἀδάμ: 375, 444, 474
Ἀδὰμ καὶ Εὕα (Πρωτόπλαστοι): 227, 228, 229, 230, 475
Ἀδριανὸς Α' Ρώμης (772-95): 133
Ἀδριανὸς Β' Ρώμης (867-72): 91, 92 σημ., 133, 263 σημ., 268
— καὶ ἡ Ἀντιφωτιανὴ Συλλογή: 67
— καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 869/70: 87, 92 σημ.
Ἀδριανὸς Γ' Ρώμης: 88, 389
Ἀδριανούπολις: 135
Ἀδριατικὸς κόλπος: 351
Ἀθανάσιος, μοναχός: 336, 391-92
Ἀθανάσιος ὁ Μέγας: 15, 25, 26, 40, 134, 203, 333, 334, 349, 358, 414, 461, 470, 477
Ἀθῆναι - Ἀθηναῖοι: ιζ', 132, 135, 197, 451
Ἀθήναιος: 202, 385
Αἴγυπτος-Αἰγύπτιοι: 223, 224, 284 σημ., 394, 484
Αἰδέσιμος Βέδας: 455
Αἰθιοπία: ζ'
Αἰλιανός: 202

Αἴλιος Ἀριστείδης: 202
αἵρεσις - αἱρετικοί, -ικός: ιη', 19, 32, 47, 49, 56, 90, 135, 136, 138, 148, 149, 190, 257 σημ., 263, 272, 279, 280, 281, 282, 283, 284 σημ., 286, 289, 297, 333, 347, 348, 349, 351, 356, 357, 358, 359, 360, 365, 388, 406, 413, 421, 422, 435, 449, 466, 467, 468, 476, 480, 497, 498, 503, 504
Αἰσχίνης: 199, 202
Αἰσχύλος: 195
Αἴσωπος: 331, 365, 395
Ἀκαδημία Βρεταννική: ζ'
Ἀκαδημία Θεολογικὴ Μόσχας: 65
Ἀκάκιος, μοναχός: 337, 399
Ἀκύλας: 456, 467
Ἀλάθητον Ρώμης: βλ. Ρώμης Πρωτεῖον
Ἀλεξάνδρεια-Ἀλεξανδρεῖς: 197
Ἀλεξανδρινοὶ Γραμματικοί: 53, 329
Ἀλέξανδρος, κόμης: 337, 424
Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας: 424
Ἀλέξανδρος ὁ χαλκεύς: 424
Ἀλλάτιος, Λ. : 79, 83
Ἀμαλθείας κέρας: 53
Ἀμβρόσιος: 203, 346, 351, 358
Ἀμβρόσιος, Μητροπολίτης Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας: η'
Ἀμερική - Ἀμερικανοί: 4, 46
Ἀμμώνιος: 202
Ἀμφιλόχιος Κυζίκου: 7, 13 σημ., 31, 45, 202, 213-53, 335, 358, 374-76, 455, 466
Ἀμώς, βιβλίον Π. Διαθήκης: 221
Ἀναγέννησις: 56
Ἀνάληψις τοῦ Κυρίου: 414
Ἀνανίας: 375
Ἀναστάσιος ὁ Βιβλιοθηκάριος: 66 σημ., 76, 95, 336, 389-90, 454
Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης: 455
Ἀνάστασις τοῦ Κυρίου: 370, 374, 400, 440
Ἀναστάσιος, φορολόγος: 338, 426-27
Ἀνδρεάδου Στρατῆ, Ἀδελφοί-: η'
Ἀνδρέας, Ἀπόστολος —: 94 σημ.
Ἄνθιμος, Μητροπολίτης: 79
Ἄνθιμος, Οἰκουμεν. Πατριάρχης: 135, 405
ἀνθρωπισμὸς-ἀνθρωπισταί: ζ', ιζ', 4, 43, 52-58, 74, 200, 203
Ἀνίκητος ὁ μάρτυς: 128
Ἀνίου μῦθος: 395
Ἀντιόχεια - Ἀντιοχεῖς: 41
Ἀντιοχειανὴ Σχολή: 43, 472
Ἀντίπατρος: 416
ἀντισημιτισμός: 484
Ἀντιφῶν: 25
Ἀντιφωτιανὴ Συλλογή: 88, 89
Ἀντώνιος, Ἀρχιεπίσκοπος Βοσπόρου: 261, 335, 371
Ἀνωνύμου βίος: 25
Ἀνωνύμου: "*Ἡ Ἀλήθεια τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας*": 81
Ἀπολογηταί: 191
Ἀπολλινάριος Λαοδικείας: 365
Ἀπολλιναρισταί, -ισμός: 365
Ἀπολλόδωρος ὁ Καρύστιος: 362

"Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος": 130, 132, 135
Ἀπόστολοι, Ἅγιοι—, Ἀποστολικός: 93, 133, 139, 141, 156, 287, 288, 289, 295, 357, 373, 376, 385, 440, 449, 462, 463, 465, 467, 473, 475, 480, 486, 500
Ἀραβία - Ἄραβες: 18, 200, 258, 259, 263, 265, 270, 296
Ἀρέθας Καισαρείας: 15, 64, 198
Ἀρειανοί, -ισμός: 134, 405, 434
Ἄρειος: 283, 357
Ἀριστάρχης, Σ. : 2, 6, 17, 22, 35, 39, 47, 48, 50-51, 457
_"*Φωτίου λόγοι καὶ ὁμιλίαι ὀγδοήκοντα τρεῖς*": 457
Ἀριστοτέλης, Ἀριστοτελισμός: 19 σημ., 40, 43, 193, 195, 199, 202, 203, 331, 375, 509
_"*ἐπιστολαί*": 375
_"*κατηγορίαι*": 40
Ἀριστοφάνης: 199, 202
Ἀρκάδιος, αὐτοκράτωρ: 43
Ἀρμενία - Ἀρμένιοι: 45, 46, 47, 257, 280, 335, 348, 355, 356, 359-60, 361
Ἀρμενιακὸν θέμα: 418
Ἀρμένιοι Κων/πόλεως: 46
Ἀρριανός: 24
Ἀρσαβήρ, πρωτοσπαθάριος: 338, 438-39
Ἀρσένιος, μοναχός: 261, 336, 393-94
Ἀρτέμιος: 52
Ἀρχαία Ἑλλὰς-Ἀρχαῖοι Ἕλληνες: 193, 195, 196, 197, 200, 202, 283, 292, 331
Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Γραμματεία: 189, 190, 192, 193, 195, 196, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 331, 456,
Ἀρχιεπισκοπή (Ἀρχιεπίσκοπος) Ἀθηνῶν: 131, 132
— Ἀχριδῶν: 86 σημ.
Ἀσβεστᾶς Γρηγόριος, Ἀρχιεπίσκοπος Συρακουσῶν: 12, 82, 83, 128, 335, 372
Ἄσμα Ἀσμάτων, βιβλίον Π. Διαθήκης: 465
Ἀσσυρία-Ἀσσύριοι: 14, 18, 19, 59, 258
"*ἀσυνείδητον*": 230, 231, 251
Ἀσώτιος, πρίγκηψ Ἀρμενίων: 355-58
Ἀττάλεια: θ'
Αὐγουστῖνος, ἱερός —: 351, 455
"*αὐτεξούσιον*": 40
"*ἀφθαρτοδοκητισμός*": 284 σημ.
Ἀφροδίτη: 365
Ἀχαάβ: 450

B

Βαάνης, πατρίκιος: 338, 430-31, 443 σημ.
Βαβυλών: 467
Βαγδάτη: 14, 18, 19, 59
Βαλέττας, Ι. Ν. : 2, 3 σημ., 17, 22, 24, 25, 29, 32, 34, 35, 36, 37, 48, 51, 456, 459
Βαλχάνια: 272
Βαλλιᾶνος, Θεόδωρος: 81
Βάπτισμα: 40, 291, 346, 350,

365, 383, 384, 396, 422, 473, 474
Βάρδας, Καῖσαρ —: 14, 58, 59, 60, 61, 76, 83 σημ., 84, 85, 91, 189, 192, 201, 280, 337, 411, 412, 416, 513
Βάρδας, κουροπαλάτης: 337, 414-16
Βάρδας, στρατηγὸς Μακεδονίας: 338, 429
Βαρνάβας, μοναχός: 336, 393
Βαρώνιος: 67, 68, 79, 88
— "*Annales ecclesiastici*": 67
Βασίλειος Γορτύνης: 128
Βασίλειος, ἔπαρχος: 337, 417
Βασίλειος, κοιαίστωρ: 337, 425
Βασίλειος, μοναχός: 296
Βασίλειος ὁ Μέγας: 42 σημ., 202, 203, 333, 349, 358, 376, 414, 455, 461, 470, 486, 510
Βασίλειος Πελοποννησίτης, πρωτοσπαθάριος: 338, 440
Βασίλειος, πράκτωρ: 338, 429
Βασίλειος Α' ὁ Μακεδών, αὐτοκράτωρ (867-886): 2, 9, 11, 12, 30, 36, 58, 59, 67 σημ., 75, 87, 89, 91, 92, 189, 202, 203, 259, 261 σημ., 271, 279, 333, 337, 387, 404, 411, 412-14, 415, 417, 437, 439, 489, 490, 495
— καὶ ἡ Ἀντιφωτιανὴ Σύνοδος: 87
— καὶ ἡ πτῶσις τοῦ Φωτίου: 87, 128, 202, 412-14
— καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 879/80: 87
Βασιλειῶν Α', βιβλίου Π. Διαθήκης: 387
Βέκκος, Ι. : 67, 69 σημ.
Βενετία: 130, 351
Βενιαμῖτις φυλή: 370
Βερεκέτης, Κωνσταντῖνος: η'
Βησσαρίωνος Συλλογή: 22
Βιγίλιος, Πάπας: 86 σημ.
Βιέννη: 79
Βίκτωρ Ρώμης: 510
Βλαδίμηρος, τσάρος Ρωσίας: 201, 266, 273
Βλάσιος, κληρικός: 415
Βοημία: 268
Βόλγας ποταμός: 60
Βόρις Βουλγαρίας: βλ. Μιχαήλ
Βόσπορος: 87, 371
Βουλγαρία - Βούλγαροι: ιη', 11, 55, 56, 59, 60, 76 σημ., 86, 87, 90, 93, 94, 142, 146, 260, 261, 273, 280, 283, 286, 287, 295, 298, 348, 350, 394, 411
Βουλγαρικὴ δικαιοδοσία: 60, 61, 76, 86, 88, 269, 348
Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία:
— καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 869/70: 88
— καὶ ὁ Πάπας Ἰωάννης Η': 76 σημ., 86, 93
— καὶ ὁ Πάπας Νικόλαος Α': 85, 269, 277
— καὶ ὁ Φώτιος: 61, 259, 260, 261, 269, 273, 280, 285, 286, 287, 295, 298, 348, 350, 411, 509
Βροῦτος (Ρωμαῖος στρατηγός): 376
Βυζαντινὸς πολιτισμός: 200, 271
Βυζάντιον-Βυζαντινοί: ιη', 16,

19, 27, 42 σημ., 43, 53, 56, 59, 60, 72, 73, 81, 87, 94, 189, 191, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 203, 255-75, 334, 412, 489-504
— καὶ Βουλγαρία: 60, 255, 261, 411
— καὶ ἡ Πρωτοδευτέρα Σύνοδος: 60

Γ

Γαιθὰν ὁ Ἰσραηλίτης: 387
Γαλάτων, ἀσηκρῆτις: 338, 427-28, 431-32
Γαληνός: 56, 195, 199, 202, 331, 364
Γαλιλαία: 370
Γαρρῆς, Μιχαήλ: η'
Γαυδέριχος, Ἐπίσκοπος Βαλιτέρνας Ρωμαίων: 336, 379
Γεγλές, Γεώργιος: 507
Γεδεών, Μ. : 14
Γένεσις, βιβλίον Π. Διαθήκης: 204, 367, 472, 474
Γεννάδιος, Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως: 3 σημ., 69 σημ.
Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης, Μοναχὸς Ἁγίου Ὄρους: 135, 137
Γερμανία-Γερμανοί, -ικός: 61, 68, 69, 273
Γερμανὸς Κων/πόλεως: 456
Γερμανός, Μητροπολίτης Θυατείρων: 3 σημ., 73 σημ.
Γερμανὸς Μιχαηλίδης, Μητροπολίτης Δράμας: 134
Γεωργιάδης, Ἀλέξανδρος Β. : η'
Γεωργιάδης, Ἀντώνιος Β. : η'
Γεώργιος Ἀσηκρήτης: 266
Γεώργιος, διάκονος: 336, 384-86
Γεώργιος Νικομηδείας: 198, 199, 335, 362-65, 374
Γίσχαλα Ἰουδαίας: 370
Γλῶσσα Ἀγγλική: 49
Γλῶσσα Ἑβραϊκή: 466
Γλῶσσα Ἑλληνική: 2, 32, 81, 456, 464, 467
— — *Ἀρχαία*: 202
— — *Κοινή*: 187, 467
Γλῶσσα Λατινική: 28 σημ., 30 σημ., 56, 389, 466
Γλῶσσα Σλαβική: 28, 43 σημ., 262, 274
Γνωστικοί, -ισμός: 471
Γόμορρα: 429
Γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι: 242
Γρηγόριος, διάκονος: 332, 336, 387-88
Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς ὁ Θεολόγος: 42, 155, 202, 203, 333, 334, 346, 349, 358, 376, 414, 448, 470, 475, 486
Γρηγόριος Ναζιανζοῦ: 346
Γρηγόριος Νύσσης: 203, 358, 461
Γρηγόριος ὁ Θαυματουργός: 358
Γρηγόριος ὁ Μέγας (590-604), Ρώμης: 83
Γρηγόριος ὁ φωτιστὴς τῆς Ἀρμενίας: 358
Γρηγόριος, σπαθάριος: 337, 420
Γρηγόριος Ζ' (1073-1085), Ρώμης: 83

Δ

Δαβίδ: 204, 353, 387, 396, 427, 446, 450, 462
Δαμιανός, ξενοδόχος: 336, 388-89
Δείναρχος: 25
"Δελτίον Κορινθιακῶν Μελετῶν": η' σημ.
Δευτερονόμιον, βιβλίον Π. Διαθήκης: 204
Δημήτριος, Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης: ζ', θ'-ι'
Δημόκριτος: 199, 203
Δημοσθένης: 25, 199, 202, 203, 363, 375, 498
 _*"ἐπιστολαί"*: 375
 _*"Λόγοι"*: 498
Δίδυμος ὁ Τυφλός: 405
Διογένης Λαέρτιος: 202, 203
Διόδωρος ὁ Σικελιώτης: 25
Διόδωρος Ταρσοῦ: 405
Διόνυσος: 365
Διονύσιος Ἀλεξανδρείας: 352
Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσεύς: 202
Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης: 414
Διονύσιος Ε', Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης: 135
Διορθόδοξον Κέντρον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (ἐν Ι. Μ. Πεντέλης): 131
Διόσκορος Ἀλεξανδρείας: 283, 284, 360
Διοσκουρίδης: 200, 202
Δοσίθεος Ἱεροσολύμων: 15, 17, 79
 — *"Τόμος Χαρᾶς"*: 79, 80
Δωρόθεος, ἡγούμενος Μονῆς Κεδρώνων: 332, 337, 402-403

Ε

Ἑβραῖοι, -ικός: 258, 466, 467, 484, 503
"Ἐθνικοί": 397
εἰδωλολατρία - εἰδωλολάτραι, -ικός: 32, 193, 196, 198, 199, 349, 350, 375, 393, 428, 453, 467, 476, 484, 503
Εἰκονοκλάσται, -ικός: 13, 52, 53, 81, 84, 86
Εἰκονολατρία, -λάτραι: 191, 193
Εἰκονομαχία - Εἰκονομάχοι: 16, 49, 128, 191, 193, 195, 241, 242, 255, 256, 257, 258, 280, 284, 297, 350, 388, 394, 395, 405, 421, 460, 461, 505, 511 σημ.
Εἰκονομάχοι ἀναθεματίζουν Φώτιον καὶ γονεῖς αὐτοῦ: 13
Εἰρηναῖος Λουγδούνων: 352
Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία, αὐτοκράτειρα: 191, 405
Εἰρήνη, μήτηρ Φωτίου: 13
Ἐκκλησία Ἀδιαίρετος (Μία, Ἁγία, Καθολικὴ καὶ Ἀποστολική): ι', 282, 285, 286, 287, 288, 290, 355, 357, 497, 511
 — Ἀλεξανδρείας: 41, 345
 — Ἀρμενική: 355-60
 — Ἀρχαία: 283
 — Ἑλλάδος: 131
 — Ἑλληνική: 1, 41, 54, 91, 200, 488

— Κωνσταντινουπόλεως (Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ —): η'-ι', 60, 63, 64, 73, 88, 91, 94, 135, 189, 191, 258, 268, 344
— Μ. Ἀσίας: 510
— Ὀρθόδοξος (Ἀνατολική): ζ', 1, 3, 28, 47, 49, 63, 65, 67 σημ., 73, 74, 78, 93, 129, 130, 136, 207, 208, 255, 257, 284 σημ., 355, 509, 513
— Ρωμαιοκαθολική(Δυτική, Ρωμαϊκή, Λατινική): ζ', 9, 51, 57, 62, 73, 77, 78, 93, 140, 255, 257, 266, 284 σημ.
— Ρώμης: 84, 94, 268, 290 σημ., 297, 298, 347, 350, 510
— Ρωσική: 1, 64
— Σκωτίας: ζ'
"*Ἐκκλησία*", Ἐπίσημον Δελτίον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: 131
"*Ἐκκλησία καὶ θεολογία*", Ἐπετηρὶς τῆς Ἱ. Ἀρχ/πῆς Θυατείρων: ζ', θ', 3
Ἐκκλησιαστής, βιβλίον Π. Διαθήκης: 240, 456, 465, 474
"*Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*", περιοδ. ἔκδοσις Οἰκουμεν. Πατρ/χείου: 129
"Ἐκλογή": 502, 503
ἐκχριστιανισμὸς τῶν Βουλγάρων: 11, 269, 280, 285, 286, 295, 333, 348
ἐκχριστιανισμὸς τῶν Ρώσων: 201, 280, 290, 333
ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλάβων: 43, 60, 195, 255-75, 298, 333
Ἑλλάδιος: 25
Ἑλλάς-Ἕλληνες-Ἑλληνισμός: ιστ', ιζ', 1, 2, 4, 16, 32, 42, 48, 52-58, 61, 73, 94, 190, 191, 193, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 203, 260, 261, 263, 266, 272, 277, 283, 363, 394, 452, 466, 472, 515
Ἕλλην(ας), Ἀνδρέας: η'
Ἑλληνικὴ κλασσικὴ φιλοσοφία: 52, 53, 195, 196, 199
Ἑλληνικὴ παιδεία: 191, 192, 195
Ἑλληνικὸν Κολλέγιον Ρώμης: 48
Ἑλληνικὸς Πολιτισμός: 16, 55, 56, 57, 75
"Ἑλληνορθόδοξον ἀνθρωπιστικὸν ἰδεῶδες": ιζ'
Ἐνώχ: 396
Ἔξοδος, βιβλίον Π. Διαθήκης: 204, 474
"Ἐπαναγωγή (Εἰσαγωγή)": 29, 489-504
Ἐπικούρειοι: 363
Ἐπισκοπή (Ἐπίσκοπος) Ἐριστῆς Βιθυνίας: 391
— — Ρώμης: 512
Ἐπιφάνιος Κύπρου: 53 σημ., 203
Ἐπίχαρμος: 362
Ἑρμῆς: 53
Ἔσδρας: 467
"Ἑταιρεία τῆς Παλαιστίνης": 1 σημ.
Εὔα: 484
Εὐαγγέλιον, -ια: 204, 210, 220, 263, 269, 289, 350, 376, 395, 434, 440, 446,

456, 457, 461, 467, 468, 481, 482, 511, 515
Εὐαγγέλιον κατὰ Ἰωάννην: 205, 351, 438, 451, 458, 471, 479, 481
— κατὰ Λουκᾶν: 48, 205, 451, 457, 458, 468
— κατὰ Μᾶρκον: 369, 457
— κατὰ Ματθαῖον: 40, 41, 48, 205, 368, 420, 438, 443, 457, 461, 481
Εὐάγριος ὁ Ποντικός: 405
Εὐγένιος Βούλγαρις: 63
Εὐγένιος Δ' Ρώμης (1431-1447): 62
Εὐελπίδης Δωρόθεος, Μητροπολίτης Κορυτσᾶς: 36
Εὐθύμιος Κατάνης: 335, 376
Εὐθύμιος, μοναχός: 337, 397
Εὐλάμπιος Ἀπαμείας: 128, 335
Εὐλάμπιος, Ἀρχιεπίσκοπος καὶ σκευοφύλαξ: 367-69
Εὔνομος ὁ Λοχρός: 428
Εὔξεινος Πόντος: 371
Εὐριπίδης: 195, 199
Εὐρωπαϊκὸς ἀνθρωπισμός: ζ'
Εὐρώπη - Εὐρωπαῖοι, -ικός: ιστ', ιζ', 2, 4, 30, 195, 255, 271, 275, 278, 515
Εὐρώπη, Ἀνατολική: 200
Εὐσεβία, μοναχή: 337, 403
Εὐσέβιος Καισαρείας: 203
Εὐσέβιος Παμφίλου: 434, 455
_"*Ἐπιστολὴ Καισαρεῦσιν*": 434
Εὐστάθιος Ἀντιοχείας: 335, 360
Εὐστρατιάδης Σωφρόνιος, Μητροπολίτης πρ. Λεοντοπόλεως: 25, 128, 129
_"*Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*": 127, 128, 129
Εὐσχήμων Καισαρείας: 335, 336, 369-71, 374
Εὐτρόπιος: 41
Εὐτυχής: 283, 284
Εὐτυχιανοί, -ισμός: 284 σημ., 286, 357, 405
Ἔφεσος: 135, 405
"*Ἐφούδ*": 427-28

Ζ

Ζαμπέλιος, Σπυρίδων: 2, 57
Ζαχαρίας Ἀναγίνων (Anagni): 84, 336, 379-80
Ζαχαρίας Ἀντιοχείας: 336, 378
Ζαχαρίας, Ἐπίσκοπος Ταορμίνας: 83
Ζαχαρίας Χαλκηδόνος: 41, 335, 371-72
Ζερίτης, Πάνος: η'
Ζήνων ὁ Φιλόσοφος: 199, 203
Ζωόρας: 405
Ζωσιμᾶς, μοναχός: 296, 334, 336, 392-93

Η

Ἠλίας ὁ Προφήτης: 414, 450, 473
Ἠλίας, πρωτοσπαθάριος: 337, 417-18
Ἡρακλῆς: 53
Ἡρόδοτος: 195
Ἡρώδης: 416
Ἡσαΐας, βιβλίον Π. Διαθήκης: 204, 205, 221, 225, 472

Ἡσαΐας ὁ Προφήτης: 222, 225, 462
Ἡσίοδος: 195, 199, 202
Ἡσύχιος Ἱεροσολύμων: 455

Θ

Θαλάσσιος Καισαρείας: 346
θεία Ἀποκάλυψις: 333, 476, 480, 509
— ἐνσάρκωσις: 40
— Εὐχαριστία: 474, 484
— κοινωνία: 40, 381, 384
— οἰκονομία: 234, 236, 463, 467, 474, 476, 478, 479, 480, 482, 483, 494
— πρόνοια: 40, 60, 227, 263, 275, 398, 400, 423, 440, 442, 485
— χάρις: 373, 463, 475, 481, 482, 484, 485
Θεόγνωστος, Ἰγνατιανὸς Ἀρχιμανδρίτης: 133, 193
— εἰς τὴν Κων/πολιν: 193
Θεοδόσιος, ἡσυχαστής: 337, 398-99
Θεοδόσιος ὁ Μέγας: 405
Θεοδόσιος ὁ Μικρός: 405
Θεοδοτίων: 456, 467
Θεόδοτος, πρωτοσπαθάριος κατὰ τοὺς Λαλακῶνας: 338, 435-36
Θεόδοτος, σπαθάριος: 338, 433
Θεοδώρα, αὐτοκράτειρα: 82
Θεοδώρητος Κύρου: 203, 455, 456, 484
Θεόδωρος, ἀδελφὸς Φωτίου: 339, 451
Θεόδωρος, ἡγούμενος: 336, 394-96
Θεόδωρος Λαοδικείας: 335, 365-67
Θεόδωρος Μοψουεστίας: 405
Θεόδωρος ὁ Στουδίτης: 194, 500
Θεοδώρου, Εὐάγγελος: ζ'
_"Ἑνότης καὶ ποικιλομορφία στὴν Ὀρθοδοξία": ιζ'
_"Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς φορεὺς τοῦ γνησίου ὀρθοδόξου πνεύματος": ιζ'
_"Τὸ ἀνθρωπιστικὸν καὶ πολιτιστικὸν ἰδεῶδες τοῦ ἱεροῦ Φωτίου": ιζ'
Θεόκτιστος, ἡγούμενος: 336, 393
Θεόκτιστος, λογοθέτης: 14, 82
Θεολογικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν: 131, 135
— — Χάλκης: 135
Θεοπασχῖται: 47, 335, 355-58
Θεοπασχιτῶν αἵρεσις: 355-58
Θεοφάνης, διάκονος: 336, 386-87
Θεοφάνης Καισαρείας: 336, 380
Θεοφάνης ὁ χρονογράφος: 192, 261 σημ.
Θεόφιλος, αὐτοκράτωρ: 14, 196
Θεόφιλος, πραιπόσιτος: 338, 432
Θεόφιλος, πτωτοσπαθάριος: 338, 432-33
Θεόφραστος: 199, 203
Θεοφύλακτος Βουλγαρίας: 27, 260 σημ., 261 σημ., 263 σημ., 264 σημ.
Θεοφύλακτος, πρωτοσπαθάρι-

ος: 338, 438
Θεοφύλακτος, στρατηγὸς Ἀρμενιάκων: 337, 418
Θεοχαρίδης, Σ. : 2
Θεσσαλονίκη - Θεσσαλονικεῖς: ιη', 59, 135, 137, 196, 199, 258, 262, 266, 267, 273, 457
Θουκυδίδης: 195, 202, 363
Θωμᾶς, μαθητὴς Φωτίου: 13

I

Ἰακωβῖται: 282, 284, 285
Ἰάκωβος Βαραδαῖος: 284 σημ.
Ἰβάντζωφ-Πλατώνωφ, Α. Μ. Ι. : 1, 64, 65
Ἰγνατιανὸν Σχῖσμα: 82, 83, 84, 381, 498
Ἰγνάτιος, Ἐπίσκοπος Λόφων: 335, 362
Ἰγνάτιος, ἡγούμενος Μονῆς Χρυσουπόλεως: 337, 397
Ἰγνάτιος Κλαυδιουπόλεως: 335, 373
Ἰγνάτιος Κωνσταντινουπόλεως (846-858, 867-877): 8, 11, 15, 60, 61, 66, 72, 81, 82, 83, 84, 87, 91, 95, 128, 143, 189-206, 498, 506 σημ., 507, 512, 514
— ἐξορία τοῦ —: 84 σημ.
— καὶ Βουλγαρία: 60, 61, 88, 91
— καὶ ἡ συμφιλίωσις μετὰ τοῦ Φωτίου: 82, 88, 206
— καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 861: 11, 85
— καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 863: 60
— καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 869/70: 85 σημ., 87, 88
— καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 879/80: 62
— καὶ ὁ Βασίλειος Α': 87
— καὶ ὁ Γρηγόριος Συρακουσῶν: 82, 83
— καὶ ὁ Λίβελλος *Satisfactionis*: 85, 91
— καὶ ὁ Νικόλαος Α': 85
— καὶ Στουδῖται: 81, 190
— μακαρισμὸς τοῦ —: 62, 75, 78, 82
βλ. καί Σύνοδοι
"*ἰδιώματα*": 293, 349
Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: 131, 132, 135
Ἱερεμίας ὁ Προφήτης: 460
Ἱεριχώ: 467
Ἱερουσαλήμ (Ἱεροσόλυμα): 296, 370, 467
Ἱερώνυμος: 351, 455
Ἰλλυρικόν: 60, 76 σημ.
Ἱμέριος ὁ σοφιστής: 25
Ἰνδοί - Ἰνδικός: 394
Ἰνστιτοῦτον Dumbarton Oaks (Πανεπ. τοῦ Harvard): 50
Ἰουδαῖοι - Ἰουδαϊσμός, -ικός: 222, 225, 226, 227, 261, 263, 265, 267, 339, 365, 373, 375, 397, 421, 443, 453, 470, 474, 475, 476, 480, 481, 483, 484
Ἰούδας ὁ Ἰσχαριώτης: 375
Ἰουλιανὸς Ἁλικαρνασσεύς: 283, 284 σημ., 376
Ἰουλιανός, Καρδινάλιος — Κεσαρίνη: 62
Ἰουλιανὸς ὁ παραβάτης: 331, 433-34

Ἰούλιος Ρώμης (1281-82): 358
Ἰουστινιανός, αὐτοκράτωρ: 405, 496, 504
Ἰουστῖνος ὁ ἀπολογητής: 481
Ἱπποκράτης: 56, 195, 199, 202, 331, 364
Ἰσαάκιος, μοναχός: 337, 399
Ἰσαῖος: 25
Ἴσαυροι: 504
Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης: 202, 376, 455, 492, 493
Ἰσίδωρος ὁ Φιλόσοφος: 25
Ἰσλὰμ, -ισμός: 258, 275
Ἰσοκράτης: 25, 199, 202, 363, 404
_*"Πρὸς Δημόνικον"*: 31, 404
_*"Πρὸς Νικοκλέα"*: 404
Ἰσραήλ, -ῖται: 225, 364
Ἰταλία - Ἰταλιῶται: 277, 280, 296, 350, 396 σημ.
Ἰταλία Κάτω: 76 σημ., 268
Ἰωακεὶμ Γ', Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης: 130
Ἰωάννης, Ἀρχιεπίσκοπος Νίκης: 47, 356
Ἰωάννης Ἡρακλείας: 335, 361
Ἰωάννης Κλίμακος: 203
Ἰωάννης Κωνσταντινουπόλεως ὁ Νηστευτής: 87
Ἰωάννης, λογοθέτης: 338, 442
Ἰωάννης, Μητροπολίτης Ἀχυληΐας: 12, 31, 335, 351-52
Ἰωάννης, μοναχός: 337, 404
Ἰωάννης Νικομηδείας: 335, 361
Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής: 20 σημ., 64, 129, 155, 434
Ἰωάννης ὁ Γραμματικός (Ἰανῆς): 199 σημ., 258, 263, 265
Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός: 23 σημ., 61, 203
Ἰωάννης ὁ Διάκονος (ἐν Κων/πόλει): 194
Ἰωάννης ὁ Εὐαγγελιστής: 222, 462, 510
Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (398-404): 3, 20 σημ., 41, 42, 43, 155, 203, 333, 334, 349, 414, 456, 470, 474, 477, 484
Ἰωάννης ὁ Χρυσοχέρης, (πρωτο)σπαθάριος: 337, 420-23
Ἰωάννης, πατρίκιος: 338, 436
Ἰωάννης, πρωτοσπαθάριος: 338, 436
Ἰωάννης Ραβέννης: 336, 378-79
Ἰωάννης, σακελλάριος κατὰ τὸν Δημόχαριν: 337, 425
Ἰωάννης, σακελλάριος κατὰ τοὺς Ἀγγουρίους: 338, 425-26
Ἰωάννης, στρατηγὸς Ἑλλάδος: 338, 428
Ἰωάννης, στρατηγὸς Πελοποννήσου: 337, 416
Ἰωάννης, φιλόσοφος: 339, 451-52
Ἰωάννης Η' Ρώμης: 11, 61, 86, 92
— καὶ ἡ Βουλγαρικὴ δικαιοδοσία: 60, 86, 88, 89 σημ., 93
— καὶ ὁ Φώτιος: 9, 61, 76, 88, 89 σημ., 509
— εἰς τὴν Ἱστορίαν: 88, 89 σημ., 93
Ἰώβ: 352, 440, 446
Ἰωσήφ: 368, 419
Ἰωσὴφ ὁ ἀπὸ Ἀριμαθαίας:

430, 431
Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος: 194

K

"Καθολικαὶ Ἐπιστολαί": 456
Κάϊν: 375, 438
Καινὴ Διαθήκη: 40, 47, 190, 204, 205, 221, 331, 332, 414, 435, 455-88
Καισαροπαπισμός: 189, 330
Καλβῖνος: 73, 94
Καλλίνικος, Μητροπολίτης Κυζίκου: 14, 15, 62, 130
Καλλίμαχος: 202
Καρλομάγνος, βασιλεὺς τῶν Φράγκων (768-814): 84, 91, 195
Καρμίρης, Ι. Ν. : 135
Καρούσης, Ἰσίδωρος: η'
Καρποκρᾶς: 421
Κατήφορος, Ἀντώνιος: 48
Κέδρος, Τρύφων: η'
"κένωσις": 478
κλασσικοί - κλασσικισμός: 4, 19 σημ., 31, 42, 43, 52, 53, 54, 55, 74, 195, 196, 199, 200, 202, 203, 363, 456, 466, 467, 506, 509
Κλεάνθης: 202
Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς: 203, 461
Κολοκοτρώνης, Μίνως: η'
Κόνων: 24
Κόπται - Κοπτικός: 46, 284 σημ.
Κουρνοῦτος, Γ. Μ. : 49
Κρήτη: 412
Κριμαία: 60
Κροατία - Κροάται: 60, 67
Κρουμβάχερ, Κ. (Krumbacher): 18, 52, 72
— *"Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας"*: 72
Κτησίας: 24
Κύπρος - Κύπριοι: 127, 338
Κυριλλικὸν ἀλφάβητον: 273-74
Κύριλλος Ἀλεξανδρείας: 134, 203, 284 σημ., 333, 358, 477, 480
Κωνσταντῖνος, ἀδελφὸς Φωτίου: 339, 450-51
Κωνσταντῖνος, ἀσηκρῆτις: 338, 438
Κωνσταντῖνος, δούξ: 338, 441
Κωνσταντῖνος (Κύριλλος), ἐκχριστιανιστὴς τῶν Σλάβων: ιη', 15, 43, 59, 60, 82, 87, 200, 255 κ. ἑ., 262-64, 265 κ. ἑ., 509
Κωνσταντῖνος, νοτάριος: 336, 390
Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας: 272, 273, 274, 405, 406
Κωνσταντῖνος ὁ Σικελιώτης: 196, 197, 198
Κωνσταντῖνος, πατρίκιος: 338, 434
Κωνσταντῖνος Πωγωνᾶτος: 405
Κωνσταντῖνος, σπαθάριος: 338, 436
Κωνσταντῖνος, σπαθάριος καὶ δεσπότης: 338, 441
Κωνσταντῖνος Τυρρηνός, σπαθάριος: 338, 429
Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος: 62, 64, 405
Κωνσταντινουπόλεως πολιορκία ὑπὸ Ρώσων: 201, 261

Κωνσταντινουπόλεως Πρωτεῖον: 87, 498-502
Κωνσταντινούπολις: 8, 13, 19, 53, 59, 60, 76, 78 σημ., 82, 83, 84, 85, 86, 91, 92, 95, 128, 135, 145, 154, 189, 191, 196, 200, 259, 261, 262, 267, 277, 281, 285, 287, 290, 296, 298, 332, 388, 405, 429, 509, 511

Λ

Λαούρδας, Β. (Laourdas): 2, 17, 22, 29, 30, 32, 35, 36, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 182, 183, 205, 457
_"Φωτίου Ὁμιλίαι": 457
Λατερανοῦ Σύνοδος: βλ. Σύνοδοι
Λατῖνοι, -ικός: ιστ', ιζ', 1, 53, 56, 59, 61, 62, 137, 138, 145, 155, 259, 274, 346, 460, 496
Λαυριώτης, Α. : 26
Λειψία: 45
Λεμός, Κώστας Μ. : η'
Λεμός, Νικόλαος Σ. : η'
Λέων, ἀσηκρῆτις: 338, 431-32
Λέων Καλαβρίας: 336, 383-84
Λέων, λογοθέτης: 337, 397-98
Λέων, λογοθέτης Μαδιάμ: 337, 423-24
Λέων ὁ Δράκων, σπαθάριος: 337, 419
Λέων ὁ Μαθηματικός (μετ. Ἀρχ/πος Θεσσαλονίκης): 15, 82, 196, 197, 198, 199, 263, 452
Λέων ὁ Συνάδων: 198
Λέων ὁ Χοιροσφάκτης: 198
Λέων, πρωτοσπαθάριος: 338, 437
Λέων Τουρμάρχης, πατὴρ Μεθοδίου καὶ Κυρίλλου: 263
Λέων, φιλόσοφος: 339
Λέων Α' Ρώμης (440-461): 351
Λέων Γ' Ἴσαυρος (717-741): 504
Λέων Γ' Ρώμης (795-816): 203, 351
Λέων Ε', αὐτοκράτωρ: 190, 192
Λέων ΣΤ' ὁ Σοφός, αὐτοκράτωρ (886-912): 2, 15, 89, 129, 200, 271, 404
_"Τακτικά": 271
Λιβάνιος: 376
Λιγαρίδης Παΐσιος, Μητροπολίτης Γάζης (1609/10-1678): 48
Λονδῖνον: 456
Λουδοβῖκος Β', βασιλεὺς τῶν Φράγκων: 280 σημ., 389
Λούθηρος: 73, 94
Λουκᾶς ὁ Εὐαγγελιστής: 363, 451, 462
Λουκιανός: 53 σημ., 467
Λυκοῦργος ὁ ρήτωρ: 25
Λύρας, Κώστας Ἰω. : η'
Λυσίας: 25
Λυσίας, Ρωμαῖος ἀξιωματοῦχος: 453
Λῶ, Κώστας Μ. : η'
Λῶ, Λεωνίδας: η'

Μ

Μάγνητες: 440
Μακεδονία - Μακεδόνες: 271

Μακεδονική Δυναστεία: 54, 56, 58, 489
Μακεδόνιος: 283, 284, 357
Μακεδονίου αἵρεσις: 349, 357, 405
Μακκαβαίων, βιβλία Π. Διαθήκης: 205
Μάνεντος αἵρεσις: 357
Μάνης: 283, 293
Μανιχαῖοι, -ισμός: 31, 43, 44, 86, 291, 365, 480, 481, 503
Μανουήλ, πατρίκιος: 338, 435
Μάξιμος, Ἐπίσκοπος Κυθήρων (1549-1602): 22
Μάξιμος Μαργούνιος: 22, 48
Μάξιμος, Μητροπολίτης Σάρδεων: 499
Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής: 203, 455
Μαρία Μαγδαληνή: 374
Μαριανός, πατρίκιος: 338, 437
Μαρῖνος, Ἐπίσκοπος Καστέλλης Ρωμαίων: 332, 336, 379
Μαρῖνος Α' Ρώμης (882-884): 76, 89
Μαρκιανός, αὐτοκράτωρ: 405, 498
Μαρκίων: 283, 293, 448
Μᾶρκος Ἐφέσου: 62
Μᾶρκος ὁ Εὐαγγελιστής: 369, 439, 462
Μᾶρκος Σικελός, μοναχός: 337, 398
Ματθαῖος ὁ Εὐαγγελιστής: 368, 420, 462
Μαύρη Θάλασσα: 258
Μεγάλη Βρεταννία: ζ', η'
Μεθόδιος, Ἀπόστολος τῶν Σλάβων: ιη', 43, 59, 87, 200, 255 κ. ἑ., 262-64, 265 κ. ἑ., 509
Μεθόδιος Κων/πόλεως (842-3/846-7): 15, 25, 81, 82, 83
Μεθόδιος, Μητροπολίτης Ἀξώμης - Θυατείρων - Πισιδίας: ζ'-ι', ιστ', 1, 277
— *"Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀντιπαράθεσις Ἑλλήνων καὶ Λατίνων"*: ζ', ιστ', ιζ', 3, 62
Μεθόδιος Πατάρων: 352
Μελάγχθων: 73, 94
Μελάνθιος: 331, 385
Μελχισεδέκ: 345
Μέμνων: 25
Μένανδρος: 202
Μεσαίων, -ικός: 1, 53, 55, 506
Μετόχιον τοῦ Παναγίου Τάφου: 35
Μητρόπολις (Μητροπολίτης) Θηβῶν καὶ Λεβαδείας: 131
— — Κυζίκου: 338, 439
— — Λαοδικείας: 338, 439
— — Νικαίας: 12
— — Νικομηδείας: 362 σημ.
— — Πειραιῶς: ζ'
Μητροφάνης, μοναχός: 296, 336, 396-97
Μητροφάνης Σμύρνης: 66 σημ., 82, 89 σημ., 133, 193, 336, 380
Μίλητος-Μιλήσιοι: 371
Μιχαήλ, Ἄρχων Βουλγαρίας: 11, 60, 86, 261 σημ., 266, 509
— ἐπιστολὴ Πάπα Νικολάου Α': 86, 94 σημ.
— ἐπιστολὴ Φωτίου: 11, 31, 45, 87, 260, 273, 274, 285 σημ., 290 σημ., 337, 404-11

Μιχαὴλ Κηρουλάριος Κωνσταντινουπόλεως: 54, 59, 63
Μιχαὴλ Μυτιλήνης: 335, 373
Μιχαὴλ ὁ Σύρος: 199 σημ.
Μιχαήλ, Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας: 67 σημ.
Μιχαήλ, πρωτοσπαθάριος: 338, 430
Μιχαὴλ Ραγκαβές, αὐτοκράτωρ (811-813): 82, 190
Μιχαήλ, σακελλάριος: 338, 428
Μιχαήλ, σπαθάριος: 338, 434
Μιχαὴλ Β', αὐτοκράτωρ: 192
Μιχαὴλ Γ', αὐτοκράτωρ: 14, 59, 60, 61, 78, 192, 202, 255, 258, 259, 261 σημ., 263, 265, 268, 269, 272, 274, 275, 337
— καὶ Παπικαὶ Ἐπιστολαί: 56, 60, 78 σημ., 84, 85, 91
— καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 861: 91
— καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 867: 91, 280 σημ.
— χαρακτὴρ τοῦ —: 192
Μιχαίας: 450
Μοναχοί, -ισμός: 52, 190, 191, 264, 345, 392
Μονὴ Ἁγίας Τριάδος Χάλκης: 130, 131
— Ἡρεμίας, γυναικεία — Κων/πόλεως: 130
— Ἰβήρων: 36
— Ἱερείας Χαλκηδόνος: 129
— Μεγίστης Λαύρας Ἄθω: 6, 7, 456
— Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου: 25
— Πεντέλης: 131, 132
— Πισσάδων Βιθυνίας: 391
σημ.
— Σκέπης Βοσπόρου: 128, 387, 412, 430
Μονοθελητισμός: 405
Μονοφυσῖται, -ισμός: 284 σημ., 405
Μοντανός: 283
Μοραβία - Μοραβοί: 60, 87, 259, 265, 266, 267, 268, 271, 273, 509
Μόσχα: 1, 48
Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας: 486, 487
Μυτιλήνη: 11
Μωσαϊκὸς νόμος: 480-84
Μωϋσῆς: 365, 374, 414, 462, 467, 473, 476, 482, 484, 501

N

Νάθαν: 450
Ναὸς Ἁγίας Εἰρήνης Κων/πόλεως: 82
— Ἁγίας Σοφίας Κων/πόλεως: 89, 128, 270, 279, 415
— Ἁγίων Ἀποστόλων Κων/πόλεως: 11, 82
— Βλαχερνῶν: 82
— Ἱεροσολύμων: 373, 484
"Νεαραί" Ἰουστινιανοῦ: 491, 492, 501
Νεκτάριος Ἱεροσολύμων: 63, 346
Νεοπλατωνισμός - Νεοπλατωνικοί, -ικός: 43
Νεστοριανοί, -ισμός: 134, 357, 405
Νεστόριος: 283, 356, 357

νηστεία: 242-43, 244, 245, 249, 260 σημ., 280, 290, 345, 348, 350, 433, 473, 474, 484
Νίκαια: 405
Νικήτας Δαβὶδ ὁ Παφλαγών: 8, 15, 66, 67 σημ., 133, 194, 506 σημ
_"Βίος Ἰγνατίου": 66, 191, 192, 193
— καὶ ἐκλογὴ Φωτίου: 88 σημ., 133
— καί Ἰγνάτιος: 66, 193
Νικήτας, πρωτοσπαθάριος: 338, 432, 439
Νικήτας Χωνιάτης: 54
Νικηφόρος ὁ φιλόσοφος, μοναχός: 334, 337, 400-402
Νικηφόρος Φωκᾶς: 491 σημ.
Νικηφόρος Α' Κων/πόλεως (806-815): 345, 346, 508
Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης: 64
Νικόλαος, ἡγούμενος Μονῆς Ἁγ. Νικηφόρου: 337, 400
Νικόλαος, ἡγούμενος Μονῆς Ἁγ. Ταρασίου: 337, 403
Νικόλαος Μυστικὸς Κων/πόλεως (901-907/912-925): ιη', 8, 15 σημ., 64
Νικόλαος Α' Ρώμης (852-867): 11, 51, 56, 61, 62, 67, 75, 76, 78, 84, 87, 92, 95, 133, 277, 298, 341, 343, 396 σημ.
— καὶ Βουλγαρικὴ δικαιοδοσία: 60, 61, 78 σημ., 85, 91, 92
— καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 861: 60, 85, 91
— καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 863: 85
— καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 867: 296
— καὶ Ἰλλυρικόν: 268
Νίτσε: 58
Νομικός, Δημήτριος Λ. : η'
Ντῆϊλ, Τσάρλς: 196
Νῶε: 420

Ο

"Ὁ Μέγας Φώτιος", ἐπιστημονικὸς θεολογικὸς Σύνδεσμος ἐν Ἀθήναις: 132
Ὀδυσσεύς: 331
οἰκονομία: βλ. συγκατάβασις
Οἰκονόμος Κωνσταντῖνος, ὁ ἐξ Οἰκονόμων: 2, 13, 17, 20, 22, 25, 27, 35, 36, 37, 38, 40, 51, 132, 329
Οἰκονόμος, Σοφοκλῆς: 48, 132, 210 σημ., 459
_"Τὰ Ἀμφιλόχια": 132, 133, 134, 456
Οἰκουμένη: ιζ'
Οἰκουμενισμός (Οἰκουμενικὴ Κίνησις), -ισταί: θ', ιη'
Οἰκουμενικαί Σύνοδοι: βλ. Σύνοδοι
Ὁλλανδία - Ὁλλανδοί: 48
Ὀλυμπιόδωρος: 24
Ὅμηρος: 195, 199, 202, 263, 331
_Ἰλιάς: 355
"ὁμοούσιος, -ιον": 279, 357, 494
Ὀρειβάσιος: 40
Ὀρθοδοξία - Ὀρθόδοξοι: ι', ιστ', ιζ', ιη', 1, 3, 4, 51, 52, 63, 64, 67, 75, 79, 90, 91, 133, 148, 154, 155, 190, 203,

255, 256, 258, 260, 261, 262, 263, 272, 273, 275, 279, 280, 281, 285, 286, 289, 290, 329, 330, 333, 348, 355, 356, 357, 359, 373, 378, 404, 412, 421, 449, 456, 486, 488, 494, 504, 505, 507, 509, 510, 511, 512, 515
"*Ὀρθοδοξία*", περιοδικὸν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου: 130
Ὀρθόδοξος Παράδοσις: 16, 81, 488, 516
Οὐαλεντίνου αἵρεσις: 365
"*οὐσία*": 293, 420

Π

Παλαιὰ Διαθήκη: 40, 47, 190, 204, 205, 215, 221, 231, 232, 233, 245, 331, 332, 365, 374, 414, 431, 435, 456-88
Παλαιᾶς Διαθήκης μεταφράσεις: 467
Παλαμήδης: 331
"Πανδέκτης": 492, 493, 495, 496, 498, 501
Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν: ζ'
— Αὐτοκρατορικὸν Μόσχας: 64
— Κωνσταντινουπόλεως (Μαγναύρας): 82, 193, 200
Παντελιᾶς, Μιχαήλ: η'
Παντολέων, πρωτοσπαθάριος: 337, 419
Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Α. : 13, 15, 25, 26, 28, 48, 63, 64, 129
Παπαδόπουλος, Χρ. : 16, 19, 23, 42, 55, 132
Παπαρρηγόπουλος, Κ. : 2
Παπαχρηστίδης, Βασίλ. Φ. : η'
Παπίας Ἱεραπόλεως: 352
Παπινιανός: 498
Παπισμός - Παπισταί: 1, 27, 35, 54 σημ., 68, 73, 93-95, 134, 195, 386, 500, 507, 509, 510-11, 512, 513
Παρθένος Μαρία (Θεοτόκος): 365, 368, 446, 457, 458, 484
"*Παρνασσός*", Φιλολογικὸς Σύλλογος ἐν Ἀθήναις: 132
Παροιμίαι, βιβλίον Π. Διαθήκης: 465
Παρτάκης, Γεώργιος: η'
Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας: 40, 41, 45, 190, 195, 203, 208, 210, 212, 251, 287, 289, 290, 333, 351, 352, 413, 450, 456, 459, 463, 466, 469, 472, 473, 474, 475, 485, 486, 487
— — Ἀλεξανδρινοί: 191
— — Ἀποστολικοί: 191
— — Ἀρχαῖοι: 204, 496
— — Ἕλληνες: 195, 202, 203, 294 σημ., 459, 461, 462, 477, 480, 487, 488
— — Καππαδόκαι: 191, 477, 480
— — Λατῖνοι: 51, 203
Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας, Ὀρθόδοξον: 11, 95, 277, 350, 491 σημ., 499
— Ἀντιοχείας, Καθολικόν: 284 σημ.
— Ἀντιοχείας, Ὀρθόδοξον: 11, 35, 95, 277, 342, 350,

491 σημ., 499
— Ἱεροσολύμων, Ὀρθόδοξον: 95, 277, 350, 491 σημ., 499
— Οἰκουμενικόν: θ'-ι', 35, 130, 259, 261, 268, 269, 288, 491 σημ., 499-502
— Ρώμης: 350, 499
Πατριαρχῶν Πενταρχία: 93, 94, 95, 277-98, 498-502
Πατροπασχῖται: 284 σημ.
Παυλικιανοί: 90, 480
Παῦλος, Ἀπόστολος —: 31, 40, 42, 43, 236, 237, 333, 351, 352, 353, 358, 363, 364, 365, 370, 371, 376, 377, 378, 391, 403, 414, 424, 440, 442, 446, 451, 453, 462, 465, 470, 471, 480, 511
_"*Ἐπιστολαί*": 40, 199, 222, 363, 440, 456, 457, 458, 465
_"*Πρὸς Ἐφεσίους*": 474
_"*Πρὸς Κορινθίους Ι*": 205, 369, 473
_"*Πρὸς Κορινθίους ΙΙ*": 473
_"*Πρὸς Ρωμαίους*": 205, 363, 444, 473
Παῦλος Θεσσαλονίκης: 336, 380-81
Παῦλος Καισαρείας: 336, 378
Παῦλος Κων/πόλεως ὁ Ὁμολογητής: 25
Παῦλος Λαοδικείας: 336, 376-78
Παῦλος, μοναχός: 336, 390
Παῦλος ὁ Σαμοσατεύς: 357
Παῦλος, Παπικὸς Ἐπίσκοπος εἰς Βουλγαρίαν: 86
Παῦλος Ποπουλονίας: 290
σημ.
Πεντάτευχος Π. Διαθήκης: 456, 474, 483
περιτομὴ τοῦ Κυρίου: 365
Πετεφρῆ γυνή: 419
Πέτρος, Ἀπόστολος —: 9, 93, 94, 362, 375, 451, 462
_"*Ἐπιστολαί*": 199, 362, 451
Πέτρος Γναφεύς: 283, 284 σημ., 405
Πέτρος, πατρίκιος: 338, 440
Πετρούπολις: 36
Πετρώνιος: 364
Πίνδαρος: 195, 199, 202
Πῖος ΙΒ', Πάπας: 73
Πιτταχός: 203
Πλάτων - Πλατωνισμός: 19 σημ., 40, 43, 55, 195, 199, 202, 203, 331, 363, 375, 509
_"*ἐπιστολαί*": 375
_"*ἰδέαι*": 40
Πλούταρχος: 63, 67 σημ., 195, 199, 203
Πολύβιος: 195
"*Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*": 205, 363, 449, 456
Πριγκηπόννησος: 190
Προμηθεύς: 331, 429
"*πρόσωπον*": 357, 420, 480
Προτεστάνται, -ισμός: 67, 68, 75
Προφῆται: 456
Πτολεμαῖος Ἡφαιστίων: 24
Πυθαγόρας: 199, 203

Ρ

Ράλλης - Ποτλῆς: 27
Ρατισλάβος, ἡγεμὼν Μοραβί-

ας: 259, 266, 268, 269, 272
Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Σχολή: 132
Ροδόλφος, Πόρτου: 84
Ρωμαιοκαθολικοί, -ισμός: 2, 3, 67, 73, 74, 88, 93, 94, 130
Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, Δυτική: 195
Ρωμαῖοι, -ικός: 11, 12, 48, 51, 58, 75, 76, 86, 94, 95, 339, 371, 372, 394, 413, 453, 494, 495
Ρώμη: 3, 8, 27, 41, 54, 60, 61, 73, 75, 76, 77, 84, 86, 87, 88, 91, 92, 94, 95, 152, 202, 284 σημ., 287, 339, 347, 352, 372, 398, 453, 511, 512
Ρώμης Πρωτεῖον: 72, 85 σημ., 86, 93-95, 257, 279 σημ.
Ρωσία - Ρῶσοι, -ικός: 1, 36, 48, 56, 59, 65, 81, 90, 195, 200, 201, 261, 270, 273, 295, 350

Σ

Σάββας, ἡγούμενος Πισσάδων: 336, 391
Σάββας, ἡσυχαστής: 337, 398
Σάββας, πρεσβύτερος: 337, 400
Σαούλ: 375, 387
Σαρακηνοὶ Ἄραβες: 83, 90, 270, 384, 398 σημ.
Σεβῆρος Ἀντιοχείας: 284, 405
Σειράχ: 404
Σέργιος, ἀδελφὸς Φωτίου: 339, 448-50
Σέργιος, λογοθέτης: 337, 416-17
Σέργιος, πατὴρ Φωτίου: 13
Σέργιος Α', Πάπας: 290 σημ.
Σίδη: θ'
Σικελία - Σικελοί: 83, 397, 398
Σίμων ὁ Μάγος: 283, 421
Σιμωνίδης: 203
Σισίνιος Πελοποννησίτης, πρωτοσπαθάριος: 338, 441
Σλάβοι, -ικός: ιστ', ιη', 1, 42 σημ., 43, 56, 59, 60, 64, 142, 255-75
Σόδομα: 375, 429
Σολομών: 387, 404
Σοφοκλῆς: 195
Στάκης, Sir Ἀργυρός —: η'
Σταυράκιος, ἐπάρχων Κύπρου: 338, 441
Σταυροφορίαι: 298
Σταύρωσις τοῦ Κυρίου: 373, 392, 397, 400, 474
Στέφανος Κων/πόλεως: 89
Στέφανος, ὀρθοδοξήσας: 339, 452
Στέφανος Ε' Ρώμης (885-91): 89
Στουδῖται: 81, 189
Στούκωφ, Θεόδωρος: 1 σημ.
Στυλιανὸς Μάπας, Ἀρχιεπίσκοπος Νεοκαισαρείας: 66 σημ., 89 σημ., 133, 193
Στωϊκοί: 363
Συγκατάβασις - Οἰκονομία: 75, 333, 381, 479, 482, 484, 497
Σύμβολον πίστεως: βλ. *Filioque*

Σύμμαχος: 456, 467
"Συναγωγαί" Φωτίου: 27
Συναξάρια: 52
Συναξάριον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας: 62, 64
«Συναξαρισταί»: 127, 129
Σύνοδοι
_Οἰκουμενικαί: 57, 58 σημ., 77, 94, 279, 286, 287, 288, 289, 296, 333, 342, 345, 351, 360, 405, 494, 497
_Α': 57, 279 σημ., 357, 405
_Β': 57, 279 σημ., 357, 405
_Γ': 57, 279 σημ., 357, 360, 405
_Δ': 57, 279 σημ., 284 σημ., 347, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 405, 479
_Ε': 279 σημ., 290 σημ., 357, 405
_Πενθέκτη ἐν Τρούλλῳ, 691/92: 290 σημ., 295, 459, 498-99
_ΣΤ': 279 σημ., 290 σημ., 295, 357, 405
_Ζ': 57, 58 σημ., 189, 191, 193, 256, 257, 277, 280, 282, 284, 285 σημ., 289, 296, 297, 350, 405
_"Η'": 289, 389, 398 σημ., 497, 512
_Τοπικαί: 288
_Βατικανὴ Α': 3, 72
_Γάγγρας: 295
_ἐν Σίδῃ: 345
_Ἰγνατιανή, 859: 11
—Ἰγνατιανή, 869/70: 11, 72, 85 σημ., 86, 87, 88, 89, 91, 92 σημ., 128, 278, 285 σημ., 389, 398, 497, 500
_Καρθαγένης: 295
_Κων/πόλεως, 867: 11, 60, 75, 76, 78, 85, 86, 87, 88, 91, 278-79, 280, 281, 289, 295, 296, 386, 512
_Πρωτοδευτέρα, 861: 11, 60, 62, 78, 85, 88, 91-93
_Ρώμης, 863: 11, 60, 85, 512
_Σαρδικῆς: 85 σημ.
_Shiragavan, 862 (Ἀρμενική): 60
_Φωτιανή, 879/80: ζ', ιη', 9, 12, 60, 62, 77, 78, 79, 88, 89, 91, 92, 93, 509, 513, 514
_Φλωρεντίας, 1438/9: 62, 92 σημ.
Συρία – Σύροι: 81, 284 σημ., 451, 502
Σχίσμα(τα): 65, 67, 73, 84, 90, 152, 255, 509, 510, 511 σημ., 512, 513
Σωφρόνιος, Μητροπολίτης Λεοντοπόλεως: 26
Σωφρόνιος, μοναχός: 336, 393

Τ

Ταράσιος, ἀδελφὸς Φωτίου: 13 σημ., 18, 19, 30, 43, 338, 442-48
Ταράσιος Κων/πόλεως (784-804): 13, 284, 285 σημ., 345, 346, 388, 508
Ταρσοί: 339, 371, 453
Τατάκης, Β. : 55 σημ., 203

Τουρκία - Τοῦρκοι, -ικός: 59
"Τουρκοκρατία": 272
"Τριγλωσσῖται (Πιλατιανοὶ)": 263, 274
Τροία: 395 σημ.
Τσακίρογλου, Βασίλειος: η'
Τσεχοσλοβακία - Τσεχοσλοβᾶκοι: 3, 17, 73, 94
Τυπάλδος, Κωνσταντῖνος (Μητροπολίτης Σταυρουπόλεως): 61, 129, 135, 137
Τυρρηνοί: 429
Τωμαδάκης, Ν. : 285 σημ., 334, 444
_"*Βυζαντινὴ 'Επιστολογραφία*": 334, 444

Υ

Yared, G., Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς 'Ακαδημίας Πετρουπόλεως καὶ μετ. Μητροπ. Σελευκείας τῆς Συρίας (+1899): 81
Ὕβρις: 365
Υἱὸς - Λόγος τοῦ Θεοῦ ὁ ἐνσαρκωθείς: 198, 242, 279, 292, 293, 342, 357, 358, 368, 400, 420-22, 434, 438, 439, 450, 476, 477-80, 516
Ὑπερείδης: 25
"*ὑπόστασις*": 40, 293, 349, 355, 357, 358, 420, 421, 476, 494

Φ

Φάλαρις: 331, 375
Φαραώ: 223, 224, 225, 374, 375, 484
Φαρλέκας 'Εμμανουήλ, Πρωτονοτάριος Ἱ. 'Αρχ/πῆς 'Αθηνῶν: 132
Φαφαλιός, 'Ιωάννης Δ. : η'
Φῆλιξ, Ρωμαῖος ἀξιωματοῦχος: 453
Φιλάρετος, Ρῶσος πατρολόγος: 507
Φιλοστόργιος: 52
_"*'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία*": 52
Φίλων ὁ 'Ιουδαῖος: 475
Φορμόζος Πόρτου: 86, 290 σημ.
Φράγκοι, -ικός: ιστ', 54, 56, 59, 60, 260 σημ., 266, 273
Φράγκοι ἱεραπόστολοι: 266
"*φύσις*": 40, 279, 355, 357, 358, 359, 420, 421, 477-80, 494
Φωτεινή, ἁγία — ἡ Σαμαρεῖτις: 128
Φώτιος ὁ Μέγας, Πατριάρχης Κων/πόλεως: ζ'-ι', ιστ'- ιη', 1-95, 127-58, 189-206, 207-53, 455-88, 489-504, 505-16
_"*'Αμφιλόχια*": ιζ', 2, 22, 30, 31, 32, 36-40, 43, 44, 45, 46, 47, 57, 77 σημ., 78 σημ., 204, 209, 213-53, 374-76, 455-56, 457, 458, 464, 482, 506
_'Εγκύκλιοι: 11, 54 σημ., 58, 330, 335, 341-60
_'Εγκύκλιος "*Πρὸς τοὺς τῆς 'Ανατολῆς 'Αρχιερατικοὺς θρόνους. . .*": 257, 260, 270, 277-98, 335,

348-50, 351
_Ἐπιστολαί: 2, 11, 12, 18, 19, 22, 29-36, 42, 44, 45, 46, 47, 79, 94, 133, 202, 204, 205, 209, 257, 285 σημ., 456, 329-454, 466, 506
_Λεξικόν: 2, 13, 18, 56, 200, 506
_"*Μυριόβιβλος*": ιζ', 2, 11, 16 σημ., 18-25, 29, 30, 31, 35, 43, 47, 48, 53, 57, 59, 77 σημ., 78 σημ., 133, 200, 475, 506
_Ὁμιλίαι: 47-51, 57, 84, 204, 457, 470, 487, 506
_"*Παραινετικά*": 203, 206
— ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ: 127-58
— καὶ Ἀδριανὸς Γ': 78 σημ., 88, 333
— καὶ Ἀμηρᾶς Κρήτης: ιη'
— καὶ Ἀρμενικὸν ζήτημα: 255, 257, 280, 355-60
— καὶ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλάβων: 255-75, 290, 333, 509
— καὶ Ἰγνάτιος: 82, 88, 128, 189-206, 341, 513, 514
— καὶ Ἰωάννης Η': 76, 78 σημ., 88, 89, 93, 509, 513
— καὶ Νικόλαος Α': 31, 35, 60, 61, 75, 76, 78 σημ., 83, 84, 85, 86, 91, 95, 259, 260 σημ., 278, 280 σημ., 281, 284 σημ., 296, 298, 333, 335, 341-42, 343-48, 350, 508, 512
— καὶ Ρώμη: ιη', 75, 76, 77, 89, 90, 91, 93-95, 269, 280, 284 σημ., 286, 287, 290, 291, 510, 512
— καὶ Στουδῖται: 81
— καὶ Φορμόζος: 89, 290 σημ.
— καὶ Φράγκοι: 259, 260 σημ.
— καταγωγή: 13-16, 78 σημ., 128, 193, 505
— μακαρισμός: 62, 75, 78, 82
— παιδεία: 13-16, 78 σημ., 128, 192, 193, 194, 199, 202, 203, 505, 506, 507
— παραίτησις: 12, 89, 90, 201
— Φωτιανὴ Βιβλιογραφία ὑπὸ Πρωτοπρεσβ. Γεωργίου Δράγα: 531-669
Φώτιος ἢ Φωτᾶς ὁ μάρτυς: 128
Φώτιος ὁ μάρτυς: 127, 128
Φώτιος ὁ ὅσιος, ὁ ἀλαμᾶνος: 127
Φώτιος ὁ ὅσιος (κτίτωρ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Μονῆς τοῦ Ἀκαπνίου): 127
Φῶτις ἡ μάρτυς: 128
Φώτω ἡ μάρτυς ; 128

Χ

Χαγιαλίδης, Γεώργιος: η'
Χαζαρία (Κριμαία): 258, 263, 265, 267
Χά(τ)ζαροι: 59, 259, 263
Χαλκηδών: 405, 499
Χανδρῆς, Ἰωάννης Δ. : η'
Χαραλάμπους, Χάρης: η'
Χαρσιανῶν θέμα: 380
Χίλων: 395
χρῖσμα: 280, 290, 291, 348,

384, 474
Χριστόδουλος, ἀσηκρῆτις: 415
Χριστολογία - Χριστολογικὴ ὁρολογία: 477-80, 494
Χριστοφόρος, πρωτοσπαθάριος: 338, 433-34
Χρύσιππος: 202
Χριστιανικὸς ἀνθρωπισμός: 4, 52 κ. ἑ., 190
Χρυσόστομος Θέμελης, Μητροπολίτης Μεσσηνίας: 127

Ψ

Ψαλμοί, βιβλίον Π. Διαθήκης: 204, 205, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 456, 461
ψευδαισθησία: 226
(Ψευδο)Διονύσιος: 470, 486

Ω

Ὠριγένης: 203, 279 σημ., 405, 434, 461, 475, 478, 480

A

"*Acts of the Apostles*": 159, 184
Adamantius: 185
Adler: 166
Alexander the Great (Alexander der Große): 165, 166
Alexandros, Athos-Mönch: 312
Alexandria, -n(s): 187
America, -n(s): 183, 187
Amphilochius: 182
Amsler, Otto: 185, 456, 472
Andreas von Kreta: 326, 327
Anglicanism - Anglican(s): ιδ', 159
Antiochene exegetical school 186
Arianism - Arian(s): 160
Aristarches, S. : 183
Aristophanes: 168
Armenia - Armenian(s): 46, 355
Arnold, G. : 69
Asotius, princeps Armeniae: 355
Athanasius the Great: ια', ιβ'
Atiya, A. S. : 46
Atticism - Atticists, -istic: 24
Augustine, St. —: 161

B

Bardas, Staatsmann von Byzanz: 521
Basileios I, Kaiser von Byzanz: 528
Basnage, J. : 27
Bekker, I. : 22
Beveridge: 27
"*Bibliotheca Teubneriana*": 45
Bishop(ric) of Durham: ιδ'
Blake, R. P. : 182
Boismard, M. -E. : 184
Boris der Bulgarie: 520
Bosporus: 521
Brown, R. E. : 161
_"*The Gospel according to John*": 161

Bulgaria, -n(s): 163, 520, 526, 528
Bulle "Gloria in Excelsis Deo": 528
Bultmann, Rudolf: 161
_"*The Gospel of John*": 161
Byzantium - Byzantine(s) (Byzanz - byzantinisch): 23, 163, 184, 185, 187, 311-13, 324, 325, 518-30

C

Campefis: 35,
Carwithen, J. B. S. : 329
Casauboni, Isaac: 18
Casey, R. P. : 181
Cave, W. : 17, 69
Ceillier, R. : 17
Chalcedonian(s): ιβ'
Christology, -ical: ιβ', 161
Church Ancient (Holy Catholic and Apostolic): ιδ'
— Early: ιδ'
— Ethiopian: ιβ', ιγ'
— Greek Orthodox: ιβ', ιε'
— Latin: ιε'
— Nicene: ιδ'
— of Corinth: ιγ'
— of Greece: ιβ'
— Orthodox: ιγ'
— Orthodox in Egypt: ιγ'
— Orthodox in Gt Britain: ια', ιγ'
— undivided: ιδ'
Classic(s), -al: 24, 182, 524
Clement of Alexandria: 184
Combefis, F. : 48
communism, -ist(s): ιβ'
"Corpus iuris civilis": 492
Cozza, L. : 68
Creed of Chalcedon: ια'
Creyghton, R. : 8

D

Darruzès, J. : 45
Deutschland - Deutsch: 520, 522, 526
Divine revelation: ιβ', ιδ', 161
Dölger, F. : 40 n.
Du Pin, R. : 17
dualism, -ist(s): 185
Dvornik, Francis: 2, 3, 14, 16, 17, 19, 22, 56, 65, 71-78, 86, 89, 93, 94, 517
_"*The Photian Schism. History and Legend*": 73, 517

E

Ecumenical Councils: ιδ', 47
_of Chalcedon: 46
Ecumenism (Ecumenical movement), -ist(s): ιβ', ιγ', ιδ'
Ehrhard, A. : 51, 54, 55, 72
Ernstedt, V. K. : 48
Etiopia, -n(s): ιβ', ιγ'
Europe (Europa): ιγ', 518, 519, 525, 526, 528, 529
"*eusebeia*": ιδ'

F

Fabricius, J. A. : 17, 19
Fathers of the Church: 159,

160, 185
— — Early: 24
Faucher, Ch. : 68
"Filioque": ι', ια', 51-52, 56, 61, 159-61, 163, 259, 260 σημ., 280, 281, 284, 286, 287, 291-94, 295, 348-50, 351, 405, 460
Fontani, F. : 17, 27
Fortescue, A. : 23
"Fundamentalists": 191

G

Gelzer, H. : 60, 61, 72
Gibbon, E. : 23, 69
Gospel(s): ιβ', ιδ', 159, 184, 187
Gospel of John: 160, 161, 183, 184
— of Luke: 181, 183, 184
— of Mark: 161, 182
— of Matthew: 183
Great Schism: 161, 517
Greece - Greek(s): ιβ', ιε', 8, 47, 74, 181
Greek classics: 23, 185
Greek Communities abroad: ιγ'
Gregoire, H. : 44
Gregory the Theologian (Gregor von Nazianz): ια', 164
Gregor II, Papst: 519
Gregory of Cyprus: 160
Grumel, V. : 72, 89

H

Hadrian II, Papst: 163, 528
Halkin, F. : 18, 19
Hancke, M. : 68
Harvard University: 45
Heinbach, G. E. : 27
Heinecke, J. M. : 68
Heinsius, N. D. : 48
Hellenic Tradition: ιγ'
Henry, R. : 17, 20, 22
heresy - heretic(s): 160
Hergenröther, J. : 2, 13, 14, 17, 28, 51, 52, 67, 69, 70, 72, 79, 90, 185, 458
_*"Photius. . ."*: 468
Hoeschelius, A. D. : 17, 21, 22, 35
Holy Scripture(s): 159-61
— Spirit: ιδ', ιε', 159-61
— Trinity: 160, 161
Humanism, -ist(s): 518, 524
Hunger, Herbert: 334
Hussey: 76

I

Ignatios, Patriarch von Konstantinopel: 163, 528
Illyricum (Illyrikum): 163, 519, 528
Incarnation: ιε'
"International Greek New Testament Project (I. G. N. T. P.)": 181
Ioseph, Metropolit von Thessalonike: 324
Irenaeus, St. —: 185

J

Jager, J. M. : 35, 68, 445, 506 n.

_“*Histoire de Photios*”: 506 n.
John Chrysostom: 185, 186, 523, 524
John of Damascus: 23
John the Evangelist: 187
_“*Apocalypse*”: 187
Jugie, M. : 72, 93
Justellus, Ch. : 28 n.

K

Karl der Große: 519
Kattenbush: 86
Kilpatrick, George: 181, 184
Kirche byzantinische: 311-13, 517
— griechische: 163, 183, 518, 523
— lateinische: 517, 518, 526
— orthodoxe: 311, 518, 523,
“*koinonia*”: ιδ'
Konstantinopel: 517, 521, 522, 523, 526, 528, 529
Kunik, A. A. : 48
Kustas, G. : 23, 24
Kyrillos und Methodios: 517-29

L

Labedev, A. P. : 81
Lake, Kirsopp: 182
Lambecius, P. : 27
Lamouille: 184
Language Georgian: 186
— Greek: 181, 186
Lapôtre, A. : 15, 72
Latin(s): 8, 185, 517 ff.
Laurent, V. : 67, 72
Legg, S. C. E. : 181
Leo III, Kaiser von Byzanz: 519, 521
Leo III, Papst: 519
Library National of Athens: 531
— of the Durham University: 531
— of the University of Cambridge: 531
— of the University of Edinburgh: 531
— of the University of Glasgow: 531
Loisy: 161
Ludwig, fränkisch König: 520
Lyall, A. : 329

M

“*Magna Carta*”: 61 n., 67
Mai, A. : 27
Mainbourg, L. : 67 n., 68
Makedonische Dynastie: 165
Mango, C. : 17, 45, 49, 50, 457
_“*The Homilies of Photius. . .* ”: 457
Manichaeans: 185
Martini, E. : 22
“*mathesis*”: ιδ', ιε'
Melanthos: 169
Methodios, Ecum. Patriarch: 312
Methodios (Fouyas), Metrop. of Aksun - Archb. of Thyateira - Metrop. of Pisidia: ια'-ιε', 531
_“*The Person of Jesus*

Christ. . .": ιβ'
Michael III, Kaiser von Byzanz: 520, 528
Migne, J. -P. : 17, 22, 35, 36, 164, 458
_"*Patrologia Graeca*": 164, 182, 183, 456, 457
Milman, A. A. : 61, 68
Montacutius, R. : 17, 33, 35, 36
"*mystagogia*": ιδ', ιε'

N

"*nature*": 47
Neander: 78 n.
Neo-Platonism — Neo-Platonic: 160, 292 n.
New, Silva: 182
New Testament: 159, 181-87
Nicene-Constantinopolitan Faith: ιβ', ιδ'
Nicene Creed: 161
Nikodimos von Naxos, Athos-Mönch: 312, 326
Nikolaus I, Papst: 163, 520, 521, 523, 528
Non-Chalcedonian(s): ιβ'
Nubia: ιγ'

O

Oikonomou, S. : 182
Ormanian, M. : 46
Orth, E. : 19
Orthodox(y) (Orthodoxie): ια', ιγ', ιδ', ιε', 517, 518, 521, 528, 531
Oudini, C. : 17
Outrier, B. : 45, 46, 47
Oxford: 185

P

Palästina: 526
Pannonie: 528
Papadopoulos-Kerameus, A. : 183, 312
Paul the Apostle (Apostel Paulus): ιδ', 160, 164, 166, 169, 183, 185, 186
_"*Epistles*": 159, 160, 185, 186
Peter the Apostle (Apostel Petrus): 164, 171
Photius the Great, Ecumenical Patriarch: ια'-ιε', 159-61, 163-79, 181-87, 311-28, 517-29
_"*Amphilochia*": 163, 164, 182, 185
_Homilies: 183, 324
_"*Myriobiblon (Bibliothek)*": ιε', 23, 163
_"*Mystagogy of the Holy Spirit*": ιε', 159-61
— und das Missionsprinzip des Kyrillos und Methodios: 517-29
— Bibliographia Photiana by Protopresbyter George Dragas: 531-669
"*phronema*": ιδ'
Pitra, Jean-Baptiste: 312, 313
Podskalsky, F. : 456
Prometheus: 166
Protestantism - Protestant(s): 68, 159, 187

R

Rastislav, slavisch Fürst: 520, 521, 525
Raterus, M. : 88
Resurrection: ιδ'
Reuss, J. : 41, 183, 185, 457, 458, 459, 461 ff.
_"*Evangelien-Erklärungen*": 457, 458
_"*Johannes-Kommentare aus der griechischen Kirche*": 458
_"*Lukas-Kommentare aus der griechischen Kirche*": 457, 458
_"*Matthäus-Kommentare aus der griechischen Kirche*": 457, 461
Robertson, J. C. : 68
Roman-Catholicism, -lic(s): 517, 526, 528
Rome (Rom): ια', 163, 517, 518, 521, 522, 523, 526, 527, 528, 529

S

Scharf, J. : 44
Schoech, J. J. : 69
Schoell, M. : 17
Serbie: 526
Severian of Gabala: 185, 186
Smith, W. : 24
Soden, Hermann von —: 183, 187
Son of God, the Incarnate: 160, 161
Sparheim, F. : 68
Spittler, L. T. : 69
Staab, K. : 183, 185, 457, 458, 459 ff.
_"*Paulus-Kommentare aus der griechischen Kirche*": 458
Staniloae, D. : 160, 161
_"*Theology and the Church*": 160
Stephan II, Papst: 519
Synod of Shiragavan: 47

T

Templeton, Βραβεῖον —: ζ'
Tertullian: 185
"*Teubner editions*": 182
Theodoretus: 185, 186
Thessaloniki: 521
Thomas Becket, Archbishop of Canterbury: ια'
Thomas, L. : 183
Tischendorf: 181
Torrance, Thomas F. : ζ'
Tosti, L. : 68
Treadgold, W. T. : 22, 37 n., 59 n.

V

"Vita Constantini": 520, 525
Vlasic (Mathias Flacius Illyricus): 67, 68
_"*Centuriae Magdeburgenses*": 67

W

Walsh, C. W. F. : 69

Walsh, J. G. : 69
Weismann, C. E. : 69
Westerink, L. G. : 17, 36, 45, 46, 47, 182, 456, 457
Westeuropa: 529
Weyh, W. : 324
Wilson, Nigel: 185, 186
Wrede: 161

Z

Zacharias, Armenian Catholicos: 46
Zaphiris, G. : 184
Ziegler, K. : 20

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος τοῦ Ἐκδότου .... ζ.΄-η.΄

Γράμμα τῆς Αὐτοῦ Θεοτάτης Παναγιότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ.κ. Δημητρίου πρὸς τὸν Ἐκδότην. θ.΄-ι.΄

T.F. Torrance, Archbishop Methodios .... ια.΄-ιε.΄

Εὐαγγέλου Θεοδώρου, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἐκδότην . ιστ.΄-ιθ.΄

Μητροπολίτου Πισιδίας Μεθοδίου, Εἰσαγωγή εἰς τὸν Μέγαν Φώτιον 1-126

Μητροπολίτου Μεσσηνίας Χρυσοστόμου, Ὁ Ἅγιος Φώτιος ὁ Μέγας ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ 127-158

M.E. Glasswell, St. Photius' Use of Scripture in the «Mystagogy of the Holy Spirit» 159-161

Andreas Wittig, Zu den Briefen des Patriarchen Photios 163-179

J. Neville Birdsall, The New Testament Text known to Photius: A Reconsideration 181-187

Δημητρίου Κωνσταντέλου, Τὸ ἰδεολογικὸν ὑπόβαθρο στὴν διένεξι μεταξὺ τῶν Πατριαρχῶν Ἰγνατίου καὶ Φωτίου 189-206

Ἰωάννου Κορναράκη, Τὸ ψυχολογικὸν ἐπιχείρημα εἰς τὴν ἑρμηνευτικὴν Μέθοδον τοῦ Ἰ. Φωτίου 207-253

Ἀρχιμ. Ναυκρατίου Τσουλκανάκη, Ἡ Συμβολὴ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου στὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν Σλάβων 255-275

Δέσπως Λιάλιου, Σχόλια ἐπὶ τῆς Ἐγκυκλίου Ἐπιστολῆς τοῦ Ἁγ. Φωτίου «Πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικοὺς Θρόνους...» 277-298

Μητροπολίτου Σισανίου καὶ Σιατίστης Ἀντωνίου, Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος ὡς ἀληθὴς Ἐπίσκοπος, καὶ ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ θέσις τοῦ Ἐπισκόπου 299-310
Peter Plank, Des Patriarchen Photios vierten Bittkanon an die Gottesgebärerin. Textedition, Übersetzung und kommentierende Bemerkungen 311-328
Ἀσημίνας Δεδούση, Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς ἐπιστολογράφος 329-454
Ἰωάννου Παναγοπούλου, Ἡ Βιβλικὴ Ἑρμηνεία τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου 455-488
Σπυρίδωνος Τρωιάνου, Ὁ Μέγας Φώτιος καὶ οἱ Διατάξεις τῆς «Εἰσαγωγῆς» 489-504
Στ.Ν. Σάκκου, Τὸ φῶς ἑνὸς Σοφοῦ 505-516
Anastasios Kallis, Katholizität in der Vielfalt 517-530
George D. Dragas, Towards a complete *Bibliographia Photiana* in Chronological Progression with an Index to Authors 531-669
Χρήστου Γιαννούλα, Γενικὸν Εὑρετήριον 671-699
Περιεχόμενα 701-702

FOR REFERENCE
Do Not Take From This Room

UNITED THEOLOGICAL
SEMINARY LIBRARY

HECKMAN
BINDERY INC.
OCT 92
N. MANCHESTER,
INDIANA 46962

United Theological Seminary Library
MAIN PER E365T392
Church and theology.
3 0645 0006 1677 7